

GOVERNMENT OF INDIA

ARCHÆOLOGICAL SURVEY OF INDIA

CENTRAL
ARCHÆOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. 9000

CALL No. Sa8Km/G.N.B

D.G.A. 79

(D 3204.2°)

Parts 13 to 18

- 13) Anusāsana
- 14) Asvamedha
- 15) Asramavāsika
- 16) Mausala
- 17) Mahāprasthāna
- 18) Svargārohana

149
22.7.57

॥ अथ श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वप्रारंभः ॥

Sa8Km
G.N.B.

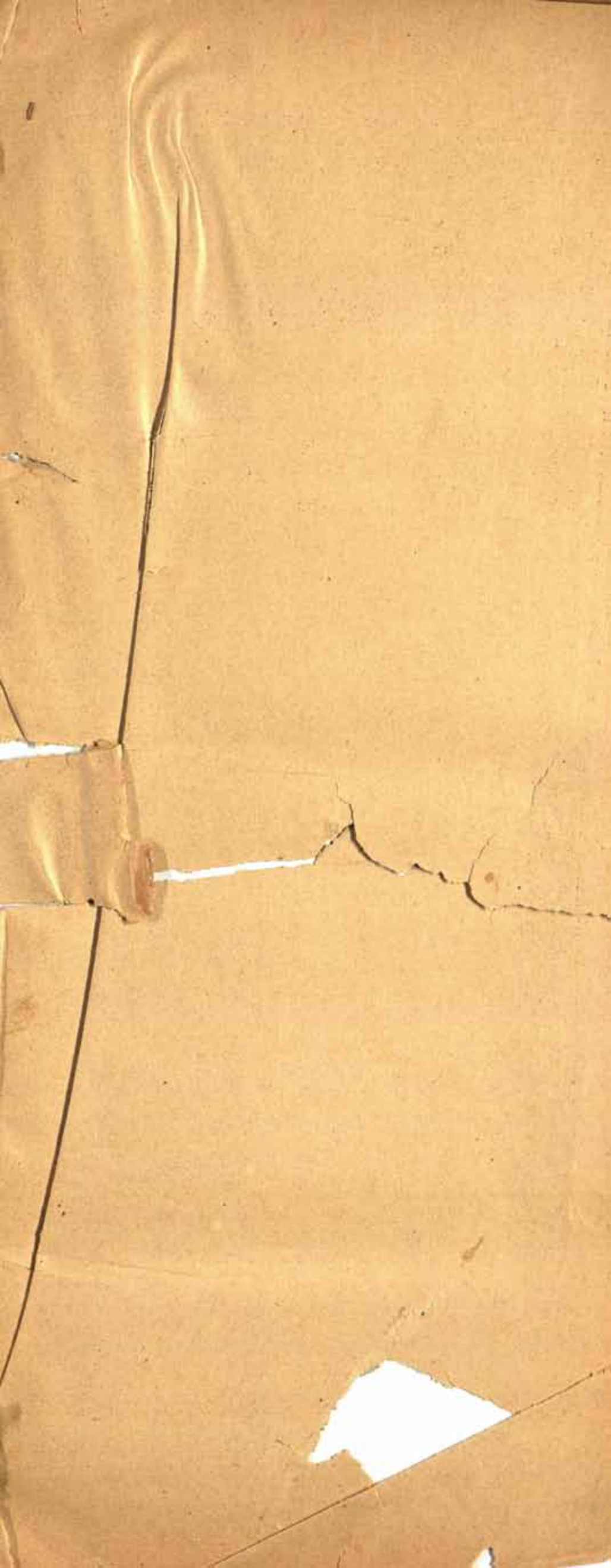
9000

P.M.
4710

XER

CENTRAL LIBRARY
Acc. No. ~~8447~~ 9044
Date. 23-7-57
Call No. 528K
G.N.B.

श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीवेदव्यासायनमः ॥ यज्ज्योतिस्तमसापरमहदहोनिर्मायकपाणितप्रामाणिप्रविमण्यचव्यवहरत्येतैर्गुहायांगतं ॥ आनंदेकरसंतवद्वयमघोतन्माययादेवकीकुंतीसत्यवती
पुजन्मधुतवत्कृष्णत्रयपातुनः ॥ १ ॥ गोपालना रामणलक्ष्मणार्थान्धीरशंगमधरनीलकंठान् ॥ चिंतामणितांबशिबंचनत्वाव्याकुर्महेभारतदानधर्मान् ॥ २ ॥ धर्मत्रिपुत्रविषमष्टसुकामसोलाव
कप्रपवर्णिनिरूपितवान्मुनीन्द्रः ॥ तत्साधनानिसुवचूनि सहस्रमाणा न्यत्रानुशासनिकपर्वणिवाणितानि ॥ ३ ॥ तत्र पूर्वस्मिन्पर्वणिशोकतरणोपायः सम्यग्निर्णीतस्तथाऽपि दृष्टुः संनिदिध्यासनमंतरे
णननिवर्ततइतितत्प्रधानं प्रकरणभारमभाणापूर्वतावत्कृतकृतसंतापनिमित्तकर्तृत्वाभिमानंत्याजयितुं प्रथममध्यायमारभते तत्रापियुक्तिशतेनापिकर्तृत्वाभिमानस्य दुस्त्यजत्वं युधिष्ठिरप्रश्नमुत्तेनाव
तारयति युधिष्ठिर उवाच शमो बहुविधाकार इत्यादिना । शमः शोकतरणोपायः बहुविधः कालादृष्टे श्वराथधीनोऽप्यलोकोन किंचित्कर्तुमीष्ट इत्यादिविवेकप्रकारः बह्वाकारः सर्वसंकल्पसंन्यासादिस्वक

श्रीगोपालकृष्णायनमः ॥ श्रीवेदव्यासायनमः ॥ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ॥ देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् १ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ शमो बहुवि
धाकारः सूक्ष्म उक्तः पितामह ॥ न च मे हृदये शांतिरस्ति श्रुत्वेदमीदृशम् १ अस्मिन्नर्थे बहुविधा शांतिरुक्ता पितामह ॥ स्वकृते कानुशांतिः स्याच्छमाद्बहुविधा
दपि २ शराचित शरीरं हितीव्रत्रणमुदीक्ष्य च ॥ शर्मनोपलभे वीरदुष्कृतान्येव चिंतयन् ३ रुधिरणावसिक्तांगं प्रस्रवंतं यथाऽचलम् ॥ त्वां दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रसीदेवर्षा
स्विवां बुजम् ४ अतः कष्टतरं किं नु मत्कृते यत्पितामहः ॥ इमामवस्थांगमितः प्रत्यमित्रैरेणाजिरे ५ तथा चान्ये नृपतयः सहपुत्राः सवांधवाः ॥ मत्कृते निधनं प्राप्ताः
किं नु कष्टतरं ततः ६ वयं हि वार्तराष्ट्राश्च कालमन्युवशंगताः ॥ कृत्वेदं निदितं कर्म प्राप्स्यामः कांगतिं नृप ७ इदं तु धार्तराष्ट्रस्य श्रेयो मन्ये जनाधिप ॥ इमामवस्थां
संप्राप्तं यदसौ त्वानपश्यति ८ सोऽहंतवहंतकरः सुहृद्वधकरस्तथा ॥ न शांतिमधिगच्छामि पश्यंस्त्वादुःखितं क्षितौ ९ दुर्योधनो हि समरे सहसैन्यः सहानुजः ॥ नि
हतः क्षत्रधर्मेऽस्मिन् दुरात्मा कुलपांसनः १० न स पश्यति दुष्टात्मा त्वामद्य पतितं क्षितौ ॥ अतः श्रेयो मृतं मन्ये नेह जीवितमात्मनः ११ अहं हि समरे वीरगमितः
शत्रुभिः क्षयम् ॥ अभविष्य यदि पुरा सहभ्रातृभिरच्युत १२ न त्वामेवं सुदुःखार्तमद्राक्षंसाय कार्दितम् ॥ नूनं हि पापकर्माणो धात्रा सृष्टाः स्महे नृप १३ अन्यास्मिन्नापि
लोके वै यथा मुच्ये मकिल्विपात् ॥ तथा प्रशाधिमां राजन्मम चेदिच्छसिप्रियम् १४

पः सूक्ष्मो निर्विकल्पक उक्तः । तथाऽपि तत्साक्षात्काराभावात् कृतं गोत्रवधाख्यं पापं मां तपस्येव तस्मात्कर्तृत्वादिदोषमपनेतुं निदिध्यासनाधिकारसिद्धयर्थे तः शुद्धिकरणमभिप्रायः यैर्विना पूर्वोक्तं सर्वं
हृदयेनावतिष्ठत इत्यादिप्रायः १ अस्मिन्निति । यदि अर्चितं तमेव जायते तत्कालादिकृतमिति मत्त्वानधीमतां शोकायमवति । यत्तु बुद्धिपूर्वपापं कृतं तत्तत्कथं मादृशान् आस्तिकान् शाब्दिकविधेकमा
त्रेण तपेत् । अपरोक्षस्य कर्तृत्वादिप्रत्ययस्य परोक्षेणाकर्तृत्वादिज्ञानेन निवर्तयितुमशक्यत्वादिति भावः २ एतदेव शोककारणं विवृणोति शरेति त्वामिति शेषः ३ सीदेसीदामि ४ मत्कृते
मित्रमित्रं प्रत्यमित्रैः अभिप्राणां पतिकूलैरस्मदीयैरर्जुनशिखंडिप्रभृतिभिः ५ वयं हितीति । हिथार्थे काल ईश्वरः मन्युः क्रोधः कांगतिमूर्ध्वलोकं प्राप्स्यामो न कामपीत्यर्थः ६ अथ शोघस्तानाम
स्माकं त्वयमपि लोकोनष्टो नृपरेषामित्याह इदं त्वित्यादिना ७ । ८ । ९ । १० । ११ अभविष्य ईश्वरश्चेत्स्यात् १२ । १३ अन्यास्मिन्निति जन्मांतरेऽपि येन किल्विपाद्वागादिदोषान्मुच्ये मत्वा दृशं धर्म
बुद्धिः । शोकनाशकस्य तत्त्वज्ञानस्यानेकजन्मसाध्यत्वादिति भावः १४

यदुक्तं स्वकृते कानुशातिरिति तत्राह परेति परतंत्रं कालाष्ट्रेऽश्वराधीनमात्मानं त्वं कथं कर्मणां हेतुं पुण्यपापयोः कारणमनुपश्यसि । न कथं चिदात्मनः कर्तृत्वं संभवतीति भावः । कुतस्तर्ह्यहं करोमीत्यनुभवइत्याशंक्याह सूक्ष्मं हीति आत्मनः कर्तृत्ववदकर्तृत्वं मानसप्रत्यक्षं किं त्वर्तुं द्रियं । मनस्तु चक्षुरादिव दृष्टं सदन्यथा संतमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यत इति भावः १५ कर्मप्रयोजकं देहेन्द्रियादिसंघातः प्रयोज्यस्तयोश्च बीजाकुरवदन्योन्यं जनकत्वं । परिशेषात् आत्मनोऽकर्तृत्वं सिद्धं च तीत्यस्मिन्नर्थे आख्यायिका माह अत्रापीति १६ । १७ । १८ । १९ हेतुमेवाह अत्राविति २० गुणपापमारेण नरके भज्जनयोग्यं प्राप्तव्यं लोकं २१ भवंते दुःखार्णवंतरंति मज्जंति च तत्रैव २२ हत्वेति करणत्वं चार्थः भुक्तेर्वहितृषो ननु पीत्वेति वत्पुनर्हत्वा एतस्य हननेनायं मे पुत्रो नामृतः स्यात्किंतु मृतः समृत एव । अस्मिन् जीविते तव कोयमत्ययो नाशः स्यान्न कोऽपीत्यर्थः उत्सर्गे प्राणोत्सर्गे मृत्योर्लोकं नरकं २३ सर्वातिथुक्ताः सर्वेषां पीडया पीडिताः स्वस्थस्येव न दुःखितस्य २४

॥ भीष्म उवाच ॥ परतंत्रं कथं हेतुमात्मानमनुपश्यसि ॥ कर्मणां हि महाभाग सूक्ष्मं हेतुदत्तं त्रिद्वयम् १५ अत्राप्युदाहरंतीमिति हासं पुरातनम् ॥ संवादं मृत्युगौतम्योः काललुब्धकपन्नगैः १६ गौतमीनामकौ ते यस्थविराजमसंयुता ॥ सर्पेण दष्टं स्वं पुत्रमपश्यद्व्रतचेतनम् १७ अथ तं स्नायुपाशेन बद्धा सर्पममर्षितः ॥ लुब्धकोऽर्जुनको नाम गौतम्याः समुपानयत् १८ स चाब्रवीदयं ते स पुत्रहापन्नगाधमः ॥ ब्रूहि क्षिप्रं महाभागे वध्यत किं न हेतुना १९ अग्नौ प्रक्षिप्यतामेषां चिच्छेद्यतां खंडशोऽपि वा ॥ न ह्ययं बालहापापश्चिरं जीवितुमर्हति २० ॥ गौतम्य उवाच ॥ विसृजेन मनुज द्विस्त्वमवध्योऽर्जुन कत्वया ॥ को ह्यात्मानं गुरुं कुर्यात्प्राप्तव्यमाविर्चितयम् २१ भवंते धर्मलघवो लोकेऽभसि यथा मृगाः ॥ मज्जंति पापगुरवः शस्त्रं स्वन्नमिवोदके २२ हत्वा चैनं नामृतः स्यादयं मे जीवत्यस्मिन्कोऽप्ययः स्यादयं ते ॥ अस्योत्सर्गे प्राणयुक्तस्य जंतोर्भृत्योर्लोकं को नु गच्छेद नंतम् २३ ॥ लुब्धक उवाच ॥ जानाम्यहं देवि गुणा गुणज्ञे सर्वातिथुक्ता गुरवो भवंति ॥ स्वस्थस्यैते तूपदे शामवतितस्मात्क्षुद्रं सर्पमेनं हनिष्ये २४ शमार्थिनः कालगतिं वदंति सद्यः शुचं त्वर्थं विदस्त्यजंति ॥ श्रेयः क्षयं शोचति नित्यमोहात्तस्माच्छुचं मुंच हते भुजंगे २५ ॥ गौतम्य उवाच ॥ आर्तिर्नैवं विद्यतेऽस्मद्विधानां धर्मात्मानः सर्वदा सज्जना हि ॥ नित्यायस्तो बालकोऽप्यस्य तस्मादीशेनाहं पन्नगस्य प्रमाथे २६ न ब्राह्मणानां कोपोऽस्ति कुतः कोपाच्च यातनाम् ॥ मार्दवात्क्षम्यतां साधो मुच्यतामेष पन्नगः २७ ॥ लुब्धक उवाच ॥ हत्वा लाभः श्रेय एवाव्ययः स्यात्क्षम्यो लाभः स्याद्विलिभ्यः प्रशस्तः ॥ कालाह्लाभो यस्तु सत्यो भवेत् श्रेयो लाभः कुत्सितेऽस्मिन्न ते स्यात् २८

शमेति शमयुक्ताः कालेनैवार्थनाशित इति मत्वा शोकं त्यजंति । अर्थविदः प्रतीकारज्ञाः शत्रुं हत्वेव सन्नः शोकं त्यजंतीत्यर्थः । अन्यस्तु श्रेयः क्षयं तु खनाशं नित्यं मोहाच्छोचति २५ आर्तिः पुत्रशोकजा पीडा नित्यायस्तो नित्यमृतः नर्हतेन समर्थाऽस्मि २६ यातनां पीडा परस्य ते कुतः कुर्यात् कुतश्चिदित्यर्थः मार्दवात् मार्दवमवलंब्य २७ श्रेयः परलोकहितं तदेवाऽव्ययो लाभः सच्च शत्रुं हत्वेवलभ्य इत्यध्याहृत्य योज्यं । यथायजमानः पशुं निघ्नन् पशुमात्मानं च स्वर्गं नयत्पेव शूरः परस्वं चेत्यर्थः ततश्च लाभो लाभार्हः पुमाश्च वलिभ्यः सर्वेभ्यः प्रशस्तः श्रेष्ठश्च स्यात् । शत्रुवधाह्लोकत्रयेऽपि मान्यो भवतीत्यर्थः । यस्त्वस्मिन् सर्पे कुत्सिते बह्वपकारिणि हंतव्ये कालाह्लाभोऽस्य मरणादिष्टसिद्धिः संप्रवृत्त्याः शान्त्वताः श्रेयो लाभः सच ते तु वै न हंतुमनिच्छंत्यान स्यात्तस्माद्वंतव्य एवायमित्यर्थः २८

सुहृन्निगृह्य कामाप्तिरिष्टलाभः नमुक्ताहर्षवध्वा नोऽस्माकमशत्रौ भुजंगे कस्मादहं नक्षमेऽपि तु क्षमे एव भोजिगार्थं श्रेयाः कुर्यामेवेत्यर्थः २९ स्यजंति नाशयंति ३० मे पुत्रको जीवितं न संप्राप्स्यते गुणपुण्यं जीवं जीवंतम् ३१ श्रुतीयज्ञं हत्वेति संबंधः ३२ । ३३ संस्तु भवैर्यमालंब्य ३४ अत्रुचुदत्तं प्रेरितवान् ३५ किलिबषं चेदस्ति तर्हि प्रयोजुर्देवनप्रयोज्यस्य मम शरस्येवेत्यर्थः ३६ यदीति प्रयो जकवत्प्रयोज्योऽपि वधकारणत्वाद्ध्यप्येवेत्यर्थः ३७ मृदिति यद्यपि दंडादिवस्त्वमन्यवशस्तथाऽपि चेतनत्वात् किलिबषीत्यवश्यं वध्योऽसीत्यर्थः ३८ । ३९ सर्व इति चेतनत्वेऽपि गजादिवत्परमे र्यत्वेनावशत्वाद् दंडादितुल्यत्वमेवमेत्यर्थः ४० अथवेति हेऽप्यायुवाद्योऽपि अयमर्थः । आयुधं ह्यपस्कांतवत्प्रहर्तारं प्रयोजयति तेनायुधकर्ताऽपि प्रयोजकस्तस्य चार्थकारयिता प्रहर्तुं कामः प्रयो ॥ गौतम्य उवाच ॥ कानुप्राप्तिर्गृह्यशत्रुं न हत्यका कामाप्तिः प्राप्य शत्रुं न मुक्ता ॥ कस्मात्सौम्याऽहं नक्षमेनो भुजंगे मोक्षार्थं वा कस्य हेतोर्न कुर्या २९ ॥ लुब्धक उवाच ॥ अस्मादेकाद्रहवोरक्षितव्या नैको बहुभ्यो गौतमिरक्षितव्यः ॥ कृतागसंधर्मं विदस्त्यजंति सरसि पपापमिमं जाह्नवम् ३० ॥ गौतम्य उवाच ॥ नास्मिन्नहते पन्नगे पुत्रको मे संप्राप्स्यते लुब्धक जीवितं वै ॥ गुणं चान्यं नास्य वधे प्रपश्येतस्मात्सर्पलुब्धकमुंच जीवम् ३१ ॥ लुब्धक उवाच ॥ वृत्रं हत्वा देवराट् श्रेष्ठभागैव यज्ञं हत्वा भागमवाप चैव ॥ श्रुती देवो देववृत्तं च रत्वं क्षिप्रं सर्पं जहि माभूते विशंका ३२ ॥ भीष्म उवाच ॥ असकृत्प्राप्यमानाऽपि गौतमी भुजंगं प्रति ॥ लुब्धकेन महा भागापापेनैवाकरोन्मतिम् ३३ ईषदुच्छ्रसमानस्तु कच्छ्रात्संस्तभ्य पन्नगः ॥ उत्सर्जं गिरं मंदां मानुषीं पाशपीडितः ३४ ॥ सर्प उवाच ॥ को न्वर्जुन कदोषोऽत्र विद्यते मम बालिश ॥ अस्वतंत्रं हि मां मृत्युर्विवश्यं दधु चूदत् ३५ तस्यायं वचनादष्टेन कोपेन न काम्यया ॥ तस्य तत्किलिबषं लुब्धविद्यते यदि किलिबषम् ३६ ॥ लुब्धक उवाच ॥ यद्यन्यवशगेने दं कृतं ते पन्नगा शुभम् ॥ कारणं वै त्वमध्यत्र तस्मात्त्वमपि किलिबषी ३७ मृत्पात्रस्य क्रियायां हि दंडचक्रादयो यथा ॥ कारणत्वे प्रकल्प्यं ते तथा त्वमपि पन्नग ३८ किलिबषी चापि मेव ध्यः किलिबषी चापि पन्नग ॥ आत्मानं कारणं ह्यत्र त्वमाख्यासि भुजंगम ३९ सर्प उवाच ॥ सर्व ए ते ह्यस्ववशादं डचक्रादयो यथा ॥ तथाऽहमपि तस्मान्मे नैष दोषो मत्तस्तव ४० अथ वामतमेतत्तेऽप्यन्योऽन्यप्रयोजकाः ॥ कार्यकारणसंदेहो भवत्यन्योन्यचो दनात् ४१ एवं सति न दोषो मे नास्मि वध्यो न किलिबषी ॥ किलिबषं समवाये स्यान्मन्यसे यदि किलिबषम् ४२ ॥ लुब्धक उवाच ॥ कारणं यदि न स्याद्वैनकर्ता स्यात्स्वमप्युत ॥ विनाशकारणं त्वंच तस्माद्ध्योऽसि मे मतः ४३ असत्यपि कृतकार्येनेह पन्नगलिप्यते ॥ तस्मान्नात्रैव हेतुः स्याद्ध्यः किं बहु मन्यसे ४४ ॥ सर्प उवाच ॥ कार्याभावे क्रियान स्यात्सत्यसत्यपि कारणे ॥ तस्मात्समेऽस्मिन् हेतौ मेवाच्यो हेतुर्विशेषतः ४५

जक इत्यन्योऽन्यप्रयोज्यत्वात् न कस्यचिद्वत्त्वमित्यर्थः ४१ फलितमाह एवमिति । चेतनत्वाद्ध्यत्वं मम चेन्मन्यसे तर्ह्येकास्मिन् वधकार्ये साक्षात्परं परया बहूनां प्रयोजकत्वमस्तीति सर्वेषु यथा विभागं किलिबषं न मध्येवेत्यर्थः समवाये समुदाये ४२ कर्ता प्रस्तुतक्रियायां त्वमेव वध्योऽसीत्यर्थः ४३ असतीति यतः कृतेऽप्यसति दुष्टे कार्यं दोषे हेतुः कर्तानलिप्यते तत्र मते । तस्माच्चोरादिरत्रैव राज्ञां वध्यः प्रायश्चित्तीचनस्यात् । तथा च शास्त्रानर्थक्यं प्रेत्य स्वादृतिष्वेतानि त्यादेरप्रामाण्यं च स्यादिति भावः ४४ कार्येति कारणे कर्तरि सति कुठारोद्यमनादिकार्येण छिदिक्रिया जायते असत्यपि कर्तरि तुरुशास्त्रात निवर्षेण कार्येण तज्जेनाग्निना वनदाहक्रिया जायते । तस्माच्छास्त्राया इव ममापि कर्तृत्वमप्रयोजकत्वात् न दोषहेतुः विशेषाभावादित्यर्थः ४५

यदीति कारणत्वेनप्रयोज्यकर्तृत्वेनतत्त्वमतोऽहंतर्हिशास्त्रायावापुरिवममापिप्रयोगेभवर्तनेऽन्योऽस्तिकर्तासपर्वजंतुनाशनेकिल्विषीभवेत् । वस्तुतस्तुवायोरिवतस्यापिनकिल्विषित्वमितिभावः ४६
वच्यइति धीपूर्वकारीहिस्वभावस्त्वंकुतर्केहसाधर्म्यमात्मनोवृणाणोदुर्द्विस्वाद्योऽसीत्यर्थः ४७ एवमृत्विगादिवदन्यमेर्यत्वात्राहंकिल्विषीकिंतुममप्रयोजकएव शास्त्रफलंप्रयोक्तरीतिन्या
यादितिसर्पउवाच यथेति ४८ यथास्तेनंगजोहंतितगजंमहामात्रःप्रेरयतिमहामात्रंचप्रमुःप्रयुक्तेप्रमुंचस्तेनापराधइतिस्तेनःस्वापराधेनैवहन्यतेनतत्रराजमहामात्रगजानांदोषगंधोऽस्ति । ए
वंभीष्मादीन्निघ्नतोऽपितवगजस्येवदोषोऽस्तीतिशेषग्रंथतात्पर्यं मृत्युःप्राणानामपहर्त्रादिवता ४९ कालेनेश्वरेण ५० । ५१ कालात्मकाःकालस्येवाऽऽत्मास्वभावोयेषांतेकालानुसारिण

यद्यहंकारणत्वेनमतोलुब्धकतत्त्वतः ॥ अन्यःप्रयोगेस्यादत्रकिल्विषीजंतुनाशने ४६ ॥ लुब्धकउवाच ॥ वध्यस्त्वंममदुर्बुद्धेबालघातीनृशंसकृत् ॥ भाषसे
किंवदुपुनर्वध्यःसन्पन्नगाधम ४७ ॥ सर्पउवाच ॥ यथाहवीं षिजुह्वानामखेवैलुब्धकर्त्विजः ॥ नफलंप्राप्नुवत्यत्रफलयोगेतथाह्यहम् ४८ ॥ भीष्मउवाच ॥
तथाब्रुवतितस्मिस्तुपन्नगेमृत्युचोदिते ॥ आजगामततोमृत्युःपन्नगंचाब्रवीदिदम् ४९ ॥ मृत्युरुवाच ॥ प्रचोदितोऽहंकालेनपन्नगत्वामचूचुदं ॥ विनाशहे
तुर्नास्यत्वमहंनप्राणिनःशिशोः ५० यथावायुर्जलधरांनविकर्षितततस्ततः ॥ तद्वज्जलदवत्सर्पकालस्याहंवशानुगः ५१ सात्विकाराजसाश्चैतामसायेचकेचन
भावाःकालात्मकाःसर्वेप्रवर्ततेहजंतुषु ५२ जंगमाःस्थावराश्चैवदिविवायदिवाभुवि ॥ सर्वेकालात्मकाःसर्पकालात्मकमिदंजगत् ५३ प्रवृत्तयश्चलोकेऽस्मिस्तथैव
चनिवृत्तयः ॥ तासांविहृतयोयाश्चसर्वेकालात्मकंस्मृतम् ५४ आदित्यश्चंद्रमाविष्णुरापोवायुःशतक्रतुः ॥ अग्निःखंपृथिवीमित्रःपर्जन्योवसवोऽदितिः ५५
सरितःसागराश्चैवभावाभावौचपन्नग ॥ सर्वेकालेनमृज्यंतोहियंतेचपुनःपुनः ५६ एवंज्ञात्वाकथंमांत्वंसदोषंसर्पमन्यसे ॥ अथचैवंगतेदोषेमयित्वमपिदोषवान्
५७ ॥ सर्पउवाच ॥ निर्दोषंदोषवतंत्वानत्वांमृत्योब्रवीम्यहम् ॥ त्वयाऽहंचोदितइतिब्रवीम्येतावदेवतु ५८ यदिकालेतुदोषोऽस्तियदितत्रापिनेष्यते ॥ दो
षोनैवपरीक्ष्योमेनह्यत्राधिकृतावयम् ५९ निर्मोक्षस्त्वस्यदोषस्यमयाकार्योयथातथा ॥ मृत्योरपिनदोषःस्यादितिमेऽत्रप्रयोजनम् ६० ॥ भीष्मउवाच ॥ स
र्पोथाऽर्जुनकंप्राहश्रुतंतेमृत्युभाषितम् ॥ नानागसंमांपाशेनसंतापयितुमर्हसि ६१ ॥ लुब्धकउवाच ॥ मृत्योःश्रुतमेवचनंतवचैवभुजंगम् ॥ नैवतावददोषत्वंभ
वतित्वयिपन्नग ६२ मृत्युस्त्वंचैवहेतुर्हिबालस्यास्याविनाशने ॥ उभयंकारणमन्येनकारणमकारणम् ६३ धिङ्मृत्युंचदुरात्मानंक्रूरंदुःखकरंसताम् ॥ त्वांचै
वाहंवधिष्यामिपापपापस्यकारणम् ६४ ॥ मृत्युरुवाच ॥ विवशौकालवशगावावांनिर्दिष्टकारिणौ ॥ नावांदोषेणगंतव्यौयदिसम्यक्प्रपश्यसि ६५

इत्यर्थः ५२ । ५३ । ५४ । ५५ भावामावौशेषार्थेनैश्वर्यं ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ आर्त्विज्यामित्यौदुलोभिरितिन्यायेनाऽऽत्मनेष्वजमानायचयंका
मंकामभतेतमागायतीतिश्रुतेश्चात्मवद्विजोऽपिफलांशमात्ममतोमृत्युसर्पोविषयकारणंसंतोनाकारणंभवतइत्याह मृत्युरिति ६३ । ६४ आवांदोषेणद्वेषादिनायुक्तौत्वयानमतव्यौकिंतुविव
शावतःप्रतोरप्यावयोर्जमहामात्रयोरिवनकिल्विषमस्तीत्याहतुः विवशाविति ऋत्विजोऽपिफलरागिणएवफलमस्तिनविरक्तस्येतिभावः ६५

युवामिति भोमृत्युपन्नगौयदियुवाकालवशौतर्हिमेममतदस्थस्यपरोपकर्तरिहर्षःअपकर्त्रोश्चयुवयोरुपरिद्वेषोवाययास्यातांतथाब्रूतं एतदहंवैदितुमिच्छामीत्यध्याहारपूर्वकंयोज्यं । एवंसर्वस्य
परवशत्वेउपकर्त्रपकर्त्रोःस्तुतिनिवेनस्यातामितिभावः ६५ परमार्थतःपरिहारमाह येति ईश्वराधीनोऽननसदसद्वाकुर्वाणोनस्तुत्योनवानिद्यइतिभावः ६७ व्यवहारतस्तुमृत्युःपूर्वोक्तमेवपरिहा
रमाह तस्मादिति दोषेणयुक्तावितिशेषः गंतव्यौज्ञातव्यौ योहिरागादिमानुहंतिसपापेनलिप्यतेतंप्रतिशास्त्रंभवर्तते यस्तुनतयानासीदोषभागभवति यथोक्तंभगवता 'यस्यनाहंकृतोभावोबुद्धिर्
स्यनलिप्यते ॥ हत्वाऽपिसंभ्राल्लोकाब्रह्महेतिननिबध्यते'इति ६८ प्राणिकर्मानुरोधात्सदसद्वाफलंद्ददीश्वरस्तत्प्रयुक्ताअन्येवानवैषम्यादिमाजोमवंतीत्याह अथेत्यादिना धर्मस्यार्थःफलंतत्र

॥ लुब्धकउवाच ॥ युवामुभौकालवशौयदिमेमृत्युपन्नगौ ॥ हर्षक्रोधौयथास्यातामेतदिच्छामिवेदितुम् ६६ ॥ मृत्युरुवाच ॥ याकाचिदेवचेष्टास्यात्सर्वाका
लप्रचोदिता ॥ पूर्वमेवैतदुक्तंहिमयालुब्धककालतः ६७ तस्मादुभौकालवशावावांनिर्दिष्टकारिणौ ॥ नावांदोषेणगंतव्यौत्वयालुब्धककर्हिचित् ६८
॥ भीष्मउवाच ॥ अथोपगम्यकालस्तुतस्मिन्धर्मार्थसंशये ॥ अब्रवीत्पन्नगंमृत्युलुब्धंचार्जुनकंतथा ६९ ॥ कालउवाच ॥ नह्यहंनप्ययंमृत्युर्नायंलुब्धक
पन्नगः ॥ किल्विषीजंतुमरणेनवयंहिप्रयोजकाः ७० अकरोद्यदयंकर्मतन्नोऽर्जुनकचोदकम् ॥ विनाशहेतुर्नान्योऽस्यवध्यतेऽयंस्वकर्मणा ७१ यदनेनकृतंकर्म
तेनायंनिधनंगतः ॥ विनाशहेतुःकर्मास्यसर्वकर्मवशावयम् ७२ कर्मदायादवल्लोकःकर्मसंबंधलक्षणः ॥ कर्माणिचोदयंतीहयथान्योन्यंतथावयम् ७३ यथामृ
त्पिडतःकर्ताकुरुतेयद्यदिच्छति ॥ एवमात्मकृतंकर्ममानवःप्रतिपद्यते ७४ यथाच्छायातपौनित्यंसुसंबद्धौनिरंतरम् ॥ तथाकर्मचकर्ताचसंबद्धावात्मकर्मभिः
७५ एवंनाहंनैवमृत्युर्नसर्पोनतथाभवान् ॥ नचेयंब्राह्मणीवृद्धागिशुरेवात्रकारणम् ७६ तस्मिंस्तथाब्रुवाणेतुब्राह्मणीगौतमीनृप ॥ स्वकर्मप्रत्ययोल्लोकान्म
त्वाऽर्जुनकमब्रवीत् ७७ ॥ गौतम्युवाच ॥ नैवकालोनभुजगोनमृत्युरिहकारणम् ॥ स्वकर्मभिरयंबालःकालेननिधनंगतः ७८ मयाचतत्कृतंकर्मयेनायंमे
मृतःसुतः ॥ यातुकालस्तथामृत्युर्मुंचार्जुनकपन्नगम् ७९ ॥ भीष्मउवाच ॥ ततोयथागतंजग्मुर्मृत्युःकालोऽथपन्नगः ॥ अभूद्विशोकोऽर्जुनकोविशोकाचैव
गौतमी ८० एतच्छ्रुत्वाशमंगच्छमाभूःशोकपरोनृप ॥ स्वकर्मप्रत्ययोल्लोकान्सर्वेगच्छंतिवैनृप ८१ नैवत्वयाकृतंकर्मनापिदुर्योधनेनैव ॥ कालेनैतत्कृतंविद्धि
निहतायेनपार्थिवाः ८२ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ इत्येतद्वचनंश्रुत्वावभूवविगतज्वरः ॥ युधिष्ठिरोमहातेजाःपप्रच्छेदंचधर्मवित् ८३ ॥ इतिश्रीमहाभारते
अनुशासनिकेपर्वणिआनुशासनपर्वणि दानधर्मेगौतमीलुब्धकव्यालमृत्युकालसंवादे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६४ ॥

विषयेसर्वस्यकर्तुःपरवशत्वादधर्मवद्वमोऽपिकिफलंदातितवेतिसंशयेच्छेत्तव्येअब्रवीत्कालः ६९ संगिनामेवधर्मधर्मफलंभवतिनत्वसंगानामस्माकमित्याशयवानाह नहीति ७० । ७१ । ७२
कर्मैवदायादःपुत्रवतारकंतद्वान् कर्मसंबंधःकर्मफलयोगःतदेवलक्षणंपुण्यपापवताज्ञापकंयस्यंतथा ७३ । ७४ । ७५ कर्मैवप्रत्ययःकारणंयेषांतात्तल्लोकान्सर्वगच्छंतिवैनृप ७६ । ७७
तत्कर्मपुत्रशोकप्रदं ७९ । ८० आख्यायिकाफलमाहद्वाम्भा एतदिति ८ । ८२ । ८३ इत्यनुशास० नील० भारतभावदीपे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६४ ॥

अनिवार्यस्यापिमृत्योर्जयमूर्ध्वरेताः करोति गृहस्थस्त्वितिथिमतयैवतं जयतीत्यातिथ्यप्रशंसापौष्यमध्यायः पितामहेत्यादिः १ धर्मैर्वाच्यः प्रयोजनयत्रतादृशयाकथयासहितं किंचिदाख्यानं श्रोतुं ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पितामहमहाप्राज्ञसर्वशास्त्रविशारद ॥ श्रुतं मे महदाख्यानमिदं मतिमतांवर १ भूयस्तु श्रोतुमिच्छामि धर्मार्थसहितं नृप ॥ कथ्यमानं त्वया किंचितन्मे व्याख्यातुमर्हसि २ केन मृत्युर्गृहस्थेन धर्ममाश्रित्य निर्जितः ॥ इत्येतत्सर्वमाचक्ष्वतत्त्वेनापि च पार्थिव ३ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममिति हासं पुरातनम् ॥ यथा मृत्युर्गृहस्थेन धर्ममाश्रित्य निर्जितः ४ मनोः प्रजापते राजन्निश्चयाकुरमवत्सुतः ॥ तस्य पुत्रशतं जज्ञे नृपतेः सूर्यवर्चसः ५ दशमस्तस्य पुत्रस्तु दशाश्वो नाम भारत ॥ माहिष्मत्यामभूद्राजा धर्मात्मा सत्यविक्रमः ६ दशाश्वस्य सुतस्त्वासीद्राजा परमधार्मिकः ॥ सत्ये तपसि दाने च यस्य नित्यं रतं मनः ७ मदि राश्व इति ख्यातः पृथिव्या पृथिवीपतिः ॥ धनुर्वेदे च वेदे च निरतो योऽभवत्सदा ८ मदिराश्वस्य पुत्रस्तु युतिमान्नाम पार्थिवः ॥ महाभागो महातेजामहासत्वो महा बलः ९ पुत्रो युतिमतस्त्वासीद्राजा परमधार्मिकः ॥ सर्वलोकेषु विख्यातः सुवीरिनामनामतः १० धर्मात्मा कोपवांश्चापि देवराज इवापरः ॥ सुवीरस्य तु पुत्रोऽभूत्सर्वसंग्रामदुर्जयः ११ सदुर्जय इति ख्यातः सर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ दुर्जयस्यैद्रवपुषः पुत्रोऽश्विसदृशयुतिः १२ दुर्योधनो नाम महान् राजा राजर्षिसत्तमः ॥ तस्यैद्र समवीर्यस्य संग्रामेष्वनिवर्तिनः १३ विषये वासवस्तस्य सम्यगेव प्रवर्षति ॥ रत्नैर्धनैश्च पशुभिः सस्यैश्चापि पृथग्विधैः १४ नगरं विषयश्चास्य प्रति पूर्णस्तदाऽभवत् ॥ न तस्य विषये चाभूत्कृपणो नापि दुर्गतः १५ व्याधितो वा कृशो वाऽपि तस्मिन्नाभून्नरः क्वचित् ॥ सुदक्षिणो मधुरवागनसूयुर्जितेन्द्रियः ॥ धर्मात्मा चानृशंसश्च विक्रां तोऽथाविकल्थनः १६ यज्वाच दांतो मेधावी ब्रह्मण्यः सत्यसंगरः ॥ न चावमंता दाता च वेदे वेदांगपारगः १७ तं नर्मदा देव नदी पुण्याशीतजलाशिवा ॥ चक्रमे पुरुष व्याघ्रं स्वेन भावेन भारत १८ तस्यां जज्ञे तदानद्यां कन्याराजीवलोचना ॥ नाम्ना सुदर्शना राजन रूपेण च सुदर्शना १९ तादृशपाननारीषु भूतपूर्वा युधिष्ठिर ॥ दुर्योधनसुताया दृग्भवद्वरवर्णिनी २० तामग्निश्चक्रमे साक्षाद्राजकन्या सुदर्शनाम् ॥ भूत्वा च ब्राह्मणो राजन्वरयामास तं नृपम् २१ दरिद्रश्चासवर्णश्च ममायमिति पार्थिवः ॥ नदित्सति सुतां तस्मै तां विप्राय सुदर्शनाम् २२ ततोऽस्य वितते यज्ञेनष्टोऽभूद्व्यवाहनः ॥ ततः सुदुःखितो राजा वाक्यमाह द्विजांस्तदा २३ दुष्कृतं मम किं नु स्याद्भवता वा द्विजर्षभाः ॥ येन नाशं जगामाग्निः कृतं कुपुरुषेष्वि २४ न ह्यल्पं दुष्कृतं नोऽस्तियेनाग्निर्नाशमागतः ॥ भवतां चाथ वामहंतत्त्वेनैतद्विमृश्य ताम् २५ तत्र राज्ञो वचः श्रुत्वा विप्रास्ते भरतर्षभ ॥ नियता वाग्यताश्चैव पावकं शरणं ययुः २६ तान् दर्शयामास तदा भगवान्हव्यवाहनः स्वरूपं दीप्तिमत्कृत्वा श रदर्वसमयुतिः २७ ततो महात्मा तानाह दहनो ब्राह्मणर्षभान् ॥ वरयाम्यात्मनो र्थाय दुर्योधनसुतामिति २८

मिच्छामीत्यर्थः १ तत्त्वेन याथातथ्येन नत्वात्मवपोत्खननादिव दमूतार्थत्वेन ३१४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ दुर्गतो दरिद्रः १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० चक्रमे कामयामास २१ असवर्णोऽत्रियः नदित्सति न दातुमिच्छति २२ वितते त्रेताभिस्ताध्वे नष्टः अदर्शनं गतः २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८

कल्यं प्रातः २९ । ३० । ३१ । ३२ दिशं दक्षिणां विजयता विजेतुमिच्छता आहृतं नर्ववा सोयस्यास्ताम् ३३ । ३४ वसो धारां सतंतां घृतधाराम् ३५ गर्भे पुत्रप्रदाने ३६ दशाभ्यां दृग्भ्यां सहितं सदृशं वक्त्रं पूर्णंदोरैव वक्त्रं उपमासादृश्यं स्य पूर्णंदुसदृशोपमः ३७ । ३८ । ३९ । ४० गृहस्थश्च गृहस्थपुत्रश्च ४१ प्रतिज्ञामेवाह अतिथेरिति ४२ आत्मनः शरीरस्य ४३ । ४४ प्रमाणं हितज्ञापकम् ४५ ततस्ते कल्यमुत्थाय तस्मै राज्ञे न्यवेदयन् ॥ ब्राह्मणा विस्मिताः सर्वे यदुक्तं चेन्न भानुना २९ ततः सराजा तच्छ्रुत्वा वचनं ब्रह्मवादिनाम् ॥ अवाप्य परमं हर्षं तथेति प्राह बुद्धिमान् ३० अयाचत च तं शुल्कं भगवंतं विभावसुम् ॥ नित्यं सा त्रिध्यमिह ते चित्रमानो भवेदिति ३१ तमाह भगवानग्निरेवमस्त्विति पार्थिवम् ॥ ततः सा त्रिध्यमद्यापि माहिष्मत्यां विभावसोः ३२ दृष्टं हि स ह देवेन दिशं विजयता तदा ॥ ततस्तां समलंकृत्य कन्यामाह तवाससम् ३३ ददौ दुर्योधनो राजा पावकाय महात्म ने ॥ प्रतिजग्राह चाग्निस्तुराजकन्या सुदर्शनाम् ३४ विधिनावेददृष्टेन वसो धारामिवाध्वरे ॥ तस्या रूपेण शीलेन कुलेन वपुषा श्रिया ३५ अभवत्प्रोतिमानाग्निं भेचास्या मनोदधे ॥ तस्याः समभवत्पुत्रो नामाऽऽग्नेयः सुदर्शनः ३६ सुदर्शनस्तु रूपेण पूर्णंदुसदृशोपमः ॥ शिशुरेवाध्यगात्सर्वपरं ब्रह्मसनातनम् ३७ अथौघ वान्नाम नृपो नृगस्यासीत् पितामहः ॥ तस्याथौघवती कन्या पुत्रश्चौघरथोऽभवत् ३८ तामौघवान् ददौ तस्मै स्वयमौघवती सुताम् ॥ सुदर्शनाय विदुषे भार्यायै देव रूपिणीम् ३९ स गृहस्थाश्रमरतस्तया सह सुदर्शनः ॥ कुरुक्षेत्रेऽवसद्राजन्नो घवत्या समन्वितः ४० गृहस्थश्चावजेष्यामि मृत्युमित्येव स प्रभो ॥ प्रतिज्ञाम करो द्वीमान् दीप्ततेजा विशांपते ४१ तामथौघवतीं राजन स पावकसुतोऽब्रवीत् ॥ अतिथेः प्रतिकूलं तेन कर्तव्यं कथंचन ४२ येन येन चतुष्येत नित्यमेव त्वयाऽतिथिः ॥ अप्यात्मनः प्रदानेन न ते कार्या विचारणा ४३ एतद्भूतं मम सदा हृदिसं परिवर्तते ॥ गृहस्थानां च सुश्रोणिनातिथेर्विद्यते परम् ४४ प्रमाणं यदि वामो रुवचस्ते मम शोभने ॥ इदं वचनमव्यग्राहदित्वं धारयेः सदा ४५ निष्कृते मयि कल्याणितथासंनिहितेऽनघे ॥ नातिथिस्तेऽवमंतव्यः प्रमाणं यद्यहंतव ४६ तमब्रवीदौघव ती तथा मूर्ध्नि कृतांजलिः ॥ न मे त्वद्वचना किंचिन्न कर्तव्यं कथंचन ४७ जिगीषमाणस्तु गृहे तदा मृत्युः सुदर्शनम् ॥ पृष्ठतोऽवगमद्राजन्नं ग्रान्वेषीत दासदा ४८ इध्मार्थं तु गते तस्मिन्नाग्निपुत्रे सुदर्शने ॥ अतिथिर्ब्राह्मणः श्रीमांस्तामाहौघवती तदा ४९ आतिथ्यं कृतमिच्छामि त्वयाऽद्य वरवर्णिनि ॥ प्रमाणं यदि धर्मस्ते गृह स्थाश्रमसंमतः ५० इत्युक्ता तेन विप्रेण राजपुत्री यशस्विनी ॥ विधिना प्रतिजग्राह वेदोक्तेन विशांपते ५१ आसनं चैव पाद्यं च तस्मै दत्त्वा द्विजातये ॥ प्रोवाचौघ वती विप्रं केनार्थः किं ददामि ते ५२ तामब्रवीत्ततो विप्रो राजपुत्री सुदर्शनाम् ॥ त्वयाममार्थः कल्याणिनिर्विशंकैतदा चर ५३ यदि प्रमाणं धर्मस्ते गृहस्थाश्रमसंम तः ॥ प्रदानेनात्मनो राज्ञि कर्तुमर्हसि मे प्रियम् ५४ स तया छंदमानोऽन्यैरीप्सितैर्नृपकन्यया ॥ नान्यमात्मप्रदानात्स तस्याववे वरं द्विजः ५५ सा तुराजसुता स्मृ त्वाभर्तुर्वचनमादितः ॥ तथेति लज्जमाना सा तमुवाच द्विजर्षभम् ५६

४४ किंचिन्न कर्तव्यमिति न अपि तु कर्तव्यमेव ४७ पृष्ठतस्तस्याप्रत्यक्षं गृहेऽवगमत् तदा गार्हस्थ्यकाले तदाहरणकाले ४८ ब्राह्मणस्तद्रूपी मृत्युः ४९ । ५० । ५१ । ५२ तामिति एतद्व्रतप्रदानम् ५३ राज्ञिराजकन्ये ५४ छंदमानः प्रलोभ्यमानः ५५ मर्तुर्वचनं येन येन तु पुष्येत नित्यमेव सदाऽतिथिः ॥ अप्यात्मनः प्रदानेन न ते कार्या विचारणा इति पूर्वोक्तम् ५६

विवेशगृहमिति शेषः विहस्येत्यत्र रहः सङ्घतिपाठः स्पष्टार्थः ५७ ऋषेरपीष्यानासीदित्याह अथेति ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ अनयास्वद्वार्ययाच्छेद्यमानः प्रार्थ्यमान इति वैपरी
 त्योक्तिः ६५ अनेनमैधुनरूपेणमामर्च्छतिमामायातिअनुरूपंस्त्रीदूषणानुगुणंदंडं ६६ कूटमुद्रारोहदंडः हीनप्रतिज्ञंत्यकातिथिव्रतं ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ गुणाः इन्द्रियाणितद्व
 ततोविहस्यविप्रर्षिःसाचैवाथविवेशह ॥ संस्मृत्यभर्तुर्वचनं गृहस्थाश्रमकाक्षिणः ६७ अथेधमानमुपादायसपावकिरुपागमत् ॥ मृत्युनारीद्रभावेननित्यबंधुरि
 वान्वितः ६८ ततस्त्वाश्रममागम्यसपावकसुतस्तदा ॥ ताव्याजहारौघवर्तीकासियातेतिचासकृत् ६९ तस्मैप्रतिवचःसातुभर्त्रेनप्रददौतदा ॥ कराभ्यांते
 नविप्रेणस्पृष्टाभर्तुर्वतासती ६० उच्छिष्टास्मीतिमन्वानालज्जिताभर्तुर्वेच ॥ तूष्णींभूताऽभवत्साध्वीनचोवाचाथकिंचन ६१ अथतांपुनरेवेदंप्रोवाचसमुद
 र्शनः ॥ कसासाध्वीकसायातागरीयःकिमतोमम ६२ पतिव्रतासत्यशीलानित्यंचैवार्जवेरता ॥ कथंनप्रत्युदेत्यद्यस्मयमानायथापुरा ६३ उटजस्थस्तुतंविप्रःप्र
 त्युवाचसुदर्शनम् ॥ अतिथिंविद्विसंप्राप्तं ब्राह्मणं पावकेचमाम् ६४ अनयाच्छेद्यमानोऽहंभार्ययातवसतम् ॥ तैस्तैरतिथिसत्कारैर्ब्रह्मन्नेषावृतामया ६५ अनेन
 विधिनासेयंमामर्च्छतिशुभानना ॥ अनुरूपंयदत्रान्यतद्भवान्कर्तुमर्हति ६६ कूटमुद्ररहस्तस्तुमृत्युस्तंवेसमन्वगात् ॥ हीनप्रतिज्ञमत्रेनं वधिष्यामीत्यर्चितयन्
 ६७ सुदर्शनस्तुमनसाकर्मणाचक्षुषागिरा ॥ त्यक्तेर्ष्यस्त्यक्तमन्युश्चस्मयमानोऽब्रवीदिदम् ६८ सुरतंतेऽस्तुविप्राश्चयप्रीतिर्हिपरमामम् ॥ गृहस्थस्यहिधर्मो
 ऽग्र्यःसंप्राप्तातिथिपूजनम् ६९ अतिथिःपूजितोयस्यगृहस्थस्यतुगच्छति ॥ नान्यस्तस्मात्परोधर्मइतिप्रादुर्भनीपिणः ७० प्राणाहिममदाराश्चयच्चान्याद्वि
 द्यतेवसु ॥ अतिथिभ्योमयादेयमितिमेवतमाहितम् ७१ निःसंदिग्धंयथावाक्यमेतन्मेसमुदाहृतम् ॥ तेनाहंविप्रसत्येनस्वयमात्मानमालभे ७२ पृथिवीवायु
 राकाशमापोज्योतिश्चपंचमम् ॥ बुद्धिरात्माननःकालोदिशश्चैवगुणादश ७३ नित्यमेवहिपश्यंतिदेहिनांदेहसंश्रिताः ॥ सुकृतंदुष्कृतंचापिकर्मधर्मभृतांवर ७४
 यथैषानानृतावाणीमयाऽद्यसमुदीरिता ॥ तेनसत्येनमादेवाःपालयंतुदहंतुवा ७५ ततोनादःसमभवदिक्षुसर्वासुभारत ॥ असकृत्सत्यमित्येवंनैतन्मिथ्येति सर्वतः
 ७६ उटजातुततस्तस्मात्त्रिश्चकामसवैद्विजः ॥ वपुषाद्यांचभूमिचव्याप्यवायुरिवोद्यतः ७७ स्वरेणविप्रःशैक्षेणत्रीनलोकाननुनादयन् ॥ उवाचचैवंधर्मज्ञपूर्व
 मामंन्यनामतः ७८ धर्मोऽहमास्मिभद्रंतेजिज्ञासार्थंतवानघ ॥ प्राप्तःसत्यंचतेज्ज्ञात्वाप्रीतिर्मेपरमाख्ययि ७९ विजितश्चत्वयामृत्युर्योऽयंत्वामनुगच्छति ॥ रंध्रान्वे
 षीतवसदाव्याघृत्यावशीकृतः ८० नचास्तिशक्तिस्रैलोक्येकस्यचित्पुरुषोत्तम ॥ पतिव्रतामिमांसाध्वीतवोद्वीक्षितुमप्युत ८१ रक्षितात्वद्गुणैरेषापतिव्रतगुणै
 स्तथा ॥ अष्टप्यायदियंब्रूयात्तथातत्रान्यथाभवेत् ८२ एषाहितपसास्वेनसंयुक्ताब्रह्मवादिनी ॥ पावनार्थंचलोकस्यसरिच्छ्रेष्ठाभविष्यति ८३ अर्धेनौघवतीना
 मत्वामर्धेनानुयास्यति ॥ शरीरेणमहाभागायोगोह्यस्यावशोस्थितः ८४

भिमनिन्योदेवताःपृथिव्याद्याइत्यर्थः ७३ । ७४ । ७५ । ७६

७७ शैक्षेणोदात्तादिधर्मवता ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ अर्धेनेति औघवतीनामनदीभविष्यतीतिशेषः योगोहीति योगसिद्धेयमतःशरीरद्वयंकरिष्यतीत्यर्थः ८४

८५ । ८६ पंचेतिस्थूलसूतान्यतिक्रम्यआतिवाहिकानसूक्ष्मभूतमयान्लोकान्प्राप्त्यर्हतीत्यर्थः ८७ राजन्नित्युपरि राजत्वाद्राज्यामातृत्वाद्वासंबोधनं ८८ । ८९ बुद्धिरित्यादावपिजितेत्यनुषंगः
 ९० आख्यायिकातात्पर्यमाह तस्मादिति ९१ क्रतुशतेनापिनतुल्यंकिंतुततोऽप्यधिकमित्यर्थः । यद्वातत्क्रतुशतेनेतिपथमातृतीययोर्नित्यातः तेनक्रतुशतमपिनतुल्यमित्यर्थः ९२ सोऽतिथिभ्योन
 पूजयेत्तस्मैदुष्कृतंक्त्वा ९३ । ९४ बुभूषताभूतिमिच्छता ९५ । ९६ ॥ इत्यानुशासनिकेपर्वणि नीलकंठीवेमारतभावदीपेद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ब्राह्मण्यमिति १ । २ । ३ । ४ । ५ ऋचीक
 अनयासहलोकांश्चगताऽसितपसाऽर्जितान् ॥ यत्रनावृत्तिमभ्येतिशाश्वतांस्तान्सनातनान् ८५ अनेनचैवदेहेनलोकांस्त्वमभिपत्स्यसे ॥ निर्जितश्चत्वयामृ
 त्युरैश्वर्यंचतवोत्तमम् ८६ पंचभूतान्यतिक्रांतःस्ववीर्याच्चमनोजवः ॥ गृहस्थधर्मेणानेनकामक्रोधौचतेजितौ ८७ स्नेहोरागश्चतंद्रीचमोहोद्वोहश्चकेवलः ॥
 तवशुश्रूषयाराजन्नराजपुत्र्याविनिर्जिताः ८८ ॥ भीष्मउवाच ॥ शुक्लानांतुसहस्रेणवाजिनारथमुत्तमम् ॥ युक्तंप्रगृह्यभगवान्वासवोऽप्याजगामतम् ८९ मृ
 त्युरात्माचलोकाश्चजिताभूतानिपंचच ॥ बुद्धिःकालोमनोव्योमकामक्रोधौतथैवच ९० तस्माद्गृहाश्रमस्थस्यनान्यदैवतमास्तिवै ॥ ऋतेऽतिथिनरठयाघ्रमनसै
 तद्विचारय ९१ अतिथिःपूजितोयद्विध्यायतेममसाशुभम् ॥ नतत्क्रतुशतेनापितुल्यमादुर्भनीपिणः ९२ पात्रंत्वातिथिमासाद्यशीलाढ्यंयोनपूजयेत् ॥ सद
 त्वादुष्कृतंतस्मैपुण्यमादायगच्छति ९३ एतत्तेकथितंपुत्रमयाऽऽख्यानममुत्तमम् ॥ यथाहिविजितोमृत्युर्गृहस्थेनपुराऽभवत् ९४ धन्यंयशस्यमायुष्यभिद
 माख्यानमुत्तमम् ॥ बुभूषताऽभिमतव्यंसर्वदुश्चरितापहम् ९५ इदंयःकथयेद्विद्वानहन्यहनिभारत ॥ सुदर्शनस्यचरितंपुण्याल्लोकानवासुयात् ९६ ॥ इति
 श्रीमहाभारतेअनुशासनिकेपर्वणिआनुशासनप० दानधर्मेसुदर्शनोपाख्यानोद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ ब्राह्मण्यंयदिदुष्प्राप्यंत्रिभिर्धर्मै
 र्नराधिप ॥ कथंप्राप्तंमहाराजशत्रियेणमहात्मना १ विश्वामित्रेणधर्मात्मनब्राह्मणत्वंनरर्षभ ॥ श्रोतुमिच्छामितत्त्वेनतन्मेब्रूहिपितामह २ तेनह्यमितवीर्येणव
 सिष्ठस्यमहात्मनः ॥ हतंपुत्रशतंसद्यस्तपसाऽपिपितामह ३ यातुधानाश्चबहवोराक्षसास्तिग्मतेजसः ॥ मन्धुनाऽऽविष्टदेहेनमृष्टाःकालांतकोपमाः ४ महा
 न्कुशिकवंशश्चब्रह्मर्षिशतसंकुलः ॥ स्थापितोनरलोकेऽस्मिन्विद्वद्ब्राह्मणसंस्तुतः ५ ऋचीकस्यात्मजश्चैवशुनःशेषोमहातपाः ॥ विमोक्षितोमहासत्रात्पशुताम
 प्युपागतः ६ हरिश्चंद्रक्रतौदेवांस्तोषयित्वाऽत्मतेजसा ॥ पुत्रतामनुसंप्राप्तोविश्वामित्रस्यधीमतः ७ नाभिवादयतेज्येष्ठंदेवरातंनराधिप ॥ पुत्राःपंचाशदेवा
 पिशप्ताःश्वपचतामताः ८ त्रिशंकुर्बधुभिर्मुक्तऐक्ष्वाकःप्रीतिपूर्वकम् ॥ अवाक्शिरादिवंतीतोदक्षिणामाश्रितोदिशम् ९ विश्वामित्रस्यविपुलानदीदेवर्षिसेविता ॥
 कौशिकीचशिवापुण्याब्रह्मर्षिसुरसेविता १०

स्यात्मजइत्यत्रअजीगर्तात्मजइतिबोध्यं । 'सोऽजीगर्तसौयवसिमृपिमशनयापरीतंतस्यहत्रयःपुत्रा

आसुःशुनःपुच्छःशुनःशेषःशुनोलांगूलः'इतिश्रुतेःशुनःशेषस्यपिताऽजीगर्तइत्यवगमात्कल्पांतराभिप्रायेणवाइदंज्ञेयं १ देवांस्तोषयित्वातैर्मोक्षितःसन्पुत्रतांविश्वामित्रस्यानुसंप्राप्तइतिसंबंधः ७
 नाभिवादयतेननमस्कुर्वतिअनुस्वारलोपआर्षः देवरातंदेवैर्विश्वामित्रायदत्तं तेनचज्येष्ठंकृतंसंस्तुतायेनेतिशेषः ८ बंधुभिर्मुक्ताःवासिष्ठशापेनचांडालतांगतत्वात् दिव्येननीतिः ९ । १०

पंचचूडाः बलयभेदायस्याः सा । चूडाबलयभेदे स्यात् इति मेदिनी ११ । १२ । १३ वागिमरिति त्रिशंकुं पाजयन् विष्वाभिप्रोवतिष्ठपुत्रैः शतः श्वपचस्ययाजकस्त्वं श्वपचो भविष्यसीति तं शापमृतं
कर्तुं विष्वाभिप्रः कस्याचिदापदिश्वजाघनीं चौर्येणार्जयित्वा पकुमारेभेतामिन्द्रः इत्येन रूपेण हतवान् तव तैवायं शापान्मुक्तो बवर्ष चंद्र इति । देवसेनानामग्रगः श्रेष्ठ इन्द्रः १४ ज्वलितारारूपेण १५ । १६
१७ मतंगस्य ब्राह्मण्यां शुद्रा जातस्य चांडालस्य यथामहताऽपितपसा ब्राह्मण्यमप्राप्य जातं तथैव तन्मममाति । स्वं तु यथा जातं तया वदस्व १८ स्थानेयुक्तं कथं ब्राह्मण्यं प्राप्तवान् विष्वाभिप्र इति शेषः १९
तपोविघ्नकरी चैव पंच चूडासु संमता ॥ रंभानामाप्सराः शापाद्यस्य शैलत्वमागता ११ तथैवास्य मया द्रुद्धावसिष्ठः सलिलेपुरा ॥ आत्मानं मज्जयन् श्रीमान् विपाशः
पुनरुत्थितः १२ तदा प्रभृतिपुण्याहिविपाशाऽभून्महानदी ॥ विख्याता कर्मणा तेन वसिष्ठस्य महात्मनः १३ वाग्मिश्वभगवान्येन देवसेनाग्रगः प्रभुः ॥ स्तुतः प्रीत
मनाश्चासीच्छापाच्चैनममुंचत १४ ध्रुवस्योत्तानपादस्य ब्रह्मर्षिणां तथैव च ॥ मध्ये ज्वलति यो नित्यमुदीचीमाश्रितो दिशम् १५ तस्यैतानि च कर्माणि तथाऽन्या
निचकौरव ॥ क्षत्रियस्येत्यतो जातमिदं कौतूहलं मम १६ किमेतदिति तत्त्वेन प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ देहांतरमनासाद्य कथं स ब्राह्मणोऽभवत् १७ एतत्त्वेन मे तात सर्व
माख्यातुमर्हसि ॥ मतंगस्य यथा तत्त्वं तथैवैतद्ददस्व मे १८ स्थाने मतंगो ब्राह्मण्यं नालभद्भरतर्षभ ॥ चंडालयो नौ जातो हि कथं ब्राह्मण्यमाप्तवान् १९ ॥ इति श्री
महाभारते अनुशासनिके प० आनुशासन प० विश्वामित्रोपाख्याने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ श्रूयतां पार्थ तत्त्वेन विश्वामित्रो यथापुरा ॥ ब्राह्म
णत्वं गतस्तात ब्रह्मर्षित्वं तथैव च १ भरतस्यान्वये चैवाजमीढो नाम पार्थिवः ॥ बभूव भरत श्रेष्ठ यज्वाधर्मभृतां वरः २ तस्य पुत्रो महानासीज्जन्तुर्नामनरेश्वरः ॥ दुहि
तृत्वमनुप्राप्ता गंगायस्य महात्मनः ३ तस्यात्मजस्तुल्यगुणः सिंधुद्वीपो महायज्ञाः ॥ सिंधुद्वीपाच्च राजर्षिर्बलाकाश्वो महाबलः ४ बलभस्तस्य तनयः साक्षाद्भर्मइवाप
रः ॥ कुशिकस्तस्य तनयः सहस्राक्षसमद्युतिः ५ कुशिकस्यात्मजः श्रीमान् गाधिर्नाम जनेश्वरः ॥ अपुत्रः प्रसवेनार्थो वनवासमुपावसत् ६ कन्याजज्ञे सुता तस्य वने
निवसतः सतः ॥ नाम्ना सत्यवती नाम रूपेणाप्रतिमाभुवि ७ तां वने भार्गवः श्रीमां श्रूय वनस्यात्मसंभवः ॥ ऋचीक इति विख्यातो विपुले तपासि स्थितः ८ सतां प्रद
दौ तस्मै ऋचीकाय महात्मने ॥ दरिद्र इति मत्वा वै गाधिः शत्रुनिर्वहणः ९ प्रत्याख्याय पुनर्यातम ब्रवीद्राजसत्तमः ॥ शुल्कं प्रदीयतां महांतो वत्ससि मे सुताम् १०
॥ ऋचीक उवाच ॥ किं प्रयच्छामि राजे द्रुपदं शुल्कमहं नृप ॥ दुहितुर्ब्रह्मसंस्तोमाभूत्तत्र विचारणा ११ ॥ गाधिरुवाच ॥ चंद्ररश्मिप्रकाशानां हयानां वातरं
हसाम् ॥ एकतः श्यामकर्णानां सहस्रं देहि भार्गव १२ ॥ भीष्म उवाच ॥ ततः स भृगुशार्दूलश्च वनस्यात्मजः प्रभुः ॥ अब्रवीद्रुणं देवमादित्यं पतिमं भसाम् १३
॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनिके पर्वणि आनु० नीलकंठे भारतभाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ श्रूयतामिति ब्राह्मणेष्वपि कृषित्वं मंत्रद्रष्टृत्वं गोत्रप्रवर्तकत्वं वा १ । २ । ३
वल्गुनाम ५ प्रसवेन सोमाभिपवनिमित्तेन अर्घ्योपचार्यो ६ सुता तसोमाभिपवोपलक्षिता यज्ञात् वन्यद्रव्यविहितात्तादृशी वनवासयोग्यैव कन्याजज्ञे ७ भार्गवो भृगोर्गोत्रापत्यम् ८ । ९ वत्स्य
सिद्धादेन प्राप्त्यसि १० असंस्तोनिः संशयः ११ एकतः एकम् १२ आदित्यमदितेः पुत्रम् १३

१४ छंदश्छा १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० वरेण पुत्रं देदास्यामीत्यनुग्रहेण २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ पूर्वोपपन्नायां भर्तुः संबंधात् पूर्वमुपपन्नायाः शुक्त्वेन प्राप्ता

एकतः श्यामकर्णानां हयानां चंद्रवर्चसाम् ॥ सहस्रं तात वेगानां भिक्षेत्वा देवसत्तम १४ तथेति वरुणो देव आदित्यो भृगुसत्तमम् ॥ उवाच यत्र ते छंदस्तत्रोत्थास्यंति
वाजिनः १५ ध्यातमा भृचकिं हयानां चंद्रवर्चसाम् ॥ गंगाजलात्समुत्स्थौ सहस्रं विपुलैजसाम् १६ अदूरकान्यकुब्जस्य गंगायास्तीरमुत्तमम् ॥ अश्वतीर्थं
तदद्यापि मानवैः परिचक्ष्यते १७ ततो वेगाघेया तसहस्रं गाजिनां शुभम् ॥ ऋचीकः प्रददौ प्रीतः शुल्कार्थं तपतां वरः १८ ततः स विस्मितो राजा गाधिः शापभये
न च ॥ ददौ तां समलंकृत्य कन्यां भृगुसुताय वै १९ जग्राह विधिवत्पाणिं तस्या ब्रह्मर्षि सत्तमः ॥ सा च तं पतिमासाद्य परं हर्षमपवापह २० स तु तोष च ब्रह्मर्षिस्तस्या
वृत्तेन भारत ॥ छंदयामास चैव नां वरेण वरवर्णिनीम् २१ मात्रे तत्सर्वमाचरु यो सा कन्याराजसत्तम ॥ अथ तामब्रवीन्माता सुतां किंचिदवाङ्मुखी २२ ममापि पुत्रि
भर्ता ते प्रसादं कर्तुमर्हति ॥ अपत्यस्य प्रदानेन समर्थश्च महातपाः २३ ततः स त्वरितं गत्वा तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् ॥ मातुश्चिकीर्षितं राजन् ऋचीकस्तामथाब्रवीत् २४
गुणवंतमपत्यं सा अचिराज्जनयिष्यति ॥ मम प्रसादात्कल्याणे माभूते प्रणयोऽन्यथा २५ तव चैव गुणश्लाघी पुत्र उत्पत्स्यते महान् ॥ अस्मद्देशकरः श्रीमान्सत्य
मेतद्ब्रवीमि ते २६ ऋतुस्नाता च सा श्वत्थं च वृक्षमुबं वरम् ॥ परिष्वजेथाः कल्याणित त एव मवाप्स्यथः २७ चरुद्वयमिदं चैव मंत्रपूतं शुचिस्मिते ॥ त्वंचसाचो
पभुंजीतं ततः पुत्राववाप्स्यथः २८ ततः सत्यवती हृष्टा मातरं प्रथभाषत ॥ षट्चीकेन कथितं तच्चाचरु यो चरुद्वयम् २९ तामुवाच ततो माता सुतां सत्यवती तदा ॥
पुत्रि पूर्वोपपन्नायाः कुरुष्व वचनं मम ३० भर्ता य एष दत्तस्ते च रुमं प्रपुरस्कृतः ॥ पुनं प्रयच्छ महांत्वं मदीयं त्वं गृहाण च ३१ व्यत्यासं वृक्षयोश्चापि कस्वावशुचिस्मि
ते ॥ यदि प्रमाणं वचनं ममातुरनिदिते ३२ स्वमपत्यं विशिष्टं हि सर्वं इच्छत्यनाविलम् ॥ व्यक्तं भगवता चात्र कृतमेवं भविष्यति ३३ ततो मे त्वच्चरौ भावः पादपेचसु मध्य
मे ॥ कथं विशिष्टो भ्राता मे भवेदित्येव चिंतय ३४ तथा च कृतवत्यो ते माता सत्यवती च सा ॥ अथ गर्भावनुप्राप्ते उभे ते वै युधिष्ठिर ३५ दृष्ट्वा गर्भमनुप्राप्ता भार्या स च म
हावृषिः ॥ उवाच तां सत्यवती दुर्मना भृगुसत्तमः ३६ व्यत्यासेनोपयुक्तस्ते च रुम्यं कं भविष्यति ॥ व्यत्यासः पादपेचापिसु व्यक्तं ते कृतः शुभे ३७ मया हि विश्वं य
द्ब्रह्मत्वच्चरौ सन्निवेशितम् ॥ क्षत्रवीर्यं च सकलं चरौ तस्यानिवेशितम् ३८ त्रैलोक्यं विख्यातं गुणं त्वं विप्रं जनयिष्यसि ॥ सा च क्षत्रं विशिष्टं तत एतत्कृतं मया ३९
व्यत्यासस्तु कृतो यस्मात्त्वयामात्रा च ते शुभे ॥ तस्मात्सा ब्राह्मणश्रेष्ठमाता ते जनयिष्यति ४० क्षत्रियं तु यः कर्माणं त्वं मद्दे जनयिष्यसि ॥ न हिते तत्कृतं साधुमादृशे हे
न भाविनि ४१ सा श्रुत्वा शोकितं तापपातवरवर्णिनी ॥ भूमौ सत्यवती राजंश्छिन्ने वरुचिरालता ४२ प्रतिलभ्य च सा संज्ञां शिरसा प्रणिपत्य च ॥ उवाच भार्या भर्ता
रंगाधेयी भार्गवर्षभम् ४३ यास्तव मंत्रपेक्षयाऽहं गरीयसीत्यर्थः ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३

क्षत्रियः क्षत्रियवदुग्रकर्मा ४२।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९।६० विश्वामित्रात्मजा इति क्षत्रियाद्ब्रह्मवादिनः कथमुत्पन्ना इत्याशंक्याह ऋचीकेनेति चरौ पूर्वब्रह्मै
वाहितमतः क्षत्रबीजोद्भवस्यापि ब्राह्मण्यलाभो जातः । बीजापेक्षया संस्कारस्य बलवत्तत् तया हि दावाभिदग्धेभ्यो वेत्रबीजेभ्यः कदलीकाढोत्पत्तिमुदाहरति । 'न ब्राह्मण्यं क्षत्रियाद्यैस्तपःको
प्रसादं बन्त्याभार्यायां मयि ब्रह्मविदां वर ॥ प्रसादं कुरु विप्रर्षेण मे स्यात्क्षत्रियः सुतः ४४ कामं ममोग्रकर्मा वै पौत्रो भवितुमर्हति ॥ न तु मे स्यात्सुतो ब्रह्मत्रेप मे दीयतां
वरः ४५ एवमस्त्विति होवाच स्वाभार्या सुमहातपाः ॥ ततः सा जनयामास जमदग्निं सुतं शुभम् ४६ विश्वामित्रं चाजनयद्वाधिभार्या यशस्विनी ॥ ऋषेः प्रसादा
द्राजेन्द्रब्रह्मर्षेर्वह्मवादिनम् ४७ ततो ब्राह्मणतां यातो विश्वामित्रो महातपाः ॥ क्षत्रियः सोऽप्यथ तथा ब्रह्मवंशस्य कारकः ४८ तस्य पुत्रा महात्मानो ब्रह्मवंशविवर्धनाः ॥
तपस्विनो ब्रह्मविदो गोत्रकर्तार एव च ४९ मधुच्छंदश्च भगवान् देवतराश्च वीर्यवान् ॥ अक्षणिश्च शकुंतश्च वधुः कालपथस्तथा ५० याज्ञवल्क्यश्च विख्यातस्तथा
स्थूणो महाव्रतः ॥ उलूको यमदूतश्च तथा र्षिः सैव वा वनः ५१ वल्मुजं चश्च भगवान् गालवश्च महानृपिः ॥ ऋषिर्वज्रस्तथा ख्यातः सालंकायन एव च ५२ लीलाढ्यो
नारदश्चैव तथा रूचा मुखः स्मृतः ॥ वादुलिर्मुसलश्चैव वक्षो ग्रीवस्तथैव च ५३ आग्निवो नैकदृक्कैव शिलायूपः शितः शुचिः ॥ चक्रकोमारुतं तव्यो वातघ्नोऽथाश्वला
यनः ५४ श्यामायनोऽथ गार्ग्यश्च जाबालिः सुश्रुतस्तथा ॥ कारीरिथ संश्रुत्यः परपौरवतंतवः ५५ महानृपिश्च कपिलस्तथा र्षिस्ताडकायनः ॥ तथैव चोपगहन
स्तथा र्षिश्चासुरायणः ५६ मार्दमर्षिर्हिरण्याक्षो जंगारिर्वाज्रवायणिः ॥ भृतिर्विभूतिः सुतश्च सुरकुतुतथैव च ५७ अरालिर्नाचिकश्चैव चापेयोज्जयनौ तथा ॥
नवतंतुर्वकनखः सेयनो यतिरेव च ५८ अंभोरुहश्चारुमत्स्यः शिरीषा चाथगार्दभिः ॥ ऊर्जयो निरुदापेक्षी नारदी च महानृपिः ५९ विश्वामित्रात्मजाः सर्वे मुनयो
ब्रह्मवादिनः ॥ तथैव क्षत्रियो राजन् विश्वामित्रो महातपाः ६० ऋचीकेनाहितं ब्रह्म परमेतदुधिष्ठिर ॥ एतत्ते सर्वं माख्यातं तत्त्वेन भरतर्षभ ६१ विश्वामित्रस्यैव जन्म
सोमसूर्याग्नि तेजसः ॥ यत्र यत्र च संदेहो भूयस्ते राजसत्तम ॥ तत्र तत्र च मां ब्रूहिच्छेत्तास्मि तव संशयात् ६२ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनिके पर्वणि अनुशासन
पर्वणि दानधर्मे विश्वामित्रोपाख्याने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ध ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आनृशंस्यस्य धर्मज्ञगुणान्भक्तजनस्य च ॥ श्रोतुमि
च्छामि धर्मज्ञतन्मे ब्रूहि पितामह १ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीमिति हासं पुरातनम् ॥ वासवस्य च संवादं शुकस्य च महात्मनः २ विषये काशि
राजस्य ग्रामात्रिष्कम्यलुब्धकः ॥ स विषं कांडमादाय मृगयामास वैमृगम् ३ तत्र चामिषलुब्धेन लुब्धकेन महावने ॥ अविदूरे मृगान्दद्वावाणः प्रतिसमाहितः ४ तेन
दुर्वारितास्त्रेण निमित्तचपलेषुणा ॥ महान्वनतरुस्तत्र विद्धो मृगजिघांसया ५ सती क्षणविषादिग्धेन शरेणातिबलात्क्षतः ॥ उत्सृज्य फलपत्राणि पादपः शोषमागतः ६
तथाऽपिलभ्यते ॥ विश्वामित्रस्य तत्प्राप्तिर्मात्रा ब्रह्मदोषनाशनात् ७१।६२ इति आनुशासनिके पर्वणि नीलकण्ठीये भा० चतुर्थी अध्यायः ॥ ४ ॥ एवं दुष्प्रापमपि ब्राह्मण्यमाप्तुं शंस्यं विना व्यर्थं भित्त्याशयवाना नृशं
स्याध्यायमारभते आनृशंस्यस्येति १ । २ विषये देशे कांडं वाणम् ३ तत्र मृगयायां ४ दुर्वारितास्त्रेण दुर्वार्यं शस्त्रेण निमित्ताल्लक्षणाच्चपलश्चलित इषुर्ष्यतेन ५ दिग्धेन लिप्तेन ६

७ । ८ । ९ द्विजः पक्षी आनृशंस्यं परदुःखेन दुःखित्वम् १० चिन्त्यमाश्चर्यं सर्वेषां नृतिर्यगादीनां सर्वत्र जातौ सर्वकृपानैषु यादिकम् ११ । १२ दाक्षेयी दक्षदौहित्री शुकीनाम् १३ तपसा ज्ञानदृष्ट्या १४
१५ तां प्रीतिं दृष्टे तव सोहादम् १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ अनुक्रोशकृपायित्वा वैफल्यं जन्मन इति शेषः २३ । २४ संशयात् संशयं प्राप्य अतः संशयच्छेदत्वात् २५ अद्य अस्मा
तास्मिन् वृक्षे तथा भूते कोटरेषु चिरोषितः ॥ न जहाति शुको वा संतस्य भक्त्या वनस्पतेः ७ निष्प्रचारो निराहारो ग्लानः शिथिलवागपि ॥ कृतज्ञः सहवृक्षेण धर्मात्मा
सोऽप्यशुष्यत ८ तमुदारं महासत्वमतिमानुषचेष्टितम् ॥ समदुःखसुखं दृष्ट्वा विस्मितः पाकशासनः ९ ततश्चितामुपगतः शक्रः कथमयं द्विजः ॥ तिर्यग्योनावसं
भाव्यमानृशंस्यमवास्थितः १० अथवानात्र चिन्त्यं हि अमवद्वासवस्य तु ॥ प्राणिनामपि सर्वेषां सर्वसर्वत्र दृश्यते ॥ ततो ब्राह्मणवेषेण मानुषं रूपमास्थितः ॥ अव
तीर्य महीं शक्रस्तं पाक्षिणमुवाच १२ शुकभो पाक्षिणां श्रेष्ठ दाक्षेयी सुप्रजात्वया ॥ पृच्छेत्वां शुकमेनं त्वं कस्मान्नस्य जसिद्धमम् १३ अथ पृष्ठः शुकः प्राह मूर्ध्ना समभिवा
द्यतम् ॥ स्वागतं देवराज त्वं विज्ञातस्तपसामया १४ ततो दशशताक्षेण साधुसाध्विति भाषितम् ॥ अहो विज्ञानमित्येवं मनसा पूजितस्ततः १५ तमेवं शुभकर्माणं शु
कं परमधार्मिकम् ॥ विज्ञानत्रपितां प्रीतिं प्रच्छन्नलमूदनः १६ निष्पन्नमफलं शुष्कमशरण्यं पतत्रिणाम् ॥ किमर्थं सेवेसे वृक्षं यदामहदिदं वनम् १७ अन्येऽपि व
हवो वृक्षाः पत्रसंछन्नकोटराः ॥ शुभाः पर्याप्तसंचारा विद्यंतेऽस्मिन् महावने १८ गतायुषमसामर्थ्यं क्षीणसारं हतश्रियम् ॥ विमृश्य प्रज्ञया धीरजहीमं स्थविरं दुमम्
१९ ॥ भीष्म उवाच ॥ तदुपश्रुत्य धर्मात्मा शुकः शक्रेण भाषितम् ॥ सुदीर्घमतिनिःश्वस्य दीनो वाक्यमुवाच २० अनतिक्रमणीयानि देवतानि ज्ञचीपते ॥ य
त्राभवत्तव प्रशस्तान्निधौ सुराधिप २१ अस्मिन्नहं दुमे जातः साधुभिश्च गुणैर्युतः ॥ बालभावेन संगुप्तः शत्रुभिश्च न धर्षितः २२ किमनुक्रोशय वैफल्यमुत्पादयसि
मेऽनघ ॥ आनृशंस्यमभियुक्तस्य भक्तस्यानन्यगस्य च २३ अनुक्रोशो हि साधूनां महद्वर्मस्य लक्षणम् ॥ अनुक्रोशश्च साधूनां सदा प्रीतिप्रयच्छति २४ त्वमेव
दैवतैः सर्वैः पृच्छ्यसे धर्मसंशयात् ॥ अतस्त्वं देवदेवानामाधिपत्ये प्रातिष्ठतः २५ नार्हसे मांसहस्त्राक्षदुर्मत्याजयितुं चिरात् ॥ समर्थमुपजीव्ये मं त्यजेयं कथमद्यै
२६ तस्य वाक्येन सौम्येन हर्षितः पाकशासनः ॥ शुकं प्रोवाच धर्मात्मा आनृशंस्येन तोषितः २७ वरं वृणीष्वेति तदा स च वने वरं शुकः ॥ आनृशंस्यपरो नित्यं तस्य
वृक्षस्य संभवम् २८ विदित्वा च दृढां भक्तिं तां शुकेशीलसंपदम् ॥ प्रीतः क्षिप्रमथो वृक्षममृतेनावसिक्तवान् २९ ततः फलानि पत्राणि शाखाश्चापि मनोहराः ॥ शु
कस्य दृढभक्तित्वाच्छ्रीमतां प्रापसद्गुमः ३० शुकश्च कर्मणा तेन आनृशंस्यकृतेन वै ॥ आयुषोऽस्ते महाराज प्रापशक्रसलोकताम् ३१ एवमेव मनुष्येन्द्रभक्तिमंतं स
माश्रितः ॥ सर्वार्थसिद्धिं लभते शुकं प्राप्य यथा दुमः ३२ ॥ इति श्रीम. अनु. आनुशा. दानधर्मे शुकवासवसंवादे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥
पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ॥ देवपुरुषकारे च किं विच्छेष्टतरं भवेत् १

र्थकाले १६ । २० संभवसंम्यगैश्वर्यवर्तने १८ । २९ । ३० आनृशंस्यफलमाह शुकश्चेति ३१ आख्यायिकातात्पर्यमाह एवानेति ३२ ॥ इति अनुशासनिके पर्वणि नीलकण्ठीये भारतभाष्ये
पेपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ पितामहेत्यादिरध्यायो देवमूलमपीदं सर्वपुरुषकाराद्येन सिध्यतीत्यवश्यं पुरुषकारेभ्यो गमोक्षार्थिना वतितव्यमित्येव परः । द्वयोः श्रेष्ठयोर्भेदये किमिति त्रेष्ठमित्यर्थः १

२ देवप्राक्तमै मानुषं प्रातिकर्म ३ । ४ देवश्रेष्ठमाहनाबीजमिति ५ सुकृतेबीजभूतेति ६ पुरुषकारश्रेष्ठमाह पथेति ७ उद्यमापेक्षायामाह क्षेत्रमिति ८ सिद्धांतः कर्मण इत्यादिना निर्वृत्तिसिद्धि ९ । १० । ११ कर्मदेवयोः प्राबल्यदोर्बल्येऽपसंहरति प्राप्यतइति १२ । १३ । मानुष्यान्मानुष्यमुल्लंघ्य १४ । १५ लभतेऽपि मितिसर्वसंबंधः १६ । १७ शिष्टाचारोऽपि कर्मणा प्राबल्ये मानुष्यमाह येनेति १८ ननु निश्चितं १९ अकृत्वेति केवलं देवं निष्कलमित्यर्थः २० नतयेति देवदोऽप्येदेहि कीदृशानिःसुसहा पुरुषकारदोऽप्येतु परलोकहानिर्दुः

॥ ७ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीमिति हासं पुरातनम् ॥ वसिष्ठस्य च संवादं ब्रह्मणश्च युधिष्ठिर २ देवमानुषयोः किंस्विकर्मणोः श्रेष्ठमित्युत ॥ पुरावसिष्ठो भगवान्पितामहमपृच्छत ३ ततः पद्मोद्भवो राजन् देवदेवः पितामहः ॥ उवाच मधुरं वाक्यमर्थवद्धेतुभूषितम् ४ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ नाबीजं जायते किंचिन्नबीजेन विनाफलम् ॥ बीजाद्वीजं प्रभवति बीजादेव फलं स्मृतम् ५ यादृशं वपते बीजं क्षेत्रमासाद्य कर्षकः ॥ सुकृते दुष्कृते वापितादृशं लभते फलम् ६ यथा बीजं विना क्षेत्रमु संभवति निष्फलम् ॥ तथा पुरुषकारेण विना देवं न सिध्यति ७ क्षेत्रं पुरुषकारस्तु देवं बीजमुदाहृतम् ॥ क्षेत्रबीजसमायोगात्ततः सस्यं समृद्धयते ८ कर्मणः फलं निर्वृत्तिं स्वयमश्रातिकारकः ॥ प्रत्यक्षं दृश्यते लोके कृतस्यापकृतस्य च ९ शुभेन कर्मणा सौख्यं दुःखं पापेन कर्मणा ॥ कृतं फलं तिसर्वत्र नाकृतं भुज्यते कचित् १० कृती सर्वत्र लभते प्रतिष्ठां भाग्यसंयुताम् ॥ अकृती लभते भ्रष्टः क्षते क्षारावसेचनम् ११ तपसा रूपसौभाग्यं रत्नानि विविधानि च ॥ प्राप्यते कर्मणा सर्वं न देवादकृतात्मना १२ तथा स्वर्गश्च भोगश्च निष्ठाया च मनीषिता ॥ सर्वपुरुषकारेण कृतेनेहोपलभ्यते १३ ज्योतींषि त्रिदशाना गायक्षाश्चंद्रार्कमारुताः ॥ सर्वे पुरुषकारेण मानुष्या देवतांगताः १४ अथोवा मित्रवर्गो वा ऐश्वर्यं वा कुलान्वितम् ॥ श्रीश्चापि दुर्लभो भोक्तुं तथैवाकृतकर्मभिः १५ शौचेन लभते विप्रः क्षत्रियो विक्रमेण तु ॥ वैश्यः पुरुषकारेण शूद्रः शुश्रूषया श्रियम् १६ नादातारं भजंत्यर्थान् क्लीबं नापि निष्क्रियम् ॥ नाकर्मशीलं नाश्रुतं तथानैवातपस्विनम् १७ येन लोकास्त्रयः सृष्टा दैत्याः सर्वाश्च देवताः ॥ स एष भगवान्विष्णुः समुद्रे तप्यते तपः १८ स्वचेत्कर्म फलं न स्यात्सर्वमेवाफलं भवेत् ॥ लोको देवं समालक्ष्य उदासीनो भवेन्ननु १९ अकृत्वा मानुषं कर्म यो देवमनुवर्तते ॥ वृथा श्राम्यति संप्राप्य पतिं क्लीबमिवांगना २० न तथा मानुषलोके भयमस्ति शुभाशुभे ॥ यथा त्रिदशलोके हि भयमन्येन जायते २१ कृतः पुरुषकारस्तु देवमेवानुवर्तते ॥ न देवमकृते किंचित्कस्याचिदा तु महति २२ यथा स्थानान्यनित्यानि दृश्यंते देवतेष्वपि ॥ कथं कर्म विना देवं स्थास्यति स्थापयिष्यतः २३ न देवतानि लोकेऽस्मिन् व्यापारं यांतिकस्य चित् ॥ व्यासं गंजनयंत्युग्रमात्माभिभवशंकया २४

रंतेत्यर्थः अन्येन पापेन २१ अकृते कर्माभावे सति आकस्मिकनिधिलामादावपि किंचित्कर्म स्तयेवेति भावः २२ यथेति स्थानानि इंद्रादिलोका अप्यनित्या दृश्यंते ताराखणिनां देवानामधः पातदर्शनादित्यर्थः कर्मविना पुण्येन कर्मणा विना देवं देवसमूहः कथं स्थास्यति देवमपि कर्ममूलमेवेत्यर्थः २३ व्यापारं पुण्यरूपं यांत्यनुमोदंते उग्रं धर्मविभ्रकरं २४

विग्रहो वैरं तथा हि ऋषीणां तपसि देवा विग्रमाचरंति ऋषयश्च भ्यवनादय इन्द्रादीनामभिभवकुर्वतीति सौकन्ये प्रसिद्धं यद्यप्येवं कर्म परस्वदेवर्षीणामस्ति तथाप्यदेवं देवाभावो न वक्तुं शक्य इत्यर्थः २५ अत्र मानमाह कथमिति यतो यस्माद्देवं प्रवर्तते तस्य कर्मणोऽपि देवं विना कथमुत्पातिः स्यान्न कथमपि पुण्यं वत एव च मे प्रवर्तते धर्मोऽप्युपयुक्तं ते अन्यथा सर्वेऽपि धर्मे प्रवर्तंरन्नित्यर्थः । एवं लोकदेवस्वर्गोऽपि गुणाः भोगाः यथा बह्वधुनो भूयसा वाणिज्येन भूयांसं लाभं लभते न तद्वदिति वदेत इति भावः २६ आत्मेति एवं प्रवृत्तेरपि देवाधीनत्वेऽपि कर्मैव कर्तव्यमित्यर्थः कृतस्य पुण्यपापादेः २७ कृतमिति पुण्यमपि पापेन प्रतिहन्यते पापमपि पुण्येनेति तयोः फलं यथोक्तं स्वर्गं नरकं वा प्राप्नोतीत्यर्थः २८ शरणं गृहं यथा ह्यस्तनोऽपराधः श्वस्तनेन सत्कारेणापनीयते एवं देवमपि पुण्यातिशयात् प्रतिहन्यते इत्यर्थः २९

ऋषीणां देवतानां च सदा भवति विग्रहः ॥ कस्य वाचा ह्यदेवं स्याद्यतो देवं प्रवर्तते २५ कथं तस्य समुत्पत्तिर्यतो देवं प्रवर्तते ॥ एवं त्रिदशलोकेऽपि प्राप्यंते बहवो गुणाः २६ आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी कृतस्याप्यकृतस्य च २७ कृतं चाप्यकृतं किंचित्कृतं कर्मणिसिद्धयति ॥ सुकृतं दुष्कृतं कर्म न यथार्थं प्रपद्यते २८ देवानां शरणं पुण्यं सर्वं पुण्यैरवाप्यते ॥ पुण्यशीलं नरं प्राप्य किं देवं प्रकरिष्यति २९ पुराययाति विभ्रष्टश्चावितः पतितः क्षितौ ॥ पुनरारोपितः स्वर्गदौहित्रैः पुण्यकर्मभिः ३० पुरुरवाश्च राजर्षिर्द्विजैरभिहितः पुरा ॥ ऐल इत्यभिविख्यातः स्वर्गं प्राप्नोमही पतिः ३१ अश्वमेधादिभिर्यज्ञैः सत्कृतः कोसलाधिपः ॥ महर्षिशापात्सौदासः पुरुषादत्वमागतः ३२ अश्वत्थामाचरामश्च मुनिपुत्रौ धनुर्धरौ ॥ न गच्छतः स्वर्गलोकं सुकृतेनेह कर्मणा ३३ वसुर्यज्ञशतैरिष्टाद्वितीय इव वासवः ॥ मिथ्याभिधानेनैकेन रसातलतलंगतः ३४ बलिर्वैरोचनिर्वद्धो धर्मपाशेन दैवतैः ॥ विष्णोः पुरुषकारेण पातालसदनः कृतः ३५ शक्रस्योद्गम्य चरणं प्रस्थितो जनमेजयः ॥ द्विजस्त्रीणां वधं कृत्वा किं देवेन न वारितः ३६ अज्ञानाद्ब्राह्मणं हत्वा स्पृष्टो बालवधेन च ॥ वैशंपायनविप्रर्षिः किं देवेन न वारितः ३७ गोप्रदानेन मिथ्या च ब्राह्मणेभ्यो महामखे ॥ पुरानृगश्च राजर्षिः कृकलासत्वमागतः ३८ घुंघुमारश्च राजर्षिः सत्रेष्वेव जरांगतः ॥ प्रीतिदायं परित्यज्य सुष्वापसगिरिव्रजे ३९ पांडवानां हतं राज्यं धार्तराष्ट्रैर्महाबलैः ॥ पुनः प्रत्याहूतं चैव न देवाहुजसंश्रयात् ४० तपो नियमसंयुक्ता मुनयः संशितव्रताः ॥ किं देवबलाच्छापमुत्सृजंते न कर्मणा ४१ पापमुत्सृजते लोके सर्वं प्राप्य सुदुर्लभम् ॥ लोभमोहसमापन्नं न देवं त्रायते नरम् ४२ यथाग्निः पवनोद्धूतः सुसूक्ष्मोऽपि महान् भवेत् ॥ तथा कर्म समायुक्तं देवं साधुविवर्धते ४३ यथा तैलक्षयादीपः प्रहासमुपगच्छति ॥ तथा कर्मक्षयादेवं प्रहासमुपगच्छति ४४

अत्रैवायं दृष्टान्तानाह पुरेत्यादिना ३० । २१ विपर्ययेऽपि दृष्टान्तमाह अश्वेति २१ । ३३ मिथ्याभिधानेन पशुयज्ञश्चुतिरप्रमाणमित्येवं रूपेण रसातलस्य भूमेस्तलमधोभागं २४ । २९ पापमपि ते जीयसां दोषायेत्याह शक्रस्येति द्वाभ्यां चरणं द्विजस्त्रीदूषणरूपं कर्म कृत्वा प्रस्थितः इति संबंधः २९ । ३७ पुण्यमपि केषांचिन्नत्राणायेत्याह गोप्रदानेनेति कृकलासत्वं सरट्त्वं ३८ प्रीतिदायं देवैर्दत्तं वरं सुष्वापसत्रफलं नास्त्वानित्यर्थः ३९ न देवाः तपस्याहृतमपि तु मुजसंश्रयादेवेत्यर्थः ४० किं देवबलाच्छापमुत्सृजंते न कर्मणानपि तु कर्मणोऽपि मुत्सृजंते न तु देवबलादित्यर्थः ४१ पापं पापिनं प्रति सर्वमैश्वर्यादिकं गुणजातं लोके प्राप्य उपेत्यापितमुत्सृजते इति योजना तथा च भाणकः देवेन दत्तं कर्मणानाशितमिति । एतदेव स्पष्टयति लोभेति ४१ । देवस्य कर्माधीनत्वमाह द्वाभ्यां यथेति ४३ । ४४

मंत्रोच्चारणं जिगीषाद्यैव यथा । सोमाभिषेको दक्षिणा विना यथा । होमो मंत्रं विना यथा । एतैस्त्रिभिर्वैष्णवैस्तत्सर्वमिष्टयावादिनो भवतीत्यर्थः २८ प्राप्तौ प्राप्त्यर्थः २९ ॥ इति अनुशासनपर्वणिनील
कंठोयेभारतमावदीपे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ केपूज्या इत्यादिना पूर्वोक्तधर्मानुविष्टोति तत्रापि चतुर्विधा विद्यादिना आतिथ्यं कर्तव्यमुक्तं तद्विष्टोऽप्यध्यायेन १ यदमुत्रेह च हितं तद्वदेति शेषः २
ब्रह्म आनंदात्मा । स्वर्गः सत्यसंकल्पत्वादिसिद्धिः । तपः स्वाध्यायो साधनं यस्य स्वर्गस्य । 'यस्तमात्मानमनुविद्य विजानाति सर्वांश्च लोकानामोति सर्वांश्च कामान्' इति श्रुतेः सत्यप्रत्ययः १ । ४ अक्ष

यन्मंत्रे भवति तृथापयुज्यमाने यत्सोमे भवति तृथाभिषूयमाणे ॥ यच्चाग्नौ भवति तृथाभिषूयमाने तत्सर्वं भवति तृथाभिषूयमाने २८ इत्येतद्विष्णोः प्रोक्तमुक्तवानास्मि
यद्विष्णो ॥ शुभाशुभफलप्राप्तौ केमतः श्रोतुमिच्छसि २९ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासन० आनुशासन० दानधर्मे कर्मफलकोपाख्याने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ केपूज्याः केन मस्कार्या कात्रमस्यासि भारत ॥ एतन्मे सर्वमाचक्ष्व येभ्यः स्पृहयसे नृप १ उत्तमापद्रुतस्यापि यत्र ते वर्तते मनः ॥ मनुष्यलो
के सर्वस्मिन् यदमुत्रेह चाप्युत २ ॥ भीष्म उवाच ॥ स्पृहयामि द्विजातिभ्यो येषां ब्रह्म परं धनम् ॥ येषां स्वप्रत्ययः स्वर्गस्तपः स्वाध्यायसाधनम् ३ येषां बालाश्च
वृद्धाश्च पितृपैतामहौ धुरम् ॥ उद्वहंति न सीदंति तेभ्यो वै स्पृहयाम्यहम् ४ विद्यास्वभिविनीतानां दांतानां मृदुभाषिणाम् ॥ श्रुतवृत्तोपपन्नानां सदाक्षरविदां
सताम् ५ संसत्सु वदतां तात हंसानां मिव संघशः ॥ मंगल्यरूपा रुचिरा दिव्यजीमूतानिः स्वनाः ६ सम्यगुच्चरितावाचः श्रूयंते हि युधिष्ठिर ॥ शुश्रूषमाणे नृपतौ
प्रेत्य चेह सुखावहाः ७ ये चापि तेषां श्रोतारः सदा सदासि संमताः ॥ विज्ञानगुणसंपन्नास्तेभ्यश्च स्पृहयाम्यहम् ८ सुसंस्कृतानि प्रयताः शुचीनि गुणवांति च ॥ दद
त्यन्नानि तृप्त्यर्थं ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिर ९ ये चापि सततं राजस्तेभ्यश्च स्पृहयाम्यहम् ॥ शक्यं होवाहवे यो दुर्नदा तु मनसूयितुम् १० शूरावीराश्च शतशः संतिलोके
युधिष्ठिर ॥ येषां संख्यायमानानां दानशूरो विशिष्यते ११ धन्यः स्याद्यद्यहं भूयः सौम्यब्राह्मणकोऽपि वा ॥ कुले जातो धर्मगतिस्तपो विद्यापरायणः १२ न मे त्व
तः प्रियतरो लोकेऽस्मिन् पांडुनंदन ॥ त्वत्तथापि प्रियतरा ब्राह्मणा भरतर्षभ १३ यथाममप्रियतमास्त्वतो विप्राः कुरुतम ॥ तेन सत्येन गच्छेयं लोकान्यत्र सशां
तनुः १४ न मे पिता प्रियतरो ब्राह्मणेभ्यस्तथा भवत् ॥ न मे पितुः पिता वापि ये चान्येऽपि सुहृज्जनाः १५ न हि मे वृजिनां किंचिद्विद्यते ब्राह्मणेष्विह ॥ अणुवायादिवा
स्थूलं विद्यते साधु कर्मसु १६ कर्मणामनसा वापि वाचा वापि परंतप ॥ यन्मे कृतं ब्राह्मणेभ्यस्तेनाद्यनतपाम्यहम् १७ ब्रह्मण्य इति मामाहुस्तथा वाचाऽस्मि तौ
पितः ॥ एतदेव पवित्रेभ्यः सर्वेभ्यः परमं स्मृतम् १८ पश्यामि लोकानमलाऽऽतुचीन ब्राह्मणयायिनः ॥ तेषु मे तात गंतव्यमह्नाय च चिराय च १९

रं ब्रह्म तद्विदां ९ हंससादृश्यं क्षीरनीरयोरिवात्मानात्मनो विवेचनात् १ नृपतौ नृपतेः समीपे उच्चरिताः ७ । ८ । ९ अनसूयितुं असूयावर्ज्यया स्यात्तया १० । ११ ब्राह्मणकः कुत्सि
त ब्राह्मणोऽपि यद्यहं स्यातां हि धन्यः किमु त कुले जातः १२ । १३ । १४ । १५ वृजिनं संकटं फलाशेति यावत् पूज्यत्वादेव तान् पूजयामि न तु फलायेत्यर्थः १६ तेन ब्राह्मणाराधनेन अद्यशरपं
जरस्योऽपि न तपामि न व्यथां प्राप्नोमीति स्वानुभवदर्शयति १७ ब्रह्मण्यो ब्रह्मजातौ भक्तकः १८ यायिनोऽमुचरस्य मे १९

२० । २१ । २२ । २३ । २४ तेजस इति ब्रह्मणा द्विभ्येत्तनुतत्र तेजस्तपसीस्वीये प्रकाशयेदित्यर्थः तेजः क्रोधबलं तपो योगबलम् २५ तयोस्तपस्तेजसो ब्राह्मणक्षत्रियस्य योर्व्यवसायः फलमभिष
वरूपं शीघ्रं तं त्रयथापि तपस्विनपवेतरान् हन्युर्न तेजस्विन इत्यर्थः २६ भूय इति लपटोपेपंचमी अकोपनं ब्राह्मणं प्राप्य भूयः बहुतरं उभयं तपस्तेज आरुह्य स्यात् तद्वत्तं खंडितं भवतीति शेषः क्षमावत्सु प्रयु
क्तं तेजो बह्वपि तुलराशिवत्सद्यो नश्यतीत्यर्थः । उभयत उभयं चेत्तदंशं कुर्यात्तद्वत्तदंशं कुर्यादित्यन्वयः द्वाभ्यां अन्योन्यस्मिन् प्रयुक्तं तेज आदिद्वयं न निःशेषं नश्यति किंतु शेषम् । क्षमावता खंडितस्य

यथाभर्त्राश्रयो धर्मः स्त्रीणां लोके युधिष्ठिर ॥ स देवः सागतिर्नान्या क्षत्रियस्य तथा द्विजाः २० क्षत्रियः शतवर्षां च दशवर्षां द्विजोत्तमः ॥ पिता पुत्रौ च विज्ञेयौ तयोर्हि ब्रा
णोगुरुः २१ नारी तु पत्युभावे वैदेवरं कुरुते पतिम् ॥ पृथिवी ब्राह्मणालाभे क्षत्रियं कुरुते पतिम् २२ पुत्रवच्च ततो रक्ष्या उपास्या गुरुवच्चते ॥ अग्निवच्चोपचर्या वै ब्राह्म
णाः कुरुतम २३ ऋजून्सतः सत्यशीलान्सर्वभूतहिते रतान् ॥ आशी विषानि वकुद्धान् द्विजान् परिचरेत्सदा २४ तेजस्तपसश्चैव नित्यं विभ्ये युधिष्ठिर ॥ उभे चैते
परित्याज्ये ते जश्चैव तपस्तथा २५ व्यवसायस्तयोः शीघ्रमुभयोरेव विद्यते ॥ हन्युः कुद्धान् महाराज ब्राह्मणा ये तपस्विनः २६ भूयः स्यादुभयं दत्तं ब्राह्मणाद्यदकोपनात् ॥
कुर्यादुभयतः शेषं दत्तं शेषं न शेषयेत् २७ दंडपाणि र्यथा मोषुपालो नित्यं हिरक्षयेत् ॥ ब्राह्मणा ब्रह्मचर्यं तथा क्षत्रियः परिपालयेत् २८ पितेव पुत्रान् रक्षेत्था ब्राह्मणान् ध
र्मचेतसः ॥ गृहे चैषामवेक्षेत्थाः किंस्विदस्तीति जीवनम् २९ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिके पर्वणि दानधर्मे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ब्राह्मणानां तु ये लोकाः प्रतिश्रुत्य पितामह ॥ न प्रयच्छंति मोहात्ते के भवंति महायुते १ एतन्मे तत्त्वतो ब्रूहि धर्मधर्मभृतां वर ॥ प्रतिश्रुत्य दुरात्मा
नोन प्रयच्छंति येनराः २ ॥ भीष्म उवाच ॥ योनदद्यात्प्रतिश्रुत्य स्वल्पं वा यदि वा बहु ॥ आशास्तस्य हताः सर्वाः क्लीवस्येव प्रजाफलम् ३ यां रात्रिं जायते जीवो यां रा
त्रिं च विनश्यति ॥ एतस्मिन् तरे यद्यत्सुकृतं तस्य भारत ४ यच्च तस्य हुतं किंचिद्वत्तं वा भरतर्षभ ॥ तपस्तपमथो वापि सर्वतस्योपहन्यते ५ अथैतद्वचनं प्राहुर्धर्मशा
स्त्रविदो जनाः ॥ निशम्य भरत श्रेष्ठ बुद्ध्या परमयुक्तया ६ अपि चोदाहंस्तीमं धर्मशास्त्रविदो जनाः ॥ अश्वानां श्यामवर्णानां सहस्रेण समुच्यते ७ अत्रैवोदाहरंतीम
मिति हासं पुरातनम् ॥ शृगालस्य च संवादं वानरस्य च भारत ८ तौ सखायौ पुरा ह्यास्तां मानुषत्वे परंतप ॥ अन्यां योनिं समापन्नौ शार्गाली वानरी तथा ९ ततः परा
सून्वा दंतं शृगालं वानरोऽब्रवीत् ॥ इमं शानमध्यसे प्रेक्ष्य पूर्वजातिमनुस्मरन् १० किं त्वया पापकं पूर्वकृतं कर्म सुदारुणम् ॥ यस्त्वं इमं शाने मृतकान् पूतिकान् त्सि कुत्सि
तान् ११ एवमुक्तः प्रत्युवाच शृगालो वानरं तदा ॥ ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुत्य न मया तदुपाहतम् १२

तस्यावाशिष्टं तु न शेषयेन्न शिष्यते अपि तु निःशेषमेव नश्यतीत्यर्थः २७ । २८ अस्तीति अमावेतदेवमित्यर्थः २९ ॥ इति अनुशासनपर्वणिनी० भा० अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ब्राह्मणानामिति १
२ । ३ । ४ । ५ निशम्य विचार्य ६ अपि चेति तत्र प्रायश्चित्तं सहस्रश्यामवर्णं दानं अशक्यमनुष्ठातुमत्तपस्तपःपापं दुर्जरमिति भावः ७ अत्रैव प्रतिश्रुतस्य अप्रदाने विषये ८ । ९ । १० । ११ । १२

१३ । १४ । १५ सुवतोऽध्यापकस्य कथां कथयतो मुखात् श्रुते १६ श्रुतश्चायमिति हासः कृष्णस्य व्यासस्य नृगकथां कथयतो वासुदेवस्य वा मुखात् श्रुतोऽयमर्थः १७ । १८ आशावंध्याशा १९
२० अक्षय्यं पित्र्यमुद्दिष्टं दानं भुंक्ते इत्यक्षय्यमुगमिः २१ अगदसंकाशः चिकित्सकतुल्यः २२ शातिरिष्टेन शांत्याहितेन क्षेमण । 'रिष्टं क्षेम' इति मेदिनी २३ । २४ । २५ । २६ इतः अस्मि
न लोके ब्राह्मण एव दानपात्रमिति प्रवृत्तकार्यः २७ तीर्थमपि ब्राह्मण एवेत्याह महादिति २८ ॥ इति० अनुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीये नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ अ ॥ मित्रसौ

तच्छ्रुते पापकीयो निमापन्नोऽस्मि प्लवंगम् ॥ तस्मादेवं विधं भक्षयामि बुभुक्षितः १३ ॥ भीष्म उवाच ॥ शृगालो वानरं प्राह पुनरेव नरोत्तम ॥ किं त्वया पातकं कर्म
कृतं येनासि वानरः १४ ॥ वानर उवाच ॥ सदा चाहं फलाहारो ब्राह्मणानां प्लवंगम् ॥ तस्मान्न ब्राह्मणस्वतु हर्तव्यं विदुषा सदा ॥ समं विवादो मोक्तव्यो दातव्यं च प्रतिश्रु-
तम् १५ ॥ भीष्म उवाच ॥ इत्येतद्भुवतो राजन् ब्राह्मणस्य मया श्रुतम् ॥ कथां कथयतः पुण्यां धर्मज्ञस्य पुरातनीम् १६ श्रुतश्चापि मया भूयः कृष्णस्यापि विशांपते ॥
कथां कथयतः पूर्वब्राह्मणं प्रति पांडव १७ न हर्तव्यं विप्रधनं क्षेतव्यं ते पुनित्यशः ॥ बालाश्वनावमंतव्याद रिद्राः कृपणा अपि १८ एवमेव च मानित्यं ब्राह्मणाः संदिशं-
ति वै ॥ प्रतिश्रुत्य भवेद्देयं नाशकार्या द्विजोत्तमे १९ ब्राह्मणो ह्याशया पूर्वकृतया पृथिवी पते ॥ सुसमिद्धो यथा दीप्तः पावकस्तद्विधः स्मृतः २० यानि रक्षितं संकुद्राश-
या पूर्वजा तथा ॥ प्रदहेच्च हितं राजन् कक्षमक्षय्यभुग्यथा २१ स एव हि यदा तुष्टो वचसा प्रतिनंदति ॥ भवत्यगदसंकाशो विषये तस्य भारत २२ पुत्रान्पौत्रान्पशुंश्चैव
बांधवान्सचिवांस्तथा ॥ पुरंजनपदं चैव शांतिरिष्टेन पोषयेत् २३ एतद्विपरमं तेजो ब्राह्मणस्येह दृश्यते ॥ सहस्रकिरणस्येव सवितुर्धरणीतले २४ तस्माद्दातव्यमे-
वेह प्रतिश्रुत्य युधिष्ठिर ॥ यदीच्छेच्छोभनां जातिं प्राप्नुं भरतसत्तम २५ ब्राह्मणस्य हि दत्तेन ध्रुवं स्वर्गो ह्यनुत्तमः ॥ शक्यः प्राप्नुं विशेषेण दानं हि महती क्रिया २६ इतो-
दत्तेन जीवति देवताः पितरस्तथा ॥ तस्माद्दानानि देयानि ब्राह्मणेभ्यो विजानता २७ महद्विभरत श्रेष्ठ ब्राह्मणस्तीर्थमुच्यते ॥ वेलायान्तुकस्यांचिद्रच्छेद्विप्रो ह्यपू-
जितः २८ ॥ इति श्रीम० अ० आनु० दानधर्मशृगालवानरसंवादेनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ मित्रसौ हार्दयोगेन उपदेशं करोतियः ॥ जा-
त्याऽधरस्य राजर्षेदोषस्तस्य भवेन्नवा १ एतदिच्छामितत्त्वेन व्याख्यतुं वै पितामह ॥ सूक्ष्मा गतिर्हि धर्मस्य यत्र मुह्यति मानवाः २ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्र ते वर्त-
यिष्यामि शृणु राजन् यथाक्रमम् ॥ ऋषीणां वदतां पूर्वश्रुतमासीद्यथापुरा ३ उपदेशो न कर्तव्यो जातिहीनस्य कस्यचित् ॥ उपदेशे महान् दोषोऽप्युपाध्यायस्य भाष्यते
४ निदर्शनमिदं राजन् शृणु मे भरतर्षभ ॥ दुरुक्तवचने राजन् यथा पूर्वयुधिष्ठिर ५ ब्रह्माश्रमपदे वृत्तं पार्श्वे हि मवतः शुभे ॥ तत्राश्रमपदं पुण्यं नानावृक्षगणायुतम् ६ ना-
नागुल्मलताकीर्णं मृगद्विजनिषेवितम् ॥ सिद्धचारणसंयुक्तं रम्यं पुष्पितकाननम् ७ व्रतिभिर्बहुभिः कीर्णतापसैरुपसेवितम् ॥ ब्राह्मणैश्च महाभागैः सूर्यज्वलनसन्निभैः ८

हार्दित्यध्यायेन नीचाय धर्मरहस्यं न दद्यादित्युक्तं । मित्रमुपकारपक्षे दोषकर्ता । सुहृदुपकारमनपक्षे दोषकर्ता । लोभात्कृपया वेत्यर्थः १ । २ । ३ उपाध्यायस्योपदेशकर्तुः भाष्यते
न शूद्राय मर्तिदद्यादित्यादिशास्त्रेण ४ दुरुक्तदुःस्वस्थं नीचं प्रति उक्तं वचनं ५ । ६ । ७ व्रतिभिर्बहुभिः तापसैर्वानप्रस्थैः ८

९ यतिभिः संन्यासिभिः १० दयान्वितः सर्वभूतामयदानेन प्रव्रज्यां कृतवानित्यर्थः ११ दीक्षानियमं १२ तपस्येतपः करिष्ये १३ वक्तुमाधिगंतुं वज्रगता वित्तस्य रूपं प्रव्रजयितुं विधिवत्स्वोचितं
कर्मस्याजयितुं १४ । १५ लिंगं संन्यासिचिन्हं सेवकस्य तपप्रव्रज्यानधिकारान्नयुक्तं १६ । १७ । १८ आत्मनः प्रियं विक्षेपकस्य शुश्रूषाख्यस्य स्वधर्मस्य त्यागं लिंगधारणानधिकारेऽपि
नियमव्रतसंपन्नैः समाकीर्णतपस्विभिः ॥ दीक्षितैर्भरत श्रेष्ठ यथाहारैः कृतात्मभिः ९ तपोध्ययनघोषैश्चनादितं भरतर्षभ ॥ बालखिल्यैश्च बहुभिर्यतिभिश्च निषेवि-
तम् १० तत्र कश्चित्समुत्साहं कृत्वा शूद्रो दयान्वितः ॥ आगतो ह्याश्रमपदं पूजितश्च तपस्विभिः ११ तांस्तु दृष्ट्वा मुनिगणान् देवकल्पान्महौजसः ॥ विविधां वहतो दीक्षां
संप्राहृष्यत भारत १२ अथास्य बुद्धिरभवत्तपस्ये भरतर्षभ ॥ ततोऽब्रवीत्कुलपतिं पादौ संस्पृह्य भारत १३ भवत्प्रसादादिच्छामि धर्मं वक्तुं द्विजर्षभ ॥ तन्मां त्वं भगव-
न्वक्तुं प्रव्रजयितुमर्हसि १४ वर्णावरोऽहं भगवन् शूद्रो जात्याऽस्मि सत्तम ॥ शुश्रूषां कर्तुमिच्छामि प्रपन्नाय प्रसीद मे १५ ॥ कुलपतिरुवाच ॥ न शक्यमिह शूद्रेण लिंग-
माश्रित्य वर्तितुम् ॥ आस्यतां यदिते बुद्धिः शुश्रूषानिरतो भव १६ शुश्रूषया परालोकानवाप्स्यसि संशयः १७ ॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्तस्तु मुनिना शूद्रोर्चित-
यन्नृप ॥ कथमत्र मया कार्यं श्रद्धाधर्मपराचमे १८ विज्ञातमेवं भवतु करिष्ये प्रियमात्मनः ॥ गत्वाऽऽश्रमपदाद्दूरमुत्तमं कृतवांस्तु सः १९ तत्र वेदीं च भूमिं च देवताय-
तनानि च ॥ निवेश्य भरत श्रेष्ठ नियमस्थोऽभवन्मुनिः २० अभिषेकांश्च नियमान् देवतायतनेषु च ॥ बलिं च कृत्वा हुत्वा च देवतां चाप्यपूजयत् २१ संकल्पनियमो-
पेतः फलाहारो जितेंद्रियः ॥ नित्यं सन्निहिताभिस्तु ओषधीभिः फलैस्तथा २२ अतिथीन्पूजयामास यथावत्समुपागतान् ॥ एवं हि सुमहान्कालो व्यत्यक्रमत त-
स्यैव २३ अथास्य मुनिरागच्छत्संगत्या वै तमाश्रमम् ॥ संपूज्य स्वागतेन र्षिं विधिवत्समतोषयत् २४ अनुकूलाः कथाः कृत्वा यथागतमपृच्छत् ॥ ऋषिः परमतेज-
स्वी धर्मात्मा संशितव्रतः २५ एवं सुबहुशस्तस्य शूद्रस्य भरतर्षभ ॥ सोऽगच्छदाश्रममृषिः शूद्रं द्रुणं न र्षभ २६ अथ तं तापसं शूद्रः सोऽब्रवीद्भरतर्षभ ॥ पितृकार्यं क-
रिष्यामि तत्र मेऽनुग्रहं कुरु २७ बाढमित्येव तं विप्र उवाच भरतर्षभ ॥ शुचिर्भूत्वा शूद्रस्तु तस्य र्षेः पाद्यमानयत् २८ अथ दर्भांश्च वन्याश्च ओषधीर्भरतर्षभ ॥ पवित्र-
मासनं चैव वृत्तीं च समुपानयत् २९ अथ दक्षिणमावृत्य वृत्तीं च रमशैर्षिकीम् ॥ कृतामन्यायतो दृष्ट्वा तं शूद्रमृषिर्ब्रवीत् ३० कुरुष्वैतां पूर्वशीर्षाभवांश्चोदङ्मुखः शुचिः ॥
स च तल्लतवान् शूद्रः सर्वयदृषिर्ब्रवीत् ३१ यथोपदिष्टं मे धावी दर्भांश्चादियथा तथम् ॥ हव्यकव्यविधिं कृत्स्नमुक्तं तेन तपस्विना ३२ ऋषिणा पितृकार्यं च स च धर्मपथे-
स्थितः ॥ पितृकार्यं कृते चापि विसृष्टः स जगाम ह ३३ अथ दीर्घस्य कालस्य स तप्यन् शूद्रतापसः ॥ वने पंचत्वमगमत्सुकृतेन च तेन वै ३४ अजायत महाराजवंशे स च
महायुतिः ॥ तथैव स ऋषिस्तात कालधर्ममवाप ह ३५ पुरोहितकुले विप्रजाजातो भरतर्षभ ॥ एवंप्रौढः स भूता बुभौ शूद्रमुनीतदा ३६

त्यागमात्रे सर्वस्याधिकारात् उदजं पणं शालां १९ वेदीं पूजार्थं भूमिं शयनाद्यर्थम् २० अभिषेकान्त्रिसंघं स्नानानि २१ संकल्पस्य नियमो निग्रहः चित्तवृत्तिनिरोध इति यावत् तेन उपेतः २२
२३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ तृतीं च रमशैर्षिकीं आसनं कूर्चं पश्चिमाग्रं ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६

क्रमेणवर्धितौचापिविद्यासुकुशलाबुधौ ॥ अथर्ववेदेवेदेचवर्धितः सुनिष्ठितः ॥ कल्पप्रयोगेचोत्पन्नेज्योतिषेषपरंमन्त्रः ३७ सांख्येचैवपराप्रीतिस्तस्यचैवंव्यव
र्धत ॥ पितर्युपरतेचापिकृतशौचस्तुपार्थिवः ३८ अभिषिक्तः प्रकृतिभीराजपुत्रः सपार्थिवः ॥ अभिषिक्तेनसक्रपिरभिषिक्तः पुरोहितः ३९ सतंपुरोधासुख
मवसद्भरतर्षभ ॥ राज्यंशशासधर्मेणप्रजाश्चपरिपालयन् ४० पुण्याहवाचनेनित्यंधर्मकार्येषुचासकृत् ॥ उत्स्मयन्प्राहसच्चापिद्वाराजापुरोहितम् ४१ एवंस
बहुशोराजन्पुरोधसमुपाहसत् ॥ लक्षयित्वापुरोधास्तुबहुशस्तंनराधिपम् ४२ उत्स्मयंतंचसततंदृष्ट्वाऽसौमन्युमाविशत् ॥ अथशून्येपुरोधास्तुसहराज्ञासमा
गतः ४३ कथाभिरनुकूलाभीराजानंचाम्यरोचयत् ॥ ततोऽब्रवीन्नरेद्रंसपुरोधाभरतर्षभ ४४ वरमिच्छाम्यहंत्वेकंत्वयादत्तंमहायुते ४५ ॥ राजोवाच ॥ वराणांतेहतं
दद्यांकिंवतैकंद्विजोत्तम ॥ स्नेहाच्चबहुमानाच्चनास्त्यदेयंहिमेतव ४६ ॥ पुरोहितउवाच ॥ एकंवैवरमिच्छामियदितुष्टोऽसिपार्थिव ॥ प्रतिजानीहितावत्त्वंसत्यं
यद्वदनामृतम् ॥ भीष्मउवाच ॥ बाढमित्येवतराजाप्रत्युवाचयुधिष्ठिर ॥ यदिज्ञास्यामिवक्ष्यामिअजानन्नतुसंवदे ४८ ॥ पुरोहितउवाच ॥ पुण्याहवाचने
नित्यंधर्मकृत्येषुचासकृत् ॥ शांतिहोमेषुचसदाकिंत्वंहससिवीक्ष्यमाम् ४९ सवीडैवभवतिहिमनोमेहसतात्वया ॥ कामयाशापितोराजन्नान्यथावक्तुमर्हसि ५०
सुव्यक्तंकारणंह्यन्नतेहास्यमकारणम् ॥ कौतूहलमेसुष्ठुशतत्वेनकथयस्वमे ५१ ॥ राजोवाच ॥ एवमुक्तेत्वयाविप्रयदवाच्यंभवेदपि ॥ अवश्यमेववक्तव्यंशृणुष्वै
कमनाद्विज ५२ पूर्वदेहेयथावृत्तंतन्निबोधद्विजोत्तम ॥ जातिस्मराम्यहंब्रह्मव्रतधनेनमेशृणु ५३ शूद्रोऽहमभवंपूर्वतापसोभृशसंयुतः ॥ ऋषिरुग्रतपास्त्वंच
तदाऽभूद्विजसत्तम ५४ प्रीयताहितदाब्रह्मन्ममानुग्रहबुद्धिना ॥ पितृकार्येत्वयापूर्वमुपदेशःकृतोऽनघ ५५ वृत्त्यादभेदंपुहव्येचकव्येचमुनिसत्तम ॥ एतेनकर्मदो
षेणपुरोधास्त्वमजायथाः ५६ अहंराजाचविप्रेद्रपश्यकालस्यपर्ययम् ॥ मत्कृतस्योपदेशस्यत्वयाऽज्ञातमिदंफलम् ५७ एतस्मात्कारणाद्ब्रह्मन्प्रहसेत्वांद्विजो
त्तम ॥ नत्वांपरिभवंब्रह्मन्प्रहसामिगुरुर्भवान् ५८ विपर्ययेणमेमन्युस्तेनसंतप्यतेमनः ॥ जातिस्मराम्यहंतुभ्यमतस्त्वांप्रहसामिवै ५९ एवंतवोग्रंहितपउपदे
शेननाशितम् ॥ पुरोहितत्वमुत्सृज्ययतस्त्वंपुनर्भवे ६० इतस्त्वमधमामन्यामायोनिंप्राप्स्यसेद्विज ॥ गृह्यतांद्रविणंविप्रपूतात्माभवसत्तम ६१ ॥ भीष्मउवाच ॥
ततोविसृष्टोराज्ञातुविप्रोदानान्यनेकशः ॥ ब्राह्मणेभ्योददौवित्तंभूमिग्रामांश्चसर्वशः ६२ कच्छ्राणिचीर्त्वाचततोयथोक्तानिद्विजोत्तमैः ॥ तीर्थानिचापिगत्वावै
दानानिविविधानिच ६३ दत्वागाश्चैवविप्रेभ्यःपूतात्माभवदात्मवान् ॥ तमेवचाश्रमंगत्वाचचारविपुलंतपः ६४

५५ । १७ मत्कृतस्यमहंकृतस्य ५८ । १९ विपर्ययेणशूद्रोऽप्यहंजातिस्मरोजातः मुनिरपित्वंपुरोहितोजातइतिवैपरीत्येन मन्युर्द्वैभ्यः ६० भवेमवनिमित्तं ६१ । ६२ । ६३ । ६४

६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ सत्यानृतेनवाणिज्येनघनलोभेभेत्यर्थः । सत्यानृतेनवाणिज्यमितिस्मृतिः ७३ विनिश्चयनिश्चेतव्यं । ७४ ७५ ॥ इतिअ० मी० भा० द्वा
मोऽध्यायः ॥ १० ॥ कीदृशेइति श्रीमानेवददासीतिश्रीकरान्योगान्नकथयितुमध्यायः । श्रीःरूपोदायोदिशोमातद्युतापञ्चाधनसमृद्धिःश्रीःपद्मेत्युच्यते १ पर्यपृच्छतत्रियमित्यपकृष्यते ९
ततःसिद्धिपरांप्राप्तोब्राह्मणोराजसत्तम ॥ संमतश्चाभवत्तेषामाश्रमेतन्निवासिनाम् ६५ एवंप्राप्तोमहत्कच्छ्रापिःसमृपसत्तम ॥ ब्राह्मणेननवक्तव्यंतस्माद्वर्णावरे
जने ६६ ब्राह्मणाःक्षत्रियावैश्यास्त्रयोवर्णाद्विजातयः ॥ एतेषुकथयन्नाजन्ब्राह्मणोनप्रदुष्यति ६७ तस्मात्सद्भिर्नवक्तव्यंकस्यचिक्किंचिदग्रतः ॥ सूक्ष्मागतिर्हि
धर्मस्यदुर्ज्ञेयाह्यकृतात्मभिः ६८ तस्मान्मौनेनमुनयोदीक्षाकुर्वन्तिचादृताः ॥ दुरुक्तस्यभयाद्राजन्नाभाषन्तेचकिंचन ६९ धार्मिकागुणसंपन्नाःसत्यार्जवसम
न्विताः ॥ दुरुक्त्वाचाभिहितैःप्राप्नुवन्तीहदुष्कृतम् ७० उपदेशोनकर्तव्यःकदाचिदपिकस्यचित् ॥ उपदेशाद्वित्पाषं ब्राह्मणःसमवाप्नुयात् ७१ विमृश्यतस्मा
त्प्राज्ञेनवक्तव्यंधर्ममिच्छता ॥ सत्यानृतेनहिहृतउपदेशीहिनस्तिहि ७२ वक्तव्यमिहपृष्टेनविनिश्चित्यविनिश्चयम् ॥ सचोपदेशःकर्तव्योयेनधर्ममवाप्नुयात् ७३
एतत्तेसर्वमाख्यातमुपदेशकृतेमया ॥ महान्क्लेशोहिभवतितस्मान्नोपदेशोदिह ७४ ॥ इतिश्रीम० अ० आ० दानधर्मेऽशूद्रमुनिसंवादेदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥
॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ कीदृशेपुरुषेतातस्त्रीषुवाभरतर्षभ ॥ श्रीःपद्मावसतेनित्यंतन्मेब्रूहिपितामह १ भीष्मउवाच ॥ अत्रतेवर्णयिष्यामियथावृत्तंतथाश्रुतम् ॥ रु
क्मीणीदेवकीपुत्रसन्निधौपर्यपृच्छत २ नारायणस्यांकगतांज्वलन्तींष्टृष्ट्वाश्रियंपद्मसमानवर्णाम् ॥ कौतूहलाद्विस्मितचारुनेत्रापप्रच्छमातामकरध्वजस्य ३ कानी
हमूतान्युपसेवसेत्वंसंतिष्ठसेकानिचसेवसेत्वम् ॥ तानित्रिलोकेश्वरभूतकांतितत्त्वेनमेब्रूहिमहर्षिकल्पे ४ एवंतदाश्रीरभिभाष्यमाणादेव्यासमक्षंगरुडध्वजस्य ॥ उ
वाचवाक्यंमधुराभिधानंमनोहरंचंद्रमुखीप्रसन्ना ५ ॥ श्रीरुवाच ॥ वसामिनित्यंसुमगेप्रगल्भेदक्षेनरेकर्मणिवर्तमाने ॥ अक्रोधनेदेवपरेकृतज्ञेजितेंद्रियेनित्यमुदीर्ण
सत्वे ६ नाकर्मशीलेपुरुषेवसामिननास्तिकेसांकरिकेतरे ॥ नभिन्नवृत्तेनचशंसवर्णेनचापिचौरेनगुरुष्वसूये ७ येचाल्पतेजोबलसत्वमानाःक्लिश्यंतिकुप्यंतिचयत्र
तत्र ॥ नचैवतिष्ठामितथाविधेषुनरेषुसंगुप्तमनोरथेषु ८ यश्चात्मनिप्रार्थयतेनकिंचिद्यश्चस्वभावोपहतांतरात्मा ॥ तेष्वल्पसंतोषपरेषुनित्यंनरेषुनाहंनिवसामिस
म्यरु ९ स्वधर्मशीलेषुचधर्मवित्सुवृद्धोपसेवानिरतेचदांति ॥ कृतात्मनिक्षांतिपरेसमर्थेक्षांतासुदांतासुयथाज्ज्वालासु १० सत्यस्वभावार्जवसंयुतासुवसामिदेवाद्विजपू
जिकासु ॥ प्रकीर्णभांडामनपेक्ष्यकारिणींसदाचभर्तुःप्रतिकूलवादिनीम् ११ परस्यवेश्माभिरतामलज्जामेवंविधांतांपरिवर्जयामि ॥ पापामचोक्षामवलेहिनीं
चव्यपेतधैर्यांकलहप्रियांच १२

३ उपसेवसेगजगुरगादिरूपेण संतिष्ठसेधैर्यांदायसौंदर्यशौर्यादिरूपेणपुरुषेवससि ३
देव्यारुक्मिण्या ५ प्रगल्भेवाग्निनि दक्षेअनलसे देवपरेदेवाराधनानिष्ठे ६ नृशंसवर्णेनिपुराक्षरमाधिणि असूयेअसूयावति ७ तेजःशौर्यं सत्वंबुद्धिः यत्रतत्रविशिष्टपुरुषे संगुप्तमनोरथेषुअन्यत्
ध्यायंत्यन्यदृशंयंतिसादृशेषु ८ स्वभावेत्यादेर्मौढ्योपहतचित्तइत्यर्थः ९ स्वधर्मेतिसादृशोक्तः १० । ११ पापानिर्दयां अचोक्षांअशुचिं अवलेहिनींशृङ्गिणींललिहानांसदाकुद्रामित्यर्थः १३

यंकाभैरितिकामसुखवृद्धिरपिलक्ष्मीवत्स्वस्तीत्युक्तं

॥ ३२॥

प्रत्यपद्यतभर्तृत्वेनस्वीकृतवती २३। २४। २५। २६ स्त्रीत्वदानेनद्विगुणितपुत्रप्राप्तिकरूपउपकारपवजातोन्स्त्रीत्वकृतोऽपकारइत्यर्थः २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४
स्वरूपाणांस्वत्येवरूपेपेपातेषां ३५। ३६ स्त्रियाःस्त्रीभूतस्यभेदम ३७। ३८। ३९ इन्द्रविष्टेनअभिष्टुतायज्ञेन विहितमधिहितकतूनिहितोषः ४०। ४१। ४२

४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । अध्यायतात्पर्यमाहस्त्रियाइति ५२ । ५३ । ५४ ॥ इति अनुशासनम् नौलकंटीयेभारतभावदीपे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ तदेवं
गौतमीसुदर्शनशुक्रप्रभृतीनामाख्यानैर्बह्वृच्छोपगतेषु दुःखेष्वनुद्विग्नमना अतिथिभक्तानां स्वादिषमैवान् श्रियमाप्नोति तस्याश्च फलं कामः इन्द्रियप्रीतिरूपः सा च स्त्रीणामेव भूयसी पुंसस्त्वल्पतरत्ये
तावता ग्रंथेनोक्तं । तमिमं कामं तुच्छीकृत्य परमसुखावाप्तिकामस्य पूर्वोक्ताननुद्वेगादीनुपासीनस्य वक्ष्यमाणविधिना परमेश्वरमाराधयिष्यतो हेयं दोषजातं वक्तुमयमध्याय आरभ्यते किमिति लो
कयात्रा ऐहिकशिष्टव्यवहारहितं च पारलौकिकं श्रेयस्तदर्थिना किं कर्तव्यं किमवश्यमनुष्ठेयं लोकयात्रालोकद्वयश्रेयःसाधनं १ कर्मपथान्स्वामाविकर्ममार्गान् २ प्राणातिपातो हिंसा ३

पुत्रास्ते कतमे राजन् जीवन्ते तत्प्रचक्ष्वमे ॥ स्त्रीभूतस्य हि ये जाताः पुरुषस्याथ येऽभवन् ४३ तापसीतु ततः शक्रमुवाच प्रयतांजलिः ॥ स्त्रीभूतस्य हि ये पुत्रास्ते मे
जीवन्तु वासव ४४ इंद्रस्तु विस्मितो दृष्ट्वा स्त्रियं पप्रच्छ तां पुनः ॥ पुरुषोत्पादिता ये ते कथं द्वेष्याः सुतास्तव ४५ स्त्रीभूतस्य हि ये जाताः स्नेहस्तेभ्योऽधिकः कथम् ॥
कारणं श्रोतुमिच्छामि तन्मे वक्तुमिहार्हसि ४६ ॥ रुयुवाच ॥ स्त्रियास्त्वभ्यधिकः स्नेहो न तथा पुरुषस्य वै ॥ तस्मात्तेश्च जीवन्तु ये जाताः स्त्रीकृतस्य वै ४७
॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्तस्ततस्त्विद्रः प्रीतो वाक्यमुवाच ह ॥ सर्वपुत्रेह जीवन्तु पुत्रास्ते सत्यवादिनि ४८ वरंचवृणुराजेंद्रयं त्वमिच्छसि सुव्रत ॥ पुरुषत्वमथ स्त्री
त्वंमतो यदभिकांक्षसे ४९ ॥ रुयुवाच ॥ स्त्रीत्वमेव वृणेश्च पुंस्त्वंनेच्छामि वासव ॥ एवमुक्तस्तु देवेंद्रस्तां स्त्रियं प्रत्युवाच ह ५० पुरुषत्वं कथं त्यक्त्वा स्त्रीत्वं चोदय
से विभो ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच स्त्रीभूतो राजसत्तमः ५१ स्त्रिया पुरुषसंयोगे प्रीतिरभ्यधिका सदा ॥ एतस्मात्कारणाच्छक्रस्त्रीत्वमेव वृणोम्यहम् ५२ रमिताभ्य
धिकं स्त्रीत्वे सत्यं वै देवसत्तम ॥ स्त्रीभावेनाहितुष्यामि गम्यतां त्रिदशाधिप ५३ एवमस्त्विति चोक्त्वा तामा पृच्छ च त्रिदिवंगतः ॥ एवं स्त्रियामहाराज अधिका प्रीतिरु
च्यते ५४ ॥ इति श्रीम० अनुशासन० आनुशास० दानधर्मभंगाखनोपाख्याने द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किं कर्तव्यं मनुष्येण लोकयात्रा
हितार्थिना ॥ कथं वै लोकयात्रां तु किंशीलश्च समाचरेत् १ ॥ भीष्म उवाच ॥ कायेन त्रिविधं कर्म वाचा चापि चतुर्विधम् ॥ मनसा त्रिविधं चैव दशकर्मपथास्त्यजेत्
२ प्राणातिपातः स्तैन्यं च परदारानथापि च ॥ त्रीणि पापानि कायेन सर्वतः परिवर्जयेत् ३ असत्प्रलापं पारुष्यं पैशुन्यमनृतं तथा ॥ चत्वारि वाचाराजेंद्र न जल्पे
न्नानुचितयेत् ४ अनभिध्यापरस्वेपुसर्वसत्वेपुसौहृदम् ॥ कर्मणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसा चरेत् ५ तस्माद्वाक्कायमनसानाचरेदशुभं नरः ॥ शुभाशुभान्या
चरन् हितस्य तस्याश्नुते फलम् ६ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मे लोकयात्राकथने त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

असत्प्रलापं ग्राम्यवार्तादि । पारुष्यं निष्ठुरभाषणं । पैशुन्यं राजद्वारादौ परदोषसूचनं । अनृतं मिथ्यावादः परपीडाकरः । मनसाऽप्येवं विद्याभीतिनानुचितयेत् ४ अनभिध्येति श्लो
केन परद्रव्येष्वभिध्यानं परस्यानिष्ठितं न वेदवादे पुनास्ति क्यमिति त्रीणि तया ज्यानि लक्षयेत् । दशत्यजेदित्युपक्रमात् ५ शुभमहिंसाद्यास्तिक्यातं अशुभमहिंसादिनास्तिक्यातं फल
मुभयं दुःखादिस्वर्गभरकातं ६ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नौलकंटीयेभारतभावदीपे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अशुमानि परित्यज्य शुभान्याचरता यज्जन्तव्यं तज्जानन् स्वयमेव पृच्छति त्वयेति । आपगेयमागेयं पितामहस्यापि ईशाय अंतर्यामिणे सर्वत्र पृष्ठयर्थे चतुर्थी । शंसुखं मवत्यस्मादित्या नंदायेत्यर्थः १
बभ्रवे विशालाय । बभ्रुर्वैश्वानर इत्यादिर्विशालेर्पिगलेऽन्यवदिति मेविनी । महाभाग्यमैश्वर्यं गुरावित्यादिः सप्तम्यपि पृष्ठयर्थे अयं कंजगत्कारणमव्याकृतारुध्यतस्य योनये उत्पत्तिप्रलयस्यानाय २
योहीति । सर्वगतः सर्वोपादानत्वात् सर्वत्र न दृश्यते दृष्ट्मात्रशरीरत्वादात्मत्वाच्च ३ ब्रह्माविराट् विष्णुः सूत्रात्मा सुरेशः प्राज्ञस्तेषां स्रष्टा उपादानं प्रमुनिमितं उपासते स्वस्वोपाधित्यागेनाधिगच्छति ४
प्रकृतीनां पंचतन्मात्राहंकारमहदव्यक्तानां विश्वकारणानां पुरुषस्य जीवात् भोक्तुरित्यर्थः पंचम्यर्थे षष्ठी । 'इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ॥ मनसस्तु परा बुद्धिर्विद्वेरात्मा महान्परः ॥ महतः
परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ॥ पुरुषात्परं किंचित्साकाशात् परागतिः' इति आर्त्थेन्द्रियमनोयुक्तं मोक्तेत्याहुर्मनीषिणः इति च श्रुतेभ्यस्तत्त्वेभ्यः परः निष्कलः । चित्येतेन किंचिदपि चितयेदिति स्मृतेः
सर्वचित्तात्यागेन प्राप्य ते योगविद्धिः योगो बुद्ध्याद्यसंगस्तद्विद्धिः अक्षरमपरिणामि परमब्रह्म अत्यंतं परिच्छेदत्रयगुण्यं तदेव असद्व्याकृतद्रव्यं कारणं सद्रज्जुसर्पवद्वासमानमप्यसदनिर्वचनीय

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ त्वयाऽऽपगेयनामानि श्रुतानीह जगत्पतेः ॥ पितामहेशाय विभो नामान्याचक्ष्वशंभवे १ बभ्रवे विश्वरूपाय महाभाग्यं च तत्त्वतः ॥
सुरासुरगुरौ देवेशं करेऽव्यक्तयो नये ॥ २ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ अशक्तोऽहं गुणान्वक्तुं महादेवस्य धीमतः ॥ यो हि सर्वगतो देवो न च सर्वत्र दृश्यते ३
ब्रह्मविष्णुसुरेशानां स्रष्टा च प्रभुरेव च ॥ ब्रह्मादयः पिशाचांतायं हि देवा उपासते ४ प्रकृतीनां परत्वेन पुरुषस्य च यः परः ॥ चित्येते यो योगविद्धिर्ज्ञापिभिस्तत्त्वद
र्शिभिः ॥ अक्षरं परमं ब्रह्म असत्तत्त्वसच्चयः ५ प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षोभयित्वा स्वतेजसा ॥ ब्रह्माणमसृजत् तस्माद्देवदेवः प्रजापतिः ६ को हि शक्तो गुणान्वक्तुं देवदेवस्य
धीमतः ॥ गर्भजन्मजरायुक्तो मर्त्यो मृत्युसमन्वितः ७ को हि शक्तो भवं ज्ञातुं मद्भिधः परमेश्वरम् ॥ ऋतेनारायणात्पुत्रशंखचक्रगदाधरात् ८ एष विद्वान्गुणश्रेष्ठो
विष्णुः परमदुर्जयः ॥ दिव्यचक्षुर्महातेजा वीक्ष्यते योगचक्षुषा ९ रुद्रभक्त्या तु कृष्णेन जगद्ग्याप्तं महात्मना ॥ तं प्रसाद्य तदा देवं वदर्या किल भारत १० अर्थात्प्रिय
तरत्वं च सर्वलोकेषु वैतदा ॥ प्राप्तवानेव राजेंद्र सुवर्णाक्षान् महेश्वरात् ११ पूर्णवर्षसहस्रं तु तप्तवानेषमाधवः ॥ प्रसाद्य वरदं देवं चराचरगुरुं शिवम् १२ युगे युगे तु
कृष्णेन तोषितो वै महेश्वरः ॥ भक्त्या परमया चैव प्रीतश्चैव महात्मनः १३

मित्यर्थः ५ प्रकृतिमायां पुरुषं तत्र प्रकृतिविविधं चैतन्यं मायाशबलमव्याकृतमित्यर्थः । क्षोभयित्वा प्राणिकर्मानुरोधेन साम्यावस्थातः प्रच्याव्य स्वतेजसा स्वसत्तात्पूर्तिप्रदानेन ब्रह्माणं महातमसृजत्
तस्मान्महत्तः सकाशाद्देवानां सूर्यादीनां देवः स्वामी प्रजापतिश्चतुर्मुखोऽभवदिति शेषः ६ यः असृजत् तस्य गुणान्वक्तुं शक्त इति योजना । धीमतः धिया बुद्ध्याऽहमितिमतो ज्ञातोऽहं प्रत्ययगम्यो जीव
इत्यर्थः । न हि बुद्ध्यादिपरिच्छिन्नस्तदगोचरं ब्रह्म परिच्छेत्तुमीष्ट इत्यर्थः ७ । ८ । ९ भक्त्या आराधनेन व्योमाद्यष्टमूर्तेभ्यो नितद्रावंगत्वा जगद्ग्याप्तमित्यर्थः १० अर्थादिति अर्थात्तद्व्यर्थो भोग्यव
स्तु जातं तावत्प्रियं ततोऽपि प्रियतरः प्रत्यगात्मा तत्त्वं सर्वेषां मंतरात् तत्त्वं प्राप्त इत्यर्थः । ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेस्तादात्म्यं प्राप्त इति भावः । अन्नादिति पाठेऽपि स एवार्थः । सुवर्णाक्षादिव्यदृष्टेः ११
शिवं प्रसाद्य तप्तवान् तपोऽपि शिवप्रसादं विना कर्तुं दुःशकमित्यर्थः १२ तोषोऽलं बुद्धिः प्रीतिः प्रसादोऽनुसृतं तदुभयं प्रापितः १३

पुत्रः सांबस्तत्प्राप्त्यर्थतपस्यन् १४ यस्माद्वैश्वर्थात् नमस्त्येभिरीश्वरं भक्ता इति नामानि शांभवान् भवान् व्याख्यातुं मर्यादो विवरीतुं तत्र हेतुः १५ यतो गुणान्वक्तुं शक्य इति विभूतिमैश्वर्यं कात्स्न्येन गुणज्ञानं तु आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्स्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितं इति श्रुतेरात्मज्ञस्यैव भवति तथा विधोऽयमेव न त्वन्य इत्यर्थः १६ ॥ १७ विष्णुरूपायैत्यनेन शिवाभिन्नो विष्णुरेव शिवस्य गुणान्वक्तुमीष्टे तयोरेकात्म्यात् मिश्रत्वे तु लोकेऽपीतरगुणानितरोन जानाति किमु तद्वैश्वर्यस्येति भावः । विश्वरूपायेति पाठेऽपि विश्वं विष्णुरेव 'नारायणः सर्वमिदं पुराणः नारायण एवेदं सर्वं । विश्वं विष्णुः' इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः पृच्छदपृच्छत् १८ नाम्नाभिनि यद्यपि मोक्षधर्मेऽपि शिवसहस्रनामस्तोत्रमुक्तमत एतत्कथनमनर्थकं प्रायतया पितृवत्तत्र चतुराविकानिषदशतानि नामानि सन्ति तेषामुक्तसंख्या पूरणमपि तत्रैव त्रिषु पर्णतया ब्रह्मयजुर्षामत रुद्रियभिस्तिवाक्यात् त्रैवश्रुता त्रिषु पर्णशतरुद्रियाभ्यामुक्तमतस्तस्तोत्रं मोक्षाधिकारपाठात् वेदमंत्रगर्भितत्वाच्च नात्रैवर्णिकस्य

ऐश्वर्यं यादृशं तस्य जगद्योनेर्महात्मनः ॥ तदयं दृष्टवान् साक्षात्पुत्रार्थे हरिरच्युतः १४ यस्मात्परतरं चैव नान्यं पश्यामि भारत ॥ व्याख्यातुं देवदेवस्य शक्तो नामान्यशेषतः १५ एष शक्तो महाबाहुर्वक्तुं भगवतो गुणान् ॥ विभूतिं चैव कात्स्न्येन सत्यां माहेश्वरीं नृप १६ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा तदा भीष्मो वासुदेवं महायशाः ॥ भवमाहात्म्यं संयुक्तमिदं माह पितामहः १७ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ सुरासुरगुरो देवविष्णो त्वं वक्तुमर्हसि ॥ शिवाय विष्णु रूपाय यन्मां पृच्छयुधिष्ठिरः १८ नाम्नां सहस्रं देवस्य तं हि नाब्रह्मयोनिना ॥ निवेदितं ब्रह्मलोके ब्रह्मणो यत्पुराऽभवत् १९ द्वैपायन प्रभृतयस्तथा चेमेतपोधनाः ॥ ऋषयः सुव्रता दांताः शृण्वंतु गदतस्तव २० ध्रुवाय नंदिने होत्रे गोप्त्रे विश्वसृजेऽग्नये ॥ महाभाग्यं विभोर्ब्रह्मं हि मुंढिनेऽथ कपर्दिने २१ ॥ ॥ वासुदेव उवाच ॥ ॥ न गतिः कर्मणां शक्या वेतुमीशस्य तत्त्वतः ॥ हिरण्यवर्धं प्रमुखा देवाः सेंद्राम हर्षयः २२ न विदुर्यस्य भवनमादित्याः सूक्ष्मदर्शिनः ॥ सकथं नरमात्रेण शक्यो ज्ञातुं सतां गतिः २३ तस्याहमसुरघ्नस्य कांश्चिद्भगवतो गुणान् ॥ भवतां कीर्तयिष्यामि व्रतेशाययथा तथम् २४ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा तु भगवान् गुणांस्तस्य महात्मनः ॥ उपस्पृश्य शुचिर्भूत्वा कथयामास धीमतः २५

ब्रह्मलोकांत फलार्थिनो ध्येयं युक्तमिति एतद्दानधर्मप्रसंगात् काम्यं । 'वेदान्तकृतान् ब्राह्मणः प्राप्नुयात्तु जयेत्तपःपार्थमर्हं च कृत्स्नां ॥ वैश्यालोभं प्राप्नुयात्पुणं च शूद्रो गतिं प्रेत्य तथा सुखं च' इत्युपसंहारात् सर्ववर्णाधिकारिकं चततः पृथक् पठितं । एवं विश्वं विष्णुं वैश्वं च इत्यादिविष्णुसहस्रनामापि ज्ञेयं तत्रापि शूद्रः सुखमवाप्नुयादित्यंते स्मरणात् । न तेनैतद्वर्तायमिति पुनरत्रापि शिवाराधनमुक्तमित्याशयः १९ । २० ध्रुवाय कूटस्थाय नंदिने आनंदमयाय होत्रे कर्तृरूपाय विज्ञानमयाय गोप्त्रे कर्मफलप्रदानद्वारा रक्षित्री विश्वसृजे दक्षाय अग्नये गार्हपत्यादिरूपाय पृथक् पृथक् तथैव महाभाग्यमैश्वर्यं मुंढिने वस्तुतो निश्चुद्धाय कपर्दिने उपाधितश्चुद्धावते अयं भावः । तदा ब्रह्मः स्वरूपेऽवस्थानं वृत्तिसारूप्यमितरत्रेति योगसूत्राभ्यां यदा सर्वासांचित्तवृत्तीनामभावस्तदा चित्तिर्निश्चुद्धेव स्वरूपमात्रेणावतिष्ठते यदा तु तत्तद्वृत्तिसारूप्यं भजते तदा चूडावती विशेषविज्ञानरूपामवतीति तदिदमुक्तं मुंढिनेऽथ कपर्दिने इति २१ । २२ भवनेहादां काशाख्यं । 'शंभुराकाशमध्य' इति श्रुतेः आदित्या इन्द्रियाख्या देवाः । निघनमादिवेति पाठे लयमुदयं चेत्यर्थः २३ व्रतेशाय व्रतपूर्वकाणां यज्ञादीनां फलप्रदात्रे २४ धीमतः धिया ब्रह्मविद्यया मतोज्ञातः २५

गीतासु तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्येत मेव शरणं गच्छेति प्रोक्त्या कपर्दिने सगुणाधैव । निर्गुणस्य तु गौणानामां नामाभावादित्यर्थः २६ यद्दर्शनं सुदुष्करं दुर्लभं समाधिना योगेन २७ । २८ । २९ । ३० ३१ आराधयेति आराध्यस्य माहात्म्यं वासुदेव उवाच शुश्रूषध्वमित्यादिना । ननु मन्मना भवमा मेव शरणं प्रजेति स्वस्थैवोपेयत्वं वदतः कथमन्य आराध्यः स्यादिति चेन्न । मामेव विजानीहीति वदता स्तद्व्यापारमात्मनोऽप्यस्मदर्थत्वापत्तेर्मांसांस्वेति वदत इन्द्रस्यैव देवस्योपेयत्वाभावात् । उपाधिनिष्कृष्टस्योपेयत्वं त्वस्मदादिसाधारणं न वासुदेवस्वोत्कर्षमर्हतीति शैवाः । वस्तुतस्तु यत्सर्वोपा

॥ वासुदेव उवाच ॥ शुश्रूषध्वं ब्राह्मणेन्द्रास्त्वं च तात युधिष्ठिर ॥ त्वंचापमेयनामानि शृणुष्वेह कपर्दिने २६ यदवाप्तं च मे पूर्वसांबहेतोः सुदुष्करम् ॥ यथावद्भगवान् दृष्टो मया पूर्वसमाधिना २७ शंभरे निहते पूर्वैरैकमिणे येन धीमता ॥ अतीते द्वादशे वर्षे जांबवत्य ब्रवीद्धि मां २८ प्रद्युम्न चारुदेष्णादीन् रुक्मिण्यां विक्ष्य पुत्रकान् ॥ पुत्रार्थिनी मासुपेत्य वाक्यमाह युधिष्ठिर २९ शूरं बलवत्तां श्रेष्ठं कांतं रूपमकल्मषम् ॥ आत्मतुल्यं मम सुतं प्रयच्छाच्युत माचिरम् ३० न हितेऽप्राप्य मस्तु हि त्रिषु लोकेषु किंचन ॥ लोकान्सृजेस्त्वमपरानिच्छन् यदु कुलोद्ग्रह ३१ त्वया द्वादशवर्षाणि व्रतीभूतेन शुष्यता ॥ आराध्य पशुभर्तारं रुक्मिण्यां जनिताः सुताः ३२ चारुदेष्णः सुचारुश्च चारुवेशो यशोधरः ॥ चारुश्च वाश्चारुयशः प्रद्युम्नः शंभुरेव च ३३ यथा ते जनिताः पुत्रा रुक्मिण्यां चारुविक्रमाः ॥ तथाममापित नयं प्रयच्छामधुसूदन ३४ इत्येवं चोदितो देव्यातामवोचं सुमध्यमाम् ॥ अनुजानीहि मां राज्ञिकरिष्ये वचनं तव ३५ साचमाम ब्रवीद्ब्रह्म शिवाय विजयाय च ॥ ब्रह्मा शिवः काश्यपश्च नद्यो देवामनोनुगाः ३६ क्षेत्रौषधयो यज्ञवाहाश्छंदांस्यृषिगणाधराः ॥ समुद्रा दक्षिणास्तोभाः क्रक्षाणि पितरो ग्रहाः ३७ देवपत्न्यो देवकन्या देवमातर एव च ॥ मन्वंतराणि गावश्च चंद्रमाः सविता हरिः ३८ सावित्री ब्रह्मविद्या च ऋतवो वत्सरास्तथा ॥ क्षणाल वासुहूर्ताश्च निमेषा युगपर्ययाः ३९ रक्षंतु सर्वत्र गतं त्वां यादव सुखाय च ॥ अरिष्टं गच्छ पंथानमप्रमत्तो भवानघ ४० एवं कृतस्वस्त्ययनस्तयाऽहंततोऽभ्यनुज्ञाय नरं पुत्रां ॥ पितुः समीपं नरसत्तमस्य मातुश्च राज्ञश्च तथाऽऽहु कस्य ४१ गत्वा समावेद्य दब्रवीन्मां विद्याधरे द्रस्य सुताभ्युत्थतां ॥ तानभ्यनुज्ञाय तदा गतः तदुःखाद्गदंतं वैवाति बलं च रामम् ॥ अथोचतुःप्रीतियुतौ तदानीं तपःसमृद्धिर्भवतोऽस्त्वविघ्नम् ४२ प्राप्यानुज्ञां गुरुजनादहं तां क्षर्यमचिंतयम् ॥ सोऽब्रह्म विमवंतं मां प्राप्य चैनं व्यसर्जयम् ४३ तत्राहमहुतान् भवानपश्यंगिरिसत्तमे ॥ क्षेत्रं च तपसां श्रेष्ठं पश्याम्यहुतमुत्तमम् ४४ दिव्यं वैद्याघ्रपद्यस्य उपमन्योर्महात्मनः ॥ पूजितं देवं गंधर्वैर्ब्राह्म्यालक्ष्म्या सनातनम् ४५ धवकुम्भकदंबनारिकेलैः कुरवकैः तज्जंघुपाटलाभिः ॥ वटवरुणकवत्सनाभिविल्वैः सरलकपित्थप्रियालसालतालैः ४६

विष्णुर्ब्रह्म अस्मदाद्यंतरतरं तदेव मुख्यमस्मच्छब्दालंबनं वासुदेवशब्दितं माययामानुषवद्भूत्वा स्वप्राप्त्युपायभूतमुपास्य रूपमात्मनः स्वशास्त्रतत्त्वं स्वयमेव लोकांशुग्रहार्थमुपदिशतीति न तयोर्भेदगंधोऽपीति ३२ । ३३ ते त्वया ३४ । ३५ । ३६ यज्ञवाहा इति छंदसा मेव विशेषणं छंदांसि वैदेव्यो हव्यमूहेति ब्राह्मणात् तेषां यज्ञवाहत्वं सिद्धिः । स्तोभाः सामपूरणान्यक्षराणि हुं मा इत्यादीनि ३७ । ३८ । ३९ । ४० नरं पुत्रां क्रक्षराजस्य जांबवतो दुहितरं कर्षाद्रेत्यादिपाठः पत्नीमिति पाठे हेनरेद्रेति संबोधनं ४१ अभ्यनुज्ञाय स्थितं मामिति शेषः अधोऽप्युत्तरित्यर्थः ४२ । ४३ तपसां धर्माणां तपस्विनां वा ४४ । ४५ । ४६

अनु. १३.

अ०

119211

113411

७४ ग्रहस्यमंदारनामः ७५ भगवतामहादेवेन ७६ उत्पादितं तस्यैव दैत्यस्यहननार्थं ७७ नद्रष्टुं शक्यं दुर्दर्शत्वात् ७८ जीर्णं जीर्णतृणवद्ययमिति व्यर्थः ७९ वरदत्तस्य सर्वशस्त्रावध्यस्त्वं भवेति दत्त
वरस्य ८० अर्चमानाः सुरासुरेन्द्रानजघ्रुस्तेऽन्योन्यं कलहमकुर्वन्ति व्यर्थः ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ योगश्चंद्रसूर्यपर्जन्यपृथिव्यादिसृष्टिसामर्थ्यं शाश्वतं बलं ब्रह्मविद्योत्थम् ८६ । ८७ आ
तस्यैव पुत्रप्रवरोंमंदारो नाम विश्रुतः ॥ महादेवराच्छक्रं वर्षावुदमयोधयत् ७४ विष्णोश्चक्रं चतद्वोरं वज्रमाखंडलस्य च ॥ शीर्णं पुराऽभवत्तातग्रहस्यांगेषु केशव
७५ यत्तद्भगवता पूर्वदत्तं चक्रं तवानव ॥ जलांतरचरं हत्वा दैत्यं च बलगर्वितम् ७६ उत्पादितं वृषाकेन दीप्तज्वलनसन्निभम् ॥ दत्तं भगवता तुभ्यं दुर्धर्षं तेजसाऽ
हुतम् ७७ न शक्यं द्रष्टुमन्येन वर्जयित्वा पिनाकिनम् ॥ सुदर्शनं भवत्येवं भवेनोक्तं तदा तु तत् ७८ सुदर्शनं तदा तस्य लोके नाम प्रतिष्ठितम् ॥ तज्जीर्णमभवत्ता
तग्रहस्यांगेषु केशव ७९ ग्रहस्यातिबलस्यांगेव स दत्तस्य धर्मितः ॥ न शस्त्राणि बहंत्यंगे च क्रवज्जशतान्यपि ८० अर्चमानाश्च विबुधा ग्रहेण सुबलीयसा ॥ शिवदत्तव
रानजघ्रुसुरेन्द्रानसुराभृशम् ८१ तुष्टो विद्युत्प्रभस्यापि त्रिलोकेश्वरतां ददौ ॥ शतं वर्षं सहस्राणां सर्वलोकेश्वरोऽभवत् ८२ ममैवानुचरो नित्यं भविताऽसीति चाब्र
वीत् ॥ तथा पुत्रसहस्राणामयुतं च ददौ प्रभुः ८३ कुशद्वीपं च सददौ राज्ञेन भगवानजः ॥ तथा शतमुखेनामघात्रासृष्टो महासुरः ८४ येन वर्षं शतं साग्रमात्ममां सैर्हु
तोऽनलः ॥ तं प्राह भगवांस्तुष्टः किं करोमीति शंकरः ८५ तं वै शतमुखः प्राह योगो भवतु मेऽहुतः ॥ बलं च दैवतश्रेष्ठशाश्वतं संप्रयच्छ मे ८६ तथेति भगवानाह त
स्य तद्वचनं प्रभुः ॥ स्वायं भुवः क्रतुश्चापि पुत्रार्थमभवत्पुरा ८७ आविश्ययोगेनात्मानं त्रीणि वर्षं शतान्यपि ॥ तस्य चोपददौ पुत्रान्सहस्रं क्रतुसंमितान् ८८ यो
गेश्वरं देवगीतं वेत्थ कृष्णनसंशयः ॥ याज्ञवल्क्य इति ख्यातः ऋषिः परमधार्मिकः ८९ आराध्य समहा देवं प्राप्तवानतुलं यशः ॥ वेदव्यासश्च योगात्मा पराशरसुतो
मुनिः ९० सोऽपि शंकरमाराध्य प्राप्तवानतुलं यशः ॥ वालखिल्यामघवता ह्यवज्ञाताः पुरा किल ९१ तैः क्रुद्धैर्भगवान् रुद्रस्तपसा तोषितो ह्यभूत् ॥ तांश्चापि दै
वतश्रेष्ठः प्राह प्रीतो जगत्पतिः ९२ सुपर्णसो महर्तारं तपसोत्पादयिष्यथ ॥ महादेवस्य रोषाच्च आपो नष्टाः पुराऽभवन् ९३ ताश्च सप्तकपालेन देवैरन्याः प्रवर्तिताः ॥
ततः पानीयमभवत्प्रसन्नेऽयं बकेभुवि ९४ अत्रेर्भार्याऽपि भर्तारं संत्यज्य ब्रह्मवादिनी ॥ नाहं तस्य मुनेर्भूयो वशगास्यां कथंचन ९५ इत्युक्त्वा सामहादेवमगच्छच्छ
रणं किल ॥ निराहाराभयादत्रेस्त्रीणि वर्षं शतान्यपि ९६ अशेत मुसलेष्वेव प्रसादार्थं भवस्य सा ॥ तामब्रवीद्भस्मदेवो भविता वै सुतस्तव ९७ विना भर्त्रा च रुद्रेण
भविष्यति न संशयः ॥ वंशे तवैव नाम्ना तु रूपातिर्यास्यति चोप्सिताम् ९८ विकर्णश्च महादेवं तथा भक्तसुखावहम् ॥ प्रसाद्य भगवान्सिद्धिं प्राप्तवान्मधुसूदन ९९
त्मानं हिरण्यगर्भसावित्र्या भवदाविष्टोऽभूत् सूत्रात्मनो ध्यानं कुर्वन्ति व्यर्थः ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ सप्तकपालेनऽयं बक दैवत्येन हेतुना देवैः सप्तकपालेन रुद्रमिष्ट्वा आपो निर्मिता इत्यर्थः
देवेनेति पाठेऽद्वेष्टेण ९४ अत्रेति पतिद्वेषिण्योऽपि स्त्रियामहादेवं प्राप्य कृतकृत्या भवन्तीति भावः ९५ । ९६ मुसलेष्वयोऽपि काष्ठकीलेषु । 'अयोऽग्रे मुसलं मतम्' इति विश्वलोचनः ९७ विनेति
च रुद्रः चरोर्द्वैवः मंडइति यावत् चरुशब्दपूर्वाद्भवतेरन्येभ्योऽपि दृश्यत इति ङः भर्तारं विनाऽपि च रुद्रवपानमात्रेण तव पुत्रो भविष्यतीत्यर्थः तवैव नाम्ना आनयय इति ९८ । ९९

भूधरः शेषनागः १२५ । १२६ । १२७ । १२८ । १२९ । १३० महाशेफो महालिङ्गः ६१ सर्ववासकः सर्वस्याच्छादकः ६२ अरूपस्यानिष्कलस्य । आद्यरूपस्यमायाविनः । अतिरूपस्यनानाकार्याकारस्य । आद्यरूपिणो हिरण्यगर्भस्य । अनाद्यं कारणशून्यं । अजस्य अंतको वेदनकोऽपीत्यर्थः तस्य नाशकाभावादतो नास्तीत्यर्थः ६३ अयमेव प्रत्यगात्मेत्याह हृदीति अत्र हृदादिशब्दैः क्रमेणात्र मयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयाः कोशा उच्यन्ते योगश्चिदचिद्विस्तदात्मा आनन्दमयः स एव योगसंज्ञितो योगीयुक्तः शुद्धस्त्वपदार्थ इत्यर्थः । ध्यानयोगः । तत्परं शुद्धस्त्वपदार्थावसानं । महेश्वरः

भूधरो नागमौजी च नागकुंडलकुंडली ॥ नागयज्ञोपवीती च नागचर्मोत्तरच्छदः १२५ हसते गायते चैव नृत्यते च मनोहरम् ॥ वादयत्यपि वाद्यानि विचित्राणि गणैर्युतः १२६ वल्गते जंभते चैव रुदते रोदयत्यपि ॥ उन्मत्तमतरूपं च भाषते चापि सुखरः १२७ अतीव हसते रौद्रस्त्रासयन्नयनैर्जनम् ॥ जागर्ति चैव स्वपिति जंभते च यथा सुखम् १२८ जपते जप्यते चैव तपते तप्यते पुनः ॥ ददाति प्रतिगृह्णाति युंजते ध्यायतेऽपि च १२९ वेदीमध्ये तथा यूपे गोष्ठमध्ये हुताशने ॥ दृश्यते दृश्यते चापि बालो वृद्धो युवा तथा १३० क्रीडते ऋषिकन्याभिर्ऋषिपत्नीभिरेव च ॥ ऊर्ध्वकेशो महाशेफो नग्नो विरक्तलोचनः १३१ गौरः श्यामस्तथा कृष्णः पांडुरो धूमलो हितः ॥ विरक्ताक्षो विशालाक्षो दिग्वासाः सर्ववासकः १३२ अरूपस्याद्यरूपस्य अतिरूपाद्यरूपिणः ॥ अनाद्यं तमजस्यांतं वेत्स्यते कोऽस्य तत्त्वतः १३३ हृदि प्राणो मनो जीवो योगात्मा योगसंज्ञितः ॥ ध्यानं तत्परमात्मा च भावग्राह्यो महेश्वरः १३४ वादको गायनश्चैव सहस्रशतलोचनः ॥ एकवक्त्रो द्विवक्त्रश्च त्रिवक्त्रोऽनेकवक्त्रकः १३५ तद्भक्तस्तद्गतो नित्यं तन्निष्ठस्तत्परायणः ॥ भजपुत्रमहादेवं ततः प्राप्स्यसि चेत्सितम् १३६ जनन्यास्तद्वचः श्रुत्वा तदा प्रभृति शत्रुहन् ॥ मम भक्तिर्महादेवेनैष्ठिकी समपद्यत १३७ ततोऽहंतप आस्थाय तोषयामासं करम् ॥ एकं वर्षं सहस्रं तु वामां गुष्टाग्रविष्ठितः १३८ एकं वर्षं शतं चैव फलाहारस्ततोऽभवम् ॥ द्वितीयं शीर्णपर्णां शीतलीयं चांबुभोजनः १३९ शतानि सप्त चैवाहं वायुभक्षस्तदाभवम् ॥ एकं वर्षं सहस्रं तु दिव्यमाराधितो मया १४० ततस्तुष्टो महादेवः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ॥ एकभक्त इति ज्ञात्वा जिज्ञासां कुरुते तदा १४१ शक्ररूपं स कृत्वा तु सर्वदेवगणैर्वृतः ॥ सहस्राक्षस्तदा भूत्वा वज्रपाणिर्महायशः १४२ सुधावदांतरं काक्षं स्तब्धकर्णमदो त्वटम् ॥ आवेष्टितकरं घोरं चतुर्दंष्ट्रं महागजम् १४३ समास्थितः स भगवान् दीप्यमानः स्वतेजसा ॥ आजगाम किरीटी तु हारकेयूरभूषितः १४४ पांडुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ॥ सेव्यमानोऽप्सरोभिश्च दिव्यगंधर्वनादैः १४५ ततो मामाह देवद्रुष्टुष्टस्तेऽहं द्विजोत्तम ॥ वरं वृणीष्व मत्स्त्वं यत्ते मनसि वर्तते १४६

मायावीतत्पदार्थः । भावेन सद्धमयाचेतो वृत्त्याग्राह्यः । किं दृश्यत्वेन नेत्याह आत्मा प्रत्यग्रूप इत्यर्थः । एतेनायमात्मा ब्रह्मेति महावाक्यायों दर्शितः १४७ ब्रह्मदाशा ब्रह्मदासा इत्यादि श्रुतेरर्थमाह वादक इति वादकादिः सर्वोऽपि जीवो ब्रह्मेत्यर्थः । एकवक्त्रः आमंदमुक्तेतो मुखः प्राज्ञस्तृतीयः पाद इत्यर्थः । द्विवक्त्रः लिङ्गदेहो जीवश्चेति द्वेवक्त्रे मुखग्राहके यस्य स तैजसः । त्रिवक्त्रः स्थूलदेहेन सार्कपूर्वे द्वेचेति त्रीणि वक्त्राणि यस्य स विश्वः अनेकवक्त्रो विराट् स एव सहस्रशतानि लक्षणमन्तर्भवितव्यम् । तावन्तिलोचनान्यस्य १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० एकभक्तः मुख्यो भक्तः १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६

अमवंसेधिरार्थः १४७ । १४८ । १४९ पशुपतिवचनादित्यादेर्ग्रहस्य तात्पर्यं परमकारणस्य भगवतो महादेवस्यानुग्रहे सति तिर्यग्योनिप्राप्तावपि मयनास्ति यथा काकस्य भुशुंडस्य । इद्रेण तु स्वयं नष्टप्राये णदत्तं त्रैलोक्यं राज्यमपि महामयजनकं यथानुपस्येति १५० मावामैव मवानिभूयासं १५१ । १५२ । १५३ अनार्जवं वक्त्रं युगं कलियुगं १५४ । १५५ । १५६ । १५७ । १५८ । १५९ असारं नास्ति सारो यस्मादन्यः केवलानंद इत्यर्थस्तं १६० । १६१ कइति ईशो ईशस्य भवने सत्तायां को हेतुः कायुक्तिः ईशस्य स्वप्नमात्रं नास्तीत्यर्थः । तत्र हेतुः कारणकारणेनाति कारणं हि कलशस्य कपालकुलालादिवत् जगतः परमाणुमहेश्वरादिकं वा त्रिगुणात्मकं प्रधानं वा क्षीरादेव जगदाकारेण परिणममाणं तादृशकार्यद्वाराऽनुमातुं शक्यं । कारणकारणं तु न कचित्प्रसिद्धं नापि कल्पयितुं शक्यं कारणकल्पनं यवार्थापत्तिपरिक्षयादिति भावः । पुनः शब्दो वाक्यालंकारे सप्तमपि पठ्यर्थे भवन् इति भावे लुप्तः । येन यतो हेतोः शर्वोत्पत्त्याति हि नस्ति प्रलयकाले कृत्स्नं संहरति तस्मात् वरं काक्षसि तस्माद्वाहोपशांत्यैव हि भविसं

शक्रस्य तु वचः श्रुत्वा नाहं प्रीतमनाऽभवम् ॥ अबुवंश्च तदा हृष्टो देवराजमिदं वचः १७७ नाहं त्वतो वरं काक्षे नान्यस्मादपि दैवतात् ॥ महादेवा ह ते सौम्यसत्यमेतद्ब्रवीमि ते १७८ सत्यं सत्यं हि नः शक्रवाक्यमेतत्सुनिश्चितम् ॥ नयन्महेश्वरं मुक्त्वा कथान्याममरोचते १७९ पशुपतिवचनाद्भवामि सद्यः कृमिरथ वा तरुप्यनेकशाखः ॥ अ पशुपतिवरप्रसादजामे त्रिभुवनराज्यविभूतिरप्यनिष्टा १८० जन्मश्वपाकमध्येऽपि मेऽस्तु हरचरणवन्दनरतस्य ॥ मावानि श्वरभक्तो भवानि भवनेऽपि शक्रस्य १८१ वाय्वंबुभुजोऽपि स तो नरस्य दुःखक्षयः कुतस्तस्य ॥ भवति हि सुरासुरगुरौ यस्य न विश्वेश्वरे भक्तिः १८२ अलमन्याभिस्तेषां कथाभिरप्यन्यधर्मयुक्ताभिः ॥ येषां न क्षणमपि रुचिर्तो हरचरणस्मरणविच्छेदः १८३ हरचरणनिरतमतिना भवितव्यमनार्जवं युगं प्राप्य ॥ संसारभयं न भवति हरभक्तिरसायनं पीत्वा १८४ दिवसं दिवसार्धं वा मुहूर्तं वा क्षणं लवम् ॥ न ह्यलब्धप्रसादस्य भक्तिर्भवति शंकरे १८५ अपि कीटः पतंगो वा भवेयं शंकराज्ञया ॥ न तु शक्रत्वया दत्तं त्रैलोक्यमपि कामये १८६ श्वापि महेश्वरवचनाद्भवामि सहिनः परः कामः ॥ त्रिदशगणराज्यमपि खलु नेच्छाम्यमहेश्वराज्ञतम् १८७ न नाकपृष्ठं न च देवराज्यं न ब्रह्मलोकं न चानिष्कलत्वम् ॥ न सर्वकामान् खिलान् वृणोमि हरस्य दासत्वमहं वृणोमि १८८ यावच्छांकाधवलामलवद्धमौलिर्न प्रीयते पशुपतिर्भगवान् ममेशः ॥ तावज्जरा मरणजन्मशताभिघातैर्दुःखानि देहा विहितानि समुद्ग्रहामि १८९ दिवसकरशशांकवह्निदीपं त्रिभुवनसारमसारमाद्यमेकम् ॥ अजरममरमप्रसाद्य रुद्रं जगति पुमानिह कोलभेत शांतिम् १९० यदि नाम जन्मभूयो भवति मदीयैः पुनर्दोषैः ॥ तस्मिंस्तस्मिन् जन्मनि भवे भवे न्मेऽक्षया भक्तिः १९१ ॥ शक्र उवाच ॥ कः पुनर्भवने हेतुरीशे कारणकारणे ॥ येन शर्वादृतेऽन्यस्मात्प्रसादनाभिर्काक्षसि १९२ ॥ उपमन्यु उवाच ॥ सदसद्व्यक्तमव्यक्तं यमाहुर्ब्रह्मवादिनः ॥ नित्यमेकमनेकं च वरं तस्माद् वृणीमहे १९३

हर्तारं वरार्थं माराधयन् मुढो सीति भावः १९१ एतद्बुधपत्युपमन्युः सदसदिति सदिति प्रवाहानादित्वं मीमांसकमतं । असदिति शून्यं माध्यमिकमतं । व्यक्तं परमाणवस्तार्किकमतं । अव्यक्तं प्रधानं सांख्यमतं । एतच्च बुद्धमपि यदभिन्नमाहुस्तत्तन् नित्यमविनाशि एकमसदंतं परमाशिवारुख्यं । अनेककार्यकारणात्मकं तस्माद् वरं वृणीमहे अयं भवः । यथा बीजशक्तेर्विलसितं मंजुरकांडस्कंधशाखापल्लवपत्रपुष्पफलबीजांतविकार उत्पत्तिप्रलयवान्तस्य च प्रकृतिरेकानित्या सर्वविशेषशून्या मृदस्ति ताच बीजशक्त्यस्पृष्टाऽनेकरूपा च भवति । एवमव्यक्तादिकं सर्वबीजादिस्थानीयं यत्र लीयते तत्परमशिवारुख्यं तत्त्वं कारणकारणमस्तीति न तदपन्तोऽंशक्यमिति १९३

अर्चितितं चित्तयानिर्द्धतं ज्ञेयमीशितव्यं च । अर्चितं स्वस्वरूपभूतमेव ज्ञानैश्वर्यं परमं चात्मानं यस्मात्तमाहुर्ब्रह्मवादिनोऽस्तस्माद्भरं वृणीमहे । इतरत्तज्ज्ञानैश्वर्यत्वात्माभूतमित्यर्थः १४ एतदेवाह ऐश्वर्यमिति बीजं मायाशक्तयवच्छिन्नं चैतन्यं तस्माज्जातं सकलमैश्वर्यं बीजसंभूतमीशितव्यं सापेक्षं तच्चावयं संसारप्रवाहाविच्छेदात् अतएतद्यस्माच्छिवाद्बीजात्बीजादन्यस्मान्मृत्सामान्यस्थानीयात् अनुत्पादितं तस्मादीश्वरप्राप्तस्तुरीयइति श्रुतिप्रसिद्धात्वरं वृणीमहे तथा च श्रुतौ । सर्वेद्ये तद्ब्रह्मायमात्मा ब्रह्मेति समष्टिव्यष्टिब्रह्मणी उपक्षिप्यस्थूलसूक्ष्मकारणोपाधित्वसामान्यात् व्यष्टौ समष्टिमेतर्भावविश्वैतजसप्राज्ञानचतुष्पद आत्मनः प्रीत्यादात्रिष्वप्यप्राज्ञतृतीयपादं प्रक्रम्य एव सर्वेश्वरपसर्वज्ञपयोऽन्तर्याम्येव योनिः सर्वस्य प्रमवाप्ययौ हि भूतानामिति प्राज्ञस्यैव योन्यपरपर्यायं बीजत्वमुक्तं । तथा चतुर्थपादमबीजं सर्वोपाध्युपाहितमिदं पंचदशभिर्विशेषणैः पूयं दर्शयति श्रुतिः । 'नातः प्रज्ञं न बहिः प्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञं न प्रज्ञं न प्रज्ञं न अदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमयं बीजत्वमुक्तं । तथा चतुर्थपादमबीजं सर्वोपाध्युपाहितमिदं पंचदशभिर्विशेषणैः पूयं दर्शयति श्रुतिः । 'नातः प्रज्ञं न बहिः प्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञं न प्रज्ञं न प्रज्ञं न अदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमयं बीजत्वमुक्तं । चित्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपंचोपशमं शिवमद्वैतं चतुर्थमन्वते स आत्मा स विज्ञेयः' इति । अत्र जलचंद्रन्यायेन पदुपहितं चैतन्यानि पदुपाधयश्च ते पामध्ये नांतः प्रज्ञमिति समष्टिसूक्ष्मोपाध्युपाहितस्य सूत्रात्मानो निरासः । न बहिः प्रज्ञमिति विराजः । नोभयतः प्रज्ञमिति आत्मनो निष्कलत्वं सकलत्वं च जानत ईश्वरस्य । न प्रज्ञमिति विशेषविज्ञानवतो विश्वस्य नाप्रज्ञमिति प्रज्ञभिन्नत्वे

अनादिमध्यपर्यंतं ज्ञानैश्वर्यमर्चितं तस्मात् ॥ आत्मानं परमं यस्माद्भरं तस्माद् वृणीमहे १९४ ऐश्वर्यं सकलं यस्मादनुत्पादितमव्ययम् ॥ अबीजाद्बीजसंभूतं वरं तस्माद् वृणीमहे १९५ तमसः परमं ज्योतिस्तपस्तद्वृत्तिनां परम् ॥ यं ज्ञात्वा नानुशोचंति वरं तस्माद् वृणीमहे १९६ भूतभावनभावज्ञं सर्वभूताभिभावनम् ॥ सर्वं गंसर्वदेवं पूजयामि पुरंदर १९७ हेतुवादैर्विनिर्मुक्तं सांख्ययोगार्थं दं परम् ॥ यमुपासंति तत्त्वज्ञावरं तस्माद् वृणीमहे १९८ मधवन्मधवात्मानं यं वदंति सुरेश्वरम् ॥ सर्वभूतगुरुं देवं वरं तस्माद् वृणीमहे १९९ यत्पूर्वमसृजद्देवं ब्रह्माणं लोकभावनम् ॥ अंडमाकाशमापूर्य वरं तस्माद् वृणीमहे २०० अग्निरापोऽनिलः पृथ्वी खं बुद्धिश्च मनो महान् ॥ स्रष्टा चैषां भवेद्योऽन्यो ब्रूहि कः परमेश्वरात् २०१

ऽपितत्सदृशस्य तजसस्य । न प्रज्ञानघनमिति प्राज्ञस्य । तथा अदृष्टमिति सर्वेन्द्रियग्राह्यस्य विराडुपाधेः । अव्यवहार्यमिति वाचिकव्यवहारार्हस्य सूत्रोपाधेः । अग्राह्यमिति योगिग्राह्यस्य ईश्वरोपाधेः । अलक्षणमिति शिरःपाण्यादिलक्षणवतो विश्वोपाधेः । अर्चित्यमिति चित्तं न मात्र निर्द्धतं स्वैतजसोपाधेः । अव्यपदेश्यमिति अहमज्ञइति व्यपदेशार्हस्य ज्ञानस्य प्राज्ञोपाधेश्चानि रासः । एकात्मप्रत्ययसारमिति पण्णामुपाहितानां प्रपंचोपशम इति पण्णामुपाधीनामद्वैतमिति सर्वेषां निरासः । शिवं सर्वबाधाविभूतमानंदमात्रं परिविशिनष्टि तस्माद्युक्तमुक्तं सकलमैश्वर्यमबीजादनुत्पादितं बीजसंभूतं चेति । तस्मात्कारणकारणस्य शिवस्य सत्त्वे युक्तिः श्रुतिश्च प्रमाणमस्तीति भावः १५ । १६ एवमीशस्य कारणकारणत्वं निरूप्येदानीं कारणत्वं कार्यत्वं च निरूपयति भूतभावेत्यादिना भूतानां स्वादीनां जीवानां च भावनं रचनं भावमभिप्रायं सर्वज्ञं सर्वशक्तिं चेत्यर्थः १७ यत्पुनरुक्तं ईशसत्तायां को हेतुरिति तत्राह हेत्विति कारणत्वात् ऽपि श्रुतिविना युक्तिमात्रेण नास्ति द्वयत्किंपुनः कारणकारणमित्याशयः । सांख्ययोगयोः सम्यगालोचनं सांख्यवृत्तिनिरोधयोगस्तयोरर्थः प्रयोजनं तत्त्वसाक्षात्कारस्तत्प्रदमत एवोपास्यं १८ मधवतस्तवैव आत्मानं जीवानामंतरात्मानमित्यर्थः मधवात्मानमिति वर्णलोपार्थः नांतमेव प्राप्तिपदिकं १९ यद्ब्रह्म मृत्स्थानीयं तदेवाकाशं बीजभूतमव्याकृतमापूर्य स्वसत्तया व्याप्यत द्वारापांचमार्तिकमंडं ब्रह्मांडं तद्वातदंतं ब्रह्माणमसृजदित्यन्वयः २०० अंडमृष्टिक्रममेवाह अग्निरिति अग्न्यादिशब्दैरत्र पंचतन्मात्राणि शब्दतन्मात्रादीनि सूक्ष्मभूतान्युच्यंते बुद्धिरित्यहंकारः । मन इत्यव्यक्तं एषां अंडोपादानभूतानां २०१

यत्र मनः शब्दितमव्यक्तमुक्तं तदेव महच्छब्दितमतिरंकारादिकंच तदेवेत्यर्थः । एषां मन आदीनां परमं परायणं यो भवेत्तस्य शिवादन्यः कोऽस्तीति योजना यथा बीजशक्त्युपाहितामृदेव वृक्षः एवमज्ञानशक्त्युपाहितः शिव एव सर्व अतो वृक्षस्य मृदिव सर्वस्य शिव एव परायणमपीति भावः २ ब्रह्मादिष्वपि जगत्कर्तृत्वासिद्धिः शिवप्रसादाय तैवेत्याह स्रष्टारमिति एतेन भौतिकार्थस्रष्टृत्वमपिशिवस्यैवेति दर्शितं ३ भगवत्येकैकगुणप्रधानोपाधीनां ब्रह्मविष्णुरुद्राणां स्रष्टारि सर्वगुणोपाधीनां तुर्यमूर्तौ महेश्वरेऽपि युक्तमैश्वर्यं विद्यते तदपि महादेवादेव तेन प्राप्तमतः कस्तस्मात्परमेश्वरादन्य ईश्वरोऽस्तीति ब्रूहि न कोऽप्यस्तीति भावः ४ दितेः सुतान् हिरण्याक्षादीन् संपादितुं ऐश्वर्येण योजयितुं देत्यादीनां च यत्परपीडानुग्रहसामर्थ्यं तत्सर्वमीश्वराय तमेवेति भावः ५ । ६ यज्ञत्रिपुरयोरुत्पत्तौ विनाशो च तथा देत्यादीनामुपरि आधिपत्यं प्रत्यजित्वा अरिमर्दनः परमेश्वरादन्यः कोऽस्तीति पूर्वेण संबन्धः ७ किंचेति देवप्रसादादेवैः पूजितं तद्वावहुभिः सूक्तैः किंचिद्विद्वयोः संबन्धः ८ । ९ अव्यक्तेति एषु लोकेषु सर्वस्य व्या

मनोमतिरहंकारस्तन्मात्राणां द्वियाणि च ॥ ब्रूहि चैषां भवेच्छक्रकोऽन्योऽस्ति परमं शिवात् २०२ स्रष्टारं भुवनस्येह वदंतीह पितामहम् ॥ आराध्य स तु देवेशमश्रुते महतीं श्रियम् ३ भगवत्युत्तमैश्वर्यं ब्रह्मविष्णुपुरोगमम् ॥ विद्यते वै महादेवाद्ब्रूहि कः परमेश्वरात् ४ दैत्यदानवमुख्यानामाधिपत्या रिमर्दनात् ॥ कोऽन्यः शक्रोति देवेशादितेः संपादितुं सुतान् ५ दिक्कालसूर्यतेजांसि ग्रहवाय्विंदुतारकाः ॥ विद्वित्वेते महादेवाद्ब्रूहि कः परमेश्वरात् ६ अथोत्पत्तिविनाशे वा यज्ञस्यात्रिपुरस्य वा ॥ दैत्यदानवमुख्यानामाधिपत्या रिमर्दनः ७ किंचात्र बहूभिः सूक्तैर्हेतुवादैः पुरंदर ॥ सहस्रनयनं दृष्ट्वा त्वामेव सुरसत्तम ८ पूजितं सिद्धगंधर्वैश्चतुर्भिर्ऋषिभिस्तदा ॥ देवदेवप्रसादेन तत्सर्वं कुशिकोत्तम ९ अव्यक्तमुक्तकेशाय सर्वगस्येदमात्मकम् ॥ चेतनाचेतनाद्येषु शक्रविद्विमहेश्वरात् ॥ २१० ॥ भुवाद्येषु महातेषु लोका लोकांतरेषु च ॥ द्वीपस्थानेषु मेरोश्च विभवेष्वंतरेषु च ११ भगवन्मधवन् देवं वदंते तत्त्वदर्शिनः ॥ यदि देवाः सुराः शक्रपश्यंत्यन्यां भवाकृतिम् १२ किं न गच्छंति शरणं मर्दिताश्चासुरैः सुराः ॥ अभिघातेषु देवानां सयक्षोरगरक्षसाम् १३ परस्परविनाशेषु स्वस्थानैश्वर्यदोभवः ॥ अंधकस्याथ शुकस्य दुंदुभेर्महिषस्य च १४ यक्षेन्द्रबलरक्षः सुनिवातकवचेषु च ॥ वरदानावधाताय ब्रूहि कोऽन्यो महेश्वरात् २१५

पकस्य इदमात्मकं व्याप्यं कृत्स्नं दृश्यं चेतनाचेतनादिसजीवं निजं विमादिपदात्परोक्षं स्वर्गादिअहमर्थश्च देहेन्द्रियादिः एतत्सर्वमोग्यं महेश्वरात् महेश्वरानुग्रहात् अव्यक्तमुक्तकेशाय जीवाय जीवार्थं तस्य भोगाय भवतीति विद्विहे शक्र अव्यक्तमस्पृश्यं यास्यात्तथामुक्तः प्रातिष्ठितो हितं नित्यमुक्तत्वमस्येत्यर्थः सचासौ केशः इव केशः शिवांश इति अव्यक्तमुक्तकेशः । यत्किंचिद्भोग्यं यः कश्चन जंतुः शिवादेवाप्रोतिनान्यो भवदादिस्तत्प्रद इति भावः २१० एष्विति पदं व्याचष्टे भुवाद्येष्विति मूरादिष्विति द्रष्टव्यं तेन भूर्भुवः स्वर्गः शाब्दतालोकाः भूरिति वा अयं लोकः इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धाः । तथा आलोकाः भूरिति वा अग्निः भूरिति वा ऋचः इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धाः । तथा अंतरः भूरिति वै प्राण इत्याद्याः सूर्यचंद्रब्रह्मात्रां तास्तेषु विभवेषु दिव्यप्रदेसु । अथ यदतः परोदिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठे पुनर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषु लोकेष्विति श्रुतं ज्योतिः शाब्दितं देवं वदंते तत्त्वदर्शिनो वैदिका इत्यर्थः सार्धः श्लोकः ११ भवाकृतिं भवतुल्यां मूर्तिं शरणं तामेवेति शेषः १२ अभिघातेषु पुनर्देवेषु अन्योन्यं विनाशवस्तु ऐश्वर्यनास्ति किंतु विनाश एवास्तीत्यर्थः अतः स्वस्थाने वा भिलक्ष्य भव ऐश्वर्यदोभवतीति भावः १२ । १३ । १४ वरदानसहितोऽवधातोऽवमर्दनं तस्मै समर्थ इति शेषः १५

म.भा.टी.

119511

सुरेति रुद्रस्यरेतोवन्हौस्कन्नतेनचदूरीकृतंसत्कनकत्वंप्राप्तमितिपुराणांतरस्थाकयासूचिता १६ दिग्भासाइति विग्रहवतोपिशिवस्यचरितानिरुपमांकिसुताविग्रहस्येतिशेषग्रंथतात्पर्यं १७ इम
शानेद्वेअविमुक्तेमुक्तिस्थाने अधिलोकंवाराणसीअध्यात्मभूषाणमध्येकस्यक्रीडार्यशास्त्रेकृषेइतिशेषः १८ । १९ गुण्यतेइति अचलंकैलासं २० । २१ विहितमज्ञातंसदज्ञापितं परंकारण
मव्यक्तस्यापिकारणं २२ कर्मफलैःशरीरैस्तत्संबंधिभिःसुखदुःखैश्चहीनं । अशरीरंवावसंतंनप्रियाप्रियेस्पृशतइतिश्रुत्युक्तोऽयमर्थः २३ गुणिर्नश्वरात्परंश्रेष्ठमतप्वगुणहीनं । तथाप्य
यस्कांतन्यायेनगुणाध्यक्षगुणानानियामकंमाहेश्वरंमहेश्वरस्यापिपदंपदनीयं । ईश्वरप्रासइतिश्रुतेः २४ कारणस्येश्वरस्यगुरुर्नियंतारं लोकश्चलोकांतश्चतयोःकारणं । अभूतंवर्तमानं
२५ अक्षरंजीवस्ततोऽप्यक्षरंशिवःसर्वाक्षराक्षरंअव्यक्तंप्रधानं यत्तज्जपादानादक्षरादिकंभवतितमहंकारणंब्रुवे २६ प्रत्यक्षमिति लिंगंशिवमूर्तेर्ज्ञापिकंविग्रहंभगेनांकितंप्रत्यक्षंपश्य ।

सुरासुरगुरोर्वक्त्रेकस्यरेतःपुराहुतम् ॥ कस्यवान्यस्यरेतस्तद्येनैहमोगिरिःकृतः २१६ दिग्वासाःकीर्त्यतेकोऽन्योलोकेकश्चोर्ध्वरेतसः ॥ कस्यचार्येस्थि
ताकांताअनंगःकेननिर्जितः १७ ब्रूहीन्द्रपरमंस्थानंकस्यदेवैःप्रशस्यते ॥ श्मशानेकस्यक्रीडार्थंनृत्येवाकोभिभाष्यते १८ यस्यैश्वर्यसमानंचभूतैःकोवा
पिक्रीडते ॥ कस्यतुल्यबलोदेवगणाश्चैश्वर्यदर्पिताः १९ घुष्यतेह्यचलंस्थानंकस्यत्रैलोक्यपूजितम् ॥ वर्षतेतपतेकोऽन्योज्वलतेतेजसाचकः २२०
कस्मादोषधिसंपतिःकोवाधारयतेवसु ॥ प्रकामंक्रीडतेकोवात्रैलोक्येसचराचरे २१ ज्ञानसिद्धिक्रियायोगैःसेव्यमानश्चयोगिभिः ॥ ऋषिगंधर्वासिद्धैश्चविहितं
कारणंपरम् २२ कर्मयज्ञक्रियायोगैःसेव्यमानःसुरासुरैः ॥ नित्यंकर्मफलैर्हीनंतमहंकारणंवदे २३ स्थूलंसूक्ष्ममनौपम्यमग्राह्यंगुणगोचरम् ॥ गुणहीनं
गुणाध्यक्षंपरंमाहेश्वरंपदम् २४ विश्वेशंकारणगुरुंलोकालोकांतकारणम् ॥ भूताभूतभविष्यच्चजनकंसर्वकारणम् २५ अक्षराक्षरमव्यक्तंविद्याविद्येरुता
कृते ॥ धर्माधर्मौयतःशक्तमहंकारणंब्रुवे २६ प्रत्यक्षमिहदेवेन्द्रपश्यलिंगंभर्गाकितम् ॥ देवदेवेनरुद्रेणसृष्टिसंहारहेतुना २७ मात्रापूर्वममाख्यातंकारणं
लोकलक्षणम् ॥ नास्तिचेशात्परंशक्तंप्रपद्यदीच्छसि २२८

पिंडिकालिंगाकाराजलघाराचमगाकरेति लौकिकप्रत्यक्षं । शास्त्रीयप्रत्यक्षं तु श्रुतिः प्रामाण्यप्रत्यनपेक्षत्वात्तच्च 'पदं यद्विष्णोरुपमं निधायितेनपासिगुह्यं नामगोनाम्' इति । अस्यार्थः यद्यतो हेतोर्विष्णोः पदं स्थानं प्रति मेति यावत्ततः रूपास्थं विष्णुर्यो निरूपयत्विति मंत्रवर्णात् उपमैकदेशि यत्वा मातिवैष्टयतीत्युपमं कृत्वा निधायिनिहितं अद्वभावक्यादसः तेन हेतुना त्वंगो नाभिद्रियाणां मध्ये यद्रूपमवाच्यमिद्रियमंगलिंगं पासिरक्षासितज्जामचपासि । तत्रापि मगसंयोगाद्भगवानिति नामधारयसिलिंगरूपत्वाच्चलिंगमिति विवेकः । मगलिंगसमुदापेऽपिलिंगमिति नामच्छत्रिणोऽतीतिवल्लिंगसमवायादेव ज्ञेयं तच्च मगांकितं लिंगरुद्रेण रुद्रात्मनाऽऽविर्भूतं २० एतदेव विवृणोति मात्रेत्यादिना लोको भगलिंगसंयोगजोयस्माद्दृश्यते तस्मादस्य कारणमपि तादृश्यमेवानुमेयमित्यर्थः लक्षणं ज्ञापकं २८

प्रत्यक्षमितिसार्धं संयोगलिङ्गोद्भवमगल्लिङ्गयोःसंयोगात्मकंयल्लिङ्गंतदुद्भवं । विकारोभायाभगंनिर्गुणंचैतन्यंतयोर्गणःसमुदायईश्वरस्तत्सहितंसविकारनिर्गुणं त्रैलोक्यंब्रह्मादीनारितसाउद्भूयोयस्यत
तथा संधिरार्षः । ननुमनोःप्राक्सांकल्पिकीष्टृष्टित्तज्जर्ध्वमेथुनीस्मर्यतेतत्कथंब्रह्मादिरेतोद्भवमितितत्राह कामसहस्रकल्पिताधियइति तत्रापिकामइच्छातयासहसंभूयेच्छावताब्रह्ममहेंद्रादि
नापुरुषेणधियोभात्राःपुत्रादयःकल्पिताइतिकाभोयोनिःकामीबीजप्रदइत्यस्तिलिङ्गोद्भवत्वमित्यर्थः । अतस्तेब्रह्मादयोऽपीशाद्गल्लिङ्गसंघातरूपात्परकारणंस्वरूपमात्रंनशंसंति असंधिरार्षः
फलितमाह तमिति २९ शिष्टैरभ्यर्चनीयत्वादापिलिङ्गस्यकारणत्वमित्याह हेतुभिरिति २३० । ३१ । ३२ उक्तमर्थंनिगमयति नेति ननुभगल्लिङ्गवत्पद्मचक्रत्राणांशरीरावयवत्वाभावात्तद
प्रत्यक्षंननुतेसुरेशविदितंसंयोगलिङ्गोद्भवंत्रैलोक्यंसविकारनिर्गुणगणंब्रह्मादिरेतोद्भवम् ॥ यद्ब्रह्मेद्रहुताशविष्णुसहितादेवाश्चदैत्येश्वरानान्यत्कामसहस्रकल्पित
धियःशंसंतिईशात्परम् ॥ तंदेवंसचराचरस्यजगतोव्याख्यातवेद्योत्तमंकामार्थीवरयामिसंयतमनामोक्षायसद्यःशेवम् २२९ हेतुभिर्वाकिमन्यैस्तैरीशःकारणका
रणम् ॥ नशुश्रुमयदन्यस्यलिङ्गमभ्यर्चितंसुरैः २३० कस्यान्यस्यसुरैःसर्वैर्लिङ्गमुक्त्वामहेश्वरम् ॥ अर्च्यतेऽर्चितपूर्ववाब्रूहियद्यस्ति तेश्रुतिः ३१ यस्यब्रह्मा
चविष्णुश्चत्वंचापिसहदैवतैः ॥ अर्चयध्वंसदालिङ्गंतस्माच्छ्रेष्ठतमोहिसः ३२ नपद्मांकानचक्रांकानवज्रांकायतःप्रजा ॥ लिङ्गांकाचभगांकाचतस्मान्माहेश्वरीप्र
जा ३३ देव्याःकारणरूपभावजनिताःसर्वाभगांकाःस्त्रियोर्लिङ्गेनापिहरस्यसर्वपुरुषाःप्रत्यक्षचिद्ब्रह्मताः ॥ योऽन्यत्कारणमीश्वरात्प्रवदतेदेव्याचयन्नाकितंत्रैलो
क्येसचराचरेसतुपुमान्बाह्योभवेदुर्मतिः ३४ पुल्लिङ्गंसर्वमीशानंस्त्रीलिङ्गंविद्विचाप्युमाम् ॥ द्वाभ्यांतनुभ्यांव्याप्तंहिचराचरमिदंजगत् ३५ तस्माद्वरमहंकांक्षे
निधनंवापिकौशिक ॥ गच्छवातिष्ठवाशक्रयथेष्टंवलसूदन ३६ काममेषवरोमेऽस्तुशापोवाथमहेश्वरात् ॥ नचान्यादेवतांकांक्षेसर्वकामफलामपि ३७ एवमु
क्तातुदेवेंद्रदुःखादाकुलितेंद्रियः ॥ नप्रसीदतिमेदेवःकिमेतदितित्चितयन् ३८ अथापश्यंक्षणेनैवतमेवैरावतंपुनः ॥ हंसकुदेंद्रुसदृशंमृणालरजतप्रभम् ३९ वृष
रूपधरंसाक्षात्क्षीरोदमिवसागरम् ॥ कृष्णपुच्छंमहाकायंमधुर्पिङ्गललोचनम् २४० वज्रसारमयैःशृङ्गैर्निष्ठकनकप्रभैः ॥ सुतीक्ष्णैर्मृदुरक्ताग्रैरुत्किरंतमिवाव
निम् ४१ जांबूनदेनदाम्राचसर्वतःसमलंकृतम् ॥ सुवक्रंखुरनासंचसुकर्णंसुकटीतटम् ४२ सुपार्श्वविपुलस्कंधंसुरूपंचारुदर्शनम् ॥ ककुदंतस्यचाभातिस्कं
धमापूर्यधिष्ठितम् ४३ तुषारगिरिकूटाभांसिताभ्रशिखरोपमम् ॥ तमास्थितश्चभगवान्देवदेवःसहोमया ४४ अशोभतमहादेवःपौर्णमास्यामिवोद्वुराट् ॥ त
स्यतेजोभवोवह्निःसमेघःस्तनयित्नुमान् ४५ सहस्रमिवसूर्याणांसर्वमापूर्यधिष्ठितः ॥ ईश्वरःसुमहातेजाःसंवर्तकइवानलः २४६

कितत्वं प्रजास्वसक्तमेव कथं निषिध्यत इति चेत् शृणु एवं हि पुराणातरे उपारुह्यायते कामं बंध्वादि गं बरे भवानी रोमिक्षामदति सति कदाचिदपि पत्न्यापतत्वे तत्तवलिंगमप्रच्छादितमित्युक्ते शिवस्य लिंगं पतितं तेन च त्रैलोक्ये व्याकुलीकृते सति चिरकामप्रतप्तया देव्या यो निरूपं गृहीत्वा ताल्लिंगं रुद्धमिति तेन तयोरपि ब्रह्मादेवत्पूयगभूतत्वाविशेषात्तदं किताप्रजामाहेश्वर्येव अयं च मगल्लिंगयोः पूयग्भावः शूलं शूलाद्विनिष्कृष्येति वददोषः अन्यथानिल्लिंगत्वमन्यजन्यत्वं वा प्रजाया आपद्येतेति दिक् ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ समेघ इति मेघादीन् व्याप्य स्थित इत्यर्थः ४५ भूतानामिति कर्मणि षष्ठी २४६

युगांतिसर्वभूतानां दिव्यशुर्विचोद्यतः ॥ तेजसातुतदाव्याप्तं दुर्निरीक्ष्यं समंततः २४७ पुनरुद्विग्रहदयः किमेतदिति चिंतयम् ॥ मुहूर्तमिव तत्तेजो व्याप्य सर्वादिशो
दश ४८ प्रशांतं दिक्षु सर्वासु देवदेवस्य मायया ॥ अथापश्यं स्थितं स्थाणुं भगवंतं महेश्वरम् ४९ नीलकंठं महात्मानं सक्तं तेजसां निधिम् ॥ अष्टादशभुजं स्थाणुं सर्वा
भरणभूषितम् २५० शुक्रांबरधरं देवं शुक्रमाल्यानुलेपनम् ॥ शुक्रध्वजमनाष्टप्यं शुक्रयज्ञोपवीतिनम् ५१ गायद्भिर्दृत्यमानैश्च वादयद्भिश्च सर्वशः ॥ वृत्तं पार्श्वचरै
र्दिव्यैरात्मतुल्यपराक्रमैः ५२ बालेन्दुमुकुटं पांडुं शरच्चंद्रमिवोदितम् ॥ त्रिभिर्नेत्रैः कृतोद्योतं त्रिभिः सूर्यैरिवोदितैः ५३ अशोभतास्य देवस्य मालागात्रे सितप्रभे ॥
जातरूपमयैः पद्मैर्ग्रथितारत्नभूषिता ५४ मूर्तिमंतितथाऽस्त्राणि सर्वतेजोमयानि च ॥ मया दृष्टानि गोविंद भवस्यामिततेजसः ५५ इंद्रायुधसवर्णाभं धनुस्तस्य महा
त्मनः ॥ पिनाकमिति विख्यातं भवत्पन्नगोमहान् ५६ सप्तशीर्षो महाकायस्तीक्ष्णदंष्ट्रो विषोल्बणः ॥ ज्यावेष्टितमहाग्रीवः स्थितः पुरुषविग्रहः ५७ शरश्च सूर्यसंका
शः कालानलसमद्युतिः ॥ एतदस्त्रं महाघोरं दिव्यं पाशुपतं महत् ५८ अद्वितीयमनिर्देश्यं सर्वभूतभयावहम् ॥ सस्फुलिंगं महाकायं विसृजंतं मिवानलम् ५९ एकपा
दं महादंष्ट्रं सहस्रशिरसोदरम् ॥ सहस्रभुजजिह्वाक्षमुद्गिरंतं मिवानलम् २६० ब्राह्मन्नायणाच्चैद्रादाग्रेयादपिवारुणात् ॥ यद्विशिष्टं महाबाहो सर्वशस्त्रविधातनम् ६१
येन तत्रिपुरदग्ध्वाक्षणाद्भस्मीकृतं पुरा ॥ शरेणैकेन गोविंद महादेवेन लीलया ६२ निर्देहतचयत्कृत्स्नं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ महेश्वरभुजोत्सृष्टं निमेषार्धान्नसंशयः ६३
नावध्योयस्य लोकेऽस्मिन् ब्रह्मविष्णुसुरेष्वपि ॥ तदहं दृष्ट्वांस्तत्र आश्चर्यमिदमुत्तमम् ६४ गुह्यमस्त्रवरं नान्यत्तुल्यमधिकं हि वा ॥ यत्तच्छूलमिति ख्यातं सर्वलोकेषु
शूलिनः ६५ दारयेदयं मर्हो कृत्स्नां शोषयेद्दामहोदधिम् ॥ संहरेद्वाजगत्स्रं विसृष्टं शूलपाणिना ६६ यौवनाश्वोहतो येन मां धाता स बलः पुरा ॥ चक्रवर्ती महातेजा
स्त्रिलोकविजयानृपः ६७ महाबलो महावीर्यः शक्रतुल्यपराक्रमः ॥ करस्थेनैव गोविंद लवणस्ये हरक्षसः ६८ तच्छूलमिति तीक्ष्णं सुभीमं लोमहर्षणम् ॥ त्रिशिखां
शुक्रटिक्त्वा तर्जमानमिव स्थितम् ६९ विधूमं सार्चिषं कृष्णं कालसूर्यमिवोदितम् ॥ सर्पहस्तमनिर्देश्यं पाशहस्तमिवांतकम् २७० दृष्टवानस्मि गोविंद तदस्त्रं रुद्रस
न्निधौ ॥ परशुस्तीक्ष्णधारश्च दत्तोरामस्य यः पुरा ७१ महादेवेन तुष्टेन क्षत्रियाणां क्षयं करः ॥ कार्तवीर्योहतो येन चक्रवर्ती महासृष्टे ७२ त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीयेन निःक्ष
त्रियाकृता ॥ जामदग्न्येन गोविंद रामेणास्त्रिष्टकर्मणा ७३ दीप्तधारः सुरैर्द्रास्यः सर्पकंठाग्रधिष्ठितः ॥ अभवच्छूलिनोऽभ्याशे दीप्तवह्निशतोपमः ७४ असंख्येयानि चास्त्रा
णितस्य दिव्यानि धीमतः ॥ प्राधान्यतो मयैतानि कीर्तितानि तवानघ ७५ सव्यदेशे तु देवस्य ब्रह्मालोकपितामहः ॥ दिव्यं विमानमास्थाय हंसयुक्तं मनोजयम् २७६

दाशकिर्भिदिपालतोमरमुसलमुद्ररादीनियथासंभवं ग्रंथांतरतोऽवगम्यानि १५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९।६०।६१।६२।६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४।७५।७६।७७।७८।७९।८०।८१।८२।८३।८४।८५।८६।८७।८८।८९।९०।९१।९२।९३।९४।९५।९६।९७।९८।९९।१००।१०१।१०२।१०३।१०४।१०५।१०६।१०७।१०८।१०९।११०।१११।११२।११३।११४।११५।११६।११७।११८।११९।१२०।१२१।१२२।१२३।१२४।१२५।१२६।१२७।१२८।१२९।१३०।१३१।१३२।१३३।१३४।१३५।१३६।१३७।१३८।१३९।१४०।१४१।१४२।१४३।१४४।१४५।१४६।१४७।१४८।१४९।१५०।१५१।१५२।१५३।१५४।१५५।१५६।१५७।१५८।१५९।१६०।१६१।१६२।१६३।१६४।१६५।१६६।१६७।१६८।१६९।१७०।१७१।१७२।१७३।१७४।१७५।१७६।१७७।१७८।१७९।१८०।१८१।१८२।१८३।१८४।१८५।१८६।१८७।१८८।१८९।१९०।१९१।१९२।१९३।१९४।१९५।१९६।१९७।१९८।१९९।२००।२०१।२०२।२०३।२०४।२०५।२०६।२०७।२०८।२०९।२१०।२११।२१२।२१३।२१४।२१५।२१६।२१७।२१८।२१९।२२०।२२१।२२२।२२३।२२४।२२५।२२६।२२७।२२८।२२९।२३०।२३१।२३२।२३३।२३४।२३५।२३६।२३७।२३८।२३९।२४०।२४१।२४२।२४३।२४४।२४५।२४६।२४७।२४८।२४९।२५०।२५१।२५२।२५३।२५४।२५५।२५६।२५७।२५८।२५९।२६०।२६१।२६२।२६३।२६४।२६५।२६६।२६७।२६८।२६९।२७०।२७१।२७२।२७३।२७४।२७५।२७६।२७७।२७८।२७९।२८०।२८१।२८२।२८३।२८४।२८५।२८६।२८७।२८८।२८९।२९०।२९१।२९२।२९३।२९४।२९५।२९६।२९७।२९८।२९९।३००।३०१।३०२।३०३।३०४।३०५।३०६।३०७।३०८।३०९।३१०।३११।३१२।३१३।३१४।३१५।३१६।३१७।३१८।३१९।३२०।३२१।३२२।३२३।३२४।३२५।३२६।३२७।३२८।३२९।३३०।३३१।३३२।३३३।३३४।३३५।३३६।३३७।३३८।३३९।३४०।३४१।३४२।३४३।३४४।३४५।३४६।३४७।३४८।३४९।३५०।३५१।३५२।३५३।३५४।३५५।३५६।३५७।३५८।३५९।३६०।३६१।३६२।३६३।३६४।३६५।३६६।३६७।३६८।३६९।३७०।३७१।३७२।३७३।३७४।३७५।३७६।३७७।३७८।३७९।३८०।३८१।३८२।३८३।३८४।३८५।३८६।३८७।३८८।३८९।३९०।३९१।३९२।३९३।३९४।३९५।३९६।३९७।३९८।३९९।४००।४०१।४०२।४०३।४०४।४०५।४०६।४०७।४०८।४०९।४१०।४११।४१२।४१३।४१४।४१५।४१६।४१७।४१८।४१९।४२०।४२१।४२२।४२३।४२४।४२५।४२६।४२७।४२८।४२९।४३०।४३१।४३२।४३३।४३४।४३५।४३६।४३७।४३८।४३९।४४०।४४१।४४२।४४३।४४४।४४५।४४६।४४७।४४८।४४९।४५०।४५१।४५२।४५३।४५४।४५५।४५६।४५७।४५८।४५९।४६०।४६१।४६२।४६३।४६४।४६५।४६६।४६७।४६८।४६९।४७०।४७१।४७२।४७३।४७४।४७५।४७६।४७७।४७८।४७९।४८०।४८१।४८२।४८३।४८४।४८५।४८६।४८७।४८८।४८९।४९०।४९१।४९२।४९३।४९४।४९५।४९६।४९७।४९८।४९९।५००।५०१।५०२।५०३।५०४।५०५।५०६।५०७।५०८।५०९।५१०।५११।५१२।५१३।५१४।५१५।५१६।५१७।५१८।५१९।५२०।५२१।५२२।५२३।५२४।५२५।५२६।५२७।५२८।५२९।५३०।५३१।५३२।५३३।५३४।५३५।५३६।५३७।५३८।५३९।५४०।५४१।५४२।५४३।५४४।५४५।५४६।५४७।५४८।५४९।५५०।५५१।५५२।५५३।५५४।५५५।५५६।५५७।५५८।५५९।५६०।५६१।५६२।५६३।५६४।५६५।५६६।५६७।५६८।५६९।५७०।५७१।५७२।५७३।५७४।५७५।५७६।५७७।५७८।५७९।५८०।५८१।५८२।५८३।५८४।५८५।५८६।५८७।५८८।५८९।५९०।५९१।५९२।५९३।५९४।५९५।५९६।५९७।५९८।५९९।६००।६०१।६०२।६०३।६०४।६०५।६०६।६०७।६०८।६०९।६१०।६११।६१२।६१३।६१४।६१५।६१६।६१७।६१८।६१९।६२०।६२१।६२२।६२३।६२४।६२५।६२६।६२७।६२८।६२९।६३०।६३१।६३२।६३३।६३४।६३५।६३६।६३७।६३८।६३९।६४०।६४१।६४२।६४३।६४४।६४५।६४६।६४७।६४८।६४९।६५०।६५१।६५२।६५३।६५४।६५५।६५६।६५७।६५८।६५९।६६०।६६१।६६२।६६३।६६४।६६५।६६६।६६७।६६८।६६९।६७०।६७१।६७२।६७३।६७४।६७५।६७६।६७७।६७८।६७९।६८०।६८१।६८२।६८३।६८४।६८५।६८६।६८७।६८८।६८९।६९०।६९१।६९२।६९३।६९४।६९५।६९६।६९७।६९८।६९९।७००।७०१।७०२।७०३।७०४।७०५।७०६।७०७।७०८।७०९।७१०।७११।७१२।७१३।७१४।७१५।७१६।७१७।७१८।७१९।७२०।७२१।७२२।७२३।७२४।७२५।७२६।७२७।७२८।७२९।७३०।७३१।७३२।७३३।७३४।७३५।७३६।७३७।७३८।७३९।७४०।७४१।७४२।७४३।७४४।७४५।७४६।७४७।७४८।७४९।७५०।७५१।७५२।७५३।७५४।७५५।७५६।७५७।७५८।७५९।७६०।७६१।७६२।७६३।७६४।७६५।७६६।७६७।७६८।७६९।७७०।७७१।७७२।७७३।७७४।७७५।७७६।७७७।७७८।७७९।७८०।७८१।७८२।७८३।७८४।७८५।७८६।७८७।७८८।७८९।७९०।७९१।७९२।७९३।७९४।७९५।७९६।७९७।७९८।७९९।८००।८०१।८०२।८०३।८०४।८०५।८०६।८०७।८०८।८०९।८१०।८११।८१२।८१३।८१४।८१५।८१६।८१७।८१८।८१९।८२०।८२१।८२२।८२३।८२४।८२५।८२६।८२७।८२८।८२९।८३०।८३१।८३२।८३३।८३४।८३५।८३६।८३७।८३८।८३९।८४०।८४१।८४२।८४३।८४४।८४५।८४६।८४७।८४८।८४९।८५०।८५१।८५२।८५३।८५४।८५५।८५६।८५७।८५८।८५९।८६०।८६१।८६२।८६३।८६४।८६५।८६६।८६७।८६८।८६९।८७०।८७१।८७२।८७३।८७४।८७५।८७६।८७७।८७८।८७९।८८०।८८१।८८२।८८३।८८४।८८५।८८६।८८७।८८८।८८९।८९०।८९१।८९२।८९३।८९४।८९५।८९६।८९७।८९८।८९९।९००।९०१।९०२।९०३।९०४।९०५।९०६।९०७।९०८।९०९।९१०।९११।९१२।९१३।९१४।९१५।९१६।९१७।९१८।९१९।९२०।९२१।९२२।९२३।९२४।९२५।९२६।९२७।९२८।९२९।९३०।९३१।९३२।९३३।९३४।९३५।९३६।९३७।९३८।९३९।९४०।९४१।९४२।९४३।९४४।९४५।९४६।९४७।९४८।९४९।९५०।९५१।९५२।९५३।९५४।९५५।९५६।९५७।९५८।९५९।९६०।९६१।९६२।९६३।९६४।९६५।९६६।९६७।९६८।९६९।९७०।९७१।९७२।९७३।९७४।९७५।९७६।९७७।९७८।९७९।९८०।९८१।९८२।९८३।९८४।९८५।९८६।९८७।९८८।९८९।९९०।९९१।९९२।९९३।९९४।९९५।९९६।९९७।९९८।९९९।१०००।१००१।१००२।१००३।१००४।१००५।१००६।१००७।१००८।१००९।१०१०।१०११।१०१२।१०१३।१०१४।१०१५।१०१६।१०१७।१०१८।१०१९।१०२०।१०२१।१०२२।१०२३।१०२४।१०२५।१०२६।१०२७।१०२८।१०२९।१०३०।१०३१।१०३२।१०३३।१०३४।१०३५।१०३६।१०३७।१०३८।१०३९।१०४०।१०४१।१०४२।१०४३।१०४४।१०४५।१०४६।१०४७।१०४८।१०४९।१०५०।१०५१।१०५२।१०५३।१०५४।१०५५।१०५६।१०५७।१०५८।१०५९।१०६०।१०६१।१०६२।१०६३।१०६४।१०६५।१०६६।१०६७।१०६८।१०६९।१०७०।१०७१।१०७२।१०७३।१०७४।१०७५।१०७६।१०७७।१०७८।१०७९।१०८०।१०८१।१०८२।१०८३।१०८४।१०८५।१०८६।१०८७।१०८८।१०८९।१०९०।१०९१।१०९२।१०९३।१०९४।१०९५।१०९६।१०९७।१०९८।१०९९।११००।११०१।११०२।११०३।११०४।११०५।११०६।११०७।११०८।११०९।१११०।११११।१११२।१११३।१११४।१११५।१११६।१११७।१११८।१११९।११२०।११२१।११२२।११२३।११२४।११२५।११२६।११२७।११२८।११२९।११३०।११३१।११३२।११३३।११३४।११३५।११३६।११३७।११३८।११३९।११४०।११४१।११४२।११४३।११४४।११४५।११४६।११४७।११४८।११४९।११५०।११५१।११५२।११५३।११५४।११५५।११५६।११५७।११५८।११५९।११६०।११६१।११६२।११६३।११६४।११६५।११६६।११६७।११६८।११६९।११७०।११७१।११७२।११७३।११७४।११७५।११७६।११७७।११७८।११७९।११८०।११८१।११८२।११८३।११८४।११८५।११८६।११८७।११८८।११८९।११९०।११९१।११९२।११९३।११९४।११९५।११९६।११९७।११९८।११९९।१२००।१२०१।१२०२।१२०३।१२०४।१२०५।१२०६।१२०७।१२०८।१२०९।१२१०।१२११।१२१२।१२१३।१२१४।१२१५।१२१६।१२१७।१२१८।१२१९।१२२०।१२२१।१२२२।१२२३।१२२४।१२२५।१२२६।१२२७।१२२८।१२२९।१२३०।१२३१।१२३२।१२३३।१२३४।१२३५।१२३६।१२३७।१२३८।१२३९।१२४०।१२४१।१२४२।१२४३।१२४४।१२४५।१२४६।१२४७।१२४८।१२४९।१२५०।१२५१।१२५२।१२५३।१२५४।१२५५।१२५६।१२५७।१२५८।१२५९।१२६०।१२६१।१२६२।१२६३।१२६४।१२६५।१२६६।१२६७।१२६८।१२६९।१२७०।१२७१।१२७२।१२७३।१२७४।१२७५।१२७६।१२७७।१२७८।१२७९।१२८०।१२८१।१२८२।१२८३।१२८४।१२८५।१२८६।१२८७।१२८८।१२८९।१२९०।१२९१।१२९२।१२९३।१२९४।१२९५।१२९६।१२९७।१२९८।१२९९।१३००।१३०१।१३०२।१३०३।१३०४।१३०५।१३०६।१३०७।१३०८।१३०९।१३१०।१३११।१३१२।१३१३।१३१४।१३१५।१३१६।१३१७।१३१८।१३१९।१३२०।१३२१।१३२२।१३२३।१३२४।१३२५।१३२६।१३२७।१३२८।१३२९।१३३०।१३३१।१३३२।१३३३।१३३४।१३३५।१३३६।१३३७।१३३८।१३३९।१३४०।१३४१।१३४२।१३४३।१३४४।१३४५।१३४६।१३४७।१३४८।१३४९।१३५०।१३५१।१३५२।१३५३।१३५४।१३५५।१३५६।१३५७।१३५८।१३५९।१३६०।१३६१।१३६२।१३६३।१३६४।१३६५।१३६६।१३६७।१३६८।१३६९।१३७०।१३७१।१३७२।१३७३।१३७४।१३७५।१३७६।१३७७।१३७८।१३७९।१३८०।१३८१।१३८२।१३८३।१३८४।१३८५।१३८६।१३८७।१३८८।१३८९।१३९०।१३९१।१३९२।१३९३।१३९४।१३९५।१३९६।१३९७

नित्यमुद्रद्वमुकुटेमहाकेयूरधारिणे ॥ सर्पकंठोपहारायविचित्राभरणायच ३०७ नमस्त्रिनेत्रनेत्रायसहस्रशतलोचने ॥ स्त्रीपुंसायनपुंसायनमःसांख्याययोगिने ८
शंयोरभिस्त्रयंतायअथर्वायनमोनमः ॥ नमःसर्वातिनाशायनमःशोकहरायच ९ नमोमेघनिनादायबहुमायाधरायच ॥ बीजक्षेत्राभिपालायस्रष्टागयनमोनमः
३१० नमःसुरासुरेशायविश्वेशायनमोनमः ॥ नमःपवनवेगायनमःपवनरूपिणे ११ नमःकांचनमालायागेरिमालायवैनमः ॥ नमःसुरारिमालायचंडवेगायवैनमः
१२ ब्रह्मशिरोपहर्तायमहिषघ्रायवैनमः ॥ नमःस्त्रीरूपधाराययज्ञविध्वंसनायच १३ नमस्त्रिपुरहर्ताययज्ञविध्वंसनायच ॥ नमःकामांगनाशायकालदंडधरा
यच १४ नमःस्कंदविशाखायब्रह्मदंडायवैनमः ॥ नमोभवायशर्वायविश्वरूपायवैनमः १५ ईशानायभवघ्रायनमोऽस्त्वंधकघातिने ॥ नमोविश्वामायायचि
त्याचित्यायवैनमः १६ त्वंनोगतिश्चश्रेष्ठश्चत्वमेवहृदयंतथा ॥ त्वंब्रह्मासर्वदेवानांरुद्राणांनिललोहितः १७ आत्माचसर्वभूतानांसांख्येपुरुषउच्यते ॥ ऋषभस्त्वं
पवित्राणांयोगिनांनिष्कलःशिवः १८ गृहस्थस्त्वमाश्रमिणामीश्वराणामहेश्वरः ॥ कुबेरःसर्वयक्षाणांक्रतूनांविष्णुरुच्यते १९ पर्वतानांभवान्मेरुर्नक्षत्राणांचचं
द्रमाः ॥ वसिष्ठस्त्वमृषीणांचग्रहाणांसूर्यउच्यते ३२० आरण्यानांपशूनांचसिंहस्त्वंपरमेश्वरः ॥ ग्राम्याणांगोवृषश्चासिभर्वोल्लोकप्रपूजितः २१ आदित्यानां
भवान्विष्णुर्वसूनांचैवपावकः ॥ पक्षिणांवैनतेयस्त्वमनंतोभुजगेषुच २२ सामवेदश्चवेदानांयजुषांशतरुद्रियम् ॥ सनत्कुमारोयोगानांसांख्यानांकपिलोह्यसि
२३ शक्रोऽसिमरुतांदेवपितृणांहव्यवाडासि ॥ ब्रह्मलोकश्चलोकानांगतीनांमोक्षउच्यसे २४ क्षीरोदःसागराणांचशैलानांहिमवान्गिरिः ॥ वर्णानांब्राह्मणश्चासिवि
प्राणांदीक्षितोद्विजः २५ आदिस्त्वमासिलोकानांसंहर्ताकालएवच ॥ यच्चान्यदापिलोकेवैसर्वतेजोधिकंस्मृतम् २६ तत्सर्वंभगवानेवइतिमेनिश्चितामतिः ॥ न
मस्तेभगवन्देवनमस्तेभक्तवत्सल २७ योगेश्वरनमस्तेऽस्तुनमस्तेविश्वसंभव ॥ प्रसीदममभक्तस्यदीनस्यकृपणस्यच २८ अनैश्वर्येणयुक्तस्यगतिर्भवसना
तन ॥ यच्चापरार्धकृतवानज्ञात्वापरमेश्वर २९ मद्रक्तइतिदेवेशतत्सर्वंक्षंतुमर्हसि ॥ मोहितश्चास्मिदेवेशत्वयारूपविपर्ययात् ३३० नाध्वैतेनमयादत्तपाद्यं
चापिमहेश्वर ॥ एवंस्तुत्वाऽहमीशानंपाद्यमर्घ्यंचभक्तितः ३१ कृतांजलिपुटोभूत्वासर्वतस्मैन्यवेदयम् ॥ ततःशीतांबुसंयुक्तादेव्यगंधसमान्विता ३२ पुष्पवृष्टिः
शुभातातपपातमममूर्धनि ॥ दुंदुभिश्चतदादिव्यस्ताडितोदेवकिंकरैः ॥ ववौचमारुतःपुण्यःशुचिगंधःसुखावहः ३३ ततःप्रतिमहादेवःसपत्निकोवृषध्वजः ॥
अब्रवीद्विदशांस्तत्रहर्षयन्निवमातदा ३३४

अब्रवा॥त्रदशास्तत्रहपयान्नवमातदा २२४ ९ स्रष्टाराय औणादिकःसृजेस्तारु स्रष्टैत्यर्थः १० । ११ गिस्मालायगिरौक्रीडापराय १२ । १३ हर्तायहर्त्रे १४ । १५ मायायमायाविने १६ गतिःप्राप्यस्थानं श्रेष्ठःपूज्यतमः ब्रह्मादिस्तवविभूतिर्विशेषाभिन्वक्तिस्थानं १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४

२५।२६ कामेभ्यः कामान् काम्यमानान् अर्थान् ३०।३८।३९।४०।४१।४२।४३। ४४ एवं पुरोवर्तिमूर्तिरूपं तज्जनाविभूतं जज्ञरे व्यापकं ज्ञानं तदेव इति एवं प्रकारेण ख्यातं प्रयागतं विशेषं विशिष्टं दे

पश्यध्वं त्रिदशाः सर्वे उपमन्योर्महात्मनः ॥ मायि भक्तिं परां नित्यमेकभावादवास्थिताम् ३३५ एवमुक्तास्तदा कृष्णसुरास्ते शूरापाणिना ॥ ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे न
मस्कृत्वा तृषध्वजम् ३६ भगवन् देवदेवेश लोकनाथ जगत्पते ॥ लभतां सर्वकामेभ्यः फलं त्वतो द्विजोत्तमः ३७ एवमुक्तस्ततः शर्वः सुरैर्ब्रह्मादिभिस्तथा ॥ आहर्षा
भगवानो शः प्रहसन्निवशंकरः ३८ ॥ भगवानुवाच ॥ वत्सोपमन्यो तुष्टोऽस्मि पश्य मामुनिपुंगव ॥ दृढभक्तोऽसि विप्रर्षे मया जिज्ञासितो ह्यसि ३९ अनया चैव भ
क्त्या ते अत्यर्थं प्रीतिमानहम् ॥ तस्मात्सर्वानि ददाम्यद्य कामांस्तव यथेप्सितान् ३४० एवमुक्तस्य चैवाथ महादेवेन धीमता ॥ हर्षादश्रूण्य वर्ततरो महर्षस्त्वजा
यत ४१ अब्रुवं च तदा देवं हर्षगद्गदया गिरा ॥ जानुभ्यामवनीं गत्वा प्रणम्य च पुनः पुनः ४२ अद्य जातो ह्यहं देव सफलं जन्म चाद्य मे ॥ सुरासुरगुरुर्देवो यातिष्ठति म
माग्रतः ४३ यं न पश्यंति चैवाद्वा देवा ह्यमितविक्रमम् ॥ तमहं दृष्टवान् देवं कोऽन्यो धन्यतरो मया ४४ एवं ध्यायंति विद्वांसः परं तत्त्वं सनातनम् ॥ तद्विशेषमातिरुचातं
यदजं ज्ञानमक्षरम् ४५ स एष भगवान् देवः सर्वसत्त्वादिरेव यः ॥ सर्वतत्त्वविधानज्ञः प्रधानपुरुषः परः ४६ यो मृजद्वा क्षिणादंगाद्ब्रह्माणं लोकपंभवम् ॥ वामपार्श्वात्
थाविष्णुं लोकरक्षार्थमीश्वरः ४७ युगांते चैव संप्राप्ते रुद्रमीशोऽसृजत्प्रभुः ॥ सरुद्रः संहर्तुं कृत्स्नं जगत्स्थावरजंगमम् ४८ कालो भूत्वा महातेजाः संवर्तक इवानलः ॥
युगांते सर्वभूतानि ग्रसन्निव व्यवस्थितः ४९ एष देवो महादेवो जगत्सृष्ट्वा चराचरम् ॥ कल्पांते चैव सर्वेषां स्मृतिमाक्षिप्यतिष्ठति ३५० सर्वगः सर्वभूतात्मा सर्वभू
तभवोद्भवः ॥ आस्ते सर्वगतो नित्यमदृश्यः सर्वदैवतैः ५१ यदि देयो वरो मह्यं यदि तुष्टोऽसि मे प्रभो ॥ भक्तिर्भवतु मे नित्यं त्वयि देव सुरेश्वर ५२ अतीतानागतं चैव
वर्तमानं च यद्विभो ॥ जानीयांमिति मे बुद्धिः प्रसादात्सुरसतम ५३ क्षीरोदनं च भुञ्जीयामक्षयं सह बांधवैः ॥ आश्रमे च मदाऽस्माकं सान्निध्यं परमस्तुते ५४ एवमु
क्तः स मां प्राह भगवँ लोकपूजितः ॥ महेश्वरो महातेजाश्चराचरगुरुः शिवः ५५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अजरश्चामरश्चैव भवत्वंदुःखवर्जितः ॥ यशस्वी तेजसायु
क्तो दिव्यज्ञानसमन्वितः ५६ ऋषीणामभिगम्यश्च मत्प्रसादाद्भविष्यसि ॥ शीलवान्गुणसंपन्नः सर्वज्ञः प्रियदर्शनः ५७ अक्षयं यौवनं तेऽस्तु ते जश्चैवानलोप
मम् ॥ क्षीरोदःसागरश्चैव यत्र यत्रेच्छसि प्रियम् ५८ तत्र ते भविता कामं सान्निध्यं पयसो निधेः ॥ क्षीरोदनं च भुंक्ष्व त्वममृतं तेन समन्वितम् ५९ बंधुभिः सहितः क
ल्पंतो मामुपयास्यसि ॥ अक्षया बांधवाश्चैव कुलं गोत्रं च ते सदा ३६० भविष्यति द्विजश्रेष्ठ मयि भक्तिश्च शश्वती ॥ सान्निध्यं चाश्रमे नित्यं करिष्यामि द्विजोत्तम
६१ तिष्ठ वत्स यथा कामं नोत्कंठां च करिष्यसि ॥ स्मृतस्त्वया पुनर्विप्र करिष्यामि च दर्शनम् ६२ एवमुक्ता स भगवान् सूर्यकोटि समप्रभः ॥ ईशानः सवरान् दत्वा तत्रै
वांतरधीयत ३६३ वतांतरापेक्षया सनातनमिति मूर्तेरपि नित्यत्वं व्यवहारापेक्षया प्रोक्तं ४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९।६०।६१।६२।६३

३५४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ पोटशवरान्सपत्नीकान्महेश्वरात् तत्राप्यष्टौमहेश्वरात् परिशेषादष्टौपत्नीतइतिपोडशेत्यर्थः यद्वाऽष्टौपत्नीतःप्रार्थिताः अष्टौतयास्वयंद
ताइतिपोडशअष्टौचेत्यर्थः ७२ । ७३ एतान्द्रहस्थान्मुनीन्समनुध्यातवान्कृपयाआलोचितवान् एतेष्वपिदयावांस्त्वयिआत्मनिदयांकरुणकरिष्यतीत्यर्थः ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८
एवंदष्टौमयाकृष्णदेवदेवःसमाधिना ॥ तदवातंचमेसर्वयदुक्तंतेनधीमता ३६४ प्रत्यक्षंचैवतेकृष्णपश्यसिद्धान्व्यवस्थितान् ॥ ऋषीन्विद्याधरान्यक्षान्गंधर्वा
प्सरसस्तथा ६५ पश्यवृक्षलतागुल्मान्सर्वपुष्पफलप्रदान् ॥ सर्वर्तुकुसुमैर्युक्तान्सुखपत्रान्सुगंधिनः ६६ सर्वमेतन्महाबाहोदिव्यभावसमन्वितम् ॥ प्रसा
दादेवदेवस्यईश्वरस्यमहात्मनः ६७ ॥ वासुदेवउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वावचस्तस्यप्रत्यक्षमिवदर्शनम् ॥ विस्मयंपरमगत्वाअब्रुवंतंमहामुनिम् ६८ धन्यस्त्वम
सिविप्रेन्द्रकस्त्वदन्योजस्तिपुण्यकृत् ॥ यस्यदेवाधिदेवस्तेसान्निध्यंकुरुतेऽऽश्रमे ६९ अपितावन्ममाप्येवंदद्यात्सभगवाञ्छिवः ॥ दर्शनंमुनिशार्दूलप्रसादंचा
पिशंकरः ३७० ॥ उपमन्युरुवाच ॥ द्रक्ष्यसेपुंडरीकाक्षमहादेवंनसंशयः ॥ अचिरेणैवकालेनयथादृष्टौमयाऽनघ ७१ चक्षुषाचैवदिव्येनपश्याम्यमितविक्र
मम् ॥ षष्ठेमासिमहादेवंद्रक्ष्यसेपुरुषोत्तम ७२ पोटशाष्टौवरांश्चापिप्राप्स्यसित्वंमहेश्वरात् ॥ सपत्नीकाद्यदुश्रेष्ठसत्यमेतद्ब्रवीमि ते ७३ अतीतानागतंचैववर्त
मानंचनित्यशः ॥ विदितंमेमहाबाहोप्रसादात्तस्यधीमतः ७४ एतान्सहस्रशश्चान्यान्समनुध्यातवान्ह्रः ॥ कस्मात्प्रसादंभगवान्नकुर्यात्तवमाधव ७५ त्वाह
शेनहिदेवानांश्चाघनीयःसमागमः ॥ ब्रह्मण्येनानृशंसेनश्रद्धानेनचाप्युत ७६ जप्यंतुतेप्रदास्यामियेनद्रक्ष्यसिपिशंकरम् ॥ श्रीकृष्णउवाच ॥ अब्रुवंतमहं ब्रह्म
नत्वत्प्रसदान्महामुने ७७ द्रक्ष्येदितिजसंधानांमर्दनंत्रिदशेश्वरम् ॥ एवंकथयतस्तस्यमहादेवाश्रितांकथाम् ७८ दिनान्यष्टौततो जग्मुर्मुहूर्तमिवभारत ॥
दिनेऽष्टमेतुविप्रेणदीक्षितोहंयथाविधि ७९ दंडीमुंडीकुशीचीरी घृताक्तोमेखलीकृतः ॥ मासमेकंफलाहारोद्वितीयंसलिलाशनः ३८० तृतीयंचचतुर्थंचपंचमंचा
निलाशनः ॥ एकपादेनतिष्ठंश्चतुर्ध्वबाहुरतांद्रितः ८१ तेजःसूर्यसहस्रस्यअपश्यंदिविभारत ॥ तस्यमध्यगतंचापितेजसःपांडुनंदन ८२ इंद्रायुधपिनद्धां
गंवियुन्मालागवाक्षकम् ॥ नीलशैलचयप्रख्यंबलाकाभूषितांबरम् ८३ तत्रस्थितश्चभगवान्देव्यासहमहायुतिः ॥ तपसातेजसाकांत्यादीप्तयासहभार्यया ८४
रराजभगवांस्तत्रदेव्यासहमहेश्वरः ॥ सोमेनसहितःसूर्योयथामेघस्थितस्तथा ८५ संहृष्टरोमाकौतेयविस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥ अपश्यंदेवसंधानांगतिमार्तिहरं
हरम् ८६ किरीटिनंगदिनंशूलपाणिंव्याघ्राजिनंजटिलंदंडपाणिम् ॥ पिनाकिनंवाज्रिणंतीक्ष्णदंष्ट्रंशुभांगदं व्यालयज्ञोपवीतम् ८७ दिव्यामालामुरसाऽनेकवर्णासमु
द्रहंतं गुल्फदेशावलंबाम् ॥ चंद्रयथापरिविष्टं संध्यं वर्षात्ययेतद्दृश्यमेनम् ८८ प्रमथानांगणैश्चैव समंतात्परिवारितम् ॥ शरदीवसुदुष्प्रेक्ष्यं परिविष्टं दिवाकरम् ८९
७९ । ३८० तेजोवर्णयति इंद्रेति यस्यतेजसोमध्येऽनेकानां ब्रह्मं विविद्युतो नीलमेघाः श्वेतमेघाश्च पर्वतबलाकाकाराभातितादृशं चित्ररूपं तेज इत्यर्थः ८१ । ८२ । ८३ । रराजेति नीलेतेज
सिसोमसूर्यप्रभौ भवानीशं करौ प्रतिभात इत्यर्थः ८४ । ८५ । ८६ । ८७ परिविष्टं परिवेषवतम् ८८ । ३८९

[illegible]

एकादशशतान्येवंरुद्राणां वृषवाहनम् ॥ अस्तुवंतियतात्मानं कर्मभिः शुभकर्मिणम् ३९० आदित्यावसवः साध्या विश्वे देवास्तथाऽश्विनौ ॥ विश्वाभिस्तुतिभिर्देवं विश्वदेवं समस्तु वन ९१ शतक्रतुश्च भगवान् विष्णुश्चादिति नन्दनौ ॥ ब्रह्मार्थं तं रसाम ईरयंति मवांतिके ९२ योगीश्वराः सुबहवो योगदं पितरं गुरुम् ॥ ब्रह्मर्षयश्च ससुतास्तथा देवर्षयश्चैव ९३ पृथिवीचां तरिक्षं च नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ॥ मासार्धमासाः कृतवोरात्रिः संवत्सराः क्षणाः ९४ मुहूर्ताश्च निमेषाश्च तथैव युगपर्यायाः ॥ दिव्याराजन्नमस्यंति विद्याः सत्त्वविदस्तथा ९५ सनत्कुमारो देवाश्च इति हासास्तथैव च ॥ मरीचिरंगिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ९६ मनवः सप्त सोमश्च अथर्वास बृहस्पतिः ॥ भृगुर्दक्षः कश्यपश्च वसिष्ठः काश्यपुवच ९७ छंदांसि दीक्षायज्ञाश्च दक्षिणाः पावको हविः ॥ यज्ञोपगानि द्रव्याणि मूर्तिर्मंतियुधिष्ठिर ९८ प्रजानां पालकाः सर्वे सरितः पन्नगानगाः ॥ देवानां मातरः सर्वा देवपत्न्यः सकन्यकाः ९९ सहस्राणि मुनीनां च अयुतान्यर्बुदानि च ॥ नमस्यंति प्रभुं शांतं पर्वताः सागरादिशः ४०० गंधर्वाप्सरसश्चैव गीतवादित्रकोविदाः ॥ दिव्यतालेषु गायंति स्तुवंति भवमद्भुतम् १ विद्याधरादानवाश्च गुह्यकाराक्षसास्तथा ॥ सर्वाणि चैव भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ नमस्यंति महाराज वाङ्मनः कर्मभिर्विभुम् २ पुरस्ताद्विष्ठितः शर्वो ममासीन् विदशेश्वरः ॥ पुरस्ताद्विष्ठितं दृष्ट्वा ममेशानं च भारत ३ सप्रजापतिः शक्रांतं जगन्मामभ्युदैक्षत ॥ ईक्षितुं च महादेवं नमेशक्तिरभूत्तदा ४ ततो मामब्रवीद्देवः पश्य कृष्ण वदस्व च ॥ त्वया ह्याराधितश्चाहं शतशोऽथ सहस्रशः ५ त्वत्समो नास्ति मेकाश्चिन्निषु लोकेषु वै प्रियः ॥ शिरसा वंदि ते देवे देवी प्रीता ह्युमा तदा ॥ ततोऽहमब्रुवं स्थाणुं स्तुतं ब्रह्मादिभिः सुरैः ६ ॥ कृष्ण उवाच ॥ नमोऽस्तु ते शाश्वत सर्वयोने ब्रह्माधिपं त्वा मृषयो वदंति ॥ तपश्च सत्त्वं च रजस्तमश्च त्वामेव सत्यं च वदंति संतः ७ त्वं वै ब्रह्मा च रुद्रश्च वरुणोऽग्निर्मनुर्भवः ॥ घाता त्वष्टा विघाता च त्वं प्रभुः सर्वतो मुखः ८ त्वतो जातानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ त्वयामृष्टमिदं कृत्स्नं त्रैलोक्यं स चराचरम् ९ यान्तींद्रियाणीह मनश्च कृत्स्नं ये वायवः सप्त तथैव चाग्रयः ॥ ये देवसंस्थास्तव देवताश्च तस्मात्परं त्वा मृषयो वदंति ४१० वेदाश्च यज्ञाः सोमश्च दक्षिणा पावको हविः ॥ यज्ञोपगंचयत्किंचिद्भगवांस्तदसंशयम् ४११

स्थावराणिचिरकालस्थायीनिमहदादीनि चराणिस्थूलभूतादीनि चराचरलोकप्रसिद्धं ९ वायवःपंचप्राणाः सप्ताग्रयःगार्हपत्यदाक्षिणाश्याहवनीयसभ्यावसथ्याःपंचश्रौताः स्मार्तःषष्ठः लौकिक
सप्तमः । यद्वासप्तवायवभावहाद्याअंतरिक्षेयेभुवआदीन्सत्यांतान्लोकान्धारयन्ति । अग्रयणादित्यादिज्योतींषि एतेसर्वेऽन्येचयेदेवसंस्थादेवेषुत्रात्मानिसंस्थासमाप्तिर्येषांतेतथा । स्तवदेवताः
स्तुतियोग्यादेवास्तस्मादेतेषांसमुदायात्परंवाचामोचरूपविदिहिनंस्वामृषयोवदन्ति ४१० ध्रुक्क्षुवसामित्कुशदेशकालादिकंयज्ञोपगंयज्ञोपयोगि ४११

सिद्धियोगपरिपाकः तदपणीतस्यत्वरूपस्यप्रापिका ४१२ । १३ कृतिःक्रियाः विकारस्तत्फलतूतोहर्षादिः प्रणयस्तदभावः प्रधीयतेऽस्मिन्सर्वमिति प्रधानं वासनाबीजमज्ञानं तदेवावयमनसो योनिश्च । 'अन्नमयःसौम्यमनः' इति श्रुतेरन्नस्यापिमनोयोनिस्त्वमुपष्टम्भकत्वमात्रेण न तु मुख्यमिति वक्तुं परमेतियोनिविशेषणं प्रभावदेश्वर्यं शाश्वतः अकर्मजः १४ हिरण्यमयः चिज्ज्योतीरूपः गण्यंते संख्यायंत इति गणास्तत्त्वान्यव्यक्तादीनि तेषामादिः जीविताश्रयः नदीसमुद्रवज्जीवस्यप्राप्यस्थानं १५ महानिति महदाद्यैश्चतुर्दशभिः पर्यायशब्दैः वेदे महानात्मा भवानेव विभाव्यते विचार्यते वेदार्थविद्धिः एतैः शब्दैस्त्वावेदाहुत्वा मोहं संसारमूलमज्ञानं नियच्छति नितरां नाशयति १६ । १७ हृदयं हृदयस्थः क्षेत्रं महाभूतादिष्ट्यंतं तज्ज्ञस्तत्प्रकाशकः ऋषिभिर्मन्त्रैः स्तुतः स्तुतिमेवाह

इष्टं तमधीतं च त्रतानि नियमाश्च ये ॥ ह्रीः कीर्तिः श्रीर्भुतिस्तुष्टिः सिद्धिश्चैव तदपणी ४१२ कामः क्रोधो भयं लोभो मदः स्तंभोऽथ मत्सरः ॥ आधयो व्याधयश्चैव भगवंस्तनवस्तव १३ कृतिर्विकारः प्रणयः प्रधानं बीजमव्ययम् ॥ मनसः परमायोनिः प्रभावश्चापि शाश्वतः १४ अव्यक्तः पावनोऽर्चित्यः सहस्रांशुर्हिरण्यमयः ॥ आदिर्गणानां सर्वेषां भवान्वै जीविताश्रयः १५ महानात्मा मतिर्ब्रह्मा विश्वः शंभुः स्वयं भुवः ॥ बुद्धिः प्रज्ञोपलब्धिश्च संवित्ख्यातिर्घृतिः स्मृतिः १६ पर्यायवाचकैः शब्दैर्महानात्मा विभाव्यते ॥ त्वां बुद्ध्या ब्राह्मणे वेदात्प्रमोहं विनियच्छति १७ हृदयं सर्वभूतानां क्षेत्रज्ञस्त्वमृषिस्तुतः ॥ सर्वतः पाणिपादस्त्वं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः १८ सर्वतः भुतिर्माँल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठसि ॥ फलं त्वमसिति गमांशोर्निमेषादिषु कर्मसु १९ त्वं वै प्रभार्चिः पुरुषः सर्वस्य हृदिसंश्रितः ॥ अणिमामहिमा प्राप्तिरीशा नोज्योतिरव्ययः ४२० त्वयि बुद्धिर्मतिर्लोकाः प्रपन्नाः संश्रिताश्च ये ॥ ध्यानिनो नित्ययोगाश्च सत्यसत्त्वाजितेन्द्रियाः २१ यस्त्वां ध्रुवं वेदयते गृहाशयं प्रभुं पुराणं पुरुषं च विग्रहम् ॥ हिरण्यं बुद्धिर्मतां परांगतिं स बुद्धिमान् बुद्धिमतीत्यतिष्ठति २२ विदित्वा सत्सूक्ष्माणि षडंगं त्वां च मूर्तितः ॥ प्रधानविधियोगस्थस्त्वामेव विशते बुधः २३ एवमुक्ते मया पार्थ भवे चार्तिविनाशने ॥ चराचरं जगत्सर्वं सिंहनादं तदाऽकरोत् २४ तं विप्रसंघाश्च सुरासुराश्च नागाः पिशाचाः पितरो वयांसि ॥ रक्षोगणा भूतगणाश्च सर्वे महर्षयश्चैव तदा प्रणेसुः २५ मम मूर्ध्नि च दिव्यानां कुसुमानां सुगंधिनाम् ॥ राशयो निपतंति स्म वायुश्च सुखो ववौ २६ निरीक्ष्य भगवान् देवीं हुमां मां च जगद्धितः ॥ शतक्रतुं चाभिवीक्ष्य स्वयं मामाह शंकरः २७ विदुः कृष्णपरां भक्तिमस्मात्तव शत्रुहन् ॥ क्रियतामात्मनः श्रेयः प्रीतिर्हित्वयि मे परा ४२८

सर्वत इति १८ तिग्मांशोः कर्मसु फलं स्वर्गसु च त्वमसि १९ तिग्मांशोः प्रभार्चिश्च अणिमा दुर्लक्ष्यसन्मात्रं । महिमा त्रिविधपरिच्छेदशून्यं सत्तामात्रं अन्नप्रकृत्यर्थो दुर्लक्ष्यत्वादिः प्रत्ययार्थः सत्ते तिविवेकः ४१० सत्यसत्त्वाः सत्यसंकल्पाः २१ य इति वेदयते ज्ञानातिज्ञात्वा शिष्यान् ज्ञापयतीति वा विग्रहं विशिष्टानुभवरूपं निष्कलज्ञातिमात्रमित्यर्थः २२ विदित्वा पास्य सत्सूक्ष्माणि महदं हंकारपंचतन्मात्राणि । पदं 'सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतंत्रज्ञानित्यमलुप्तशक्तिः ॥ अनंतशक्तिश्च विमोर्विमुक्ताः पडादुरंगानि महेश्वरस्य' इत्यंगपदकमुक्तं प्रधानं चित्तसत्त्वं तस्य आत्मा भिमतत्त्वेन गच्छति पृथक् केनाज्ञातस्य ज्ञापनं विधिः सत्त्वस्य पुरुषाद्विभवेन ज्ञानं तद्यस्मात्तादृशो योगो गृह्णितोऽस्ति तत्र स्थस्तन्मात्रनिष्ठत्वा निष्कलं विशते आरोहक्रमेण योगीमूल्यादीनि महदंतानि तत्त्वानि मम्यात्मनः पृथक् केनाज्ञात्वा प्रत्यक्त्वमात्रनिष्ठो निष्कलं निस्त्वे परं ब्रह्म संपद्यत इत्यर्थः २३ । २४ । २५ । २७ । ४२८

४२९ मेघवाहन इन्द्ररूपी महादेवस्तस्य माहात्म्यप्रतिपादकं पर्वमेघवाहनपर्वं तत्रायमध्यायः ॥ ॥ इति अनुशासनपर्वणिनी ० भा० चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ॥ मूर्ध्नेति सन्नि चये स्थितमिति शेषः १ योगेन सहितं प्रियत्वं मिति द्वौ वरौ २ धारिणीपोषिका ३ । ४ । ५ । ६ एवं भविष्यतीति प्रार्थितान् वरान् भ्यनुज्ञाय स्वयं भवानी वराष्टकं ददाति तत्रामरप्रभावेति संबोधने नैको वरः सूचितः । नाहं मृषा जातु वदेद इति त्वमपि मृषा मा वदेति द्वितीयः । षोडशसहस्रभार्या इति तृतीयः । तासु प्रियत्वं मिति चतुर्थः पूर्वोक्तास्तस्य प्रियत्वादित्यः । अक्षयं धनधान्यादीत्यर्थादिति पंचमः

वृणीष्व ष्ठीवरान् कृष्णदातास्मितवसतम् ॥ ब्रूहियादवशार्दलया निच्छसि सुदुर्लभान् ॥ ४२९ ॥ ॥ इति श्रीमहामारते अनुशा० आनुशा० मेघवाहनपर्वी ख्याने चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ कृष्ण उवाच ॥ ॥ मूर्ध्ना निपत्य नियतस्तेजः सन्निचयेततः ॥ परमं हर्षमागत्य भगवंतमथाब्रुवम् १ धर्मदृढत्वं युधिष्ठिर घातं यशस्तथाऽऽयं परमं बलं च ॥ योगप्रियत्वं तव सन्निकर्षं वृणोसु तानां च शतं शतानि २ एवमास्त्विति तद्वाक्यं मयोक्तः प्राह शंकरः ॥ ततो मां जगतो माता धारि णी सर्वपावनी ३ उवाचो मा प्रणिहिता शर्वाणी तपसां निधिः ॥ दत्तो भगवता पुत्रः सां वो नाम तवानघ ४ मतोऽप्यष्टौ वरानिष्टान् गृहाण त्वं ददामि ते ॥ प्रणम्य शिर सासाच मयोक्ता पांडु नंदन ५ द्विजेष्वकोपं पितृतः प्रसादं शतं सुतानां परमं च भोगम् ॥ कुले प्रीतिं मातृतश्च प्रसादं शमप्राप्तिं प्रवृणोषां पिदाक्षयम् ६ ॥ उमोवाच ॥ एवं भविष्यत्यमरप्रभावनाहं मृषा जातु वदेद काचित् ॥ भार्या सहस्राणि च षोडशैव तासु प्रियत्वं च तथाऽक्षयं च ७ प्रीतिं चाग्र्यां वां धवानां सकाशाद् ददामि तेऽहं वपुषः काम्यतां च ॥ भोक्ष्यंते वै सप्ततिं वै शतानि गृहे तुभ्यमतिथीनां च नित्यम् ८ ॥ ॥ वासुदेव उवाच ॥ एवं दत्त्वा वरान् देवो मम देवी च भारत ॥ अंतर्हितः क्षणे तस्मिन् स गणो भीमपूर्वज ९ एतदत्यद्भुतं पूर्वं ब्राह्मणाया जितेजसे ॥ उपमन्यवे मया कृत्स्नं व्याख्यातं पार्थिवोत्तम ॥ नमस्कृत्वा तु स प्राह देवदेवाय सुव्रत १० ॥ उपमन्यु उवाच ॥ नास्ति शर्वसमो देवो नास्ति शर्वसमा गतिः ॥ नास्ति शर्वसमो दानेनास्ति शर्वसमो रणे ११ ॥ इति श्रीमहामारते अनुशा० आनुशा० मेघवाह नपर्वी ख्याने पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ उपमन्यु उवाच ॥ ऋषिरासीत्कृते तात तं डि रियेव विश्रुतः ॥ दशवर्षं सहस्राणि तेन देवः समाधिना १ आराधितो भूद्भ क्तेन तस्योदकैर्निशामय ॥ सदृष्टवान् महादेवमस्तौ पीञ्चस्तवैर्विभुम् २ इति तं डिस्तपो योगात्परमात्मानमव्ययम् ॥ चिंतयित्वा महात्मानमिदमाह सुविस्मितः ३ यं पठंति सदा सांख्याश्चितयंति च योगिनः ॥ परं प्रधानं पुरुषमविष्ठातारमीश्वरम् ४ उत्पत्तौ च विनाशे च कारणं विदुर्बुधाः ॥ देवासुरमुनीनां च परं यस्मान्न विद्यते ५ अजंतमहमीशानमनादिनिधनं प्रभुम् ॥ अत्यंतसुखिनं देवमनघं शरणं व्रजे ६ एवं ब्रुवन्नेव तदा ददर्श तपसां निधिम् ॥ तमव्ययमनौपम्यमर्चित्यं शाश्वतं भुवम् ७

* अन्यत्रयं स्पष्टार्थः । एवं चोपक्रमस्थानां षोडशाष्टानां वचनमुपपद्यते ८ । ९ । १० । ११ इति अनुशासनपर्वणिनीलकंठीये भारतमावदीपे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ऋषिरिति अयमध्यायो यत्पूर्वमुपमन्युना कृष्णं प्रत्युक्तं जप्यं तु ते प्रदास्यामीति तज्जप्यं शिवसहस्रनामस्तोत्रं विष्णुरुपमन्युमखेन तदुपोद्धातार्थमारभ्यते समाधिना ध्यानयोगेन १ उदकं फलोदयं २ इदं वक्ष्यमाणप्रकारेण ३ । ४ । ५ । ६ यं पठंतीत्यादि श्लोकत्रयं ध्यानबलात्तं डिना दृष्टं तु द्वारणस्य फलमाह एवमिति अन्योऽप्येतैः श्लोकैः स्तुतुं वक्ष्यमाणरूपमीश्वरं पश्यतीति भावः । शाश्वतं शाश्वतं भुवं कूटस्थं ७

निष्कलत्वादेर्व्याख्यानं निर्गुणत्वादि अक्षरमविनाशि ८ मनोमयं मनसो धर्मैः कर्तृत्वादिविर्वशीकृतं जलधं वत् ९ । १० यदितिसार्धः श्लोकः यो देव आत्मानं प्राणवंतं जीवरूपिणं कृत्वा तत्रावृत्ते जीवे मनो रूपं ज्योतिर्भूत्वा जीवस्थितं बभूव तं देवं दृष्ट्वा तु प्रावेतिसंबंधः ११ पवित्राणां पावनानां गंगादीनामपि पावनम् १२ तेजसां चक्षुषादीनामपि तेजः प्रकाशकम् १३ भूरिकल्याणं मोक्षस्तत्प्रदं परं सत्यमत्यंतं महाध्यम् १४ । १५ । १६ तिस्रस्तनवः कालाद्या एव ब्रह्मविष्णुरुद्रावा १७ अधीति अत्र सप्तभिरधिपौरुषादिसंहिताभिः कृत्स्नं हेयमुपादेयं च त्वमेवेति कथ्यते तथाहि पुरुषः शिरःपाण्यादिमान् देहस्तमधिकृत्य प्रवृत्तं विज्ञानमधिपौरुषं तत्र च 'माता पूर्व रूपं' पितोत्तररूपं प्रजासंधिः प्रजननसंधानं' इति श्रुतौ क्षेत्रवीजरूपभ्यां मातापितृभ्यां सकाशादन्योन्यमिदुनीभावे न निमित्तेनाकररूपा प्रजा जायते एवं प्रकृतिपुरुषाभ्यां जगदिति तत्र मिथुनीभावस्याभावेन ब्रह्मचर्येण प्रजावज्जगन्नोत्पद्यत इति पुं प्रकृत्योर्विवेकमिच्छता उपस्थनिग्रहः कर्तव्य इति विधीयते । एवमध्यात्ममात्मनि देहे । 'अधराहनुः पूर्व रूपं' उत्तराहनुत्तररूपं वाकसंधिः जिह्वासंधानम्' इति श्रुतौ जिह्वानिग्रहेण तूष्णीभावोऽपि पूर्वोक्तविवेकार्थविधीयते । अन्यथा वागादीन् प्रवर्तयतो विवे

निष्कलंसकलंब्रह्मनिर्गुणगोचरम् ॥ योगिनां परमानंदमक्षरं मोक्षसंज्ञितम् ८ मनो रिद्राग्निमरुतां विश्वस्य ब्रह्मणे गतिम् ॥ अग्राह्यमचलं शुद्धं बुद्धिग्राह्यं मनो
मयम् ९ दुर्विज्ञेयमसंख्येयं दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥ यो निर्विश्वस्य जगत्स्तमसः परतः परम् १० यः प्राणवंतमात्मानं ज्योतिर्जीवस्थितं मनः ॥ तं देवं दर्शनार्कं
क्षीवहून् वर्षगणानृषिः ११ तपस्युग्रे स्थितो भूत्वा दृष्ट्वा तुष्टावचेश्वरम् ॥ तं डि रुवाच ॥ पवित्राणां पवित्रस्त्वं गतिर्गतिमतां वर १२ अत्युग्रं ते जसां ते जस्त
पसां परमंतपः ॥ विश्वावसु हिरण्याक्ष पुरुहूत नमस्कृत १३ भूरि कल्याणदविभो परं सत्यं नमोऽस्तु ते ॥ जातीमरणभीरूणां यतीनां यततां विभो १४ निर्वाणद
सहस्रांशो नमस्तेऽस्तु सुखाश्रय ॥ ब्रह्माशतक्रतुर्विष्णुर्विश्वे देवामहर्षयः १५ न विदुस्त्वांतु तत्त्वेन कुतो वेत्स्यामहे वयम् ॥ त्वत्तः प्रवर्तते सर्वं त्वयि सर्वं प्रातिष्ठितम्
१६ कालाख्यः पुरुषाख्यश्च ब्रह्माख्यश्च त्वमेव हि ॥ तनवस्ते स्मृतास्ति स्रः पुराणज्ञैः सुरर्षिभिः १७ अधिपौरुषमध्यात्ममधिभूताधिदैवतम् ॥ अधिलोकाधिवि
ज्ञानमधियज्ञस्त्वमेव हि १८ त्वां विदित्वाऽत्मदेहस्थं दुर्विदं देवतैरपि ॥ विद्वांसो यांति निर्मुक्ताः परं भावमनामयम् १९ अनिच्छतस्तव विभोजनमृत्युरनेकतः ॥
द्वारंतु स्वर्गमोक्षाणामाक्षेता त्वं ददासि च २० त्वं वै स्वर्गश्च मोक्षश्च कामः क्रोधस्त्वमेव च ॥ सत्त्वं रजस्तमश्चैव अधश्चोर्ध्वं त्वमेव हि २१ ब्रह्मामवश्च विष्णुश्च स्कंदं द्रौसवि
तायमः ॥ वरुणं दूमनुर्धाता विधाता त्वंधनेश्वरः २२ भूर्वायुः सलिलाग्निश्च खं वाग्बुद्धिः स्थितिर्मतिः ॥ कर्म सत्यानृतं चोभे त्वमेवास्ति च नास्ति च २३

कोनसंपद्यतेऽपिपुसंसारएवानवच्छिन्नोऽनुतन्यतेइतिपताःसंहितावेदितव्याः । तथाअधिभूताधिदैवतभूतानांदेहाद्यारंभकाणांदेवतानांप्राणचक्षुराद्यधिष्ठात्रीणांभूतदेवतानांचान्योन्याश्रयेण
मिथुनीभावेनावस्थानंसंसारस्तन्मूलंचाधिलोकाधिविज्ञानंलोक्यतइतिलोकोभूतमात्रादशशब्दादयोविषयाः । विज्ञानमंज्ञामात्रादशश्रोत्रादीर्नात्रियाणिज्ञानकरणान्युभयेषामिथुनीभावोयादि
भूतमात्रानस्त्युर्नप्रज्ञामात्राःस्त्युर्धदिप्रज्ञामात्रानस्त्युर्नभूतमात्राःस्त्युर्नह्यन्यतरतोरूपंकिंचनसिद्धयतीतिश्रुतिप्रसिद्धः । ततश्च ब्रह्मचर्यपूर्वकंवागादिनिग्रहेक्रियमाणेजीवब्रह्मणोर्भेदेदेवूनामाधिभूता
धिदैवानामनुत्पत्तेरधियज्ञोपटनाशेषदाकाशमहाकाशयोरिवतयोःसंगतिकरणेएकीभावलक्षणोयज्ञोमोक्षापरनामासिध्यति एतत्सर्वैवमेवेतिश्लोकार्थः १८ । १९ तवत्वायनिच्छतःज्ञातुमिति
शेषः जन्ममृत्युश्चाभेकतोऽनंतःपुनःपुनर्भवतीत्यर्थः २० । २१ अस्तित्वनास्तित्वेतिरज्जुभुजंगमंप्रतीतितोऽस्तिस्वतोनास्तितादृशंजगत्कारणमज्ञानमुच्यते २२ । २३

विश्वाविश्वपरः कार्यकारणभ्यामन्यः भावः सत्तामात्ररूपः चित्त्वाचित्त्यश्चचित्त्यः सोपाधिकरूपेणाचित्त्यो निरुपाधिकेन ३४ । २५ । २६ अचेतसा अज्ञानेन यत्परदेवं विद्मः अतो मूढाः स्मः २७
२८ । २९ । ३० देहकृद्यज्ञादिः देहभूदेहपोषकोऽन्नादिः देहीजीवः देहभृद्देहसंहर्ता प्राणोल्लिङ्गशरीरं तस्यानादित्वेऽपितत्कर्तृत्वं तदा विभावनिमित्तत्वं दृष्टिषुष्टिन्यायेन मुख्यवाङ्मेयं ३१ । ३२
३३ अष्टाभिः भूम्यंबुवद्विवायुयोमसूर्यचंद्रयजमानाख्याभिः ३४ । ३५ अयमिति सत्यमव्यभिचारिवेदोक्तं कर्मफलं स्वर्गः सतां ऊर्ध्वरेतसां परं स्वर्लोकां दुपारिमहर्लोकादि अपवर्गः क्रममुक्तिस्थानं
ब्रह्मलोकारूपं मुक्तानां विदेहाख्यानां योगिविशेषाणां कैवल्यमुखां मुक्तिः ३६ गुहायां शास्त्रे गोपितः तत्र हेतुमाह देवेति उक्तोऽपि सुखज्ञेयो मामभूदिति भग्यंतरेण निरूपितः ब्रह्माद्यैर्मंत्रव्याख्यातृभिः
इंद्रियार्णांद्रियार्थाश्च प्रकृतिभ्यः परं ध्रुवम् ॥ विश्वाविश्वपरोभावश्चित्त्वाचित्त्यस्त्वमेव हि २४ यच्चैतत्परमं ब्रह्म यच्च तत्परमं पदम् ॥ यागतिः सांख्ययोगानां
सभवा न्नात्र संशयः २५ नूनमद्य कृतार्थाः स्म नूनं प्राप्ताः सतांगतिम् ॥ यांगतिं प्रार्थयंती ह ज्ञाननिर्मलबुद्धयः २६ अहो मूढाः स्म सुचिरमिमं कालमचेतसा ॥
यन्न विद्मः परं देवं शाश्वतं यं विदुर्बुधाः २७ सेयमासादिता साक्षात्त्वद्वक्तिर्जन्मभिर्मया ॥ भक्तानुग्रहकदेवो यं ज्ञात्वा श्रुतमश्रुते २८ देवासुरमुनीनां तु यच्च गुह्यं
सनातनम् ॥ गुहायां निहितं ब्रह्म दुर्विज्ञेयं मुनेरपि २९ स एष भगवान् देवः सर्वकृत् सर्वतो मुखः ॥ सर्वात्मा सर्वदर्शी च सर्वगः सर्ववेदिता ३० देहकृद्देहभृद्देही देहभृद्दे
हिनांगतिः ॥ प्राणकृत् प्राणभृत् प्राणिप्राणदः प्राणिनांगतिः ३१ अध्यात्मगतिरिष्टानां ध्यायेनामात्मवेदिनाम् ॥ अपुनर्भवकामानां यागतिः सोऽयमीश्वरः ३२
अयंच सर्वभूतानां शुभाशुभगतिप्रदः ॥ अयंच जन्ममरणे विदध्यात्सर्वजंतुषु ॥ अयंसंसिद्धिकामानां यागतिः सोऽयमीश्वरः ३३ भूराद्यान् सर्वभुवनानुत्पाद्य
सदिवौकसः ॥ दधाति देवस्तनुभिरष्टाभिर्यो विभर्ति च ३४ अतः प्रवर्तते सर्वमस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ अस्मिंश्च प्रलयं याति अयमेकः सनातनः ३५
अयंससत्यकामानां सत्यलोकः परं सताम् ॥ अपवर्गश्च मुक्तानां कैवल्यं चात्मवेदिनाम् ३६ अयं ब्रह्मादिभिः सिद्धैर्गुहायां गोपितः प्रभुः ॥ देवासुरमनुष्याणामप्र
काशो भवेदिति ३७ तं त्वां देवासुरनरास्तत्त्वेन न विदुर्भवम् ॥ मोहिताः खल्वनेनैव हृदि स्थेना प्रकाशिना ३८ ये चैनं प्रतिपद्यंते भक्तियोगेन भाविताः ॥
तेषामेवात्मनाऽऽत्मानं दर्शयत्येव हृच्छयः ३९ यं ज्ञात्वा न पुनर्जन्ममरणं चापि विद्यते ॥ यं विदित्वा परं वेद्यं वेदितव्यं न विद्यते ४० यं लब्ध्वा परमं लाभं नाधिकं
मन्यते बुधः ॥ यं सूक्ष्मां परमां प्राप्तिं गच्छन्नव्ययमक्षयम् ४१ यं सांख्यागुणतत्त्वज्ञाः सांख्यशास्त्रविशारदाः ॥ सूक्ष्मज्ञानतराः सूक्ष्मं ज्ञात्वा मुच्यंति बंधनैः
४२ यंच वेदविदो वेद्यं वेदांते च प्रतिष्ठितम् ॥ प्राणायामपरानित्यं यं विशंति जपंति च ४३

४२ यच्चवेदविदावद्यवदातचप्राताष्ठतम् ॥ प्राणायामपरातिथ्याविशतजपतिच ४३
तथाहि । चत्वारिंशृगैतिमंत्रोयास्केनयज्ञपरतयापतंजलिनाशब्दपरतयागौतमेनतदस्थेश्वरपरतयाचव्याख्यातः वस्तुतस्त्वध्यात्मपरोऽस्तीतिस्पष्टं १७ अनेनाहंकारेण अप्रकाशिनाजडेन
जडानृतरूपस्याप्यस्यचित्सरूपेणत्वयैवप्रकाशःसत्ताचभवतीतिभावः तथाचमंत्रवर्णः । 'अयंरोचयदरुचोरुचानोऽयंवासयद्वचूतेनपूर्वीः'इति अयमात्मारोचयत्प्रकाशयति अरुचःअप्रकाशानहं
कारादीन् रुचानःस्वयंप्रकाशमानः अयमात्मापूर्वीःअहमादिसृज्यानिविशेषतःपृथक्विविक्ततयाकृतेनस्वसत्तयावासयदाच्छादयति अनृतानप्येतान्स्वसत्तयैवसत्तावतःकरोतिरज्जुरिवसर्पादीनि
तिमंत्रपदानामर्थः १८ । ३९ । ४० गच्छन्गच्छतित्तुषः ४१ सूक्ष्मंलिङ्गंज्ञानेनतरंत्यतिक्रम्यगच्छंतितेसूक्ष्मज्ञानतरा । सूक्ष्मज्ञानेतिपाठे प्रकृतितीर्त्वागताइत्यर्थः सूक्ष्मंपुरुषं ४२ । ४३

४४ । ४५ दिव्योलाभः सर्वमौमत्वं ४६ अनुशंसतीति पाठः स्वच्छः तस्मिन्ननारोपिते रूपो विषयकयति ४७ त्रिधा पाकयज्ञत्रयैः श्रौतस्मार्तध्यानयज्ञैरित्यर्थः ४८ ऋतं यज्ञः सत्यं तत्फलं योनिः श्रद्धा सत्ये ४९ यज्ञपतेः श्रोत्रादिभावेन रात्र्यादीनि निरूपयति रात्रीति ५० । ५१ कालस्य योनिमेवाह चंद्राति ५२ सद्रूपं चतुर्जाति असद्रूपं चाकाशी ५३ अष्टौ भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरहंकाराश्च परोमायावी अस्य मायाविनः मागमंशं कृत्स्नं प्रपंचजातं ५४ एतस्मात्परममानंदमया दीश्वरादापि परं शुद्धमानंदमानंदमात्रं तदेव शाश्वतं तेन पूर्वेषामशाश्वतत्वं दर्शितं ५५ ध्यानं परंपदं पदप्राप्तकं ५६ सेति साकाशासापरागतिरिति श्रुतिप्रसिद्धा ५७ निर्द्वैतिः सुखं ५८ श्रुतिरिति श्रोत्रादिजन्याऽनुभूतिः इष्टानां योगिनां

ओंकाररथमारुह्यते विशंति महेश्वरम् ॥ अयं स देवयानानामादित्योद्धारमुच्यते ४४ अयंच पितृयानानांचंद्रमाद्धारमुच्यते ॥ एषाकाष्ठादिशैव संवत्सरयुगादिच ४५ दिव्यादिव्यः परोलाभः अयने दक्षिणोत्तरे ॥ एनं प्रजापतिः पूर्वमाराध्य बहुभिः स्तवैः ४६ प्रजार्थं वरयामास नीललोहितसंज्ञितम् ॥ ऋग्भिर्यमनुशासं तितत्त्वे कर्माणि बह्वचः ४७ यजुर्भिर्यत्रिधा वेद्यं जुह्वत्यध्वर्यवोऽध्वरे ॥ सामभिर्वचगायंतिसामगाः शुद्धबुद्धयः ४८ ऋतंसत्यं परं ब्रह्मस्तुवंत्याथर्वणादिजाः ॥ यज्ञस्य परमा योनिः पतिश्चायं परः स्मृतः ४९ रात्र्यहः श्रोत्रनयनः पक्षमासशिरोभुजः ॥ ऋतुवीर्यस्तपो धैर्यो ह्यब्दगुह्यो रुपादवान् ५० सृष्ट्युर्यमो हुताशश्च कालः संहारवेगवान् ॥ कालस्य परमा योनिः कालश्चायं सनातनः ५१ चंद्रादित्यौ सनक्षत्रौ ग्रहाश्च सहवायुना ॥ ध्रुवः सप्तर्षयश्चैव भुवनाः सप्त एव च ५२ प्रधानं महदव्यक्तं विशेषांतं सैकतम् ॥ ब्रह्मादिस्तं वपर्यंतं भूतादिसदसच्चयत् ५३ अष्टौ प्रकृतयश्चैव प्रकृतिभ्यश्च यः परः ॥ अस्य देवस्य यद्भागं कृत्स्नं संपरिवर्तते ५४ एतत्परममानंदं यत्तच्छाश्वतमेव च ॥ एषा गतिर्विरक्तानामेष भावः परः सताम् ५५ एतत्पदमनुद्दिश्य मेतद्ब्रह्म सनातनम् ॥ शास्त्रवेदांगविदुषामेतद्ब्रह्म न परंपदम् ५६ इयं सा परमाकाष्ठा इयं सा परमाकला ॥ इयं सा परमासिद्धिरियं सा परमागतिः ५७ इयं सा परमाशांतिरियं सानिर्द्वैतिः परा ॥ यंप्राप्य कृतकृत्याः स्मृत्यमन्यं तयोगिनः ५८ इयं तुष्टिरियं सिद्धिरियं श्रुतिरियं स्मृतिः ॥ अध्यात्मगतिरिष्टानां विदुषां प्राप्तिरव्यया ५९ यजतां कामयानानां भवैर्विपुलदक्षिणैः ॥ यागतिर्यज्ञशीलानां सा गतिस्त्वं न संशयः ६० सम्यग्योगजपैः शांतिर्नियमैर्देहतापनैः ॥ तप्यतां यागतिर्देव परमा सा गतिर्भवान् ६१ कर्मन्यासकृतानां च विरक्तानां ततस्ततः ॥ यागतिर्ब्रह्मसदने सा गतिस्त्वं सनातन ६२ अपुनर्भवकामानां वैराग्ये वर्ततां च या ॥ प्रकृतीनां लयानां च सा गतिस्त्वं सनातन ६३ ज्ञानविज्ञानयुक्तानां निरुपाख्यानि रंजना ॥ कैवल्याया गतिर्देव परमा सा गतिर्भवान् ६४ वेदशास्त्रपुराणोक्ताः पंचैता गतयः स्मृताः ॥ त्वत्प्रसादाद्विलभ्यं ते न लभ्यं तेऽन्यथा विभो ६५

अध्यात्मगतिः प्रत्यक्प्रावण्यरूपा गतिः विदुषामहं ब्रह्मास्मीति जानतां अव्यया अपुनरावर्तिनी प्राप्तिः ५९ परमा गतिमपरमा गतिपूर्विका व्याचष्टे यजतामिति यज्ञशीलानां गतिः स्वर्गादि लोकः ६० योगजपादिपराणां तपस्विनां नक्षत्रलोकारूपा परमा मास्वती गतिर्द्वितीया ६१ संन्यासिनां ब्रह्मलोकः पुनरावृत्तिरूपा गतिस्तृतीया ६२ प्रकृतीनां विलयमभ्यस्यंति तेषां दहरादिरूपकारणब्रह्मोपासकानामपुनरावृत्तिरूपा गतिश्चतुर्थी ६३ ज्ञानेति निष्कलब्रह्मविदां मोक्षाख्याया गतिः सा भवान् पूर्वास्तु गतयोऽनात्मभूता इति भावः ६४ । ६५

६६ । ६७ ततो ब्रह्मादयस्त्वं न विदुरिति वाक्यात् ६८ । ६९ सूत्रकर्ता तां दिन इति यजुर्वेदेशास्त्राविशेषस्तत्र कल्पसूत्रकर्ता ७० । ७१ । ७२ । ७३ प्रथितानि मया तुभ्यं येषां मध्ये एकमुपदिष्टं तानि सर्वाणि त्वं शृणु सिद्धये मोक्षांतं सकलप्राप्तये ७४ । ७५ देवेशो ब्रह्मापानिनामानि महात्मने पुरा प्राह गुह्यानि तानीमानि नामानि देवप्रसादात्तं दिः प्राहमह्यमिति शेषः ७६ ॥ इति अनु० नीलकंठीयेभार इति तं डिस्तपोराशिस्तुष्टावेशानमात्मना ॥ जगौ च परमं ब्रह्म यत्पुरालोककृज्जगौ ६६ ॥ उपमन्युरुवाच ॥ एवं स्तुतो महादेव स्तं डिना ब्रह्मवादिना ॥ उवाच भगवान् देव उमया सहितः प्रभुः ६७ ब्रह्माशतक्रतुर्विष्णुर्विश्वेदेवामहर्षयः ॥ न विदुस्त्वामिति ततस्तुष्टः प्रोवाच तं शिवः ६८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अक्षयश्चाव्ययश्चैव भविता दुःखवर्जितः ॥ यशस्वी तेजसा युक्तो दिव्यज्ञानसमन्वितः ६९ ऋषीणामभिगम्य श्वसूत्रकर्ता सुतस्तव ॥ मत्प्रसादाद्विजश्रेष्ठ भविष्यति न संशयः ७० कंवाकामंददाम्यद्य ब्रह्म ह्यद्वैतं कांक्षसे ॥ प्रांजलिः स उवाच देव यिभक्तिर्दृढाऽस्तु मे ७१ ॥ उपमन्युरुवाच ॥ एतान्दत्त्वा वरान् देवो वंद्यमानः सुरार्षिभिः ॥ स्तूयमानश्च विबुधैस्तत्रैवांतरधीयत ७२ अंतर्हिते भगवतिसानुगेया देवेश्वर ॥ ऋषिराश्रममागम्य ममैतत्प्रोक्तवानिह ७३ यानि च प्रथितान्यादौ तं डि राख्यातवान् मम ॥ नामानि मानवश्रेष्ठतानि त्वं शृणु सिद्धये ७४ दशनामसहस्राणि देवेष्वहपितामहः ॥ शर्वस्य शास्त्रेषु तथा दशनामशतानि च ७५ गुह्यानीमानि नामानि तं डिर्भगवतोऽच्युत ॥ देवप्रसादाद्देवेशः पुरा प्राह महात्मने ७६ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि भेषवाहनपर्वारूपाने षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ वासुदेव उवाच ॥ ततः सप्रयतो भूत्वाममतात युधिष्ठिर ॥ प्रांजलिः प्राह विप्रर्षिर्नाम संग्रहमादितः १ ॥ उपमन्युरुवाच ॥ ब्रह्मप्रोक्तैः ऋषिप्रोक्तैर्वेदवेदांगसंभवैः ॥ सर्वलोकेषु विख्यातं स्तुत्यं स्तोष्यामि नामभिः २ महद्भिर्विहितैः सत्यैः सिद्धैः सर्वार्थसाधकैः ॥ ऋषिणा तं डिना भक्त्या कृतैर्वेदकृतात्मना ३ यथोक्तैः साधुभिः ख्यातैर्मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ प्रवरं प्रथमं स्वर्ग्यं सर्वभूतहितं शुभम् ४ श्रुतैः सर्वत्र जगति ब्रह्मलोकावतारितैः ॥ सत्यैस्तत्परमं ब्रह्म ब्रह्मप्रोक्तं सनातनम् ५ वक्ष्ये यदुत्तुल्यं श्रेष्ठं शृणुष्व अवाहितो मम ॥ वरयैनं भवं देवं भक्तस्त्वं परमेश्वरम् ६ तेन ते श्रावयिष्यामि यत्तद्ब्रह्म सनातनम् ॥ न शक्यं विस्तरात् कृत्स्नं वक्तुं सर्वस्य केनचित् ७ युक्तेनापि विभूतीनामपि वर्षशतैरपि ॥ यस्यादिर्मध्यमंतं च सुरैरपि न गम्यते ८ कस्तस्य शक्त्या द्रक्तुं गुणान्कात्स्न्येन माधव ॥ किंतु देवस्य महतः संक्षिप्तार्थपदाक्षरम् ९ शक्तिश्चरितं वक्ष्ये प्रसादात्तस्य धीमतः ॥ अप्राप्य तु ततोऽनुज्ञानं शक्यं स्तोतुमीश्वरः १० यदा तेनाभ्यनुज्ञातः स्तुतो वै स तदामया ॥ अनादिनिधनस्याहं जगद्योनेर्महात्मनः ११ नाम्नां किंचित्समुद्देशं वक्ष्याम्यव्यक्तयोनिनः ॥ वरदस्य वरेण्यस्य विश्वरूपस्य धीमतः १२ शृणु नाम्नां च यं कृष्णयदुक्तं पद्मयोनिना ॥ दशनामसहस्राणि यान्याह प्रपितामहः १३ तानि निर्मथ्य मनसा दध्मो घृतमिवोद्धृतम् ॥ गिरेः सारं यथा हेमपुष्पसारं यथा मधु १४

तभावदीपे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ तत इति १ । २ सत्यैरन्वयैः वेदकृतात्मना दत्तचित्तेन कृतैः वेदात्प्राप्तैः ३ यथोक्तैरिति स्तुत्यं सिंहावलोकनन्यायेन विशिनाष्टि प्रवरमित्यर्थेन ४ श्रुतैरिति ब्रह्मप्रोक्तैः वेदोक्तैः ५ वरप्राप्तये उपसन्नो भव पुनर्मन्त्रात्मकमीश्वरं लब्धुं ६ तेन विधिना ७ युक्तेन सत्रद्वेन ८ । ९ । १० । ११ योनिनः योनेः ब्रह्मण इति शेषः १२ । १३ । १४

महदपरिच्छेदोपमस्यसमहाकायः ३८ महानकायःस्थूलरूपंवेराज्यस्यसमहाकायः ३९ मृयोधर्मस्तद्रूपोवृषरूपः ४० महच्चतयश्चमहायशाः । 'तस्यनाममहद्यशः'इतिश्रुतेः परमेश्वरः ४१
महात्मामहामनाः ४२ सर्वाणिभूतान्यात्मानःसकल्पमात्रस्यसर्वभूतात्मातदीक्षणमात्रत्वात्सर्वस्य ४३ विश्वरूपमस्यविश्वस्मिन्नरूप्यतेमक्रदीभवतीतिवाविश्वरूपः ४४ महाहनुःमहस्यौ
विश्वग्राससमर्थेहनुःअधरोत्तरेमुखफलकेयस्यसमहाहनुः ४५ ॥ ३५ ॥ लोकपालःइन्द्रादिरूपः ४६ अंतर्हितात्मा अविद्याकल्पितेनाहंकारादिनातिरोहिताखंडैकरसस्वभावः संपेणेवरज्जुः ४७
प्रसादःअभिरतिरानंदइतियावत् ४८ हयगर्दभिः हयमश्वगर्दभिश्चस्वयोनित्वेनआचक्षतेताभश्चगर्दभ्यःअश्वतयःताःरथस्थंवंहंत्येनमितिहयगर्दभिः । किंवतात्कर्तरिक्लिप् ततइत्तद्वद्यभाव
श्वार्थः । 'रुद्रोवाप्ययदग्निः । अश्वतरिरीयेनाग्निराजिमधावत्'इतिश्रुतिभ्यामग्निर्गर्दभोऽश्वतरिरीयवाहनइतिगम्यते ४९ पवित्रं पवेरिवपवेःसंसारवज्रपातात्रायतइतिपवित्रं ५० अतएवमहान्
पूज्यः ५१ नियमः शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानाख्यैर्नियमैःप्राप्यतेइतिनियमः ५२ नियमैस्तैरेवआश्रितःनारायणदक्षिणामूर्त्यादिरूपेणनियमानामाश्रयभूतइत्यर्थः ५३ ॥ १६ ॥
सर्वकर्मासकलशिल्पाचार्योविश्वकर्मा ५४ स्वयंभूतःनित्यसिद्धः ५५ अतएवआदिःसर्वस्मात्प्रथमः ५६ आदिकरःहिरण्यगर्भस्त्रया । सर्वेशरीरीप्रथमइतिश्रुतेस्तस्यादित्वं ५७ निधिःपद्मशं
खादिरूपोऽक्षयैश्वर्यइत्यर्थः ५८ सहस्राक्षःअनंतकरचरणादिमान् । 'सर्वतःपाणिपादंतत्सर्वतोक्षिशिरोमुखं'इत्यादिशास्त्रात् । देवेन्द्रोवा सर्वस्यतदभिन्नत्वात् । ब्रह्मदेवंसर्वमित्यादिश्रुतेः ५९
विशालानिअतीतादिप्रकाशकत्वेनविपुलान्यक्षाणिइंद्रियाण्यस्यसःविशालाक्षः ६० सोमश्चंद्रः लतारूपंयज्ञियंहविर्वा । यत्पुरुषेणहविवेतितस्यैवहविष्वदर्शनात् ६१ नक्षत्रसाधकः । 'सुकृतां

महारूपोमहाकायोवृषरूपोमहायशाः ॥ महात्मासर्वभूतात्माविश्वरूपोमहाहनुः ८ ॥ ३५ ॥ लोकपालोऽंतर्हितात्माप्रसादोहयगर्दभिः ॥

पवित्रंचमहांश्चैवनियमोनियमाश्रितः ८ ॥ ३६ ॥ सर्वकर्मास्वयंभूतआदिरादिकरोनिधिः ॥ सहस्राक्षोविशालाक्षःसोमोनक्षत्रसाधकः ९ ॥ ३७ ॥

चंद्रःसूर्यःशनिःकेतुर्ग्रहोग्रहपातिर्वरः ॥ अत्रिरत्र्यानमस्कृतामृगबाणार्पणोऽनघः ११ ॥ ३८ ॥ महातपाधोरतपाअदीनोदीनसाधकः ॥

संवत्सरकरोमंत्रःप्रमाणंपरमंतपः ८ ॥ ३९ ॥ योगीयोज्योमहाबीजोमहारेतामहाबलः ॥ सुवर्णरेताःसर्वज्ञःसुबीजोबीजवाहनः ९ ॥ ४० ॥

वाएतानिज्योतीषिपन्नक्षत्राणि'इतिश्रुतेराकाशेदीप्यमानानिशरीराणिनक्षत्राणितेषांसाधकःइष्टादिकारिणांसोमलोकेदिव्यशरीरलामस्यदर्शनात् ६२ ॥ ३७ ॥ चंद्रः ६३ सूर्यः ६४ शनिः ६५
केतुश्चप्रसिद्धः ६६ चंद्राकौमुद्वहतीतिग्रहोराहुः ६७ ग्रहाणांपतिःक्रूरत्वात्मंगलः ६८ वरोवरणीयःपूज्योबृहस्पतिःसएवशुक्रः । बृहस्पतिर्हिंशुक्रोभूत्वेतिमैत्रायणीयश्रुतौशुक्रस्यबृहस्पत्यवतार
त्वश्रवणात् ६९ आग्निःआग्निगोत्रापत्यत्वाद्बुधः तेनसर्वग्रहस्वरूपीत्यर्थः ७० अड्याःअग्निपत्न्याःअनसूयायाःनमस्कृता दत्तदुर्वासोरूपेणतत्पुत्रत्वात् ७१ मृगबाणार्पणः मृगरूपधारिण्यज्ञे
बाणंअर्पयतीतितया ७२ अनघःयज्ञघ्नोऽपिनिष्पापः तेजीयस्त्वात्स्वतंत्रत्वाच्च ७३ ॥ ३८ ॥ महद्विश्वसृष्टिर्ज्ञमंतपआलोचनस्यसमहातपाः । 'सपेक्षतलोकानुत्सृजाइति सइमोलोकानसृज
त'इतिश्रुतेः ७४ घोरंविश्वखंडारक्षमंतपोयस्येतिघोरतपाः । 'योहोवप्रभवःसएवाप्ययः'इतिश्रुतेः ७५ अदीनःमहामनाःसुग्रीवविभीषणादिभ्यःप्रणतिमात्रेणराज्यप्रदः ७६ दीनसाधकःदीनानां
शरणागतानामिष्टसाधकः ७७ संवत्सरस्यकरःकर्ताकालचक्रप्रवर्तकोद्युवादिज्योतिर्गणरूपः ७८ मंत्रः मननात्रायतइतिप्रणवादिरूपः ७९ प्रमाणंवेदशास्त्रादिरूपः ८० परमंतपः । 'अयंतु
परमोधर्मोययोगेनात्मदर्शनम्'इतियाज्ञवल्क्योक्तोधर्मः ८१ ॥ ३९ ॥ योगीयोगनिष्ठः ८२ योज्योयोगेब्रह्मणिप्रविलापनीयः ८३ महाबीजःकारणस्यापिकारणं ८४ महारेताः महत्तज्जडानृ
तस्यापिअव्यक्तस्यस्फूर्तिसत्ताप्रदरेतःप्रतिबिंबोयस्यसमहारेताः ८५ अतएवमहाबलःउत्कृष्टसामर्थ्यः ८६ सुवर्णरेताः । 'अपएवससर्जाग्रितासुवीर्यमवासृजत् ॥ तदंभभवद्धैमंसहस्रांशुसमप्रभं'-

-इतिस्कांदाहिरण्यवह्नादस्त्रष्टाअग्निरूपेणसुवर्णरेताएववा ८७ सर्वज्ञःमापावृत्त्यासर्वजाननसर्वश्वासौज्ञश्चेतिवा ८८ सुबीजः सुष्ठुअविकारीबीजभूतःसर्वकारणभवतीत्यर्थः ८९ बीज
वाहनः बीजंअविद्याकामकर्मात्मकंतदेववाहनंइहलोकपरलोकेसंचारायैयस्येतितया ययोक्तं । 'आत्मानंरथिनंविद्धिशरीरंरथमेवतु'इतिशरीरपदमत्राव्यक्तपरमितिसिद्धांतः ९० ॥ ४० ॥
दशबाहुःस्पष्टं ९१ अनिमिषो'नाहिद्रष्टृष्टेर्विपरिलोपोविद्यतेऽविनाशित्वात्' इतिश्रुतेःक्षणमपिदृग्लोपहीनः ९२ नीलकंठःत्रैलोक्यसंहारक्षमस्यहालाहलस्यकंठेधारणात्रीलकंठःपरमकाठणिकः
९३ अतएवउमापतिःउमाहैमवतीतिकेनोपनिषत्प्रसिद्धाब्रह्मविद्याउमातस्याःपतिःप्रदाता पक्षेपार्वतीशः ९४ विश्वानिरूपाण्यस्माज्जायंतेसविश्वरूपः ९५ स्वयंश्रेष्ठःस्वयमनागतुकंश्रेष्ठत्वं
प्रशस्यतमत्वंयस्यसतया ९६ बलवीरःबलेनसामर्थ्येनवीरोविक्रांतःत्रिपुरपातनाद्यनन्यसाध्यकर्मकर्ता ९७ अवलःनिःसामर्थ्यःचेतनप्रयुक्तिविनाचलनाक्षमःगण्यतेसंख्यायतइतिगणस्तत्त्व
समूहः पंचविंशतिजडतत्त्वात्मेत्यर्थः स्वयंतुषड्विंशः तत्त्वानिचसांख्यसप्तत्यां अव्यक्तंमहान्अहंकारःपंचतन्मात्राणिएकादशेन्द्रियाणिपंचमहामूतानिपंचविंशोभोकेति ९८ ॥ ४१ ॥ एवंभूत
स्यापिगणस्यकर्तापतिर्निर्यंताचेतिगणकर्ता ९९ गणपतिश्चउच्यते १०० इतिप्रथमंशतं ॥ दिग्वासाः दारुकावनेमुनिपत्नीमोहनार्थनप्रवृत्तमितिज्ञेयं वस्तुतस्तुदिशांअनंतानामपिवासइववास
आच्छादकः तथाचश्रुतिः 'ईशावास्यमिदं सर्वंयदिकंचजगत्यांजगत्'इति । ईशाईश्वरणावास्यमाच्छादनीयमिति १०१ कामःस्मरोऽभिलाषोवातद्रूपः १०२ मंत्रान्इषेत्वादीन्पाठतोऽर्थतश्च
वेत्तीतिवातैर्वित्वेदमस्येतिवामंत्रवित् । 'यस्यज्ञानमयंतपः । नावेदविन्मनुतेतंवृहंतं' इतिश्रुतिभ्यां १०३ परमोमंत्रःआत्मतत्त्वालौचनरूपोविचारः १०४ तस्यअध्यारोपापवादात्मकत्वा

दशबाहुस्त्वनिमिषोनीलकंठउमापतिः ॥ विश्वरूपःस्वयंश्रेष्ठोबलवीरोऽवलोगणः ८ ॥ ४१ ॥ गणकर्तागणपतिर्दिग्वासाःकामएवच ॥ मंत्रवित्परमोमंत्रःसर्व
भावकरोहरः ८ ॥ ४२ ॥ कमंडलुधरोधन्वीबाणहस्तःकपालवान् ॥ अशनीशतग्रीवद्वीपट्टिशीचायुधीमहान् १० ॥ ४३ ॥ सुवहस्तःसुरूपश्चतेजस्तेजस्क
रोनिधिः ॥ उष्णीषीचसुवक्त्रश्चउदग्रोविनतस्तथा ८ ॥ ४४ ॥ दीर्घश्चहरिकेशश्चसुतीर्थःकृष्णएवच ॥ शृगालरूपःसिद्धार्थोमुंडःसर्वशुभंकरः ८ ॥ ४५ ॥

तदनुगुणंनामद्वयं सर्वभावकरःजगत्कारणमित्यर्थः १०५ हरःतत्प्रविलापनस्यानंसर्वभावनःहरइतिचपूर्वकालरूपेणसर्वकर्तृत्वसंहर्तृत्वेउकेइदानींतत्त्वदृष्टेतिभेदः । तथाहि चतुर्विधःप्रलयः
प्राकृतोब्रह्मावसानेमहदंतानांकार्याणानाशः । देनंदिनोब्रह्मदिनावसानेनैत्रैलोक्यनाशः । नित्योऽस्मदादिसुष्ठुसौसर्वनाशः । एतेत्रयःसर्वाजाइतिउत्पत्तिमंतः । आत्यंतिकस्तुतत्त्वज्ञानेनसकार
णस्यकार्यस्यनाशः पुनरुत्पत्तिहीनोमोक्षारूप्यइतिशास्त्रप्रसिद्धिः १०६ ॥ ४२ ॥ दशबाहुरित्युक्तानांबाहुनामायुधान्याह कमंडलुधरः १०७ धन्वीधनुष्मान् १०८ बाणहस्तः १०९ कपालवान्
ब्रह्मणःशिरश्चित्त्वातत्कपालंधारयतीत्यर्थः ११० अशनिर्वज्रतद्वान् ११ शतग्रीवास्तद्वान् १२ उभयत्रवीह्यादिभ्यश्चेतिमत्वर्यीयइतिः खड्गी १३ पट्टिशःखड्गविशेषस्तद्वान् १४ आयुधं
स्वस्यासाधारणंशूलंतद्वान्शूलीत्यर्थः १५ महान्पूज्यः १६ ॥ ४३ ॥ सुवोयज्ञपात्रंतद्वस्तः १७ सुरूपःशोभनरूपः १८ तेजस्तेजस्वी १९ तेजस्करोनिधिःभक्तानांकांतिप्रदोनिधिरिवनिधिर
नुच्छेद्यः १२० उष्णीषीशीरोवेष्टनवान् ११ सुवक्त्रः १२ उदग्रःऊर्जितरूपः १३ विनतःविनयवान् १४ ॥ ४४ ॥ दीर्घःअत्युच्चः १५ हरिकेशः हरयइंद्रियाण्येवकेशावकेशारश्मयोयस्यस
हरिकेशःइंद्रियद्वारातत्तदर्थप्रकाशकर्ता । यद्वा हरिश्चकश्चईशश्चेत्पांसमाहारःत्रिमूर्तिरित्यर्थः १६ शोभनश्चासौतीर्थचसुतीर्थःमहागुरुः । क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टःपुरुषविशेषईश्वर
स्तस्यवाचकःप्रणवःसपूर्वेषामपिगुरुरितिपतंजलिस्मरणात् १७ कृष्णः । 'कृषिर्भूवाचकःशब्दोणश्चनिर्वृतिवाचकः ॥ तयोरैक्यंपरंब्रह्मकृष्णइत्यभिधीयते'इतिश्रुतेरानंदसन्मात्रइत्यर्थः ।
ब्रह्मोत्तरखंडेवागोपशिंशुप्रतिमहादेवेनतवान्वयेसप्तमोऽहंभविष्यामीतिवरदानान्महादेवस्यैवावतारःकृष्णइत्यवगमात् १८ शृगालरूपःवणिजाऽवमानितंब्राह्मणंप्रायोपविष्टंसांस्वितुभिंद्रेणैतद्रूपं-

वृत्तमिति मोक्षधर्मे पृथक् व्यायते अनेन शृंगाल रूपं इन्द्रस्तदभिन्न इत्यर्थः १९ सिद्धार्थः सिद्धा एव न तु साध्या अर्थो अर्थनीयाः पदार्था यस्य १३० मुंडः परिवाह ३१ अतएव सर्वशर्मकरः सर्वभूताभयप्र-
दः ३२ ॥ ३९ ॥ अजः अजातः मद्भादिष्वजत्वमापेक्षिकं देवेष्वमरत्ववत् । 'हिरण्यगर्भः समवर्ततामेतस्य जातः पतिरेक आसीत् । विष्णुरित्यापरमस्य विद्वान्जातो बृहन्नभिपातितृतीयं'
इति ब्रह्मविष्ण्वादिषु जात इति विशेषणात् । अजात् इत्येनं कश्चिद्भीरुः प्रपद्यते रुद्रयत्ते दक्षिणमुत्तेन मां पाहीति रुद्रेण जातस्त्वदर्शनात् ३९ बहुरूपः स्पष्टं ३४ गंधधारी कुकुमकस्तूर्यादिसुर-
भिद्रव्यधर्ता ३५ कपर्दी कंजलं पिबतीति कपः ऋतिः सोमो धातुः स्पर्धायामश्वये चास्ति ऋत्स्पर्धने इत्यर्थो रिति बोधदेवः अस्माद्भवे किं ऋतमैश्वर्यं ददातीति ऋदः कपश्चासौ ऋदश्चेति स-
मासः आहुणः कपर्दः महादेवस्य हि जटाजूटेन स्वर्गात्पतन्ती गंगाप्रथमं पीतापश्चाद्गरिप्रार्थनया तस्या निर्गमनसामर्थ्यवदत्तमतः सकपर्दस्तद्वान्महेश्वरः कपर्दी ३६ ऊर्ध्वरेताः अधिष्ठुतब्रह्मचर्यः
३७ तत्र हेतुः ऊर्ध्वलिंगः अधोलिंगो हिरेतः संचितिनूर्ध्वलिंगः १८ अत्रापि हेतुः ऊर्ध्वशायी उत्तानशयः १९ एतेन नाम त्रयेण उभयाशिवो नमस्तो न च स्पष्टः यतः असंग इत्यर्थं त्रयं दर्शितं एवं
सत्यपि न भव आकाशशब्दिताशक्तिरेव स्थलं आवासो यस्य स नमः स्थलः यथोक्तमभियुक्तैः । 'शक्तिः शरीरमधिदेवतमंतरात्मा ज्ञानं क्रियाकरणमासनजालमिच्छा ॥ ऐश्वर्यमायतनमावरणानि
चत्वं किं किं न यद्रवसि देवि शशांकमौलेः' इति १३० ॥ ४५ ॥ त्रिजटी ४१ चौरवासाः स्पष्टे द्वे ४१ रुद्रः 'प्राणावावरुद्रा एते हीदं सर्वोदयांति' इति श्रुतेः सर्वेषां प्राणरूपः ४३ सेनापतिः ४४
अजश्च बहुरूपश्च गंधधारी कपर्द्यपि ॥ ऊर्ध्वरेता ऊर्ध्वलिंग ऊर्ध्वशायी नमः स्थलः ८ ॥ ४६ ॥ त्रिजटी चौरवासाश्च रुद्रः सेनापतिर्विभुः ॥ अहश्चरो नक्तं चरस्ति
ग्ममन्युः सुवर्चसः ९ ॥ ४७ ॥ गजहादैवहाकालो लोकधाता गुणाकरः ॥ सिंहशार्दूलरूपश्च आर्द्रचर्मधरावृतः ७ ॥ ४८ ॥ कालयोगी महानादः सर्वकामश्चतुष्प-
थः ॥ निशाचरः प्रेतचारी भूतचारी महेश्वरः ८ ॥ ४९ ॥ बहुभूतो बहुधरः स्वर्भानुरमितो गतिः ॥ नृत्यप्रियो नित्यनर्तनर्तकः सर्वलालसः ९ ॥ ५० ॥
घोरो महातपाः पाशो नित्यो गिरिरुहो नभः ॥ सहस्रहस्तो विजयो व्यवसायो ह्यतंद्रितः १० ॥ ५१ ॥

विमुर्व्यापी ४९ अहश्चरो देवादिः ४५ नक्तं चरो राक्षसादिस्तदुभयरूपः ४७ त्रिग्ममन्युः तीक्ष्णक्रोधः ४८ सुवर्चसः सुतरां वर्चोऽभ्यनतप आदिजंते जोयास्मिन् समासांतोऽच् आर्षः ४९ ॥ ४७ ॥
गजहा 'वाराणस्यां पुरायातो गजरूपी महासुरः । जघ्रेतं कुंजरं भीममध्वमपिशंकरः' इति स्कांदे उपाख्यानात् गजासुरहंता १५० दैत्यहा ५१ कालः मृत्युः संवत्सरादिर्वा ५२ लोकधाता
लोकानामीश्वरः ५३ गुणानां दीनदयालुत्वज्ञानैश्वर्यादीनामाकरः खनिः ५४ सिंहशार्दूलरूपः सर्वहिंस्रपशुरूपः ५५ आर्द्रचर्मगजकृतिस्तदेवावरं तेनावृतः ५६ ॥ ४८ ॥ कालबन्धको योगी का-
लयोगी ५७ महानादः अनाहतध्वनिरूपः सच हंसोपनिषत्प्रसिद्धः ५८ सर्वकामाविषया अस्मिन्निति सर्वकामः अस्मिन् सर्वकामाः समाहिता इति श्रुतिः ५९ चतुष्पथः चत्वारः उपासनार्थं पंचानोऽ-
स्य स तथा ते च विश्वं तेजसप्राज्ञं शिवध्यानरूपाः १६० निशाचरः वेतालादिः ५१ प्रेतैर्भूतैश्च सहचरतीति प्रेतचारी ५२ भूतचारी ५३ महेश्वरः इंद्रादिभ्य ईश्वरेभ्यो महान् ५४ ॥ ४९ ॥ बहुभूतः सच्चत्य-
च्चाभवदिति सत्यं चानृतं च सत्यममवादित्यं तेन श्रुतमस्य बहुभवं ५५ बहुधरः महतः प्रपंचस्य धर्ता ५६ स्वर्भानुः मूलोज्ञानरूपस्तमः शब्दि तोराहुः ५७ अभितः अनंतः भूमेत्यर्थः ५८ गतिः मुक्तप्राप्यः
५९ नृत्यप्रियः तांडवेश्वरश्चिदंबरमूर्तिः १७० नित्यः संततः नर्तनं नृत्यं नित्यनर्तः ७१ नर्तकः नर्तयिता ७२ सर्वेषु लालसाप्रीतिरस्य विश्वबन्धुरित्यर्थः ७३ ॥ ५० ॥ घोरोः शिवस्य द्वेतन्वौ
घोराऽन्याश्चतुर्वादिर्घोराऽन्यासंतोपादिस्तद्वृत्त्वाद्धोरः ७४ महातपाः महत्सृष्टिसंहारक्षमं तप आलोचनं यस्य ७५ पाशयति स्वमायया बध्नातीति पाशः ७६ नित्यः ध्वंसराहितः ७७ गिरिरुहः पर्व-
तारूढः कैलासवासीत्यर्थः ७८ नमः व्योमवदसंगः ७९ सहस्रहस्तः ८० विजयः ८१ व्यवसायो निश्चय उद्योगो वाजयहेतुः ८२ अतएवातंद्रितः तंद्रातमो मयी दृष्टिः प्रवृत्तिनिरोधिनी तद्रहितः ।
अनिद्रित इति पाठे व्यवसायस्य विशेषणं १८३ ॥ ५१ ॥

अधर्षणः अग्रकंठ्यः ८४ धर्षणात्प्राभयरूपः ८५ यज्ञहावलि यज्ञघ्नः बौद्धावताररूपेण वायज्ञघ्नः । 'विश्वं भूतं भुवनं चित्रं बहुधा जातं जायमानं च यत् । सर्वोऽप्येकं रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु' इति मंत्रवर्णे
न विष्णवाद्यनन्यत्वाच्छिवस्य तद्विवक्षये दमुक्तं ८६ कामनाशकः स्मरस्य भक्तकामप्रदत्वेन हृच्छायावानाशकः ८७ दक्षयागापहारी स्पष्टं ८८ सुसहः सौम्यः ८९ मध्यमईषत्सौम्यः १९० ॥ ५२ ॥
तेजोपहारी अतिकूरः ९१ बलहा इन्द्ररूपेण बलनामानं दैत्यं हन्तीति तथा ९१ मुदितः कारणरूपेण नित्यमानंदयुक्तः ९३ अर्थः धनरूपेणार्थनीयः ९४ अजितः संग्रामादौ कृष्णेन तु बाणासुरयुद्धे शि-
वान्नयैव शिवो जितो न स्वबलेन यथा भीष्मेण कृष्णः स्वप्रतिज्ञां समर्थयताऽनृतः कृतः भक्तपारवश्यदर्शनाय तद्वत् एतच्च पुराणे प्रसिद्धं ९५ अवरः नास्ति वरो वरणीयो यस्माद्वन्य इत्यवरः ९६ गंभी-
रघोपो दुर्भिसमुद्रादिरूपेण ९८ गंभीरो दुरवगाहतात्पर्यो वेदरूपेण ९८ गंभीरमगाधं परैरनासादित तलं बलं सेनाशारीरं सामर्थ्यवावाहनं वृषभश्च धर्मरूपी यस्य सः गंभीरबलवाहनः ९९ ॥ ५३ ॥
न्यग्रोधरूपः न्यक्नीचैः रोहतीति ऊर्ध्वमूलो ह्यवाक्शास्त्रः प्रपोऽश्वत्थः सप्तातन इति श्रुतिप्रसिद्धः संसारवृक्षः २०० इति द्वितीयं शतकं ॥ न्यग्रोधः वटरूपः वटनिकटवासी दक्षिणामूर्तिरूप इत्यर्थः । मार्कंडे-
यष्टोवा एकार्णवस्थो वटस्तच्छापी बालकृष्णरूपी महाविष्णुर्वा १ वृक्षस्य कर्ण इव कर्णः एकदेशः पर्णैस्तत्र स्थितिर्यस्य स वृक्षकर्णस्थितिः वृक्षकल्पस्थितिरिति पाठे यथैकस्माद्भीजादेको वटस्ततोऽनंतानि
बीजानि तेभ्यस्तावन्तो वटा इति उत्तरोत्तरं वृद्धिमतः कार्यस्यानंतं तत्कल्पात्तत ईषद्व्यूनास्थितिः संसारवृक्षपालनं यस्य सः न्यूनत्वं ज्ञानेन । मर्जिते बीजे पुनः प्ररोहासंभवादमर्जिते च तस्या निवार्यत्वादिति
सूचयितुं कल्पम् । मार्कंडेयस्यापि एकार्णवैव ब्रह्मण्येकदेशे संसारवटोऽल्पोऽप्यनंतप्ररोहोस्तीति भगवता स्वमायारूपं वटव्याजेन प्रदर्शितम् अत्र 'शिवो महेश्वरश्चैव रुद्रो विष्णुः पितामहः । संसारवं-
धुः सर्वज्ञः परमात्मेति मुख्यतः । नामाष्टकमिदं तस्य प्रतिपादकमीक्षितुः' इति शैवे । विष्णुपितामहयोरपि शिवादनन्यत्वात्तद्वाचिभिरपिशब्दैः शिव एवाभिधीयत इति दर्शनात् । हरिर्वशैकैलास

अधर्षणो धर्षणात्प्रायज्ञहा कामनाशकः ॥ दक्षयागापहारी च सुसहो मध्यमस्तथा ७ ॥ ५२ ॥ तेजोपहारी बलहामुदितोऽर्थोऽजितोऽवरः ॥ गंभीरघो-
षो गंभीरो गंभीरबलवाहनः ९ ॥ ५३ ॥ न्यग्रोधरूपो न्यग्रोधो वृक्षकर्णस्थितिर्विभुः ॥ सुतीक्ष्णदशनश्चैव महाकायो महाननः ७ ॥ ५४ ॥ विष्वक्से-
नो हरिर्यज्ञः संयुगापीडवाहनः ॥ तीक्ष्णतापश्च हर्यश्वः सहायः कर्मकालवित् ८ ॥ ५५ ॥

यान्नायाम् । 'नामानितवगोविंदयानिलोके महान्ति च । तान्पेव मयनामा
निनात्र कार्या विचारणा' इति शिववचनाच्च । सर्वस्मिन् पुराणेशिवपर्यायैर्विष्णुपर्यायैर्वा एक एव ईश्वरोऽभिधीयते । शिवविष्णवोर्भेदमुत्तमानुत्तममावंचकल्पयतः पाषाडिनः शिरसि पततु वज्रपातः यथो-
क्तं सूतसंहितायाम् । 'ब्रह्माणं केशवं विष्णुं भेदभावेन मोहिताः । पश्यन्त्येकं न जानन्ति पाषाडोपहता जनाः' इति अतएव माताधातापितामहः रुद्रः बहुरावधुरिति विष्णुनाम सुब्रह्मरुद्रनामानि पठ्यन्ते ।
तथामहादेवोऽव्ययो हरिः गणनाथः प्रजापतिरिति शिवनाम सुविष्णुप्रजापतिनामानि । इतरेषामितरत्रगौणमुख्यवृत्तिभेदेन प्रवृत्तिरितिकल्पनाया उदाहृतशैवस्कां दवाक्यबाधितत्वेनानुत्था-
नात् । 'यो देवानां नामधा एक एव नामानि सर्वाण्यमाविशति । एकं संतं बहुधा कल्पयन्ति । एकं सद्भिर्बहुधा वदन्त्यभिप्रैयं मातरि श्वानमाहुः' इत्याद्यागमबहिर्भूतत्वाच्चेत्ते उपेक्षया एवेति दिक् नि-
पुणतरमुपपादितमेतदादिपर्वण्युपोद्धाते ९ विभुः विविधरूपेण हरिहरदुर्गागणेशार्काभिवाख्यादिरूपेण मक्तानामनुग्रहाय भवतीति विभुः ९ सुतीक्ष्णः अनेकब्रह्मांश्च कर्चवक्षमादशनायस्य
सुतीक्ष्णदशनः ४ महाकायः ५ महानन इति तदनुगुणेशरीरमुखे अनुवर्णिते ६ ॥ ५४ ॥ विष्वक् विषुसर्वतः अंचति पलायंते यस्य प्रयाणोद्योगे दैत्यानां सेना इति विष्वक्सेनः सर्वतः पूज्यते से-
नायस्येति वा अंचुगतिपूजनयोरिति धातुः ७ हरिः गजेन्द्रमोक्षणे आपदंहरतीति हरिः सर्वसंहर्ता वा ७ यज्ञः सृष्टिबीजभूतः तथाच श्रुतिः । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्दृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' इति ९ संयुगे संग्रामे आपीड इव आपीडोऽध्वजभूतं वाहनं वृषरूपं यस्य वृषरूपोऽध्वज एव वाहनमपीत्यर्थः २१० तीक्ष्णतापोऽभिस्तदात्मा २१ हरयः अति-
वेगवाहिनः अश्वस्यसहयः सूर्यस्तदात्मा २२ सहायः जीवस्य सखा । द्वासुपर्णा संयुजा सखायेति मंत्रवर्णात् १३ कर्मणां दशादीनां कालं योक्तवतीति कर्मकालवित् १४ ॥ ५५ ॥

विष्णुनामसादितश्चक्रलामार्थमिति विष्णुप्रसादितः १५ यज्ञः विष्णुरूपी 'यज्ञो वै विष्णुः' इति श्रुतेः १६ समुद्रः १७ वडवामुखः वह्निविशेषोयः सामुद्रजलं नित्यं शोषयति १८ हुताशनसहायो वायुः १९ प्रशांतात्मानिस्तरंगसागरस्वरूपः २० हुताशनोऽग्निः २१ ॥ ५६ ॥ स एव उग्रतेजाः दुःसहस्पर्शः २२ महातेजाः विश्वतः प्रकाशः २३ जन्मसंग्रामे साधुर्जन्यः २४ यतो विजयकालवित्तेन शूरोऽपि कालज्ञानाभावे पराजितो भवतीति गम्यते २५ ज्योतिषां ग्रहनक्षत्राणामयनं गमनं वर्णयते तच्छास्त्रं ज्योतिषामयनं कालवित्कालरूपश्चेति नाम द्वयार्थः २६ सिद्धिर्जयरूपा २७ सर्वकालादिकं विग्रहो देहो यस्य सर्वविग्रहः । संधीति पाठे संधिविग्रहयानासनादिरूपः २८ ॥ ५७ ॥ शिखी शिखावान् गृहस्थः २९ मुंडी तद्राहितः संन्यासी एतेन नैष्ठिकब्रह्मचारिणोऽपि ग्रहणं दंडीति पाठेऽपि पाठाशं वैष्णवं च दंडधारयतस्तावेव ३० जटी जटावान् वानप्रस्थः ३१ ज्वाली ज्वालावान् आर्चिरादिमार्गः शिखिप्रमृतिभिः प्राथ्यः ३२ मूर्ती शरीरे जायते आविर्भवतीति मूर्तिजः ३३ मूर्धमः मूर्धनि सहस्रारे वागच्छतीति मूर्धगः ३४ बली बलवान् वलीति पाठे बलिमान् वृद्धः ३५ वेणुपणवता लाख्यावाद्यविशेषास्तद्वान्वेणवी ३६ पणवी ३७ ताली ३८ खलं धान्यस्था नंतद्वान् ३९ कालकटकः कालस्य यमस्य कटो वेष्टकः आवरणमीश्वरीयामायातामपिकट्यावृणोतीति कालकटकः कटवर्षावरणधोरिति धातुः शालेति पाठे वृक्षाणामावरको वायुस्तस्याप्यावरको व्योमरूपी ४० ॥ ५८ ॥ नक्षत्रविग्रहं ग्रहतारादिशरीरं कालचक्रं तदनुसारिणीमतिरस्य सदैव ज्ञोवा । पाठांतरे गमयति चालयति वानक्षत्रविग्रहगमः मतिर्वा ४१ गुणेषु गुणकार्येषु विषयेषु बुद्धिर्यस्य जीवरूपीत्यर्थः ४२ लीयतेऽस्मिन् सर्वमिति लय ईश्वरः ४३ अगमः अचंचलः कूटस्थश्चिन्मात्रः यम इति पाठेऽपि तयोर्मयिताऽमस्कांततुल्यः स एव ४४ प्रजापतिः विराट् ४५

विष्णुप्रसादितो यज्ञः समुद्रो वडवामुखः ॥ हुताशनसहायश्च प्रशांतात्मा हुताशनः ७ ॥ ५६ ॥ उग्रतेजा महातेजा जन्यो विजयकालवित् ॥ ज्योतिषामयनं सिद्धिः सर्वविग्रह एव च ७ ॥ ५७ ॥ शिखी मुंडी जटी ज्वाली मूर्तिजो मूर्धगो बली ॥ वेणुपणवता ताली खली कालकटकः १२ ॥ ५८ ॥ नक्षत्रविग्रहमतिर्गुणबुद्धिर्लयागमः प्रजापतिर्विश्वबाहुर्विभागः सर्वगोऽमुखः ९ ॥ ५९ ॥ विमोचनः सुसरणो हिरण्यकवचोद्भवः ॥ मेढ्रजो वलचारी च महीचारी सुतस्तथा ७ ॥ ६० ॥ सर्वतूर्यनिनादी च सर्वातोद्यपरिग्रहः ॥ व्यालरूपो गुहावासी गुहो माली तरंगवित् ७ ॥ ६१ ॥ त्रिदशस्त्रिकालघृत्कर्मसर्वबंधविमोचनः ॥ बंधनस्त्वसुरेन्द्राणां युधि शत्रुविनाशनः ५ ॥ ६२ ॥

अतएव विश्वबाहुः विश्वेषां बाहव एव बाहवो यस्य स तथा ४६ विभागः विमज्यते पृथक्क्रियत इति व्यष्टिकार्यरूपः ४७ सर्वगः समाष्टिकार्यरूपः ४८ अतएव अमुखः भोगसाधनहीनः अभोक्तेतियावत् । सर्वतो मुख इति पाठे त्वेकं नाम ४९ ॥ ५९ ॥ विमोचनः संसारमोचकः २५० सुसरणः सुप्रापः । सुसरण इति पाठे शोभनं शरणं रक्षितृत्वं यस्य अपुनरावृत्तिग्रहमित्यर्थः ५१ हिरण्यकवचः हरतीति हिरण्यं मायातद्विकारभूतं कवचं भिक्वचं च मावरकं शरीरं । 'हिरण्यमेन पात्रेण सत्यस्यापि हि तं मुखं' इति श्रुतेस्तत्र उद्भव आविर्भावो यस्य स हिरण्यकवचोद्भवः ५२ मेढ्रजः मेढ्रे लिंगे आविर्भवतीति मेढ्रजः ५३ वलचारी वनचरः शबरः 'देवा वै वलेगाः पर्यपश्यन्ति ब्राह्मणा द्वलशब्दस्य वनवाचित्वं' ५४ महीचरश्चाचरतीति महीचारी ५५ सुतः सर्वत्र गतः प्राप्तः कर्मणिकः ५६ ॥ ६० ॥ सर्वतूर्यनिनादी स्पष्टं ५७ सर्वातोद्यपरिग्रहः आतोद्याः प्रतोदनाद्वा जीवपशवस्तेष्वसर्वेष्वपरिग्रहः कुटुंबस्य पशुपतिरित्यर्थः ५८ व्यालरूपः शेषात्मा ५९ गुहावासी योगी जेगी पण्यादिः २९० गुहः कातिकेयः ६१ माली वनमालाधारी ६२ तरंगवितरंगतुल्या निविषयसुखानि विंदति लभते इति तथा तरंगवित् ६३ ॥ ६१ ॥ त्रिदशः तिस्रो दशाः जन्मस्थितिनाशाः प्राणिनां पश्मादिति ६४ त्रिकालजातं वस्तु धारयतीति त्रिकालघृत् यथोक्तं 'अनागतमतीतं च भविष्यत् स्थूलमपि । तथा दूरं मूर्धं च निमेषः कल्पहस्त्यपि । चिदात्मनि स्थितान्येव पश्यमाया विजृम्भिते' इति ६५ कर्माणि संचितक्रियमाणानि बंधाश्च विद्याकामात्मकास्तेभ्यो मोचयतीति कर्मसर्वबंधविमोचनः ६६ बंधनस्त्वसुरेन्द्राणां वामनरूपेण बलेर्बंधकर्ता बहुवचनं कल्पमेदाभिप्रायं ६७ युधि शत्रुविनाशनः स्पष्टार्थम् ६८ ॥ ६२ ॥

सांख्यप्रसादः आत्मानात्मविवेकः सांख्यं तेनैव प्रसीदति ज्ञानैकलभ्य इत्यर्थः । अयवासांख्यज्ञानप्रदो दत्तात्रेय इत्यर्थः ६९ दुर्वासास्तस्यैव सोदर्यो रुद्राक्षः २७० सर्वसाधुनिषेवित इति ब्राह्मणानां राजा सोम उक्तः ७१ प्रस्कंदनः ब्रह्मादीनामपि च्यावयिता । मन्थेत्याच्य वनमच्युतानामिति मेत्रवर्णः ७२ विभागज्ञः प्राणिनां यथोचितं तत्तत्कर्मफलानां विभाजकः ७३ अतएवातुल्यः न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽभ्यः' इति गीतावचनात् ७४ यज्ञविभागवित् यज्ञियानां हविषां विभागाभिज्ञः ७५ ॥ ६२ ॥ सर्वत्रासो वसति स्थानमस्य सर्ववासः ७६ सर्वचारी ७७ दुर्वासाः दुस्यं आर्द्रगजकृत्तिरूपं वा सोयस्य दुर्लभं वा सोयस्य अनंतपारत्वादिति दुर्वासाः ७८ वासवः ७९ अमरः १८० हैमो हेमस्यायं समूहो हैमो हिमालयरूपी ८१ हेमकरो जांबूनदस्य सुवर्णस्य कर्ता जंबूद्वीपचिह्नभूतो जंबूदक्षस्तस्य हि फलं प्रस्कन्नं सुवर्णत्वं भजतीत्युपाख्यायते पुराणेषु ८२ अयज्ञो निष्कर्मा ८३ अथ च सर्वधारी सकलकर्मफलधर्ता ८४ धराणां दिग्गजशेषकूर्मादीनामप्युत्तमः अनन्याधारः सन्नतेः सर्वैः सहितस्य ब्रह्मांडस्य धर्ता ८५ ॥ ६४ ॥ लोहिताक्षः रक्तनेत्रः ८६ महाति विश्वव्यापकान्पक्षाणीं त्रियाण्यस्य समहाक्षः ८७ विजयावहः अक्षोपलक्षितो रथो यस्य स विजयाक्षः ८८ विशारदः पंडितः ८९ संग्रहः संगृह्णाति वाणादीन् दासान् स्वीकरोतीति संग्रहः २९० निग्रहः निग्रह्णाति इन्द्रादीन् तिस्रस्तान् दंडयतीति निग्रहः ९१ अतएव कर्ता ९२ सर्पा एव च रीरस्य वस्त्रस्य निवासनं विष्टं भकं यस्य स सर्पचरिनिवासनः वसुस्त्वमेऽस्य रूपं ९३ ॥ ६१ ॥ मुख्यः परमः ९४ अमुखः अवमः देवानामित्यर्थः 'अभिर्वै देवानामवमो विष्णुः परमस्तदंतरेण सर्वा अन्या देवताः' इति ब्राह्मणात् सर्वदेवतामय इत्यर्थः ९५

सांख्यप्रसादो दुर्वासाः सर्वसाधुनिषेवितः ॥ प्रस्कंदनो विभागज्ञोऽतुल्यो यज्ञभागवित् ७ ॥ ६३ ॥ सर्ववासः सर्वचारी दुर्वासा वासवोऽमरः ॥ हैमो हेमकरो यज्ञः सर्वधारी धरोत्तमः ९ ॥ ६४ ॥ लोहिताक्षो महाक्षश्च विजयाक्षो विशारदः ॥ संग्रहो निग्रहः कर्ता सर्पचरिनिवासनः ८ ॥ ६५ ॥ मुख्योऽमुखश्च देहश्च काहलिः सर्वकामदः ॥ सर्वकालप्रसादश्च सुबलो बलरूपघृत् ८ ॥ ६६ ॥ सर्वकामवरश्चैव सर्वदः सर्वतो मुखः ॥ आकाशनिर्विरूपश्च निपाती ह्यवशः खगः ७ ॥ ६७ ॥

देहः उपचितः अत्यंतपुष्ट इति यावत् ९६ काहलावाद्यविशेषस्तद्वान् काहलिः आर्षत्वादिप्रत्ययः देहारिरित्यापि पठंति ९७ सर्वकामदः ९८ सर्वकालप्रसादः ९९ सुबलः शोभनं परपीडापहा रिबलं सामर्थ्यस्य दयानिधिरित्यर्थः १०० इति तृतीयं शतकं ॥ बलो बलरामस्तद्रूपधारी बलरूपघृत् बलं च रूपं च तयोर्धर्ता वा १ ॥ ६१ ॥ सर्वकामवरः सर्वेषां काम्यमानानां वरः श्रेष्ठो मोक्ष इत्यर्थः २ सर्वदः स्पष्टं ३ सर्वतो मुख इति सर्वतः पाणिपादत्वादेरुपलक्षणं ४ आकाशनिर्विरूपश्च आकाशादिवर्णिगच्छंति विविधानिरूपाण्यस्मादिति स तथा अनेन वायुरभ्रं विद्युस्तनयितुरशरीरीण्येतानि तद्यथा न्यमुष्मादाकाशात्समुत्पाद्य परं ज्योतिरूपं संपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यंत एवैवैष संप्रवादोऽस्माच्छरीरात्समुत्पाद्य परं ज्योतीरूपं संपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुष इति श्रुतेरर्थो दर्शितः । सच यथा आकाशतादात्म्यं प्राप्तावाद्यादयोऽशरीरावविभाव्यमानस्वरूपाः संतोऽपि प्राट्टारं भेततः पृथग्भूयस्वेन रूपेणोपसंपन्ना भूत्वा निर्वाणदीपवत् परं ज्योतिरात्मनाभिनिष्पन्ना भवं त्येवं देहतादात्म्यापन्नः संप्रसादाख्यो जीवो देहात्पृथगविभाव्यमानस्वरूपोऽपि ध्यानकाले देहांतरवदेहाद्बुद्ध्यायस्वेनापहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकयुक्तेन रूपेणाभिनिष्पन्नस्तद्वदेव परं ज्योतिर्निर्विशेषं ब्रह्माभिमुख्येन प्रत्यगभेदेन निष्पद्यत इति ५ देहगतं निपातिवृत्तं तादात्म्यं प्राप्नुंशीलमस्येति निपाती ६ अतएवावशः देहसंबन्धादपरिहार्यदुःखादिसंबन्धः ७ खगः हार्दाकाशगः शुद्धेन रूपेणेत्यर्थः हार्दाकाश एव तावदसंगस्तदंतर्गतस्तु सुतरामसंगः सन्न निपाती अवशश्च मवत्बहो मोहस्य माहात्म्यमपारमिति भावः ८ ॥ ६० ॥

रौद्ररूपोमहाभैरवः ९ अंशुदेवताभेदः ३१० आदित्यस्तत्सहचारीभगापरमामादेवः तस्याअंशुश्चमगध्वाजायेतामितिब्राह्मणात् ११ बहुरात्रिमःसूर्यएव १२ शोभनंवर्चस्तेजःसुवर्चसंतद्वान्
सुवर्चसी १३ वसुवेगःवासयतिस्थापयत्येतत्सर्वमात्मनीतिवसुर्वायुः । 'वासुहोर्वैतान्संहृते'इतिश्रुतेः तस्यवेगइववेगोयस्यसतथा १४ महोवेगस्ततोऽप्यधिकवेगः १५ मनोवेगः मनसोऽप्यधिक
वेगः मनसोजवीयइतिमंत्रवर्णात् १६ निशाचरःनिशेवनिशाअविद्यातयाचरतिविषयान्मुक्तैस्तथा १७ ॥ ६८ ॥ सर्वेषुशरीरेषुवसतीतिसर्ववासी १८ श्रियासहवसतीतिश्रियावासी अलुक्स
मासः श्रीरत्र'कचःसामानियजूंषिसाहिश्रीरमृतासताम'इतिश्रुत्युक्तविद्याग्राह्या १९ अतएवउपदेशकरः २२० अकरःउपदेशमपितूर्णीभावेनास्यानं योक्तं । 'चित्रंवटतरोर्मूलेवृद्धाःशिष्या
गुरुयुवा । गुरोस्तुमौनव्याख्यानंशिष्यास्तुच्छिन्नसंशयाः'इति बाष्कलिनाचवाध्वःपृष्ठःपुनःपुनस्तूर्णीभूतएवस्थित्वातृतीयप्रश्नेप्राहब्रूमःखलुत्वंतुनविजानास्युपशातोऽयमात्मेति २१ अकरत्वादेव
मुनिर्मौनवान् २२ आत्मनिजीविनिश्चित्यदेहादुपाधेर्वा निर्गत्यआलोचयतीत्यात्मनिरालोकः २३ संमग्रःसम्पृक्सेवितः मजसेवायामित्यस्यरूपंनतुभंजेः २४ अतएवसहस्रदः अनंतस्यघना
देर्दाता २५ ॥ ६९ ॥ पक्षीगुरुत्मान् २६ पक्षरूपःमित्ररूपेणसहायः २७ अतिदीप्तःकोटिभूर्यप्रतीकाशःशत्रुतेजोभिभावकः २८ अतएवसर्वासांविशांप्रजानांपतिःसार्वभौमः २९ उन्मादयती
त्युन्मादोभोहकः ३३० यतःमदनःअनंगः ३१ कामःकाम्यमानःछयादिविषयरूपः ३२ अश्वत्थःसंसारवृक्षःकामप्रदोवावृक्षएव ३३ अर्थकरःधनादिप्रदः ३४ यशःकीर्तिप्रदश्च ३५ ॥ ७० ॥

रौद्ररूपोऽशुरादित्योबहुरात्रिमःसुवर्चसी ॥ वसुवेगोमहावेगोमनोवेगोनिशाचरः ९ ॥ ६८ ॥ सर्ववासीश्रियावासी
उपदेशकरोकरः ॥ मुनिरात्मनिरालोकःसंमग्रश्चसहस्रदः ८ ॥ ६९ ॥ पक्षीचपक्षरूपश्चातिदीप्तोविशांपतिः ॥
उन्मादोमदनःकामोहश्चत्थोऽर्थकरोयशः १० ॥ ७० ॥ वामदेवश्चवामश्चप्राग्दक्षिणश्चवामनः ॥ सिद्धयोगीमहर्षिश्चसि
द्धार्थःसिद्धसाधकः ९ ॥ ७१ ॥ भिक्षुश्चभिक्षुरूपश्चविषणोमृदुरव्ययः ॥ महासेनोविशाखश्चषष्टिभागोगवांपतिः ९ ॥ ७२ ॥

वामदेवः वामानां कर्मफलानां देवदेवो राजा विभाजकः ३६ वामः कर्मफलरूपः विषयसंपर्कजानंदमात्रस्वरूप इत्यर्थः ३७ प्राक्सर्वेषामाद्यः ३८ दक्षिणश्चत्रैलोक्याक्रमणसमर्थः ३९
वामनः बलिवंधनकर्ता ३४० सिद्धयोगीसनत्कुमारादिः ४१ महर्षिर्वैशिष्टादिः ४२ सिद्धार्थः ऋषभदत्तात्रेयादिः ४३ सिद्धश्चासौसाधकश्चज्ञानोत्तरसंन्यासमभीप्सन्त्याज्ञवल्क्यादि
विद्वत्संन्यासी ४४ ॥ ७१ ॥ भिक्षुर्लिंगधारीहंसः ४५ भिक्षुरूपः अलिंगः परमहंसः ४६ अतएवविषणोनिर्व्यवहारःदंडादिरहितः ४७ मृदुःसर्वभूताभयदाता ४८ अव्ययः निर्वि
कारःमानापमानादिप्राप्तावपिहर्षविषादशून्यः ४९ महासेनःकार्तिकेयोदेवसेनापतिः ३९० विशाखस्ततएवद्वेष्टेणवज्रप्रहारेकृतेजातस्तत्सहायः ५१ षष्टिभागःषष्टिस्तत्त्वानियस्यभागोभोज्यमति
यिभागइतिवत्षष्टिभागः । तानिचजागरितस्थानइत्यादिनामांशुकादौप्रसिद्धानि यथाजाग्रदवस्था बहिर्मुखंज्ञानं सप्तशब्दादयः पंचमंतव्यबोद्धव्याभ्यांसहिताःस्वसंकल्पोत्थावि
षयाः एकोनविंशतिर्भोगद्वाराणिदशेन्द्रियाणिपंचप्राणमनोबुद्धयहंकारचित्तानिचेतिस्थूलंमोक्षंशब्दाद्याश्रयभूतमिति एकोनविंशत् तथास्वप्नावस्थामंतमुखंज्ञानंवासनामयाश्चइतरेसर्वेषुक्षम
भोग्यांताएकोनविंशदेव । तथासुषुप्तस्थानंचेतश्चक्षुक्षमतरंमुखमितिषष्टिः भोग्यवर्गःयस्त्वभोक्तृसाक्षात्ज्ञानंदरूपोऽस्यामवस्थायामप्रत्यगानंदसूक्ष्माभिश्चेतोवृत्तिभिर्भुक्तेइतिषष्टिभागः ५२
गवामिन्द्रियाणांपतिश्चालकः ५३ ॥ ७२ ॥

वज्रहस्तःपर्वतमेताशक्रः ५४ विष्कंभोविस्तारस्तद्वान्विष्कंभी ५५ चमूस्तंभनोदैत्यसेनास्तंभनकृत् ५६ वृत्तंयुद्धेयेनमंडलानांकरणमावृत्तंपरसेनांभित्वापुनरक्षतेनआगमनंतयोःकरःकर्तावृत्ता
वृत्तकरः । ऋतावृत्तेतिपाठेनिष्कपटमावृत्तकर्ता ५७ तालःसंसारसिंघोस्तलमाधारस्थानवेत्तीतितालःशुद्धब्रह्मवित् ५८ मधुर्वसंतः ५९ मधुकःकोयष्टिकाख्यःपक्षीतद्वल्लोचनेयस्यसमधुक
लोचनः । मध्वेवमधुकंश्रांष्टंतद्वर्तिगनेत्रइतिवा ३९० ॥ ७३ ॥ वाचस्पतिदेवपुरोहितमनुजातःवाचस्पत्यःपुरोहितकर्मकर्ता । 'बृहस्पतिर्हवैदेवानांपुरोहितस्तमन्वयेमनुष्यराज्ञांपुरोहिताः'
इतिब्राह्मणेबृहस्पतियःसुभृतंविभर्तातिमंत्रस्यबृहस्पतिपदस्यव्याख्यानात् ६१ वाजसनःशाखाविशेषवर्तकोऽध्वर्युकर्मकर्ता ६२ नित्यमाश्रमपूजितःस्पष्टं ६३ ब्रह्मचारीब्रह्मणिचरतीति
ब्रह्मनिष्ठः ६४ लोकेषुब्राह्मणादिगृहेषुचरतिमक्षयतीतिलोकचारीभिक्षुः ६५ सर्वचारीसर्वगः । 'यएवंवेदाहंब्रह्मास्मीतिसइदंसर्वभवति'इतिश्रुतेरात्मज्ञानात्सार्वात्म्यंप्राप्तइत्यर्थः ६६ वि
चारविद्विपरीतंचरणमंतंमुखतयागमनंतद्वेता ६७ ॥ ७४ ॥ ईष्टेइतीज्ञानोनियंतांस्तर्थाभीत्यर्थः लटःज्ञानच् ६८ ईश्वरःअश्रोतिव्याप्नोतीति अश्रोतेराशुर्कर्मणिवरद्वेत्तुणादिसूत्रेण
अश्रुव्याप्तावित्यस्मात्वरद्वत्क्रिशीरीचोपधायाइतिपूर्वसूत्रादनुवृत्त्याउपधायाईत्वंच ६९ कालःकलपतिसर्वेषांपुण्यपापादिकंतत्फलप्रदानार्थसंख्यातीतिकालःचित्रमुष्मात्मा १७० निशा
चारीब्राह्म्यानिशायामहाप्रलयरूपायामपिचरतिप्रत्यगानंदमनुभवतीतिनिशाचारी ७१ पातिरक्षतीतिपिनाकोधनुर्विशेषस्तद्वान्पिनाकी । पिनाकादयश्चेतिपातेरित्वमाकप्रत्ययोनुडागमश्च
निपात्यते ७२ निमित्तंलक्ष्यंदैत्यादिस्तत्रस्थस्तदंतर्थाभी ७३ निमित्तंतद्रूपश्चविश्वरूपत्वात् ७४ नंदिःसमृद्धिः एवास्यपरमासंपदितिश्रुतेर्ज्ञानसंपदृषः ७५ नंदिकरःसंपत्करः ७६ हरि

वज्रहस्तश्चविष्कंभीचमूस्तंभनएवच ॥ वृत्तावृत्तकरस्तालोमधुर्मधुकलोचनः ७ ॥ ७३ ॥ वाचस्पत्योवाजसनोनित्यमाश्रमपूजितः ॥ ब्रह्मचारीलोकचारी
सर्वचारीविचारवित् ७ ॥ ७४ ॥ ईशानईश्वरःकालोनिशाचारीपिनाकवान् ॥ निमित्तस्थोनिमित्तचनंदिर्नंदिकरोहरिः १० ॥ ७५ ॥ नंदीश्वरश्चनंदीचनं
दनोनंदिवर्द्धनः ॥ भगहारीनिहंताचकालोब्रह्मापितामहः ९ ॥ ७६ ॥ चतुर्मुखोमहालिंगश्चारुलिंगस्तथैवच ॥ लिंगाध्यक्षःसुराध्यक्षोयोगाध्यक्षोयुगावहः
७ ॥ ७७ ॥ बीजाध्यक्षोबीजकर्ताअध्यात्मानुगतोबलः ॥ इतिहासःसकल्पश्चगौतमोऽथनिशाकरः ८ ॥ ७८ ॥

हेनुमान् रामरूपस्याविष्णोःसहायः ७७ ॥ ७५ ॥ नंदीशिवस्यगणोवाहनंवातस्येश्वरः ७८ नंदीगणरूपश्च ७९ नंदनआनंदयिता ३८० नंदिवर्द्धनःदत्तायाअपिसंपदश्छेदकः ८१
भगानिंद्रादीनामैश्वर्याणितान्यपिहरतीतिभगहारी ८२ निहंतामृत्युरूपेण ८३ कालःकलानांचतुःषष्टिसंमितानांनिवासःकालः ८४ अतएवब्रह्माअतिशयेनमहान् ८५ पितामहःपि
तुर्विष्णोरपिपिता । इंदिरालोकमातामेतिलक्ष्म्यालोकमावृत्त्वस्यप्रसिद्धत्वेनतद्रुर्विष्णोर्लोकपितृत्वात् ८६ ॥ ७६ ॥ चतुर्मुखोविधाता ८७ महत्सर्वदेवासुरादिपूज्यलिंगमस्यसमहा
लिंगः ८८ चारुलिंगःरमणीयवेषः ८९ लिंगाध्यक्षः लीनमावृत्तमयंमयंतीतिलिंगानिप्रत्यक्षादीनिप्रमाणानितेषामध्यक्षःप्रवृत्तिनिवृत्तिनियामकः ३९० सुराध्यक्षः चतुरादिप्रमाणाना
मधिष्ठातारःसुरास्तेषामप्यध्यक्षः ९१ योगाध्यक्षःतेषामेवैन्द्रियदेवतानांहादांकाशेएकीकरणयोगः । अत्रह्येतैसर्वैकंभवतीतिश्रुतेः तस्याप्यध्यक्षः एतत्तत्त्वयैवयोगःप्राप्यइत्यर्थः ९२
युगावहःयुगानिपुण्यपापतारतम्यवतिकृतत्रेताद्वापरकलिसंज्ञान्यावहतिनिर्वर्तयतीतितथा ९३ ॥ ७७ ॥ बीजधर्माधर्मौतयोरध्यक्षःफलदाताबीजाध्यक्षः ९४ बीजकर्तास्पष्टं ९५ अध्या
त्मानुगतःआत्मानमधिकृत्यप्रवृत्तंशास्त्रमनुसरन्साधकइत्यर्थः ९६ बलःबलानिष्टत्यादीनिवर्ततेऽस्मिन्नितिबलः मत्वर्यायाशंआद्यजंतं ९७ इतिहासोभारतादिः ९८ सकल्पःयज्ञकल्प
केनप्रयोगविधिविचारेणसहितोभीमांसांन्यायसंघः ९९ गौतमस्तर्कशास्त्रप्रणेता ४०० इतिचतुर्थशतकं ॥ निशाकरश्चंद्रश्चाद्रव्याकरणप्रणेता १ ॥ ७८ ॥

दंभः दम्भनातिशयानुदमयतीति तथा २ अदंभः नास्ति दंभोदमकोपस्य ३ वैदंभः दंभो धर्मध्वजित्वं तद्विरहिताविदंभास्तेषामयस्वमूतो वैदंभः ४ वश्यो भक्तपराधीनः ५ वशकरः अन्यान्वशो कर्तुं समर्थः वंश्यो वंशकर इति पाठे स्पष्टोऽर्थः ६ कलिः अन्योन्यं देवासुरादीनां वैरकर्ता ७ लोककर्ता भौतिकचतुर्दशभुवननिर्माता ८ पशुपतिः ब्रह्मादिस्तं वपयतां जीवपशूनां पतिः पालकः ९ महाकर्ता पंचभूतानामपि स्रष्टा ४१० अनौषधः व्रीह्याद्यन्नजातीयरहितः अभोकेति यावत् ११ ॥ ७९ ॥ अक्षरं मय्यं १२ परमं ब्रह्म जन्माद्यवरब्रह्मापेक्षया परममुत्कृष्टमानंदमात्रस्वरूपं १३ बलवत् बलाभिमानि देवतारूपं १४ अतएव शक्रोतीति शक्रः शतक्रतुशब्दावयवयोरेत्यवर्णयोर्लोपेन वा शक्रः १५ नीतिर्दंडेषु दंडप्रणयनादिः १६ अनीतिस्तद्विपर्ययः १७ शुद्धात्मा विमलचित्तः १८ शुद्धः दोषास्पर्शा १९ मान्यः मानार्हः २० गतागतः यातायातवान्संसारः २१ ॥ ८० ॥ बहुप्रसादः २२ सुखप्रः स्वप्रावस्थाभिमानातीतजसोऽप्ययमेव २३ दर्पणः दर्पण इव विश्वप्रतिबिम्बदर्शनास्पदं २४ अभिजित्वा ह्याभ्यंतरं शत्रुजित् २५ वेदकारो निःश्वसितमेतद्यद्येदहत्यादिश्रुतेर्वेदानां कर्ता २६ मंत्रावेदादन्येतांत्रिकपौराणिकादेशभाषामयास्तेषां कर्ता मंत्रकर्ता २७ विद्वान् २८ समरमर्दनः ममरेशत्रूणां मर्दनः २९ ॥ ८१ ॥ महातोमेघाः प्रलयकालिकास्तेषु तदधिष्ठातृदेवतात्वेन वज्रतीति महामेघनिवासी ४३० महाघोरः प्रलयकर्तृत्वात् ३१ वशो सर्वमस्यास्तीति वशी ३२ कृणोति हि नस्ति जगदितिकरः संहारकर्ता ३३ अग्नेरिव ज्वालातेजो यस्य सोऽग्निज्वालः ३४ ततोऽपि महाज्वालः ३५ अतिधूम्रः कालाग्निरूपेण

दंभो ह्यदंभो वैदंभो वश्यो वशकरः कलिः ॥ लोककर्ता पशुपतिर्महाकर्ता ह्यनौषधः १० ॥ ७९ ॥ अक्षरं परमं ब्रह्म बलवच्छक्र एव च ॥ नीतिर्ह्यनीतिः शुद्धात्मा शुद्धो मान्यो गतागतः ११ ॥ ८० ॥ बहुप्रसादः सुखप्रो दर्पणोऽथ त्वमभिजित् ॥ वेदकारो मंत्रकारो विद्वान्समरमर्दनः ८ ॥ ८१ ॥ महामेघनिवासी च महाघोरो वशीकरः ॥ अग्निज्वालो महाज्वालो अतिधूम्रो हुतो हविः ९ ॥ ८२ ॥ वृषणः शंकरो नित्यं वर्चस्वी धूमकेतनः ॥ नीलस्तथांगलुब्धश्च शोभनो निरवग्रहः ८ ॥ ८३ ॥ स्वस्तिदः स्वस्तिभावश्च भागी भागकारो लघुः ॥ उत्संगश्च महांगश्च महागर्भपरायणः ८ ॥ ८४ ॥ कृष्णवर्णः सुवर्णश्चंद्रियंसर्वदेहिनाम् ॥ महापादो महाहस्तो महाकायो महायशः ७ ॥ ८५ ॥ महामूर्धामहामात्रो महानेत्रो निशालयः ॥ महांतको महाकर्णो महोष्ठश्च महाहनुः ८ ॥ ८६ ॥

सर्वदाहकालेऽत्यंतं धूम्रमयः ३५ हुतः आदिकर्मणिक्तः होमेन प्रीतः ३७ हविः पय आदिरूपः ३८ ॥ ८२ ॥ वृषणः वर्षतिकर्मफलानीति वृषणो धर्मः गुणमावर्षः । यद्वा वृषो धर्मोऽस्त्यस्मिन्निति वृषणः पामादित्वात्प्रत्ययः ३९ शंकरः सुखप्रदः ४४० नित्यं वर्चस्वी ४१ धूमकेतनः वह्निरूपः ४२ नीलः मरकतवर्णः ४३ तथेति तत्तद्वहेतोः अंगलुब्धः अंगं स्वीयोऽवयवः लिङ्गमिति यावत् तत्र लुब्धः नीलेऽनीले वालिङ्गे नित्यं सन्निहित इत्यर्थः ४४ शोभनः कल्याणहेतुः ४५ निरवग्रहः प्रतिबंधशून्यो मनोरथवृष्टिकर्ता ४६ ॥ ८१ ॥ स्वस्तिदः ४७ स्वस्तिभावः सुतरां अस्ति भावः सत्तास्येति स्वस्तिभावः ४८ भागी यज्ञे भागवान् ४९ भागकरः यज्ञियहविषां विभाजकः ४९० लघुः शीघ्रः ५१ उत्संगः असंगः ५२ महांगः महालिङ्गः ५३ महान् गर्भ उत्पादनीयत्वे परायणमवश्यं गम्यं यस्य स महागर्भपरायणः प्रजननात्मकः कंदर्प इत्यर्थः ५४ ॥ ८४ ॥ कृष्णवर्णो विष्णुरूपेण ५५ सुवर्णः श्वेतवर्णः सांब रूपेण ५६ सर्वदेहिनां मिन्द्रियंसर्वेन्द्रियरूपः ५७ महापादः ५८ महाहस्तः ५९ महाकायः ४६० महायशः ६१ ॥ ८५ ॥ महामूर्धा ६२ महामात्रः महाप्रमाणः ६३ महानेत्रः ६४ निशालयः निशेव निशा अविद्यातस्यालयो यत्र ६५ महांतकः मृत्युमृत्युः ६६ महाकर्णः ६७ महोष्ठः ६८ महाहनुः ६९ ॥ ८६ ॥

महानासः ४७० महाकंबुर्महाकंठः ७१ महाग्रीवः ७२ श्मशानभाक् मृगशान्तिराणां शान्तमूकरणं मजतीति श्मशानभाक् देहबंधच्छेदोति यावत् ७३ महावक्षाः रक्ष इति पाठे महती रक्षारक्षणं यस्य स तथा ७४ महोरस्कः ७५ अंतरात्मा ७६ मृगालयः अंकाधिरोपितमृग इत्यर्थः ७७ ॥ ८७ ॥ लंबंतेऽस्मिन्ननेकानितरोफलानीव ब्रह्मांडानीति लंबनः ७८ लंबितोष्ठः प्रलयकाले विश्वं स्रुतुं लंबितौ दीर्घां कृतौ ओष्ठौ येन सः ७९ महती ब्रह्मादिभिरप्यज्यामायायस्य समहामायः ४८० पयोनिधिः क्षीरसमुद्रः ८१ महादंतः ८२ महादंष्ट्रः ८३ महाजिह्वः ८४ महामुखः ८५ ॥ ८८ ॥ महानखः नृसिंहः ८६ महारोमावराहः ८७ महाकोशः महोदरः ८८ महाजटः ८९ प्रसन्नः ४९० प्रसादः प्रसन्नता ९१ प्रत्ययोऽनुभवः ९२ गिरि साधनः पर्वत एव साधनं रणे जयहेतुर्यस्य गिरिधन्वेत्यर्थः ९३ ॥ ८९ ॥ स्निह्यतीति स्नेहनः पितृवत् प्रजासुखे हवान् ९४ अस्नेहनस्तद्विपरीतः ९५ अजितः ९६ महामुनिरत्यंतं मौनवान् मननशीलो वा ९७ वृक्षाकारः संसारवृक्षपत्राकारो यस्य ९८ वृक्षकेतुः संसारवृक्षपत्रकेतुर्ज्ञापको यस्य नहि देहेन्द्रियाण्यनुपादाय ब्रह्मजिज्ञासितुं शक्यं ९९ अनलो नास्ति अलं पूर्तिर्यस्य भुंजानस्य सोऽनलोऽग्निः ५०० इति पंचमं शतकं ॥ वायुरेव वाहनं देशाद्देशांतरं प्रति गतेः साधनं स वायुवाहनः १ ॥ ९० ॥ गंड इव गंडो भूमेरुच्छूनप्रदेशः क्षुद्रशैलास्तेषु लीयते गच्छतीति गंडलीः गंडशब्दपूर्वात् लीगतावस्मात् किं विमक्तिः लोपः सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णो वा आर्षः २ मेरुधामा ३ देवाधिपतिः ४ अपर्वशीर्षः ५ सामास्यः ६ ऋक्सहस्रामितेक्षणः ७ ॥ ९१ ॥ यजुःपादभुजः ८ गुह्यः उपनिषद्देशः

महानासो महाकंबुर्महाग्रीवः श्मशानभाक् ॥ महावक्षामहोरस्कौ ह्यंतरात्मा मृगालयः ८ ॥ ८७ ॥ लंबनो लंबितोष्ठश्च महामायः पयोनिधिः ॥ महादंतो महादंष्ट्रो महाजिह्वो महामुखः ८ ॥ ८८ ॥ महानखो महारोमो महाकेशो महाजटः ॥ प्रसन्नश्च प्रसादश्च प्रत्ययोगिरि साधनः ८ ॥ ८९ ॥ स्नेहनोऽस्नेहनश्चैव अजितश्च महामुनिः ॥ वृक्षाकारो वृक्षकेतुरनलो वायुवाहनः ८ ॥ ९० ॥ गंडली मेरुधामा च देवाधिपतिरेव च ॥ अथर्वशीर्षः सामास्यः ऋक्सहस्रामितेक्षणः ८ ॥ ९१ ॥ यजुःपादभुजो गुह्यः प्रकाशो जंगमस्तथा ॥ अमोघार्थः प्रसादश्च अभिगम्यः सुदर्शनः ८ ॥ ९२ ॥ उपकारः प्रियः सर्वः कनकः कांचनच्छविः ॥ नाभिर्नंदिकरो भावः पुष्करस्थपतिः स्थिरः १० ॥ ९३ ॥ द्वादशस्त्रासनश्चाद्यो यज्ञो यज्ञसमाहितः ॥ नक्तं कलिश्च कालश्च मकरः कालपूजितः १० ॥ ९४ ॥

९ प्रकाशः कर्मकांडः १० जंगमः नृपश्चादिरूपः ११ अमोघार्थः नयान्ना अमोघोऽर्थो यत्र सः अमोघार्थः १२ प्रसादः प्रसीदतीति दयालुः १३ अभिगम्यः सुखप्राप्यः १४ सुदर्शनः भंगलावहं दर्शनं यस्य १५ ॥ ९२ ॥ उपकारः प्रीणनरूपः १६ प्रियः सुखदायी १७ सर्वः सरत्यभिमुख आयातीति सर्वः १८ कनकः स्वर्णादिप्रियवस्तुरूपः १९ कांचनच्छविः ५१० नाभिः भुवनस्य मध्यदेशः । अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिर्यज्ञरूपः अत्यूर्ध्वगतिहेतुत्वाभावाच्च ज्ञस्य नाभित्वं २१ नंदिकरः यज्ञफलसमृद्धिकर्ता २२ भावः क्रतुश्च द्यारूपः २३ पुष्करस्य ब्रह्मांडस्य स्थपतिः स्वामी २४ स्थिरः स्थावरः पर्वतादिरूपः २५ ॥ ९३ ॥ द्वादशः नृणां दशमर्गं वासादयो दशास्तासामृत्युर्दशमीस्वर्ग एकादशी मोक्षो द्वादशीति द्वादश इति संसारापेक्षया मोक्ष उच्यते २६ त्रासनः आंतरालिकदशारूपेण भयजननः २७ आद्यः संसारात्प्राचीनः शुद्धः आद्यंतमध्यरूप इति नाम त्रयार्थः २८ यज्ञः जीवेशयोः संगतिकरणरूपो योगः २९ अतएव यज्ञसमाहितः तत्र स्थस्तदेकलभ्य इत्यर्थः ५३० नक्तं भिन्नतमप्रकाशात्मा महाभोहः ३१ कलिस्तत्कार्यमृतः कामक्रोधलोभादिरूपः ३२ कालस्तस्यापि कार्यजन्ममरणप्रवाहः कालयति संवल्यतीति यो गात् ३३ मकरः मकराकारं शिशुमारचक्रं कालस्य ज्ञापकं तत्स्वरूपः ३४ कालेन मृत्युना पूजितः कालपूजितः ५३५ ॥ ९४ ॥

सगणः प्रमया विद्युतः ५३६ गणकारः वाणादीन् भक्तान् स्वगणान् करोतीति गणकारः ३७ भूतानां वाहनो योगक्षेमनिर्वाहको ब्रह्मासारथिर्यस्य भूतवाहनसाराथिः ३८ भस्मशयः । भस्मर्त्सनदीभ्योरिति जुहोत्यादिकाद्वातो रन्ध्रेभ्योऽपि दृश्यत इति भस्मशयः । भस्मस्ति भस्मयति दोषान् भासयति वा आत्मानमिति भस्म तथा चोक्तं वासिष्ठेन 'भस्मना त्सर्वपापानां पाशानां च महामुने । भस्मेति कीर्त्यते रोगाणां च भिमर्त्सनात्' इति । तत्रैव 'बाह्यमोक्षेण किं भस्मधारणं मोक्षलक्षणं ॥ भस्मना भित्तयुक्तस्य ज्ञानमुत्पद्यतेऽचिरात्' इति श्रुतावप्यर्थशिरसि । अग्निरित्यादिना भस्मगृहीत्वाऽभिभूयानि संपृष्टे द्रव्ये तत्पाशुपतं पशुपाशविमोक्षायैति । भस्मनि शेते भस्मशयः तेन उलूनादिकमपि कर्तव्यं । यथा हवृद्धशातातपः । 'स्तेयं कृत्वा गुरुदारांश्च गत्वामद्यं पीत्वा ब्रह्म हत्यां च कृत्वा । भस्मच्छन्नो भस्मशय्यां शयानो रुद्राध्वानी मुच्यते सर्वपापैः' इति ३९ भस्मगोप्ता भस्मना गोपायति जगदिति भस्मगोप्ता वक्ष्यति चात्रैव । 'रक्षार्थं मंगलार्थं च पवित्रार्थं च भामिनि । लांछनार्थं च भक्तानां भस्मदत्तं मया पुरा' इति ५४० भस्मभूतः पञ्चमं कणकनाभिमुनौ कराच्युतं शाकरसंघट्टानृत्यतिसतिततृत्योपशमार्थं महादेवेन स्वमंगुलिभित्वा तज्जं भस्मदर्शितं तेन स्वस्य वपुः केवलं भस्ममयमिति ज्ञाप्यते ४१ तरुः कल्पवृक्षादिः ४२ गणः भृंगिरिति मंदिकेश्वरादिस्तद्रूपः ४३ ॥ ९९ ॥ लोकाश्चतुर्दश भुवनानि तेषां पालो लोकपालः ४४ अलोकः लोकातीतः ४५ महात्मा पूर्णः ४६ सर्वपूजितः ४७ शुक्रः शुद्धः ४८ त्रिशुक्रः त्रीणि कायवाहनां त्रिशुक्रानियस्य ४९ अतएव संपन्नः कैवल्यप्राप्तः ५० शुचिः आगंतुकमपि मलं न स्पृशति असंमदित्यर्थः ९१ भूतैः

सगणो गणकारश्च भूतवाहनसाराथिः ॥ भस्मशयो भस्मगोप्ता भस्मभूतस्तरुर्गणः ८ ॥ ९५ ॥ लोकपालस्तथाऽलोको महात्मा सर्वपूजितः ॥ शुक्रस्त्रिशुक्रः संपन्नः शुचिर्भूतनिषेवितः ९ ॥ ९६ ॥ आश्रमस्थः क्रियावस्थो विश्वकर्ममतिर्वरः ॥ विशालशाखस्ताम्रोष्ठो ह्यंबुजालः सुनिश्चलः ८ ॥ ९७ ॥ कपिलः कपिशः शुक्रआयुश्चैव परोऽपरः ॥ गंधर्वो ह्यदिति स्ताक्षर्यः सुविज्ञेयः सुशारदः ११ ॥ ९८ ॥ परश्वधायुधो देवः अनुकारी सुबांधवः ॥ तुंबवीणो महाक्रोध ऊर्ध्वरेता जलेशयः ८ ॥ ९९ ॥ उग्रो वंशकरो वंशो वंशनादो ह्यनिर्दितः ॥ सर्वांगरूपो मायावी सुहृदो ह्यनिलोऽनलः १० ॥ १०० ॥

पूर्वाचार्यैर्निषेवितः भूतनिषेवितः ५२ ॥ ९१ ॥ आश्रमेषु चतुर्धर्मरूपेण तिष्ठतीत्याश्रमस्थः ५२ क्रियावस्थः धर्मस्यैव पूर्वकृपां क्रियायागादिस्तदवस्थापन्नः ५३ विश्वकर्ममतिः देवशिखिर्नोयस्कौ शलंतद्रूप इत्यर्थः ५४ वरः प्रियतम इति वरोलक्ष्म्यादिरूपः ५५ विशालशाखः दीर्घबाहुः । 'शाखापक्षांतरे बाहौ' इति मेदिनी ५७ ताम्रोष्ठः ५८ अंबुजालः जलसमूहः सागर इत्यर्थः । 'जालं गवाक्ष आनायेन्नारके दंभद्वयोः' इति मेदिनी ९९ सुनिश्चलः पर्वतादिरूपः ५१० ॥ ९७ ॥ कपिलः ६१ कपिशः ६२ शुक्र इति त्रयोऽपि वर्णवाचिनस्तद्वान् ६३ आयुर्जीवनकालः ६४ परः प्राचीनः ६५ अपरोऽर्वाचीनः ६६ गंधर्वश्चित्ररथादिः ६७ अदितिर्देवमाता हयं वा अदिति रिति श्रुतेः पृथ्वी वा ६८ ताक्षर्यः वैतथ्यः ६९ सुविज्ञेयः सुखेन ज्ञातुं योग्यः ५७० सुशारदः शोभनवाक् ७१ ॥ ९८ ॥ परश्वधायुधः ७२ देवः विजिगीषुः ७३ अनुकारी भीष्महंतुमायुधं प्रक्षेपुमनुकरोति वा सोऽनुकारी ७४ शोभनश्चासौ बांधवश्च सुबांधवोऽर्जुनसखा ७५ तुंबवीणः तुंबीफलद्वययुक्ता वीणायस्यैव रुद्रवीणेति लोके प्रसिद्धा ७६ महाक्रोधः प्रलयकाले ७७ ऊर्ध्वरेताः ऊर्ध्वदेवमनुष्येभ्य उपर्यपिरेतः प्रजाब्रह्मविष्णवादिरूपायस्यसः ७८ जलेशयः विष्णुरूपी शेषपर्वके जलशायी ७९ ॥ ९९ ॥ उग्र उत्कर्षेण प्रसतीत्युग्रः १०० वंशकरः ८१ वंशश्च प्रसिद्धः ८२ वंशनादः ८३ अनिर्दितः ८४ सर्वांगरूपः सर्वेष्वंगेषु रूपं सौंदर्यमस्यास्तीति 'रूपं स्वभावे सौंदर्यं' इति मेदिनी ८५ मायावी मायाविशिष्टः मायिनं तु महेश्वरमिति प्रसिद्धेः ८६ सुहृदः अदंतस्वमार्थं प्रत्युपकारमनपेक्ष्य उपकर्ता ८७ अनिलः वायुः ८८ अनलोऽग्निः ५८९ ॥ १०० ॥

वध्नात्यनेनेति बंधनः संसारपाशः ५२० बंधकर्ता संसारनिर्माता ९१ सुबंधनविमोचनः सुतरां बंधनस्य मायापाशस्य मोचनकर्ता ९२ यज्ञारयोदैत्यास्तैः सहा पितृसतीतिसयज्ञारिः ९३ कामारयो जितकामाः योगिनः तैश्च सहा स्तीति सकामारिः ९४ महादंष्ट्रः ९५ महायुधः ९६ ॥ १०१ ॥ बहुधानिर्दितः दारुकावनेऽतिकमनीयं रूपं दृष्टवान्मन्त्रः सत्रयं पापिष्ठोऽस्मत्पत्नीनां चित्तं मोहयितुमागतोऽस्तीति सर्वैर्दंष्ट्रमिनिर्दितः ९७ शृणाति हि नस्ति दारुकावनस्थान्मुनीन् मोहयतीति शर्वः ९८ शंकरस्तेषामपि कुशलं करेयस्य स्वाधीनं स्येत्यर्थः ९९ शंकाणां समूहः शंकंतस्परह्वरः शंकरः सर्वसंशयदाहकः । 'रोऽर्ककामानिले वन्हौ' इति विश्वलोचनः । यैर्मुनिभिर्दारुकावनस्थैर्निर्दितो याश्च मोहितवान्तेषामेव कारुण्यात्कल्याणं सर्वसंशयोच्छेदं च तत्त्वज्ञानदानेन कृतवानिति नाम चतुष्कृता त्वर्थः ६०० इति पष्ठं शतकं ॥ अधनः दिगंबरत्वात् १ एवमप्यमराणां ईशः अमरेशः २ महादेवो देवेन्द्रादीनामपि पूज्यः यथोक्तं सावपुराणे । 'पूज्यतेयः सुरैः सर्वैर्महांश्चैव प्रमाणतः ॥ महोत्तिधातुः पूजायां महादेवस्ततः स्मृतः' इति ३ विश्वदेवः विश्वं विष्णुर्वपुःकार इति वक्ष्यमाणत्वाद् विश्वं विष्णुस्तस्यापि देव आराध्यः ४ सुरारिहा ५ ॥ २ ॥ अहिर्बुध्न्यः अहिः सर्पः तस्य विशेषणं बुध्न्यः बुध्न्यमूलं साधुरिति ब्रह्मांडमूलं पातालं तत्र वर्तत इति यावत् शेषस्वरूप इत्यर्थः यथोक्तं विष्णुपुराणे । 'संकर्षणात्मको द्रोणिष्कम्यातिजगन्नयं' इति पदद्वयात्मकमेकं नाम ६ अनिलाभः वायुर्यथा अप्रत्यक्षोऽपि स्पृशेन्न ज्ञायते एवमयं विषयसंस्पर्शजन्यानुभवरूपः यथोक्तं । 'परामर्शप्रमेयेषु या फलत्वेन संमता ॥ संवित्सैव हेमयोधो वेदांतोक्तिप्रमाणतः' ७ चेकितानः कितज्ञाने अदादिः अस्मात्पृथक् शुकिशानच् अतिशयेन चिकेति जानातीति चेकितानः युगपदशेषविशेषविज्ञानवानित्यर्थः ८ हविरिव हविस्तस्यैव भोक्तुर्भोग्यजातं । हरिरिति पाठेऽपि तस्यैव हर्तव्यं वस्त्विति सरवार्थः दृज औणादिकः सर्वधा

बंधनो बंधकर्ता च सुबंधनविमोचनः ॥ सयज्ञारिः सकामारिर्महादंष्ट्रो महायुधः ७ ॥ १०१ ॥ बहुधानिर्दितः शर्वः शंकरः शंकरोऽधनः ॥ अमरेशो महादेवो विश्वदेवः सुरारिहा ९ ॥ २ ॥ अहिर्बुध्न्योऽनिलाभश्च चेकितानो हविस्तथा ॥ अजैकपाच्च कापाली त्रिशंकुरजितः शिवः ९ ॥ ३ ॥ धन्वंतरिर्धूमकेतुः स्कंदो वैश्रवणस्तथा ॥ धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्त्वष्ट्राधुवो धरः ११ ॥ ४ ॥ प्रभावः सर्वगो वायुर्यमा सवितारविः ॥ उपंगुश्च विधाता च मां धाता भूतभावनः ९ ॥ १०५ ॥

तुभ्य इति कर्मणि बाहुलकादिन् ९ अजैकपात् एकादशसुरद्वेषुकश्चित् ६१० कापाली कपालाभ्यां व्युपृथिवीरूपाभ्यां निर्वृत्तं कापालं ब्रह्मांडं तदस्यास्तीति कापाली ब्रह्मांडाधीशः ११ त्रिशंकुः त्रयो गुणाः शंकवः कीला इव यस्य विष्टं भकाः स त्रिशंकुः संसारी । 'न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ॥ सत्त्वं प्रकृतिजं मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः' इति गीतावचनात् सर्वजीवरूप इत्यर्थः १२ अजितः तैरेव शंकुभिरवशीकृतः १३ अतएव शिवः शुद्धः निरुपाधिरित्यर्थः यथोक्तं वासुदेवतायां । विशुद्धिः शिवता स्वतः इति १४ ॥ ३ ॥ धन्वंतरिः महावैद्यः । 'मिषक्तं भस्म मिषजां शृणोमि' इति मंत्रप्रसिद्धः १५ धूमकेतुरुत्पातविशेषः १६ स्कंदः १७ वैश्रवणः १८ धाता १९ शक्रः ६२० विष्णुः २१ मित्रः २२ त्वष्टा २३ ध्रुवः २४ धरः २५ ॥ ४ ॥ प्रभावः प्रभावाख्यो वसुः २६ सर्वगो वायुः सूत्रात्मा । 'वायुना वै गौतमसूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि भूतानि संदृष्टवानि' इति श्रुतेः पदद्वयात्मकमेकं नाम २७ अर्थमा २८ सविता २९ रविः ६३० उपंगुर्नृपविशेषः मां धातुसाहचर्यात् । यद्वा उपदाहेऽस्मादिगुपधज्ञापीकिरः कश्चित्कप्रत्यये उपदाहकं गावः किरणायस्येत्युपगुः विभक्त्यलोप आर्षः वेदाः प्रमाणमिति वल्लिगवचनभेदेऽपि पदयोः सामानाधिकरण्यं धन्वंतर्यादयः शब्दादेवता विशेषवाचिनः शिवे सावार्त्त्योपपादनार्थ एवेति सर्वज्ञत्वं पुनरुक्तानामपि तत्तद्यौगिकार्थभेदाद्वापौ न रुक्त्यं ज्ञेयं । सत्पिपौ न रुक्त्येऽस्त्यर्थत्वाद्वा ६१ विधाता विविधप्रकारेण पोषकः २२ मां धाता अस्मच्छब्दार्थजीवधयति पाययतीति मां धाता जीवस्त्वष्टिकरः ३३ भूतानां भावनं रज्ज्वापुरमस्यैवास्मिन्निति भूतभावनः ६१४ ॥ १०५ ॥

विभुः विविधरूपेणभवत्यस्तीतिविभुः भवतेःसत्तार्थकत्वात्पूर्ववत्प्रत्ययः ३९ वर्णान्श्वेतपीतादीन्विविधरूपेणभावयतीतिवर्णविभावी । 'तस्मिन्शुक्रमुतनीलमाहुः' इत्यादिश्रुतेः एतदंतर्मु
खानांनदीमार्गगतप्रत्यक्षम् । श्रुत्यंतरंच 'नीहारयुमार्कानिलानलानांखद्योतवियुस्फटिकशशीनां ॥ एतानिरूपाणिपुरःसराणिब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराणियोगे' इति ३६ सर्वकामगुणावहःतत्रैवा
तर्मुखत्वकालेसर्वान्कामान्काम्यमानान्विषयान्गुणांश्चशांतधोरमूढान्योगविघ्नकरान्मुखास्वादविश्लेषलयापरनामधेयान्ध्यायिभ्यःआवहतिःकलयेनप्रापयतीति तथा ३७ पद्मनामःपद्मविश्व
स्यायतनंनामौतत्रस्थेमणिपूरचक्रेऽस्यास्तीतिपद्मनामः । 'नाभ्यामुपरितिष्ठतिविश्वस्यायतनमहत्' इतिश्रुतेः ३८ महागर्भःमहोत्तोरब्रह्मादयोगर्भाउदरांतर्गतायस्यसतया ३९ चंद्रवक्रःरम्यरूपः
६४० अनिलः ४१ अनलश्च ४२ पूर्वभूतरूपेणोक्तावत्रतदभिमानिदेवतारूपाविति विशेषः ६ बलवान् ४३ उपशांतः ४४ पुराणः ४५ स्पष्टार्थनामत्रयं । पुण्यचंचुःपुण्येनज्ञातः तेनवितश्चंचुप्
चणपावितिचंचुप् ४६ ईलक्ष्मीरित्येकाक्षरंनाम । 'ईविषादेऽनुकंपयालक्ष्म्यापुनरनव्ययं' इतिमेदिनी ४७ कुरुकर्ताअत्रनामैकदेशग्रहणेननामग्रहणं मामासत्यभामेतिवत्कुरुपदेनकुरुक्षेत्रमु
च्यते । तेनाविमुक्तैकुरुक्षेत्रमिति श्रुतेःसर्वलोकप्रसिद्धेश्चतद्विविधतयोःकर्मापास्तिस्यानयोर्निर्माता ४८ कुरुवासीकुरुक्षेत्रद्वयासी ४९ कुरुभूतःकुरुक्षेत्रद्वयात्मा ६९० गुणौषधःप्रेष्यज्ञानवे
राग्यधर्मादीनामौषधवदुद्दीपकः ५१ ॥ ७ ॥ सर्वाशयः सर्वेआशेरतेऽस्मिन्निति । अत्रह्येतत्सर्वैकंभवतीतिश्रुतेःसर्वस्यसुप्रसिद्धानंप्राज्ञइत्यर्थः ५२ दमैषुअंतर्वेदिस्थबहिर्रूपेष्वासादितानिह

विभुर्वर्णविभावीचसर्वकामगुणावहः ॥ पद्मनाभोमहागर्भश्चंद्रवक्रोऽनिलोऽनलः ८ ॥ ६ ॥ बलवांश्चोपशांतश्चपुराणःपुण्यचंचुरी ॥ कुरुकर्ताकुरुवासीकुरुभूतो
गुणौषधः ९ ॥ ७ ॥ सर्वाशयोर्धर्माचारीसर्वेषांप्राणिनांपतिः ॥ देवदेवःसुखासक्तःसदसत्सर्वरत्नवित् ७ ॥ ८ ॥ कैलासगिरिवासीचहिमवद्गिरिसंश्रयः ॥ कूल
हारीकूलकर्ताबहुविद्योबहुप्रदः ६ ॥ ९ ॥ वणिजोवर्धकीवृक्षोबकुलश्चंदनश्छदः ॥ सारग्रीवोमहाजत्रुरलोलश्चमहौषधः १० ॥ ११० ॥ सिद्धार्थकारीसिद्धा
र्थश्छंदोव्याकरणोत्तरः ॥ सिंहनादःसिंहदंष्ट्रःसिंहगःसिंहवाहनः ६ ॥ ११ ॥ प्रभावात्माजगत्कालस्थालोलोक्तहितस्तरुः ॥ सारंगोवचक्रांगःकेतुमालीसभावनः ॥
८ ॥ १२ ॥ भूतालयोभूतपतिरहोरात्रमर्निदितः ४ ॥ ११३ ॥

वींषिचरतिभक्षयतीतिधर्माचारी ५१ सर्वेषांप्राणिनांपतिः ५२ देवदेवः ५५ सुखासक्तः ५६ सत्कार्यम् ५७ असत्कारणम् ५८ सर्वरत्नवित्सर्वांगिरत्नानितत्तज्जातिषूक्तवस्तुनिविंदतेलभते
इतितथा ५९ ॥ ८ ॥ कैलासगिरिवासी ६६० हिमवद्गिरिसंश्रयः ६१ कूलहारीमहाप्रवाहरूपेणतीरस्थदुमहारी ६२ कूलकर्ता पुष्करादीनामहातटाकानांकर्ता । 'कूलंप्रतीरेसैन्यस्यपृष्ठेकूप
तटाकयोः' इतिविश्वलोचनः ६३ बहुविद्यः ६४ बहुप्रदः ६५ ॥ ९ ॥ वणिजोवणिक् अकारांतत्वमार्थं ६६ वर्धकीतक्षा ६७ वृक्षस्तक्षणीयःसंसारवृक्षः ६८ बकुलःवृक्षविशेषः ६९ चंदनः ६७०
छदःसप्तपर्णः ७१ सारग्रीवःदृढकंधरः ७२ महाजत्रुःजत्रुरत्रकंठस्कंधयोरधोऽस्थि ७३ अलोलः ७४ महौषधःग्रीहियवरूपः ७५ ॥ ११० ॥ सिद्धार्थकारी ७६ सिद्धार्थःपूर्वपक्षानिरस्ययोनिस्य
प्रोऽर्थःसिद्धार्थोच्यतेसर्वसिद्धांतइतिप्रसिद्धस्तस्यैवविशेषणंछंदोव्याकरणोत्तरइतिवेदव्याख्यानोपबृंहितइत्यर्थः ७७ सिंहनादः ७८ सिंहदंष्ट्रः ७९ सिंहगःसिंहाकूटः ६८० सिंहवाहनः
सिंहयुक्तंवाहनंरथोऽस्य ८१ ॥ ११ ॥ प्रभावात्माप्रकृष्टोभावःसत्तातद्रूपइत्यर्थः । 'प्राणवैसत्यंतपामेषसत्त्वम्' इतिश्रुतेःसत्त्वस्यसत्यइत्यर्थः ८२ जगतःकालःप्रासक्तोऽजगत्कालःसर्वस्थालोमो
जनपात्रयस्य ८३ लोकहितः ८४ तरुस्तारकः ८५ सारंगःपक्षिविशेषः ८६ नवश्वासोचक्रांगोहंसश्चनवचक्रांगः ८७ केतुरिवकेतुःशिखातयामालतेशोभतेइतिकेतुमालीमयूरकुमुदादिपक्षिरूपः
८८ सर्माधर्मपरीक्षास्थानंअवतीतिसभावनः ८९ ॥ १२ ॥ भूतालः ६९० भूतपतिः ९१ अहोरात्रं ९३ अर्निदितः ६९३ ॥ ११३ ॥

वाहिता वोढासर्वभूतानामित्युभयत्रसंबध्यते सर्वभूतानांवाहितेत्येकंनाम ९४ सर्वभूतानांनिलयःसदनमित्यपरम् ९५ विभुःविगतंभूर्भुवर्नयस्मादित्यजम्भा भावार्थेपूर्ववत्भवतेर्हुः ९६ भवः
अस्तीतिभवः अस्तेःपचाद्यचिभूभावः ९७ अमोघःनैष्कल्यरहितः ९८ संयतःधारणाध्यानसमाधिमान् ९९ अश्वःउच्चैःश्रवादिरूपः ७०० इतिसप्तपंशतकं ॥ भोजयतीतिभोजनोऽत्र
दाता १ अतएवप्राणधारणः २ ॥ १४ ॥ धृतिमान् ३ मतिमान् ४ दक्षःउत्साही ५ सत्कृतःआदृतः ६ युगाधिपःयुगशब्देनधर्माधर्मौलक्ष्येतेतयोःफलदः ७ गोपालिःहंद्रियाणांपा
लयिता ८ गोपतिःरश्मीनांपतिःसूर्यादिः ९ ग्रामःसमूहः ७१० गोचर्मवसनः ११ हरिःहरतिभक्तानांदुःखमितिहरिः १२ ॥ १५ ॥ हिरण्यबाहुःरमणीयबाहुः १३ प्रवेशिनामंतःप्रवेश
शीलानांयोगिनांचिरकालंकाष्ठवत्स्थापिनांगुहाशरीरंतस्यरक्षकः १४ प्रकृष्टाःप्रकषेणतनूतताःअरयःकामादयोयेनसप्रकृष्टारिःसाधकोत्तमः १५ महाहर्षः १६ जितकामः १७ जितेन्द्रियः
१८ ॥ १६ ॥ गांधारःस्वरविशेषः १९ सुवासःशोभनंवसतिस्थानंकैलासाख्यमस्य २० तपःसक्तः २१ रतिःप्रीतिरूपः २२ नरःनयतिप्रापयतिब्रह्मांडमितिनरोविराट् २३ महागीतः
२४ महानृत्यः २५ अप्सरोगणसेवितः २६ ॥ १७ ॥ महान्रकेतुर्वृषरूपीयस्यसमहाकेतुः २७ महाधातुःमेरुपर्वतः २८ तस्यैवनेकसानुचरः अनेकशिखरसंचारी २९ चलःदुर्ग्रहः ७१०
आवेदनीयःवाचामगोचरोऽपिगुरुभिरुपदेष्टुंशक्यः ३१ आदेशःसाक्षादुपदेशरूपः ३२ सर्वगंधसुखावहः युगपत्सर्वेषांगंधानांविषयस्पर्शानांसुखमावहतीतितथा ३३ ॥ १८ ॥ तोरणःपुरद्वा

वाहितासर्वभूतानांनिलयश्चविभुर्भवः ॥ अमोघःसंयतोह्यश्वोभोजनःप्राणधारणः ९ ॥ १४ ॥ धृतिमान्मतिमान्दक्षःसत्कृतश्चयुगाधिपः ॥ गोपालिर्गोपति
ग्रामोर्गोचर्मवसनोहरिः १० ॥ १५ ॥ हिरण्यबाहुश्चतथागुहापालःप्रवेशिनाम् ॥ प्रकृष्टारिर्महाहर्षोजितकामोजितेन्द्रियः ६ ॥ १६ ॥ गांधारश्चसुवासश्च
तपःसक्तोरतिर्नरः ॥ महागीतोमहानृत्योह्यप्सरोगणसेवितः ८ ॥ १७ ॥ महाकेतुर्महाधातुर्नेकसानुचरश्चलः ॥ आवेदनीयआदेशःसर्वगंधसुखावहः ७ ॥ १८ ॥
 तोरणस्तारणोवातःपरिधीपतिखेचरः ॥ संयोगोवर्धनोवृद्धोअतिवृद्धोऽतिगुणाधिकः ९ ॥ १९ ॥ नित्यआत्मसहायश्चदेवासुरपतिःपतिः ॥ युक्तश्चयुक्त
बाहुश्चदेवोदिविसुपर्वणः ६ ॥ १२० ॥ आपाठश्चसुपाठश्चध्रुवोऽथहरिणोहरः ॥ वपुरावर्तमानेभ्योवसुश्रेष्ठोमहापथः ८ ॥ २१ ॥

रादिरूपः ३३ तारणःपरिस्त्रादींस्तारयतिजिगीषून् ३५ वातः ३६ परिधी परिधिरस्यास्तीतिपरिधीदुर्गरूपः ३७ पतिश्चासौखेचरश्चेतिखेचरेश्वरोगरुडः ३८ संयोगःवर्धनःवृद्धिहेतुभूतःसं
योगःस्त्रीपुंसयोःसंबंधः प्रजनश्चास्मिकेदपेइत्युक्तेः ३९ वृद्धोऽतिगुणाधिकःगुणैर्ज्ञानैश्चर्यादिभिरधिकत्वेनवृद्धइत्यर्थः ननुवलीपलितादिना ययोक्तं । 'विप्राणांज्ञानतोऽप्येष्टवक्षत्रियाणांनुशौ
र्यतः ॥ वैश्यानांधनबाहुल्याच्चूद्राणांविषयाऽधिकः' इति ७४० अतिवृद्धः ४१ गुणाधिकः ४२ ॥ १९ ॥ नित्यआत्मसहायश्चेत्येकंनाम नित्यश्चासावात्मसहायश्चेतिसमासेविभक्त्यलोप
आर्षः ४३ देवासुरपतिः ४४ पतिरथात्सर्वस्य ४५ युक्तःसन्नद्धःसंग्रामादी ४६ युक्तबाहुःशत्रुमर्दनयोग्योबाहुयस्य ४७ देवोदिविसुपर्वणःदिविस्वर्गैःसुपर्वार्हंनृसंज्ञोमहान्रतस्यदेवआरा
धनीयः ४८ ॥ १२० ॥ आपाठः साहयतेःकर्तरिनिष्ठा आसमंतात्सर्वसाहयतिसहनंकारयतीत्यापाठःसर्वसहनसामर्थ्यप्रदइत्यर्थः ४९ सुपाठःईपत्करंपूर्वोक्तंयस्यसःसुपाठः ७५० ध्रुवःअचं
चलः ९१ हरिणःश्वेतःशुद्धइत्यर्थः ५२ हरःहंतीतिहाशूलस्तंरातिआदत्तेसहरः । हंतेःकर्तरिक्लिप्तपूर्वावरातेःआतोनुपसर्गकइतिकः हरःशूलीत्यर्थः ५३ वपुः वपुःप्रदाता आवर्तमा
नेभ्यःस्वर्गच्युतभ्यः । वपुरितिपाठेसेवकेभ्योऽधनप्रदइत्यर्थः ५४ वसुश्रेष्ठःधनादप्यधिकः । प्रेयोवितादितिश्रुतेः ५५ महापथःशिष्टाचाररूपः ७५६ ॥ १२१ ॥

गमस्तिःरश्मिमान् ५७ ब्रह्मलुक्वेदकर्ता ५८ ब्रह्मवेदाध्यायी ५९ ब्रह्मवित्त्वेदार्थवित् ८१० ब्राह्मणोब्रह्मिष्ठः ६१ गतिर्ब्रह्मिष्ठानामेवपरायणं ६२ अनंतरूपमस्यसोऽनंतरूपः ६३ अतएव
नैकात्माअनेकशरीरधारी ६४ तिग्मतेजाःस्वयंभुवःब्रह्मणोदृष्ट्यातिग्मतेजाःदुःसहपराक्रमःस्वशिरश्छेदकत्वात् ६५ ॥ ३५ ॥ ऊर्ध्वगात्माउपाधित्रयादुपरिगतआत्मास्वरूपस्य । समूहि
सर्वतोदृष्टत्वात्पुनरुद्देशागुलंइतिश्रुतेः ६६ पशुपतिर्जवानामीश्वरः ६७ वातरंहाः ६८ मनोजवः ६९ चंदनीचंदनालिप्तगात्रः ८० पद्मनालाग्रःपद्मनालमस्याग्रेऽस्तीतितथा कदाचिद्ब्रह्मा
स्वाश्रयभूतपद्मनालस्यातंत्रक्षयेइतिबुद्धयामालमार्गेणगच्छंस्तदादिनप्राप्तवानतोऽर्वाचीनस्यापिनालस्यांतोनदृष्टः किमुतनालक्षेत्रस्यभूस्थानीयस्येतिभावः ७१ सुरभ्युत्तरणः कदाचिद्विष्णुस्य
ध्यात्राब्रह्माशिवस्यशिरोदेशोभयादृष्टस्तत्रत्वयासाक्ष्यंदेयमितिकामधेनुमुक्तवान्साचब्रह्मभयावृतंसाक्ष्यंवत्तवतीततोमहादेवेनशप्ताग्नेध्याशिनीतेसंततिर्बिष्पतीतितदिदमुक्तं सुरभिकामधेनु
मूर्ध्वपदादधउत्तारयतीतिसुरभ्युत्तरणः ७२ पूर्वमूर्तिद्वयस्याप्यंतोवेननदृष्टःसोऽप्ययमेवेत्याह नरइति मरातिआदत्तेप्राप्तेत्यंतमितिनरः आतोऽनुपसर्गकः ७३ ॥ ३६ ॥ कर्णिकारपुष्प
मयीमहतीस्रह्मालातद्वाक्कर्णिकारमहास्रग्वी ७४ नीलमौलिःनीलमणिमयंकिरीटमौलयस्य ७५ पिनाकधृत् पितःप्राप्तेनाकोट्यौयेंनसपिनाकः । पितावित्यतोनिष्ठातस्यलोपः । त्रिपुरा
सुरेणदृतःस्वर्गोवैवैर्द्वलात्प्राप्तस्तन्महादेवस्यशैलंद्रूपधनुःपिनाकस्तस्यधर्तापिनाकधृत् यथानमुचिफेनेननिघ्नतइंद्रस्यफेनेयथावज्रप्रवेशपर्वशैलःपिपिनाकप्रवेशात्सोऽपिपिनाकइत्यर्थः ७६

गमस्तिर्ब्रह्मलुक्ब्रह्मविद्ब्राह्मणोगतिः ॥ अनंतरूपो नैकात्मा तिग्मतेजाः स्वयंभुवः १ ॥ ३५ ॥ ऊर्ध्वगात्मा पशुपतिर्वातरंहामनोजवः ॥ चंदनीपद्मनाला
ग्रः सुरभ्युत्तरणो नरः ८ ॥ ३६ ॥ कर्णिकारमहास्रग्वी नीलमौलिः पिनाकधृत् ॥ उमापतिरुमाकांतो जाह्नवीधृदुमाधवः ७ ॥ ३७ ॥ वरोवराहो वरोरेण्यः
सुमहास्वनः ॥ महाप्रसादो दमनः शत्रुहाश्चेतपिगलः ८ ॥ ३८ ॥ पीतात्मा परमात्मा च प्रयतात्मा प्रधानधृत् ॥ सर्वपार्श्वमुखरूपक्षो धर्मसाधारणो वरः
७ ॥ ३९ ॥ चराचरात्मा सूक्ष्मात्मा अमृतो गोवृषेश्वरः ॥ साध्यर्षिर्वसुरादित्यो विवस्वान्सवितामृतः ६ ॥ १४० ॥

उमाब्रह्मविद्यातस्याः पतिर्यथेष्टविनियोगात्स्वामी ७७ उमयातयैव ब्रह्मविद्यायां कांतः कामितो वशीकृतः ७८ जाह्नवीधृत् ७९ उमायाः शैलपुत्र्याः धवोभर्ता उमाधवः ८० ॥ ३७ ॥ वरोवराहः आद्यो
भूमेऽदत्ता यज्ञरूपी वराहः ८१ वरैः श्रेष्ठैरूपैर्दयते नानावतारैर्जगत्पालयतीति वरदः ८२ अतएव वरोऽप्यो वरणीयः ८३ सुमहास्वनो वेदगर्जितो हयग्रीवः ८४ महाप्रसादः ८५ दमन इव सुरभित्वाह
मनस्तत्पूज्यत्वाद्वा ८६ शत्रुनाकामादीन् हंतीति शत्रुहा ८७ चेतपिगलः अर्द्धनारीनदृष्टो दक्षिणादं कर्पूरगौरः वामादं कनकपिगलः । येन चेतपिगलपदस्यार्थकृष्णपिगलपदेन बुधते ते चेतमपि
कृष्णीकर्तुं समर्थमहं तो भवन्तीति ८८ ॥ ३८ ॥ पीतात्मा सुवर्णवर्णशरीरः 'यस्योत्तरादित्यो हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यमयश्च हिरण्यकेश आप्रण स्वात्सर्वं वसुवर्णः' इति श्रुत्युक्तः ८९ परमात्मा अन्न
मयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमयैभ्यः पंचभ्योऽपरमेष्ठ्यात्मात्मभ्योऽप्यः पञ्च आनंदमात्रस्वरूपः ८९० प्रयतात्मा शुद्धचितः ९१ प्रधानधृत् त्रिगुणात्मकं जगत्कारणं प्रधानाख्यमज्ञानंतदधिष्ठान
भूतः ९२ सर्वपार्श्वमुखश्चेतसृषु दिक्षु ऊर्ध्वचमुखं स्येति पंचवक्त्रकृतः ९३ उयज्ञः त्रीणि सोमसूर्याग्निरूपाण्यक्षाणि नेत्राणि यस्य ९४ धर्मसाधारणो वरः पुण्यानुरूपप्रसादात्मा ९५ ॥ ३९ ॥ चराचरात्मा
रलयोरैक्यात् चलाचलात्मा 'दिवि पंथाश्चलाचलः' इति श्रुत्युक्तौ यावावृत्त्यनावृत्तिमार्गे तद्रूपश्चराचरात्मा कर्मानुरूपः प्रसादानुरूपो मार्गोऽप्ययमेवेति नामद्वयार्थः ९६ सूक्ष्मात्मा मार्गद्वयागोचर
स्वरूपः ९७ अमृतो मरणवर्जितो निष्कामो गोवृषः पृथिवीपतिर्धर्मः तस्य ईश्वरः निष्कामधर्मस्यामृतं मोक्षरूपं फलं दातुं समर्थः ९८ साध्याः देवानामपि देवास्तेषामपि ऋषिराचार्यः साध्यर्षिः ९९-

-वसुदेवताविशेषः उपरिचरस्य राज्ञो व्यावृत्त्यर्थं तस्यैव विशेषणमादित्य इति अदितेः पुत्रो वसुर्नामैतवर्थः ९०० इति नवमं शतकं ॥ विवस्वान् विशेषेण वस्ते आच्छादयत्यनेन भुवनमिति विवः अंशुजालं
तद्वान् सृजते इति सविता । कृतो बहुलमिति वार्तिकात् कर्मणि तृच्चाहुलकात् यज्ञसंभूयमाणः अमृतः सोमः अंशुरंशुदेवसोमेति संत्रलिगात् । अपामसोमममृता अमूमइति अमृतत्वसाधनस्वभूतेश्च
सोमस्य विवस्वत्वममृतत्वं च ज्ञेयं तेन त्रिपदमेकं नाम १ ॥ १४० ॥ व्यासः पुराणेतिहासादेः स्मृष्टा २ सर्गस्तस्यैव सृज्यपुराणादि अस्य विशेषणसंक्षेपो विस्तर इति च सूत्रादिरूपोभाष्यादिरूप इत्यर्थः
इदमपि त्रिपदं नाम एवं सति होमे एकैकं नाम जपे वा एवं मंत्र ऊह्यः ओं सर्गाय सुसंक्षेपाय विस्तराय स्वाहेति ओ नमः सर्गाय सुसंक्षेपाय विस्तरायेति च भूरग्रे च पृथिव्यं च महते च स्वाहेति वदने कपदतोऽप्येकना
मस्त्वे ज्ञेयं ३ पर्ययोनरः परितः अयते व्याप्नोतीति पर्ययः सचनरो जीवः समष्टिजीवो वैश्वानर इत्यर्थः ४ ऋतुः ५ संवत्सरः ६ मासः ७ पक्षः ८ संख्या समापनः ऋत्वादि संख्या समाप्तिरूपः संक्रांति
दर्शपूर्णमासादिरूपः ९ ॥ ४१ ॥ कलाः ९१० काष्ठाः ११ लवाः १२ मात्रा १३ मुहूर्ता हः क्षपा इति समस्तं नाम १४ क्षणाः ऋत्वाद्याः कालावयवाः स्पष्टार्थाः १५ विश्वक्षेत्रं ब्रह्मांडं तस्याल
वालं चिन्मात्रं १६ प्रजाबीजं प्रजानां बीजं माया विशिष्टचैतन्यरूपमव्यक्तं १७ लिंगं महत्त्वं १८ आद्यो निर्गमः अंशुरूपी अहमिति प्रथमोऽध्यासः १९ ॥ ४२ ॥ सत्कार्यं २० असत्कारणं
२१ व्यक्तमिन्द्रियग्राह्यं २२ अव्यक्तमहं न जानामीत्यनुभवे कवेद्यमज्ञानं २३ पिता २४ माता २५ पितामहः २६ स्वर्गद्वारं तपः २७ प्रजाद्वारं रागः २८ मोक्षद्वारं वैराग्यं २९ त्रिविष्टपं स्वर्गं

व्यासः सर्गः सुसंक्षेपो विस्तरः पर्ययोनरः ॥ ऋतुः संवत्सरो मासः पक्षः संख्या समापनः ८ ॥ ४१ ॥ कलाकाष्ठा लवामात्रा मुहूर्ता हः क्षपाः क्षणाः ॥ विश्वक्षेत्रं प्रजा
बीजं लिंगमाद्यस्तु निर्गमः ९ ॥ ४२ ॥ सदसद्व्यक्तमव्यक्तं पितामातापितामहः ॥ स्वर्गद्वारं प्रजाद्वारं मोक्षद्वारं त्रिविष्टपम् ११ ॥ ४३ ॥ निर्वाणं ह्लादनश्चैव
ब्रह्मलोकः परागतिः ॥ देवासुरा विनिर्माता देवासुरपरायणः ६ ॥ ४४ ॥ देवासुरगुरुर्देवो देवासुरनमस्कृतः ॥ देवासुरमहामात्रो देवासुरगणाश्रयः ९ ॥ ४५ ॥
देवासुरगणाध्यक्षो देवासुरगणाग्रणीः ॥ देवातिदेवो देवर्षिर्देवासुरवरप्रदः ९ ॥ ४६ ॥ देवासुरेश्वरो विश्वो देवासुरमहेश्वरः ॥ सर्वदेवमयोऽर्चित्यो देवतात्मा
ऽऽत्मसंभवः ७ ॥ ४७ ॥ उद्भिर्विविक्मो वैद्यो विरजो नीरजोऽमरः ॥ ईड्यो हस्तीश्वरो व्याघ्रो देवसिंहो नरर्षभः ८ ॥ १४८ ॥

साधनधर्मः ९१० ॥ ४३ ॥ निर्वाणं मोक्षः ३१ ह्लादनः आनंदयिता एष ह्येवानंदयतीति श्रुतेः ३२ ब्रह्मलोकः सत्यलोकः ३३ परागतिस्ततोऽप्यधिका गतिर्गतव्यः ३४ देवासुरा विनिर्माता ३५
देवासुरपरायणः पुंस्त्वमर्षि ३६ ॥ ४४ ॥ देवासुरगुरुः बृहस्पतिश्चक्ररूपः ३७ देवो विजिगीषुः ३८ देवासुरनमस्कृतः ३९ देवासुरमहामात्रः महामात्रः श्रेष्ठः ४० देवासुरगणाश्रयः आश्रयणीयः
४१ ॥ ४५ ॥ देवासुरगणाध्यक्ष इन्द्रविरोचनादिरूपः ४२ देवासुरगणाग्रणीः स्वामिकांतिकेयकेशिदेत्यरूपः ४३ देवातिदेवः इन्द्रियाण्यतिक्रम्य स्वयमेव प्रकाशमानः ४४ देवर्षिर्नारदादिरूपः
४५ देवासुरवरप्रदो ब्रह्मरुद्रादिरूपेण ४६ ॥ ४६ ॥ देवासुरेश्वरस्तेषामंतर्यामी ४७ विश्वः विराट्यस्मिन्निति विश्वः जगद्भ्रंशयः ४८ देवासुरमहेश्वरः अंतर्यामिण ईश्वरस्याप्यधिष्ठानमतो
महेश्वरः ४९ सर्वदेवमयः । अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चंद्रसूर्यावित्यादि श्रुतेः ९१० अर्चित्यः नास्ति चित्योऽन्यो यस्य स्याद्वा ५१ देवतात्मा देवतानामंतारात्मा प्रत्यग्रूपः ५२ आत्मसंभवः स्वतः सिद्धः
५३ ॥ ४७ ॥ उद्भिर्विविक्मो विर्मवतीति वा फलं उद्भिर्नतीति वा स्यात्वरूपो यज्ञादिरूपो वा ५४ त्रिविक्रमः त्रीणि भुवनानि क्रमत इति वामनः ५५ वैद्यो विद्यावान् ५६ विरजः निर्मलः ५७
नीरजः रजोगुणहीनः ५८ अमरः विनाशः हीनः ५९ ईड्यः स्तुत्यः ९६० हस्तीश्वरः कालहस्तीश्वराख्यवायव्यलिंगरूपः ६१ व्याघ्रो व्याघ्रेश्वरनामकलिंगरूपः ६२ देवसिंहः देवेषु पराक्रमी ६३
नरर्षभः नरेष्वपिश्रेष्ठः १४ ॥ ४८ ॥

विबुधः विशेषेण प्राज्ञः १५ अग्रवरः अग्रेष्ठोऽति यज्ञभागादिकमित्यग्रवरः १६ सूक्ष्मः दुर्लभः १७ सर्वदेवः तत्तदेवतासु कास्म्येन परिसमाप्तः १८ तपोमयः तपःप्रधानः १९ सुयुक्तः सुत
रायुक्तः सन्नद्धः २० शोभनः कल्याणः २१ वज्रीवज्रायुधः २२ प्रासानामायुधविशेषाणां प्रभव उत्पत्तिस्थानं २३ अव्ययः न विविधेन रूपेण प्रतिप्राप्नोत्येन साधक इत्यव्ययः एकाग्रचित्त
प्राप्यः एरुच्यते यथातोऽयं ७४ ॥ ४९ ॥ गुहः कुमारः ७५ कांतः कस्य सुखस्य अंतः सीमा आनंदस्य पराकाष्ठेत्यर्थः ७६ निजः सर्गः सृज्यत इति सर्गस्तस्य विरोधं निजः स्वस्मादनन्यः ७७ प
वित्रं पवित्रं तत्तुल्यं मृत्युदुःखं तस्मात्त्रायत इति पवित्रं ७८ अतएव सर्वपावनः सर्वपात्रद्व्यादीनामपि शुद्धिकरः ७९ शृंगीश्वरमादिरूपः ९० शृंगप्रियः पर्वतशिखराश्रयः ८१ बभ्रुः शनैश्चरः
८२ राजराजः कुबेरः ८३ निरामयः निर्दोषः ८४ ॥ १५० ॥ अभिरामः प्रीतिजनकः ८५ सुरगणः देवसंवरूपः ८६ विरामः सर्वोपरमरूपः ८७ सर्वसाधनः सर्वाणि आश्रमकर्मणि यद
वास्ये साधनानि यस्मिन्निति ८८ ललाटाक्षः ८९ विश्वदेवः विश्वेर्ब्रह्मादिकं दुर्दैव्यति श्रीद्वैत इति ९० हरिणः मृगरूपः ९१ ब्रह्मवर्चसं विद्यातपःसमुद्रवंतेजःतद्वान् अर्श आद्यचप्रत्ययातोऽयं ९२
॥ ५१ ॥ स्थावराणां पतिः हिमाचलादिरूपः ९३ नियमैर्द्रियवर्धनः नियमैर्निग्रहैः कृत्वा इन्द्रियाणां समनस्कानां वर्धनो हिंसकः क्षीणमना लब्धसमाधिरित्यर्थः ९४ सिद्धार्थः नित्यसिद्ध एव मोक्षो ज्ञा
नापगममात्रेण कंठगतविस्मृतचामीकरवदर्थोऽर्थनीयो यस्य स सिद्धार्थः तत्त्वज्ञानार्थी ९५ अतएव सिद्धभूतार्थः पूर्वसिद्धः पश्चाद्भूतः साधितः सिद्धभूतः पूर्वकालैकेतिसमाप्तः सचासी अर्थश्चासिद्धभूतार्थः
उक्तविधामोक्षः ९६ अतएव अर्चित्यः चित्यादुपास्यादन्यः प्रत्यगात्मत्वात् 'तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते' इति श्रुतेश्च ९७ सत्यव्रतः सत्यं ब्रह्मतदर्थान्येव व्रतानि तपांसि यस्य ९८ शुचिः

विबुधोऽग्रवरः सूक्ष्मः सर्वदेवस्तपोमयः ॥ सुयुक्तः शोभनो वज्रोप्रासानां प्रभवोऽव्ययः १० ॥ ४९ ॥ गुहः कांतो निजः सर्गः पवित्रं सर्वपावनः ॥ शृंगीश्वरप्रियो बभ्रु
राजराजो निरामयः ११ ॥ १५० ॥ अभिरामः सुरगणो विरामः सर्वसाधनः ॥ ललाटाक्षो विश्वदेवो हरिणो ब्रह्मवर्चसः ८ ॥ ५१ ॥ स्थावराणां पतिश्चैव नियमैर्द्रियव
र्धनः ॥ सिद्धार्थः सिद्धभूतार्थोऽर्चित्यः सत्यव्रतः शुचिः ७ ॥ ५२ ॥ व्रताधिपः परंब्रह्मभक्तानां परमागतेः ॥ विमुक्तो मुक्ततेजाश्च श्रीमान् श्रीवर्धनो जगत् ९ ॥ १५३ ॥

निर्मलचित्तः ९९ ॥ १५२ ॥ व्रताधिपः तत्तद्गतफलप्रदः १००० इति दशमं शतकं ॥ परं निश्चितैजसप्राज्ञेभ्योऽपरब्रह्मभ्यः परंतुरीयं शिवाख्यं । 'शिवमद्वैतं चतुर्थमन्यते' इति श्रुतिप्रसिद्धं १ अतएव ब्र
ह्मदेशतः कालतो वस्तुतश्च परिच्छेदगुण्यं । 'नेह नानास्ति किंचन' इति श्रुतेर्विश्वादीनामनृतत्वेन स्वगतभेदस्याप्यभावादसंदेहकरसंवस्तुतमात्रं २ भक्तानां परमागतिः भंजो आमर्दनैः स्य रूपं भक्तानां
विश्वादिषु पूर्वपूर्वस्य उत्तरस्मिन् उत्तरस्मिन् प्रविलापनलक्षणं आमर्दनं सैव वा खिल्यसलिलन्यायेन कुर्वतां परमानिरतिशयागतिः कैवल्यरूपा विश्रांतिः ३ विमुक्तः देहांते विशेषेण मुक्तः ४ कुतो विमुक्तत्वमत
आह मुक्ततेजा इति तेजःपदेनात्र लिंगशरीरमुच्यते तत्तुमुक्ततेजोऽनेनेति तथा ५ मुक्ततेजस्त्वमपि कुतः यतः श्रीमान् योगेश्वर्यवान् तथाहि योगीजितमृत्युर्पथाकामं भीष्मवदिहैवातिष्ठति ब्रह्मलोकं
वामूर्धन्यनाड्यागच्छति । इहैवाल्लिंगशरीरं कवचवद्वात्यक्त्वा विशुद्धं कैवल्यमाप्नोति ६ श्रीमत्त्वमपि कुतः यतः श्रीवर्धनः । 'ऋचः सामानियजूंषि साहि श्रीरमृतासतां' इति श्रुतेर्वैदत्रयरूपां श्रियं कर्मो
पास्तिज्ञानकांडात्मिकां वर्धयति तत्तदुक्तार्थानुष्ठानेन सम्यक्परिपोषयति स श्रीवर्धनः ७ जगत् अवाकृतादिघटांतनश्चरवस्तुरूपः गच्छति नित्यं रूपांतरं प्राप्नोतीति जगदिति व्युत्पत्तेः प्रधानादीनाम
पि जगत्वं । चलंगुणवृत्तमिकापिलसिद्धांताच्च । एवं च आर्द्रास्थिरउक्तः स एव जगदित्युक्ते स्थिरेभूमात्मनि जगत्कल्पितमित्युक्तं भवति 'तत्तथात्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वं तत्त्वमस्य हं ब्रह्मास्म्यय
मात्मा' इत्यादिशास्त्रसिद्धं ब्रह्माद्वैतं प्रतिपादितं भवतीति शिवम् १००८ ॥ इति नाम्नामष्टाधिकं दशमं शतकं समाप्तम् ॥ १५१ ॥

यथेति बहूनां मध्ये सहस्रं प्रधानानि नामान्युद्धृत्यस्तुतोऽसीत्यर्थस्यार्थः १४ । ५५ । ५६ । ५७ एतद्वीति परमंब्रह्म उत्कृष्टा ब्रह्मप्राप्तिसाधनभूता विद्या एतां जपन् परंब्रह्म कैवल्यमाधिगच्छती
त्यध्याहृत्य योज्यं ५८ आत्मसंस्थाकरः आत्मनि प्रतीचि संस्थाऽनन्यव्यापाररूपापरिसमाप्तिस्तो करोति मोक्षप्रद इत्यर्थः ५९ तथेति बहुभिर्जन्मभिरीशानं स्तवैः स्तुवंतस्तुभ्यंति चरमंति चे
ति प्रथमद्वितीयचतुर्थस्थैरन्वयः १६० भक्त्या आराध्योऽयमिति निश्चयेन भावेन प्रीत्या ११ व्रजन्नित्यायेकवचनानि बहुवचनार्थानि । सुपां सुलगिति वा विभक्त्यैः सुः ६२ । ६३ । ६४

यथा प्रधानं भगवानिति भक्त्यास्तुतो मया ॥ यन्न ब्रह्मादयो देवा विदुस्तत्त्वेन नर्षयः १५४ स्तोतव्यमर्च्यं वंद्यं चकः स्तोष्यति जगत्पातिम् ॥ भक्त्या त्वेवं पुरस्कृत्य
मया यज्ञपतिर्विभुः ५५ ततोऽभ्यनुज्ञां संप्राप्य स्तुतो मतिमतां वरः ॥ शिवमेभिः स्तुवन् देवनामभिः पुष्टिवर्धनैः ५६ नित्ययुक्तः शुचिर्भक्तः प्राप्नोत्यात्मानमा
त्मना ५७ एतद्विपरमं ब्रह्म परंब्रह्माधिगच्छति ॥ ऋषयश्चैव देवाश्च स्तुवंत्येतेन तत्परम् ५८ स्तूयमानो महादेवस्तुप्यते नियतात्मभिः ॥ भक्तानुकंपी भगवा
नात्मसंस्थाकरो विभुः ५९ तथैव च मनुष्येषु ये मनुष्याः प्रधानतः ॥ आस्तिकाः श्रद्धावानाश्च बहुभिर्जन्मभिः स्तवैः १६० भक्त्या ह्यनन्यमीशानं परं देवं सनातनम् ॥
कर्मणामनसा वाचा भावेनाभितते जसः ६१ शयाना जाग्रमाणाश्च व्रजन्नुपविशंस्तथा ॥ उन्मिषन्निमिषंश्चैव चिंतयंतः पुनः पुनः ६२ शृण्वंतः श्रावयंतश्च कथयंत
श्च ते भवम् ॥ स्तुवंतः स्तूयमानाश्च तुभ्यंति चरमंति च ६३ जन्मकोटिहस्त्रेषु नानासंसारयोनिषु ॥ जंतोर्विगतपापस्य भवे भक्तिः प्रजायते ६४ उत्पन्ना च भवे
भक्तिरनन्या सर्वभावतः ॥ भाविनः कारणे चास्य सर्वयुक्तस्य सर्वथा ६५ एतद्देवेषु दुष्प्रापं मनुष्येषु न लभ्यते ॥ निर्विघ्नानि श्वलारुद्रे भक्तिरव्यभिचारिणी ६६
तस्यैव च प्रसादेन भक्तिरुपपद्यते नृणाम् ॥ येन यांति परां सिद्धिं तद्वागवतचेतसः ६७ ये सर्वभावानुगताः प्रपद्यंतं महेश्वरम् ॥ प्रपन्नवत्सलो देवः संसारात्तान्समु
द्धरेत् ६८ एवमन्योऽपि कुर्वीति देवाः संसारमोचनम् ॥ मनुष्याणां मृते देवं नान्या शक्तिस्तपो बलम् ६९ इति ते नेंद्रकल्पेन भगवान्सदसत्पतिः ॥ कृतिवासाः स्तु
तः कृष्णतंडिना शुभबुद्धिना १७० स्तवमेतं भगवतो ब्रह्मास्वयमधारयत् ॥ गीयते च सुबुद्धयेत ब्रह्माशंकरसन्निधौ ७१ इदं पुण्यं पवित्रं च सर्वदा पापनाशनम् ॥
योगदं मोक्षदं चैव स्वर्गदंतोषदंतथा ७२ एवमेतत्पठंते य एक भक्त्या तु शंकरम् ॥ यागतिः सांख्ययोगानां व्रजं त्येतां गतिं तदा ७३ स्तवमेतं प्रयत्नेन सदा रुद्रस्य
सन्निधौ ॥ अब्दमेकं च रेद्वक्तः प्राप्नुयादीप्सितं फलम् ७४ एतद्ब्रह्म परमं ब्रह्मणो हृदिसंस्थितम् ॥ ब्रह्मा प्रोवाच शक्राय शक्रः प्रोवाच मृत्यवे १७५

अनन्या अभेदेन शिवोऽहमस्मीति भावनया । तथाच श्रुतिः । 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेन्यो सावन्योऽहमिति न स वेदयथापशुदेवतानाम' इति भेदेनोपासनं निंदति भवेशिवेकारणे भक्तिर
स्य पुंसः भाविनो भाग्यात् सर्वयुक्तस्य सर्वसाधनवतः सर्वथा सर्वैः प्रकारैरुपपन्ना भवतीति संबंधः ६९ । ६६ । ६७ । ६८ एवमिति संसारमोचनं देवमृतेऽन्ये देवाः मनुष्याणां तपो बलं विवर्तयति नाशयंती
ति संबंधः तेषां यतोऽन्या शक्तिर्नास्ति ६९ इति हेतोः तेन तंडिना १७० गीयते च संस्तुतं ब्रह्मणा शंकरसन्निधावतस्तं ब्रह्मा ब्रह्मणो बुद्धयेत जानीयात् ७१ स्पष्टार्थोऽयं शेषः ७२ । ७३ । ७४ । ७५

७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभाष्येऽपि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १० ॥ महायोगीति पठस्वस्तवमिति शेषः हे पुत्र युधिष्ठिर १ । २ । ३ । ४ आलं
मृत्युः प्रोवाच रुद्रेभ्योरुद्रेभ्यस्तं हि मागमत् ॥ महता तपसा प्राप्तस्तं हि नाब्रह्मसन्नि ७६ तं हिः प्रोवाच शुक्राय गौतमाय च भार्गवः ॥ वैवस्वताय मनवे गौतमः
प्राह माधव ७७ नारायणाय साध्याय समाधिष्ठाय धीमते ॥ यमाय प्राह भगवान् साध्या नारायणोऽच्युतः ७८ नाचिकेताय भगवानाह वैवस्वतो यमः ॥ मार्कंडे
याय वाष्णेय नाचिकेतोऽभ्यभाषत ७९ मार्कंडेयान्मया प्राप्तो नियमेन जनार्दन ॥ तवाप्यहमभिन्नस्तवं दद्यां ह्यविश्रुतम् १८० स्वर्ग्यमारोग्यमायुष्यं धन्यं
वेदेन संमितम् ॥ नास्य विप्रं विकुर्वीति दानवा यक्षराक्षसाः ८१ पिशाचा यातुघाना वागुह्यका भुजगा अपि ॥ यः पठेत् शुचिः पार्थ ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ अभ्य
योगो वर्तुसोऽश्वमेधफलं लभेत् १८२ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिके प० दानधर्मे महादेव सहस्रनामस्तोत्रे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥
वैशंपायन उवाच ॥ महायोगी ततः प्राह कृष्ण द्वे पायनो मुनिः ॥ पठस्व पुत्र भद्रं ते प्रीयतां ते महेश्वरः १ पुरा पुत्र मयामे रौतप्यता परमंतपः ॥ पुत्रहेतोर्महारा
जस्तव एषोऽनुकीर्तितः २ लब्धवानीप्सितान्कामान हं वै पांडु नंदन ॥ तथा त्वमपि शर्वादि सर्वान्कामान वाप्स्यसि ३ कपिलश्च ततः प्राह सांख्यार्थिर्देवसंमतः ॥
मया जन्मान्यनेकानि भक्त्या चाराधितो भवः ४ प्रतिश्व भगवान् ज्ञानंदौ मम भवांतकम् ॥ चारुशीर्षस्ततः प्राह शक्रस्य दयितः सखा ॥ आलंबाय न इत्येवं विश्रु
तः करुणात्मकः ५ मया गोकर्णमासाद्य तपस्तप्त्वा शतं समाः ॥ अयोनिजानां दांतानां धर्मज्ञानां सुवर्चसाम् ६ अजराणाम दुःखानां शतवर्षसहस्रिणाम् ॥ लब्धं
पुत्रशतं शर्वात्पुत्रा पांडु नृपात्मज ७ वाल्मीकिश्चाह भगवान्युधिष्ठिरमिदं वचः ॥ विवादे साग्निमुनिभिर्ब्रह्मघ्नो वै भवानिति ८ उक्तः क्षणेन चाविष्टस्तेनाधर्मेण भारत ॥
सोऽहमीशानमेनघमो घंशरणं गतः ९ मुक्तश्चास्मिततः पापैस्ततो दुःखविनाशनः ॥ आह मां त्रिपुरघ्नो वै यशस्तेऽयं भविष्यति १० जामदग्न्यश्च कौंतेय भिदं
धर्मभृतां वरः ॥ ऋषिमध्ये स्थितः प्राह ज्वलन्निवादिवाकरः ११ पितृविप्रवधेनाह मातर्वै पांडवाग्रज ॥ शुचिर्भूत्वा महादेवं गतोऽस्मि शरणं नृप १२ नाम भिश्चास्तु
वंदे वं ततस्तुष्टोऽभवद्भवः ॥ परशुंच ततो देवो दिव्यान् यस्त्राणि चैव मे १३ पापंच तेन भविता अजेयश्च भविष्यसि ॥ न ते प्रभविता मृत्युरजरश्च भविष्यसि १४ आह
मां भगवानेवं शिखंडी शिवविग्रहः ॥ तदवातंच मे सर्वप्रसादात्तस्य धीमतेः १५ विश्वामित्रस्तदोवाच क्षत्रियोऽहं तदाभवम् ॥ ब्राह्मणोऽहं भवानीति मया चाश
धितो भवः १६ तत्प्रसादान्मया प्राप्तं ब्राह्मण्यं दुर्लभं महत् ॥ असितो देव लश्चैव प्राह पांडु सुतं नृपम् १७ शापाच्छक्रस्य कौंतेय विभो धर्मोऽनशतदा ॥ तन्मे धर्मं
यशश्चाश्रयमायुश्चैवा ददत्प्रभुः १८ ऋषिर्गृत्समदोनाम शक्रस्य दयितः सखा ॥ प्राह जमीढं भगवान् बृहस्पतिः सम्युतिः १९

वायन आलंब गोत्रः ५ । ६ हे पुत्र शतं पुत्राणां मिति शेषः ७ विवादे वेदविपरीतवादे अभिमतं हि मुनिभिर्ब्रह्मघ्न इति संबंधः ८ तेन वेदविरोधेन ९ । १० । ११ पितृतुल्या विप्राज्येष्ठो भ्राता पितुः सम इति
स्मृतेऽप्येष्टा भ्रातरस्ते पावधेन १२ । १३ । १४ शिखंडी कपदी शिवविग्रहः कल्याणशरीरः १५ । १६ । १७ शक्रस्य धर्मशास्त्रे कविद्वययाकरणात् कुपितस्य प्रभुः प्रार्थितः सन्निति शेषः १८ । १९

२० उच्चारिते अन्येति शेषः २१ पापं वितयाभिनिवेशं त्यक्त्वा समीक्षस्वाविचार्य । अयज्ञवाहिनं न यज्ञं वहति तं पापमवाप्सरपाठजमपराधं २२ । २३ । २४ । २५ । निधने अंते सद्य एवेत्यर्थः २६
साम्यमवैषम्यं युवयोर्गृत्समदशतक्रत्वोः २७ परमुत्कृष्टं यथा स्यात्तथा २८ न मे मया समः पंडितोऽस्ति विद्यया हेतुना २९ । ३० अर्थाद्धर्मस्य फलं कामस्य मूलं चार्थः सर्वस्मात्प्रियस्ततोऽपि प्रियोऽस्त

वरिष्ठो नाम भगवांश्चाक्षुषस्य मनोः सुतः ॥ शतक्रतो रचित्यस्य सत्रे वर्षसहस्रिके २० वर्तमानेऽब्रवीद्वाक्यं साग्निमुच्चारिते मया ॥ रथंतरे द्विजश्रेष्ठ न सम्यगिति
वर्तते २१ समीक्षस्व पुनर्द्वयापापं त्यक्त्वा द्विजोत्तम ॥ अयज्ञवाहिनं पापमकार्षीस्त्वं सुदुर्मते २२ एवमुक्त्वा महाक्रोधः प्राह शंभुं पुनर्वचः ॥ प्रज्ञयारहितो दुःखी
नित्यभीतो वने चरः २३ दशवर्षसहस्राणि दशाष्टौ च शतानि च ॥ नष्टपानीयपवने मृगैरन्यैश्च वर्जिते २४ अयज्ञीय इमे देशे रुरुर्निहनिषेविते ॥ भविता त्वं मृगः
कूरो महादुःखसमान्वितः २५ तस्य वाक्यस्य निधने पार्थ जातो ह्यहं मृगः ॥ ततो मां शरणं प्राप्तं प्राह योगी महेश्वरः २६ अजरश्चामरश्चैव भविता दुःखवर्जितः ॥
साम्यं ममास्तु ते सौख्यं युवयोर्वर्धतां क्रतुः २७ अनुग्रहानेव मे परोति भगवान् विश्वः ॥ परं धाता विधाता च सुखदुःखे च सर्वदा २८ अचित्य एष भगवान्कर्मणामनसा
गिरा ॥ न मे तात युधिष्ठिर विद्यया पंडितः समः २९ वासुदेवस्तदोवाच पुनर्मतिमतां वरः ॥ सुवर्णाक्षो महादेवस्तपसा तोषितो मया ३० ततोऽयं भगवानाह प्री
तोमवै युधिष्ठिर ॥ अर्थात्प्रियतरः कृष्णमत्प्रसादाद्भविष्यसि ३१ अपराजितश्च युद्धेषु तेजश्चैवानलोपमम् ॥ एवं सहस्रशश्चान्यान्महादेवो वरंददौ ३२ मणिमं
थेऽथ शैले वै पुरा संपूजितो मया ॥ वर्षायुतसहस्राणां सहस्रं शतमेव च ३३ ततो मां भगवान्प्रीत इदं वचनमब्रवीत् ॥ वरं वृणीष्व भद्रं ते यस्ते मनसि वर्तते ३४ ततः
प्रणम्य शिरसा इदं वचनमब्रुवम् ॥ यदि प्रीतो महादेवो भक्त्या परमया प्रभुः ३५ नित्यकालं तवेशान भक्तिर्भवतु मे स्थिरा ॥ एवमस्त्विति भगवांस्तत्रोक्तांतरधायित
३६ ॥ जैगीषव्य उवाच ॥ ममाष्टगुणमैश्वर्यं दत्तं भगवता पुरा ॥ यत्नेनान्येन बालिना वाराणस्यां युधिष्ठिर ३७ ॥ गर्ग उवाच ॥ चतुःषष्ट्यंगमदत्कलाज्ञानं ममा
हुतम् ॥ सरस्वत्यास्तटे तुष्टो मनोयज्ञेन पांडव ३८ तुल्यं मम सहस्रं तु सुतानां ब्रह्मवादिनाम् ॥ आयुश्चैव स पुत्रस्य संवत्सरशतायुतम् ३९ ॥ पराशर उवाच ॥
प्रसाद्येह पुरा शर्वमनसा रचितं यं नृप ॥ महातपामहातेजामहायोगी महायशः ४० वेदव्यासभ्रिया वा सो ब्राह्मणः करुणान्वितः ॥ अप्यसावीप्सितः पुत्रो मम स्या
द्वै महेश्वरात् ४१ इति मत्वा हृदि मत्तं प्राह मां सुरसत्तमः ॥ मयि संभावनाया स्याः फलात्कृष्णो भविष्यति ४२ सावर्णस्य मनोःसर्गे सप्तर्षिश्च भविष्यति ॥ वेदानां च स
वैवक्ता कुरुवंशकरस्तथा ४३ इति हासस्य कर्ता च पुत्रस्तेजगतो हितः ॥ भविष्यति महेंद्रस्य दयितः समहामुनिः ४४

रात्मातुल्यः सर्वेषां भविष्यतीत्यर्थः ३१ । ३२ पुरा पूर्वावतारे ३३ । ३४ । २५ । ३६ । ३७ चतुःषष्टिरंगान्यवयवायस्य कलासमूहज्ञानस्य तत् मनोयज्ञेन मानसेन पूजनेन ३८ । ३९ । ४०
४१ इति मम हृदि स्थितं मत्तं मत्वा सुरसत्तमो मां प्राह यातवमयि संभावना एतस्मात्फलमहं मां स्येदं त्यस्या फलात्पुण्यात्तव कृष्णो नाम पुत्रो मम भविष्यति ४२ । ४३ । ४४

अजरश्चामरश्चैव पराशरसुतस्तव ॥ एवमुक्त्वा स भगवांस्तत्रैवांतरधीयत ४५ युधिष्ठिरमहायोगीर्वीर्यवानक्षयोऽव्ययः ॥ मांडव्य उवाच ॥ अचौरश्चौरशंकायां श्रुलेभिन्नो ह्यहंतदा ४६ तत्रस्थेनस्तुतो देवः प्राह मां वै नरेश्वर ॥ मोक्षं प्राप्स्यसि श्रुलाच्च जीविष्यसि समाबुद्धम् ४७ रुजाशूलकृता चैव न ते विप्रमविष्यति ॥ आधिभिर्याधिभिश्चैव वर्जितस्त्वं भविष्यसि ४८ पादाच्चतुर्थ्यात्संभूत आत्मायस्मान्मुनेतव ॥ त्वं भविष्यस्यनुपमोजन्मवैसफलंकुरु ४९ तीर्थाभिषेकं सकलं त्वमविप्रेन चाप्स्यसि ॥ स्वर्गं चैवाक्षयं विप्रविदधामितवोर्जितम् ५० एवमुक्त्वा तु भगवानवरण्यो वृषवाहनः ॥ महेश्वरो महाराजकृत्वा सामहाद्युतिः ५१ स गणो देवतश्रेष्ठस्तत्रैवांतरधीयत ॥ गालव उवाच ॥ विश्वामित्राभ्यनुज्ञातो ह्यहंपितरमागतः ५२ अब्रवीन्मां ततो माता दुःखिता रुदती भृशम् ॥ कौशिकेनाभ्यनुज्ञातं पुत्रं वेदविभूषितम् ५३ न तात तरुणदांतां पितृत्वां पश्यतेऽनघ ॥ श्रुत्वा जनन्यावचनं निराहो गुरुदर्शने ५४ नियतात्मा महादेवमपश्यं सोऽब्रवीच्च माम् ॥ पितामाता च ते त्वंच पुत्रमृत्युविवर्जिताः ५५ भविष्यथ विशक्षि प्रद्रष्टासि पितरं क्षये ॥ अनुज्ञातो भगवता गृहं गत्वा युधिष्ठिर ५६ अपश्यं पितरं तात इष्टिं कृत्वा विनिःसृतम् ॥ उपस्पृश्य गृहीत्वे ध्मं कुशांश्च शरणा कुरुन् ५७ तान्विसृज्य च मां प्राह पितृसास्त्राविलेक्षणः ॥ प्रणमंतं परिष्वज्य मूर्ध्न्युपाग्राय पांडव ५८ दिष्ट्या दृष्टोऽसि मे पुत्रकृतविद्य इहागतः ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एतान्यत्यहुतान्येव कर्माण्यथ महात्मनः ५९ प्रोक्तानि मुनिभिः श्रुत्वा विस्मयामास पांडवः ॥ ततः कृष्णोऽब्रवीद्वाक्यं पुनर्मांतिमतावरः ६० युधिष्ठिरं धर्मनिधिं पुरुहूतमिवेश्वरः ॥ वासुदेव उवाच ॥ उपमन्युर्मयि प्राह तपस्त्रिवदिवाकरः ६१ अशुभैः पापकर्माणो ये नराः कलुषीकृताः ॥ ईशानं प्रपद्यंते ततो राजसवृतयः ६२ ईश्वरं संप्रपद्यंते द्विजाभाविता भवनाः ॥ सर्वथा वर्तमानोऽपि यो भक्तः परमेश्वरे ६३ सदृशोऽरण्यवासी नामुनीनां भावितात्मनाम् ॥ ब्रह्मत्वं केशवत्वं वा शक्रत्वं वा सूरैः सह ६४ त्रैलोक्यस्याधिपत्यं वा तुष्टोरुद्रः प्रयच्छति ॥ मनसापिशिवंता तये प्रपद्यंति मानवाः ६५ विधूय सर्वपापानि देवैः सह वसंतिते ॥ भित्त्वा भित्त्वा च कूलानि हुत्वा सर्वमिदं जगत् ६६ यजेद्देवं विरूपाक्षं न स पापेन लिप्यते ॥ सर्वलक्षणहीनोऽपि युक्तो वा सर्वपातकैः ६७ सर्वतुदतितपापं भावयच्छिवमात्मना ॥ कीटपक्षिपतं मानांतिरश्चामपिकेशव ६८ महादेव प्रपन्नानां न भयं विद्यते क्वचित् ॥ एवमेव महादेवं भक्ता ये मानवा भुवि ६९ न ते संसारवशाद्वा इति मे निश्चितामतिः ॥ ततः कृष्णोऽब्रवीद्वाक्यं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ७०

वेत्युः । 'कुरुर्नृपांतरेभके' इति मेदिनी भक्तोदनः ५७ सास्त्रत्वादाविलेख्य

यस्य ५८ । ५९ । ६० ईश्वरो विष्णुः ५९ । ६० कूलानि गृहसटाकादीनि । 'गृहे कूलं बटे कूपे सैन्यपृष्ठतटाकयोः' इति मेदिनी ६६ । ६७ आत्मना चित्तेन ६८ । ६९ । ७०

आदित्यचंद्रावित्यादिसर्वैर्गर्भाजातं विद्धीति सप्तमस्येनान्वयः ७१ सत्त्वं ब्रह्मतत्त्वावेदको वेदोऽपनिषत् प्राधान्यात् पूज्यकीर्तनं वेदवाहा वेदपाठकाः हव्यं हविर्देवो भागः ७२ । ७३ आग्न्यासूक्ष्मा ब्रह्माकारा धीवृत्तिः ७४ धूमपाः धूमेनैव तृप्यंतः वाचा विरुद्धा वाक्त्रियमनशीलाः निर्माणममेकथा भवनं योगेनानेकशरीरधारणं तत्र रताः ७५ चिंत्यद्योताः संकल्पितमात्रं वस्तु धेयांस्यः पुरतः प्रकाशते तादृशाः ७६ । ७७ तत्संभूता इति भूमेः सकाशाद्भीजानीवाव्याकृता काशाख्या ईश्वराः भूतकृतो विषदादिस्त्रष्टारस्तत एवानंदमात्रशरीराचतुर्थात्संभूताः । ते च वरेण्याः उपासकैः शुद्धतत्त्वप्रेप्सुभिर्वरणीयाः पूर्वभीजाद्भीजांतरा भवानादौ सृष्टिप्रवाहे पूर्वपूर्वस्माद्भीजादुत्तरउत्तर ईशो भूमभूमावुत्पद्यते इत्याशयेनोक्तं पुरातनीमिति यथा भीजशक्त्या शुद्धायां भुवि विद्य

विष्णुरुवाच ॥ आदित्यचंद्रावनिलानलौ च द्यौर्भूमिरापो वसवोऽथ विश्वे ॥ यातार्यमाशुक्रहस्पर्ती च रुद्राः ससाध्यावरुणोऽथ गोपः ७१ ब्रह्माशक्रो मारुतो ब्रह्मसत्यं वेदायज्ञादक्षिणा वेदवाहाः ॥ सोमो यथायच्च हव्यं हविश्चरक्षा दीक्षा संयमाये च केचित् ७२ स्वाहावौषदब्राह्मणाः सौरभेयी धर्मचाग्र्यं कालचक्रं बलं च ॥ यशो दमो बुद्धिमतं स्थितिश्च शुभाशुभं ये मुनयश्च सप्त ७३ अग्न्या बुद्धिर्मनसा दर्शने च स्पर्शश्चाग्र्यः कर्मणां याचसिद्धिः ॥ गणादेवानां भूष्मपाः सोमपाश्च लेखाः सुयामास्तु पिता ब्रह्मकायाः ७४ आभासुरा गंधपा धूमपाश्च वाचा विरुद्धाश्च मनो विरुद्धाः ॥ शुद्धाश्च निर्माणरताश्च देवाः स्पर्शाशनादर्शपा आज्यपाश्च ७५ चिंत्यद्योता ये च देवेषु मुख्या ये चाप्यन्ये देवताश्चाजभीढ ॥ सुपर्णगंधर्वपिशाचदानवायक्षास्तथाचारणपन्नगाश्च ७६ स्थूलं सूक्ष्मं मृदु चाप्यसूक्ष्मं दुःखं सुखं दुःखमनंतरं च ॥ सांख्ययोगंतत्पराणां परंच सर्वाजातं विद्धियत्कीर्तितं मे ७७ तत्संभूता भूतकृतो वरेण्याः सर्वदेवा भुवनस्यास्य गोपाः ॥ आविश्ये मां धरणी येभ्य रक्षन् पुरातनीं तस्य देवस्य सृष्टिम् ७८ विचिन्वंतस्तपसा तत्स्थवीयः किंचित्त्वं प्राणहेतोर्न तोऽस्मि ॥ ददातु देवः सवरानि हेष्टानि भिष्टानि प्रभुरव्ययः सदा ७९ इमं स्तवं सान्नि यतेंद्रियश्च भूत्वा शुचिर्यः पुरुषः पठेत् ॥ अभग्नयोगो नियतो मासमेकं संप्राप्तुयादश्वमेधे फलं यत् ८० वेदानकृत्स्नान् ब्राह्मणः प्राप्नुयात्तु जयेत्पुनः पार्थमही च कृत्स्नाम् ॥ वैश्यो लाभं प्राप्नुयात्त्रैपुणं च शूद्रो गतिं प्रेत्य तथा सुखं च ८१ स्तवराजमिमं कृत्वा रुद्राय दधिरेमनः ॥ सर्वदोषापहं पुण्यं पवित्रं च यशस्विनः ८२

मानवामृदुलीक्रियत एवमीश्वरशक्त्या आनंदचिन्मात्रं वस्तु विश्वाकारं क्रियत इति । तेन शक्तिविमाक्यं केवलादुत्पत्तिरित्यपास्तं शक्त्यनादित्वस्याभ्युपगमात् । एतेन भीजशक्तेर्भर्जनेनैव ज्ञानेन जीवगता विद्या शक्तेर्विद्याभिनादाहे सति मुक्तानां पुनरुत्पत्तिः केवलीभावश्च व्याख्यातः ७८ यत्तपसा ध्यानेन विचिन्वंतः विचिन्वंत्पालोचयंतीं श्वरं सृजन्ति राजं वा तत्सर्वततः स्थवीयः स्थूलतरं च । अतः कारणात् प्राणहेतोर्जीवनार्थं मोक्षार्थं किंचिद्वा कृमनस्योरगोचरं तत्संभूतोऽस्मि शरणीभूय प्राप्नोस्मि । सर्वेश्वरो भूत्वा वरान् ददातु भूमिर्भीजाद्यात्मतां गत्वा जनांस्तर्पयति तद्वत् ७९ इमं भीष्मवाक्यादारभ्य तावत्पर्यंतम् ८० । ८१ कृत्वा शरणीकृत्य रुद्राय रुद्रे निदधिरप्रविलापितवन्तः ८२

८३ ॥ नामूर्तमूर्तिभेदः कस्मिन्लिपिभिरेतुमीष्टेकथंचिद्विजं चामूर्तमेवो ध्वनिमिव कस्मिन्जकान्यत्वजन्मा ॥ कोभिद्याद्विजबीजंस्मिन्लिपिभिदामूर्तिभेदेनमंदस्तेनाद्वैतचतुर्थशिवमुपनिषदिज्ञात
मात्मानमीहे ॥ १॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकंठीयभारतभावदीपेदानधर्मेधुमेधवाहनोपाख्याने अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ तमेवशरणं जेत्यथतमेवचायंपरंप्रपद्यइति सूचितं विवृतवान्हरिः पूर
पम् । अथैतदुपलब्धये विविधधर्मजातवदन् विवृतस्यतियोपितः परविरक्ततावाप्तये ज्ञेयं वस्तु श्रुत्वा तज्ज्ञानसाधनं धर्मश्रुतः सहोभोचरतां धर्मज्ञो मेवसानौ जायापती अग्निमादधीयातामिति धर्मप
त्नीसाहित्यं शास्त्रे दृश्यमानमाक्षिपतियद्विदमिति पाणिग्रहणात्प्राक्साहित्याभावात्सहोभाविति वाक्यं व्याकुप्येतेति भावः १ धर्मविशेषेवसाहित्यमपेक्ष्यतेन सर्वत्रेत्याशंक्य धर्मविकल्पयति आर्ष
इति ऋषिभिर्मन्त्रैः प्रकाशितः श्रौतस्मार्तक्रियारूपआर्षः केवलवेदविहितत्वाद्वा । प्राजापत्यः प्रजापतिना संतानकर्मणा प्रथितः नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति श्रुतत्वादकरणेऽनिष्टदर्शनाद्वा । आसुरः असु
पुरमतेतेऽसुरास्तोषामयमासुरः केवलमिन्द्रियप्रीतिदर्शनाद्वा साहित्यमुक्तमित्यर्थः २ आद्यमाक्षिप्य सदेहमाहर्षेण संदेहइति अत्रदोषं स्पष्टयति इहैवसाहित्यं दंपत्योर्दृश्यते परलोकेतयोः साहित्यं

यावंत्यस्य शरीरे पुरोमकूपाणि भारत ॥ तावंत्यब्दसहस्राणि स्वर्गे वसतिमानवः ८३ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशा. दानधर्मेधुमेधवाहनपर्वोपाख्याने
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यदिदं सहधर्मोति प्रोच्यते भरतर्षभ ॥ पाणिग्रहणकाले तु स्त्रीणामेतत्कथं स्मृतम् १ आर्षेषु धर्मे धर्मः प्राजाप
त्योऽथवाऽऽसुरः ॥ यदेतत्सहधर्मोति पूर्वमुक्तं महर्षिभिः २ संदेहः सुमहानेष विरुद्धइति मेमतिः ॥ इहयः सहधर्मो वै प्रेत्यायं विहितः कतु ३ स्वर्गो मृतानां भवति सहध
र्मः पितामह ॥ पूर्वमेकस्तु म्रियते कचैकास्तिष्ठते वद ४ नानाधर्मफलोपेतानानाकर्मनिवासिताः ॥ नानानिरयनिष्ठांतामानुषाबहवो यदा ५ अमृताः स्त्रियइ
त्येवं सूत्रकारो व्यवस्यति ॥ यदानृताः स्त्रियस्तात सहधर्मः कुतः स्मृतः ६ अमृताः स्त्रियइत्येवं वेदेष्वपि हि पठ्यते ॥ धर्मोऽयं पूर्विकासंज्ञा उपचारः क्रियाविधिः ७
गृह्यं प्रतिभात्येतन्मम चिंतयतोऽनिशम् ॥ निःसंदेहमिदं सर्वं पितामह यथाश्रुति ८ यदेतद्यादृशं चैतद्यथाचैतत्प्रवर्तितम् ॥ निखिलेन महाप्राज्ञ भवानेतद्भवति
मे ९ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीमिति हासं पुरातनम् ॥ अष्टावकस्य संवादां दिश्या सह भारत १० निवेष्टुकामस्तु पुरा अष्टावक्रो महातपाः ॥ ऋषे
थवदन्यस्य ववेकन्यामहात्मनः ११ सुप्रभां नाम वै नाम्ना रूपेणाप्रतिमां भुवि ॥ गुणप्रभावशैलेन चारित्र्येण च शोभनाम् १२

क्रमनकापीत्यर्थः १ एतदेवोपादयति पूर्वमिति सार्धेन सत्यमिदं कर्मणि साहित्ये दंपत्योः स्वस्ववासनाभेदकतो धर्मभेदो दुर्वारइत्यार्थप्रमाणं निरुक्तिकमित्यर्थः ४ । ५ प्रजार्थसाहित्यमिति द्वितीयं
पक्षं दूषयति अनृताः स्त्रियइति सूत्रकारो धर्मप्रवक्ता अनृतं साहसं मायामूर्खत्वमतिलोभतेति स्त्रीधर्मानाह । एवं च प्रजार्थसाहित्यमप्यनुपपन्नं कुंडगोलकादीनामप्युत्पत्तिदर्शनात् ६ पूर्विका पूर्ववर्तीगौ
र्णाधर्मसंज्ञादापत्यविधौ यथाभिक्षुकाणामयं धर्मो धूलिः परगृहादिति वदधर्मेऽपि धर्मपदप्रयोगइत्यर्थः । तत्र च पाणिग्रहणादेव विहितत्वमपि श्रुतेनादिवत्पुरुषेच्छामनुरुद्धेवनतुवस्तुतस्तस्य धर्मत्वमि
त्याह उपचारः क्रियाविधिरिति ७ गृह्यं गृहं ननु बंधमित्यर्थः ८ । ९ कामुकयोः रागतः प्राप्तो मिथुनीभावइति तत्र विधिरित्याख्यायिका मुखेनाह अत्रेत्यादिना । अयं भावः यथादर्शपूर्णमासात्पूर्व
प्रयुक्तमप्राणयनमाश्रित्य गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदित्यादिविषयः प्रवर्तते । एवं रागप्रयुक्तं दारसंग्रहमाश्रित्य धर्मप्रजाविधयः प्रवर्तते । नीरागस्य तु न दारसंग्रहो विधीयते न तत्रांतुत्तरकालीना
धर्मप्रजादिविधयइति दिश्यादिगामिमानि देवतया १० निवेष्टुकामः दारसंग्रहार्थी ११ । १२

१३ मनोजहारेत्यनेन मनुः कामुक्त्वं प्रदर्शयति स्त्रियाः कामुक्त्वं विवरीतुं कथामाह ऋषिरित्यादिना १४ । १५ । १६ तालः कांस्यमये वाच्यभादैः शंपातालैः विद्युद्भटाते च पलैर्भ्रमणादिघटितैर्गोतनृत्याकि
सातस्य दृष्ट्वैव मनोजहारशुभलोचना ॥ वनराजीयथाचित्रावसंते कुसुमाचिता १३ ऋषिस्तमाह देयामे सुता तुभ्यं हितच्छृणु ॥ गच्छतावदिशं पुण्यामुत्तरां द्रक्ष्य
सेततः १४ ॥ अष्टावक्र उवाच ॥ किं द्रष्टव्यं मया तत्र वक्तुमर्हति मे भवान् ॥ तथेदानीं मया कार्यं यथावक्ष्यति मां भवान् १५ ॥ वदान्य उवाच ॥ धनदं समतिक्र
म्य हिमवंतं च पर्वतम् ॥ रुद्रस्यायतनं दृष्ट्वा सिद्धचारणसेवितम् १६ संहृष्टैः पार्षदैर्जुष्टं नृत्याद्वि विविधाननैः ॥ दिव्यांगरगैः पेशाचैरन्यैर्नानाविधैः प्रभोः १७
पाणितालसुतालैश्च शंपातालैः समैस्तथा ॥ संप्रहृष्टैः प्रनृत्याद्विः शर्वस्तत्र निषेव्यते १८ इष्टं किल गिरौ स्थानं तद्विव्यमिति श्रुतम् ॥ नित्यं संनिहितो देवस्तथाते
पार्षदाः स्मृताः १९ तत्र देव्या तपस्तपसंकरार्थं सुदुश्चरम् ॥ अतस्तदिष्टं देवस्य तथोमायाइति श्रुतिः २० पूर्वतत्र महापार्श्वे देवस्योत्तरतस्तथा ॥ ऋतवः काल
रात्रिश्च ये दिव्याये च मानुषाः २१ देवचोपासते सर्वे रूपिणः किल तत्रह ॥ तदतिक्रम्य भवनं त्वया यातव्यमेव हि २२ ततो नीलं वनोद्देशं द्रक्ष्यसे मेघसन्निभम् ॥ र
मणीयं मनोग्राहितत्र वै द्रक्ष्यसे स्त्रियम् २३ तपस्विनीं महाभागां वृद्धां दीक्षामनुष्ठिताम् ॥ द्रष्टव्या सा त्वया तत्र संपूज्या चैव यत्नतः २४ तां दृष्ट्वा विनित्तस्त्वं ततः
पाणिग्रहीष्यसि ॥ यद्येष समयः सर्वः साध्यतां तत्र गम्यताम् २५ ॥ अष्टावक्र उवाच ॥ तथास्तु साधयिष्यामि तत्र यास्याम्यसंशयम् ॥ यत्र त्वं वदसे साधो भवान्
भवतु सत्यवाक् २६ ॥ भीष्म उवाच ॥ ततोऽगच्छत्स भगवानुत्तरामुत्तरां दिशम् ॥ हिमवंतं गिरिश्रेष्ठं सिद्धचारणसेवितम् २७ सगत्वा द्विजशार्दूलो हिमवंतं महा
गिरिम् ॥ अभ्यगच्छन्नर्दी पुण्यां बाहुदां धर्मशालिनीम् २८ अशोके विमले तीर्थे स्नात्वा वैतर्प्य देवताः ॥ तत्र वासाय शयने कौशे सुखमुवासह २९ ततो रात्र्यां व्य
तीतायां प्रातरुत्थाय स द्विजः ॥ स्नात्वा प्रादुश्चकाराग्निस्तुत्वा चैनं प्रधानतः ३० रुद्राणीं रुद्रमासाद्य हृदे तत्र समाश्वसत् ॥ विश्रांतश्च समुत्थाय कैलासमभितो ययौ
३१ सोऽपश्यत्कांचनद्वारं दीप्यमानमिव श्रिया ॥ मंदाकिनीं च नलिनीं धनदस्य महात्मनः ३२ अथ तेराक्षसाः सर्वे येऽभिरक्षंति पद्मिनीम् ॥ प्रत्युत्थिता भगवंतं मणि
भद्रपुरोगमाः ३३ सतान् प्रत्यर्चयामास राक्षसानभीमविक्रमान् ॥ निवेदयत्तमांक्षिप्रं धनदायेति चाब्रवीत् ३४ तेराक्षसास्तथाराजन्म गवंतमथाब्रुवन् ॥ असौ वै
श्रवणो राजा स्वयमायातितेऽतिकम् ३५ विदितो भगवानस्य कार्यमागमनस्य यत् ॥ पश्यैनं त्वं महाभागं ज्वलंतं भिवतेजसा ३६ ततो वै श्रवणोऽभ्येत्य अष्टावक्रम
निदितम् ॥ विधिवत्कुशलं पृष्ट्वा तपो ब्रह्मर्षिं मब्रवीत् ३७ सुखं प्राप्तो भवान् कश्चित् किं वामतांश्चिकीर्षति ॥ बृहिसर्वं करिष्यामि यन्मां वक्ष्यसि वै द्विज ३८ भवनं प्रवि
शत्वं मे यथाकामं द्विजोत्तम ॥ सत्कृतः कृतकार्यश्च भवान्यास्यत्यविघ्नतः ३९

यामानविशेषः समर्प्य भगणादिरहितस्तरेव १० । १८

१९ । २० महापार्श्वे पर्वते ११ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ उत्तरां श्रेष्ठाम् २७ । २८ । २९ प्रधानतः प्रधानं वेदमन्त्रैः ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९

४० । ४१ । भवच्छंदंमवादिच्छां ४२ । ४३ । ४४ । ५५ प्रनुताप्सरसःपदार्थाभिनयोवाक्यार्थाभिनयश्चयत्रवर्ततेतत्प्रनुतं तत्प्रियाः अप्सरसः प्रनुताप्सरसः मध्यमपदलोपीतमासः ४६
 ४७ । ४८ हायःहरतीतिहार्यः ४९ । ५० मगवान् अष्टावक्रः । 'उत्पत्तिर्निरोधश्चभूतानामागतिर्गतिः ॥ वेत्तिविद्यामविद्यांचसवाच्योभगवानिति । दिव्येमांगैरजितोऽपि सर्व
 प्राविशद्भवनंस्ववैष्टीत्वातद्विजोत्तमम् ॥ आसनंस्वददौचैवपाद्यमर्घ्यतथैवच ४० अथोपविष्टयोस्तत्रमणिभद्रपुरोगमाः ॥ निषेदुस्तत्रकौबेरायक्षगंधर्वकिन्नराः
 ४१ ततस्तेषांनिषण्णानांघनदोवाक्यमब्रवीत् ॥ भवच्छंदंसमाज्ञायनृत्येनप्सरोगणाः ४२ आतिथ्यंपरमंकार्यंशुश्रूषाभवतस्तथा ॥ संवर्ततामित्युवाचमुनिर्मधु
 रयागिरा ४३ अथोर्वराभिश्चकेशीरंभाचैवोर्वशीतथा ॥ अलंबुषाघृताचीचचित्राचित्रांगदारुचिः ४४ मनोहरासुकेशीचसुमुखीहासिनीप्रभा ॥ विद्युताप्रशमीदां
 ताविद्योतारतिरेवच ४५ एताश्चान्याश्चैवहयःप्रनुताप्सरसःशुभाः ॥ अवादयंश्चगंधर्वावाद्यानिविविधानिच ४६ अथप्रवृत्तेगांधर्वेदिव्येऋषिरुपाविशत् ॥ दि
 व्यंसंवत्सरंतत्रारमतैषमहातपाः ४७ ततोवैश्रवणोराजाभगवंतमुवाचह ॥ साग्रंसंवत्सरोजातोविप्रेहतवपश्यतः ४८ हायोऽयंविषयोब्रह्मनगांधर्वोनामनामतः ॥
 छंदतोवर्ततांविप्रयथावदतिवाभवान् ४९ अतिथिःपूजनीयस्त्वमिदंचभवतोऽहम् ॥ सर्वमाज्ञाप्यतामाशुपरवंतोवयंत्वयि ५० अथवैश्रवणंप्रीतोभगवान्प्रत्यभा
 षत् ॥ अर्चितोऽस्मिथान्यायंगमिष्यामिधनेश्वर ५१ प्रीतोऽस्मिदृशंचैवतवसर्वधनाधिप ॥ तवप्रसादाद्भगवन्महर्षेश्वरमहात्मनः ५२ नियोगादद्ययास्यामि
 वृद्धिमावृद्धिमान्भव ॥ अथनिष्क्रम्यभगवान्प्रययात्तत्रामुखः ५३ कैलासंमंदरंहैमं सर्वाननुचचारह ॥ तानतीत्यमहाशैलान्कैरातंस्थानमुत्तमम् ५४ प्रदक्षिणंत
 थाचक्रेप्रयःशिरसानतः ॥ धरणीमवतीर्याथपूतात्माऽसौतदाऽभवत् ५५ सतंप्रदक्षिणं कृत्वात्रिःशैलंचोत्तरामुखः ॥ समेनभूमिभागेनययौप्रीतिपुरस्कृतः ५६
 ततोऽपरंवनोद्देशंरमणीयमपश्यत् ॥ सर्वतुभिर्मूलफलैःपक्षिभिश्चसमन्वितैः ५७ रमणीयैर्वनोद्देशैस्तत्रतत्रविभूषितम् ॥ तत्राश्रमपदं दिव्यंददर्शभगवानथ ५८
 शैलांश्चविविधाकारान्कांचनानुरत्नभूषितान् ॥ मणिभूमौनिविष्टाश्चपुष्करिण्यस्तथैवच ५९ अन्यान्यपिसुरभ्याणिपश्यतःसुबहून्यथ ॥ भृशंतस्यमनोरेमेमह
 र्षेर्भावितात्मनः ६० सतत्रकांचनंदिव्यंसर्वरत्नमयं गृहम् ॥ ददर्शाहुतसंकाशंघनदस्यगृहाद्वरम् ६१ महांतोयत्रविविधामणिकांचनपर्वताः ॥ विमानानिच
 रस्याणिरत्नानिविविधानिच ६२ मंदारपुष्पैःसंकीर्णतथामंदाकिर्नानदीम् ॥ स्वयंप्रभाश्चमणयोवज्रैर्भूमिश्चभूषिता ६३ नानाविधैश्चभवनैर्विचित्रमणितोरणैः ॥
 मुक्ताजालविनिक्षिप्तैर्मणिरत्नविभूषितैः ६४ मनोदृष्टिहरैरम्यैःसर्वतःसंवृतंशुभैः ॥ ऋषिभिश्चावृतंतत्रआश्रमंतमनोहरम् ६५ ततस्तस्याभवच्चिंताकुत्रवासोभ
 वेदिति ॥ अथद्वारंसमभितोगत्वास्थित्वाततोऽब्रवीत् ६६

ज्ञोऽपिक्दान्यकन्यालाभार्थदिगंतं प्रतिगतइति अहो कष्टं कामपिशाचो दुर्जय इति भावः ५१ । ५२ वृद्धिरुपचयस्तद्वान् ऋद्धिः संपततद्वान् ५३ कैरातं किरातबन्धवारिणो महादेवस्य ५४
 परभीमवशीषेत्यनेनाकाशमार्गेणाष्टावक्रो गच्छतीति गम्यते ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६

६० सप्तशतविंशतिदेवताः ६८ । ६९ । ७० उत्तराभिषात्रीतुवेवतामुलपाऽष्टमीसैवजरायुक्ता ७१ । ७२ । ७३ प्रज्ञाता अर्थतंज्ञानवती प्रशान्तानिर्जितचित्ता ७४ । ७५ । ७६ अथेति अतिवृद्धाया
 अपिस्त्रियहयंगतिः किमुक्तव्यंयुवत्या अर्धेर्धमिति ७७ । ७८ उपागूहदालिगितवती ७९ अकामतोऽनिच्छातः स्वभावत इत्यर्थः पुरुषतः पुरुषं प्राप्य स्त्रीणां प्रतिर्धैर्मन्या परकीयाऽस्ति पुंयोगे स्त्री

अतिथिसमनुप्राप्तमभिजानंतुयेत्रवै ॥ अथकन्याःपरिवृतागृहात्तस्माद्विनिर्गताः ६७ नानारूपाःसप्तविभोक्न्याःसर्वामनोहराः ॥ यांयामपश्यत्कन्यांवैसासा
 तस्यमनोहरत् ६८ नचशक्तोवारयितुमनोऽस्याथावसीदति ॥ ततोऽष्टतिःसमुत्पन्नातस्यविप्रस्यधीमतः ६९ अथतंप्रमदाःप्राहुर्भगवान्प्रविशत्विति ॥ सचता
 सांसुरूपाणांतस्यैवभवनस्यहि ७० कौतूहलंसमाविष्टःप्रविवेशगृहंद्विजः ॥ तत्रापश्यज्जरायुक्तामरजोवरधारिणीम् ७१ वृद्धांपर्यक्मासीनांसर्वाभरणभूषिताम् ॥
 स्वस्तीतितेनचैवोक्तासास्त्रीप्रत्यवदत्तदा ७२ प्रत्युत्थायचतंविप्रमास्यतामित्युवाचह ॥ अष्टावक्रउवाच ॥ सर्वाःस्वानालयान्यांतुएकामामुपतिष्ठतु ७३ प्र
 ज्ञातायाप्रशांतायाशेषागच्छंतुछंदतः ॥ ततःप्रदक्षिणीकृत्यकन्यास्तास्तमृषितदा ७४ निश्चक्रमुर्गृहात्तस्मात्सावृद्धाथव्यतिष्ठत् ॥ अथतांसंविशन्प्राहशयनेभा
 स्वेतदा ७५ त्वयापिसुप्यतांभद्रेरजनीह्यतिवर्तते ॥ संलापात्तेनविप्रेणतथासातत्रभाषिता ७६ द्वितीयेशयनेदिव्येसंविवेशमहाप्रभे ॥ अथसावेपमानांगीनि
 मितंशीतजंतदा ७७ व्यपदिश्यमहर्षेर्वैशयनव्यवरोहत ॥ स्वागतेनागतांतांतुभगवानभ्यभाषत् ७८ सोपागूहहुजाभ्यांतुऋषिंप्रीत्यानरर्षभ ॥ निर्विकारमृषिं
 चापिकाष्ठकुड्योपमंतदा ७९ दुःखिताप्रेक्ष्यसंजल्पनकार्षीद्विषासह ॥ ब्रह्मन्नकामतोऽन्यास्तिस्त्रीणांपुरुषतोऽष्टतिः ८० कामेनमोहिताचाहंत्वांभजंतीभजस्व
 माम् ॥ प्रहृष्टोभवविप्रर्षेसमागच्छमयासह ८१ उपगूहचमांविप्रकामार्ताऽहंभृशंत्वयि ॥ एतद्वितवधर्मात्मंस्तपसःपूज्यतेफलम् ८२ प्रार्थितंदर्शनादेवभजमा
 नांभजस्वमाम् ॥ ममचेदंधनंसर्वयच्चान्यदपिपश्यासि ८३ प्रभुस्त्वंभवसर्वत्रमयिचैवनसंशयः ॥ सर्वान्कामान्विधास्याभिरमस्वसहितोमया ८४ रमणी
 येवनेविप्रसर्वकामफलप्रदे ॥ त्वद्वशाहंभविष्यामिरंस्यसेचमयासह ८५ सर्वान्कामानुपाश्रीमोयेदिव्यायेचमानुषाः ॥ नातःपरंहिनारीणांविद्यतेचकदाचन
 ८६ यथापुरुषसंसर्गःपरमेतद्धिनःफलम् ॥ आत्मच्छंदेनवर्ततेनार्योमन्मथचोदिताः ८७ नचदह्यंतिगच्छंत्यःसुततैरपिपांसुभिः ॥ अष्टावक्रउवाच ॥ प
 रदारानहंभद्रेनगच्छेयंकथंचन ८८ दूषितंधर्मशास्त्रज्ञैःपरदाराभिमर्शनम् ॥ भद्रेनिर्वैशुकामंमांविद्धिसत्येनवैशे ८९ विषयेष्वनभिज्ञोऽहंधर्मार्थकिलसंततिः ॥
 एवंलोकान्गमिष्यामिपुत्रैरिति न संशयः ९० भद्रेधर्मविजानीहिज्ञात्वाचोपरमस्वह ॥ ख्युवाच ॥ नानिलोऽग्निंवरुणोनचान्येन्निदशाद्विज ९१ प्रियाःस्त्री
 णांययाकामोरतिशीलाहियोषितः ॥ सहस्रेकिलनारीणांप्राप्येतैकाकदाचन ९२

णांष्टतिःस्वकीयासर्वधानास्तीत्यर्थः ८० प्रहृष्टःकामकोमव ८१ उपगूहआलिङ्गस्व ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ अनभिज्ञोऽप्रीतिमान् ९० । ९१ एकारतिशीलितिशेषः ९२

९१ लीलायंत्यःलीलारतिमात्मनश्चक्षुः अभापतनैतादृश्यादिसाधेच्छोकः ९२ एकाग्रःस्त्रीदोषान् अनुसंदधानःस्त्रियं प्रति आस्यतां तूष्णीं स्थीयतां रुचितः रुचिं प्राप्य छंदः इच्छामवतीति अभा
पत त्वं रुचिज्ञा मामिच्छति अहं त्वं रुचिज्ञो न त्वां स्पृष्टुमिच्छामीति भावः एवमपि यत्कार्यं कर्तव्यं तव तन्मे ब्रवीहि ९५ द्रक्ष्यसे स्पर्शं सुखं ज्ञास्यसे ९६ । ९७ । ९८ । रूपे विरागिता विराग्यवती
दृष्टिर्नारमदनरेमे ९९ । १०० । १ । २ । ३ ॥ इति अनुज्ञानपर्वणि नीलकंठीये भारतभाष्ये विंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ ७ ॥ अथ सास्त्रीत्यादेरध्यायस्य तात्पर्यं कुत्सिताया

तथा शतसहस्रेषु यदिकाचित्पतिव्रता ॥ नैताजानंति पितरं न कुलं न च मातरम् ९३ न भ्रातृन् च भर्तारं न च पुत्रान् न देवान् ॥ लीलायंत्यः कुलं प्रति कूलानि विसरि
द्वराः ॥ दोषान्सर्वान् श्रमत्वाऽऽशुप्रजापतिरभाषत ९४ ॥ भीष्म उवाच ॥ ततः सकृदपि रेकाग्रस्तां स्त्रियं प्रत्यभाषत ॥ आस्यतां रुचितश्छंदः किंच कार्यं ब्रवीहि
मे ९५ सास्त्रीप्रोवाच भगवन् द्रक्ष्यसे देशकालतः ॥ वसता वन्महाभाग कृतकृत्यो भविष्यसि ९६ ब्रह्मर्षिस्तामथोवाच सतथेति युधिष्ठिर ॥ वत्स्येऽहं यावदुत्साहो
भवत्यानात्र संशयः ९७ अथर्षिरभिसंप्रेक्ष्य स्त्रियं तां जरया र्जिताम् ॥ चिंतां परमिकां भेजे संतप्त इव चाभवत् ९८ यद्यदंगं हि सोऽपश्यत् स्यादविप्रर्षभस्तदा ॥ नारम
तत्र तत्रास्य दृष्टीरूपविरागिता ९९ देवतेयं गृहस्यास्य शापात् किं नु विरूपिता ॥ अस्याश्चकारणं वेतुं न युक्तं सहसामया १०० इति चिंता विविक्तस्य तमर्थं ज्ञातुमि
च्छतः ॥ व्यगच्छत्तदहः शेषं मनसा व्याकुलेन तु १ अथ सास्त्री तथोवाच भगवन् पश्य वैरेवः ॥ रूपं संध्याभ्रसंरक्तं किमुपस्थाप्यतां तव २ स उवाच ततस्तां स्त्रीं
स्नानोदकमिहानय ॥ उपासिष्ये ततः संध्यावाग्यतो नियतेन्द्रियः ३ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुज्ञानपर्वणि अनुज्ञासनिके पर्वणि अष्टावक्रादिकसंवादे ऊनविंशो
ऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्म उवाच ॥ अथ सास्त्री तमुवाच वाढमेवं भवत्विति ॥ तैलं दिव्यमुपादाय स्नानशालां मुपागमत् १ अनुज्ञाता च मुनिना सास्त्री तेन महा
त्मना ॥ अथास्य तैलेनांगानि सर्वाण्येवाभ्यमृक्षत् २ शनैश्चोत्सादितस्तत्र स्नानशालां मुपागमत् ॥ भद्रासनं ततश्चित्रं कृपिन्वगमन्नवम् ३ अथोपविष्टश्च यदा त
स्मिन् भद्रासने तदा ॥ स्नापयामास शनैस्तृप्तिं सुखहस्तवत् ४ दिव्यं च विधिवच्चक्रे सोपचारं मुनेस्तदा ॥ स तेन सुसुखोष्णेन तस्याहस्तसुखेन च ५ व्यतीतां
रजनीं कृत्स्नां जानात्स महाव्रतः ॥ तत उत्थाय समुनिस्तदा परमविस्मितः ६ पूर्वस्यां दिशि सूर्यचसोऽपश्यदुदितं दिवि ॥ तस्य बुद्धिरियं किंतु मोहस्तत्त्वमिदं भ
वेत् ७ अथोपास्य सहस्रांशुं किं करोमीत्युवाच तां ॥ सा चाभूत्तरसप्रख्यं कृपेन्न मुपाहरत् ८ तस्य स्वादुतयाऽन्नस्य न प्रभूतं चकार सः ॥ व्यगमन्नाप्यहः शेषं ततः स
ध्यागमत्पुनः ९ अथ सास्त्री भगवंतं सुप्यतामित्यचोदयत् ॥ तत्र वैशयने दिव्ये तस्य तस्याश्च कल्पिते १० पृथक्कैव तथा सुप्तौ सास्त्री स च मुनिस्तदा ॥ तथार्धरात्रे
सास्त्री तु शून्यं नतदुपागमत् ११ ॥ अष्टावक्र उवाच ॥ न भद्रे परदारेषु मनोभेदं प्रसज्यते ॥ उत्तिष्ठ भद्रे भद्रं ते स्वयं वै विरमस्व च १२

जीर्णाया अपि स्त्रियाः करस्पर्शमात्रेण विरक्तोऽपि विज्ञानवानप्यष्टावक्रोऽस्तीति कालं न बुद्धे का कथा युवत्यां रतिसक्ता मूढा गतमायुरवमोत्स्यंत इति १ अभ्यमृक्षताभ्यंजितवती २ उत्सादितः
चालितः ३ । ४ । ५ नाजानन् ज्ञातवान् ६ । ७ । ८ न प्रभूतं चकार पूर्णमिति नाभ्यवदिति स्वार्थः स्पर्शासक्तो गतारात्रिभिरसासक्तो गतं दिनमपि नाव्यतेति भावः ९ । १० । ११ । १२

सेति स्वातंत्र्यान्ममनतवपारदार्यदोषोऽस्तीत्यर्थः धमच्छलं परपुरुषप्रलोभनं १३ मास्तीति अग्रदत्तात्त्वांनकामये इत्यर्थः १४ । १५ दोषाः कामकोधादयः यथेच्छकं स्वैरिणं १६ । १७
१८ स्वतंत्रा मात्मप्रदाने इति शेषः यो धर्मः पाणिग्रहणादिसंस्कारो मयि मन्निमित्तं सोऽस्तु १९ । २० । २१ विजहि मामाज्ञाय २२ यथेति अहमात्मदृष्टा तेन त्वां स्मरातुरा बोधित्वमपि स्वदृष्टा तेन
मां तथा भूतं विद्धीति भावः तुभ्यं तव संगमश्चेत्युभयत्र शेषः किंतस्य मया कन्यार्थिना प्रार्थितस्य तत्कर्तृका इयं जिज्ञासामपरीक्षा किमयं साधुरसाधुर्वैत्युत किं नेतिकाकुः विघ्न एवायं किं न भवेदपि तु विघ्न
पूर्वेत्यर्थः २३ विघ्नत्वमेवाह आश्चर्यमिति पूर्वमतिजीर्णत्वेन दृष्टापुनः कन्येव दृश्यत इति मायारूपमाश्चर्यम् २४ एतदेवाह किमिति अत्रास्मिन् विषये किमुत्तरं श्रेष्ठतरं पूर्वपरिगृहीतस्यात्यागः उत

॥ भीष्म उवाच ॥ सातदा तेन विप्रेण तथा तेन निवर्तिता ॥ स्वतंत्राऽस्मीत्युवाचर्षिर्न धर्मच्छलमस्ति ते १३ ॥ अष्टावक्र उवाच ॥ नास्ति स्वतंत्रता स्त्रीणामस्व
तंत्राहियोषितः ॥ प्रजापतिमतं ह्येतन्न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति १४ ॥ रुयुवाच ॥ बाधते मैथुनं विप्रममभक्तिं च पश्य वै ॥ अधर्मं प्राप्स्यसे विप्र यन्मात्वं नाभिनंदसि
१५ ॥ अष्टावक्र उवाच ॥ हरंति दोषजातानि नरं जातं यथेच्छकम् ॥ प्रभवामि सदा दृष्ट्या भद्रे स्वशयनं व्रज १६ ॥ रुयुवाच ॥ शिरसा प्रणमे विप्र प्रसादं कर्तुम
र्हसि ॥ भूमौ निपतमानायाः शरणं भवमेऽनघ १७ यदि वा दोषजातं त्वं परदारेषु पश्यसि ॥ आत्मानं स्पर्शयाम्यद्य पाणिं गृहीत्व मे द्विज १८ न दोषो भविता चैव सत्ये
नैतद्ब्रवीम्यहम् ॥ स्वतंत्रां मां विजानीह यो धर्मः सोऽस्तु वै मयि ॥ त्वय्यावेशितचित्ता च स्वतंत्राऽस्मि भजस्व माम् १९ ॥ अष्टावक्र उवाच ॥ स्वतंत्रात्वं कथं
भद्रे ब्रूहि कारणमत्र वै ॥ नास्ति त्रिलोके स्त्रीकाचिद्यावै स्वातंत्र्यमर्हति २० पितारक्षतिकौमारं भर्तारक्षतियौवने ॥ पुत्राश्च स्थाविरैकालेनास्ति स्त्रीणां स्वतंत्रता २१
॥ रुयुवाच ॥ कौमारं ब्रह्मचर्यमेकन्यैवास्मिन् संशयः ॥ पत्नीं कुरुष्व मां विप्र श्रद्धां विजहि मामम २२ ॥ अष्टावक्र उवाच ॥ यथाममतथा तुभ्यं यथा तुभ्यं तथा
मम ॥ जिज्ञासे यमृषेस्तस्य विघ्नः सत्यं किं भवेत् २३ आश्चर्यं परमं हीदं किंतु श्रेयो हि मे भवेत् ॥ दिव्याभरणवस्त्राहिकन्येयं मामुपस्थिता २४ किं त्वस्याः
परमं रूपं जीर्णमासीत्कथं पुनः ॥ कन्यारूपमिहाद्यैवं किमिवात्रोत्तरं भवेत् २५ यथा परं शक्तिर्युतेर्न व्युत्थास्ये कथंचन ॥ नरोचते हि व्युत्थानं सत्येनासादयाम्यहम्
२६ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुज्ञासनप० आनु० अष्टावक्रादिकसंवादे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ न विभेति कथं सास्त्री शापाच्च
परमयुतेः ॥ कथं निवृत्तो भगवांस्तद्भवान्प्रब्रवीतु मे १ ॥ भीष्म उवाच ॥ अष्टावक्रोऽन्वष्टुच्छतां रूपं विकुरुषे कथम् ॥ न चानृतं ते वक्तव्यं ब्रूहि ब्राह्मणकाम्यया २
॥ रुयुवाच ॥ द्यावापृथिव्यो र्यत्रैषा काम्या ब्राह्मणसत्तम ॥ शृणुष्व आवहितः सर्वयदिदं सत्यविक्रम ३

एतस्याः स्वीकारः कर्तव्य इति भावः २५ स्वमतमाह यथेति शक्तिः कामदमनसामर्थ्यं घृतिः पूर्वप्राप्तस्यात्यागः तदुभयं धृत्वानव्युत्थास्येऽस्याः स्वीकारं न करिष्ये व्युत्थानं धर्मातिक्रमं ममनरोचते
किंतु सत्येनासादयाम्यहं दारानिति शेषः २६ ॥ इति अनुज्ञासनपर्वणि नीलकंठीये भारतभाष्ये विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ न विभेतीति १ विकुरुषेऽन्यथाऽन्यथा करोषि
ब्राह्मणकाम्यया ब्राह्मणमानलिप्तया २ द्यावापृथिव्योः दिवि पृथिव्यां च यत्र स्त्रीयते तत्रैषा काम्या स्त्री पुंस्योरन्योन्यामिलापरूपा इच्छाऽस्ति मोक्षादन्यत्रिपकामं पदं नास्तीत्यर्थः ३

मेमया तवत्वां ॥५॥ १७ । ८ साकाम्याऽनतिक्रमणीया ९ । १० ऋषिणावदान्येन ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ यथाकृपिततामेवराजदेयंभवत्येवंस्त्रीमतामेवदैवंपिज्यं
चक्रणमाप्रततिस्त्रीमत्त्वंतु कामकृतं च न वैधमिति रुयभावेऽयंकस्यापि ऋषीणामवतीति प्रघटकार्यः १९ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपेऽर्धशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ एवंगार्हस्थ्य
हेतुकाममुक्ता गृहस्थोचितान्नदानधर्मान्वक्तुं श्रोतुं पात्रादिगुणान्पृच्छतिकिमित्यादिना ब्राह्मणं ब्रह्मविदं लिङ्गिनं ब्रह्मचारिणं संन्यासिनं च दंडादिलिङ्गवंतं १ स्ववृत्तिजीवनार्थं स्वोचितां वृत्तिं अ
जिज्ञासेयं प्रयुक्तामेस्थिरां कर्तुं तवानघ ॥ अव्युत्थानेन ते लोकाजिताः सत्यपराक्रम ४ उत्तरां मां दिशं विद्विद्वदृष्टं स्त्रीचापलंचते ॥ स्थविराणामपि स्त्रीणां बाधते
मैथुनज्वरः ५ तुष्टः पितामहस्तेऽद्य तथा देवाः सवासवाः ॥ सत्त्वेन च कार्येण संप्राप्तो भगवानिह ६ प्रेषितस्तेन विप्रेण कन्यापित्रा द्विजर्षभ ॥ तवोपदेशं कर्तुं वै
तच्च सर्वकृतं मया ७ क्षेमैर्गमिष्यसि गृहं श्रमश्च न भविष्यति ॥ कन्यां प्राप्स्यसि तां विप्रपुत्रिणां च भविष्यति ८ काम्यया पृष्ट्वा स्त्वं मां ततो व्याहृतमुत्तमम् ॥ अ
नतिक्रमणीया सा कृत्स्नैर्लोकैस्त्रिभिः सदा ९ गच्छस्व सुकृतं कृत्वा किंचान्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ यावद्ब्रवीमि विप्रर्षे अष्टावक्रयथा तथम् १० ऋषिणा प्रसादिता चा
स्मितवहेतोर्द्विजर्षभ ॥ तस्य संमाननार्थं मे त्वयि वाक्यं प्रभाषितम् ११ ॥ भीष्म उवाच ॥ श्रुत्वा तु वचनं तस्याः सविप्रः प्रांजलिः स्थितः ॥ अनुज्ञातस्तथा चा
पि स्वगृहं पुनराव्रजत् १२ गृहमागत्य विश्रांतः स्वजनं परिपृच्छ च ॥ अभ्यगच्छ च तं विप्रं न्यायतः कुरुनंदन १३ पृष्टश्च तेन विप्रेण दृष्टं त्वे तन्निर्दर्शनम् ॥ प्राह
विप्रतदा विप्रः सुप्रीतेनांतरात्मना १४ भवता समनुज्ञातः प्रास्थितो गंधमादनम् ॥ तस्य चोत्तरतो देशे दृष्टं मे देवतं महत् १५ तथा चाहमनुज्ञातो भवांश्चापि प्र
कीर्तितः ॥ श्रावितश्चापि तद्वाक्यं गृहं चाभ्यागतः प्रभो १६ तमुवाच तदा विप्रः सुतां प्रतिगृहाण मे ॥ नक्षत्रविधियोगेन पात्रं हि परमं भवान् १७ ॥ भीष्म उवाच ॥
अष्टावक्रस्तथेत्युक्त्वा प्रतिगृह्य च तं प्रभो ॥ कन्यां परमधर्मात्मा प्रीतिमांश्चाभवत्तदा १८ कन्यां तां प्रतिगृह्यैव भार्यां परमशोभनाम् ॥ उवासमुदितस्तत्र स्वाश्र
मे विगतज्वरः १९ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिके पर्वणि अष्टावक्रादिकुसंवादे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥
किमाहुर्भरतश्रेष्ठ पात्रं विप्राः सनातनाः ॥ ब्राह्मणं लिङ्गिनं चैव ब्राह्मणं वाऽप्यलिङ्गिनम् १ ॥ भीष्म उवाच ॥ स्ववृत्तिमभिपन्नाय लिङ्गिने चेत राय च ॥ देयमाहुर्म
हाराज उभावेतौ तपस्विनौ २ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ श्रद्धया परयाऽपूतो यः प्रयच्छेद्विजातये ॥ हव्यं कव्यं तथा दानं को दोषः स्यात्पितामह ३
॥ भीष्म उवाच ॥ श्रद्धा पूतो न रस्तातदुर्दातोऽपि न संशयः ॥ पूतो भवति सर्वत्र किमु तत्त्वं महायुते ४ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ न ब्राह्मणं परीक्षेत देवै
षु सततं नरः ॥ कव्यप्रदाने तु बुधाः परीक्ष्यं ब्राह्मणं विदुः ५

मिपन्नाय शरणी कुर्वते । लिङ्गी अलिङ्गी वा स्वधर्मसेवीयः स एव तपस्वी पात्रं चेत्यर्थः २ स्वधर्मनिष्ठत्वं पात्रगुणमुक्त्वा श्रद्धावत्त्वं दातृगुणमाह श्रद्धयेति द्वाभ्यां अपूतोऽपि परया श्रद्धया यदि प्रयच्छति त
र्हितस्य दातुरपूतत्वप्रयुक्तः को दोषः स्यात्तद्वद ३ श्रद्धेवाऽप्यपूतत्वं करोतीत्यर्थः ४ नेति श्रद्धेव पूतत्वकर्त्रिचित्कव्ये पात्रपरीक्षानविधेया स्यादित्याशयः ५

देवानां समूहाद्देवावश्रद्धादिभ्यस्त्यर्थः हव्यं देवं कर्मसिध्यतिफलदं भवति न तु ब्राह्मणगुणादिति भावः । इज्यते देवा इति शेषः दैवं कर्म देवानुग्रहादेव पूर्णं भवति । श्रद्धामात्रप्रियत्वाद्देवानामिति भावः ६
पिज्यंतुकर्म ब्राह्मणानुग्रहादेव पूर्णं भवतीति तत्रानुग्रहकर्तरितपो बलमावश्यकमित्याशयेनाह ब्राह्मणानिति लोकेषु पितृपितामहादिषु पूजनीयेषु ब्राह्मिष्ठेष्वेव ब्राह्मण्यमस्तीति विद्यादित्यर्थः । 'अग्नि
मुखावेदेवाः पाणिमुखाः पितरः' इत्याश्वलायनोदाहृतश्रुतेः श्रौतः स्मार्तौ द्यौर्वाऽग्निः स्वतः शुद्धो देवास्तर्पयति पाणिस्तु सत्कर्मवानेव पितृस्तर्पयितुं शक्नोति नान्यथेतिकव्येष्वावश्यकी पात्रपरीक्षे
ति भावः ७ कथं केन हेतुनाऽपूर्वादीनां पंचानां पात्रत्वमिति प्रश्नार्थः ८ उत्तरे तु त्रयः अपूर्वसंबंधितपस्विनः कुलीनत्वादिगुणसमूहयुक्ता एव पात्रत्वं भजंते परिशेषात् । यज्ञशीलविद्वांसो कर्मकृद्वैद्यपदो
दितौ कुलीनत्वादिगुणपंचकयुक्तावेव । एतेषां गुणानामभावे पात्रत्वं न कस्यापीत्यर्थः ९ एतदेव शिष्टसंमत्याद्गृहयति तत्रेति तेजसां तेजस्विनां सर्वज्ञानामितियावत् १० लेपुः पांसुपिंडः त्रिभिरेव
वृत्तिर्जीवनं यस्यां सा ब्राह्मणी संपत्तस्यां त्रिवृत्त्या याजनाध्यापनप्रतिग्रहेरेव जीवति समहान् एतेन कुलीनत्वं वैद्यत्वं च संगृहीतम् ११ ऋषीमत्त्वञ्जुत्वे शीलपदेन संगृह्णाति सर्वे चेति १२ आनृशंस्यं कर्म

॥ भीष्म उवाच ॥ न ब्राह्मणः साधयते हव्यं दैवात्प्रसिद्धयति ॥ देवप्रसादादिज्यं ते यजमानैर्न संशयः ६ ब्राह्मणान् भरतश्रेष्ठ सततं ब्रह्मवादिनः ॥ मार्कंडेयः पुरा
प्राह इति लोकेषु बुद्धिमान् ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अपूर्वोऽप्यथवा विद्वान् संबंधी वा यथा भवेत् ॥ तपस्वी यज्ञशीलो वा कथं पात्रं भवेत्तु सः ८ ॥ भीष्म उवाच ॥
कुलीनः कर्मकृद्वैद्यस्तथैवाप्यानृशंस्यवान् ॥ ऋषीमत्त्वञ्जुः सत्यवादी पात्रपूर्वचये त्रयः ९ तत्रे मंशुणु मे पार्थ चतुर्णां तेजसां मतम् ॥ पृथिव्याः काश्यपस्याग्निर्मा
र्कंडेयस्य चैव हि १० ॥ पृथिव्युवाच ॥ यथामहार्णवे क्षिप्तः क्षिप्रं लेपुर्विनश्यति ॥ तथा दुश्चरितं सर्वं त्रिवृत्त्या च निमज्जति ११ ॥ काश्यप उवाच ॥
सर्वे च वेदाः सहस्रद्वि रंगैः सांख्यं पुराणं च कुले च जन्म ॥ नैतानि सर्वाणि गतिर्भवति शीलव्यपेतस्य नृपद्विजस्य १२ ॥ अग्निरुवाच ॥ अधीयानः पंडितं
मन्यमानो यो विद्यया हंतियशः परेषां ॥ प्रभ्रश्यतेऽसौ चरते न सत्यं लोकास्तस्य ह्यतवतो भवन्ति १३ ॥ मार्कंडेय उवाच ॥ अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तु लयाष्ट
तम् ॥ नाभिजानामियद्यस्य सत्यस्यार्धमवाप्नुयात् १४ ॥ भीष्म उवाच ॥ इत्युक्त्वा ते जग्मुराशु च त्वारोऽमिततेजसः ॥ पृथिवी काश्यपोऽग्निश्च प्रकृ
ष्टायुश्च भार्गवः १५ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यदि ते ब्राह्मणालोके व्रतिनो भुंजते हविः ॥ दत्तं ब्राह्मणकामाय कथं तत्सुकृतं भवेत् १६ ॥ भीष्म उवाच ॥
आदिष्टिनो ये राजेन्द्र ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ भुंजते ब्रह्मकामाय व्रतलुप्ता भवन्ति ते १७

कृत्वं च संगृह्णाति अधीयान इति सत्यं यज्ञादिकमव्यभिचरितफलं कर्म न चरते न करोति १३ अश्वमेधेति सत्यसंग्रहः एतेषां गुणानामेकतमस्याप्यभावे पात्रत्वं न भवतीति चतुर्णां मपि मतं न तु चत्वारिपृथ
ङ्मतानि उपक्रमेते जसां मतमित्येकवचनादंते च विसंवादादर्शनादिति भावः १४ १५ व्रतिनो ब्रह्मचारिणः कथं तत्सुकृतं मितितदीयव्रतनाशात्स्वीयं श्राद्धं दुष्यति न वेति प्रश्नः १६ आदिष्टं द्वाद
शवर्षाणि ब्रह्मचर्यं चरेति शुश्रूषेऽस्तद्व्रतं भोक्तुं रेव व्रतलुप्यते न तु दाता प्रत्यवेति अपि तु । 'कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः पंचाग्निब्रह्मचारिणः ॥ पितृमातृपराश्वेव ब्राह्मणाः श्राद्धसंपदः' इति 'व्रतस्थमपि दौहित्रं
श्राद्धेन तेन भोजयेत्' इति च स्मरणात्पुण्यमागेव भवतीति भावः । एतेन श्राद्धादन्यत्र लोमादिप्रदर्शनेन परव्रतनाशयतो दानेऽपि किंचिद्गुणं जायत इति गम्यते अतएव 'मनसा पात्रमुद्दिश्य
जलमध्वेजलं क्षिपेत् ॥ दाता तत्फलमाप्नोति प्रतिग्राही न दोषभाक्' इति पात्रादरार्थं कृत्वा तं स्मर्यते । अन्यथैतदस्मर्येत न तदप्येवं युधिष्ठिरेणाशंक्येतेति दिक् १७

अतोनिष्ठा अनेकात्मनेकफलाकारमित्यर्थः पात्रगुणानामनन्तत्वात्केगुणानियमेनपात्रतायानिमित्ततानेवसंक्षेपेणब्रूहीतिप्रश्नार्थः १८ उत्तरमाहत्रिभिः अर्हिसेति १९ । २० । २१
मेदादीनांसविष्टासुंकेइतिसंबंधः मेदागोमहिष्यादीनामृतानांमांसमभ्रंतः । पुलकसायेब्राह्मणादीनपिस्वभावादेवर्हिसंति अंतैवसायिनश्चर्मकारादयः कृतमकृतंवापरकीयंपापंकर्मयेप्रकाशयंति
ब्राह्मणादयोऽपि तेमेदादितुल्याएवेतितेषामपीतिपदार्थः २२ वैश्वदेवतत्संबंधिनहंतकारं ब्रह्मचारिणेइतिसंन्यासिनोऽप्युपलक्षणम् । 'यतिश्चब्रह्मचारीचपक्वात्रस्वामिनावुषी'इतिस्मृतेः अशुमानि

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अनेकांतबहुद्वारं धर्ममाहुर्मनीषिणः ॥ किं निमित्तं भवेदत्र तन्मे ब्रूहि पितामह १८ ॥ भीष्म उवाच ॥ अहिंसा सत्यमक्रोध आनृशंस्यंदमस्तथा ॥ आर्जवं चैव राजेंद्र निश्चितं धर्मलक्षणम् १९ ॥ ये तु धर्मं प्रशंसन्तश्चरन्ति पृथिवीभिः ॥ अनाचरन्तस्तद्धर्मसंकरेऽभिरताः प्रभो २० ॥ तेभ्यो हिरण्यं रत्नं वागामश्नं वा ददाति यः ॥ दश वर्षाणि विष्ठांसभुंक्ते निरयमास्थितः २१ ॥ मेदानां पुल्कसानां च तथैवातेव सायिनाम् ॥ कृतं कर्मा कृतं वापि रागमोहेन जल्पतां २२ ॥ वैश्वदेवं च ये मूढा विप्राय ब्रह्मचारिणे ॥ ददते नेहराजेंद्र ते लोकान् भुंजते शुभान् २३ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किं परं ब्रह्मचर्यं च किं परं धर्मलक्षणं ॥ किंच श्रेष्ठतमं शौचं तन्मे ब्रूहि पितामह २४ ॥ भीष्म उवाच ॥ ब्रह्मचर्यात्परं तात मधुमांसस्य वर्जनम् ॥ मर्यादायां स्थितो धर्मः शमश्चैवास्य लक्षणम् २५ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कस्मिन्काले चरेद्धर्मं कस्मिन्कालेऽर्थमाचरेत् ॥ कस्मिन्काले सुखी च स्यात् तन्मे ब्रूहि पितामह २६ ॥ भीष्म उवाच ॥ कल्यमर्थं निषेवेत ततो धर्ममनंतरम् ॥ पश्चात्कामं निषेवेत न च गच्छेत्प्रसंगिताम् २७ ॥ ब्राह्मणांश्चैव मन्येत गुरुंश्चाप्यभिपूजयेत् ॥ सर्वभूतानुलोमश्च मृदुशीलः प्रियंवदः २८ ॥ अधिकारे यद्वृत्तं यच्च राजसुपैशुनम् ॥ गुरोश्चालीककरणं तुल्यं तद्ब्रह्म हव्यया २९ ॥ प्रहरेन्नरं रेंद्रे पुन हन्याद्वा तं तथैव च ॥ भूणहत्या समंचैव उभयं यो निषेवेते ३० ॥ नाग्निं परित्यजेज्जातु न च वेदान् परित्यजेत् ॥ न च ब्राह्मणमाक्रोशेत्समंतद्ब्रह्म हव्यया ३१ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कीदृशाः साधवो विप्राः केभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ कीदृशानां च भोक्तव्यं तन्मे ब्रूहि पितामह ३२ ॥ भीष्म उवाच ॥ अक्रोधना धर्मपराः सत्यनित्यादमेरताः ॥ तादृशाः साधवो विप्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ३३ ॥ अमानिनः सर्वसहादृढार्थाविजितोद्विजाः ॥ सर्वभूतहितामैत्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ३४ ॥ अलुब्धाः शुचयो वैद्याहीमन्तः सत्यवादिनः ॥ स्वकर्मनिरता ये च तेभ्यो दत्तं महाफलम् ३५ ॥ सांगांश्च चतुरो वेदानधीते यो द्विजर्षभः ॥ षड्भ्यः प्रवृत्तः कर्मभ्यस्तं पात्रमृषयो विदुः ३६ ॥ ये त्वेव गुणजातीयास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ सहस्रगुणमाप्नोति गुणार्हा यः प्रदायकः ३७ ॥ प्रज्ञाश्रुताभ्यां वृत्ते न शीलैश्च समन्वितः ॥ तारयेत्कुलं सर्वमेकोऽपीह द्विजर्षभः ३८ ॥ गामश्च वित्तमन्वातद्विधेः प्रतिपादयेत् ॥ द्रव्याणि चान्यानि तथा प्रेत्यभावेन शोचति ३९

तिच्छेदः २३ परंश्रेष्ठं २४ शमोविषयेभ्यः द्वियाणानि वृत्तिरेतदेव श्रेष्ठतरं शौचं धर्मस्य लक्षणं मर्यादा तर्गतम् २५ कल्पपूर्वादि २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५
पहभ्यः अनुपदोक्तैर्मधुमांसवर्जनमर्यादापालनशौचसहाध्ययनयागदानेभ्यः तान्यनुष्ठानं प्रवृत्त इत्यर्थः ३६ । ३७ । ३८ नशोचति प्रतिपादयन् ३९

द्विजोत्तमो निर्दोषः एते पूर्वोक्तगुणाश्च तत्रयदिलभ्यन्ते तर्हि तारयेतेति किमु ४० निशम्य ज्ञात्वा ईदृशपात्रप्राप्तौ समीपस्थस्याल्पगुणस्यातिक्रमेऽपि दोषो नास्तीति भावः ४१ ॥ इति अनुशासन
पूर्वणिनीलकंठीये भारतभावंदीये द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ आद्येति कालादौ विहितं विशेषमिति शेषः १ । २ उपपत्तिभिरादरादिभिर्भुक्तः सन्न
३ । ४ । ५ क्षुतं क्षुतेन दूषितम् ६ निरोकारेणाऽननुज्ञातेन शूरेण वा ७ परिभुक्तं देवातिथिपितृबालकादीन् वर्जयित्वा भुक्तं स्वेनैव ८ । ९ आज्याहुतिपात्रामिवारणं विना १०

तारयेत्कुलं सर्वमेकोऽपीह द्विजोत्तमः ॥ किमंगुणरेवैते तस्मात्पात्रं समाचरेत् ४० निश्चयं च गुणोपेतं ब्राह्मणं साधुसंमतम् ॥ दूरादानाद्यसत्कृत्य सर्वतश्चापि पू
जयेत् ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशास० बहुप्राश्निके द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ श्राद्धकाले च दैवे च पित्र्ये च पि
तामह ॥ इच्छामीह त्वया ख्यातं विहितं यत्सुरर्षिभिः १ ॥ भीष्म उवाच ॥ दैवं पौर्वाहिकं कुर्यादपराह्णे तु पैतृकम् ॥ मंगलाचारसंपन्नः कृतशौचः प्रयत्नवान् २ म
नुष्याणां तु मध्याह्ने प्रदद्यादुपपत्तिभिः ॥ कालहीनं तु यद्दानं तं भागं रक्षसां विदुः ३ लंघितं चावलीढं च काले पूर्वच यत्कृतम् ॥ रजस्वलाभिदृष्टं च तं भागं रक्षसां विदुः
४ अवधुष्टं च यद्भुक्तमव्रतेन च भारत ॥ परामृष्टं शुना चैव तं भागं रक्षसां विदुः ५ केशकीटावपतितं क्षुतं च भिरवेक्षितम् ॥ रुदितं चावधूतं च तं भागं रक्षसां विदुः ६
निरोंकारेण यद्भुक्तं सशस्त्रेण च भारत ॥ दुरात्मना च यद्भुक्तं तं भागं रक्षसां विदुः ७ परोच्छिष्टं च यद्भुक्तं परिभुक्तं च यद्भवेत् ॥ दैवोपि त्र्येच स तं तं भागं रक्षसां विदुः ८ मं
त्रहीनं क्रियाहिनं यच्छ्राद्धं परि विष्यते ॥ त्रिभिर्वर्णैर्न रश्चेष्टं तं भागं रक्षसां विदुः ९ आज्याहुतिं विना चैव यत्किंचित्परि विष्यते ॥ दुराचारैश्च यद्भुक्तं तं भागं रक्षसां वि
दुः १० ये भागं रक्षसां प्राप्तास्त उक्ता भरतर्षभ ॥ अत ऊर्ध्वं विसर्गस्य परीक्षां ब्राह्मणे शृणु २१ यावन्तः पतिता विप्राजडोन्मत्तास्तथैव च ॥ दैवे वाऽप्यथ पित्र्ये वा
राजन्नाहंति केतनम् १२ श्वित्री क्लीबश्च कुष्ठी च तथा यक्ष्महतश्च यः ॥ अपस्मारी च यश्चाधो राजन्नाहंति केतनम् १३ चिकित्सका देव लकावृथानियमधारिणः ॥
सोमविक्रयिणश्चैव राजन्नाहंति केतनम् १४ गायनानर्तकाश्चैव प्लवका वादकास्तथा ॥ कथका योधकाश्चैव राजन्नाहंति केतनम् १५ होतारो वृषलानां च वृषलाध्या
पकास्तथा ॥ तथा वृषलशिष्याश्च राजन्नाहंति केतनम् १६ अनुयोक्ता च यो विप्रोऽनुयुक्तश्च भारत ॥ नार्हतस्तावपि श्राद्धं ब्रह्मविक्रयिणो हि तौ १७ अप्रणी
र्यः कृतः पूर्ववर्णावरपरिग्रहः ॥ ब्राह्मणः सर्वविद्योऽपि राजन्नाहंति केतनम् १८ अनग्रयश्च यो विप्रोऽनुयुक्तश्च भारत ॥ स्तेनाश्च पतिताश्चैव राजन्नाहंति केतनम् १९

विसर्गस्य ब्राह्मणेदानस्य पात्रभूते ११ पतिताः महापातकेन जातिवर्हिभूताः केतनं निमंत्रणम् १२ श्वित्री श्वेतवुष्टी कुष्ठी मंडलकुष्ठी यक्ष्महतो महारोगी अपस्मारी ग्रहग्रस्तः १३ देवलका देवा
र्चनवृत्तिर्जीविनः वृथानियमधारिणो दम्बवन्तः १४ छवकाः कुर्धनपराः कपकाः वृषालापिनः योधकाः मल्लाः १५ वृषलानां शूद्राणां होतारो याजकाः वृषलशिष्याः शूद्रदासाः १६ अनु
योक्ताभृतकाध्यापकाः अनुयुक्तोभृतकाध्येता १७ वर्णावरपरिग्रहाः शूद्रापतिः १८ अनग्रयः श्रौतस्मार्तकर्मरहिताः । ये चापेताः स्वकर्मभ्यः स्तेनास्ते पारकीर्तिताः ॥ कर्मणा देहदोषै
श्रयोनि तश्चैव कुत्सिताः ॥ पतितास्तां विजानीयां महापातकिनश्च ये इति स्तेनपतिताय मोक्षो वाग्राह्यौ १९

गणपूर्वाग्रामण्यः पुत्रिकापूर्वपुत्राः अस्यामुत्पन्नः पुत्रो मदीय इति नियमेन यादीयेत तस्यां च योजातः सपुत्रिकापूर्वपुत्रः सपितृमोत्रः कष्टो मातृगोत्रोपजीवित्वान्नियः २० ऋणकर्ता विद्वच्चर्यधनम
योक्ता कुसीदीनामा धार्मुषिकः 'समर्धधान्यमादाय महर्षयः प्रपच्छति ॥ सवेधार्मुषिको नाम हव्यकव्यवहिष्कृतः' इति स्मृतिप्रसिद्धः २१ स्त्रीपूर्वाः स्त्रीजिताः स्त्रीपण्योपजीविनो वा कांडपृष्ठो वैश्या
पतिः कांडपृष्ठः सद्भिरेव निगद्यते इति यमेन व्याख्यातः । अजपाः संख्यावंदनहीनाः २२ अनुग्रहं निषिद्धानामपि केनचिद्गुणनाभ्यनुज्ञानं २३ । २४ वणिजं वणिग्गृहीतं २५ । २६ । २७
उदितः आढवः अस्तमितो दारिद्र्यः पूर्वाह्णकाले आढवः सद्यस्तस्य व्यये दारिद्र्यः एवं प्रातरलाभकालेऽस्तमितः मध्याह्णे लाभे सति उदितः अल्पदोषो विद्वत्त्वादिविशेषगुणरहितः अदाता वा २८

अपरिज्ञानपूर्वाश्चमणपूर्वाश्चभारत ॥ पुत्रिकापूर्वपुत्राश्चश्राद्धेनार्हतिकेतनम् २० ऋणकर्ता च यो राजन्यश्च धार्मुषिको नरः ॥ प्राणिविक्रयवृत्तिश्च राजन्नाहंति
केतनम् २१ स्त्रीपूर्वाः कांडपृष्ठाश्चयावंतो भरतर्षभ ॥ अजपा ब्राह्मणाश्चैव श्राद्धेनार्हतिकेतनम् २२ श्राद्धे देवे च निर्दिष्टो ब्राह्मणो भरतर्षभ ॥ दातुः प्रतिग्रहीतुश्च
शृणुष्वानुग्रहं पुनः २३ चीर्णवता गृहैर्युक्ता भवेद्युयेंऽपि कर्षकाः ॥ सावित्रीज्ञाः क्रियावंतस्ते राजन्केतनक्षमाः २४ क्षात्रधर्मिणमप्याजौ केतयेत्कुलजं द्विजम् ॥
नखेव वणिजं तात श्राद्धे च पारिकल्पयेत् २५ अग्निहोत्री च यो विप्रो ग्रामवासी च यो भवेत् ॥ अस्तेन श्वातिथिज्ञश्च सराजन्केतनक्षमः २६ सावित्रीजपतेयस्तुत्रि
कालं भरतर्षभ ॥ भिक्षावृत्तिः क्रियावांश्च सराजन्केतनक्षमः २७ उदितः अस्तमितो यश्च तथैवास्तमितो दितः ॥ अहिंस्रश्चाल्पदोऽप्यसराजन्केतनक्षमः २८ अ
कल्कको ह्यतर्कश्च ब्राह्मणो भरतर्षभ ॥ संसर्गं भैक्ष्यवृत्तिश्च सराजन्केतनक्षमः २९ अवती कितवः स्तेनः प्राणिविक्रयिको वणिक् ॥ पश्चाच्च पीतवान् सोमं सराजन्केत
नक्षमः ३० अर्जयित्वा धनं पूर्वदारुणैरपि कर्मभिः ॥ भवेत्सर्वातिथिः पश्चात्सराजन्केतनक्षमः ३१ ब्रह्मविक्रयनिर्दिष्टं स्त्रियाय चार्जितं धनम् ॥ अदेयं पितृविप्रे
भ्यो यच्चैकैव्यादुपार्जितम् ३२ क्रियमाणेऽपवर्गे च यो द्विजो भरतर्षभ ॥ नव्याहरतियुक्तं तस्याधर्मे गवानृतम् ३३ श्राद्धस्य ब्राह्मणः कालः प्राप्तं दधिघृतं तथा ॥
सोमक्षयश्च मांसं च दारुण्यं युधिष्ठिर ३४ श्राद्धापवर्गे विप्रस्य स्वधामैमुदिता भवेत् ॥ क्षत्रियस्यापि यो ब्रूयात्प्रीयंतां पितरस्त्वाति ३५ अपवर्गे तु वैश्यस्य श्राद्ध
कर्मणि भारत ॥ अक्षय्यमभिधातव्यं स्वस्तिश्च द्रस्य भारत ३६ पुण्याहवाचनं देवं ब्राह्मणस्य विधीयते ॥ एतदेव निरोकारं क्षत्रियस्य विधीयते ३७ वैश्यस्य दे
वेवक्तव्यं प्रीयंतां देवता इति ॥ कर्मणामानुपूर्व्येण विधिपूर्वकं तं शृणु ३८ जातकर्मादिकाः सर्वास्त्रिषु वर्णेषु भारत ॥ ब्रह्मक्षत्रे हि मंत्रोक्ता वैश्यस्य च युधिष्ठिर ३९

अकल्ककोऽर्थाभिः अपापो वा । 'कल्कः पापे च दंभे च' इति कोशः । अकल्कः कृतिपाठे स्वेच्छया धर्मार्थकल्पकः अतर्कोऽहेतुकः शुष्कतर्कपरः संसर्गसंगत्यहं गृहे ज्ञाते भैक्ष्यवृत्तिः २९ कितवो धूर्तः १०
सर्वदेवतादिकमतिथिरेव ससर्वातिथिः २१ ब्रह्मवेदः कृष्णदीनभाषणेन भिक्षया शपथादिना वा ३१ अपवर्गे श्राद्धसमाप्ते हीयमाण इति पाठे लज्जमानः युक्तं अस्तु स्वधेत्यादिवचनं गवानृतं
अनृतगोशपथस्य पापं ३३ सोमक्षयो दर्शः आरण्यं मृगादिमांसं च दामाघंतं देवश्राद्धस्य कालः ३४ स्वधोच्यतामिति प्रदात्रा उक्ते अस्तु स्वधेति ब्राह्मणो वदेत् एवमुत्तरत्र मुदिता प्रीतिकरीषिभू
णामित्यर्थः ३५ । ३६ पुण्येति पुण्याहं भवतो ब्रुवंस्त्वितियजमानेन प्रोक्ते ओं पुण्याहमस्त्विति ब्राह्मणा नूयुः दंभोऽकारम् ३७ देवोऽकारस्थाने प्रीयंतां देवताः पुण्याहमस्त्विति प्रति
वदेदित्यर्थः कृतं क्रियामनुष्ठानकमिति यावत् वैश्यस्य च मंत्रोक्ता इत्यनुपगमः ३८ । ३९

रक्षणा मेखला मौजीमुंजमयी मौर्वीधनुर्ज्या बाल्वजीबल्वजस्तृणविशेषस्तन्मयी ४० धर्मोदात्तरचर्मः प्रतिग्रहीतुरिति तावुमौशृणु तत्राधर्ममेव सामान्यत आह ब्राह्मणस्येति एककार्पापणार्थं
अनृतवत् ब्राह्मणस्य यावानधर्मो भवति स एव चतुर्गुणः क्षत्रियस्याष्टगुणो वैश्यस्य तावन्मात्रार्थं भवतीत्यर्थः सार्धं श्लोकः ४१ नेति यः पूर्वस्य निमंत्रयिषुरभ्रातिसज्जमानः परस्याभनयवीयान् तत्र ब्रा
ह्मणेन केतितः सन्नयदियवीयान् भवेत्तर्हि वृथा पशुर्हिंसायाः पूर्णपापं प्राप्नुयात् । क्षत्रियादिना केतितः सन्नयदियवीयान्स्यात्तर्हि वृथा पशुर्हिंसायाः अर्धपापं प्राप्नुयादिति श्लोकद्वयार्थः ४२ । ४३ । ४४
आ शौचः जननमरणाशौचवान् ४५ अर्थेन प्रयोजनेन तर्थाप्राप्त्यपदेशेन जीविकायर्थो धर्मलिप्सेत्योवाकर्मार्थमेभिस्ता देहीत्वामंत्रयति दातारमभिमुखीकरोति तस्यापि अनृतगवानृतमेव स्मृतं

विप्रस्य रक्षणा मौजीमौर्वीराजन्यगामिनी ॥ बाल्वजीहो वैश्यस्य धर्मेषु युधिष्ठिर ४० दातुः प्रतिग्रहीतुश्च धर्माधर्माविमौशृणु ॥ ब्राह्मणस्यानृतोऽधर्मः प्रोक्तः
पातकसंज्ञितः ॥ चतुर्गुणः क्षत्रियस्य वैश्यस्याष्टगुणः स्मृतः ४१ नान्यत्र ब्राह्मणोऽश्रियात्पूर्वविप्रेण केतितः ॥ यवीयान् पशुर्हिंसायां तुल्यधर्मो भवेत्सहि ४२ तथा
राजन्यवैश्याभ्यां यद्यश्रिया तु केतितः ॥ यवीयान् पशुर्हिंसायां भागार्धं समवाप्नुयात् ४३ देवं वाऽप्यथवा पित्र्यं योऽश्रिया ब्राह्मणादिषु ॥ अस्नातो ब्राह्मणो राजं
स्तस्याधर्मो गवानृतम् ४४ आशौचो ब्राह्मणो राजन्योऽश्रिया ब्राह्मणादिषु ॥ ज्ञानपूर्वमथो लोभात्तस्याधर्मो गवानृतम् ४५ अर्थेनान्येन यो लिप्सेत्कर्मार्थं चैव
भारत ॥ आमंत्रयति राजेन्द्र तस्याधर्मोऽनृतं स्मृतम् ४६ अवेदव्रतचारित्रास्त्रिभिर्वर्णैर्युधिष्ठिर ॥ मंत्रकृत्परिविष्यंते तस्याधर्मो गवानृतम् ४७ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥
पित्र्यं वाऽप्यथवा देवं दीयते यत्पितामह ॥ एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं दत्तं केषु महाफलम् ४८ ॥ भीष्म उवाच ॥ येषां दाराः प्रतीक्षंते सुवृष्टिभिवर्षकाः ॥ उच्छेषपरिशेषं
हितान्भोजययुधिष्ठिर ४९ चारित्रनिरताराजन्ये कृशाः कृशवृत्तयः ॥ अर्थिनश्चोपगच्छंति ते पुदत्तं महाफलम् ५० तद्भक्तास्तद्गृहाराजंस्तद्बलास्तदपाश्रयाः ॥
अर्थिनश्च भवंत्यर्थेते पुदत्तं महाफलम् ५१ तत्स्वरेभ्यः परेभ्यो वा ये भयार्ता युधिष्ठिर ॥ अर्थिनो भोक्तुमिच्छंति ते पुदत्तं महाफलम् ५२ अकल्ककस्य विप्रस्य रौक्ष्यात्क
रुतात्मनः ॥ वटवो यस्य भिक्षंति तेभ्यो दत्तं महाफलम् ५३ हृत्स्वाहृतदाराश्च ये विप्रादेशसंभवे ॥ अर्थार्थमभिगच्छंति तेभ्यो दत्तं महाफलम् ५४ व्रतिनो नियमस्था
श्च ये विप्राः श्रुतसंमताः ॥ तत्समाभ्यर्थ्यमिच्छंति तेभ्यो दत्तं महाफलम् ५५ अत्युक्तां ताश्च धर्मेषु पापंडसमयेषु च ॥ कृशप्राणाः कृशधनास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ५६

४६ वेदव्रतं चारित्रं च येषां नास्ति ते येन मंत्रवत् मंत्रयुक्तं यथा स्यात्तथा श्राद्धे परिविष्यंते तस्य ४७ । ४८ भोजनपात्रेऽशिशुमुच्छेषः तेन सहितं परिशेषं स्थाल्यामवशिष्टं प्रतीक्षंते येषां पाकपर्याप्त
मेव धान्यादिकमस्ति न कुसुमादौ तान्भोजय ४९ । ५० तद्भक्ताः चारित्रमेव भक्तोऽनृतं ब्रह्मजीवनं येषां ते तद्गृहाः तद्द्वारं हेतुयादीयेषां ते बलं बललोके दोषाभिभवसामर्थ्यं अपाश्रयः परलो
कगमनालंबनं अर्थे प्रयोजने सत्ये वा अर्थिनो भवंति न संग्रहाय ५१ । ५२ रौक्ष्यात् दारिद्र्यात् करुतः आत्मेवात्मा जीवनमत्र हस्ते गृहीताः स्युः वटवः श्रुतार्ताः मह्यं देहि मह्यं देहीति याचंते ते
भ्योऽतिदरिद्र्यः ५३ कृतेति पाठेऽपि कृतं हिंसितं दूरीकृतं हृतमित्येवार्थः ५४ । ५५ वः पादपूरणार्थः पापंडानां समयो मर्यादायेषु मेषु तत्र अत्युक्ताः अत्यंतं ततो दूरे स्थिताः ५६

मुक्ताश्चमेवस्पृहयंतितनस्वादु अतएव नचतुर्थी स्वादुत्वेनाभीप्सितत्वादत्रस्य किंवुगतार्पणंयथाकथंचित्कर्तव्यंतद्वस्वपमेवैश्वरेणकर्तव्यमित्याशयवंतद्वत्पर्यः ५७ । ५८ । ५९ अमथार्थमयनिष्ठ
तिरूपंप्रयोजनम् ६० अभिमर्शिनोजाराः प्रयोक्तारःहर्षाभिमर्शिनोर्दूताः ६१ परेषां दोषस्वेतिशेषः ६२ । ६३ । ६४ आशयाच्छेदमित्येकदेशानुपगमः कुर्वतीतिशेषः ६५ सूचकाराजगामिपै
शुन्यवादिनः सेतुःआर्यमर्यादा ६६ पाषंडाःवेदविरोधिनःशाक्यादयः दूषकाःसतांनिंदकाः समयाणांघर्षसंकेतानां प्रत्यवसिताःआकूटपतिताः ६७ विषमाःजनविरोधिनोव्यवहारादयोयेपाते

कृतसर्वस्वहरणानिर्दोषाःप्रभविष्णुभिः ॥ स्पृहयंतितचमुक्ताऽन्तेषुदत्तमहाफलम् ५७ तपस्विनस्तपोनिष्ठास्तेषांभैक्षचराश्वये ॥ अर्थिनःकिंचिदिच्छंति
तेषुदत्तमहाफलम् ५८ महाफलविधिर्दानेश्चतस्तेभरतर्षभ ॥ निरयंयेनगच्छंतिस्वर्गं चैवहितच्छृणु ५९ गुर्वर्थमभयार्थंवावर्जयित्वायुधिष्ठिर ॥ येऽनृतंकथ
यंतिस्मतेवैनिरयगामिनः ६० परदाराभिहर्तारःपरदाराभिमर्शिनः ॥ परदारप्रयोक्तारस्तेवैनिरयगामिनः ६१ येषरस्वापहर्तारःपरस्वानांचनाशकाः ॥
सूचकाश्चपरेषांयेतेवैनिरयगामिनः ६२ प्रपाणांचसभानांचसंक्रमाणांचभारत ॥ आगाराणांचभेत्तारोनरानिरयगामिनः ६३ अनाथांप्रमदांवालांवृद्धांभी
तांतपस्विनीम् ॥ वंचयंतिनरायेचतेवैनिरयगामिनः ६४ वृत्तिच्छेदंघृहच्छेदंदारच्छेदंचभारत ॥ मित्रच्छेदंतथाऽऽशयास्तेवैनिरयगामिनः ६५ सूचकाः
सेतुभेत्तारःपरवृत्त्युपजीवकाः ॥ अकृतज्ञाश्चमित्राणांतेवैनिरयगामिनः ६६ पाषंडादूषकाश्चैवसमयानांचदूषकाः ॥ येप्रत्यवसिताश्चैवतेवैनिरयगामिनः ६७
विषमव्यवहाराश्चविषमाश्चैववृद्धिषु ॥ लाभेषुविषमाश्चैवतेवैनिरयगामिनः ६८ दूतसंव्यवहाराश्चनिष्परीक्षाश्चमानवाः ॥ प्राणिर्हिसप्रवृत्ताश्चतेवैनिरयग
मिनः ६९ कृताशंकृतानिर्देशंकृतभक्तंकृतश्रमम् ॥ भेदैर्येव्यपकर्षंतितेवैनिरयगामिनः ७० पर्यश्रंतिचयेदारानग्निभृत्यातिथीस्तथा ॥ उत्सन्नपितृदेव्यया
स्तेवैनिरयगामिनः ७१ वेदविक्रयिणश्चैववेदानांचैवदूषकाः ॥ वेदानालिखकाश्चैवतेवैनिरयगामिनः ७२ चातुराश्रम्यवाह्याश्चश्रुतिवाह्याश्चयेनराः ॥ विक
र्माभिश्वर्जावंतितेवैनिरयगामिनः ७३ केशविक्रयिकाराजनविषविक्रयिकाश्चये ॥ क्षीरविक्रयिकाश्चैवतेवैनिरयगामिनः ७४ ब्राह्मणानांगवांचैवकन्यानांचयुधि
ष्ठिर ॥ येऽंतरंयांतिकार्येषुतेवैनिरयगामिनः ७५ शस्त्रविक्रयिकाश्चैवकर्तारश्चयुधिष्ठिर ॥ शल्यानांधनुषांचैवतेवैनिरयगामिनः ७६ शिलाभिःशंकुभिर्वापि
श्वभैर्वाभरतर्षभ ॥ येमार्गमनुरुंधंतितेवैनिरयगामिनः ७७ उपाध्यायांश्चभृत्यांश्चभक्तांश्चभरतर्षभ ॥ येत्यजंत्यविकारांस्त्रीस्तेवैनिरयगामिनः ७८ अप्राप्तद
मकाश्चैवनासानांविधकाश्चये ॥ वंधकाश्चपशूनांयेतेवैनिरयगामिनः ७९

६८ । ६९ कृताशंदासमर्थिनंवा कृतनिर्देशंनिर्देशःतुभ्यमिदंदास्यामीतिप्रतिज्ञासाकृतायस्मैइतिसमासः भक्तंवेतनं व्यपकर्षंतिपत्युःसकाशादूरीकुर्वति ७० पर्यश्रंतिपरित्यज्याश्रंति ७१ । ७२
विकर्मभिःस्वस्यनिषिद्धैःकर्मभिः ७३ केशाश्चामरकंबलादयः ७४ अंतरंयांतिअंतरायाभवन्ति ७५ कर्तारःशस्त्रशल्यादीनां ७६ । ७७ । ७८ अप्राप्तःअदातः । 'प्राप्तलब्धे
समंजसे'इतिमेदिनी पशूनांयुगेनगोप्याश्चंदमर्दनेनवाचलवीर्ययोर्नाशकाःअप्राप्तदमकाः ७९

८०।८१।८२।८३सर्वेप्स्यति येब्राह्मणातिक्रमनकुर्वंतितेस्वर्गगामिनइत्यर्थः ८४।८५।८६आवाधात्संकटात् ८७।८८मधुसौत्रं ८९ कर्तारःपालनकर्तारः ९०कुटुंबानांदातारःपरविवाहकर्तारः ९१।९२

अगोप्ताश्चराजानोबलिषड्भ्रातृस्कराः ॥ समर्थाश्चाप्यदातारस्तेवैनिरयगामिनः ८० क्षांतानदांतांस्तथाप्राज्ञानदीर्घकालंसहोषितान् ॥ त्यजंतिकृतकृत्या
येतेवैनिरयगामिनः ८१ बालानामथवृद्धानांदासानांचैवयेनराः ॥ अदत्त्वाभक्षयंत्यग्रेतेवैनिरयगामिनः ८२ एतेपूर्वविनिर्दिष्टाःप्रोक्तानिरयगामिनः ॥ भा
गिनःस्वर्गलोकस्यवक्ष्यामिभरतर्षभ ८३ सर्वेष्वेवतुकार्येषुदैवपूर्वेषुभारत ॥ हंतिपुत्रानपशून्कृत्स्नान्ब्राह्मणातिक्रमःकृतः ८४ दानेमतपसाचैवसत्येनचयुधि
ष्ठिर ॥ येधर्ममनुवर्तंतेतेनराःस्वर्गगामिनः ८५ शुश्रूषाभिस्तपोभिश्चविद्यामादायभारत ॥ येप्रतिग्रहानिःस्नेहास्तेनराःस्वर्गगामिनः ८६ भयात्पापात्तथावा
धाहारिद्याध्याधिषर्षणात् ॥ यत्कृतेप्रतिमुच्यंतेतेनराःस्वर्गगामिनः ८७ क्षमावंतश्चधीराश्चधर्मकार्येषुचोत्थिताः ॥ मंगलाचारसंपन्नाःपुरुषाःस्वर्गगामिनः
८८ निवृत्तामधुमांसभ्यःपरदारेभ्यएवच ॥ निवृत्ताश्चैवमद्येभ्यस्तेनराःस्वर्गगामिनः ८९ आश्रमाणांचकर्तारःकुलानांचैवभारत ॥ देशानांनगराणांचतेनराः
स्वर्गगामिनः ९० वस्त्राभरणदातारोभक्तपानान्नदास्तथा ॥ कुटुंबानांचदातारःपुरुषाःस्वर्गगामिनः ९१ सर्वहिसानिवृत्ताश्चनराःसर्वसहाश्चये ॥ सर्वस्याश्रयभू
ताश्चतेनराःस्वर्गगामिनः ९२ मातरंपितरंचैवशुश्रूषंतिजितेंद्रियाः ॥ भ्रातृणांचैवसस्नेहास्तेनराःस्वर्गगामिनः ९३ आढ्याश्चबलवंतश्चयौवनस्थाश्चभारत ॥ येवै
जितेंद्रियाधीरास्तेनराःस्वर्गगामिनः ९४ अपराधिषुसस्नेहामृदुवोमृदुवत्सलाः ॥ आराधनसुखाश्चापिपुरुषाःस्वर्गगामिनः ९५ सहस्रपरिवेष्टारस्तथैवचसहस्र
दाः ॥ भ्रातारश्चसहस्राणांतेनराःस्वर्गगामिनः ९६ सुवर्णस्यचदातारोगवांचभरतर्षभ ॥ यानानांवाहनानांचतेनराःस्वर्गगामिनः ९७ वैवाहिकानांद्रव्या
णांप्रेष्याणांचयुधिष्ठिर ॥ दातारोवाससांचैवतेनराःस्वर्गगामिनः ९८ विहारावसथोद्यानकूपारामसभाप्रपाः ॥ वप्राणांचैवकर्तारस्तेनराःस्वर्गगामिनः ९९
निवेशनानांक्षेत्राणांवसतीनांचभारत ॥ दातारःप्रार्थितानांचतेनराःस्वर्गगामिनः १०० रसानांचाथवीजानांधान्यानांचयुधिष्ठिर ॥ स्वयमुत्पाद्यदातारःपु
रुषाःस्वर्गगामिनः १ यस्मिंस्तमिन्कुलेजाताबहुपुत्राःशतायुषः ॥ सानुक्रोशाजितक्रोधाःपुरुषाःस्वर्गगामिनः २ एतदुक्तममुत्रार्थदैवंपिच्यंचभारत ॥ दान
धर्मचदानस्ययत्पूर्वमृषिभिःकृतम् १०३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप०दानधर्मेस्वर्गनरकगामिवर्णनेत्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥
युधिष्ठिरउवाच ॥ इदमेतत्त्वतोराजनवक्तुमर्हसिभारत ॥ अहिसयित्वाऽपिकथंब्रह्महत्याविधीयते १ ॥ मीष्मउवाच ॥ व्यासमामंज्यराजेंद्रपुरायत्पृष्ठवानहम्
तत्तेऽहंसंप्रवक्ष्यामितदिहैकमनाःशृणु २ ११।१२ आराधनेनइतरान्छुखयंतितेतथा १५।१६।१७ द्रव्याणांवध्वलंकारादीनां प्रेष्याणांवासीदासानां १८।१९।२०।२१।२२ दानस्यप्रत्यर्प

णस्यदानंचतद्धर्मचेतिशोधकोधर्मः । 'स्याद्धर्ममस्त्रिषाम्' इत्यमरः अमुत्रार्थपरलोकफलं ३ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनी०भा०त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ इदमेतत्त्वतोराजनवक्तुमर्हसिभारत ॥ अहिसयित्वाऽपिकथंब्रह्महत्याविधीयते १ ॥ मीष्मउवाच ॥ व्यासमामंज्यराजेंद्रपुरायत्पृष्ठवानहम्

३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतभावे दीपे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ तीर्थानामित्यध्यायस्य तात्पर्यद्विराणां बाह्यधर्मसाधनतीर्थाटनाद
न्यत्रास्तीति श्रोतुमिच्छामि तीर्थानीत्यर्थात् १।२ तीर्थवंशं तीर्थसंघम् ३।४ तीर्थेभ्यः तीर्थान्युद्दिश्य पावनानि न वेति धर्मसंज्ञायाऽस्ति ५ प्रेत्यभावे जन्मान्तरे ६ मुनिवद्भवेत् मुनीनां गतिं लभेत् इत्यर्थः
चतुर्थस्त्वं वसिष्ठस्य तत्त्वमाख्याहि मे मुने ॥ अहिंसयित्वा केनेह ब्रह्महत्याविधीयते ३ इति पृष्ठो मयाराज न पराशरशरीरजः ॥ अब्रवीन्निपुणो धर्मे निःसंशय मनुत
मम् ४ ब्राह्मणं स्वयमाहूय भिक्षार्थे कृशवृत्तिनम् ॥ ब्रूयात्प्रास्तीति यः पश्चात्तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ५ मध्यस्थस्येह विप्रस्य योऽनूचानस्य भारत ॥ वृत्तिहरति दुर्बु
द्धिस्तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ६ गोकुलस्य नृपार्तस्य जलार्थे वसुधाधिप ॥ उत्पादय तियो विप्रं तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ७ यः प्रवृत्तां श्रुतिं सम्यक्शास्त्रं वा मुनिभिः कृतम् ॥
दूषयत्यनभिज्ञाय तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ८ आत्मजं रूपसंपन्नं महतीं सदृशेन ॥ न प्रयच्छति यः कन्यां तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ९ अधर्मनिरतो मूढो मिथ्यायो वै
द्विजातिषु ॥ दद्यान्मर्मातिगं शोकं तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् १० चक्षुषा विप्रहृणिस्य पंगुलस्य जडस्य वा ॥ हरेत यो वै सर्वस्वं तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ११ आश्रमे वा
ने वाऽपि ग्रामे वा यदिव पुरे ॥ अग्निं समुत्तृजेन्मोहात् तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् १२ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशास० दानधर्मे ब्रह्मप्रकथने चतुर्विंशोऽ
ध्यायः ॥ २४ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ तीर्थानां दर्शनं श्रेयः स्नानं च भरतर्षभ ॥ श्रवणं च महाप्राज्ञ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः १ पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुण्यानि भ
रतर्षभ ॥ वक्तुमर्हसि मे तानि श्रोताऽस्मि नित्यं प्रभो २ ॥ भीष्म उवाच ॥ इमं गिरसा प्रोक्तं तीर्थवंशं महाद्युते ॥ श्रोतुमर्हसि भद्रं ते प्राप्स्यसे धर्ममुत्तमम् ३ तपो
वनगतं विप्रमभिगम्य महामुनिम् ॥ पप्रच्छा गिरसं धीरं गौतमः संशितव्रतः ४ अस्ति मे भगवन् कश्चित् तीर्थेभ्यो धर्मसंशयः ॥ तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामि तन्मेशं समहामु
ने ५ उपस्पृश्य फलं किं स्यात्तेषु तीर्थेषु वै मुने ॥ प्रेत्यभावे महाप्राज्ञ तद्यथाऽस्ति तथा वद ६ ॥ अंगिर उवाच ॥ सप्ताहं चंद्रभागां वै वितस्ता भूमिमालिनीम् ॥
विगाह्यै निराहारो निर्मलो मुनिवद्भवेत् ७ काश्मीरमंडले नद्योऽप्यतंति महानदम् ॥ तानदीः सिंधुमासाद्य शीलवान् स्वर्गमाप्नुयात् ८ पुष्करं च प्रभासं च नैमिषं
सागरोदकम् ॥ देविकां चिद्रमार्गं च स्वर्णं विंदुं विगाह्य च ९ विबोध्यते विमानस्थः सोऽप्सरोगैः भिरभिष्टुतः ॥ हिरण्यं विंदुं विक्षोभ्य प्रयतश्चाभिवाच्य च १० कुशेशं
च देवं तं धूयते तस्य किल्बिषम् ॥ इंद्रतोयां समासाद्य गंधमादनसन्निधौ ११ करतोयां कुरंगे च त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥ अश्वमेधमवाप्नोति विगाह्य प्रयतः शुचिः
१२ गंगाद्वारे कुशावर्ते विलिखे नीलपर्वते ॥ तथा कनखले स्नात्वा धूतपाप्मा दिवं व्रजेत् १३ अपाहद उपस्पृश्य वाजिमेधफलं लभेत् ॥ ब्रह्मचारी जितक्रोधः सत्यसं
घस्त्वहिंसकः १४ यत्र भागीरथी गंगा पतते दिशमुत्तराम् ॥ महेश्वरस्य त्रिस्थाने यो नरस्त्वभिषिच्यते १५ एकमासं निराहारः स पश्यति हि देवताः ॥
सप्तगंगेत्रिगंगे च इंद्रमार्गे च तर्पयन् १६

७ नंदं सिंधु ८।९।१०।११।१२ गंगाद्वारादयोऽत्र ब्रह्मगिरौ गोदावर्धनुगता एव प्राक्षाः भागीरथी माहात्म्यस्य अग्रे स्वातंत्र्येण वर्ण्यमानत्वात् १३।१४ त्रिस्थाने स्वभृत्युपाताले १५।१६

१७।१८।१९।२० रूपवर्चसोः समाहारः रूपवर्चस्कं वर्चस्तेजः २१।२२।२३।२४।२५ ज्ञानां जंगमानाश्च २६।२७।२८।२९ अंतर्धानफलं गंधर्वादिभोगम् ३०।३१।३२।३३
३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१ गंगायां गंगां तं गतेऽश्मपृष्ठे शिलापाये कां ब्रह्महत्यां व्यपोह्य निरविदेनिश्चितोऽविदोऽलाभो यत्र तस्मिन् सुखं गंधर्वादिभोगं पर्वते द्वितीयां ब्रह्महत्यां
सुधावैलभते भोक्तुं यो नरो जायते पुनः ॥ महाश्रम उपस्पृश्य योऽग्निहोत्रपरः शुचिः १७ एकमासं निराहारः सिद्धिमासेन स व्रजेत् ॥ महाहद उपस्पृश्य भृगुमुं गेत्
लोलुपः १८ त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ कन्याकूप उपस्पृश्य बलाकायां कृतोदकः १९ देवेषु लभते कीर्तय शसाच विराजते २० देविकायामुप
स्पृश्य तथा सुंदरिकाहदे ॥ अश्विन्यां रूपवर्चस्कं प्रेत्यैव लभते नरः २१ महागंगामुपस्पृश्य कृतिकां गारके तथा ॥ पक्षमेकं निराहारः स्वर्गमाप्नोति निर्मलः २२
वैमानिक उपस्पृश्य किंकिणीकाश्रमे तथा ॥ निवासेऽप्सरसां दिव्ये कामचारी महीयते २३ कालिकाश्रममासाद्य विपाशायां कृतोदकः ॥ ब्रह्मचारी जितक्रोधस्त्रिरात्रं
मुच्यते भवात् २४ आश्रमे कृतिकानां तु स्नात्वा यस्तर्पयति तृन् ॥ तोषयित्वा महादेवं निर्मलः स्वर्गमाप्नुयात् २५ महापुर उपस्पृश्य त्रिरात्रोपोषितः शुचिः ॥ त्र
सानां स्थावराणां च द्विपदानां भयं त्यजेत् २६ देवदारुवने स्नात्वा धूतपाप्मा कृतोदकः ॥ देवलोकमवाप्नोति स त्रिरात्रोपोषितः शुचिः २७ शरस्तंबे कुशस्तंबे द्रोणशर्म
पदे तथा ॥ अपाप्रपतनासेवी सेव्यते सोऽप्सरोगणैः २८ चित्रकूटे जनस्थाने तथा मंदाकिनीजले ॥ विगाह्यै निराहारो राजलक्ष्म्यानिषेव्यते २९ श्यामाया
स्त्वाश्रमं गत्वा उषित्वा चाभिषिच्य च ॥ एकपक्षं निराहारस्त्वं तर्धानं फलं लभेत् ३० कौशिकीं तु समासाद्य वायुभक्षस्त्वलोलुपः ॥ एकविंशतिरात्रेण स्वर्गमारोहते
नरः ३१ मत्तंगवाप्यायः स्नायादेकरात्रेण सिध्यति ॥ विगाहति ह्यनालं बंधकं वै सनातनम् ३२ नैमिषे स्वर्गं तीर्थे च उपस्पृश्य जितेन्द्रियः ॥ फलं पुरुषमेधस्य लभे
न्मासं कृतोदकः ३३ गंगाहद उपस्पृश्य तथा चैवोत्पलावने ॥ अश्वमेधमवाप्नोति तत्र मासं कृतोदकः ३४ गंगायमुनयोस्तीर्थे तथा कालं जरे गिरौ ॥ दशाश्वमेधा
नाप्नोति तत्र मासं कृतोदकः ३५ षष्ठिहद उपस्पृश्य चान्नदानाद्विशिष्यते ॥ दशतीर्थं सहस्राणितिस्रः कोट्यस्तथाऽपराः ३६ समागच्छंति माध्यातु प्रयागे भरत
र्षभ ॥ माघमासं प्रयागे तु नियतः संशितव्रतः ३७ स्नात्वा तु भरतश्रेष्ठ निर्मलः स्वर्गमाप्नुयात् ॥ मरुद्गण उपस्पृश्य पितृणामाश्रमे शुचिः ३८ वैवस्वतस्य तीर्थे च
तीर्थभूतो भवेन्नरः ॥ तथा ब्रह्मसरोज्या भागीरथ्यां कृतोदकः ३९ एकमासं निराहारः सोमलोकमवाप्नुयात् ४० उत्पातके नरः स्नात्वा अष्टावक्रे कृतोदकः ॥ द्वाद
शाहं निराहारो नरमेधफलं लभेत् ४१ अश्मपृष्ठे गयायां च निरविदे च पर्वते ॥ तृतीयां कौंचपद्यां च ब्रह्महत्यां विशुध्यते ४२ कलविक उपस्पृश्य विद्याच्च बहुशोजलम् ॥
अग्नेः पुरे नरः स्नात्वा अग्निकन्यापुरे वसेत् ४३ करवीरपुरे स्नात्वा विशालायां कृतोदकः ॥ देवहद उपस्पृश्य ब्रह्मभूतो विराजते ४४ पुनरावर्तनं दां च महानं दां च सेव्यं वै ॥
नंदने सेव्यते दांतस्त्वप्सरोगैः भिरहिंसकः ४५ उर्वशी कृतिका योगे गत्वा चैव समाहितः ॥ लौहित्ये विधिवत् स्नात्वा पुंडरीकफलं लभेत् ४६ निरस्य कौंचपदी तिस्रं
पां विष्णुपदादीनामुपलक्षणं तेषु तृतीयां ब्रह्महत्यां स कृद्रपांगत एव विशुध्यते हत्यानाशयित्वा भूतो भवति ४७।४८।४९।५० उर्वशी मुर्वशी तीर्थं कृतिका योगे कार्तिक्या पौर्णमास्याम् ४६

४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ कुमारः कुमारसंज्ञकं तीर्थं ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ शरीरमिति विधिपूर्वकमात्मश्राद्धादिकं कृत्वा अनाशके अनशनव्र-
ते कृते सति बुद्धिपूर्वकमत्रैव शरीरमुत्सृजेत् तत्तीव्ररोगाद्यनाभिभूतस्याप्येतन्मरणविधीयते अधुवमिति वाक्यशेषात् तदपि वेदांतमस्य ज्ञात तत्त्वस्य शरीरधारणे प्रयोजनमपश्यत एव इतरेषां विहमरणं रो-
रामहदउपस्पृश्य विपाशायां कृतोदकः ॥ द्वादशाहं निराहारः कल्मषाद्विप्रमुच्यते ४७ महाहदउपस्पृश्य शुद्धेन मनसानरः ॥ एकमासं निराहारो जमदग्निग-
तिलभेत् ४८ विध्यं संप्रप्य चात्मानं सत्यसंधस्त्वर्हिसकः ॥ विनयात्तप आस्थाय मासेनैकेन सिध्यति ४९ नर्मदाया मुपस्पृश्य तथा शूपांरकोदके ॥ एकपक्षं निरा-
हारो राजपुत्रो विधीयते ५० जंबू मार्गे त्रिभिर्मसैः संयतः सुसमाहितः ॥ अहोरात्रेण चैकेन सिद्धिं समधिगच्छति ५१ कोकामुखे विगाह्याथ गत्वा चांजलिकाश्रमम् ॥
शाकभक्षश्च रवासाः कुमारीं विदते दश ५२ वैवस्वतस्य सदनं न सगच्छेत्कदाचन ॥ यस्य कन्याह देवासो देवलोकं सगच्छति ५३ प्रभासे त्वेकरात्रेण अमावा-
स्यां समाहितः ॥ सिध्यते तु महाबाहो यो नरो जायते स्मरः ५४ उज्जानक उपस्पृश्य अग्निषेणस्य चाश्रमे ॥ पिंगायाश्चाश्रमे स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ५५ कुल्या-
यां समुपस्पृश्य जम्बा चैवाधमर्षणम् ॥ अश्वमेधमवाप्नोति त्रिरात्रोपोषितो नरः ५६ पिंडारक उपस्पृश्य एकरात्रोपोषितो नरः ॥ अग्निष्टोममवाप्नोति प्रभातां शर्वरीं
शुचिः ५७ तथा ब्रह्मसरोजत्वाधमार्णयोपशोभितम् ॥ पुंडरीकमवाप्नोति उपस्पृश्य नरः शुचिः ५८ मैनाके पर्वते स्नात्वा तथा संध्यामुपास्य च ॥ कामं जित्वा च
वैमासं सर्वयज्ञफलं लभेत् ५९ कालोदकं नंदि कुंडं तथा चोत्तरमानसम् ॥ अभ्येत्य योजनशताहूणहावि प्रमुच्यते ६० नंदीश्वरस्य मूर्तिं तु दृष्ट्वा मुच्येत किल्बिषैः ॥
स्वर्गमार्गे नरः स्नात्वा ब्रह्मलोकं सगच्छति ६१ विख्यातो हिमवान् पुण्यः शंकरश्च शुरो गिरिः ॥ आकरः सर्वरत्नानां सिद्धचारणसेवितः ६२ शरीरमुत्सृजेत् तत्र विधिपूर्व-
मनाशके ॥ अधुवं जीवितं ज्ञात्वा यो वै वेदांतगो द्विजः ६३ अभ्यर्च्य देवतास्तत्र नमस्कृत्य मुनींस्तथा ॥ ततः सिद्धो दिवं गच्छेद्ब्रह्मलोकं सनातनम् ६४ कामं क्रो-
धं च लोभं च योजित्वा तीर्थमावसेत् ॥ न तेन किंचिन्न प्राप्तं तीर्थाभिगमनाद्भवेत् ६५ यान्यगम्यानि तीर्थानि दुर्गाणि विषमाणि च ॥ मनसा तानि गम्यानि सर्वतीर्थ-
समीक्षया ६६ इदं मेध्यमिदं पुण्यमिदं स्वर्गमनुत्तमम् ॥ इदं रहस्यं वेदानामाग्राव्यं पावनं तथा ६७ इदं दद्याद्द्विजातीनां साधोरात्माहितस्य च ॥ सुहृदां च जपे-
त्कर्णो शिष्यस्यानुगतस्य च ६८ दत्तवान् गौतमस्यैतदंगिरा वै महातपाः ॥ अंगिराः समनुज्जातः काश्यपेन च धीमता ६९ महर्षीणामिदं जप्यं पावनानां तथोत्त-
मम् ॥ जपंश्चाभ्युत्थितः शश्वन्निर्मलः स्वर्गमाप्नुयात् ७० इदं यश्चापि शृणुयाद्रहस्यं त्वंगिरोत्तमम् ॥ उत्तमे च कुले जन्म लभेज्जातीश्च संस्मरेत् ७१ ॥ इति श्रीमहा-
भारते अनुशासनपर्वणि आनुशास० दानधर्मे अंगिरसतीर्थयात्रायां पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ गादिमहानिभिते सत्येव महापातकप्रायाश्चित्तार्थवाच्यं चित्तान्यथेति व्याख्यातं
प्रागेव वनपर्वणि ६३ । ६४ । ६५ । ६६ इदं तीर्थं सेवनं मेध्यं यज्ञफलप्रदं पुण्यं पापघ्नं अतएव स्वर्ग्यं आग्राव्यं आश्रयः स्नानमित्यर्थः आभाष्यमिति पाठे रहस्यत्वादवाच्यं स्वार्थे व्यञ्ज ६७ । ६८
समनुज्जातः प्रार्थितः काश्यपेन एतद्विज्ञातुकाभेनेति शेषः ६९ । ७० । ७१ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावर्दीपे पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७१ ॥

बृहस्पतीत्यध्यायः सर्वतीर्थश्रेष्ठांगमां कथयितुं प्रवर्तते इतोऽन्यतीर्थांतरं नास्तीति स्पष्टयन् १ यदा स्पृच्छत देवा जगमुरिति द्विषियेन यत्तद्वोरध्याहारेणान्वयः यस्य प्रश्नमात्रेण सिद्धानां दर्शनं भवति
वैशंपायन उवाच ॥ बृहस्पतिसमं बुद्ध्या क्षमया ब्रह्मणः समम् ॥ पराक्रमेश क्रसममादित्यसमतेजसम् १ गंगेयमर्जुनेनाजौ निहतं भूरितेजसम् ॥ भ्रातृभिः सहि-
तोऽन्यैश्च पर्यपृच्छ युधिष्ठिरः २ शयानं वरिशयने कालाकांक्षिणमच्युतम् ॥ आजगमुर्भरतश्रेष्ठं द्रष्टुकामामहर्षयः ३ अत्रिर्वसिष्ठोऽथ भृगुः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥
अंगिरा गौतमोऽगस्त्यः सुमतिः सुयतात्मवान् ४ विश्वामित्रः स्थूलगिराः संवर्तः प्रमतिर्दमः ॥ बृहस्पत्युशनो व्यासाश्च यवनः काश्यपो भुवः ५ दुर्वासा जमदग्निश्च
मार्कण्डेयोऽथ गालवः ॥ भरद्वाजोऽथ रैभ्यश्च यवक्रीतास्त्रितस्तथा ६ स्थूलाक्षः शबलाक्षश्च कण्वो मेधातिथिः कृशः ॥ नारदः पर्वतश्चैव सुधन्वाथैकतो द्विजः ७
नितंभुर्भुवनो धौम्यः शतानंदोऽकृतव्रणः ॥ जामदग्न्यस्तथारामः कचश्चैत्येवमादयः ८ समागता महात्मानो भीष्मं द्रष्टुं महर्षयः ॥ तेषां महात्मनां पूजामागतानां
युधिष्ठिरः ९ भ्रातृभिः सहितश्च कथं यावदनुपूर्वशः ॥ तेषूजिताः सुखासीनाः कथाश्च कुर्महर्षयः १० भीष्माश्रिताः सुमधुराः सर्वेन्द्रियमनोहराः ॥ भीष्मस्तेषां क-
थाः श्रुत्वा ऋषीणां भावितात्मनाम् ११ मेने दिविष्ठमात्मानं तुष्ट्या परमया युतः ॥ ततस्ते भीष्ममामं व्यपांडवांश्च महर्षयः १२ अंतर्धानं गताः सर्वे सर्वेषामेव पश्य-
ताम् ॥ तानृषीन्सुमहाभागानंतर्धानं गतानपि १३ पांडवास्तुष्टुः सर्वे प्रणेमुश्च मुहुर्मुहुः ॥ प्रसन्नमनसः सर्वे गंगेयं कुरुसत्तमं १४ उपतस्थुर्यथोद्यतमादित्यं मं-
त्रकोविदाः ॥ प्रभावात्तपस्तेषामृषीणां विक्ष्य पांडवाः १५ प्रकाशं तोदिशः सर्वा विस्मयं परमं ययुः ॥ महाभाग्यं परं तेषामृषीणामनुचित्यते ॥ पांडवाः सह भी-
ष्मेण कथाश्च कुस्तदाश्रयाः १६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ कथां तेशिरसापादौ स्पृष्ट्वा भीष्मस्य पांडवः ॥ धर्म्यधर्मसुतः प्रश्नं पर्यपृच्छ युधिष्ठिरः १७ ॥ युधिष्ठिर-
उवाच ॥ के देशाः के जनपदा आश्रमाः के च पर्वताः ॥ प्रकृष्टाः पुण्यतः काश्च ज्ञेयानद्यः पितामह १८ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीमिति हासं पुरातनम् ॥
शिलोच्छ्रुतेः संवादं सिद्धस्य च युधिष्ठिर १९ इमां कश्चित्परिक्रम्य पृथिवीं शैलभूषणाम् ॥ असकृद्विपदां श्रेष्ठः श्रेष्ठस्य गृहमेधिनः २० शिलवृत्तेर्गृहं प्राप्तः स तेन विधि-
ना र्चितः ॥ उवासरजनीं तत्र सुमुखः सुखभाषिः २१ शिलवृत्तिस्तु यत्कृत्यं प्रातस्तत्कृतवाञ्छुचिः ॥ कृतकृत्यमुपातिष्ठत्सिद्धं तमतिथितदा २२ तौ समे-
त्य महात्मानौ सुखासीनौ कथाः शुभाः ॥ चक्रतुर्वेदं संवद्धास्तच्छेषकृतलक्षणाः २३ शिलवृत्तिः कथां तेषु सिद्धमामं व्ययत्नतः ॥ प्रश्नं प्रच्छमेधावीयन्मां त्वं परिपृच्छ-
सि २४ ॥ शिलवृत्तिरुवाच ॥ के देशाः के जनपदाः केऽऽश्रमाः के च पर्वताः ॥ प्रकृष्टाः पुण्यतः काश्च ज्ञेयानद्यस्तदुच्यताम् २५ ॥ सिद्ध उवाच ॥ ते देशास्ते जनपदा-
स्तेऽऽश्रमास्ते च पर्वताः ॥ येषां भारिणी गंगामध्ये नैतिसरिद्धरा २६ तपसा ब्रह्मचर्येण यज्ञैस्त्यागेन वा पुनः ॥ गतिं तानलभेज्जंतुर्गंगां संसेव्ययां लभेत् २७
किमुत तद्दर्शनादिनेति भावः २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ महाभाग्यं यो गैश्वर्यं लेख्यं तदर्थं न शक्यादिसिद्धिं मत्वं १६ । १७ देशाः भूमिभागाः
जनपदाः महाजननिवासस्थानानि आश्रमाः ऋषिस्थानानि १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ आश्रमा इत्याकारस्य पूर्वपदार्थः २५ ते देशा इति प्रकृष्टाः पुण्यत इत्यनुषंगः २६ । २७

मात्राण्यस्वीनि न्यस्तानिर्गंगायाम् २८ । २९ । ३० व्युष्टिः पुण्यवृद्धिः । व्युष्टिः फले समृद्धौ च इति मेदिनी २९ । ३१ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ गवानिर्हारजाहारनिर्गमनमार्गस्ततो
निर्मुक्त्यावकं यवविकारस्तस्मात् गांयवानादयित्वा तच्छुद्धं तर्गतान्नयवान्पक्त्वा मुंजानोपावकवतीत्युच्यते ३८ इंदुवतं चांद्रायणं ३९ । ४० । ४१ ध्रुवते दूरे जायते मस्मीभूयापिनशिष्यते
स्पृष्टानियेषांगंगेयैस्तोयैर्गंगाणि देहिनाम् ॥ न्यस्तानि न पुनस्तेषां त्यागः स्वर्गाद्विधीयते २८ सर्वाण्येषां गंगेयैस्तोयैः कार्याणि देहिनाम् ॥ गां त्यक्त्वा मान
वाविप्रदिवितिष्ठंति ते जनाः २९ पूर्ववयसिकर्माणि कृत्वा पापानियेनराः ॥ पश्चाद्गंगानिषेवंते तेऽपियां त्युत्तमां गतिम् ३० स्नातानां शुचिभिस्तोयैर्गंगेयैः प्रय
तात्मनाम् ॥ व्युष्टिर्भातेयापुंसां न साकृत्तु शतैरपि ३१ यावदास्थिमनुष्यस्य गंगातोयेषु तिष्ठति ॥ तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ३२ अपहृत्य तम
स्तीव्रं यथाभात्युदये रविः ॥ तथाऽपहृत्य पाप्मानं भाति गंगजलोल्लिखितः ३३ विसोमा इव सर्वयो विपुष्पास्तरवो यथा ॥ तद्वद्देशादिश्वेव हीना गंगजलैः शिवैः
३४ वर्णाश्रमायथा सर्वधर्मज्ञानविवर्जिताः ॥ क्रतवश्च यथाऽसोमास्तथा गंगां विना जगत् ३५ यथा हीनं न भोऽर्केण भूः शैलैः खंच वायुना ॥ तथा देशादिश्वेव गं
गा हीनानसंशयः ३६ त्रिपुल्लोकेषु ये केचिन्प्राणिनः सर्व एव ते ॥ तर्प्यमाणाः परां ह्यर्तिं याति गंगजलैः शुभैः ३७ यस्तु सूर्येणानिष्टं गंगेयं पिबते जलम् ॥ गवानि
र्हारनिर्मुक्ताद्यावकात्तद्विशिष्यते ३८ इंदुव तसहस्रं तु यश्चरेत्कायशोधनम् ॥ पिबेद्यश्चापि गंगां भः समो स्यात्तां न वा समो ३९ तिष्ठेद्युगसहस्रं तु पदेनैकेन यः पुमान् ॥
मासमेकं तु गंगया समो स्यात्तां न वा समो ४० लंबते जाक्शिरायस्तु युगानामयुतं पुमान् ॥ तिष्ठेद्यथेष्टं यश्चापि गंगयां स विशिष्यते ४१ अग्नौ प्रास्तं प्रधूयेत यथा
तूलं द्विजोत्तम ॥ तथा गंगावगाढस्य सर्वपापं प्रधूयते ४२ भूतानामिह सर्वेषां दुःखोपहतचेतसाम् ॥ गतिमन्वेषमाणानां गंगासदृशी गतिः ४३ भवंति निर्वि
पाः सर्पा यथा ताक्ष्यस्य दर्शनात् ॥ गंगाया दर्शनात्तद्वत्सर्वपापैः प्रमुच्यते ४४ अप्रतिष्ठाश्च ये केचिदधर्मशरणाश्च ये ॥ तेषां प्रतिष्ठा गंगेह शरणं शर्मवर्म च ४५
प्रहृष्टैरशुभैर्ग्रस्तानेकैः पुरुषा धमान् ॥ पततो नरके गंगां श्रितान् प्रेत्य तारयेत् ४६ ते संविभक्ता मुनिभिर्नूने देवैः सवासवैः ॥ येऽभिगच्छंति सततं गंगामतिमतां
वर ४७ विनयाचारहीनाश्च अशिवाश्च नराधमाः ॥ ते भवंति शिवा विप्रयेव गंगामुपाश्रिताः ४८ यथा सुराणाममृतं पितृणां च यथा स्वधा ॥ सुधा यथा च नाना
तथा गंगजलं नृणाम् ४९ उपासते यथा बाला मातरं शुभयाऽर्दिताः ॥ श्रेयस्कामास्तथा गंगामुपासंती ह देहिनाः ५० स्वायं भुवं यथा स्थानं सर्वेषां श्रेष्ठमुच्यते ॥
स्नातानां सरितां श्रेष्ठं गंगतद्वदिहोच्यते ५१ यथोपजीविनां धेनुर्देवादीनां धरा स्मृता ॥ तथोपजीविनां गंगा सर्वप्राणधृता मिह ५२ देवाः सोमार्कसंस्थानियथा
सन्नादिभिर्मखैः ॥ अमृतान्युपजीवंति तथा गंगजलं नराः ५३ जान् हवीपुलिनेत्याभिः सिकताभिः समुक्षितम् ॥ आत्मानं मन्यते लोको दिविष्ठमिव शोभितम् ५४
इत्यर्थः ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ सोमसंस्थान्यमृतानि देवा उपजीवन्तीति । प्रयमां पिबते वाह्निर्द्वितीयां पिबते रविः इत्यादिना स्पष्टं अर्कसंस्थानस्य
पिच्छादो गेरोहितादीनि पंचामृतान्यास्वाद्य उपजीवन्तीति प्रसिद्धम् ५३ । ५४

व्यसनैः द्यूतपानादिव्यसनजैर्दुःखैः ५५ । ५६ । ५९ कामान्मोगान् ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ उपस्थितानित्यंसेविताम् ६८ । ६९ । ७०
भयेभ्यो धारेभ्यो व्याघ्रादिभ्यः पिशाचादिभ्यो वा पापेभ्यो बहवधादिभ्यः ७१ । ७२ । ७३ दिविदेवानामिति शेषः देवेशो राजेंद्रः ७४ । ७५ आरण्यश्चाण्यो तृतीयस्यामितो
जाह्नवीतीरसंभूतां मृदं मूर्ध्ना विभर्तियः ॥ विभर्तिरूपं सोऽर्कस्य तमोनाशायनिर्मलम् ५५ गंगोर्मिभिरथोदिग्धः पुरुषं पवनो यदा ॥ स्पृशते सोऽस्य पाप्मानं सद्य
एवापकर्षति ५६ व्यसनरमितस्य नरस्य विनाशिष्यतः ॥ गंगादर्शनं जाप्रीतिर्यस्य नान्यपकर्षति ५७ हंसारविः कोकरवैरवैरन्यैश्च पाक्षिणाम् ॥ पस्पधं गंगा
गंधर्वान् पुलिनैश्चाशिलोच्चयान् ५८ हंसादिभिः सुबहुभिर्विविधैः पक्षिभिर्वृतम् ॥ गंगां गोकुलसंवाधां दृष्ट्वा स्वर्गोऽपि विस्मृतः ५९ न सा प्रीतिर्दिविष्ठस्य सर्वकामा
नुपाश्रितः ॥ संभवेद्यापरा प्रीतिर्गंगायाः पुलिने नृणाम् ६० वाङ्मनः कर्मजैर्ग्रस्तः पापैरपि पुमानिह ॥ वीक्ष्य गंगामिवेत्पूतो अत्र मेनास्ति संशयः ६१ सप्तावरान्
सप्तपरान् पितृंस्तेभ्यश्च ये परे ॥ पुमांस्तारयते गंगां वीक्ष्य स्पृष्ट्वाऽवगाह्य च ६२ श्रुताऽभिलषिता पीता स्पृष्टा दृष्टा वगाहिता ॥ गंगा तारयते नृणामुभौ वंशौ वि
शेषतः ६३ दर्शनात्स्पर्शनात्पानात्तथा गंगेति कीर्तनात् ॥ पुनात्य पुण्यान्पुरुषाच्छतशोऽथ सहस्रशः ६४ यद्वच्छेत्स फलं जन्मजीवितं श्रुतमेव च ॥ सापितृंस्त
पयेद्गंगामभिगम्य सुरांस्तथा ६५ न सुतैर्न च वित्तेन कर्मणान च तत्फलम् ॥ प्राप्नुयात्पुरुषो त्यंतं गंगां प्राप्य यदा मुयात् ६६ जात्यंधैरिहतुल्यास्ते मृतैः पंगुभिरेव च ॥
समर्था येन पश्यंति गंगां पुण्यजलां शिवाम् ६७ मृतमव्यभविष्य जैर्महर्षिभिरुपस्थिताम् ॥ देवैः सैद्गैश्च को गंगानोपसेवेत मानवः ६८ वानप्रस्थैर्गृहस्थैश्च यातिभि
र्ब्रह्मचारिभिः ॥ विद्यावाङ्मनः श्रितां गंगां पुमान्कोनामनाश्रयेत् ६९ उक्तामभिश्च यः प्राणैः प्रयतः शिष्टसंमतः ॥ चितयेन्मनसा गंगां स गतिं परमां लभेत् ७० न भये
भ्यो भयं तस्य न पापेभ्यो न राजतः ॥ आदेहपतनाद्गंगामुपास्तेयः पुमानिह ७१ महापुण्यां च गंगनात्पतंती वै महेश्वरः ॥ दधारशिरसा गंगां तामेव दिविसेवते ७२
अलंकृतास्त्रयो लोकाः पथिभिर्विमलैस्त्रिभिः ॥ यस्तु तस्या जलं सेवेत्तत्कृत्यः पुमान् भवेत् ७३ दिविज्यातिर्यथाऽऽदित्यः पितृणां चैव चंद्रमाः ॥ देवेशश्च यथानृणां
गाच सरितां तथा ७४ मात्रापित्रा सुतैर्दारैर्विमुक्तस्य धनेन वा ॥ न भवेद्विदया दुःखं यथा गंगा वियोगजम् ७५ नारण्यैर्नैष्टविष्यैर्न सुतैर्न धनागमैः ॥ तथा प्रसादो
भवति गंगां वीक्ष्य यथा भवेत् ७६ पूर्णमिदं यथा दृष्ट्वा नृणां दृष्टिः प्रसीदति ॥ तथा त्रिपथगा दृष्ट्वा नृणां दृष्टिः प्रसीदति ७७ तद्भावस्तद्वत्तमनास्तान्निष्ठस्तत्परायणः ॥
गंगां योऽनुगतो भक्त्या सतस्याः प्रियतां व्रजेत् ७८

दिवीति श्रुतेररण्याख्यसरोद्धयवान् ब्रह्मलोकोऽरण्यस्तत्र भवैराण्यैर्विषयैः इष्टं यागादित्याप्यैरिष्टविषयैः स्वर्गैः ७६ । ७७ तद्भावस्तस्यामेव भावः श्रद्धायस्य सतया । धर्मे श्रद्धावानपि
स्त्रीपुत्रादिमना भवति तद्व्यावृत्त्यर्थं तद्वत्तमना इति । श्रद्धामनश्च कादाचित्केऽपि यागादौ भवति न त्वराध्य देवतायां भवति नैतरेण नितरां स्थितिर्भवति तदर्थं तन्निष्ठ इति । त्रयमपि स्वर्गाद्यर्थ
कस्यचिद्व्यवहितं यान भवति किंतु परायणं प्राप्य मापि गंगेयस्य सतत्परायणः पूर्वभूत्वा योऽनुगतोऽनुगतः मत्तया आराध्यत्वज्ञानेन संगंगायाः प्रियो भवेत् ७८

७९ मस्मारख्यान्मस्मीमूतान् ८० इन्द्राग्निर्दोषस्वेनदीप्ताः ८१ पयोधूतेयागीयेहविषीसृष्टिर्वागफलंतद्वर्ता यागादिजपुप्यंतत्फलंस्वर्गादिचंगगाप्राप्त्येवलयतइत्यर्थः ८२ बृहती
श्रेष्ठा विश्वदेवादीनारूपसौभाग्यंययाप्राप्यतेसाविश्वरूपा ८३ ऊर्ध्वपश्वादिः ऊर्जतिमागुरिमताद्वा तत्प्रदामित्यर्थः मधुकर्मफलं ब्रह्मवातप्रदामधुमती ८४ योगंगामितिशेषः
तयागंगयाभाविताः महत्त्वंगताः देवाः स्पर्शनदर्शनेनगंगायाप्व ८५ दक्षातारणसमर्था पृश्निविष्णुमातरं बृहतीवाचं वाग्वैबृहतीतिश्रुतेः भागिनीभगानामैश्वर्यादीनांपण्णासमुहोभागंतद्वर्ता
विभावरिंप्रकाशिका ८६ ख्यातिः पुण्यत्वकीर्तिः सेव्यनिषेव्य ८७ गंगाद्विद्वयंगंगेत्यन्यान्गंगां दर्शयतः पुष्पस्यनियतंनियमेनगंगेवप्रतिष्ठासंसारवसानहेतुर्भवति गुह्यस्यकार्तिकेयस्यरुक्म
स्यस्वर्णस्यचर्मयोषागर्मधारिणीह्री वियतः सकाशात्प्रातरवतीर्णा तेनास्याप्रातःस्नानमतिप्रशस्तमितिसूचितं त्रिवर्गाधर्मार्थकामदा घृतवहाजलवाहिनी विश्वतोयाविश्वप्रियतोया ८८ अवनी

भूस्थैः खस्थैर्दिविष्ठैश्चमूतैरुच्चावचैरपि ॥ गंगाविगाह्यासततमेतत्कार्यं समं सतां ७९ विश्वलोकेषु पुण्यत्वाद्गंगायाः प्रथितं यशः ॥ यत्पुत्रान्सगरस्येतोमस्मारख्या
ननयद्विवम् ८० वाय्वीरिताभिः सुमनोहराभिर्दुताभिरत्यर्थसमुत्थिताभिः ॥ गंगोर्मिभिर्भानुमतीभिरिन्द्राः सहस्ररश्मिप्रतिमाभवन्ति ८१ पयस्विनीघृतिनीम
त्युदारांसृष्टिर्नीवेगिनीर्दुर्विगाह्याम् ॥ गंगांगत्वायैः शरीरं विसृष्टंगताधीरास्ते विबुधैः समत्वम् ८२ अंधान्जडान्द्रव्यहीनांश्च गंगायशस्विनी बृहती विश्वरूपा ॥
देवैः सैर्द्रैर्मुनिभिर्मानवैश्च निषेविता सर्वकामैर्युनक्ति ८३ ऊर्जावती महापुण्यां मधुमतीं त्रिवर्त्मगाम् ॥ त्रिलोकगोप्त्रां ये गंगां संश्रितास्ते दिवंगताः ८४ यो वत्स्यति
द्रक्ष्यति वापि मर्त्यस्तस्मै प्रयच्छन्ति सुखानि देवाः ॥ तद्भाविताः स्पर्शनदर्शनेन इष्टांगतितस्य सुरादिशन्ति ८५ दक्षां पृश्निं बृहतीं विप्रकृष्टां शिवामृद्धां भागिनीं सु
प्रसन्नाम् ॥ विभावरिं सर्वभूतप्रतिष्ठांगंगताये त्रिदिवंगतास्ते ८६ ख्यातिर्यस्याः खं दिवंगां च नित्यं पुरादिशो विदिशश्चावतस्थे ॥ तस्याजलं सेव्यसरिद्राया
मर्त्याः सर्वैकतकृत्या भवन्ति ८७ इयंगंगेति नियतं प्रतिष्ठागुह्यस्य रुक्मस्य चर्मयोषा ॥ प्रातस्त्रिवर्गा घृतवहा विषाम्पांगं गावतीर्णा वियतो विश्वतोया ८८ सु
तावनी प्रस्यहरस्य भार्या दिवोभुवश्चापि कृतानुरूपा ॥ भव्या पृथिव्यां भागिनी चापिराजन्गंगालोकानां पुण्यदा वैत्रयाणां ८९ मधुस्रवा घृतधारा घृताचिर्महो
र्मिभिः शोभिता ब्राह्मणैश्च ॥ दिवश्च्युता शिरसाऽऽस्ता शिवेन गंगाऽवनी प्राप्तिदिवस्यमात्मा ९० यो निर्वरिष्ठा विरजावितन्वी शय्याचिरावारिवहायशोदा ॥ वि
श्रावती चाकृतिरिष्टा सिद्धा गंगोक्षितानां भुवनस्य पन्थाः ९१

प्रस्यमेरोर्हि मवतो वा पर्वतस्य कृतमनुरूपमलंकारो यथा साकृतानुरूपा ८९ मधुस्रवा धर्मद्रवा घृतधारा तेजोधारा घृताचिराज्यस्येवाऽर्चिर्वर्चोयस्याः सा । 'घृतं दीप्ताज्यवारिषु' इति विश्वलो
चनः अवनी प्रातःपृथिवी प्राप्तेति शेषः ९० वरिष्ठा योनिः परमकारणं विरजानिर्मला वितन्वी विशेषेण तन्वी सूक्ष्मा शय्यादीर्धनिद्रातल्पः मरणं जाह्नवी तट इति वचनात् अचिरा
शीघ्रा विश्रावती विश्वमवती पालयन्ती नुमभावार्थः । आकृतिः सत्ता सामान्यरूपा । 'आकृतिस्तु स्त्रियारूपे सामान्यवपुषोरपि' इति मेदिनी इष्टा सिद्धा इष्टाः सिद्धाः भवस्यासा सिद्धानां मिष्टा
इति वा उक्षितानां स्नातानां भुवनस्य स्वर्गस्य ९१

क्षांत्यादिप्रयेमहातुल्येति संबंधः गुह्यस्य कुमारस्य संमता ब्रह्मण्यतया ब्राह्मणजात्यनुग्राहकतया ९२ मनसाऽपि प्रपन्ना किमुत साक्षात् ९३ जननी वोपास्येति संबंधः अवेक्ष्य न श्वरानिति शेषः ९४
उस्त्राधेनुममृतदुषामिति यावत् मिषती पश्यन्ती सर्वज्ञा भित्यर्थः इरावती मन्वर्ता । 'इरासुमदिरावादिभारत्यशनभूमिषु' इति विश्वलोचनः धारिणीमित्यत्र रेवतीमिति पाठे मातरं । 'रेवती हरि
भार्यायां ताराभिन्मातृभेदयोः' इति मेदिनी ब्रह्मणोऽपिकांतांचेतोहरा सिद्धिर्माक्षः ९५ सविभून्संश्वरान् गां पृथ्वीम् ९६ गुणानां गंगाया इति शेषः ९७ । ९८ महुकान् गंगा गुणान्ज्ञा

क्षांत्यामहागोपने धारणे च दीप्त्या कृशानोस्तपनस्य चैव ॥ तुल्यांगं गंगा संमता ब्राह्मणानां गुह्यस्य ब्रह्मण्यतया च नित्यम् ९२ ऋषिपुतां विष्णुपदीं पुराणां सुपुण्यतो
यां मनसाऽपिलोके ॥ सर्वात्मना जाह्नवीये प्रपन्नास्ते ब्रह्मणः सदनं संप्रयाताः ९३ लोकानवेक्ष्य जननीव पुत्रान्सर्वात्मना सर्वगुणोपपन्नान् ॥ तत्स्थानकं ब्राह्ममभीप्स
मानैर्गंगासदैवात्मवशैरुपास्या ९४ उस्त्रांपुष्टां मिषतीं विश्वभोज्यामिरावतीं धारिणीं भूधराणाम् ॥ शिष्टाश्रयाममृतां ब्रह्मकांतां गंगां श्रयेदात्मवानसिद्धिकामः ९५
प्रसाद्य देवान्सविभून्समस्तान् भगीरथस्तपसोऽग्रेण गंगाम् ॥ गामानयत्तामभिगम्य शश्वत्पुंसां भयं नेह चासुत्रविद्यात् ९६ उदाहृतः सर्वथा ते गुणानां मयैकदेशः प्रस
मीक्ष्य बुद्ध्या ॥ शक्तिर्न मेकाचिदिहास्ति वक्तुं गुणान्सर्वान् परिमातुं तथैव ९७ मेरोः समुद्रस्य च सर्वयन्त्रैः संख्योपलानामुदकस्य वापि ॥ शक्यं वक्तुं नेह गंगाजलानां
गुणारख्यानं परिमातुं तथैव ९८ तस्मादेतान् परयाश्रद्वयोक्तान् गुणान्सर्वान् जान्हवीयान्सदैव ॥ भवेद्वाचामनसा कर्मणा च भक्त्या युक्तः श्रद्धया श्रद्धवानः ९९ लोका
निर्मास्त्री न्यशसावितत्यसिद्धिं प्राप्य महतीं तां दुरापाम् ॥ गंगाकृतान् चिरेणैव लोकान्यथेष्टमिष्टान् विहरिष्यसित्वम् १०० तव मम च गुणैर्महानुभावाजुपतु मर्तिसत
तं स्वधर्मयुक्तैः ॥ अभिमतजनवत्सला हि गंगा जगति युनक्ति सुखैश्च भक्तिमंतम् १ ॥ भीष्म उवाच ॥ इति परममतिर्गुणानशेषान् शिलरतये त्रिपथानुयोगरू
पान् ॥ बहुविधमनुशास्य तथ्यरूपान् गगनतलं दुतिमान् विवेश सिद्धः २ शिलपृतिस्तु सिद्धस्य वाक्यैः संबोधितस्तदा ॥ गंगामुपास्य विधिवत्सिद्धिं प्राप सुदुर्ल
भाम् ३ तथा त्वमपि कौंतेय भक्त्या परमया युतः ॥ गंगामन्यो हिस तत्प्राप्स्यसे सिद्धिमुत्तमाम् ४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ श्रुत्वेतिहासं भीष्मोक्तं गंगायाः स्तवसंयु
तम् ॥ युधिष्ठिरः परांप्रीतिमगच्छद्वातृभिः सह ५ इतिहासमिमं पुण्यं शृणुयाद्यः पठेत वा ॥ गंगायाः स्तवसंयुक्तं समुच्येत्सर्वकिल्बिषैः १०६ ॥ इति श्रीमहाभा
रते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिके पर्वणि दानधर्मे गंगामाहात्म्यकथने षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ धृ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ प्रज्ञाश्रुताभ्यां
वृत्तेन शीलेन च यथाभवान् ॥ गुणैश्च विविधैः सर्वैर्वयसा च समन्वितः १

त्वावागादिभिः स्तोत्रध्यानस्नानादिषु श्रद्धवानो भवेदिति संबंधः ९९ गंगाकृतान् गंगासेवनप्राप्तान् इष्टान् संकल्पसिद्धान् पाठांतरं यथेष्टं मृष्टं मधुरं यथास्यात्तथा १०० महानुभावा गंगामर्तिजुपतुप्री
णात् गंगादर्शनादिनामतिः प्रसीदति त्वयर्थः अभिमतः श्रद्धालुः १ । २ । ३ । ४ । ५ । १०६ ॥ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥
तुल्यांगं गंगा संमता ब्राह्मणानां मित्रब्रह्मविदां कृतकृत्यानां भिगंगा पूज्यत्वेन संमतेत्युक्तं तेन ब्राह्मण्यं महदिति मत्वा पृच्छति प्रज्ञेति घृतमाचारः शीलं विनयः १

२ । ३ चेदिच्छेत्तर्हि केन प्राप्नुयाच्चदित्यनुपपन्नव्याख्येयोऽयमर्थः ४ । ५ पर्यायेऽपि जातकर्मादिसंस्कारयोगात्तुल्यवर्णत्वंगतः नामप्र
सिद्धं ८ यज्ञकारः यज्ञकारयन् आर्त्विज्यं कुर्वन्नित्यर्थः प्रायादग्निचयनार्थमिष्टकाग्नेतुमित्यर्थाद्रम्यते ९ बालमशिक्षितम् १० । ११ आवापइति पाठे आलवालं पितृमातृतुल्यइत्यर्थः 'आवा

॥५०॥

भवानविशिष्टो बुद्ध्याच प्रज्ञया तपसा तथा ॥ तस्माद्भवंतं पृच्छामि धर्मं धर्ममृतांवर २ नान्यस्त्वदन्योलोकेषु प्रष्टव्योऽस्ति नराधिप ॥ क्षत्रियो यदिव वैश्यः शूद्रो
वाराजसत्तम ३ ब्राह्मण्यं प्राप्नुयाद्येन तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ तपसा वा सुमहता कर्मणा वा श्रुतेन वा ॥ ब्राह्मण्यमथ चेदिच्छेत्तन्मे ब्रूहि पितामह ४ ॥ भीष्म उवाच ॥
ब्राह्मण्यं तात दुष्प्राप्यं वर्णैः क्षत्रादिभिस्त्रिभिः ॥ परं हि सर्वभूतानां स्थानमेतद्युधिष्ठिर ५ ब्रह्मीस्तु संसरन् यो नीर्जायमानः पुनः पुनः ॥ पर्यायेतात कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणो ना
म जायते ६ अत्राप्युदाहरंतीममिति हासं पुरातनम् ॥ मतंगस्य च संवादं गर्दभ्याश्च युधिष्ठिर ७ द्विजातेः कस्यचित्तात तुल्यवर्णः सुतस्त्वभूत् ॥ मतंगो नाम नाग्नौ वैसर्गः
समुदितो गुणैः ८ स यज्ञकारः कौंतेय पित्रोऽतृष्टः परंतप ॥ प्रायाद्गर्दभयुक्तेन रथेनाप्याशु गामिना ९ स बालं गर्दभं राजन् वहतं मातुरंतिके ॥ निरविध्यत्प्रतो देन नासिका
या पुनः पुनः १० तत्र तीव्रं वणं दृष्ट्वा गर्दभी पुत्रशुद्धिनी ॥ उवाच माशुचः पुत्रचांडालस्त्वधितिष्ठति ११ ब्राह्मणे दारुणं नास्ति मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ आचार्यः सर्वभू
तानां शास्ता किं प्रहरिष्यति १२ अयं तु पापप्रकृतिर्बालेन कुरुते दयाम् ॥ स्वयोनिमानयत्येष भावो भावं नियच्छति १३ एतच्छ्रुत्वा मतंगस्तु दारुणं रासभीवचः ॥
अवतीर्य रथानूर्णरासभीं प्रत्यभाषत १४ ब्रूहि रासभिकल्याणि मातामेयेन दूषिता ॥ कथं मां वेत्सि चंडालं क्षिप्रं रासभिः संभवे १५ कथं मां वेत्सि चंडालं ब्राह्मण्यं ये
न नश्यते ॥ तत्त्वेनैतन्महाप्राज्ञे ब्रूहि सर्वमशेषतः १६ ॥ गर्दभ्युवाच ॥ ब्राह्मण्यां वृषलेन त्वं मत्तायां नापितेन ह ॥ जातस्त्वमसि चांडालो ब्राह्मण्यं तेन तेज
शत् १७ एवमुक्तो मतंगस्तु प्रतिप्रायाद्गृहं प्रति ॥ तमागतमभिप्रेक्ष्य पिता वाक्यमथाब्रवीत् १८ मया त्वं यज्ञसंसिद्धौ नियुक्तो गुरुकर्मणि ॥ कस्मात्प्रतिनिवृ
त्तोऽसि कच्चिन्नकुशलं तव १९ ॥ मतंग उवाच ॥ अंत्ययोनि रयोनिर्वाक्यं संकुशली भवेत् ॥ कुशलं तु कुतस्तस्य यस्येयं जननी पितः २० ब्राह्मण्यां वृषला ज्ञातं पि
तर्वेदयतीव माम् ॥ अमानुषी गर्दभीयंतस्मात्तपस्येतपो महत् २१ एवमुक्त्वा स पितरं प्रतस्थे कृतनिश्चयः ॥ ततो गत्वा महारण्यमतपत्सु महत्तपः २२ ततः स तापया
मासविधुर्धास्तपसाऽन्वितः ॥ मतंगः सुखसंप्रेप्सुः स्थानं सुचरित्वा दपि २३ तं तथा तपसा युक्तमुवाच हरिवाहनः ॥ मतंगतपस्य सेकित्वं भोगानुत्सृज्य मानुषान् २४

पोभां दचयने परिक्षेपालवालयोः इति चेदिनी १२ बालेत्वयि भावः जातिस्वभावः भावं बुद्धिर्नियच्छति मार्गतिरादपकर्षति १३ । १४ । १५ ब्राह्मण्यं लोकदृश्यं नश्यते अंतर्धीयते येन लक्षणे
न तत्कर्तव्यतो मां चंडालं वेत्सि १६ अनशत्तनष्टं कुरुत्वलिङ्गेन १७ । १८ संसिद्धौ संसिद्धयर्थं १९ अंत्ययोनिश्चंडालजातिः अयोनिस्तद्वन्धः कुत्सितयोनिः तयोर्हीनकर्मतपाकुशलित्वं नास्तीत्यर्थः
२० । २१ । २२ सुचरित्वा तपसश्च हेतोः स्थानं ब्राह्मण्यं सुखेन प्रेप्सुर्विधुर्धास्तापयामासितिसंबंधः २३ हरिवाहन इन्द्रः २४

२५ । २६ । २७ । २८ श्रेष्ठतारूपमर्थं ब्राह्मण्यं तपः नातिवर्तते न वशी कर्तुमर्हति २९ । ३० ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतभाष्ये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ एवमुक्त इति १
२ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० कांडपृष्ठतां शस्त्रजीवित्वं । शस्त्राजीवीकांडपृष्ठः इत्यमरः विद्यापतिः कांडपृष्ठः सद्भिरेव निगद्यते इति यमः ११ जपतां गायत्रीमात्रसेविनां कुलेजन्मे वि
वरं ददामि ते हंतवृणीष्वत्वं यदिच्छसि ॥ यच्चाप्यवाप्यं हृदि ते सर्वत ब्रूहि मारिचम् २५ ॥ मतंग उवाच ॥ ब्राह्मण्यं कामयानोऽहमिदमारब्धवांस्तपः ॥ गच्छेयं
तदवाप्ये हवर एष वृत्तो मया २६ ॥ भीष्म उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं तमुवाच पुरंदरः ॥ मतंग दुर्लभमिदं विप्रत्वं प्रार्थ्य ते त्वया २७ ब्राह्मण्यं प्रार्थयानस्त्वमप्राप्य
मरुतात्मभिः ॥ विनशिष्यसि दुर्बुद्धे तदुपारममाचिरम् २८ श्रेष्ठतां सर्वभूतेषु तपोर्थं नातिवर्तते ॥ तदयं प्रार्थयानस्त्वमचिराद्दिनशिष्यसि २९ देवतासुरमर्त्येषु
यत्पवित्रं परं स्मृतम् ॥ चंडालो नौजातेन न तत्प्राप्यं कथंचन ३० ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्म इन्द्रमतंगसंवादे सप्त
विंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ धृ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्तो मतंगस्तु संशितात्मा यतव्रतः ॥ अतिष्ठ देकपादेन वर्षाणां शतमच्युतः १ तमुवाच ततः शक्रः
पुनरेव महायशाः ॥ ब्राह्मण्यं दुर्लभं तात प्रार्थयानो न लप्स्यसे २ मतंग परमं स्थानं प्रार्थयन् विनशिष्यसि ॥ मारुताः साहसं पुत्रनैष धर्मपथस्तव ३ न हि शक्यं त्वया प्राप्तुं
ब्राह्मण्यमिह दुर्मते ॥ अप्राप्यं प्रार्थयानो हि न चिराद्दिनशिष्यसि ४ मतंग परमं स्थानं वार्यमाणोऽसकृन्मया ॥ चिकीर्षस्येव तपसा सर्वथान भविष्यसि ५ तिर्यग्योनि
गतः सर्वो मानुष्यं यदि गच्छति ॥ स जायते पुल्कसो वा चंडालो वाऽप्यसंशयः ६ पुल्कसः पापयोनिर्वायः कश्चिदिह लक्ष्यते ॥ स तस्यामेव सुचिरं मतंग परिवर्तते ७
ततो दशशतकाले लभते शूद्रतामपि ॥ शूद्रयो नावपिततो बहुशः परिवर्तते ८ ततस्त्रिंशद्दशकाले लभते वैश्यतामपि ॥ वैश्यतायां चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ९ ततः
षष्टिगुणे काले राजन्यो नाम जायते ॥ ततः षष्टिगुणे काले लभते ब्रह्मवंशुताम् १० ब्रह्मवंशुश्चिरं कालं ततस्तु परिवर्तते ॥ ततस्तु द्विशतकाले लभते कांडपृष्ठताम्
११ कांडपृष्ठश्चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ ततस्तु त्रिशतकाले लभते जपतामपि १२ तंच प्राप्य चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ ततश्चतुःशतकाले श्रोत्रियो नाम जायते ॥
श्रोत्रियत्वे चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते १३ तदेवं शोकहर्षौ तु कामद्वेषौ च पुत्रक ॥ अतिमानातिवादौ च प्रविशेते द्विजाधमम् १४ तांश्चेज्जयति शत्रून् स तदा प्राप्नोति सद्ग
तिम् ॥ अथ ते वैजयंत्येनं तालाग्रादिवपात्यते १५ मतंग संप्रधार्यैवं दहं त्वामचूचुदं ॥ वृणीष्व काममन्यं त्वं ब्राह्मण्यं हि सुदुर्लभं १६ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशा
सनपर्वणि आनुशासनिके प० दानधर्म इन्द्रमतंगसंवादे अष्टविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ धृ ॥ ॥ धृ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्तो मतंगस्तु सं
शितात्मा यतव्रतः ॥ सहस्रमेकपादेन ततोऽध्याने व्यतिष्ठत् १ तं सहस्रवरेकाले शक्रो द्रष्टुमुपागमत् ॥ तदेव च पुनर्वाक्यमुवाच बलवृत्रहा २

शेषः १२ श्रोत्रियः अधीतवेदः १३ तत्तदा श्रोत्रियत्वलाभेऽपि १४ तेशोकादयः पुनश्च श्रोत्रियं पात्यते अत्यंतं नीचयोनिप्राप्नोतीत्यर्थः १५ । १६ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारत
भाष्ये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ धृ ॥ ॥ धृ ॥ ॥ धृ ॥ एवमुक्त इति सहस्रं वत्सरान् १ । २

३ । ४ । ५ । ६ अभितुत्यगत्वा ७ दुर्लभतरमपिपरिपंथिभिःकामाद्यैश्चोरैःसंवृतमतोदुःसरक्ष्यमपीत्यर्थः ८ पूजयन्ब्राह्मणमितिशेषः ९ ब्राह्मणेष्वस्तद्वारादेवादयस्तृप्यं
तीत्यर्थः १० यद्यद्वाञ्छिततत्तत्कुरुते ११ । १२ । १३ लब्ध्वाऽपिननुभूयसेनप्राप्नोषि मादृशेऽपितपस्विनिकारुण्याभावात्तत्राशयसीतिभावः १४ दुर्लभं ब्राह्मण्यं प्राप्यापिनानु

॥ मतंगउवाच ॥ इदं वर्षसहस्रं वै ब्रह्मचारो समाहितः ॥ अतिष्ठ मे कपादेन ब्राह्मण्यं नाश्रुयां कथम् ३ ॥ शक्रउवाच ॥ चंडालयो नौ जातेन भावाप्यं वै कथंचन ॥ अन्यं कामं वृणीष्व त्वं मा वृथा तेऽस्त्वयं श्रमः ४ ॥ एवमुक्तो मतंगस्तु भृशं शोकपरायणः ॥ अध्यतिष्ठ द्वांगत्वा संगुष्ठेन शतं समाः ५ ॥ सुदुर्बलं बह्व्यो गच्छ शोधमानि संततः ॥ त्वगस्थिभूतो धर्मात्मा स पपातेति नः श्रुतम् ६ ॥ तं पतंतं मभिद्रुत्य परिजग्राह वासवः ॥ वराणामीश्वरो दाता सर्वभूतहिते रतः ७ ॥ शक्रउवाच ॥ मतंग ब्राह्मणत्वं ते विरुद्धमिह दृश्यते ॥ ब्राह्मण्यं दुर्लभतरं संवृतं परिपंथिभिः ८ ॥ पूजयन् सुखमाप्नोति दुःखमाप्नोत्यपूजयन् ॥ ब्राह्मणः सर्वभूतानां योगक्षेमसमर्पिता ९ ॥ ब्राह्मणेभ्यो नुत्तप्यते पितरो देवतास्तथा ॥ ब्राह्मणः सर्वभूतानां मतंग पर उच्यते १० ॥ ब्राह्मणः कुरुते तद्विद्यया यद्यच्च वांचछति ॥ बह्वीःस्तु संविशन् यो नीर्जायमानः पुनः पुनः ११ ॥ पर्यायेतात कस्मिंश्चिद्ब्राह्मण्यमिह विंदति ॥ तदुत्सृज्ये ह दुष्प्रापं ब्राह्मण्यमकृतात्मभिः १२ ॥ अन्यं वरं वृणीष्व त्वं दुर्लभोऽयं हिते वरः ॥ मतंग उवाच ॥ किं मातुदसि दुःखार्तं मृतं मारयसे च माम् १३ ॥ त्वांतु शोचामि यो लब्ध्वा ब्राह्मण्यं न बुभूषसे ॥ ब्राह्मण्यं यदि दुष्प्रापं त्रिभिर्वर्णैः शतक्रतो १४ ॥ सुदुर्लभं सदाऽवाप्य नानुतिष्ठंति मानवाः ॥ यः पापेभ्यः पापतमस्तेषामधम एव सः १५ ॥ ब्राह्मण्यं यो न जानीते धनं लब्ध्वेव दुर्लभम् ॥ दुष्प्रापं खलु विप्रत्वं प्राप्तं दुरनुपालनम् १६ ॥ दुरवापमवाप्यैतन्नानुतिष्ठंति मानवाः ॥ एकारामो ह्यहं शक्रनिर्द्धो निष्परिग्रहः १७ ॥ अहिंसा दममास्थाय कथं नार्हामि विप्रताम् ॥ दैवं तु कथमेतद्वै यदहं मातुदोषतः १८ ॥ एतामवस्थां संप्राप्तो धर्मज्ञः सन् पुरंदर ॥ नूनं दैवं शक्यं हि पौरुषेणातिवर्तितुम् १९ ॥ यदर्थं यत्नवानेव न लभे विप्रतां विभो ॥ एवंगते तु धर्मज्ञ दातुमर्हसि मे वरम् २० ॥ यदि तेऽहमनुग्राह्यः किंचिद्वासुकृतं मम ॥ वैशंपायन उवाच ॥ वृणीष्वेति तदा प्राह ततस्तं बलवृत्रहा २१ ॥ चोदितस्तु महेंद्रेण मतंगः प्राब्रवीद्विदम् ॥ यथा कामविहारी स्यात्कामरूपी विहंगमः २२ ॥ ब्रह्मक्षत्राविरोधेन पूजां च प्राप्नुयामहम् ॥ यथाममाक्षया कीर्तिर्भवेच्चापि पुरंदर २३ ॥ कर्तुमर्हसि तद्देवशिरसा त्वां प्रसादये ॥ शक्र उवाच ॥ छंदो देव इति ख्यातः स्त्रीणां पूज्यो भविष्यसि २४ ॥ कीर्तिंश्च तेऽस्तु लावत्स त्रिषु लोकेषु या स्याति ॥ एवं तस्मै वरं दत्त्वा वासवोऽंतरधीयत २५ ॥

तिष्ठन्ति दुःखितान् 'शमोदमस्तपःशौचं क्षांतिरार्जवमेव च । ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्म कर्म स्वभावजम्' इति भगवदुक्तान् न सेवते अतः प्राप्तमपि दुःखं संरक्षयमिति भावः १५ न जानीते रक्षितुमिति शेषः
१६ । १७ वैवंप्राक् कर्म यत् यतः १८ पृतां ब्रह्माष्टमस्वरूपाय १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५

एतत्परंपरस्मादेवताभावात्परंश्रेष्ठं । 'तपसादेवमावोऽपिलब्धुं शक्यो न विप्रता । इत्येतत्कथयामासमर्तंगकथयामुनिः' इति २६ ॥ इति अनुशासनपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपेएकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रुतमिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ तस्यशर्यातिरेन्ववायेवत्सस्यपुत्रोद्वोराजानावितियोजना ७ । ८ । ९ । १० वीतहव्यदायादेः प्राणांस्त्यक्त्वा मर्तंगोपिसंप्राप्तः स्थानमुत्तमम् ॥ एवमेतत्परंस्थानं ब्राह्मण्यं नाम भारत ॥ तच्च दुष्प्रापमिहैवमर्हेंद्रवचनं यथा २६ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके प० दानधर्मेर्हेंद्रमर्तंगसंवादे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ श्रुतं मे महदाख्यानमेतत्कुरुकुलोद्बह ॥ सुदुष्प्रापं यद्ब्रवीषि ब्राह्मण्यं वदतांवर १ विश्वामित्रेण च पुरा ब्राह्मण्यं प्राप्तमित्युत ॥ श्रूयते वदसे तच्च दुष्प्रापमिति स तम २ वीतहव्यश्च नृपतिः श्रुतो मे विप्रतां गतः ॥ तदेव तावद्वागिय श्रोतुमिच्छाम्यहं विभो ३ सकेन कर्मणा प्राप्तो ब्राह्मण्यं राजस तमः ॥ वरेण तपसा वापितन्मे व्याख्यातुमर्हसि ४ ॥ भीष्म उवाच ॥ शृणुराज नयथाराजा वीतहव्यो महायशाः ॥ राजर्षिर्दुर्लभं प्राप्तो ब्राह्मण्यं लोकसत्कृतम् ५ मनोर्महात्मनस्तात प्रजाधर्मेण शासतः ॥ बभूव पुत्रो धर्मात्मा शर्यातिरिति विश्रुतः ६ तस्यान्ववाये द्वौ राजन राजानौ संवभूवतुः ॥ हैहयस्तालजंघश्च वत्सस्य जयतांवर ७ हैहयस्य तुराजेंद्रदशसुखीषु भारत ॥ शतं बभूव पुत्राणां शूराणामनिवर्तिनाम् ८ तुल्यरूपप्रभावानां बलिनां युद्धशालिनाम् ॥ धनुर्वेदे च वेदे च सर्वत्रैव कृतश्रमाः ९ काशिष्वपि नृपो राजन् दिवोदासपितामहः ॥ हर्यश्च इति विख्यातो बभूव जयतांवरः १० स वीतहव्यदायादैरागत्य पुरुषर्षभ ॥ गंगायमुनयोर्मध्ये संग्रामे विनिपातितः ११ तंतुहत्वा नरपतिं हैहयास्ते महारथाः ॥ प्रतिजग्मुः पुरीरम्यां वत्सानां कुतोभयाः १२ हर्यश्चस्य च दायादः काशिराजोऽभ्यषिच्यत ॥ सुदेवो देवसंकाशः साक्षाद्धर्मइवापरः १३ सपालयामास महीं धर्मात्मा काशिनंदनः ॥ तैर्वीतहव्यैरागत्य युधिसैर्वीरिर्निर्जितः १४ तमथाजौ विनिर्जित्य प्रतिजग्मुर्यथागतम् ॥ सौदेवस्त्वथ काशीशो दिवोदासोऽभ्यषिच्यत १५ दिवोदासस्तु विज्ञाय वीर्यं तेषां यतात्मनाम् ॥ वाराणसीं महातेजानिर्ममेशक्रशासनात् १६ विप्रक्षत्रियसंवाधविंश्य शूद्रसमाकुलाम् ॥ नैकद्रव्योच्चयवतीं समृद्धविपणापणाम् १७ गंगया उतरे कूले वप्रांते राजस तम ॥ गोमत्यादक्षिणे कूले शकस्येवामरावतीम् १८ तत्र तं राजशार्दूलं निवसंतं महींपतिम् ॥ आगत्य हैहयाभूयः पर्यधावंत भारत १९ सनिष्क्रम्य ददौ युद्धं तेभ्यो राजाम हाबलः ॥ देवासुरसमंघोरं दिवोदासो महायुतिः २० स तु युद्धे महाराजदिनानां दशतीर्दश ॥ हतवाहनभूयिष्ठस्ततो दैन्यमुपागमत् २१ हतयोधस्ततो राजन् क्षीणकोशश्च भूमिपः ॥ दिवोदासः पुरीत्यक्त्वा पलायनपरोऽभवत् २२ गत्वाऽऽश्रमपदं रम्यं भरद्वाजस्य धीमतः ॥ जगाम शरणं राजा कृतांजलि ररिंदम २३ तमुवाच भरद्वाजो ज्येष्ठः पुत्रोद्बह रूपतेः ॥ पुरोधः शीलसंपन्नो दिवोदासं महींपतिम् २४ हैहयस्यैव नामांतरं वीतहव्य इति तत्पुत्रैः ११ वत्सानां वत्सवंश्यानां राज्ञां १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ वप्रांते तटसमीपे । 'वप्रस्थाने पुमानस्त्रीरेणुभे त्रेणयेतटे' इति मेदिनी १८ । १९ । २० दशतीर्दशसहस्रमित्यर्थः पट्टिसप्ततिनवाविवहृशतिसहस्रद्वोऽपि दशगुणिता न्दशशब्दे २१ । २२ । २३ । २४

परिच्युतः सर्वतो निरस्तः २६ । २७ । २८ । २९ । ३० सद्यो वृद्धे च यो दशवर्षिकोऽमृतस्य अथ वेदानजगी ११ योगेन योगबलेन लोक्यं लोकेषु सर्वेषु विद्यमानं तस्मिन् देशे प्रतर्दनं दहसमा
 किमागमनकृत्यं ते सर्वं प्रब्रूहि मे नृप ॥ यत्ते प्रियं तत्करिष्ये न मेऽज्ञास्ति विचारणा २५ ॥ राजोवाच ॥ भगवन्वैतहव्यैर्मे युद्धे वंशः प्रणाशितः ॥ अहमेकः परिच्युतो
 भवंतं शरणं गतः २६ शिष्यस्नेहेन भगवंस्त्वं मारक्षितुमर्हसि ॥ एकशेषः कृतो वंशो मम तैः पापकर्मभिः २७ तमुवाच महाभागो भरद्वाजः प्रतापवान् ॥ न भेतव्यं न भेत
 व्यंसौ देवव्येतु ते भयम् २८ अहमिष्टं करिष्यामि पुत्रार्थं ते विशांपते ॥ वीतहव्यसहस्राणि येन त्वं प्रहरिष्यसि २९ तत इष्टिचकार पितृस्तस्यैव पुत्रकामिकामिम् ॥
 अथास्य तनयोजने प्रतर्दनं इति श्रुतः ३० सजातमात्रो वृद्धे समाः सद्यश्च यो दश ॥ वेदं चापि जगौ कृत्स्नं धनुर्वेदं च भारत ३१ योगेन च समाविष्टो भरद्वाजेन धीमता ॥
 तेजो लोक्यं संसृज्य तस्मिन् देशे समाविशत् ३२ ततः सकवचधन्वी स्तूयमानः सुरार्षिभिः ॥ वंदिभिर्विद्यमानश्च बभौ सूर्य इवोदितः ३३ सरथीव द्रुनिस्त्रिंशो वभौ दी
 त इवानलः ॥ प्रययौ स धनुर्धुन्वन् खड्गी चर्म शिरासनी ३४ तं दृष्ट्वा परमं हर्षं सुदेव तनयो ययौ ॥ मेने च मनसा दग्धान् वैतहव्यान् स पार्थिवः ३५ ततोऽसौ यौवराज्ये च
 स्थापयित्वा प्रतर्दनम् ॥ कृतकृत्यं तदाऽऽत्मानं सराजा अभ्यनंदत् ३६ ततस्तु वैतहव्यानां विधाय समहीपतिः ॥ पुत्रं प्रस्थापयामास प्रतर्दनमर्द्धमम् ३७ सरथः स
 तु संतीर्य गंगामाशु पराक्रमी ॥ प्रययौ वीतहव्यानां पुरीं परपुरं जयः ३८ वैतहव्यास्तु संश्रुत्य रथघोषं समुद्धतम् ॥ निर्ययुर्नगराकारैरथैः पररथारुजैः ३९ निष्क्रम्य
 तेन रव्याघ्रादंशिताश्चित्रयोधिनः ॥ प्रतर्दनं समाजग्मुः शरवर्षैरुदायुधाः ४० शस्त्रैश्च विविधाकारैरथैश्चैश्च युधिष्ठिर ॥ अभ्यवर्षत राजानं हिमवंतं मिवांबुदाः ४१ अ
 स्त्रैश्च स्रष्टाणि सवार्यतेषां राजा प्रतर्दनः ॥ जघान तान् महातेजा वज्रानलसमैः शरैः ४२ कृतोत्तमां गास्ते राजन् भल्लैः शतसहस्रशः ॥ अपतन् रुधिराद्रां गानि कृत्ता इव किंशु
 काः ४३ हतेषु तेषु सर्वेषु वीतहव्यः सुतेष्वथ ॥ प्राद्रवन्नगरं हित्वा भृगोराश्रममप्युत ४४ ययौ भृगुं च शरणं वीतहव्यो नराधिपः ॥ अभयं च ददौ तस्मै राज्ञे राजन् भृगुस्त
 दा ४५ अथानुपदमेवाशुतत्रागच्छत् प्रतर्दनः ॥ समाप्य चाश्रमपदं दिवो दासात्मजोऽब्रवीत् ४६ भो भो केऽत्राश्रमे संति भृगोः शिष्या महात्मनः ॥ द्रष्टुमिच्छे मुनिमहं
 तस्या चक्षत मामिति ४७ सतं विदित्वा तु भृगुर्निश्चक्रामाश्रमात्तदा ॥ पूजयामास च ततो विधिना नृपसत्तमम् ४८ उवाच चैनं राजेन्द्र किं कार्यं ब्रूहि पार्थिव ॥ सचो
 वाच नृपस्तस्मै यदागमनकारणम् ४९ ॥ राजोवाच ॥ अयं ब्रह्मत्रितोराजा वीतहव्यो विसर्ज्यताम् ॥ तस्य पुत्रैर्हि मे कृत्स्नो ब्रह्मवंशः प्रणाशितः ५० उत्सादितश्च
 विषयः काशीनारत्नसंचयः ॥ एतस्य वीर्यदृष्टस्य हतं पुत्रशतं मया ५१ अस्येदानीं विधादद्य भविष्याम्यनुत्तमः पितुः ॥ तमुवाच कृपाविष्टो भृगुर्धर्मभृतां वरः ५२ ने
 हास्ति क्षत्रियः कश्चित्सर्वे हि मे द्विजातयः ॥ एतनुवचनं श्रुत्वा भृगोस्तथ्यं प्रतर्दनः ५३

विशतसमावेशितवान् ५१ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३

५४ । ५५ । ५६ आख्यायिका तात्पर्यमाह भृगोरिति ५७ । ५८ श्रुतिः । 'तदुगात्समदमेतेन वैद्युत्समदं द्रव्यस्य प्रियं धामोपागच्छत्' इत्यादिका ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६
 ६७ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ ॥ केपूज्या इति ब्राह्मण्यस्य दुष्प्रापत्वं विप्रानुग्रहे कलभ्यत्वं चोक्ता पूज्यत्वं हेतुन साधारणानसाधारणान्स्वधर्माना
 पादावुपस्पृश्य शनैः प्रहृष्टो वाक्यमब्रवीत् ॥ एवमप्यस्मिन् भगवन् कृतकृत्यो न संशयः ५४ य एष राजवीर्येण स्वजातित्याजितो मया ॥ अनुजानीहि मां ब्रह्मन् ध्याय
 स्वचशिवेन माम् ५५ त्याजितो हि मया जातिमेव राजा भृगुद्वह ॥ ततस्तेनाभ्यनुज्ञातो ययौ राजा प्रतर्दनः ५६ यथागतं महाराजमुक्त्वा विषमिवोरगः ॥ भृगोर्वच
 नमात्रेण सच ब्रह्मर्षितांगतः ५७ वीतहव्यो महाराज ब्रह्मवादित्वमेव च ॥ तस्य गृत्समदः पुत्रो रूपेण द्रुवापरः ५८ शक्रस्त्वमितियोदैत्यैर्निगृहीतः किलाभवत् ॥
 ऋग्वेदे वर्तते चाग्याश्रुतिर्यस्य महात्मनः ५९ यत्र गृत्समदो राजन् ब्राह्मणैः समहीयते ॥ स ब्रह्मचारी विप्रर्षिः श्रीमान् गृत्समदोऽभवत् ६० पुत्रो गृत्समदस्यापि सुचे
 ता अभवद्विजः ॥ वर्चाः सुतेजसः पुत्रो विहव्यस्तस्य चात्मजः ६१ विहव्यस्तु पुत्रस्तु वितत्यस्तस्य चात्मजः ॥ वितत्यस्तसुतः सत्यः संतः सत्यस्त्यचात्मजः ६२
 श्रवास्तस्य सुतश्चर्षिः श्रवसश्चाभवत्तमः ॥ तमसश्च प्रकाशोऽभूत्तनयो द्विजसत्तमः ॥ प्रकाशस्त्यचवर्गिद्रोवभूवजयतां वरः ६३ तस्यात्मजश्च प्रमितिर्वेदवेदांग
 पारगः ॥ घृताच्यांतस्य पुत्रस्तु रुरुर्नामोदपद्यत ६४ प्रमदरायां तुरुरोः पुत्रः समुदपद्यत ॥ शुनको नाम विप्रर्षिर्यस्य पुत्रोऽथ शौनकः ६५ एवं विप्रत्वमगमद्वीतह
 व्यो नराधिपः ॥ भृगोः प्रसादाद्राजेन्द्र क्षत्रियः क्षत्रियर्षभ ६६ तथैव कथितो वंशो मया गार्त्समदस्तव ॥ विस्तरेण महाराज किमन्यदनु पृच्छसि ६७ ॥ इति श्रीमहा
 भारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके प० दानधर्मे वीतहव्योपाख्यानं नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ केपूज्या वै त्रिलोकेऽस्मिन् मानवाभ
 रतर्षभ ॥ विस्तरेण तदा चक्ष्वन् हितृप्यामि कथ्यतः १ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनम् ॥ नारदस्य च संवादं वा सुदेवस्य चोभयोः २
 नारदं प्राजलिं दृष्ट्वा पूजयानं द्विजर्षभान् ॥ केशवः परिपप्रच्छ भगवन् कान्नमस्यसि ३ बहुमानपरस्तेषु भगवन् कान्नमस्यसि ॥ शक्यं चेच्छ्रोतुमस्माभिर्ब्रूयते तद्धर्मवि
 त्तम ४ ॥ नारद उवाच ॥ शृणु गोविंद यानेतान् पूजयाम्यरिर्मर्दन ॥ त्वतोऽन्यः कः पुमाल्लोके श्रोतुमेतदिहार्हति ५ वरुणं वायुमादित्यं पर्जन्यं जातवेदसम् ॥ स्था
 णुं स्कंदं तथालक्ष्मीं विष्णुं ब्रह्माणमेव च ६ वाचस्पतिं चंद्रमसमपः पृथ्वीं सरस्वतीम् ॥ सततं येन मस्यंति तान्नमस्याम्यहं विभो ७ तपोधनान्वेदविदो नित्यं वेदपराय
 णान् ॥ महार्हान् वृष्णिशार्दूलसदासं पूजयाम्यहम् ८ अशुक्ता देवकार्याणि कुर्वते येऽविकल्थनाः ॥ संतुष्टाश्च क्षमायुक्तास्तान्नमस्याम्यहं विभो ९ सम्यग्यजंति ये चे
 ष्ठीः क्षांता दांताजिते द्विजाः ॥ सत्यं धर्मं क्षितिं गाश्च तान्नमस्यामि यादव १० ये वै तपसि वर्तते वने मूलफलाशनाः ॥ असंचयाः क्रियावंतस्तान्नमस्यामि यादव ११

हानेनाध्यायेन १ । २ । ३ । तेषु मानवेषु बहुमानपरः सन्न कान्नमस्यसीतियोज्यम् ४ । ५ । ६ । ७ महार्हान् महान् अर्हः पूजायेषाम् अतिपूज्या नित्यर्थः ८ अविकल्थनाः श्ला
 घाहीनाः ९ सत्यं धर्मं च यजंति पूजयंति क्षितिं गाश्च यजंति ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छंति यजदेवपूजासंगतिकरणदानेषु पतेऽर्था यथासंभवमिह प्राह्याः १० । ११

१११२ आपृष्टतापातयावन्मध्याह्नम् १४ स्वाध्यायेब्रह्मयज्ञेभञ्जयेवा १५१६१७ निर्होकादिगन्धराःकौपीनमात्रमपिपरिग्रहंनकुर्वतीत्यर्थः १८१९ कपोतवृत्तयःकणशआदायवेसंग्रहंनकुर्वतीत्यर्थः २० त्रिवर्गोधर्मार्थकामाःकृत्येषुकर्तृयोग्येषुकर्मसुवर्ततेउत्तममध्यमाधरमावेनवर्ततेभतुहीभतेअधममध्यमोत्तमभावेनेत्यर्थः २१ अलोलुपादित्यनेनधर्ममपेक्षरअर्थानादरउक्तः । पुण्यशी

येभ्यश्चभरणेशक्ताःसततंचातिथिव्रताः ॥ भुञ्जतेदेवशेषाणितान्नमस्यामियादव १२ येवेदंप्राप्यदुर्धर्षाग्निनोब्रह्मचारिणः ॥ याजनाध्यापनेयुक्तानित्यंता
नृपूजयाम्यहम् १३ प्रसन्नहृदयाश्चैवसर्वसत्त्वेषुनित्यशः ॥ आपृष्ठतापात्स्वाध्यायेयुक्तास्तान्पूजयाम्यहम् १४ गुरुप्रसादेस्वाध्यायेयतंतोयेस्थिरव्रताः ॥
शुश्रूषवोऽनमूयंतस्तान्नमस्यामियादव १५ सुव्रतामुनयोयेचब्राह्मणाःसत्यसंगराः ॥ वोढारोहव्यकव्यानांतान्नमस्यामियादव १६ मैक्ष्यचर्यासुनिरताः
कृशागुरुकुलाश्रयाः ॥ निःसुखानिर्धनयेतुतान्नमस्यामियादव १७ निर्ममानिष्प्रतिद्वंद्वानिर्हीकानिष्प्रयोजनाः ॥ येवेदंप्राप्यदुर्धर्षाग्निनोब्रह्मवादिनः
१८ अहिंसानिरतायेचयेचसत्यव्रतानराः ॥ दांताःशमपराश्चैवतान्नमस्यामिकेशव १९ देवतातिथिपूजार्थायुक्तायेगृहमेधिनः ॥ कपोतवृतयो नित्यंतान्नम
स्यामियादव २० येषांत्रिवर्गःकृत्येषुवर्ततेनोपहीयते ॥ शिष्टाचारप्रवृत्ताश्चतान्नमस्याम्यहंसदा २१ ब्राह्मणाःश्रुतसंपन्नायेन्निवर्गमनुष्ठिताः ॥ अलोलुपाः
पुण्यशीलास्तान्नमस्यामिकेशव २२ अब्मक्षावायुभक्षाश्चसुधाभक्षाश्चयेसदा ॥ व्रतैश्चविविधैर्युक्तास्तान्नमस्यामिमाधव २३ अयोनीनग्नियोनीश्चब्रह्म
योनीस्तथैवच ॥ सर्वभूतात्मयोनीश्चतान्नमस्याम्यहंसदा २४ नित्यमेतान्नमस्यामिकृष्णलोककरानृषीन् ॥ लोकज्येष्ठान्कुलज्येष्ठांस्तमोघ्नान्लोकभास्क
रान् २५ तस्मात्त्वमपिवाष्णैयद्विजान्पूजयनित्यदा ॥ पूजिताःपूजनार्हाहिसुखंदास्यंतितेऽनघ २६ अस्मिन्लोकेसदाह्यतेपरत्रचसुखप्रदाः ॥ चरंतेमा
न्यमानावैप्रदास्यंतिसुखंतव २७ येसर्वातिथयो नित्यंगोपुचब्राह्मणेपुच ॥ नित्यंसत्येचाभिरतादुर्गाण्यतितरंतिते २८ नित्यंशमपरायेचतथायेचानसूय
काः ॥ नित्यस्वाध्यायिनोयेचदुर्गाण्यतितरंतिते २९ सर्वान्देवान्नमस्यंतियेचैकंवेदमाश्रिताः ॥ श्रद्धधानाश्चदांताश्चदुर्गाण्यतितरंतिते ३० तथैवविप्र
प्रवरान्नमस्कृत्ययत्नव्रताः ॥ भवंतियेदानरतादुर्गाण्यतितरंतिते ३१ तपस्विनश्चयेनित्यंकौमारब्रह्मचारिणः ॥ तपसाभावितात्मानोदुर्गाण्यतितरंतिते ३२
देवतातिथिभृत्यानांपितृणांचार्चनेरताः ॥ शिष्टान्नभोजिनोयेचदुर्गाण्यतितरंतिते ३३ अग्निमाधायविधिवत्प्रणताधारयंतिये ॥ प्राप्ताःसोमाहुतिंचैवदुर्गा
ण्यतितरंतिते ३४ मातापित्रोर्गुरुपुचसम्यग्वर्तंतियेसदा ॥ यथात्वंवृष्णिशार्दूलेत्युक्त्वैवंविररामसः ३५

लाहृत्वमेनधर्मव्यतिरिक्तकामपरिहारउक्तः । ऋतौभार्यामुपेयादित्येतावानेवकामोधर्ममयोनान्वः २१ सुधावैश्वदेवशेषः २२ अयोनीन्अकृतदारान् अम्रियोनीन्दाराभिहोत्रयुतान् ब्रह्मणोवेद
स्ययोनीन्आश्रयमूतान् २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ सर्वाणिचि स्वाध्यायेसर्वेयज्ञाभंतर्भवतीत्यर्थः ३० मिश्रचर्चद्विद्वौश्लोकापुनःपाठादुपेक्षितमोहैः ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५

१६ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकण्ठीये मारुतमावदीये एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ ॐ ॥ पितामहोत्पादे रघुपायस्य पक्षिमात्रस्यापि स्वशरीरदानेन रक्षणं कार्यं किमुत पूर्वोक्तानां पूज्यानां मर्त्यादिनेति तात्पर्यम् १ । २ । ३ प्रपात्यमानः आकाशादिति शेषः वृषदर्ममौलीमरंशिषिम् ४ । ५ । ६ नवनीलं च यदुत्पलं तस्याऽऽपीडयित्वा लंकारमृतश्चार्चुर्वाण्यस्य ७ । ८ । ९ अतिक्रां

तस्मात्त्वमपि कौंतेय पितृदेवद्विजातिथीन् ॥ सम्यक् पूजयसे नित्यं गतिमिष्टामवाप्स्यसि ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनि के पर्वणि दानधर्मोक्त्यनारदसंवादे एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ३१ ॥ ॥ ॐ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ॥ त्वत्तोऽहं श्रोतुमिच्छामि धर्मभरत सत्तम १ शरणागतं ये रक्षन्ति भूतग्रामं चतुर्विधम् ॥ किं तस्य भरत श्रेष्ठ फलं भवति तत्त्वतः २ ॥ भीष्म उवाच ॥ इदं शृणु महाप्राज्ञ धर्मपुत्र महायशः ॥ इति हासं पुरा तत्तं शरणार्थं महाफलम् ३ प्रपात्यमानः श्येनेन कपोतः प्रियदर्शनः ॥ वृषदर्म महाभागं न रेंद्रं शरणं गतः ४ स तं दृष्ट्वा विशुद्धात्मा त्रासादं कमुपागतम् ॥ आश्वास्य श्वसिहीत्याहनतेऽस्ति भयमंडज ५ भयं ते सुमहत् तस्मात्कुत्र किं वा कृतं त्वया ॥ येन त्वमिह संप्राप्तो विसंज्ञो भ्रांतचेतनः ६ नवनीलोत्पलापीडचारुवर्ण सुदर्शन ॥ दाडिमाशोकपुष्पाक्षमात्रसंस्वाभयंतव ७ मत्सकाशमनुप्राप्तं न त्वां कश्चित्समुत्सहेत् ॥ मनसा ग्रहणं कर्तुं रक्षाध्यक्षपुरस्कृतम् ८ काशिराज्यं तदद्यैव त्वदर्थं जीवितं तथा ॥ त्यजेयं भवविस्त्रब्धः कपोतनभयंतव ९ ॥ श्येन उवाच ॥ ममैतद्विहितं मक्ष्यं न राजंस्त्रातुमर्हसि ॥ अतिक्रांतं च प्राप्तं च प्रयत्नाच्चोपपादितम् १० मांसं च रुधिरं चास्य मज्जा मेदश्च मेहितम् ॥ परितोषकरो ह्येष मम मांस्याग्रतो भव ११ वृष्णामेवाधत्तेऽत्युग्राक्षुधानि र्दहतीव माम् ॥ मुंचेन न हि शक्ष्यामि राज न्मंदयितुं क्षुधाम् १२ मया ह्यनुसृतो ह्येष मत्पक्षनखविक्षतः ॥ किंचिदुच्छ्वासनिःश्वासं न राज न गोष्ठुमर्हसि १३ यदि स्वविषये राज न प्रभुस्त्वं रक्षणे नृणाम् ॥ खेचरस्य तृषार्तस्य न त्वं प्रभुरथोत्तम १४ यदि वैरिषु भृत्येषु स्वजनव्यवहारयोः ॥ विषयेष्विन्द्रियाणां च आकाशो मापराक्रम १५ प्रभुत्वं हि पराक्रम्य सम्यक् पक्षहरेषु ते ॥ यदित्वमिह धर्मार्थी मामपि द्रष्टुमर्हसि १६ ॥ भीष्म उवाच ॥ श्रुत्वा श्येनस्य तद्वाक्यं राजर्षिर्विस्मयंगतः ॥ संभाव्य चैनं तद्वाक्यं तदर्थं प्रत्यभाषत १७ ॥ राजोवाच ॥ गोवृषो वा वराहो वा मृगो वा महिषोऽपि वा ॥ त्वदर्थं मद्यक्रियतां क्षुधाप्रशमनाय ते १८ शरणागतं न त्यजेयमिति मेव तमाहितम् ॥ न मुंचति ममांशानि द्विजोऽयं पश्य वै द्विज १९ ॥ श्येन उवाच ॥ नवराहं न चोक्षणं न चान्यान् विधानं द्विजान् ॥ भक्ष्यामि महाराज किमन्नाद्येन तेन मे २० यस्तु मे विहितो भक्ष्यः स्वयंदेवैः सनातनः ॥ श्येनाः कपोतान् खादंति स्थितिरेषा सनातनी २१ उशीनरकपोते तु यदस्नेहस्तवानघ ॥ ततस्त्वं मे प्रयच्छाद्य स्वमांसं तुलया दृतम् २२ ॥ राजोवाच ॥ महाननुग्रहो मेऽद्य यस्त्वमेवमिहा त्यमाम् ॥ बाढमेव करिष्यामीत्युक्त्वाऽसौ राजसत्तमः २३

तंगतप्रायजीवितं १० अस्यमदन्नस्वाप्रतोतरायभूतोमामव ११ तृष्णाएतदृष्टिरपिपासा १२ । १३ । १४ यद्वैर्याविषुपराक्रमसेतद्युक्तं नत्वाकारोभाकाशचारिषु १५ पक्षहरेष्वान्नाभंगिषुशत्रुषु
सामकाशुमपिजीवनहरणेनबाधमानस्यतवधर्माधिभोऽप्यधर्माभविष्मतीतिभावः १६ पुनश्च्येनंतद्वाक्यं च संभाव्यस्तुत्या तदर्थकपोतार्था १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३

१३ । १५ । १६ । २० अज्ञानैःशीघ्रं २८ मासस्यमासात्यंशरीरम् २९ । ३० । ३१ मृतःनृत्येनतोषितःएवमुपगीतः ३२ । ३३ । ३४ । ३५ साधुवृत्तःसुशीलः सद्गुणं
शिष्टाचारैर्व्याजेनसुतरानिष्कपटेन ३६ । ३७ अस्याकयायाविधेयमाह योऽपीति ३८ । ३९ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनीलकण्ठीयेभारतभावदीपिद्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ ५४ ॥

उत्कृत्योत्कृत्यमांसानितुलयासमतोलयत् ॥ अंतःपुरेततस्तस्यस्त्रियोरत्नविभूषिताः २४ हाहाभूताविनिष्कांताःश्रुत्वापरमदुःखिताः ॥ तासांरुदितशब्दे
नमंश्चिभृत्यजनस्यच २५ बभूवसुमहात्रादोमेघगंभीरानिःस्वनः ॥ निरुद्धंगनंसर्वव्यभंभैःसमंततः २६ महीप्रचलिताचासीत्तस्यसत्येनकर्मणा ॥ सराजा
पार्श्वतश्चैवबाहुभ्यामुरुतश्चयत् २७ तानिमांसानिसंछिद्यतुलांपुरयतेऽज्ञानैः ॥ तथापिनसमस्तेनकपोतेनबभूवह २८ अस्थिभूतोयदाराजानिर्मांसोरुधिर
स्रवः ॥ तुलांततःसमारूढःस्वंमांसक्षयमुत्सृजत् २९ ततःसैद्रास्त्रयोलोकास्तनरेन्द्रमुपास्थिताः ॥ भेर्यश्चाकाशगैस्तत्रवादितादेवदुंदुभिः ३० अमृतेनावसि
क्तश्चवृषदभोर्नरेश्वरः ॥ दिव्यैश्चसुसुखैर्माल्यैरभिवृष्टःपुनःपुनः ३१ देवगंधर्वसंघातैरप्सरोगेभिर्यस्यसर्वतः ॥ नृत्तश्चैवोपगीतश्चपितामहइवप्रभुः ३२ हेमप्रा
सादसंवाधंमणिकांचनतोरणम् ॥ सवैदूर्यमणिस्तंभंविमानंसमधिष्ठितः ३३ सराजर्षिर्गतःस्वर्गकर्मणातेनशाश्वतम् ॥ शरणागतेषुचैवंत्वंकुरुसर्वयुधिष्ठिर
३४ भक्तानामनुरक्तानामाश्रितानांचरक्षिता ॥ दयावान्सर्वभूतेषुपरत्रसुखमेधते ३५ साधुवृत्तोद्विहोराजासद्गुणमनुतिष्ठति ॥ किंनप्राप्तंभवेतेनस्वव्याजेने
हकर्मणा ३६ सराजर्षिर्विशुद्धात्माधीरःसत्यपराक्रमः ॥ काशीनामीश्वरःख्यातस्त्रिपुलोकेषुकर्मणा ३७ योऽप्यन्यःकारयेदेवंशरणागतरक्षणम् ॥ सोऽपिग
च्छेत्तामेवगतिंभरतसत्तम ३८ इदंनृत्तंहिराजर्षेवृषदभस्यकीर्तयत् ॥ पूतात्मावैभवेल्लोकेऽणुयाद्यश्चानित्यशः ३९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणि
आनुशासनिकेपर्वणिदानधर्मेऽयेनकपोतारूयानेद्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ किंराज्ञःसर्वकृत्यानांगरीयःस्यात्पितामह ॥
कुर्वन्किंकर्मनृपतिरुभौलोकौसमश्रुते १ ॥ भीष्मउवाच ॥ एतद्राज्ञःकृत्यतममभिषिक्तस्यभारत ॥ ब्राह्मणानामनुष्ठानमत्यंतंसुखमिच्छता २ कर्तव्यंपार्थिवं
द्रेणतथैवभरर्षभ ॥ श्रोत्रियान्ब्राह्मणान्वृद्धान्त्रित्यमेवाभिपूजयेत् ३ पौरजानपदांश्चापिब्राह्मणांश्चबहुश्रुतान् ॥ सांत्वेनभोगदानेननमस्कारैस्तथाऽर्चयेत् ४
एतत्कृत्यतमंराज्ञोनित्यमेवोपलक्षयेत् ॥ यथाऽऽत्मानंयथापुत्रांस्तथैतान्प्रतिपालयेत् ५ येचाप्येषांपूज्यतमास्तान्दृढंप्रतिपूजयेत् ॥ तेषुशतिषुतद्राष्ट्रं
सर्वमेवविराजते ६ तेषूप्यास्तेनमस्कार्यामान्यास्तेपितरोयथा ॥ तेष्वेवयात्रालोकानांभूतानामिववासते ७ अभिचारैरुपायैश्चदहेयुरपिचेतसा ॥ निःशेषं
कुपिताःकुयूरुग्राःसत्यपराक्रमाः ८ नांतमेषांप्रपश्यामिनदिशश्चाप्यपावृताः ॥ कुपिताःसमुदीक्षंतेदावेष्वाग्निशिखाइव ९

किंराज्ञइत्यध्यायस्यतात्पर्यस्पष्टं १ अनुष्ठानमाराधनं २ । ३ । ४ । ५ । एषांब्राह्मणानांमध्ये ६ वासवेपर्जन्ये ७ अभिचारैःइयेनादिभिः उपायैःकौलिकशास्त्रमसिद्धैः चेतसा
संकल्पमात्रेण ८ अंतर्नाशकरं दिशश्चैषानांपावृताः सर्वत्राकुंठितामतिरेतेषामित्यर्थः । अभिसेखाइवदहंतः ९

एषांप्रभ्यः साहसिकाअकार्यकारिणोऽपिविभ्यतिक्रमुतविवेकिनः । उन्नाःकेचिज्जहमरतादयः । अपरेवसिष्ठादयः १० प्रसह्यकारिणोदुर्वासःप्रभृतयः । मृदवोगौतमादयःयेपादचारेपिहिंसा
भयात्पादयोरेवासिचकुरित्यक्षपादत्वंगताः । अतिशठाअगस्त्यादयः वातापिंजरयितुंमांसेलोलुपतांदर्शयंतः ११ कृषिकुर्वतःउद्दालकगुर्वादयः । गोरक्ष्यंगुरारेवउपमन्युप्रभृतयः । भैक्ष्यंदत्तात्रे
यादयः । चौराःवालमीकिविश्वामित्रादयः । अनृताःकलहमियानारदादयः । नटनर्तकाभरतादयः १२ सर्वकर्मसहाःसमुद्रशोषणादावपिसमर्थाः १३ नानेति स्वरूपप्रच्छादनार्थलोकरक्षार्थवा

विभ्यत्येषांसाहसिकागुणास्तेषामतीवहि ॥ कृपाहवत्तृणच्छन्नाविशुद्धाद्यौरिवापरे १० प्रसह्यकारिणःकेचित्कार्पांसमृदवोपरे ॥ संतिचैषामतिशठास्तथैवान्येतप
स्विनः ११ कृषिगोरक्ष्यमप्येकेभैक्ष्यमन्येऽप्यनुष्ठिताः ॥ चौराश्चान्येऽनृताश्चान्येतथान्येनटनर्तकाः १२ सर्वकर्मसहाश्चान्येपार्थिवेष्वितरेषुच ॥ विविधाकार
युक्ताश्चब्राह्मणाभरतर्षभ १३ नानाकर्मसुरक्तानांबहुकर्मोपजीविनाम् ॥ धर्मज्ञानांसतांतेषांनित्यमेवानुकीर्तयेत् १४ पितृणांदेवतानांचमनुष्योरगरक्षसाम् ॥
पुराप्येतेमहाभागब्राह्मणवैजनाधिप १५ नैतेदेवैर्नपितृभिर्नगंधर्वैर्नराक्षसैः ॥ नासुरैर्नपिशाचैश्चशक्याजेतुंद्विजातयः १६ अदैवंदेवतंकुर्युदैवतंचाप्यदैवतं ॥
यमिच्छेयुःसराजास्याद्योनेष्टःसपरामवेत् १७ परिवादंचयेक्युर्ब्राह्मणानामचेतसः ॥ सत्यंब्रवीमितेराजन्विनश्येयुर्नसंशयः १८ निंदाप्रशंसाकुशलाःकोर्त्यकी
र्तिपरायणाः ॥ परिकुप्यंतितेराजन्सततंद्विषतांद्विजाः १९ ब्राह्मणायंप्रशंसंतिपुरुषःसप्रवर्धते ॥ ब्राह्मणैर्यःपराकृष्टःपराभूयात्क्षणाद्विषः २० शकायवनकां
बोजास्तास्ताःक्षत्रियजातयः ॥ वृषलत्वंपरिगताब्राह्मणानामदर्शनात् २१ द्राविडाश्चकलिगाश्चपुलिंदाश्चाप्युशीनराः ॥ कोलिसर्पामहिषकास्तास्ताःक्षत्रि
यजातयः २२ वृषलत्वंपरिगताब्राह्मणानामदर्शनात् ॥ श्रेयान्पराजयस्तेभ्योनजयोजयतांवर २३ यस्तुसर्वमिदंहन्याद्ब्राह्मणंचनतत्समम् ॥ ब्रह्मवध्यामहा
न्दोषइत्याहुःपरमर्षयः २४ परिवादोद्विजातीनानश्रोतव्यःकथंचन ॥ आसीताधोमुखस्तूष्णींसमुत्थायव्रजेच्चवा २५ नसजातोऽजनिष्यद्वापृथिव्यामिहकश्च
न ॥ योब्राह्मणविरोधेनसुखंजीवितुमुत्सहेत् २६ दुर्ग्राह्योऽपुष्टिनावायुर्दुःस्पर्शःपाणिनाशशी ॥ दुर्धरापृथिवीराजन्दुर्जयाब्राह्मणाभुवि २७ ॥ इतिश्रीमहाभार
तेअनुशासनपर्वणि आनुशासनिकेपर्वणि दानधर्मेब्राह्मणप्रशंसानामत्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥ ब्राह्मणानेवसततंभृशंसंप
रिपूजयेत् ॥ एतेहिसोमराजानईश्वराःसुखदुःखयोः १ एतेभोगैरलंकारैरन्यैश्चैवकिमिच्छकैः ॥ सदापूज्यानमस्कारैरक्षयाश्चापितृवृष्टैः २ ततोराष्ट्रस्यशांति
र्हिभूतानामिववासवात् ॥ जायतांब्राह्मवर्चस्वीराष्ट्रैवैब्राह्मणःशुचिः ३

निषिद्धेनाधिकर्मणावर्धमानाः वस्तुतस्तुधर्मज्ञास्तेषांतान्नित्यमेवानुकीर्तयेत् १३ एतेपूज्या

इतिशेषः यतोमहामागाः १५ । १६ । १७ । १८ परायणाःहेतवः १९ । २० अदर्शनादननुग्रहात् २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपि
त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ ब्राह्मणानित्याद्यध्यायत्रयेणदानपात्रत्वंब्राह्मणानामुच्यते सोमराजायेषांतेसोमराजानः १ किमिच्छसीतिमभपूर्वकंयत्तदिष्टंदीपतेवात्किमिच्छकम् २ । ३

४ । ५ । ६ । ७ । ८ । तेपिवातारोऽपि तत्प्रदेशं ब्रुवं ९ । १० तद्यज्ञादिकं भूतमुत्पन्नं । 'अग्रौ प्रास्ताहुतिः सम्प्रगादित्यमुपतिष्ठते ॥ आदित्याज्जायते दृष्टिर्दृष्टे रत्नततः प्रजाः' इति स्मृतेः ११ । १२ । १३ । १४ भूतात्मानो भूतः प्राप्नोवशीकृत आत्माचित्तं येस्ते १५ । १६ । १७ प्रक्षिप्येति कुंभं विर्वा ब्राह्मणाय प्रक्षिप्य दत्त्वा पारमामिन्नं परलोकहितं कर्म आरभेदाच्च

महारथश्च राजन्य एष्टव्यः शत्रुतापनः ॥ ब्राह्मणं जातिसंपन्नं धर्मज्ञं संशितव्रतम् ४ वासयेत गृहे राजव्रतस्मात्परमस्ति वै ॥ ब्राह्मणेभ्यो हविर्दत्तं प्रतिगृह्णाति देवताः ५ पितरं सर्वभूतानां नैतेभ्यो विद्यते परम् ॥ आदित्यश्चंद्रमावायुरापो भूर्भुवः ६ सर्वे ब्राह्मणमाविश्य सदाऽन्नमुपभुंजते ॥ न तस्याश्रंति पितरो यस्य विप्रान् भुंजते ७ देवाश्चाप्यस्य नाश्रंति पापस्य ब्राह्मणद्विषः ॥ ब्राह्मणे पुतुष्टेषु प्रयितो पितरः सदा ८ तथैव देवताराजन्नात्र कार्या विचारणा ॥ तथैव तेऽपि प्रीयंते येषां भवति तद्धविः ९ न च प्रेत्य विनश्यंति गच्छंति च परांगतिम् ॥ येन येनैव हविषा ब्राह्मणांस्तर्पयेन्नरः १० तेन तेनैव प्रीयंते पितरो देवतास्तथा ॥ ब्राह्मणा देवतदूतं प्रभवन्ति यतः प्रजाः ११ यतश्चायं प्रभवति प्रेत्य यत्र च गच्छति ॥ वेदैषां मार्गं स्वर्गस्य तथैव नरकस्य च १२ आगतानां गते चोभे ब्राह्मणो द्विपदां वरः ॥ ब्राह्मणो भरतश्चेष्टस्वधर्मं चैव वेदयः १३ ये चैनमनुवर्तन्ते तेन याति पराभवम् ॥ न ते प्रेत्य विनश्यंति गच्छंति न पराभवम् १४ यद्वा ह्यणमुखात्प्राप्तं प्रतिगृह्णाति वैवचः ॥ भूतात्मानो महात्मानस्तेन याति पराभवम् १५ क्षत्रियाणां प्रतपतांति जसा च बलेन च ॥ ब्राह्मणे चैव शान्त्यंति ते जांसे च बलानि च १६ भृगवस्तालजंघांश्च नीपानां गिरसोऽजयन् ॥ मरद्वाजे वेतहव्या नैलांश्च भरतर्षभ १७ चित्रायुधांश्चाप्यजयन्नेते कृष्णाजिनध्वजाः ॥ प्राक्षिप्याथ कुंभान्वै पारगामिनमारभेत् १८ यत्किंचिच्छ्रूयते लोके श्रूयते पठ्यतेऽपि वा ॥ सर्वतद्ब्राह्मणे चैव गूढोऽग्रे विदारुषु १९ अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनम् ॥ संवादे वा सुदेवस्य पृथ्व्याश्च भरतर्षभ २० ॥ वासुदेव उवाच ॥ मातरं सर्वभूतानां पृच्छेत्वा संशयं शुभे ॥ केन सिक्कर्मणा पापं व्यपोहति नरो गृही २१ ॥ पृथिव्युवाच ॥ ब्राह्मणानेव सेवेत पवित्रं ह्येतदुत्तमम् ॥ ब्राह्मणान् सेवमानस्य रजः सर्वं प्रणश्यति ॥ अतो भूतिरतः कीर्तिरतो बुद्धिः प्रजायते २२ महारथश्च राजन्य एष्टव्यः शत्रुतापनः ॥ इति मां नारदः प्राह स तत्सर्वभूतये २३ ब्राह्मणं जातिसंपन्नं धर्मज्ञं संशितं शुचिम् ॥ अपरेषां परेषां च परेभ्यश्चैव येऽपरे २४ ब्राह्मणायं प्रशंसंति समनुष्यः प्रवर्धते ॥ अथ यो ब्राह्मणान् कुष्टः पराभवति सोऽचिरात् २५ यथामहार्णवे क्षिप्ता सीतानेष्टुर्विनश्यति ॥ तथा दुश्चरितं सर्वं पराभावाय कल्पते २६ पश्य चंद्रे कृतं लक्ष्मसमुद्रो लवणोदकः ॥ तथा भगवदस्त्रेण महेंद्रः परिचिह्नितः २७

रेव भानुर्दीप्तिं कुर्वन् भयलोके इति शेषः १८ यत्किंचिदतीतानां तं व्यवहितं स्थूलसूक्ष्मब्राह्मणे हार्वाकाशाख्यब्रह्मविदिकाशमिच्छन् चाननिर्भयनादभिव्यज्यत इत्यर्थः १९ । २० । २१ रजः ध्यानेऽन्तराय भूतो विक्षेपः भूतिरैश्वर्यं बुद्धिरात्मज्ञानं सार्धं श्लोकः २२ । २३ अपरे ब्राह्मणं सर्वभूतये इच्छेद्विष्पादुरिति विपरिणामेनानुषंगः २४ कुटः कोशति कर्तारिकः २५ सीतानेष्टुर्लालप हतिमतः पांसुपिण्डः । लोष्टोलेष्टुरितिकोशकारा अंतस्थादिभिर्मंसं पठति दुश्चरितं ब्राह्मणद्रोहः २६ । २७

७८ विधेयमाह ब्राह्मणेत्यर्थेन २९ । ३० । ३१ इति अ० नी० मा० चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ जन्मनेति जन्मनैव संस्काराद्यभावेऽपि ब्राह्मणो न मस्य एव प्रसूतं प्राश्रितं पक्वमन्नं तस्वाग्नेमोक्तमर्हः प्रसूता प्रसूक् १ सर्वे अर्थाः धर्मादयो येभ्यस्ते सुमनसां देवानां मुखमिव भूताः सुमनो मुखः २ नोऽस्माकं द्विपत्तः शत्रून् तैरपूजिता ब्राह्मणा दारुणमुक्तामिस्तव शत्रवो न श्यंस्त्वित्यादिभिर्गीर्भिः अभिध्यासुः अभि

तेषामेव प्रभावेन सहस्रनयनो ह्यसौ ॥ शतक्रतुः समभवत्पश्य माधव यादृशम् २८ इच्छन् कीर्तिं च भूतिं च लोकांश्च मधुसूदन ॥ ब्राह्मणानुमतेतिष्ठेत्पुरुषः शुचिरात्मवान् २९ ॥ भीष्म उवाच ॥ इत्येतद्वचनं श्रुत्वामेदिन्यामधुसूदनः ॥ साधुसाध्वितिकौरव्यमेदिनीं प्रत्यपूजयत् ३० एतां श्रुत्वोपमां पार्थ प्रयतो ब्राह्मणर्षभान् ॥ स तत्तं पूजयेत्थास्त्वंततः श्रेयोऽभिपत्स्यसे ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिके प० दानधर्मे पृथिवी वासुदेव संवादे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ जन्मनैव महाभागो ब्राह्मणो नाम जायते ॥ नमस्यः सर्वभूतानां मातिथिः प्रसूता ग्रमुक् ३ सर्वार्थाः सुहृदस्तात ब्राह्मणाः सुमनो मुखः ॥ गीर्भिर्मंगलयुक्ताभिरनुध्यायंति पूजिताः २ सर्वान्नो द्विपत्तस्तात ब्राह्मणा जातमन्यवः ॥ गीर्भिर्दारुणयुक्ताभिरभिध्यासुरपूजिताः ३ अत्र गाथाः पुरा गीताः कीर्तयंति पुराविदः ॥ सृष्ट्वादिजातीन् धाताहियथापूर्वं समादधत् ४ न चान्यदिह कर्तव्यं किंचिदूर्ध्वं यथाविधि ॥ गुप्तो गोपायते ब्रह्मा श्रेयो वस्तेन शोभनम् ५ स्वमेव कुर्वतां कर्म श्रीर्वा ब्राह्मी भविष्यति ॥ प्रमाणं सर्वभूतानां प्रग्रहाश्च भविष्यथ ६ न शौद्रं कर्म कर्तव्यं ब्राह्मणेन विपश्चिता ॥ शौद्रं हि कुर्वतः कर्मधर्मः समुप रुध्यते ७ श्रीश्च बुद्धिश्च तेजश्च विभूतिश्च प्रतापिनी ॥ स्वाध्याये चैव माहात्म्यं विपुलं प्रतिपत्स्यते ८ हुत्वा चाहवनीयस्थं महाभाग्ये प्रातिष्ठिताः ॥ अग्रभोज्याः प्रसूतीनां श्रिया ब्राह्म्याऽनुकल्पिताः ९ श्रद्धया परया युक्ता ह्यनभिद्रोहलब्धया ॥ दमस्वाध्यायनिरताः सर्वान् कामानवाप्स्यथ १० यच्चैव मानुषलोके यच्च देवेषु किंचन ॥ सर्वं तु तपसा साध्यं ज्ञानेन नियमेन च ११ इत्येवं ब्रह्मगीतास्ते समाख्याता मयाऽनघ ॥ विप्राणामनुकंपार्थ तेन प्रोक्तं हि धीमता १२ भूयस्तेषां बलं मन्ये यथाराजस्तपस्विनः ॥ दुरासदाश्च चंडाश्च रभसाः क्षिप्रकारिणः १३ संत्येषां सिंहसत्त्वाश्च व्याघ्रसत्त्वास्तथापरे ॥ वराहमृगसत्त्वाश्च जलसत्त्वास्तथापरे १४ सर्पस्पर्शसमाः केचित्थान्ये मकरस्पृशः ॥ विभाष्य घातिनः केचित्था च क्षुर्हणोपरे १५ संति चाशी विषसमाः संति मंदास्तथापरे ॥ विविधानि हवृत्तानि ब्राह्मणानां युधिष्ठिर १६ मेकलाद्राविडालाटाः पौंड्राः कान्वशिरास्तथा ॥ शौडिकादरदादार्वाश्चौराः शबरचर्वराः १७ किरातायवनाश्चैव तास्ताः क्षत्रियजातयः ॥ वृषलत्वं मनुप्राप्ता ब्राह्मणानाममर्षणात् १८

ध्यायंतु अभिहन्तुरिति स्पष्टार्थः पाठः १ समादधत् समाधिं नियमं कृतवान् ४ ब्रह्मा ब्राह्मणः वः शोभनं श्रेयस्तेनैव ५ स्वं कर्म ब्राह्मणगोपनं

प्रग्रहाः दमनक्षमारजवद्व ६ शौद्रं कर्म सेवा कर्तव्यं कारयितव्यं कुर्वतः कारयतः ७ श्रीश्चेत्यादेः श्रियमित्यर्थः ८ आहवनीयस्थं देवतागणं प्रसूतीनां शिशुभ्योऽप्यग्रेभ्यो ज्येष्ठांते ब्राह्मणां श्रिया विध्याऽनुकल्पिताः पात्रीभूताः ९ । १० । ११ । १२ भूपति चंदस्वादिदोषवन्तोऽपि पूज्या एवेत्यर्थः १३ । १४ । १५ । १६ । १७ अमर्षणा ब्राह्मणकोपासहनात् १८

१९ । १० । ११ । १२ तेभ्योरक्षयंस्वकुलमिति शेषः २३ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभास्वदीपे चार्त्रिशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ अत्रापीत्यध्यायस्य तात्पर्यं असुराणामपिश्रीर्ब्राह्मण
प्रसादलभ्येवेति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ मांमयिममं अमृततुल्यां विद्यां समासिचंति क्षौद्रं मनुष्यं मक्षिकां मध्वेत्स्यादृष्ट्वा योज्यं ७ समाधिं ब्राह्मणे पुनिष्ठाम् ८ वाग्नेजिह्वाग्रमृष्टं विद्यामृतं येषां

ब्राह्मणानां परिभवादसुराः सलिलेशयाः ॥ ब्राह्मणानां प्रसादाच्च देवाः स्वर्गनिवासिनः १९ अशक्यं स्पृष्टुमाकाशमचालयोहिमवानगिरिः ॥ अधार्यासेतुनांगं
दुर्जया ब्राह्मणाभुवि २० न ब्राह्मणविरोधेन शक्याशास्तु वसुंधरा ॥ ब्राह्मणाहिमहात्मानो देवानामपि देवताः २१ तान् पूजयस्व सततं दानेन परिचर्यया ॥ यदी
च्छसि महीं भोक्तुमिमांसागरमेखलां २२ प्रतिग्रहेण तेजो हिवि प्राणां शाम्यतेऽनघ ॥ प्रतिग्रहं येन च्छेयुस्तेभ्योरक्षयं त्वयानुप २३ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासन
पर्वणि अनुशासनिके पर्वणि दानधर्मे ब्राह्मणप्रशंसायां पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममिति हासं पुरातनम् ॥ शक्रशंवरसं
वादं तन्निबोधयुधिष्ठिर १ शक्रो ह्यज्ञातरूपेण जटोभूत्वारजोगुणः ॥ विरूपं रथमास्थाय प्रश्रंप्रच्छ शंवरम् २ ॥ शक्र उवाच ॥ केन शंवरवृत्तेन स्वजात्यानां धि
तिष्ठसि ॥ श्रुत्वांकेन मन्यंते तद्वै प्रब्रूहि तत्त्वतः ३ ॥ शंवर उवाच ॥ नासूयामियदा विप्रान् ब्राह्मणमेव च मे मतम् ॥ शास्त्राणिवदतो विप्रान्संमन्यामियथा सुखम् ४
श्रुत्वा च नावजानामि नापराध्यामि कर्हिचित् ॥ अभ्यर्च्याम्यनुपृच्छामि पादौ गृह्णामि धीमताम् ५ ते विश्रब्धाः प्रभाषंते संपृच्छंते च मांसदा ॥ प्रमत्तेष्वप्रमत्तो
ऽस्मि सदा सुप्ते पुजायामि ६ ते मां शास्त्रपथे युक्तं ब्रह्मण्यमनसूयकम् ॥ समासिचंति शास्तारः क्षौद्रं मध्वेत्स्य मक्षिकाः ७ यच्च भाषंति संतुष्टास्तच्च गृह्णामि मेधया ॥
समाधिमात्मनो नित्यमनुलोममर्चितयम् ८ सोऽहं वाग्नेयमृष्टानां रसानामवल्लेहकः ॥ स्वजात्यानां धितिष्ठांमि न क्षत्राणीव चंद्रमाः ९ एतत्पृथिव्याममृतमेतच्च शु
रनुत्तमम् ॥ यद्ब्राह्मणमुखाच्छास्त्रमिह श्रुत्वा प्रवर्तते १० एतत्कारणमाज्ञाय दृष्ट्वा देवासुरं पुरा ॥ युद्धं पिता मे हृष्टात्मा विस्मितः समपद्यत ११ दृष्ट्वा च ब्राह्मणानां
तुमहिमानं महात्मनाम् ॥ पर्यपृच्छत्कथममी सिद्धा इति निशाकरम् १२ ॥ सोम उवाच ॥ ब्राह्मणास्तपसा सर्वे सिध्यंते वाग्बलाः सदा ॥ भुजवीर्याश्च राजानो
वाग्वाश्च द्विजातयः १३ प्रणवंचाप्यधीयात् ब्राह्मीर्दुर्वसतीर्वसन् ॥ निर्मन्युरपि निर्वाणो यतिः स्यात्समदर्शनः १४ अपि च ज्ञानसंपन्नः सर्वान्वेदान्पितुर्गृहे ॥
श्लाघमान इवाधीयाद्ब्राम्हण इत्येवं तं विदुः १५ भूमिरेतौ निगिरति स पौं बिलशयानिव ॥ राजानंचाप्ययोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् १६ अभिमानः श्रियं हंति पुर
पस्याल्पमेधसः ॥ गर्भेण दुष्प्रतेकन्या गृह्णासेन त्वा द्विजः १७

ब्राह्मणानां रसानामुक्तिमुधानां ९ । १० । ११ । १२ । १३ ब्राह्मीर्वेदार्थाः दुर्वसतीः भुजकुलवासिणोऽपि अपि अपि वा सति वैराग्ये यतिः स्यात्तन्नेष्टिकब्रह्मचर्यात्पारिव्राज्यमेव गुर्यादित्यर्थः १४
पितुर्गृहे वेदाध्ययनं निंदति अपीति १५ अप्रवासिनं वेदार्थग्राह्यां तरेवासमकुर्वन् १६ । १७

१८ । १९ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभास्वदीपे चार्त्रिशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥ अपूर्वश्चेत्यध्यायो ब्राह्मणेष्वपि पात्रविशेषपरीक्षार्थः १ तत्राऽपूर्वाश्चिरोपितो दूरादागतश्च
पात्रं तेषां मध्ये कश्चिद्यज्ञार्थकश्चिद्रूपदक्षिणार्थकश्चिद्विष्णुवर्मणार्थमिति एवं रूपा क्रियाकेषां चित्पात्रत्वे प्रधानं भवतिकेषां चिदुपांशुव्रतं मौनं पारिव्राज्यमिति । तथा क्रिया मौनयोस्तारतम्यादेषां
तारतम्यं न स्वरूपत इत्याह क्रियेति दद्यामः दद्याम इत्येव वक्तव्यं न त्वेतेषु कंचित्प्रत्याचक्षीतेत्यर्थः २ । ३ । ४ दत्तं प्रदेयवस्त्वभिमानिनी देवता न संतपेत् यथा हादशाय देयं नान्य
स्मै स्मर्यते हि । नष्टशौचे व्रतभ्रष्टे विप्रे वेदविजिते । दीयमानं रुद्रस्य ब्रह्म किं मया दुष्कृतं कृतम् इति अतः कस्तादृश इति प्रश्नः ५ मुख्यं पात्रं विशेषेण श्रुतं ततोऽनसूयका इति १ । ७ । ८
इत्येतन्मे पिता श्रुत्वा सोमाददुत दर्शनात् ॥ ब्राह्मणान् पूजयामास तथैवाहं महावतान् १८ ॥ भीष्म उवाच ॥ श्रुत्वा तद्वचनं शक्रो दानं वेद्रमुखाच्च्युतम् ॥ द्विजान्सं
पूजयामास महेंद्रत्वमवाप च १९ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिके पर्वणि दानधर्मे ब्राह्मणप्रशंसायां त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अपूर्वश्च भवेत्पात्रमथवापि चिरोपितः ॥ दूरादभ्यागतं चापि किं पात्रं स्यात्पितामह १ ॥ भीष्म उवाच ॥ क्रिया भवतिकेषां चिदुपांशुव्रतमु
त्तमम् ॥ यो यो याचेत यत्किंचित्सर्वदद्याम इत्यपि २ अपीडयन् भृत्यवर्गमित्येवमनुशुश्रुम् ॥ पीडयन् भृत्यवर्गं हि आत्मानमपकर्षति ३ अपूर्वभावयेत्पात्रं यच्चापि
स्याच्चिरोपितम् ॥ दूरादभ्यागतं चापि तत्पात्रं च विदुर्बुधाः ४ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अपीडया च भूतानां धर्मस्याहं सया तथा ॥ पात्रं विद्यानुतत्त्वेन यस्मै दत्तं न सं
तपेत् ५ ॥ भीष्म उवाच ॥ ऋत्विक् पुरोहिताचार्याः शिष्यसंबन्धिवांधवाः ॥ सर्वे पूज्याश्च मान्याश्च श्रुतवन्तोऽनसूयकाः ६ अतोऽन्यथा वर्तमानाः सर्वे नार्हंति स
क्रियाम् ॥ तस्मान्नित्यं परीक्षेत पुरुषान् प्राणिधाय वै ७ अक्रोधः सत्यवचनमहिंसा दमार्जवम् ॥ अद्रोहोऽनभिमानश्च हींस्ति तिक्षा दमः शमः ८ यस्मिन्नेतानि
दृश्यंते न चाकार्याणि भारत ॥ स्वभावतो निविष्टानि तत्पात्रं मानमर्हति ९ तथा चिरोपितं चापि संप्रत्यागतमेव च ॥ अपूर्वंचैव पूर्वंच तत्पात्रं मानमर्हति १० अप्रा
माण्यं च वेदानां शास्त्राणां चाभिलंघनम् ॥ अव्यवस्था च सर्वत्र एतन्नाशनमात्मनः ११ भवेत्पंडितमानीयो ब्राह्मणो वेदनिंदकः ॥ आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निर
र्थिकाम् १२ हेतुवादान्ब्रुवन्सत्सु विजेता ज्ञेयवादिनः ॥ अक्रोष्टा चातिवक्ता च ब्राह्मणानां सदैव हि १३ सर्वाभिंशं कीमूढश्च बालः कटुकवागपि ॥ बोद्धव्यस्तादृश
स्तातनरश्चानंहितं विदुः १४ यथाश्वाभपितुं चैव हंतुं चैवावसज्जते ॥ एवं संभाषणार्थाय सर्वशास्त्रवधाय च १५ लोकयात्रा च द्रष्टव्या धर्मश्चात्महितानि च ॥ एवं नरो
वर्तमानः शाश्वतीं वेधं ते समाः १६ ऋणमुन्मुच्य देवानामृषीणां च तथैव च ॥ पितृणामथ विप्राणामतिथीनां च पंचमम् १७

९ तथा अक्रोधादिगुणविशिष्टं १० अपात्रता बीजमाह अप्रामाण्यमिति आत्मनः पात्रताया इति शेषः ११ निरर्थिकाश्रुतिविरोधित्वेन मोक्षानुपयोगिनीम् १२ हेतुवादान्ब्रुवन्सत्सु यथा
जगत्कारणगोष्ठीः कुर्वन्नपि अहेतुवादिकः शास्त्रोक्तहेतुवादविरोधात् १३ बोद्धव्यः अस्पृश्यत्वेनेति शेषः तत्र हेतुमाह श्वानंहितं विदुः शिष्टा इति शेषः १४ एतदेवोपपादयति यथेति १५ लोक
यात्रा शिष्टाचारादिव्यवहारः धर्मः श्रुतिस्मृत्युक्तः आत्महितानि शमदमादीनि १६ देवानामृषीणां च वेदाधिगमेन पितृणां प्रजोत्पादनेन विप्राणां दानयानेनाऽतिथीनां चैव देवांते आग
तानां सम्यगातिथ्येन चोन्मुच्य आकृत्य कर्माणि कुर्वन्निस्त्युत्तरेणान्वयः १७

॥५७॥

पर्यायेणयथाक्रमेण सुविनीतेनसुशिक्षितेनकर्मणायत्नेन कर्माणिगुणादीनि १८ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनीलकंठीयेभारतमावदीपे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ७ ॥ पूर्वमेव
वाहनपर्वणिवेद्यंस्तुक्तंद्वेदंनधर्मबलादेवभवतीतिगुणादिधर्मावक्तव्यःसचक्रामकारविहितदारपरिग्रहाधीनइत्यष्टावक्रादिकसंवादेप्रदर्शितः तत्रापि । 'ऋत्विगात्माधनंजायाशुद्धयस्यचतुष्टयं ॥
तस्याग्निहोत्रंस्वर्गायनरकायेतरस्यच'इतिस्मृत्येयंज्ञांगभूतात्मशुद्धिर्ऋत्विगुद्दिश्वतीर्थग्राहणमाहात्म्याभ्यामुक्ता अथस्त्रीशुद्धिर्द्रव्यशुद्धिश्चमहताप्रबंधेनप्रस्तूयते तत्रतावदस्मिन्नध्यायेस्त्रीदोषा
पर्यायेणविशुद्धेनसुविनीतेनकर्मणा ॥ एवंगृहस्थःकर्माणिकुर्वन्धर्मान्नीयते १८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणि आनुशासनिकेपर्वणिदानधर्मेपात्रपरी
क्षायांसप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ स्त्रीणांस्वभावमिच्छामिश्रोतुंभरतसत्तम ॥ स्त्रियोहिमूलंदोषाणांलघुचित्ताहिताःस्मृताः १
॥ भीष्मउवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनम् ॥ नारदस्यचसंवादंपुंश्चल्यापंचचूडया २ लोकाननुचरन्सर्वान्देवर्षिर्नारदःपुरा ॥ ददर्शप्सरसंब्राह्मीं
पंचचूडामनिदिताम् ३ तांदृष्ट्वाचारुसर्वांगीपप्रच्छाप्सरसमुनिः ॥ संशयोहृदिकश्चिन्मेब्रूहितन्मेसुमध्यमे ४ ॥ भीष्मउवाच ॥ एवमुक्ताऽथसाविप्रप्रत्युवाचाथ
नारदम् ॥ विषयेसतिवक्ष्यामिसमर्थानन्यसेचमाम् ५ ॥ नारदउवाच ॥ नत्वामविषयेभद्रेनियोक्ष्यामिकथंचन ॥ स्त्रीणांस्वभावमिच्छामित्वतःश्रोतुंव्रानने ६
॥ भीष्मउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वावचस्तस्यदेवर्षेर्प्सरोत्तमा ॥ प्रत्युवाचनशक्ष्यामिस्त्रीसतीनिदितांस्त्रियः ७ विदितास्तेस्त्रियोयाश्चयादृशाश्चस्वभावतः ॥ नमामर्ह
सिदेवर्षेनियोक्तुंकार्यईदृशे ८ तामुवाचसदेवर्षिःसत्यंवदसुमध्यमे ॥ मृषावादेभवेदोषःसत्येदोषोनविद्यते ९ इत्युक्तासाकृतमतिरभवच्चारुहासिनी ॥ स्त्रीदोषाच्छा
श्वतान्सत्यान्भाषितुंसंप्रचक्रमे १० ॥ पंचचूडोवाच ॥ कुलीनारूपवत्यश्चनाथवत्यश्चयोषितः ॥ मर्यादासुनतिष्ठंतिसदोषःस्त्रीषुनारद ११ नस्त्रीभ्यःकिंचिद
न्यद्वैपापीयस्तरमस्तिवै ॥ स्त्रियोहिमूलंदोषाणांतथात्वमपिक्वेथह १२ समाज्ञातानृद्धिमतःप्रतिरूपान्वशेस्थितान् ॥ पतीनंतरमासाद्यनालंनार्यःप्रतीक्षितुम्
१३ असद्वर्मस्त्वयंस्त्रीणामस्माकंभवतिप्रभो ॥ पापीयसोनरान्यद्वैलज्जात्यक्काभजामहे १४ स्त्रियंहियःप्रार्थयतेसन्निकर्षचगच्छति ॥ ईषच्चकुरुतेसेवांतमेवेच्छंति
योषितः १५ अनर्थित्वान्मनुष्याणांभयात्परिजनस्यच ॥ मर्यादायाममर्यादाःस्त्रियस्तिष्ठंतिभर्तृषु १६ नासांकश्चिदगम्योऽस्तिनासांवयसिनिश्चयः ॥ विरूपंरूप
पवंतंवापुमानित्येवभुंजते १७ नभयान्नाप्यनुक्रोशान्नार्थहेतोःकथंचन ॥ नज्ञातिकुलसंबंधात्स्त्रियस्तिष्ठंतिभर्तृषु १८ यौवनेवर्तमानानांमृष्टाभरणवाससाम् ॥ ना
रीणांस्वैरवृत्तीनांसृष्टहयंतिकुलस्त्रियः १९ याश्चशश्वद्बहुमतारक्ष्यंतेदयिताःस्त्रियः ॥ अपिताःसंप्रसज्जंतेकुब्जांधजडवामनैः २० पंगुष्वथचदेवर्षेयैचान्येकुत्सि
तानराः ॥ स्त्रीणामगम्योलोकेऽस्मिन्नास्तिकश्चिन्महामुने २१ यदिपुंसांगतिर्ब्रह्मनकथंचिन्नोपपद्यते ॥ अप्यन्योन्यंप्रवर्तंतेनहितिष्ठंतिभर्तृषु २२

नेवदर्शयति स्त्रीणामित्यादिना लघुचित्ताःवायुवज्रलचित्ताः १।२ ब्राह्मीब्रह्मलोकस्था ३।४।५ विषयेवक्तुंयोग्यत्वे ६।७।८।९ कृतमतिर्वक्ष्यामीतिकृतनिश्चयाऽभवत् १०।११
१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१ गतिःप्राप्तिः अन्योन्यंब्रह्मनिर्गधारिण्योभूत्वामैथुनार्थंप्रवर्तते एतच्छ्लोकप्रसिद्धं भर्तृषुदूरस्थेषुइतिशेषः नहितिष्ठंतिधैर्येइतिशेषः २२

२३ चलस्वभावाःमालावृकाणांहृदयान्येताहातिश्रुतेर्यथावृकाविशेषाःप्रत्यहंनवंनवंमांसमिच्छंतिहस्तनेनरमंतएवंस्त्रियःपुरुषमित्यर्थः २४ काष्ठानांकाष्ठैः २५।२६।२७।२८ अंतकादिवत्सद्योना
शकाइत्यर्थः २९ यतइति वन्ध्याप्यवत्स्वभाविकापतेस्त्रीणांदोषाइत्यर्थः यथोक्तंनीती'अनृतंसाहसंमायामूर्खत्वमतिलोभता ॥ अशौचंनिर्दयत्वंचस्त्रीणांदोषाःस्वभावजाः'इति कामश्राष्टगुणः

अलाभात्पुरुषाणांहिभयात्परिजनस्यच ॥ वधबंधभयाच्चापिस्वयंगुप्ताभवन्तिताः २३ चलस्वभावादुःसेव्यादुर्ग्राह्याभावतस्तथा ॥ प्राज्ञस्यपुरुषस्येहयथा
वाचस्तथास्त्रियः २४ नाग्निस्तृप्यतिकाष्ठानांनपगानांमहोदधिः ॥ नांतकःसर्वभूतानांपुंसांवामलोचनाः २५ इदमन्यच्चदेवर्षेर्हस्यंसर्वयोषिताम् ॥ दृष्ट्वैव
पुरुषंहृद्यंयोनिःप्रकृष्यतेस्त्रियाः २६ कामानामपिदातारंकर्तारंमनसांप्रियम् ॥ रक्षितारंनमृष्यंतिस्वभर्तारमलंस्त्रियः २७ नकामभोगान्विपुलान्नालंकारा
न्नसंश्रयान् ॥ तथैवबहुमन्यंतेयथारत्यामनुग्रहम् २८ अंतकःपवनोमृत्युःपातालंवडवामुखम् ॥ क्षुरधाराविषंसर्पोवह्निरित्येकतःस्त्रियः २९ यतश्चभूतानिम
हांतिपंचयतश्चलोकाविहिताविधात्रा ॥ यतःपुमांसःप्रमदाश्चनिर्मितास्तदैवदोषाःप्रमादासुनारद ॥ ३० ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशास
निकेपर्वणिदानधर्मेपंचचूडानारदसंवादेअष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ इमेवैमानवालोकेस्त्रीषुसज्जंत्यभीक्ष्णशः ॥ मोहेनपरमा
विष्टादेवसृष्टेनपार्थिव १ स्त्रियश्चपुरुषेष्वेवप्रत्यक्षलोकसाक्षिकम् ॥ अत्रमेसंशयस्तीव्रोहृदिसंपरिवर्तते २ कथमासांनरा संगं कुर्वतेकुरुनंदन ॥ स्त्रियोवाकेषु
रज्यंतेविरज्यंतेचताःपुनः ३ इतिताःपुरुषव्याघ्रकथंशक्यास्तुरक्षितुम् ॥ प्रमदाःपुरुषेणहतन्मेव्याख्यातुमर्हसि ४ एताहिरममाणास्तुवंचयंतीहमानवान् ॥
नचासांमुच्यतेकश्चित्पुरुषोहस्तमागतः ५ गावोनववृणानिवृहंत्येतानवन्वम् ॥ शंवरस्यचयामायामायानमुचेरपि ६ बलेःकुंभीनसेश्चैवसर्वास्तायोपि
तोविदुः ॥ हसंतंप्रहसंत्येतारुदंतंप्ररुदंतिच ७ अप्रियंप्रियवाक्यैश्चमृहतेकालयोगतः ॥ उशनावेदयच्छास्त्रंयच्चवेदबृहस्पतिः ८ स्त्रीबुद्ध्यानविशिष्येततास्तु
रक्ष्याःकथंनरैः ॥ अनृतंसत्यमित्याहुःसत्यंचापितथाऽनृतम् ९ इतिथास्ताःकथंवीरसंरक्ष्याःपुरुषैरिह ॥ स्त्रीणांबुद्धयर्थनिष्कर्षार्थशास्त्राणिशतानि १० बृहस्प
तिप्रभृतिभिर्मन्येसद्भिःकृतानिवै ॥ संपूज्यमानाःपुरुषैर्विकुर्वन्तिमनोवृषु ११ अपास्ताश्चतथाराजनविकुर्वन्तिमनःस्त्रियः ॥ इमाःप्रजामहाबाहोधार्मिक्यइति
नःश्रुतम् १२ सत्कृतासत्कृताश्चापिविकुर्वन्तिमनःसदा ॥ कस्ताःशक्तेरक्षितुंस्यादितिमेसंशयोमहान् १३

स्मृतःइतिच ३० ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनीलकंठीये भारतमावदीपे अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ ७ ॥ इमइति एवंस्वभावदुष्टाअपिस्त्रियःपरेभ्योदुःसंरक्ष्याइत्याख्यायिकातात्पर्यं
१।२।३।४।५।६।७।८।९ स्त्रीणामिति स्त्रीबुद्धिमनुसृत्येवबृहस्पत्यादिभिर्वचनाशास्त्रंप्रवर्तितमित्युक्तिः १० एताःपूजिताधिकृतावातुल्यवद्विकारंजनयंतीत्यर्थः ११ एतदेवाह
इमाइति इमाःस्त्रीरूपाःधार्मिक्यइतिश्रुतिमात्रंसविद्यादिषुदृष्टम् १२ अनुभवस्तुनतयेत्याह सत्कृतेति १३

१४ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ एवमेवेत्यध्यायस्य तात्पर्यं नाना रूपेभ्यो विदेभ्यो योगबलेनैव स्वभावचपलाः स्त्रियः संरक्षितुं शक्या
तथा ब्रह्मिहाभागकुरुणां वंशवर्धन ॥ यदि शक्या कुरुश्रेष्ठ रक्षातासां कदाचन ॥ कर्तुं वा कृतपूर्ववा तन्मे व्याख्यातुमर्हसि १४ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्व
णि अनुशासनिके पदानवर्मे स्त्रीस्वभावकथने एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ एवमेव महाबाहो नात्र मिथ्याऽस्ति किंचन ॥
यथा ब्रवीषि कौरव्यनारीं प्रति जनाधिप १ अत्र ते वर्तयिष्यामि इति हासं पुरातनम् ॥ यथा रक्षा कृता पूर्वविपुलेन महात्मना २ प्रमदाश्च यथा सृष्टा ब्रह्मणा भरतर्षभ ॥
यदर्थं तच्च ते तात प्रवक्ष्यामि नराधिप ३ न हि स्त्रीभ्यः परं पुत्रपापीयः किंचिदस्ति वै ॥ अग्निर्हि प्रमदादीप्तो मायाश्च मयजाविभो ४ क्षुरधाराविषं सर्पो वद्विरित्येकतः
स्त्रियः ॥ प्रजा इमां महाबाहो धार्मिक्य इति नः श्रुतम् ५ स्वयंगच्छंति देवत्वं ततो देवानि याद्वयम् ॥ अथाभ्यगच्छन् देवास्ते पितामहमरिंदम ६ निवेद्य मानसं
चापितूष्णीमासन्नधोमुखाः ॥ तेषां तर्गतं ज्ञात्वा देवानां सपितामहः ७ मानवानां प्रमोहार्थं कृत्या नार्योऽसृजत्प्रभुः ॥ पूर्वसर्गे तु कौंतेय साध्व्यो नार्य इहाभवन् ८
असाध्यस्तु समुत्पन्नाः कृत्याः सर्गात् प्रजापतेः ॥ ताभ्यः कामान्यथा कामं प्रादाद्वि सपितामहः ९ ताः कामलुब्धाः प्रमदाः प्रबाधं तेन रान्सदा ॥ क्रोधं कामस्य देवेशः
सहायं चासृजत्प्रभुः १० असज्जंत प्रजाः सर्वाः कामक्रोधवशंगताः ॥ न च स्त्रीणां क्रियाः काश्चिदिति धर्मो व्यवस्थितः ११ निरिंद्रिया ह्यशास्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति
श्रुतिः ॥ शय्यासनमलंकारमन्नपानमनार्यताम् १२ दुर्वाग्भावं रतिं चैव ददौ स्त्रीभ्यः प्रजापतिः ॥ न तासां रक्षणं शक्यं कर्तुं पुंसां कथंचन १३ अपि विश्वकृता ताव
कुतस्तु पुरुषैरिह ॥ वाचा च वधवंधैर्वाक्शैर्वा विविधैस्तथा १४ न शक्यारक्षितुं नार्यस्ताहि नित्यमसंयताः ॥ इदं तु पुरुषव्याघ्र पुरस्ताच्छ्रुतवानहम् १५ यथा
क्षाकृता पूर्वविपुलेन गुरुस्त्रियाः ॥ ऋषिरासीन् महाभागो देवशर्मति विश्रुतः १६ तस्य भार्यारुचिर्नाम रूपेणाऽसदृशी भुवि ॥ तस्यारूपेण संमत्ता देवगंधर्वदानवाः
१७ विशेषेण तुराजेंद्रवृत्रहापाकशासनः ॥ नारीणां चरितज्ञश्च देवशर्मामहामुनिः १८ यथा शक्तियथोत्साहं भार्यातामभ्यरक्षत ॥ पुरंदरं च जानीते परस्त्रीकामचा
रिणम् १९ तस्माद्वलेन भार्यायारक्षणं सचकार ह ॥ सकदाचिदपि स्तातयज्ञं कर्तुमनास्तदा २० भार्यासंरक्षणं कार्यं कथं स्यादित्यर्चितयत् ॥ रक्षाविधानं मनसा ससं
चित्य महातपाः २१ आहूय दयितं शिष्यं विपुलं प्राह भार्गवम् ॥ देवशर्मो वाच ॥ यज्ञकारोगमिष्यामि रुचिं चेमां सुरेश्वरः २२ यतः प्रार्थयते नित्यं तारक्षस्व यथा
बलम् ॥ अप्रमत्तेन ते भाव्यं सदा प्रतिपुरंदरम् २३ सहिरूपाणि कुरुते विविधानि भृगूत्तम ॥ भीष्म उवाच ॥ इत्युक्तो विपुलस्तेन तपस्वी नियतं द्वियः २४ सदैवोग्र
तपाराजन्नम्यर्कसदृशश्रुतिः ॥ धर्मज्ञः सत्यवादी च तथेति प्रत्यभाषत २५

नान्यथेति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५

२६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५

पुनश्चेदं महाराज प्रच्छप्रस्थितं गुरुम् ॥ विपुल उवाच ॥ कानि रूपाणि शक्रस्य भवंत्यागच्छतो मुने २६ वपुस्तेजश्च कीदृग्वै तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ भीष्म उवाच ॥
ततः स भगवांस्तस्मै विपुलाय महात्मने २७ आचक्षेयथा तत्त्वं मायां शक्रस्य भारत ॥ देवशर्मो वाच ॥ बहुमायः स विप्रर्षभ गवान्पाकशासनः २८ तांस्तान्विकु
रुते भावान्बहून्थमुदुर्मुहुः ॥ किरीटवज्रघृग्धन्वी मुकुटीवद्धकुंडलः २९ भवत्यथ मुहूर्तेन चंडालसमदर्शनः ॥ शिखीजटीचीरवासाः पुनर्भवति पुत्रक ३० बृहच्छ
रीरश्च पुनश्चीरवासाः पुनः कशः ॥ गौरं श्यामं च कृष्णं च वर्णविकुरुते पुनः ३१ विरूपो रूपवांश्चैव युवावृद्धस्तथैव च ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियश्चैव वैश्यः शूद्रस्तथैव च ३२
प्रतिलोमोऽनुलोमश्च भवत्यथ शतक्रतुः ॥ शुक्लायसरूपी च हंसको किल रूपवान् ३३ सिंहव्याघ्रगजानां च रूपंधारयते पुनः ॥ दैवं दैत्यमथो राज्ञां वपुर्धारयतेऽपि च
३४ अक्रुशो वायुभग्रांशः शकुनिर्विकृतस्तथा ॥ चतुष्पाद्द्विरूपश्च पुनर्भवति बालिशः ३५ मक्षिकामशकादीनां वपुर्धारयतेऽपि च ॥ न शक्यमस्य ग्रहणं क
र्तुं विपुलकेनचित् ३६ अपि विश्वकृता तातयेन सृष्टमिदं जगत् ॥ पुनरंतर्हितः शक्रो दृश्यते ज्ञानचक्षुषा ३७ वायुभूतश्च स पुनर्देवराजो भवत्युत ॥ एवं रूपाणि
सततं कुरुते पाकशासनः ३८ तस्माद्विपुल्यत्नेन रक्षेमां तनुमध्यमाम् ॥ यथारुचिं नावलिहे देवेन्द्रो मृगुसत्तम ३९ क्रतावुपाहितेन्यस्तं हविः श्वेदुरात्मवान् ॥
एवमाख्याय स मुनिर्यज्ञकारोऽगमत्तदा ४० देवशर्मामहाभागस्ततो भरतसत्तम ॥ विपुलस्तु वचः श्रुत्वा गुरोश्चितामुपेयिवान् ४१ रक्षां च परमां चक्रे देवराजान्महा
बलात् ॥ किं नु शक्यं मया कर्तुं गुरुदाराभिरक्षणे ४२ मायावीहिसुरेंद्रोऽसौ दुर्धर्षश्चापि वीर्यवान् ॥ नापि धायाश्रमं शक्योरक्षितुं पाकशासनः ४३ उटजं वा तथा
ह्यस्य नानाविधसरूपता ॥ वायुरूपेण वा शक्रो गुरुपत्नीं प्रधर्षयेत् ४४ तस्मादिमां संप्रविश्य रुचिं स्थास्येह मयैव ॥ अथवा पौरुषेणेयं न शक्यारक्षितुं मया ४५
बदुरूपो हि भगवांश्च लूयते पाकशासनः ॥ सोऽहं योगबलादेनारक्षिष्ये पाकशासनात् ४६ गात्राणि गात्रैरस्याहं संप्रवेक्ष्ये हिराक्षितुम् ॥ यद्युच्छिष्टा मिमां पत्नी मद्य
पश्यति मे गुरुः ४७ शप्स्यत्यसंशयं कोपादिव्यज्ञानो महातपाः ॥ नचेयं रक्षितुं शक्या यथाऽन्या प्रमदान्त्रभिः ४८ मायावीहिसुरेंद्रोऽसावहो प्राप्नोस्मि संशयम् ॥
अवश्यं करणीयं हि गुरोरिह हि शासनम् ४९ यदि त्वेतदहं कुर्यामाश्चर्यं स्यात्कृतं मया ॥ योगेनाथ प्रवेशो हि गुरुपत्न्याः कलेवरे ॥ एवमेव शरीरेऽस्या निवत्स्या
मिसमाहितः ५० असक्तः पद्मपत्रस्थो जलविंदुर्यथा चलः ५१ निर्मुक्तस्य रजोरूपा न्नापराधो भवेन्मम ॥ यथा हि शून्यापथिकः स भामध्यावसेत्पथि ५२ त
थाद्यावासयिष्यामि गुरुपत्न्याः कलेवरम् ॥ एवमेव शरीरेऽस्या निवत्स्यामि समाहितः ५३ इत्येवं धर्ममालोक्य वेदवेदांश्च सर्वशः ॥ तपश्चा विपुलं दृष्ट्वा गुरोरात्मन ए
व च ५४ इति निश्चित्य मनसारक्षां प्रति स भार्गवः ॥ अन्वतिष्ठत्परं यत्नं यथा तच्छृणु पार्थिव ५५

॥ ५९ ॥

स्य तात्पर्यं पद्मपत्रांशुवदसंगस्यापियोगिनोमातुरपिस्पर्शमात्रादोषोभवतीति गुरावशुभमपिकर्मानिवेद्यनस्यातव्यमिति च १ । २ । ३ आदीयतेऽस्मिन्बाधैर्वदंतं प्रायनादिकंसंज्ञादानं विवाहाद्युत्सवः प्रभूतं बहुधनादिकं यत्र २ । ५ । ६ निमंत्रकः आकारणार्थं दूतः ७ । ८ । ९ जोदयामासमर्दयमप्येतानि पुष्पाप्यानयेति प्रेरितवती १० । ११ । १२ । १३ । १४

१५। १६ परिवर्ततमिति पुंस्त्वमात्मनेपदामावधार्यः १० तत्पदेइतरस्यपदेपासुपुव्यक्ते आकर्षणेन विवर्तयन् विपमतांनयन् १८ नेतिनेत्यन्योन्यवचनं दूषयतावित्यर्थः अयमावाभिधुनस्येऽर्कशी
 घ्रगच्छतीरात्रिमहर्देवताशीघ्रगच्छसीतिलोकदृष्ट्यापथ्यनुयुक्ते । रात्रिस्तुस्वमानेनैवाहंगच्छामिनशीघ्रमिति परिहरति । एवमुभावपिसत्यवादिनानातृतशपथंचक्रुरिति १९ । २० । २१ अयं

सततस्तानिजग्राहदिव्यानि रुचिराणि च ॥ प्राप्तानिस्वेनतपसादिव्यगंधानिभारत १५ संप्राप्यतानिप्रीतात्मागुरोर्वचनकारकः ॥ तदाजगामतूर्णचंचपां
 चंपकमालिनीम् १६ सवनेनिर्जनेतातददर्शमिथुनंनृणाम् ॥ चक्रवत्परिवर्तंतं गृहीत्वापाणिनाकरम् १७ तत्रैकस्तूर्णमगमतत्पदेचविवर्तयन् ॥ एकस्तुनत
 दाराजंश्चक्रतुःकलहंततः १८ त्वंशीघ्रगच्छसीत्येकोऽब्रवीन्नैतितथाऽपरः ॥ नेतिनेतिचतौराजनपरस्परमथोचतुः १९ तयोर्विस्पर्धतोरेशपथोयमभूत्तदा ॥
 सहसोद्दिश्यविपुलंततोवाक्यमथोचतुः २० आवयोरनृतं प्राहयस्तस्याभूद्विजस्यैव ॥ विपुलस्यपरेलोकेयागतिःसाभवेदिति २१ एतच्छ्रुत्वातुविपुलोविष
 ण्णवदनोऽभवत् ॥ एवंतीव्रतपाश्चाहंकष्टश्चायंपरिश्रमः २२ मिथुनस्यास्यकिमेस्यात्कृतं पापंयथागतिः ॥ अनिष्टासर्वभूतानांकीर्तिताऽनेनमेऽद्यैव २३
 एवंसंचितयन्नेवविपुलोराजसत्तम ॥ अवाङ्मुखोदीनमनादध्यौदुष्कृतमात्मनः २४ ततःषडन्यान्पुरुषानक्षैःकांचनराजतैः ॥ अपश्यद्दीव्यमानान्वैलोभह
 र्पान्वितांस्तथा २५ कुर्वतःशपथंतेनयःकृतोमिथुनेनतु ॥ विपुलंवैसमुद्दिश्यतेऽपिवाक्यमथानुव्रत २६ लोभमास्थाययोऽस्माकंविषमंकर्तुमुत्सहेत् ॥ विपुल
 स्यपरेलोकेयागतिस्तामवाप्नुयात् २७ एतच्छ्रुत्वातुविपुलोनापश्यद्धर्मसंकरम् ॥ जन्मप्रभृतिःकौरव्यकृतपूर्वमथात्मनः २८ संप्रदध्यौतथाराजन्नग्रावगिरि
 वाहितः ॥ दह्यमानेनमनसाशापंश्रुत्वातथाविधम् २९ तस्यचिंतयतस्तातवह्न्योदिननिशाययुः ॥ इदमासीन्मनसिचरुच्यारक्षणकारितम् ३० लक्षणंल
 क्षणेनैववदनंवदनेनच ॥ विधायनमयाचोक्तंसत्यमेतदुरोस्तथा ३१ एतदात्मनिकौरव्यदुष्कृतंविपुलस्तदा ॥ अमन्यतमहाभागतथातच्चनसंशयः ३२ स
 चंपानगरीमेत्यपुष्पाणिगुरवेददौ ॥ पूजयामासचगुरुंविधिवत्सगुरुप्रियः ३३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशास०दानधर्मेविपुलोपाख्यानेद्वि
 चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥ तमागतमभिप्रेक्ष्यशिष्यंवाक्यमथानुव्रत ॥ देवशर्मा महातेजायतच्छृणुजनाधिप १ ॥ देवशर्मोवाच ॥
 किंतेविपुलदृष्टंवैतस्मिन्शिष्यमहावने ॥ तत्त्वांजानंतिविपुलआत्माचरुचिरेवच २ ॥ विपुलउवाच ॥ ब्रह्मर्षेमिथुनंकिंतत्केचतेपुरुषाविभो ॥ येमांजानंति
 तत्त्वेनयन्मांत्वंपरिपृच्छसि ३

मिथुनस्यपरिश्रमाःकष्टवत्यन्वयः गतिरभिष्टेति सार्धः २२ । २३ । २४ षडङ्गतवोदीव्यमानान् अन्योन्यं जेतु

मिच्छंतः । वसंतादयोदिवृपादीन्समराशीनभिसंधायायमदीयोऽयंमदीयइतिविवर्ततेतेऽपिमतमेदात्रानृतवादिनः । भीनादिर्वसंतइतिपक्षेहिदृष्टोऽप्रीप्तातर्गतः मेषादिपक्षेवसंतातर्गतइति २४
 २९ । २६ । २७ । २८ । २९ रुच्याःगुरुभार्यायाः ३० लक्षणंस्त्रीपुंसयोरसाधारणंचिह्नंविधायैकीकृत्य पिवायेतिपाठेऽपिसंवाच्यः ३१ । ३२ । ३३ ॥ इतिअनुशासनपर्व
 णिनीलकंठीयेभारतभावदीपेद्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ॥ ॥ ॥ समागतमित्यध्यायेनपूर्वोक्तार्थविवरणपूर्वकमाख्यायिकार्थमुपसंहरति १ तत्त्वया २ । ३

४ । ५ । ६ त्वयायथागुरुपत्नीरक्षणंकृतंतथानकल्पितमितिपापकृतोयथालोकास्तथातवमविष्यंतीत्याह तथैवेति ७ । ८ हर्षस्मितं हर्षेणगर्वितं ९ । १० । ११ उपसंहारमुखेनाह तेनेति तेनैवाऽ
 नाख्यानेनैव १२ अशक्येतिच्छेदः १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० सहजैःपाणिपादरेखादिभिः २१ । २२ यःसंगमेतिसएवप्रियोनामनास्तीतियोजना २३ कृत्याःप्राणग्रा

देवशर्मोवाच ॥ यद्वैतमिथुनं ब्रह्मब्रह्मोरात्रं हि विद्वितत् ॥ चक्रवत्परिवर्तंतं तत्तेजानातिदुष्कृतम् ४ येचतेपुरुषाविप्रअक्षैर्दीव्यंतिहृष्टवत् ॥ ऋतूंस्तानभिजा
 नाहितेतेजानंतिदुष्कृतम् ५ नमांकाश्चिद्विजानीतइति कृत्वानविश्वसेत् ॥ नरोरहसिपापात्मापापकं कर्मवैद्विज ६ कुर्वाणं हिनरं कर्मपापंरहसि सर्वदा ॥ पश्यंति
 ऋतवश्चापितथादिननिशेऽप्युत ७ तथैवहिभवेयुस्तेलोकाःपापकृतोयथा ॥ कृत्वानाचक्षतःकर्मममतच्चयथाकृतम् ८ तेत्वांहर्षस्मितं दृष्ट्वागुरोःकर्मानिवेदकम् ॥
 स्मारयंतस्तथाप्राहुस्तेयथाश्रुतवान्भवान् ९ अहोरात्रं विजानातिऋतवश्चापिनित्यशः ॥ पुरुषेपापकं कर्मशुभंवाशुभकर्मिणः १० तत्त्वयाममयत्कर्मव्यभिचा
 राद्भयात्मकम् ॥ नाख्यातमितिजानंतस्तेत्वामाहुस्तथाद्विज ११ तेनैवहिभवेयुस्तेलोकाःपापकृतोयथा ॥ कृत्वानाचक्षतःकर्मममयच्चत्वयाकृतम् १२ त्वया
 ऽशक्याचदुर्दृष्ट्यारक्षितुं प्रमदाद्विज ॥ नचत्वंकृतवान्किंचिदतःप्रीतोऽस्मितेनते १३ यदित्वहंत्वांदुर्दृष्टमद्राक्षं द्विजसत्तम ॥ शपेयंत्वामहंक्रोधान्नमेऽत्रास्ति
 विचारणा १४ सज्जंतिपुरुषेनार्यःपुंसांसोऽर्थश्चपुष्कलः ॥ अन्यथारक्षतःशापोऽभविष्यतेमातेश्वमे १५ रक्षिताचत्वयापुत्रममचापिनिवेदिता ॥ अहंतेप्रीति
 मांस्तातस्वस्थःस्वर्गं गमिष्यसि १६ इत्युक्त्वाविपुलंप्रीतोदेवशर्मा महानृषिः ॥ मुमोदस्वर्गमास्थायसहभार्यःसशिष्यकः १७ इदमाख्यातवांश्चापिममाख्यानं
 महामुनिः ॥ मार्कंडेयःपुराराजन्नगंगाकूलेकथांतरे १८ तस्माद्ब्रवीमिपार्थत्वांस्त्रियोरक्ष्याःसदैवच ॥ उभयंदृश्यतेतासुसततंसाध्वसाधुच १९ स्त्रियःसाध्वयो
 महाभागाःसंमतालोकमातरः ॥ धारयंतिमहाराजन्निमांसवनकाननाम् २० असाध्यश्चापिदुर्दृष्टाःकुलघ्नाःपापनिश्चयाः ॥ विज्ञेयालक्षणैर्दुष्टैःस्वगात्रसहजैर्नृप
 २१ एवमेतासुरक्षवैशक्याकर्तुंमहात्मभिः ॥ अन्यथाराजशार्दूलनशक्यारक्षितुंस्त्रियः २२ एताहिमनुजव्याघ्रतीक्ष्णास्तीक्ष्णपराक्रमाः ॥ नासामस्तिप्रियो
 नाममैथुनेसंगमेतियः २३ एताःकृत्याश्चकार्याश्चकृताश्चभरतर्षभ ॥ नचैकस्मिन्नरमंत्येताःपुरुषेपांडुनंदन २४ नासांस्नेहोनरैःकार्यस्तथैवेर्ष्याजनेश्वर ॥ खेदमा
 स्थायशुंजीतधर्ममास्थायचैवह २५ निहन्यादन्यथाकुर्वन्नरःकौरवनंदन ॥ सर्वथाराजशार्दूलमुक्तिःसर्वत्रपूज्यते २६ तेनैकेनतुरक्षावैविपुलेनकृतास्त्रियाः ॥ ना
 न्यःशक्तस्त्रिलोकेऽस्मिन्नरक्षितुंनृपयोषितम् २७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप०दानधर्मेविपुलोपाख्यानेत्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥४३॥

दिदेवतारूपाः कार्याःकृताश्चपूर्वमेकेनकृताःस्वीकृता अपिपश्चादन्येनापिकर्तुंयोग्याःव्यभिचारिण्यः प्राणग्राहिण्यश्चेत्यर्थः २१ खेदमास्थायअप्रीत्याविष्टिगृहीतवत्सुंजीतननुप्रीत्या धर्मक
 तुकालानुरोधं २५ निहन्यादवधं प्राप्नुयात् मुक्तिरनासक्तिः युक्तिरितिपाठेसमाधिः २६ । २७ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकंठीयेभारतभावदीपेद्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ ॥

यन्मूलमिति १ । २ योनिमातृतः पितृतः श्रुद्धिः ३ अत्र ब्राह्मणस्य नेनापदेवयोरपि ग्रहणं ब्राह्मणयोग्यापदेवविवाहः यदाहो भवानः । अलंकृत्य कन्यामुदकपूर्वाद्या देवब्राह्मणविवाहः । ऋत्विजे वितते कर्मणि दद्यादलंकृत्य सदैवः । गोमिथुनं दत्त्वोपयच्छेत् सार्पः इति । एवं उक्तं गुणवंतमावाह्यं विवाहयोग्यमावहेदाकारयेत् । ततश्चानुकूलतो धनवानादिनाऽभिमुखीकृत्या दद्यात् । अयंचतुर्थः प्राजापत्यो ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां च प्रशस्ततरो द्वितीयत्वेनाग्रगण्यते ४ वरवचोरन्योन्यप्रीत्या यो विवाहः सगांधर्वस्तृतीयः आत्मेत्यादिसार्धश्लोकः ५ । ६ आसुरं चतुर्थमाह धने नेति ७ हत्वेति राजसः पंचमः अत्रैव प्रमत्तानां बंधूनां कन्याहरणात्पैशाचो हरणसामान्यादंतर्भवति ८ त्रयो ब्राह्मणाः त्रयो गंधर्वाः । द्वौ आसुराक्षसौ । तत्राप्यासुरः स्वरूपेण राजसः तर्गतः पैशाचश्चात्यंतं न कर्तव्यो अर्था ब्राह्मणसः कर्तव्यः क्षत्रियाणामित्यर्थः ९ दमयंती स्वयंवरे ब्राह्मणाः त्रयो मिश्रत्वं रुक्मिणीविवाहो राजसगांधर्वमिश्रः सुभद्रायास्तु ब्राह्मणराक्षसमिश्र इत्याद्यूहं १० तिस्र

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यन्मूलं सर्वधर्माणां स्वजनस्य गृहस्य च ॥ पितृदेवतिथीनां च तन्मे ब्रूहि पितामह १ अयं हि सर्वधर्माणां धर्मश्चित्यतमो मतः ॥ कीदृशस्य प्रदेया स्यात्कन्येति वसुधाधिप २ ॥ भीष्म उवाच ॥ शीलवृत्ते समाज्ञाय विद्यां यो निचकर्म च ॥ सद्भिरेवंप्रदातव्या कन्या गुणयुते वरे ३ ब्राह्मणानां सतामेष ब्राह्मो धर्मो युधिष्ठिर ॥ आवाह्यमावहे देवयो दद्यादनुकूलतः ४ शिष्टानां क्षत्रियाणां च धर्म एष सनातनः ॥ आत्माभिप्रेतमुत्सृज्य कन्याभिप्रेत एव यः ५ अभिप्रेता च यायस्य तस्मै देया युधिष्ठिर ॥ गांधर्वमिति तं धर्मं प्राहुर्वेदविदो जनाः ६ धनेन बहुधा क्रीत्वा संप्रलभ्य च बांधवान् ॥ असुराणां नृपैतं वै धर्ममाहुर्मनीषिणः ॥ ७ हत्वाच्छित्त्वा च शीर्षाणि रुदतां रुदतीं गृहात् ॥ प्रसह्य हरणं तां ताराक्षसो विधिरुच्यते ८ पंचानां तु त्रयो धर्म्या द्वाव धर्म्यौ युधिष्ठिर ॥ पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्तव्यौ कथंचन ९ ब्राह्मः क्षात्रोऽथ गांधर्व एते धर्म्या नरर्षभ ॥ पृथग्वाय दिवामिश्राः कर्तव्या नानाप्रशंसयः १० तिस्रो भार्या ब्राह्मणस्य द्वे भार्ये क्षत्रियस्य तु ॥ वैश्यः स्वजात्यां विदेत तां स्वपत्न्यं स मभवेत् ११ ब्राह्मणी तु भवेज्ज्येष्ठा क्षत्रिया क्षत्रियस्य तु ॥ रत्यर्थमपिशूद्रा स्यान्नित्याहुरपरे जनाः १२ अपत्यजन्म शूद्रायां न प्रशंसं तिसाधवः ॥ शूद्रायां जनयन् विप्रः प्रायश्चित्ता विधीयते १३ त्रिंशद्वर्षो दशवर्षा भार्या विदेत नग्रिकाम् ॥ एकविंशतिवर्षो वा स तवर्षा मवाप्नुयात् १४ यस्यास्तु न भवेद्भ्राता पिता वा भरतर्षभ ॥ नोपयच्छेत्तां जातु पुत्रिका धर्मिणी हि सा १५ त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कन्या ऋतुमती सती ॥ चतुर्थे त्वथ संप्राप्ते स्वयं भर्तारमर्जयेत् १६ प्रजान हीयते तस्यारतिश्च भरर्षभ ॥ अतोऽन्यथा वर्तमाना भवेद्वाच्या प्रजापतेः १७

इति सर्वेषां शूद्रावर्ज्या इतरयो रूक्तवर्णा च वर्ज्येति ज्ञेयम् ११ वैश्यस्य त्वेकैव भार्येति तैव ज्येष्ठा उक्तं श्रौतसूत्रे १२ शूद्राऽपि चतुर्णां भविष्यात् सा च रत्यर्थमेव न तु धर्मप्रजार्थं अपरेत्याज्ञा कन्यादयो नेत्याहुः यथा । 'यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रादारोपसंग्रहः ॥ नैतन्मम तं यस्मात्तत्तात्मा जायते स्फुटम्' इति तदुक्तेः १२ स्वमतं तिस्र इत्यत्र सूचितं स्फुटी करोति अपत्येति १३ नग्रिकामेकवाससं अजातघ्नी व्यंजनामिति यावत् । 'नम्रः स्यादेकवासा' इति स्मृतिः । यस्वा दशमेऽपि वर्षे कुचोद्ग्रेस्तत्प्रतिपेक्षार्थमेतद्विशेषणम् १४ पुत्रिका धर्मिणी हि सा इत्यत्र पुत्रिका धर्मशंकयेति मनुः पपाठः यस्याः पिता इव भवदुहिता मम पुत्रस्थाने इत्यभिप्रायवान्नेति न ज्ञायते तानोपयच्छेदिति तद्व्याख्यातारः १५ । १६ वाच्याभिध्यामवेत् १७

असर्पिड इति अत्र चकार द्वयादुभयमुभयप्राप्त्युपपत्त्यव्याचक्षते यामातुरसर्पिडा असर्गोत्राचेति केचित् अन्वेतु । 'एकत्वं सागतामर्तुः पिडे गोत्रे च लूतके' इति वचनात्मातुर्गोत्रांतराभावात् यामातुरसर्पिडा इत्येवमाहं नत्वप्राप्त्यसर्गोत्रेति विशेषणं योज्यमिति । अन्ये तु यस्यामाता स्वपित्रा पुत्रत्वेन कल्पिता तस्यामातुरसर्गोत्रत्वविवक्षया एतद्व्याख्यानमिति तत्र सर्पिडयोनित्वसंग्रहश्लोकः । 'वध्वावरस्य वातातः कूटस्थाद्यदिसप्तमः । पंचमी चित्तयोर्माता तत्सर्पिडं निवर्तते' इति असर्गोत्राभित्यत्र असमानार्थगोत्राभितिप्रत्ययं असमानार्थगोत्राभितिस्मृतेः आर्षविषये प्रतिप्रसवश्च स्मर्यते । 'पंचानां त्रिषु सामान्यादविवाहस्त्रिषु द्वयोः । मृगंगिरोगणेष्वेवं शेषेष्वेकोऽपि वारयेत्' इति अनुगच्छेत् विवाहमनुमैतुनाय एतामेव गच्छेत् । एतेनास्य श्लोकस्य मनुष्यपठितमुत्तरार्धं 'सा प्रशस्त्याद्विजातीनां दारकर्मणि मेयुने' इति तद्व्याख्यातं अत्र मातृपितृसंबंधात्सर्वणैव दारकर्मण्यज्ञादो मेयुने च प्रशस्ता एव सति पुनर्मेयुन ग्रहणं स्मृत्यंतरे दृष्टार्थत्वात् मेयुने स्मृतं सर्वासां साधारण्यं निवर्तितुं । मेयुनेऽपि यज्ञादाविवसवर्णैव मुख्याननुत्स्या इतरसाधारण्यमिति । एतदेवामिसंधायात्रोक्तमित्येतामनुगच्छेतेति । ये तु मेयुनस्य पृथग्ग्रहणाद्वारकर्मपदेन तद्व्यतिरिक्त्यज्ञादाविवसवर्णा

असर्पिडा च यामातुरसर्गोत्राचयापितुः ॥ इत्येतामनुगच्छेत्तं धर्ममनुस्मृवीत् १८ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ शुल्कमन्येन दत्तं स्याद्दानीत्याह चापरः ॥ बलादन्यः प्रभाषेत धनमन्यः प्रदर्शयेत् १९ पाणिग्रहीता चान्यः स्यात्कस्य भार्या पितामह ॥ तत्त्वं जिज्ञासमानानां च क्षुर्भवतु नो भवान् २० ॥ भीष्म उवाच ॥ यत्किंचित्कर्म मानुष्यं संस्थानाय प्रदृश्यते ॥ मंत्रवन्मंत्रितं तस्य मृषावादस्तु पातकः २१ भार्यापत्यवृत्तिगाचार्याः शिष्योपाध्याय एव च ॥ मृषोक्ते दंडमर्हति नेत्याहुरपरे जनाः २२ न ह्यकामेन संवासं मनुरेवं प्रशंसति ॥ अयशस्य मधर्म्यं च यन्मृषाधर्मकोपनम् २३ नैकांतो दोष एकस्मिंस्तदा केनोपपद्यते ॥ धर्मतोयां प्रयच्छंति यांचक्रीणंति भारत २४ बंधुभिः समनुज्ञाते मंत्रहोमौ प्रयोजयेत् ॥ तथा सिध्यंति ते मंत्रानादत्तायाः कथंचन २५ यस्त्वत्र मंत्रसमयो भार्यापत्योर्मिथः कृतः ॥ तमेवाहुर्गरीयांसं यश्चासौ ज्ञातिभिः कृतः २६ देवदत्तां पतिर्भार्यावेति धर्मस्य शासनात् ॥ सदैर्वा मानुषी वा च मनुतां पयुं दस्यति २७ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कन्यायां प्राप्तशुल्कायां ज्यायां श्वेदाव्रजेद्वरः ॥ धर्मकामार्थसंपन्नो वाच्यमत्रानृतं न वा २८ तस्मिन्नुभयतो दोषे कुर्वच्छ्रेयः समाचरेत् ॥ अयं नः सर्वधर्माणां धर्मश्चित्यतमो मतः २९

याः प्राधान्यं मेयुने त्वितरसाधारण्यमिति व्याचक्षते तदनेन विरुध्यते । हीनवर्णायां जातस्यात्मनोऽपि हीनत्वापत्तेश्च तत्रात्मा जायते स्वयमिति वचनात् १८ शुल्कमिति पंचानां पक्षाणामुपन्यासः १९ । २० तत्र तृतीयचतुर्थोदात्तदोषावहावित्युपेक्ष्य द्वितीयभार्यात्वात्पुनर्दत्तं कुर्वेत्पमात्रं चाह यत्किंचिदिति मानुष्यं मानुषाणां हितं सांभिकं संस्थानाय इयमस्य भार्येत्यादिव्यवस्थार्थः । मंत्रवन्मंत्रितं विचारवद्भिः सर्वैरेकीभूय मंत्रितमियमस्मै देयेति विचारितं तस्य मृषाकरणं पातकः पातयितुं भवतीत्यर्थः २१ मृषोक्ते तवाहं भार्येत्यादौ दंडं प्रायश्चित्तं २२ तत्र नेति पक्षं निदं स्त्यागमंगीकरोति नहीति २३ नेति प्रथमचरमपक्षयोर्धेष्टमेकेनेतरबाधेऽपि न दोषोऽस्तीत्यर्थः । धर्मतः पाणिग्रहणविधितः प्रयच्छंति वांधवा इति शेषः तस्याहरणेनात्यंतदोषः नापि गृहीतशुल्काया इत्यर्थः २४ तत्राद्यनुपवादयति बंधुभिरिति क्रीतायास्तु हरणे दोषाभावमग्रे वक्ष्यति २५ उभयसन्निपाते सिद्धांतमाह यस्त्विति यद्यपि ज्ञातिभिः कृतः समयोगुरुस्तथापि मंत्रपूर्वकः समयोगुरुतर इत्यर्थः २६ अत्रागमं मानमाह देवेति देवः प्राकर्म ईश्वरो वा वेत्तिलमते २७ । २८ उभयतो दोषे शिष्टाति क्रमात् बंधुसंमति पूर्वकविक्रयातिक्रमाच्च दोषे सति कुर्वन्कर्ता श्रेयः प्रशस्ततरं किं समाचरेदित्यध्याहृत्य योज्यं चित्यतमः संदिग्धत्वेन विचार्यतमः २९

आचक्ष्व यतो न हि तृप्यामितस्मात्कथ्यतामित्यादरसूचनार्थापुनरुक्तिः ३० नवेति तेनैकप्राशुलकं मोल्यं निष्ठाकरं स्त्रीत्वनिश्चयकरमिति ज्ञात्वा न ह किंतु क्रयार्थं न क्रयमात्रेण भार्यात्वं सिध्यतीत्यर्थः नापिशुल्कपराः ददति दानं कुर्वती अपितु विक्रीणंति तस्मादाह चिच्छेदस्मिन्नक्रयविक्रयव्यवहारे कन्यापहारजोदोषो नास्तीत्यर्थः ३१ गुणैर्वैशेषिकत्वादिभिः कन्यार्थालंकारग्रहणेन दोषोऽस्तीत्याह साधेन अलंकृत्येति ३२ । ३३ न मापितमित्येकपदं येषु दास्यामीत्याहुषं च न दास्यामीत्याहुषं च अवश्यं दास्यामीति वदंति तत्सर्वं न मापितमनुक्तवदेत्यर्थः ३४ यस्मादेवं तस्मादापाणिग्रहणात्कन्यायाचेतेति मरुतावरस्तेन ततः पूर्वविशिष्टवराधर्मपहारेऽपि न दोष इति भावः यथोक्तं । दत्तामपि हरेत्कन्याश्रयांश्चेद्वरआव्रजेत् इति ३५ तत्कन्या कामोमूल्यस्य तस्मादुत्तमदोहित्रार्थिनाश्रयेसेव कन्याप्रदेयेति भावः ३६ संवासाच्चिरपरिचयात् पाणयोः क्रयविक्रयोः ३७ वीर्यमपिशुल्कं भवतीत्याभिप्रायेणाह अहमिति अंबिकांबालिकयोरेकत्वविवक्षया

तत्त्वं जिज्ञासमानानां च क्षुर्भवतु नो भवान् ॥ तदेतत्सर्वमाचक्ष्व न हि तृप्यामि कथ्यताम् ३० ॥ भीष्म उवाच ॥ नैव निष्ठाकरं शुल्कं ज्ञात्वाऽऽसीत्तेन नाहृतम् ॥ न हि शुल्कपराः संतः कन्यां ददति कर्हिचित् ३१ अन्यैर्गुणैरुपेतं तु शुल्कं याचंति बांधवाः ॥ अलंकृत्वा वहस्वेतियो दद्यादनुकूलतः ३२ यच्च तां च ददत्येवं न शुल्कं विक्रयोनसः ॥ प्रतिगृह्य भवेद्देयमेष धर्मः सनातनः ३३ दास्यामि भवते कन्यामिति पूर्वं न मापितम् ॥ ये चाहुषं च नाहुषं ये चावश्यं वदंत्युत ३४ तस्मादाग्रहणात्पाण्यं चायंति परस्परम् ॥ कन्यावरः पुरा दत्तो मरुद्भिरिति नः श्रुतम् ३५ नानिष्ठाप्रदातव्या कन्या इत्युच्यते चोदितम् ॥ तन्मूलं काममूलस्य प्रजनस्येति मे मतिः ३६ समीक्ष्य च बहुन्दोषान् संवासाद्विद्विपाणयोः ॥ यथानिष्ठाकरं शुल्कं न ज्ञात्वा सीतथाशृणु ३७ अहं विचित्रवीर्यस्य द्वे कन्ये समुदावहम् ॥ जित्वा च मागधा न्सर्वान्काशीनथ च कोसलान् ३८ गृहीतपाणिरेकोऽऽसीत्प्राप्तशुल्कापराऽभवत् ॥ कन्या गृहीता तत्रैव विसर्ज्या इति मे पिता ३९ अब्रवीदितरां कन्यामावहेति सकौरवः ॥ अप्यन्याननुपप्रच्छ शंकरमानः पितुर्वचः ४० अतीव ह्यस्य धर्मेच्छापितुर्मेऽप्यधिकाऽभवत् ॥ ततोऽहमब्रुवन् राजन्नाचारेऽसुरिदं वचः ॥ आचारं तत्त्वतो वेत्तुमिच्छामि च पुनः पुनः ४१ ततो मयैव मुक्ते तु वाक्ये धर्मभृतावरः ॥ पिता मम महाराज बाल्हीको वाक्यमब्रवीत् ४२ यदि वः शुल्कतो निष्ठानपाणिग्रहणा तथा ॥ लाजांतरमुपासीत प्राप्तशुल्क इति स्मृतिः ४३ न हि धर्मविदः प्राहुः प्रमाणं वाक्यतः स्मृतम् ॥ येषां वै शुल्कतो निष्ठानपाणिग्रहणा तथा ४४ प्रसिद्धं मा पितं दानेनैषां प्रत्यायकं पुनः ॥ ये मन्यंते क्रयं शुल्कं न ते धर्मविदो नराः ४५

द्वे इत्युक्तं ३८ प्राप्तशुल्कावीर्येण निर्जिताऽपि कन्या अगृहीता अप्राप्तपाणिग्रहेयं अंबा विसर्ज्या उत्सृष्टुं योग्या इति पिता पितृव्यो बाल्हीकोऽब्रवीदित्युतरेणान्वयः ३९ अनुपप्रच्छ अनुपृष्टवानहं शंकरमान इति वैचित्यात्पारोक्ष्यमभिसंधायोत्तमपुरुषप्रयोगः बहुजगदकिलाहंतस्य मत्तापुरस्तादिति वत् ४० । ४१ । ४२ यदीति प्राप्तशुल्कं धेन पाठांतरेयस्याः सा कन्या पिता कन्या बालां जातरं वरांतरमुपासीत इति यास्मृतिस्तर्हि बाध्यतेत्यध्याहृत्य योजना लाजाः विद्यंते हौम्यद्रव्यमस्य सह तिलाजशब्दोऽर्थाद्यत्प्रत्ययातः ४३ येषां शुल्कतो निष्ठातेषां वाक्यतः वाक्यं प्रमाणं स्मृतमिति धर्मविदो न ह्यदुरित्यन्वयः ४४ एवं बाधकसद्भावं सावका मावं चोक्ता लोके विरोधमप्याहार्धेन प्रसिद्धमिति कन्यायादानमित्येवोच्यते न तु क्रयोजयो वेति एषा शुल्कवादिनां प्रत्यायकं भार्यात्वज्ञापकं किमपि नास्ति परिणयनादेव भार्या भवति न शुल्कमात्रादिति लोकव्यवहारस्य स्पष्टत्वादित्यर्थः एतदेवोपादयति य इति क्रयमिति जयस्याप्युपलक्षणं ४५

४१ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० जीवत इत्यनादरेण जीवतमपिशुल्कं दमनादृत्य शिष्टा एव यथेष्टदानं कुर्वत इत्यर्थः ५१ देवरमिति युगांतरधर्मः कलौ देवरात्सुतोत्पत्तेर्निषेधात् ५२ लिखंतीति केषां चिन्मते देवरादयोऽलिखिता भ्रातृभार्या लिखंत्येव सुरतेन योजयंत्येव । अपरेषां मते शनैर्मवराहयं प्रवृत्तिरिच्छिकी न तु वैवीत्यर्थः ५३ अस्मिन्पक्षे द्वये नियममाह तदिति सर्वाणि मंगलानि हरिद्रास्नानादीनि मंत्राश्च प्राक्पाणिग्रहणीया यत्र निष्पन्नास्तादृशमप्यंतरं कालव्यवधानं च वर्तते तत्रैव पूर्वाक्तौ नियमविकल्पौ प्रवर्तते तेन तु पाणिग्रहणादूर्ध्वं तत्र संकल्पपूर्वकं दत्ताया अपि कन्याया योऽप्यहं रस्तज्जन्मो मृपावादः पातको भवति दातुर्न तु तावन्मात्रेण तस्या भार्यात्वमुत्पन्नमित्यर्थः ५४ कदा तर्हि तदुत्पद्यते तदाह पाणीति यत्र तु दानादूर्ध्वं सप्तमपदात्प्राक्पूर्वमर्तुर्मरणसंगोत्रत्वादिज्ञानं वा जातं तत्रान्यस्मै दानमृपावादोऽपि नास्तीत्यर्थः ५५ देयं दानं एतदवश्यमाणं तमेवाह अनुकूलमिति अनुवंशांस्ववंशानुरूपं अयं भावः । यथाऽऽधानपावमानेष्टिभ्यां समुचितं भ्याम

न चैतेभ्यः प्रदातव्या न वोढव्या तथा विधा ॥ न ह्येव भार्याक्रेतव्या न विक्रय्या कथंचन ४६ ये च क्रीणंति दासीं च विक्रीणंति तथैव च ॥ भवेत्तेषां तथानिष्ठालुब्धानां पापचेतसाम् ४७ अस्मिन्नर्थे सत्यं तं पर्यपृच्छंते वैजनाः ॥ कन्यायाः प्राप्तशुल्कायाः शुल्कदः प्रशमंगतः ४८ पाणिग्रहीता वाऽन्यः स्यादत्र नो धर्मसंशयः ॥ तन्न शिच्छधि महाप्राज्ञत्वं हि वैप्राज्ञसंमतः ४९ तत्त्वं जिज्ञासमानानां च क्षुर्भवतु नो भवान् ॥ तानेवं ब्रुवतः सर्वान्सत्यवान् वाक्यमब्रवीत् ५० यत्रेष्टं तत्र देया स्यान्नात्र कार्या विचारणा ॥ कुर्वते जीवतोऽप्येवं मृते नैवास्ति संशयः ५१ देवं प्रविशेत्कन्या तप्येद्वाऽपि तपः पुनः ॥ तमेवानुगता भूत्वा पाणिग्रहाहस्य काम्यया ५२ लिखंत्येव तु केषां चिदपरेषां शनैरपि ॥ इति ये संवदंत्यत्र त एतं निश्चयं विदुः ५३ तत्पाणिग्रहणात्पूर्वमंतरं यत्र वर्तते ॥ सर्वमंगलमंत्रं वैमृषावादस्तु पातकः ५४ पाणिग्रहणमंत्राणां निष्ठा स्यात्सप्तमे पदे ॥ पाणिग्रहस्य भार्या स्याद्यस्य चाद्भिः पदीयते ५५ इति देयं वदंत्यत्र त एतं निश्चयं विदुः ॥ अनुकूलमनुवंशांश्चात्रादत्तामुपाग्रीकाम् ॥ परिक्रम्य यथा न्यायं भार्यां विदेहि जित्तमः ५६ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनि० दानधर्मे विवाहधर्मकथने चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ युधिष्ठिरवाच ॥ कन्यायाः प्राप्तशुल्कायाः पतिश्चेन्नास्ति कश्चन ॥ तत्र का प्रतिपत्तिः स्यात्तन्मे ब्रूहि पितामह १ ॥ भीष्म उवाच ॥ याऽपुत्रकस्य क्रद्धस्य प्रतिपाल्या तदा भवेत् ॥ अथ चेन्नाहरेच्छुल्कं क्रीता शुल्कप्रदस्य सा २ तस्यार्थेऽपत्यमीहेतये न न्यायेन शकुयात् ॥ न तस्मान्मंत्रवत्कार्यं कश्चित् कुर्वीत किंचन ३ स्वयंवृतेन साऽऽज्ञाता पित्रा वै प्रत्यपद्यत ॥ तत्तस्यान्ये प्रशंसंति धर्मज्ञाने तरेजनाः ४

प्रयत्नपद्यंते न त्वेकैकेन एवं दानपाणिग्रहाभ्यां भार्यात्वमुत्पद्यते । तत्राद्याभावे चौर्येणाहतायानधर्मपत्नीत्वम् । परस्याभावे तु तस्या दासीत्वात्तत्र कर्मसंबंध इति ५६ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतभाष्ये चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ ५ ॥ कन्याया इति शुल्कदश्चेत्प्रोषितस्तद्रथादन्यश्च न वृणुते तदा तत्पित्रा किं कर्तव्यमिति प्रश्नार्थः १ या कन्या पितुः प्रतिपाल्यापिता च दत्तशुल्कं परपक्षीयेभ्यः परावृत्त्यनदद्यात्तर्हि सा कन्या शुल्कप्रदस्यैव ज्ञेयानुपितुस्तस्या अन्यस्मै दातुमधिकारोऽस्तीत्यर्थः २ तस्य शुल्कदस्यार्थे न्यायेन उत्तमा तरेतसः क्रमेण पुत्रमीहेतु सचास्यापुत्रस्य शुल्कदस्य चोपकाराय भवति न तु तस्माच्छुल्कदादन्यः कश्चिन्मंत्रवत्कार्यं विधितस्तस्याः पाणिग्रहणं कुर्वीत ३ एवं प्राप्तशुल्कायाः कर्तव्यमुक्त्वा अप्राप्तशुल्कायास्तादृश्याः कागतिरित्यत आह स्वयमिति पित्रा आज्ञासातिस्वयंवृतेनैव मंत्रायोगं प्रत्यपद्यत तच्च इतरे धर्मज्ञानप्रशंसंति ४

तत्रहेतुः एतत्तुनापरेजातुचलुरिति अपरेपुनः शिष्टाचारत्वाविदमपिगरीयहत्पादुः ५ नेतरइत्यस्मिन्पक्षे शिष्टाचारं प्रमाणयति अस्मिन्निति ६ नसद्विराचरिते मार्गे सति पितरित्येकमप्यवरमन्वे
षयति इदं वचनं न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हतीति शास्त्रविरोधं कथमत्र शास्त्रार्थोक्तयः प्रश्नः संशयो वा असंदिग्धत्वादस्यार्थस्य नायं संशय उच्यते इतीत्यर्थः उपालभेत उपालंभं कथं कुर्यादित्यर्थः ७ धर्मस्य
स्त्रीणामस्वातंत्र्यलक्षणस्य धर्मस्य प्रदानं खंडनं यत्तु सासुरो धर्मः एतापद्वर्ति पूर्वपुत्रद्वेषु कर्मसु विवाहेषु ८ स्वल्पोऽष्टसंधानरूपः सूक्ष्मः शास्त्रैकगम्यः स च सर्वांगोपसंहारमंतरेण न सिध्यति अतस्तं
विना केवलरत्यर्थं यथा कथंचिद्द्वारा ब्रह्मेदित्यर्थः ९ पुंसां पुरुषैः तस्य अपुत्रस्य १० अन्यो भ्रात्रादिः एतच्चासत्यां मातरि ज्ञेयम् ११ मातुरिति सन्यसति वा पुत्रे मातुर्यौ तं कं प्रयच्छंतं धनं तत्पित्रादि
भिर्दत्तं विवाहकाले वा तस्यैयच्छुशुरादिभिर्दत्तं भर्त्रा वा तवेदमिति पृथग्दत्तं कर्तव्यं नित्यं वा तस्सर्वकुमारी भाग एव न पुत्राणामित्यर्थः तद्विक्रयं धनं मातुः पितुर्मातामहस्य १२ अत्र हेतुमाह ददातीति

एतत्तुनापरेचकुरपरजातुसाधवः ॥ साधूनां पुनराचारोगरीयान् धर्मलक्षणः ५ अस्मिन्नेव प्रकरणे सुकृतुर्वाक्यमब्रवीत् ॥ नसाविदेहराजस्य जनकस्य महात्मनः
६ असदाचरिते मार्गे कथं स्यादनुकीर्तनम् ॥ अत्र प्रश्नः संशयो वा सतामेव मुपालभेत् ७ असदेवा हि धर्मस्य प्रदानं धर्म आसुरः ॥ नानुशुभ्रमजात्वेतामिमां पूर्वेषु
कर्मसु ८ भार्यापत्योर्हि संबंधः स्त्रीपुंसोः स्वल्प एव तु ॥ रतिः साधारणो धर्म इति चाह सपार्थिवः ॥ ९ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अथ केन प्रमाणेन पुंसामादीयते ध
नम् ॥ पुत्रवद्विपितुस्तस्य कन्या भवितुमर्हति ॥ १० ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ॥ तस्यामात्मनितिष्ठं कथमन्यो
धनं हरेत् ११ मातुश्च यौतकं यस्यात्कुमारी भाग एव सः ॥ दौहित्र एव तद्विक्रयमपुत्रस्य पितुर्हरेत् १२ ददाति हि सपिंडान्वै पितुर्मातामहस्य च ॥ पुत्रदौहित्र
योरेव विशेषो नास्ति धर्मतः १३ अन्यत्र जामया सार्धं प्रजानां पुत्र ईहते ॥ दुहिताऽन्यत्र जातेन पुत्रेणापि विशिष्यते १४ दौहित्रे कणधर्मेण नात्र पश्यामि कार
णम् ॥ विक्रीतासु हि ये पुत्रा भवंति पितुरेव ते १५ असूयवस्त्वधर्मिष्ठाः परस्वादायिनः शठाः ॥ आसुरादधिसंभूता धर्माद्विषमवृत्तयः १६ अत्र गाथाय मोक्षी
ताः कीर्तयंति पुराविदः ॥ धर्मज्ञा धर्मशास्त्रेषु निबद्धा धर्मसेतुषु १७ यो मनुष्यः स्वकं पुत्रं विक्रीय धनमिच्छति ॥ कन्यां वा जीवितार्थाय यः शुल्केन प्रयच्छति १८ स ता
वरे महाघोरे निरये कालसाहये ॥ स्वेदं मूत्रं पुरीषं च तस्मिन्मूढः समश्नुते १९ आर्षे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मुपैवतत् ॥ अल्पो वा बहु वाराजः प्रविक्रयस्तावदेव सः २०
यद्यप्याचरितः कैश्चिन्नैष धर्मः सनातनः ॥ अन्येषामपि दृश्यंते लोकतः संप्रवृत्तयः २१ इयां कुमारीं बलतो येतां समुपभुंजते ॥ एते पापस्य कर्तारस्तमस्य धेच शेरते २२

यः पिंडदः सारिक्यहारीत्यर्थः पिंडार्थे इति पाठे पिंडः अर्प्यतेऽस्मिन्स्तत्र श्राद्धे १३ अन्यत्रेति पुत्रवतो धने विमजनीये जामया कन्ययाऽपितामपेक्षेत्यर्थः । तत्र कन्या पूर्वपुत्री कृता ततः पुत्रोऽपि जात
स्तत्र पंचधा विभक्तस्य धनस्य द्वौ कन्याऽर्हति त्रीन् पुत्रस्ततश्च कन्यामपेक्ष्य पुत्रः सार्धं मंशमीहते अन्वत्र जातेन औरसादन्येन दत्तक्रीतादिना स्वयं संस्कृतेन पुत्रेण तमपेक्ष्य औरसी कन्या विशिष्यते अत्रापि
पंचानामंशानां त्रीन् कन्या हरेत्तु पुत्र इत्यर्थः १४ अत्र वक्ष्यमाणस्थले कारणं निमित्तं तदेव स्थलमाह विक्रीतास्विति अयमर्थः विक्रीतायाः कन्यायाः पुत्रोऽनौरसेऽपि पुत्रे सति न दायभागं भवतीति
१५ आसुराद्विवाहात्कन्या क्रयपूर्वात् १६ अत्र आसुरविवाहनिंदायां १७ । १८ कालसाहये कालसूत्रारुये १९ । २० अन्येषां बलात्कन्याहरणशीलानां राक्षसानां २१
एतानपि निंदति वक्ष्यामिति बलतो इयां ननु स्वच्छंदत इत्यर्थः २२

अन्योऽपि पशुरपि ॥ २९ ॥ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ॥ प्राचेतसस्य दक्षस्य ज्ञातयः कन्यापक्षीयाः स्वयं नाददतेऽथ च कन्यालंका
रार्थमिदं तिस्रिविक्रयोनभवतीत्यर्थः १ । २ । ३ नरोचेतनकामयेत न प्रमोदयेत्कामुकं न कुर्यात् प्रजनः संततिः ४ । ५ । ६ । ७ स्वल्प ईषदायासेन अपनेयः कौपीनो गुह्याच्छादनपटो
अन्योऽप्यथन विक्रयो मनुष्यः किंपुनः प्रजाः ॥ अधर्ममूलैर्हि धने स्तैर्न धर्मोऽथ कश्चन ॥ २३ ॥ ॥ इति श्रीमहा० अनुशा० आनुशासनिके प० दानधर्मे
विवाहधर्मे मगाथानामपंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ प्राचेतसस्य वचनं कीर्तयंति पुराविदः ॥ यस्याः किंचिन्नाददते ज्ञातयोन
स विक्रयः १ अर्हंतं त्कुमारीणामानृशंस्यतमंचतत् ॥ सर्वे च प्रतिदेयं स्यात्कन्यायैतदशेषतः २ पितृभिर्भ्रातृभिश्चापि श्वशुरैरथ देवैः ॥ पूज्याभूषयितव्या
श्वबहुकल्याणमीप्सुभिः ३ यदि वैस्त्री नरोचेत पुमांसं न प्रमोदयेत् ॥ अप्रमोदात् पुनः पुंसः प्रजनो न प्रवर्धते ४ पूज्यालालयितव्याश्च स्त्रियो नित्यं जनाधिप ॥
स्त्रियो यत्र च पूज्यं ते रमंते तत्र देवताः ५ अपूजिताश्च यत्रैताः सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥ तदा चैतत्कुलनास्ति यदा शोचंति जामयः ६ जामो शप्तानि गेहानि निरु
तानी वक्तव्या ॥ नैव भाति न वर्धते श्रिया हीनानि पार्थिव ७ स्त्रियः पुंसां परिदेद मनुर्जिगमिषुर्दिवम् ॥ अवलाः स्वल्पकौपीनाः सुहृदः सत्यजिष्णवः ८ ईर्षवो मा
नकामाश्च चंडाश्च सुहृदोऽबुधाः ॥ स्त्रियस्तु मानमर्हति तामानयतमानवाः ९ स्त्रीप्रत्ययो हि वैधर्म्यो रतिभोगाश्च केवलाः ॥ परिचर्या नमस्कारास्तदायता भवं
तुवः १० उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ॥ प्रीत्यर्थं लोकयात्रायाः पश्यतस्त्रीनिबंधनम् ११ संमान्यमानाश्चैता हि सर्वकार्याण्यवाप्स्यथ ॥ विदेहराज
दुहिता चात्र श्लोकमगायत १२ नास्ति यज्ञक्रिया काचिन्नश्राद्धं नोपवासकम् ॥ धर्मः स्वभर्तृशुश्रूषा तथा स्वर्गजयंत्युत १३ पितारक्षति कौमारे भर्तारक्षति यौ
वने ॥ पुत्राश्च स्थाविरेभावेन स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति १४ श्रिय एताः स्त्रियो नाम सत्कार्याभूतिमिच्छता ॥ पालितानि गृहीता च श्रीः स्त्री भवति भारत ॥ १५ ॥
॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके प० दानधर्मे विवाहधर्मे स्त्रीप्रशंसानामपंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥
सर्वशास्त्रविधानज्ञराजधर्मविदुत्तम ॥ अतीव संशयच्छेता भवान्वै प्रथितः सितौ १ कश्चित्संशयो मेऽस्ति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ जातेऽस्मिन् संशये राजन्नान्यं पृ
च्छेम कंचन २ यथानरेण कर्तव्यं धर्ममार्गानुवर्तिना ॥ एतत्सर्वमहाबाहो भवान्व्याख्यातुमर्हति ३ च तस्मै विहिता भार्या ब्राह्मणस्य पितामह ॥ ब्राह्मणी श
त्रिया वैश्याश्च द्राचरतिमिच्छतः ४ तत्र जाते पुत्रे पुत्रसर्वासां कुरु सतम ॥ आनुपूर्व्येण कस्तेषां पित्र्यं दायदमर्हति ५

यासां सद्यो हार्या इत्यर्थः सुहृदः सौहार्दशुक्ताः । न बुध्यंत इत्यबुधाः ८ । ९ स्त्रीप्रत्ययाः स्त्रीहेतुकः १० । ११ अत्र स्त्रीधर्मविषये १२ । १३ । १४ । १५ इति अनुशासनपर्वणि नीलकंठीये
भारतभावदीपे पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ सर्वेति १ । २ एवमुत्विगात्मस्त्री शुद्धिमुक्त्वा धनशुद्धयर्थं दायविभागं प्रस्तौति ३ रतिमिच्छत एव
विहितानुधर्मः । शूद्रांशयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधो गतिं ॥ अपत्यं जनयित्वाऽस्यां ब्राह्मण्या देवहीयते इति निंदा स्मरणात् ४ ।

किंकियत्प्रमाणं ४ । ७ दृष्टान्तःशास्त्रतः < अविहितमप्यनिविद्धचेतत्राह शूद्रामिति 'कूष्माण्डे'ऽर्जुनाद्योऽपूतइवमन्येतयथास्तेनोपयाभूणहैवमेवमवतियोयोनौरेतःसिचति' इतिक्षत्रियायां
 वैश्यायांचोत्पन्नस्यसाक्षाद्वाक्यपुण्यव्यवधानाद्वाब्राह्मण्यलाभोदृश्यतेइतितयोरस्तिनित्यं शूद्रायास्त्वत्थात्वादयोनिर्त्वं ततस्तत्परितःसेकेप्रायश्चित्तीमवत्येव 'कूष्माण्डे'ऽयदेवादेवहेडनम्'
 इतियजुर्वेदप्रसिद्धैर्मन्त्रविशेषैः अनेनैवविधिनावेदेनहेडनकर्मणाप्रायश्चित्तमात्मनइच्छतिप्रायश्चित्तीयते अन्यथाऽधोगतिर्यातीत्यर्थः ९ द्विगुणंप्रायश्चित्तं १० एकांशंमुखांशं ११
 तेनैवब्राह्मणीपुत्रेणैव १२ । १३ । १४ नित्यंसर्वदाअदेयधनमस्यसन्त्यादेयधनः अथापिअल्पमेकांशः १५ । १६ अब्राह्मणत्विति दीर्घतमसःपुत्रेषुशूद्रायांजातेपुकाक्षीवदादिषु
 केमवाकिततोहार्यपितृवित्तात्पितामह ॥ एतादिच्छामिकाथितंविभागस्तेषुयःस्मृतः ६ ॥ भीष्मउवाच ॥ ब्राह्मणःक्षत्रियोवैश्यस्रयोवर्णाद्विजातयः ॥ एतेषु
 विहितोधर्मोब्राह्मणस्ययुधिष्ठिर ७ वैषम्यादथवालोभात्कामाद्वापिपरंतप ॥ ब्राह्मणस्यभवेच्छूद्राननुदृष्टांततःस्मृता < शूद्रांशयनमारोप्यब्राह्मणोयात्यधोग
 तिम् ॥ प्रायश्चित्तीयतेचापिविधिदृष्टेनकर्मणा ९ तत्रजातेष्वपत्येषुद्विगुणस्यायुधिष्ठिर ॥ आपद्यमानमृक्यंतुसंप्रवक्ष्यामिभारत १० लक्षण्यंगोतृषोयानंयत्प्र
 धानतमंभवेत् ॥ ब्राह्मण्यास्तद्धरेत्पुत्रएकांशंवैपितुर्धनात् ११ शेषंतुदशधाकार्यंब्राह्मणस्वयुधिष्ठिर ॥ तत्रतेनैवहर्तव्याश्वत्वारोऽशाःपितुर्धनात् १२ क्षत्रियाया
 स्तुयःपुत्रोब्राह्मणःसोऽप्यसंशयः ॥ सतुमातुर्विशेषेणत्रीनंशान्दुर्तुमर्हति १३ वर्णेतृतीयेजातस्तुवैश्यायांब्राह्मणादपि ॥ द्विरंशस्तेनहर्तव्योब्राह्मणस्यायुधि
 ष्ठिर १४ शूद्रायांब्राह्मणाज्जातोऽनित्यादेयधनःस्मृतः ॥ अल्पंचापिप्रदातव्यंशूद्रापुत्रायभारत १५ दशधाप्रविभक्तस्यधनस्यैषभवेत्कमः ॥ सवर्णासुतु
 जातानांसमानभागान्प्रकल्पयेत् १६ अब्राह्मणंतुमन्यंतेशूद्रापुत्रमनैपुणात् ॥ त्रिषुवर्णेषुजातोहिब्राह्मणाद्ब्राह्मणोभवेत् १७ स्मृताश्ववर्णाश्वत्वारःपंचमोनाधि
 गम्यते ॥ हरेच्चदशमभागंशूद्रापुत्रःपितुर्धनात् १८ ततुदत्तंहरेत्पित्रानादत्तंहर्तुमर्हति ॥ अवश्यंहिधनंदेयंशूद्रापुत्रायभारत १९ आनृशंस्यंपरोधर्मइतितस्मै
 प्रदीयते ॥ यत्रतत्रसमुत्पन्नंगुणायैवोपपद्यते २० यद्यप्येषसपुत्रःस्यादपुत्रोयदिवामवैत् ॥ नाधिकंदशमाहद्याच्छूद्रापुत्रायभारत २१ त्रैवार्षिकाद्यदाभक्ता
 दधिकंस्याद्विजस्यतु ॥ यजेततेनद्रव्येणनवृथासाधयेद्धनम् २२ त्रिसहस्रपरोदायःस्त्रियैदेयोधनस्यवै ॥ भर्त्रातच्चधनंदत्तंयथार्हंभोक्तुमर्हति २३ स्त्रीणांतु
 पतिदायाद्यमुपभोगफलंस्मृतम् ॥ नापहारंस्त्रियःकुर्युःपतिवित्तात्कथंचन २४ स्त्रियास्तुयद्भवेद्वित्तंपित्रादत्तंयुधिष्ठिर ॥ ब्राह्मण्यास्तद्धरेत्कन्यायथापुत्रस्तथा
 हिसा २५ साहिपुत्रसमाराजन्विहिताकुरुनंदन ॥ एवमेवसमुद्दिष्टोधर्मोवैभरतर्षभ ॥ एवंधर्ममनुस्मृत्यनवृथासाधयेद्धनम् २६

ब्राह्मण्यादर्शनादितिभावः एवंचेतस्यअमंत्रकाःसंस्काराअपिभवंति त्रिषुक्षत्रियादिषु एतच्चदायार्थमवध्यत्वाथैकोक्तं विप्रात्तैश्वायांशूद्रायांचजातस्यमातृजातीयत्वस्यवक्ष्यमाणत्वात् १७
 १८ । १९ समुत्पन्नमानृशंस्यं २० यद्यपीति एतेनबंधुषुअपुत्रात्सपुत्रोऽधिकंभागमर्हतीतिज्ञायते २१ वृथायज्ञादिप्रयोजनंविनानसाधयेत् प्रतिग्रहादिनावाऽऽदायहरणेनवानलिप्सेत्
 २२ त्रीति सहस्रत्रयाद्बहुवित्तवताऽपिस्त्रियोऽधिकोदायोनदेयइत्यर्थः तदपितथादत्तंचेतर्षभोक्तुंशक्रोतिनत्वदत्तं २३ कुर्युःपुत्रादितिशेषः पतिवित्तात्पत्यादत्ताद्वित्तात् २४ । २५
 धर्माविभागप्रकारः वृथाअन्यायेनसाधितैर्द्रव्यैःकृतमपियागादिनिष्फलंभवतीतिभावः २६

शूद्रायामिति तस्यप्रागुक्तनित्यादेयधनत्वंतच्चानंतरोक्तदशमांशदानविधिनाविकृद्धमित्यर्थः २७ यदातिसृणामपिपुत्राब्राह्मणाएवतदाकिमर्थमेवांशभागवैषम्यमितिद्वितीयआक्षेपः २८ । २९
 आद्रियंतेत्रिवर्गाधिभिरितदारपदप्रवृत्तिनिमित्तमादरःसचमोगार्थायांशूद्रायामप्यस्त्यतस्तत्पुत्रोऽपिदायमर्हति यतश्चमर्तुरादरस्ताभिर्बर्णक्रमेणयथायोग्यंतारतम्यक्रमेणक्रियतइतितत्पुत्राणां
 भागवैषम्यंचास्तीत्यभिप्रायवानाह प्रोक्तेनचैवेति नामनिर्वचनमपेक्ष्यैवायंविशेषोऽस्तीत्यर्थः ३० विशेषमेवाह तिस्रइति पश्चात्परिणीतापिवयसाकनिष्ठाऽपिपितृगौरवाद्ब्राह्मणीमेवसर्वे

॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ शूद्रायांब्राह्मणाज्जातोयद्यदेयधनःस्मृतः ॥ केनप्रतिविशेषेणदशमोऽप्यस्यदीयते २७ ब्राह्मण्यांब्राह्मणाज्जातोब्राह्मणःस्यान्नसंशयः ॥
 क्षत्रियायांतथैवस्याद्वैश्यायामपिचैवहि २८ कस्मात्तुविषमंभागंभजेरनृपसत्तम ॥ यदासर्वेत्रयोवर्णास्त्वयोक्ताब्राह्मणाइति २९ ॥ भीष्मउवाच ॥ दाराइत्यु
 च्यतेलोकेनाग्रेकेनपरंतप ॥ प्रोक्तेनचैवनाम्राऽयंविशेषःसुमहान्भवेत् ३० तिस्रःकृत्वापुरोभार्याःपश्चाद्विदेतब्रह्मणीम् ॥ साज्येष्ठासाचपूज्यास्यात्साचभार्या
 गरीयसी ३१ स्नानंप्रसाधनंभर्तुर्दत्तधावनमंजनम् ॥ हव्यंकव्यंचयच्चान्यद्धर्मयुक्तंगृहेभवेत् ३२ नतस्यांजातुतिष्ठंत्यामन्यातत्कर्तुमर्हति ॥ ब्राह्मणीवैवकुर्या
 द्वाब्राह्मणस्ययुधिष्ठिर ३३ अन्नंपानंचमाल्यंचवासांस्याभरणानिच ॥ ब्राह्मण्यैतानिदेयानिभर्तुःसाहिगरीयसी ३४ मनुनाभिहितंशास्त्रंयच्चापिकुरुनंदन ॥
 तत्राप्येषमहाराजदृष्टोधर्मःसनातनः ३५ अथचेदन्यथाकुर्याद्यादिकामाद्युधिष्ठिर ॥ यथाब्राह्मणचांडालःपूर्वदृष्टस्तथैवसः ३६ ब्राह्मण्याःसदृशःपुत्रःक्षत्रिया
 याश्चयोभवेत् ॥ राजन्विशेषोयस्त्वत्रवर्णयोरुभयोरपि ३७ नतुजात्यासमालोकेब्राह्मण्याःक्षत्रियाभवेत् ॥ ब्राह्मण्याःप्रथमःपुत्रोभूयान्स्याद्राजसत्तम ३८ भू
 योभूयोपिसंहार्यःपितृवित्तायुधिष्ठिर ॥ यथानसदृशीजातुब्राह्मण्याःक्षत्रियाभवेत् ३९ क्षत्रियायास्तथावैश्यानजातुसदृशीभवेत् ॥ श्रीश्वराज्यंचकोशश्चक्ष
 त्रियाणांयुधिष्ठिर ४० विहितंदृश्यतेराजन्सागरांतांचमेदिनी ॥ क्षत्रियोहिस्वधर्मेणश्रियंप्राप्नोतिभूयसीम् ४१ राजादंडधरोराजनरक्षानान्यत्रक्षत्रियात् ॥
 ब्राह्मणाहिमहाभागादेवानामपिदेवताः ॥ तेषुराजन्प्रवर्तेतपूजयाविधिपूर्वकम् ४२ प्रणीतमृषिभिर्ज्ञात्वाधर्मंशाश्वतमव्ययम् ॥ लुप्यमानंस्वधर्मेणक्षत्रियोह्येष
 रक्षति ४३ दस्युभिर्हिंयमाणंचधनंदारांश्चसर्वशः ॥ सर्वेषामेववर्णानांत्राताभवतिपार्थिवः ४४ भूयान्स्यात्क्षत्रियापुत्रोवैश्यापुत्रान्नसंशयः ॥ भूयस्तेनापिहर्त
 व्यंपितृवित्तायुधिष्ठिर ४५ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ उक्तंतेविधिवद्वाजन्ब्राह्मणस्यपितामह ॥ इतरेषांतुवर्णानांकथंनियमोभवेत् ४६

पुलांकिकवैदिकेपुकार्येष्वारियेतेत्यर्थः ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ ब्राह्मणचांडालोब्राह्मणक्षेत्रेणूद्राज्जातःपूर्वोकोमातंगस्तद्वत्सतेनकर्मणाज्ञेयइत्यर्थः 'कर्मणाज्ञायतेजातिर्भोगिन
 ज्ञायतेकृतं'इतिन्यायात् ३६ । ३७ । ३८ भूयोभूयोपिअधिकमधिकंसंहार्यःसंविमजनीयः ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ उक्तंदायविभागादि नियमोदा
 यविभागे अत्रापिक्षत्रियस्यषोडशैश्वस्यत्रेधाचधनंविभज्यैकैकांशहीनाइतरभागान्तविशेषोऽस्तीतिप्रपुरमिप्रायः ४५ । ४६

४७ क्षत्रियाणां क्षत्रियस्त्रीणां एष एव क्रमो भर्तुः स्नानादिप्रदाने तस्यां सवर्णायां सत्याहीनवर्णां तत्र कुर्वादेत्यर्थः ४८ युद्धेऽवहिते तत्र यगजायुधकवचादिकं युद्धावहारिकम् ४९ । ५० । ५१ ५२ । ५३ । ५४ शूद्रस्यादेयधनत्वे हेतुस्त्रिभिर्वर्णैर्जात इति ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ एवमनुलोमजातिजानां पुत्राणां तारतम्यमुक्त्वा विलोमजातिजानामपि वदाह्याध्यायेन अर्थादिति लोभात्कामाद्भोक्तवर्णास्त्रीहीनवर्णानुगामवतीति प्रसिद्धेन गूढोत्पत्तिसंभवाद्गर्णानां निश्चयोन जायते ननु कर्मणा जायते जातिरित्यभियुक्तं च्यते एव न निषेककाले दुर्दुर्दुष्टवस्तुस्मरणादिनाऽपि निमित्तेनाऽत उत्पत्ति संभवात् । प्रच्छन्नविलोमजेष्वपि कचित्सदाचा

॥ भीष्म उवाच ॥ क्षत्रियस्यापि भार्ये द्वे विहिते कुरुनंदन ॥ तृतीया च भवेच्छूद्रानतुदृष्टांततः स्मृता ४७ एष एव क्रमो हि स्यात्क्षत्रियाणां युधिष्ठिर ॥ अष्टधा तु भवेत्कार्यं क्षत्रियस्वजनाधिप ४८ क्षत्रियाया हरिस्तु पुत्रश्चतुरोऽंशान्पितुर्धनात् ॥ युद्धावहारिकं यच्च पितुः स्यात्सहरेतुत ४९ वैश्यापुत्रस्तु भागांस्त्रौ शूद्रापुत्रस्तथाऽष्टमम् ॥ सोऽपि दत्तं हरेत्पित्रानादत्तं हर्तुमर्हति ५० एकैव हि भवेद्भार्या वैश्यस्य कुरुनंदन ॥ द्वितीया तु भवेच्छूद्रानतुदृष्टांततः स्मृता ५१ वैश्यस्य वर्तमानस्य वैश्यायां भरतर्षभ ॥ शूद्रायां चापि कौतयेत योर्विनिमयः स्मृतः ५२ पंचधा तु भवेत्कार्यं वैश्यस्वभरतर्षभ ॥ तयोरपत्येव क्षयामिविभागं च जनाधिप ५३ वैश्यापुत्रेण हर्तव्याश्चत्वारोऽंशाः पितुर्धनात् ॥ पंचमस्तु स्मृतो भागः शूद्रापुत्राय भारत ५४ सोऽपि दत्तं हरेत्पित्रानादत्तं हर्तुमर्हति ॥ त्रिभिर्वर्णैः सदा जातः शूद्रो देयधनो भवेत् ५५ शूद्रस्य स्यात्सवर्णैर्भार्या नान्या कथंचन ॥ समभागाश्च पुत्राः स्युर्यदि पुत्रशतं भवेत् ५६ जातानां समवर्णायाः पुत्राणामविशेषतः ॥ सर्वेषामेव वर्णानां समभागो धनात् स्मृतः ५७ ज्येष्ठस्य भागो ज्येष्ठः स्यादेकां शोयः प्रधानतः ॥ एष दायविधिः पार्थ पूर्वमुक्तः स्वयं भुवा ५८ समवर्णां सुजातानां विशेषोऽस्त्वपरो नृप ॥ विवाहवैशिष्ट्यं कृतः पूर्वपूर्वो विशिष्यते ५९ हरेज्येष्ठः प्रधानांशमेकं तुल्या सुतेष्वपि ॥ मध्यमो मध्यमं चैव कनीयांस्तु कनीयसम् ६० एवं जातिपुसर्वासु सवर्णः श्रेष्ठतां गतः ॥ महर्षिरपि चैतद्वै मारीचः काश्यपोऽब्रवीत् ६१ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मैरिक्थविभागो नाम सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अर्था लोभाद्वाकामाद्वा वर्णानां चाप्यनिश्चयात् ॥ अज्ञानाद्वापि वर्णानां जायते वर्णसंकरः १ तेषामेतेन विधिना जातानां वर्णसंकरे ॥ को धर्मः कानि कर्माणि तन्मे ब्रूहि पितामह २ ॥ भीष्म उवाच ॥ चातुर्वर्ण्यस्य कर्माणि चातुर्वर्ण्यं च केवलम् ॥ असृजत्सहियज्ञार्थं पूर्वमेव प्रजापतिः ३ भार्याश्च तस्मै विप्रस्य द्वयोरात्मा प्रजायते ॥ आनुपूर्व्या द्वयोर्हीनी मातृजात्यौ प्रसूयतः ४

रदर्शनेन वर्णानामज्ञानाच्चावश्यं वर्णसंकरो भवत्येवेत्यर्थः १ एतेनोक्तेन विधिना प्रकारेण २ तत्र प्रथमं चत्वार एव वर्णाय ज्ञार्थं सृष्टास्तत्र शूद्राणां सेवाद्वारा ज्ञार्थत्वं ननु साक्षात् । 'तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवकृष्टः' इति श्रुतेः ३ आत्मा ब्राह्मण एव क्षत्रियायामपि जायत इत्यर्थः सच किंचिन्नीचः यदाह मनुः । 'स्त्रीष्वनंतरजाता सुद्विजैरुत्पादितान् सुतान् । सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान्' इति । मातृजात्यौ वैश्यायां वश्योऽब्रवीत् नाम शूद्रायां शूद्रो निषादो नाम पारशवोऽब्रवीत् मनुः । 'ब्राह्मणा द्वेऽयं कन्यायां भवद्वौ नाम जायते ॥ निषादः शूद्रकन्यायां पारशव उच्यते' इति ४

एतद्व्याचष्टे परमिति । 'शवात्पयुवा एतत्तद्वृक्षान्यं च शूद्रः' इति श्रुतेः शवस्थानतुल्याच्छूद्रात्परमुत्कृष्टं पद्मार्थायुतं पद्मपादयुक्तं जगमश्मशानं शूद्र इति श्रुत्यर्थः ५ तंत्रमुपकरणं वयसाज्येष्ठोऽपि पारशवो द्विजस्य त्रिवर्णजस्य यवीयान् कनीयानेवेति संबंधः ६ वैश्यायामपि क्षत्रियात्क्षत्रिय एव भवतीत्याह द्वयोरिति ऊघ्राः शूद्रविशेषाः ७ वैश्यात् शूद्रायामपि वैश्य एव भवतीत्याह द्वे इति ८ अतः स्वपितुरविशिष्टोनाधिकः सन्नधमः शूद्रो गुरुणा ब्राह्मणादीनां दारप्रधर्षकश्चेत् बाह्यं चांडालादि ९ विप्रायामिति सूतः सारथिः जातितः कर्मतश्च । सूतानामश्वसारथ्यमित्युक्तेः स्तोमक्रियास्तोत्रकरणं च राजादीनां यथोक्तं । 'सूताः पीराणिकामताः' इति मोदल्यं स्त्रीकार्यमंतः पुररक्षणादितत्कारित्वं । 'वैदेहकानां स्त्रीकार्यम्' इत्युक्तेः अपवर्जितं संस्कारानर्हं १० वध्यानां चोरादीनां शिरःछेदादिकार्यकारिणं वधघ्नं ११ बंदीति 'भागधानां वाणिज्यपथः' इति मनुः वाक्यं प्रस्तावसदृशी उक्तिः निषादस्तथा क्षत्तानाम यदाह मनुः । 'शूद्रादायोगवः क्षता चंडालश्चाधमो नृणां ।

परं शवाद्ब्राह्मणस्यैव पुत्रः शूद्रापुत्रं पारशवं तमाहुः ॥ शुश्रूषकः स्वस्य कुलस्य सस्यात्स्वचारित्रं नित्यमथोन जह्यात् ५ सर्वानुपायानथसंप्रधार्य समुद्धरेत् स्वस्य कुलस्य तंत्रम् ॥ ज्येष्ठो यवीयानपि यो द्विजस्य शुश्रूषया दानपरायणः स्यात् ६ तिस्रः क्षत्रियसंबंधा द्वयोरात्माऽस्य जायते ॥ हीनवर्णास्तृतीयायां शूद्रा उग्रा इति स्मृतिः ७ द्वे चापि भार्ये वैश्यस्य द्वयोरात्माऽस्य जायते ॥ शूद्रा शूद्रस्य चाप्येका शूद्रमेव प्रजायते ८ अतोऽपि शिष्टस्त्वधमो गुरुदारप्रधर्षकः ॥ बाह्यं वर्णं जनयति चातुर्वर्ण्यं विगर्हितम् ९ विप्रायां क्षत्रियो बाह्यं सूतं स्तोमक्रियापरम् ॥ वैश्यो वैदेहकं चापि मोदल्यमपवर्जितम् १० शूद्रश्चांडालमत्युग्रं वधघ्नं बाह्यवासिनम् ॥ ब्राह्मण्यां संप्रजायत इत्येते कुलपांसनाः ॥ एते मतिमतां श्रेष्ठवर्णसंकरजाः प्रभो ११ बंदी तु जायते वैश्यान्मागधो वाक्यजीवनः ॥ शूद्रानिषादो मत्स्यघ्नः क्षत्रियायां व्यतिक्रमात् १२ शूद्रादायोगवश्चापि वैश्यायां ग्राम्यधर्मिणः ॥ ब्राह्मणैरप्रतिग्राह्यस्तक्षास्वधनजीवनः १३ एतेऽपि सदृशान् वर्णान् जनयंति स्वयोनिषु ॥ मातृजात्याः प्रसूयंते ह्यवराहीनयोनिषु १४ यथा चतुर्वर्णेषु द्वयोरात्मास्य जायते ॥ आनंतर्थात् प्रजायंते तथा बाह्याः प्रधानतः १५ ते चापि सदृशं वर्णं जनयंति स्वयोनिषु ॥ परस्परस्य दारेषु जनयंति विगर्हितान् १६ यथा शूद्रोऽपि ब्राह्मण्यां जंतुं बाह्यं प्रसूयते ॥ एवं बाह्यतराद्वाह्यश्चातुर्वर्ण्यात् प्रजायते १७ प्रतिलोमं तु वर्धते बाह्याद्वाह्यतरात्पुनः ॥ हीनाद्धीनाः प्रसूयंते वर्णाः पंचदशैव तु १८ अगम्या गमनाच्चैव जायते वर्णसंकरः ॥ बाह्यानामनु जायंते सैरंध्यामागधेषु च ॥ प्रसाधनोपचारज्ञमदासंदासजीवनम् १९

वैश्यराजन्यविप्रासुजायते वर्णसंकराः' इति अस्य वृत्तिमनुरन्यामाह । 'क्षत्रप्रपुलकसानां तु विलोको वधबंधनम्' इति अत्र मनुना निषादोऽनुलोमजेषु क्षत्ताचप्रतिलोमजेषु कृतः । व्यासेन तु विपरीतमुक्तं विदुरेक्षतृशब्दं तत्र तत्र प्रयुज्यानेन । अतएव शूद्रानिषादो जातः पारशवोऽपि वा । 'क्षत्रियमागधं वैश्यात् शूद्रात्क्षत्तारमेव वा' इति याज्ञवल्क्य उभयप्रवाशब्दं पठन्नयोर्निषादत्वक्षत्तत्वे सूचयति तेन विप्रात् शूद्रायां क्षत्ता शूद्रात्क्षत्रियायां निषाद इत्यपि साधु १२ ग्राम्यधर्मिणः ग्राम्यधर्मो भिद्युनंतद्वतः तक्षावर्धकिः १३ एतेन अवंधपारशवोऽपि सूतवैदेहकचंडालाः मागधनिषादायोगवाः तेषां स्वयोनावनंतरयोर्नौ च स्वात्मैव जायते पूर्ववत् । व्यवहितनीचयोर्नौ तु मातृजातीया इति श्लोकद्वयार्थः १४ । ते चापि संकरजा अपि विगर्हितान् अधमादुत्तमायामुत्तमादधमायां वासूतां वष्टादिवान्निगर्हितानेव जनयंतीत्यर्थः १५ । १७ । १८ पंचदश बाह्या उक्तास्तान् व्याचष्टे बाह्यानामित्यादिना मागधेषु सैरंध्यामित्यभेदेनान्वयः सैरंध्रकर्मव्याचष्टे प्रसाधनेति प्रसाधनं राजादीनां पुंसामलंकरणं पुरुषैः सैरंध्रैः राजस्त्रीणां च सैरंध्रीभिरुपचारस्तेषां दिव्यांगरागाद्यर्पणेन स्तवादिना च संतोषणं तदभिज्ञं अदासभितिसामान्येन पुंसकं १९

अतःअत्रमागधविशेषैरंघ्रयोनावायोगवमायोगवस्यापत्त्यसंघनामसूतेऽर्थादायोगवसंघनागुरादृतीतिमनु । तस्यामेवमागध्यामैरेयकेनामतःमाधुकंमयकरंमत्तश्चपुत्रवैदेहःसूते २७ मधुरं मधुमीनविशेषानरात्यादत्तेतमधुरं दासनामतः मृतपंचमशानाधिकारिणं २१ एतेमागध्यामायोगवादिभ्यश्चतुर्भ्यःक्रमाज्जायंतेइत्युपसंहरति चतुरद्विति एतेचत्वारोवागुरादिनाजीवतीति तेमाधोपजीविनःअन्येऽपिचत्वारोमागध्याविश्रुताःसजातीयाउत्पद्यंतेतेषांनामानि मांसमित्यादि मांसमांसविक्रेतारंस्वादुकरंमांसस्यैवसंस्कारकं क्षात्रसूदंशूद्रमितिपाठत्रयेऽपिशाकाद्यन्नपाक करं सौगंधमुक्तलक्षणसंघ्रं एकस्यैवमागधस्यैतद्वृत्तिचतुष्टयमुक्तमितिज्ञेयं २२ आयोगव्यावैदेहकादिभ्योजातांस्त्रीभेदानाहसार्धद्वयेन वैदेहकादिति २१ । २४ क्षुद्रद्विति निषाद्यावैदेह कातक्षुद्रोभेदः अंघ्रश्चआरण्यपशुहिंसकौकारावराख्यश्चर्मकारश्चेतित्रयोभवंतीत्यर्थः २५ चंडालानिषाद्यामेव त्वक्सारोवेणुः २६ आहिंडकद्वितिस्पष्टार्थोऽश्लोकौ २७ । २८ इतीति अत्रमागध्यामायोगववैदेहकनिषादचंडालैश्चत्वारस्तेरेवायोगव्यास्वीपवर्जितेस्त्रयोनिषाद्यांचंडालवैदेहाभ्यांद्वावैदेहांचंडालनिषादाभ्यांद्वाविदेहांचंडालाचैकद्विद्विद्वदशमेदाउक्ताः । 'शूद्रा

अतश्चायोगवसूतेवागुराबंधजीवनम् ॥ मैरेयकंचवैदेहःसंप्रसूतेऽथमाधुकम् २० निषादोमधुरसूतेदासनावोपजीविनम् ॥ मृतपंचापिचांडालःश्वपाकमिति विश्रुतम् २१ चतुरोमागधीसूतेकूरान्मायोपजीविनः ॥ मांसंस्वादुकरंक्षौद्रंसौगंधमितिविश्रुतम् २२ वैदेहकाच्चपापिष्ठाकूरमायोपजीविनम् ॥ निषादान्मद्र नाभंचखरयानप्रयायिनम् २३ चांडालात्पुलकसंचापिखराश्वगजभोजिनं ॥ मृतचैलप्रतिच्छत्रांभिन्नभाजनभोजिनम् २४ आयोगवीषुजायंतेहीनवर्णास्तुते त्रयः ॥ क्षुद्रोवैदेहकादंघ्रोवहिर्ग्रामप्रतिश्रयः २५ कारावरोनिषाद्यांतुचर्मकारःप्रसूयते ॥ चांडालात्पांडुसौपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान् २६ आहिंडकोनिषा देनैवैदेहांसंप्रसूयते ॥ चंडालेनतुसौपाकश्चंडालसमवृत्तिमान् २७ निषादीचापिचांडालात्पुत्रमंतेवसायिनम् ॥ इमशानगोचरंसूतेबाह्यैरपिवहिष्कृतम् २८ इत्येतेसंकरेजाताःपितृमातृव्यतिक्रमात् ॥ प्रच्छन्नावाप्रकाशावावेदितव्याःस्वकर्मभिः ॥ चतुर्णामेववर्णानांधर्मोऽनान्यस्यविद्यते २९ वर्णानांधर्महीनेषुसंख्या नास्तीहकस्यचित् ३० यदृच्छयोपसंपन्नैर्यज्ञसाधुबहिष्कृतैः ॥ बाह्याबाह्यैश्चजायंतेयथावृत्तियथाश्रयम् ३१ चतुष्पथइमशानानिशैलांश्चान्यान्वनस्पतीन् ॥ काष्ण्यासमलंकारंपरिगृह्यचनित्यशः ३२ वसेयुरेतेविज्ञातावर्तयंतःस्वकर्मभिः ॥ युंजंतोवाप्यलंकारांस्तथोपकरणानिच ३३ गोब्राह्मणायसाहाय्यं कुर्वाणवैनसंशयः ॥ आनृशंस्यमनुक्रोशःसत्यवाक्यंतथाक्षमा ३४

जातोनिषाद्यांतुसवैकुण्ठकःस्मृतः । वैदेहकेनत्वंबध्नामुत्पन्नोवेनउच्यते'इतिद्वौ । 'द्विजातयःसवर्णास्तुजनयंत्यव्रतांस्तुयान् । तान्सावित्रीपरिभ्रष्टान्वात्यानित्यमिभिर्देशे'इतिवात्यजा तीयएकइत्येवंमनूकौस्त्रिभिःसहपंचदशसंकरजाताः । वात्यस्यापिधर्मसांक्यादेतेष्वेवगणना । प्रच्छन्नाअज्ञातयोनयोऽपिपूर्वोक्तैःकर्मभिस्तेऽमुकयोनयइतिवेदितव्याः २९ चातुर्वर्ण्यस्यैव धर्माःशास्त्रेविहिताःइतरेषांतुजातिभेदानांधर्मनियमइयत्ताचनास्ति तथाहि चतुर्भ्योवर्णोभ्यःपञ्चलोकमजाःपण्डितोमजाश्चेतिद्वादश । तेभ्योपिषष्टिषष्टिरुल्लोमजाःषष्टिर्विलोमजाइतिद्वात्रिंशद धिकंशतंतेभ्यएवंप्रातिलोम्यानुलोम्यगणनायांतेभ्यस्तेभ्यश्चैवमनन्ताभेदामवन्ति तेचसर्वेपंचदशस्वेवांतर्भवतीतितावतामेवपरिगणनंकृतमित्युर्थः ३० यदृच्छयाजात्यनियमेनउपसंपन्नैर्मिथुनी भावंगतैर्यज्ञैःसाधुभ्यश्चबहिष्कृतैर्यथावृत्तियथाश्रयंजीविकांजातिविशेषंचयदृच्छयातत्तत्कर्षणप्राप्ताइत्यर्थः ३१ । ३२ । ३३ तेषांसाधारणान्धर्मानाह गविति ३४

३५ यथेति निहीनासुरेतःसेकंनकुर्यादितिभावः ३६ तदर्थमेवचौरेभ्यइवस्त्रीभ्यश्चात्मानंरक्षेदित्याहद्वाभ्यां अविद्वांसमिति ३७ । ३८ कलुषयोनिजंसंकरयोनिजं आर्यशूदेजातत्वादार्थरूप मिवभासमानमप्युत्पत्तितोऽनार्थ ३९ नानाभावेरार्येभ्यःपृथग्भूताभिश्चेष्टाभिःसमन्वितंनरंसंकरयोनिजंजामीयात् ४० अनार्यत्वादिष्वेकैकमपिकलुषयोनिस्त्वव्यंजकंकिमुतद्वेद्रीणिंसर्वाणिचेति भावः ४१ प्रकृतियोनिं नियच्छतिगृहितुंशक्नोतीत्यर्थः ४२ व्याघ्रइत्युपलक्षणंवीजादेरपि यथातिर्यक्स्थायरादिकंवीजगुणंनत्यजत्येवंमनुष्योऽपिस्त्वर्थः ४३ संच्छन्नेषुगुणेषुपिपत्यजन्मनीति

स्वशरीरैरपित्राणंवाह्यानांसिद्धिकारणम् ॥ भवंतिमनुजव्याघ्रतत्रमेनास्ति संशयः ३५ यथोपदेशंपरिक्तीर्तितासुनरःप्रजायेतविचार्यशुद्धिमान् ॥ निहीनयो निहिंसुतोऽवसादयेतितीर्षमाणंहियथोपलोजले ३६ अविद्वांसमलंलोकेविद्वांसमपिवापुनः ॥ नयंतिह्यपथंनार्यःकामक्रोधवशानुगम् ३७ स्वभावश्चैवनारीणां नराणामिहद्रूपणम् ॥ अत्यर्थेनप्रसजंतेप्रमदासुविपश्चितः ३८ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ ॥ वर्णापेतमविज्ञायनरंकलुषयोनिजम् ॥ आर्यरूपमिवा नार्यकथंविद्यामहेवयम् ३९ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥ ॥ योनिसंकलुषेजातंनानाभावसमन्वितम् ॥ कर्मभिःसज्जनार्चीर्णैर्विज्ञेयायोनिशुद्धता ४० अनार्य त्वमनाचारःकूरत्वंनिष्क्रियात्मता ॥ पुरुषंव्यंजयंतीहलोकेकलुषयोनिजम् ४१ पित्र्यंवाभजतेशीलंमातृजंवातथोभयम् ॥ नकथंचनसंकीर्णःप्रकृतिस्वानिय च्छति ४२ यथैवसदृशरूपेमातापित्रोर्हिजायते ॥ व्याघ्रश्चित्रैस्तथायोनिपुरुषःस्वानियच्छति ४३ कुलेस्रोतसिसंछन्नेयस्याद्योनिंसंकरः ॥ संश्रयत्ये वतच्छीलंनरोल्पमथवाबहु ४४ आर्यरूपसमाचारंचरंतंकृतकेपथि ॥ सुवर्णमन्यवर्णंवास्वशीलंशास्तिनिश्चये ४५ नानावृत्तेषुभूतेषुनानाकर्मरतेषुच ॥ जन्मवृत्तसमंलोकेसुश्लिष्टंनविरज्यते ४६ शरीरमिहसत्त्वेननतस्यपरिकल्प्यते ॥ ज्येष्ठमध्यावरंसत्त्वंतुल्यसत्त्वंप्रमोदते ४७ ज्यायांसमपिशीलेनविहीनंनैवपूजयेत् ॥ अपिशूद्रंचधर्मज्ञंसदृत्तमभिपूजयेत् ४८ आत्मानमारव्यातिहिकर्मभिर्नरःसुशीलचारित्रकुलैःशुभाशुभैः ॥ प्रनष्टमप्याशुकुलंतथानरःपुनःप्रकाशंकुरुतेस्वक मर्तः ४९ योनिष्वेतासुसर्वासुसंकीर्णास्वितरासुच ॥ यत्रात्मानंनजनयेद्बुधस्तांपरिवर्जयेत् ॥ ५० ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणि आनुशासनिकेप० दानधर्मेविवाहधर्मे वर्णसंकरकथनेअष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥

शेषः सःतच्छीलंसंकरकर्तुंस्वभावं ४१ स्वस्यशीलंस्वभावोनिश्चयेकार्यस्यानिष्ठायांसुवर्णंशोभनवर्णमन्यवर्णंवापुरुषंशास्तिकययति सुवर्णोबहिःकरोऽपिकार्यकालेदयालुर्भवति दुर्वर्णश्चानित्यं मृदुरपिफलकालेदारुणोभवतीतिभावः ४५ सुश्लिष्टंशोभनवृत्तेननविरज्यतेउपचितंवृत्तंविहायजन्मान्यथातिष्ठतीत्यर्थः ४६ तस्यसंकरजस्यशरीरंसत्त्वेनशास्त्रियशुद्धयानपरिकल्प्यते ननीच मार्गादपकल्प्यतेवीजगुणस्यप्राबल्यात् सत्त्वस्यकालभेदेनज्येष्ठश्चादिमावेऽप्यनुल्यसत्त्वंशरीरारंभकंयत्सत्त्वंज्येष्ठायन्यतमंतदेवप्रमोदतेअन्यतूत्पन्नमपिसत्त्वंशारदिकाभ्रवल्लीयतइतिभावः ॥ ४७ । ४८ । ४९ । ५० ॥ ॥ इति अनुशासनपर्वणिनीलकंठीविभारतभावदीपे अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥

पूर्वकृत्स्नद्विज्ञानार्थमनार्यत्वमनाचारः कर्तव्यनिष्क्रियात्मतेतिसंकरजस्यलक्षणान्पुत्रानि । इदानीं यन्मेमाताप्रममादयच्चाचाराननुव्रतम् । तन्मेरेतः पितावृत्ताम् इति मंत्रालिमात् माता प्रमादादकामकाराद्वायदननुव्रतप्रतिकूलपरस्यरेतसोधारणंचचारकृतवती तत्रेतः मेमपितावृत्तास्वीयंकरोतु पालनसंस्कारादिकर्तृत्वात् । यथाउत्पततः पक्षिणो मुखान् पतितं बीजं पर क्षेत्रे अखिलं क्षेत्रपतेरेव न तु बीजपतेस्तद्वत् तथा । 'अप्रमत्तारक्षततंतुमेतमावः क्षेत्रे परबीजान्यवाप्सुः । जनयितुः पुत्रो भवतिसंपराधेमो घंवेता कुरुते तंतुमेतम्' इति द्विविधशास्त्रश्रवणात् क्षेत्रजः पुत्रः संस्कार्यो न वेतिसंदिहानः पृच्छति ब्रूहीति १ विप्रवादाः विविधाः प्रवादाः पूर्वोक्ता एव २ अत्रोत्तरमाह आत्मेति अनंतरजः औरसः निरुक्तजः स्वक्षेत्रे ज्योरेतः सेकार्यं मुक्तस्तजः प्रसृतोऽनिरुक्तोऽपि यो लोलात्परक्षेत्रे तः संचितस्तजः प्रसृतजः ३ तथा पतितत्वात्स्वभार्याया भवेज्जातः भार्यायाः तृतीयाधेपथी दत्तः पंचमः कृतः क्रीतः स्वयमुपायगम्पोवा

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ब्रूहि तात कुरुश्रेष्ठ वर्णानां त्वं पृथक् पृथक् ॥ कीदृश्यां कीदृशाश्चापि पुत्राः कस्य च केचते १ विप्रवादाः सुबहवः श्रूयंते पुत्रकारिताः ॥ अत्र नो मुह्यतां राजन् संशयं छेदुमर्हसि २ ॥ भीष्म उवाच ॥ आत्मा पुत्रश्च विज्ञेयस्तस्यानंतरजश्च यः ॥ निरुक्तजश्च विज्ञेयः सुतः प्रसृतजस्तथा ३ पतितस्य तु भार्याया भर्ता सुसमवेतया ॥ तथा दत्तकतौ पुत्रावध्यूढश्च तथाऽपरः ४ षडपध्वंसजाश्चापि कानीनापसदास्तथा ॥ इत्येते वै समाख्यातास्तान् विजानीहि भारत ५ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ षडपध्वंसजाः केस्युः केवाप्यपसदास्तथा ॥ एतत्सर्वं यथा तत्त्वं व्याख्यातुं मे त्वमर्हसि ६ ॥ भीष्म उवाच ॥ त्रिषु वर्णेषु पुत्रा ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ॥ वर्णयोश्च द्वयोः स्यातां यौ राजन्यस्य भारत ७ एको विद्वर्ण एवाथ तथाऽत्रैवोपलक्षितः ॥ षडपध्वंसजास्ते हितैवापसदान् शृणु ८ चांडलो ब्राह्मणवैद्यौ च ब्राह्मण्यां क्षत्रिया सुच ॥ वैश्यायां चैव शूद्रस्य लक्ष्यं तेऽपसदास्त्रयः ९ मागधो वामकश्चैव द्वौ वैश्यस्योपलक्षितौ ॥ ब्राह्मण्यां क्षत्रियायां च क्षत्रियस्यैक एव तु १० ब्राह्मण्यां लक्ष्यं तेऽसूत इत्येतेऽपसदाः स्मृताः ॥ पुत्रा ह्येते न शक्यं ते मिथ्या कर्तुं नराधिप ११ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ क्षेत्रजं केचिदेवाहुः सुतं केचितु शुक्रजम् ॥ तुल्यावैतौ सुतौ कस्य तन्मे ब्रूहि पितामह १२ ॥ भीष्म उवाच ॥ रेतजो वा भवेत् पुत्रस्त्यक्तो वा क्षेत्रजो भवेत् ॥ अध्यूतः समयं भित्त्वेत्येतदेव निबोध मे १३ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ रेतजं विद्वै पुत्रं क्षेत्रजस्यागमः कथम् ॥ अध्यूतं विद्वै पुत्रं भित्त्वा तु समयं कथम् १४

पठः अध्यूतः यस्य माता गर्भवत्येव ऊढा तादृशः सप्तमः ४ षडपध्वंसजा वक्ष्यमाणाः कानीनः कन्यायां विवाहात् प्रागुत्पन्नश्चतुर्दशः अपसदाः वक्ष्यमाणाः षट् एते विंशतिः तान्सर्वान् पुत्रा निति विजानीहि ५ । ६ । ७ परवर्णास्वनुलोमजाः षडपध्वंसजाः विलोमजा अपसदाः षडिति ज्ञेयम् ८ । ९ । १० मिथ्या कर्तुं मे ते पुत्रान् भवन्तीति वक्तुं न शक्यं तद्वत्यर्थः अयं भावः । अप्रमत्तेति श्रुतिरनौरसस्याप्राज्ञस्त्यमात्रपरा । यन्मे मातेति श्रुतिस्त्वनौरसस्यापि पुत्रत्वमस्तीत्येवं परेतिन कश्चिद्विरोधः । तथा चानौरस औरसो वा सुशीलः श्राद्धपरः पितृणां स्वर्गाय भवति विपरीतस्तु नराधेति ११ कस्य द्वयोः पित्रोः क्षेत्रपतिनिषेक्तोर्मध्ये कस्यायं पुत्रः उभयोः पितृत्वाविशेषादित्यर्थः १२ यथारेतो ज औरसः पुत्र एव क्षेत्रजोऽपि बीजदेन त्यक्तश्चेत्स्वीय एव भवति एवमध्यूतोऽपि रेतः पतिना त्यक्तश्चेद्भोदरेव अत्यक्तो तु द्वावपि रेतः प्रदस्येनेत्यर्थः एतदेव भोत्तराभ्यां व्याचष्टे रेतजमिति आगमः पुत्रत्वमापकं शास्त्रं कथं कीदृशं समयं भेदश्च कथमित्यर्थः १४

कारणांतरे लोकापवादादिमये सति १५ आगममुक्ता समयमेव माह पुत्रेति यो गमैवर्तीत्यादिभीते तत्र स पुत्रो बोदरेव क्षेत्रजो न पुत्रसे कुरारमजः १६ अन्येति बलजन्यकः परक्षेत्रे जातः पुत्रोऽमुक्त सदृशोऽमुक्त सदृशो यमितितदीयत्वेन लक्ष्यते हंतुं गृहीतुं दृष्टांतं प्रत्यक्षमेवोपगतो ह्याहः दृश्यते चापि सा कन्यामिति स्मृतेः एवं चाध्यूतो बोदः पुत्रकाम्याभावे रेतः पतेरेव भवतीत्युक्तम् १७ । १८ शुक्र क्षेत्रयोरन्यतरदपि यन्न पुत्रत्वे प्रमाणं न लक्ष्यं भवति सकृत्कः पुत्रः कीदृश इत्यर्थः १९ । २० तस्य पोषयितुः पुत्रः सतद्वर्णोऽपोषयितुर्वर्णः २१ कथं केन प्रकारेण कस्य वाऽप्यमिति ज्ञातव्यं कथं वाऽस्य संस्कारः

॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ आत्मजं पुत्रमुत्पादयस्त्यजेत् कारणांतरे ॥ न तत्र कारणं रेतः संक्षेत्रस्वामिनो भवेत् १५ पुत्रकामो हि पुत्रार्थे यावृणीते विशांपते ॥ क्षेत्रजं तु प्रमाणं स्यान्नैव तत्रात्मजः सुतः १६ अन्यत्र क्षेत्रजः पुत्रो लक्ष्यते परतर्पणम् ॥ न ह्यात्मा शक्यते हंतुं दृष्टांतोपगतो ह्यसौ १७ कचिच्च कृतकः पुत्रः संग्रहादेव लक्ष्यते ॥ न तत्र रेतः क्षेत्रं वा यत्र लक्ष्येत भारत १८ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कीदृशः कृतकः पुत्रः संग्रहादेव लक्ष्यते ॥ शुक्रक्षेत्रं प्रमाणं वा यत्र लक्ष्यं न भारत १९ ॥ भीष्म उवाच ॥ मातापितृभ्यां यस्त्यक्तः पथियस्तं प्रकल्पयेत् ॥ न चास्य मातापितरौ ज्ञायेतां सद्भिः कृत्रिमः २० अस्वामिकस्य स्वामित्वं यस्मिन् संप्रतिलक्ष्यते ॥ यो वर्णः पोषयेत्तं चतुर्द्वर्णस्तस्य जायते २१ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ कथमस्य प्रयोक्तव्यः संस्कारः कस्य वा कथम् ॥ देया कन्या कथं चेति तन्मे ब्रूहि पितामह २२ ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ आत्मवत्तस्य कुर्वीत संस्कारं स्वामिवत्तथा ॥ त्यक्तो मातापितृभ्यां यः सर्वर्णं प्रतिपद्यते २३ तद्गोत्रं वंधुजंतस्य कुर्यात्संस्कारमच्युत ॥ अथ देया तु कन्या स्यात्तद्वर्णस्य युधिष्ठिर २४ संस्कर्तुं वर्णगोत्रं च मातृवर्णविनिश्चये ॥ कानीनाध्यूढजौ वापि विज्ञेयौ पुत्रकिल्विधौ २५ तावपि स्वाविवसुतौ संस्कार्याविति निश्चयः ॥ क्षेत्रजो वाप्यपसदो येऽध्यूढास्ते पुत्राऽप्युत २६ आत्मवद्वै प्रयुंजीरन्संस्कारान् ब्राह्मणादयः ॥ धर्मशास्त्रेषु वर्णानां निश्चयोऽयं प्रदृश्यते २७ एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिके प० दानधर्मे विवाहधर्मे पुत्रप्रतिनिधिकथने एकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ दर्शने कीदृशः स्नेहः संवासे च पितामह ॥ महाभाग्यं गवांचैव तन्मे व्याख्यातुमर्हसि १ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ हंतते कथयिष्यामि पुराष्टतं महादुते ॥ नहुषस्य च संवादं महर्षेऽश्विनस्य च २ पुरामहर्षिश्च्यवनो भार्गवो भरतर्षभ ॥ उदवासकृतारं भोवभूवसमहाव्रतः ३

प्रयोक्तव्य इति प्रश्नः २९ सस्वामिवद्वर्णं प्रतिपद्यते अतः स्वामी तस्यात्मवत्संस्कारं करोति २९ मन्वन्वयवर्षस्वशांकायां कथमेतत्स्यादित्याशंकपाह तदिति अन्यवर्णस्वनिश्चये तद्गोत्रवर्णजे पुत्रो जादियोग्यमेव तस्य संस्कारं स्वामी कुर्यात् । अनिश्चये तु येमसंस्कृतस्तस्येव वर्णो गोत्रं च संस्कारसामर्थ्याद्भवतीत्यर्थः । अन्पगोत्रोऽप्यन्यवर्णोऽपि संस्कर्तुं रेव वर्णगोत्रे भजत इति भावः २९ । २५ । २६ २७ । २८ ॥ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकंठे विभा रतभावदीपे एकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ ॥ एवं यज्ञांगानां स्त्रीचनस्त्रिजात्मनां शुद्धिमुक्ता पद्मे दक्षिणात्वेनोपस्थितानां गवां माहात्म्यं पृच्छति दर्शने इति परपीडादर्शने परस्मैसंवासे च कीदृशः स्नेह आनुशास्यं च कर्तव्यं गवां माहात्म्यं च ब्रूहीति प्रश्नद्वयम् १ तस्योत्तरं तत्रेणाह हंतरेत्यादिना २ । ३

४१. ५. ६. ७. ८. ऊर्ध्वस्थितः उपविष्टः ९. १०. आसतः आसीनस्य ११. १२. १३. १४. अभ्यकिरन्वयासतः १५. १६. १७. १८. १९. शंखानां जलजंतुविशेषाणां नखानिनेः

निहत्यमानं क्रोधं च प्रहर्षं शोकमेव च ॥ वर्षाणि द्वादशमुनिर्जलवासेषु तवतः ४ आदधत्सर्वभूतेषु विश्रंभं परमं शुभम् ॥ जले चरेषु सर्वेषु शीतं रश्मिं रिव प्रभुः ५
स्थाणुभूतः शुचिर्भूत्वा देवतेभ्यः प्रणम्य च ॥ गंगायमुनयोर्मध्ये जलं संप्रविशेह ६ गंगायमुनयोर्वेगं सुभिमंभीमानिः स्वनम् ॥ प्रतिजग्राह शिरसा वातवेगसमं जवे
७ गंगाचयमुनाचैव सरितश्च सरांसि च ॥ प्रदक्षिणमृषिचक्रुर्न चैनं पर्यपीडयन् ८ अंतर्जलेषु सुष्वापकाष्ठभूतो महासुनिः ॥ ततश्चोर्ध्वस्थितो धीमानभवद्भरत
र्षभ ९ जलाकसांसत्त्वानां भूवप्रियदर्शनः ॥ उपाजिघ्रंत च तदा तस्योष्ठं हृष्टमानसाः १० तत्र तस्यासतः कालः समतीतोऽभवन्महान् ॥ ततः कदाचित्समये
कस्मिंश्चिन्मत्स्यजीविनः ११ तं देशं समुपाजग्मुर्जालहस्ता महाद्युते ॥ निषादा बहवस्तत्र मत्स्योद्धरणनिश्चयाः १२ व्यायता बलिनः शूराः सलिलेष्वनिव
र्तिनः ॥ अभ्याययुश्च तं देशं निश्चिता जालकर्मणि १३ जालं ते योजयामासुर्निःशेषेण जनाधिप ॥ मत्स्योदकं समासाद्य तदा भरतसत्तम १४ ततस्ते
बहुभिर्योगैः कैवर्ता मत्स्यकांक्षिणः ॥ गंगायमुनयोर्वारिजालैरभ्यकिरन्ततः १५ जालं सुविततं तेषां नवसूत्रकृतं तथा ॥ विस्तारायामसंपन्नं यतत्र सलिलेऽ
क्षिपन् १६ ततस्ते समुहचैव बलवच्च सुवर्तितम् ॥ अवतीर्य ततः सर्वे जालं चकुरिरेतदा १७ अभीतरूपाः संहृष्टा अन्योन्यवशवर्तिनः ॥ बवंधुस्तत्र मत्स्यां
श्च तथाऽन्यान् जलचारिणः १८ तथामत्स्यैः परिवृतं च्यवनं भृगुनंदनम् ॥ आकर्षयन्महाराज जालेनाथयदृच्छया १९ नदीशैवलदिग्धां गहरिश्मभ्रुजटा
धरम् ॥ लग्नैः शंखनखैर्गात्रे कोटैश्चित्रैरिवापितम् २० तं जालेनोद्धृतं दृष्ट्वा ते तदा वेदपारगम् ॥ सर्वे प्रांजल्यो दाशाः शिरोभिः प्रापतन्भुवि २१ परिखेदपरित्रासा
ज्जालस्याकर्षणेन च ॥ मत्स्या बभूवुर्व्यापन्नाः स्थलसंस्पर्शनेन च २२ समुनिस्ततदा दृष्ट्वा मत्स्यानां कदनं कृतम् ॥ बभूव कृपयाऽऽविष्टो निःश्वसंश्च पुनः पुनः
२३ ॥ निषादा ऊचुः ॥ अज्ञानाद्यत्कृतं पापं प्रसादं तत्र नः कुरु ॥ करवामप्रियं किं ते तन्नो ब्रूहि महासुने २४ इत्युक्तो मत्स्यमध्यस्थश्च्यवनो वाक्यमब्रवीत् ॥
यो मेऽद्य परमः कामस्तं शृणु ध्वंसमाहिताः २५ प्राणोत्सर्गं विसर्गं वामत्स्यैर्यास्याम्यहं सह ॥ संवासाव्रोत्सहेत्यक्तुं सलिलेऽभ्युषितानहम् २६ इत्युक्तास्ते निषा
दास्तु सुभृशं भयकंपिताः ॥ सर्वे विवर्णवदनानहुपायन्यवेदयन् २७ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मच्यवनोपाख्याने पं
चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ भीष्म उवाच ॥ नहुषस्तु ततः श्रुत्वा च्यवनं तं तथागतम् ॥ त्वरितः प्रययौ तत्र सहामात्यपुरोहितः १ शौचं कृत्वा यथान्यायं प्राज
लिः प्रयतो नृपः ॥ आत्मानमाचक्षे च च्यवनाय महात्मने २ अर्चयामास तं चापितस्य राज्ञः पुरोहितः ॥ सत्यव्रतं महात्मानं देवकल्पविशोपते ३

२०. १. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. ॥ इति अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि शीलकंठोपेभारतमावर्त्तये पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ नहुष उवाच १. २. ३.

४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०.

॥ नहुष उवाच ॥ ॥ करवाणि प्रियं किं ते तन्मे ब्रूहि द्विजोत्तम ॥ सर्वकर्तोऽस्मि भगवन् न्यदपि स्यात्सुदुष्करम् ४ ॥ ॥ च्यवन उवाच ॥ ॥ श्रमेण महता युक्ताः
कैवर्ता मत्स्यजीविनः ॥ मम मूल्यं प्रयच्छेभ्यो मत्स्यानां विक्रयैः सह ५ ॥ ॥ नहुष उवाच ॥ ॥ सहस्रं दीयतां मूल्यं निषादेभ्यः पुरोहित ॥ निष्कयार्थं भगव
तो यथाऽऽह भृगुनंदनः ६ ॥ ॥ च्यवन उवाच ॥ ॥ सहस्रं नाहमर्हामि किं वा त्वं मन्यसे नृप ॥ सदृशं दीयतां मूल्यं स्वबुद्ध्या निश्चयं कुरु ७ ॥ ॥ नहुष उवाच ॥
सहस्राणां शतं विप्रनिषादेभ्यः प्रदीयताम् ॥ स्यादिदं भगवन् मूल्यं किं वाऽन्यन्मन्यते भवान् ८ ॥ ॥ च्यवन उवाच ॥ ॥ नाहं शतसहस्रेण निमेषः पार्थिवर्षभ ॥
दीयतां सदृशं मूल्यममात्यैः सह चिंतय ९ ॥ ॥ नहुष उवाच ॥ ॥ कोटिः प्रदीयतां मूल्यं निषादेभ्यः पुरोहित ॥ यदेतदपि नो मूल्यमतो भूयः प्रदीयताम् १०
॥ च्यवन उवाच ॥ राजन्नाहमर्हकोटिभूयो वाऽपि महाद्युते ॥ सदृशं दीयतां मूल्यं ब्राह्मणैः सह चिंतय ११ ॥ ॥ नहुष उवाच ॥ ॥ अर्धराज्यं समग्रं वानिषादेभ्यः
प्रदीयताम् ॥ एतन्मूल्यमहं मन्ये किं वाऽन्यन्मन्यसे द्विज १२ ॥ ॥ च्यवन उवाच ॥ ॥ अर्धराज्यं समग्रं च मूल्यं नार्हामि पार्थिव ॥ सदृशं दीयतां मूल्यमृषिभिः
सह चिंतयताम् १३ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ महर्षेर्वचनं श्रुत्वा नहुषो दुःखकं शितः ॥ सचिंतयामास तदा सहामात्यपुरोहितः १४ तत्र त्वन्यो वनचरः कश्चिन्मू
लफलाशनः ॥ नहुषस्य समीपस्थो गविजातोऽभवन्मुनिः १५ स तमाभाष्य राजानमब्रवीद्विजसत्तमः ॥ तोषयिष्याम्यहं क्षिप्रं यथा तुष्टो भविष्यति १६ नाहं मि
थ्यावचो ब्रूयांस्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ॥ भवतो यदहं ब्रूयां तत्कार्यमविशंकया १७ ॥ ॥ नहुष उवाच ॥ ॥ ब्रवीतु भगवान्मूल्यं महर्षेः सदृशं भृगोः ॥ परित्राय स्वमा
मस्मद्विषयं च कुलं च मे १८ हन्याद्विभगवान् कुद्वैलोक्यमपि केवलम् ॥ किंपुनर्मां तपोहीनं बाहुवीर्यपरायणम् १९ अगाधांभसि मग्नस्य सामात्यस्य सक्त्रविजः ॥
प्लवोभवमहर्षेत्वं कुरु मूल्यविनिश्चयम् २० ॥ भीष्म उवाच ॥ नहुषस्य वचः श्रुत्वा गविजातः प्रतापवान् ॥ उवाच हर्षयन् सर्वानमात्यान् पार्थिवं च तम् २१ अनर्घ
यामहाराज द्विजावर्णेषु चोत्तमाः ॥ गावश्च पुरुषव्याघ्रगौरमूल्यं परिकल्प्यताम् २२ नहुषस्तु ततः श्रुत्वा महर्षेर्वचनं नृप ॥ हर्षेण महता युक्तः सहामात्यपुरोहितः २३
अभिगम्य भृगोः पुत्रं च्यवनं संशितव्रतम् ॥ इदं प्रोवाच नृपतं वाचा संतर्पयन्निव २४ ॥ नहुष उवाच ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ विप्रर्षेण वाकीतो सिभार्गव ॥ एतन्मूल्यमहं मन्ये
तव धर्ममृतांवर २५ ॥ च्यवन उवाच ॥ उत्तिष्ठाम्ये पराजेंद्र सम्यक्क्रीतोऽस्मि तेन च ॥ गोभिस्तुल्यं न पश्यामि धनं किंचिदिहाच्युत २६ कीर्तनं श्रवणं दानं दर्शनं
चापि पार्थिव ॥ गवां प्रशस्यते वीरसर्वपापहरं शिवम् २७ गावोलक्ष्म्याः सदा मूलं गोपुपाप्मानविद्यते ॥ अन्नमेव सदा गावो देवानां परमं हविः २८ स्वाहाकारवपट्कारौ
गोषु नित्यं प्रतिष्ठितौ ॥ गावो यज्ञस्य नेत्र्यो वै तथा यज्ञस्य ता मुखम् २९ अमृतं ह्यव्ययं दिव्यं क्षरं तिचवहंति च ॥ अमृताय तनंचैताः सर्वलोकनमस्कृताः ३०

॥७०॥

समुहूर्तसमाश्वस्यसहदेव्यामहायुतिः ॥ पुनरन्वेषणेयममकरोत्परमंतदा ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिकेपर्वणि दानधर्मेच्यवन
कुशिकसंवादेद्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ तस्मिन्नंतर्हितेविप्रेराजाकिमकरोतदा ॥ भार्याचास्यमहाभागातन्मेब्रूहिपितामह १
॥ भीष्मउवाच ॥ अट्टासमहीपालस्तमृषिसहभार्यया ॥ परिश्रांतोनिवृत्तेव्रीडितोनष्टचेतनः २ सप्रविश्यपुरीदीनोनाभ्यभाषतकिंचन ॥ तदेवचिं
तयामासच्यवनस्यविचेष्टितम् ३ अथशून्येनमनसाप्रविश्यस्वगृहंनृपः ॥ ददर्शशयनेतस्मिन्शयानंभृगुनंदनम् ४ विस्मितौतमृषिद्वद्वातदाश्रयंविचिं
त्यच ॥ दर्शनात्तस्यतुतदाविश्रांतौसंवभूवतुः ५ यथास्थानंचतौस्थित्वाभूयस्तंसंवाहतुः ॥ अथापरेणपाश्वेनसुष्वापसमहामुनिः ६ तेनैवचसकालेन
प्रत्यबुद्धयतवीर्यवान् ॥ नचतौचक्रतुःकिंचिद्विकारंभयशंकितौ ७ प्रतिबुद्धस्तुसमुनिस्तौप्रोवाचविशंपते ॥ तैलाभ्यंगोदीयतांमेस्त्रास्येऽहमेतिभारत ८
तौतथेतिप्रतिश्रुत्यक्षुधितौश्रमकर्शितौ ॥ शतपाकेनतैलेनमहार्हेणोपतस्थतुः ९ ततःसुखामीनमृषिवाग्यतौसंवाहतुः ॥ नचपर्याप्तमित्याहभार्गवःसुम
हातपाः १० यदातौनिर्विकारौतुलक्षयामासभार्गवः ॥ ततउत्थायसहस्रास्त्रानशालांविवेशह ११ कृतमेवतुतत्रासीत्स्त्रानीयंपार्थिवोचितम् ॥ असत्कृत्य
चतत्सर्वतत्रैवांतरधीयत १२ समुनिःपुनरेवाथनृपतेःपश्यतस्तदा ॥ नामूयांचक्रतुस्तौचदंपतीभरतर्षभ १३ अथस्नातःसमगवान्सिंहासनगतःप्रभुः ॥
दर्शयामासकुशिकंसभार्यंकुरुनंदनः १४ संहृष्टवदनोराजासभार्यःकुशिकोमुनिम् ॥ सिद्धमन्नमितिप्रह्वोनिर्विकारोन्यवेदयत् १५ आनीयतामितिमुनिस्तंचो
वाचनराधिपम् ॥ सराजासमुपाजहेतदन्नंसहभार्यया १६ मांसप्रकारान्विविधानशकानिविविधानिच ॥ वेसवारविकारांश्चपानकानिलघूनिच १७ रसालापू
पकांश्चिन्नान्मोदकानथखांडवान् ॥ रसान्नानाप्रकारांश्चवन्यंचमुनिभोजनम् १८ फलानिचविचित्राणिराजभोज्यानिभूरिशः ॥ बदरैर्गुदकाश्मर्यभल्लातकफला
निच १९ गृहस्थानांचयद्भोज्यंयच्चापिवनवासिनाम् ॥ सर्वमाहारयामासराजाशापभयात्ततः २० अथसर्वमुपन्यस्तमग्रतश्च्यवनस्यततः ॥ ततःसर्वस
मानीयतच्चशय्यासनंमुनिः २१ वस्त्रैःशुभैरवच्छाद्यभोजनोपस्करैःसह ॥ सर्वमादीपयामासच्यवनोभृगुनंदनः २२ नचतौचक्रतुःक्रोधंदंपतीसुमहामती ॥
तयोःसंप्रेक्षतोरेवपुनरंतर्हितोऽभवत् २३ तथैवचसराजर्षिस्तस्थौतारजनीतदा ॥ सभार्योवाग्यतःश्रीमान्नचकोपंसमाविशत् २४ नित्यंसंस्कृतमन्नंतुवि
विधंराजवेशमनि ॥ शयनानिचमुख्यानिपरिषेकाश्चपुष्कलाः २५ वस्त्रंचविविधाकारमभवत्समुपाजितम् ॥ नशशाकततोद्रुमंतरंच्यवनस्तदा २६
पुनरेवचविप्रर्षिःप्रोवाचकुशिकंनृपम् ॥ सभार्योभारथेनाशुवहयत्रव्रीम्यहम् २७

॥७०॥

੨੮ । ੨੯ । ੩੦ । ੩੧ । ੩੨ । ੩੩ । ੩੪ । ੩੫ । ੩੬ । ੩੭ । ੩੮ । ੩੯ । ੪੦ । ੪੧ । ੪੨ । ੪੩ । ੪੪ । ੪੫ । ੪੬ । ੪੭ । ੪੮ । ੪੯ । ੫੦ । ੫੧ । ੫੨ । ੫੩ । ੫੪ । ੫੫ । ੫੬ । ੫੭ ।

तथेतिचप्राहृपोनिर्विशंकस्तपोधनम् ॥ क्रीडारथोऽस्तुभगवन्तुसांग्रामिकोरथः २८ इत्युक्तःसमुनीराज्ञातेनहृष्टेनतद्वचः ॥ च्यवनःप्रत्युवाचेदंहृष्टःपरपु
रंजयम् २९ सज्जीकुरु रथंक्षिप्रंयस्तेसांग्रामिकोमतः ॥ सायुधःसपताकश्चशक्तीकनकयाष्टमान् ३० किंकिणीस्वननिर्घोषोयुक्तस्तोरणकल्पनैः ॥ जांबूनदनिव
द्धश्चपरमेषुशतान्वितः ३१ ततःसतंतथेत्युक्त्वाकल्पयित्वा महारथम् ॥ भार्यावामेधुरितदाचात्मानंदक्षिणेतथा ३२ त्रिदंडवज्रसूच्यग्रप्रतोदंतत्रचादधत् ॥
सर्वमेतत्तथादत्त्वानृपोवाक्यमथाब्रवीत् ३३ भगवन्क्रथोयातुब्रवीतुभृगुनंदन ॥ यत्रवक्ष्यसिविप्रर्षेतत्रयास्यतितेरथः ३४ एवमुक्तस्तुभगवान्प्रत्युवाचाथर्त
नृपम् ॥ इतःप्रभृतियातव्यंपदकंपदकंशनैः ३५ श्रमोममयथानस्यात्तथामच्छंदचारिणौ ॥ सुसुखंचैवबोढव्योजनःसर्वश्चपश्यतु ३६ नोत्सार्याःपथिकाःके
चित्तेभ्योदास्येवसुहृहं ॥ ब्राह्मणेभ्यश्चयेकामानर्थयिष्यंतिमांपथि ३७ सर्वान्दास्याम्यशेषेणघनंरत्नानिचैवहि ॥ क्रियतानिखिलेनैतन्माविचारयपार्थिव
३८ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराराजाभृत्यांस्तथाऽब्रवीत् ॥ यद्यद्व्यान्मुनिस्तत्तत्सर्वदेयमशंकितैः ३९ ततोरत्नान्यनेकानिस्त्रियोयुग्यमजाविकम् ॥ कृताकृतंचकन
कंगजेंद्राश्चाचलोपमाः ४० अन्वगच्छंततमृषिराजामात्याश्चसर्वशः ॥ द्वाह्यभूतंचतत्सर्वमासीन्नगरमार्तवत् ४१ तौतीक्ष्णाग्रेणसहसाप्रतोदेनप्रतोदितौ ॥
पृष्ठेविद्धौकटेचैवनिर्विकारौतमूहतुः ४२ वेपमानौनिराहारौपंचाशद्रात्रकशितौ ॥ कथंचिदूहतुर्वीरौदंपतीतंरथोत्तमम् ४३ बहुशोभृशविद्धौतौस्त्रवंतौचक्षतो
द्भवम् ॥ ददृशातेमहाराजपुष्पिताविवर्किशुकौ ४४ तौदृष्ट्वापौरवर्गस्तुभृशंशोकसमाकुलः ॥ अभिशापभयत्रस्तोनचकिंचिदुवाचह ४५ द्वंद्वशश्चाब्रुवन्सर्वेप
श्यध्वंतपसोबलम् ॥ कुद्धाअपिमुनिश्रेष्ठंवीक्षितुंनेहशकुमः ४६ अहोभगवतोवीर्यमहर्षेर्भावितात्मनः ॥ राज्ञश्चापिसभार्यस्यधैर्यंपश्यतयादृशम् ४७ श्रांता
वपिहिक्छ्रेणरथमेनंसमूहतुः ॥ नचैतयोर्विकारंवेददर्शभृगुनंदनः ४८ ॥ भीष्मजवाच ॥ ततःसनिर्विकारौतुदृष्ट्वाभृगुकुलोद्भवम् ॥ वसुविश्राणयामासयथावै
श्रवणस्तथा ४९ तत्रापिराजाप्रीतात्मायथादिष्टमथाकरोत् ॥ ततोऽस्यभगवान्प्रीतोबभूवमुनिसत्तमः ५० अवतीर्यरथश्रेष्ठादंपतीतौमुमोचह ॥ विमोच्यचैतौ
विधिवत्ततोवाक्यमुवाचह ५१ स्निग्धगंभीरयावाचाभार्गवःसुप्रसन्नया ॥ ददानीवावरंश्रेष्ठंतंब्रूतामितिभारत ५२ सुकुमारौचतौविद्धौकराभ्यांमुनि
सत्तमः ॥ पस्पर्शांमृतकल्पाभ्यांस्नेहाद्भरतसत्तम ५३ अथाब्रवीन्नृपोवाक्यंश्रमोनास्त्यावयोरिह ॥ विश्रांतौचप्रभावातेऊचतुस्तौतुभार्गवम् ५४ अथतौभग
वान्प्राहप्रहृष्टश्च्यवनस्तदा ॥ नवृथाव्याहृतंपूर्वयन्मयातद्विष्यति ५५ रमणीयःसमुद्देशोगंगातीरमिदंशुभम् ॥ किंचित्कालंव्रतपरोनिवत्स्यामीहपार्थिव ५६
गम्यतांस्वपुरंपुत्रविश्रांतःपुनरेष्यसि ॥ इहस्थंमांसमार्यस्त्वंद्रष्टासिश्चोनराधिप ॥ नचमन्युस्त्वयाकार्यःश्रेयस्तेसमुपस्थितम् ५७

५८।५९।६०।६१।६२।६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९॥ इति आनु० नी० भा० त्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ तत इति १२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४

॥७१॥

यत्काक्षितं हृदि स्थितं तत्सर्वं हि भविष्यति ॥ इत्येवमुक्तः कुशिकः प्रहृष्टेनांतरात्मना ५८ प्रोवाच मुनिशार्दूलमिदं वचनमथैव ॥ न मे मन्युर्महाभाग पूतौ
स्वो भगवंस्त्वया ५९ संवृतौ यौवनस्थौ स्वो वपुष्मंतौ वलान्वितौ ॥ प्रतोदेन व्रणाय मे सभार्यस्य त्वया कृताः ६० तान्न पश्यामि गात्रेषु स्वस्थोऽस्मि सहभार्यया ॥
इमां च देवीं पश्यामि वपुषाऽप्सरसोपमाम् ६१ श्रिया परमया युक्ता तथा दृष्टा पुरामया ॥ तव प्रसादं संवृत्तमिदं सर्वं महा मुने ६२ नैतच्चित्रं तु भगवंस्त्वयि सत्यप
राक्रम ॥ इत्युक्तः प्रत्युवाचैनं कुशिकं च्यवनस्तदा ६३ आमच्छेथाः सभार्यश्च त्वमिहोति नराधिप ॥ इत्युक्तः समनुज्ञा तोराजर्षिरभिवाद्य तम् ६४ प्रययौ वपुषा
युक्तो नगरं देवराजवत् ॥ तत एनमुपाजग्मु रमात्याः सपुरोहिताः ६५ बलस्था गणिका युक्ताः सर्वाः प्रकृतयस्तथा ॥ तैर्वृतः कुशिको राजा श्रिया परमया ज्वलन्
६६ प्रविवेश पुरं हृष्टः पूज्यमानोऽथ वंदिभिः ॥ ततः प्रविश्य नगरं कृत्वा पौर्वाहिकीः क्रियाः ॥ भुक्त्वा सभार्यो रजानीमुवास समहायुतिः ६७ ततस्तु तौ नवमभि
वीक्ष्य यौवनं परस्परं विगत रुजा विवामरौ ॥ ननंदतुः शयनगतां वपुर्धरौ श्रिया युतौ द्विजवरदत्तया तदा ६८ अथाप्यृषिर्भृगुकुलकीर्तिवर्धनस्तपोधनो वनमभि
राममृद्धिमत् ॥ मनीषया बहुविध रत्नभूषितं ससर्जयन्न पुरि शतक्रतो रपि ६९ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके प० दानधर्मे च्यवनकुशि
कसंवादे त्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ततः सराजाराज्यं ते प्रतिबुद्धो महामनाः ॥ कृतपूर्वाहिकः प्रायात्सभार्यस्तद्वनं प्रति १
ततो ददर्श नृपतिः प्रासादं सर्वकांचनम् ॥ मणिस्तंभसहस्राढ्यं गंधर्वनगरोपमम् ॥ तत्र दिव्या नभिप्रायान्ददर्श कुशिकस्तदा २ पर्वतान् रूप्यसान्धुश्च नलि
नीश्च संपंकजाः ॥ चित्रशालाश्च विविधास्तोरणानि च भारत ॥ शाद्वलोपचितां भूमिं तथा कांचनकुट्टिमाम् ३ सहकारान् प्रफुल्लांश्च केतकोद्दालकान् चरान् ॥
अशोकान् सहकुंदांश्च फुल्लांश्चैवातिमुत्तमान् ४ चंपकां स्तिलकान् भव्यान्पनसान् वज्रुलानपि ॥ पुष्पितान् कर्णिकारांश्च तत्र तत्र ददर्श ५ श्यामान् वारणपुष्पांश्च त
थाऽष्टपदिकालताः ॥ तत्र तत्र परिकृता ददर्श समहीपतिः ६ रम्यान्पद्मोत्पलधरान् सर्वर्तुकुसुमांस्तथा ॥ विमानप्रतिमांश्चापि प्रासादान् शैलसन्निभान् ७
शीतलानि च तोयानि क्वचिदुष्णानि भारत ॥ आसनानि विचित्राणि शयनप्रवराणि च ८ पर्यंकान् रत्नसौवर्णान्पराध्यास्तरणान् च तान् ॥ भक्ष्यं भोज्यमनंतं च तत्र
तत्रोपकल्पितम् ९ वाणीवादाञ्जुकांश्चैव सारिकान् भृंगराजकान् ॥ कोकिलाञ्छतपत्रांश्च सकोयष्टिकुकुभान् १० मयूरां कुकुटांश्चापि दात्यूहान् जविजीवकान् ॥
चकोरान् वानरान् हंसान् सारसांश्च क्रसाह्वयान् ११ समंततः प्रमुदितान् ददर्श सुमनोहरान् ॥ क्वचिदप्सरसां संधानं गंधर्वाणां च पार्थिव १२ कांताभिरपरांस्तत्र प
रिष्वक्तान् ददर्श ॥ नददर्श च तान् भूयो ददर्श च पुनर्नृपः १३ गीतध्वनिं सुमधुरं तथैवाऽध्यापनध्वनिम् ॥ हंसान् सुमधुरांश्चापि तत्र श्रुत्वा वार्थिवः १४

१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४० ॥ इति जा० नी० भार० चतुष्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ वरश्चेति ॥ ११२

तं दृष्ट्वाऽत्युत्तराजामनसा चिंतयत्तदा ॥ स्वप्नो यंचित्तविभ्रंश उता हो सत्यमेव तु १५ अहो सहशरिरेण प्राप्तोऽस्मि परमांगतिम् ॥ उत्तरान्वाकुरुन्पुण्यानथवाप्यम
रावतीम् १६ किंचेदं महदाश्चर्यं संपश्यामीत्यचिंतयत् ॥ एवं संचिंतयन्नेव ददर्श मुनिपुंगवम् १७ तस्मिन्विमाने सौवर्णे मणिस्तंभसमाकुले ॥ महार्हेशयने दिव्येश
यानं भृगुनंदनम् १८ तमभ्ययात्प्रहर्षेण नरेन्द्रः सहभार्यया ॥ अंतर्हितस्ततो भूयश्च्यवनः शयनं च तत्र १९ ततोऽन्यस्मिन्वनोद्देशे पुनरेव ददर्श तम् ॥ कौश्यां वृष्यां
समासीनं जपमानं महाव्रतम् २० एवं योगबलाद्विप्रो मोहयामास पार्थिवम् ॥ क्षणेन तद्वनं चैव ते चैवाप्सरसां गणाः २१ गंधर्वाः पादपाश्चैव सर्वमंतरधीयत ॥ निःश
ब्दमभवत्त्रापि गंगाकूलं पुनर्नृप २२ कुशवल्मीकभूयिष्ठं वभूव च यथापुरा ॥ ततः सराजा कुशिकः सभार्यस्तेन कर्मणा २३ विस्मयं परमं प्राप्तस्तद्वृद्धामहदुत्तमम् ॥
ततः प्रोवाच कुशिको भार्याहर्षसमन्वितः २४ पश्य भद्रे यथाभावाश्चित्रा दृष्टाः सुदुर्लभाः ॥ प्रसादाद्भृगुमुख्यस्य किमन्यत्र तपोबलात् २५ तपसा तदवाप्यं हियतु
शक्यं मनोरथैः ॥ त्रैलोक्यराज्यादपि हितं तप एव विशिष्यते २६ तपसा हि सुतप्तेन शक्यो मोक्षस्तपोबलात् ॥ अहो प्रभावो ब्रह्मर्षे च्यवनस्य महात्मनः २७ इच्छ
यैष तपोवीर्यादन्योल्लोकान्सृजेदपि ॥ ब्राह्मणा एव जायेरन्पुण्यवाग्भुद्विकर्मणः २८ उत्सहेदिह कृत्वैव कोऽन्यो वै च्यवनादृते ॥ ब्राह्मण्यं दुर्लभं लोके राज्या हि सुलभं नरैः
२९ ब्राह्मण्यस्य प्रभावाद्भिरथेयुक्तौ स्वधुर्यवत् ॥ इत्येवं चिंतयानः स विदितश्च्यवनस्य वै ३० संप्रेक्ष्योवाच नृपतिं क्षिप्रमागम्यतामिति ॥ इत्युक्तः सहभार्यस्तु सो
ऽभ्यगच्छन् महा मुनिम् ३१ शिरसा वंदनीयं तमवदत्तच पार्थिवः ॥ तस्या शिषः प्रयुज्याथ समुनिस्तं नराधिपम् ॥ निषीदेत्यब्रवीद्धीमान्सां त्वयन्पुरुषर्षभः ३२ ततः
प्रकृतिमापन्नो भार्गवो नृपते नृपम् ॥ उवाच श्लक्ष्णया वाचा तर्पयन्निव भारत ३३ राजन्सम्यग्जितानीह पंचपंचस्वयं त्वया ॥ मनःषष्ठानींद्रियाणि कृच्छ्रान्मुक्तो
ऽसितेन वै ३४ सम्यगाराधितः पुत्रत्वया प्रवदतां वर ॥ न हिते वृजिनं किंचित्सुसूक्ष्ममपि विद्यते ३५ अनुजानीहि माराज न्गमिष्यामि यथागतम् ॥ प्रीतोऽस्मि तव
राजेंद्रवरश्च प्रतिगृह्यताम् ३६ ॥ ॥ कुशिक उवाच ॥ ॥ अग्रिमध्यगतेनेव भगवन्सन्निधौ मया ॥ वर्तितं भृगुशार्दूलयत्रदग्धोऽस्मि तद्बहु ३७ एष एव वरो
मुख्यः प्राप्तो मे भृगुनंदन ॥ यत्प्रीतोऽसि मया ब्रह्मन्कुलं त्रातं च मेऽनघ ३८ एष मेऽनुग्रहो विप्रजीविते च प्रयोजनम् ॥ एतद्राज्यफलं चैव तपसश्च फलं मम ३९
यदित्वं प्रीतिमान्विप्रमयि वै भृगुनंदन ॥ अस्ति मे संशयः कश्चित्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ४० ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके प०
दानधर्मे च्यवनकुशिकसंवादे चतुष्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥ च्यवन उवाच ॥ ॥ वरश्च गृह्यतां मतो यश्चेत्संशयो हृदि ॥ तं प्रहृहिन रश्चेष्ट सर्वसंपादया
मिते १ ॥ ॥ कुशिक उवाच ॥ ॥ यदि प्रीतोऽसि भगवंस्ततो मे वद भार्गव ॥ कारणं श्रोतुमिच्छामि मद्देहा सकारितम् २

शयनंचैकपार्श्वेनदिवसानेकविंशतिम् ॥ अकिंचिदुक्तागमनंबहिश्चमुनिपुंगव ३ अंतर्धानमकस्माच्चपुनरेवदर्शनम् ॥ पुनश्चशयनंविप्रदिवसानेकविंशतिम् ४
 तैलाभ्यक्तस्यगमनंभोजनंचगृहेमम ॥ समुपानीयविविधंयद्गंधंजातवेदसा ५ निर्याणंचरथेनाशुसहसायुक्ततंवया ॥ घनानांचविसर्गस्यवनस्यापिचदर्शनम् ६
 प्रासादानांबहूनांचकांचनानांमहासुने ॥ मणिविद्रुमपादानांपर्यकाणांचदर्शनम् ७ पुनश्चादर्शनंतस्यश्रोतुमिच्छामिकारणम् ॥ अतीवह्यत्रमुह्यामिचितयानो
 भृगूद्वह ८ नचैवात्राधिगच्छामिसर्वस्यास्यविनिश्चयम् ॥ एतदिच्छामिकात्स्न्येनसत्यंश्रोतुंतपोधन ९ ॥ ॥ च्यवनउवाच ॥ ॥ शृणुसर्वमशेषेणयदिदं
 येनेहेतुना ॥ नहिशक्यमनाख्यातुमेवंप्रष्टेनपार्थिव १० पितामहस्यवदतःपुरादेवसमागमे ॥ श्रुत्वानस्मिद्यद्राजंस्तन्मेनिगदतःशृणु ११ ब्रह्मक्षत्रविरोधेनभ
 विताकुलसंकरः ॥ पौत्रस्तेभविताराजंस्तेजोवीर्यसमन्वितः १२ ततस्तेकुलनाशार्थमहंत्वांसमुपागतः ॥ चिकीर्षन्कुशिकोच्छेदंसंदिधुःकुलंतव १३ ततो
 ऽहमागम्यपुरेत्वामवोचंमहीपते ॥ नियमंकंचिदारप्स्येशुश्रूषाक्रियतामिति १४ नचतेदुष्कृतंकिंचिदहमासादयंगृहे ॥ तेनजीवसिराजर्षेनभवेथास्त्वमन्यथा
 १५ एवंबुद्धिसमास्थायदिवसानेकविंशतिम् ॥ सुप्तोऽस्मिदिमांकाश्चिद्रोधयेदितिपार्थिव १६ यदात्वयासभार्येणसंसुप्तोऽनप्रबोधितः ॥ अहंतदेवतेप्रीतोमनसा
 राजसत्तम १७ उत्थायचास्मिनिष्क्रांतोयदिमांस्त्वमहीपते ॥ पृच्छेःक्यास्यसीत्येवंशपेयंत्वामितिप्रभो १८ अंतर्हितःपुनश्चास्मिपुनरेवचतेगृहे ॥ योगमास्था
 यंसंसुप्तोदिवसानेकविंशतिम् १९ क्षुधितौमामसूयेथांश्रमाद्वेतिनराधिप ॥ एवंबुद्धिसमास्थायकर्शितौवांक्षुधामया २० नचतेऽभूत्सुसूक्ष्मोऽपिमन्युर्मनसिपा
 र्थिव ॥ सभार्यस्यनरश्रेष्ठतेनतेप्रीतिमानहम् २१ भोजनंचसमानाय्ययत्तदादीपितंमया ॥ कुद्वेथायदिमात्सर्यादितितन्मर्षितंचमे २२ ततोऽहंरथमारुह्य
 त्वामवोचंनराधिप ॥ सभार्योमांवहस्वेतितच्चत्वंकृतवांस्तथा २३ अविशंकोनरपतेप्रीतोऽहंचापितेनह ॥ घनोत्सर्गेऽपिचकृतेनत्वांक्रोधःप्रधर्षयत् २४ ततःप्री
 तेनतेराजनपुनरेतत्कृतंतव ॥ सभार्यस्यवनंभूयस्तद्विद्विमनुजाधिप २५ प्रीत्यर्थतवचैतन्मेस्वर्गसंदर्शनंकृतम् ॥ यत्तेवनेस्मिन्नपतेदृष्टंदिव्यंनिदर्शनम् २६
 स्वर्गोद्देशस्त्वयाराजनसशरीरेणपार्थिव ॥ मुहूर्तमनुभूतोसौसभार्येणनृपोत्तम २७ निदर्शनार्थतपसोधर्मस्यचनराधिप ॥ तत्रयाऽऽसीत्सृष्टाराराजंस्तच्चापिवि
 दितंमया २८ ब्राह्मण्यंकांक्षसेहित्वंतपश्चपृथिवीपते ॥ अवमन्यनरेद्रत्वंदेवेद्रत्वंचपार्थिव २९ एवमेतद्यथाऽऽस्थत्वंब्राह्मण्यंतातदुर्लभम् ॥ ब्राह्मणेसतिच
 पितृवृषित्वेचतपस्विता ३० भविष्यत्येषतेकामःकुशिकात्कौशिकोद्विजः ॥ तृतीयंपुरुषेतुभ्यंब्राह्मणत्वंगमिष्यति ३१ वंशस्तेपार्थिवश्रेष्ठभृगूणामेव
 तेजसा ॥ पौत्रस्तेभविताविप्रतपस्वीपावकतुतिः ३२

३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ ॥ इतिअनुशासनपर्वणि नीलकंठीयेभारतभावदीपे पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ अवश्यमिति ॥ १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११
 यःसदेवमनुष्याणांभयमुत्पादयिष्यति ॥ त्रयाणामेवलोकानांसत्यमेतद्ब्रवीमिति ३३ वरंगृहाणराजर्षेयतेमनसिर्वर्तते ॥ तीर्थयात्रांगमिष्यामिपुराकालोऽभिव
 र्तते ३४ ॥ कुशिकउवाच ॥ एषएववरोमेऽद्ययस्त्वंप्रीतोमहासुने ॥ भवत्वेतद्यथाऽऽस्थत्वंभवेत्पौत्रोममानघ ३५ ब्राह्मण्यमेकुलस्यास्तुभगवन्नेषमेवरः ॥ पुन
 श्चाख्यातुमिच्छामिभगवन्विस्तरणैव ३६ कथमेष्यतिविप्रत्वंकुलमेभृगुनंदन ॥ कश्चासौभवितावंधुर्ममकश्चापिसंमतः ॥ ३७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनप
 र्वणिआनुशासनिकेप० दानधर्मेच्यवनकुशिकसंवादेपंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ च्यवनउवाच ॥ अवश्यंकथनीयंमेतवैतन्नरपुंगव ॥ यदर्थत्वाहमुच्छेत्तुं
 संप्राप्तोमनुजाधिप १ भृगूणांक्षत्रियायाज्यानित्यमेतज्जनाधिप ॥ तेचभेदंगमिष्यंतिदैवयुक्तेनहेतुना २ क्षत्रियाश्चभृगून्सर्वान्वधिष्यंतिनराधिप ॥ आगर्भाद
 नुकृतंतोदैवदंडनिपीडिताः ३ ततउत्पत्स्यतेऽस्मांकुलेगोत्रविवर्धनः ॥ उर्वोनाममहातेजाज्वलनार्कसमद्युतिः ४ सत्रैलोक्यविनाशायकोपाग्रिंजनयिष्यति ॥
 महींसपर्वतवनायःकरिष्यतिभस्मसात् ५ कंचित्कालंतुवह्निचसएवशमयिष्यति ॥ समुद्रेवडवाक्केप्रक्षिप्यमुनिसत्तमः ६ पुत्रंतस्यमहाराजऋचीकंभृगुनंदनम् ॥
 साक्षात्कृत्त्रोधनुर्वेदःसमुपस्थास्यतेऽनघ ७ क्षत्रियाणामभावायदैवयुक्तेनहेतुना ॥ सतुतंप्रतिगृह्येवपुत्रेसंक्रामयिष्यति ८ जमदग्नौमहाभागेतपसाभावितात्मनि॥
 सचापिभृगुशार्दूलस्तंवेदंधारयिष्यति ९ कुलातुतवधर्मात्मन्कन्यांसोऽधिगमिष्यति ॥ उद्भावनार्थंभवतोवंशस्यभरतर्षभ १० गाधेर्दुहितरंप्राप्यपौत्रोतवमहा
 तपाः ॥ ब्राह्मणक्षत्रधर्माणंपुत्रमुत्पादयिष्यति ११ क्षत्रियंविप्रकर्माणंबृहस्पतिमिवौजसा ॥ विश्वामित्रंतवकुलेगाधेःपुत्रंसुधार्मिकम् १२ तपसामहतायुक्तंप्रदा
 स्यतिमहाद्युते ॥ स्त्रियौतुकारणंतत्रपरिवर्तेभविष्यतः १३ पितामहनियोगाद्वैनान्यथैतद्भविष्यति ॥ तृतीयेपुरुषेतुभ्यंब्राह्मणत्वमुपैष्यति ॥ भवितात्वंचसंबंधी
 भृगूणांभावितात्मनाम् १४ ॥ भीष्मउवाच ॥ कुशिकस्तुमुनेर्वाक्यंच्यवनस्यमहात्मनः ॥ श्रुत्वाहृष्टोऽभवद्राजावाक्यंचेदमुवाचह १५ एवमस्त्वितिधर्मात्मा
 तदाभरतसत्तम ॥ च्यवनस्तुमहातेजाःपुनरेवनराधिपम् १६ वरार्थंचोदयामासतमुवाचसपार्थिवः ॥ वाढमेवंकरिष्यामिकामंत्वतोमहासुने १७ ब्रह्मभूतं
 कुलमेऽस्तुधर्मेचास्यमनोभवेत् १८ एवमुक्तस्तथेत्येवंप्रत्युक्ताच्यवनोमुनिः ॥ अभ्यनुज्ञायनृपतिंतीर्थयात्राययौतदा १९ एतत्तेकथितंसर्वमशेषेणमयानृप ॥
 भृगूणांकुशिकानांचअभिसंबंधकारणम् २० यथोक्तमृषिणाचापितदातदभवन्नृप ॥ जन्मरामस्यचमुनेर्विश्वामित्रस्यचैवहि ॥ २१ ॥ ॥ इतिश्रीमहा
 भारते अनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप० दानधर्मेच्यवनकुशिकसंवादेपट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥
 १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० आख्यायिकातात्पर्यसंग्रहाति यथोक्तमिति ब्राह्मणस्यापिरामस्यऋषीर्वाक्षत्रियस्यापिविश्वामित्रस्यब्राह्मण्यमितिवैपरीत्यं प्राकृतकपिसं
 कल्पानुसारादेवमन्वयथास्वमावविपर्ययोऽस्तीतिभावः ॥ २१ ॥ ॥ इतिअनुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे पट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥

एवंब्राह्मणस्मातिश्रेष्ठत्वेऽपिदौर्लभ्यंक्षत्रियधर्मस्यहिं सत्त्वेनस्वस्थनिद्यत्वंमन्वानःशंकते मुह्यामीत्यादिना त्वदुक्तंनिशम्यतस्यतात्पर्यंचितयानः१।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९।६०।६१।६२।६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४।७५।७६।७७।७८।७९।८०।८१।८२।८३।८४।८५।८६।८७।८८।८९।९०।९१।९२।९३।९४।९५।९६।९७।९८।९९।१००।
 म. भा. ८०. ॥ ५७ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ मुह्यामीवनिशम्याद्यंचितयानः पुनः पुनः ॥ हीनां पार्थिवसंघातैः श्रीमद्भिः पृथिवीमिमाम् १ प्राप्य राज्यानि शतशो महीं जित्वाऽथ भारत ॥ को
 टिशः पुरुषान् हत्वा परितप्योपितामह २ काऽनुतासां वरस्त्रीणां समवस्थाभविष्यति ॥ याहीनाः पतिभिः पुत्रैर्मातुलैर्भ्रातृभिस्तथा ३ वयं हितान् कुरुन्धत्वा ज्ञातींश्च सु
 हृदोऽपि वा ॥ अवाक् शीर्षाः पतिष्यामो नरके नात्र संशयः ४ शरीरं यो कुमिच्छामि तपसो ग्रेण भारत ॥ उपदिष्टमिच्छामि तत्त्वतोऽहं विशांपते ५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥
 युधिष्ठिरस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा भीष्मो महामनाः ॥ परीक्ष्य निपुणं बुद्ध्या युधिष्ठिरमभाषत ६ रहस्यमनुतंचैव शृणु वक्ष्यामि यत्स्वयि ॥ यागतिः प्राप्य ते येन प्रेत्यभावे
 विशांपते ७ तपसा प्राप्य ते स्वर्गस्तपसा प्राप्य ते यशः ॥ आयुः प्रकर्षो भोगाश्च लभ्यंते तपसा विभो ८ ज्ञानां विज्ञानमारोग्यं रूपं संपत्तयैव च ॥ सौभाग्यं चैव तपसा
 प्राप्य ते भरतर्षभ ९ धनं प्राप्नोति तपसा मौनेनाज्ञां प्रयच्छति ॥ उपभोगांस्तु दानेन ब्रह्मचर्येण जीवितम् १० अहिंसायाः फलं रूपं दीक्षायाजन्मवैकुले ॥ फलमूला
 शिनां राज्यं स्वर्गः पर्णाशिनां भवेत् ११ पयोभक्षो दिव्यातिदानेन द्रविणाधिकः ॥ गुरुशुश्रूषया विद्यानित्यश्राद्धेन संततिः १२ गवाढ्यः शाकदीक्षाभिः स्वर्गमाहुस्तु
 णाशिनाम् ॥ स्त्रियस्त्रिषवणं स्नात्वा वायुं पीत्वा कर्तुं लभेत् १३ नित्यस्नायी भवेदक्षः संध्येतु द्वेजपन्दिजः ॥ मरुसाधय तोराजन्नाकपृष्ठमनाशके १४ स्थंडिलेशय
 मानानां गृहाणि शयनानि च ॥ चीरवल्कलवासो भिर्वासां स्याभरणानि च १५ शय्यासनानि यानानि योगयुक्ते तपोधने ॥ अग्निप्रवेशे नियतं ब्रह्मलोके महीयते १६
 रसानां प्रतिसंहारात् सौभाग्यमिह विदति ॥ आमिषप्रतिसंहारात् प्रजाह्यायुष्मती भवेत् १७ उदवासं वसेद्यस्तु सनराधिपतिर्भवेत् ॥ सत्यवादी नरश्चेष्टदेवैः सह मो
 दते १८ कीर्तिर्भवति दानेन तथाऽऽरोग्यमहिंसया ॥ द्विजशुश्रूषया राज्यं द्विजत्वं चापि पुष्कलम् १९ पानीयस्य प्रदानेन कीर्तिर्भवति शाश्वती ॥ अन्नस्य तु प्र
 दानेन तृप्यंते कामभोगतः २० सात्वदः सर्वभूतानां सर्वशोकैर्विमुच्यते ॥ देवशुश्रूषया राज्यं दिव्यं रूपं नियच्छति २१ दीपालोकप्रदानेन च क्षुष्मान्भवते नरः ॥
 प्रेक्षणीयप्रदानेन स्मृतिर्मेधां च विदति २२ गंधमाल्यप्रदानेन कीर्तिर्भवति पुष्कला ॥ केशश्मश्रुधारयतामद्र्या भवति संततिः २३ उपवासं च दीक्षां च अभिषेकं च पा
 र्थिव ॥ कृत्वा द्वादशवर्षाणि वीरस्थानां द्विशिष्यते २४ दासीदासमलंकारान् क्षेत्राणि च गृहाणि च ॥ ब्रह्मदेयांस्तु तां दत्त्वा प्राप्नोति मनुजर्षभ २५ क्रतुभिश्चोपवासैश्च त्रि
 दिव्याति भारत ॥ लभते च शिवं ज्ञानं फलपुष्पप्रदानतः २६ सुवर्णशृंगैस्तु विराजितानां गवांसहस्रस्य नरः प्रदानात् ॥ प्राप्नोति पुण्यं दिवि देवलोकमित्येवमाहुर्दिवि
 देवसंघाः २७ णायामैः प्रजापति लोकं प्राप्नोतीत्यर्थः १९ दक्षोऽपि प्रजापतिविशेषः मरुमनुदकं अनाशकमनाहारः १०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९।६०।६१।६२।६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४।७५।७६।७७।७८।७९।८०।८१।८२।८३।८४।८५।८६।८७।८८।८९।९०।९१।९२।९३।९४।९५।९६।९७।९८।९९।१००।
 उपवासः सर्वभोगत्यागः दीक्षाजपादिनियमस्वीकारः अभिषेकस्त्रिषवणं स्नानं त्रयाणां तमुच्यते २४।२५ शिवबंधविच्छेदहेतुर्ज्ञानं फलपुष्पादिना परमेश्वराराधनात्प्राप्यत इत्यर्थः २६।२७

२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९।६०।६१।६२।६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४।७५।७६।७७।७८।७९।८०।८१।८२।८३।८४।८५।८६।८७।८८।८९।९०।९१।९२।९३।९४।९५।९६।९७।९८।९९।१००।
 तात्पर्यमाह पितामहस्येति अनवरः समानः यस्मात् पितामहात् ४१ तस्येति यज्ञादिष्वरुचिर्वीरमार्गे चापेक्षां लेभे इत्यर्थः ४२।४३।४४ इति अनुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे
 प्रयच्छतेयः कपिलां सवत्सां कांस्योपदोहां कनकाग्रशृंगीम् ॥ तैस्तैर्गुणैः कामदुहास्यभूत्वा नरं प्रदाता रमुपैतिसागौः २८ यावन्तिरोमाणि भवंति धेन्वास्ताव
 त्कालं प्राप्य सगो प्रदानात् ॥ पुत्रांश्च पौत्रांश्च कुलं च सर्वमासप्तमंतारयते परत्र २९ सदक्षिणां कांचनचारुशृंगीकांस्योपदोहां द्रविणोत्तरायाम् ॥ धेनुं तिलानां
 ददतो द्विजाय लोकावसूनां सुलभा भवंति ३० स्वकर्मभिर्मानवं संनिरुद्धं तीर्त्वा धकारे नरके पतंतम् ॥ महार्णवे नौरिव वायुयुक्ता दानगवांतारयते परत्र ३१ यो ब्रह्म
 देयां तु ददाति कन्याभूमिप्रदानं च करोति विप्रे ॥ ददाति चान्नं विधिवच्चयश्च स लोकमाप्नोति पुरंदरस्य ३२ नैवेशिकं सर्वगुणोपपन्नं ददाति वैयस्तु नरो द्विजाय ॥
 स्वाध्यायचारित्र्यगुणान्विताय तस्याऽपि लोकाः कुरुपूतरेषु ३३ धुर्यप्रदानेन गवां तथा वै लोकानवाप्नोति नरो वसूनाम् ॥ स्वर्गाय चाहुस्तु हिरण्यदानं ततो वि
 शिष्टं कनकप्रदानम् ३४ छत्रप्रदानेन गृहं वरिष्ठयानं तथा पानहसं प्रदाने ॥ वस्त्रप्रदानेन फलं स्वरूपं गंधप्रदानात्सुरभिर्नरः स्यात् ३५ पुष्पोपगंवाऽथ फलोपगं
 वायः पादपंस्पर्शयते द्विजाय ॥ स श्रीकृष्णं बहुरत्नपूर्णं लभत्ययत्नोपगतं गृहं वै ३६ भक्ष्यान्नपानीयरसप्रदाता सर्वान्समाप्नोति रसान्प्रकामम् ॥ प्रतिश्रयाच्छा
 दनसंप्रदाता प्राप्नोति तान्येव न संशयोऽत्र ३७ स्मृधूपगंधाननुलेपनानि स्नानानि माल्यानि च मानवोयः ॥ दद्याद्द्विजेभ्यः स भवेदरोगस्तथा भिरूपश्च नरं द्रुलोके
 ३८ बीजैरशून्यं शयनैरुपेतं दद्याद्गृह्यः पुरुषो द्विजाय ॥ पुण्याभिरामं बहुरत्नपूर्णं लभत्यधिष्ठानवरं सराजम् ३९ सुगंधचित्रास्तरणोपधानं दद्यान्नरो यः शयनं
 द्विजाय ॥ रूपान्वितां पक्षवतीं मनोज्ञां भार्यामयत्नोपगतां लभेत्सः ४० पितामहस्यानवरो वीरशायी भवेन्नरः ॥ नाधिकां विद्यते यस्मादित्याहुः परमर्षयः ४१
 ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रीतात्मा कुरुनंदनः ॥ नाश्रमे रोचयद्वा संवीरमार्गां भिकांक्षया ४२ ततोऽयुधिष्ठिरः प्राह पांडवान् पुरुषर्षभ ॥
 पितामहस्य यद्वाक्यं तद्गोचरं त्विति प्रभुः ४३ ततस्तु पांडवाः सर्वे द्रौपदीचयशस्विनी ॥ युधिष्ठिरस्य तद्वाक्यं वाढमित्यभ्यपूजयन् ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते
 अनुशासनपर्वणि अनुशासनिके पर्वणि दानधर्मे सप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आरामाणां तडागानां यत्फलं कुरुपुंगव ॥
 तदहं श्रोतुमिच्छामि त्वत्तोऽद्य भरतर्षभ १ ॥ भीष्म उवाच ॥ सुप्रदर्शा बलवती चित्रा धातुविभूषिता ॥ उपेता सर्वभूतैश्च श्रेष्ठा भूमि रीहोच्यते २ तस्याः क्षेत्रवि
 शेषाश्च तडागानां च बंधनम् ॥ औदकानि च सर्वाणि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ३ तडागानां च वक्ष्यामि कृतानां चापिये गुणाः ॥ त्रिषु लोकेषु सर्वत्र पूजनीयस्तडागवान् ४
 सप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ एवंविशोकीकृतः स्वस्थश्च राजा सर्ववर्णसाधारणान्धनसाध्यान्वर्मास्तावत्पृच्छति आरामाणामिति १ बलवती बहुसस्योत्पादिका २
 औदकानि स्नातानि तडागानि ३ त्रिषु पृथिव्यंतरिक्षस्वर्गेषु तडागवान् तडागकृत ४

मित्राणां सदनमिवोपकारकं सस्योत्पादनादिना मैत्रं मित्रस्य सूर्यस्येदं प्रीतिकरं मित्राणां देवानां विवर्धनं पौषकं ५ क्षेत्रवृद्धिहेतुत्वात्तडागं महाश्रयमुपलक्षयेदित्युत्तरेणापि संबधः १।७।८।९
 १०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२ तृक्षावटादयः शुल्माः कुशस्तंबादयः लताः वृक्षाद्याकृताः पाटल्यादयः वल्लभो मूल्याप्रतताः कूडमांढादयः
 अथवा मित्रसदनं मैत्रं मित्रविवर्धनम् ॥ कीर्तिसंजननं श्रेष्ठं तडागानां निवेशनम् ५ धर्मस्यार्थस्य कामस्य फलमाहुर्मनीषिणः ॥ तडागसुकृतं देशे क्षेत्रे मेकं महा
 श्रयम् ६ चतुर्विधानां भूतानां तडागमुपलक्षयेत् ॥ तडागानि च सर्वाणि दिशांति श्रियमुत्तमाम् ७ देवामनुष्यगंधर्वाः पितरो रगराक्षसाः ॥ स्थावराणि च भूतानि
 संश्रयंति जलाशयम् ८ तस्मात्तांस्ते प्रवक्ष्यामि तडागे ये गुणाः स्मृताः ॥ याचतत्र फलावाप्तिर्कृषिभिः समुदाहृता ९ वर्षाकाले तडागे तु सलिलं यस्य तिष्ठति ॥
 अग्निहोत्रफलं तस्य फलमाहुर्मनीषिणः १० शरत्काले तु सलिलं तडागे यस्य तिष्ठति ॥ गोसहस्रस्य संप्रेत्य लभते फलमुत्तमम् ११ हेमंतकाले सलिलं तडागे
 यस्य तिष्ठति ॥ सवै बहुसुवर्णस्य यज्ञस्य लभते फलम् १२ यस्य वै शैशिरकाले तडागे सलिलं भवेत् ॥ तस्याग्निष्टोमयज्ञस्य फलमाहुर्मनीषिणः १३ तडागं सुकृतं
 यस्य वसंतं तु महाश्रयम् ॥ अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं समुपाश्रुते १४ निदाघकाले पानीयं तडागे यस्य तिष्ठति ॥ वाजिमेघफलं तस्य फलं वै मुनयो विदुः १५ स
 कुलं तारयेत् सर्वं यस्य खाते जलाशये ॥ गावः पिबंति सलिलं साधवश्च नराः सदा १६ तडागे यस्य गावस्तु पिबंति तृप्तिं ताजलम् ॥ मृगपक्षि मनुष्याश्च सोऽश्वमेघ
 फलं लभेत् १७ यत्पिबंति जलं तत्र स्नायंते विश्रमंति च ॥ तडागे यस्य तत्सर्वं प्रेत्या नृत्याय कल्पते १८ दुर्लभं सलिलं तात विशेषेण परत्र वै ॥ पानीयस्य प्रदानेन
 प्रीतिर्भवति शाश्वती १९ तिलान्ददत पानीयं दीपान्ददत जाग्रत ॥ ज्ञातिभिः सह मोदध्वमेतत्प्रेत्य सुदुर्लभम् २० सर्वदानैर्गुरुतरं सर्वदानैर्विशिष्यते ॥ पानीयं
 नरशां दुर्लभं तस्माद्दातव्यमेव हि २१ एवमेतत्तडागस्य कीर्तितं फलमुत्तमम् ॥ अतर्कध्वं प्रवक्ष्यामि वृक्षाणामवरोपणम् २२ स्थावराणां च भूतानां जातयः षट्प्र
 कीर्तिताः ॥ वृक्षगुल्मलतावहयस्त्वक्सारस्तृणजातयः २३ एताजाल्यस्तु वृक्षाणां तेषां रोपे गुणास्त्वमे ॥ कीर्तिश्च मानुषलोके प्रेत्य चैव फलं शुभम् २४ लभते
 नामलोके च पितृभिश्च महीयते ॥ देवलोकं गतस्यापि नाम तस्य न नश्यति २५ अतीतानां गते चोभे पितृवंशं च भारत ॥ तारयेद्दृक्षरोपी च तस्माद्दृक्षांश्च रोपयेत्
 २६ तस्य पुत्रा भवंत्येते पादपानात्र संशयः ॥ परलोकं गतः स्वर्गलोकांश्चाप्नोति सोऽव्ययान् २७ पुष्पैः सुरगणान् वृक्षाः फलैश्चापि तथा पितृन् ॥ क्रायया चाति
 थिता त पूजयंति महीरुहाः २८ किन्नरो रगरक्षांसि देवगंधर्वमानवाः ॥ तथा ऋषिगणाश्चैव संश्रयंति महीरुहान् २९ पुष्पिताः फलवंतश्च तर्पयंति हि मानवान् ॥
 वृक्षदं पुत्रवृक्षास्तारयंति परत्र तु ३० तस्मात्तडागे सद्दृक्षारोप्याः श्रेयोर्थिना सदा ॥ पुत्रवत्परिपाल्याश्च पुत्रास्ते धर्मतः स्मृताः ३१ तडागं दृक्षरोपी इष्ट
 यज्ञश्च यो द्विजः ॥ एते स्वर्गे महीयंते ये चान्ये सत्यवादिनः ३२

त्वक्सारान् वृक्षादयः तृणजातयः उल्लापादयः ३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४० पुत्रास्ते धर्मतः स्मृता इति अपुत्रेणावश्यं पुत्रफलं विना तडागाजाराणां श्रवणं व्याहृतिर्दृशितं ३१।३२

३३ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीये अष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ॥ ७ ॥ दातारं कथं दानमन्वेतीति पृच्छति पानीति दातृप्रतिग्रहीत्रोपरलोके संबधामावादिति
 भावः १।२ अमयमिति यथास्वयंकस्मैचिदभयं दीयते व्यसने वाऽनुग्रहः कियते स पुनः काले सतितामर्थे आनुण्यार्थस्त्वस्यैव अभयं ददात्यनुग्रहं च करोति एवं परत्रापीत्यर्थः ९ यद्वत्वादत्तं मन्वेत न
 सिद्धं मदीयं दानमिति मन्यते स आस्तिकः श्रद्धावान् दानफलं लभत इत्यर्थः ४।५।६।७।८ अभीमानादति समदयोऽपमित्यभिमानं स्वमनस्येव कृत्वा याचमानम् ९।१० कृशायेत्यादि

तस्मात्तडागं कुर्वीत आरामाश्चैव रोपयेत् ॥ यजेच्च विविधैर्यज्ञैः सत्यं च सततं वदेत् ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशा० दानधर्मे आरामतडागमाहा
 त्म्यवर्णनं नाम अष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यानीमानि बहिर्वेद्यां दानानि परिचक्षते ॥ तेभ्यो विशिष्टं किं दानं मर्तते कुरुपुंगव १ कौतूह
 लं हि परमं तत्र मे विद्यते प्रभो ॥ दातारं दत्तमन्वेति यद्दानं तत्प्रचक्ष्व मे २ ॥ भीष्म उवाच ॥ अभयं सर्वभूतेभ्यो व्यसने चाप्यनुग्रहः ॥ यच्चाभिलषितं दद्यात्तृप्तिताया
 ऽभियाचते ३ दत्तं मन्येत यद्वत्वात् दानं श्रेष्ठमुच्यते ॥ दत्तं दातारमन्वेति यद्दानं भरतर्षभ ४ हिरण्यदानं गोदानं पृथिवीदानमेव च ॥ एतानि वै पवित्राणि तारयंत्यपि
 दुष्कृतम् ५ एतानि पुरुषव्याघ्रसाधुभ्यो देहि नित्यदा ॥ दानानि हि नरं पापान् मोक्षयंति न संशयः ६ यद्यदिष्टं तं लोके यच्चास्य दयितं गृहे ॥ तत्तदुणवते देयं तदेवा
 क्षयमिच्छता ७ प्रियाणि लभते नित्यं प्रियदः प्रियकृतथा ॥ प्रियो भवति भूतानां मिह चैव परत्र च ८ याचमानमभीमानादनासक्तमर्किचनम् ॥ यो नार्चति यथाश
 क्तिसन्तुष्टं सो युधिष्ठिर ९ अमित्रमपि चेद्दीनं शरणैषिणमागतम् ॥ व्यसने योऽनुगृह्णाति स वै पुरुषस्तमः १० कृशाय कृतविद्याय वृत्तिक्षीणाय सीदते ॥ अपह्न्या
 त्कुधां यस्तु न तेन पुरुषः समः ११ क्रियानियमितान्साधून् पुत्रदारैश्च कर्शितान् ॥ अयाचमानान् कौतेय सर्वोपायैर्निमंत्रयेत् १२ आशिष्येन देवे पुनश्च मर्त्येऽप्युर्वते ॥
 अर्हंतो नित्यं संतुष्टास्तथा लब्धोपजीविनः १३ आशीविषसमेभ्यश्च तेभ्यो रक्षस्व भारत ॥ तान्युत्तैरुपजिज्ञास्य तथा द्विजवरोत्तमान् १४ कृतैरावसथैर्नित्यं संप्रेष्यैः
 सपरिच्छदैः ॥ निमंत्रयेथाः कौरव्य सर्वकामसुखावहैः १५ यदिते प्रतिगृह्णीयुः श्रद्धापूर्तं युधिष्ठिर ॥ कार्यमित्येव मनवानां धार्मिकाः पुण्यकर्मिणः १६ विद्यास्नाता व्र
 तस्नाता ये व्यपाश्रित्य जीविनः ॥ गृहस्वाध्यायतपसो ब्राह्मणाः संशितव्रताः १७ तेषु शुद्धेषु दत्तिषु स्वदारपरितोषिषु ॥ यत्करिष्यसि कल्याणं तत्ते लोके युधांपते १८
 यथाऽग्निहोत्रं सुकृतं सायं प्रातर्द्विजातिना ॥ तथा दत्तं द्विजातिभ्यो भवत्यथ यतात्मसु १९ एष ते विततो यज्ञः श्रद्धापूर्तः सदक्षिणः ॥ विशिष्टः सर्वयज्ञेभ्यो ददतस्तात
 वर्तताम् २० निवापदानं सलिलं स्तादृशेषु युधिष्ठिर ॥ निवसन् पूजयंश्चैव तेष्वा नृप्यं नियच्छति २१

चतुर्थीपष्ठार्थे ११ क्रियानियमितान् स्वधर्मयंत्रितान् १२।१३

येनार्थदेवादीनार्थयंते तेभ्य आत्मानं रक्षस्वत्युक्तं तत्र रक्षणप्रकारमाह तानिति युक्ते श्रारैः मुक्तेरिति पाठेन सृष्टैर्नरैः उपजिज्ञास्य निमंत्रयेथा इति संबधः १४ आवसथैरावसथादिसमर्पणेन
 १५ कार्यमिति धर्मार्थमेव धर्मकुर्वतितनुफलांतरार्थमिति भावः १६ व्यपाश्रित्य प्रभोराश्रयमकृत्वा जीवितं स्वभावाः १७।१८।१९ ददतः दातुस्तव वर्ततां सर्वदाऽस्तु २०
 यज्ञविशेषं निवापदानं सलिलं इति निवापः पितृतर्पणं तद्देवदानादियस्मिन्सतया तादृशेषु निवसंस्त्वानाश्रित्य स्थितः सन्न आनृप्यं देवादीनां निवापो दानसदृश इति पाठे दानं महादानम् २१

यएवंनेवकुप्यतेनलुभ्यंतिहृणेष्वपि ॥ तएवःपूज्यतमायेचापिप्रियवादिनः २२ एतेनबहुमन्यंतेनप्रवर्तंतिचापरे ॥ पुत्रवत्परिपाल्यास्तेनमस्तेभ्यस्तथाऽभयं
२३ ऋत्विक्पुरोहिताचार्यामृदुब्रह्मधराहिते ॥ क्षात्रेणाऽपिहिसंसृष्टंतेजःशाम्यतिवैद्विजे २४ अस्तिमेवलवानस्मिराजाऽस्मीतियुधिष्ठिर ॥ ब्राह्मणान्माचपर्यश्रीर्वा
सोभिरशनेनच २५ यच्छोभार्थंवलार्थंवावित्तमस्ति तवाऽनघ ॥ तेनतेब्राह्मणाःपूज्याःस्वधर्ममनुतिष्ठता २६ नमस्कार्यास्तथाविप्रावर्तमानायथातथम् ॥ यथा
सुखंयथात्साहंललंतुत्वयिपुत्रवत् २७ कोह्यक्षयप्रसादानांसुहृदामल्पतोषिणाम् ॥ वृत्तिमर्हत्यवक्षेमुंत्वदन्यःकुरुसत्तम २८ यथापत्याश्रयोधर्मस्त्रीणांलोकेसनात
नः ॥ सदैवसागतिर्नान्यातथाऽस्माकंद्विजातयः २९ यदिनोब्राह्मणास्तातसंत्यजेयुरपूजिताः ॥ पश्यंतोदारुणंकर्मसततक्षत्रियेस्थितम् ३० अवेदानामयज्ञा
नामलोकानामवर्तिनाम् ॥ कस्तेषांजीवितेनार्थस्त्वांविनाब्राह्मणाश्रयम् ३१ अत्रतेवर्तयिष्यामियथाधर्मसनातनम् ॥ राजन्योब्राह्मणान्पराजन्पुरापारिचचारह
३२ वैश्योराजन्यमित्येवशूद्रोवैश्यमितिश्रुतिः ॥ दूराच्छूद्रेणोपचर्योब्राह्मणोऽग्निरिवज्वलन् ३३ संस्पर्शपरिचर्यस्तुवैश्येनक्षत्रियेणच ॥ मृदुभावान्सत्यशीला
न्सत्यधर्मानुपालकान् ३४ आशीविषानिवकुद्धांस्तानुपाचरतद्विजान् ॥ अपरेषांपरेषांचपरेभ्यश्चापियेपरे ३५ क्षत्रियाणांप्रतपतांतेजसाचबलेनच ॥ ब्राह्म
णेष्वेवशाम्यंतितेजांसिचतपांसिच ३६ नमेपिताप्रियतरोनत्वंताततथाप्रियः ॥ नमेपितुःपिताराजन्नचात्मानचजीवितम् ३७ त्वत्तत्त्वमेप्रितयरःपृथिव्यांना
स्तिकश्चन ॥ त्वत्तोऽपिमेप्रियतराब्राह्मणाभरतर्षभ ३८ ब्रवीमिसत्यमेतच्चयथाऽहंपांडुनंदन ॥ तेनसत्येनगच्छेयंलोकान्यत्रचशांतनुः ३९ पश्येयंचसताल्लोका
ञ्जुचीन्ब्रह्मपुरस्कृतान् ॥ तत्रमेतातगंतव्यमद्वायचचिरायच ४० सोऽहमेतादृशाल्लोकान्दृष्ट्वाभरतसत्तम ॥ यन्मेकृतंब्राह्मणेषुनतप्येतेनपार्थिव ४१ ॥ इतिश्री
महाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिपे० दानधर्मेएकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ ध ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ ॥ यौचस्यातांचरणेनोपपन्नौ
यौविद्ययासदृशौजन्मनाच ॥ ताम्यादानंकतमस्मैविशिष्टमयाचमानायचयाचतेच १ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥ ॥ श्रेयोवैयाचतःपार्थदानमाहुरयाचते ॥
अर्हत्तमोवैष्टतिमान्कृपणादृष्टतात्मनः २ क्षत्रियोरक्षणवृत्तिर्ब्राह्मणोऽनर्थनाष्टतिः ॥ ब्राह्मणोऽतिमान्विद्वान्देवान्प्रीणातितुष्टिमान् ३

अवर्तिनामवृत्तीनां आर्योणः अकीर्तिनामितिषाठेविद्वादित्वादिनिः अकीर्तिमताम् ३१ पुरापूर्वम् ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ ॥ इति अनुशासनपर्वणि
नीलकंठीये भारतभावदीपे एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ यौचेति चरणेनचरणेन १ अयाचतःश्रैष्ठ्यमाहद्वाभ्यां श्रेयइति २ अनर्थनाअयाच्वा ३

॥७५॥

याच्यमाहुरनीशस्य अभिहारं च भारत ॥ उद्वेजयंति याचंति सदा भूतानि दस्युवत् ४ म्रियते याचमानो वै न जातु म्रियते ददत् ॥ ददत्संजीवयत्येनमात्मानं च युधिष्ठिर ५ आचक्षुः स्यं परो धर्मो याचते यत्प्रदीयते ॥ अयाचतः सीदमानान्सर्वोपायैर्निमंत्रयेत् ६ यदि वै तादृशाराधनं न वेत्ति युस्ते द्विजोत्तमाः ॥ भस्मच्छन्ना निवाग्नीस्तान्बुध्येथास्त्वं प्रयत्नतः ७ तपसा दीप्यमानास्ते दहेयुः पृथिवीमपि ॥ अपूज्यमानाः कौरव्यपूजार्हास्तु तथा विधाः ८ पूज्या हि ज्ञानविज्ञानतपो योगसमन्विताः ॥ तेभ्यः पूजां प्रयुंजीथा ब्राह्मणेभ्यः परंतप ९ ददद्बहुविधान्दायानुपागच्छन्नयाचताम् ॥ यदग्निहोत्रे सुहुते सायं प्रातर्भवेत्फलम् १० विद्यावेदव्रतवतितद्दानफलमुच्यते ॥ विद्यावेदव्रतस्नातानव्यपाश्रयजीविनः ११ गूढस्वाध्यायतपसो ब्राह्मणान्संशितव्रतान् ॥ कृतैरावसथैर्हृदयैः संप्रेष्यैः सपरिच्छदैः १२ निमंत्रयेथाः कौरव्यकामैश्चान्यैर्द्विजोत्तमान् ॥ अपिते प्रतिगृह्णीयुः श्रद्धोपेतं युधिष्ठिर १३ कार्यमित्येवमन्वाना धर्मज्ञाः सूक्ष्मदर्शिनः ॥ अपिते ब्राह्मणा भुक्त्वा गताः सोद्धरणान् गृहान् १४ येषां दाराः प्रतीक्षंते पर्जन्यमिव कर्षकाः ॥ अन्नानि प्रातः सवने नियता ब्रह्मचारिणः १५ ब्राह्मणास्तातभुंजानास्त्रेताग्निं प्रीणयंत्युत ॥ माध्यंदिनं ते सवनं ददत्स्तातवर्तताम् १६ गोहिरण्यानि वासांसिते नेंद्रः प्रीयतां तव ॥ तृतीयं सवनं ते वै वैश्वदेवं युधिष्ठिर १७ यद्देवेभ्यः पितृभ्यश्च विप्रेभ्यश्च प्रयच्छसि ॥ अहिंसा सर्वभूतेभ्यः संविभागश्च भागशः १८ दमस्त्यागो घृतिः सत्यं भवत्यवभृथायते ॥ एष ते विततो यज्ञः श्रद्धापूतः सदक्षिणः १९ विशिष्टः सर्वयज्ञानां नित्यं तात प्रवर्तताम् २० ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके ० दानधर्मषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ दानं यज्ञः क्रियाचे

हकिंस्वित्प्रेत्यमहाफलम् ॥ कस्यज्यायःफलंप्रोक्तंकीदृशेभ्यःकथंकदा १ एतदिच्छामिविज्ञातुंयाथातथ्येनभारत ॥ विद्वन्नजिज्ञासमानायदानधर्मान्प्रचक्ष्वमे २
अंतर्वेद्यांचयदत्तंश्रद्धयाचानृशंस्यतः ॥ किंस्विन्नैःश्रेयसंताततन्मेब्रूहिपितामह ३ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥ ॥ रौद्रंकर्मक्षत्रियस्यसततंतातवर्तते ॥ तस्यैव
तानिकेकं कर्मदानंचैवहपावनम् ४ नतुपापकृतांराज्ञांप्रतिगृह्णंतिसाधवः ॥ एतस्मात्कारणाद्यज्ञैर्यजेद्राजाऽऽसदक्षिणैः ५ अथचेत्प्रतिगृह्णीयुर्दद्यादहरहर्नृपः ॥
श्रद्धामास्थायपरमांपावनं ह्येतदुत्तमम् ६ ब्राह्मणांस्तर्पयन्द्रव्यैस्ततोयज्ञेयतव्रतः ॥ मैत्रान्रसाधून्वेदविदःशीलवृत्ततपोर्जितान् ७

अतएवदारास्तेषांप्रतीक्षंतइत्युक्तं १४ एषतेविततोयज्ञइतिप्रागुक्तंयज्ञसवनत्रयकल्पनयाव्याचष्टे अन्नानीत्यादिना १२।१६।१७।१८।१९।२० ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनीलकंठीये
भारतमावदीपे षष्ठितमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ७ ॥ दानमिति यज्ञःक्रियेत्येकंयज्ञरूपाक्रियेत्यर्थः कीदृशेभ्योदानंकथंयज्ञाक्रियेतिकेत्युभयत्रसंबंधः १।२ आनृशंस्यतोबहिर्वेद्यादानं
१।४ यज्ञाहानस्याधिक्यंवर्णयति नत्त्वितिद्वाभ्यां ५ एतद्दानम् ६ तपोर्जितान्नसंधिरार्थः ७

पद्यादिते ब्राह्मणास्तेतवनकारिण्यातिप्रतिग्रहमिति शेषः तर्हि कृतं सुकृतं तेतवनमविष्यति तदा सुकृतोत्पत्त्यर्थं पञ्चान्साधय ॥ इष्टमिति दानेयज्ञादिकर्मतर्भवति याज्ञिकेभ्यो दत्तं वेतत्कृतस्य यज्ञस्य श्रेयोऽंशस्तवापि भाविष्यतीति न यज्ञार्थमत्युत्सुकोऽभूरित्यर्थः ९ जनयिता प्रजापतिः १० धर्मो नृपंचातिथिभिः समेत एव भोक्ष्ये इत्यादीन् ये संतः संवर्धयंति ते सर्वस्वैर्भर्तव्याराज्ञा तस्य राजस्ते संतो बहुकारिणोऽस्य तमुपकर्तारो भवन्ति ११ । १२ । १३ देयाः दानानि व्युष्टिः समृद्धिः १४ । १५ । १६ ब्रह्मणो भूयंभावोऽस्यास्ति स ब्राह्मणो ब्रह्मभूयस्तस्य भावो ब्रह्मभूयस्त्वं

यत्ते तेन करिष्यंति कृतं तेन भविष्यति ॥ यज्ञान्साधय साधुभ्यः स्वाद्वन्नान्दक्षिणावतः ८ इष्टं दत्तं च मन्येथा आत्मानं दानकर्मणा ॥ पूजयेथायायजूकांस्तवाप्यं शोभेद्यथा ९ प्रजावतो भरेथा श्वब्राह्मणान् बहुकारिणः ॥ प्रजावांस्तेन भवति यथा जनयिता तथा १० यावत् साधुधर्मान्वै संतः संवर्धयंत्युत ॥ सर्वस्वैश्चापि भर्तव्यानराये बहुकारिणः ११ समृद्धः संप्रयच्छत्वं ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिर ॥ धेनूरनडुहोऽन्नानि च्छत्रं वासां स्युपानहौ १२ आज्यानि यजमानेभ्यस्तथाऽन्नानि च भारत ॥ अश्वं च यानानि वेश्मानि शयनानि च १३ एते देवा व्युष्टिं मे तोलूपायाश्च भारत ॥ अजुगुप्सांश्च विज्ञाय ब्राह्मणान् वृत्तिकर्षितान् १४ उपच्छत्रं प्रकाशं वा वृत्त्या तान् प्रतिपालयेत् ॥ राजसूयाश्वमेधाभ्यांश्चैव स्तत्क्षत्रियान् प्रति १५ एवं प्रपौर्वे निर्मुक्तस्त्वं पूतः स्वर्गमाप्स्यसि ॥ संचयित्वा पुनः कोशं यद्राष्ट्रं पालयिष्यसि १६ तेन त्वं ब्रह्मभूय त्वमावाप्स्यसि धनानि च ॥ आत्मनश्च परेषां च वृत्तिसंरक्ष भारत १७ पुत्रवच्चापि भृत्यान् स्वान् प्रजाश्च परिपालय ॥ योगक्षेमश्च ते नित्यं ब्राह्मणेभ्यस्तु भारत १८ तदर्थं जीवितं तेऽस्तु मातेभ्योऽप्रतिपालनम् ॥ अनर्थो ब्राह्मणस्यैष यद्वित्तनिचयो महान् १९ श्रिया ह्यभीक्ष्णं संवा सो दर्पयेत्सं प्रमोहयेत् ॥ ब्राह्मणे पुप्रमूढेषु धर्मो विप्रणशेद्भुवम् ॥ धर्मप्रणाशे भूतानामभावः स्यान्न संशयः २० योरक्षिभ्यः संप्रदायराजाराष्ट्रं विलुपति ॥ यज्ञेराष्ट्राद्धनं तस्मादानयध्वमिति ब्रुवन् २१ यच्चादाय तदाज्ञं भीतं दत्तं सुदारुणम् ॥ यजेद्राजानं यज्ञं प्रशंसं त्यस्य साधवः २२ अपीडिताः सुसंवृद्धा ये ददत्यनुकूलतः ॥ तादृशेनाप्युपायेन यष्टव्यं नोद्यमाहूतैः २३ यदा परिनिषिच्येत निहितो वीर्यथा विधिः ॥ तदाराजामहायज्ञैर्यजेत बहुदक्षिणैः २४ वृद्धबालघनं रक्षयं धनं स्वकृपणस्य च ॥ नखातपूर्वकुर्वीत न रुदंती धनं हरेत् २५ हतं कृपणवित्तं हिराष्ट्रं हंति नृपश्चियम् ॥ दद्याच्च महतो भोगान् सुद्रयं प्रणुदेत्सताम् २६ येषां स्वादूनि भोज्योनि समवेक्ष्यंति बालकाः ॥ नाश्रंति विधिवत्तानि किं नृपापतरंततः २७ यदि ते तादृशोराष्ट्रे विद्वान्सीदेक्षुधादिजः ॥ भूणहत्यां च गच्छेथाः कृत्वा पापमिवोत्तमम् २८ धिक् स्य जीवितं राज्ञोराष्ट्रेयस्यावसीदति ॥ द्विजोऽन्यो वामनुष्योऽपि शिबिराहवचो यथा २९

ब्राह्मणत्वम् १० । १४ । १५ । २० यद्वित्तुगमं यो राजा रक्षिभ्यः संप्रदाय परेभ्यो धनं दत्वा यज्ञेयज्ञार्थं धनमानयध्वमिति ब्रुवन् राजाष्ट्रं विलुपति २१ यच्चासौ तद्वनिभिर्भीतं मय युक्तं यथा स्यात् तथा दत्तं प्रजाभ्य आदाय सुदारुणं यथा स्यात् तथा यजेत यज्ञं प्रशंसति २२ उद्यमः प्रजापीडनात्मकोऽतियत्नः २३ निहितः प्रजानां नितरां हितो राजा यदा प्रजाभिः पूर्णोऽद्रिक्ताभिर्निषिच्येत धनं रभिषिच्येत २४ स्वातपूर्वधनं न कुर्वीत अनावृष्टौ कूपोदकनिष्पादितैर्धान्यैर्जीवितं धनं स्वाधीनं न कुर्वीत इत्यर्थः २५ । २६ । समवेक्ष्यंति वनतुलमंते २७ । २८ । २९

सहयुगपत् राजर्कराजसमूहं प्रतिपक्षभूतं विदते ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ सर्वपापमोतिराजानं ३५ । ३६ । ३७ । ३८ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ इदमिति १ । २ कामानेवाह दोग्ध्रीति ३ । ४ । ५ प्रियं स्वर्पति ६ तदेवाह यद्वि ७ । ८ । ९ । १० । ११ प्रियेण प्रियाय वा दत्ते तियोगात्तस्या दानमादानं वा कुर्वयस्य स्मविषये राज्ञः स्नातकः सीदति क्षुधा ॥ अत्रादिमेति तद्राष्ट्रं विदते सहराजकम् ३० क्रोशंत्यो यस्य वैराष्ट्राद्रियं तेतरसास्त्रियः ॥ क्रोशतां पतिपुत्राणां मृतोऽसौ न च जीवति ३१ अरक्षितारं हतारं विलोत्तारमनायकम् ॥ तंवैराज कलिहन्तुः प्रजाः सन्नह्यनिर्घृणम् ३२ अहं वोरक्षिते त्युक्ता योन रक्षति भूमिपः ॥ ससंहत्य निहतव्यः श्वेव सोन्माद आतुरः ३३ पापं कुर्वीति यत्किंचिज्प्रजाराज्ञा ह्यरक्षिताः ॥ चतुर्थं तस्य पापस्य राजा विदति भारत ३४ अथाहुः सर्वमवैति भूयोऽर्धमिति निश्चयः ॥ चतुर्थं मतमस्माकं मनोः श्रुत्वानुशासनम् ३५ शुभं वायच्च कुर्वीति प्रजाराज्ञा सुरक्षिताः ॥ चतुर्थं तस्य पुण्यस्य राजा चाप्रोति भारत ३६ जीवंतं त्वाऽनुजीवंतु प्रजाः सर्वा युधिष्ठिर ॥ पर्जन्यमिव भूतानि महाधुममिवांडजाः ३७ कुबेरमिव रक्षांसि शतक्रतुमिवामराः ॥ ज्ञातयस्त्वाऽनुजीवंतु सुहृदश्च परंतप ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिके पर्वणि दानधर्मे एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ इदं देयमिदं देयमितीयं श्रुतिरादरात् ॥ बहुदेयाश्च राजानः किंस्विदानमनुत्तमम् १ ॥ भीष्म उवाच ॥ अतिदानानि सर्वाणि पृथिवीदानमुच्यते ॥ अचला ह्यक्षया भूमिर्दोग्ध्री कामानेहोत्तमान् २ दोग्ध्री वासांसिरत्नानि पशून् व्रीहियवांस्तथा ॥ भूमिदः सर्वभूतेषु शाश्वतीरेधते समाः ३ यावद्भूमेरायुरिह तावद्भूमिद एधते ॥ न भूमिदानादस्तीह परं किंचिद्युधिष्ठिर ४ अप्यल्पं प्रददुः सर्वे पृथिव्या इति नः श्रुतम् ॥ भूमिमेव ददुः सर्वे भूमितेभुंजते जनाः ५ स्वकर्मैवोपजीवन्ति नरा इह परत्र च ॥ भूमिर्भूतिर्महादेवी दातारं कुरुते प्रियम् ६ य एतां दक्षिणां दद्यादक्षयं राजसत्तम ॥ पुनर्न रत्वं संप्राप्य भवेत्स पृथिवीपतिः ७ यथा दानं तथा भोग इति धर्मेषु निश्चयः ॥ संग्रामे वा तनुं जह्यादद्याच्च पृथिवीमिमाम् ८ इत्येतत्क्षत्रबंधूनां वदंति परमां श्रियम् ॥ पुनाति दत्ता पृथिवी दातारमिति श्रुतम् ९ अपि पापसमाचारं ब्रह्मघ्नमपि चानृतम् ॥ सैव पापं प्लावयति सैव पापात्प्रमोचयेत् १० अपि पापकृतां राज्ञां प्रतिगृह्णंति साधवः ॥ पृथिवी नान्यादिच्छंति पावनं जननी यथा ११ नामास्याः प्रियदत्तेति गुह्यं देव्याः सनातनम् ॥ दानं वाऽप्यथ वाऽऽदानं नामास्याः प्रथमप्रियम् १२ य एतां विदुषे दद्यात्पृथिवीं पृथिवीपतिः ॥ पृथिव्या मेतदिष्टं स राजा राज्यमितीव्रजेत् १३ पुनश्चासौ जनिं प्राप्य राजवत्स्यान्न संशयः ॥ तस्मात्प्राप्यैव पृथिवीं दद्याद्विप्राय पार्थिवः १४ नाभूमिपतिना भूमिरधिष्ठेया कथंचन ॥ न चापात्रेण वा ग्राह्या दत्तदानेन चाचरेत् १५ ये चान्ये भूमिभिच्छेद्युः कुर्युरेवं न संशयः ॥ यः साधो भूमिमादत्तेन भूमिं विदते तु सः १६ भूमिं दत्वा तु साधुभ्यो विदते भूमिमुत्तमाम् ॥ प्रेत्य चेह च धर्मात्मा संप्राप्नोति महद्यशः १७

न प्रियदत्ताया अस्याः प्रियो भवतीत्यर्थः नामेति नार्थ उभयरूप उच्यते १२ एतत्पृथ्वीदानं १३ । १४ दत्तदानेन दत्तदेशेन चाचरेन्न संचरेत् न वा गृहे दत्तं धर्मेन चाचरेदिति पाठे भूमिदानं दानांतरं ब्रह्मगृहीयां किं नृपापयेदेवेत्याह नचेति अंतर्धानं चाचरेद्भूमिमुपविश्य दानमाचरेत् १५ । १६ । १७

शंसत्यमुकद्वेष्टेतिष्ठामहतिकययंति १८ 'सप्तहस्तेनदंष्ट्रेनत्रिंशद्वानिवर्तनं ॥ दशतान्येवगोचर्मदत्त्वास्वर्गेमहीयते' १९। २०। २१ अपितवानांतरवडूमिदानेपुण्योत्पत्तौशंकेवनास्तीत्यर्थः २२। २३ एताएतानि सुषोढादेशः वर्तत्यनुसरंति २४। २५। २६ वैकिंकरःविपरीतकुत्सितचक्रोतीतिविकिंकरःकालस्तत्संबंधीकालमृत्युरित्यर्थः २७। २८ सत्रीसत्रकृत् २९

यस्यविप्रास्तुशंसंतिसाधोभूमिसदैवहि ॥ नतस्यशत्रवोराजनप्रशंसंतिवसुंधराम् १८ यत्किंचित्पुरुषःपापंकुरुतेवृत्तिकर्षितः ॥ अपिगोचर्ममात्रेणभूमिदानेनपूयते १९ येऽपिसंकीर्णकर्माणोराजानोरौद्रकर्मिणः ॥ तेभ्यःपवित्रमाख्येयंभूमिदानमनुत्तमम् २० अल्पांतरमिदंशश्वत्पुराणामेनिरेजनाः ॥ योयजेताश्वमेधेन दद्याद्वासाधवेमही २१ अपिचेत्सुकृतं कृत्वाशंकेरन्नापिपंडिताः ॥ अशक्यमेकमेवैतद्भूमिदानमनुत्तमम् २२ सुवर्णंरजतंवस्त्रंमणिमुक्तावसूनिच ॥ सर्वमेतन्महाप्राज्ञोददातिवसुधांददत् २३ तपोयज्ञःश्रुतंशीलमलोभःसत्यसंधता ॥ गुरुदैवतपूजाचण्डतावर्ततिभूमिदम् २४ भर्तुनिःश्रेयसेयुक्तास्त्यक्तात्मानोरणेहताः ॥ ब्रह्मलोकगताःसिद्धानातिक्रामंतिभूमिदम् २५ यथाजनित्रीस्वंपुत्रंक्षीरेणभरतेसदा ॥ अनुगृह्णातिदातारंतथासर्वरसैर्मही २६ मृत्युर्वैकिंकरोदंडस्तमोवह्निःसुदारुणः ॥ घोराश्वदारुणाःपाशानोपसर्पतिभूमिदम् २७ पितृश्वपितृलोकस्थान्देवलोकान्चदेवताः ॥ संतर्पयतिशांतात्मायोददातिवसुंधराम् २८ कृशायग्रियमाणावृत्तिग्लानायसीदते ॥ भूमिद्वृत्तिकर्तृदत्त्वासत्रीभवतिमानवः २९ यथाधावतिगौर्वत्संस्त्रवतीवत्सलापयः ॥ एवमेवमहाभागभूमिर्भवतिभूमिदम् ३० फालकंष्टांमहीदत्त्वासबीजांसफलामपि ॥ उदीर्णवापिशरणंयथाभवतिकामदः ३१ ब्राह्मणंवृत्तिसंपन्नमाहिताग्निशुचिव्रतम् ॥ नरःप्रतिग्राह्यमहीनयातिपरमापदम् ३२ यथाचंद्रमसोवृद्धिरहन्यहनिजायते ॥ तथाभूमिकृतंदानंसस्येसस्येविवर्धते ३३ अत्रगाथाभूमिगीताःकीर्तयंतिपुराविदः ॥ याःश्रुत्वाजामदम्येनदत्ताभूःकाश्यपायवै ३४ मामेवादत्तमांदत्तमांदत्त्वामामवाप्स्यथ ॥ अस्मिन्लोकेपरेचैवतद्वत्तजायतेपुनः ३५ यद्दमांन्याहृतिवेदब्राह्मणोवेदसंमिताम् ॥ श्राद्धस्यक्रियमाणस्यब्रह्मभूयंसगच्छति ३६ कृत्यानामधिशस्तानामरिष्टशमनंमहत् ॥ प्रायश्चित्तंमहीदत्त्वापुनात्युभयतोदश ३७ पुनातियद्दंवेदेवेदवादंतथैवच ॥ प्रकृतिःसर्वभूतानांभूमिर्वैश्वानरीमता ३८ अभिषिच्यैववृत्तिंश्रावयेदिममागमम् ॥ यथाश्रुत्वामहीदद्यान्नादद्यात्साधुतश्चताम् ३९ सोऽयंकृत्स्नोब्राह्मणार्थोराजार्थश्चाप्यसंशयः ॥ राजाहिधर्मकुशलःप्रथमंभूतिलक्षणम् ४० अथेषामधर्मज्ञोराजाभवतिनास्तिकः ॥ नतेसुखंप्रबुध्यंतिनसुखंप्रस्वपंतिच ४१ सदाभवन्तिचोद्विग्रास्तस्यदुश्चरितैर्नराः ॥ योगक्षेमाहिबहवोराष्ट्रनास्याविशंतितत् ४२ अथेषांपुनःप्राज्ञोराजाभवतिधार्मिकः ॥ सुखंतेप्रतिबुध्यंतेसुसुखंप्रस्वपंतिच ४३ तस्यराज्ञःशुभैराज्यैःकर्मभिर्निर्वृतानराः ॥ योगक्षेमेणवृष्ट्याचविवर्धतेस्वकर्मभिः ४४

३० उदीर्णमहच्छरणंगृहं ३१। ३२। ३३। ३४। ३५ ब्रह्मभूयंत्वंहत्वंफलमिति यावत् गच्छतिप्राप्नोति ३६ कृत्यानांभंत्रमयीनांमारणार्थशक्तीनांअधिशस्तानांप्रबलानांसंबंधियदरिष्टं तच्छमनं ३७ इदंभूमिदानंयोवेदवादंभूमिवाक्यंयोवेदसोऽपिपुनातिदशपुरुषानितिशेषः ३८। ३९ भूतिलक्षणमैश्वर्यसूचकं ४०। ४१। ४२। ४३। ४४

४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३ क्षिप्रहरन् ७४

सकुलीनःसपुरुषःसबंधुःसचपुण्यकृत् ॥ सदातासचविक्रांतोयोददातिवसुंधराम् ४५ आदित्याइवदीप्यंतेतेजसाभुविमानवाः ॥ ददंतिवसुधांस्फीतायेवेदविद्विषिद्विजे ४६ यथासस्यानिरोहंतिप्रकीर्णानिमहीतले ॥ तथाकामाःप्ररोहंतिभूमिदानसमार्जिताः ४७ आदित्योवरुणोविष्णुर्ब्रह्मासोमोऽहताशनः ॥ शूलपाणिश्चमगवानप्रतिनंदंतिभूमिदम् ४८ भूमौजायंतिपुरुषाभूमौनिष्ठांजंतिच ॥ चतुर्विधोहिलोकोऽयंयोयंभूमिगुणात्मकः ४९ एषामातापिताचैवजगतःपृथिवीपते ॥ नानयासदृशंभूतंकिंचिदस्तिजनाधिप ५० अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनम् ॥ बृहस्पतेश्चसंवादमिद्रस्यचयुधिष्ठिर ५१ इद्वाकृतुशतेनाथमहतादक्षिणावता ॥ मघवावाग्विदांश्रेष्ठंप्रच्छेदं बृहस्पतिम् ५२ ॥ मघवोवाच ॥ भगवन्केनदानेनस्वर्गतःसुखमेधते ॥ यदक्षयंमहाधैचतद्ब्रह्मिवदतांवर ५३ ॥ भीष्मउवाच ॥ इत्युक्तःससुरेन्द्रेणततोदेवपुरोहितः ॥ बृहस्पतिर्बृहतेजाःप्रत्युवाचशतक्रतुम् ५४ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ सुवर्णदानं गोदानंभूमिदानंचवृत्रहन् ॥ दददेतान्महाप्राज्ञःसर्वपापैःप्रमुच्यते ५५ नभूमिदानादेवैद्रपरंकिंचिदितिप्रभो ॥ विशिष्टमितिमन्यामियथाप्राहुर्मनीषिणः ५६ येश्वरानिहतायुद्धेस्वर्यातारण्यद्विनः ॥ सर्वेतेविबुधश्रेष्ठनातिक्रामंतिभूमिदम् ५७ भर्तुनिःश्रेयसेयुक्तास्त्यक्तात्मानोरणेहताः ॥ ब्रह्मलोकगतायुक्तानातिक्रामंतिभूमिदम् ५८ पंचपूर्वाहिपुरुषाःषडन्येवसुधांगताः ॥ एकादशददहूमिपरित्रातीहमानवः ५९ रत्नोपकीर्णविमुधांयोददातिपुरंदर ॥ समुक्तःसर्वकलुषैःस्वर्गलोकेमहीयते ६० महीस्फीतांददद्राजनसर्वकामगुणान्विताम् ॥ राजाधिराजोभवतितद्विदानमनुत्तमम् ६१ सर्वकामसमायुक्तांकाश्यपीयःप्रयच्छति ॥ सर्वभूतानिमन्यंतेमांददातीतिवासव ६२ सर्वकामदुधांधेनुंसर्वकामगुणान्विताम् ॥ ददातियःसहस्राक्षस्वर्गयातिसमानवः ६३ मधुसर्पिःप्रवाहिण्यःपयोदाधिवहास्तथा ॥ सरितस्तर्पयंतीहसुरेन्द्रवसुधाप्रदम् ६४ भूमिप्रदानानृपतिर्मुच्यतेसर्वकिल्बिषात् ॥ नहिभूमिप्रदानेनदानमन्यद्विशिष्यते ६५ ददातियःसमुद्रांतांपृथिवींशस्त्रनिर्जिताम् ॥ तंजनाःकथयंतीहयावद्भवतिगौरियम् ६६ पुण्यामृद्धिरसाभूमियोददातिपुरंदर ॥ नतस्यलोकाःक्षीयंतेभूमिदानगुणान्विताः ६७ सर्वदापार्थिवेनेहसततंभूतिमिच्छता ॥ भूदेयाविधिवच्छक्रपात्रेसुखमभीप्सुना ६८ अपि कृत्वानरःपापंभूमिदत्त्वाद्विजातये ॥ समुत्सृजतितत्पापंजीर्णत्वचमिवोरगः ६९ सागरानसरितःशैलान्काननानिचसर्वशः ॥ सर्वमेतन्नरःशक्रददातिवसुधांददत् ७० तडागान्युदपानानिस्रोतांसिचसरांसिच ॥ स्नेहान्सर्वरसांश्चैवददातिवसुधांददत् ७१ ओषधीर्वीर्यसंपन्नानगान्पुष्पफलान्वितान् ॥ काननोपलशैलांश्चददातिवसुधांददत् ७२ अग्निष्टोमप्रभृतिभिरिद्वाचस्वाप्तदक्षिणैः ॥ नतत्फलमवाप्नोतिभूमिदानाद्यदभुते ७३ दातादशानुगृह्णातिदशहंतितथाक्षिपन् ॥ पूर्वदत्तांहरन्भूमिनरकायोपगच्छति ७४

नददाति प्रतिश्रुत्य दत्वाऽपि च हरेतुयः ॥ सबद्धो वारुणैः पाशैस्तप्यते मृत्युशासनात् ७५ आहिताग्निं सदा यज्ञं कृत्वा तृप्तिं प्रियातिथिम् ॥ ये भजन्ति द्विजश्रेष्ठं नोपसर्पे
तितेयमम् ७६ ब्राह्मणेष्वाभूतः पार्थिवः स्यात्पुनरुदर ॥ इतरेषां तु वर्णानां तारयेत्कृशदुर्बलान् ७७ नाच्छिद्यात्स्पर्शितां भूमिं परेण त्रिदशाधिप ॥ ब्राह्मणस्य
सुरश्रेष्ठकृशवृत्तेः कदाचन ७८ यथाऽश्रुपतितं तेषां दीनानामथ सीदताम् ॥ ब्राह्मणानां हते क्षेत्रे हन्यान्निपुरुषं कुलम् ७९ भूमिपालं च्युतराश्राद्यस्तु संस्थापयेन्नरः ॥
तस्य वासः सहस्राक्षनाकपृष्ठे महीयते ८० इक्षुभिः संततां भूमिं यवगोधूमशालिनीम् ॥ गोश्ववाहनपूर्णां वा बाहुवीर्यादुपार्जिताम् ८१ निधिगर्भाददहू मिंसर्वरत्न
परिच्छदाम् ॥ अक्षयल्लभते लोकान् भूमिः संहितस्य तत्र ८२ विधूय कलुषं सर्वं विरजाः संमतः सताम् ॥ लोके महीयते सद्भिर्यो ददाति वसुधराम् ८३ यथाऽप्सु
पतितः शक्रतैलविंदुर्विसर्पति ॥ तथा भूमिः कृतं दानं सस्ये सस्ये विवर्धते ८४ ये रणाग्ने महीपालाः शूराः समिति शोभनाः ॥ वध्यंतेऽभिमुखाः शक्रब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते
८५ नृत्यगीतपरानार्यो दिव्यमाल्यविभूषिताः ॥ उपतिष्ठन्ति देवैर्द्रुतथा भूमिप्रदं दिवि ८६ मोदते च सुखं स्वर्गे देवगंधर्वपूजितः ॥ यो ददाति महीं सम्यग्विधिनेह
द्विजातये ८७ शतमप्सरसश्चैव दिव्यमाल्यविभूषिताः ॥ उपतिष्ठन्ति देवैर्द्रुत ब्रह्मलोके धराप्रदम् ८८ उपतिष्ठन्ति पुण्यानि सदा भूमिप्रदं नरम् ॥ शंखमद्रासनं च
वराश्वावरवाहनम् ८९ भूमिप्रदानात्पुष्पाणि हिरण्यनिचयास्तथा ॥ आज्ञासदाऽप्रतिहता जयशब्दावसूनि च ९० भूमिदानस्य पुण्यानि फलं स्वर्गः पुनरुदर ॥
हिरण्यपुष्पाश्चौषध्यः कुशकांचनशालाः ९१ अमृतप्रसवां भूमिं प्राप्नोति पुरुषोददत् ॥ नास्ति भूमिः सदानं नास्ति मातृसमो गुरुः ॥ नास्ति सत्यसमो धर्माना
स्ति दानसमो निधिः ९२ एतदांगिरसाच्छ्रुत्वा वासवो वसुधामिमाम् ॥ वसुरत्नसमाकीर्णा ददावांगिरसेतदा ९३ यद्दं श्रावयेच्छास्त्रे भूमिदानस्य संभवम् ॥ नत
स्य रक्षसां भागो नासुराणां भवत्युत ९४ अक्षयं च भवेत्तं पितृभ्यस्तन्न संशयः ॥ तस्माच्छास्त्रेऽपि दं विद्वानभुंजतः श्रावयेद्विजान् ९५ इत्येतत्सर्वदानानां श्रेष्ठमुक्तं
वानघ ॥ मया भरतशार्दूलकिंभूयः श्रोतुमिच्छसि ९६ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासननिके पर्वणि दानधर्मे दं द्रव्यहस्तातिसंवादो द्विषष्टि
तमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कानि दानानि लोकेऽस्मिन् दातुं कामो महीपतिः ॥ गुणाधिकेभ्यो विप्रेभ्यो दद्याद्भरतसतम १ केन तु प्यंति ते सद्यः
किंतुष्टाः प्रदिशन्ति च ॥ शंसते नमहा बाहो फलं पुण्यकृतं महत् २ दत्तं किं फलवद्वा जन्निह लोके परत्र च ॥ भवतः श्रोतुमिच्छामि तन्मे विस्तरतो वद ३ ॥ भीष्म उवाच ॥
इममर्थं पुराष्टो नारदो देवदर्शनः ॥ यदुक्तवानसौ वाक्यं तन्मे निगदतः शृणु ४ ॥ नारद उवाच ॥ अन्नमेव प्रशंसन्ति देवाः ऋषिगणास्तथा ॥ लोकतंत्रां हि संज्ञां सर्व
मन्त्रे प्रतिष्ठितं ५ अन्नेन सदृशं दानं न भूतं न भविष्यति ॥ तस्मादन्नं विशेषेण दातुमिच्छन्ति मानवाः ६ भारतमावदीपे द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६

७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७

अन्नमूर्जस्करं लोके प्राणाश्वाग्ने प्रतिष्ठिताः ॥ अन्नेन धार्यते सर्वं विश्वं जगदिदं प्रभो ७ अन्नाद्ब्रह्मस्थालोकेऽस्मिन् ऋषिः स्वस्तापसास्तथा ॥ अन्नाद्भवन्ति वै प्राणाः प्रत्यक्षं
नात्र संशयः ८ कुटुंबिने सीदते च ब्राह्मणाय महात्मने ॥ दातव्यं भिक्षवे चान्नमात्मनो भूतिमिच्छता ९ ब्राह्मणायामिहूपाययो दद्यादन्नमर्थिने ॥ विदधाति निधिं श्रे
ष्ठं पारलौकिकमात्मनः १० श्रांतमध्वनिर्वर्ततं वृद्धमर्हमुपस्थितम् ॥ अर्चयेद्भूतिमन्विच्छन्नृहस्थो गृहमागतम् ११ क्रोधमुत्पतितं हित्वा सुशीलो वीतमत्सरः ॥
अन्नदः प्राप्नुते राजर्षिदिविचेह च यत्सुखम् १२ नावमन्येदभिगतं न प्रणुद्यात्कदाचन ॥ अपि श्वपाकेऽनुनिवानदानं विप्रणश्याति १३ यो दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनि
वर्तते ॥ आर्ताया हृष्टपूर्वाय समहर्द्धर्ममाप्नुयात् १४ पितृन् देवांश्च ऋषीन् विप्रान्तिथींश्च जनाधिप ॥ योनरः प्रीणयत्यन्नैस्तस्य पुण्यफलं महत् १५ कृत्वाऽतिपातकं कर्म
यो दद्यादन्नमर्थिने ॥ ब्राह्मणाय विशेषेण सपापेन सुहृते १६ ब्राह्मणेष्वाक्षयं दानमन्नं श्रेष्ठं महाफलम् ॥ अन्नदानं हि शूद्रे च ब्राह्मणे च विशिष्यते १७ न पृच्छेद्गो
त्रचरणं स्वाध्यायं देशमेव च ॥ भिक्षितो ब्राह्मणेनेह दद्यादन्नं प्रयाचितः १८ अन्नदस्यान्नवृक्षाश्च सर्वकामफलप्रदाः ॥ भवन्ति चेह चामुन्नपतेर्नात्र संशयः १९ आ
शंसन्ते हि पितरः सुवृष्टिं मवर्षकाः ॥ अस्माकमपि पुत्रो वा पौत्रो वा न्नं प्रदास्यति २० ब्राह्मणो हि महद्भूतं स्वयं देहीति याचति ॥ अकामो वासकामो वा दत्वा पुण्यम
वाप्नुयात् २१ ब्राह्मणः सर्वभूतानामतिथिः प्रसृता ग्रभुक् ॥ विप्राय दधिगच्छन्ति भिक्षमाणा गृहंसदा २२ सत्कृताश्च निर्वर्तन्ते तदतिप्रवर्धते ॥ महाभागे कु
ले प्रेत्य जन्म चाप्नोति भारत २३ दत्वा त्वन्नं रोलोके तथा स्थानमनुत्तमम् ॥ नित्यं मिष्टान्नदायी तु स्वर्गे वसति सत्कृतः २४ अन्नं प्राणानराणां हि सर्वमन्त्रे प्रतिष्ठि
तम् ॥ अन्नदः पशुमान्पुत्राधनवान्भोगवानपि २५ प्राणवांश्चातिभवति रूपवांश्च तथानृप ॥ अन्नदः प्राणदो लोके सर्वदा प्रोच्यते तु सः २६ अन्नं हि दत्वाऽति
थये ब्राह्मणाय यथाविधि ॥ प्रदाता सुखमाप्नोति देवैश्चापि पूज्यते २७ ब्राह्मणो हि महद्भूतं क्षेत्रं भूतं युधिष्ठिर ॥ उप्येतत्त्रयं द्वीजं तद्विपुण्यफलं महत् २८ प्र
त्यक्षं प्रीतिजननं भोक्तुं दातुं भवत्युत ॥ सर्वाण्यन्यानि दानानि परोक्षफलवन्त्युत २९ अन्नाद्भिः प्रसवं याति रतिरन्नाद्भिः भारत ॥ धर्मार्थावन्नतो विद्धि रोगनाशं त
थाऽन्नतः ३० अन्नं ह्यमृतमित्याह पुरा कल्पे प्रजापतिः ॥ अन्नं भुवं दिवं च सर्वमन्त्रे प्रतिष्ठितम् ३१ अन्नप्रणशोऽभिद्यंते शरीरे पंचधा तवः ॥ बलं बलवतोऽपीह
प्रणश्यत्यन्नहानितः ३२ आवाहाश्च विवाहाश्च यज्ञाश्चान्नमृते तथा ॥ निर्वर्तते नरश्रेष्ठ ब्रह्मचात्रप्रलीयते ३३ अन्नतः सर्वमेतद्विद्य किंचित्स्थानुजंगमम् ॥ त्रिषु
लोकेषु धर्मार्थमन्नं देयमतो बुधैः ३४ अन्नदस्य मनुष्यस्य बलमोजो यशांसि च ॥ कीर्तिश्च वर्धते शश्च त्रिषु लोकेषु पार्थिव ३५ मघेऽर्ध्वं सन्निधत्ते प्राणानां पवनः पतिः ॥
तच्च मेघगतं वारिशक्रो वर्षति भारत ३६ आदत्ते चरसान्भौमानादित्यः स्वर्गमस्तिभिः ॥ वायुरादित्यस्तस्तांश्चरसान् देवः प्रवर्षति ३७

तद्यदा मेघतोवारिपतितं भवति क्षितौ ॥ तदा वसुमती देवी स्निग्धा भवति भारत ३८ ततः सस्यानि रोहंति येन वर्तयते जगत् ॥ मांसमेदोऽस्थिशुक्राणां प्रादुर्भाव
स्ततः पुनः ३९ संभवति ततः शुक्रात्प्राणिनः पृथिवीपते ॥ अग्नीषोमौ हितच्छुक्रं सृजतः पुष्पतश्च ह ४० एवमन्नाद्विमूर्त्यश्च पवनः शुक्रमेव च ॥ एक एव स्मृतो
राशिस्ततो भूतानि जज्ञिरे ४१ प्राणान्ददाति भूतानां तेजश्च भरतर्षभ ॥ गृहमभ्यागतायाथ यो दद्यादन्नमर्थिने ४२ ॥ भीष्म उवाच ॥ नारदेनैव मुक्तो
ऽहमदामन्नं सदानुप ॥ अनमूयुस्त्वमप्यन्नं तस्माद्देहि गतज्वरः ४३ दत्त्वाऽन्नं विधिवद्वाजन्विप्रेभ्यस्त्वमिति प्रभो ॥ यथा वदनु रूपेभ्यस्ततः स्वर्गमवाप्स्यसि
४४ अन्नदानां हि ये लोकास्तांस्त्वं शृणु जनाधिप ॥ भवनानि प्रकाशंते दिवितेषां महात्मनाम् ४५ तारासंस्थानिरूपाणि नानास्तंभान्वितानि च ॥ चंद्रमंडल
शुभ्राणि किंकिणीजालवन्ति च ४६ तरुणादित्यवर्णानि स्थावराणि चराणि च ॥ अनेकशतभौमानि सातर्जलचराणि च ४७ वैदूर्यार्कप्रकाशानि रौप्यरुक्म
मयानि च ॥ सर्वकामफलाश्चापि वृक्षा भवनसंस्थिताः ४८ वाप्यो वीथ्यः सभाः कूपादीर्घिकाश्चैव सर्वशः ॥ घोषवन्ति च यानानि युक्तान्यथ सहस्रशः ४९ भ
क्ष्यभोज्यमयाः शैलावासां स्यामरणानि च ॥ क्षीरं स्रवंति सरितस्तथा चैवान्नपर्वताः ५० प्रासादाः पांडुराभाः शय्याश्च कांचनोज्ज्वलाः ॥ तान्यन्नदाः प्रपद्यंते
तस्मादन्नप्रदो भव ५१ एते लोकाः पुण्यकृता अन्नदानां महात्मनाम् ॥ तस्मादन्नं प्रयत्नेन दातव्यं मानवैर्भुवि ५२ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशास
निके प० दानधर्मे अन्नदानप्रशंसायां त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ श्रुतं मे भवतो वाक्यमन्नदानस्य यो विधिः ॥ नक्षत्रयोगस्येदानीं दा
नकल्पं ब्रवीहि मे १ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममिति हासं पुरातनम् ॥ देवक्याश्चैव संवादं महर्षे नारदस्य च २ द्वारकामनुसंप्राप्तं नारदं देवदर्शनम् ॥
पप्रच्छेदं वचः प्रश्नं देवकीधर्मदर्शनम् ३ तस्याः संपृच्छमानाया देवार्पि नारदस्ततः ॥ आचष्ट विधिवत्सर्वतच्छृणुष्व विशांपते ४ ॥ नारद उवाच ॥ कृत्तिकासु
महाभागैः पायसेन स सर्पिषा ॥ संतर्प्य ब्राह्मणान्सां ह्यल्लोकानां प्रोक्त्यनुत्तमान् ५ रोहिण्यां प्रमृतेर्मार्गैर्मार्गैरेन स सर्पिषा ॥ पयोन्नपानं दातव्यमनृणार्थं द्विजातये ६
दोग्ध्रां दत्त्वा सवत्सां तु नक्षत्रे सोमदेवते ॥ गच्छंति मानुषा लोकास्वर्गलोकमनुत्तमं ७ आर्द्रायां कृत्वा तिलमिश्रमुपोषितः ॥ नरस्तरति दुर्गाणि क्षुरधारांश्च पर्वतान् ८
पूषान् पुनर्वसौ दत्त्वा तथैवान्नानि शोभने ॥ यशस्वी रूपसंपन्नो बह्वज्जयायते कुले ९ पुष्येण कनकं दत्त्वा कृतं वाऽकृतमेव च ॥ अनालोकेऽपुलोकेऽसोमवत्सविराजते १० आ
श्लेषायां तु योरूप्यमृषभं वा प्रयच्छति ॥ स सर्वभयनिर्मुक्तः संभवान् धितिं प्राप्ति ११ मघासु तिलपूर्णानि वर्धमानानि मानवः ॥ प्रदाय पुत्रपशुमानि ह प्रेत्य च मोदते १२

१ । २ । ३ । ४ । ५ । मार्गैर्गन्धर्वसंविधिभिः ६ सौम्यनक्षत्रे मृगशिरसि ७ । ८ पूषान् पिष्टमयान् घृतपाचितपिंडान् ९ अनालोकेऽपुलोकां तरवर्जितेषु स्वयंप्रकाशेष्वित्यर्थः १० । ११ । १२

फाणितं गोरसाविकारः १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ प्रातंगोषान्यादिपिधानयोग्यं चतुर्हस्तं १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ उदमं यं उदकुं मयुक्तं सक्तुविकारं २६ । २७ । २८

फलगुनी पूर्वसमये ब्राह्मणानामुपोषितः ॥ मक्ष्यान् फाणितसंयुक्तान् दत्त्वा सौभाग्यमृच्छति १३ घृतक्षीरसमायुक्तं विधिवत्पष्टिकौदनम् ॥ उत्तराविषये दत्त्वा स्व
र्गलोके महीयते १४ यद्यत्प्रदीयते दानमुत्तराविषये नरैः ॥ महाफलमर्नतं तद्भवतीति विनिश्चयः १५ हस्ते हस्तिरधं दत्त्वा चतुर्थमुपोषितः ॥ प्राप्नोति परमां लो
कान् पुण्यकामसमन्वितान् १६ चित्रायां वृषभं दत्त्वा पुण्यगंधांश्च भारत ॥ चरंत्यप्सरसां लोके रमंते नंदने तथा १७ स्वात्यामथ घनं दत्त्वा यदिष्टतममात्मनः ॥
प्राप्नोति लोकान्सुमानि हचैव महद्यशः १८ विशाखायामनद्वाहं धेनुं दत्त्वा च दुग्धदाम् ॥ संप्राप्तं च शकटं सधान्यं वस्त्रं संयुतम् १९ पितृन् देवांश्च प्रीणाति
प्रेत्य चानंत्यमश्रुते ॥ न च दुर्गाण्यवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति २० दत्त्वा यथोक्तं विप्रेभ्यो वृत्तिमिष्टां स विंदति ॥ नरकादींश्च संक्लेशान्नाप्नोतीति विनिश्चयः २१
अनुराधासु प्रावारं वरात्रं समुपोषितः ॥ दत्त्वा युगशतं चापिनरः स्वर्गं महीयते २२ कालशाकं तु विप्रेभ्यो दत्त्वा मर्त्यं समूलकम् ॥ ज्येष्ठायां वृद्धिमिष्टां वै गति
मिष्टां गच्छति २३ मूले मूलफलं दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ॥ पितृन् प्रीणयते चापि गतिमिष्टां च गच्छति २४ अथ पूर्वास्वषाढासु दधिपात्राण्युपोषितः ॥
कुलवृत्तोपसंपन्ने ब्राह्मणे वेदपारगे २५ पुरुषो जायते प्रेत्य कुले सुबहुगोघने ॥ उदमं यं स सर्पिष्कं प्रभूतमधि फाणितम् २६ दत्त्वा उत्तरास्वषाढासु सर्वकामा
नवाप्नुयात् ॥ दुग्धं त्वमिजिते योगे दत्त्वा मघुष्टतमुत्तमम् ॥ धर्मनित्यो मनीषिभ्यः स्वर्गलोके महीयते २७ श्रवणे कंबलं दत्त्वा वस्त्रांतरितमेव वा ॥ श्वेतेन याति
यानेन स्वर्गलोकान् संवृतान् २८ गोप्रयुक्तं घनिष्ठासु यानं दत्त्वा समाहितः ॥ वस्त्रराशिघनं सद्यः प्रेत्य राज्यं प्रपद्यते २९ गंधाच्छतभिषायोगे दत्त्वा सागुरुचंदनान् ॥
प्राप्नोत्यप्सरसां संधान् प्रेत्य गंधांश्च शाश्वतान् ३० पूर्वाभाद्रपदायोगे राजमाषान् प्रदाय तु ॥ सर्वभक्षफलोपेतः स वै प्रेत्य सुखी भवेत् ३१ और्ध्वमुत्तरायोगे यस्तु मां
संप्रयच्छति ॥ स पितृन् प्रीणयति वै प्रेत्य चानंत्यमश्रुते ३२ कांस्योपदोहनादिं नृरेवत्यां यः प्रयच्छति ॥ सा प्रेत्य कामानादाय दातारमुपतिष्ठति ३३ रथमश्च
समायुक्तं दत्त्वाऽश्विन्यां निरोत्तमः ॥ हस्त्यश्च रथसंपन्नं चैव स्वीजायते कुले ३४ भरणीषु द्विजातिभ्यस्ति लघेनुं प्रदाय वै ॥ गाः सुप्रभूताः प्राप्नोति नरः प्रेत्य यशस्त
था ३५ ॥ भीष्म उवाच ॥ इत्येष लक्षणोद्देशः प्रोक्तो नक्षत्रयोगतः ॥ देवक्या नारदेन हसास्तुषाम्योऽब्रवीदिदम् ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि
आनुशासनिके० दानधर्मे नक्षत्रयोगदानं नाम चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ सर्वान् कामान् प्रयच्छंति ये प्रयच्छंति कांचनम् ॥
इत्येवं भगवान्निःपिता महसुतोऽब्रवीत् १ पवित्रमथ चायुष्यं पितृणामक्षयं च तत् ॥ सुवर्णमनुजेंद्रेण हरिश्चंद्रेण कीर्तितम् २

२९ । ३० । ३१ उरन्नः पशुविशेषः अजो वा ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ ॥ इति अनुशासनपर्वणिनीलकण्ठीयेभारतमावदीपे चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ॥ ॥ सर्वानिति १ । २

॥८०॥

पानीयं परमं दानं दानानां मनुरब्रवीत् ॥ तस्मात्कृपां श्रवापी श्वतडागानि च खानयेत् ३ अर्धपापस्य हरति पुरुषस्येह कर्मणः ॥ कूपः प्रवृत्तपानीयः सुप्रवृत्तश्च नि
त्यशः ४ सर्वतारयते वंशं यस्य खाते जलाशये ॥ गावः पिबन्ति विप्राश्च साधवश्च नराः सदा ५ निदाघकाले पानीयं यस्य तिष्ठत्यवारितम् ॥ सदुर्गविषमं कृत्स्नं कदा
चिदवाप्नुते ६ बृहस्पतेर्भगवतः पूष्णश्चैव भगवस्य च ॥ अश्विनोश्चैव वहेश्च प्रीतिर्भवति सर्पिषा ७ परमं भेषजं ह्येतद्यज्ञानामेतदुत्तमम् ॥ रसानामुत्तमं चैतत्फलानां चैत
दुत्तमम् ८ फलकामो यशस्कामः पुष्टिकामश्च नित्यदा ॥ घृतं दद्याद्द्विजातिभ्यः पुरुषः शुचिरात्मवान् ९ घृतं मासे आश्वयुजि विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति ॥ तस्मै प्रयच्छ
तोरूपं प्रीतौ देवा विहाश्विनौ १० पायसं सर्पिषामिन्द्रिजेभ्यो यः प्रयच्छति ॥ गृहंतस्य नरक्षां सिधर्षयंतिकदाचन ११ पिपासयानम्रियते सोपच्छंदश्च जायते ॥
न प्राप्तुयाच्च व्यसनं करकान्यः प्रयच्छति १२ प्रयतो ब्राह्मणाग्रेयः श्रद्धया परयायुतः ॥ उपस्पर्शनं पद्भ्यां गलभते पुरुषः सदा १३ यः साधनार्थं काष्ठानि ब्राह्मणेभ्यः
प्रयच्छति ॥ प्रतापनार्थं राजेन्द्रवृत्तवज्रः सदानरः १४ सिद्धं च त्र्यर्थाः सदा तस्य कार्याणि विविधानि च ॥ उपर्युपरिश्रूणां वपुषा दीप्यते च सः १५ भगवांश्चापि सं
प्रीतो वह्निर्भवति नित्यशः ॥ न तं त्यजंति पशवः संग्रामे च जयत्यपि १६ पुत्राच्छ्रियं च लभते यः श्चत्रं संप्रयच्छति ॥ न च क्षुर्व्याधिलभते यज्ञभागमथाश्रुते १७
निदाघकाले वर्षे वा यश्चत्रं संप्रयच्छति ॥ नास्य कश्चिन्मनो दाहः कदाचिदपि जायते १८ कच्छात्स विषमाच्चैव क्षिप्रं मोक्षमवाप्नुते ॥ प्रदानं सर्वदानानां शकटस्य विशां
पते ॥ एवमाह महाभागः शांडिल्यो भगवान् नृपिः १९ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मे पंचषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ दह्यमानाय विप्राय यः प्रयच्छत्युपानहौ ॥ यत्फलं तस्य भवति तन्मे ब्रूहि पितामह १ ॥ भीष्म उवाच ॥ उपानहौ प्रयच्छेद्यो ब्राह्मणेभ्यः समा
हितः ॥ मर्दते कंटकान्सर्वान्विषमास्त्रिस्तरत्यपि २ सश्रूणामुपरि च संतिष्ठति युधिष्ठिर ॥ यानं चाश्वतरीयुक्तं तस्य शुभं विशांपते ३ उपतिष्ठति कौंतेय रौप्यकांच
न भूषितम् ॥ शकटं दम्यसंयुक्तं दत्तं भवति चैव हि ४ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यत्फलं तिलदाने च भूमिदाने च कीर्तितम् ॥ गोदाने चान्नदाने च भूयस्तद्ब्रूहि कौरव ५
॥ भीष्म उवाच ॥ शृणुष्व मम कौंतेय तिलदानस्य यत्फलम् ॥ निशम्य च यथान्यायं प्रयच्छ कुरुसत्तम ६ पितृणां परमं भोज्यं तिलाः सृष्टाः स्वयं भुवा ॥ तिलदानेन
वै तस्मात्पितृपक्षः प्रमोदते ७ माघमासे तिलान्यस्तु ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ॥ सर्वसत्त्वसमाकीर्णं नरकं स न पश्यति ८ सर्वसत्त्वैश्च यजेते यस्ति लैर्यजेते पितॄन् ॥ न चा
कामेन दातव्यं तिलश्चाद्वंकदाचन ९ महर्षेः कश्यपस्यैते गात्रेभ्यः प्रसृतास्तिलाः ॥ ततो दिव्यंगता मावंप्रदानेषु तिलाः प्रभोः १०

॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभाष्ये पंचषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ ॥ ७ ॥ दह्यमानायेति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १०

११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । इमं हिमवत्सन्निहितम् १३ । २४ । हिमवति हिमवत्समीपे कुले त्रे येषां कुले ब्रह्मदेविरासीदिति श्रुतेः १५ । १६ । १७ । १८ । प्रतिश्रयो वा सार्थस्य लं २९
पौष्टिकारूपदाश्चैव तथा पापविनाशनाः ॥ तस्मात्सर्वप्रदानेभ्यस्तिलदानं विशिष्यते ११ आपस्तंबश्च मेधावी शंखश्च लिखितस्तथा ॥ महर्षिर्गीतमश्वापिति
लदानैर्दिवंगताः १२ तिलहोमरता विप्राः सर्वे संयतमैथुनाः ॥ समागव्येन हविषा प्रवृत्तिषु च संस्थिताः १३ सर्वेषामिति दानानां तिलदानं विशिष्यते ॥ अक्षयं
सर्वदानानां तिलदानमिहोच्यते १४ उच्छिन्ने तु पुराहव्ये कुशिकर्षिः परंतपः ॥ तिलैरग्नित्रयं हुत्वा प्राप्तवान् गतिमुत्तमाम् १५ इति प्रोक्तं कुरुश्रेष्ठ तिलदानमनु
त्तमम् ॥ विधानं येन विधिना तिलानामिह शस्यते १६ अत ऊर्ध्वं निबोधेदं देवानां यष्टुमिच्छताम् ॥ समागमे महाराज ब्राह्मणवैस्वयं भुवा १७ देवाः समेत्य ब्र
ह्माणं भूमिभागे यियक्षवः ॥ शुभं देशमयाचंत यजेम इति पार्थिव १८ ॥ देवा ऊचुः ॥ भगवंस्त्वं प्रभुर्भूमेः सर्वस्य त्रिदिवस्य च ॥ यजे मा हि महाभाग यज्ञं भवदनुज्ञया
१९ नाननुज्ञात भूमिर्हियज्ञस्य फलमश्रुते ॥ त्वं हि सर्वस्य जगतः स्थावरस्य चरस्य च २० प्रभुर्भवासितस्मात्त्वं समनुज्ञातुमर्हसि ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ददानि मे दीनी भागं भ
वद्भ्योऽहं सुरर्षभाः २१ यस्मिन्देशे करिष्यध्वं यज्ञान्काश्यप नंदनाः ॥ देवा ऊचुः ॥ भगवन्कृतकार्याः स्मयक्ष्महे स्वाप्तदक्षिणैः २२ इमं तु देशं मुनयः पर्युपासंति
नित्यदा ॥ ततोऽगस्त्यश्च कण्वश्च भृगुरत्रिर्वृषाकपिः २३ असितो देवलश्चैव देवयज्ञमुपागमन् ॥ ततो देवामहात्मान ईजिरे यज्ञमच्युतम् २४ तथा समापयामा
सुर्यथा कालं सुरर्षभाः ॥ तदष्टयज्ञास्त्रिदशा हिमवत्यचलौत्तमे २५ षष्ठमं शंक्रतोस्तस्य भूमिदानं प्रचकिरे ॥ प्रादेशमात्रं भूमेस्तु यो दद्यादनुपस्कृतम् २६ न सी
दति सकृच्छ्रे पुनश्च दुर्गाण्यवाप्नुते ॥ शीतवातातपसहां गृहभूमिं सुसंस्कृताम् २७ प्रदाय सुरलोकस्थः पुण्यांतेऽपि न चालयते ॥ मुदितो वसति प्राज्ञः शक्रेण सह पा
र्थिव २८ प्रतिश्रयप्रदानाच्च सोऽपि स्वर्गं महीयते ॥ अध्यापककुले जातः श्रोत्रियो नियतेन्द्रियः २९ गृहे यस्य वसेत्तुष्टः प्रधानं लोकमश्रुते ॥ तथा गवार्थं शरणं शी
तवर्षसहं दृढम् ३० आसप्तमं तारयति कुलं भरतसत्तम ॥ क्षेत्रभूमिं ददल्लोके शुभांश्रियमवाप्नुयात् ३१ रत्नभूमिं प्रदद्यात्कुलवंशं प्रवर्धयेत् ॥ न चोषरां निर्दग्धां
हीदद्यात्कथंचन ३२ नश्मशानपरीतां च न च पापनिषेविताम् ॥ पारक्ये भूमिदेशे तु पितृणां निर्वपेत्तु यः ३३ तद्दामि वापि पितृभिः श्राद्धकर्मविहन्यते ॥ तस्मा
त्कीत्वा महीदद्यात्स्वल्पामपि विचक्षणः ३४ पिंडः पितृभ्यो दत्तो वै तस्यां भवति शाश्वतः ॥ अटवी पर्वताश्चैव नद्यस्तीर्थानि यानि च ३५ सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्न हि
तत्र परिग्रहः ॥ इत्येतद्भूमिदानस्य फलमुक्तं विशांपते ३६ अतः परं तु गोदानं कीर्तयिष्यामि तेऽनघ ॥ गावोऽधिकास्तपस्विभ्यो यस्मात्सर्वेभ्य एव च ३७ तस्मान्महे
श्वरो देवस्तपस्ताभिः सहा स्थितः ॥ ब्राह्मे लोके वसंत्येताः सोमेन सह भारत ३८ यांतां ब्रह्मर्षयः सिद्धाः प्रार्थयंति परांगतिम् ॥ पयसा हविषा दध्ना शकृता चाथ चर्मणा ३९

प्रधानं लोकं ब्रह्मलोकं ३० । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० ।

४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ कौमुदेकार्तिके
 अस्थिभिश्चोपकुर्वीते शृंगैर्वालैश्च भारत ॥ नासां शोता तपो स्यात्तासदैताः कर्मकुर्वते ४० नवर्षविषयं वापि दुःखमासां भवत्युत ॥ ब्राह्मणैः सहितायां तितस्मात्पा
 र्मकंपदम् ४१ एकंगो ब्राह्मणं तस्मात्प्रवदंति मनीषिणः ॥ रंति देवस्य यज्ञेताः पशुत्वेनोपकल्पिताः ४२ अतश्चर्मण्वती राजनगोचर्मभ्यः प्रवर्तिता ॥ पशुत्वा
 च विनिर्मुक्ताः प्रदानायोपकल्पिताः ४३ तादृमा विप्रमुख्येभ्यो यो ददाति महीपते ॥ निस्तरं दापदं कृच्छ्रा विषमस्थोऽपि पार्थिव ४४ गवांसहस्रदः प्रेत्य नरकं न
 प्रपद्यते ॥ सर्वत्र विजयं चापि लभते मनुजाधिप ४५ अमृतं वै गवां क्षीरमित्याह त्रिदशाधिपः ॥ तस्माद्ददाति यो धेनुममृतं स प्रयच्छति ४६ अग्रो नाम व्ययं ह्ये
 तद्वै मयं वेदविदो विदुः ॥ तस्माद्ददाति यो धेनुं स ह्ये मयं संप्रयच्छति ४७ स्वर्गो वै मूर्तिमानेष वृषमयोगवापतिम् ॥ विप्रे गुणयुते दद्यात्सर्वैस्वर्गमहीयते ४८ प्रा
 णा वै प्राणिनामेते प्रोच्यंते भरतर्षभ ॥ तस्माद्ददाति यो धेनुं प्राणानेष प्रयच्छति ४९ गावः शरण्याभूतानामिति वेदविदो विदुः ॥ तस्माद्ददाति यो धेनुं शरणं संप्र
 यच्छति ५० नवधार्थं प्रदातव्या न कीनाशेन नास्तिके ॥ गोजीविनेन दातव्या तथा गौर्भरतर्षभ ५१ ददत्सतादृशानां वै न रोगापापकर्मणाम् ॥ अक्षयं नरकं या
 तीत्येवमाहुर्महर्षयः ५२ न कृशां नापवत्सां वा वंध्या रोगान्वितां तथा ॥ न व्यंगानं परिश्रान्तां दद्याद्ब्राह्मणाय वै ५३ दशगोसहस्रदो हि शक्रेण सह मोदते ॥ अक्ष
 यो लभते लोकां न्नरः शतसहस्रशः ५४ इत्येतद्गोप्रदानं च तिलदानं च कीर्तितम् ॥ तथा भूमिप्रदानं च शृणुष्वान्ने च भारत ५५ अन्नदानं प्रधानं हि कौंतेय पारिचक्षते ॥
 अन्नस्य हि प्रदानेन रंति देवो दिवंगतः ५६ श्रान्ता यस्तु धिता यात्रयः प्रयच्छति भूमिप ॥ स्वायं भुवं महत्स्थानं स गच्छति नराधिप ५७ न हिरण्यैर्न वा सोभिर्नान्य
 दानेन भारत ॥ प्राप्नुवंति नराः श्रेयो यथा ह्यन्नप्रदाः प्रभो ५८ अन्नं वै प्रथमं द्रव्यमन्नं श्रीश्च परामता ॥ अन्नात्प्राणः प्रभवति तेजो वीर्यं बलं तथा ५९ सद्यो ददाति
 यश्चान्नं सदैकाग्रमनानरः ॥ न स दुर्गाप्यवाप्नोतीत्येवमाह पराशरः ६० अर्चयित्वा यथान्यायं देवेभ्योऽन्नं निवेदयेत् ॥ यदन्नाहिन राराजंस्तदन्नास्तस्य देवताः
 ६१ कौमुदेशु कृपक्षे तु योऽन्नदानं करोत्युत ॥ स संतरति दुर्गाणि प्रेत्य चानंत्यमश्नुते ६२ अभुक्त्वाऽतिथये चान्नं प्रयच्छेद्यः समाहितः ॥ सर्वैर्ब्रह्मविदां लोकान् प्राप्नुया
 द्भरतर्षभ ६३ सुकृच्छ्रमाप्रदं प्राप्तश्चात्र दः पुरुषस्तरेत् ॥ पापं तरति चैव हेतुं चान्नं चापकर्षति ६४ इत्येतदन्नदानस्य तिलदानस्य चैव ह ॥ भूमिदानस्य च फलं
 गोदानस्य च कीर्तितम् ६५ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिके पर्वणि दानधर्मे षष्ठ्यष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ श्रुतं
 दानफलं तात यत्त्वया परिकीर्तितम् ॥ अन्नदानं विशेषेण प्रशस्तमिह भारत १ पानीयदानमेवैतत्कथंचेह महाफलम् ॥ इत्येतच्छ्रोतुमिच्छामि विस्तरेण पितामह २
 ६२ । ६३ । ६४ । ६५ ॥ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावर्षीषे षष्ठ्यष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अतमिति १ । २

३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० नीरजातेन जलोद्धवेन धान्यादिना ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकण्ठीये

॥ भीष्म उवाच ॥ हंत ते वर्तयिष्यामि यथा वद्भरतर्षभ ॥ गदतस्तन्ममाद्ये हृणुसत्य पराक्रम ३ पानीयदानात्प्रभृति सर्ववक्ष्यामि तेऽनघ ॥ यदन्नं यच्च पानीयं संप्रदा
 याश्रुते नरः ४ न तस्मात्परमं दानं किंचिदस्तीति मे मनः ॥ अन्नात्प्राणभृतस्तात्प्रवर्तते हि सर्वशः ५ तस्मादन्नं परं लोके सर्वलोकेषु कथ्यते ॥ अन्नाद्बलं च तेजश्च प्रा
 णिर्नावर्तते सदा ६ अन्नदानमस्तस्माच्छ्रेष्ठमाह प्रजापतिः ॥ सावित्र्या ह्यपि कौंतेय श्रुतं ते वचनं शुभम् ७ यतश्च यद्यथा चैव देवसन्नेहामते ॥ अन्ने दत्ते न रेणेह प्राणा
 क्ता भवंत्युत ८ प्राणदानादि परमं दानमिह विद्यते ॥ श्रुतं हिते महाबाहो लोमशस्यापि तद्वचः ९ प्राणान्दत्त्वा कपोताय यत्प्राप्तं शिविनापुरा ॥ तां गतिलभते द
 त्वाद्भिजस्यान्नं विशांपते १० तस्माद्भिजिष्ठां गच्छंति प्राणदा इति नः श्रुतम् ॥ अन्नं वापि प्रभवति पानीयात्कुरुसत्तम ॥ नीरजातेन हि विनान किंचित्संप्रवर्तते ११ नी
 रजातश्च भगवान्सोमो ग्रहणेश्वरः ॥ अमृतं च सुधा चैव सुधा चैवामृतं तथा १२ अन्नौषध्यो महाराज वीरुधश्च जलोद्धवाः ॥ यतः प्राणभृतां प्राणाः संभवन्ति विशांपते
 १३ देवानाममृतं ह्यन्नं नागानां च सुधा तथा ॥ पितृणां च स्वधा प्रोक्ता पशूनां चापि वीरुधः १४ अन्नमेव मनुष्याणां प्राणानाहुर्मनीषिणः ॥ तच्च सर्वं नरव्याघ्रपानीया
 त्संप्रवर्तते १५ तस्मात्पानीयदानादैनं परं विद्यते क्वचित् ॥ तच्च दद्यान्नरो नित्यं यदीच्छेद्भूतिमात्मनः १६ धन्यं यशस्यमायुष्यं जलदानमिहोच्यते ॥ शत्रूंश्चाप्य
 धि कौंतेय सदा तिष्ठति तोयदः १७ सर्वकामानवाप्नोति कीर्तिं चैव हि शाश्वती ॥ प्रेत्य चानंत्यमश्नाति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते १८ तोयदो मनुजव्याघ्रस्वर्गं गत्वामहायुते ॥
 अक्षयान्समवाप्नोति लोकानित्यब्रवीन्मनुः १९ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिके पर्वणि दानधर्मे पानीयदानमहात्म्ये सप्तषष्ठितमोऽध्यायः
 ॥ ६७ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ तिलानां कीदृशं दानमथ दीपस्य चैव हि ॥ अन्नानां वा ससांचैव भूय एव ब्रवीहि मे १ ॥ भीष्म उवाच ॥ अन्नाप्युदाहरंती ममि
 ति हासं पुरातनम् ॥ ब्राह्मणस्य च संवादं यमस्य च युधिष्ठिर २ मध्यदेशे महान् ग्रामो ब्राह्मणानां बभूव ह ॥ गंगायमुनयोर्मध्ये यामुनस्य गिरेरेधः ३ पर्णशालेति विख्या
 तो रमणीयो नराधिप ॥ विद्वांसस्तत्र भूयिष्ठा ब्राह्मणाश्चावसंस्तथा ४ अथ प्राह यमः कंचित्पुरुषं कृष्णवाससम् ॥ रक्ताक्षमूर्ध्वरोमाणं काकजं चाक्षिनासिकम् ५ ग
 च्छत्वं ब्राह्मणग्रामं ततो गत्वा तमानय ॥ अगस्त्यं गोत्रतश्चापि नाम तश्चापि शर्मिणम् ६ शमेनि विष्टं विद्वांसमध्यापकमनामृतम् ॥ माचान्यमानयेथास्त्वं सगोत्रं त
 स्य पार्श्वतः ७ सहिताद्गुणस्तेन तुल्योऽध्ययनजन्मना ॥ अपत्येषु तथा वृत्ते समस्तेनैव धीमता ८ तमानय यथोदिष्टं पूजाकार्याहितस्य वै ॥ सगत्वा प्रतिकूलं तच्च
 कारय मशासनम् ९ तमाक्रम्या नयामास प्रतिषिद्धो यमेनयः ॥ तस्मै यमः समुत्थाय पूजां कृत्वा च वीर्यवान् १० प्रोवाच नीयतामेषोऽन्य आनीयतामिति ॥
 एवमुक्ते तु वचने धर्मराजेन स द्विजः ११

इहयमलोके १२ कालस्यविहितमायुःप्रमाणेनप्राप्नोमि नजानामिकालेनाप्रवर्तितस्वामिहस्यापयितुंशक्नोमीत्यर्थः १३ बृहस्पृच्छ १४ । १५ । १६ निर्वर्तयति साधयति १७ । १८ आलम्बनं सर्वतःस्पर्शनमुद्धर्तनमित्यर्थः १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ रत्नोति तस्मैरत्नदानं कर्तव्यं यस्तान् रत्नानि विक्रीय यज्ञं करोति एतद्विदितस्याभयं करं प्रतिग्रहवि

॥८२॥

उवाचधर्मराजानंनिर्विण्णोऽध्ययनेनै ॥ योमेकालोभवेच्छेषस्तंसेयमिहाच्युत १२ ॥ यमउवाच ॥ नाहंकालस्यविहितंप्राप्नोमिहकथंचन ॥ योहिधर्मचरति वैतनजानामिकेवलम् १३ गच्छविप्रत्वमद्यैवआलयंस्वमहाद्युते ॥ ब्रह्मिर्वयथास्वैरंकरवाणिकिमच्युत १४ ॥ ब्राह्मणउवाच ॥ यत्तत्रकृत्वासुमहत्पुण्यंस्यात्तद्वी हिमे ॥ सर्वस्यहिप्रमाणंत्वंत्रैलोक्यस्यापिसत्तम १५ ॥ यमउवाच ॥ शृणुतत्त्वेनविप्रर्षेप्रदानविधिसुत्तमम् ॥ तिलाःपरमकंदानंपुण्यंचैवेहशाश्वतम् १६ ति लाश्चसंप्रदातव्यायथाशक्तिद्विजर्षभ ॥ नित्यदानात्सर्वकामांस्तिलानिर्वर्तयंत्युत १७ तिलान्श्राद्धेप्रशंसंतिदानमेतद्वच्युत्तमम् ॥ तान्प्रयच्छस्वविप्रेभ्योविधि दृष्टेनकर्मणा १८ वैशाख्यांपौर्णमास्यांतुतिलान्दद्याद्विजातिषु ॥ तिलाभक्षयितव्याश्चसदात्वालंभनंचतैः १९ कार्यसततमिच्छद्भिःश्रेयःसर्वात्मनागृहे ॥ त थाऽऽपःसर्वदादेयाःपेयाश्चैव न संशयः २० पुष्करिण्यस्तडागानिकूपांश्चैवात्रखानयेत् ॥ एतत्सुदुर्लभतरमिहलोकेद्विजोत्तम २१ आपो नित्यप्रदेयास्तेपुण्यंहेत दनुत्तमम् ॥ प्रपाश्चकार्यादानार्थंनित्यंतेद्विजसत्तम ॥ भुक्तेऽप्यन्नंप्रदेयंतुपानीयंवैविशेषतः २२ ॥ भीष्मउवाच ॥ इत्युक्तेसतदातेनयमदूतेनवैगृह्यात् ॥ नी तश्चकारयामाससर्वतद्यमशासनम् २३ नीत्वातंयमदूतोऽपिगृहीत्वाशर्मिणंतदा ॥ ययौसधर्मराजायन्यवेदयतचापितम् २४ तंधर्मराजोधर्मज्ञं पूजयित्वाप्रताप वान् ॥ कृत्वाचसंविदंतेनविससर्जयथागतम् २५ तस्यापिचयमःसर्वमुपदेशंचकारह ॥ प्रेत्यैत्यचततःसर्वचकारोक्तंयमेनतत् २६ तथाप्रशंसतेदीपान्यमःपितृ हितेप्सया ॥ तस्मादीपप्रदो नित्यं संसारयतिवैपितृन् २७ दातव्याःसततंदीपास्तस्माद्भरतसत्तम ॥ देवतानांपितृणांचचक्षुष्यंचात्मनांविभो २८ रत्नदानंचसु महत्पुण्यमुक्तंजनाधिप ॥ यस्तान्विक्रीययजतेब्राह्मणोह्यभयंकरम् २९ यद्वेददातिविप्रेभ्योब्राह्मणःप्रतिगृह्यवै ॥ उभयोःस्यात्तदक्षय्यंदातुरादातुरेवच ३० यो ददातिस्थितःस्थित्यांतादृशायप्रतिग्रहम् ॥ उभयोरक्षयंधर्मंतमनुःप्राहधर्मवित् ३१ वाससांसंप्रदानेनस्वदारनिरतो नरः ॥ सुवस्त्रश्चसुवेषश्चभवतीत्यनुशुश्रुम ३२ गावःसुवर्णंचतथातिलाश्चैवानुवर्णिताः ॥ बहुशःपुरुषव्याघ्रवेदप्रामाण्यदर्शनात् ३३ विवाहांश्चैवकुर्वीतपुत्रानुत्पादयेत्तच ॥ पुत्रलाभोहिकौरव्यसर्वलाभा द्विशिष्यते ३४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणि आनुशासनिकेपर्वणि दानधर्मेयमब्राह्मणसंवादेअष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ भूयएवकुरुश्रेष्ठदानानांविधिसुत्तमम् ॥ कथयस्वमहाप्राज्ञभूमिदानंविशेषतः १ पृथिवीक्षत्रियोदद्याद्ब्राह्मणायेष्टिकर्मिणे ॥ विधिवत्प्रतिगृहीयान्नत्वन्योदातुमर्हति २

क्रयजदोषत्रं २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ ॥ इतिअनुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे अष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ भूयइति १ इष्टिकर्मिणेषाज्ञिकाय २

३ तुल्यनामानिगोपदवाचमानि ४ । ५ देयंदानयोग्यं परंश्रेष्ठं ६ । ७ । ८ प्रचोदनमिति गवां बलीवर्दीनां कर्मसुयज्ञाद्यर्थेपुरुष्याद्यर्थेपुरुषणादिपुर्वर्तताप्रचोदनं प्रतोदेन प्रेरणं देवैः कृतमिति मतत्रदेऽपइतिभावः तथापिपूर्वयज्ञार्थमेवचोदनमक्षरंश्रेयस्करम् । अन्यत्कृष्याद्यर्थेतुततःपरं वैदिककर्मणमनुप्रवृत्तमभिधेयंवाच्यंनित्यमित्यर्थः तथाचस्मृतिः । हलांतं ब्रह्मवर्चसमिति । तेनमोद्रोहका सर्ववर्णैस्तुयच्छक्यंप्रदातुंफलकांक्षिभिः ॥ वेदेवायत्समाख्यातंतन्मेव्याख्यातुमर्हसि ३ ॥ भीष्मउवाच ॥ तुल्यनामानिदेयानित्रीणितुल्यफलानिच ॥ सर्वकामफलानीहगावःपृथ्वीसरस्वती ४ योब्रूयाच्चापिशिष्यायधर्म्यांब्राह्मीसरस्वतीम् ॥ पृथिवीगोप्रदानाभ्यांतुल्यंसफलमश्नुते ५ तथैवगाःप्रशंसंतिनतुदे यंततःपरम् ॥ सन्निकृष्टफलास्ताहिलव्वर्थाश्चयुधिष्ठिर ६ मातरःसर्वभूतानां गावःसर्वसुखप्रदाः ॥ वृद्धिमाकांक्षतानित्यंगावःकार्याःप्रदक्षिणाः ७ संता डयानतुपादेनगवामध्येनचवजेत् ॥ मंगलायतनंदेव्यस्तस्मात्पूज्याःसदैवहि ८ प्रचोदनंदेवकृतंगवांकर्मसुवर्तताम् ॥ पूर्वमेवाक्षरंचान्यदभिधेयंततःपरम् ९ प्रचारेवानिवातेवाबुधोनोद्वेजयेतगाः ॥ दृषिताह्यभिवीक्षंत्योनरंहन्युःसर्वाधवम् १० पितृसन्नानिसततंदेवतायतनानिच ॥ पूयंतेशकृतायासांपूतंकिमधिकं ततः ११ घासमुष्टिंपरगवेदद्यात्संवत्सरंतुयः ॥ अकृत्वास्वयमाहारंव्रतंतत्सर्वकामिकम् १२ सहिपुत्रान्यशोर्थंचश्रियंचाप्यधिगच्छति ॥ नाशयत्यशुभं चैवदुःस्वप्नंचाप्यपोहति १३ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ देयाःकिलक्षणागावःकाश्चापिपरिवर्जयेत् ॥ कीदृशायप्रदातव्यानदेयाःकीदृशायच १४ ॥ भीष्मउवाच ॥ असद्वृत्तायपापायलुब्धायानृतवादिने ॥ हव्यकव्यव्यपेतायनदेयागौःकथंचन १५ भिक्षवेवदुपुत्रायश्रोत्रियायाहिताग्रये ॥ दत्त्वादशगवांदातालोकानाप्रोत्यनु तमान् १६ यश्चैवधर्मकुरुतेतस्यधर्मफलंचयत् ॥ सर्वस्यैवांशभागदातातन्निमित्तंप्रवृत्तयः १७ यश्चैनमुत्पादयतेयश्चैनंत्रायतेभयात् ॥ यश्चास्यकुरुतेवृत्तिं सर्वेतेपितरस्त्रयः १८ कल्मषंगुरुशुश्रूषाहंतिमानोमहद्यशः ॥ अपुत्रतांत्रयःपुत्राअवृत्तिंदशधेनवः १९ वेदांतनिष्ठस्यवदुश्रुतस्यप्रज्ञानदृप्तस्यजितेंद्रियस्य ॥ शिष्टस्यदांतस्ययतस्यचैवभूतेषुनित्यंप्रियवादिनश्च २० यःक्षुद्रयाद्वैनविकर्मकुर्यान्मृदुश्चांतोह्यतिथिप्रियश्च ॥ वृत्तिंद्विजायातिसृजेततस्मैयस्तुल्यशीलश्च सपुत्रदारः २१ शुभेपात्रेयेगुणागोप्रदानेतावान्दोषोब्राह्मणस्वापहारे ॥ सर्वावस्थं ब्राह्मणस्वापहारोदाराश्चैषांदूरतोवर्जनीयाः २२ ॥ इतिश्रीमहाभारते अनुशा सनपर्वणि आनुशासनिकेप० दानधर्मेगोदानमा० एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥ अत्रैवकीर्त्यतेसद्भिर्ब्राह्मणस्वाभिमर्शने ॥ नृगेणसुमहत्कृच्छ्रंयदवाप्तंकुरुद्वह १ निविशंत्यांपुरापार्थद्वारवत्यामितिश्रुतिः ॥ अदृश्यतमहाकूपस्तृणवीरुत्समावृतः २ प्रयत्नंतत्रकुर्वाणास्तस्मात्कू पाज्जलार्थिनः ॥ श्रमेणमहतायुक्तास्तस्मिंस्तोयेसुसंवृते ३

६८

रित्वाःकृष्यर्थं कर्मणंदोषावहमित्यर्थः ९ प्रचारेपलापने निवातेकाठिनोपवेशने अभिवीक्षंत्योजलमलममानाः १० । ११ आहारंतदीयतक्राद्याहरणमकृत्वा १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ वेदांतनिष्ठस्यवृत्तिमतिसृजेतेत्युत्तराण्यवयवः चतुर्थयर्थेपठौ २० यइति ब्राह्मणोयद्विदुद्रयाद्विकर्मकरो तितर्हि रत्नस्तत्पापमित्यर्थः २१ । २२ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनीलकंठीयेभारतमावदीपेएकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ अत्रैवेति १ । २ जलार्थिनस्तस्मिन्कृकलासंदृष्टुरित्यग्निमेणान्वयः ३

॥८३॥

सांतर्जलवनानिच २३ वैदूर्याकिंप्रकाशानिरूप्यरुक्ममयानिच ॥ तरुणादित्यवर्णानिस्थावराणिचराणिच २४ माणं ११ । १२ । १३ । १४ योजनेतिलमृतीयांतंपदं योजनैः
सहस्रशःसंमितामितिशेषः १५ अस्मैआसनंदेहीतिस्वभृत्यमादिदेश १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ अनेकशतानिमौमानिउपर्युपरिभूमिसमूहायेषुतानिप्रासादमंडलानि २३ । २४

२५ । २६ । २७ । २८ । २९ गवामंतरमन्योन्यंतरतम्यं अवष्ट ३० कृच्छ्रोत्सृष्टाः संकटावनिरोधात्मुक्ताः पोषणार्थं दरिद्राभारादागताः तादृशीनां पालनं प्रशस्ततरमित्यर्थः ३१ तिस्र इति न्यह
मन्मात्राहारो भूमिशाथी भूत्वा चतुर्थदिनमारभ्य त्रयहमेकैकां गां दत्वा गोरसैर्वैर्तिकुर्यात् एवं तत्र पूर्वकंगोत्रयंदत्त उक्तं वक्ष्यमाणं च फलं भवतीत्यर्थः ३२ । ३३ । ३४ वृद्धे गलाने रोगिणि पथ्याशनार्थं संभ्र
भक्ष्यभोज्यमयान् शैलान्वासां शिष्यनानि च ॥ सर्वकामफलं श्वैव वृक्षान्भवनसंस्थितान् २५ नद्यो वीथ्यः सभावाप्यो दीर्घिकाश्चैव सर्वशः ॥ घोषवन्ति
चयानानि युक्तान्यथ सहस्रशः २६ क्षीरस्रवैसरितो गिरिंश्च सर्पिस्तथा विमलं चापितो यम् ॥ वैवस्वतस्यानुमतांश्च देशान् दृष्टपूर्वान्सुबहून् पश्यम्
२७ सर्वान् दृष्ट्वा तदहं धर्मराजमवोचं वै प्रभविष्णुं पुराणम् ॥ क्षीरस्यैताः सर्पिषश्चैव नद्यः शश्वत्स्रोताः कस्य भोज्याः प्रदिष्टाः २८ यमोऽब्रवीद्विद्विभोज्या
स्त्वमेतायेदातारः साधवो गोरसानाम् ॥ अन्ये लोकाः शाश्वता वीतशोकैः समाकीर्णा गोप्रदाने रतानाम् २९ न त्वेतासां दानमात्रं प्रशस्तं पात्रं कालो गोविशेषो वि
धिश्च ॥ ज्ञात्वा देयं विप्रगवांतरं हि दुःखं ज्ञातुं पावकादित्यभूतम् ३० स्वाध्यायवान्योऽतिमात्रं तपस्वी वै तानस्थो ब्राह्मणः पात्रमासाम् ॥ कृच्छ्रोत्सृष्टाः पोषणाम्या
गताश्च द्वौ रेतैर्गोविशेषाः प्रशस्ताः ३१ तिस्रो रात्र्यस्त्वद्विरूपोऽप्यभू मौत्सगावस्तर्पितेभ्यः प्रदेयाः ॥ वत्सैः प्रीताः सुप्रजाः सोपचाराख्यहंदत्वा गोरसैर्वैर्तिकुर्यात्
३२ दत्वा धेनुं सुवतां कांस्यदोहां कल्याणवत्सामपलायिनीं च ॥ यावन्ति रोमाणि भवन्ति तस्यास्तावद्वर्षाण्यश्रुते स्वर्गलोकम् ३३ तथाऽनृद्धाहं ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय
दांतं धुर्यं बलवंतं युवानम् ॥ कुलानुजीव्यं वीर्यवंतं बृहन्तं भुंक्ते लोकान्संमितान् धेनुदस्य ३४ गोषुक्षांतं गोशरण्यं कृतज्ञं वृत्तिग्लानं तादृशं पात्रमाहुः ॥ वृद्धे गलाने संभ्रमे
वामहार्थं कृष्यर्थं वा हौम्यहेतोः प्रसूत्याम् ३५ गुर्वर्थं वा बालपुष्ट्याभिषंगां वैदातुं देशकालोऽविशिष्टः ॥ अंतर्ज्ञाताः सक्रयज्ञानलब्धाः प्राणक्रीतानिर्जिता यौतकाश्च
३६ ॥ नाचिकेत उवाच ॥ श्रुत्वा वैवस्वतवचस्तमहं पुनरब्रुवम् ॥ अभावे गोप्रदातृणां कथं लोकान् गच्छति ३७ ततोऽब्रवीद्यमो धीमान् गोप्रदानपरां गतिम् ॥
गोप्रदानानु कल्पंतु गामृते संति गोप्रदाः ३८ अलाभे योगवां दद्यात् घृतधेनुं यतव्रतः ॥ तस्यैता घृतवाहिन्यः क्षरन्ते वत्सला इव ३९ घृतालाभे तु यो दद्यात्तिलधेनुं
यतव्रतः ॥ सदुर्गात्तारितो धेनुवाक्षीरनद्यां प्रमोदते ४० तिलालाभे तु यो दद्यात्तिलधेनुं यतव्रतः ॥ सकामं प्रवहांशीतान् दीमेतामुपाश्रुते ४१ एवमेतानि मेतत्र धर्म
राजो न्यदर्शयत् ॥ दृष्ट्वा च परमं हर्षमवाप महमच्युत ४२ निवेदयेचाहमिमं प्रियं ते कर्तुर्महानल्पधनप्रचारः ॥ प्राप्तो मया तात समत्प्रसूतः प्रपत्स्यते वेदविधिप्रवृत्तः
४३ शापो ह्ययं भवतोऽनुग्रहाय प्राप्तो मया यत्र दृष्टो यमो वै ॥ दानव्युष्टिं तत्र दृष्ट्वा महात्मनिः संदिग्धान् दानधर्माश्चरिष्ये ४४ इदं च मामब्रवीद्धर्मराजः पुनः पुनः संप्रहृष्टो
महर्षे ॥ दानेन यः प्रयतोऽभूस्तदैव विशेषतो गोप्रदानं च कुर्यात् ४५ शुद्धो ह्यर्थो नावमन्यस्वधर्मान्पात्रे देयं देशकालोपपन्ने ॥ तस्माद्वावस्ते नित्यमेव प्रदेयामा
भूचते संशयः कश्चिदत्र ४६

मेडुभिर्ले महापथं ज्ञाद्यथैव प्रसूत्यां पुत्रजन्मानि ३५ बालपुष्ट्या बालपुष्ट्याभिप्रायेण वा अंतःबहुदुग्धाः शांतेत्यादिगुणवत्त्वे
न ज्ञाताः कयलब्धाः ज्ञानलब्धाः प्राणव्यत्ययेन क्रीताः यौतकाः प्राणिग्रहणादिकाले श्वशुरादिभ्यः प्राप्ताः ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ क्रतुः गोदानरूपः ४३ । ४४ । ४५ । ४६

४७ । ४८ प्रापणीयंगोः आहारादि ४९ गोप्रयुक्तं रथशकटादि ५० । ५१ हार्ददृष्टं भक्ष्यपानकंदूयनादिकं कर्तुं न प्रतिमानुसरति ५२ । ५३ गवांसूर्यराश्मिसाम्याद्गोदः सूर्यइत्याह प्राप्तेति ५४

एताः पुरा ह्यददन्ति मेवशांतात्मानो दानपथे निविष्टाः ॥ तपांस्तु ग्राण्याप्रतिशंकमानास्ते वै दानं प्रददुश्चैव शक्त्या ४७ काले च शक्त्या मत्सरं वर्जयित्वा शुद्धात्मानः
श्रद्धिनः पुण्यशीलाः ॥ दत्वा गावलोकममुं प्रपन्ना देदीप्यन्ते पुण्यशीलास्तु नाके ४८ एतद्दानं न्यायलब्धं द्विजेभ्यः पात्रे दत्तं प्रापणीयं परीक्ष्य ॥ काम्याष्टम्यां वर्तितव्यं
दशाहं रसैर्गवांशुलताप्रस्रवैर्वा ४९ देववती स्याद्दृष्यमप्रदानैर्वेदावाप्तिर्गोयुगस्य प्रदाने ॥ तीर्थावाप्तिर्गोप्रयुक्तप्रदाने पापोत्सर्गः कपिलायाः प्रदाने ५० गामप्येकां
कपिलां संप्रदाय न्यायोपेतां कलुषाद्विप्रमुच्येत ॥ गवां रसात्परमं नास्ति किंचिद्गवां प्रदानं सुमहद्वदन्ति ५१ गावलोकं स्तारयन्ति क्षरन्त्योगावश्वात्रं संजनयन्ति लोके ॥
यस्तं जानन्नगवां हार्दमेतिसवैगंतानिरयं पापचेताः ५२ यैस्तदत्तं गोसहस्रं शतं वा दशार्धं वा दशवासाधुवत्सम् ॥ अप्येकावैसाधवे ब्राह्मणाय साऽस्यामुष्मिन् पुण्यतीर्था
नर्दवै ५३ प्राह्यापुष्ट्या लोकसंरक्षणेन गावस्तुल्याः सूर्यपादैः पृथिव्याम् ॥ शब्दश्चैकः संनतिश्चोपभोगास्तस्माद्गोदः सूर्यइवावभाति ५४ गुरुं शिष्यो वरयेद्गो
प्रदाने सवैगंतानियतं स्वर्गमेव ॥ विधिज्ञानां सुमहान् धर्मेषु विधिं ह्याद्यं विधयः संविशन्ति ५५ इदं दानं न्यायलब्धं द्विजेभ्यः पात्रे दत्वा प्रापयेथाः परीक्ष्य ॥ त्वय्या
शंसन्त्यमरामानवाश्च क्यंचादिप्रसूते पुण्यशीले ५६ इत्युक्तोऽहं धर्मराजं द्विजर्षेधर्मात्मानं शिरसां भिप्रणम्य ॥ अनुज्ञातस्तेन वैवस्वतेन प्रत्यागमं भगवत्पादमूलम्
॥ ५७ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासननिकेप० दानधर्मे यमवाक्यं नाम एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥
उक्तं ते गोप्रदानं वै नाचिकेतमृषिप्रति ॥ माहात्म्यमपि चैवोक्तमुद्देशेन गवां प्रभो १ नृगेण च महदुःखमनुभूतं महात्मना ॥ एकापराधादज्ञानात्पितामहमहामते २
द्वारवत्यां यथा चासौ निविशं त्यांसमुद्धतः ॥ मोक्षहेतुरभूत्कृष्णस्तदप्यवष्टतं मया ३ किं त्वस्ति मम संदेहो गवां लोकं प्रति प्रभो ॥ तत्त्वतः श्रोतुमिच्छामि गोदायत्र
वसंत्युत ४ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनम् ॥ यथाऽपृच्छत्पद्मयोनिमेतदेव शतक्रतुः ५ ॥ ॥ शक्र उवाच ॥ ॥
स्वलोकवासिनां लक्ष्मीमभिभूय स्वयां चिषा ॥ गोलोकवासिनः पश्येव जतः संशयोऽत्र मे ६ कीदृशा भगवँ लोकगवांतद्बहिमेऽनघ ॥ यानावसंति दातार एतदि
च्छामि वेदितुम् ७ कीदृशाः किं फलाः किं स्वित्परमस्तत्र को गुणः ॥ कथंच पुरुषास्तत्र गच्छन्ति विगतज्वराः ८ कियत्कालं प्रदानस्य दाता च फलमश्रुते ॥ कथं बहु
विधं दानं स्यादल्पमपि वा कथम् ९ बहूनां कीदृशं दानमल्पानां वापि कीदृशम् ॥ अदत्वा गोप्रदाः संतिकेन वातच्च शंसमे १०

विधिगुर्वाराधनपरं विधयो गोदानविधयः संविशन्तीति पुण्यद्वैगुण्यमुक्तं ५५ द्विजेभ्यश्चैवर्षिकेभ्यो न्यायलब्धं दत्त्वासमर्प्य प्रापयेथानुपोषणमात्रार्थं प्रापयेथा इत्यर्थः ५६ । ५७ ॥ इति अनुशासनपर्वणि
नीलकंठीये भारतमावदीपे एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ उक्तमिति १ । २ । ३ । ४ । ५ पश्येव इत्यादि ६ । ७ को गुणः सच किं स्वित्परमः कातस्याः पराकाष्ठेत्यर्थः ८ । ९ । १०

११ । १२ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकण्ठीयेभारतमावदीपे द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ योऽयमिति १ । २ । ३ शरीरस्यन्यासः समाधिकाले मोक्षः मरणे निर्म
कथं वा बहुदाता स्यादल्पदात्रा समः प्रभो ॥ अल्पप्रदाता बहुदः कथं स्वित्स्यादि हे श्वर ११ कीदृशी दक्षिणा चैव गोप्रदाने विशिष्यते ॥ एतत्तथ्येन भगवन्मम शंसितु
मर्हसि ॥ १२ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिके प० दानधर्मे गोप्रदानिके द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥ पितामह उवाच ॥ ॥
योऽयं प्रश्नस्त्वया पृष्टो गोप्रदानादिकारितः ॥ नास्ति प्रष्टाऽस्तिलोकेऽस्मिन्स्त्वत्तोऽन्यो हि शतक्रतो १ संति नानाविधा लोकायां स्त्वं शक्र न पश्यसि ॥ पश्यामि या
नहं लोकानेकपत्न्यश्च याः स्त्रियः २ कर्मभिश्चापि सुशुभैः सुव्रताः कृपयस्तथा ॥ स शरीराहितान्यातिब्राह्मणाः शुभबुद्धयः ३ शरीरन्यासमोक्षेण मनसानिर्मलेन च ॥
स्वप्रभृतांश्च तौ लोकान् पश्यंतीहापि सुव्रताः ४ ते तु लोकाः सहस्राक्षशृणुयाद्गुणान्विताः ॥ न तत्र क्रमते कालो न जरान च पावकः ५ तथानास्त्य शुभं किंचिन्न व्याधि
स्तत्र न क्लमः ॥ यद्यच्च गावो मनसा तस्मिन्वाच्छंति वासव ६ तत्सर्वं प्राप्नुवंति स्म मम प्रत्यक्षदर्शनात् ॥ कामगाः कामचारिण्यः कामात्कामांश्च भुञ्जते ७ वाप्यः
स रांसि सरितो विविधानि वनानि च ॥ गृहाणि पर्वताश्चैक्या वद्भ्यं च किंचन ८ मनोज्ञं सर्वभूतेभ्यः सर्वतंत्रं प्रदृश्यते ॥ ईदृशा द्विपुला लोकास्त्रास्तिलोकस्तथा
विधः ९ तत्र सर्वसहाक्षा तावत्सलागुरुवर्तिनः ॥ अहंकारैर्विरहिता यांति शक्र न रोत्तमाः १० यः सर्वमांसानि न भक्षयति पुमान्सदा भावितो धर्मयुक्तः ॥ मातापित्रो
रर्चिता सत्ययुक्तः शुश्रूषिता ब्राह्मणानामनिन्द्यः ११ अक्रोधनो गोषु तथा द्विजेषु धर्मैरतो गुरुशुश्रूषकश्च ॥ यावज्जीवं सत्यवृत्ते रतश्च दाने रतो यः क्षमी चापराधे १२
मृदुर्दातो देवपरायणश्च सर्वातिथिश्चापि तथा दयावान् ॥ ईदृग्गुणो मानवस्तं प्रयाति लोकं गवांशांश्च तं चाव्ययं च १३ न पारदारी पश्यति लोकमेतं न वै गुरुघ्नो न मृषा
संप्रलापी ॥ सदा प्रवादी ब्राह्मणेष्वात्तवैरोदोषै रेतैर्यश्च युक्तो दुरात्मा १४ न मित्रधुङ्गैः कृतिकः कृतघ्नः शठोऽनृजुर्धर्मविद्वेषकश्च ॥ न ब्रह्महामनसाऽपि प्रपश्येद्भवां
लोकं पुण्यकृतां निवासम् १५ एतत्ते सर्वमारख्या तं निपुणेन सुरेश्वर ॥ गोप्रदानरतानां तु फलं शृणु शतक्रतो १६ दायाद्यलब्धैरर्थैर्योगाः क्रीत्वा संप्रयच्छति ॥ धर्मा
र्जितान् धनैः क्रीतान्सलोकानां पुतेऽक्षयान् १७ यो वै दूते धनं जित्वा गाः क्रीत्वा संप्रयच्छति ॥ स दिव्यमयुतं शक्रवर्षाणां फलमश्नुते १८ दायाद्याद्याः स्म वै गावोन्या
यपूर्वैरुपार्जिताः ॥ प्रदद्यात्ताः प्रदातृणां संभवंत्यपि च ध्रुवाः १९ प्रतिगृह्यतु यो दद्याद्गाः संशुद्धेन चेतसा ॥ तस्यापीहाक्षर्यौ लोकान् धुवान्विद्धि शचीपते २० जन्म
प्रभृतिसत्यं च यो ब्रूयान्नियतं द्वियः ॥ गुरुद्विजसहक्षा तस्तस्य गोभिः समागतिः २१ न जातु ब्राह्मणो वाच्यो यदवाच्यं शचीपते ॥ मनसा गोषु न दुह्येद्गोवृत्तिर्गोऽनु
क्लृपकः २२ सत्ये धर्मे च निरतस्तस्य शक्रफलं शृणु ॥ गोसहस्रेण समिता तस्य धेनुर्भवत्युत २३

२० गुरुणां द्विजानां वाऽपराधं सहते इति गुरुद्विजसहः २१ गोवृत्तिरसंग्रहपरः । गवांघासादेरनुकल्पकः संपादको गोनुकल्पकः २२ । २३

२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४ संदर्शयेत्पश्येत् यावद्ब्रह्माण्डे गोजातीयमस्ति तावत्प्रवसेदित्यर्थः ३५ । ३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२ अर्जुनीनां गवां ४३।४४। ४५ । ४६ । ४७

क्षत्रियस्यगुणैरेतैरपितुल्यफलंशृणु ॥ तस्यापिद्विजतुल्यागौर्भवतीतिविनिश्चयः २४ वैश्यस्यैतेयदिगुणास्तस्यपंचशतंभवेत् ॥ शूद्रस्यापिविनीतस्य
चतुर्भागफलंस्मृतम् २५ एतच्चैनयोऽनुतिष्ठेतयुक्तःसत्येरतोगुरुशुश्रूषयाच ॥ दक्षःक्षांतोदेवतार्थप्रशांतःशुचिर्बुद्धोधर्मशीलोऽनहंवाक् २६ महत्फलंप्राप्यते
सद्विजायदत्वादोग्ध्राविधिनाऽनेनधेनुम् ॥ नित्यंदद्यादेकभक्तःसदाचसत्येस्थितोगुरुशुश्रूषिताच २७ वेदाध्यायीगोपुयोभक्तिमांश्चनित्यंदत्त्वायोऽभिनंदेत
गाश्च ॥ आज्ञातितोयश्चगवानमेतद्वदंफलंशक्रनिबोधतस्य २८ यत्स्यादिद्वाराजसूयेफलंतुयत्स्यादिद्वारवहनाकांचनेन ॥ एतुल्यंफलमप्याहुरग्र्यंसर्वसंत
स्त्वृषयोयेचसिद्धाः २९ योऽग्रंभक्तंकिंचिदप्राश्यदद्याद्गोभ्योनित्यंगोव्रतीसत्यवादी ॥ शांतोलुब्धोगोसहस्रस्यपुण्यंसंवत्सरेणागृयात्सत्यशीलः ३० यदेकम
क्तमश्रीयाद्दद्यादेकंगवांचयत् ॥ दशवर्षाण्यनंतानिगोव्रतीगोऽनुकंपकः ३१ एकेनैवचभक्तेनयःक्रीत्वागांप्रयच्छति ॥ यावंतितस्यारोमाणिभवंतिशत
क्रतो ३२ तावत्प्रदानात्सगवांफलमाप्नोतिशाश्वतम् ॥ ब्राह्मणस्यफलंहीदंक्षत्रियस्यतुवैशृणु ३३ पंचवर्षिकमेवंतुक्षत्रियस्यफलंस्मृतम् ॥ ततोऽर्धेनतु
वैश्यस्यशूद्रोवैश्यार्धतःस्मृतः ३४ यश्चाऽऽत्मविक्रयंकृत्वागाःक्रीत्वासंप्रयच्छति ॥ यावत्संदर्शयेद्ग्रांवेसतावत्फलमश्नुते ३५ रोम्णिरोम्णिमहाभागलोका
श्चास्याऽक्षयाःस्मृताः ॥ संग्रामेष्वर्जयित्वातुयोवैगाःसंप्रयच्छति ॥ आत्मविक्रयतुल्यास्ताःशाश्वताविद्धिकौशिक ३६ अभावेयोगवांदद्यात्तिलधेनुंयत
व्रतः ॥ दुर्गात्सतारितोवेन्वाक्षीरनद्यांप्रमोदते ३७ नत्वेवासांदानमात्रंप्रशस्तंपात्रंकालोगोविशेषोविधिश्च ॥ कालज्ञानंविप्रगवांतरंहिदुःखंज्ञातुंपावकादि
त्यभूतम् ३८ स्वाध्यायाढ्यंशुद्धयोनिंप्रशांतंवैतानस्थंपापभीरुंबहुज्ञम् ॥ गोपुक्षांतनातितीक्ष्णंशरण्यंवृत्तिग्लानंतादृशंपात्रमाहुः ३९ वृत्तिग्लानेसीद
तिचातिमात्रंरूप्यर्थेवाहोम्यहेतोःप्रसूतेः ॥ सुर्वर्थेवाबालसंवृद्धयेवाधेनुंदद्याद्देशकालेविशिष्टे ४० अंतर्ज्ञाताःसक्रयज्ञानलब्धाःप्राणैःक्रीतास्तेजसायौतकाश्च ॥
कृच्छ्रोत्सृष्टाःपोषणाभ्यागताश्चद्वाँरेरेतैर्गोविशेषाःप्रशस्ताः ४१ बलान्विताःशीलवयोपपन्नाःसर्वाःप्रशंसंतिसुगंधवत्यः ॥ यथाहिगंगासरितावरिष्ठातथार्जु
नीनांकपिलावरिष्ठा ४२ तिस्रोरात्रीस्त्वद्भिरुपोष्यभूमौतृप्तागावस्तर्पितेभ्यःप्रदेयाः ॥ वत्सैःपुष्टैःक्षीरपैःसुप्रचाराख्यहंदत्वागोरसैर्वीतितव्यम् ४३ दत्त्वा
धेनुंसुव्रतांसाधुदोहांकल्याणवत्सामपलायिनींच ॥ यावंतिरोमाणिभवंतितस्यास्तावंतिवर्षाणिभवंत्यमुत्र ४४ तथाऽनृद्धाहंब्राह्मणायप्रदायधुर्य्ययुवानंबलिनं
विनीतम् ॥ हलस्यवोढारमनंतवीर्य्यप्राप्तिलोकान्दशधेनुदस्य ४५ कांतारेब्राह्मणान्गाश्चयःपरित्रातिकौशिक ॥ क्षणेनविप्रमुच्येततस्यपुण्यफलंशृणु ४६
अश्वमेधक्रतोस्तुल्यंफलंभवतिशाश्वतम् ॥ मृत्युकालेसहस्राक्षयांवृत्तिमनुकांक्षते ४७

॥ श्रीमउवाच ॥ योव्रतंवैयथोदिष्टं तथा संप्रति पद्यते ॥ अखंडं सम्यगारभ्यतस्य लोकाः सनातनाः ८ नियमानां फलं राजन्प्रत्यक्षमिह दृश्यते ॥ नि
यमानां कृतूनां च त्वयाऽवाप्तमिदं फलम् ९ स्वधीतस्यापि च फलं दृश्यते मुत्र चेह च ॥ इह लोके थवानित्यं ब्रह्म लोके च मोदते १० दमस्य तु फलं राजञ्छुणु
त्वं विस्तरेण मे ॥ दाताः सर्वत्र सुखिनो दाताः सर्वत्र निर्वृताः ११ यत्रेच्छा गामिनो दाताः सर्वशत्रुनिषूदनाः ॥ प्रार्थयन्ति च यदा तालभन्ते तन्न संशयः १२
युज्यन्ते सर्वकामैर्हि दाताः सर्वत्र पांडव ॥ स्वर्गे यथा प्रमोदन्ते तपसा विक्रमेण च १३ दानैर्यज्ञैश्च विविधैस्तथा दाताः क्षमान्विताः ॥ दानाद्दमो विशिष्टो हि दद
त्किंचिद्विजातये १४ दाता कुप्यति नो दातस्तस्माद्दानात्परंदमः ॥ यस्तु दद्यादकुप्यद्वितस्य लोकाः सनातनाः १५ क्रौधो हंति हि यद्दानं तस्माद्दाना
त्परंदमः ॥ अदृश्यानि महाराजस्थानान्ययुतशो दिवि १६ ऋषीणां सर्वलोकेषु यानि ते यांति देवताः ॥ दमेन यानि नृपते मच्छन्ति परमर्षयः १७ काम
यानामहत्स्थानं तस्माद्दानात्परंदमः ॥ अध्यापकः परिक्रेशादक्षयं फलमश्नुते १८ विधिवत्पावकं दुत्वा ब्रह्मलोकेन राधिप ॥ अधीत्यापि हि यो वेदाभ्यायविद्वजः
प्रयच्छति १९ गुरुकर्मप्रशंसीतु सोऽपि स्वर्गे महीयते ॥ क्षत्रियोऽध्ययने युक्तो यजने दानकर्मणि ॥ युद्धे यश्च परित्राता सोऽपि स्वर्गे महीयते २० वैश्यः
स्वकर्मनिरतः प्रदानाल्लभते महत् ॥ शूद्रः स्वकर्मनिरतः स्वर्गेशु श्रूषयाऽर्च्छति २१ शूरा बहुविधाः प्रोक्तास्तेषामर्थास्तु मे शृणु ॥ शूरान्वयानां निर्दिष्टं फलं
शूरस्य चैव हि २२ यज्ञशूरा दमेशूराः सत्यशूरास्तथाऽपरे ॥ युद्धशूरास्तथैवोक्ता दानशूराश्च मानवाः २३ सांख्यशूराश्च बहवो योगशूरास्तथाऽपरे ॥ अरण्ये गृह
वासे च त्यागेशूरास्तथापरे २४ आर्जवे च तथा शूराः शमेवर्तन्ति मानवाः ॥ तैस्तैश्चानियमैः शूरा बहवः संति चापरे ॥ वेदाध्ययनशूराश्च शूराश्चाध्यापने रताः २५
गुरुशुश्रूषया शूराः पितृशुश्रूषयाऽपरे ॥ मातृशुश्रूषया शूरा भैक्ष्यशूरास्तथाऽपरे २६ अरण्ये गृहवासे च शूराश्चाऽतिथिपूजने ॥ सर्वे यांति परान् लोकान् स्वकर्मफल
निर्जितान् २७ धारणं सर्ववेदानां सर्वतीर्थाऽवगाहनम् ॥ सत्यं च ब्रुवतो नित्यं स संवास्यान्न वासमम् २८ अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया घृतम् ॥ अश्वमेधसहस्रा
द्विसत्यमेव विशिष्यते २९ सत्येन सूर्यस्तपति सत्येनाग्निः प्रदीप्यते ॥ सत्येन मरुतो वांति सर्वे सत्ये प्रतिष्ठितम् ३० सत्येन देवाः प्रीयन्ते पितरो ब्राह्मणास्तथा ॥
सत्यमाहुः परो धर्मस्तस्मात्सत्यं न लंघयेत् ३१ मुनयः सत्यानिरता मुनयः सत्यविक्रमाः ॥ मुनयः सत्यशपथास्तस्मात्सत्यं विशिष्यते ३२ सत्यवन्तः स्वर्गलोके मो
दन्ते भरतर्षभ ॥ दमः सत्यफलाऽवाप्तिरुक्ता सर्वात्मना मया ३३ असंशयं विनीतात्मा सर्वैस्वर्गे महीयते ॥ ब्रह्मचर्यस्य च गुणं शृणु त्वं वसुधाधिप ३४ आजन्म मरणाय
स्तु ब्रह्मचारी भवेदिह ॥ न तस्य किंचिदप्राप्यमिति विद्विन राधिप ३५ बह्व्यः कोट्यस्तृषीणां तु ब्रह्मलोके वसत्युत ॥ सत्ये रतानां सततं दातानां मूर्ध्वरेतसाम् ३६

३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावदीये पंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥ विधिभित्ति १ । २ योविधिरुत्पादितः ३ । ४ स्वकालमिति पाठे
स्वकालस्वस्यमृत्युमाकास्मिकं ज्ञात्वा रोहिणीलोहितवर्णा ५ बहुले इति छेदः संधिरार्थः ६ दिवं स्वर्गशर्मरेदिकं सुखं प्रयच्छति विशेषः जगतीगोः । पशवो जगतीति श्रुतेः । एवमनेन मंत्रे
पगोष्ठं प्रपद्यन्तवाभौ न नतत्र वा संकृत्वा द्वितीयेऽह्नि गोप्रदानकाल एव वाचं वितृजेत् इदं गोप्रदानस्य पूर्वांगव्रतम् ७ समसख्योगा अनिवारयन् स मव्रतः भूतलशायित्वं दंशाद्यानिवारकत्वादिगुणयुक्तः

ब्रह्मचर्यं दहेद्राजनसर्वपापान्युपासितम् ॥ ब्राह्मणेन विशेषेण ब्राह्मणो ह्यऽग्निरुच्यते ३७ प्रत्यक्षं हितथा ह्येतद्ब्राह्मणे पुतपस्विषु ॥ विभेति हियथा शक्रो ब्रह्मचा
रिप्रधर्षितः ३८ तद्ब्रह्मचर्यस्य फलमृषीणामिह दृश्यते ॥ मातापित्रोः पूजने यो धर्मस्तमपि मे शृणु ३९ शुश्रूषते यः पितरं न चासूयेत् कदाचन ॥ मातरं भ्रातरं
वाऽपि गुरुमाचार्यमेव च ४० तस्य राजन्फलं विद्विस्वलोके स्थानमर्चितम् ॥ न च पश्येत्तनरकं गुरुशुश्रूषयाऽऽत्मवान् ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासन
पर्वणि आनुशासनिके प० दानधर्मे पंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ विधिं गवां परं श्रोतुमिच्छामि नृपतत्त्वतः ॥
येन तान् शाश्वतं लोकानर्थिनां प्राप्नुयादिह १ ॥ भीष्म उवाच ॥ न गोदानात् परं किंचिद्विद्यते वसुधाधिप ॥ गौर्हिन्या यागतादता सद्यस्तारयते कुलम् २
सतामर्थं सम्यगुत्पादितो यः स वै कृतः सम्यगाभ्यः प्रजाभ्यः ॥ तस्मात्पूर्वव्यादिकालप्रवृत्तं गोदानार्थं शृणु राजन् विधिमे ३ पुरा गोपूषणीता सुगोषु संदिग्धदर्शना ॥
मां धात्रा प्रकृतं प्रश्रं बृहस्पतिरभाषत ४ द्विजातिमति सत्कृत्य श्वः कालमभिवेद्य च ॥ गोदानार्थं प्रयुंजीत रोहिणीं नियतव्रतः ५ आह्वानं च प्रयुंजीत समं गे बहुले
ति च ॥ प्रविश्य च गवां मध्यमिमां श्रुतिमुदाहरेत् ६ गौर्मे माता वृषभः पिता मे दिवं शर्मजगती मे प्रतिष्ठा ॥ प्रपद्यंश्च र्वरीमुष्यगोषु पुनर्वाणीमुसृजेद्गोप्रदाने ७ सता
मेकां निशां गोभिः समसख्यः समव्रतः ॥ एकात्म्यगमनात्सद्यः कलुषाद्विप्रमुच्यते ८ उत्सृष्टवृषवत्साहिप्रदेया सूर्यदर्शने ॥ त्रिदिवं प्रतिपत्तव्यमर्थवादाशिष
स्तव ९ ऊर्जस्विन्य ऊर्जमेधाश्च यज्ञे गमोऽमृतस्य जगतोस्य प्रतिष्ठा ॥ क्षिते रोहः प्रवहः शश्वदेव प्राजापत्याः सर्वमित्यर्थवादाः १० गावो ममैनः प्रणुदंतु सौर्या
स्तथा सौम्याः स्वर्गयानाय संतु ॥ आत्मानं मे मातृवच्चाश्रयंतु तथाऽनुक्ताः संतु सर्वा शिषो मे ११ शोषोत्सर्गे कर्मभिर्देहमोक्षे सरस्वत्यः श्रेयसे संप्रवृत्ताः ॥ यूयं
नित्यं सर्वपुण्योपवाह्यां दिशध्वं मे गतिमिष्टां प्रसन्नाः १२

८ उत्सृष्टवृषवत्सो यया सार्धसा उत्सृष्टवृषवत्सेति गौडाः । त्वया दात्रा प्रदेया त्रिदिवं प्रतिपत्तव्यं गंतव्यम् । अर्थवादमंत्रोक्ता आशिषश्च तव भाविष्यतीति योज्यम् ९ आशिषमेवाह
ऊर्जस्विन्य इति । 'ऊर्जस्तु कार्तिकोत्साहबलेषु पाणनेऽपि च' इति मेदिनी बलवत्यः उत्साहवत्यो वा ऊर्जस्विन्यः ऊर्जमेधाः उपगतप्रज्ञाः । यज्ञे अमृतस्य तत्साधनस्य हविषो गम इव गमः क्षेत्रभूताः ।
क्षितेः ऐश्वर्यस्य रोहः शश्वदशाश्वतः क्षितेः प्रवहः प्रवाहरूपाश्च १० अनुक्ताः मंत्रद्वयेन उक्ता आशिषो मे संतु ११ शोषोत्सर्गे क्षयरोगोपतापापनये । 'शोषो यक्षमणिशोषणे' इति मेदिनी
क्षयरोगादिनिवृत्तां देहमोक्षे च कर्मभिः पंचगव्यादिभिः सेविताः सत्यः सरस्वत्यो न च हव्यश्रेयसे संप्रवृत्ताः १२

येति गवां स्वस्य चाभेदेन गोदानादात्मदानफलं लभ्यमित्यर्थः । मनश्च्युताः दातुमैस्त्वामिमाना द्युताः । मन एव उपपन्नाः दवीयममतास्पदीभूताः । संयुजध्वं दातारं मां च इष्टं भोगेः प्रकाशयध्वम्
१२ एवमिति अयं श्लोको दातृप्रतिगृहीतृभ्यां क्रमेणार्थशः पठनीय इत्यर्थः १४ गोप्रदानीति विधिवत्कव्यमित्यो जना । योगोः प्रतिनिधित्वेन अर्घ्यं वस्त्रं सुवर्णं वाप
यच्छति सोऽपि गोप्रदानी भवतीत्यर्थः । अर्घ्यं अर्घो व्यावहारिकं गोमूल्यम् । वस्त्रमपि आधानप्रकरणे वा धायनेन गोप्रतिनिधित्वेनोक्तं । यावतीर्गाद्यात्तावांति वासांसि तावदोदानां वादद्यादि
ति सुवर्णं तु गोस्तु मात्रानविद्यत इति श्रुतेरपरिमितं अर्घादिकं यावच्छक्तिदेयं तत्र अर्घगोप्रदाने इदं मां ऊर्ध्वास्यार्थापाठांतरे ऊर्ध्वास्यार्थं संप्रददेत्वं गृह्णाणेति चोदयेत् वस्त्रधेनुं मवितव्येति पाठांतरे नमित
व्येति वा वसुधेनुं वैष्णवीति कीर्तयेदित्यर्थः १५ । १६ गवादीनां गोप्रतिनिधीनामेवं तत्फलं प्रत्यक्षं गोदाने गोप्रतिगृहीतुं गृह्णं च छंट्या अष्टमे पदे भवति किमुत बृहगमने तदीयबालकातिध्वमिहो

यावैयूर्यसोऽहमद्यैव भावो युष्मान्दत्त्वा चाहमात्मप्रदाता ॥ मनश्च्युतामन एवोपपन्नाः संयुजध्वं सौम्यरूपो ग्ररूपाः १३ एवंतस्याग्रे पूर्वमर्धवदेत गवां दाता विधिव
त्पूर्वदृष्टः ॥ प्रतिब्रूयाच्छेषमर्धं द्विजातिः प्रतिगृह्णन्वै गोप्रदाने विधिज्ञः १४ गोप्रदानीति वक्तव्यमर्घ्यं वस्त्रं सुवर्णं वा ॥ ऊर्ध्वास्यार्थाभिवितव्या च वैष्णवीति चोदये
त् १५ नामसंकीर्तयेत्तस्यायथासंख्योत्तरं सर्वैः ॥ फलं षट्त्रिंशदष्टौ च सहस्राणि च विंशतिः १६ एवमेतान् गुणान्विद्याद्ववादीनां यथाक्रमम् ॥ गोप्रदाता समाप्नो
ति समस्तान् प्रमेकमे १७ गोदः शीलो निर्भयश्चार्धदातान स्याद्दुःखो वसुदाता च कामम् ॥ उपस्योढा भारतेयश्च विद्वान्विख्याता स्ते वैष्णवाश्चंद्रलोकाः १८ गावै
दत्त्वा गोव्रती स्यात्त्रिरात्रं निशांचिकां संवसेते हताभिः ॥ कामाष्टम्यां वर्धितव्यं त्रिरात्रं रसैर्वा गोः शकृता प्रसूवैर्वा १९ देवव्रती स्याद्दृषभप्रदाने वेदावाप्तिर्गोयुगस्य प्र
दाने ॥ तथा गवां विधिमासाद्य यज्वालोकान् श्रान्तिं दत्तेना विधिज्ञः २० कामान्सर्वान् पार्थिवानेकं संस्थान्यो वैदद्यात्कामदुर्घांच धेनुम् ॥ सम्यक्ताः स्युर्हव्यकव्यौ
घवत्यस्तासामुक्ष्णां ज्यायसां संप्रदानम् २१ न चाऽशिष्यायावता योपकुर्यान्नाऽश्रद्धधानाय न वक्रबुद्धये ॥ गुह्यो ह्यस्य सर्वलोकस्य धर्मो न मंधर्मयत्र तत्र प्रजल्पेत्
२२ संतिलोके श्रद्धधाना मनुष्याः संतिष्ठुद्राराक्षसमानुषेषु ॥ एषामेतदीयमानं ह्यऽनिष्टं येनास्ति कथं चाश्रयंतेऽल्पपुण्याः २३ बार्हस्पत्यं वाक्यमेतन्निशम्य येरा
जानो गोप्रदानानि दत्त्वा ॥ लोकान् प्राप्ताः पुण्यशीलाः प्रवृत्तास्तान् मेराजन्कीर्त्यमानान्निबोध २४ उशीनरो विष्वगश्चोत्तमश्च भगीरथो विश्रुतो यौवनाश्वः ॥ मां धा
तवैमुचुकुं दशराजा भूरियुष्मो नैषधः सोमकश्च २५ पुरूरवा भरतश्च कवर्त्तय स्यान्ववाये भरताः सर्व एव ॥ तथा वीरो दाशरथिश्च रामो ये चाप्यऽन्ये विश्रुताः कीर्तिमंतः २६

त्रादीनां चिरकालनिर्वाह इति भावः १७ गोद इति शीली शीलवान् अर्धदातानिर्भय इति संबधः । निकृष्टत्वाद्ब्रह्मदातुः फलं नोक्तं । एवं त्रयाणामैहिकं फलमुक्त्वा आमुष्मिकं फलमाह उपस्योढेति
उपस्यं प्रातः स्नानादिकं भूतं प्रातः यैः । 'उपस्योढः स विज्ञेयो ब्रह्मदेयायुतस्तुयः' । भारते विद्वान्भारतवेत्ता वैष्णवाः विष्णुमक्ताः चंद्रवल्लोक आलोको येषां एवं विख्याताः कथिता इति केचित् त्रयोऽपि
वैष्णवाः विष्णुदत्ताश्चंद्रवदमृतस्रवाः लोकाः विदो विद्यंतेऽस्मिन्सविद्वान् १८ । १९ देवव्रती ब्रह्मचारी सूर्यमंडलभेता २० एकसंस्थाने कीकृतान् गजप्रामादिसर्वदानगुल्यमेकधेनुदानं किमुत च
ह्यो हव्यादिमत्यो देयाः तासां ताभ्योऽधिकमिति शेषः उक्ष्णांऽयवराणाम् २१ उपकुर्यादेतत्कथनेन २२ । २३ । २४ । २५ । २६

२७ । २८ । २९ । ३० । ३१ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावदीपे सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ तत इति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३
 तथाराजापृथुकर्मादिलीपोदिवंप्राप्तोगोप्रदानैर्विधिभिः ॥ यज्ञैर्दानैस्तपसाराजधर्मैर्माधाताऽभूद्रोपदानैश्च युक्तः २७ तस्मात्पार्थस्वमपीमामयोक्तां बार्हस्प
 तीं भारतीं धारयस्व ॥ द्विजाग्र्येभ्यः संप्रयच्छस्व प्रीतो गाः पुण्यविप्राप्य राज्यं कुरूणाम् २८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तथा सर्वकृतवान् धर्मराजो भीष्मेणोक्तो
 विधिवद्गोप्रदाने ॥ समाधातुर्वेददेवोपादिष्टं सम्यग्धर्मधारयामास राजा २९ इति नृपसततंगवांप्रदानेयवशकलान्सहगोमयैः पिबानः ॥ क्षितितलशयनः
 शिखीयतात्मा वृषह्वराजवृषस्तदा बभूव ३० नरपतिरभवत्सदैवताभ्यः प्रयतमना स्वभिसंस्तुवंश्च ताः स्म ॥ नृपतिधुरिचगामयुक्तभूपस्तुरगवैरगमच्च
 यत्र तत्र ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिके पर्वणि दानधर्मे गोदानकथने षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥
 ततो युधिष्ठिरो राजा भूयः शान्तनवं नृपम् ॥ गोदानविस्तरं धीमान् प्रच्छ विनयान्वितः १ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ गोप्रदानगुणान्सम्यक् पुनर्मे ब्रूहि भारत ॥
 न हितृप्याम्य हं वीरशृण्वानोऽमृतमीदृशम् २ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इत्युक्तो धर्मराजेन तदा शान्तनवो नृपः ॥ सम्यगाहगुणांस्तस्मै गोप्रदानस्य केवलान्
 ३ ॥ भीष्म उवाच ॥ वत्सलां गुणसंपन्नां तरुणीं वस्त्रसंयुताम् ॥ दत्त्वे दर्शनां विप्राय सर्वपापैः प्रमुच्यते ४ असुर्यानामते लोकाणां दत्त्वा तान्न गच्छति ॥ पी
 तो दकां जग्धतृणान् पृथ्वीरानि रीदृश्याम् ५ जरारोगोपसंपन्नां जीर्णां वापीमिवाजलाम् ॥ दत्त्वा तमः प्रविशति द्विजं क्लेशेन योजयेत् ६ रुष्टा दुष्टा व्याधिता दुर्बला वा
 नो दातव्या याश्च मूल्यैरदतैः ॥ क्लेशैर्विप्रयोऽफलैः संयुनक्ति तस्या वीर्याश्चाफलाश्चैव लोकाः ७ बलान्विताः शीलवयोपपन्नाः सर्वे प्रशंसन्ति सुगंधवत्यः ॥ यथा हि
 गंगा सरितां वरिष्ठा तथाऽर्जुनीनां कपिला वरिष्ठा ८ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कस्मात्समाने बहुला प्रदाने सा द्विः प्रशस्तं कपिला प्रदानम् ॥ विशेषमिच्छामि महाप्रभावं
 श्रोतुं समर्थोऽस्मि भवान् प्रवक्तुम् ९ ॥ भीष्म उवाच ॥ वृद्धानां वृषतां तात श्रुतं मे यत्पुरा तनम् ॥ वक्ष्यामि तदशेषेण रोहिण्यो निर्मिता यथा १० प्रजाः सृजेति चा
 दिष्टः पूर्वदक्षः स्वयं भुवा ॥ अमृजदृतिमेवाग्रे प्रजानां हेतुकां मया ११ यथा ह्यमृतमाश्रित्य वर्तयंति दिवौ कसः ॥ तथा वृत्तिं समाश्रित्य वर्तयंति प्रजाविभो १२
 अचरेभ्यश्च भूतेभ्यश्चराः श्रेष्ठाः सदानराः ॥ ब्राह्मणाश्च ततः श्रेष्ठास्तेषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः १३ यज्ञैरवाप्यते सोमः स च गोषु प्रतिष्ठितः ॥ ततो देवाः प्रमोदन्ते पूर्ववृत्ति
 स्ततः प्रजाः १४ प्रजातान्येव भूतानि प्राक्रोशन् वृत्तिकांक्षया ॥ वृत्तिदं चाऽन्वपद्यन्त वृषिताः पितृमातृवत् १५ इतीदं मनसा गत्वा प्रजासर्गार्थमात्मनः ॥ प्रजापति
 स्तु भगवानमृतं प्रापि वत्तदा १६ स गतस्तस्य वृत्तिगुणं सुरभिमुद्गिरन् ॥ ददर्शोद्गारं स वृत्तां सुरभिमुखजांसुताम् १७ साऽसृजत्सौरभेयीस्तु सुरभिर्लोकमातृकाः ॥
 सुवर्णवर्णाः कपिलाः प्रजानां वृत्तिधेनवः १८ तासाममृतवर्णानां क्षरन्तीनां समंततः ॥ बभूवामृतजः फेनम्भवंतीनामिवोर्मिजः १९ २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ ॥

२० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावदीपे सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥

सवत्समुखविभ्रष्टो भवस्व भुवितिष्ठतः ॥ शिरस्यवापतत्कुद्धः सतदैक्षत च प्रभुः २० ललाटप्रभवेणाक्ष्णारोहिणीं प्रदहन्निव ॥ ततेजस्तु ततो रौद्रं कपिलास्तां विशां
 पते २१ नानावर्णत्वमनयन्मेघानिव दिवाकरः ॥ यास्तु तस्मादपक्रम्य सोममेवामिसंश्रिताः २२ यथोत्पन्नाः स्ववर्णस्थास्तानीताश्चाऽन्यवर्णताम् ॥ अथ कुद्धं
 महादेवं प्रजापतिरभाषत २३ अमृतेनावासितस्त्वं नोच्छिष्टं विद्यते गवाम् ॥ यथा ह्यमृतमादाय सोमो विस्संदते पुनः २४ तथा क्षीरं क्षरन्त्येतारो हिण्योऽमृतसंभ
 वम् ॥ न दुष्यत्यनिलो नाग्निर्न सुवर्णं न चोदधिः २५ नामृतेनामृतं पीतं वत्सपीतान वत्सला ॥ इमान् लोकान् भरिष्यंति हविषा प्रसवेण च २६ आसामैश्वर्यमिच्छं
 तिसर्वेऽमृतमयं शुभम् ॥ वृषभंच ददौ तस्मै सहगोमिः प्रजापतिः २७ प्रसादयामास मनस्तेन रुद्रस्य भारत ॥ प्रीतश्चापि महादेवश्चकार वृषभं तदा २८ ध्वजंच वा
 हनंचैव तस्मात्स वृषभध्वजः ॥ ततो देवैर्महादेवस्तदा पशुपतिः कृतः ॥ ईश्वरः सगवांमध्ये वृषभां कः प्रकीर्तितः २९ एवमव्यग्रवर्णानां कपिलानां महौजसाम् ॥
 प्रदाने प्रथमः कल्पः सर्वासामेव कीर्तितः ३० लोकज्येष्ठालोकवृत्तिप्रवृत्तारुद्रोपेताः सोमविष्यं दभूताः ॥ सौम्याः पुण्याः कामदाः प्राणदाश्च गावैदत्त्वा सर्वकामप्रदः स्यात्
 ३१ इदं गवांप्रभवविधानमुत्तमं पठन्सदाऽशुचिरपि मंगलप्रियः ॥ विमुच्यते कलिकलुषेण मानवः श्रियं सुतान् धनपशुमाप्नुयात्सदा ३२ हव्यं कव्यं तर्पणं शान्तिकर्म
 यानं वा सो वृद्धवालस्य तुष्टिः ॥ एतान्सर्वान् गोप्रदाने गुणान्वेदा ताराजन्नागुयाद्वै सदैव ३३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ पितामहस्याथ निशम्य वाक्यं राजा सहभ्रातृभि
 राजमीढः ॥ सुवर्णवर्णान् दुहस्तथा गाः पार्थोददौ ब्राह्मणसत्तमेभ्यः ३४ तथैव तेभ्योऽपि ददौ द्विजेभ्यो गवांसहस्राणि शतानि चैव ॥ यज्ञान्समुद्दिश्य च दक्षिणार्थे लो
 कान्विजेतुं परमांच कीर्तिम् ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिके पर्वणि दानधर्मे गोप्रभवकथने सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ एतास्मिन्नेव काले तु वसिष्ठमुपि सत्तमम् ॥ इक्ष्वाकुवंशजो राजा सौदासो वदतां वरः १ सर्वलोकचरं सिद्धं ब्रह्म कोशं सनातनम् ॥ पुरोहितमभि
 प्रष्टुमभियाद्योपचक्रमे २ ॥ सौदास उवाच ॥ त्रैलोक्ये भगवन् किं स्वित्पवित्रं कथ्यतेऽनघ ॥ यत्कीर्तयन्स दामर्त्यः प्राप्नुयात् पुण्यमुत्तमम् ३ ॥ भीष्म उवाच ॥
 तस्मै प्रोवाच वचनं प्रणताय हितं तदा ॥ गवामुपनिषद्विद्वान्नमस्कृत्य गवाशुचिः ४ गावः सुरभिगंधिन्यस्तथा गुग्गुलुगंधयः ॥ गावः प्रतिष्ठाभूतानां गावः स्वस्त्य
 यनं महत् ५ गावो भूतंच भव्यंच गावः पुष्टिः सनातनी ॥ गावो लक्ष्म्यास्तथा मूलंगो पुदतं न नश्यति ६ अन्नं हि परमं गावो देवानां परमं हविः ॥ स्वाहाकारवषट्का
 रौ गोषु नित्यं प्रतिष्ठितौ ७ गावो यज्ञस्य हि फलं गोषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः ८ सायंप्रातश्च सततं होमकाले महायुते ॥
 गावो ददति वैहोम्यमृषिभ्यः पुरुषर्षभ ९ यानिकानि च दुर्गाणि दुष्कृतानि कृतानि च ॥ तरन्ति चैव पाप्मानं धेनुं ये ददति प्रभो १० एतास्मिन्निति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० ॥

११ कीनाशः कर्षकः कृपणो वा १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ गोसमृद्धिकरं कर्मव्रतपूर्वकमाह सार्द्धेति चर्मणिगोरेव सार्द्धे प्रोक्षणेनार्द्राकृतोऽपविश्येति शेषः भूमावितिकां स्य न्वितिः
 एकां च दशगुर्दद्याद्दशदद्याच्च गोशती ॥ शतं सहस्रगुर्दद्यात्सर्वे तुल्यफलाहिते ११ अनाहिताग्निः शतगुरयज्वाच सहस्रगुः ॥ समृद्धो यश्च कीनाशो नार्धमर्हति ते
 त्रयः १२ कपिलाये प्रयच्छंति सवत्सां कां स्य दोहनाम् ॥ सुवतां वस्त्रसंवीतां सुभौलोकौ जयंति ते १३ युवानमिन्द्रियोपेतं शतेन शतयूथपम् ॥ गेवंद्रं ब्राह्मणं द्रायभू
 रिशृंगमलंकृतम् १४ वृषभेये प्रयच्छंति श्रोत्रियाय परंतप ॥ ऐश्वर्यते जधिगच्छंति जायमानाः पुनः पुनः १५ नाकीर्तयित्वा गाः सुप्यात्तासां संस्मृत्य चोत्पतेत् ॥
 सायंप्रातर्नमस्येच्च गास्ततः पुष्टिमाप्नुयात् १६ गवां मूत्रपुरीषस्य नो द्विजेत कथंचन ॥ न चासां मांसमश्रीयाद्गवां पुष्टितथाप्नुयात् १७ गाश्च संकीर्तयन्नित्यं नावम
 न्येत तास्तथा ॥ अनिष्टं स्वप्नमालक्ष्य गानरः संप्रकीर्तयेत् १८ गोमयेन सदा स्नायात्करीषे चापि संविशेत् ॥ श्लेष्ममूत्रपुरीषाणि प्रतिघातं च वर्जयेत् १९ सार्द्धे च
 र्मेणि भुंजीत निरीक्षेद्गारुणीं दिशम् ॥ वाग्यतः सर्पिषा भूमौ गवां पुष्टिं सदा श्रुते २० घृतेन जुहुयाद्घृतिघृतेन स्वस्तिवाचयेत् ॥ घृतं दद्याद्घृतं प्राशेद्गवां पुष्टिं सदा
 श्रुते २१ गोमत्या विद्यया धेनुं तिलानामभि मंत्र्ययः ॥ सर्वरत्नमयी दद्यान्न सशो चेत्कृताकृते २२ गावो मासु पतिष्ठंतु हेमशृंग्यः पयो मुचः ॥ सुरभ्यः सौरभेभ्यश्च
 सरितः सागरं यथा २३ गावै पश्याम्यहं नित्यं गावः पश्यंतु मांसदा ॥ गावोऽस्माकं वयं तासां यतो गावस्ततो वयम् २४ एवं रात्रौ दिवा चाऽपि समेषु विषमेषु च ॥ महा
 भयेषु च नरः कीर्तयन्मुच्यते भयात् ॥ २५ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशास० दानधर्मे गोप्रदानिके अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥
 ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ शतं वर्षं सहस्राणां तपस्तप्तं सुदुष्करम् ॥ गोभिः पूर्वविसृष्टाभिर्गच्छेत्तपश्चेष्टतामिति १ लोकेऽस्मिन् दक्षिणानां च सर्वासां वयमुत्तमाः ॥ भवेम
 न च लिप्येमदोषेणेति परंतप २ अस्मत्पुरीषस्नानेन जनः पूयेत सर्वदा ॥ शकृता च पवित्रार्थं कुर्वीरन्देवमानुषाः ३ तथा सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ प्रदा
 तारश्च लोकान्नो गच्छेयुरिति मानद ४ ताम्योवरंददौ ब्रह्मा तपसोऽंते स्वयं प्रभुः ॥ एवमवत्विति प्रभुर्लोकं स्तारयतेति च ५ उत्तस्थुः सिद्धकामास्ता भूतभव्यस्य
 मातरः ॥ प्रातर्नमस्यास्ता गावस्ततः पुष्टिमाप्नुयात् ६ तपसोऽंते महाराज गावलोकपरायणाः ॥ तस्माद्गावो महाभागाः पवित्रं परमुच्यते ७ तथैव सर्वभूतानां
 समतिष्ठंतमूर्धनि ॥ समानवत्सां कपिलां धेनुं दत्वा पयस्विनीम् ॥ सुवतां वस्त्रसंवीतां ब्रह्मलोके महीयते ८ लोहितां तुल्यवत्सां तु धेनुं दत्वा पयस्विनीम् ॥ सुवतां
 वस्त्रसंवीतां सूर्यलोके महीयते ९ समानवत्सां शबलां धेनुं दत्वा पयस्विनीम् ॥ सुवतां वस्त्रसंवीतां सोमलोके महीयते १० समानवत्सां श्वेतां तु धेनुं दत्वा पयस्विनीम् ॥
 सुवतां वस्त्रसंवीतां मिद्रलोके महीयते ११ समानवत्सां कृष्णां तु धेनुं दत्वा पयस्विनीम् ॥ सुवतां वस्त्रसंवीतां मग्निलोके महीयते १२

२० जुहुयाद्गोमत्येत्यपलुप्यते । 'गोमौ अग्नेविमौ अश्वी' इति मंत्रो गोमती २१ । २२ । २३ । २४ । २५ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥
 शतमिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ लोकपरायणावभूदुरिति शेषः ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२

१३ । १४ । १५ । १६ । १७ इति कंठां प्रलंबगलकंबला १८ । १९ । २० वैराट्पृष्ठपृष्ठस्य रदतिक्रंदत्यनेनेति राट्क्षतं विगतं राट्यस्मात्तद्विराट् स्वायेंतद्धितः २१ लीलांगविलसितांगं २२ । २३ । २४ । २५ । २६
 समानवत्सां धूम्रां तु धेनुं दत्वा पयस्विनीम् ॥ सुवतां वस्त्रसंवीतां याम्यलोके महीयते १३ अपां फेनसवर्णां तु सवत्सां कां स्य दोहनाम् ॥ प्रदाय वस्त्रसंवीतां वारुणं लोकमा
 भुते १४ वातरेणुसवर्णां तु सवत्सां कां स्य दोहनाम् ॥ प्रदाय वस्त्रसंवीतां वायुलोके महीयते १५ हिरण्यवर्णां पिंगाक्षीं सवत्सां कां स्य दोहनाम् ॥ प्रदाय वस्त्रसंवीतां कौबेरं
 लोकमभुते १६ पलालधूम्रवर्णां तु सवत्सां कां स्य दोहनाम् ॥ प्रदाय वस्त्रसंवीतां पितृलोके महीयते १७ सवत्सां पीवरीं दत्वा दतिकंठामलंकृताम् ॥ वैश्वदेवमसंवाधं
 स्थानं श्रेष्ठं प्रपद्यते १८ समानवत्सां गौरीं तु धेनुं दत्वा पयस्विनीम् ॥ सुवतां वस्त्रसंवीतां वसूनां लोकमाप्नुयात् १९ पांडुकंबलवर्णां भांसवत्सां कां स्य दोहनाम् ॥
 प्रदाय वस्त्रसंवीतां साध्यानां लोकमाभुते २० वैराट्पृष्ठमुक्षाणं सर्वरत्नैरलंकृतम् ॥ प्रददन्मरुतां लोकान्सराजन् प्रतिपद्यते २१ वयोपपन्नं लीलांगं सर्वरत्नसम
 न्वितम् ॥ गंधर्वाप्सरसां लोकान्दत्वा प्राप्नोति मानवः २२ दतिकंठमनद्वाहं सर्वरत्नैरलंकृतम् ॥ दत्वा प्रजापतेर्लोकान्विशोकः प्रतिपद्यते २३ गोप्रदानरतो याति
 मित्वा जलदसंचयान् ॥ विमानेनार्कवर्णेन दिविराजन्विराजते २४ तंचोरुवेषाः सुश्रोण्यः सहस्रं सुरयोषितः ॥ रमयंति नरश्रेष्ठं गोप्रदानरतं नरम् २५ वीणा
 नां वल्लकीनां च नूपुराणां च सिंजितैः ॥ हासैश्च हरिणाक्षीणां सुतः सुप्रतिबोध्यते २६ यावतिरोमाणि भवंति धेन्वास्तावति वर्षाणि महीयते सः ॥ स्वर्गच्युतश्चा
 पिततो नृलोके प्रसूयते वै विपुले गृहे सः ॥ २७ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिके पर्वणि दानधर्मे गोप्रदानिके एकोनाशीतितमो
 ऽध्यायः ॥ ७९ ॥ ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ घृतक्षीरप्रदा गावो घृतयो न्यो घृतोद्भवाः ॥ घृतनद्यो घृतावर्तास्तामे संतु सदा गृहे १ घृतं मेत्तदये नित्यं
 घृतं नाम्यां प्रतिष्ठितम् ॥ घृतं सर्वेषु गानेषु घृतं मे मनसि स्थितम् २ गावो ममाग्रतो नित्यं गावः पृष्ठत एव च ॥ गावो मे सर्वतश्चैव गवां मध्ये वसाम्यहम् ३ इत्या
 चम्यजपेत्सायंप्रातश्च पुरुषः सदा ॥ यदह्ना कुरुते पापं तस्मात्सपरिमुच्यते ४ प्रासादाय त्रसौ वर्णावसोर्धारा च यत्र सा ॥ गंधर्वाप्सरसो यत्र तत्र यांति सहस्रदाः ५
 नवनीतपंकाः क्षीरोदादधि शैवलसंकुलाः ॥ वहंतियत्र वै नद्यस्तत्र यांति सहस्रदाः ६ गवां शतसहस्रं तु यः प्रयच्छेद्यथाविधि ॥ परां वृद्धिं मवाप्याथ स्वर्गलोके मही
 यते ७ दशचोभयतः पुत्रो मातापित्रोः णितामहान् ॥ दद्यात्सुकृतान् लोकान् पुनाति च कुलं नरः ८ धेन्वाभ्रमाणेन समप्रमाणं धेनुं तिलानामपि च प्रदाय ॥
 पानीयदाता च यमस्य लोके न यातनां कांचिदुपैति तत्र ९ पवित्रमग्र्यं जगतः प्रतिष्ठादिवौकसां मातरो यथा प्रमेयाः ॥ अन्वाले भेदक्षिणतो व्रजे च दद्याच्च पात्रे प्रसमीक्ष्य
 कालम् १० धेनुं सवत्सां कपिलां हरिशृंगीं कांस्योपदोहां वसनोत्तरीयाम् ॥ प्रदाय तां गाहति दुर्विगाह्यां याम्यां सभां वीतभयो मनुष्यः ११

२७ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नी० भारतभावदीपे एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ घृतेति घृतयो न्यः घृतयो न्यः १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० ॥

सुरूपावदुरूपाश्चविश्वरूपाश्चमातरः ॥ गावोमामुपतिष्ठन्तामिति नित्यं प्रकीर्तयेत् १२ नातः पुण्यतरंदानं नातः पुण्यतरं फलम् ॥ नातो विशिष्टलोकेषु भूतं भ
वितुमर्हति १३ त्वचालो म्नाऽथ शृंगैर्वावालैः क्षीरेण मेदसा ॥ यज्ञं वहतिसंभूय किमस्त्यभ्यधिकंततः १४ यथा सर्वमिदं व्याप्तं जगत्स्थावरजंगमम् ॥ तां धेनुं शिर
सावदेभूतभव्यस्य मातरम् १५ गुणवचनसमुच्चयैकदेशो नृवरमयैष गवां प्रकीर्तितस्ते ॥ न च परमिह दानमस्ति गोभ्यो भवति न चापि परायणं तथाऽन्यत् १६
॥ भीष्म उवाच ॥ वरमिदमिति भूमिदो विचिंत्य प्रवरमृषेर्वचनं ततो महात्मा ॥ व्यमृजत नियतात्मवान् द्विजेभ्यः सुबहु च गोधनमाप्तवांश्च लोकान् १७ ॥ इति
श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशास० दानधर्मे गोप्रदानिकेऽशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पवित्राणां पवित्रं यच्छिष्टलोके च यद्
वेत् ॥ पावनं परमं चैव तन्मे ब्रूहि पितामह १ ॥ भीष्म उवाच ॥ गावो महार्थाः पुण्याश्च तारयन्ति च मानवान् ॥ धारयन्ति प्रजाश्चेमाह विषापयसा तथा २ न हि पु
ण्यतमं किंचिद्गोभ्यो भरतसत्तम ॥ एताः पुण्याः पवित्राश्च त्रिषु लोकेषु सत्तमाः ३ देवानामुपरिष्ठाच्च गावः प्रतिवसन्ति वै ॥ दत्त्वा चैतास्तारयन्ते यांति स्वर्गमनी
षिणः ४ मांघाता यौवनाश्च श्रययातिर्न दुषस्तथा ॥ गावैर्ददंतः सततं सहस्रशतसंमिताः ५ गताः परमं कंस्थानं देवैरपि सुदुर्लभम् ॥ अपि चात्र पुरागीतां कथ
यिष्यामि तेऽनघ ६ ऋषीणामुत्तमं धीमान् कृष्णद्वैपायनं शुक्रः ॥ अभिवाद्या हिक्रुतः शुचिः प्रयतमानसः ७ पितरं परिप्रच्छ हृष्टलोकपरावरम् ॥ को यज्ञः सर्व
यज्ञानां वरिष्ठो भ्युपलक्ष्यते ८ किंच कृत्वा परं स्थानं प्राप्नुवंति मनीषिणः ॥ केन देवाः पवित्रेण स्वर्गमश्नन्ति वा विभो ९ किंच यज्ञस्य यज्ञत्वं कच यज्ञः प्रतिष्ठितः ॥ दे
वानामुत्तमं किंच किंच सत्रमितः परम् १० पवित्राणां पवित्रं च यत्तद्ब्रूहि पितरम ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं व्यासः परमधर्मवित् ॥ पुत्राया कथयत्सर्वं तत्त्वेन भरतर्षभ ११
॥ व्यास उवाच ॥ गावः प्रतिष्ठाभूतानां तथा गावः परायणम् ॥ गावः पुण्याः पवित्राश्च गोधनं पावनं तथा १२ पूर्वमासन्नं शृंगावै गाव इत्यनुशुश्रुम ॥ शृंगार्थं समुपासन्त ताः
किल प्रभुमव्ययम् १३ ततो ब्रह्मा तु गाः प्रायमुपविष्टाः समीक्ष्य ह ॥ ईप्सितं प्रददौ ताभ्यो गोभ्यः प्रत्येकशः प्रभुः १४ तासां शृंगाण्यजायन्त यस्यायादृक्मनोगतम् ॥
नानावर्णाः शृगवंत्यस्ताव्यरोचन्त पुत्रक १५ ब्रह्मणा वरदत्तास्ताहव्यकव्यप्रदाः शुभाः ॥ पुण्याः पवित्राः सुभगा दिव्यसंस्थानलक्षणाः १६ गावस्ते जोमहादिव्यं गवां दा
नं प्रशस्यते ॥ ये चैताः संप्रयच्छन्ति साधवो वीर्यमत्सराः १७ ते वै सुकृतिनः प्रोक्ताः सर्वदानप्रदाश्च ते ॥ गवां लोके तथा पुण्यमाप्नुवंति च तेऽनघ १८ यत्र वृक्षामधुफला
दिव्यपुष्पफलोपगाः ॥ पुष्पाणि च सुगंधीनि दिव्यानि द्विजसत्तम १९ सर्वा मणिमयी भूमिः सर्वकांचनवालुकाः ॥ सर्वर्तुसुखसंस्पर्शानिष्पंकानिरजाः शुभाः २०

द्विकः ७।८।९।१०।११।१२ अशृङ्गाइत्यशुराइत्यस्याप्युपलक्षणं 'गावोवैसत्रमासतृशफानृङ्गाभिसिषासत्यस्तासां दशमेमासि शफाः शृङ्गाप्यजायन्ते' इति श्रुतेः १३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०

२१ । २२ । २३ उद्धूतपुलिनाः अंशुरिततराः २४ । २५ । २६ नगाः वृक्षाः पत्ररथाः पक्षिणः २७ । २८ । २९ । ३० नाममात्रं जपेदितिसंबंधः युगंधराः सत्यादियुगंधारयंतिताः ३१ प्राजापत्यं
प्रजापतिनोक्तं ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ जुहुयात्पूजोक्तगोमत्या ३८ निर्हृतैः गोमयनिर्गतैः ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ गोमर्तीगोमत्याः कृत्वा प्रकाशितमयैर्वरं लभते ४४
रक्तोत्पलवनैश्चैव मणिखंडैर्हिरण्यैः ॥ तरुणादित्यसंकाशैर्भातितत्रजलाशयाः २१ महार्हमणिपत्रैश्च कांचनप्रभकेसरैः ॥ नीलोत्पलविमिश्रैश्च सरोभिर्वहुपंकजैः
२२ करवीरवनैः फुल्लैः सहस्रावर्तसंवृतैः ॥ संतानकवनैः फुल्लैर्वृक्षैश्च समलंकृताः २३ निर्मलाभिश्च मुक्ताभिर्मणिभिश्च महाप्रभैः ॥ उद्धूतपुलिनास्तत्रजातरूपैश्च
निम्नगाः २४ सर्वरत्नमयैश्च त्रैरवगाढाद्गुप्तमैः ॥ जातरूपमयैश्चान्यैर्दुताशनसमप्रभैः २५ सौवर्णागिरयस्तत्र मणिरत्नशिलोच्चयाः ॥ सर्वरत्नमयैर्भातिशृंगैश्चारु
भिरुच्छ्रितैः २६ नित्यपुष्पफलास्तत्र नगाः पत्ररथाकुलाः ॥ दिव्यगंधरसैः पुष्पैः फलैश्च भरतर्षभ २७ रमंते पुण्यकर्माणस्तत्र नित्यं युधिष्ठिर ॥ सर्वकामसमृद्धा
र्थानिः शोकागतमन्यवः २८ विमानेषु विचित्रेषु रमणीयेषु भारत ॥ मोदंते पुण्यकर्माणो विहरंतो यशस्विनः २९ उपक्रीडंति तान् राजनः शुभाश्चाप्सरसांगणाः ॥
एतान् लोकानवाप्नोति गांदत्वा वै युधिष्ठिर ३० येषामधिपतिः पूषामारुतो बलवान्बली ॥ ऐश्वर्यैर्वरुणो राजानाममात्रं युगंधराः ३१ सुरूपा बहुरूपाश्च विश्वरूपा
श्च मातरः ॥ प्राजापत्यमिति ब्रह्मजपेन्नित्यं यतवतः ३२ गाश्च शुश्रूषते यश्च समन्वेति च सर्वशः ॥ तस्मै तुष्टाः प्रयच्छंति वरानपि सुदुर्लभान् ३३ ब्रह्मेन्न मनसा वा
ऽपि गोषु नित्यं सुखप्रदः ॥ अर्चयेत्सदा चैव नमस्कारैश्च पूजयेत् ३४ दातुं प्रीतमनो नित्यं गवां व्युष्टितथाऽश्रुते ॥ त्र्यहमुष्णं पिबेन्मूत्रं त्र्यहमुष्णं पिबेत्पयः ३५
गवामुष्णं पयः पीत्वा त्र्यहमुष्णं घृतं पिबेत् ॥ त्र्यहमुष्णं घृतं पीत्वा वायुमक्षोमवेत्त्र्यहम् ३६ येन देवाः पवित्रेण भुंजते लोकसुततम् ॥ यत्पवित्रं पवित्राणां तद्दृतं शिरसा
वहेत् ३७ घृतेन जुहुयादग्निं घृतेन स्वस्तिवाचयेत् ॥ घृतं प्राशेद्दृतं दद्याद्गवां पुष्टितथाऽश्रुते ३८ निर्हृतैश्च यवैर्गोभिर्मामसं प्रश्रितयावकः ॥ ब्रह्महत्यासमं पापं सर्वमेते
न शुध्यते ३९ पराभवाच्च दैत्यानां दिवैः शौचमिदं कृतम् ॥ ते देवत्वमपि प्राप्ताः संसिद्धाश्च महाबलाः ४० गावः पवित्राः पुण्याश्च पावनं परमं महत् ॥ ताश्च दत्वा द्विजा
तिभ्यो नरः स्वर्गमुपाश्रुते ४१ गवां मध्ये शुचिर्भूत्वा गोमर्तीमनसा जपेत् ॥ पूताभिरद्विराचम्य शुचिर्भवति निर्मलः ४२ अग्निमध्ये गवां मध्ये ब्राह्मणानां च संसादि ॥
विद्यविदव्रतस्नाता ब्राह्मणाः पुण्यकर्माणः ४३ अध्यापयेत्तन्निष्पन्नैर्गोमर्तीयज्ञसंमिताम् ॥ त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा गोमर्ती लभते वरम् ४४ पुत्रकामश्च लभते पुत्रं
धनमथापि वा ॥ पतिका माचभर्तारं सर्वकामांश्च मानवः ॥ गावस्तुष्टाः प्रयच्छंति सेविता वै न संशयः ४५ एवमेता महाभागा यज्ञियाः सर्वकामदाः ॥ रोहिण्यहतिजा
नीहिनैताभ्यो विद्यते परम् ४६ इत्युक्तः समहातेजाः शुक्रः पित्रामहात्मना ॥ पूजयामास गानित्यंतस्मात्त्वमपि पूजय ४७ ॥ इति श्रीम० अ० आनुशास० दानधर्मे
गोप्रदानिके एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ मया गवां पुरीषवैश्रिया जुष्टमिति श्रुतम् ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं संशयोऽत्रापि तामह १
४५ । ४६ । ४७ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावदीपे एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ ॥ अ ॥ ॥ अ ॥ ॥ अ ॥ ॥ अ ॥ मयेति १

४५ । ४६ । ४७ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभाष्यदीपे एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ मयेति ।

भीष्मउवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासपुरातनम् ॥ गोभिर्नृपेहसंवादंश्रियाभरतसत्तम २ श्रीःकृत्वेहवपुःकांतंगोमध्येपुविवेशह ॥ गावोऽथविस्मितास्तस्या
दृष्टारूपस्यसंपदम् ३ ॥ गावउचुः ॥ काऽसिदेविकुतोवात्वरूपेणाप्रतिमाभुवि ॥ विस्मिताःस्ममहाभागेतवरूपस्यसंपदा ४ इच्छामत्वावयंज्ञातुंकात्वंकचग
मिष्यसि ॥ तत्त्वेनवरवर्णाभिसर्वमेतद्ब्रवीहि ५ ॥ श्रीरुवाच ॥ लोककांतास्मिभद्रंश्रीर्नामाऽहंपरिश्रुता ॥ मयादैत्याःपरित्यक्ताविनष्टाःशाश्वतीःसमाः
६ मयाऽभिपन्नादेवाश्चमोदंतेशाश्वतीःसमाः ॥ इन्द्रोविस्वान्सोमश्चविष्णुरापोऽग्निरेव ७ मयाभिपन्नाःसिध्यंतेऋषयोदेवतास्तथा ॥ यान्नाविशाम्यहंगावस्ते
विनश्यंतिसर्वशः ८ धर्मश्चार्थश्चकामश्चमयाजुष्टाःसुखान्विताः ॥ एवंप्रभावांमांगावोविजानीतसुखप्रदाः ९ इच्छामिचापियुष्मासुवस्तुंसर्वासुनित्यदा ॥ आग
त्यप्रार्थयेयुष्माञ्छ्रीजुष्टाभवताऽथैव १० ॥ गावउचुः ॥ अधुवाचपलाचत्वंसामान्याबहुभिःसह ॥ नत्वामिच्छामभद्रंतेगम्यतांयत्ररंस्यसे ११ वपुष्मंत्योवयंसर्वाः
किमस्माकंत्वयाऽद्यैव ॥ यथेष्टंगम्यतांतत्रकृतकार्यावयंत्वया १२ ॥ श्रीरुवाच ॥ किमेतद्भक्षमंगावोयन्मानिहाभिर्नंदथ ॥ नमांसंप्रतिगृह्णीष्वंकस्माद्वैदुर्लभां
सतीम् १३ सत्यंचलोकवादोऽयंलोकेचरतिसुवताः ॥ स्वयंप्राप्तेपरिभवोभवतीतिविनिश्चयः १४ महदुग्रंतपःकृत्वामांनिषेवंतिमानवाः ॥ देवदानवगंधर्वाःपि
शाचोरगराक्षसाः १५ प्रभावपुषवोगावःप्रतिगृह्णीतमामिह ॥ नावमान्याह्वहंसौम्यास्त्रैलोक्यैसचराचरे १६ ॥ गावउचुः ॥ नावमन्यामहेदेविनत्वांपरि
भवामहे ॥ अधुवाचलचित्ताऽसितस्त्वांर्वज्यामहे १७ बहुनाचकिमुक्तेनगम्यतांयत्रवांच्छसि ॥ वपुष्मंत्योवयंसर्वाःकिमस्माकंत्वयाऽनघे १८ ॥ श्रीरुवाच ॥
अवज्ञाताभविष्यामिसर्वलोकस्यमानदाः ॥ प्रत्याख्यानेनयुष्माकंप्रसादःक्रियतांमम १९ महाभागाभवत्योवैशरण्याःशरणागताम् ॥ परित्रायंतुमानित्यंभज
मानामनिदिताम् २० माननामहमिच्छामिभवत्यःसततंशिवाः ॥ अप्येकांगेष्वधोवस्तुमिच्छामिचसुकुत्सिते २१ नवोऽस्तिकुत्सितंकिंचिदंगेष्वालक्ष्यते
ऽनघाः ॥ पुण्याःपवित्राःसुभगाममादेशंप्रयच्छथ २२ वसेयंयत्रवोदेहेतन्मेव्याख्यातुमर्हथ ॥ एवमुक्तास्ततोगावःशुभाःकरुणवत्सलाः ॥ संमंत्र्यसहिताः
सर्वाःश्रियमूर्चुर्नराधिप २३ अवश्यंमाननाकार्यातवास्माभिर्भयंशस्विनि ॥ शकन्मूत्रेनिवसत्वंपुण्यमेतद्धिनःशुभे २४ ॥ श्रीरुवाच ॥ दिष्ट्याप्रसादोयुष्माभिः
कृतोमेऽनुग्रहात्मकः ॥ एवंभवतुभद्रंःपूजिताऽस्मिसुखप्रदाः २५ एवंकृत्वातुसमयंश्रीर्गोभिःसहभारत ॥ पश्यंतीनांततस्तासांतत्रैवांतरधीयत २६ एवंगो
शकृतःपुत्रमाहात्म्यंतेऽनुवर्णितम् ॥ माहात्म्यंचगवांभूयःश्रूयतांगदतोमम २७ ॥ इतिश्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशास० दानधर्मेऽश्रीगोसं
वादेनामद्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥ ॥ ध ॥ ॥

॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे द्वाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

येचेति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२० वासवकूटवाहिन्यःअमायाव्यवहारिण्यः २१ निवासार्थकृतंनिवास

॥ भीष्मउवाच ॥ ॥ येचगांसंप्रयच्छंतिदुतशिष्टाशिनश्चये ॥ तेषांसत्राणियज्ञाश्चनित्यमेवयुधिष्ठिर १ ऋतेदधिघृतेनेहनयज्ञःसंप्रवर्तते ॥ तेनयज्ञस्ययज्ञ
त्वमतोमूलंचकथ्यते २ दानानामपिसर्वेषांगवादानंप्रशस्यते ॥ गावःश्रेष्ठाःपवित्राश्चपावनंहेतुदुत्तमम् ३ पुष्ट्यर्थमेताःसेवेतशांत्यर्थमपिचैवह ॥ पयोदधिघृतं
चासांसर्वपापप्रमोचनम् ४ गावस्तेजःपरंप्रोक्तमिहलोकेपरत्रच ॥ नगोम्यःपरमंकिंचित्पवित्रंभरतर्षभ ५ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासपुरातनम् ॥ पितामह
स्यसंवादमिद्रस्यचयुधिष्ठिर ६ पराभूतेषुदैत्येषुशक्रश्चिभुवनेश्वरः ॥ प्रजाःसमुदिताःसर्वाःसत्यधर्मपरायणाः ७ अथर्षयःसगंधर्वाःकिन्नरोरगराक्षसाः ॥ देवासु
रसुपर्णाश्चप्रजानांपतयस्तथा ८ पर्युपासंतकौतेयकदाचिद्वैपितामहम् ॥ नारदःपर्वतश्चैवविश्ववसुहहाहुहः ९ दिव्यतानेषुगायंतःपथुपासंततंप्रभुम् ॥ तत्र
दिव्यानिपुष्पाणिप्रावहन्पवनस्तदा १० आजन्तुर्ऋतवश्चापिसुगंधीनिष्ठथक्पृथक् ॥ तस्मिन्देवसमावायेसर्वभूतसमागमे ११ दिव्यवादित्रसंघुष्टेदिव्यस्त्रीचा
रणावृते ॥ इन्द्रःपप्रच्छदेवेशमभिवाद्यप्रणम्यच १२ देवानांभगवन्कस्माल्लोकेशानांपितामह ॥ उपरिष्ठाद्गवांलोकएतदिच्छामिवेदितुम् १३ किंतपोब्रह्मचर्यं
वागोभिःकृतमिहेश्वर ॥ देवानामुपरिष्ठाद्यद्रसंत्यरजसःसुखम् १४ ततःप्रोवाचब्रह्मातंशक्रंवलनिषूदनम् ॥ अवज्ञातास्त्वयानित्यंगावोवलनिषूदन १५ तेन
त्वमासांमाहात्म्यंनवेत्सिगृण्यत्प्रभो ॥ गवांप्रभावंपरमंमाहात्म्यंचसुरर्षभ १६ यज्ञांगं कथितागावोयज्ञएवचवासव ॥ एतामिश्वविनायज्ञोनवर्ततकथंचन १७
धारयंतिप्रजाश्चैवपयसाहविषातथा ॥ एतासांतनयाश्चापिऋषियोगमुपासते १८ जनयंतिचधान्यानिबीजानिविविधानिच ॥ ततोयज्ञाःप्रवर्ततेहव्यंकव्यंच
सर्वशः १९ पयोदधिघृतंचैवपुण्याश्चैताःसुराधिप ॥ बहंतिविविधानभारान्शुनृष्णापरिपीडिताः २० मुनींश्चधारयंतीहप्रजाश्चैवापिकर्मणा ॥ वासवाकूटवा
हिन्यःकर्मणासुकृतेनच २१ उपरिष्ठात्ततोऽस्माकंवसंत्येताःसदैवहि ॥ एवंतेकारणंशक्रनिवासकृतमद्यैव २२ गवां देवोपरिष्ठाद्विसमाख्यातंशतक्रतो ॥ एता
हिवरदत्ताश्चवरदाश्चापिवासव २३ सुरम्यःपुण्यकर्मिण्यःपावनाःशुभलक्षणाः ॥ यदर्थंगांगताश्चैवसुरम्यःसुरसत्तम २४ तच्चमेशृणुकात्सर्येनवदतोवलसूदन ॥
पूरादेवयुगेतातदेवैद्रेषुमहात्मसु २५ त्रैलोक्याननुशासःसुविष्णौगर्भत्वमागते ॥ अदित्यास्तप्यमानायास्तपोधोरंसुदुश्चरम् २६ पुत्रार्थममरश्रेष्ठपादेनैकेन
नित्यदा ॥ तांतुदृष्ट्वामहादेवीतप्यमानांमहतपः २७ दक्षस्यदुहितादेवीसुरभीनामनामतः ॥ अतप्यततपोधोरंहृष्टाधर्मपरायणा २८ कैलासशिखरेरम्येदेव
गंधर्वसेविते ॥ व्यतिष्ठदेकपादेनपरमंयोगमास्थिता २९ दशवर्षसहस्राणिदशवर्षशतानिच ॥ संतप्तास्तपसातस्यादेवाःसर्षिमहोरगाः ३० तत्रगत्वामया
सार्धंपर्युपासंततांशुभाम् ॥ अथाहमब्रवंतत्रदेवीतांतपसान्विताम् ३१

३२।३३।३४।३५।३६ त्रयाणामुपरिष्ठातब्रह्मलोकेऽन्यथः ततःपरस्यतपःफलस्याभावात् तत्रैवचगोलोकःस्थितः । तावावास्तुपुत्रमसिगमध्वैवत्रगाधोमूरिगंगाअयासः ॥ अत्राहतदुरुगायस्य वृष्णभरमंपदमवमातिमूरि'इति तातानिवायुवयोरिन्द्राविष्णोर्नरनारायणयोःप्रसादाद्वास्तुनिस्थानानिउत्तमसिकामयामहे गमध्वैगंतुयत्रवेपुस्थानेषुगावःभूरिशृंगाःअत्यंतमानवत्यः अयासः

किमर्थतप्यसेदेवितपोघोरमनिंदिते ॥ प्रीतस्तेऽहं महाभागेतपसाऽनेनशोभने ३२ वरयस्ववरंदेविदाताऽस्मीतिपुरंदर ३३ ॥ ॥ सुरभ्युवाच ॥ ॥ वरेण भगवन्मह्यं कृतं लोकपितामह ॥ एष एव वरो मेऽध्ययत्प्रीतोऽसिमानघ ३४ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ तामेवंब्रुवतीं देवीं सुरभिं त्रिदशेश्वर ॥ प्रत्यब्रुवंयदेवेंद्रत त्रिवोदशर्चपते ३५ अलोभकाम्ययादेवितपसाचशुभानने ॥ प्रसन्नोऽहं वरंतस्मादमरत्वं ददामि ते ३६ त्रयाणामपिलोकानामुपरिष्ठान्निवत्स्यसि ॥ मत्प्रसादा चावेख्यातो गोलोकः संभविष्यति ३७ मानुषेषु च कुर्वाणाः प्रजाः कर्मशुभास्तव ॥ निवत्स्यंति महाभागे सर्वा दुहितरश्च ते ३८ मनसा चिंतिता भोगास्त्वया वै दिव्यमा नुषाः ॥ यच्च सर्वं सुखं देविते संपत्स्यते शुभे ३९ तस्यालोकाः सहस्राक्षसर्वकामसमन्विताः ॥ न तत्र क्रमते मृत्युर्न जरान च पावकः ४० न दैवं नाशुभं किंचिद्विद्यते तत्र वासव ॥ तत्र दिव्यान्यरण्यानि दिव्यानि भवनानि च ४१ विमानानि सुयुक्तानि कामगानि च वासव ॥ ब्रह्मचर्येण तपसा सत्येन च दमेन च ४२ दानैश्च विविधैः पुण्यैस्तथा तीर्थानुसेवनात् ॥ तपसामहता चैव सुकृतेन च कर्मणा ४३ शक्यः समासादयितुं गोलोकः पुष्करेक्षण ॥ एतत्ते सर्वं माख्यातं मया शक्रानुपृच्छते ४४ न ते परिभवः कार्यो गवामसुरसूदन ४५ ॥ भीष्म उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा सहस्राक्षः पूजयामास नित्यदा ॥ गाश्च क्रेवहुमानं च तासु नित्यं युधिष्ठिर ४६ एतत्ते सर्वं माख्या तं पावनं च महाद्युते ॥ पवित्रं परमं चापि गवां माहात्म्यमुत्तमम् ४७ कीर्तितं पुरुषव्याघ्र सर्वपापविमोचनम् ॥ यद्दंदं कथयेन्नित्यं ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ४८ हव्यक व्येषु यज्ञेषु पितृकार्येषु चैव ह ॥ सार्वकामिकमक्षय्यं पितृस्तस्योपतिष्ठते ४९ गोपुभक्तश्च लभते यद्यदिच्छति मानवः ॥ स्त्रियोऽपि भक्ताया गोपुताश्च काममवाप्नुयुः ५० पुत्रार्थं लभते पुत्रं कन्यार्थं तामवाप्नुयात् ॥ धनार्थं लभते वित्तं धर्मार्थं धर्ममाप्नुयात् ५१ विद्यार्थं चाश्रयाद्विद्यां सुखार्थं प्राप्नुयात् सुखम् ॥ न किंचिदुल्लभं चैव गवां भक्तस्य भारत ॥ ५२ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिके प० दानधर्मे गोलोकवर्णने त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ उक्तं पितामहे नंदं गवां दानमनुत्तमम् ॥ विशेषेण नरैर्द्राणां मिह धर्ममेवेक्षताम् १ राज्यं हि सततं दुःखं दुर्धरं चाकृतात्मभिः ॥ भूयिष्ठं च नरैर्द्राणां विद्यते न शुभागतिः २ पूयंते तत्र नियतं प्रयच्छंतो वसुंधराम् ॥ सर्वे च कथिता धर्मास्त्वयामेकुरु नंदन ३

गतवत्यः अत्र अस्मिन् गोलोके अह एव तत्प्रसिद्धं उरुगायस्य विष्णोर्वृष्णः कामपूरकस्य परमंपदं सर्वोत्कृष्टं स्थानमवमाति अल्पमिव मातिमूरि अत्यंतं । सर्वेभ्यो लोकेभ्य उपरि गोलोक इति सिद्धं अन्यथा चतुर्थो महर्लोक एवाप्रोतिन च तस्य परमपरत्वमस्तीति मंत्रानुसाराद्ब्रह्मलोक एव गावः संतीति ज्ञेयं ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥ ॥ उक्तमिति १ नष्टमा अष्टमा २ पूयंते शुद्धयंति ३

४१।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३ लघुतानिष्पापता ३४

एवमेव गवामुक्तं प्रदानं ते नृगेण ह ॥ ऋषिणानाचिकेतेन पूर्वमेव निदर्शितम् ४ वेदोपनिषदश्चैव सर्वकर्मसुदक्षिणाः ॥ सर्वक्रतुषु चोद्दिष्टं भूमिर्गावोऽथ कांचनम् ५ तत्र श्रुतिस्तु परमा सुवर्णं दक्षिणेति वै ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं पितामह यथा तथम् ६ किं सुवर्णं कथं जातं कस्मिन्काले किमात्मकम् ॥ किं दैवं किं फलं चैव कस्माच्च पर मुच्यते ७ कस्माद्दानं सुवर्णस्य पूजयंति मनीषिणः ॥ कस्माच्च दक्षिणार्थं तद्यज्ञकर्मसुशस्यते ८ कस्माच्च पावनं श्रेष्ठं भूमेर्गोभ्यश्च कांचनम् ॥ परमं दक्षिणार्थं च त द्रवीहि पितामह ९ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ शृणुराज ब्रह्मविदो बहुकारणविस्तरम् ॥ जातरूपसमुत्पत्तिमनुभूतं च यन्मया १० पितामह महातेजाः शांतनु निधनंगतः ॥ तस्य दित्सुरहं श्राद्धं गंगाद्वारमुपागमम् ११ तत्राऽऽगम्य पितुः पुत्रश्राद्धकर्म समाभ्रमम् ॥ मातामेजाह्वीचात्र साहाय्यमकारोत्तदा १२ ततोऽग्र तस्ततः सिद्धानुपवेश्य बहून्नुषान् ॥ तोयप्रदानात्प्रभृतिकार्याण्यहमथारभम् १३ तत्समाप्य यथोद्दिष्टं पूर्वकर्म समाहितः ॥ दातुं निर्वपणं सम्यग्यथा वदहमारभम् १४ ततस्तदर्थं विन्यासं भित्वा सुरुचिरांगदः ॥ प्रलंबाभरणो बाहुद्विष्टाद्विशांपते १५ तमुत्थितमहं दृष्ट्वा परं विस्मयमागमम् ॥ प्रतिग्रहीता साक्षान्मेपितेति भरतर्षभ १६ ततो मे पुनरेवासीत्संज्ञासंचित्य शास्त्रतः ॥ नाऽयं वेदेषु विहितो विधिर्हस्त इति प्रभो १७ पिंडो देयो न रेणेहततो मतिरभून्मम ॥ साक्षान्नेह मनुष्यस्य पिंडं हि पितरः क्वचित् १८ गृह्णंति विहितं चेत्पिंडो देयः कुशेष्विति ॥ ततोऽहं तदनाद्यपि तुर्हस्त निदर्शनम् १९ शास्त्रप्रामाण्यसूक्ष्मं तु विधिं पिंडस्य संस्मरन् ॥ ततो दर्भेषु तत्सर्वमददं भरतर्षभ २० शास्त्रमार्गानुसारेण तद्विद्धि मनुजर्षभ ॥ ततः सौंतार्हितो बाहुः पितुर्मम जनाधिप २१ ततो मां दर्शयामासुः स्वप्रांते पितरस्तथा ॥ प्रीयमाणास्तु मामृचुः प्रीताः स्मभरतर्षभ २२ विज्ञानेन तवानेन यन्नमुह्यसि धर्मतः ॥ त्वया हि कुर्वता शास्त्रं प्रमाणमिह पार्थिव २३ आत्मा धर्मः श्रुतं वेदाः पितरश्चर्षिभिः सह ॥ साक्षात्पितामहो ब्रह्मा गुरवोऽथ प्रजापतिः २४ प्रमाणमुपनीतवै स्थिताश्च न विचालिताः ॥ तदिदं सम्यगारब्धं त्वयाऽद्य भरतर्षभ २५ किंतु भूमेर्गवांचार्थं सुवर्णं दीयतामिति ॥ एवं वयं च धर्मज्ञ सर्वे चास्मत्पितामहाः २६ पावितवै भविष्यंति पावनं हि परं हितम् ॥ दशपूर्वां दशैवान्यास्तथा संतारयंतिते २७ सुवर्णये प्रयच्छंति एवमपि तरोऽब्रुवन् ॥ ततोऽहं विस्मितो राजन् प्रतिबुद्धो विशांपते २८ सुवर्णदानेऽकरवं मतिं च भरतर्षभ ॥ इति हासमिमं चापि शृणुरा जन्पुरातनम् २९ जामदग्न्यं प्रतिविभो धन्यमायुष्यमेव च ॥ जामदग्न्येन रामेण तीव्रोऽपान्वितेन वै ३० त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीकृतानिः क्षत्रियापुरा ॥ ततो जित्वा महीं कृत्स्नां रामो राजीवलोचनः ३१ आजहार क्रतुं वीरो ब्रह्मक्षत्रेण पूजितम् ॥ वाजिमेधं महाराज सर्वकामसमन्वितम् ३२ पावनं सर्वभूतानां तिजोऽतिविवर्धनम् ॥ विपाप्मा च स तेजस्वी तेन क्रतुफलेन च ३३ नैवात्मनोऽथ लघ्वत्पञ्चामदग्न्योऽध्यगच्छत ॥ स तु क्रतुवरेणैव महात्मा दक्षिणावता ३४

३९।१६।१७।३८।३९।४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९।६०।६१।६२।६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४।७५।७६।७७।७८।७९।८०।८१।८२।८३।८४।८५।८६।८७।८८।८९।९०।९१।९२।९३।९४।९५।९६।९७।९८।९९।१००। अजहति अजादीनामयादिकृपत्वात्तद्वान्तलोकप्रदम् असुरराक्षसपदाभ्यामपितल्लोकः ४७ वराहश्चानिर्हतिः अस्यदानमल्पफलं इडादयो
पप्रच्छागमसंपन्नानृषीन्देवांश्चभार्गव ॥ पावनंयत्परं नृणामुग्रैर्मणिर्वर्तताम् ३५ तदुच्यतांमहाभागाइतिजातघृणोऽब्रवीत् ॥ इत्युक्तावेदशास्त्रज्ञास्तमूचुस्तेम
हर्षयः ३६ रामविप्राःसक्रियंतंवेदप्रामाण्यदर्शनात् ॥ भूयश्चविप्रर्षिगणाःप्रष्टव्याःपावनंप्रति ३७ तेयद्वयुर्महाप्राज्ञास्तच्चैवसमुदाचर ॥ ततोवसिष्ठेदेवर्षिमग
स्त्यमथकाश्यपम् ३८ तमेवार्थमहातेजाःपप्रच्छभृगुनंदनः ॥ जातामतिर्मेविप्रेन्द्राःकथंपूयेयमित्युत ३९ केनवाकर्मयोगेनप्रदानेनेहकेनवा ॥ यदिवोऽनुग्रह
तावुद्धिर्माप्रतिसत्तमाः ॥ प्रब्रूतपावनंकिमेभवेदितितपोधनाः ४० ॥ ऋषय ऊचुः ॥ गाश्चभूमिंचवितंचदत्त्वेहभृगुनंदन ॥ पापकृत्पूयतेमर्त्यइतिभार्गवशुश्रुम
४१ अन्यदानंतुविप्रैश्चयतांपावनंमहत् ॥ दिव्यमत्यद्भुताकारमपत्यंजातवेदसः ४२ दग्ध्वालोकान्पुरावीर्यात्संभूतमिहशुश्रुम ॥ सुवर्णमिति विख्यातंतददत्सि
द्धिमेप्यसि ४३ ततोऽब्रवीद्वसिष्ठस्तंभगवान्संशितव्रतः ॥ शृणुरामयथोत्पन्नं सुवर्णमनलप्रमम् ४४ फलंदास्यतितेत्यनुदानेपरमिहोच्यते ॥ सुवर्णंयच्चयस्माच्च
यथाचगुणवत्तमम् ४५ तन्निबोधमहाबाहोसर्वानिगदतोमम ॥ अग्नीषोमात्मकमिदं सुवर्णं विद्धि निश्चये ४६ अजोऽग्निर्वरुणोमेषःसूर्योऽश्वइतिदर्शनम् ॥ कुंजराश्च
मृगानागामहिषाश्चासुराइति ४७ कुकुटाश्चवराहाश्चराक्षसाभृगुनंदन ॥ इडागावःपयःसोमोभूमिरित्येवचस्मृतिः ४८ जगत्सर्वंचनिर्मथ्यतेजोराशिःसमुत्थितः ॥
सुवर्णमेभ्योविप्रैरत्नंपरममुत्तमम् ४९ एतस्मात्कारणाद्देवांगंधर्वोरगराक्षसाः ॥ मनुष्याश्चपिशाचाश्चप्रयताधारयंतितत् ५० मुकुटैरंगद्युतैरलंकारैःपृथ
ग्विधैः ॥ सुवर्णंविष्ठतैस्तत्रविराजतेभृगूत्तम ५१ तस्मात्सर्वंपवित्रेभ्यःपवित्रंपरमंस्मृतम् ॥ मूमेर्गोभ्योऽथरत्नेभ्यस्तद्विद्धिमनुजर्षभ ५२ पृथिवीं गाश्चदत्त्वेहय
चान्यदापि किंचन ॥ विशिष्यतेसुवर्णस्यदानंपरमकंविभो ५३ अक्षयंपावनंचैवसुवर्णममरयुते ॥ प्रयच्छद्विजमुख्येभ्यःपावनंह्येतदुत्तमम् ५४ सुवर्णमेवसर्वा
सुदक्षिणासुविधीयते ॥ सुवर्णयेप्रयच्छंतिसर्वदास्तेभवंत्युत ५५ देवतास्तेप्रयच्छंतियेसुवर्णंददत्यथ ॥ अग्निर्हिदेवताःसर्वाःसुवर्णंचतदात्मकम् ५६ तस्मात्सु
वर्णंददतादताःसर्वाःस्मदेवताः ॥ भवंतिपुरुषव्याघ्रनह्यतःपरमंविदुः ५७ भूयएवचमाहात्म्यंसुवर्णस्यनिबोधमे ॥ गदतोममविप्रैस्सर्वशस्त्रभृतांवर ५८ मयाश्रु
तमिदंपूर्वपुराणभृगुनंदन ॥ प्रजापतेःकथयतोयथान्यायंतुतस्यैव ५९ शूलपाणेर्भगवतोरुद्रस्यचमहात्मनः ॥ गिरौहिमवातिश्रेष्ठेतदाभृगुकुलोद्बह ६० देव्या
विवाहेनिर्वृतेरुद्राण्याभृगुनंदन ॥ समागमेभगवतोदेव्यासहमहात्मनः ६१ ततःसर्वेसमुद्दिग्वादेवारुद्रमुपागमन् ॥ तेमहादेवमासीनंदेवींचवरदामुमाम् ६२ प्रसाद्य
शिरसासर्वेरुद्रमूचुर्भृगूद्बह ॥ अयंसमागमोदेवोदेव्यासहतवानघ ६३ तपस्विनस्तपस्विन्यातेजस्विन्याऽतितेजसः ॥ अमोघतेजास्त्वंदेवदेवीचेयमुमातथा ६४

भूमिरूपाइतितद्वानंमहाफलं इहेतिइडावानुयज्ञः ४८ जगदिति सुवर्णदानं ब्रह्माहदानं मुख्यमिति भावः ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० ।

६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० । इति अनुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥
अपत्यंयुवयोर्देवबलवद्रविताविभो ॥ तन्नूनं त्रिपुलोकेषु न किंचिच्छेषायिष्यति ६५ तदेभ्यःप्रणतेभ्यस्त्वंदेवेभ्यःपृथुलोचन ॥ वरंप्रयच्छलोकेशत्रैलोक्य
हितकाम्यया ६६ अपत्यार्थं निगृहीष्वतेजःपरमकंविभो ॥ त्रैलोक्यसारौहियुवांलोकंसंतापयिष्यथः ६७ तदपत्यंहियुवयोर्देवानामिभवेद्भुवम् ॥ नहितेष्ट
थिवीदेवीनचद्यौर्नदिवांविभो ६८ नेदंधारयितुं शक्तासमस्ताइतिमेमतिः ॥ तेजःप्रभावंनिर्दग्धं तस्मात्सर्वमिदंजगत् ६९ तस्मात्प्रसादंभगवन्कर्तुमर्हसिनःप्रभो ॥
नदेव्यांसंभवेत्पुत्रोभवतःसुरसत्तम ॥ धैर्यादेवनिगृहीष्वतेजोज्वालितमुत्तमम् ७० इतितेषांकथयतांभगवान्पृषभध्वजः ॥ एवमस्त्वितिदेवास्तान्विप्रैर्प्रत्यभा
षत ७१ इत्युक्त्वाचोर्ध्वमनयद्रेतोवृषभवाहनः ॥ ऊर्ध्वरेताःसमभवततःप्रभृतिचापिसः ७२ रुद्राणीतिततःकुद्धाप्रजोच्छेदेतदाकृते ॥ देवानथाब्रवीत्तत्रस्त्री
भावात्पुरुषंवचः ७३ यस्मादपत्यकामोवैभर्तामेविनिवर्तितः ॥ तस्मात्सर्वेसुरायूयमनपत्याभविष्यथ ७४ प्रजोच्छेदोममकृतोयस्माद्युष्माभिरयवै ॥ तस्मा
त्प्रजावःखगमाःसर्वेषांनभविष्यति ७५ पावकस्तुनतत्रासीच्छापकालेभृगूद्बह ॥ देवादेव्यास्तथाशापादनपत्यास्ततोऽभवन् ७६ रुद्रस्तुतेजोऽप्रतिमंधार
यामासवैतदा ॥ प्रस्कवंतुततस्तस्मात्किंचित्तप्रापतुवि ७७ उत्पपाततदावह्नौवृष्टेचाहुतोपमम् ॥ तेजस्तेजसिसंयुक्तमात्मयोनित्वमागतम् ७८ एतस्मि
न्नेवकालेतुदेवाःशक्रपुरोगमाः ॥ असुरस्तारकोनामतेनसंतापिताभृशम् ७९ आदित्यावसवोरुद्रामरुतोऽथाश्विनावपि ॥ साध्याश्चसर्वेसंनस्तादैतेयस्यपराक्रमा
त् ८० स्थानानिदेवतानां हि विमानानिपुराणिच ॥ ऋषीणांचाश्रमाश्चैवबभूवुरसुरैर्हताः ८१ तेदीनमनसःसर्वेदेवताऋषयश्चये ॥ प्रजग्मुःशरणंदेवंब्रह्माणम
जरंविभुम् ८२ ॥ इति श्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणि आनुशासनिकेपर्वणि दानधर्मेसुवर्णोत्पत्तिर्नाम चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥
असुरस्तारकोनामत्वयादत्तवरःप्रभो ॥ सुरानृषीश्चक्षिश्चातिवधस्तस्यविधीयताम् १ तस्माद्भयंसमुत्पन्नमस्माकंवैपितामह ॥ परित्रायस्वनोदेवनह्यन्यागति
रस्तिनः २ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ समोऽहंसर्वभूतानामधर्मेनेहरोचये ॥ हन्यतां तारकःक्षिप्रं सुरर्षिगणबाधिता ३ वेदाधर्माश्चनोच्छेदंगच्छेयुःसुरसत्तमाः ॥ वि
हितंपूर्वमेवाऽत्रमयावैव्येतुवोज्वरः ४ ॥ देवा ऊचुः ॥ वरदानाद्भगवतोदैतेयोबलगर्वितः ॥ देवैर्नशक्यतेहंतुंसकथंप्रशमं व्रजेत् ५ सहिर्नैवस्मदेवानां नासुराणां
नरक्षसाम् ॥ वध्यःस्यामितिजग्राहवरंत्वत्तःपितामह ६ देवाश्चशतारुद्राण्याप्रजोच्छेदेपुराकृते ॥ नभविष्यतिवोऽपत्यमिति सर्वेजगत्पते ७ ॥ ब्रह्मोवाच ॥
हुताशनोनतत्रासीच्छापकालेसुरोत्तमाः ॥ सउत्पादयिताऽपत्यंवधाय त्रिदशद्विषाम् ८ तद्वैसर्वानतिक्रम्य देवदानवराक्षसान् ॥ मानुषानथगंधर्वांनागानथ
चपक्षिणः ९ अस्त्रेणामोघपातेनशक्त्यातंघातयिष्यति ॥ यतोवोमयमुत्पन्नयेचान्येसुरशत्रवः १०

११ । १२ मष्टः अदर्शनगतः १३ । १४ ननु सर्वे सुरा इत्युद्दिश्य देव्याः शापात्कथं बद्धौ न शापः सतप्रनासीदिति चेत्तेन किमिदं तत्र आह नहीति वहेस्तेजस्वित्वात्तत्र शापो दृश्यते इति भावः १५ कामः
काम्यमानो वाङ्मनः संकल्पः अपत्यविषयस्तदर्थं भवति रुचिः सर्वतो रोचमानो भवदस्तु १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ नष्टमदर्शनगतं आत्मनि जले जलस्य तेजो जलस्य त्वात् २२ । २३
सनातनो हि संकल्पः काम इत्यभिधीयते ॥ रुद्रस्य तेजः प्रस्कन्नमग्नौ निपतितं च यत् ११ तत्तेजोऽग्निर्महद्भूतं द्वितीयमिति पावकम् ॥ वधार्थं देवशत्रूणां गंगायां ज
मयिष्यति १२ सतुना वापतं शापं नष्टः सतुतभुक्तदा ॥ तस्माद्गोभयहृद्देवाः समुत्पत्स्यति पावकः १३ अन्विष्यतां विष्वलनस्तथा चाद्यनियुज्यताम् ॥ तार
कस्य वधोपायः कथितो वै मया ऽनघाः १४ न हिते जस्विनां शापास्तेजः सुप्रभवंति वै ॥ बलान्यतिबलं प्राप्य दुर्बलानि भवंति वै १५ हन्यादवध्यान्वरदानपि चैव तप
स्विनः ॥ संकल्पाभिरुचिः कामः सनातनतमोऽभवत् १६ जगत्पतिरनिर्देश्यः सर्वगः सर्वभावनः ॥ हृच्छयः सर्वभूतानां ज्येष्ठो रुद्रादापि प्रभुः १७ अन्विष्यतां सतु
क्षिप्रं तेजो राशिर्हुताशनः ॥ सर्वो मनोगतं कामं देवः संपादयिष्यति १८ एतद्वाक्यमुपश्रुत्य ततो देवामहत्मानः ॥ जग्मुः संसिद्धं संकल्पाः पर्येषंतो विभावसुम् १९
ततश्चैलोक्यमृषयो व्यचिन्वंत सुरैः सह ॥ कांक्षंतो दर्शनं वहेः सर्वे तद्भूतमानसाः २० परेण तपसा युक्ताः श्रीमंतो लोकविश्रुताः ॥ लोकानन्वचरन्सिद्धाः सर्वेष्वभृगू
त्तम् २१ नष्टमात्मनि संलीनं नाभिजग्मुर्हुताशनम् ॥ ततः संजातसंज्ञासानग्निदर्शनलालसान् २२ जले चरः क्वांतमनास्ते जसाऽग्नेः प्रदीपितः ॥ उवाच देवान्मं
दूको रसातलतलोत्थितः २३ रसातलतले देवावसत्याग्निरिति प्रभो ॥ संतापादिह संप्राप्तः पावकप्रभवादहम् २४ स संसृजो जले देवा भगवान्हव्यवाहनः ॥ अपः
संमृज्यते जोभिस्तेन संतापिता वयम् २५ तस्य दर्शनमिष्टं वो यदि देवा विभावसोः ॥ तत्रैनमधिगच्छ ध्वं कार्यं वो यदि वान्हिना २६ गम्यतां साधयिष्यामो वयं ह्याग्नि
भयात्सुराः ॥ एतावदुक्तामं दूकस्त्वरितो जलमाविशत् २७ हुताशनस्तु बुधुधेमं दूकस्य च पैशुनम् ॥ शशाप सतमासाद्य नरसान्वेत्स्यसीति वै २८ तं वै संयुज्य
शापेन मं दूकं त्वरितो ययौ ॥ अन्यत्र वासाय विशुर्न चात्मानमदर्शयत् २९ देवास्त्वनुग्रहं च कुर्महे कानां भृगूत्तम् ॥ यत्तच्छृणु महाबाहो गदतो मम सर्वशः ३०
॥ देवा ऊचुः ॥ अग्निशापादजिह्वापिरसंज्ञानवहिष्कृताः ॥ सरस्वतीं बहुविधां यूयमुच्चारयिष्यथ ३१ विलवासंगतां श्वेति निराहारानचेतसः ॥ गतासूनापि संशुष्कान् भू
मिः संतारयिष्यति ३२ तमो घनायामपि वौ नेशायां विचरिष्यथ ॥ इत्युक्ता तांस्ततो देवाः पुनरेवमहीमिमाम् ३३ परीयुर्ज्वलनस्यार्थेन चाविदन् हुताशनम् ॥
अथ तान् द्विरदः कश्चित्सुरेन्द्रद्विरदोपमः ३४ अश्वत्थस्थोऽग्निरित्येवमाह देवान् भृगूद्वह ॥ शशाप ज्वलनः सर्वान् द्विरदानक्रोधमूर्छितः ३५ प्रतीपाभवतां जिह्वाभ
वित्रीति भृगूद्वह ॥ इत्युक्ता निःसृतोऽश्वत्थादग्निर्वारणसूचितः ॥ प्रविवेश शमीगर्भमथ वह्निः सुषुप्तया ३६ अनुग्रहं तु नागानां यंचक्रुः शृणुतं प्रभो ॥ देवा भृगुकु
लश्रेष्ठ प्रीत्या सत्यपराक्रमाः ३७ ॥ देवा ऊचुः ॥ प्रतीपया जिह्वायाऽपि सर्वाहारं करिष्यथ ॥ वाचं चोच्चारयिष्यध्वमुच्चैरव्यंजिताक्षराम् ३८

२४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८

३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ ऊष्मां ऊष्माणं हातुमाभ्यामिति मन्त्रं तावदाह अधिशयता अधिशयानेन ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७

इत्युक्ता पुनरेवाग्निमनुससृर्दिवौकसः ॥ अश्वत्थाग्निः सृतश्चाग्निः शमीगर्भमुपाविशत् ३९ शुकेन ख्यापितो विप्रतं देवाः समुपाद्रवन् ॥ शशाप शुक्रमग्निस्तु वाग्नि
हीनो भविष्यसि ४० जिह्वा मावर्तयामास तस्यापि हुतभुक्तया ॥ दृष्ट्वा तु ज्वलनं देवाः शुक्रमुचुर्दयान्विताः ४१ भवितान्त्वमत्यंतं शुक्त्वेन प्रवागिति ॥ आहृत
जिह्वस्य सतो वाक्यं कांतं भविष्यति ४२ बालस्येव प्रवृद्धस्य कलमव्यक्तमहुतम् ॥ इत्युक्ता तं शमीगर्भे वह्निमालक्ष्य देवताः ४३ तदेवायतनं चक्रुः पुण्यं सर्वक्रिया
स्वपि ॥ ततः प्रभृतिचाप्यग्निः शमीगर्भे पुदृश्यते ४४ उत्पादने तथोपायमभिजग्मुश्च मानवाः ॥ आपोरसातले यास्तु संस्पृष्टाश्चित्रमानुना ४५ ताः पर्वतप्र
स्रवणैरूष्मां मुचति भार्गव ॥ पावकेनाधिशयता संतप्तास्तस्य ते जसा ४६ अथाग्निर्देवता दृष्ट्वा भूवव्यथितस्तदा ॥ किमागमनमित्येवं तानपृच्छत पावकः ४७
तमुचुर्विबुधाः सर्वे ते चैव परमर्षयः ॥ त्वानियोक्ष्यामहे कार्ये तद्भवान्कर्तुमर्हति ४८ कृते च तस्मिन् भविता तवाऽपि सुमहान्गुणः ४९ ॥ अग्निरुवाच ॥ ब्रूत यद्भव
तां कार्यं कर्ताऽस्मितदहंसुराः ॥ भवतां तु नियोज्योऽस्मि मावोऽत्रास्तु विचारणा ५० ॥ देवा ऊचुः ॥ असुरस्तारको नाम ब्रह्मणो वरदर्पितः ॥ अस्मान्प्रवाधते
वीर्याद्वधस्तस्य विधीयताम् ५१ इमान् देवगणांस्तात प्रजापतिगणांस्तथा ॥ ऋषींश्चापि महाभाग परित्राय स्वपावक ५२ अपत्यं ते जसा युक्तं प्रवीरं जनय प्रभो ॥
यद्भयं नो सुरात्तस्मान्नाशयेद्व्यवाहन ५३ शप्तानां नो महादेव्यानां न्यदस्ति परायणम् ॥ अन्यत्र भवतो वीर्यं तस्मान्नायस्वनः प्रभो ५४ इत्युक्तः स तथेत्युक्ता भ
गवान्हव्यवाहनः ॥ जगामाथ दुराधर्षो गंगां भागीरथीं प्रति ५५ तथा चाप्यभवन्मिश्रोगर्भं चास्यादधेतदा ॥ वृधे सतदा गर्भः कक्षे कृष्णगतिर्यथा ५६ तेजसा
तस्य देवस्य गंगाविह्वलचेतना ॥ संतापमगमत्तं विंसोऽहं सानशशाकह ५७ आहिते ज्वलने नाथ गर्भे तेजः समन्विते ॥ गंगायामसुरः कश्चिद्भैरवंनादमानदत् ५८
अबुद्धिपतितेनाथनादेन विपुलेन सा ॥ विप्रस्तोऽज्ञांतनयना गंगाविभुतलोचना ५९ विसंज्ञानाशकं गर्भं वोढुमात्मानमेव च ॥ सातु तेजः परीतां गीकं पयंतं विजा
ह्वी ६० उवाच ज्वलनं विप्रतदा गर्भं वलोडुता ॥ तेन शक्ताऽस्मि भगवंस्ते जसोऽस्य विधारणे ६१ विमूढाऽस्मि कृताऽनेन न मे स्वास्थ्यं यथापुरा ॥ विह्वला चा
स्मि भगवंश्चेतो नष्टं च मे ऽनघ ६२ धारणेनास्य शक्ताऽहं गर्भस्य तपतां वर ॥ उत्स्रक्ष्येह मिमं दुःखान्न तु कामात्कथंचन ६३ ते ते जसाऽस्ति संस्पर्शो मम देवविभा
वसो ॥ आपदर्थे हि संबंधः सुसूक्ष्मोऽपि महायुते ६४ यदत्र गुणसंपन्नमिदं तद्वाहुताशन ॥ त्वय्येव तदहं मन्ये धर्माधर्मौ च केवलौ ६५ तामुवाच ततो वह्निर्वीर्यतां
धार्यतामिति ॥ गर्भो मते जसा युक्तो महागुणफलोदयः ६६ शक्तास्मि महीं कृत्वा वोढुं धारयितुं तथा ॥ न हिते किंचिदप्राप्य मन्यतो धारणादते ६७ सावाक्षिना वा
र्थमाणा देवैरपि सरिद्धरा ॥ समुत्सर्जतं गर्भं मे रौगिरिवरेतदा ६८

५८ अबुद्धिपतितेन भक्तस्माज्जातेन ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८

रुद्रस्य अग्नेस्तेजस्तेन प्रधापिता रुद्रोवा एष्यदग्निः इति श्रुतेः ६९ । ७० । ७१ । ७२ कदंबानां कदंबपुष्पाणां ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६
 समर्थाधारणे चापिरुद्रतेजः प्रधापिता ॥ नाशकतंतदागर्भसंधारायितुमोजसा ६९ सासमुत्सृज्यतंदुःखादीप्तवैश्वानरप्रभम् ॥ दर्शयामास चाग्निस्तंतदागंगां भृ
 गूदह ७० पप्रच्छ सरितां श्रेष्ठां काचिद्वर्भः सुखोदयः ॥ कोट्यग्वर्णोऽपि वादे विहीनः श्वदृश्यते ॥ तेजसा केन वा युक्तः सर्वमेतद्ब्रवीहि मे ७१ ॥ गंगावाच ॥
 जातरूपः स गर्भो वै तेजसा त्वमिवानघ ॥ सुवर्णो विमलो दीप्तः पर्वतं चावभासयत् ७२ पद्मोत्पलविमिश्राणां हृदानां भिवशीतलः ॥ गंधोऽस्य सकदंबानां तुल्यो वै तप
 तांवर ७३ तेजसा तस्य गर्भस्य भास्करस्येव राशिभिः ॥ यद्व्यपारिसंस्पृष्टं पृथिव्या पर्वतेषु च ७४ तत्सर्वं कांचनीभूतं समं तात्प्रत्यदृश्यत ॥ पर्यधावत शैलांश्च
 नदीः प्रस्रवणानि च ७५ व्यादीपयंस्तेजसा च त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ एवं रूपः स भगवान्पुत्रस्ते हव्यवाहन ॥ सूर्यवैश्वानरसमः कांत्या सोम इवापरः ७६ एवमु
 क्ता तु सा देवी तत्रैवांतरधीयत ॥ पावकश्चापितेजस्वी कृत्वा कार्यं दिवौ कसाम् ७७ जगामेष्टं ततो दिशं तदा भग्वनंदन ॥ एतैः कर्मगुणैर्लोकेनामाग्नेः परिगीयते ७८
 हिरण्यरेता इति वै ऋषिभिर्विबुधैस्तथा ॥ पृथिवी च तदा देवी ख्याता वसुमतीति वै ७९ स तु गर्भो महातेजा गांगेयः पावकोद्भवः ॥ दिव्यं शस्त्रं प्राप्य ववृधेऽदुत द
 शनः ८० ददृशुः कृतिकास्तंतुवा लार्कसदृशयुतिम् ॥ पुत्रं वै ताश्च तं बालं पुपुषुः स्तन्यविस्रवैः ८१ ततः सकांतिं केयत्वमवाप परमद्युतिः ॥ स्कन्नत्वात्स्कंदतां चा
 पि गुहावासाद्बुधो भवत् ८२ एवं सुवर्णमुत्पन्नमपत्यं जातवेदसः ॥ तत्र जांबूनं श्रेष्ठं देवानां भिभूषणम् ८३ ततः प्रभृतिचाप्येतज्जातरूपमुदाहृतम् ॥ रत्नाना
 मुत्तमं रत्नं भूषणानां तथैव च ८४ पवित्रं च पवित्राणां मंगलानां च मंगलम् ॥ यत्सुवर्णं स भगवानग्निरीशः प्रजापतिः ८५ पवित्राणां पवित्रं हि कनकं द्विजसत्तमाः ॥
 अग्नीषोमात्मकं चैव जातरूपमुदाहृतम् ८६ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ अपि चेदं पुरा रामभुतं मे ब्रह्मदर्शनम् ॥ पिता महस्य यद्वृत्तं ब्रह्मणः परमात्मनः ८७ देव
 स्य महतस्तत्तात वारुणीं विभ्रतस्तनुम् ॥ ऐश्वर्यं वारुणे राम रुद्रस्येशस्य वै प्रभो ८८ आजग्मुर्मुनयः सर्वे देवाश्चाऽग्निपुरोगमाः ॥ यज्ञांगानि च सर्वाणि वषट्कार
 श्च मूर्तिमान् ८९ मूर्तिमंति च सामानियजूंषि च सहस्रतः ॥ ऋग्वेदश्चागमतत्र पदकमविभूषितः ९० लक्षणानि स्वरास्तोभानि रुक्ते सुरपंक्तयः ॥ ओंकारश्चाव
 सन्नेत्रे निग्रहप्रग्रहौ तथा ९१ वेदाश्च सोपनिषदो विद्यासावित्र्यथापि च ॥ भूतं भव्यं भविष्यं च दधार भगवान्निशिवः ९२ संजुहावात्मनाऽऽत्मानं स्वयमेव तदा प्रभो
 यज्ञं च शोभयामास बहु रूपं पिनाकपृक् ९३ द्यौर्नभः पृथिवी खंच तथा चैवैष भूपतिः ॥ सर्वविद्येश्वरः श्रीमानेष चापि विभावसुः ९४ एष ब्रह्मा शिवो रुद्रो वारुणोऽग्निः
 प्रजापतिः ॥ कीर्त्यते भगवान्देवः सर्वभूतपतिः शिवः ९५ तस्य यज्ञः पशुपतेस्तपः क्रतव एव च ॥ दीक्षादीप्तव्रता देवी दिशश्च सा दिगीश्वराः ९६ देवपत्न्यश्च क
 न्याश्च देवानां चैव मातरः ॥ आजग्मुः सहितास्तत्र तदा भृगुकुलोद्बह ९७ देवस्य महत इति रुद्रस्येत्यर्थः ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७

विस्पंदान् कणान् तामिः पतिताभीरेतः कणिकाभिः सह पांसून् संस्पृष्ट ९९ प्रादुर्भावश्च समधातुः १०० ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ १३० ॥ १३१ ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ १३७ ॥ १३८ ॥ १३९ ॥ १४० ॥ १४१ ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ १४६ ॥ १४७ ॥ १४८ ॥ १४९ ॥ १५० ॥ १५१ ॥ १५२ ॥ १५३ ॥ १५४ ॥ १५५ ॥ १५६ ॥ १५७ ॥ १५८ ॥ १५९ ॥ १६० ॥ १६१ ॥ १६२ ॥ १६३ ॥ १६४ ॥ १६५ ॥ १६६ ॥ १६७ ॥ १६८ ॥ १६९ ॥ १७० ॥ १७१ ॥ १७२ ॥ १७३ ॥ १७४ ॥ १७५ ॥ १७६ ॥ १७७ ॥ १७८ ॥ १७९ ॥ १८० ॥ १८१ ॥ १८२ ॥ १८३ ॥ १८४ ॥ १८५ ॥ १८६ ॥ १८७ ॥ १८८ ॥ १८९ ॥ १९० ॥ १९१ ॥ १९२ ॥ १९३ ॥ १९४ ॥ १९५ ॥ १९६ ॥ १९७ ॥ १९८ ॥ १९९ ॥ २०० ॥ २०१ ॥ २०२ ॥ २०३ ॥ २०४ ॥ २०५ ॥ २०६ ॥ २०७ ॥ २०८ ॥ २०९ ॥ २१० ॥ २११ ॥ २१२ ॥ २१३ ॥ २१४ ॥ २१५ ॥ २१६ ॥ २१७ ॥ २१८ ॥ २१९ ॥ २२० ॥ २२१ ॥ २२२ ॥ २२३ ॥ २२४ ॥ २२५ ॥ २२६ ॥ २२७ ॥ २२८ ॥ २२९ ॥ २३० ॥ २३१ ॥ २३२ ॥ २३३ ॥ २३४ ॥ २३५ ॥ २३६ ॥ २३७ ॥ २३८ ॥ २३९ ॥ २४० ॥ २४१ ॥ २४२ ॥ २४३ ॥ २४४ ॥ २४५ ॥ २४६ ॥ २४७ ॥ २४८ ॥ २४९ ॥ २५० ॥ २५१ ॥ २५२ ॥ २५३ ॥ २५४ ॥ २५५ ॥ २५६ ॥ २५७ ॥ २५८ ॥ २५९ ॥ २६० ॥ २६१ ॥ २६२ ॥ २६३ ॥ २६४ ॥ २६५ ॥ २६६ ॥ २६७ ॥ २६८ ॥ २६९ ॥ २७० ॥ २७१ ॥ २७२ ॥ २७३ ॥ २७४ ॥ २७५ ॥ २७६ ॥ २७७ ॥ २७८ ॥ २७९ ॥ २८० ॥ २८१ ॥ २८२ ॥ २८३ ॥ २८४ ॥ २८५ ॥ २८६ ॥ २८७ ॥ २८८ ॥ २८९ ॥ २९० ॥ २९१ ॥ २९२ ॥ २९३ ॥ २९४ ॥ २९५ ॥ २९६ ॥ २९७ ॥ २९८ ॥ २९९ ॥ ३०० ॥ ३०१ ॥ ३०२ ॥ ३०३ ॥ ३०४ ॥ ३०५ ॥ ३०६ ॥ ३०७ ॥ ३०८ ॥ ३०९ ॥ ३१० ॥ ३११ ॥ ३१२ ॥ ३१३ ॥ ३१४ ॥ ३१५ ॥ ३१६ ॥ ३१७ ॥ ३१८ ॥ ३१९ ॥ ३२० ॥ ३२१ ॥ ३२२ ॥ ३२३ ॥ ३२४ ॥ ३२५ ॥ ३२६ ॥ ३२७ ॥ ३२८ ॥ ३२९ ॥ ३३० ॥ ३३१ ॥ ३३२ ॥ ३३३ ॥ ३३४ ॥ ३३५ ॥ ३३६ ॥ ३३७ ॥ ३३८ ॥ ३३९ ॥ ३४० ॥ ३४१ ॥ ३४२ ॥ ३४३ ॥ ३४४ ॥ ३४५ ॥ ३४६ ॥ ३४७ ॥ ३४८ ॥ ३४९ ॥ ३५० ॥ ३५१ ॥ ३५२ ॥ ३५३ ॥ ३५४ ॥ ३५५ ॥ ३५६ ॥ ३५७ ॥ ३५८ ॥ ३५९ ॥ ३६० ॥ ३६१ ॥ ३६२ ॥ ३६३ ॥ ३६४ ॥ ३६५ ॥ ३६६ ॥ ३६७ ॥ ३६८ ॥ ३६९ ॥ ३७० ॥ ३७१ ॥ ३७२ ॥ ३७३ ॥ ३७४ ॥ ३७५ ॥ ३७६ ॥ ३७७ ॥ ३७८ ॥ ३७९ ॥ ३८० ॥ ३८१ ॥ ३८२ ॥ ३८३ ॥ ३८४ ॥ ३८५ ॥ ३८६ ॥ ३८७ ॥ ३८८ ॥ ३८९ ॥ ३९० ॥ ३९१ ॥ ३९२ ॥ ३९३ ॥ ३९४ ॥ ३९५ ॥ ३९६ ॥ ३९७ ॥ ३९८ ॥ ३९९ ॥ ४०० ॥ ४०१ ॥ ४०२ ॥ ४०३ ॥ ४०४ ॥ ४०५ ॥ ४०६ ॥ ४०७ ॥ ४०८ ॥ ४०९ ॥ ४१० ॥ ४११ ॥ ४१२ ॥ ४१३ ॥ ४१४ ॥ ४१५ ॥ ४१६ ॥ ४१७ ॥ ४१८ ॥ ४१९ ॥ ४२० ॥ ४२१ ॥ ४२२ ॥ ४२३ ॥ ४२४ ॥ ४२५ ॥ ४२६ ॥ ४२७ ॥ ४२८ ॥ ४२९ ॥ ४३० ॥ ४३१ ॥ ४३२ ॥ ४३३ ॥ ४३४ ॥ ४३५ ॥ ४३६ ॥ ४३७ ॥ ४३८ ॥ ४३९ ॥ ४४० ॥ ४४१ ॥ ४४२ ॥ ४४३ ॥ ४४४ ॥ ४४५ ॥ ४४६ ॥ ४४७ ॥ ४४८ ॥ ४४९ ॥ ४५० ॥ ४५१ ॥ ४५२ ॥ ४५३ ॥ ४५४ ॥ ४५५ ॥ ४५६ ॥ ४५७ ॥ ४५८ ॥ ४५९ ॥ ४६० ॥ ४६१ ॥ ४६२ ॥ ४६३ ॥ ४६४ ॥ ४६५ ॥ ४६६ ॥ ४६७ ॥ ४६८ ॥ ४६९ ॥ ४७० ॥ ४७१ ॥ ४७२ ॥ ४७३ ॥ ४७४ ॥ ४७५ ॥ ४७६ ॥ ४७७ ॥ ४७८ ॥ ४७९ ॥ ४८० ॥ ४८१ ॥ ४८२ ॥ ४८३ ॥ ४८४ ॥ ४८५ ॥ ४८६ ॥ ४८७ ॥ ४८८ ॥ ४८९ ॥ ४९० ॥ ४९१ ॥ ४९२ ॥ ४९३ ॥ ४९४ ॥ ४९५ ॥ ४९६ ॥ ४९७ ॥ ४९८ ॥ ४९९ ॥ ५०० ॥ ५०१ ॥ ५०२ ॥ ५०३ ॥ ५०४ ॥ ५०५ ॥ ५०६ ॥ ५०७ ॥ ५०८ ॥ ५०९ ॥ ५१० ॥ ५११ ॥ ५१२ ॥ ५१३ ॥ ५१४ ॥ ५१५ ॥ ५१६ ॥ ५१७ ॥ ५१८ ॥ ५१९ ॥ ५२० ॥ ५२१ ॥ ५२२ ॥ ५२३ ॥ ५२४ ॥ ५२५ ॥ ५२६ ॥ ५२७ ॥ ५२८ ॥ ५२९ ॥ ५३० ॥ ५३१ ॥ ५३२ ॥ ५३३ ॥ ५३४ ॥ ५३५ ॥ ५३६ ॥ ५३७ ॥ ५३८ ॥ ५३९ ॥ ५४० ॥ ५४१ ॥ ५४२ ॥ ५४३ ॥ ५४४ ॥ ५४५ ॥ ५४६ ॥ ५४७ ॥ ५४८ ॥ ५४९ ॥ ५५० ॥ ५५१ ॥ ५५२ ॥ ५५३ ॥ ५५४ ॥ ५५५ ॥ ५५६ ॥ ५५७ ॥ ५५८ ॥ ५५९ ॥ ५६० ॥ ५६१ ॥ ५६२ ॥ ५६३ ॥ ५६४ ॥ ५६५ ॥ ५६६ ॥ ५६७ ॥ ५६८ ॥ ५६९ ॥ ५७० ॥ ५७१ ॥ ५७२ ॥ ५७३ ॥ ५७४ ॥ ५७५ ॥ ५७६ ॥ ५७७ ॥ ५७८ ॥ ५७९ ॥ ५८० ॥ ५८१ ॥ ५८२ ॥ ५८३ ॥ ५८४ ॥ ५८५ ॥ ५८६ ॥ ५८७ ॥ ५८८ ॥ ५८९ ॥ ५९० ॥ ५९१ ॥ ५९२ ॥ ५९३ ॥ ५९४ ॥ ५९५ ॥ ५९६ ॥ ५९७ ॥ ५९८ ॥ ५९९ ॥ ६०० ॥ ६०१ ॥ ६०२ ॥ ६०३ ॥ ६०४ ॥ ६०५ ॥ ६०६ ॥ ६०७ ॥ ६०८ ॥ ६०९ ॥ ६१० ॥ ६११ ॥ ६१२ ॥ ६१३ ॥ ६१४ ॥ ६१५ ॥ ६१६ ॥ ६१७ ॥ ६१८ ॥ ६१९ ॥ ६२० ॥ ६२१ ॥ ६२२ ॥ ६२३ ॥ ६२४ ॥ ६२५ ॥ ६२६ ॥ ६२७ ॥ ६२८ ॥ ६२९ ॥ ६३० ॥ ६३१ ॥ ६३२ ॥ ६३३ ॥ ६३४ ॥ ६३५ ॥ ६३६ ॥ ६३७ ॥ ६३८ ॥ ६३९ ॥ ६४० ॥ ६४१ ॥ ६४२ ॥ ६४३ ॥ ६४४ ॥ ६४५ ॥ ६४६ ॥ ६४७ ॥ ६४८ ॥ ६४९ ॥ ६५० ॥ ६५१ ॥ ६५२ ॥ ६५३ ॥ ६५४ ॥ ६५५ ॥ ६५६ ॥ ६५७ ॥ ६५८ ॥ ६५९ ॥ ६६० ॥ ६६१ ॥ ६६२ ॥ ६६३ ॥ ६६४ ॥ ६६५ ॥ ६६६ ॥ ६६७ ॥ ६६८ ॥ ६६९ ॥ ६७० ॥ ६७१ ॥ ६७२ ॥ ६७३ ॥ ६७४ ॥ ६७५ ॥ ६७६ ॥ ६७७ ॥ ६७८ ॥ ६७९ ॥ ६८० ॥ ६८१ ॥ ६८२ ॥ ६८३ ॥ ६८४ ॥ ६८५ ॥ ६८६ ॥ ६८७ ॥ ६८८ ॥ ६८९ ॥ ६९० ॥ ६९१ ॥ ६९२ ॥ ६९३ ॥ ६९४ ॥ ६९५ ॥ ६९६ ॥ ६९७ ॥ ६९८ ॥ ६९९ ॥ ७०० ॥ ७०१ ॥ ७०२ ॥ ७०३ ॥ ७०४ ॥ ७०५ ॥ ७०६ ॥ ७०७ ॥ ७०८ ॥ ७०९ ॥ ७१० ॥ ७११ ॥ ७१२ ॥ ७१३ ॥ ७१४ ॥ ७१५ ॥ ७१६ ॥ ७१७ ॥ ७१८ ॥ ७१९ ॥ ७२० ॥ ७२१ ॥ ७२२ ॥ ७२३ ॥ ७२४ ॥ ७२५ ॥ ७२६ ॥ ७२७ ॥ ७२८ ॥ ७२९ ॥ ७३० ॥ ७३१ ॥ ७३२ ॥ ७३३ ॥ ७३४ ॥ ७३५ ॥ ७३६ ॥ ७३७ ॥ ७३८ ॥ ७३९ ॥ ७४० ॥ ७४१ ॥ ७४२ ॥ ७४३ ॥ ७४४ ॥ ७४५ ॥ ७४६ ॥ ७४७ ॥ ७४८ ॥ ७४९ ॥ ७५० ॥ ७५१ ॥ ७५२ ॥ ७५३ ॥ ७५४ ॥ ७५५ ॥ ७५६ ॥ ७५७ ॥ ७५८ ॥ ७५९ ॥ ७६० ॥ ७६१ ॥ ७६२ ॥ ७६३ ॥ ७६४ ॥ ७६५ ॥ ७६६ ॥ ७६७ ॥ ७६८ ॥ ७६९ ॥ ७७० ॥ ७७१ ॥ ७७२ ॥ ७७३ ॥ ७७४ ॥ ७७५ ॥ ७७६ ॥ ७७७ ॥ ७७८ ॥ ७७९ ॥ ७८० ॥ ७८१ ॥ ७८२ ॥ ७८३ ॥ ७८४ ॥ ७८५ ॥ ७८६ ॥ ७८७ ॥ ७८८ ॥ ७८९ ॥ ७९० ॥ ७९१ ॥ ७९२ ॥ ७९३ ॥ ७९४ ॥ ७९५ ॥ ७९६ ॥ ७९७ ॥ ७९८ ॥ ७९९ ॥ ८०० ॥ ८०१ ॥ ८०२ ॥ ८०३ ॥ ८०४ ॥ ८०५ ॥ ८०६ ॥ ८०७ ॥ ८०८ ॥ ८०९ ॥ ८१० ॥ ८११ ॥ ८१२ ॥ ८१३ ॥ ८१४ ॥ ८१५ ॥ ८१६ ॥ ८१७ ॥ ८१८ ॥ ८१९ ॥ ८२० ॥ ८२१ ॥ ८२२ ॥ ८२३ ॥ ८२४ ॥ ८२५ ॥ ८२६ ॥ ८२७ ॥ ८२८ ॥ ८२९ ॥ ८३० ॥ ८३१ ॥ ८३२ ॥ ८३३ ॥ ८३४ ॥ ८३५ ॥ ८३६ ॥ ८३७ ॥ ८३८ ॥ ८३९ ॥ ८४० ॥ ८४१ ॥ ८४२ ॥ ८४३ ॥ ८४४ ॥ ८४५ ॥ ८४६ ॥ ८४७ ॥ ८४८ ॥ ८४९ ॥ ८५० ॥ ८५१ ॥ ८५२ ॥ ८५३ ॥ ८५४ ॥ ८५५ ॥ ८५६ ॥ ८५७ ॥ ८५८ ॥ ८५९ ॥ ८६० ॥ ८६१ ॥ ८६२ ॥ ८६३ ॥ ८६४ ॥ ८६५ ॥ ८६६ ॥ ८६७ ॥ ८६८ ॥ ८६९ ॥ ८७० ॥ ८७१ ॥ ८७२ ॥ ८७३ ॥ ८७४ ॥ ८७५ ॥ ८७६ ॥ ८७७ ॥ ८७८ ॥ ८७९ ॥ ८८० ॥ ८८१ ॥ ८८२ ॥ ८८३ ॥ ८८४ ॥ ८८५ ॥ ८८६ ॥ ८८७ ॥ ८८८ ॥ ८८९ ॥ ८९० ॥ ८९१ ॥ ८९२ ॥ ८९३ ॥ ८९४ ॥ ८९५ ॥ ८९६ ॥ ८९७ ॥ ८९८ ॥ ८९९ ॥ ९०० ॥ ९०१ ॥ ९०२ ॥ ९०३ ॥ ९०४ ॥ ९०५ ॥ ९०६ ॥ ९०७ ॥ ९०८ ॥ ९०९ ॥ ९१० ॥ ९११ ॥ ९१२ ॥ ९१३ ॥ ९१४ ॥ ९१५ ॥ ९१६ ॥ ९१७ ॥ ९१८ ॥ ९१९ ॥ ९२० ॥ ९२१ ॥ ९२२ ॥ ९२३ ॥ ९२४ ॥ ९२५ ॥ ९२६ ॥ ९२७ ॥ ९२८ ॥ ९२९ ॥ ९३० ॥ ९३१ ॥ ९३२ ॥ ९३३ ॥ ९३४ ॥ ९३५ ॥ ९३६ ॥ ९३७ ॥ ९३८ ॥ ९३९ ॥ ९४० ॥ ९४१ ॥ ९४२ ॥ ९४३ ॥ ९४४ ॥ ९४५ ॥ ९४६ ॥ ९४७ ॥ ९४८ ॥ ९४९ ॥ ९५० ॥ ९५१ ॥ ९५२ ॥ ९५३ ॥ ९५४ ॥ ९५५ ॥ ९५६ ॥ ९५७ ॥ ९५८ ॥ ९५९ ॥ ९६० ॥ ९६१ ॥ ९६२ ॥ ९६३ ॥ ९६४ ॥ ९६५ ॥ ९६६ ॥ ९६७ ॥ ९६८ ॥ ९६९ ॥ ९७० ॥ ९७१ ॥ ९७२ ॥ ९७३ ॥ ९७४ ॥ ९७५ ॥ ९७६ ॥ ९७७ ॥ ९७८ ॥ ९७९ ॥ ९८० ॥ ९८१ ॥ ९८२ ॥ ९८३ ॥ ९८४ ॥ ९८५ ॥ ९८६ ॥ ९८७ ॥ ९८८ ॥ ९८९ ॥ ९९० ॥ ९९१ ॥ ९९२ ॥ ९९३ ॥ ९९४ ॥ ९९५ ॥ ९९६ ॥ ९९७ ॥ ९९८ ॥ ९९९ ॥ १००० ॥ १००१ ॥ १००२ ॥ १००३ ॥ १००४ ॥ १००५ ॥ १००६ ॥ १००७ ॥ १००८ ॥ १००९ ॥ १०१० ॥ १०११ ॥ १०१२ ॥ १०१३ ॥ १०१४ ॥ १०१५ ॥ १०१६ ॥ १०१७ ॥ १०१८ ॥ १०१९ ॥ १०२० ॥ १०२१ ॥ १०२२ ॥ १०२३ ॥ १०२४ ॥ १०२५ ॥ १०२६ ॥ १०२७ ॥ १०२८ ॥ १०२९ ॥ १०३० ॥ १०३१ ॥ १०३२ ॥ १०३३ ॥ १०३४ ॥ १०३५ ॥ १०३६ ॥ १०३७ ॥ १०३८ ॥ १०३९ ॥ १०४० ॥ १०४१ ॥ १०४२ ॥ १०४३ ॥ १०४४ ॥ १०४५ ॥ १०४६ ॥ १०४७ ॥ १०४८ ॥ १०४९ ॥ १०५० ॥ १०५१ ॥ १०५२ ॥ १०५३ ॥ १०५४ ॥ १०५५ ॥ १०५६ ॥ १०५७ ॥ १०५८ ॥ १०५९ ॥ १०६० ॥ १०६१ ॥ १०६२ ॥ १०६३ ॥ १०६४ ॥ १०६५ ॥ १०६६ ॥ १०६७ ॥ १०६८ ॥ १०६९ ॥ १०७० ॥ १०७१ ॥ १०७२ ॥ १०७३ ॥ १०७४ ॥ १०७५ ॥ १०७६ ॥ १०७७ ॥ १०७८ ॥ १०७९ ॥ १०८० ॥ १०८१ ॥ १०८२ ॥ १०८३ ॥ १०८४ ॥ १०८५ ॥ १०८६ ॥ १०८७ ॥ १०८८ ॥ १०८९ ॥ १०९० ॥ १०९१ ॥ १०९२ ॥

1136.11

H 35.10

गुणेन अंतरालकालेन च गुणेन संवृतं समानं जातं एतच्च गुणज्ञानं प्रवर्तकं अभिजत्वा द्विरण्यमग्निः इति शब्दः प्रकारार्थः 'हिरण्यं पुरस्कृत्य सायमुद्धरेत्' इति सायमुद्धरणकालातिक्रमे सूर्यस्य हिरण्यपुरस्कारवचनाद्विरण्यमादित्यत्वेनापि जानीयात् । अतस्तयोरेतरालेषु वर्षदत्तादृशमेव फलं प्राप्नोतीत्यर्थः ६१ एषेति यथाकार्तिकेयः सर्वदेवानामजेयं दैत्यं निहतवान् एवं तत्सोदरं सुवर्णमपि स वैष्णोमोणामजयं पुरितं नाशयित्वा दृशं जयतीत्यर्थः ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभाष्ये पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

उक्ताइति श्रुतिर्वेदः लक्षणं ज्ञापकं येनांते श्रुतिलक्षणाः श्रुत्युक्ताइत्यर्थः १ ॥ १२ ॥ १४ विपन्नकृत्यं वेपांते गंगयामर्त्यके सतिनटकार्याः ९ चोदयामासुरित्यत्र हेतुमाह नेति गर्भसंधारयितुमित्यपठ
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ उक्ताः पितामहेनेह सुवर्णस्य विधानतः ॥ विस्तरेण प्रदानस्य ये गुणाः श्रुतिलक्षणाः १ यत्तु कारणमुत्पत्तेः सुवर्णस्य प्रकीर्तितम् ॥ सकथं ता
रकः प्राप्तो निधनं तद्ब्रवीहि मे २ उक्तं सदैव तानां हि अवध्य इति पार्थिव ॥ कथं तस्याभवत्तुर्विस्तरेण प्रकीर्तय ३ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्तुः कुरु कुलोद्बह ॥ का
त्स्न्येन तारकवधं परं कौतूहलं हि मे ४ ॥ भीष्म उवाच ॥ विपन्नकृत्याराजेंद्र देवताः प्रपद्यस्तथा ॥ कृतिकाश्चोदयामासुरित्यभरणाय वै ५ न देवतानां काचिद्वि
समर्था जातवेदसः ॥ एता हि शक्तास्तंगर्भसंधारयितुमोजमा ६ षण्णां तासां ततः प्रीतः पावको गर्भधारणात् ॥ स्वेन ते जो विसर्गेण वीर्येण परमेण च ७ तास्तु वद
त्तिका गर्भेषु पुजुर्जातवेदसः ॥ षट्सुवर्णसु ते जो मेः सकलं निहितं प्रभो ८ ततस्तत्तुवर्धमानस्य कुमारस्य महात्मनः ॥ तेजसाऽभिपरीतां ग्योन कचिच्छर्मलेभिरे ९
ततस्तेजः परीतां ग्यः सर्वाः काल उपस्थिते ॥ समं गर्भसु पुविरे कृतिकास्तं न र्षभ १० ततस्तं षड्विष्टानं गर्भमेकत्वमागतम् ॥ पृथिवी प्रतिजग्राह कार्त्तस्वरसमी
पतः ११ सगर्भो दिव्यसंस्थानो दीप्तिमान् पावकप्रभः ॥ दिव्यं शरवणं प्राप्य वदधे प्रियदर्शनः १२ ददशुः कृतिकास्तं तु बालमर्कसमद्युतिम् ॥ जातस्त्रेहाच्च सौहा
र्दात्पुपुषुः स्तन्यविस्रवैः १३ अभवत्कार्तिकेयः सत्रैलोक्ये स चराचरे ॥ स्कन्नत्वात्स्कंदतां प्राप्तो गुहावासाद्गुहोऽभवत् १४ ततो देवास्त्रयस्त्रिंशदिशश्च सदिगी
श्वराः ॥ रुद्रो धाता च विष्णुश्च यमः पूषाऽर्यमा भगः १५ अंशो मित्रश्च साध्याश्च वासवो वसवोऽश्विनौ ॥ आपो वायुर्नभश्चंद्रो नक्षत्राणि ग्रहा रविः १६ पृथग्भूतानि
चान्यानि यानि देवार्पणानि वै ॥ आजग्मुस्तेऽद्भुतं द्रष्टुं कुमारं ज्वलनात्मजम् १७ ऋषयस्तुष्टु श्वैव गंधर्वाश्च जगुस्तथा ॥ षडाननं कुमारं तु द्विषडक्षं द्विजप्रियम्
१८ पीनां सद्वादशभुजं पावकादित्यवर्चसम् ॥ शयानं शरगुल्मस्थं दृष्ट्वा देवाः सहर्षिभिः १९ लेभिरे परमं हर्षं मे निरेचा सुरंहतम् ॥ ततो देवाः प्रियाण्यस्य सर्वं एव
समाहरन् २० क्रीडतः क्रीडनीयानि ददुः पक्षिगणाश्च ह ॥ सुपर्णोऽस्य ददौ पुत्रं मयूरं चित्रवर्हिणम् २१ राक्षसाश्च ददुस्तस्मै वराहमहिषाबुधौ ॥ कुकुटं चाग्निसंकाशं
प्रददावरुणः स्वयम् २२ चंद्रमाः प्रददौ मेषमादित्योरुचिरां प्रभाम् ॥ गवां माता च गादेवी ददौ शतसहस्रशः २३ छागमाग्निर्गुणोऽपेतमिलापुष्पफलं बहु ॥ सुधन्वा श
कटंचैव रथं चामितकूबरम् २४ वरुणो वारुणान् दिव्यान् सगजान् प्रददौ शुभान् ॥ सिंहान् सुरेंद्रो व्याघ्रांश्च द्विपानान्यांश्च पक्षिणः २५ श्वापदांश्च बहून्धोरांश्च छत्राणि
विविधानि च ॥ राक्षसासुरसंघाश्च अनुजग्मुस्तमश्चरम् २६ वर्धमानं तु तं दृष्ट्वा प्रार्थयामास तारकः ॥ उपायैर्बहुभिर्हंतुं नाशकञ्चापितं विभुम् २७ सैनापत्येन तं
देवाः पूजयित्वा गुहालयम् ॥ शशं सुर्विप्रकारं तं तस्मै तारककारितम् २८ सविष्टो महावीर्यो देवसेनापतिः प्रभुः ॥ जघानामो घया शक्त्या दानवं तारकं गुहः २९
प्यते पूर्वार्धेऽपि ६ प्रीतस्ताभिर्गुह्यरूपेण तद्वेतः पीत्वा पोढागर्भे घृते सतीति शेषः ७ वर्त्मसुगर्भागमनमार्गेण योनिष्वित्यर्थः ८ १९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९

३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ ॥ चातुर्वर्ण्यस्येति १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ आवितः अमावास्यायां
पश्चात्प्रतिपदि यद्वा खंडदशैर्पूर्वार्धेऽष्टिः पश्चात्पितृयज्ञः ५ अन्वाहार्यं पश्चात्कर्तव्यमपि यस्मादेवं तस्मात्प्रथमकल्पितः सामान्यविधिः अमावास्यायां यदहं श्रद्धमंनपश्यति तदहरपराह्णेऽपि
तेन तस्मिन्कुमारेण क्रीडतानि हतेऽसुरे ॥ सुरेंद्रः स्थापितो राज्ये देवानां पुनरीश्वरः ३० ससेनापतिरेवाथ बभौ स्कंदः प्रतापवान् ॥ ईशो गोप्ता च देवानां प्रियकृच्छं
करस्य च ३१ हिरण्यमूर्तिर्भगवानेष एव च पावकिः ॥ सदा कुमारो देवानां पितृपत्यमवाप्तवान् ३२ तस्मात्सुवर्णमंगल्यं रत्नमक्षय्यमुत्तमम् ॥ सहजं कार्तिकेयस्य व
हेस्तेजः परं मतम् ३३ एवं रामाय कौरव्यवासिष्ठोऽज्जयत्पुरा ॥ तस्मात्सुवर्णदानाय प्रयतस्वनराधिप ३४ रामः सुवर्णं दत्वा हि विमुक्तः सर्वकिल्बिषैः ॥ त्रिविष्टपे मह
त्स्थानमवापा सुलभं नरैः ३५ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशास० दानधर्मे तारकवधोपाख्यानं नाम षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥
युधिष्ठिर उवाच ॥ चातुर्वर्ण्यस्य धर्मात्मन्धर्माः प्रोक्ता यथा त्वया ॥ तथैव मे श्राद्धविधिं कृत्स्नं ब्रूहि पार्थिव १ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ युधिष्ठिरेणैव मुक्तो भीष्मः शांतनव
स्तदा ॥ इमं श्राद्धविधिं कृत्स्नं वक्तुं समुपचक्रमे २ ॥ भीष्म उवाच ॥ शृणुष्वावहितो राजञ्छ्राद्धकर्मविधिं शुभम् ॥ धन्यं यशस्यं पुत्रीयं पितृयज्ञं परंतप ३ देवासुरम
नुष्याणां गंधर्वो रगरक्षसां ॥ पिशाचकिन्नराणां च पूज्या वै पितरः सदा ४ पितृन् पूज्यादितः पश्चाद्देवतास्तर्पयंति वै ॥ तस्मात्तान्सर्वयज्ञेन पुरुषः पूजयेत्सदा ५
अन्वाहार्यं महाराज पितृणां श्राद्धमुच्यते ॥ तस्माद्विशेषविधिनाविधिः प्रथमकल्पितः ६ सर्वेष्वहः सुप्रीयंते कृते श्राद्धे पितामहाः ॥ प्रवक्ष्यामि तु ते सर्वांस्तथाति
थ्यगुणा गुणान् ७ येष्वहः सुकृतैः श्राद्धैर्यत्फलं प्राप्यते जनघ ॥ तत्सर्वं कीर्तयिष्यामि यथावत्तन्निबोध मे ८ पितृन् चर्य्य प्रतिपदि प्राशुयात्सुगृहे स्त्रियः ॥ अभिरूपप्र
जायिन्यो दर्शनीया बहु प्रजाः ९ स्त्रियो द्वितीयां जायंते तृतीयायां तु वाजिनः ॥ चतुर्थ्यां क्षुद्रपशवो भवंति बहवो गृहे १० पंचम्यां बहवः पुत्रा जायंते कुर्वतां नृप ॥ कुर्वा
णास्तु नराः षष्ठ्यां भवंति दुतिभागिनः ११ कृषिभागी भवेच्छ्राद्धं कुर्वाणः सप्तमीं नृप ॥ अष्टम्यां तु प्रकुर्वाणो वाणिज्ये लाभमाप्नुयात् १२ नवम्यां कुर्वतः श्राद्धं भवत्येक
शफं बहु ॥ विवर्धते तु दशमीं गावः श्राद्धान्वि कुर्वतः १३ कुप्यभागी भवेन्मर्त्यः कुर्वन्नेकादशीं नृप ॥ ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायंते तस्य वेश्मनि १४ द्वादशीं भीहमानस्य
नित्यमेव प्रदृश्यते ॥ रजतं बहु वित्तं च सुवर्णं च मनोरमम् १५ ज्ञातीनां तु भवेच्छ्रेष्ठः कुर्वन् द्वादशम्योदशीं ॥ अवश्यं तु युवानोऽस्य प्रमीयंते नरा गृहे १६ युद्धभागी भवे
न्मर्त्यः कुर्वन् द्वादशं चतुर्दशीं ॥ अमावास्यां तु निर्वापात् सर्वकामानवाप्नुयात् १७ कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीं ॥ श्राद्धकर्मणि तिथ्यस्तु प्रशस्तान्तथेतराः १८
यथाचैवापरः पक्षः पूर्वपक्षादिशिष्यते ॥ तथा श्राद्धस्य पूर्वाह्णादपराह्णो विशिष्यते १९ ॥ इ० श्रीम० अ० आ० प० दा० श्राद्धकल्पे सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

पितृयज्ञं कुरुत इति विशेषविधिना बाध्यत इत्यन्वाहार्यत्वमपि पितृयज्ञस्य भवतीत्यर्थः ६ तिथीनाम तिथीनां च गुणानगुणाश्च प्रवक्ष्यामि ७ ॥ ८ सुगृहे स्त्रियो भाव्याः ९ स्त्रियो दुहितरः १० ॥ ११
१२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे सप्तशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ किंस्विद्वत्तं पितृभ्यो वैभवत्यक्षयमीश्वर ॥ किं हविश्चिररात्राय किमानं त्याय कल्पते १ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ हवींश्चाद्वक्त्रे
तुयानिश्चाद्विदो विदुः ॥ तानि मे गृणुकाम्यानि फलं चैव युधिष्ठिर २ तिलैर्वीर्यैर्वैर्माषैरद्भिर्मूलफलैस्तथा ॥ दत्तेन मासं प्रीयंते श्राद्धेन पितरो नृप ३ वर्षमानतिलं
श्राद्धमक्षयं मनुरब्रवीत् ॥ सर्वेष्वेव तु भोज्येषु तिलाः प्राधान्यतः स्मृताः ४ द्वौ मासौ तु भवेत्तृप्तिर्मत्स्यैः पितृगणस्य ह ॥ त्रीन्मासानां विकेनादुश्चतुर्मासं शशेन ह ५
आजेन मासान् प्रीयंते पंचैव पितरो नृप ॥ वाराहेण तु षण्मासान् सप्तैश्चाकुलेन तु ६ मासान् षष्ठौ पार्षतेन रौरेवेण नवप्रभो ॥ गवयस्य तु मासेन तृप्तिः स्यादशमासिकी ॥
७ मासेनैकादश प्रीतिः पितॄणां माहिषेण तु ॥ गव्येन दत्ते श्राद्धे तु संवत्सरमिहोच्यते ८ यथा गव्यं तथा युक्तं पायसं सर्पिषा सह ॥ वाघ्रीणस्य मासेन तृप्तिर्द्वादशवा
र्षिकी ९ आनं त्याय भवेद्वत्तं खड्गमांसं पितृक्षये ॥ कालशाकं च लोहं चाप्यानं त्यंछा गडच्यते १० गाथाश्चाप्यत्रगायंति पितृगीता युधिष्ठिर ॥ सनत्कुमारो भगवा
न्पुरा मय्यभ्यभाषत ११ अपिनः स्वकुले जायाद्यो नोदद्यान्न योदशीम् ॥ मघासु सर्पिः संयुक्तं पायसं दक्षिणायने १२ आजेन वाऽपिलौहेन मघास्वेव यतव्रतः ॥
हस्तिच्छायासु विधिवत्कर्णव्यजनवीजितम् १३ एष्टव्या व हवः पुत्राय च कोऽपि गयां वजेत् ॥ यत्रासौ प्रथितो लोकेष्वक्षय्यकरणो वटः १४ आपो मूलं फलं मांसमन्नं
वाऽपि पितृक्षये ॥ यत्किञ्चिन्मधुसंमिश्रं तदानं त्याय कल्पते ॥ १५ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मे श्राद्धकल्पेऽष्टाशीति
तमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ भीष्म उवाच ॥ यमस्तु यानि श्राद्धानि प्रोवाच शशर्विदवे ॥ तानि मे गृणुकाम्यानि नक्षत्रेषु पृथक् पृथक् १ श्राद्धं यः कृत्तिकायोगे कुर्वीत स तनरः ॥
अग्नीनां घायसापत्यो यजेत विगतज्वरः २ अपत्यकामो रोहिण्यां तेजस्कामो मृगोत्तमे ॥ क्रूरकर्मा ददच्छ्राद्धं मार्द्रायां मानवो भवेत् ३ धनकामो भवेन्मर्त्यः कुर्वच्छ्राद्धं पुन
र्वसौ ॥ पुष्टिकामोऽथ पुष्येण श्राद्धमीहेतमानवः ४ आश्लेषायां ददच्छ्राद्धं धीरान् पुत्रान् प्रजायते ॥ ज्ञातीनां तु भवेच्छ्रेष्ठो मघासु श्राद्धमावपन् ५ फल्गुनीषु ददच्छ्राद्धं
सुभगः श्राद्धदो भवेत् ॥ अपत्यभागुत्तरासु हस्तेन फलभाग् भवेत् ६ चित्रायां तु ददच्छ्राद्धं लभेद्रूपवतः सुतान् ॥ स्वातियोगे पितृनर्च्य वाणिज्यमुपजीवति ७ बहुपुत्रो विशा
खासु पुत्रमीह न्भवेन्नरः ॥ अनुराधासु कुर्वाणो राजचक्रं प्रवर्तयेत् ८ आधिपत्यं व्रजेन्मर्त्यो ज्येष्ठायामपवर्जयेत् ॥ नरः कुरुकुलश्रेष्ठ ऋद्धो दमपुरःसरः ९ मूले त्वारोग्यमृच्छे
तयशोऽऽपाढासु चोत्तमम् ॥ उत्तरासु त्वपाढासु वीतशोकश्चरेन्महीम् १० श्राद्धं त्वभिजिता कुर्वन् भिषकसिद्धिमवाप्नुयात् ॥ श्रवणेषु ददच्छ्राद्धं प्रेत्य गच्छेत्स तद्गतिम् ११

१९ । १४ । १५ ॥ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकंठीयेभारतमावदीपे अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ यमस्त्विति १
२ । ३ । ४ । ५ फलभागिष्ठार्थमाक् ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११

वारुणेशतभिपजि १२ । १३ । १४ । १५ इति अनुशासनपर्वणि नीलकण्ठिये भारतभावादीपे एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ कीदृशेति १ । २ देवता इति अमाग्वादेवतापूजनेषु श्रद्धानकुर्वतीत्यर्थः विप्रान् पूजयन्ति उपेत्य उपस्थाय देवेभ्यो देवानुद्दिश्य सर्वेभ्यो विप्रेभ्यः ३ । ४ पंक्तिदूषाः काणादयः अपक्तियाः दुष्कर्माणः पंत्ययोग्याः ५ निराकृतिरध्ययनादिशून्यः वार्धुषिको वृद्धयर्थः राज्यभाभीधनिष्ठायां भवेतनियतं नरः ॥ नक्षत्रे वारुणे कुर्वन्भिषक्सिद्धिमाप्नुयात् १२ पूर्वप्रोष्ठपदाः कुर्वन्बहून्विदत्यजाविकान् ॥ उत्तरासुप्रकुर्वाणो विंदते गाः सह स्रशः १३ बहुकुप्यकृतं विदते रेवतीं श्रितः ॥ अश्विनीष्वश्वान्विदेत भरणीष्वायुरुत्तमम् १४ इमं श्राद्धविधिं श्रुत्वा शशविंदुस्तथाऽकरोत् ॥ अकेशेनाजयच्चापि महीं सोऽनुशशासह ॥ १५ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिके प० दानधर्मे श्राद्धकल्पे एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ कीदृशेभ्यः प्रदातव्यं भवेच्छ्राद्धं पितामह ॥ द्विजेभ्यः कुरुशार्दूल तन्मे व्याख्यातुमर्हसि १ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ ब्राह्मणान्नपरीक्षेत क्षत्रियो दानधर्मवित् ॥ दैवकर्मणि पितृभ्यो न्यायमाहुः परीक्षणम् २ देवताः पूजयन्ती ह देवैर्न वेहेते जसा ॥ उपेत्य तस्माद्देवेभ्यः सर्वेभ्यो दापयेन्नरः ३ श्राद्धे त्वथ महाराज परीक्षद्ब्राह्मणान्बुधः ॥ कुलशीलवयोरूपैर्विद्ययाऽभिजनेन च ४ तेषामन्ये पंक्तिदूषास्तथाऽन्ये पंक्तिपावनाः ॥ अपाक्त्यास्तु ये राजन कीर्तयिष्यामितान् गृणु ५ कितवोऽभून्गहायक्ष्मीपशुपालो निराकृतिः ॥ ग्रामप्रेष्यो वार्धुषिको गायनः सर्वविक्रयी ६ अगारदाहीगरदः कुंडाशीसोऽपि विक्रयी ॥ सामुद्रिको राजभृत्यस्तैलिकः कूटकारकः ७ पित्रा विवदमानश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ अभिशस्तस्तथास्तेनः शिल्पं यश्चोपजीवति ८ पर्वकारश्च सूचीचमित्रश्च कुपारदारिकः ॥ अव्रतानामुपाध्यायः कांडपृष्ठस्तथैव च ९ श्वभिश्चयः परिक्रामेद्यः शुनादष्ट एव च ॥ परिवित्तिश्च यश्च स्याद्दुश्चर्मा गुरुतल्पगः १० कुशीलवो देवलको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ॥ ईदृशैर्ब्राह्मणैर्भुक्तमपांक्त्यैर्युधिष्ठिर ११ रक्षांसि गच्छते हव्यमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः ॥ श्राद्धं भुक्त्वा त्वर्धायीत वृषलीतल्पगश्च यः १२ पुरीषेतस्य ते मासं पितरस्तस्य शेरते ॥ सोमविक्रयिणे विष्ठाभिपजे पूयशोणितम् १३ नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठं च वार्धुषे ॥ यत्तु वाणिज्यके दत्तं नेहनामुत्र तद्भवेत् १४ भस्मनीविहुतं हव्यं तथापौ नर्भवे द्विजे ॥ ये तु वर्मव्यपेतेषु चारित्र्यापमतेषु च ॥ हव्यं कव्यं प्रयच्छंति ते पातं त्येन शयति १५ ज्ञानपूर्वतु ये तेभ्यः प्रयच्छंत्यल्पबुद्धयः ॥ पुरीषं भुंजते तस्य पितरः प्रेत्य निश्चयः १६ एतानि मान्विजानीयादपांक्त्यान् द्विजाधमान् ॥ शूद्राणामुपदेशं च ये कुर्वन्त्यल्पचेतसः १७ षष्टिकाणः शतं पंडः श्वित्रीयावत्प्रपश्यति ॥ पंकत्यां समुपविष्टायां तावद्भूषयते नृप १८ यद्देष्टितशिराभुंक्ते यदुंक्ते दक्षिणामुखः ॥ सोपानत्वं श्वयदुंक्ते सर्वविद्यात्तदा सुरम् १९

घनप्रयोक्ता ६ कुंडाशीभगमक्षः तैलिकस्तत्कर्मकृत् ७ । ८ पर्वकारोवेपांतरधारी । 'पर्वक्रीबंमहाग्रंयप्रस्तावेक्षणान्तरे' इति मेदिनी मुचीपिशुनः अवतानांशूद्राणां कांडपृष्ठः शस्त्राजीवी ९
श्वभिः परिक्रामेन्मृगयां कुर्वन् १० कुशीलवः कुशीफालस्तेन कर्षणं लक्ष्यते कुशीलवः लवच्छेदनंतदुपजीवी काष्ठच्छेदनोपजीवी । 'कुशीफाले' इति मेदिनी ११ । १२ तस्यैव पुरीषितस्य पितरः शेरखे
नृत्वन्यस्य पुरीषे १३ । १४ । १५ । १६ । १७ पृष्टिशतं पुरुषानिति शेषः १८ । १९

असुरैर्द्राघबलये २० परिमृतेष्वावृतदेशे २१ । २२ । २३ । २४ । २५ त्रिणाचिकेतस्त्रिणाचिकेताख्यमंत्राध्येता पंचगार्हपत्यादय आवसथ्याता अग्नयोयस्य । त्रिसुपर्णचतुष्कपदायुवतिः सुपेशा इति ब्रह्मचानां मंत्रत्रयं वा ब्रह्ममेतुमाभित्यादितैत्तिरीयप्रसिद्धं वा पठंगानि शिक्षादां नि २६ ब्रह्मदेय इति ब्रह्मवेदः परविद्यावा तदेव देयं यं पाति पामट संतानः परंपराया मुत्पन्नः स्वयंच ब्रह्मविदध्यापको वा

॥ ३ ॥

असूयताचयदत्तयश्चश्रद्धाविवर्जितम् ॥ सर्वतदसुरेन्द्रायब्रह्माभागमकल्पयत् २० श्वानश्चपंक्तिदूषाश्चनावेक्षेरन्कथंचन ॥ तस्मात्परिसृतेदद्यात्तिलांश्चान्ववकी
रयेत् २१ तिलैर्विरहितंश्राद्धंलुतक्रोधवशेनच ॥ यातुधानाःपिशाचाश्चविप्रलुपंतितद्वविः २२ अपांक्तोयावतःपांक्तान्भुजानाननुपश्याति ॥ तावत्फलाद्भंशय
तिदातारंतस्यबालिशम् २३ इमेतुभरतश्रेष्ठविज्ञेयाःपंक्तिपावनाः ॥ येत्वतस्तान्प्रवक्ष्यामिपरीक्षस्वेहतान्द्विजान् २४ विद्यावेदव्रतस्नाताब्राह्मणाःसर्वएवहि ॥
सदाचारपराश्चैवविज्ञेयाःसर्वपावनाः २५ पांक्त्यांस्तुप्रवक्ष्यामिज्ञेयास्तेपंक्तिपावनाः ॥ त्रिणाचिकेतःपंचाग्निस्त्रिसुपर्णःषडंगवित् २६ ब्रह्मदेयानुसंतानश्छंदो
गोज्येष्ठसामगः ॥ मातापित्रोर्यश्चवश्यःश्रोत्रियोदशपूरुषः २७ ऋतुकालाभिगामीचधर्मपत्नीपुयःसदा ॥ वेदविद्याव्रतस्नातोविप्रःपंक्तिपुनात्युत २८ अथर्व
शिरसोऽध्येताब्रह्मचारीयतव्रतः ॥ सत्यवादीधर्मशीलःस्वकर्मनिरतश्चसः २९ येचपुण्येपुतीर्थेषुअभिषेककृतश्रमाः ॥ मखेषुचसमंत्रेषुभवंत्यवभृतहुताः ३०
अक्रोधनाह्यचपलाःक्षांतादांताजितेंद्रियाः ॥ सर्वभूतहितायेचश्राद्धेष्वेतान्निमंत्रयेत् ३१ एतेपुदत्तमक्षय्यमेतेवैपांक्तिपावनाः ॥ इमेपरेमहाभागाविज्ञेयाःपंक्ति
पावनाः ३२ यतयोमोक्षधर्मज्ञायोगाःसुचरितव्रताः ॥ येचेतिहासंप्रयताःश्रावयंतिद्विजोत्तमान् ३३ येचभाष्यविदःकेचिद्येचव्याकरणेरताः ॥ अधीयतेपुराणं
येधर्मशास्त्राण्यथापिच ३४ अधीत्यचयथान्यायंविधिवत्तस्यकारिणः ॥ उपपन्नोगुरुकुलेसत्यवादीसहस्रशः ३५ अग्न्याःसर्वेषुवेदेषुसर्वप्रवचनेषुच ॥ यावदेतेप्रप
श्यंतिपंक्त्यास्तावत्पुनंत्युत ३६ ततोहिपावनात्पंक्त्याःपंक्तिपावनउच्यते ॥ क्रोशादर्धतृतीयाञ्चपावयेदेकएवहि ३७ ब्रह्मदेयानुसंतानइतिब्रह्मविदोविदुः ॥
अन्तुत्विगनुपाध्यायःसचेद्ग्रासनं व्रजेत् ३८ ऋत्विग्भिरभ्यनुज्ञातःपंक्त्याहरतिदुष्कृतम् ॥ अथचेद्देदवित्सर्वैःपंक्तिदोषैर्विवर्जितः ३९ नचस्यात्पतितोराजन्पं
क्तिपावनएवसः ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेनपरीक्ष्यामंत्रयेद्विजान् ४० स्वकर्मनिरतानन्यान्कुलेजातान्वहुश्रुतान् ॥ यस्यमित्रप्रधानानिश्राद्धानिचहवींषिच ॥ नप्रीणं
तिपितृन्देवान्स्वर्गंचनसगच्छति ४१ यश्चश्राद्धेकुरुतेसंगतानिनिदेवयानेनपथासयाति ॥ सवैमुक्तःपिप्पलंबंधनाद्वास्वर्गालोकाच्चयवतेश्राद्धमित्रः ४२

ब्रह्मदेयानुसंतानः २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ अयं ऋत्विक्कादिगुणहीनोऽपि पंक्तिपावनपथेत्याह अनृत्विगिति ३८ ऋत्विग्भिरभ्यनुज्ञातइति ऋत्विग्भिरभ्यनुज्ञेयपवसनत्वनृत्विक्केनानुपाध्यायत्वेनोपेक्षणीयः यतः संपत्क्यादुष्कृतं हरति अननुज्ञातइति पाठेऽभिमानवशादननुज्ञातोऽपीति ज्ञेयं ३९ । ४० मित्रमेव प्रधानं न योग्यत्वादिकं ये पुतानि । मित्रेष्वपि योग्यता चेत् तत्परित्यागेदोष एवेति भावः ४१ श्राद्धेन निमित्तेन संगता भिन्नरूपाणि पिप्पलं बंधनाद्वा बंधनादिव कर्मफलोपनिबन्धनभूता तत्त्वगच्छिष्यवते तत्प्रनगच्छतीत्यर्थः ४२

४३ । ४४ । ४५ संभोजनी अन्योन्यं दीयमाना सापिशाचदक्षिणापिशाचदानमुत्तरापिशाचाः स्वस्य भोजकाय भोजयंति तद्वत् ४६ यांचदक्षिणामनृते अपात्रे जातृणोति प्रयच्छति आपृइति सुपठम् ४७ नभुनक्तिनपालयति आघातिनीहंती ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ केनोति तस्मान्मित्रं श्राद्धकृत्नाद्वेयेत दद्यान्मित्रेभ्यः संग्रहार्थं धनानि ॥ यन्मन्यते नैष शत्रुं न मित्रं तं मध्यस्तं भोजयेद्भव्यकव्ये ४३ यथोपरेष्वीजमुत्तमरोहेन्नचावत्ताप्राप्त्या द्वीजभागम् ॥ एवं श्राद्धं भुक्तमनर्हभाणैर्न चेहनामुत्र फलं ददाति ४४ ब्राह्मणो ह्यनधीयानस्तृणाग्रि रिव शाम्यति ॥ तस्मै श्राद्धं न दातव्यं न हि भस्म निहूयते ४५ संभोजनीनामपिशाचदक्षिणासनैव देवान्नपितृनुपैति ॥ इहैव साध्याम्यति हीनपुण्याशालांतरे गौरिव नष्टवत्सा ४६ यथाऽग्नौ शान्तिं घृतमाजुहोति तन्नैव देवान्नपितृनुपैति ॥ तथा दत्तं न तर्तने गायने च यांचानृते दक्षिणामावृणोति ४७ उभौ हि नस्ति न भुनक्ति चैषायाचानृते दक्षिणा दीयते वै ॥ आघातिनी गृहीतैषापतंती तेषां प्रेतान्पातयेद्देवयानात् ४८ ऋषीणां समये नित्यं ये चरंतियुधिष्ठिर ॥ निश्चिताः सर्वधर्मज्ञास्तान् देवा ब्राह्मणान्विदुः ४९ स्वाध्यायनिष्ठा ऋषयो ज्ञाननिष्ठास्तथैव च ॥ तपोनिष्ठाश्चोद्धव्याः कर्मनिष्ठाश्च भारत ५० कव्यानिज्ञाननिष्ठेभ्यः प्रतिष्ठाप्यानि भारत ॥ तत्र ये ब्राह्मणान्केचिन्न निर्दंति हि ते नराः ५१ ये तु निर्दंति जल्पेषु न ताञ्छ्लाक्ष्णेषु भोजयेत् ॥ ब्राह्मणानि दिताराजं हन्युस्ते पुरुषकुलम् ५२ वैखानसानां वचनमृषीणां श्रूयते नृप ॥ दूरादेव परीक्षित ब्राह्मणान्वेदपारगान् ५३ प्रियो वायदिवा द्वेष्यस्तेषां तु श्राद्धमावपेत् ॥ यः सहस्रं सहस्राणां भोजयेद्वृत्तान्नरः ॥ एकस्तान्मंत्रविप्रीतः सर्वानर्हति भारत ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनि केपर्वणि दानधर्मे श्राद्धकल्पेन वतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ केन संकल्पितं श्राद्धं कस्मिन्काले किमात्मकम् ॥ भृग्वंगिरसि केकाले मुनिना कतरेण वा १ कानि श्राद्धानि वर्ज्यानि कानि मूलफलानि च ॥ धान्यजात्यश्च कावर्ज्यास्तन्मे ब्रूहि पितामह २ ॥ भीष्म उवाच ॥ यथा श्राद्धं संप्रवृत्तं तं यस्मिन्काले यदात्मकम् ॥ येन संकल्पितं चैव तन्मे गृणु जनाधिप ३ स्वायं भुवोऽग्निः कौरव्यपरमर्षिः प्रतापवान् ॥ तस्य वंशे महाराज दत्तात्रेय इति स्मृतः ४ दत्तात्रेयस्य पुत्रोऽभून्निमिर्नामतपोधनः ॥ निमेश्वाप्यभवत्पुत्रः श्रीमान्नामश्रियावृतः ५ पूर्णवर्षसहस्रांते सकृत्वा दुष्करंतपः ॥ कालधर्मपरीतात्मानि धनं समुपागतः ६ निमिस्तु कृत्वा शौचानि विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ संतापमगमत्त्रिंशु पुत्रशोकपरायणः ७ अथ कृत्वोपहार्याणि चतुर्दश्यां महामतिः ॥ तमेव गणयन् शोकविरात्रे प्रत्यबुध्यत ८ तस्यासीत्प्रातिबुद्धस्य शोकेन व्यथितात्मनः ॥ मनःसंहृत्य विषये बुद्धिर्विस्तारगामिनी ९ ततः संचिंतयामास श्राद्धकल्पं समाहितः ॥ यानितस्यैव भोज्यानि मूलानि च फलानि च १० उक्तानि यानि चान्नानि यानि चेष्टानि तस्य ह ॥ तानि सर्वाणि मनसा विनिश्चित्य तपोधनः ११ अमावास्यां महाप्राज्ञो विप्रानानाग्यपूजितान् ॥ दक्षिणावर्तिकाः सर्वा बृसीः स्वयमथाकरोत् १२ भृग्वंगिरसकेपदाभृग्वंगिरसश्च वर्तत नान्ये १ श्राद्धानि श्राद्धेषु कानि कर्माणि वर्ज्यानि २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ कृत्वा उपकल्प्य उपहार्याणि मृष्टान्नकशिपूपवर्हणादानि विरात्रे प्रभाते ८ विधेयं अत्यंतवधकेशोके विषये मनःसंहृत्य शोकं त्यक्तेत्यर्थः तस्य बुद्धिर्विस्तारगामिनी आसीत् इति संबंधः ९ । १० । ११ दक्षिणावर्तिकाः प्रदक्षिणावर्तिताः बृसीः आसनानि १२

सप्तविप्रांस्ततोभोज्येयुगपत्समुपानयत् ॥ ऋतेचलवर्णं भोज्यं श्यामाकां ददौ प्रभुः १३ दक्षिणाग्रास्ततोर्ध्वं विष्टरेषु निवेशिताः ॥ पादयोश्चैव विप्राणां यैव त्रमुप
भुंजते १४ कृत्वा च दक्षिणाग्रान्वैदर्भान्सप्रयतः शुचिः ॥ प्रददौ श्रीमतः पिंडान्नाम गोत्रमुदाहरन् १५ तत्कृत्वा समुनिश्रेष्ठो धर्मसंकरमात्मनः ॥ पश्चात्तापेन महता त
प्यमानोऽभ्यर्चितयत् १६ अकृतं मुनिभिः पूर्वैर्किं मये दमनुष्ठितम् ॥ कथं नु शापेन न मां दहेयुर्ब्राह्मण इति १७ ततः संचितयामास वंशकर्तारमात्मनः ॥ ध्यातमात्र
स्तथा चात्रिराजगाम तपोधनः १८ अथात्रिस्तं तथा दृष्ट्वा पुत्रशोकेन कर्षितम् ॥ भृशमाश्वासयामास वारिभिरिष्टाभिरव्ययः १९ निमेषं कल्पितस्तेऽप्यं पितृयज्ञस्त
पोधन ॥ मातेऽभूद्भीः पूर्वदृष्टो धर्मो यं ब्रह्मणा स्वयम् २० सोऽयं स्वयं भुवि हितो धर्मः संकल्पितस्त्वया ॥ ऋते स्वयं भुवः कोऽन्यः श्राद्धेयं विधिमाहरेत् २१ अथाख्या
स्यामिते पुत्रश्राद्धेयं विधिमुत्तमम् ॥ स्वयं भुवि हितं पुत्रतत्कुरुष्व निबोध मे २२ कृत्वाऽग्नौ करणं पूर्वमंत्रपूर्वतपोधन ॥ ततोऽग्नयेऽथ सोमाय वरुणाय च नित्यशः २३
विश्वे देवाश्च ये नित्यं पितृभिः सह गोचराः ॥ तेभ्यः संकल्पिता भागाः स्वयमेव स्वयं भुवा २४ स्तोतव्या चेह पृथिवी निवापस्ये ह धारिणी ॥ वैष्णवी काश्यपी चेति तथै
वेहाक्षयेति च २५ उदकानयने चैव स्तोतव्यो वरुणो विभुः ॥ ततोऽग्निश्चैव सोमश्च आप्याय्या विहतेऽनघ २६ देवास्तु पितरो नाम निर्मिता ये स्वयं भुवा ॥ उष्णपा
ये महाभागास्तेषां भागः प्रकल्पितः २७ तेषां हि नार्च्यमाना वै विमुच्यंते ह किल्बिषात् ॥ सप्तकः पितृवंशस्तु पूर्वदृष्टः स्वयं भुवा २८ विश्वे चाग्निमुखा देवाः संख्याताः
पूर्वमेव ते ॥ तेषां नामानि वक्ष्यामि भागार्हाणामहात्मनाम् २९ बलं हृतिर्विपाप्मा च पुण्यकृत्पावनस्तथा ॥ पार्ष्णिक्षे माससूहृश्च दिव्यसानुस्तथैव च ३० विवस्वा
न्धीर्यवान्हीमान्कीर्तिमान्कृत एव च ॥ जितात्मा मुनिर्वीर्यश्च दीप्तरोमा भयंकरः ३१ अनुकर्मा प्रतीतश्च प्रदाताऽप्यं शुभांस्तथा ॥ शैलभः परमक्रोधी धीरोष्णीभू पति
स्तथा ३२ स्रजो वज्री वरीचैव विश्वे देवाः सनातनाः ॥ विद्युद्वर्चाः सोमवर्चाः सूर्यश्चैति नामतः ३३ सोमपः सूर्यसा वित्रो दत्तात्मा पुंडरीयकः ॥ उष्णीनाभो नभो
दश्च विश्वायुर्दीप्तिरेव च ३४ चमूहरः सुरेशश्च व्योमारिः शंकरो भवः ॥ ईशः कर्ता कृतिर्दक्षो भुवनो दिव्यकर्मकृत् ३५ गणितः पंचवीर्यश्च आदित्यो रश्मिवांस्तथा ॥ स
प्तकसोमवर्चाश्च विश्वकृत्कविरेव च ३६ अनुगोप्ता सुगोप्ता च नप्ता चेश्वर एव च ॥ कीर्तितास्ते महाभागाः कालस्य गतिगोचराः ३७ अश्राद्धेयानि धान्यानि कोद्रवाः
पुलकास्तथा ॥ हिंमुद्रव्येषु शाकेषु पलांडुलशुनंतथा ३८ सौभाजनः कौविदारस्तथा गृज्जनकादयः ॥ कूश्मांडजा त्यलावुंच कृष्णलवणमेव च ३९

दयः विमुच्यंते किल्बिषात् नरकादिरूपात् २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ पुलकाः असंपूर्णतंडुल युक्तधान्यानि हिंमुद्रव्येषु शाकादिसंस्कारकद्रव्येषु पलांडुलशुनं
च शाकेषु ३८ सौभाजनादीन् वर्जयति सौभाजनः शिशुः गृज्जनं विपदि गच्छन्न हतपशुमांसं 'अथ गृज्जनं विपदि गच्छन्न हतपशुमांसं' इति मेदिनी । कृष्णलवणं गंधविडम् ३९

कृष्णाज्जाजी कृष्णजीरकं विडः विडलवर्णं शीतपाकी शाकविशेषः अंकुराद्या वंशकरीरादयः शृंगाटकं 'शिंघाटा' इति प्रसिद्धं ४० । ४१ सुदर्शनं शाकविशेषः ४२ । ४३ । ४४ । ४५ ॥ इति अनु
शासनपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥ एवं श्राद्धोत्पत्तिमुक्ता तदंगभूतस्याग्नौ करणस्योत्पत्तिमाह तथेत्पादिना १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १०

ग्राम्यवाराहमांसं च यच्चैवाप्रोक्षितं भवेत् ॥ कृष्णाज्जाजीविडश्चैव शीतपाकी तथैव च ॥ अंकुराद्यास्तथा वर्ज्या इह शृंगाटकानि च ४० वर्जयेत् लवणं सर्वतथा जंबूफलानि
च ॥ अवशुतावरुदितं तथा श्राद्धे च वर्जयेत् ४१ निवापे हव्यकव्ये वा गर्हितं च सुदर्शनम् ॥ पितरश्च हि देवाश्च नाभिनंदंति तद्विः ४२ चांडालश्च पचौ वर्ज्या निवा
पे समुपस्थिते ॥ काषायवासाः कुष्ठी वापतितो ब्रह्महाऽपि वा ४३ संकीर्णयोनिर्विप्रश्च संबंधी पतितश्च यः ॥ वर्जनीया बुधैरेते निवापे समुपस्थिते ४४ इत्येवमुक्त्वा भ
गवान्स्ववंश्यंतमृषिपुरा ॥ पितामहसभां दिव्यां जगामात्रिस्तपोधनः ४५ ॥ इति श्रीमहाभारते अनु० आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मे श्राद्धकल्पे एकनवतित
मोऽध्यायः ॥ ९१ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ तथानिमौ प्रवृत्ते तु सर्व एव महर्षयः ॥ पितृयज्ञं तु कुर्वति विविदष्टेन कर्मणा १ ऋषयो धर्मनित्यास्तु कृत्वा निवपनान्यु
त ॥ तर्पणं चाप्यकुर्वत तीर्थाभोर्भिर्यतव्रताः २ निवापैर्दीयमानैश्च चातुर्वर्ष्येन भारत ॥ तर्पिताः पितरो देवास्तत्रात्रं जरयंति वै ३ अर्जीणैस्त्वभिहन्यंते ते देवाः पितृ
भिः सह ॥ सोममेवाभ्यपद्यंत तदा ह्यन्नाभिपीडिताः ४ तेऽब्रुवन् सोममासाद्य पितरो जीर्णपीडिताः ॥ निवापान्नेन पीडयामः श्रेयो नोऽत्र विधीयताम् ५ तान्सोमः प्र
त्युवाचाथ श्रेयश्चेदीप्सितं सुराः ॥ स्वयं भू सदनं यात सवः श्रेयोभिधास्यति ६ ते सोमवचना देवाः पितृभिः सह भारत ॥ मेरुशृंगे समासीनां पितामहमुपागमन् ७ ॥ पि
तर ऊचुः ॥ निवापान्नेन भगवन् भृशं पीडयामहे वयं ॥ प्रसादं कुरु नो देव श्रेयो नः संविधीयताम् ८ इति तेषां वचः श्रुत्वा स्वयं भूरिदमब्रवीत् ॥ एष मे पार्श्वतो वह्निर्युष्म
च्छ्रेयोऽभिधास्यति ९ ॥ अग्रि उवाच ॥ सहितास्तात भोक्ष्यामो निवापे समुपस्थिते ॥ जरयिष्यथ चाप्यन्नं मया सार्धं न संशयः १० एतच्छ्रुत्वा तु पितरस्ततस्ते वि
ज्वराभवन् ॥ एतस्मात्कारणाच्चाग्नेः प्राक्तावदीयते नृप ११ निवते चाग्निपूर्ववै निवापे पुरुषर्षभ ॥ न ब्रह्मराक्षसास्तवै निवापं धर्षयंत्युत १२ रक्षांसि चापवर्तंते स्थि
ते देवे हुताशने ॥ पूर्वपिंडं पितुर्दद्यात्ततो दद्यात्पितामहे १३ प्रपितामहाय च तत एव श्राद्धविधिः स्मृतः ॥ ब्रूयात् श्राद्धे च सावित्रीं पिंडे पिंडे समाहितः १४ सोमाये
ति च वक्तव्यं तथा पितृमतेति च ॥ रजस्वला च यानारी व्यंगिता कर्णयोश्च या ॥ निवापे नोपतिष्ठेत्संग्राह्या नान्यवंशजा १५ जलं प्रतरमाणश्च कीर्तयेत् पितामहा
न् ॥ नदीमासाद्य कुर्वीत पितृणां पिंडतर्पणम् १६ पूर्वस्ववंशजानां तु कृत्वा द्विस्तर्पणं पुनः ॥ सुहृत्संबंधि वर्गाणां ततो दद्यात्जलांजलिं १७ कल्माषगोयुगेनाथ युक्ते
नतरतो जलं ॥ पितरोऽभिलषंते वै नावं चाप्यधिरोहिताः १८ ११ निवसेदत्ते संसारणाभावार्थः औणादिकस्तन्प्रत्ययो वा १२ । १३ । १४ व्यंगिताः त्रुटितानोपतिष्ठतयानिवापो
न द्रष्टव्य इत्यर्थः तथा अन्यवंशजाऽपि पाकार्यं न संग्राह्या । १५ । १६ । १७ कल्माषेति चित्रवर्णबलीवर्दपुच्छमाश्रित्य नदीं तरतः सकाशात् तत्पुच्छेन तर्पणं पितरोऽभिलषंते युक्तेन शक्येन १८

मासार्धेअमावास्यायां कृष्णपक्षस्येत्युक्तेर्नात्रशुक्लादिमासोविवक्षितः १९ । २० । २१ । २२ । २३ ॥ इति अनु० नी० मा० द्विजवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥ ॥ द्विजातयइति दशाहादी
व्रतोपेताब्राह्मणाब्राह्मणकामाययजमानस्याधेयदिभुंजतेतत्कथम् । स्वस्यव्रतलोपोवागरीयानुतब्राह्मणस्यकामभंगोवेतिप्रश्नार्थः १ वेदोक्त्यागांगमूतंव्रतंतेनरहिताःकामकारेणइच्छयाहेतुना

सदानाविजलंतज्ज्ञाःप्रयच्छंतिसमाहिताः ॥ मासार्धेकृष्णपक्षस्यकुर्यान्निर्वपणानिवै १९ पुष्टिरायुस्तथावीर्यश्रीश्चैवपितृभक्तिः ॥ पितामहःपुलस्त्यश्च
वसिष्ठःपुलहस्तथा २० अंगिराश्चक्रतुश्चैवकश्यपश्चमहानृषिः ॥ एतेकुरुकुलश्रेष्ठमहायोगेश्वराःस्मृताः २१ एतेचपितरोराजन्नेषश्चाद्विविधिःपरः ॥ प्रेतास्तु
पिंडसंबंधान्मुच्यंतेतेनकर्मणा २२ इत्येषापुरुषश्रेष्ठश्चाद्वोत्पतिर्यथाऽऽगमम् ॥ व्याख्यातापूर्वनिर्दिष्टादानंवक्ष्याम्यतःपरम् २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनु
शासनपर्वणि आनुशास० दानधर्मेश्राद्धकल्पोद्धिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ द्विजातयोव्रतोपेताहविस्तेयदिभुंजते ॥ अन्नब्राह्मणकामायक
थमेतत्पितामह १ ॥ भीष्मउवाच ॥ अवेदोक्तव्रताश्चैवभुंजानाःकामकारणे ॥ वेदोक्तेषुतुभुंजानावतलुप्तायुधिष्ठिर २ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ यदिदंतपइत्या
हुरुपवासंप्रथग्जनाः ॥ तपःस्यादेतदेवेहतपोऽन्यद्वाऽपि किंभवेत् ३ ॥ भीष्मउवाच ॥ मासार्धमासोपवासाद्यतपोमन्यतेजनः ॥ आत्मतंत्रोपघातीयोनतप
स्वीनधर्मवित् ४ त्यागस्यचापिसंपातिःशिष्यतेतपउत्तमम् ॥ सदोपवासीचभवेद्ब्रह्मचारीतथैवच ५ मुनिश्चस्यात्सदाविप्रोवेदांश्चैवसदाजपेत् ॥ कुटुंबिको
धर्मकामःसदाऽऽस्वप्रश्नमानवः ६ अमांसाशीसदाचस्यात्पवित्रंचसदापठेत् ॥ ऋतवादीसदाचस्यान्नियतश्चसदाभवेत् ७ विघसाशीसदाचस्यात्सदाचैवातिथि
प्रियः ॥ अमृताशीसदाचस्यात्पवित्रीचसदाभवेत् ८ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ कथंसदोपावासीस्याद्ब्रह्मचारीचपार्थिव ॥ विघसाशीकथंचस्यात्कथंचैवातिथिप्रियः
९ ॥ भीष्मउवाच ॥ अंतरासायमाशंचप्रातराशंचयोनरः ॥ सदोपवासीभवतियोनभुंकेतरापुनः १० भार्यागच्छन्नब्रह्मचारीऋतौभवतिचैवह ॥ ऋतवादीसदा
चस्याद्दानशीलस्तुमानवः ११ अभक्षयन्नृत्यामांसममांसाशीभवत्युत्त ॥ दानंददत्पवित्रीस्यादस्वप्नश्चदिवाऽस्वपन् १२ भृत्यातिथिपुयोभुंकेभुक्तवत्सुनरः
सदा ॥ अमृतंकेवलंभुंकेइतिविद्वियुधिष्ठिर १३ अभुक्तवत्सुनाश्रातिब्राह्मणेषुतुयोनरः ॥ अभोजनेनतेनास्यजितःस्वर्गोभवत्युत्त १४ देवेभ्यश्चपितृभ्यश्चसांश्चि
तेभ्यस्तथैवच ॥ अवशिष्टानियोभुंकेतमाहुर्विघसाशिनम् १५ तेषालोकाह्यपर्यंताःसदनेब्रह्मणःस्मृताः ॥ उपस्थिताह्यप्सरसोगंधर्वैश्चजनाधिप १६
देवतातिथिभिःसार्धपितृभिश्चोपभुंजते ॥ रमंतेपुत्रपौत्रेणतेषांगतिरनुत्तमा १७

भुंजानाभोजनंकुर्वन्नाम । येव्रतोपेताभुंजतेतेलुप्तव्रताभवांति । तेषांव्रतलोपप्रायाश्चित्तंवातपतीष्टिरूपंकर्तव्यंभवति । इतरस्यालाभेव्रतव्रतोऽपिभुक्ताप्रायश्चित्तंकुर्वीरन्नव्रताद्वैरन्नितिभावः २
तपस्विनःपात्रत्वमुक्तंव्रतपसोरूपंपृच्छति यदिदमिति १ आत्मतंत्रंशरीररूपंकुटुंबिकरूपंवातदुपवासी ४ त्यागस्येति दानंवैदजपश्चपरमंतपइतिश्लोकद्वयार्थः ५ अस्वप्नःस्वधर्मेजागरूकः ६
७ । ८ । ९ यथोक्तभोजनद्वयव्यतिरेकेणमध्येयोनभुंकेसदोपवासीत्याह अतरेति १० । ११ वृषायज्ञादिनिमित्तंविना १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७

१८ गुणवतिदातरिप्रतिग्रहीतुरल्पोदोषः १९ । २० । २१ गंडेतिनामतः २२ उपशिक्षंतःअर्जयंतः २३ । २४ । २५ दिष्टांतंमरणम् २६ । २७ आत्मानंशरीरंपरीप्सवोरक्षितुकामाः
२८ । २९ पुष्टिःपुष्टिहेतुः ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ ब्राह्मणान्नक्षेत्रं ब्राह्मणस्वरूपस्थानं देवतासमूहः 'यावतीवैदेवतास्ताःसर्वाविद्विद्विब्राह्मणवसांति' इतिश्रुत्यर्थोक्तः ३५ । ३६
॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ ब्राह्मणेभ्यःप्रयच्छंतिदानानानिविधानिच ॥ दातृप्रतिग्रहीत्रोर्वैकोविशेषःपितामह १८ ॥ भीष्मउवाच ॥ साधोर्यःप्रतिगृह्णीयात्तथैवा
साधुतोद्विजः ॥ गुणवत्यल्पदोषःस्यान्निर्गुणेतुनिमज्जति १९ अत्राप्युदाहरंतीमामितिहासंपुरातनम् ॥ वृषादभेश्वसंवादंसप्तर्षीणांचभारत २० कश्यपोऽत्रि
र्वसिष्ठश्चभरद्वाजोऽथगौतमः ॥ विश्वामित्रोजमदग्निःसाध्वीचैवाप्यरुंधती २१ सर्वेषामथतेषांतुगंडाऽभूत्कर्मकारिका ॥ शूद्रःपशुसखश्चैवभर्ताचास्यावप्रवह
२२ तेचसर्वेतपस्यंतःपुराचेरुर्महीमिमाम् ॥ समाधिनोपशिक्षंतोब्रह्मलोकंसनातनम् २३ अथौभवदनावृष्टिर्महतीकुरुनंदन ॥ कच्छप्राणोभवद्यत्रलोकोऽयं
वैश्रुधान्वितः २४ कस्मिंश्चिपुरायज्ञेशैव्येनशिबिसूनुना ॥ दाक्षिणार्थेऽथऋत्विग्भ्योदत्तःपुत्रःपुराकिल २५ अस्मिन्कालेऽथसोल्पायुर्दिष्टांतमगमत्प्रभुः ॥
तेतंक्षुधाभिसंतप्ताःपरिवार्योपतस्थिरे २६ याज्यात्मजमथोदद्वागतासुमृषिसत्तमाः ॥ अपचंततदास्थाल्यांक्षुधार्ताःकिलभारत २७ निरन्नेमर्त्यलोकेऽस्मि
न्नात्मानंतेपरीप्सवः ॥ कच्छप्रापापेदिरेवृत्तिमन्नहेतोस्तपस्विनः २८ अटमानोऽथतान्मार्गेपचमानान्महीपतिः ॥ राजाशैव्योवृषादर्भिःक्लिश्यमानान्दर्शह
२९ ॥ वृषादर्भिरुवाच ॥ प्रतिग्रहस्तारयतिपुष्टिर्वैप्रतिगृह्यताम् ॥ मयियाद्विद्यतेवितंतदृणुध्वंतपोधनाः ३० प्रियोहिमेब्राह्मणोयाच्यमानोदद्यामहंवोश्वत
रीसहस्रम् ॥ एकैकशःसवृषाःसंप्रसूताःसर्वेषांवैशोग्रगाःश्वेतरोमाः ३१ कुलंभराननडुहःशतंशतान्धुर्यान्श्वेतान्सर्वशोऽहंददामि ॥ पष्ठौहीनापीवराणांचताव
दश्यामृष्टयोधेनवःसुव्रताश्च ३२ वरानग्रामान्ब्राह्मिरसंयवांश्चरत्नंचान्यदुलभंकिंददानि ॥ नास्मिन्नभक्ष्येभावमेवंकुरुध्वंपुष्ट्यर्थवःकिंप्रयच्छाम्यहंवै ३३
॥ ऋषयऊचुः ॥ राजन्प्रतिग्रहोराज्ञांमध्वास्वादोविषोपमः ॥ तज्ज्ञानमानःकस्मात्त्वंकुरुषेनःप्रलोभनम् ३४ क्षेत्रंहिदैवतमिदंब्राह्मणान्समुपाश्रितम् ॥ अम
लोहोपतपसाप्रीतःप्रीणातिदेवताः ३५ अह्नापीहतपोजातुब्राह्मणस्योपजायते ॥ तद्वावइवनिर्दह्यात्प्राप्तोराजप्रतिग्रहः ३६ कुशलंसहदानेनराजन्नस्तुसदा
तव ॥ आर्थिभ्योदीयतांसर्वमित्युक्त्वाऽन्येनतेययुः ३७ अपक्मेवतन्मांसमभूतेषांमहात्मनाम् ॥ अथहित्वाययुःसर्वेवैनमाहारकाक्षिणः ३८ ततःप्रचोदिता
राज्ञावनंगत्वाऽस्यमंत्रिणः ॥ प्रचीयोदुंबराणिस्मदातुंतेषांप्रचक्रिरे ३९ उदुंबराण्यथान्यानिहेमगर्भाण्युपाहरन् ॥ भृत्यास्तेषांततस्तानिप्रग्राहितुमुपाद्रवन् ४०
गुरूणीतिविदित्वाथनग्राह्याण्यान्निरब्रवीत् ॥ नस्महेमंदविज्ञानानस्महेमंदबुद्धयः ४१ हैमानिमिनिजानिमिःप्रतिबुद्धास्मजागृम ॥ इहह्येतदुपादत्तंमेत्यस्यात्कटुको
दयम् ॥ अप्रतिग्राह्यमेवैतत्प्रेत्येहचसुखेप्सुना ४२ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ शतेनानिष्कगणितंसहस्रेणचसंमितम् ॥ तथाबहुप्रतीच्छन्वैपापिष्ठांपततेगतिम् ४३
अन्येनपथा ३७ । ३८ । ३९ । ४० नस्महेनस्मः अस्तेरार्पस्तह् ४१ । ४२ प्रतीच्छन्नप्रतिगृह्यन् ४३

-यच्चास्येहास्तियच्चनास्तिसर्वतद्वगत्वाविदत्तइति अत्रहिसर्वेकामाःसमाहिताइतिचयस्मादेवमरात्रिरस्मितस्मादत्रैवममनाम मंत्रोऽपि । 'यैवसूर्यस्वर्मानुस्तमसाऽविध्यदासुरः अत्रयस्त
मन्वविद्वद्ब्रह्मन्मयेशकुवन्निति सूर्यआत्माजगतस्तत्पुत्रश्च'इतिश्रुतेः । सूर्यपरंब्रह्मस्वर्मानु राहुकपोमृत्पुत्रविध्यत्वाप्युक्तवान् तमसाअनात्मन्यात्मबुद्धिरूपयाअविध्ययेतिमंत्रपदानामर्थः
८६ तदेतद्वित्रिवंमनसाऽपिदुर्धर्ममितिमत्वायातुधान्याह यथेति तेत्वया मयिमत्समीपे अतीतानागतयोरपिवर्तमानकालेपुनर्दर्शनकामाद्यनुदयश्चैतद्वयमत्यंततमःस्वभावयामयाप्राप्तुम
शक्यमितिभावः । त्वामहंधर्षिपुत्रशक्तेतित्वंगच्छअवतर पद्मिनीसस्सी ८७ वसिष्ठोऽस्मीति वसिष्ठःवायुश्चपृथिवीचवायुश्चांतरिक्षंचयौश्चादित्यश्चंद्रमाश्चनक्षत्राणिचेतिवसवपुतेपुहीदंसर्व
वसुहितमेतिहीदंसर्ववासयतेइतिश्रुतिप्रसिद्धावसवस्तेयस्यस्वाधीनामवतिसवसुमान्प्राप्ताणिमाद्येश्वर्योमहायोगी अतिशयेनवसुमानितिवसिष्ठस्तादृशोऽहमस्मिअतिशयेनउरुरस्मिवसुमच्छब्दा
दिष्टप्रत्ययेपरेमनुलोपेडिलोपेचवसिष्ठः उरुशब्दस्येष्टनिवरादेशश्चप्रियास्थिरादिसूत्रेणज्ञेयः । सर्वमद्वयोस्त्यहंतुनकस्यापिवशोऽस्मीतिनामद्वयार्थः । वासगृहेषुवासयोग्येषुगृहस्थोऽथ
मेपुसर्वेषामुपजीव्येषुवसेवसान्यतोऽहंवस्तृणांमध्येअतिश्रेष्ठइतिवसिष्ठोऽस्मि वस्तृशब्दादिष्टनितृनलोपेचवसिष्ठः सर्वेषामाश्रयभूतत्वान्मममादेवारक्षंतीतिभावः ८८ । ८९ कुलमिति
कशाऽश्वताडनरज्जुस्तामर्हतितेकर्याअश्वाः अत्रचप्रकरणादिद्वियाणिहयानाहुरितिश्रुत्युक्तेरिद्वियाण्येवाश्वाःकश्यास्तदाश्रयत्वाच्छरीराण्यपिकश्यानि कुलकुलमितिबीप्सायाद्विर्वचनं

॥ यातुधान्युवाच ॥ यथोदाहृतमेतत्तेमयिनाममहाद्युते ॥ दुर्धर्ममेतन्मनसागच्छावतरपद्मिनीम् ८७ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ वसिष्ठोऽस्मिर्वरिष्ठोऽस्मिवसेवास
गृहेष्वपि ॥ वसिष्ठत्वाच्चवासाच्चवसिष्ठइतिविद्विमाम् ८८ ॥ यातुधान्युवाच ॥ नामनैरुक्तमेतत्तेदुःखव्याभाषिताक्षरम् ॥ नैतद्वारयितुंशक्यंगच्छावतरप
द्मिनीम् ८९ ॥ कश्यपउवाच ॥ कुलकुलंचकुवमःकुवमःकश्यपोद्विजः ॥ काश्यःकाशनिकाशत्वादेतन्मेनामधारय ९० ॥ यातुधान्युवाच ॥
यथोदाहृतमेतत्तेमयिनाममहाद्युते ॥ दुर्धर्ममेतन्मनसागच्छावतरपद्मिनीम् ९१ ॥ भरद्वाजउवाच ॥ भरेऽसुतान्भरेशिष्यान्भरेदेवान्भरोद्विजान् ॥
भरेभार्याभरेद्वाजभरद्वाजोऽस्मिशोभने ९२

सर्वशरीरेष्वहमेवैकःकश्यपोनामद्विजोऽस्मि कश्यानिशरी

राणिपातिरक्षतिपिबतिभुंकेपाययतिशोषयतिवाकश्यपइतियोगात्सर्वाणिशरीराणिप्रविश्यांतर्थाभिरूपेणपालयामि जीवरूपेणतद्वारासुखदुःखादिकंमुंजे ब्रह्मरूपेणतानिसर्वाणिस्वात्मनिप्र
विलापयामीत्यर्थः । एवंसर्वमध्यात्ममत्स्वरूपमित्युक्त्वाऽधिदैवमपिमत्स्वरूपमेवेत्याह कुवमःकुवमइति कुःपृथिवीतस्यावमतिवर्षतीतिकुवमआदित्यः । आदित्याज्जापतेष्टिरितिश्रुतेः
पूर्ववद्विर्वचनं । सर्वोऽप्यादित्योऽहमेव मत्पुत्रत्वात्सर्वेषामादित्यानामित्यर्थः । पाठांतरेकुपपीः कुपातीतियोगात्कुपपीःपूर्यपुत्र यापोःकिद्वेचेतिसूत्रेणपातेरीप्रत्ययेप्रकृतेर्द्वित्वेप्रत्ययस्य
कित्वेचपपीरितिरूपं कुपपिरितिह्रस्वपाटेतुआहममदनजनेतिकिप्रत्ययेलिङ्गावेचकुपपिरितिसूर्यएव । कुपपइत्यकारांतपाठस्तुप्रामादिकः । यद्वा कुपृथिवीपातीतिकुपंजलंपिचती
तिकुपपःसूर्यएवेतिसमाधेयं । काश्योदीतिमान् तत्रहेतुःकाशनिकाशत्वात् बहुकालीनत्वेनकाशपुष्पसदृशःसर्वतःपलितश्चिरंतनस्तपसादीप्तोऽस्मीत्यर्थः ९० । ९१ प्रजवैवाजस्ताएष
विभर्तियाद्विभर्तितस्माद्भरद्वाजइतिश्रुत्यनुसारेणस्वनामाह भरेइति अशिष्यान्शासितुमयोग्यान्पिराक्षसान्शत्रूंश्चवशेकृत्यकरुणयापालयामि । तथाअसुतान्अपुत्रानुदासीनानपिदीना
नदीनान्पालयामि । भार्याभार्येतिपुत्रभृत्यादेरुपलक्षणं । ईदृग्विधोऽपिवाजवैशंशृणांसाहसमंत्रंवाभरेत्सपृथिवीवत्सर्वसद्वोन्नप्रदश्चमवतीतितस्मादहमपितयाऽस्मीत्यर्थः द्वाजमिति
च्छेदेतुद्वाभ्यांजातंसंकरजमित्यर्थः । ननु'मातामस्त्रापितुःपुत्रोयेनजातःसएवसः'इतिस्मृतेश्चर्मकोशतुल्यामातेत्यतःसर्वोऽप्येकजएवेतिनास्तिकश्चिद्वाजः । नहिद्वाभ्योरेतसेकाभ्यामेकोजायत-

-इतिसंभवति सत्यं आवहनीयादीनामपिसंस्कारवतांसर्वेषाद्विविधंजन्म योनितःसंस्कारतश्च । तत्रसंकरोऽन्यस्माज्जातोऽन्येनस्वपुत्रइतिवृद्ध्यासंस्कृतइतिसएवद्वाजः । द्विर्जायतइतिद्वि
जोऽन्यः । द्वाभ्यांस्त्रीपुरुषाभ्यांजायतइत्यर्थेद्वाजादयोनिपात्यंते ततएवद्वाजाअपिसंतीतिवशीवशनयसएकजत्वमितिमंत्रेमन्योःसंकल्पस्यएकजेतिविशेषणं । द्वाजेतुबीजसंस्कारसंकराद
वश्यंसंकल्पयोर्वाङ्मनसयोर्वापौर्वापर्यविरोधोभवतीतिविश्वासघातकादयोद्वाजाइतिज्ञेयं तदयंसंप्रहः । 'कौशिकेकौर्यतपसीराधेयेशौर्यभीरुते ॥ खलेवाक्चित्तवैमत्येबीजसंस्कारसंकरात्'इति ।
भार्यामनव्याजइतिपाठेअनव्याजजामापातयेवजातोऽस्मिलोकाहितार्थननुकर्मणेत्यर्थः ९२ । ९३ गोदमइति गोपदार्थस्वर्गभूमिंचदमयतिवशीकरोतीतिगोदमः । तत्रहेतुः दमतइति द
मेनइंद्रियजयेनदमयतीतिजितेन्द्रियत्वात्गांयांचदमितुंशकोऽस्मीत्यर्थः । अधूमःनिर्धूमाग्नितुल्यः । अतएवादमःअन्येनदमितुमयोग्यः । तत्रहेतुः तेत्वयिसमदर्शनात्समस्यब्रह्मणोदर्श
नात् । निर्दोषंहिसमंभ्रमेतिभगवद्ब्रह्मणात् । 'तस्यहदेवाश्चनाभूत्याईशतेआत्माहोपासभवति'इतिश्रुतेः । तस्यब्रह्मविदोऽनैश्वर्यायदेवाश्चनदेवाअपिनईशतेनसमर्थामवतंकिमुतनिःसारायातु
धानाइतिश्रुत्यर्थः । अत्रदकारस्यानेतकारंरुत्वागोतमइतिनिपात्यते । गोभिस्तमोममध्वस्तंजातमात्रस्यदेहतइतिपाठे देहतोमातुर्देहाज्जातमात्रस्यअकृततपसोपिममसूर्यंतुल्यस्यगोभी
रश्मिमिस्तमोऽधकारंध्वस्तं अतोऽहंगावःअतमाःतमोविरोधिनोयस्यसइतिव्युत्पत्त्यागोतमोऽस्मि त्वयावद्विदुःस्पर्शोऽहमित्यर्थः ९४ । ९५ विश्वेइति विश्वशब्देनआधिदेवंब्रह्माहस्था

॥ यातुधान्युवाच ॥ नामनैरुक्तमेतत्तेदुःखव्याभाषिताक्षरम् ॥ नैतद्वारयितुंशक्यंगच्छावतरपद्मिनीम् ९३ ॥ गौतमउवाच ॥ गोदमोदमतोऽधूमोऽदम
स्तेसमदर्शनात् ॥ विद्विमांगोतमंकृत्येयातुधानिनिबोधमाम् ९४ ॥ यातुधान्युवाच ॥ यथोदाहृतमेतत्तेमयिनाममहामुने ॥ नैतद्वारयितुंशक्यंगच्छावतर
पद्मिनीम् ९५ ॥ विश्वामित्रउवाच ॥ विश्वेदेवाश्चमेमित्रमित्रमस्मिगवांतथा ॥ विश्वामित्रमितिख्यातंयातुधानिनिबोधमाम् ९६ ॥ यातुधान्युवाच ॥ ना
मनैरुक्तमेतत्तेदुःखव्याभाषिताक्षरम् ॥ नैतद्वारयितुंशक्यंगच्छावतरपद्मिनीम् ९७ ॥ जमदग्निरुवाच ॥ जाजमद्यजजानेऽहंजिजाहीहजिजायिषि ॥ जमद
ग्निरितिख्यातस्ततोमांविद्विशोभने ९८ ॥ ॥ यातुधान्युवाच ॥ ॥ यथोदाहृतमेतत्तेमयिनाममहामुने ॥ नैतद्वारयितुंशक्यंगच्छावतरपद्मिनीम् ९९
॥ अरुंधत्युवाच ॥ धरान्धारिर्त्रावसुधांभर्तुस्तिष्ठाम्यनंतरम् ॥ मनोरुंधतीभर्तुरितिमांविद्व्यरुंधतीम् १००

देवाउच्यते । अध्यात्मंचर्षिदस्यानींद्रियाणितान्युमयानिमित्रभूतानियस्यसविश्वामित्रः । 'विश्वस्यहवेमित्रंविश्वामित्रआस'इतिश्रुतेः । मित्रेचर्षावितिविश्वपदांतस्यदीर्घः गवांमैत्रि
याणां ९६ । ९७ जाजमद्यइतिभूयोभूयोऽतिशयेनजमंतिपुणपदनेकेषुयज्ञादिष्वनेकवारंपुनःपुनर्मक्षयंतिहवींषितेजाजमंतोदेवाः जमुमक्षणेयइलुकिशत्रंतस्यरूपं इज्यंतेदेवताअस्मि
न्नितियजोभिः तेषांजानआवेर्भावस्तस्मिन्नजिजायिषिजातोऽस्मि । जनेयंरुतात्सन्निहृत्वात्मनेपदेउत्तमपुरुषैकवचनं आपांऽहमावश्च इहलोकेअतोमांजिजाहिजानीहि अतोयो
यात्तमांजमदग्निरितिनामतोविद्वि । जाजमदित्यत्राद्यपदेप्रथमाक्षरलोपेद्वितीयस्यामित्वेजमदग्निरितिसिद्धं । जिजाहीत्यपिज्ञाधातोर्यल्लुकिजादेशोमध्यमैकवचनं । ततोजाजमंतोऽग्नि
श्चास्मिन्नसंतीतिजमदग्निरान् ततोमनुलोपेनजमदग्निरितिपदं पतेनापिस्वस्याधर्षणायत्वमुक्तं जाजमद्यजजानाममृजामाऽहंजिजायिषीतिपाठेजाजमद्यजेभ्योदेवाग्निभ्योजाताःसंपदोजाज
मद्यजजास्ताश्चकृतकत्वात्नामनिश्चितं मृजाःमाज्यतइतिमृजानश्वराइतिमामामाहउक्तवान्वेदः अतोऽहंताःजिजायिषिजितवानस्मि । अस्मिन्नपक्षेअभ्यासतद्विकाराभावाद्यायं जित
लोकोऽहंव्याजेतुमशक्यइतिभावः ९८ । ९९ धरानिति धरान्पर्वतान् धरिर्त्राभुवं वसुन्देवान्धचेइतिव्युत्पत्त्यावसुधांदिवंचतिष्ठामिअधितिष्ठामि तत्रहेतुः भर्तुर्वसिष्ठस्यानंतरमव्यवधा
नेनमनोऽनुरुंधतीत्यरुपोऽतिकठिनान्धरादीन्धवातीत्यरुंधतीतिदकारलोपेनमुमागमेनचसिद्धं । अनुरुंधतीत्यनुकारलोपेनवेति १००

१ वकेति गंडेतिनुमासहितस्यानुकरणं मामां अनलसंभवत्वमस्यष्टपादभिर्णास्वधनमप्रतिगृहतामृषीणांवाधार्थस्वजटाममौदुत्वाततोऽस्याउत्पादितत्वादितिज्ञेयं १३ पशुनजीवानरंजामिरंजया
मिर्मांमनोमेत्यर्थः १५ आधर्मःतत्सखायोमुनयःतेपांसखाशुनःसखसखःतं १७८ मरुममस्मतां १११०११ कलापशःसंचशः १२१३१४ समयंशपथं अत्रशपथव्याजेननिषिद्धान्युच्यते१५

॥ यातुधान्युवाच ॥ नामनैरुक्तमेतत्तेदुःखव्याभाषिताक्षरम् ॥ नैतद्वारयितुंशक्यंगच्छावतरपद्मिनीम् १०१ ॥ गंडोवाच ॥ वक्रैकदेशेगंडेतिधातुमेतंप्रच
क्षते ॥ तेनोन्नतेनगंडेतिविद्धिमाऽनलसंभवे २ ॥ यातुधान्युवाच ॥ नामनैरुक्तमेतत्तेदुःखव्याभाषिताक्षरम् ॥ नैतद्वारयितुंशक्यंगच्छावतरपद्मिनीम् ३
॥ पशुसखउवाच ॥ पशुनरंजामिदृष्ट्वाऽहंपशुनांचसदासखा ॥ गौणंपशुसखेत्येवंविद्धिमामग्निसंभवे ४ ॥ यातुधान्युवाच ॥ नामनैरुक्तमेतत्तेदुःखव्याभाषि
ताक्षरम् ॥ नैतद्वारयितुंशक्यंगच्छावतरपद्मिनीम् ५ ॥ शुनःसखउवाच ॥ एभिरुक्तंयथानामनाहंवकुमिहोत्सहे ॥ शुनःसखसखायंमांयातुधान्युपधारय
६ ॥ यातुधान्युवाच ॥ नामनैरुक्तमेतत्तेवाक्यंसंदिग्धयागिरा ॥ तस्मात्पुनरिदानींत्वंब्रूहिब्रामतेद्विज ७ ॥ शुनःसखउवाच ॥ सखदुक्तंमयानामनगृहीतं
त्वयायदि ॥ तस्मात्त्रिदंडाभिहतागच्छभस्मेतिमाचिरम् ८ साब्रह्मदंडकल्पेनतेनमूर्ध्निहतातदा ॥ कृत्यापपातमेदिन्यांभस्मसाचजगामह ९ शुनःसखाच
हत्वातांयातुधानीमहाबलाम् ॥ भुवित्रिदंडविष्टम्यशाद्वलेसमुपाविशत् ११० ततस्तेमुनयःसर्वेपुष्कराणिविसानिच ॥ यथाकाममुपादायसमुत्तस्थुर्मुदान्विताः
११ श्रमेणमहताकृत्वातेविसानिकलापशः ॥ तीरेनिक्षिप्यपद्मिन्यास्तर्पणंचक्रुर्भसा १२ अथोत्थायजलात्तस्मात्सर्वेसमुपागमन् ॥ नापश्यंश्चापितेतानिवि
सानिपुरुषर्षभाः १३ ॥ ऋषयऊचुः ॥ केनक्षुधापरीतानामस्माकंपापकर्मणा ॥ नृशंसेनापनीतानिविसान्याहारकांक्षिणाम् १४ तेशंकमानास्त्वन्योन्यंप्र
प्रच्छुर्द्विजसत्तमाः ॥ तऊचुःसमयंसर्वेकुर्मइत्यरिकर्शन १५ तउक्त्वावाढमित्येवंसर्वेएवतदासमम् ॥ क्षुधार्ताःसुपरिश्रान्ताःशपथायोपचक्रुः १६ ॥ अत्रिरुवाच ॥
सगांसृशतुपादेनसूर्यंचप्रतिमेहतु ॥ अनध्यायेष्वधीयीतविसस्तैन्यंकरोतियः १७ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ अनध्यायेपठेच्छोकेशुनःसपरिकर्षतु ॥ परिव्राट्कामवृ
त्तस्तुविसस्तैन्यंकरोतियः १८ शरणागतंहंतुसवैस्वसुतांचोपजिवितु ॥ अर्थान्कांक्षतुकीनाशाद्विसस्तैन्यंकरोतियः १९ ॥ कश्यपउवाच ॥ सर्वत्रसर्वलपतुन्या
सलोपंकरोतुच ॥ कुटसाक्षित्वमन्येतुविसस्तैन्यंकरोतियः १२० वृथामांसाशनश्चास्तुवृथादानंकरोतुच ॥ यातुस्त्रियंदिवाचैवविसस्तैन्यंकरोतियः २१
॥ भरद्वाजउवाच ॥ नृशंसस्त्यक्तधर्मास्तुस्त्रीषुज्ञातिपुगेषुच ॥ ब्राह्मणंचापिजयत्तांविसस्तैन्यंकरोतियः २२ उपाध्यायमघःकृत्वाऋचोऽध्येतुयजूंषिच ॥
जुहोतुचसकक्षाग्रौविसस्तैन्यंकरोतियः २३ ॥ जमदग्निरुवाच ॥ पुरीषमुत्सृजत्वप्सुहंतुगांचैवदृष्टु ॥ अन्ततौमैथुनंयातुविसस्तैन्यंकरोतियः २४ द्वेष्ट्योभा
योपजीवीस्याहूरवंधुश्चैरवान् ॥ अन्योऽन्यस्यातिथिश्चास्तुविसस्तैन्यंकरोतियः २५ १६ । १७ शुनःसारभेयान्परिकर्षतुकीडार्यमृगयार्थवा १८ स्वसुतांशुलकग्रहणेन
कीनाशात्कर्षकात् १९ । १२० वृथायागादिनिमित्तंविना वृथानटनर्तकादौ २१ जयतांयुद्धेवादेवा २२ कक्षग्रांतत्रहिहुंमस्त्रीभावममाप्यहोतुर्दोषकरमित्याशयः २३ । २४ । २५

२६ उदपानप्लवेपकूपैकजीवने २७ । २८ ब्रह्मकूटोवेदराशिस्तस्याशुचित्वंदोषःऋद्धिमतोगर्वोभवतु कर्षकश्चमत्सरीचास्तु २९ । १३० । ३१ ज्ञातीनां अनादरेपट्टी ज्ञातीननाहृत्येत्यर्थः
अभोग्यायोनिदूषिता ३२ । ३३ साधयित्वाअन्नंपक्वा विकर्मणाजारजातेनगर्मादिना ३४ । ३५ । ३६ । ३७ अद्यमर्ष्यं यदुक्तंतन्मिथ्येतिसंबंधः ३८ अंतर्हितानिअंतर्धानंप्रापितानि
॥ गौतमउवाच ॥ अधीत्यवेदांस्त्यजतुत्रीनग्रीनपविध्यतु ॥ विक्रीणातुतथासोमंविसस्तैन्यंकरोतियः १२६ उदपानप्लवेग्रामेब्राह्मणोवृषलीपतिः ॥ तस्यसा
लोक्यतांयातुविसस्तैन्यंकरोतियः २७ ॥ विश्वामित्रउवाच ॥ जीवतोवैभुर्भूत्यान्मरंत्वस्यपरेजनाः ॥ अमतिर्वहुपुत्रःस्याद्विसस्तैन्यंकरोतियः २८ अशु
चिर्ब्रह्मकूटोस्तुऋद्ध्याचैवाप्यहंकृतः ॥ कर्षकोमत्सरीचास्तुविसस्तैन्यंकरोतियः २९ वर्षाचरोऽस्तुभृतकोराज्ञश्चास्तुपुरोहितः ॥ आयज्यस्यभवेद्विष्णु
विसस्तैन्यंकरोतियः १३० ॥ अरुंधत्युवाच ॥ नित्यंपरिभवेच्छ्रुंभर्तुर्भवतुदुर्मनाः ॥ एकास्वादुसमाश्नातुविसस्तैन्यंकरोतिया ३१ ज्ञातीनांगृहम
ध्यस्थासक्तूननुदिनक्षये ॥ अभोग्यावरिसूरस्तुविसस्तैन्यंकरोतिया ३२ ॥ गंडोवाच ॥ अन्तर्भापतुसदाबंधुभिश्चाविरुध्यतु ॥ ददातुकन्यांशुलकेन
विसस्तैन्यंकरोतिया ३३ साधयित्वास्वयंप्राशेदास्येजीर्यतुचैवह ॥ विकर्मणाप्रमीयेतविसस्तैन्यंकरोतिया ३४ ॥ पशुसखउवाच ॥ दासएवप्रजाये
तामप्रसूतिरकिंचनः ॥ दैवतेष्वनमस्कारोविसस्तैन्यंकरोतियः ३५ ॥ शुनःसखउवाच ॥ अध्वर्यवेदुहितरंवाददातुच्छंदोगेवाचरितब्रह्मचर्ये ॥ आथर्व
णवेदमधीत्यविप्रःस्नायीतवायोहरतेविसानि ३६ ॥ ऋषयऊचुः ॥ इष्टमेतद्विजातीनांयोऽयंतेजपथःकृतः ॥ त्वयाकृतंविसस्तैन्यंसर्वेषांशुनःसख ३७
॥ शुनःसखउवाच ॥ न्यस्तमद्यंनपश्यद्विर्यदुक्तंकृतकर्मभिः ॥ सत्यमेतन्मिथ्येतद्विसस्तैन्यंकृतंमया ३८ मयाहंतर्हितानीहविसानीमानिपश्यत ॥ परी
क्षांभगवतांकृतमेवंमयाऽनघाः ३९ रक्षणार्थंचसर्वेषांभवतामहमगतः ॥ यातुधानीह्यतिकूराकृत्यैषावोवधैषिणी १४० वृषादभिप्रयुक्तैषानिहतामेतपोधनाः ॥
दुष्टाहिंस्यादियंपापायुष्मान्प्रत्यग्निसंभवा ४१ तस्मादस्म्यागतोविप्रावासवमानिवोधत ॥ अलोभादक्षयालोकाःप्राप्तावैसार्वकाभिकाः ४२ उत्तिष्ठध्वमितःक्षि
प्रंतानवाप्तुतवैद्विजाः ४३ ॥ भीष्मउवाच ॥ ततोमहर्षयःप्रीतास्तथेत्युक्त्वापुरंदरम् ॥ सहैवत्रिदशेद्रेणसर्वेजग्मुस्त्रिविष्टपम् ४४ एवमेतेमहात्मानोभोगैर्वहुवि
धैरपि ॥ क्षुधापरमयायुक्ताश्छंद्यमानामहात्मभिः ४५ नैवलोभंतदाचकुस्ततःस्वर्गमवाप्नुवन् ॥ तस्मात्सर्वास्ववस्थासुनरोलोभंविजयेत् ४६ एषधर्मःपरो
राजंस्तस्माच्छोभंविजयेत् ४७ इदंनरःसुचरितंसमवायेषुकीर्तयन् ॥ अर्थभागीचभवतिनचदुर्गाण्यवाप्तुते ४८ प्रीयंतेपितरश्चास्यऋषयोदेवतास्तथा ॥
यशोधर्मार्थभागीचभवतिप्रेत्यमानवः १४९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनप०आनुशासनिकेप०दानधर्मेविसस्तैन्योपाख्यानेत्रिनवतितमोऽध्यायः ॥१३॥
॥ भीष्मउवाच ॥ अत्रैवोदाहरंतीमभितिहासंपुरातनम् ॥ यद्वृत्तंतीर्थयात्रायांशपथंप्रतितच्छृणु १ ३९ । १३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० । १०१ । १०२ । १०३ । १०४ । १०५ । १०६ । १०७ । १०८ । १०९ । ११० । १११ । ११२ । ११३ । ११४ । ११५ । ११६ । ११७ । ११८ । ११९ । १२० । १२१ । १२२ । १२३ । १२४ । १२५ । १२६ । १२७ । १२८ । १२९ । १३० । १३१ । १३२ । १३३ । १३४ । १३५ । १३६ । १३७ । १३८ । १३९ । १४० । १४१ । १४२ । १४३ । १४४ । १४५ । १४६ । १४७ । १४८ । १४९ । १५० । १५१ । १५२ । १५३ । १५४ । १५५ । १५६ । १५७ । १५८ । १५९ । १६० । १६१ । १६२ । १६३ । १६४ । १६५ । १६६ । १६७ । १६८ । १६९ । १७० । १७१ । १७२ । १७३ । १७४ । १७५ । १७६ । १७७ । १७८ । १७९ । १८० । १८१ । १८२ । १८३ । १८४ । १८५ । १८६ । १८७ । १८८ । १८९ । १९० । १९१ । १९२ । १९३ । १९४ । १९५ । १९६ । १९७ । १९८ । १९९ । २०० । २०१ । २०२ । २०३ । २०४ । २०५ । २०६ । २०७ । २०८ । २०९ । २१० । २११ । २१२ । २१३ । २१४ । २१५ । २१६ । २१७ । २१८ । २१९ । २२० । २२१ । २२२ । २२३ । २२४ । २२५ । २२६ । २२७ । २२८ । २२९ । २३० । २३१ । २३२ । २३३ । २३४ । २३५ । २३६ । २३७ । २३८ । २३९ । २४० । २४१ । २४२ । २४३ । २४४ । २४५ । २४६ । २४७ । २४८ । २४९ । २५० । २५१ । २५२ । २५३ । २५४ । २५५ । २५६ । २५७ । २५८ । २५९ । २६० । २६१ । २६२ । २६३ । २६४ । २६५ । २६६ । २६७ । २६८ । २६९ । २७० । २७१ । २७२ । २७३ । २७४ । २७५ । २७६ । २७७ । २७८ । २७९ । २८० । २८१ । २८२ । २८३ । २८४ । २८५ । २८६ । २८७ । २८८ । २८९ । २९० । २९१ । २९२ । २९३ । २९४ । २९५ । २९६ । २९७ । २९८ । २९९ । ३०० । ३०१ । ३०२ । ३०३ । ३०४ । ३०५ । ३०६ । ३०७ । ३०८ । ३०९ । ३१० । ३११ । ३१२ । ३१३ । ३१४ । ३१५ । ३१६ । ३१७ । ३१८ । ३१९ । ३२० । ३२१ । ३२२ । ३२३ । ३२४ । ३२५ । ३२६ । ३२७ । ३२८ । ३२९ । ३३० । ३३१ । ३३२ । ३३३ । ३३४ । ३३५ । ३३६ । ३३७ । ३३८ । ३३९ । ३४० । ३४१ । ३४२ । ३४३ । ३४४ । ३४५ । ३४६ । ३४७ । ३४८ । ३४९ । ३५० । ३५१ । ३५२ । ३५३ । ३५४ । ३५५ । ३५६ । ३५७ । ३५८ । ३५९ । ३६० । ३६१ । ३६२ । ३६३ । ३६४ । ३६५ । ३६६ । ३६७ । ३६८ । ३६९ । ३७० । ३७१ । ३७२ । ३७३ । ३७४ । ३७५ । ३७६ । ३७७ । ३७८ । ३७९ । ३८० । ३८१ । ३८२ । ३८३ । ३८४ । ३८५ । ३८६ । ३८७ । ३८८ । ३८९ । ३९० । ३९१ । ३९२ । ३९३ । ३९४ । ३९५ । ३९६ । ३९७ । ३९८ । ३९९ । ४०० । ४०१ । ४०२ । ४०३ । ४०४ । ४०५ । ४०६ । ४०७ । ४०८ । ४०९ । ४१० । ४११ । ४१२ । ४१३ । ४१४ । ४१५ । ४१६ । ४१७ । ४१८ । ४१९ । ४२० । ४२१ । ४२२ । ४२३ । ४२४ । ४२५ । ४२६ । ४२७ । ४२८ । ४२९ । ४३० । ४३१ । ४३२ । ४३३ । ४३४ । ४३५ । ४३६ । ४३७ । ४३८ । ४३९ । ४४० । ४४१ । ४४२ । ४४३ । ४४४ । ४४५ । ४४६ । ४४७ । ४४८ । ४४९ । ४५० । ४५१ । ४५२ । ४५३ । ४५४ । ४५५ । ४५६ । ४५७ । ४५८ । ४५९ । ४६० । ४६१ । ४६२ । ४६३ । ४६४ । ४६५ । ४६६ । ४६७ । ४६८ । ४६९ । ४७० । ४७१ । ४७२ । ४७३ । ४७४ । ४७५ । ४७६ । ४७७ । ४७८ । ४७९ । ४८० । ४८१ । ४८२ । ४८३ । ४८४ । ४८५ । ४८६ । ४८७ । ४८८ । ४८९ । ४९० । ४९१ । ४९२ । ४९३ । ४९४ । ४९५ । ४९६ । ४९७ । ४९८ । ४९९ । ५०० । ५०१ । ५०२ । ५०३ । ५०४ । ५०५ । ५०६ । ५०७ । ५०८ । ५०९ । ५१० । ५११ । ५१२ । ५१३ । ५१४ । ५१५ । ५१६ । ५१७ । ५१८ । ५१९ । ५२० । ५२१ । ५२२ । ५२३ । ५२४ । ५२५ । ५२६ । ५२७ । ५२८ । ५२९ । ५३० । ५३१ । ५३२ । ५३३ । ५३४ । ५३५ । ५३६ । ५३७ । ५३८ । ५३९ । ५४० । ५४१ । ५४२ । ५४३ । ५४४ । ५४५ । ५४६ । ५४७ । ५४८ । ५४९ । ५५० । ५५१ । ५५२ । ५५३ । ५५४ । ५५५ । ५५६ । ५५७ । ५५८ । ५५९ । ५६० । ५६१ । ५६२ । ५६३ । ५६४ । ५६५ । ५६६ । ५६७ । ५६८ । ५६९ । ५७० । ५७१ । ५७२ । ५७३ । ५७४ । ५७५ । ५७६ । ५७७ । ५७८ । ५७९ । ५८० । ५८१ । ५८२ । ५८३ । ५८४ । ५८५ । ५८६ । ५८७ । ५८८ । ५८९ । ५९० । ५९१ । ५९२ । ५९३ । ५९४ । ५९५ । ५९६ । ५९७ । ५९८ । ५९९ । ६०० । ६०१ । ६०२ । ६०३ । ६०४ । ६०५ । ६०६ । ६०७ । ६०८ । ६०९ । ६१० । ६११ । ६१२ । ६१३ । ६१४ । ६१५ । ६१६ । ६१७ । ६१८ । ६१९ । ६२० । ६२१ । ६२२ । ६२३ । ६२४ । ६२५ । ६२६ । ६२७ । ६२८ । ६२९ । ६३० । ६३१ । ६३२ । ६३३ । ६३४ । ६३५ । ६३६ । ६३७ । ६३८ । ६३९ । ६४० । ६४१ । ६४२ । ६४३ । ६४४ । ६४५ । ६४६ । ६४७ । ६४८ । ६४९ । ६५० । ६५१ । ६५२ । ६५३ । ६५४ । ६५५ । ६५६ । ६५७ । ६५८ । ६५९ । ६६० । ६६१ । ६६२ । ६६३ । ६६४ । ६६५ । ६६६ । ६६७ । ६६८ । ६६९ । ६७० । ६७१ । ६७२ । ६७३ । ६७४ । ६७५ । ६७६ । ६७७ । ६७८ । ६७९ । ६८० । ६८१ । ६८२ । ६८३ । ६८४ । ६८५ । ६८६ । ६८७ । ६८८ । ६८९ । ६९० । ६९१ । ६९२ । ६९३ । ६९४ । ६९५ । ६९६ । ६९७ । ६९८ । ६९९ । ७०० । ७०१ । ७०२ । ७०३ । ७०४ । ७०५ । ७०६ । ७०७ । ७०८ । ७०९ । ७१० । ७११ । ७१२ । ७१३ । ७१४ । ७१५ । ७१६ । ७१७ । ७१८ । ७१९ । ७२० । ७२१ । ७२२ । ७२३ । ७२४ । ७२५ । ७२६ । ७२७ । ७२८ । ७२९ । ७३० । ७३१ । ७३२ । ७३३ । ७३४ । ७३५ । ७३६ । ७३७ । ७३८ । ७३९ । ७४० । ७४१ । ७४२ । ७४३ । ७४४ । ७४५ । ७४६ । ७४७ । ७४८ । ७४९ । ७५० । ७५१ । ७५२ । ७५३ । ७५४ । ७५५ । ७५६ । ७५७ । ७५८ । ७५९ । ७६० । ७६१ । ७६२ । ७६३ । ७६४ । ७६५ । ७६६ । ७६७ । ७६८ । ७६९ । ७७० । ७७१ । ७७२ । ७७३ । ७७४ । ७७५ । ७७६ । ७७७ । ७७८ । ७७९ । ७८० । ७८१ । ७८२ । ७८३ । ७८४ । ७८५ । ७८६ । ७८७ । ७८८ । ७८९ । ७९० । ७९१ । ७९२ । ७९३ । ७९४ । ७९५ । ७९६ । ७९७ । ७९८ । ७९९ । ८०० । ८०१ । ८०२ । ८०३ । ८०४ । ८०५ । ८०६ । ८०७ । ८०८ । ८०९ । ८१० । ८११ । ८१२ । ८१३ । ८१४ । ८१५ । ८१६ । ८१७ । ८१८ । ८१९ । ८२० । ८२१ । ८२२ । ८२३ । ८२४ । ८२५ । ८२६ । ८२७ । ८२८ । ८२९ । ८३० । ८३१ । ८३२ । ८३३ । ८३४ । ८३५ । ८३६ । ८३७ । ८३८ । ८३९ । ८४० । ८४१ । ८४२ । ८४३ । ८४४ । ८४५ । ८४६ । ८४७ । ८४८ । ८४९ । ८५० । ८५१ । ८५२ । ८५३ । ८५४ । ८५५ । ८५६ । ८५७ । ८५८ । ८५९ । ८६० । ८६१ । ८६२ । ८६३ । ८६४ । ८६५ । ८६६ । ८६७ । ८६८ । ८६९ । ८७० । ८७१ । ८७२ । ८७३ । ८७४ । ८७५ । ८७६ । ८७७ । ८७८ । ८७९ । ८८० । ८८१ । ८८२ । ८८३ । ८८४ । ८८५ । ८८६ । ८८७ । ८८८ । ८८९ । ८९० । ८९१ । ८९२ । ८९३ । ८९४ । ८९५ । ८९६ । ८९७ । ८९८ । ८९९ । ९०० । ९०१ । ९०२ । ९०३ । ९०४ । ९०५ । ९०६ । ९०७ । ९०८ । ९०९ । ९१० । ९११ । ९१२ । ९१३ । ९१४ । ९१५ । ९१६ । ९१७ । ९१८ । ९१९ । ९२० । ९२१ । ९२२ । ९२३ । ९२४ । ९२५ । ९२६ । ९२७ । ९२८ । ९२९ । ९३० । ९३१ । ९३२ । ९३३ । ९३४ । ९३५ । ९३६ । ९३७ । ९३८ । ९३९ । ९४० । ९४१ । ९४२ । ९४३ । ९४४ । ९४५ । ९४६ । ९४७ । ९४८ । ९४९ । ९५० । ९५१ । ९५२ । ९५३ । ९५४ । ९५५ । ९५६ । ९५७ । ९५८ । ९५९ । ९६० । ९६१ । ९६२ । ९६३ । ९६४ । ९६५ । ९६६ । ९६७ । ९६८ । ९६९ । ९७० । ९७१ । ९७२ । ९७३ । ९७४ । ९७५ । ९७६ । ९७७ । ९७८ । ९७९ । ९८० । ९८१ । ९८२ । ९८३ । ९८४ । ९८५ । ९८६ । ९८७ । ९८८ । ९८९ । ९९० । ९९१ । ९९२ । ९९३ । ९९४ । ९९५ । ९९६ । ९९७ । ९९८ । ९९९ । १००० । १००१ । १००२ । १००३ । १००४ । १००५ । १००६ । १००७ । १००८ । १००९ । १०१० । १०११ । १०१२ । १०१३ । १०१४ । १०१५ । १०१६ । १०१७ । १०१८ । १०१९ । १०२० । १०२१ । १०२२ । १०२३ । १०२४ । १०२५ । १०२६ । १०२७ । १०२८ । १०२९ । १०३० । १०३१ । १०३२ । १०३३ । १०३४ । १०३५ । १०३६ । १०३७ । १०३८ । १०३९ । १०४० । १०४१ । १०४२ । १०४३ । १०४४ । १०४५ । १०४६ । १०४७ । १०४८ । १०४९ । १०५० । १०५१ । १०५२ । १०५३ । १०५४ । १०५५ । १०५६ । १०५७ । १०५८ । १०५९ । १०६० । १०६१ । १०६२ । १०६३ । १०६४ । १०६५ । १०६६ । १०६७ । १०६८ । १०६९ । १०७० । १०७१ । १०७२ । १०७३ । १०७४ । १०७५ ।

॥१०६॥

४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१

२१ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावदीपे षष्ठ्यवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥ गार्हस्थ्यं गृहस्थयोग्यं १।२।३।४।५।६ बालिकर्मवैश्वदेवः तत्र प्रागग्रमेव ग्राह्यं ७।८।९
 एतत्ते भरतश्रेष्ठमया कात्स्न्येन कीर्तितम् ॥ छत्रोपानहदानस्य फलं भरतसत्तम २२ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशास० दानधर्मे छत्रोपानहदा
 नप्रशंसानाम षष्ठ्यवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥ ॥ ध ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ गार्हस्थ्यं धर्ममाखिलं प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ ऋद्धिमाप्नोति किं कृत्वा मनुष्य इह पार्थिव १
 ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्र ते वर्तयिष्यामि पुरातनं जनाधिप ॥ वासुदेवस्य संवादं पृथिव्याश्चैव भारत २ संस्तुत्य पृथिवीं देवीं वासुदेवः प्रतापवान् ॥ पप्रच्छ भरतश्रेष्ठ
 मां त्वं यत्पृच्छसेऽद्य वै ३ ॥ वासुदेव उवाच ॥ गार्हस्थ्यं धर्ममाश्रित्य मया वामाद्विधेन वा ॥ किमवश्यं धरे कार्यं किं वा कृत्वा कृतं भवेत् ४ ॥ पृथिव्युवाच ॥ ऋषयः
 पितरो देवामनुष्याश्चैव माधव ॥ इज्याश्चैवार्चनीयाश्च यथाचैव निबोध मे ५ सदा यज्ञेन देवाश्च सदाऽऽतिथ्येन मानुषाः ॥ छंदतश्च यथानित्यमर्हान् भुंजीतानि
 त्यशः ६ तेन द्यूषिगणाः प्रीता भवंति मधुसूदन ॥ नित्यमग्निं परिचरेद्भुक्त्वा बालिकर्म च ७ कुर्यात्तथैव देवा वै प्रीयंते मधुसूदन ॥ कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन च
 ८ पयोमूलफलैर्वापि पितृणां प्रीतिमाहरन् ॥ सिद्धान्नाद्वैश्वदेवं वै कुर्यादग्नौ यथाविधि ९ आग्नीषोमं वैश्वदेवं धान्वंतर्त्य मनंतरम् ॥ प्रजानां पतये चैव पृथग्धोमो वि
 धीयते १० तथैव चानुपूर्वेण बालिकर्म प्रयोजयेत् ॥ दक्षिणायां यमायेति प्रतीच्यां वरुणाय च ११ सोमाय चाप्युदीच्यां वै वास्तुमध्ये प्रजापतेः ॥ धन्वंतरेः प्रागु
 दीच्यां प्राच्यां शक्राय माधव १२ मनुष्येभ्य इति प्राहुर्बलिं द्वारि गृहस्थे वै ॥ मरुद्भ्यो देवतेभ्यश्च बलिमंतर्हरेहरेत् १३ तथैव विश्वेदेवेभ्यो बलिमाकाशतो हरेत् ॥
 निशाचरेभ्यो भूतेभ्यो बलिं नक्तं तथा हरेत् १४ एवं कृत्वा बलिं सम्यग्दद्याद्दक्षिणां द्विजाय वै ॥ अलाभे ब्राह्मणस्याग्रावग्रमुद्धृत्य निक्षिपेत् १५ यदा श्राद्धं पितृभ्योऽपि
 दातुमिच्छेत् मानवः ॥ तदा पश्चात्प्रकुर्वीत निवृत्तेश्राद्धकर्मणि १६ पितृन्संतर्पयित्वा तु बलिं कुर्याद्विधानतः ॥ वैश्वदेवं ततः कुर्यात्पश्चाद्ब्राह्मणवाचनम् १७ ततो
 ज्ञेन विशेषेण भोजयेदतिथीनपि ॥ अर्चापूर्वमहाराज ततः प्रीणातिमानवान् १८ अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ आचार्यस्य पितुश्चैव सख्युरा
 सस्य चातिथेः १९ इदमस्ति गृहे मह्यमिति नित्यं निवेदयेत् ॥ ते यद्देयुस्तत्कुर्यादिति धर्मो विधीयते २० गृहस्थः पुरुषः कृष्णशिष्टाशीच सदा भवेत् ॥ राजर्त्विजं
 स्नातकं च गुरुं श्वशुरमेव च २१ अर्चयेन्मधुपर्केण परिसंवत्सरोषितान् ॥ श्वभ्यश्च श्वपचेः २२ श्वयोभ्यश्चापेऽपि २३ वैश्वदेवं हि नामैतत्सायं प्रातर्विधीयते ॥ एतां
 स्तुधर्मान् गार्हस्थ्यान्यः कुर्यादनसूयकः ॥ सहर्षिवरान् प्राप्य प्रेत्य लोके महीयते २४ ॥ भीष्म उवाच ॥ इति भूमेर्वचः श्रुत्वा वासुदेवः प्रतापवान् ॥ तथा चकार स
 ततं त्वमप्येवं सदाऽऽचर २४ एतद्गृहस्थधर्मं त्वं चेष्टमानो जनाधिप ॥ इह लोके यः श्राद्धं प्रोक्ष्य स्वर्गमवाप्स्यसि २५ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आ
 नुशास० दानधर्मे बलिदानविधिर्नाम सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥ ॥ ध ॥ १०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८
 १९।२०।२१।२२।२३।२४।२५ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावदीपे षष्ठ्यवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥ ॥ ध ॥

आलोकेति १।२।३।४।५।६ स्तामभवता ७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५ तपःवर्णाश्रमधर्मः धर्मोदयादिः ब्रीहिलताः ओषधयोर्वीह्यादयः १६।१७।१८

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आलोकदानं नामैतत्कीदृशं भरतर्षभ ॥ कथमेतत्समुत्पन्नं फलं वा तद्ब्रवीहि मे १ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनम्
 मनोः प्रजापतेर्वादं सुवर्णस्य च भारत २ तपस्वीकश्चिदभवत्सुवर्णो नाम भारत ॥ वर्णतो हेमवर्णः स सुवर्ण इति प्रथमे ३ कुलशीलगुणोपेतः स्वाध्याये च परंगतः ॥
 बहून्सुवंशप्रभवान्समतीतः स्वकैर्गुणैः ४ सकदाचिन्मनुं विप्रो ददर्शोपसर्प च ॥ कुशलप्रश्नमन्योन्धतौ चोभौ तत्र चक्रतुः ५ ततस्तौ सत्यसंकल्पौ मेरौकांचन
 पर्वते ॥ रमणीयो शिलापृष्ठे सहितौ सन्यषीदताम् ६ तत्र तौ कथयंतौ स्तौ कथानानाविधाऽश्रयाः ॥ ब्रह्मर्षिदेवदैत्यानां पुराणानां महात्मनाम् ७ सुवर्णस्त्वब्रवी
 द्वाक्यं मनुं स्वायं भुवं प्राति ॥ हितार्थं सर्वभूतानां प्रश्रमेव कुमर्हसि ८ सुमनोभिर्यदि ज्यंते देवतानि प्रजेश्वर ॥ किमेतत्कथमुत्पन्नं फलं योगं च शंसमे ९ ॥ मनु उवाच ॥
 अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनम् ॥ शुक्रस्य च बले चैव संवादं वै महात्मनोः १० बले वै रोचनस्येह त्रैलोक्यमनुशासतः ॥ समीपमाजगामाशुशुक्रो भृगुकुलो
 द्वहः ११ तमर्घ्यादिभिरभ्यर्च्य भार्गवं सोऽसुराधिपः ॥ निषसादा सने पश्चाद्विधिवद्भूरिदक्षिणः १२ कथेयमभवत्तत्र त्वया यापरिकीर्तिता ॥ सुमनो धूपदीपानां सं
 प्रदाने फलं प्राति १३ ततः पप्रच्छ दैत्यैः कवींद्रं प्रश्नमुत्तमम् १४ ॥ बलिरुवाच ॥ सुमनो धूपदीपानां किं फलं ब्रह्मवित्तम् ॥ प्रदानस्य द्विजश्रेष्ठ तद्भवान्वक्तुमर्हति
 १५ ॥ शुक्र उवाच ॥ तपःपूर्वसमुत्पन्नं धर्मस्तस्मादनंतरम् ॥ एतस्मिन्नंतरे चैव वीरुदोषघ्न एव च १६ सोमस्यात्मा च बहुधा संभूतः पृथिवीतले ॥ अमृतं च
 विषं चैव ये चान्येतुल्यजातयः १७ अमृतं मनसः प्रीतिं सद्यस्तृप्तिं ददाति च ॥ मनोऽग्लपयते तीव्रं विषं गंधेन सर्वशः १८ अमृतं मंगलं विद्धि महद्विषमं मंगलम् ॥
 ओषधो ह्यमृतं सर्वा विषं तेजोऽग्निसंभवम् १९ मनो ह्लादयते यस्माच्छ्रियं चापि दधाति च ॥ तस्मात्सुमनसः प्रोक्तानरैः सुकृतकर्मभिः २० देवताभ्यः सुमनसो यो
 ददाति नरः शुचिः ॥ तस्य तु प्यंति वै देवास्तुष्टाः पुष्टिददत्यपि २१ यं यमुद्दिश्य दीयेरन्देवं सुमनसः प्रभोः ॥ मंगलार्थं स तेनास्य प्रीतो भवति दैत्यप २२ ज्ञेयास्तू
 ग्राश्च सौम्याश्च ते जस्विन्यश्च ताः पृथक् ॥ ओषधो बहुवीर्या हि बहुरूपास्तथैव च २३ यज्ञियानां च वृक्षाणामयज्ञीयानि बोध मे ॥ आसुराणि च माल्यानि देवते
 भ्यो हितानि च २४ रक्षसासुराणां च यक्षाणां च तथा प्रियाः ॥ मनुष्याणां पितॄणां च कांतायास्त्वनुपूर्वशः २५ वन्याग्राम्याश्च हतथा कृष्टोत्ताः पर्वताश्रयाः ॥
 अकंटकाः कंटकिनो गंधरूपरसान्विताः २६ द्विविधो हि स्मृतो गंधदृष्टोऽनिष्टश्च पुष्पजः ॥ इष्टगंधानि देवानां पुष्पाणि तिविभावय २७ अकंटकानां वृक्षाणां श्वेत
 प्रायाश्च वर्णतः ॥ तेषां पुष्पाणि देवानां मिष्टानि सततं प्रभो २८ जलजानि च माल्यानि पद्मादीनि च यानि वै ॥ गंधर्वनागयक्षेभ्यस्तानि दद्याद्विचक्षणः २९ ओ
 षध्यो रक्तपुष्पाश्च कटुकाः कंटकान्विताः ॥ शत्रूणामभिचारार्थं माथर्वेणुनिदर्शिताः ३०

३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ निर्यासाः गुग्गुलुप्रभृतयः सारिणः काष्ठाभिसंयोगाग्निः सरंतः कृत्रिमाः अष्टगंधादयः ३९ । ४० । ४१ फाणिताश्च ते आसेवेनतीव्रगंधेन संयुक्ताः दे
वदारुप्रभृतयस्तैः पाठांतरे फालिता विकसिता मल्लिकादयस्ता सारिणैर्मकरंदैः गंधरससंयुक्ते रारवैः ४२ सद्यस्तुष्टिकरोगं वदति शेषः वेहारिका विहारमात्रोपयुक्ताः ४३ । ४४ । ४५ ज्योतिर्दीपादि
तोक्षगवीर्यास्तुभूतानां दुरालभाः सकंठकाः ॥ रक्तभूयिष्ठवर्णाश्च रुष्णाश्चैवोपहारयेत् ३१ मनोहृदयनंदिन्यो विशेषमधुराश्चयाः ॥ चारुरूपाः सुमनसो मानुषा
णां स्मृता विभो ३२ न तुश्मशानसंभूता देवतायतनोद्भवाः ॥ सत्रयेत्पुष्टियुक्तेषु विवाहेषु रहः सुच ३३ गिरिसानुरुहाः सौम्या देवानामुपपादयेत् ॥ प्रोक्षिताऽभ्यु
क्षिताः सौम्या यथा योग्यं यथा स्मृति ३४ गंधेन देवास्तुष्यंति दर्शनाद्यक्षराक्षसाः ॥ नागाः समुपभोगेन त्रिभिरेतैस्तु मानुषाः ३५ सद्यः प्रीणाति देवान्वैते प्रीता
भावयंत्युत ॥ संकल्पसिद्धामर्त्यानामीप्सितैश्च मनोरमैः ३६ प्रीताः प्रीणंति सततं मानिता मानयंति च ॥ अवज्ञाता वधूताश्च निर्दहंत्यधमात्रान् ३७ अत ऊ
र्ध्वं प्रवक्ष्यामि धूपदानविधेः फलम् ॥ धूपांश्च विविधान् साधूनसाधूंश्च निबोधमे ३८ निर्यासाः सारिणश्चैव कृत्रिमाश्चैव तत्रयः ॥ इष्टोऽनिष्टो भवेद्गंधस्तन्मोविस्तर
शः शृणु ३९ निर्यासाः सल्लकी वज्र्या देवानां दयिताऽस्तुते ॥ गुग्गुलुः प्रवरस्तेषां सर्वेषामिति निश्चयः ४० अगुरुः सारिणां श्रेष्ठो यक्षराक्षसभोगिनाम् ॥ दैत्यानां
सल्लकी यश्च कांक्षितो यश्च तद्विधः ४१ अथ सर्जरसादीनां गंधैः पार्थिवदारवैः ॥ फाणितासवसंयुक्तैर्मनुष्याणां विधीयते ४२ देवदानवभूतानां सद्यस्तुष्टिकरः
स्मृतः ॥ येऽन्ये वेहारिकास्तत्र मानुषाणामिति स्मृताः ४३ य एवोक्ताः सुमनसां प्रदाने गुणहेतवः ॥ धूपेष्वपि परिज्ञेयास्त एव प्रीतिवर्धनाः ४४ दीपदाने प्रव
क्ष्यामि फलयोगमनुत्तमम् ॥ यथा येन यदा चैव प्रदेयाया दृशाश्च ते ४५ ज्योतिस्तेजः प्रकाशं वाऽप्यूर्ध्वं गच्छादपि वर्ण्यते ॥ प्रदानं तेजसां तस्मात्तेजो वर्धयते नृणाम् ४६
अंधंतमस्तमिच्छं च दक्षिणायनमेव च ॥ उत्तरायणमेतस्माज्ज्योतिर्दानं प्रशस्यते ४७ यस्मादूर्ध्वं गते तु तमसश्चैव भेषजम् ॥ तस्मादूर्ध्वं गते दाता भवेदत्रेति निश्चयः
४८ देवास्तेजस्विनो यस्मात्प्रभावंतः प्रकाशकाः ॥ तामसाराक्षसाश्चैव तस्मादीपः प्रदीयते ४९ आलोकदानाच्च क्षुप्मान् प्रभायुक्तो भवेन्नरः ॥ तान्दत्त्वानोपहिंसेत न
हरेन्नोपनाशयेत् ५० दीपहर्ता भवेदंधस्तमोगतिरसुप्रभः ॥ दीपप्रदः स्वर्गलोके दीपमालेव राजते ५१ हविषा प्रथमः कल्पो द्वितीयश्चौषधीरसैः ॥ वसामेदो स्थि
निर्यासैर्न कार्यः पुष्टिमिच्छता ५२ गिरिप्रपाते गहने चैत्यस्थाने च तुष्पथे ॥ दीपदानं भवेन्नित्यं यद्दृच्छेद्भूतिमात्मनः ५३ कुलोद्योतो विशुद्धात्मा प्रकाशत्वं च गच्छति
ज्योतिषां चैव सालोक्यं दीपदातानरः सदा ५४ बलिकर्म सुवक्ष्यामि गुणान्कर्मफलोदयान् ॥ देवयक्षोरगमृणां भूतानामथ रक्षसाम् ५५ येषां नाग्रभुजो विप्रा देवता
तिथिबालकाः ॥ राक्षसानेव तान्विद्धि निर्विशंकानमंगलान् ५६ तस्मादग्रं प्रयच्छेत्तदेवेभ्यः प्रतिपूजितम् ॥ शिरसा प्रयतश्चापि हरेद्बलिमतं द्रितः ५७

तेजः कातिः प्रकाशः कीर्तिः ४६ तमिस्त्रमंधकारः अंधंतमो नाम नरकरूपं तथा दक्षिणायनमप्यंधंतमप्येव अत उत्तरायणे रात्रौ तमोनाशकं ज्योतिर्देयं नरकनिवृत्त्यर्थं ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१
हविषा घृतेन औषधीरसैः तिलसर्षपादिस्नेहैः वसामेदो स्थीनि प्राण्य वयवास्तेषां निर्यासाः स्नेहाः वसादयः पृथग्वानिर्यासात् ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७

५८ । ५९ । ६० लाजोल्लापिकभूषिताः उष्णपिक उपरिलापनं ५१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥ ॥॥

गृह्णांति देवतानित्यमाशंसंति सदा गृहान् ॥ बाह्याश्वागंतवो येऽन्ये यक्षराक्षसपन्नगाः ५८ इतो दत्तेन जीवंति देवताः पितरस्तथा ॥ ते प्रीताः प्रीणयंत्येन मायुषायश
साधनैः ५९ बलयः सह पुष्पैस्तु देवानामुपहारयेत् ॥ दधिदुग्धमयाः पुण्याः सुगंधाः प्रियदर्शनाः ६० कार्या रुधिरमांसादद्या बलयो यक्षराक्षसाम् ॥ सुरासवपुरस्का
रालाजोल्लापिकभूषिताः ६१ नागानां दयितानित्यं पद्मोत्पलविमिश्रिताः ॥ तिलान्गुडसुसंपन्नान् भूतानामुपहारयेत् ६२ अग्रदाताऽग्रभोगी स्याद्बलवीर्यसम
न्वितः ॥ तस्मादग्रं प्रयच्छेत्तदेवेभ्यः प्रतिपूजितम् ६३ ज्वलंत्यहरहो वैश्मयाश्वास्य गृहदेवताः ॥ ताः पूज्या भूतिका मेन प्रसृताग्रप्रदायिना ६४ इत्येतदसुरेन्द्राय
काव्यः प्रोवाच भार्गवः ॥ सुवर्णायमनुः प्राह सुवर्णो नारदाय च ६५ नारदोऽपि मयि प्राह गुणानेतान्महाद्युते ॥ त्वमप्येतद्विदित्वेह सर्वमाचर पुत्रक ६६ ॥ इति श्री
महाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिर्के ० दानधर्मे सुवर्णमनुसंवादीनामाष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥ ॥ ध ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ श्रुतं मे भरत
श्रेष्ठ पुष्पधूपप्रदायिनाम् ॥ फलंबलिविधाने चतस्र्यो वक्तुमर्हसि १ धूपप्रदानस्य फलं प्रदीपस्य तथैव च ॥ बलयश्च किमर्थं वैक्षिप्यंते गृहमेधिभिः २ ॥ भीष्म उवाच ॥
अत्राप्युदाहरंतीममिति हासं पुरातनम् ॥ नहुषस्य च संवादमगस्त्यस्य सृगोस्तथा ३ नहुषो हि महाराज राजर्षिः सुमहातपाः ॥ देवराज्यमनुप्राप्तः सुकृतेन हकर्मणा
४ तत्रापि प्रयतो राजन्नहुषस्त्रिदिवे वसन् ॥ मानुषीश्चैव दिव्याश्च कुर्वाणो विविधाः क्रियाः ५ मानुष्यस्तत्र सर्वाः स्मक्रियास्तस्य महात्मनः ॥ प्रवृत्तास्त्रिदिवे राज
न्दिव्याश्चैव सनातनाः ६ अग्निकार्याणि समिधः कुशाः सुमनसस्तथा ॥ बलयश्चात्र लाजाभिर्धूपनं दीपकर्म च ७ सर्वतस्तस्य गृहे राज्ञः प्रावर्तत महात्मनः ॥ जपयज्ञा
न्मनोयज्ञांस्त्रिदिवेऽपि चकार सः ८ देवानभ्यर्चय च्चापि विधिवत्सुरेश्वरः ॥ सर्वानेव यथान्यायं यथा पूर्वमरिंदम ९ अथैद्रोऽहमिति ज्ञात्वा अहंकारं समाविशत् ॥
सर्वाश्चैव क्रियास्तस्य पर्यर्हयंत भूपतेः १० सकृष्णान्वाहयामास वरदानमदान्वितः ॥ परिहीनक्रीयश्चैव दुर्बलत्वमुपेयवान् ११ तस्य वाहयतः कालो मुनिमुख्या
स्तपोधनान् ॥ अहंकाराभिभूतस्य सुमहानभ्यवर्तत १२ अथ पर्यायशः सर्वान्वाहनायोपचक्रमे ॥ पर्यायश्चाप्यगस्त्यस्य समपद्यत भारत १३ अथागत्य महाते
जा भृगुर्ब्रह्मविदां वरः ॥ अगस्त्यमाश्रमस्थं वै समुपेत्येदमब्रवीत् १४ एवं वयमसत्कारं देवेन्द्रस्यास्य दुर्मतेः ॥ नहुषस्य किमर्थं वैमर्षयाममहामुने १५ ॥ अगस्त्य उवाच ॥
कथमेवमया शक्यः शृणुयस्य महामुने ॥ वरदेन वरोदतो भवतो विदितश्च सः १६ यो मे दृष्टिपथं गच्छेत्स मे वश्यो भवेदिति ॥ इत्यनेन वरं देवो याचितो गच्छता दिवम्
१७ एवं न दग्धः समयाभवता च न संशयः ॥ अन्येनाप्यपि मुख्येन न दग्धो न च पातितः १८

१९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतभावादीये नवनवतितमोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ कथमिति ॥ १। २

अमृतं चैव पानाय दत्तमस्मै पुराविभो ॥ महात्मना तदर्थं चनास्माभिर्विनिपात्यते १९ प्रायच्छतवरं देवः प्रजानां दुःखकारणम् ॥ द्विजेष्वधर्मयुक्तानि स करोति नरा
धमः २० तत्र यत्प्राप्तकालं नस्तद्ब्रह्मिदं तावत् ॥ भवांश्चापि यथा ब्रूयात्तत्कर्ताऽस्मिन् संशयः २१ ॥ भृगुरुवाच ॥ ॥ पितामहं नियोगेन मवंतं सोऽहमागतः ॥
प्रतिकर्तुं बलवति नहुषे देवमोहिते २२ अद्य हित्वा सुदुर्बुद्धीरथे योक्ष्यति देवराट् ॥ अद्यैनमहमुद्धृतं करिष्येऽनिद्रमोजसा २३ अद्येन्द्रं स्थापयिष्यामि पश्यतस्ते शत
क्रतुम् ॥ संचाल्य पापकर्माणैर्द्रातस्थानात्सुदुर्मतिम् २४ अद्य चासौ कुर्वेदं द्रस्त्वा पदार्थं यिष्यति ॥ देवोपहतचित्तत्वादात्मना शायमं दधीः २५ व्युक्रांतधर्म
तमहं वर्षणामर्षितो भृशम् ॥ अहिर्भवस्वेति रुषांश्च पश्ये पापं द्विजदुहम् २६ तत एनं सुदुर्बुद्धिं धिक्शब्दाभिहतत्विषम् ॥ धरण्यां पातयिष्यामि पश्यतस्ते महासुने
२७ नहुषं पापकर्माणैश्चर्य बलमोहितम् ॥ यथा च रोचते तुभ्यं तथा कर्ताऽस्म्यहं सुने २८ एवमुक्तस्तु भृगुणामैत्रावरुणिरव्ययः ॥ अगस्त्यः परमप्रीतो बभूव विग
तज्वरः २९ ॥ इति श्रीमहाभारते अनु० आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मे अगस्त्यभृगुसंवादो नाम नवनवतितमोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥
कथं वै स विपन्नश्च कथं वै पातितो भुवि ॥ कथंचानिद्रतां प्राप्तस्तद्ब्रवान्वक्तुमर्हति १ ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ एवं तयोः संवदतोः क्रियास्तस्य महात्मनः ॥ सर्वा एव
प्रवर्तते यादिव्यायाश्च मानुषीः २ तथैव दीपदानानि सर्वोपकरणानि वै ॥ बलिकर्म च यच्चान्यद्वत्सकाश्च पृथग्विधाः ३ सर्वे तस्य समुत्पन्ना देवेन्द्रस्य महात्मनः ॥ देव
लोकेऽल्लोके च सदा चारा बुधाः स्मृताः ४ ते चेद्भवंति राजेन्द्र ऋद्धयंते गृहमेधिनः ॥ धूपप्रदानैर्दीपैश्च नमस्कारैस्तथैव च ५ यथा सिद्धस्य चान्नस्य ग्रहायाग्रं प्रदीयते ॥
बलयश्च गृहोद्देशे अतः प्रीयंति देवताः ६ यथा च गृहिणस्तोषो भवेद्देव बलिकर्मणि ॥ तथा शतगुणा प्रीतिर्देवतानां प्रजायते ७ एवं धूपप्रदानं च दीपदानं च साधवः ॥
प्रयच्छन्ति नमस्कारैर्युक्तमात्मगुणावहम् ८ स्नानेनाद्विश्चयत्कर्म क्रियते वै विपश्चिता ॥ नमस्कारप्रयुक्तेन तेन प्रीयंति देवताः ९ पितरश्च महाभागा ऋषयश्च तपो
धनाः ॥ गृह्याश्च देवताः सर्वाः प्रीयंते विधिनाऽर्चिताः १० इत्येतां बुद्धिमास्थाय नहुषः सनरेश्वरः ॥ सुरेन्द्रत्वं महत्प्राप्य कृतवाने तदद्भुतम् ११ कस्यचित्त्वथ काल
स्य भाग्यक्षय उपस्थिते ॥ सर्वमेतदवज्ञाय कृतवानिदमीदृशम् १२ ततः स परिहीणोऽभूत्सुरेन्द्रो बलदर्पितः ॥ धूपदीपोदकविधिं न यथावच्चकार ह १३ ततोऽस्य यज्ञ
विषयोरक्षोभिः पर्यवध्यत ॥ अथागस्त्यमृषिश्चेष्टवाहनाया जुहाव ह १४ दुतंसरस्वतीकूलात्स्मयन्निव महाबलः ॥ ततो भृगुर्महातेजामैत्रावरुणिमब्रवीत् १५ निमील्य
स्वनयने जटां यावद्विशामिते ॥ स्थाणुभूतस्य तस्याथ जटां प्राविशदच्युतः १६ भृगुः स सुमहातेजाः पातनाय नृपस्य च ॥ ततः स देवराट् प्राप्तस्तमृषिं वाहनाय वै १७

वत्सकाः पुत्रादेर्वापिकोत्सवाः । 'वत्सः पुत्रादिकोत्सवे' इति मेदिनी १ । ४ । ५ ग्रहाय नमतिष्ये ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७

१८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ पदाहतः पादेन हतवानसि २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१

ततोऽगस्त्यः सुरपतिं वाक्यमाह विशांपते ॥ योजयस्वेति मां क्षिप्रं च देशं वहामिते १८ यत्र वक्ष्यासि तत्र त्वानयिष्यामि सुराधिप ॥ इत्युक्तो नहुषस्तेन योजयामास
तं मुनिम् १९ भृगुस्तस्य जटां तस्थो बभूव ह पितो भृशम् ॥ नचापि दर्शनं तस्य चकार स भृगुस्तदा २० वरदानप्रभावज्ञो नहुषस्य महात्मनः ॥ ननु कोपतदाऽग
स्त्यो युक्तोऽपि नहुषेण वै २१ तंतुराजा प्रतोदेन चोदयामास भारत ॥ ननु कोपसधर्मात्मा ततः पादेन देवराट् २२ अगस्त्यस्य तदा कुद्धो वामेनाभ्यहनच्छिरः ॥
तस्मिन् शिरस्यभिहते स जटां तर्गतो भृगुः २३ शशाप बलवत्कुद्धो नहुषं पापचेतसम् ॥ यस्मात्पदाहतः क्रोधाच्छिरसीमं महासुनिम् २४ तस्मादाशुमर्ही गच्छ
सर्पो भूत्वा सुदुर्मते ॥ इत्युक्तः स तदा तेन सर्पो भूत्वा पपात ह २५ अदृष्टेनाथ भृगुणा भूतले भरतर्षभ ॥ भृगुं हियदिसोऽद्रक्ष्यन्नहुषः पृथिवीपते २६ न च शक्तोऽभविष्य
द्वैपातने तस्य तेजसा ॥ स तु तैस्तैः प्रदानैश्च तपोभिर्नियमैस्तथा २७ पतितोऽपि महाराज भूतले स्मृतिमान् भूत् ॥ प्रसादयामास भृगुं शापांतो मे भवेदिति २८
ततोऽगस्त्यः कृपाविष्टः प्रासादयत तं भृगुम् ॥ शापांतार्थं महाराज स च प्रादात्कृपान्वितः २९ ॥ भृगुरुवाच ॥ राजा युधिष्ठिरो नाम भविष्यति कुलोद्ग्रहः ॥ सत्त्वांमो
क्षयेतां शापादित्युक्तां स्तरधीयत ३० अगस्त्योऽपि महातेजाः कृत्वा कार्यं शतक्रतोः ॥ स्वमाश्रमपदं प्रायात्पूज्यमानो द्विजातिभिः ३१ नहुषोऽपि त्वयाराजं स्त
स्माच्छापात्समुद्धृतः ॥ जगाम ब्रह्मभवनं पश्यतस्ते जनाधिप ३२ तदा स पातयित्वा तं नहुषं भूतले भृगुः ॥ जगाम ब्रह्मभवनं ब्रह्मणे च न्यवेदयत् ३३ ततः शक्रं समा
नाय्य देवानाह पितामहः ॥ वरदानान्मम सुरानहुषो राज्यमाप्तवान् ३४ स चागस्त्येन कुद्धेन भ्रंशितो भूतलंगतः ॥ न च शक्यं विनाराज्ञा सुरावर्तयितुं कचिद् ३५
तस्मादयं पुनः शक्रो देवराज्येऽभिषिच्यताम् ॥ एवं संभाषमाणं तु देवाः पार्थ पितामहम् ३६ एवमस्त्वितिसंहृष्टाः प्रत्यूचुस्तं नराधिप ॥ सोऽभिषिक्तो भगवता देव
राज्ये च वासवः ३७ ब्रह्मणाराजशार्दूल यथा पूर्वं व्यरोचत ॥ एवमेतत्पुरावृत्तं नहुषस्य व्यतिक्रमात् ३८ स च तैरेव संसिद्धो नहुषः कर्मभिः पुनः ॥ तस्मादीपाः प्रदा
तव्याः सायं वै गृहमेधिभिः ३९ दिव्यं च क्षुरवाप्रोति प्रेत्य दीपस्य दायकः ॥ पूर्णचंद्रप्रतीकाशादीपदाश्च भवंत्युत ४० यावदक्षिणिमेषाणि ज्वलंते तावतीः समाः ॥
रूपवान्बलवांश्चापिनरो भवति दीपदः ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि अगस्त्यभृगुसंवादो नाम शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ब्राह्मणस्वानिये मंदाहरंति भरतर्षभ ॥ नृशंसकारिणो मूढाः क्रते गच्छन्ति मानवाः १ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरात
नम् ॥ चांडालस्य च संवादं क्षत्रबंधोश्च भारत २ ॥ राजन्य उवाच ॥ वृद्धरूपोऽसि चांडालबालवच्च विचेष्टसे ॥ श्वखराणां राजः सेवी कस्मादुद्विजसे गवाम् ३

॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतभावादीये शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ब्राह्मणस्वानिती १ । २ रजःसेवी राजो गृह्णतिः ३

गोरजसागोपरागेण यथापुष्पस्यपरागोरजःकणस्तदादोलनेपरितःप्रसर्पति एवं प्रचलंत्याधेनोरुधसःसकाशात्प्रसरंत्यःक्षीरविषुषोऽत्रपरागपर्यायेणरजःपदेनोच्यते । तथाचमेदिनी 'रजःक्षीरं गुणां तरे ॥ आर्तवेचपरागेचरेणुमात्रेचदृश्यते' इति ध्वस्तं व्यासं शरीरमिति शेषः विष्णुमात्रेणापि ब्रह्मस्वेन देहस्त्रिगुणत्वं माभूदिति भावः ४ हियतीनां गोप्रेकेन चिद्राज्ञाहियमाणानां रजःक्षीरं कर्तृमार्गं स्थवलीरूपं सोममुत्सृज्यमासनाशितवत् ५ । ६ तत्रगोहर्तृणां पुरे ७ ताहतागावोविधुन्वती स्वस्वस्वामिबन्धवियोगात्प्राशरीरं कर्पयंत्यः परैः पीतेन स्वपयसातेषां पुत्रपौत्रान्नदंपती च जन्तुः सद्यो

साधुभिर्गर्हितं कर्म चांडालस्मविधीयते ॥ कस्माद्गोरजसाध्वस्तमपाकुंढे निषिचसि ४ ॥ चांडाल उवाच ॥ ब्राह्मणस्य गवां राजन् हियतीनां रजःपुरा ॥ सोममुद्धंस यामास तं सोमं येऽपि बन्दिजाः ५ दीक्षितश्च सराजाऽपि क्षिप्रं नरकमाविशत् ॥ सहैर्याजकैः सर्वैर्ब्रह्मस्वमुपजीव्यत ६ येऽपि तत्रापि बन्धीरं घृतं दधि च मानवाः ॥ ब्राह्मणाः सह राजन्याः सर्वे नरकमाविशन् ७ जघुस्ताः पयसा पुत्रांस्तथा पौत्रान्विधुन्वती ॥ पशून्नेषमाणाश्च साधुवृत्तेन दंपती ८ अहंतत्रावसं राजन् ब्रह्मचारी जि तेंद्रियः ॥ तासां मे रजसाध्वस्तं भैक्षमासीन्नराधिप ९ चांडालोऽहं बतोरजन्मुक्ता तदभवं नृप ॥ ब्रह्मस्वहारी च नृपः सोऽप्रतिष्ठांगतिं ययौ १० तस्माद्देववि प्रस्वं कदाचिदपि किंचन ॥ ब्रह्मस्वं रजसाध्वस्तं भुक्त्वा मां पश्ययादृशम् ११ तस्मात्सोमोऽप्यविक्रेयः पुरुषेण विपश्चिता ॥ विक्रयं त्विह सोमस्य गर्हयंति मनीषिणः १२ ये चैनं क्रीणते तात ये च विक्रीणते जनाः ॥ ते तु वै स्वतं प्राप्य रौरवं यांति सर्वशः १३ सोमं तु रजसाध्वस्तं विक्रीणन्विधिपूर्वकम् ॥ श्रोत्रियो वार्धुषा भूत्वा न चिरं स विनश्यति १४ नरकं त्रिशतं प्राप्य स्वविष्टा मुपजीवति ॥ श्वचर्यामभिमानं च सखि दारे च विष्टवम् १५ तुलयाधारयन् धर्ममभिमान्यति रिच्यते ॥ श्वानं वै पापिनं पश्य विवर्णं हरिणं कृशम् १६ अभिमानेन भूतानामिमां प्रतिमुपासतम् ॥ अहं वै विपुले तात कुले धनसमन्विते १७ अन्यस्मिन् जन्मनि विभोजान विज्ञानपारगः ॥ अभवं तत्र जानानो ह्येतान् दोषान्मदात्सदा १८ संरब्ध एव भूतानां पृष्ठमांसमभक्षयम् ॥ सोऽहं तेन च वृत्तेन भोजनेन च तेन वै १९ इमामवस्थां संप्राप्तः पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ आदीप्तमिव चैलांतं भ्रमरैरिव चार्दितम् २० धावमानं सुसंरब्धं पश्य मां रजसाऽन्वितम् ॥ स्वाध्यायैस्तु महत्पापं हरंति गृहमेधिनः २१ दानैः पृथग्विधैश्चापि यथा प्राहुर्मनीषिणः ॥ तथा पापकृतं विप्रमाश्रमस्थं महीपते २२ सर्वसंगविनिर्मुक्तं छंदां स्युत्तारयंत्युत ॥ अहं हि पापयो न्यां वै प्रसूतः क्षत्रियर्षभ ॥ निश्चयं नाधिगच्छामि कथं मुच्येयमित्युत २३ जातिस्मरत्वं च मम केनचित् पूर्वकर्मणा ॥ शुभेन येन मोक्षं वै प्राप्नुमिच्छाम्यहं नृप २४ त्वमिमं संप्रपन्नाय संशयं ब्रूहि पृच्छते ॥ चांडालत्वात्कथमहं मुच्येयमिति सत्तम २५ ॥ राजन् उवाच ॥ चांडालप्रतिजानी हियेन मोक्षमवाप्स्यसि ॥ ब्राह्मणार्थे त्यजन् प्राणान् गतिमिष्टामवाप्स्यसि २६

५ रूपायुषश्चक्रुः ८ तत्र देशे काले च ९ । १० । ११ प्रसंगात्सोमविक्रयं निंदति तस्मादिति १२ पुनर्ब्रह्मस्वसृष्टं १३ चिरं विनश्यतीति न अपि तु चिरं नरकवासोऽवश्यमेव १४ श्वचर्या नीच सेवा १५ श्वचर्यादित्रयं तुलयाधारयंस्तुल्यं भवानोऽभिमानो धर्ममतिक्रम्य रिच्यते इति रिचो भवति अभिमानो ह्यतस्त्रयापेक्षया अत्यंतं पापीत्यर्थः १६ । १० । १८ भूतानामुपरि सदा संरब्ध एव कुपित इवेत्यन्वयः १९ भ्रमरैस्तीक्ष्णतुंडैरर्द्यमानमिव चैलांतवद्ब्रह्मभान्मिच्छां च मां पश्य २० । २३ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६

२० । २८ रक्ष्यमेव न तु मक्ष्यम् २९ ॥ इति अमुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतमावर्षे ६ ओत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥ ॥ एके इति विद्याभ्यासश्रद्धादितारतम्यात्कर्मफलतारतम्यम

दत्वा शरीरं क्रव्याद्भयोरणाग्रौ द्विजहेतुकम् ॥ हुत्वा प्राणान् प्रमोक्षस्तेनान्यथामोक्षमर्हसि २७ ॥ भीष्म उवाच ॥ इत्युक्तः स तदा तेन ब्रह्मस्वार्थे परंतप ॥ हुत्वारण मुखे प्राणान् गतिमिष्टामवापह २८ तस्माद्रक्ष्यं त्वया पुत्र ब्रह्मस्वं भरतर्षभ ॥ यदीच्छसि महाबाहो शाश्वतीं गतिमात्मनः २९ ॥ इति श्रीमहाभारते अनु० आनु शासनिके प० दानधर्मे राजन्यचांडालसंवादे नामैकोत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ एके लोकाः सुकृतिनः सर्वे त्वाहोपितामह ॥ तत्र तत्रापि वि त्रास्ते तन्मे ब्रूहि पितामह १ ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ कर्मभिः पार्थ नाना त्वं लोकानां यांति मानवाः ॥ पुण्यान् पुण्यकृतो यांति पापान् पापकृतो नराः २ अत्राप्युदाहरंती म मिति हासं पुरातनम् ॥ गौतमस्य मुनेस्ता तसंवादे वासवस्य च ३ ब्राह्मणो गौतमः कश्चिन्मृदुर्दौ तो जितेंद्रियः ॥ महावने हस्तिशिशुं परिभूय ममात्कम् ४ तं दृष्ट्वा जीवयामास सा नुक्रोशो घृतव्रतः ॥ स तु दीर्घेण कालेन बभूवातिबलो महान् ५ तं प्रमिन्नं महानागं प्रसृतं पर्वतोपमम् ॥ घृतराष्ट्रस्य रूपेण शक्रो जग्राह हास्तिनम् ६ हियमाणं तु तं दृष्ट्वा गौतमः संशितव्रतः ॥ अभ्यभाषत राजानं घृतराष्ट्रं महातपाः ७ मामेऽहर्षीर्हस्तिनं पुत्रमेनं दुःखात्पुष्टं घृतराष्ट्राकृतज्ञ ॥ मैत्रं सतां सतपदं व दंति मित्रद्रोहो मैव राजन्स्पृशेत्त्वाम् ८ इध्मोदकप्रदातारं शून्यपालं ममाश्रमे ॥ विनीतमाचार्यकुले सुयुक्तं गुरुकर्मणि ९ शिष्टं दातुं कृतज्ञं च प्रियं च सततं मम ॥ न मे विक्रोश तो राजन् हर्तुं मर्हसि कुंजरम् १० ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ गवांसहस्रं भवते ददामि दासीशतं निष्कशतानि पंच ॥ अन्यच्च वित्तं विविधं महर्षे किं ब्राह्मणस्येह गजेन कृत्यम् ११ ॥ गौतम उवाच ॥ तवैव गावो हि भवन्तु राजन् दास्यः स निष्कावि विधं च रत्नम् ॥ अन्यच्च वित्तं विविधं न रं द्रकिं ब्राह्मणस्येह धनेन कृत्यम् १२ घृतराष्ट्र उवाच ॥ ब्राह्मणानां हस्तिभिर्नास्ति कृत्यं राजन्यानां नागकुलानि विप्र ॥ स्ववाहनं मय तो मास्त्यधर्मो नागश्रेष्ठं गौतमास्मान्निवर्त १३ ॥ गौतम उवाच ॥ यत्र प्रेतो नंदति पुण्यकर्मा यत्र प्रेतः शोचते पापकर्मा ॥ वैवस्वतस्य स दने महात्मं स्तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये १४ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ ये निष्क्रियानास्ति काः श्रद्धा नाः पापात्मानं दं द्रियार्थे निविष्टाः ॥ यमस्य ते यावनां प्राप्नुवंति परं गता घृतराष्ट्रे न तत्र १५ ॥ गौतम उवाच ॥ वैवस्वती संयमनी जनानां यत्रानृतं नोच्यते यत्र सत्यम् ॥ यत्राबलावलि न यातयंति तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये १६ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ ज्येष्ठांस्वसारं पितरं मातरं च यथा शतं मदमत्ताश्चरंति ॥ तथा विधानामेष लोको महर्षे परं गता घृतराष्ट्रे न तत्र १७ ॥ गौतम उवाच ॥ मंदाकिनी वैश्रवणस्य राज्ञो महाभागा भोगिजनप्रवेश्या ॥ गंधर्वयक्षैरप्सरोग्भिश्च जुष्टा तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये १८

स्तिष्ठनेति प्रार्थः १ कर्मभिरिति पुण्यपापयोरिव पुण्यानामवांतरमेदोऽस्तीत्यर्थः २ । ९

४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ ब्राह्मणस्य ब्राह्मणसंबन्धिनः धनेन १२ । १३ यातयिष्ये हस्तिनं स्वार्थं फलं त्वतोऽग्रहीष्ये इत्यर्थः १४ । १५ । १६ । १७ । १८

॥ घृतराष्ट्रवाच ॥ अतिथिव्रताः सुव्रता ये जनावै प्रतिश्रयं ददति ब्राह्मणेभ्यः ॥ शिष्टाशिनः संविभज्याश्रितांश्च मंदाकिर्नोति जतिविभूषयंति १९ ॥ गौतम उवाच ॥ मेरोरग्रेयद्वनं भाति रम्यं सुपुष्पितं किन्नरी गीत जुष्टम् ॥ सुदर्शनाय त्रजं ब्रुविंशाला तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये २० ॥ घृतराष्ट्रवाच ॥ ये ब्राह्मणा मृदवः सत्यशीला व
हुश्रुताः सर्वभूताभिरामाः ॥ येऽधीयते सेतिहासं पुराणं मध्याहुत्या जुह्वति वै द्विजेभ्यः २१ ॥ तथा विधानामेष लोको महर्षे परंगंता घृतराष्ट्रेन तत्र ॥ यद्विद्यते विदितं स्था
नमस्ति तद्ब्रह्म हित्व रितो ह्येष यामि २२ ॥ गौतम उवाच ॥ सुपुष्पितं किन्नरराज जुष्टं प्रियं वनं नंदनं नारदस्य ॥ गंधर्वाणामप्सरसां च शश्वत्तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये
२३ ॥ घृतराष्ट्रवाच ॥ ये नृत्यगीते कुशला जनाः सदा ह्ययाचमानाः सहिताश्चरंति ॥ तथा विधानामेष लोको महर्षे परंगंता घृतराष्ट्रेन तत्र २४ ॥ गौतम उवाच ॥ य
त्रोत्तराः कुरवो भाति रम्या देवैः सार्धं मोदमाना नरेन्द्र ॥ यत्राग्नियौ नाश्ववसंति लोका अव्योनयः पर्वतयो नयश्च २५ ॥ यत्र शक्रो वर्षति सर्वकामान्यत्र स्त्रियः कामचारा म
वंति ॥ यत्र चेर्ष्यानास्ति नारी नराणां तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये २६ ॥ घृतराष्ट्रवाच ॥ ये सर्वभूतेषु निवृत्तकामा अमांसादान्यस्तदंदाश्चरंति ॥ न हि संति स्था
वरं जंगमं च भूतानां ये सर्वभूतात्मभूताः २७ ॥ निराशिषो निर्ममावीतरा गालाभालाभेतुल्यनिंदा प्रशंसाः ॥ तथा विधानामेष लोको महर्षे परंगंता घृतराष्ट्रेन तत्र २८
गौतम उवाच ॥ ततोऽपरे भांति लोकाः सनातनाः सुपुण्यगंधाविरजा वीतशोकाः ॥ सोमस्य राज्ञः स दने महात्मनस्तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये २९ ॥ घृतराष्ट्रवाच ॥
ये दानशीलान् प्रतिगृह्णते स दानचाप्यर्थीश्चाददते परेभ्यः ॥ येषामदेयमर्हते नास्ति किंचित्सर्वातिथ्याः सुप्रसादा जनाश्च ३० ॥ येषां तारोनाभि जल्पंति चान्यान्स
त्रीभूताः सततं पुण्यशीलाः ॥ तथा विधानामेष लोको महर्षे परंगंता घृतराष्ट्रेन तत्र ३१ ॥ गौतम उवाच ॥ ततोऽपरे भांति लोकाः सनातना विराजसो वितमस्का वि
शोकाः ॥ आदित्यदेवस्य पदं महात्मनस्तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ३२ ॥ घृतराष्ट्रवाच ॥ स्वाध्यायशीला बुरुशुश्रूषणे रतास्तपस्विनः सुव्रताः सत्यसंधाः ॥ आ
चार्याणामप्रतिकूलभाषिणो नित्योत्थिता गुरुकर्मस्वचोद्याः ३३ ॥ तथा विधानामेष लोको महर्षे विशुद्धानां भावितो वाग्यतानाम् ॥ सत्ये स्थितानां वेदविदां महात्मनां प
रंगंता घृतराष्ट्रेन तत्र ३४ ॥ गौतम उवाच ॥ ततोऽपरे भांति लोकाः सनातनाः सुपुण्यगंधाविरजा विशोकाः ॥ वरुणस्य राज्ञः स दने महात्मनस्तत्र त्वाहं हस्तिनं यात
यिष्ये ३५ ॥ घृतराष्ट्रवाच ॥ चातुर्मास्यैर्ये जंते जनाः सदा तथेष्टानां दशशतं प्राप्नुवंति ॥ ये चाग्निहोत्रं जुह्वति श्रद्धधाना यथाऽऽभ्यायं त्रीणि वर्षाणि विप्राः ३६ ॥ सुधा
रिणां धर्मसुरे महात्मनां यथोदिते वर्त्मनि सुस्थितानाम् ॥ धर्मात्मना मुद्गहतां गतिं तां परंगंता घृतराष्ट्रेन तत्र ३७ ॥ गौतम उवाच ॥ इन्द्रस्य लोकाविरजा विशोका दुरन्वयाः
कांक्षिता मानवानाम् ॥ तस्याहं ते भवने भूरितेजसो राजन्निमं हस्तिनं यातयिष्ये ३८ ॥ धर्मपवसुरः क्षुरस्तत्र सुपुत्रात्मनः संधारयंति तस्य धारिणस्तेषां धर्मधुरेदस्य पिपाठः ३७ ॥ ३८

घृतराष्ट्रवाच ॥ शतवर्षजीवीयश्च शूरो मनुष्यो वेदाध्ययीयश्च यज्वाऽप्रमत्तः ॥ एते सर्वे शक्रलोके व्रजंति परंगंता घृतराष्ट्रेन तत्र ३९ ॥ गौतम उवाच ॥ प्राजापत्याः सं
तिलोकामहांतो नाकस्यष्टेष्टुष्कला वीतशोकाः ॥ मनीषिताः सर्वलोकोद्भवानां तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ४० ॥ घृतराष्ट्रवाच ॥ ये राजानो राजसूयाभिषिक्ता ध
र्मात्मानो रक्षितारः प्रजानाम् ॥ ये चाश्वमेधावधृतेषु तां गास्तेषां लोका घृतराष्ट्रेन तत्र ४१ ॥ गौतम उवाच ॥ ततः परं भांति लोकाः सनातनाः सुपुण्यगंधाविरजा वीत
शोकाः ॥ तस्मिन्नहं दुर्लभे चाप्यष्टप्ये गवां लोके हस्तिनं यातयिष्ये ४२ ॥ घृतराष्ट्रवाच ॥ योगो सहस्री शतदः समां समां गवां शती दश दद्याच्च शक्त्या ॥ तथा दश
भ्यो यश्च दद्यादिहैकां पंचभ्यो वा दानशीलस्तथैकाम् ४३ ॥ ये जीर्यंते ब्रह्मचर्येण विप्रब्राह्मी वाचं परिरक्षंति चैव ॥ मनस्विनस्तीर्थयात्रा परायणास्ते तत्र मोदंति गवां निवा
से ४४ ॥ प्रभासं मानसं तीर्थं पुष्कराणि महत्सरः ॥ पुण्यं च नैमिषं तीर्थं बाहुदां करतो यिनीम् ४५ ॥ गयां गयशिरश्चैव विपाशां स्थूलवालुकाम् ॥ कृष्णां गंगां पंचनदं महाह
दमथापि च ४६ ॥ गोमतीं कौशिकीं पंपां महात्मानो घृतराष्ट्रेन तत्र ४७ ॥ सरस्वतीं दृषद्वत्यौ यमुनां ये तु यांति च ४८ ॥ तत्र तैदिव्यसंस्थाना दिव्यमाल्यधराः शिवाः ॥ प्रयांति पु
ण्यगंधाढ्या घृतराष्ट्रेन तत्र वै ४९ ॥ गौतम उवाच ॥ यत्र शीतभयं नास्ति न चोष्णभयमप्यपि ॥ न ह्युत्पिपासे न ग्लानिर्न दुःखं न सुखं तथा ४९ ॥ न द्वेभ्यो न प्रियः कश्चि
न्नबंधुर्न रिपुस्तथा ॥ न जरामरणे तत्र न पुण्यं न च पातकम् ५० ॥ तस्मिन् विरजसि रूपास्ते प्रज्ञासत्त्वव्यवस्थिते ॥ स्वयं भुवने पुण्ये हस्तिनं मे प्रदास्यसि ५१ ॥ घृत
राष्ट्रवाच ॥ निर्मुक्ताः सर्वसंगैर्ये कृतात्मानो यतव्रताः ॥ अध्यात्मयोगसंस्थानैर्युक्ताः स्वर्गं गतिं गताः ५२ ॥ ते ब्रह्मभवनं पुण्यं प्राप्नुवंती ह सात्विकाः ॥ न तत्र घृतराष्ट्र
स्तेशक्योऽद्रुं महासुने ५३ ॥ गौतम उवाच ॥ रथंतरं यत्र बृहच्च गीयते यत्र वेदी पुंडरीकैः स्तृणोति ॥ यत्रोपयाति हरिभिः सोमपीथी तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ५४
बुध्यामि त्वां वृत्रहं शतक्रतुं व्यतिक्रमं तं भुवनानि विश्वा ॥ कश्चिन्नवाचा वृजिनं कदाचिदकार्षते मनसोऽभिषंगात् ५५ ॥ शतक्रतुरुवाच ॥ मधवाऽहं लोकपथं प्रजा
नामन्वागमं परिवादे गजस्य ॥ तस्माद्ब्रवान्प्रणतं माऽनुशास्तु ब्रवीषियत्तत्करवाणि सर्वम् ५६ ॥ गौतम उवाच ॥ श्वेतं करेणुं मम पुत्रं हि नागं यं मेऽहर्षीर्दशवर्षाणि
बालम् ॥ यो मे वने वसतोऽभूद्वितीयस्तमेव मे देहि सुरेन्द्र नागम् ५७ ॥ शतक्रतुरुवाच ॥ अयं सुतस्ते द्विजसुरव्यनाग आगच्छति त्वामभिवीक्षमाणः ॥ पादौ च तेना
सिकयोपजिघ्रते श्रेयो ममाध्याहिनमश्नतेऽस्तु ५८ ॥ गौतम उवाच ॥ शिवं सदैव हे सुरेन्द्र तुभ्यं व्यायामि पूजां च सदा प्रयुजे ॥ ममापित्वं शक्रा शिवं ददस्व त्वया दत्तं प्रति
गृह्णामि नागम् ५९ ॥ शतक्रतुरुवाच ॥ येषां वेदानि हिता वै गुहायां मनीषिणां सत्यवतां महात्मनाम् ॥ तेषां त्वयैकेन महात्मनाऽस्मिन् वृद्धस्तस्मात्प्रीतिमांस्तेऽहमद्य ६०

अनु० १ ई
अ०
॥ १० ३ ॥

मे. ना. टी.
॥ ११२ ॥

६१ । ६२ ब्रह्मसंज्ञा लोके गतस्यापि न जीर्यत इत्युच्यते तात्पर्यम् ६३ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीये अधिकशततमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥ ७ ॥ दानमिति अर्हिसितमर्हि
सा १ तपसः कृच्छ्राचार्याणां देवलादन्त्यस्तिकं बलवत्तरं विदितं न किमप्यपि पुनस्तपसां भवेत्परं १ लोको भोग्यप्रदेशः ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ एकरात्रादयः कृत्तुविशेषाः ९ नारीपुरं कन्या
हंतै हि ब्राह्मणक्षिप्रं सहपुत्रेण हस्तिना ॥ त्वं हि प्राप्नुषु भान् लोकान् ह्याय च चिराय च ६१ स गौतमं पुरस्कृत्य सहपुत्रेण हस्तिना ॥ दिवमाचक्रमेव ब्रह्मसिद्धिदुरासदं
६२ इदं यः शृणुयान्नित्यं यः पठेद्वाजितेन्द्रियः ॥ स याति ब्रह्मणो लोकं ब्राह्मणो गौतमो यथा ६३ ॥ इति श्री० अनु० आनु० दानधर्महस्ति कूटो नाम अधिकशतत
मोऽध्यायः ॥ १०२ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ दानं बहुविधाकारं शांतिः सत्यमर्हिसितम् ॥ स्वदारतुष्टिश्चोक्ता ते फलं दानस्य चैव यत् १ पितामहस्य विदितं किमन्य
तपसो बलात् ॥ तपसो यत्परं तेऽद्य तन्नो व्याख्यातुमर्हसि २ ॥ भीष्म उवाच ॥ तपः प्रचक्षते वावतावल्लोको युधिष्ठिर ॥ मत्तं ममात्रकौंतेय तपो नानशनात्परम् ३
अप्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनम् ॥ भगीरथस्य संवादं ब्रह्मणश्च महात्मनः ४ अतीत्य सुरलोकं च गवां लोकं च भारत ॥ ऋषिलोकं च सोऽगच्छद्भगीरथ इति श्रुतं
५ तं बुद्ध्वा च प्राह ब्रह्माराजं भगीरथम् ॥ कथं भर्तृणां गतास्त्वमिदं लोकं दुरासदम् ६ न हि देवानां गंधर्वानां मनुष्यां भगीरथ ॥ आयात्य तप्ततपसः कथं वै त्वमिहा
गतः ७ ॥ भगीरथ उवाच ॥ निष्काणां वै ह्यदं ब्राह्मणेभ्यः शतं शहस्राणि स देवदानम् ॥ ब्राह्मव्रतं नित्यमास्थाय विद्वत्त्वे वा हंतस्य फलादिहा गाम् ८ दशैकरात्रा
न्दशपंचरात्रानेकादशैकादशकान् कृतुं च ॥ ज्योतिष्मो मानां च शतं यदिष्टं फलेन तेनापि च नाम तोऽहम् ९ यच्चावसंजान्दहीतीरनित्यः शतं समास्तप्यमानस्तपोऽ
हम् ॥ अदांच तत्राश्वतरी सहस्रं नारीपुरं न च तेनाहमागाम् १० दशायुतानि चाश्वानां गोयुतानि च विंशतिम् ॥ पुष्करेषु द्विजातिभ्यः प्रादांशतसहस्रशः ११
सुवर्णचंद्रोत्तमधारिणीनां कन्योत्तमानामददं सहस्रम् ॥ षष्टिसहस्राणि विभूषितानां जांबूनदैराभरणैर्न तेन १२ दशार्बुदान्यददं गोसवे ज्यास्वेकैकशो दशगालोक्त
नाथ ॥ समानवत्साः पयसा सन्विताः सुवर्णकांस्योपदुहानतेन १३ आतोऽर्यामेषु नियतमेकैकस्मिन्दशाददम् ॥ गृष्टीनां क्षीरदात्रीणां रोहिणीनां शतानि च १४
दोग्ध्रीणां वै गवां चापि प्रयुतानि दशैव ह ॥ प्रादांशगुणं ब्रह्मव्रतेनाहमिहा गतः १५ वाजिनां बाह्विजातानां युतान्यददं दश ॥ कर्कानां हिममालानां च तेनाहमा
गतः १६ कोटीश्च कांचनस्याष्टौ प्रादां ब्रह्मन्दशान्वहम् ॥ एकैकस्मिन् क्रतौ तेन फलेनाहं न चागतः १७ वाजिनां श्यामकर्णानां हरितानां पितामह ॥ प्रादां हिमस्र
जां ब्रह्मन्कोटीर्दशच सप्तच १८ ईपादं तान् महाकायान् कांचनस्रग्विभूषितान् ॥ पद्मिनो वै सहस्राणि प्रादांशच सप्तच १९ अलंकृतानां दिवेशा दिव्यैः कनकभूष
णैः ॥ रथानां कांचनां गानां सहस्राण्यददं दश २० सप्तचान्यानि युक्तानि वाजिभिः समलंकृतैः ॥ दक्षिणावयवाः केचिद्देवैर्ये संप्रकीर्तिताः २१
समूहमदां १० । ११ चंद्रोत्तमधारिणीनां कन्योत्तमानामददं सहस्रम् १२ एकैकशो ब्राह्मणाय नृशमाः १३ आतोऽर्यामेषो मया गः १४ । १५ कर्कः कर्कोटकैव ह्यौल्लुखाश्चेदर्पणे पटे इति भेद्विनी
कर्कणां शुक्लाश्वानां १६ । १७ । १८ पद्मिनः पद्मचिह्नान् १९ । २० दक्षिणारूपाय ज्ञानं भूता दक्षिणावयवाः २१

॥ ११२ ॥

२२ निष्ककंठानां युद्धे जितानां राज्ञां सहस्रं विभेभ्यो विप्रवचमादक्षिणा अददमुत्सृष्टवान् २३ । २४ । २५ । २६ । २७ शम्बापुत्रः काष्ठदण्डः स बलेनाक्षिप्तो यावदूरं पतति तावदेशो यस्य
वेदिकाया भवति स शम्बाक्षेपो यागः तथा सायस्कादयो यागविशेषाः २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ कांचनमयानां वृक्षाणां गूतानां नानावर्णरत्नसंचितानां वनमित्यर्थः ३३ । ३४
वाजपेयेषु दशसु प्रादांतिष्वपि चाप्यहम् ॥ शक्रतुल्यप्रभावाणामिज्यया विक्रमेण ह २२ सहस्रं निष्ककंठानां मददं दक्षिणामहम् ॥ विजित्य भूपतीन् सर्वानर्थैरिष्टा
प्रितामह २३ अष्टभ्यो राजसूयेभ्यो न च तेनाहमागतः ॥ स्त्रोतश्च यावद्गंगायाश्छन्नमासीज्जगत्पते २४ दक्षिणाभिः प्रवृत्ताभिर्मम नागां च तत्कृते ॥ वाजिनां
च सहस्रे द्वे सुवर्णशतभूषिते २५ वरं ग्रामशतं चाहमेकैकस्य त्रिधाऽददम् ॥ तपस्वीनियताहारः शममास्थाय वाग्यतः २६ दीर्घकालं हिमवति गंगायाश्च दुरुत्स
हाम् ॥ मूर्ध्ना धारामहादेवः शिरसा यामधारयत् ॥ न तेनाप्यहमागच्छं फलेन ह पितामह २७ शम्बाक्षेपैरयं जयच्च देवान् सायस्कानां मयुतैश्चापियत्तत् ॥ त्रयो
दशद्वादशाहैश्च देवसंपौडरीकां च तेषां फलेन २८ अष्टौ सहस्राणि ककुब्जिनामहं शुक्लपुष्पाणामददं द्विजेभ्यः ॥ एकैकैकांचनं शृंगमेभ्यः पत्नीश्चैषामददं निष्क
कंठीः २९ हिरण्यरत्ननिचयानददं रत्नपर्वतान् ॥ धनधान्यैः सष्टद्वाश्वग्रामाश्चान्ये सहस्रशः ३० शतं शतानां गृष्टीनां मददं चाप्यतंद्रितः ॥ इष्ट्वाऽनेकैर्महायज्ञै
ब्राह्मणेभ्यो न तेन च ३१ एकादशाहैरयं स दक्षिणैर्द्विर्द्वादशाहैरश्वमेधैश्च देव ॥ आर्क्यणैः षोडशभिश्च ब्रह्मस्तेषां फलेन ह न चागतोऽस्मि ३२ निष्कैककंठमददं
योजनाय तंतद्विस्तीर्णं कांचनपादपानाम् ॥ वनं वृत्तानां रत्नविभूषितानां चैव तेषां मागतोऽहं फलेन ३३ तुरायणं हिव्रतमप्यष्टप्यमक्रोधनोऽकरवं त्रिंशतो
ऽब्दान् ॥ शतं गवामष्टशतानि चैव दिने दिने ह्यददं ब्राह्मणेभ्यः ३४ पयस्विनीनां मथरोहिणीनां तथैवान्यान नडुहोलोकनाथ ॥ प्रादानित्यं ब्राह्मणेभ्यः सुरेशनेहा ग
तस्तेन फलेन चाहम् ३५ त्रिंशदग्नीं हं ब्रह्मघ्नं जयच्च नित्यदा ॥ अष्टाभिः सर्वमेधैश्च न रमेधैश्च सप्तभिः ३६ दशभिर्विश्वजिद्धिश्च शतैरष्टादशोत्तरैः ॥ न चैव तेषां
देवेश फलेनाहमिहा गमम् ३७ सरय्यां वाहुदायां च गंगायामथ मैमिषे ॥ गवां शतानां मयुतमददं न च तेन वै ३८ इंद्रेण गुह्यं निहितं वै गुहायां यद्गार्गवस्तपसे हाभ्यवि
दत् ॥ जाज्वल्यमानमुशनस्तेजसे ह तत्साधयामास महं वरेण्य ३९ ततो मे ब्राह्मणास्तुष्टास्तस्मिन्कर्मणि साधिते ॥ सहस्रमृषयश्चासन्धैव तत्र समागताः ४०
उक्तस्ते रस्मि गच्छत्वं ब्रह्मलोकमिति प्रभो ॥ प्रीतेनोक्तः सहस्रेण ब्राह्मणानां महं प्रभो ॥ इमं लोकमनुप्राप्तो माभूतेऽत्र विचारणा ४१ कामं यथावादिहितं विधात्राष्ट
ष्टेन वाच्यं तु मया यथावत् ॥ तपो हि नान्यच्चानशनां मत्तं मेनोस्तु ते देववरप्रसीद ४२ ॥ भीष्म उवाच ॥ इत्युक्तं वतं ब्रह्मा तुराजानं स भगीरथम् ॥ पूजयामास पू
जार्हविधिदृष्टेन कर्मणा ४३ तस्मादनशनैर्युक्तो विप्रान् पूजयानित्यदा ॥ विप्राणां वचनात्सर्वपरत्रेह च सिध्यति ४४
३५ अग्नीं निचयनानि ३६ । ३७ । ३८ गुहायां निहितं गोपितं गुह्यं यदनशनं तपसा अभ्यविदत् आज्ञासीत् उशनस्तेजसा शुक्रस्य बलेन जाज्वल्यमानं तच्च वाक्यशेषात्सर्वभोगत्यागात्म
कमनशनं सर्वभोगैर्ब्राह्मणानां संतर्पणं च साधयामासमित्यर्थः ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४

३८

४९ ॥ इति अनुशासनपर्वणिभीलकंडीयेम.रतभावदीपेयधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥ शतायुरिति १।२।३।४ वर्तयन्ननुतिष्ठन् ५।६।७ अलक्षणकुशापस्मारादिविरुद्धलक्षणम् ८।९ श्रवात्

वासोभिरत्रैर्गोभिश्चशुभैर्नैवेशिकैरपि ॥ शुभैःसुरगणैश्चापितोप्याएवद्विजास्तथा ॥ एतदेवपरंगुह्यमलोभेनसमाचार ॥ ४९ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशा
सनप० आनुशासनिकेपर्वणिदानधर्मब्रह्मभगीरथसंवादेऽधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ शतायुरुक्तः पुरुषः शतवीर्यश्च जायते ॥
कस्मान्निम्रयंते पुरुषावाला अपि पितामह १ आयुष्मान्केन भवति अल्पायुर्वाऽपि मानवः ॥ केन वालभते कीर्तिकेन वालभते श्रियम् २ तपसा ब्रह्मचर्येण जपहोमैस्त
थौषधैः ॥ कर्मणामनसा वाचा तन्मे ब्रूहि पितामह ३ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्र तेऽहं प्रवक्ष्यामि यन्मां त्वमनुष्ठसि ॥ अल्पायुर्येन भवति दीर्घायुर्वाऽपि मा
नवः ४ येन वालभते कीर्तियेन वालभते श्रियम् ॥ यथा वर्तयन् पुरुषः श्रेयसासंप्रयुज्यते ५ आचारा लभते ह्यायुराचारा लभते श्रियम् ॥ आचारात्कीर्तिमाप्नोति पुरु
षः प्रेत्य चेह च ६ दुराचारो हि पुरुषो नेहायुर्विदते महत् ॥ त्रसंतियस्मादूतानि तथा परिभवंति च ७ तस्मात्कुर्यादिहाचारं यद्विच्छेदूतिमात्मनः ॥ अपि पापशरी
रस्य आचारोऽहं त्यलक्षणम् ८ आचारलक्षणो धर्मः संतश्चारित्रलक्षणाः ॥ साधूनां च यथावृत्तमेतदाचारलक्षणम् ९ अप्यदृष्टं श्रवादेव पुरुषं धर्मचारिणम् ॥ भूति
कर्माणि कुर्वाणं तं जनाः कुर्वन्ते प्रियम् १० येनास्तिकानि ध्वियाश्च गुरुशास्त्राभिलंघिनः ॥ अधर्मज्ञादुराचारास्ते भवन्ति गतायुषः ११ विशीलाभिन्नमर्यादानित्यं
संकीर्णमैथुनाः ॥ अल्पायुषो भवन्तीह नरानिरयगामिनः १२ सर्वलक्षणहीनोऽपि समुदाचारवान्नरः ॥ श्रद्धधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति १३ अक्रोधनः सत्य
वादी भूतानामविहिंसकः ॥ अनसूयुरजिह्वश्च शतं वर्षाणि जीवति १४ लोष्टमर्दीहृणच्छेदीनखखादीचयोनरः ॥ नित्योच्छिष्टः संकुसुको नेहायुर्विदते महत् १५
ब्राह्मेमुहूर्ते बुध्येत धर्मार्थौ चानुचितयेत् ॥ उत्थाया च मयतिष्ठेत् पूर्वसंध्यां कृतांजलिः १६ एवमेवापरां संध्यां समुपासीत वाग्यतः ॥ नेक्षेतादित्यमुद्यंतं नास्तं यातं
कदाचन १७ नोपसृष्टेन वारिस्थं न मध्यं न भसोगतम् ॥ ऋषयो नित्यसंध्यां त्वादीर्घमायुरवाप्नुवन् १८ तस्मात्तिष्ठेत् सदा पूर्वापश्चिमां चैव वाग्यतः ॥ येन पूर्वामुपासं
ते द्विजाः संध्यां न पश्चिमाम् १९ सर्वास्तान् धार्मिको राजा शृद्धकर्माणिकारयेत् ॥ परदारानगंतव्या सर्ववर्णेषु कर्हिचित् २० न हीदृशमना युष्यं लोके किंचन विद्यते ॥
यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम् २१ यावन्तोरोमकूपाः स्युः स्त्रीणां गात्रेषु निर्मिताः ॥ तावद्दर्पसहस्राणि न रक्षन् पश्यते २२ प्रसाधनं च केशानामंजनं दंतधावनम् ॥
पूर्वाह्ण एव कार्याणि देवतानां च पूजनम् २३ पुरीषमूत्रे नो दीक्षेन्नाधितिष्ठेत् कदाचन ॥ नातिकल्यं नातिसायं न च मध्यं दिने स्थिते २४ नाज्ञातैः सह गच्छेत्
नैको न वृषलैः सह ॥ पंथादेयो ब्राह्मणाय गोभ्यो राजभ्य एव च २५ वृद्धाय भारतसाय गभिण्यैर्दुर्वलाय च ॥ प्रदक्षिणं च कुर्वीत परिज्ञातान्वनस्पतीन् २६

श्रवणात् तं पुरुषं जनाः साधवः १० । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ संकुसुको दुर्जनः अस्थिरश्च संकुसुको स्थिर इत्यमरः १५ । १६ । १७ उपसृष्टं राहुप्रस्तं १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ उपसृष्टं राहुप्रस्तं १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७

२७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ वरिष्ठतेन हिंस्यते ३८ । ३९ त्रीणि भोज्यानि अदृष्टं शृङ्गोदक्यादिभिः ४० । ४१ । ४२ । ४३

चतुष्पथान् प्रकुर्वीत सर्वानेव प्रदक्षिणान् ॥ मध्यं दिने निशाकाले अर्धरात्रे च सर्वदा २७ चतुष्पथं न सेवेत् उभे संध्येतथैव च ॥ उपानहौ च वस्त्रं च घृतमन्यैर्न धारयेत् ॥
ब्रह्मचारी च नित्यं स्यात्पादं पादेन नाक्रमेत् २८ अमावास्यां पौर्णमास्यां च तुर्दश्यां च सर्वशः ॥ अष्टम्यां सर्वपक्षाणां ब्रह्मचारी सदा भवेत् २९ वृथामांसं न खादेत् पृष्ठ
मांसं तथैव च ॥ आक्रोशं परिवादं च पैशुन्यं च विवर्जयेत् ३० नारुतुदः स्यान्नृशंसवादी न हीनतः परमभ्याददीत ॥ ययाऽस्य वाचा पर उद्विजेत न तां विदेदु शर्ती पाप
लोक्याम् ३१ वाक्सायकावदनान्निष्पतंति यैराहतः शोचति रात्र्यहानि ॥ परस्य वाममसुये पतंति तान्पंडितो नावसृजेत्परेषु ३२ रोहते सायकैर्विद्धं वनं परशुनाह
तम् ॥ वाचा दुरुक्तं बीभत्सं न संरोहति वाक्क्षतम् ३३ कर्णनालीकनाराचाभिर्हरंति शरीरतः ॥ वाक्शल्यस्तु न निर्हर्तुं शक्यो हृदि शयोहिसः ३४ हीनांगानतिरि
क्तांगान्विद्याहीनान्विगर्हितान् ॥ रूपद्रविणहीनाश्च सत्यहीनाश्च नाक्षिपेत् ३५ नास्तिक्यं वेदनिंदां च देवतानां च कुत्सनम् ॥ द्वेषस्तं भोभिमानं च तैक्ष्ण्यं च परि
वर्जयेत् ३६ परस्य दंडं नोद्यच्छेत्कुद्धो नैर्न निपातयेत् ॥ अन्यत्र पुत्राच्छिष्याश्च शिक्षार्थं ताडनं स्मृतम् ३७ न ब्राह्मणान्परिवदेन्नक्षत्राणि न निर्दिशेत् ॥ तिथिं पक्ष
स्य न ब्रूयात्तथाऽस्यायुर्न रिष्यते ३८ कृत्वामूत्रपुरीषे तु रथ्यामाक्रम्य वा पुनः ॥ पादप्रक्षालनं कुर्यात्स्वाध्याये भोजने तथा ३९ त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामक
ल्पयन् ॥ अदृष्टमग्निं निर्णिकंत्य च वाचा प्रशस्यते ४० संयावत्कसरं मांसं शकुलीपाय संतथा ॥ आत्मार्यं न प्रवर्तयन् देवार्थं तु प्रकल्पयेत् ४१ नित्यमग्निं परिचरेद्विक्षां
दद्याच्च नित्यदा ॥ वाग्यतो दंतकाष्ठं च नित्यमेव समाचरेत् ४२ न चाभ्युदितशायी स्यात्प्रायश्चित्तीतथा भवेत् ॥ मातापितरमुत्थाय पूर्वमेवाभिवादेयत् ४३ आचा
र्यमथ वाप्यन्यंतथाऽऽयुर्विदते महत् ॥ वर्जयेद्दंतकाष्ठानि वर्जनीयानि नित्यशः ४४ भक्षयेच्छास्त्रदृष्टानि पर्वस्वपि विवर्जयेत् ॥ उदङ्मुखश्च स ततं शौचं कुर्यात्समा
हितः ४५ अकृत्वा देवपूजां च नाचरेद्दंतधावनम् ॥ अकृत्वा देवपूजां च नाभिगच्छेत्कदाचन ॥ अन्यत्र तु गुरुद्वंद्वधार्मिकं वा विचक्षणम् ४६ अवलोक्यो न चाद
र्शमलिनो बुद्धिमत्तरैः ॥ न चाज्ञातां स्त्रियं गच्छेद्दूर्भिर्णीवा कदाचन ४७ उदङ्गिरानस्वपेत्तथा प्रत्यङ्गिरान च ॥ प्राङ्गिरास्तु स्वपेद्विद्वानथवा दक्षिणाशिराः
४८ न भग्नेनावशीर्णे च शयने प्रस्वपीत च ॥ नांतर्धानेन संयुक्तेन च तिर्यक् कदाचन ४९ न चापि गच्छेत्कार्येण समयाद्वापि नास्तिकैः ॥ आसनं तु पदाकृष्य न प्रसजेत्
थानरः ५० न नग्नः कर्हिचित्स्नायान्निशायां कदाचन ॥ स्नात्वा च नावमृज्येत गात्राणि सुविचक्षणः ५१ न चानुलिपेदस्नात्वा स्नात्वा वा सो न निर्धुनेत् ॥ न चैवाद्रा
णि वासांसि नित्यं सेवेत मानवः ५२ स्रजश्च नावकृष्येत न बहिर्धारयेत्त च ॥ उदक्यया च संभाषां कुर्वीत कदाचन ५३

४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० । १०१ । १०२ । १०३ । १०४ । १०५ । १०६ । १०७ । १०८ । १०९ । ११० । १११ । ११२ । ११३ । ११४ । ११५ । ११६ । ११७ । ११८ । ११९ । १२० । १२१ । १२२ । १२३ । १२४ । १२५ । १२६ । १२७ । १२८ । १२९ । १३० । १३१ । १३२ । १३३ । १३४ । १३५ । १३६ । १३७ । १३८ । १३९ । १४० । १४१ । १४२ । १४३ । १४४ । १४५ । १४६ । १४७ । १४८ । १४९ । १५० । १५१ । १५२ । १५३ । १५४ । १५५ । १५६ । १५७ । १५८ । १५९ । १६० । १६१ । १६२ । १६३ । १६४ । १६५ । १६६ । १६७ । १६८ । १६९ । १७० । १७१ । १७२ । १७३ । १७४ । १७५ । १७६ । १७७ । १७८ । १७९ । १८० । १८१ । १८२ । १८३ । १८४ । १८५ । १८६ । १८७ । १८८ । १८९ । १९० । १९१ । १९२ । १९३ । १९४ । १९५ । १९६ । १९७ । १९८ । १९९ । २०० । २०१ । २०२ । २०३ । २०४ । २०५ । २०६ । २०७ । २०८ । २०९ । २१० । २११ । २१२ । २१३ । २१४ । २१५ । २१६ । २१७ । २१८ । २१९ । २२० । २२१ । २२२ । २२३ । २२४ । २२५ । २२६ । २२७ । २२८ । २२९ । २३० । २३१ । २३२ । २३३ । २३४ । २३५ । २३६ । २३७ । २३८ । २३९ । २४० । २४१ । २४२ । २४३ । २४४ । २४५ । २४६ । २४७ । २४८ । २४९ । २५० । २५१ । २५२ । २५३ । २५४ । २५५ । २५६ । २५७ । २५८ । २५९ । २६० । २६१ । २६२ । २६३ । २६४ । २६५ । २६६ । २६७ । २६८ । २६९ । २७० । २७१ । २७२ । २७३ । २७४ । २७५ । २७६ । २७७ । २७८ । २७९ । २८० । २८१ । २८२ । २८३ । २८४ । २८५ । २८६ । २८७ । २८८ । २८९ । २९० । २९१ । २९२ । २९३ । २९४ । २९५ । २९६ । २९७ । २९८ । २९९ । ३०० । ३०१ । ३०२ । ३०३ । ३०४ । ३०५ । ३०६ । ३०७ । ३०८ । ३०९ । ३१० । ३११ । ३१२ । ३१३ । ३१४ । ३१५ । ३१६ । ३१७ । ३१८ । ३१९ । ३२० । ३२१ । ३२२ । ३२३ । ३२४ । ३२५ । ३२६ । ३२७ । ३२८ । ३२९ । ३३० । ३३१ । ३३२ । ३३३ । ३३४ । ३३५ । ३३६ । ३३७ । ३३८ । ३३९ । ३४० । ३४१ । ३४२ । ३४३ । ३४४ । ३४५ । ३४६ । ३४७ । ३४८ । ३४९ । ३५० । ३५१ । ३५२ । ३५३ । ३५४ । ३५५ । ३५६ । ३५७ । ३५८ । ३५९ । ३६० । ३६१ । ३६२ । ३६३ । ३६४ । ३६५ । ३६६ । ३६७ । ३६८ । ३६९ । ३७० । ३७१ । ३७२ । ३७३ । ३७४ । ३७५ । ३७६ । ३७७ । ३७८ । ३७९ । ३८० । ३८१ । ३८२ । ३८३ । ३८४ । ३८५ । ३८६ । ३८७ । ३८८ । ३८९ । ३९० । ३९१ । ३९२ । ३९३ । ३९४ । ३९५ । ३९६ । ३९७ । ३९८ । ३९९ । ४०० । ४०१ । ४०२ । ४०३ । ४०४ । ४०५ । ४०६ । ४०७ । ४०८ । ४०९ । ४१० । ४११ । ४१२ । ४१३ । ४१४ । ४१५ । ४१६ । ४१७ । ४१८ । ४१९ । ४२० । ४२१ । ४२२ । ४२३ । ४२४ । ४२५ । ४२६ । ४२७ । ४२८ । ४२९ । ४३० । ४३१ । ४३२ । ४३३ । ४३४ । ४३५ । ४३६ । ४३७ । ४३८ । ४३९ । ४४० । ४४१ । ४४२ । ४४३ । ४४४ । ४४५ । ४४६ । ४४७ । ४४८ । ४४९ । ४५० । ४५१ । ४५२ । ४५३ । ४५४ । ४५५ । ४५६ । ४५७ । ४५८ । ४५९ । ४६० । ४६१ । ४६२ । ४६३ । ४६४ । ४६५ । ४६६ । ४६७ । ४६८ । ४६९ । ४७० । ४७१ । ४७२ । ४७३ । ४७४ । ४७५ । ४७६ । ४७७ । ४७८ । ४७९ । ४८० । ४८१ । ४८२ । ४८३ । ४८४ । ४८५ । ४८६ । ४८७ । ४८८ । ४८९ । ४९० । ४९१ । ४९२ । ४९३ । ४९४ । ४९५ । ४९६ । ४९७ । ४९८ । ४९९ । ५०० । ५०१ । ५०२ । ५०३ । ५०४ । ५०५ । ५०६ । ५०७ । ५०८ । ५०९ । ५१० । ५११ । ५१२ । ५१३ । ५१४ । ५१५ । ५१६ । ५१७ । ५१८ । ५१९ । ५२० । ५२१ । ५२२ । ५२३ । ५२४ । ५२५ । ५२६ । ५२७ । ५२८ । ५२९ । ५३० । ५३१ । ५३२ । ५३३ । ५३४ । ५३५ । ५३६ । ५३७ । ५३८ । ५३९ । ५४० । ५४१ । ५४२ । ५४३ । ५४४ । ५४५ । ५४६ । ५४७ । ५४८ । ५४९ । ५५० । ५५१ । ५५२ । ५५३ । ५५४ । ५५५ । ५५६ । ५५७ । ५५८ । ५५९ । ५६० । ५६१ । ५६२ । ५६३ । ५६४ । ५६५ । ५६६ । ५६७ । ५६८ । ५६९ । ५७० । ५७१ । ५७२ । ५७३ । ५७४ । ५७५ । ५७६ । ५७७ । ५७८ । ५७९ । ५८० । ५८१ । ५८२ । ५८३ । ५८४ । ५८५ । ५८६ । ५८७ । ५८८ । ५८९ । ५९० । ५९१ । ५९२ । ५९३ । ५९४ । ५९५ । ५९६ । ५९७ । ५९८ । ५९९ । ६०० । ६०१ । ६०२ । ६०३ । ६०४ । ६०५ । ६०६ । ६०७ । ६०८ । ६०९ । ६१० । ६११ । ६१२ । ६१३ । ६१४ । ६१५ । ६१६ । ६१७ । ६१८ । ६१९ । ६२० । ६२१ । ६२२ । ६२३ । ६२४ । ६२५ । ६२६ । ६२७ । ६२८ । ६२९ । ६३० । ६३१ । ६३२ । ६३३ । ६३४ । ६३५ । ६३६ । ६३७ । ६३८ । ६३९ । ६४० । ६४१ । ६४२ । ६४३ । ६४४ । ६४५ । ६४६ । ६४७ । ६४८ । ६४९ । ६५० । ६५१ । ६५२ । ६५३ । ६५४ । ६५५ । ६५६ । ६५७ । ६५८ । ६५९ । ६६० । ६६१ । ६६२ । ६६३ । ६६४ । ६६५ । ६६६ । ६६७ । ६६८ । ६६९ । ६७० । ६७१ । ६७२ । ६७३ । ६७४ । ६७५ । ६७६ । ६७७ । ६७८ । ६७९ । ६८० । ६८१ । ६८२ । ६८३ । ६८४ । ६८५ । ६८६ । ६८७ । ६८८ । ६८९ । ६९० । ६९१ । ६९२ । ६९३ । ६९४ । ६९५ । ६९६ । ६९७ । ६९८ । ६९९ । ७०० । ७०१ । ७०२ । ७०३ । ७०४ । ७०५ । ७०६ । ७०७ । ७०८ । ७०९ । ७१० । ७११ । ७१२ । ७१३ । ७१४ । ७१५ । ७१६ । ७१७ । ७१८ । ७१९ । ७२० । ७२१ । ७२२ । ७२३ । ७२४ । ७२५ । ७२६ । ७२७ । ७२८ । ७२९ । ७३० । ७३१ । ७३२ । ७३३ । ७३४ । ७३५ । ७३६ । ७३७ । ७३८ । ७३९ । ७४० । ७४१ । ७४२ । ७४३ । ७४४ । ७४५ । ७४६ । ७४७ । ७४८ । ७४९ । ७५० । ७५१ । ७५२ । ७५३ । ७५४ । ७५५ । ७५६ । ७५७ । ७५८ । ७५९ । ७६० । ७६१ । ७६२ । ७६३ । ७६४ । ७६५ । ७६६ । ७६७ । ७६८ । ७६९ । ७७० । ७७१ । ७७२ । ७७३ । ७७४ । ७७५ । ७७६ । ७७७ । ७७८ । ७७९ । ७८० । ७८१ । ७८२ । ७८३ । ७८४ । ७८५ । ७८६ । ७८७ । ७८८ । ७८९ । ७९० । ७९१ । ७९२ । ७९३ । ७९४ । ७९५ । ७९६ । ७९७ । ७९८ । ७९९ । ८०० । ८०१ । ८०२ । ८०३ । ८०४ । ८०५ । ८०६ । ८०७ । ८०८ । ८०९ । ८१० । ८११ । ८१२ । ८१३ । ८१४ । ८१५ । ८१६ । ८१७ । ८१८ । ८१९ । ८२० । ८२१ । ८२२ । ८२३ । ८२४ । ८२५ । ८२६ । ८२७ । ८२८ । ८२९ । ८३० । ८३१ । ८३२ । ८३३ । ८३४ । ८३५ । ८३६ । ८३७ । ८३८ । ८३९ । ८४० । ८४१ । ८४२ । ८४३ । ८४४ । ८४५ । ८४६ । ८४७ । ८४८ । ८४९ । ८५० । ८५१ । ८५२ । ८५३ । ८५४ । ८५५ । ८५६ । ८५७ । ८५८ । ८५९ । ८६० । ८६१ । ८६२ । ८६३ । ८६४ । ८६५ । ८६६ । ८६७ । ८६८ । ८६९ । ८७० । ८७१ । ८७२ । ८७३ । ८७४ । ८७५ । ८७६ । ८७७ । ८७८ । ८७९ । ८८० । ८८१ । ८८२ । ८८३ । ८८४ । ८८५ । ८८६ । ८८७ । ८८८ । ८८९ । ८९० । ८९१ । ८९२ । ८९३ । ८९४ । ८९५ । ८९६ । ८९७ । ८९८ । ८९९ । ९०० । ९०१ । ९०२ । ९०३ । ९०४ । ९०५ । ९०६ । ९०७ । ९०८ । ९०९ । ९१० । ९११ । ९१२ । ९१३ । ९१४ । ९१५ । ९१६ । ९१७ । ९१८ । ९१९ । ९२० । ९२१ । ९२२ । ९२३ । ९२४ । ९२५ । ९२६ । ९२७ । ९२८ । ९२९ । ९३० । ९३१ । ९३२ । ९३३ । ९३४ । ९३५ । ९३६ । ९३७ । ९३८ । ९३९ । ९४० । ९४१ । ९४२ । ९४३ । ९४४ । ९४५ । ९४६ । ९४७ । ९४८ । ९४९ । ९५० । ९५१ । ९५२ । ९५३ । ९५४ । ९५५ । ९५६ । ९५७ । ९५८ । ९५९ । ९६० । ९६१ । ९६२ । ९६३ । ९६४ । ९६५ । ९६६ । ९६७ । ९६८ । ९६९ । ९७० । ९७१ । ९७२ । ९७३ । ९७४ । ९७५ । ९७६ । ९७७ । ९७८ । ९७९ । ९८० । ९८१ । ९८२ । ९८३ । ९८४ । ९८५ । ९८६ । ९८७ । ९८८ । ९८९ । ९९० । ९९१ । ९९२ । ९९३ । ९९४ । ९९५ । ९९६ । ९९७ । ९९८ । ९९९ । १००० ।

५४ । ५५ प्रस्कंदयेद्वज्रशेषांकिं चित्तयेत् मुक्ताचमनसाग्निमुपस्पृशेत् ५६ कनंनिःश्रेयसमिच्छन्निशेषः ५७ प्राणान्नामादीन्पृच्छन्निशेषः ५८ अवस्त्रांतंस्नानजलं ५९ सावित्राणिमं
नोत्सृजेत्पुरीषं चक्षेत्रे ग्रामस्वर्चातिके ॥ उभे मूत्रपुरीषे तु नाप्सुकुर्यात्कदाचन ५४ अत्रं बुभुक्षमाणस्तु त्रिमुखेन स्पृशेदपः ॥ शुक्लाचान्नं तथैव त्रिदिः पुनः परिमा
र्जयेत् ५५ प्राङ्मुखो नित्यमश्रीयाद्वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ॥ प्रस्कंदयेच्चमनसा शुक्लाचाग्निमुपस्पृशेत् ५६ आयुष्यं प्राङ्मुखो भुंक्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ॥ धन्यं
पश्चान्मुखो भुंक्तेऽतं भुंक्ते उदङ्मुखः ५७ अग्निमालभ्य तोयेन सर्वान्प्राणानुपस्पृशेत् ॥ गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिपाणितले तथा ५८ नाधितिष्ठेत्पुंजातुकेशभ
स्मकपालिकाः ॥ अन्यस्य चाप्यवस्त्रातं दूरतः परिवर्जयेत् ५९ शान्तिहोमांश्च कुर्वीत सावित्राणि च धारयेत् ॥ निषण्णश्चापि खादेत न तु गच्छन्कदाचन ६० मूत्रं
नोत्तिष्ठता कार्ये न भस्मनि न गोवजे ॥ आर्द्रपादस्तु भुंजीत नार्द्रपादस्तु संविशेत् ६१ आर्द्रपादस्तु भुंजानो वर्षाणां जीवते शतम् ॥ त्रीणिते जांसिनोच्छिष्टं आलभेत
कदाचन ६२ अग्निं गां ब्राह्मणं चैव तथा ह्यायुर्न रिष्यते ॥ त्रीणिते जांसिनोच्छिष्टं उदीक्षेत कदाचन ६३ सूर्याचंद्रमसौ चैव न क्षत्राणि च सर्वशः ॥ ऊर्ध्वप्राणा ह्युत्क्रामं
तियूनः स्थविर आयाति ६४ प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥ अभिवादयित्वा वृद्धांश्च दद्याच्चैवासनं स्वयम् ६५ कृतांजलिं रुपासीत गच्छंतं पृष्ठतो
ऽन्वियात् ॥ न चासीतासने भिन्ने भिन्नकांस्यं च वर्जयेत् ६६ नैकवस्त्रेण भोक्तव्यं न नग्नः स्नातुमर्हति ॥ स्वस्त्वयं नैव न ग्रेन न चोच्छिष्टोऽपि संविशेत् ६७ उच्छिष्टेन स्पृ
शेच्छीर्षं सर्वे प्राणास्तदाऽऽश्रयाः ॥ केशग्रहं प्रहारांश्च शिरस्येतान् विवर्जयेत् ६८ न संहताभ्यां पाणिभ्यां कंडूये दात्मनः शिरः ॥ न चाभीक्ष्णं शिरस्त्रायात् तथा स्यायुर्न
रिष्यते ६९ शिरस्त्रातस्तु तैलैश्च नांगं किंचिदपि स्पृशेत् ॥ तिलसृष्टं चाश्रीयात् तथाऽस्यायुर्न रिष्यते ७० नाध्यापयेत्तथोच्छिष्टेनाधीर्यीत कदाचन ॥ वाते च पू
तिगंधे च मनसाऽपि न चिंतयेत् ७१ अत्र गाथाय मोद्रीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ॥ आयुरस्य निरुंता मिप्रजास्तस्याददेतथा ७२ उच्छिष्टेयः प्राद्रवति स्वाध्यायं चा
धिगच्छति ॥ यश्चानध्यायकालेऽपि मोहादभ्यस्यति द्विजः ७३ तस्य वेदः प्रणश्येत् आयुश्च परिहीयते ॥ तस्मात्तुक्तो ह्यनध्यायेनाधीर्यीत कदाचन ७४ प्रत्यादि
त्यं प्रत्यनलं प्रतिगां च प्रतिद्विजान् ॥ ये मे हंति च पंथानं ते भवंति गतायुषः ७५ उभे मूत्रपुरीषे तु दिवा कुर्यादुदङ्मुखः ॥ दक्षिणाभिमुखो रात्रौ तथा ह्यायुर्न रिष्यते ॥
७६ त्रीन्क्षत्रावजानीयादीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥ ब्राह्मणं क्षत्रियं सर्पं सर्वे ह्याशी विषास्त्रयः ७७ दहत्याशी विषः कुद्धो यावत्पश्यति चक्षुषा ॥ क्षत्रियोऽ
पि दहेत्कुद्धो यावत्स्पृशति तेजसा ७८ ब्राह्मणस्तु कुलं हन्यात्स्थानेनावेक्षितेन च ॥ तस्मादेतन्नयं यत्नादुपसेवेत पंडितः ७९ गुरुणा चैव निर्वधो न कर्तव्यः
कदाचन ॥ अनुमान्यः प्रसाद्यश्च गुरुः कुद्धो युधिष्ठिर ८० सम्यङ्मिथ्या प्रवृत्तेऽपि वर्तितव्यं गुराविह ॥ गुरुनिंदा दहत्यायुर्मनुष्याणां न संशयः ८१ दूरादा
वसथान् मूत्रं दूरात्पादावसेचनम् ॥ उच्छिष्टोत्सर्जनं चैव दूरे कार्यं हितैषिणा ८२
परिष्यते हिंस्यते ८३ तिलसृष्टं तिलसंयुक्तं पुष्टं भक्ष्यं ८४ न चिंतयेत्तवेदम् ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० मिथ्या प्रवृत्तेऽपि सम्यग् वर्तितव्यम् ८१ । ८२

८३ । ८४ विपर्ययमौत्तराधर्यं ८५ अपवशं दशाहीनं ८६ प्रियंगुः राजिका 'मियंगुस्त्री राजिका कणयोरपि' इति मेदिनी ८७ पृथगिति राजिकयाऽनुलेपनं कृत्वा स्नात्वा चंदनाद्यन्यतमेनानुलेपनं कार्यं
मित्यर्थः तगरस्थगरं महाराष्ट्राणां गांववाण इति प्रसिद्धं उपवासं ब्रह्मचर्यं ८८ । ८९ आलीढयारजस्वलाया परिकृतं संपादितं नालीढं नापरिहितमिति पाठे आलीढं गवाद्याप्रातमपरिहितं परिषेचनही
नं उद्धृतसाराणि क्षीरादीनि प्रेक्षते वाचकाय ९० मेधावीना पुरुषोऽशुचेः सन्निकृष्टेन भुंजीत मेधावी अशुचेरिति गौडाः धर्मेण श्राद्धादिषु प्रतिषिद्धान् भक्षान् पृष्ठतः श्राद्धाद्यभावेन भुंजीत ९१ । ९२ । ९३
रक्तमाल्यं न धार्यं स्याच्छुक्लं धार्यं तु पंडितैः ॥ वर्जयित्वा तु कमलं तथा कुवलयं प्रभो ८३ रक्तं शिरसि धार्यं तु तथा वानेयमित्यपि ॥ कांचनीयाऽपि मालायानसादुप्यति
कहिंचित् ८४ स्नातस्य वर्णकं नित्यमार्द्रं दद्याद्विशांपते ॥ विपर्ययं न कुर्वीत वाससो बुद्धिमान्नरः ८५ तथानान्यघृतं धार्यं न चापदशमेव च ॥ अन्यदेवभवेद्वासः शयनीये
नरोत्तम ८६ अन्यद्रथ्या सुदेवानामर्चयामन्यदेवहि ॥ प्रियंगुचंदनाभ्यां च बिल्वेन तगरेण च ८७ पृथगेवानुलिपेत केशरेण च बुद्धिमान् ॥ उपवासं च कुर्वीत स्नातः
शुचिरलंछतः ८८ पर्वकालेषु सर्वेषु ब्रह्मचारी सदा भवेत् ॥ समानमेकपात्रे तु भुंजेन्नान्नं जनेश्वर ८९ नालीढया परिहतं भक्षयित्वा कदाचन ॥ तथानोद्धृतसाराणि प्रे
क्षतेनाप्रदाय च ८० न संनिकृष्टे मेधावीना शुचेर्न च सत्सु च ॥ प्रतिषिद्धान्नधर्मेण भक्ष्यान् भुंजीत पृष्ठतः ९१ पिप्पलं च वटं चैव शणशाकं तथैव च ॥ उदुंबरं न खा
देच्च भवार्थी पुरुषोत्तमः ९२ आजंगव्यं तथा मांसमायूरं चैव वर्जयेत् ॥ वर्जयेच्छुष्कमांसं च तथा पर्युषितं च यत् ९३ न पाणौ लवणं विद्वान्प्राश्रीयान्नचरात्रिषु ॥
दधिसक्नुं भुंजीत वृथामांसं च वर्जयेत् ९४ सायं प्रातश्च भुंजीत नंतराले समाहितः ॥ बालेन तु न भुंजीत परश्राद्धं तथैव च ९५ वाग्यतो नैकवस्त्रश्च नासंविष्टः कदा
चन ॥ भूमौ सदैव नाश्रीयान्नानासीनो न शङ्कवत् ९६ तोयपूर्वं प्रदायान्नमतिथिभ्यो विशांपते ॥ पश्चाद्भुंजीत मेधावीनचाप्यन्यमनानरः ९७ समानमेकपं
त्तर्यातु भोज्यमन्नं नरेश्वर ॥ विषं हालाहलं भुंक्ते योऽप्रदाय सुहृज्जने ९८ पानीयं पायसं सक्नुं दधिसर्पिर्मधून्यापि ॥ निरस्य शेषमन्येषां न प्रदेयं तु कस्यचित् ९९
भुंजानो मनुजव्याघ्रनैव शंकां समाचरेत् ॥ दधिचाप्यनुपानं नैव कर्तव्यं भवार्थिना १०० आचम्य चैकहस्तेन परिष्ठाव्यं तथोदकम् ॥ अंगुष्ठं चरणस्याथ दक्षिणस्या
वसेचेत् १ पाणिं मूर्ध्नि समाधाय स्पृष्ट्वा चाग्निसमाहितः ॥ ज्ञातिश्चैव चमवाप्नोति प्रयोगकुशलोनरः २ अग्निः प्राणान्समालभ्य नाभिपाणितले तथा ॥ स्पृष्ट्वां
श्चैव प्रतिष्ठेत्तनचाप्यार्द्रेण पाणिना ३ अंगुष्ठस्यांतराले च ब्राह्मंतीर्थमुदाहृतम् ॥ कनिष्ठिकायाः पश्चात्तु देवतीर्थमिहोच्यते ४ अंगुष्ठस्य चयन्मध्यं प्रदेक्षिन्या
श्च भारत ॥ तेन पिब्याणिकुर्वीत स्पृष्ट्वाऽप्योन्यायतः सदा १०५

९४ बालेन केशेनोपलक्षितं परश्राद्धं शत्रुश्राद्धं ९५ सदैव न सदा नैवेतिसंबंधः ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० निरस्य पानीयादीन्विहाय अन्येषां भक्ष्याणां शेषमन्यस्मै न देयं पानीयादेरपिशेषं पुत्रादिभ्य एव देयं पितुर्ज्ये
ष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोज्यमिति स्मरणात् अन्येषां तद्भोजनस्यानिषेधात् गौडास्तु निरस्य शेषमेतेषां न प्रदेयमिति पठन्ति तत्परिसंख्यापत्तेरुपेक्ष्यते ९९ शंकां जीर्यति न वेति अन्नस्यापूतत्वाद्वाऽधिक
त्वाच्छुक्लं नैव भोक्तव्यमित्यर्थः दधीति तत्कृत्वानुपानं कर्तव्यमेव 'यथेष्टं मुंक्षुमाभेषीस्तकंसलवणं पिब' इति तस्य दृष्टार्थत्वोक्तेः १०० कुत्रपरिष्ठाव्यंतदाह अंगुष्ठमिति १ । २ प्राणान्नामादीन् ३ । ४ । ५

६।७।८।९।१०।११।१२।१३ एतेतैलपायिकाविवर्णपापायश्चुदयायेत्यर्थः पारावतादयःसर्वेपक्षिविशेषाश्च १४।१५।१६ शारणिकस्वरक्षणार्थिनः १७।१८।१९ प्रसाधनकेशानां संस्कारादिकं २० पानीयस्य क्रियास्नानं नक्तं स्नायादिति गृहे रात्रौ शिरःस्नाननिषेधः २१ पानानि पातुं योग्यानीत्यर्थः चावदातानि इति गौडपाठः अवदातानि निर्मलान्यपिशोषा णिवर्जनीयानीत्यर्थः सौहित्यमावृत्तिमोजनं परस्परकर्तव्यमात्मनश्चनसमाचरेत् २२ द्विजच्छेदं पक्षिवधं न कुर्वीत तर्हि पक्षि मांसमेव न मोक्तव्यमिति फलितमित्याशंक्याह मुक्त्वा न समाचरेदिति

परापवादं न ब्रूयात् प्राप्रियं च कदाचन ॥ न मन्युः कश्चिदुत्पाद्यः पुरुषेण भवार्थिना १०६ पतितैस्तु कथानिच्छेदं दर्शनं च विवर्जयेत् ॥ संसर्गं च न गच्छेत्तथाऽऽयुर्विदते महत् ७ न दिवामैथुनं गच्छेन्न कन्यां न च बंधकीम् ॥ न चास्नातास्त्रियं गच्छेत्तथाऽऽयुर्विदते महत् ८ स्वेस्वेतीर्थे समाचम्य कार्ये समुपकल्पिते ॥ त्रिःपीत्वाऽऽपोद्विः प्रमृज्य कृतशौचो भवेन्नरः ९ इंद्रियाणिसकृत्स्पृश्य त्रिरभ्युक्ष्य च मानवः ॥ कुर्वीत पित्र्यं दैवं च वेददृष्टेन कर्मणा ११० ब्राह्मणार्थे च यच्छौचं तच्च मेशृणुकौरव ॥ पवित्रं च हितं चैव भोजनाद्यंतयोस्तथा ११ सर्वशौचे पुद्गलहेन तीर्थेन समुपस्पृशेत् ॥ निष्ठीव्य तु तथा स्तुत्वा स्पृश्यापो हि शुचिर्भवेत् १२ वृद्धो ज्ञातिस्तथाऽमित्रंदरिद्रो यो भवेदपि ॥ गृहे वा सयितव्याऽऽस्ते धन्यमायुष्यमेव च १३ गृहे पारावताधन्याः शुकाश्च सह सारिकाः ॥ गृहे च तेन पापाय तथा वै तैलपायिकाः ॥ उद्दीपकाश्च गृध्राश्च कपोता भ्रमरास्तथा १४ निविशेयुर्दत्तत्रांतिमेव तदाऽऽचरेत् ॥ अमंगल्यानि चैतानि तथाऽऽक्रोशो महात्मनाम् १५ महात्मनो गतिगुह्यानि न वक्तव्यानि कर्हिचित् ॥ अगम्याश्च न गच्छेत्तराज्ञः पत्नीं सखीं स्तथा १६ वैद्यानां बालवृद्धानां भृत्यानां च युधिष्ठिर ॥ बंधूनां ब्राह्मणानां च तथा शारणिकस्य च १७ संबंधिनां च राजेन्द्र तथाऽऽयुर्विदते महत् ॥ ब्राह्मणस्थपतिभ्यां च निर्मितं यत्रिवेशनम् १८ तदा वसेत्सदा प्राज्ञो भवार्थी मनुजेश्वर ॥ संध्यायां न स्वपेद्राजं विद्यां च समाचरेत् १९ न भुंजीत च मेघावीतथाऽऽयुर्विदते महत् ॥ नक्तं न कुर्यात्पित्र्याणि शुक्ला चैव प्रसाधनम् २० पानीयस्य क्रियानक्तं न कार्यं भूतिमिच्छता ॥ वर्जनीयाश्चैव नित्यं सक्तवो निशि भारत २१ शेषाणि चैव पानानि पानीयं चापि भोजने ॥ सौहित्यं न च कर्तव्यं रात्रौ न च समाचरेत् २२ द्विजच्छेदं न कुर्वीत भुक्तान च समाचरेत् ॥ महाकुले प्रसूतां च प्रशस्तां लक्षणैस्तथा २३ वयस्थां च महाप्राज्ञः कन्यामावोढुमर्हति ॥ अपत्यमुत्पाद्य ततः प्रतिष्ठाप्य कुलं तथा २४ पुत्राः प्रदेया ज्ञानं पुकुलधर्मे पु भारत ॥ कन्या चोत्पाद्य दातव्या कुलपुत्राय धीमते २५ पुत्रानि वेद्याश्च कुलाहृत्या लभ्याश्च भारत ॥ शिरस्नातोऽथ कुर्वीत दैवं पित्र्यमथापि च २६ नक्षत्रेन च कुर्वीत यस्मिन् जाती भवेन्नरः ॥ न प्रोष्ठपदयोः कार्यं तथाऽग्रे च भारत २७

द्विजान् मुक्त्वाऽपि तच्छेदं न समाचरेत् कथं क्रीतमेव मांसं मक्ष्यं न पुत्र्यां हिंसा कार्येत्यर्थः । मुक्त्वा पानं समाचरेदिति पाठे भोजनं तत्तत्क्रंजलं वा पेयमित्यर्थः १३।१४ ज्ञाने पुत्रपुत्राणि निर्मितं पुत्रा देया विद्वत्सु समर्पणीयाः २१ कुलात्सत्कुलसंबंधेन निवेशाविवाह्याः लभ्यालभनीयाः २५ आग्नेये कृतिकायां २७

प्रत्यरिस्वनक्षत्रादि नक्षत्रं यावद्गणयित्वा न वमिमि गृहेतेष्वंती तारा प्रत्यरिः १९८।१९९।२० व्यंगिर्गोमृगार्गी व्यंगितां विरुद्धां गेनाधिकेन युक्तां समाप्यमानप्रवरां ३१।३२ अयोनिं अज्ञा दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यरिच विवर्जयेत् ॥ ज्योतिषेयानि चोक्तानि तानि सर्वाणि वर्जयेत् १२८ प्राङ्मुखः श्मश्रुकर्मणि कारयेत्सु समाहितः ॥ उदङ्मुखो वाराजेंद्र तथाऽऽयुर्विदते महत् २९ परिवादं न ब्रूयात् परेषामात्मनस्तथा ॥ परिवादो ह्यधर्माय प्रोच्यते मरत्तर्षभ ३० वर्जयेद्व्यंगिर्गोमृगार्गी तथा कन्यां न रोतम ॥ समाप्य व्यंगि तच्चैव मातुः स्वकुलजां तथा ३१ वृद्धां प्रव्रजितां चैव तथैव च पतिव्रताम् ॥ तथानिष्ठवर्णां च वर्णोत्कृष्टां च वर्जयेत् ३२ अयोनिं च वियोनिं च न गच्छेत्तविचक्षणः पिंगलां कुष्ठिनीं नारीं न त्वमुद्धोढुमर्हसि ३३ अपस्मारिकुले जातां निहीनां चापि वर्जयेत् ॥ श्वित्रिणां च कुले जातां क्षयिणामनुजेश्वर ३४ लक्षणैरन्वितायां च प्रशस्तायां च लक्षणैः ॥ मनोज्ञां दर्शनीयां च तां भवान् चोढुमर्हति ३५ महाकुले निवेष्टव्यं सदृशे वा युधिष्ठिर ॥ अवरापतितां चैव न ग्राह्या भूतिमिच्छता ३६ अग्नीनुत्पाद्य त्वेन क्रियाः सुविहिताश्च याः ॥ वेदे च ब्राह्मणैः प्रोक्तास्ताश्च सर्वाः समाचरेत् ३७ न चेष्ट्यास्त्रीषु कर्तव्यारक्ष्या दाराश्च सर्वशः ॥ अनायुष्यामवेदार्प्या तस्मादीर्प्या विवर्जयेत् ३८ अनायुष्यं दिवा स्वप्नं तथाऽभ्युदितशायिना ॥ प्रगे निशामाशु तथानैवोच्छिष्टाः स्वपंतिवै ३९ पारदार्यमनायुष्यं नापितोच्छिष्टता तथा ॥ यत्नतो वै न कर्तव्यमभ्यासश्चैव भारत ४० संध्यायां च न भुंजीत न स्नायेन्न तथा पठेत् ॥ प्रयतश्च भवेत्तस्यां च किंचित्समाचरेत् ४१ ब्राह्मणान् पूजयेच्चापि तथा स्नात्वा न राधिप ॥ देवांश्च प्रणमेत्स्नातो गुरुंश्चाप्यभिवादयेत् ४२ अनिमां त्रितो न गच्छेत्तयज्ञं गच्छेत्तदर्शकः ॥ अनर्चिते ह्यनायुष्यं गमनं तत्र भारत ४३ न चैकेन परिव्रज्यं न गंतव्यं तथा निशि ॥ अनागतायां संध्यायां पश्चिमायां गृहे वसेत् ४४ मातुः पितुर्गुरुणां च कार्यमेवानुशासनम् ॥ हितं चाप्यहितं चापि न विचार्य न रर्षभ ४५ नुवेदे च वेदे च यत्नः कार्यो न राधिप ॥ हस्तिपृष्ठेऽथ पृष्ठे च रथचर्या सुचैव ह ४६ यत्नवान् भवराजेंद्र यत्नवान् सुखमेधते ॥ अप्रपृष्यश्च शत्रूणां भृत्यानां स्वजनस्य च ४७ प्रजापालनयुक्तश्च न क्षतिलभते कचित् ॥ युक्तिशालं च ते ज्ञेयं शब्दशालं च भारत ४८ गांधर्वशास्त्रं च कलाः परिज्ञेयान राधिप ॥ पुराणमितिहासाश्च तथाऽऽख्या नानियानि च ४९ महात्मनां च चरितं श्रोतव्यं नित्यमेव ते ॥ पत्निरजस्वलाया च नाभिगच्छेन्न चाह्वयेत् ५० स्नातां च तुर्योदिवसरात्रौ गच्छेद्विचक्षणः ॥ पंचमेदि वसेनारी पृष्ठेऽहनि पुमान् भवेत् ५१ एतेन विधिना पत्नीमुपगच्छेत्तपंडितः ॥ ज्ञातिसंबंधिभिर्वाणि पूजनीयानि सर्वशः ५२ यष्टव्यं च यथाशक्त्यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ॥ अत ऊर्ध्वमरण्यं च सेवितव्यं न राधिप ५३ एष ते लक्षणो देश आयुष्याणां प्रकीर्तितः ॥ शेषस्त्रैविद्यवृद्धेभ्यः प्रत्याहार्यो युधिष्ठिर ५४ आचारो भूतिजनन आचारः कीर्तिवर्धनः ॥ आचाराद्धर्तव्या युराचारो ह्येत्यलक्षणम् ५५ आगमानां हि सर्वेषामाचारः श्रेष्ठ उच्यते ॥ आचारप्रभवो धर्मा धर्मादायुर्विवर्धते १५६

तकुलां वियोनिं हीनकुलां ३३।१४।३५।३६।३७।३८ प्रगे संध्यायां ३९ नापितोच्छिष्टता श्मश्रुकर्मोत्तरमस्नातता अभ्यासोऽभ्ययनं च ४०।४१।४२ दर्शकोद्गृह ४३ परिव्रज्यं देशांतरे गंतव्यं ४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२ आयुष्याणामायुष्कराणां कर्मणां उद्देशः संक्षेपः ५३।५५।५५५

1199011

(1994)

हेचेति १।२ अवगुणैर्निर्गुणैः एकात्मभिरेकाकिभिः अतपनासंहसैरसहायैः १।४५ कल्प्यमातः ४।७।८।९।१०।११ समाप्तेसंपूर्णेद्विपद्मेवर्षाणीतिशेषः सप्तकोट्यपकंपदं १२।१३।१४।१५।१६।१७।१८

निवर्तनंनियमेनवर्तनं १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ आवर्तनानिचत्वारिंशद्विंशतिपादशपञ्चानि २५ तथाशराग्निरितिपंचविंशत् एवमेकपञ्चाशत्पञ्चानि २६ । २७ । २८ । २९ । ३०

निवर्तनंचतत्रास्यत्रीणिपञ्चानिवैविधुः ॥ दिवसेयश्चतुर्थेनुप्राश्रियादेकभोजनम् १९ सदाद्वादशमासान्वैजुह्वानोजातवेदसम् ॥ वाजपेयस्ययज्ञस्यफलंप्राप्नोत्य
नुत्तमम् २० इंद्रकन्याभिरुद्वंचविमानंलभतेनरः ॥ सागरस्यचपयंतेवासवलोकमावसेत् २१ देवराजस्यचक्रीडानित्यकालमवेक्षते ॥ दिवसेपंचमेयस्तुप्राश्रि
यादेकभोजनम् २२ सदाद्वादशमासांस्तुजुह्वानोजातवेदसम् ॥ अलुब्धःसत्यवादीचब्रह्मण्यश्चाविर्हिसकः २३ अनसूयुरपापस्थोद्वादशाहफलंलभेत् ॥ जांबून
दमयंदिव्यंविमानंहंसलक्षणम् २४ सूर्यमालासमाभासमारोहेत्पांडुरंगहम् ॥ आवर्तनानिचत्वारिंशत्पञ्चानिद्वादश २५ शराग्निरितिपञ्चविंशत्प्राप्तवसते
सुखम् ॥ दिवसेयस्तुषष्ठेयुनिःप्राशेतभोजनम् २६ सदाद्वादशमासान्वैजुह्वानोजातवेदसम् ॥ सदात्रिषवणस्त्रायीब्रह्मचार्यनसूयकः २७ गवामेधस्ययज्ञस्य
फलंप्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ अग्निज्वालासमाभासंहंसवर्हिणसेवितम् २८ शातकुंभसमायुक्तंसाधसेद्यानमुत्तमम् ॥ तथैवाप्सरसामंकेप्रतिसुप्तःप्रबोध्यते २९ नूपुरा
णानिनादेनमेखलानांचनिःस्वनैः ॥ कोटीसहस्रवर्षाणांत्रीणिकोटिशतानिच ३० पञ्चान्यष्टादशतथापताकेद्वेत्तथैवच ॥ अयुतानिचपंचाशद्वक्षचर्मशतस्यच
३१ लोम्रांप्रमाणेनसमंब्रह्मलोकेमहीयते ॥ दिवसेसप्तमेयस्तुप्राश्रियादेकभोजनम् ३२ सदाद्वादशमासान्वैजुह्वानोजातवेदसम् ॥ सरस्वतीगोपयानोब्रह्मचर्यं
समाचरन् ३३ सुमनोवर्णकंचैवमधुमांसंचवर्जयन् ॥ पुरुषोमरुतांलोकमिंद्रलोकंचगच्छति ३४ तत्रतत्रहिसिद्धार्थोदेवकन्याभिरर्च्यते ॥ फलंबहुसुवर्णस्ययज्ञ
स्यलभतेनरः ३५ संख्यामतिगुणांचापितेपुलोकेषुमोदते ॥ यस्तुसंवत्सरंक्षांतोभुंक्तेऽहन्यष्टमेनरः ३६ देवकार्यपरोनित्यंजुह्वानोजातवेदसम् ॥ पौंडरीकस्ययज्ञ
स्यफलंप्राप्नोत्यनुत्तमम् ३७ पद्मवर्णनिभंचैवविमानमधिरोहति ॥ कृष्णाःकनकगौर्यश्चनार्यःश्यामास्तथाऽपराः ३८ वयोरूपविलासिन्योलभतेनात्रसंशयः ॥
यस्तुसंवत्सरंभुंक्तेनवमेनवमेऽहनि ३९ सदाद्वादशमासान्वैजुह्वानोजातवेदसम् ॥ अश्वमेधसहस्रस्यफलंप्राप्नोत्यनुत्तमम् ४० पुंडरीकप्रकाशंचविमानंलभतेनरः ॥
दीप्तसूर्याग्नितेजोभिर्दिव्यमालाभिरैवच ४१ नीयतेरुद्रकन्याभिःसोऽतस्त्रिंशत्सनातनम् ॥ अष्टादशसहस्राणिवर्षाणांकल्पमेवच ४२ कोटीशतसहस्रंचतेपुलोकेषु
मोदते ॥ यस्तुसंवत्सरंभुंक्तेदशाहैवैतेगते ४३ सदाद्वादशमासान्वैजुह्वानोजातवेदसम् ॥ ब्रह्मकन्यानिवासेचसर्वभूतमनोहरे ४४ अश्वमेधसहस्रस्यफलंप्राप्नोत्य
नुत्तमम् ॥ रूपवत्यश्चतंकन्यारमयंतिसनातनम् ४५ नीलोत्पलनिभैर्वर्णैस्तोत्पलनिभैस्तथा ॥ विमानंमंडलावर्तमावर्तगहनाकुलम् ४६ सागरोर्मिप्रतीकाशंसल
भेद्यानमुत्तमम् ॥ विचित्रमणिमालाभिर्नादितंशंखनिःस्वनैः ४७ स्फाटिकैर्वज्रसारैश्चस्तंभैःसुकृतवेदिकम् ॥ आरोहतिमहद्यानंहंससारसनादितम् ४८

अर्धवत्सामान्यात्पताकामहापञ्चाख्यसंख्याविशेषः ३१ । ३२ । ३३ सुमनोवर्णकंस्त्र्यंक्षुचंदनादि ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८

४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१
एकादशेदिवसेयःप्राप्तेप्राशतेहविः ॥ सदाद्वादशमासांस्तुजुह्वानोजातवेदसम् ४९ परस्त्रियंनाभिलषेद्वाचाथमनसाऽपिवा ॥ अमृतंचनभापेतमातापित्रोःकृते
ऽपिवा ५० अभिगच्छेन्महादेवंविमानस्थंमहाबलम् ॥ अश्वमेधसहस्रस्यफलंप्राप्नोत्यनुत्तमम् ५१ स्वायंभुवंचपश्येत्विमानंसमुपस्थितम् ॥ कुमार्यःकांचना
भासारूपवत्योनयंतितम् ५२ रुद्राणांतमधीवासंदिविदिव्यंमनोहरम् ॥ वर्षाण्यपरिमेयानियुगांताग्निसमप्रभः ५३ कोटीशतसहस्रंचदशकोटिशतानिच ॥
रुद्रंनित्यंप्रणमतेदेवदानवसंमतम् ५४ सतस्मैदर्शनंप्राप्तोदिवसेदिवसेभवेत् ॥ दिवसेद्वादशेयस्तुप्राप्तेप्राशतेहविः ५५ सदाद्वादशमासान्वैसर्वमेधफलंलभेत् ॥
आदित्यंद्वादशेतस्यविमानंसंविधीयते ५६ मणिमुक्ताप्रवालैश्चमहाहैरुपशोभितम् ॥ हंसभासापरिक्षिप्तंनगवीथीसमाकुलम् ५७ मयूरैश्चक्रवाकैश्चकृजद्विरुप
शोभितम् ॥ अट्टैर्महद्भिःसंयुक्तंब्रह्मलोकेप्रतिष्ठितम् ५८ नित्यमावसथंराजन्नरनारीसमावृतम् ॥ ऋषिरेवंमहाभागस्त्वंगिराग्राहधर्मवित् ५९ त्रयोदशेदिवसे
प्राप्तेयःप्राशतेहविः ॥ सदाद्वादशमासान्वैदेवसत्रफलंलभेत् ६० रक्तपद्मोदयंनामविमानंसाधयेन्नरः ॥ जातरूपप्रयुक्तंचरलसंचयभूषितम् ६१ देवकन्याभिरा
कीर्णदिव्याभरणभूषितम् ॥ पुण्यगंधोदयंदिव्यंवायव्यैरुपशोभितम् ६२ तत्रशंकुपताकेद्वेयुगांतंकल्पमेवच ॥ अयुतायुतंतथापद्मंसमुद्रंचतथावसेत् ६३
गीतगंधर्ववोषैश्चभेरीपणवनिःस्वनैः ॥ सदाप्रह्लादितस्ताभिर्देवकन्याभिरिज्यते ६४ चतुर्दशेदिवसेयःपूर्णेप्राशतेहविः ॥ सदाद्वादशमासांस्तुमहामेधफलंल
भेत् ६५ अनिर्देश्यवयोरूपादेवकन्याःस्वलंकृताः ॥ मृष्टतप्तांगदधराविमानैरुपयांतितम् ६६ कलहंसविनिर्घोषैर्नूपुराणांचनिःस्वनैः ॥ कांचीनांचसमुत्क
पस्तत्रतत्रनिघोष्यते ६७ देवकन्यानिवासेचतस्मिन्वसतिमानवः ॥ जाह्नवीवालुकाकीर्णपूर्णसंवत्सरंनरः ६८ यस्तुपक्षेगतेभुंक्तेएकभक्तंजितेंद्रियः ॥ सदाद्वा
दशमासांस्तुजुह्वानोजातवेदसम् ६९ राजसूयसहस्रस्यफलंप्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ यानमारोहतेदिव्यंहंसवर्हिणसेवितम् ७० मणिमंडलकैश्चित्रंजातरूपसमावृतम् ॥
दिव्याभरणशोभाभिर्वरस्त्रीभिरलंकृतम् ७१ एकस्तंभंचतुर्द्वारंसप्तभौमंसुमंगलम् ॥ वैजयंतिसहस्रैश्चशोभितंगीतानिःस्वनैः ७२ दिव्यंदिव्यगुणोपेतंविमानम
धिरोहति ॥ मणिमुक्ताप्रवालैश्चभूषितंवैद्युतप्रभम् ७३ वसेद्युगसहस्रंचखड्गकुंजरवाहमः ॥ षोडशेदिवसेप्राप्तेयःकुर्यादेकभोजनम् ७४ सदाद्वादशमासान्वैसोम
यज्ञफलंलभेत् ॥ सोमकन्यानिवासेषुसोऽध्यावसतिनित्यशः ७५ सौम्यगंधानुलिप्तश्चकामकारगतिर्भवेत् ॥ सुदर्शनाभिर्नारीभिर्मधुराभिस्तथैवच ७६ अर्च्यते
वैविमानस्थःकामभोगैश्चसेव्यते ॥ फलंपद्मशतप्रख्यंमहाकल्पंदशाधिकम् ७७ आवर्तनानिचत्वारिंशत्पञ्चानिद्वादश ७८ दिवसेसप्तदशमेयःप्राप्तेप्राशतेहविः ॥
७८ सदाद्वादशमासान्वैजुह्वानोजातवेदसम् ॥ स्थानंवारुणमैंद्रचरौद्रंवाप्यधिगच्छति ७९ मारुतौशनसेचैवब्रह्मलोकंसगच्छति ॥ तत्रदेवतकन्याभिरासनेनोप
चर्यते ८० भूर्भुवंचापिदेवार्पिंस्वरूपमवेक्षते ॥ तत्रदेवाधिदेवस्यकुमार्योरमयंतितम् ८१

दंभद्रोहनिवृत्तेषु कृतबुद्धिषु भारत ॥ अचलेष्वप्रकंपेषु मातेऽमूदत्रसंशयः १४४ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मे उपवास विधिर्नाम सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यद्वरं सर्वतीर्थानां तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ यत्र चैव परं शौचं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि १ ॥ भीष्म उवाच ॥ सर्वाणि खलु तीर्थानि गुणवन्ति मनीषिणः ॥ यन्तु तीर्थं च शौचं च तन्मे शृणु समाहितः २ अगाधे विमलेशुद्धे सत्यतोये घृतिहृदे ॥ स्नातव्यं मानसे तीर्थे सत्वमालंब्य शाश्वतम् ३ तीर्थं शौचमनर्थित्वमार्जवं सत्यमार्दवम् ॥ अहिंसा सर्वभूतानां मानाच्छंस्यंदमः शमः ४ निर्ममानिरहंकारानिर्द्वंद्वानिष्परिग्रहाः ॥ शुचयस्तीर्थभूतास्ते ये भैक्ष्यमुपभुंजते ५ तत्त्वचित्त्वनहं बुद्धिस्तीर्थप्रवरमुच्यते ॥ शौचलक्षणमेतत्ते सर्वत्रैवान्वेक्षतः ६ रजस्तमः सत्वमथोयेषां निर्धौतमात्मनः ॥ शौचाशौचसमायुक्ताः स्वकार्यपरिमार्गिणः ७ सर्वत्यागेष्वभिरताः सर्वज्ञाः समदर्शिनः ॥ शौचेन वृत्तशौचार्थास्ते तीर्थाः शुचयश्च ये ८ नोदकाक्लिन्नगात्रस्तु स्नातइत्यभिधीयते ॥ सस्नातो यो दमस्नातः स बाह्याभ्यंतरः शुचिः ९ अतीतेष्वनपेक्षायेषां प्रोक्तैष्वर्थेषु निर्ममाः ॥ शौचमेव परं ते पापेषां नोत्पद्यते स्पृहा १० प्रज्ञानं शौचमेवेह शरीरस्य विशेषतः ॥ तथानिष्कित्वं च मनसश्च प्रसन्नता ११ वृत्तशौचं मनःशौचं तीर्थशौचमतः परम् ॥ ज्ञानोत्पन्नं च यच्छौचं तच्छौचं परमं स्मृतम् १२ मनसा च प्रदीप्तेन ब्रह्मज्ञानजलेन च ॥ स्नातियो मानसे तीर्थे तत्प्रज्ञानं तत्त्वदर्शिनः १३ समारोपितशौचस्तु नित्यं भावसमाहितः ॥ केवलं गुणसंपन्नः शुचिरेव नरः सदा १४ शरीरस्थानि तीर्थानि प्रोक्तान्येतानि भारत ॥ पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुण्यानि शृणु तान्यपि १५ शरीरस्य यथोद्देशाः शुचयः परिकीर्तिताः ॥ तथा पृथिव्याभागाश्च पुण्यानि सलिलानि च १६ कीर्तनाच्चैव तीर्थस्य स्नानाच्च पितृतर्पणात् ॥ घुनंति पापं तीर्थेषु ते प्रयांति सुखं दिवम् १७ परिग्रहाच्च साधूनां पृथिव्याश्चैव तेजसा ॥ अतीव पुण्यभागास्ते सलिलस्य च तेजसा १८ मनसश्च पृथिव्याश्च पुण्यास्तीर्थास्तथाऽपरे ॥ उभयोरेव यः स्नायात्स सिद्धिं शीघ्रमाप्नुयात् १९ यथा बलं क्रियाहीनं क्रियावा बलवर्जिता ॥ नेह साध्यते कार्यं समायुक्ता तु सिध्यति २० एवं शरीरशौचेन तीर्थशौचेन चान्वितः ॥ शुचिः सिद्धिमवाप्नोति द्विविधं शौचमुत्तमम् २१ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मे शौचानुष्ठानां माष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सर्वेषामुपवासानां यच्छ्रेयः सुमहत्फलम् ॥ यच्चाप्यसंशयं लोके तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि १ ॥ भीष्म उवाच ॥ शृणुराजन्यथागीतं स्वयमेव स्वयं भुवा ॥ यत्कृत्वानिर्वृतो भूयात्पुरुषो नाऽत्र संशयः २ द्वादश्यां मार्गशीर्षे तु अहोरात्रेण केशवम् ॥ अर्च्यं श्वमेधं प्राप्नोति दुष्कृतं चास्य नश्यति ३

१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥ सर्वेषामिति १।२ अर्च्यं अर्च्यं ३

४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५ तद्वावमुपेन्द्र उपेन्द्रतादात्म्यं कीदृशं गन्धार्थेन ध्यानेनाधिगच्छति १६।१७ इति अ० नी० भा० नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥ शरतल्पगदमिति १।२ इष्टकामनासिद्धयर्थं चांद्रव्रतमाह मार्गेति मार्गशीर्षशुक्लप्रतिपदि मूलनक्षत्रयोगे सतीर्त्वा चांद्रव्रतमारभेत् तत्र चंद्रावयवेषु नक्षत्राणि न्यसेत् पादौ मूलेनेत्यादिना स्वदेवतासहि तेन मूलेन चंद्रस्पदादौ कल्पयेदित्यर्थः १ एवरोहिण्यादिभिः सदेवताभिर्जघादयः कल्पनीयाः सर्वप्रविभक्तिव्यत्ययार्थः ३ आषाढयोरिति आषाढाद्वयं फाल्गुनीद्वयं भाद्रपदाद्वयं च ज्ञेयम् ४।५ तथैव पौषमासे तु पूज्यो नारायणेति च ॥ वाजपेयमवाप्नोति सिद्धिं च परमां व्रजेत् ४ अहोरात्रेण द्वादश्यां माघमासे तु माधवम् ॥ राजसूयमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ५ तथैव फाल्गुने मासि गोविंदेति च पूजयन् ॥ अतिरात्रमवाप्नोति सोमलोकं च गच्छति ६ अहोरात्रेण द्वादश्यां चैत्रे विष्णुरिति स्मरन् ॥ पौंडरीकमवाप्नोति देवलोकं च गच्छति ७ वैशाखमासे द्वादश्यां पूजयन् मधुसूदनम् ॥ अग्निष्टोममवाप्नोति सोमलोकं च गच्छति ८ अहोरात्रेण द्वादश्यां ज्येष्ठे मासि त्रिविक्रमम् ॥ गवां मेधमवाप्नोति अप्सरोभिश्च मोदते ९ आषाढे मासि द्वादश्यां वामनेति च पूजयन् ॥ नरमेधमवाप्नोति पुण्यं च लभते महत् १० अहोरात्रेण द्वादश्यां श्रावणे मासि श्रीधरम् ॥ पंचयज्ञानवाप्नोति विमानस्थश्च मोदते ११ तथा भाद्रपदे मासि हृषीकेशेति पूजयन् ॥ सौत्रामणिमवाप्नोति पूतात्मा भवते च हि १२ द्वादश्यां मासि श्विने मासि पद्मनाभेति चार्चयन् ॥ गोसहस्रफलं पुण्यं प्राप्नुयात्त्राऽत्र संशयः १३ द्वादश्यां कार्तिके मासि पूज्य दामोदरेति च ॥ गवां यज्ञमवाप्नोति पुमान् स्त्रीवानसंशयः १४ अर्चयेत्पुंडरीकाक्षमेवं संवत्सरं तु यः ॥ जातिस्मरत्वं प्राप्नोति विद्यां ह्यसुवर्णकम् १५ अहन्यहनि तद्वावमुपेन्द्रयोऽधिगच्छति ॥ समाप्ते भोजयेद्विप्रानथवादापयेद्घृतम् १६ अतः परं नोपवासो भवतीति विनिश्चयः ॥ उवाच भगवान्विष्णुः स्वयमेव पुरातनम् ॥ १७ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मे विष्णोर्द्वादशकं नाम नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ शरतल्पगतं भीष्मं वृद्धं कुरुपितामहम् ॥ उपगम्य महाप्राज्ञः पर्यपृच्छ युधिष्ठिरः १ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अंगानां रूपसौभाग्यं प्रियं चैव कथं भवेत् ॥ धर्मार्थकामसंयुक्तः सुखभागी कथं भवेत् २ ॥ भीष्म उवाच ॥ मार्गशीर्षस्य मासस्य चंद्रे मूलेन संयुते ॥ पादौ मूलेन राजेंद्रजंघायामथ रोहिणीम् ३ अश्विन्यां सविथनी चैव ऊरूचाषाढयोस्तथा ॥ गुह्यं तु फाल्गुनी विद्याल्लुत्तिका कटिकास्तथा ४ नाभिं भाद्रपदे विद्याद्रेवत्यामक्षि मंडलम् ॥ पृष्ठमेव धनिष्ठा सुअमुराधोत्तरास्तथा ५ बाहुभ्यां तु विशाखा सुहस्तौ हस्तेन निर्दिशेत् ॥ पुनर्वस्वंगुली राजन्नाश्लेषा सुनखास्तथा ६ ग्रीवां ज्येष्ठा च राजेंद्रश्रवणेन तु कर्णयोः ॥ मुखं पुण्येण दानेन दंतौष्ठौ स्वातिरुच्यते ७ हासंशतभिषां चैव मघां चैवाथनासिकाम् ॥ नेत्रे मृगशिरो विद्याल्लालटे मित्रमेव तु ८ भरण्यां तु शिरो विद्यात्केशानां दर्शनं राधिप ॥ समाप्ते तु घृतं दद्याद्वा ह्यणुवेदपारगे ९

६।७।८ अत्रायं प्रयोगः पुण्याहवाचनादिपूर्वकं इष्टकाम्यार्थं व्रतं स्वीकृत्य चंद्रमात्मानं च चंद्राभिर्ब्रह्मत्वात् तदवयवेषु तत्तद्वैश्वदेवतासहिता निनक्षत्राणि विन्यस्य तत्तन्मंत्रैस्तेषामाराधनं जपहोमादिना प्रत्यहं कर्तव्यं एवं भीष्मासीत्येतत्कृत्वा समाप्ते व्रते होमशेषं घृतमाचार्यापि भिषव्येत् १ समाप्ते तु घृतं दद्यादित्यनेन व्रतमेव होमद्रव्यं ज्ञायते ९

एवंतुर्वन्विकलांगोऽपिपौर्णमास्यासकलांगमवति एतत्सहस्रातिमाह परिपूर्णगति १० ॥ इति अनुशासनपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपे दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥ पितामहोति
सुभगोदर्शनयिश्चज्ञानभाग्ययजायते ॥ जायतेपरिपूर्णगिःपौर्णमास्येवचंद्रमाः १० ॥ इति श्रीमहामारते अनु० अनुशासनिकेपर्वणिदानधर्मेदशाधिकशतत
मोऽध्यायः ॥ ११० ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पितामहमहाप्राज्ञसर्वशास्त्रविशारद ॥ श्रोतुमिच्छामि मर्त्यानां संसारविधिमुत्तमम् १ केन वृतेन राजेन्द्रवर्तमानानरा
भुवि ॥ प्राप्नुवंत्युत्तमं स्वर्गं कथंचन रकं नृप २ मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमंजनाः ॥ प्रयांत्यमुलोकमितः को वै ताननुगच्छति ३ ॥ भीष्म उवाच ॥ अयमाया
तिभगवानब्रह्मरूपतिरुदारधीः ॥ पृच्छेन्नं सुमहाभागमेतद्ब्रह्मसनातनम् ४ नैतदन्येन शक्यं हि वक्तुं केनचिदद्य वै ॥ वक्ता ब्रह्मरूपतिसमो न ह्यन्यो विद्यते कचित् ५
॥ वैशंपायन उवाच ॥ तयोः संवदतोरेव पार्थ गंगेयोस्तदा ॥ आजगाम विशुद्धात्मानाकपृष्ठाद्ब्रह्मरूपतिः ६ ततो राजा समुत्थाय घृतराष्ट्रपुरोगमः ॥ पूजामनुप
मां चक्रे सर्वे ते च सभासदः ७ ततो धर्मसु तो राजा भगवंतं ब्रह्मरूपतिम् ॥ उपगम्य यथान्यायं प्रश्रंष प्रच्छतत्त्वतः ८ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ भगवन् सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्र
विशारद ॥ मर्त्यस्य कः सहायो वै पिता माता सुतो गुरुः ९ ज्ञाति संबंधिवर्गश्च मित्रवर्गस्तथैव च ॥ मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमंजनाः १० गच्छंत्यमुत्र लोकं वै
क एनमनुगच्छति ॥ ॥ ब्रह्मरूपतिरुवाच ॥ एकः प्रसूयते राजन्नेक एव विनश्यति ११ एकस्तरति दुर्गाणि गच्छत्येकस्तु दुर्गतिम् ॥ असहायः पिता माता तथा
भ्राता सुतो गुरुः १२ ज्ञाति संबंधिवर्गश्च मित्रवर्गस्तथैव च ॥ मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमंजनाः १३ मुहूर्तमिव रोदित्वा ततो यांति पराङ्मुखाः ॥ तैस्तच्छरी
रमुत्सृष्टं धर्म एकोऽनुगच्छति १४ तस्माद्धर्मः सहायश्च सेवितव्यः सदा नृभिः ॥ प्राणी धर्मसमायुक्तो गच्छेत्स्वर्गं गतिं पराम् १५ तथैवा धर्मसंयुक्तो नरकं चोपपद्यते ॥
तस्मान्न्यायागैरर्थे धर्मं सेवेत पंडितः १६ धर्म एको मनुष्याणां सहायः पारलौकिकः ॥ लोभान्मोहादनुक्रोशाद्दयाद्वाप्यबहुश्रुतः १७ नरः करोत्यकार्याणि परार्थे
लोभमोहितः ॥ धर्मश्चार्थश्च कामश्च त्रितयं जिविते फलम् १८ एतत्र यमघातव्यमधर्मपरिवर्जितम् ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ श्रुतं भगवतो वाक्यं धर्मयुक्तं परं हितम्
१९ शरीरनिचयं ज्ञातुं बुद्धिस्तु मम जायते ॥ मृतं शरीरं हि नृणां सूक्ष्ममव्यक्ततां गतम् २० अचक्षुर्विषयं प्राप्तं कथं धर्मोऽनुगच्छति ॥ ब्रह्मरूपतिरुवाच ॥ पृथिवी
वायुराकाशमापो ज्योतिर्मनो गतः २१ बुद्धिरात्मा च सहिता धर्मं पश्यंति नित्यदा ॥ प्राणिनामिह सर्वे पांसाक्षिभूतानि शाऽनिशम् २२ एतैश्च सह धर्मोऽपि तं जीवमनु
गच्छति ॥ त्वगस्थिमांसं शुक्रं च शोणितं च महामते २३ शरीरं वर्जयंत्येते जीवितेन विवर्जितम् ॥ ततो धर्मसमायुक्तः प्राप्नुते जीव एव हि २४ ततोऽस्य कर्म पश्यंति
शुभं वा यदि वाऽशुभम् ॥ देवताः पंचभूतस्थाः किंभूयः श्रोतुमिच्छसि २५ ततो धर्मसमायुक्तः स जीवः सुखमेधते ॥ इह लोके परे चैव किंभूयः कथयामि ते २६

१।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९ शरीरस्थनिचयं संचयमवस्थितिमिति यावत् २० अंतर्गोयमः अंताय गच्छतीति
योगात् २१ आत्मा सत्त्वा निशेति दिवसस्याप्युपलक्षणं २२ एतैः सह धर्मोऽपूर्वरूपे जीवमनुगच्छति २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६

ननु मृतसूक्ष्मवस्त्वसूक्ष्मावस्थारूपमपूर्वजीवमनुगच्छतु रेवस्तु मूल एव स्थूलतरं कथमेनमावृणोति इत्याशंकते तदिति २७ सजीवो पूर्वेण भूतेश्च मिश्रितो वायुद्वारा दृष्टित्वं प्राप्या ब्रह्मरूपेण परिणम्य रेतो
रूपी भवतीत्याह अन्नमिति २८ ॥ २९ ॥ ३० कथं सूक्ष्मतमस्य पुरुषस्य स्थूलतरेण रेतादात्म्यं सत्यपि संसर्गे अभवाच्चो रिव भवतीत्याशंकते आख्यातमिति ३१ भूतावेशन्यायेन पुरुषैस्तैर्भूतै
रेतोद्वारा शरीराकारत्वं प्राप्तेः सहसंगमात्रेणाभिभूयते तादात्म्येन च वर्धते संगमावेतु ननु स समाध्यादावित्याह आसन्नेति ३२ ततस्तादात्म्यमिमानरूपादिभिर्वा दयं कर्तुं त्वादिमान् भवति तदाऽस्य

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ तद्दर्शितं भगवता यथा धर्मोऽनुगच्छति ॥ एतत्तु ज्ञातुमिच्छामि कथं रेतः प्रवर्तते २७ ॥ ब्रह्मरूपतिरुवाच ॥ अन्नमश्रंति यद्देवाः शरीरस्थानरे
श्वर ॥ पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिर्मनस्तथा २८ ततस्तत्तेषु राजेन्द्र तेषु भूतेषु पंचसु ॥ मनः पष्ठेषु शुद्धात्मनरेतः संपद्यते महत् २९ ततो गर्भः संभवति श्ले
षास्त्रीपुंसयोर्नृप ॥ एतत्ते सर्वमारुह्या तं भूयः किं श्रोतुमिच्छसि ३० ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आख्यातं मे भगवता गर्भः संजायते तथा ॥ यथा जातस्तु पुरुषः प्रपद्यति
तदुच्यताम् ३१ ॥ ब्रह्मरूपतिरुवाच ॥ आसन्नमात्रः पुरुषस्तैर्भूतैरभिभूयते ॥ विप्रयुक्तश्च तैर्भूतैः पुनर्यात्य परां गतिम् ३२ सर्वभूतसमायुक्तः प्राप्नुते जीव एव हि ॥
ततोऽस्य कर्म पश्यंति शुभं वा यदि वाऽशुभम् ॥ देवताः पंचभूतस्थाः किंभूयः श्रोतुमिच्छसि ३३ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ त्वगस्थिमांसमुत्सृज्य तैश्च भूतैर्विव
र्जितः ॥ जीवः स भगवन्कस्थः सुखदुःखे समश्नुते ३४ ॥ ब्रह्मरूपतिरुवाच ॥ जीवः कर्मसमायुक्तः शीघ्रं रेतस्त्वमागतः ॥ स्त्रीणां पुष्पं समासाद्य मूते कालेन भारत
३५ यमस्य पुरुषैः क्लेशं यमस्य पुरुषैर्वधम् ॥ दुःखं संसारचक्रं च नरः क्लेशं सर्वदाति ३६ इह लोके सच प्राणिजन्मप्रभृति पार्थिव ॥ सुकृतं कर्म वैभुं क्लेशं धर्मस्य फलमा
श्रितः ३७ यदि धर्मं यथा शक्तिजन्मप्रभृति सेवते ॥ ततः स पुरुषो भूत्वा सेवते नित्यदा सुखम् ३८ अथांतरा तु धर्मस्याप्यधर्ममुपसेवते ॥ सुखस्यानंतरं दुः
खं सजीवोऽप्यधिगच्छति ३९ अधर्मेण समायुक्तो यमस्य विषयं गतः ॥ महदुःखं समासाद्य तिर्यग्योनौ प्रजायते ४० कर्मणा येन येनेह यस्यां योनौ प्रजायते ॥
जीवो मोहसमायुक्तस्तन्मे निगदतः शृणु ४१ यदेतदुच्यते शास्त्रे सेति हासे चच्छंदसि ॥ यमस्य विषयं घोरं मर्त्यो लोकः प्रपद्यते ४२ इह स्थानानि पुण्यानि दे
वतुल्यानि भूपते ॥ तिर्यग्योन्यतिरिक्तानि गतिमति च सर्वशः ४३ यमस्य भवने दिव्ये ब्रह्मलोकसमेगुणैः ॥ कर्मभिर्नियतैर्बद्धो जंतुर्दुःखान्युपाश्रुते ४४ येन ये
न तु भावेन कर्मणा पुरुषो गतिम् ॥ प्रयाति पुरुषां चोरां तते वक्ष्याम्यतः परम् ४५ अधीत्य चतुरो वेदान् द्विजो मोहसमन्वितः ॥ पतितात्प्रतिगृह्याथ खरयो नौ
प्रजायते ४६ खरो जीवति वर्षाणि दश पंच च भारत ॥ खरो मृतो बलीवर्धः सप्त वर्षाणि जीवति ४७

कर्मादिकं देवाः पश्यंति ३३ स्थूलदेहसंगाद्युज्यतामस्य कर्तृत्वं तद्वा हेतुकथमस्य सुखादिसंग इत्याशंकते त्वमिति ३४ स्थूलदेहनाशक्षण एव सरेतस्त्वं शुक्रमेण सूक्ष्मशरीरमावभेति ततः स्त्रीणां पुष्पं
समासाद्येत्यादि स्पष्टं तद्यथा तृणजलायूका अन्यतृणमाक्रम्य पूर्वजहाति एवमेतदिति ज्ञेयम् ३५ यमस्येति गर्भत्वमप्राप्तः सूक्ष्मशरीरावच्छिन्नस्तीव्रपापयोगाद्यातनालमत इत्यर्थः ३६ ॥ ३७
३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७

वलीवर्दोमृतश्चापिजायतेब्रह्मराक्षसः ॥ ब्रह्मराक्षसमासांस्त्रीस्ततो जायति ब्राह्मणः ४८ पतितं बाजयित्वा तु कृमियो नौ प्रजायते ॥ तत्र जीवति वर्षाणि दशपंच
च भारत ४९ कृमिभावादिमुक्तस्तु ततो जायति गर्दभः ॥ गर्दभः पंचवर्षाणि पंचवर्षाणि सूकरः ५० कुकुटः पंचवर्षाणि पंचवर्षाणि जंतुः ॥ श्वावर्षमेकं भवति
ततो जायति मानवः ५१ उपाध्यायस्य यः पापं शिष्यः कुर्यादबुद्धिमान् ॥ सर्जिवद्दसंसारं स्त्रीनां प्रोतिन संशयः ५२ प्राक् श्वा भवति राजेंद्र ततः क्रव्याततः खरः ॥
ततः प्रेतः परिहृष्टः पश्चाज्जायति ब्राह्मणः ५३ मनसाऽपि गुरोर्भार्यायः शिष्यो याति पापकृत् ॥ स उग्रान् प्रैति संसारान् धर्मेणेह चेतसा ५४ श्वयो नौ तु स संभू
तस्त्रीणि वर्षाणि जीवति ॥ तत्रापि निधनं प्राप्तः कृमियो नौ प्रजायते ५५ कृमिभावमनुप्राप्तो वर्षमेकं तु जीवति ॥ ततस्तु निधनं प्राप्तो ब्रह्मयो नौ प्रजायते ५६ यदि
पुत्रसमं शिष्यं गुरुर्हन्त्यादकारणे ॥ आत्मनः कामकारेण सोऽपि हिंस्रः प्रजायते ५७ पितरं मातरं चैव यस्तु पुत्रोऽवमन्यते ॥ सोऽपि राजन्मृतो जंतुः पूर्वजायेत ग
र्दभः ५८ गर्दभत्वं तु संप्राप्य दशवर्षाणि जीवति ॥ संवत्सरं तु कुंभीरस्ततो जायेत मानवः ५९ पुत्रस्य मातापितरौ यस्य रुष्टावुभावपि ॥ गुर्वप्यध्यानतः सोऽपि मृ
तो जायति गर्दभः ६० खरो जीवति मासांस्तु दशश्वाच चतुर्दश ॥ बिडालः सप्तमासांस्तु ततो जायति मानवः ६१ मातापितरावाकुश्यसारिकः संप्रजायते ॥
ताडयित्वा तु तवेव जायते कच्छपो नृप ६२ कच्छपो दशवर्षाणि त्रीणि वर्षाणि शल्यकः ॥ व्यालो भूत्वा च षण्मासांस्ततो जायति मानुषः ६३ भर्तृपिंडमुपाश्रन्यो
राजद्विष्टानि सेवते ॥ सोऽपि मोहसमापन्नो मृतो जायति वानरः ६४ वानरो दशवर्षाणि पंचवर्षाणि मूषिकः ॥ श्वाऽथ भूत्वा तु षण्मासांस्ततो जायति मानुषः ६५
न्यासापहर्ता तु नरो यमस्य विषयंगतः ॥ संसाराणां शतं गत्वा कृमियो नौ प्रजायते ६६ तत्र जीवति वर्षाणि दशपंच च भारत ॥ दुष्कृतस्य क्षयं कृत्वा ततो जाय
ति मानुषः ६७ असूयको नरश्चापि मृतो जायति शार्ङ्गकः ॥ विश्वासहर्ता तु नरो मीनो जायति दुर्मतिः ६८ भूत्वामीनोऽष्टवर्षाणि मृगो जायति भारत ॥ मृगस्तु च
तुरो मासांस्ततश्छागः प्रजायते ६९ छागस्तु निधनं प्राप्य पूणे संवत्सरे ततः ॥ कीटः संजायते जंतुस्ततो जायति मानुषः ७० धान्या न्यवां स्ति लान्माषान्कुल
त्थान्सर्वपांश्च गान् ॥ कलायानथमुद्रांश्च गोधूमानसंसीतथा ७१ सस्यस्यान्यस्य हर्ता च मोहाज्जंतुरचेतनः ॥ स जायते महाराज मूषिको निरपत्रपः ७२ ततः
प्रेत्य महाराज मृतो जायति सूकरः ॥ सूकरो जातमात्रस्तुरोगेण म्रियते नृप ७३ श्वा ततो जायते मूढः कर्मणा तेन पार्थिव ॥ भूत्वा श्वा पंचवर्षाणि ततो जायति मानवः
७४ परदारमिमं शतं कृत्वा जायति वैटुकः ॥ श्वाशृगालस्ततो मृगो व्यालः कंकोवकस्तथा ७५ भ्रातुर्भार्या तु पापात्मा यो धर्षयति मोहितः ॥ पुंस्को किल त्वमा
प्रोतिसोऽपि संवत्सरं नृप ७६ सखिभार्या गुरोर्भार्या राजभार्या तथैव च ॥ प्रधर्षयित्वा कामाय मृतो जायति सूकरः ७७

७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ निष्पावं राजमापं हलगोलकः दीर्घपुच्छो गोल

सूकरः पंचवर्षाणि दशवर्षाणि श्वाविधः ॥ बिडालः पंचवर्षाणि दशवर्षाणि कुकुटः ७८ पिपीलिकस्तु मासांस्त्रीन्कीटः स्यान्मासमेव तु ॥ एतानासाद्य संसारान् कृमि
यो नौ प्रजायते ७९ तत्र जीवति मासांस्तु कृमियो नौ चतुर्दश ॥ ततोऽधर्मक्षयं कृत्वा पुनर्जायति मानवः ८० उपस्थिते विवाहे तु यज्ञे दानेऽपि वा विभो ॥ मोहात्करो
तियो विघ्नं स मृतो जायते कृमिः ८१ कृमिर्जीवति वर्षाणि दशपंच च भारत ॥ अधर्मस्य क्षयं कृत्वा ततो जायति मानवः ८२ पूर्वदत्त्वा तु यः कन्यां द्वितीये दातुमिच्छ
ति ॥ सोऽपि राजन्मृतो जंतुः कृमियो नौ प्रजायते ८३ तत्र जीवति वर्षाणि त्रयोदश युधिष्ठिर ॥ अधर्मसंक्षये युक्तस्ततो जायति मानवः ८४ देवकार्यमकृत्वा तु पितृ
कार्यमथापि वा ॥ अनिर्वाप्य समश्नन् चैव मृतो जायति वायसः ८५ वायसः शतवर्षाणि ततो जायति कुकुटः ॥ जायते व्यालकश्चापि मासं तस्मात्तु मानुषः ८६ ज्येष्ठं
पितृसमं चापि भ्रातरं योऽवमन्यते ॥ सोऽपि मृत्युमुपागम्य कौचयो नौ प्रजायते ८७ कौचो जीवति वर्षं तु ततो जायति चीरकः ॥ ततो निधनमापन्नो मानुषत्वमुपा
श्नुते ८८ वृषलो ब्राह्मणीं गत्वा कृमियो नौ प्रजायते ॥ तद्वः संप्राप्य निधनं जायते सूकरः पुनः ८९ सूकरो जातमात्रस्तुरोगेण म्रियते नृप ॥ श्वा ततो जायते मूढः
कर्मणा तेन पार्थिव ९० श्वा भूत्वा कृतकर्मा सौ जायते मानुषस्ततः ॥ तत्रापत्यं स मुत्पाद्य मृतो जायति मूषिकः ९१ कृतघ्नस्तु मृतो राजन्यमस्य विषयंगतः ॥ यमस्य
पुरुषैः कुद्वैर्बधं प्राप्नोति दारुणम् ९२ दंडं समुद्धरं शूलमाग्रे कुंभं च दारुणम् ॥ असिपत्रवनं चोरवालुकं कूटशालमलीम् ९३ एताश्चान्याश्च बह्वींश्च यमस्य विषयंगतः ॥
यातनाः प्राप्य तत्रो ग्रास्ततो वध्यति भारत ९४ ततो हतः कृतघ्नः स तत्रैर्भरतर्षभ ॥ संसारचक्रमासाद्य कृमियो नौ प्रजायते ९५ कृमिर्भवति वर्षाणि दशपंच च भा
रत ॥ ततो गर्भसमासाद्य तत्रैव म्रियते शिशुः ९६ ततो गर्भं शतैर्जतुर्बहुभिः संप्रपद्यते ॥ संसारांश्च बहून्गत्वा ततस्तिर्यक्षु जायते ९७ ततो दुःखमनुप्राप्य बहुवर्षं
गणानिह ॥ अपुनर्भवसंयुक्तस्ततः कूर्मः प्रजायते ९८ दधिहृत्वा बकश्चापि प्लवो गस्यान संस्कृता च ॥ चोरयित्वा तु दुर्बुद्धिर्मधुदंशः प्रजायते ९९ फलं वा मूलं कंठ
त्वा अपूपं वा पिपीलिकाः ॥ चोरयित्वा च निष्पावं जायते हलगोलकः १०० पायसं चोरयित्वा तु तित्तिरित्वमवाप्नुते ॥ हत्वा पिष्टमयं पूं पंकुं मोलूकः प्रजायते १ अपो
हत्वा तु दुर्बुद्धिर्वायसो जायते नरः ॥ कांस्यं हत्वा तु दुर्बुद्धिर्हारितो जायते नरः २ राजतं भाजनं हत्वा कपोतः संप्रजायते ॥ हत्वा तु कांचनं भांडं कृमियो नौ प्रजायते ३
पत्रोर्णं चोरयित्वा तु कलत्वं निगच्छति ॥ कौशिकं तु ततो हत्वा नरो जायति वर्तकः ४ अंशुकं चोरयित्वा तु शुको जायति मानवः ॥ चोरयित्वा दुकूलं तु मृतो हंसः प्रजा
यते ५ कौचः कार्पासिकं हत्वा मृतो जायति मानवः ॥ चोरयित्वा नरः पट्टं वा विक्रयं चैव भारत ६ क्षौमं च वस्त्रमादाय शशो जंतुः प्रजायते ॥ वर्णान् हत्वा तु पुरुषो मृतो
जायति वर्हिणः १०७

रूपी कीटविशेषः १०० कुंभोलूक उलूकजातिभेदः १ हारितः पक्षिविशेषः १ । ३ पत्रोर्णं शीतकौशेयम् ४ । ५ । ६ वर्णान् हरितालादीन् १०७

हृत्वारक्तानिवस्त्राणिजायतेजीवजीवकः ॥ वर्णकार्दीस्तथागंधांश्चोरयित्वेहमानवः १०८ लुच्छुंदरित्वमाप्नोतिराजन्लोभपरायणः ॥ तत्रजीवतिवर्षाणिततोद
शचपंचच ९ अधर्मस्यक्षयंगत्वाततोजायतिमानुषः ॥ चोरयित्वापयश्चापिवलाकासंप्रजायते ११० यस्तुचोरयतेतैलनरोमोहसमन्वितः ॥ सोऽपिराजन्मृतो
जंतुस्तैलपायीप्रजायते ११ अशस्त्रपुरुषंहत्वासशस्त्रःपुरुषाधमः ॥ अर्थार्थीयदिवावैरीसमृतोजायतेखरः १२ खरोजीवतिवर्षेद्वेततःशस्त्रेणवध्यते ॥ समृतो
मृगयोनौतुनित्योद्विग्नोऽभिजायते १३ मृगोवध्यतिशस्त्रेणगतेसंवत्सरेतुसः ॥ हतोमृगस्ततोमीनःसोऽपिजालेनवध्यते १४ मासेचतुर्थेसंप्राप्तेश्चापदःसंप्रजा
यते ॥ श्वापदोदशवर्षाणिद्विपीवर्षाणिपंचच १५ ततस्तुनिधनं प्रातःकालपर्यायचोदितः ॥ अधर्मस्यक्षयंकृत्वाततोजायतिमानुषः १६ स्त्रियंहत्वातुदुर्बुद्धि
र्यमस्यविषयंगतः ॥ बहून्केशान्समासाद्यसंसारंश्चैवविंशतिम् १७ ततःपश्चान्महाराजकृमियोनौप्रजायते ॥ कृमिर्विंशतिवर्षाणिभूत्वाजायतिमानुषः १८
भोजनंचोरयित्वातुमक्षिकाजायतेनरः ॥ मक्षिकासंधवशगोबहून्मासान्भवत्युत १९ ततःपापक्षयंकृत्वामानुषत्ववाप्नुते ॥ धान्यंहत्वातुपुरुषोलोमशःसंप्रजाय
ते १२० तथापिण्याकसंमिश्रमशनंचोरयेन्नरः ॥ सजायतेबभ्रुसमोदारुणोमूषिकोनरः २१ दशचैमानुषान्नित्यंपापात्मासविशांपते ॥ घृतंहत्वातुदुर्बुद्धिःकाक
महुःप्रजायते २२ मत्स्यमांसमथोहत्वाकाकोजायतिदुर्भातिः ॥ लवणंचोरयित्वातुचिरिकाकःप्रजायते २३ विश्वासेनतुनिक्षिप्तयोविनिन्दोतिमानवः ॥ सगता
युर्नरस्तातमत्स्ययोनौप्रजायते २४ मत्स्ययोनिमनुप्राप्यमृतोजायतिमानुषः ॥ मानुषत्वमनुप्राप्यक्षीणायुरुपपद्यते २५ पापानितुनराःकृत्वातिर्यग्जा
यंतिभारत ॥ नचात्मनःप्रमाणंतेधर्मजानंतिकिंचन २६ येपापानिनराःकृत्वानिरस्यंतिव्रतैःसदा ॥ सुखदुःखसमायुक्ताव्यथितास्तेभवंत्युत २७ असंवासाःप्र
जायंतेम्लेच्छाश्चापिनसंशयः ॥ नराःपापसमाचारालोभमोहसमन्विताः २८ वर्जयंतिचपापानिजन्मप्रभृतियेनराः ॥ अरोगारूपवंतस्तेधनिनश्चभवंत्युत
२९ स्त्रियोऽप्येतेनकल्पेनकृत्वापापमवाप्नुयुः ॥ एतेषामेवजंतूनांभार्यात्वमुपयांतिताः १३० परस्वहरणेदोषाःसर्वेएवप्रकीर्तिताः ॥ एतद्विलेशमात्रेणकथितं
तेमयाऽनघ ३१ अपरस्मिन्कथायोगेभूयःश्रोष्यसिभारत ॥ एतन्मयामहाराजब्रह्मणोगदतःपुरा ३२ सुरर्षीणांश्रुतंमध्येष्टृष्टश्चापियथातथम् ॥ मयाऽपित
च्चकात्स्न्येनयथावदनुवर्णितम् ॥ एतच्छ्रुत्वामहाराजधर्मकुरुमनःसदा १३३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप० दानधर्मेसंसारचक्रंनाम
एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ अधर्मस्यगतिर्ब्रह्मन्कथितामेत्वयाऽनघ ॥ धर्मस्यतुगतिश्चोतुमिच्छामिवदतांवर १ कृत्वा
कर्माणिपापानिकथंयांतिशुभांगतिम् ॥ कर्मणाचकृतेनेहकेनयांतिशुभांगतिम् २ १३५ ॥ इतिअनु० नी० भा० एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥१११॥ अधर्मस्येति १।२

३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३० ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनीलकण्ठीयेभारतमा

बृहस्पतिरुवाच ॥ कृत्वापापानिकर्माणिअधर्मवशमागतः ॥ मनसाविपरीतेननिरयंप्रातिपद्यते ३ मोहादधर्मैयःकृत्वापुनःसमनुतप्यते ॥ मनःसमाधिसंयुक्तो
नससेवेतदुष्कृतम् ४ यथायथामनस्तस्यदुष्कृतंकर्मगर्हते ॥ तथातथाशरीरंतुतेनाधर्मेणमुच्यते ५ यदिव्याहरतेराजन्विप्राणाधर्मवादिनाम् ॥ ततोऽधर्मकृता
त्क्षिप्रमपवादात्प्रमुच्यते ६ यथायथानरःसम्यग्धर्ममनुभाषते ॥ समाहितेनमनसाविमुच्येततथातथा ७ भुजंगइवनिर्मोकात्पूर्वभुक्ताज्जरान्वितात् ॥ दत्त्वा
विप्रस्यदानानिविविधानिसमाहितः ८ मनःसमाधिसंयुक्तःसुगतिंप्रातिपद्यते ॥ प्रदानानितुवक्ष्यामियानिदत्त्वायुधिष्ठिर ९ नरःकृत्वाऽप्यकार्याणिततोधर्मेण
युज्यते ॥ सर्वेषामेवदानानामन्नंश्रेष्ठमुदाहृतम् ॥ पूर्वमन्नंप्रदातव्यमृजुनाधर्ममिच्छता १० प्राणाह्यन्नमनुष्याणांतस्माज्जंतुश्चजायते ॥ अन्नेप्रतिष्ठितोलोके
स्तस्मादन्नंप्रशस्यते ११ अन्नमेवप्रशंसंतिदेवर्षिपितृमानवाः ॥ अन्नस्यहिप्रदानेनरंतिदेवोदिवंगतः १२ न्यायलब्धंप्रदातव्यंदिजातिभ्योऽन्नमुत्तमम् ॥ स्वा
ध्यायंसमुपेतेभ्यःप्रहृष्टेनांतरात्मना १३ यस्यह्यऽन्नमुपाश्रंतिब्राह्मणानांशतंदश ॥ हृष्टेनमनसादत्तंसतिर्यग्गतिर्भवेत् १४ ब्राह्मणानांसहस्राणिदशभोज्यन
र्षभ ॥ नरोऽधर्मात्प्रमुच्येतयोगेष्वाभिरतःसदा १५ भैक्ष्येणान्नंसमाहृत्यविप्रोवेदपुरस्कृतः ॥ स्वाध्यायनिरतेविप्रेदत्त्वेहसुखमेधते १६ अहिंसन्ब्राह्मणस्वानि
न्यायेनपरिपालयच ॥ क्षत्रियस्तरसाप्राप्तमन्नंयोवैप्रयच्छति १७ द्विजेभ्योवेददत्त्वेभ्यःप्रयतःसुसमाहितः ॥ तेनापोहतिधर्मात्मन्दुष्कृतंकर्मपांडव १८ षड्वा
गपरिशुद्धंचकृषेर्भागमुपार्जितम् ॥ वैश्योददद्विजातिभ्यःपापेभ्यःपरिमुच्यते १९ अवाप्यप्राणसंदेहंकार्कश्येनसमार्जितम् ॥ अन्नंदत्त्वादिजातिभ्यःशूद्रःपापात्प्र
मुच्यते २० औरसेनबलेनान्नमर्जयित्वाऽविहिंसकः ॥ यःप्रयच्छतिविप्रेभ्योनसदुर्गाणिपश्यति २१ न्यायेनैवाप्तमन्नंतुनरोहर्षसमन्वितः ॥ द्विजेभ्योवेददत्त्वेभ्यो
दत्त्वापापात्प्रमुच्यते २२ अन्नमूर्जस्करंलोकेदत्त्वाज्जिह्वीभवेन्नरः ॥ सतांपथानमावृत्यसर्वपापैःप्रमुच्यते २३ दानवाद्भिःकृतःपंथायेनयांतिमनीषिणः ॥ तेहिप्राण
स्यदातारस्तेभ्योधर्मःसनातनः २४ सर्वावस्थंमनुष्येणन्यायेनान्नमुपार्जितम् ॥ कार्यपात्रागतंनित्यमन्नंहिपरमागतिः २५ अन्नस्यहिप्रदानेननरोरौद्रंनसेवते ॥
तस्मादन्नंप्रदातव्यमन्यायपरिवर्जितम् २६ यतेब्राह्मणपूर्वहिभोक्तुमन्नंयद्ददात्तसदा ॥ अवध्यंदिवसंकुर्यादन्नदानेनमानवः २७ भोजयित्वादशशतंनरोवेदविदांनृ
प ॥ न्यायविद्धर्मविदुषामितिहासविदांतथा २८ नयातिनरकंधोरंसंसारंश्चनसेवते ॥ सर्वकामसमायुक्तःप्रेत्यचाप्यऽश्रुतेसुखम् २९ एवंखलुसमायुक्तोरमतेवि
गतज्वरः ॥ रूपवान्कीर्तिमांश्चैवधनवांश्चोपपद्यते ३० एततेसर्वमारुयातमन्नदानफलमहत् ॥ मूलमेतनुधर्माणांप्रदानानांचभारत ३१ ॥ इतिश्रीमहाभारते
अनुशासनपर्वणिअनुशासनिकेपर्वणि दानधर्मेसंसारचक्रेद्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥ ॥ ॥ वदीपिद्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥ ॥

अहिंसेति १ । २ । ३ श्रीन्दोपायकामक्रोधलोमानलोकेषुनिधायनतुस्वात्मनि कामक्रोधौवाहोर्भ ४ । ५ । ६ सर्वेषांभूतानामात्मभूतस्याऽऽत्मदुःखेनैवपरदुःखेनाप्युद्विजतःसर्वभूतान्यात्मत्वेन तत्त्वज्ञापयतोमार्गेदेवाःमुह्यन्ति सव्यापकोभूत्वामुच्यतइत्यर्थः अपदस्वगतवागतिहीनत्वान्मार्गसूचकपदरहितस्यपदैषिणःस्थानैपिजोबहिर्मुखाइत्यर्थः ७ । ८ । ९ यथेति हिंसितोहिनस्ति पालितःपालयतितस्मात्पालयेदेवनोहिंसयेदित्यर्थः १० । ११ ॥ इतिअनुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥ ततइति १ । २ । ३ मनसा

॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ ॥ अहिंसावैदिकं कर्म ध्यानमिन्द्रियसंयमः ॥ तपोऽथगुरुशुश्रूषाकिंश्रेयःपुरुषंप्रति १ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ ॥ सर्वाण्येतानि धर्म्याणि पृथग्द्वाराणिसर्वशः ॥ शृणुसंकीर्त्यमानानिषडेवभरतर्षभ २ हंतनिःश्रेयसंजंतोरहंवक्ष्याम्यनुत्तमम् ॥ अहिंसापाश्रयधर्मयःसाधयतिवैनरः ३ श्रीन्दो पान्सर्वभूतेषुनिधायपुरुषःसदा ॥ कामक्रोधौचसंयम्यततःसिद्धिमवाप्नुते ४ अहिंसकानिभूतानिदंडेनविनिहंतियः ॥ आत्मनःसुखमन्विच्छन्सप्रेत्यनसुखी भवेत् ५ आत्मोपमस्तुभूतेषुयोवैभवतिपुरुषः ॥ न्यस्तदंडोजितक्रोधःसप्रेत्यसुखमेधते ६ सर्वभूतात्मभूतस्यसर्वभूतानिपश्यतः ॥ देवाऽपिमार्गेमुह्यन्तिअ पदस्यपदैषिणः ७ नतत्परस्यसंदध्यात्प्रति कूलंयदाऽऽत्मनः ॥ एषसंक्षेपतोधर्मःकामादन्यःप्रवर्तते ८ प्रत्याख्यानेचदानेचसुखदुःखेप्रियाप्रिये ॥ आत्मौप म्येनपुरुषःप्रमाणमभिगच्छति ९ यथापरःप्रक्रमतेपरेषुतथाऽपरेप्रक्रमतेपरस्मिन् ॥ तथैवतेऽस्तूपमाजीवलोकेयथाधर्मोऽपिपुणेनोपदिष्टः १० ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इत्युक्तांतसुरगुरुधर्मराजंयुधिष्ठिरम् ॥ दिवमाचक्रमेधीमान्पश्यतामेव नस्तदा ११ ॥ इतिश्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिकेपर्वणि दानधर्मसंसारचक्रसमाप्तौ त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततोयुधिष्ठिरैराजाशरतलेपितामहम् ॥ पुनरेवमहा तेजाःपप्रच्छवदतांवरः १ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ ॥ ऋषयोब्राह्मणादेवाःप्रशंसन्तिमहामते ॥ अहिंसालक्षणधर्मवेदप्रामाण्यदर्शनात् २ कर्मणामनुजः कुर्वन्हिंसापार्थिवसत्तम ॥ वाचाचमनसाचैवकथंदुःखात्प्रमुच्यते ३ ॥ भीष्मउवाच ॥ चतुर्विधेयंनिर्दिष्टाह्यहिंसाब्रह्मवादिभिः ॥ एकैकतोऽपिविश्रष्टानभवत्य रिसूदन ४ यथासर्वश्वतुष्पाद्वैत्रिभिःपादैर्नातिष्ठति ॥ तथैवेयंमहीपालकारणैःप्रोच्यतेत्रिभिः ५ यथानागपदेऽन्यानिपदानिपदगामिनाम् ॥ सर्वाण्येवापि धीयंतेषदजातानिकौजरे ६ एवंलोकेष्वहिंसातुनिर्दिष्टाधर्मतःपुरा ॥ कर्मणालिप्यतेजंतुर्वाचाचमनसाऽपिच ७ पूर्वतुमनसात्यक्तातथावाचाऽथकर्मणा ॥ नभक्षयतियोमांसंत्रिविधंसविमुच्यते ८ त्रिकारणंतुनिर्दिष्टंश्रूयतेब्रह्मवादिभिः ॥ मनोवाचितथाऽऽस्वादेदोपाह्येषुप्रतिष्ठिताः ९ नभक्षयंत्यतोमांसंतपो युक्तामनीषिणः ॥ दोषांस्तुभक्षणेराजन्मांसस्येहनिबोधमे १०

वचसाकर्मणामक्षणेनेतिचतुर्विधाहिंसा । तत्रैकेनत्यक्तासर्वात्मनात्यक्तानभवति । नह्यमक्षयतोऽक्षकल्प यतोऽन्यमांसंभोक्ष्येइत्यवदतःअकुर्वतोवाहिंसाकेनचिदंशेनभवति ४ तत्रदृष्टांतमाह यथेति एकेनपादेनविनात्रिभिःपादैःपशुरिवेयमप्येकेनाशेनहीनाअंशत्रयेणनतिष्ठतित्यर्थः ५ यथेति नागपदेगजपदेऽश्वपदानाभिवसर्वेषांधर्माणांसमावेसोभवतिअहिंसायां । कौजरेपदेदृष्टेसति सर्वाणिपदानियथाऽपिधीयंतैरेवंहिंसापांसर्वेधर्माःपिधीयंते ६ । ७ । ८ । ९ । १०

११ पित्रिति यथास्त्रीपुंयोगेनांतरीयकंपुत्रजन्मैवंहिंसकस्यभूयिष्ठपापयोनौजन्मेत्यर्थः १२ । १३ । १४ । १५ । जीवितंहीति । यथास्वर्मांसार्पणाच्छिविरुध्वंगतःएवंपरमांसादनादवोगच्छती पुत्रमांसोपमंजानन्वादतेयोविचक्षणः ॥ मांसंमोहसमायुक्तःपुरुषःसोऽधमःस्मृतः ११ पितृमातृसमायोगेपुत्रत्वंजायतेयथा ॥ हिंसांरुत्वाऽवशम्पापोभूयिष्ठंजाय तेतथा १२ रसंचप्रतिजिह्वायाज्ञानंप्रज्ञायतेयथा ॥ तथाशास्त्रेषुनियतरागोह्यास्वादिताद्वेत् १३ संस्कृताऽसंस्कृताःपक्वालवणाऽलवणास्तथा ॥ प्रजायंते यथाभावास्तथाचितंनिरुध्यते १४ भेरीमृदंगशब्दांश्चतंत्रीशब्दांश्चपुष्कलान् ॥ निषेविष्यन्तिवैमंदांमांसभक्षाःकथंनराः १५ अर्चितितमानिर्दिष्टमसंकल्पित मेवच ॥ रसगृह्याऽभिभूतायेप्रशंसन्तिफलार्थिनः १६ प्रशंसाह्येवमांसस्यदोषकर्मफलान्विता ॥ जीवितंहिपरित्यज्यबहवःसाधवोजनाः १७ स्वमांसैःपर मांसानिपरिपालयदिवंगताः १८ एवमेषामहाराजचतुर्भिःकारणैर्वृता ॥ अहिंसातवनिर्दिष्टासर्वधर्मानुसंहिता १९ ॥ इतिश्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणिआ नुशास० दानधर्म० मांसवर्जनकथनेचतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ अहिंसापरमोधर्मइत्युक्तंवदुशस्त्वया ॥ श्राद्धेषुचभवानाह पितृनामिषकांक्षिणः १ मांसैर्बहुविधैःप्रोक्तस्त्वयाश्राद्धविधिःपुरा ॥ अहत्वाचकुतोमांसमेवमेतद्विरुध्यते २ जातोऽनःसंशयोधर्ममांसस्यपरिवर्जने ॥ दोषो मक्षयतःकःस्यात्कश्चाभक्षयतोऽगुणः ३ इत्वाभक्षयतोवापिपरेणोपहृतस्यवा ॥ हन्याद्वायःपरस्यार्थेक्रीत्वावाभक्षयेन्नरः ४ एतदिच्छामितत्त्वेनकथ्यमानंत्वया ऽनघ ॥ निश्चयेनचिकिर्षामिधर्ममतेसनातनम् ५ कथमायुरवाप्नोतिकथंभवतिसत्ववान् ॥ कथमव्यंगतामेतिलक्ष्णोजायतेकथम् ६ ॥ भीष्मउवाच ॥ मांसस्याभ क्षणाद्राजन्मोधर्मःकुरुनंदन ॥ तन्मेशृणुयथातत्त्वंयथाऽस्यविधिरुतमः ७ रूपमव्यंगतामायुर्बुद्धिसत्त्वंबलंस्मृतिम् ॥ प्राप्तुकामैर्नरेहिंसावर्जितावैमहात्मभिः ८ ऋषीणामत्रसंवादोबहुशःकुरुनंदन ॥ बभूवतेषांतुमर्तयत्तच्छृणुयुधिष्ठिर ९ योयजेताश्वमेधेनमांसिमांसियतव्रतः ॥ वर्जयेन्मधुमांसंचसममेतद्युधिष्ठिर १० सत्तर्पयोवालाखिल्यास्तथैवचमरीचिपाः ॥ अमांसभक्षणंराजन्प्रशंसन्तिमनीषिणः ११ नभक्षयतियोमांसंनचहन्यान्नघातयेत् ॥ तन्मित्रंसर्वभूतानांमनुःस्वा यंभुवोऽब्रवीत् १२ अष्टयःसर्वभूतानांविश्वास्यःसर्वजंतुषु ॥ साधूनांसंतोनित्यंभवेन्मांसंविर्वर्जयन् १३ स्वमांसंपरमांसेनयोवर्धयितुमिच्छति ॥ नारदःप्रा हधर्मात्मानियतंसोऽवसीदति १४ ददातियजतेचापितपस्वीचभवत्यापि ॥ मधुमांसनिवृत्त्येतिप्राहचैवंबृहस्पतिः १५ मांसिमास्यश्वमेधेनयोयजेतशतं समाः ॥ नखादतिचयोमांसंसममेतन्मतंमम १६ सदायजतिसत्रेणसदादानंप्रयच्छति ॥ सदातपस्वीभवतिमधुमांसविवर्जनात् १७ सर्वेवेदानतत्कुर्युःसर्वे यज्ञाश्चभारत ॥ योभक्षयित्वामांसानिपश्चादपिनिवर्तते १८

त्यर्थः १० । १८ । १९ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥ ॥ अहिंसेति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । सर्वेइति नहिहृत्स्त्रोवेदस्तथातद्रोषितायज्ञाश्चपुरुषाहिंसायांप्रवर्तयन्ति किंतुपारिसंख्याविधयानिवृत्तिमेवबोधयंतीत्यर्थः १८

११२५॥

अजेनधुंघुनाचैवतथैवचसुवाहुना ॥ हर्यश्वेनचराजेंद्रपुणभरतेनच ७५ एतैश्चान्यैश्चराजेंद्रपुरामांसनभक्षितम् ॥ शारदकौमुदमासंततस्तेस्वर्गमाप्नुवन्
७६ ब्रह्मलोकेचतिष्ठन्तिजलमानाःश्रियाऽन्विताः ॥ उपास्यमानागंधर्वैःस्त्रीसहस्रसमन्विताः ७७ तदेतदुत्तमं धर्ममहिंसाधर्मलक्षणम् ॥ येचरन्तिमहात्मानो
नाकपृष्ठेवसंतिते ७८ मधुमांसंचयेनित्यं वर्जयन्तीह धार्मिकाः ॥ जन्मप्रभृतिमद्यंच सर्वेतेमुनयःस्मृताः ७९ इमं धर्मममांसादयश्चरेच्छ्रावयित्वा ॥ अपिचेत्सुदु
राचारो न जातु निरयं व्रजेत् ८० पठेद्वायइदं राजः कृणुयाद्वाप्यभीक्षणशः ॥ अमांसभक्षणविधिपवित्रमृषिपूजितम् ८१ विमुक्तः सर्वपापेभ्यः सर्वकामैर्महीयते ॥
विशिष्टां ज्ञातिपुचलभतेनात्र संशयः ८२ आपन्नश्चापदोमुच्येद्बद्धोमुच्येतबंधनात् ॥ मुच्येतथाऽऽतुरो रोगाहुः खान्मुच्येतदुःखितः ८३ तिर्यग्योर्निनगच्छे
तरूपवांश्च भवेन्नरः ॥ ऋद्धिमान्चैकुरुश्रेष्ठप्राप्नुयाच्च महद्यशः ८४ एतत्ते कथितं राजन्मांसस्य परिवर्जने ॥ प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च विधानमृषिनिर्मितम् ८५
॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशास० दानधर्मे मांसभक्षणनिषेधे पंचदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ इमे वै मानवा
लोके नृशंसामांसगृह्णिनः ॥ विमृज्य विविधान्भक्ष्यान्महारक्षोगणा इव १ अपूपान्विविधाकारान्शाकानिविविधानि च ॥ खांडवान्नसर्वागान्नतथेच्छन्ति यथाऽऽ
मिषम् २ तत्र मे शुद्धिरत्रैव विषये परिमुह्यते ॥ न मन्येरसतः किंचिन्मांसतोऽस्तीति किंचन ३ तदिच्छामि गुणान् श्रोतुं मांसस्याभक्षणे प्रभो ॥ भक्षणे चैव ये दोषा
स्तांश्चैव पुरुषर्षभ ४ सर्वतत्त्वेन धर्मज्ञयथावादिह धर्मतः ॥ किंचाभक्ष्यमभक्ष्यं वा सर्वमेतद्वदस्व मे ५ यथैतद्यादृशं चैव गुणायै चास्य वर्जने ॥ दोषाभक्ष्यतोयेऽपि
तन्मे ब्रूहि पितृमह ६ ॥ भीष्म उवाच ॥ एवमेतन्महाबाहो यथावदसि भारत ॥ न मांसात्परमं किंचिद्रसतो विद्यते भुवि ७ क्षतक्षीणाभितप्तानां ग्राम्यधर्मरता
त्मनाम् ॥ अध्वना कर्षितानां च न मांसाद्विद्यते परम् ८ सद्यो वर्धयति प्राणान्पुष्टिमग्न्या दधाति च ॥ न भक्ष्योऽभ्यधिकः कश्चिन्मांसादास्ति परंतप ९ विवाजं
ते तु बहवो गुणाः कौरवनंदन ॥ ये भवंति मनुष्याणां तान्मे निगदतः शृणु १० स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ॥ नास्ति क्षुद्रतरस्तस्मात्स नृशंसतरो नरः
११ न हि प्राणात्प्रियतरं लोके किंचन विद्यते ॥ तस्माद्दयानरः कुर्याद्यथाऽऽत्मनितथा परे १२ शुक्राच्च तात संभूतिर्मांसस्येह न संशयः ॥ भक्षणे तु महान् दो
षो निवृत्त्या पुण्यमुच्यते १३ विधिनावेददृष्टेन तदुक्ते ह न दुष्यति ॥ यज्ञार्थे पशवः सृष्टा इत्यपि श्रूयते श्रुतिः १४ अतोऽन्यथा प्रवृत्तानां राक्षसो विधि
रुच्यते ॥ क्षत्रियाणां तु यो दृष्टो विधिस्तमपि मे शृणु १५

इमे इति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५

आरण्या इति यजमानेन उत्सृष्टानामप्यारण्यानां राज्ञा मृगयायां बध्नो न्याय्य एव । उत्सृष्टपशोर्जोवने तत्तद्देवतायास्तृप्त्ययोगात् । अतएव कर्पिजलानालभेतेत्यत्राधिकानामालंभे दोषप्रसंगाच्च
तयेनैव शास्त्रार्थस्यानुष्ठितत्वाद्बहुवचस्य त्रित्वे पर्यवसानमुक्तम् । अन्यथा कर्पिजलानामारण्यत्वेन पर्याग्निकरणात् उत्सृष्टानां ववस्याप्रसक्तेराधिकानामालंभे दोषो न प्रसज्येत । तथाच यदि ज्यधि
कानुमृजेत्तर्हितद्वे उल्स्रष्टुः पापं यदि त्रीनिवतर्ह्यधिकवधे हंतुः पापमिति सिद्धे तदिदमुक्तम् । 'आरण्याः सर्वदेवत्याः सर्वशः प्रोक्षिता मृगाः ॥ अगस्त्येन पुराराजन्मृगयायेन पूज्यते' इति सर्वश इति उत्प
न्नमात्रस्य ग्रहणम् १६ किंच हन्यमानात्पशोः स्ववधस्यापि संभवात् प्राणपणेनेयं क्रियमाणामृगयानदोषायेत्याह नात्मानमिति १७ हन्यते मृतमनेन मृतं च न हंति १८ एवं प्रवृत्तिमागमुक्ताव

वीर्येणोपाजितं मांसं यथा भुंजन्न दुष्यति ॥ आरण्याः सर्वदेवत्याः सर्वशः प्रोक्षिता मृगाः १६ अगस्त्येन पुराराजन्मृगयायेन पूज्यते ॥ नात्मानमपरित्यज्य मृगया
नाम विद्यते १७ समतामुपसंगम्य भूतं हन्यति हंति वा ॥ अतो राजर्षयः सर्वे मृगयायां ति भारत १८ न हिलिप्यन्ति पापेन न चैतत्पातकं विदुः ॥ न ह्यतः सदृशं किंचि
दिह लोके परत्र च १९ यत्सर्वं विहभूतेषु दया कौरवनंदन ॥ न भयं वेद्यते जातु नरस्येह दयावतः २० दयावतामिमे लोकाः परे चापि तपस्विनाम् ॥ अहिंसा लक्ष
णो धर्म इति धर्मविदो विदुः २१ यदाहंसात्मकं कर्म तत्कुर्यादात्मवान्नरः ॥ पितृदेवतयज्ञेषु प्रोक्षितं ह विरुच्यते २२ अभयं सर्वभूतेभ्यो यो ददाति दया परः ॥ अभयं
तस्य भूतानि ददतीत्यनुशुश्रुम २३ क्षतं च स्खलितं चैव पतितं कृष्टमाहतम् ॥ सर्वभूतानिरक्षन्ति समेषु विषमेषु च २४ नैनं व्यालमृगाग्रन्तिनपि शाचानराक्षसाः ॥
मुच्यते भयकालेषु मोक्षयेद्यो भये परान् २५ प्राणदानात्परं दानं न भूतं न भविष्यति ॥ न ह्यात्मनः प्रियतरं किंचिदस्तीह निश्चितम् २६ अनिष्टं सर्वभूतानां मरणं
नाम भारत ॥ मृत्युकाले हि भूतानां सद्योजायाति वेपथुः २७ जातिजन्मजरादुःखैर्नित्यं संसारसागरे ॥ जंतवः परिवर्तते मरणादुद्विजाति च २८ गर्भवासे
पुपच्यन्ते क्षाराम्लकटुकैरसैः ॥ मूत्रस्वेदपुरीषाणां परुषैर्भृशदारुणैः २९ जाताश्च याप्यवशास्तत्र छिद्यमानाः पुनः पुनः ॥ याच्यमानाश्च दृश्यन्ते विवशा
मांसगृह्णिनः ३० कुंभीपाके च पच्यन्ते तांतां यो निमुपागताः ॥ आक्रम्य मार्गमाणाश्च भ्राम्यन्ते वै पुनः पुनः ३१ नात्मनोऽस्ति प्रियतरः पृथिवीमनुमृत्यह ॥
तस्मात्प्राणिषु सर्वेषु दयावानात्मवान्भवेत् ३२ सर्वमांसानि यो राजन्यावज्जीवं न भक्षयेत् ॥ स्वर्गं स विपुलं स्थानं प्राप्नुयात्त्रात्र संशयः ३३ ये भक्षयन्ति मांसा
नि भूतानां जीवितैषिणाम् ॥ भक्षयन्ते तेऽपि भूतैस्तैरिति मे नास्ति संशयः ३४ मांसं भक्षयते यस्माद्भक्षयिष्येत मप्यहम् ॥ एतन्मांसस्य मांसत्वमनुबुद्धय
स्वभारत ३५ घातको वध्यते नित्यं तथा वध्यति भक्षिता ॥ आक्रोष्टा कुध्यते राजस्तथा द्वेष्यत्वमाप्नुते ३६

स्तुतत्त्वमाह नहीति न हि अगस्त्यवद्युगपत्सर्वेषां पशूनामालंभप्रोक्षणादिकमिदानीं तनेन कर्तुं शक्यमतोऽप्रोक्षितानां वधे दोष एव । नापि प्राणपणत्वेन मृगयाया अदोषत्वं । तस्कराणामपि तथापि
दोषत्वप्रसंगादिति हि शब्देन सूचितं १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ जातिर्गर्भजन्म २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३
३४ मांसः पूर्वजन्मनि भक्षितवानतएव तस्य मांसमहं भक्षयिष्यामीति व्यवहारान्मांसपदनिरुक्तिः ३५ । ३६

येनयेनशरीरेणयद्यत्कर्मकरोतिथः ॥ तेनतेनशरीरेणतत्तत्फलमुपाश्रुते ३७ अहिंसापरमोधर्मस्तथाऽहिंसापरोदमः ॥ अहिंसापरमंदानमहिंसापरमंतपः ३८
अहिंसापरमोयज्ञस्तथाऽहिंसापरंफलम् ॥ अहिंसापरममित्रमहिंसापरमसुखम् ३९ सर्वयज्ञेषुवादानंसर्वतीर्थेषुवाऽऽश्रुतम् ॥ सर्वदानफलंवाऽपिनैतत्तुल्य
महिंसया ४० अहिंसस्यतपोऽक्षय्यमहिंसोयजतेसदा ॥ अहिंसःसर्वभूतानांयथामातायथापिता ४१ एतत्फलमहिंसायाभूयश्चकुरुपुंगव ॥ नहिशक्यागु
णावक्तुमपिवर्षशतैरपि ४२ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशास० दानधर्मेअहिंसाफलकथनेषोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥ ॥ ॐ ॥
॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ अकामाश्चसकामाश्चयेहताःस्ममहामृधे ॥ कांर्गतिप्रतिपन्नास्तेतन्मेब्रूहिपितामह २ दुःखंप्राणपरित्यागःपुरुषाणामहामृधे ॥ जानासि
त्वंमहाप्राज्ञप्राणत्यागंसुदुष्करम् २ समृद्धौवाऽसमृद्धौवाऽशुभेवायदिवाशुभे ॥ कारणंतत्रमेब्रूहेसर्वज्ञोह्यसिमेमतः ३ ॥ भीष्मउवाच ॥ समृद्धौवाऽसमृद्धौवा
शुभेवायदिवाऽशुभे ॥ संसारेऽस्मिन्समायाताःप्राणिनःपृथिवीपते ४ निरतायेनभावेनतत्रमेषृणुकारणम् ॥ सम्यक्क्रायमनुप्रश्नस्त्वयोक्तस्तुयुधिष्ठिर ५ अत्रते
वर्तयिष्यामिपुरातृत्तमिदंनृप ॥ द्वैपायनस्यसंवादंकीटस्यचयुधिष्ठिर ६ ब्रह्मभूतश्चरन्विप्रःकृष्णद्वैपायनःपुरा ॥ ददर्शकीटंघावंतंशीघ्रंशकटवर्त्मनि ७
गतिज्ञःसर्वभूतानांभाषाज्ञश्चशरीरिणाम् ॥ सर्वज्ञःसतदादृष्ट्वाकीटंवचनमब्रवीत् ८ ॥ व्यासउवाच ॥ कीटसंत्रस्तूरूपोऽसित्वरितश्चैवलक्ष्यसे ॥ कथावसित
दाचक्षकुतस्तेभयमागतम् ९ ॥ कीटउवाच ॥ शकटस्यास्यमहतोवोषंश्रुत्वाभयंमम ॥ आगतंवैमहाशुद्धेस्वनपुषहिदारुणः १० श्रूयतेनचमांहन्यादितिह्य
स्मादपक्रमे ॥ श्वसतांचशृणोम्येनंगोपुत्राणांप्रतोद्यताम् ११ वहतांसुमहाभारंसन्निकर्षेस्वनंप्रभो ॥ नृणांचसंवाहयतांश्रूयतेविविधःस्वनः १२ श्रोतुमस्माद्वि
धेनैपनशक्यःकीटयोनिना ॥ तस्मादतिक्रमाम्येषभयादस्मात्सुदारुणात् १३ दुःखंहिमृत्पुर्भूतानांजीवितंचसुदुर्लभम् ॥ अतोभीतःपलायामिगच्छे
यंनासुखंसुखात् १४ ॥ भीष्मउवाच ॥ इत्युक्तःसतुतंप्राहकुतःकीटसुखंतव ॥ मरणंतसुखमन्येतिर्यग्योनौतुवर्तसे १५ शब्दस्पर्शरसगंधभोगां
श्चोच्चावचान्वहन् ॥ नाभिजानासिकीटंश्रेयोमरणमेवते १६ ॥ कीटउवाच ॥ सर्वत्रनिरतोजीवइतश्चापिसुखंमम ॥ चिंतयामिमहाप्राज्ञतस्मादिच्छा
मिजीवितुम् १७ इहापिविषयःसर्वोयथादेहंप्रवर्तितः ॥ मानुषाःस्थैर्यजाश्चैवपृथग्भोगाविशेषतः १८ अहमासंमनुष्येवैशूद्रोबहुधनःप्रभो ॥ अब्रह्मण्यो
नृशंसश्चकुर्योवृद्धिजीवनः १९ वाक्तीक्ष्णोनिष्ठतिप्रज्ञोद्वेष्टाविश्वस्यसर्वशः ॥ मिथ्याकृतोऽपिविविधिनापरस्वहरणेरतः २०

१। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २० इति अनुशासनपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावर्दीये षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥ ॥ ॐ ॥ अकामादिति १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८

पर्यंशितःभृत्यादीन्परित्यज्याशनंकृतवानस्मीत्यर्थः २१। २२। २३। २४ ननुभूषकः अनैश्वर्यमिच्छन् २५। २६। २७। २८। २९ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावर्दीये षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ शुभेनयेननमुह्यसेतन्ममैवकर्म १। २। ३ तिर्यगादित्यत्रवर्णलोपआर्षः सिद्धादित्यर्थः धर्मोऽपिमनुष्येषुमूढेषुकामार्थः
भृत्यातिथिजनश्चापिगृहेपर्यंशितोमया ॥ मात्सर्यात्स्वादुकामेननृशंसेनबुभुक्षता २१ देवार्थंपितृयज्ञार्थमन्नंश्रद्धाहृतंमया ॥ नदत्तमर्थकामेनदेयमन्नंपुराकिल
२२ गुप्तंशरणमाश्रित्यभयेषुशरणागताः ॥ अकस्मात्तेमयात्यक्तानत्राताअभयैषिणः २२ घनंधान्यंप्रियान्दारान्यानंवासस्तथाहुतम् ॥ श्रियंदृष्ट्वामनुष्याणा
मसूयामिनिरर्थकम् २४ ईर्ष्युःपरसुखंदृष्ट्वाअन्यस्यनबुभूषकः ॥ त्रिवर्गहंताचान्येषामात्मकामानुवर्तकः २५ नृशंसगुणभूयिष्ठंपुराकर्मकृतंमया ॥ स्मृत्वा
तदनुत्पयेऽहं हित्वाप्रियमिवात्मजम् २६ शुभानांनाभिजानामिक्तानांकर्मणांफलम् ॥ माताचपूजितावृद्धाब्राह्मणश्चार्चितोमया २७ सकृज्जातिगुणोपेतःसंग
त्यागहमागतः ॥ अतिथिःपूजितोब्रह्मंस्तेनमानाजहात्स्मृतिः २८ कर्मणापुनरेवाहंसुखमागामिलक्ष्ये ॥ तच्छ्रोतुमहमिच्छामित्वतःश्रेयस्तपोधन २९
इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशास० दानधर्मेकीटोपाख्यानेसप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥ व्यासउवाच ॥ शुभेनकर्मणायद्वैतिर्यग्योनौ
नमुह्यसे ॥ ममैवकीटतत्कर्मयेनत्वंनप्रमुह्यसे १ अहंत्वांदर्शनादेवतारयामितपोबलात् ॥ तपोबलाद्विवलवद्वलमन्यन्नविद्यते २ जानामिपापैःस्वरुतैर्गतंत्वांकी
टकीटताम् ॥ अवाप्स्यसिपुनर्धर्मधर्मतुयदिमन्यसे ३ कर्मभूमिक्ततंदेवाभुंजतेतिर्यगाश्चये ॥ धर्मोऽपिहिमनुष्येषुकामार्थश्चतथागुणाः ४ वाग्बुद्धिपाणिपादै
श्चव्यपेतस्यविपश्चितः ॥ किंहास्यतिमनुष्यस्यमंदस्यापिहिजीवतः ५ जीवन्हिकुरुतेपूजांविप्राग्र्यःशशिसूर्ययोः ॥ ब्रुवन्नपिकथांपुण्यांतत्रकीटत्वमेष्यसि ६
गुणभूतानिभूतानितत्रत्वमुपभोक्ष्यसे ॥ तत्रतेऽहंविनेष्यामिब्रह्मत्वंयत्रवैष्यसि ७ सतथेतिप्रतिश्रुत्यकीटोवर्त्मन्यतिष्ठत ॥ शकटोव्रजंश्चसुमहानागतश्चयदृच्छ
या ८ चक्राक्रमेणभिन्नश्चकीटःप्राणान्मुमोचह ॥ संभूतःक्षत्रियकुलेप्रसादादमितौजसः ९ तमृषिंद्रष्टुमगमत्सर्वांस्वन्यासुयोनिषु ॥ श्वाविद्धोधावराहाणांतथैवमृग
पक्षिणाम् १० श्वपाकश्चद्रवैश्यानांक्षत्रियाणांचयोनिषु ॥ सकीटएवमाभाष्यक्राविणासत्यवादिना ॥ प्रतिस्मृत्याथजग्राहपादौमूर्ध्नि कृतांजलिः ११
॥ कीटकउवाच ॥ ॥ इदंतदतुलंस्थानभीप्सितंदशभिर्गुणैः ॥ यदहंप्राप्यकीटत्वमागतोराजपुत्रताम् १२ वहंतिमामतिबलाकुंजराहेममालिनः ॥ स्यंद
नेषुचकांबोजायुक्ताःपरमवाजिनः १३ उष्ट्राश्चतरयुक्तानियानानिचवहंतिमाम् ॥ सर्वांधवःसहामात्यश्चाश्रामिपिशितौदनम् १४

काम्यएवास्तिननुनिष्कामः पूर्वगुणाअधिकामार्थाएव ४ वागितिकर्मणिपक्षी वागादिहीनंबुधमबुधंवाजीवंतंनरंकिंहास्यतिकित्यक्षयतिनकिमपि । सर्वैःपुरुषार्थैरयंत्यक्तइत्यर्थः ९ जीवन्
हीति हेकीटयत्रविप्राग्र्यस्तत्रत्वमेष्यसि ६ गुणेति तत्रविपस्त्वैवंभूतानिभोक्ष्यसेतत्रयोनौतेतुभ्यमहंब्रह्मविनेष्यामिब्रह्मविद्यांदास्याभि यत्रवात्वमेष्यसिवांछसितत्रत्वानेष्यामीति योजना ७
८। ९। १० सहति यत्रयत्रगंतुंमनसाहच्छित्तवान्तरत्रतत्ररूपिभेवददर्शेत्यर्थः ११। १२। १३। १४

१५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ गोब्राह्मणकृतेप्राणान्द्विस्वाब्राह्मण्यमवाप्स्यसंति योजना २२ । २३ । २४ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभाष्ये अष्टादशाधिकश
 गृहेषु स्वनिवासेषु सुखेषु शयनेषु च ॥ वराहं पुमहाभागस्वपामिचसुपूजितः १५ सर्वेष्वपररात्रेषु सूतमागधवेदिनः ॥ स्तुवंति मां यथा देवामहेंद्रं प्रियवादिनः १६ प्र
 सादात्सत्यसंधस्य भवतोऽमिततजसः ॥ यदहं कीटतां प्राप्य संप्राप्नो राजपुत्रतां १७ नमस्तेऽस्तु महाप्राज्ञ किं करोमि प्रशाधिमां ॥ त्वत्तपो बलनिदिष्टमिदं ह्याधिगतं
 मया १८ ॥ व्यास उवाच ॥ अर्चितोऽहं वयाराज नृवाग्भिरद्य दृच्छया ॥ अद्य ते कीटतां प्राप्य स्मृतिर्जाता जुगुप्सिता १९ न तु नाशोऽस्तपापस्य यस्त्वयोपाचि
 तः पुरा ॥ शूद्रेणार्थप्रधानेन नृशंसेना ततायिना २० मम ते दर्शनं प्राप्तं तच्च वै सुकृतं त्वया ॥ तिर्यग्योनौ स्मजाते नममचाभ्यर्चना तथा २१ इतस्त्वं राजपुत्रत्वा
 ब्राह्मण्यं समवाप्स्यसि ॥ गोब्राह्मणकृते प्राणान्दुत्वाऽऽत्मानं रणाजिरे २२ राजपुत्रसुखं प्राप्य कर्तुं श्वेवासदक्षिणान् ॥ अथ मोदिष्यसे स्वर्गं ब्रह्मभूतोऽव्ययः सुखी २३
 तिर्यग्योन्याः शूद्रतामभ्युपैति शूद्रो वैश्यं क्षत्रियं च वैश्यः ॥ वृत्तश्चाधीक्षत्रियो ब्राह्मणत्वं स्वर्गं पुण्यं ब्राह्मणः साधुवृत्तः २४ ॥ इ० अनु० आनु० दानधर्मं कीटोपा
 ख्याने अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥ भीष्म उवाच ॥ क्षत्रधर्ममनुप्राप्तः स्मरन्नेव च वीर्यवान् ॥ त्यक्त्वा स कीटतां राजंश्च चारविपुलं तपः १ तस्य धर्मा
 र्थविदुषो हृष्टा तद्विपुलं तपः ॥ आजगाम द्विजश्रेष्ठः कृष्णद्वैपायनस्तदा २ ॥ व्यास उवाच ॥ क्षात्रं देवव्रतं कीटभूतानां परिपालनं ॥ क्षात्रं देवव्रतं ध्यायंस्ततो विप्र
 त्वमेष्यसि ३ पाहिसर्वाः प्रजाः सम्यक् शुभाशुभविदात्मवान् ॥ शुभैः संविभजन् कामैरशुभानां च पावनैः ४ आत्मवान्भवसुप्रीतः स्वधर्माचरणेरतः ॥ क्षात्रं तनुं समु
 त्मृज्य ततो विप्रत्वमेष्यसि ५ ॥ भीष्म उवाच ॥ सोऽप्यरण्यमनुप्राप्य पुनरेव युधिष्ठिर ॥ महर्षेर्वचनं श्रुत्वा प्रजाधर्मेण पाल्य च ६ अचिरेणैव कालेन कीटः पार्थिवसत्त
 म ॥ प्रजापालनधर्मेण प्रेत्य विप्रत्वमागतः ७ ततस्तं ब्राह्मणं दृष्ट्वा पुनरेव महायशः ॥ आजगाम महाप्रज्ञः कृष्णद्वैपायनस्तदा ८ ॥ व्यास उवाच ॥ भो भो ब्रह्म
 र्षभ श्रीमन्माव्यथिष्ठाः कथंचन ॥ शुभकृच्छुभयोनीषु पापकृत्पापयोनिषु ९ उपपद्यति धर्मज्ञयथा पापफलोपगम् ॥ तस्मान्मृत्युमया कीटमाव्यथिष्ठाः कथंच
 न १० धर्मलोपभयं ते स्यात्तस्माद्धर्मचरो तमम् ॥ ॥ कीट उवाच ॥ ॥ सुखात्सुखतरं प्राप्नो भगवंस्त्वत्कृते ह्यहम् ११ धर्ममूलांश्रियं प्राप्य पाप्मानं हृद्वाच्यमे ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ भगवद्वचनात्कीटो ब्राह्मण्यं प्राप्य दुर्लभम् १२ अकरोत्पृथिवीराज न्यज्ञयूपशतांकिताम् ॥ ततः सालोक्यमगम ब्रह्मणो ब्रह्मवित्तमः १३ अवाप
 च पदं कीटः पार्थिव ब्रह्मसनातनम् ॥ स्वकर्मफलनिर्वृत्तं व्यासस्य वचनात्तदा १४ तेऽपि यस्मात्प्रभावेण हताः क्षत्रियपुंगवाः ॥ संप्राप्तास्ते गतिं पुण्यां तस्मान्माशोच
 पुत्रक १५ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मं कीटोपाख्याने एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥ ॥ ध्य ॥
 ततस्मोऽध्यायः ॥ ११८ ॥ अत्रेति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ ॥ इति अनु० नी० मा० एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

विद्यातपोभ्यामिति १ । २ मैत्रेयमपि अज्ञातचरितं चरंतामित्यर्थः स्वैर्यतिधर्माय प्रेरयति स्वैरिणीमुनिश्रेणीतस्याः कुले गृहे ३ १ ४ अस्मयतं विस्मयं प्राप्तवान् ५ कुतश्च ते प्रमोद इति
 संबंधः ६ एतदात्मनस्तपोभाग्यं तव महाभाग्यं ते स्वां पृच्छामि । आश्चर्यदर्शनं विना विस्मयो न भवतीति भावः ७ पृथगिति पृथगात्मा उपाधिपरिच्छिन्नो जीवः सुखात्मा अनुपाधिकं ब्रह्म पंचम्य
 र्येषु ततः पृथगाचरतस्तव जीवन्मुक्तस्य मुक्तो भवत्यन्तोऽपेक्षयाऽहमात्मानमल्पांतरं मन्ये । यतस्त्वं मद्राग्यं दृष्ट्वा विस्मितोसि अतोऽहं त्वोल्पांतरोऽस्मीत्यात्मानमनुमिनोमीत्यर्थः । अन्यथा
 तमिन्नवश्यत्वात् विशिष्टमपीतिरेभ्यः ८ अतिच्छेदोऽत्यंतमंतरं मशकेन समुद्रशोषणमिव । अतिच्छेद इति पाठः पितृवार्थः । अतिवादस्तस्यैवार्थस्य कथं न लोकाभ्यां विस्मयो भवेत् ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ विद्यातपोभ्यां दानाच्च किमेतेषां विशिष्यते ॥ पृच्छामित्वांस्तं श्रिष्टतन्मे ब्रूहि पितामह १ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममिति
 हासं पुरातनम् ॥ मैत्रेयस्य च संवादं कृष्णद्वैपायनस्य च २ कृष्णद्वैपायनो राजव्रजातचरितं चरन् ॥ वाराणस्यामुपातिष्ठन् मैत्रेयं स्वैरिणीकुले ३ तमुपास्थित
 मासीनं ज्ञात्वा समुनिसत्तमम् ॥ अर्चित्वा भोजयामास मैत्रेयोऽशनमुत्तमम् ४ तदन्नमुत्तमं शुक्लागुणवत्सार्वकामिकम् ॥ प्रतिष्ठमानोऽस्मयतप्रीतः कृष्णो महा
 मनाः ५ तमुत्स्मयंतं संप्रेक्ष्य मैत्रेयः कृष्णमब्रवीत् ॥ कारणं ब्रूहि धर्मात्मन् व्यस्मयिष्ठाः कुतश्च ते ६ तपस्विनोऽपि तिमतः प्रमोदः समुपागतः ॥ एतत्पृच्छामिते
 विद्वन्नभिवाद्य प्रणम्य च ॥ आत्मनश्च तपोभाग्यं महाभाग्यं तवेह च ७ पृथगाचरतस्तात पृथगात्मसुखात्मनोः ॥ अल्पांतरमहं मन्ये विशिष्टमपि चान्वयात् ८
 ॥ व्यास उवाच ॥ अतिच्छेदातिवादाभ्यां स्मयोऽयं समुपागतः ॥ असत्यं वेदवचनं कस्माद्देदोऽनृतं वेदे ९ त्रीण्येव तु पदान्याहुः पुरुषस्योत्तमं व्रतम् ॥ नहुह्ये
 चैव दद्याच्च सत्यं चैव परं वेदे १० इति वेदोक्तमृषिभिः पुरस्तात्परिकल्पितम् ॥ इदानीं चैव नः कृत्यं पुरस्ताच्च परिश्रुतम् ११ अल्पोऽपि तादृशो दायो भवत्युत्तम
 हाफलः ॥ दृष्टिताय च ते दत्तं हृदयेनानसूयता १२ तृपितस्तृपिताय त्वंदत्यै तदर्शनं मम ॥ अजैषीमह तो लोकान् महायज्ञैरिव प्रभो १३ ततो दानपवित्रेण प्रीतोऽ
 स्मितपसैव च ॥ पुण्यस्यैव हिते सत्वं पुण्यस्यैव च दर्शनम् १४ पुण्यस्यैवाभिगच्छंस्ते मन्ये कर्मविधानजम् ॥ अधिकं मार्जनात्तात तथा चैवानुलेपनात् १५ शुभं सर्वप
 वित्रेभ्यो दानमेव परं द्विज ॥ नोचेत्सर्वपवित्रेभ्यो दानमेव परं भवेत् १६ यानीमान्युत्तमानीह वेदोक्तानि प्रशंससि ॥ तेषां श्रेष्ठतरं दानमिति मेनात्र संशयः १७ दानक
 द्विः कृतः पंथायेन यांति मनीषिणः ॥ ते हि प्राणस्य दातारस्तेषु धर्मः प्रतिष्ठितः १८ यथा वेदाः स्वधीताश्च यथा चेंद्रियसंयमः ॥ सर्वत्यागो यथा चेह तथा दानमनुत्तमम् १९

इदं स्थानं कृतशतं विना न प्राप्यत इति वेदवचनमसत्यं जलमात्रदानेन तव तत्प्राप्तिदर्शनात् देशकालपात्रश्रद्धाविशेषादल्पमपि महत्तमं जलमौक्तिकन्यायेन प्राप्नोतीति दर्शनात् कस्माद्देदोऽनृतं
 वेदोक्तं ९ पदानि पदानीयानि एतदेव त्रयमुत्तमं १० नः अस्माभिरपि कृत्यमवश्यं कर्तव्यम् ११ दायो दानं १२ त्वं मह तो लोकान् जैषीरित्येतन्मम दर्शनं प्रत्यक्षं तेनाहं विस्मितोऽस्मी
 ति भावः एतदर्शनमिति पाठोऽप्युक्तः १३ प्रभो ततो दानपवित्रेण प्रीतोऽस्मितपसैव च १४ पुण्यस्यैव हिते सत्वं पुण्यस्यैव च दर्शनम् १५ मार्जनात्तात तथा चैवानुलेपनात् १६ शुभं सर्वप
 वित्रेभ्यो दानमेव परं द्विज १७ दानक द्विः कृतः पंथायेन यांति मनीषिणः १८ यथा वेदाः स्वधीताश्च यथा चेंद्रियसंयमः १९ सर्वत्यागो यथा चेह तथा दानमनुत्तमम् १९

२० । २१ । २२ । २३ त्रिविधानीत्यस्यास्यपादं व्याचष्टे नवृत्तामिति तस्य ब्रह्मनिष्ठस्य ज्ञादीनि पुण्यं ब्रह्मादीनि पापं ततो न्यत्र पुण्यं न च पापकमिति स्वकर्मनिवृत्तं पुण्यपापं च न मन्यत इत्यर्थः ॥ १२० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

त्वं हि तात महाबुद्धे सुखमेव्यसि शोभनम् ॥ सुखात्सुखतरप्राप्तिमाप्नुते मतिमान्नरः २० तन्नः प्रत्यक्षमेवेदमुपलभ्य मसंशयम् ॥ श्रीमंतः प्राप्नुवन्त्यर्थान्दानं यज्ञं तथा सुखम् २१ सुखादेव परं दुःखं दुःखादप्यपरं सुखम् ॥ दृश्यते हि महाप्राज्ञ नियतं वै स्वभावतः २२ त्रिविधानीह वृत्तानि नरस्याहुर्मनीषिणः ॥ पुण्यमन्यत्पापमन्यत्र पुण्यं न च पापकम् २३ न वृत्तं मन्यते तस्य मन्यते न च पापकम् ॥ तथा स्वकर्मनिवृत्तं न पुण्यं न च पापकम् २४ यज्ञदानतपःशीला नरा वै पुण्यकर्मिणः ॥ येऽभिदुह्यन्ति भूतानि ते वै पापकृतो जनाः २५ द्रव्याण्याददते चैव दुःखं यांति पतन्ति च ॥ ततोऽन्यत्कर्म यत्किंचिन्न पुण्यं न च पापकम् २६ रमस्वैधस्वमोदस्व देहि चैव यजस्व च ॥ नत्वामभिभविष्यन्ति वैद्यान च तपस्विनः २७ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनु शासनिके पर्वणि दानधर्मे मैत्रेयभिक्षायां विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच मैत्रेयः कर्मपूजकः ॥ अत्यंतश्रीमतिकुले जातः प्राज्ञो बहुश्रुतः १ ॥ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ ॥ असंशयं महाप्राज्ञ यथैवात्थ तथैव तत् ॥ अनुज्ञातश्च भवता किंचिद्दूयामहं विभो २ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ यद्यदिच्छसि मैत्रेय यावद्यावद्यथा तथा ॥ ब्रूहि तत्त्वं महाप्राज्ञ शुश्रूषे वचनं तव ३ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ निर्दोषं निर्मलं चैवं वचनं दानसंहितम् ॥ विद्यातपोभ्यां हि भवान्भावितात्मानं संशयः ४ भवतो भावितात्मत्वाद्भाभोऽयं सुमहान्मम ॥ भूयो बुद्ध्यानुपश्या मिसुसमृद्धतपा इव ५ अपिनो दर्शनादेव भवतो भ्युदयो भवेत् ॥ मन्ये भवत्प्रसादोऽयं तद्विकर्म स्वभावतः ६ तपःश्रुतं च यो निश्चाप्येतद्ब्राह्मण्यकारणम् ॥ त्रिभिर्गुणैः समुदितस्ततो भवति वै द्विजः ७ अस्मिंस्तु ते च तृप्यन्ते पितरो दैवतानि च ॥ न हि श्रुतवतां किंचिदधिकं ब्राह्मणादते ८ अंधं स्यात्तम एवेदं न प्रज्ञायेत किंच न ॥ चातुर्वर्ण्यं न वर्तेत धर्मा धर्मावृत्तानृते ९ यथा हि सुलभे क्षेत्रे फलं विंदति मानवः ॥ एवं दत्त्वा श्रुतवति फलं दाता समश्रुते १० ब्राह्मणश्चेन्न विंदेत श्रुतवृत्तोपसंहितः ॥ प्रतिग्रहीता दानस्य मोघं स्याद्दनिना धनम् ११ अदन्नविद्वान्हं त्यन्नमद्यमानं च हंतितम् ॥ तंचान्नं पातियश्चान्नं संहंता हन्यतेऽबुधः १२

एवमिति १ । २ । ३ पात्रगुणादानस्य महाफलत्वं मन्त्रय आह निर्दोषमिति द्वाभ्याम् ४ । ५ भवतो दर्शनाद्बोऽस्माकमभ्युदयो भवेदित्योजना ६ श्रुतशास्त्रज्ञानम् ७ ब्राह्मणादते इदं भवं तम एव स्याद्यतो वर्णधर्मादिकं तेन विमानप्रज्ञायेतेति संबन्धः ८ । ९ । १० । ११ अदन्निति तमदंतं सोऽबुधः अदतोऽन्नस्य च तादृशस्वहंता स्वयमापि हन्यते दोषेणेत्यर्थः तंचान्नं पातियश्चान्नमिति पाठे तच्चान्नमद्यमानं सत्तम तारं हंतीति पूर्वोक्तान्वयः यच्चान्नं सत्तम तारं हंतीति पूर्वोक्तान्वयः १२

प्रमुरिति 'यतिश्च ब्रह्मचारी च पाकात्र स्वाभिना तु भौ' इति स्मृतेर्विद्वान्नमदंस्तस्य प्रमुर्भवति ईश्वरत्वाच्च क्षेत्रभूतः सन्न पुनर्जनपतिदात्रेऽनेकगुणितं प्रयच्छतीत्यर्थः सच्चदातुराज्याय ते प्रजा रूपेण गृहस्थश्चेत्तत्र स्यान्न तस्य संततिरिति सूक्ष्मोक्तिक्रमोऽस्ति तेन गृहस्थः परपाकनाश्रियादिति गम्यते ११ यदेवेति प्रतिग्रहीत्रभावेऽन्नस्य वृद्धिर्न स्यात् वृद्धभावे दातुर्दाने प्रवृत्तिर्न स्यादिति दानप्रतिग्रह

प्रमुर्ह्यन्नमदं चिद्वान्पुनर्जनयति श्वरः ॥ सचान्नज्जायते तस्मात्सूक्ष्म एष व्यतिक्रमः १३ यदेव ददतः पुण्यं तदेव प्रतिगृह्यतः ॥ न ह्येकचक्रं वर्तेत इत्येवमृषयो विदुः १४ यत्र वै ब्राह्मणाः संति श्रुतवृत्तोपसंहिताः ॥ तत्र दानफलं पुण्यमिह चा मुत्र चाश्रुते १५ ये योनिशुद्धाः सततं तपस्यभिरताभृशम् ॥ दानाध्ययनसंपन्नास्ते वै पूज्यतमाः सदा १६ तैर्हि सद्भिर्कृतः पंथास्ते न यातो न मुह्यते ॥ ते हि स्वर्गस्य नेतारो यज्ञवाहाः सनातनाः १७ ॥ इति श्रीम० अनुशासनपर्वणि आनुशास० दानधर्मे मैत्रेयभिक्षायां एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्तः स भगवान्मैत्रेयं प्रत्यभाषत ॥ दिष्टं चैवं विजानासि दिष्ट्या ते बुद्धिरीदृशी १ लोकोद्धार्य गुणानेव भूयिष्ठं तु प्रशंसति ॥ रूपमानवयोमानश्रीमानाश्चाप्यसंशयम् २ दिष्ट्यानाभिभवंति त्वां देवस्तेऽयमनुग्रहः ॥ यत्ते भृशतरं दानाद्वर्तयिष्यामि तच्छृणु ३ यानीहागमशास्त्राणि याश्च काश्चित्प्रवृत्तयः ॥ तानि वेदं पुरस्कृत्य प्रवृत्तानि यथाक्रमं ४ अहं दानं प्रशंसामि भवानपि तपःश्रुते ॥ तपःपवित्रं वेदस्य तपःस्वर्गस्य साधनम् ५ तपसामहदा प्रोति विद्यया चेति नः श्रुतं ॥ तपसैव चापनुदेद्यच्चान्यदपि दुष्कृतम् ६ यद्यद्वि किंचित्संधाय पुरुषस्तप्यते तपः ॥ सर्वमेतदवाप्नोति विद्यया चेति नः श्रुतम् ७ दुरन्ध्रं दुष्प्रवर्षं दुरापं दुरतिक्रमम् ॥ सर्ववै तपसाऽभ्येतितपो हि बलवत्तरम् ८ सुरापोऽसंमतादायी भूणहा गुरुतल्पगः ॥ तपसा तरते सर्वमेन सश्च प्रमुच्यते ९ सर्वविद्यस्तु च क्षुप्मानपियादृशतादृशम् ॥ तपस्विनं तथैवाहुस्ताभ्यां कार्यं सदानम् १० सर्वपूज्याः श्रुतधनास्तथैव च तपस्विनः ॥ दानप्रदाः सुखं प्रेत्य प्राप्नुवन्तीह च श्रियम् ११ इमं च ब्रह्मलोकं च लोकं च बलवत्तरम् ॥ अन्नदानैः सुकृतिनः प्रतिपद्यन्ति लौकिकाः १२ पूजिताः पूजयन्त्येते मानिता मानयन्ति च ॥ सदा ता यत्र यत्रैति सर्वतः संप्रणूयते १३ अकर्ता चैव कर्ता च लभते यस्य यादृशम् ॥ यदि चोर्ध्वं यद्यधो वा स्वान् लोकानभियास्यति १४ प्राप्स्यसि त्वन्नपानानियानि वा छसिकानि चित् ॥ मेधाव्यसिकुले जातः श्रुतवानृशंसवान् १५ कौमारचारी व्रतवान्मैत्रेय निरतो भव ॥ एतद्ब्रह्मण प्रथमं प्रशस्तं गृहमेधिनां १६ यो भर्ता वासिता तुष्टो भर्तुस्तुष्टा च वासिता ॥ यस्मिन्नेवं कुले सर्वं कल्याणं तत्र वर्तते १७ अद्भिर्गात्रान्मलमिव तमोऽग्निप्रभया यथा ॥ दानेन तपसा चैव सर्वपापमपोहति १८

हीतारौ चक्रवर्त्तकं तत्रं वृहत् इत्यर्थः १४ । १५ । १६ । १७ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावदीये एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥ एवमिति १ आर्यगुणान्प्रमुगुणान् २ वर्तयिष्यामि कथयिष्यामि ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ असंमतादायी यथा च परप्रतिग्रहमभिमन्यते स्तेनो भवतीति स्मृतेः स्तेनः ९ यः सर्वं विस्त्रुक्षुप्मान्पादृशतादृशमपि तपस्विनं तथैव च क्षुप्मानं तमेवाहुः ताभ्यां सर्वं विद्वत्तपस्विभ्यां १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ कौमारचारी प्रथमवयाः १६ वासिता स्वस्त्री १७ । १८

३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ अनात्मविषयिणीवितापांडुत्वकृत्वात्वेतुः दानाभावेसांमैवजीवनोपायहस्यध्यायतात्पर्य ३९ ॥ इति अनुशासनपर्वणिनीलकंठीये भारतमात्र
दीपेचतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥ ॥ ॥ जन्मेति १ । २ । ३ । ४ यमेनप्राप्तमिति शेषः ५ । ६ । ७ । ८ दशानां पशूनां लूनावधोपत्रसापशुग्नजातिर्दशसूना चक्रं चक्रवान्

नूनमात्मकृतंदोषमपश्यन्किंचिदात्मनः ॥ अकारणेऽभिज्ञतोऽसितेनासिहरिणः कृशः ३१ साधूनगृहस्थान्दृष्ट्वाचतथासाधून्वनेचरान् ॥ मुक्तांश्चावसथेसक्तां
स्तेनासिहरिणः कृशः ३२ सुहृदांदुःखमार्तानानप्रमोक्ष्यसिहानिजम् ॥ अलमर्थगुणैर्हीनंतेनासिहरिणः कृशः ३३ धर्म्यमर्थ्यचकाम्यंचकालेचाभिहितंवचः ॥
नप्रतीयंतितेनूनंतेनासिहरिणः कृशः ३४ दत्तानकुशलैरर्थान्मनीषीसांजिजीविषुः ॥ प्राप्यवर्तयसेनूनंतेनासिहरिणः कृशः ३५ पापान्प्रवर्धतोदृष्ट्वाकल्याणानव
सीदतः ॥ ध्रुवगर्हयसेनित्यंतेनासिहरिणः कृशः ३६ परस्परविरुद्धानांप्रियंनूनंचिकीर्षसि ॥ सुहृदामुपरोधेनतेनासिहरिणः कृशः ३७ श्रोत्रियांश्चविकर्मस्था
न्प्राज्ञांश्चाप्यजितेंद्रियान् ॥ मन्येऽनुध्यायसिजनांस्तेनासिहरिणः कृशः ३८ एवंसंपूजितंरक्षोविप्रंतंप्रत्यपूजयत् ॥ सखाऽयमकरोच्चैनंसंयोज्याथैर्मुमुक्षुह ३९
॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशास० दानधर्महरिणकृशकारुणानेचतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥
जन्ममानुष्यकंप्राप्यकर्मक्षेत्रंसुदुर्लभम् ॥ श्रेयोर्थिनादरिद्रेणकिं कर्तव्यं पितामह १ दानानामुत्तमंयच्चदेयंयच्चयथायथा ॥ मान्यान्पूज्यांश्चगंगेयस्हस्यंवल्लभ
हंसि २ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवंपृष्टो नरेद्रेणपांडवेनयशस्विना ॥ धर्माणांपरमंगुह्यंभीष्मः प्रोवाचपार्थिवम् ३ ॥ भीष्म उवाच ॥ शृणुष्ववाहितो राजन्धर्म
गुह्यानि भारत ॥ यथाहि भगवान्व्यासः पुराकथितवान्मयि ४ देवगुह्यामिदं राजन्यमेनाहिष्ठकर्मणा ॥ नियमस्थेनयुक्तेनतपसोमहतःफलम् ५ येनयः प्रीयतेदे
वः प्रीयंतेपिरस्तथा ॥ ऋषयः प्रमथाः श्रीश्चित्रगुप्तोदिशांगजाः ६ ऋषिधर्मः स्मृतोयत्रसरहस्योमहाफलः ॥ महादानफलंचैवसर्वयज्ञफलंतथा ७ यश्चैतदेवं
जानीयाज्ज्ञात्वावाकुरुतेऽनघ ॥ ॥ सदोषोऽदोषवांश्चेहतेर्गुणैः सहयुज्यते ८ दशसूनासमंचक्रंदशचक्रसमो ध्वजः ॥ दशध्वजसमावेश्यादशवेश्यासमो नृपः
९ अर्धेनैतानिसर्वाणि नृपतिः कथ्यतेऽधिकः ॥ त्रिवर्गसहितंशास्त्रं पवित्रं पुण्यलक्षणम् १० धर्मव्याकरणं पुण्यं रहस्यं श्रवणं महत् ॥ श्रोतव्यं धर्मसंयुक्तं विहितं त्रि
दशैः स्वयम् ११ पितृणां यत्र गुह्यानि प्रोच्यंते श्राद्धकर्मणि ॥ देवतानां च सर्वेषां रहस्यं कथ्यतेऽखिलम् १२ ऋषिधर्मः स्मृतोयत्रसरहस्योमहाफलः ॥ महायज्ञ
फलंचैव सर्वदानफलंतथा १३ येषां तिसदामर्त्यायेषांचैवोपातिष्ठति ॥ श्रुत्वाचफलमाचष्टेस्वयं नारायणः प्रभुः १४

तैलिकः ध्वजः सुरापायी नृपः लूटो राजा ९ अधिको नृपतिस्त्वेतानिसर्वाण्यर्धेनतुल्यनृकथ्यते । एतच्चतारतम्यंप्रतिग्रहार्थमुच्यते । एवंदुष्प्रतिग्रहपराह्मणेनत्रिवर्गशास्त्रंधर्मांर्यकामशास्त्रा
णि ज्ञेयानि १० तत्राप्यर्थकामयोः मसिद्धत्वाद्धर्मशास्त्राण्येव श्रोतव्यानीत्याह धर्मत्यादिना ११ । १२ । १३ पठतिशास्त्रं उपतिष्ठतिसम्यक्स्फुरत्याचष्टेनयः सस्वयं नारायण एवेति ज्ञातव्यः १४

एवंस्तुत्वाशास्त्रमारमते गवांफलमितिशास्त्रसंक्षेपः १५ श्रोतारहतिद्वार्याश्रद्धाप्रशंसा १६ । १७ । १८ सनरात्रसहर्षीप्राप्तः प्रष्टुमिति शेषः १९ ॥ २० । २१ पूज्यसंपूज्य २२ । २३ । २४

गवांफलंतीर्थफलंयज्ञानांचैवयत्फलम् ॥ एतत्फलमवाप्नोतियोनरोऽतिथिपूजकः १५ श्रोतारः श्रद्धधानाश्चयेषांशुद्धंचमानसम् ॥ तेषांव्यक्तंजितालोकाः
श्रद्धधानेनसाधुना १६ मुच्यतेकिल्बिषाच्चैव न स पापेनलिप्यते ॥ धर्मचलभतेनित्यंप्रेत्यलोकगतो नरः १७ कस्यचित्त्वथकालस्यदेवदूतोयदृच्छया ॥ स्थि
तोह्यंतर्हितोभूत्वापर्यभाषतवासवम् १८ यैतौकामगुणोपेतावश्विगौभिषजावरौ ॥ व्याख्याऽहंतयोः प्राप्तः सनरात्रपितृदेवतान् १९ कस्माद्धिमैथुनंश्राद्धेदा
तुर्भोक्तुश्चवर्जितम् ॥ किमर्थंचत्रयः पिंडाः प्रविभक्ताः पृथक्पृथक् २० प्रथमः कस्यदातव्योमध्यमः कस्यगच्छति ॥ उत्तरश्चस्मृतः कस्यएतदिच्छामिवेदितुम् २१
श्रद्धधानेनदूतेनभाषितंधर्मसंहितम् ॥ पूर्वस्थास्त्रिदशाः सर्वेपितरः पूज्यस्त्वेचरम् २२ ॥ पितरः २३ ॥ स्वागतंतेऽस्तुभद्रंते श्रूयतांस्त्वेचरोत्तम ॥ गूढार्थः परमः
प्रशोभवतासमुदीरितः २३ श्राद्धं दत्त्वाचभुक्त्वाचपुरुषोयःस्त्रियंयजेत् ॥ पितरस्तस्यतंमासंतस्मिन्नेतसिशेरते २४ प्रविभागंतुपिंडानांप्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥
पिंडोह्यधस्ताद्वच्छंस्तुअपआविश्यभावयेत् २५ पिंडं तुमध्यमं तत्रपत्नीत्वेकासांश्रुते ॥ पिंडस्तृतीयोयस्तेषांपांदायाज्जातवेदसि २६ एदश्राद्धविधिः प्रो
क्तोयथाधर्मो न लुप्यते ॥ पितरस्तस्यतुष्यंतिग्रहृष्टमनसः सदा २७ प्रजाविवर्धतेचास्वथक्षयंचोपतिष्ठति ॥ देपदूत उवाच ॥ आनुपूर्व्येणपिंडानांप्रविभागः
पृथक्पृथक् २८ पितृणां त्रिषुसर्वेषांनिरुक्तंकथितंत्वया ॥ एकः समुद्रतः पिंडोह्यधस्तात्कस्यगच्छति २९ कंवाप्रीणयतेदेवंकथं तारयतेपितृन् ॥ मध्यमंतुत
दापत्नीभुंक्तेऽनुज्ञातमेवहि ३० किमर्थंपितरस्तस्यकव्यमेवचभुंजते ॥ अत्रयस्त्वंतिमः पिंडो गच्छतेजातवेदसम् ३१ भवतेकागतिस्तस्यकंवासमनुमच्छति ॥
एतदिच्छाम्यहंश्रोतुं पिंडेषु त्रिषुयागतिः ३२ फलं तृतिचमार्गंचयश्चैनंप्रतिपद्यते ॥ पितरः ३३ ॥ सुमहानेषप्रश्रोवेयस्त्वयासमुदीरितः ३३ रहस्यमद्भुतंचा
पिपृष्टाः स्मगगनेचर ॥ एतदेवप्रशंसंतिदेवाश्चमुनयस्तथा ३४ तेप्येवंनाभिजानंतिपितृकार्यविनिश्चयम् ॥ वर्जयित्वा महात्मानंचिरजीविनमुत्तमम् ३५
(पितृभक्तस्तुयोविप्रोवरलब्धोमहायशाः ॥ त्रयाणामपिपिंडानांश्रुत्वाभगवतो गतिम् ३६ देवदूतेनयः पृष्टः श्राद्धस्यविधिनिश्चयः ॥) गतिं त्रयाणांपिंडानां शृणु
ष्ववाहितो मम ३७ अपोगच्छतियोह्यत्रशशिनं ह्येषप्रीणयेत् ॥ शशीप्रीणयतेदेवानापितंश्चैवमहामते ३८ भुंक्तेतुपत्नीयंचैषामनुज्ञातातुमध्यमम् ॥ पुत्रकामाय
पुत्रंतुप्रयच्छंतिपितामहाः ३९ हव्यवाहेतुयः पिंडो दीयते तन्निबोधमे ॥ पितरस्तेनतृप्यंतिप्रीताः कामान्दिशंतिच ४० एतत्तेकथितंसर्वत्रिषुपिंडेषुयागतिः ॥
ऋत्विग्योयजमानस्यपितृत्वमनुगच्छति ४१

२५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४

चिरजीविनंमार्कंडेयं ३९ । ३५ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० यतः ऋत्विक्श्राद्धभोकायजमानस्यपितृत्वंगच्छतितस्मादन्यात्तमागतः स्वास्त्रियंनगच्छेत्पारदार्यदोषतुल्यं ह्येतदित्यर्थः ४१

एतच्चरणमारभ्यवृष्टव्यमित्याशयेनाह शुचिनेति ४१ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ वटकपायेणवटजटाकपायेण प्रियंगुःराजसर्वपः

तस्मिन्नहनिमन्यतेपरिहार्यहिमैथुनम् ॥ शुचिनातुसदाश्राद्धंभोक्तव्यंखेचरोत्तम ४२ येमयाकथितादापास्तेतथास्युर्नचान्यथा ॥ तस्मात्स्नातःशुचिःक्षांतः
श्राद्धंभुंजीतवैद्विजः ४३ प्रजाविवर्धतेचास्ययश्चैवंसंप्रयच्छति ॥ ततोविद्युत्प्रभोनामऋषिराहमहातपाः ४४ आदित्यतेजसातस्यतुल्यंरूपंप्रकाशते ॥ सचधर्म
रहस्यानिश्रुत्वाशक्रमथाब्रवीत् ४५ तिर्यग्योनिगतान्सत्वान्मर्त्याहिसंतिमोहिताः ॥ कीटान्पिपीलिकान्सर्पान्सपान्समृगपक्षिणः ४६ किल्विषंसुबहुप्राप्ताः
किंस्विदेषांप्रतिक्रिया ॥ ततोदेवगणाःसर्वेऋषयश्चतपोधनाः ४७ पितरश्चमहाभागाःपूजयंतिस्मृतंमुनिम् ॥ शक्रउवाच ॥ कुरुक्षेत्रंगयांगंगांप्रभासंपुष्कराणि
च ४८ एतानिमनसाध्यात्वावगगहेततोजलम् ॥ तथामुच्यतिपापेनराहुणाचंद्रमायथा ४९ त्र्यहंस्नातःसभवतिनिराहारश्चवर्तते ॥ स्पृशतेयोगवांपृष्ठंवाल
धिचनमस्यति ५० ततोविद्युत्प्रभोवाक्यमभ्यभाषतवासवम् ॥ अयंसूक्ष्मतरोधर्मस्तंनिबोधशतक्रतो ५१ दृष्टोवटकपायेणअनुलिप्तःप्रियंगुणा ॥ क्षीरेण
षष्टिकान्भुक्त्वासर्वपापैःप्रमुच्यते ५२ श्रूयतांचापरंगुहंरहस्यमृषिचिंतितम् ॥ श्रुतंमेभाषमाणस्यस्थानोःस्थानेबृहस्पतेः ५३ रुद्रेणसहदेवेशतन्निबोधशचीपते ॥
पर्वतारोहणंकृत्वाएकपादोविभावसुम् ५४ निरीक्षेतनिराहारऊर्ध्वबाहुःकृतांजलिः ॥ तपसामहतायुक्तउपवासफलंलभेत् ५५ रश्मिभिस्तापितोऽर्कस्यसर्वपापमपो
हति ॥ ग्रीष्मकालेऽथवाशीतेएवंपापमपोहति ५६ ततःपापात्प्रमुक्तस्यद्युतिर्भवतिशाश्वती ॥ तेजसासूर्यवदीप्तोभ्राजतेसोमवत्पुनः ५७ मध्येत्रिदशवर्गस्यदेवरा
जःशतक्रतुः ॥ उवाचमधुरंवाक्यंबृहस्पतिमनुत्तमम् ५८ धर्मगुह्यंतुभगवन्मानुषाणांसुखावहम् ॥ सरहस्याश्चयेदोषास्तान्यथावदुदीरय ५९ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥
प्रतिमेहंतियेसूर्यमनिलंद्रिषतेचये ॥ हव्यवाहेप्रदीप्तेचसमिधंयेनजुहति ६० बालवत्सांचयेधेनुंदुहंतिक्षीरकारणात् ॥ तेषांदोषान्प्रवक्ष्यामि तान्निबोधशचीपते
६१ भानुमाननिलश्चैवहव्यवाहश्चवासव ॥ लोकानांमातरश्चैवगावःसृष्टाःस्वयंभुवा ६२ लोकांस्तारयितुंशक्तामर्त्येष्वेतेषुदेवताः ॥ सर्वेभवंतःशृण्वंतुएकैकंधर्मनि
श्चयम् ६३ वर्षाणिषडशीतितुदुर्दृताःकुलपांसनाः ॥ स्त्रियःसर्वाश्चदुर्दृताःप्रतिमेहंतियारविम् ६४ अनिलद्वेषिणःशक्रगर्भस्थाच्यवतेप्रजा ॥ हव्यवाहस्यदीप्त
स्यसमिधंयेनजुहति ६५ अग्निकार्येषुवैतेषांहव्यंनाश्रातिपावकः ॥ क्षीरंतुबालवत्सानांयेपिबंतीहमानवाः ६६ नतेषांक्षीरपाःकेचिज्जायंतेकुलवर्धनाः ॥ प्रजा
क्षयेणयुज्यंतेकुलवंशक्षयेणच ६७ एवमेतत्पुरादृष्टंकुलवृद्धैर्द्विजातिभिः ॥ तस्माद्वर्ज्यानिवर्ज्यानि कार्यकार्यचनित्यशः ६८ भूतिकामेनमर्त्येनसत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥
ततःसर्वामहाभागदेवताःसमरुद्धाः ६९ ऋषयश्चमहाभागाःपृच्छंतिस्मपितुंस्ततः ॥ पितरःकेनतुप्यंतिमर्त्यानामल्पचेतसाम् ७०

षष्टिकान्पक्षिरात्रेणपक्कंधान्यं ५२ । ५३ विप्रावसुंभूयं ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७०

७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावविपरिचयविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

अक्षयंचकथंदानंभवेच्चैवोर्ध्वदेहिकम् ॥ आनृण्यंवाकथंमर्त्यागच्छेयुःकेनकर्मणा ७१ एतदिच्छामहेश्रोतुंपरंकौतूहलंहिनः ॥ पितरऊचुः ॥ न्यायतोवैमहाभागाः
संशयःसमुदाहृतः ७२ श्रूयतांयेनतुप्यामोमर्त्यानांसाधुकर्मणाम् ॥ नीलपंडप्रमोक्षेणअमावस्यांतिलोदकैः ७३ वर्षासुदीपकैश्चैवपितृणामनृणोभवेत् ॥ अक्षयं
निर्व्यलीकंचदानमेतन्महाफलम् ७४ अस्माकंपरितोषश्चअक्षयःपरिकीर्त्यते ॥ श्रद्धधानाश्चयेमर्त्याआहरिष्यंतिसंततिम् ७५ दुर्गात्तेतारयिष्यंतिनरकात्प्रपि
तामहान् ॥ पितृणांभाषितंश्रुत्वाहृष्टरोमातपोधनः ७६ वृद्धगार्ग्योमहातेजास्तानेवंवाक्यमब्रवीत् ॥ केगुणानीलपंडस्यप्रमुक्तस्यतपोधनाः ७७ वर्षासुदीपदा
नेनतथैवचितिलोदकैः ॥ पितरऊचुः ॥ नीलपंडस्यलांगूलंतोयमभ्युद्धरेद्यदि ७८ षष्टिवर्षसहस्राणिपितरस्तेनतर्पिताः ॥ यस्तुशृंगगतंपंकंकूलादुद्धृत्यतिष्ठति
७९ पितरस्तेनगच्छंतिसोमलोकमसंशयम् ॥ वर्षासुदीपदानेनशशिवच्छोभतेनरः ८० तमोरूपंनतस्यास्तिदीपकंयःप्रयच्छति ॥ अमावास्यांतुयेमर्त्याःप्रय
च्छंतितिलोदकम् ८१ पात्रमौदुंबरंगृह्यमधुमिश्रंतपोधन ॥ कृतंभवतितैःश्राद्धंसरहस्यंयथार्थवत् ८२ हृष्टपुष्टमनास्तेषांप्रजाभवतिनित्यदा ॥ कुलवंशस्यवृद्धि
स्तुपिंडदस्यफलंभवेत् ॥ श्रद्धधानस्तुयःकुर्यात्पितृणामनृणोभवेत् ८३ एवमेषसमुद्दिष्टःश्राद्धकालक्रमस्तथा ॥ विधिःपात्रफलंचैवयथावदनुकीर्तितम् ८४ ॥
इतिश्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशास०दानधर्मेपितरहस्यंनामपंचविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥ भीष्मउवाच ॥ केनतेचभवेत्प्रीतिःकथंतु
ष्टितुगच्छसि ॥ इतिपृष्ठःसुरेन्द्रेणप्रोवाचहरिरीश्वरः १ ॥ विष्णुरुवाच ॥ ब्राह्मणानांपरीवादोममविद्वेषणंमहत् ॥ ब्राह्मणैःपूजितैर्नित्यंपूजितोऽहंनसंशयः २
नित्याभिवाद्यावि प्रेद्राभुक्त्वापादौतथाऽऽत्मनः ॥ तेषांतुप्यामिमर्त्यानांयश्चक्रेचबलिंहेत् ३ वामनंब्राह्मणंहृद्वावराहंचजलोत्थितम् ॥ उद्धृतांधरणींचैवमूर्धाधारय
तेतुयः ४ नतेषामशुभंकिंचित्कल्मषंचोपपद्यते ॥ अश्वत्थरोचनांगांचपूजयेद्योनरःसदा ५ पूजितंचजगतेनसदेवासुरमानुषम् ॥ तेनरूपेणतेषांचपूजांशृङ्गा
मितत्त्वतः ६ पूजाममैषानास्त्यन्यायावल्लोकाःप्रतिष्ठिताः ॥ अन्यथाहिवृथामर्त्याःपूजयंत्यल्पबुद्धयः ७ नाहंतप्रतिगृह्णामिनसातुष्टिकरीमम ८ इंद्रउवाच ॥
चक्रंपादौवराहंचब्राह्मणंचापिवामनम् ॥ उद्धृतांधरणींचैवकिमर्थत्वंप्रशंससि ९ भवान्सृजतिभूतानिभवान्संहरतिप्रजाः ॥ प्रकृतिःसर्वभूतानांसमर्त्यानांसना
तनी १० ॥ भीष्मउवाच ॥ संप्रहस्यततोविष्णुरिदंवचनमब्रवीत् ॥ चक्रेणनिहतादैत्याःपद्भ्यांऽऽक्रांतावसुंधरा ११ वाराहरूपमास्थायहिरण्याक्षोनिपातितः ॥
वामनंरूपमास्थायजितोराजामयाबलिः १२ परितुष्टोभवाम्येवंमानुषाणांमहात्मनाम् ॥ तन्मांयेपूजयिष्यंतिनास्तितेषांपराभवः १३

केनेति १ । २ पादौरवीयावप्यभिवाद्यासंध्यायांशिष्टाचारात् चक्रेणोपलिप्तंमंडलेषुदर्शनमंत्रेणपूजिते ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३

अपिवात्राहणं दृष्ट्वा ब्रह्मचारिणमागतम् ॥ ब्राह्मणाग्र्याहुतिं दत्त्वा अमृतं तस्य भोजनम् १४ ऐर्द्रासंध्यामुपासित्वा आदित्याभिमुखः स्थितः ॥ सर्वतीर्थेषु सस्नातो मुच्यते सर्वकिल्बिषैः १५ एतद्ब्रह्मः कथितं गुह्यमखिलेन तपोधनाः ॥ संशयं पृच्छमानानां किं भूयः कथयाम्यहम् १६ ॥ बलदेव उवाच ॥ ॥ श्रूयतां परमं गुह्यमानुपाणां सुखावहम् ॥ अजानंतो यदबुधाः क्लिश्यन्ते भूतपीडिताः १७ कल्युत्थाय यो मर्त्यः स्पृशेद्वा वैष्टतं दधि ॥ सर्वपंचप्रियं गुंच कल्मषात्प्राप्तिमुच्यते १८ भूतानि चैव सर्वाणि अग्रतः पृष्ठतोऽपि वा ॥ उच्छिष्टं वाऽपि च्छिद्रेषु वर्जयंतितपोधनाः १९ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ प्रष्टव्यं ह्येवं परंपरां ततो यत्पूर्ण उदङ्मुखः ॥ उपवासं तु गृहीयाद्यद्वासं कल्पयेद्भूतम् २० देवतास्तस्य तु प्यंतिका मिकं चापि सिध्यति ॥ अन्यथा हि वृथामर्त्याः कुर्वन्ते स्वल्पबुद्धयः २१ उपवासे बलौ चापि ताम्रपात्रं विशिष्यते ॥ बलिभिक्षा तथाऽर्घ्यं च पितॄणां च तिलोदकम् २२ ताम्रपात्रेण दातव्यमन्यथाऽल्पफलं भवेत् ॥ गुह्यमेतत्समुद्दिष्टं यथा तु प्यंति देवताः २३ ॥ धर्म उवाच ॥ ॥ राजपौरुषिके विप्रेणाटिके परिचारिके ॥ गोरक्षकेवाणि जके तथा कारुकुशीलवे २४ मित्रद्रुह्यनधीयानेयश्च स्यादृषलीपतिः ॥ एतेषु दैवपित्र्यं वानदेयं स्यात्कथंचन २५ पिंडदास्तस्य हीयन्ते न च प्रीणातिवैपितॄन् ॥ अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्राप्तिनिवर्तते २६ पितरस्तस्य देवाश्च अग्रयश्च तथैव हि ॥ निराशाः प्रतिगच्छन्ति अतिथेरप्रतिग्रहात् २७ स्त्रीघ्नैर्गोघ्नैः कृतघ्नैश्च ब्रह्मघ्नैर्गुरुतल्पगैः ॥ तुल्यदोषो भवत्येभिर्यस्यातिथिरनार्चितः २८ ॥ अग्रि उवाच ॥ ॥ पादमुद्यम्य यो मर्त्यः स्पृशेद्वा श्वसुदुर्मतिः ॥ ब्राह्मणं वामहाभागं दीप्यमानं तथाऽनलम् २९ तस्य दोषान्नावक्ष्यामि तच्छृणु ध्वंसमाहिताः ॥ दिवं स्पृशत्यशब्दोऽस्य त्रस्यंति पितरश्च वै ३० वैमनस्यं च देवानां कृतं भवति पुष्कलम् ॥ पावकश्च महातेजा हव्यं न प्राप्तिमुह्यति ३१ आजन्पनां शतं चैव न रके पच्यते तु सः ॥ निष्कृतिं च न तस्यापि अनुमन्यंति कर्हिचित् ३२ तस्माद्वा वोनपादेन स्पृष्टव्यं वैकदाचन ॥ ब्राह्मणश्च महातेजा दीप्यमानस्तथाऽनलः ३३ श्रद्धाघानेन मर्त्येन आत्मनो हितमिच्छता ॥ एते दोषा मया प्रोक्तास्त्रिषु यः पादमुत्सृजेत् ३४ ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ श्रूयतां परमं गुह्यं रहस्यं धर्मसंहितम् ॥ परमाग्नेन यो दद्यात्पितॄणामौपहारिकम् ३५ गजच्छायायां पूर्वस्यां कुतपेदक्षिणामुखः ॥ यदा भाद्रपदे मासि भवते बहुले मघा ३६ श्रूयतां तस्य दानस्य यादृशो गुणविस्तरः ॥ कृतं तेन महच्छ्राद्धं वर्षाणीह त्रयोदश ३७ ॥ गाव ऊचुः ॥ बहुले समं गेह्यकुतो भये च क्षेमे च सख्ये व हि भूयसी च ॥ यथापुरा ब्रह्मपुरे सवत्साशतक्रतोर्ब्रजधरस्य यज्ञे ३८ भूयश्च याविष्णुपदे स्थिता या विभावसोऽश्वापि पथे स्थिता या ॥ देवाश्च सर्वे सह नारदेन प्रकुर्वन्ते सर्वसहेतिनाम् ३९ मंत्रेणैतेनाभिवंदेत यो वै विमुच्यते पापकृतेन कर्मणा ॥ लोकानवाप्नोति पुरंदरस्य गवां फलं चंद्रमसोऽनुति च ४०

४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० ॥ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावदीपे षड्विंशतिशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एतं हि मंत्रं त्रिदशाभिजुष्टं पठेत्तयः पर्वसु गोष्ठमध्ये ॥ न तस्य पापं न भयं न शोकः सहस्रनेत्रस्य च याति लोकम् ४१ ॥ भीष्म उवाच ॥ अथ सप्तमहाभागाः कृषयो लोकविश्रुताः ॥ वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे ब्रह्माणं पद्मसंभवम् ४२ प्रदक्षिणमभिक्रम्य सर्वे प्रांजलयः स्थिताः ॥ उवाच वचनं तेषां वसिष्ठो ब्रह्मवित्तमः ४३ सर्वप्राणिहितं प्रश्रं ब्रह्मक्षत्रे विशेषतः ॥ द्रव्यहीनाः कथं मर्त्याद रिद्राः साधुवर्तिनः ४४ प्राप्नुवंतीह यज्ञस्य फलं केन च कर्मणा ॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तेषां ब्रह्मावचनमब्रवीत् ४५ ब्रह्मोवाच ॥ अहो प्रश्रमहाभागा गूढार्थः परमः शुभः ॥ सूक्ष्मः श्रेयाश्च मर्त्यानां भवाद्भिः समुदाहृतः ४६ श्रूयतां सर्वमारुयास्ये निखिलेन तपोधनाः ॥ यथा यज्ञफलं मर्त्या लभते नात्र संशयः ४७ पौषमासस्य शुक्ले वै दायुज्ये तरोहिणी ॥ तेन नक्षत्रयोगेन आकाशशयनो भवेत् ४८ एकवस्त्रः शुचिः स्नातः श्रद्धाघानः समाहितः ॥ सोमस्य रश्मयः पीत्वामहायज्ञफलं लभेत् ४९ एतद्ब्रह्मः परमं गुह्यं कथितं द्विजसत्तमाः ॥ यन्मां भवंतः पृच्छन्ति सूक्ष्मतत्त्वार्थदर्शिनः ५० ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशास० दानधर्मे देवरहस्ये षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥ ॥ विभावसु उवाच ॥ सलिलस्यांजलिं पूर्णमक्षताश्च घृतोत्तराः ॥ सोमस्योत्तिष्ठमानस्य तज्जलं चाक्षतांश्च तान् १ स्थितो ह्याभिमुखो मर्त्यः पौर्णमास्यां बलिं हरेत् ॥ अग्निकार्यं कृतं तेन हुताश्चास्याग्रयस्त्रयः २ वनस्पतिं च यो हन्यादमावास्यामबुद्धिमान् ॥ अपि ह्येकेन पत्रेण लिप्यते ब्रह्महत्याया ३ दंतकाष्ठं तु यः खादेदमावास्यामबुद्धिमान् ॥ हिंसितश्च द्रमास्तेन पितरश्चोद्विजंति च ४ हव्यं न तस्य देवाश्च प्रतिगच्छन्ति पर्वसु ॥ कुप्यन्ते पितरश्चास्य कुलेवंशोऽस्य हीयते ५ ॥ श्रीरुवाच ॥ प्रकीर्णभाजनं यत्र भिन्नभांडमथासनम् ॥ योऽपि तत्रैव हन्यते कश्मलोपहते गृहे ६ देवताः पितरश्चैव उत्सवे पर्वणीषु वा ॥ निराशाः प्रतिगच्छन्ति कश्मलोपहता गृहात् ७ ॥ अंगिरा उवाच ॥ यस्तु संवत्सरं पूर्णं दद्याद्दीपं करंजके ॥ सुवर्चलामूलहस्तः प्रजातस्य विवर्धते ८ ॥ गार्ग्य उवाच ॥ आतिथ्यं सततं कुर्याद्दीपं दद्यात्प्रतिश्रये ॥ वर्जयानो दिवा स्वापं न च मां सानिभक्षयेत् ९ गोब्राह्मणं न हि स्याच्च पुष्कराणि च कीर्तयेत् ॥ एष श्रेष्ठतमो धर्मः सरहस्यो महाफलः १० अपि क्रतुशतैरिष्टाक्षयं गच्छति तद्विधिः ॥ न तु क्षीयंति ते धर्माः श्रद्धाघानैः प्रयोजिताः ११ इदं च परमं गुह्यं सरहस्यं निबोधत ॥ श्राद्धकल्पे च दैवे च तैर्धिके पर्वणीषु च १२ रजस्वला च यानारीश्च त्रिकाऽपुत्रिका च या ॥ एताभिश्च क्षुषादृष्टं हविर्नाश्रंति देवताः १३ पितरश्च न तु प्यंति वर्षाण्यपि त्रयोदश ॥ शुक्लवासाः शुचिर्भूत्वा ब्राह्मणान् स्वस्तिवाचयेत् ॥ कीर्तयेद्भारतं चैव तथा स्यादक्षयं हविः १४ ॥ धौम्य उवाच ॥ भिन्नभांडं च खट्वां च कुटुंशुन कंतथा ॥ अप्रशस्तानि सर्वाणि यश्च वृक्षो गृहे रुहः १५

सलिलस्येति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ करंजसुवर्चले वृक्षवलि विशेषौ ८ । ९ । १० । ११ । १२ अपुत्रिकेति च्छेदः १३ । १४ । १५

सर्वेष्टिकसर्पादिनरोपयेत्तुहृदयशेषः १६ । १७ । १८ । १९ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे सप्तविंशतिशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥ किंचिदिति १ । २ । ३ । ४
अभेदरणीस्यस्यप्रत्यक्षस्यवावैदिकस्यनेतादेशांतरप्रापकोयदिशूद्रः स्यादादयोपितः हविषासोमाज्यपयःप्रभृतिनायज्ञावशिष्टेनइडादिस्थानीयेनमूढाःस्युस्तर्हितस्यदोषः ५ । ६ प्रायश्चित्तं च व
भिन्नभांडिकलिप्राहुःखट्वायांतुघनक्षयः ॥ कुकुटेशुनकेचैवहविर्नाश्रंतिदेवताः ॥ वृक्षमूलेध्रुवंसत्तंस्मादृक्षंनरोपयेत् १६ ॥ जमदग्निरुवाच ॥ योजेदश्वमेधे
नवाजपेयशतेनह ॥ अवाकशिरावालंबेतसत्रंवास्फीतमाहरेत् १७ नयस्यहृदयंशुद्धंनरकंसध्रुवंव्रजेत् ॥ तुल्यंयज्ञश्चसत्यंचहृदयस्यचशुद्धता १८ शुद्धेनम
नसादत्वासक्तुप्रस्थंद्विजातये ॥ ब्रह्मलोकमनुप्राप्तःपर्याप्ततन्निर्दर्शनम् १९ ॥ इति श्रीमहाभारते अनु० आनुशासनिकेपर्वणि दानधर्मेदेवरहस्ये सप्तविंशतिशत
शततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥ ॥ वायुरुवाच ॥ किंचिद्धर्मप्रवक्ष्यामिमानुषाणांसुखावहम् ॥ सरहस्याश्वयेदोषास्तान्शृणुध्वंसमाहिताः १ अग्निकार्यंचक
र्तव्यंपरमानेनमोजनम् ॥ दीपकश्चापिकर्तव्यःपितृणांसतिलोदकः २ एतेनविधिनामर्त्यःश्रद्धधानःसमाहितः ॥ चतुरोवार्षिकान्मासान्योददातितिलोकम्
३ भोजनंचयथाशक्त्याब्राह्मणेवेदपारगे ॥ षशुबंधशतस्येहफलंप्राप्नोतिपुष्कलम् ४ इदंचैवापरंगुह्यमप्रशस्तंनिबोधत ॥ अग्रेस्तुवृषलोनेताहविर्मूढाश्चयो
पितः ५ मन्यतेधर्ममेवेतिसचाधर्मेणालिप्यते ॥ अग्रयस्तस्यकुप्यंतिशूद्रयोर्निसगच्छति ६ पितरश्चनतुप्यंति सहदेवैर्विशेषतः ॥ प्रायश्चित्तंतुयत्तत्रब्रुवत
स्तन्निबोधमे ७ यत्कृत्वातुनरःसम्यक्सुखीभवातिविज्वरः ॥ गवांमूत्रपुरीषेणपयसाचघृतेनच ८ अग्निकार्यंयहंकुर्यान्निराहारःसमाहितः ॥ ततःसंवत्सरेपूर्णे
प्रतिगृह्णतिदेवताः ९ हृष्यंतिपितरश्चास्यश्चाद्ब्रह्मकालउपास्थिते ॥ एषह्यधर्मोधर्मश्चसरहस्यःप्रकीर्तितः १० मर्त्यानांस्वर्गकामानांप्रेत्यस्वर्गसुखावहः ११
॥ इति श्रीमहाभारते अनु० आनुशासनिकेपर्वणि दानधर्मेदेवरहस्ये अष्टाविंशतिशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥ ॥ ध ॥ ॥ लोमशउवाच ॥ परदारेषुये
सक्ताअकृत्वादारसंग्रहम् ॥ निराशाःपितरस्तेषांश्चाद्ब्रह्मकालेभवंतिवै १ परदाररतिर्यश्चयश्चंध्यामुपासते ॥ ब्रह्मस्वंहरतेयश्चसमदोषाभवंतिते २ असंभाष्या
भवंत्येतेपितृणानात्रसंशयः ॥ देवताःपितरश्चैषानाभिर्नंदंतितद्धविः ३ तस्मात्परस्यवैदारांस्त्यजेद्वंध्यांचयोपितम् ॥ ब्रह्मस्वंहिनहर्तव्यमात्मनोहितमि
च्छता ४ श्रूयतांचापरंगुह्यंरहस्यंधर्मसंहितम् ॥ श्रद्धधानेनकर्तव्यंगुरूणांवचनंसदा ५ द्वादश्यांपौर्णमास्यांचमासिमासिष्टताक्षतम् ॥ ब्राह्मणेभ्यः
प्रयच्छेततस्यपुण्यंनिबोधत ६ सोमश्चवर्धतेतेनसमुद्रश्चमहोदधिः ॥ अश्वमेधचतुर्भागफलंसृजतिवासवः ७ दानेनैतेनतेजस्वीवीर्यवांश्चभवेन्नरः ॥
प्रीतश्चभगवान्सोमइष्टान्कामान्प्रयच्छति ८ श्रूयतांचापरोधर्मःसरहस्योमहाफलः ॥ इदंकलियुगंप्राप्यमनुष्याणांसुखावहः ९ कल्यमुत्थाययोमर्त्यः
स्नातःशुक्लेनवाससा ॥ तिलपात्रंप्रयच्छेतब्राह्मणेभ्यःसमाहितः १०

प्रयामीतिशेषः ७ । ८ । ९ । १० । ११ इति अनुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे अष्टाविंशतिशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥ परदारेष्विति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १०

११ । १२ । १३ । १४ । १५ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे अष्टाविंशतिशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥ तत इति १ । २ । ३ प्रयोक्तव्याधर्मावाच्याः ४ । ५

तिलोदकंचयोदद्यात्पितृणामधुनासह ॥ दीपकंठसरंचैवश्रूयतांतस्ययत्फलम् ११ तिलपात्रेफलंप्राहमगवान्पाकशासनः ॥ गोप्रदानंचयःकुर्याद्भूमिदानंचशा
श्वतम् १२ अग्निष्टोमंचयोयज्ञंयजेतबहुदक्षिणम् ॥ तिलपात्रंसंहतेनसमंमन्यंतिदेवताः १३ तिलोदकंसदाश्चाद्धेमन्यंतेपितरोऽक्षयम् ॥ दीपेचठसरंचैव
तुप्यंतेऽस्यपितामहाः १४ स्वर्गेचपितृलोकेचपितृदेवाभिःपूजितम् ॥ एवमेतन्मयोद्दिष्टमृषिष्टंपुरातनम् १५ ॥ इति श्रीमहाभारते अनु० आनुशासनि
केपर्वणि दानधर्मे लोमशरहस्ये अत्रिंशतिशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥ श्रीष्मउवाच ॥ ततस्त्वृषिगणाःसर्वेपितरश्चसदेवताः ॥ अरुंधतीतपोवृद्धामपृच्छं
तसमाहिताः १ समानशीलांवीर्येणवसिष्ठस्वमहात्मनः ॥ त्वतोधर्मरहस्यानिश्रोतुमिच्छामहेवयम् ॥ यत्तेगुह्यतमंभद्रेतत्प्रभाषितुमर्हसि २ ॥ अरुंधत्युवाच ॥
तपोवृद्धिर्मयाप्राप्ताभवतांस्मरणेनवै ॥ भवतांचप्रसादेनधर्मान्वक्ष्यामिशाश्वतान् ३ समुह्यान्सरहस्यांश्चतान्शृणुध्वमशेषतः ॥ श्रद्धधानेप्रयोक्तव्यायस्यशु
द्धंतथामनः ४ अश्रद्धधानोमानचिब्रह्महागुरुतल्पगः ॥ असंभाष्याहिचत्वारोनेषांधर्मप्रकाशयेत् ५ अहंन्यहिनयोद्द्यात्किंपिलांद्वादशीःसमाः ॥ मासिमासि
चसत्रेणयोजेतसदानरः ६ गवांशतसहस्रंचयोदद्याज्येष्ठपुष्करे ॥ नतद्धर्मफलंतुल्यमतिथिर्यस्यतुप्यति ७ श्रूयतांचाऽपरोधर्मोमनुष्याणांसुखावहः ॥ श्र
द्धधानेनकर्तव्यःसरहस्योमहाफलः ८ कल्यमुत्थायगोमध्येगृह्यदधर्मान्सहोदकान् ॥ निषिंचेतगवांश्चंगेमस्तकेनचतज्जलम् ९ प्रतीच्छेतनिराहारस्तस्यधर्मफलं
अणु ॥ श्रूयतेयानितीर्थानि त्रिपुल्लोकेषुकानिचित् १० सिद्धचारणजुष्टानिसेवितानिमहर्षिभिः ॥ अभिषेकस्मस्तेषांगवांश्चंगोदकस्यच ११ साधुसाध्वितिचो
द्दिष्टदेवतैःपितृभिस्तथा ॥ भूतैश्चैवसुसहृष्टैःपूजितासाऽप्यरुंधती १२ ॥ पितामहउवाच ॥ अहोधर्मोमहाभाष्येसरहस्यउदाहृतः ॥ वरंददामितेधन्येतपस्ते
वर्धतांसदा १३ ॥ यमउवाच ॥ रमणीयाकथादिव्यायुष्मतोयाज्ञयाश्रुता ॥ श्रूयतांचित्रगुप्तस्यभाषितंममचक्षियम् १४ रहस्यंधर्मसंयुक्तंशक्यंश्रोतुमहर्षिभिः ॥
श्रद्धधानेनमर्त्येनजात्मनोहितमिच्छता १५ नहिपुण्यं तथापापंरुतंकिंचिद्धिनश्यति ॥ पर्वकालेचयत्किंचिदादित्यंचाधितिष्ठति १६ प्रेतलोकंगतेमर्त्येतत्त
त्सर्वविभावसुः ॥ प्रतिजानातिपुण्यात्मातच्चतत्रोपयुज्यते १७ किंचिद्धर्मप्रवक्ष्यामिचित्रमुत्तमतंशुभम् ॥ पानीयंचैवदीपंचदातव्यंसततंतथा १८
उपानहौचच्छत्रंचकपिलाचयथायथम् ॥ पुष्करेकपिलादेयाब्राह्मणेवेदपारगे १९ अग्निहोत्रंचयत्नेनसर्वशःप्रतिपालयेत् ॥ अयंचैवाऽपरोधर्मश्चित्रगु
प्तेनभाषितः २० फलमस्यपृथक्केनश्रोतुमर्हतिस्मृतमाः ॥ प्रलयंसर्वभूतैस्तुमंतव्यंकालपर्ययात् २१

६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० प्रकृष्टोक्तयोः दर्शनंयस्यात्तत्प्रलयंमरणम् २१

२२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतभावादीपे त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

तत्र दुर्गमनुप्राप्ताः क्षुत्तृष्णापरिपीडिताः ॥ दह्यमाना विपच्यन्ते न तत्रास्ति पलायनम् २२ अंधकारं तमोघोरं प्रविशन्त्यल्पबुद्धयः ॥ तत्र धर्मप्रवक्ष्यामियेन दुर्गाणि संतरेत् २३ अल्पव्ययं महार्थं च प्रेत्य चैव सुखोदयम् ॥ पानीयस्य गुणादिव्याः प्रेतलोके विशेषतः २४ तत्र पुण्योदकानामनदीतेषां विधीयते ॥ अक्षयं सलिलं तत्र शीतलं ह्यमृतोपमम् २५ स तत्र तोयं पिवति पानीयं यः प्रयच्छति ॥ प्रदीपस्य प्रदानेन श्रूयतां गुणविस्तरः २६ तमोघकारं नियतं दीपदानं प्रपश्यति ॥ प्रभां चास्य प्रयच्छन्ति सोमभास्करपावकाः २७ देवताश्चानुमन्यन्ते विमलाः सर्वतोदिशः ॥ द्योतते च यथाऽऽदित्यः प्रेतलोकगतो नरः २८ तस्माद्दीपः प्रदातव्यः पानीयं च विशेषतः ॥ कपिलाये प्रयच्छन्ति ब्राह्मणे वेदपारगे २९ पुष्करे च विशेषेण श्रूयतां तस्य यत्फलम् ॥ गोशतं स वृषं तेन दत्तं भवति शाश्वतम् ३० पापं कर्म च यत्किंचिद्ब्रह्महत्यासंभवेत् ॥ शोधयेत्कपिलाह्येकाप्रदत्तं गोशतं यथा ३१ तस्मात्कपिलादेया कौमुद्यां ज्येष्ठपुष्करे ॥ न तेषां विषमं किंचिन्नदुःखं न च कंटकाः ३२ उपायं हौच यो दद्यात्पात्रभूते द्विजोत्तमे ॥ छत्रदाने सुखाच्छायां लभते परलोकगः ३३ न हि दत्तस्य दानस्य नाशोऽस्तीह कदाचन ॥ चित्रगुप्तमतं श्रुत्वा हृष्टरो मावि भावसुः ३४ उवाच देवताः सर्वाः पितृश्चैव महाद्युतिः ॥ श्रुतं हि चित्रगुप्तस्य धर्ममुह्यं महात्मनः ३५ श्रद्धावानाश्च ये मर्त्या ब्राह्मणेषु महात्मसु ॥ दानमेतत्प्रयच्छन्ति न तेषां विद्यते मयम् ३६ धर्मदोषास्त्विमेपंच येषां नास्तीह निष्कृतिः ॥ असंभाष्या अनाचारा वर्जनीयानराधमाः ३७ ब्रह्महाचैव गोघ्नश्च परदाररतश्च यः ॥ अश्रद्धधानश्च नरः स्त्रियंश्चोपजीवति ३८ प्रेतलोकगता ह्येते नरके पापकर्मिणः ॥ पच्यन्ते वै यथामीनाः पूयशोणितभोजनाः ३९ असंभाष्याः पितृणां च देवानां चैव पंचते ॥ स्नातकानां च विप्राणां ये चाऽन्ये च तपोधनाः ४० ॥ इति श्रीम० अनुशासनपर्वणि आनुशास० दानधर्मे अरुंधतीचित्रगुप्तरहस्ये त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ततः सर्वे महाभागा देवाश्च पितरश्च ह ॥ ऋषयश्च महाभागाः प्रमथान्वाक्यमब्रुवन् १ भवन्तो वै महाभागा अपरोक्षानि शाचराः ॥ उच्छिष्टानश्चुचींश्चुद्रान्कथं हि सथमानवान् २ केच स्मृताः प्रतीघाता येन मर्त्या ब्रह्मिण्यथ ॥ रक्षोघ्नानि च कानि स्युर्धैर्ये ह्येषु प्रणश्यथ ॥ श्रोतुमिच्छाम युष्माकं सर्वमेतन्निशाचराः ३ ॥ प्रमथा ऊचुः ॥ मैथुनेन स दोच्छिष्टाः कृते चैवाऽधरोत्तरे ॥ मोहान्मांसानि खादेत वृक्षमूले च यः स्वपेत् ४ आमिषं शीर्षतो यस्य पादतो यस्य संविशेत् ॥ तत उच्छिष्टकाः सर्वे बहुच्छिद्राश्च मानवाः ५ उदके चाप्यऽमेध्यानि श्लेष्माणं च प्रमुंचति ॥ एते मक्ष्याश्च वध्याश्च मानुषानात्र संशयः ६ एवंशीलसमाचारान्धर्षयामो हि मानवान् ॥ श्रूयतां च प्रतीघातान्यैर्न शकुर्महि सितुम् ७ गोरोचनासमालंभो वचाहस्तश्च यो भवेत् ॥ घृताक्षतं च यो दद्यान्मस्तके तत्परायणः ८ ततः सर्वे हति १ । २ । ३ अधरोत्तरे वाते अधरुत्तरः श्रेष्ठो यत्र श्रेष्ठस्यावमाने कृते सति ४ । ५ आमिषं मांसं शिरसि वधानः प्रादतः शय्यायां पादस्थाने शिरः कृत्वा यः संविशेत् ६ । ७ । ८

१ । १० तरक्षोर्व्याघ्रस्य गिरिकच्छपः पर्वतदरीशायी स्थलकूर्मः ११ । १२ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतभावादीपे एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥ ॥ तत इति १

ये च मांसं खादन्ति तान् शकुर्महि सितुम् ॥ यस्य चाग्निर्गृहे नित्यं दिवा रात्रौ च दीप्यते ९ तरक्षोश्चर्मदंष्ट्राश्च तथैव गिरिकच्छपः ॥ आज्यधूमो विडालश्च च्छागः कृष्णोऽथ पिंगलः १० येषामेतानि तिष्ठन्ति गृहे पुष्टमेधिनाम् ॥ तान्यष्ट्याप्यगाराणि पिशिता शैः सुदारुणैः ११ लोकान् स्मद्विधाये च विचरन्ति यथा सुखम् ॥ तस्मादेतानि गेहे पुरक्षोघ्नानि विशापते ॥ एतद्भूः कथितं सर्वयत्रवः पंशयो महान् १२ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मे प्रमथरहस्ये एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ततः पद्मप्रतीकाशः पद्मोद्भूतः पितामहः ॥ उवाच वचनं देवान्वासवं च शचीपातम् १ अयं महाबलो नागोरसातलचरो बली ॥ तेजस्वी रेणुको नाम महासत्त्वपराक्रमः २ अतितेजस्विनः सर्वे महावीर्या महागजाः ॥ धारयन्ति महीं कृत्स्नां सैलवनकाननाम् ३ भवद्भिः समनुज्ञातो रेणुकस्तान् महागजान् ॥ धर्मगुह्यानि सर्वाणि गत्वा पृच्छतु तत्र वै ४ पितामहवचः श्रुत्वा ते देवारेणुकं तदा ॥ प्रेषयामासुरव्यग्राय त्रते धरणीधराः ५ ॥ रेणुक उवाच ॥ अनुज्ञातोऽस्मि देवैश्च पितृभिश्च महाबलाः ॥ धर्मगुह्यानि युष्माकं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ कथय ध्वं महाभागा यद्वस्तत्त्वं मनीषितम् ६ ॥ दिग्गजा ऊचुः ॥ ॥ कार्तिके मासि चाऽऽश्लेषा बहुलस्याष्टमी शिवा ॥ तेन नक्षत्रयोगेन यो ददाति गुडौदनम् ७ इमं मंत्रं जपञ्छाद्वेयताहारो ह्य कोपनः ॥ बलदेव प्रभृतयो येनागा बलवतराः ८ अनन्ता ह्यक्षयानित्यं भोगिनः सुमहाबलाः ॥ तेषां कुलोद्भवा ये च महाभूता भुजंगमाः ९ ते मे बलिं प्रयच्छन्तु बलतेजो भित्तिद्वये ॥ यदानारायणः श्रीमानुज्जहार वसुंधराम् १० तद्बलं तस्य देवस्य धरामुद्धरतस्तथा ॥ एवमुक्त्वा बलितं ब्रह्मकेतुनिवेदयेत् ११ गर्जेद्रकुसुमाकीर्णनीलवस्त्रानुलेपनम् ॥ निर्वपेत्तु ब्रह्मकेतुं अस्तं याते दिवाकरे १२ एवं तुष्टास्ततः सर्वे अधस्ताद्धारपीडिताः ॥ श्रमं तं नावबुध्यामो धारयन्तो वसुंधराम् १३ एवं मन्यामहे सर्वभारतानि निरपेक्षिणः ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा यदुपोषितः १४ एवं संवत्सरं कृत्वा दानं बहुफलं लभेत् ॥ ब्रह्मकेतुं बलिमादाय तन्नो बहुफलं मतम् १५ ये च नागामहावीर्यास्त्रिपुलोके पुकृत्स्नशः ॥ कृतातिथ्या भवेयुस्तेशतं वर्षाणि तत्त्वतः १६ दिग्गजानां च तच्छ्रुत्वा देवताः पितरस्तथा ॥ ऋषयश्च महाभागाः पूजयन्ति स्म रेणुकम् १७ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मे दिग्गजानां रहस्ये द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥ ॥ ध ॥ ॥ महेश्वर उवाच ॥ ॥ सारमुद्धृत्य युष्माभिः साधुधर्म उदाहृतः ॥ धर्मगुह्यमिदं मतः शृणु ध्वं सर्व एव ह १ येषां धर्माश्रिता बुद्धिः श्रद्धावानाश्च ये नराः ॥ तेषां स्यादुपदेष्टव्यः सरहस्यो महाफलः २ निरुद्धिग्रस्तु यो दद्यान्मासमेकं गवाहिकम् ॥ एकभक्तं तथाऽश्रीयाच्छ्रूयतां तस्य यत्फलम् ३

नागो मजः १ । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतभावादीपे द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥ सारमिति १ । २ । ३

इमागावोमहाभागाःपवित्रं परमं स्मृताः ॥ श्रीलोकान्धारयंतिस्मसदेवासुरमानुषान् ४ तासुचैवमहापुण्यंशुश्रूषाचमहाफलम् ॥ अहन्यहनिधर्मेणयुज्यतेवैगवा
हिकः ५ मयाह्येताह्यनुज्ञाताःपूर्वमासन्कृत्युगे ॥ ततोऽहमनुनीतोवैब्रह्मणापद्मयोनिना ६ तस्माद्भजस्थानगतस्तिष्ठत्युपरिमेवृषः ॥ रमेऽहंसहगोभिश्चतस्मा
त्पूज्याःसदैवताः ७ महाप्रभावावरदावरंद्युरुपासिताः ॥ तागावोऽस्यानुमन्यंतेसर्वकर्मसुयत्फलम् ८ तस्यतत्रचतुर्भांगोयोददातिगवाहिकम् ९ ॥ इतिश्रीम
हाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिकेपर्वणि दानधर्मेमहादेवरहस्ये त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥ ॥ स्कंदउवाच ॥ ॥ ममाप्यनुमतो
धर्मस्तंशृणुध्वंसमाहिताः ॥ नीलपंडस्यशृंगाभ्यांगृहीत्वामृत्तिकांतुयः १ अभिषेकंत्र्यहंकुर्यात्तस्यधर्मोनिबोधत ॥ शोधयेदशुभं सर्वमाधिपत्यं परत्र च २ यावच्च
जायतेमर्त्यस्तावच्छूरोभविष्यति ॥ इदंचाप्यस्परंगुह्यंसरहस्यंनिबोधत ३ प्रगृह्यौदुंबरपात्रं पक्वात्रं मधुना सह ॥ सोमस्योत्तिष्ठमानस्यपौर्णमास्यां बलिं हेतु ४
तस्यधर्मफलं नित्यं श्रद्धधानानिबोधत ॥ साध्या रुद्रास्तथाऽऽदित्या विश्वेदेवास्तथाश्विनौ ५ मरुतो वसवश्चैव प्रतिगृह्णंतितं बलिम् ॥ सोमश्च वर्धते तेन समुद्रश्च म
होदधिः ६ एषधर्मो मयोद्दिष्टः सरहस्यः सुखावहः ७ ॥ ॥ विष्णु उवाच ॥ ॥ धर्मगुह्यानि सर्वाणि देवतानां महात्मनाम् ॥ ऋषीणां चैव गुह्यानि यः पठेदाहिकं
सदा ८ शृणुयाद्वा ज्ञानसूयुर्यः श्रद्धावान् समाहितः ॥ नास्य विघ्नः प्रभवति भयं चास्य न विद्यते ९ ये च धर्माः शुभा पुण्याः सरहस्या उदाहृताः ॥ तेषां धर्मफलं
तस्य यः पठेत्तज्जितो द्विजः १० नास्य पापं प्रभवति न च पापेन लिप्यते ॥ पठेद्वा श्रावयेद्वाऽपि श्रुत्वा बालभते फलम् ११ भुंजते पितरो देवा हव्यं कव्यं तथा क्षयम् ॥
श्रावयंश्चापि विप्रैर्द्रान्पर्वसु प्रयतो नरः १२ ऋषीणां देवतानां च पितॄणां चैव नित्यदा ॥ भवत्यभिमतः श्रीमान् धर्मेऽप्युप्रयतः सदा १३ कृत्वाऽपि पापकर्म महापात
कवर्जितम् ॥ रहस्यधर्मं श्रुत्वेमं सर्वपापैः प्रमुच्यते १४ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ एतद्धर्मरहस्यं वैदेवतानां नराधिप ॥ व्यासोद्दिष्टं मया प्रोक्तं सर्वदेवनम
स्कृतम् १५ पृथिवीरत्नसंपूर्णं ज्ञानं चेदमनुत्तमम् ॥ इदमेव ततः श्राव्यमिति मन्येत धर्मवित् १६ नाश्रद्धा नाना यननास्ति कायननष्टधर्माय न निर्घृणाय ॥ न हेतु
दुष्टाय गुरुद्विषेवानात्मभूताय निवेद्य मेतत् ॥ १७ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिकेपर्वणि दानधर्मे स्कंददेवरहस्ये चतुस्त्रिंशदधिक
शततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥ ॥ धृ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ केभोज्या ब्राह्मणस्येह केभोज्याः क्षत्रियस्य ह ॥ तथा वैश्यस्य केभोज्याः केशूद्रस्य च भारत १
॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ ब्राह्मणा ब्राह्मणस्येह भोज्या ये चैव क्षत्रियाः ॥ वैश्याश्चापि तथा भोज्याः शूद्राश्च परिवर्जिताः २

१२।१३।१४।१५।१६।१७॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतभाष्यदीपे चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥ ॥ धृ ॥ ॥ केभोज्या भोज्याः १।२

३ वैश्या भोज्या भोजनीयाः ४।५।६ न केवलं शूद्राश्चैव वर्ज्यं किंतु शूद्रस्य कर्मणिष्ठायां सेवायां वर्तमानो विकर्मस्थो विशिष्टकर्मस्थः संघ्यावदनादियुक्तोऽपि पच्यते नरकेशतिशेषः ७।८।९।१०

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या भोज्या वैक्षत्रियस्य ह ॥ वर्जनीयास्तु वैशूद्राः सर्वभक्षा विकर्मिणः ३ वैश्यास्तु भोज्या विप्राणां क्षत्रियाणां तथैव च ॥ नित्याग्रयो विविक्ताश्च चा
तुर्मास्यरताश्च ये ४ शूद्राणामथ यो भुंक्ते स भुंक्ते पृथिवीमलम् ॥ मलं चृणां सपिबति मलं भुंक्ते जनस्य च ५ शूद्राणां यस्तथा भुंक्ते स भुंक्ते पृथिवीमलम् ॥ पृथिवीमलम
श्रंतिये द्विजाः शूद्रभोजिनः ६ शूद्रस्य कर्मणिष्ठायां विकर्मस्थोऽपि पच्यते ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो विकर्मस्थश्च पच्यते ७ स्वाध्यायनिरता विप्रास्तथा स्वस्त्य
यने चृणाम् ॥ रक्षणे क्षत्रियं प्राहुर्वैश्यं पुष्ट्यर्थमेव च ८ करोति कर्म यद्वैश्यस्तद्रत्वात्पुण्यजीवति ॥ कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यमकुत्सा वैश्यकर्मणि ९ शूद्रकर्म तु यः कुर्याद
वहाय स्वकर्म च ॥ स विज्ञेयो यथा शूद्रेण च भोज्यः कदाचन १० चिकित्सकः कांडपृष्ठः पुराध्यक्षः पुरोहितः ॥ सांवत्सरो वृथाध्यायी सर्वे ते शूद्रसंमिताः ११ शूद्रक
र्मस्वथैते पुयो भुंक्ते निरपत्रपः ॥ अभोज्य भोजनं भुक्त्वा भयं प्राप्नोति दारुणम् १२ कुलवीर्यं च ते जश्नति र्यग्यो नित्यमेव च ॥ स प्रयाति यथाश्वा वै निष्क्रियो धर्मवर्जितः
१३ भुंक्ते चिकित्सकस्यान्नं तदन्नं च पुरीषवत् ॥ पुंश्चल्यन्नं च मूत्रं स्यात्कारुकां च शोणितम् १४ विद्योपजीविनोऽन्नं च यो भुंक्ते साधुसंमतः ॥ तदप्यन्नं यथा शौद्रं
तत्साधुः परिवर्जयेत् १५ वचनीयस्य यो भुंक्ते तमाहुः शोणितं हृदम् ॥ पिशुनं भोजनं भुंक्ते ब्रह्महत्यासंविदुः १६ असकृतमवज्ञातं न भोक्तव्यं कदाचन १७ व्या
धिकुलक्षयं चैव क्षिप्रं प्राप्नोति ब्राह्मणः ॥ नगरीरक्षिणो भुंक्ते श्वपच प्रवणो भवेत् १८ गोप्रे च ब्राह्मणं च सुरापे गुरुतल्पगे ॥ भुक्त्वाऽन्नं जायते विप्रोरक्षसां कुलवर्धनः
१९ न्यासापहारिणो भुक्त्वा कृतघ्ने क्लीबवर्तिने ॥ जायते शबरावासे मध्यदेशे बहिष्कृते २० अभोज्याश्चैव भोज्याश्च मया प्रोक्ता यथाविधि ॥ किमन्यदद्य कौंतेय म
त्तस्त्वं श्रोतुमिच्छसि २१ ॥ इति श्रीमहाभारते अनु० आनुशासनिकेपर्वणि दानधर्मे भोज्या भोज्यान्नकथनं नाम पंचत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ उक्तास्तु भवता भोज्यास्तथाऽभोज्याश्च सर्वशः ॥ अत्र मे प्रश्नसंदेहस्तन्मे वदपितामह १ ब्राह्मणानां विशेषेण हव्यं कव्यं प्रतिग्रहे ॥ नाना
विधेषु भोज्येषु प्रायश्चित्तानि शंस मे २ ॥ भीष्म उवाच ॥ हंतव्या भित्तेराजन् ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ प्रतिग्रहेषु भोज्येषु च मुच्यते येन पाप्मनः ३ घृतप्रतिग्रहे
चैव सावित्री समिदाहुतिः ॥ तिलप्रतिग्रहे चैव सममेतद्युधिष्ठिर ४ मांसप्रतिग्रहे चैव मधुनो लवणस्य च ॥ आदित्योदयनं स्थित्वा पूतो भवति ब्राह्मणः ५
कांचनं प्रतिग्रहाथ जपमानो गुरुश्रुतिम् ॥ कृष्णाय संचवितृ तं धारयन् मुच्यते द्विजः ६

कांडपृष्ठोऽध्यायः ११।१२।१३।१४।१५ पिशुनं तत्संबन्धि १६।१७ नगरीरक्षितस्य १८।१९।२०।२१ ॥ इति अनु० नी० भा० पंचत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥
उक्ता इति १।२।३ सावित्री समिदाहुतिरिति सर्वसंबन्ध्यते ४ आदित्योदयनं तत्पर्यंतं स्थित्वा ५ विवृतं लोकप्रत्यक्षं धारयन् ६

७।८।९।१० ग्रहसूतकयोः कारागारस्थाशौचवतो ११।१२ नचसंध्यामुपासीतित्यत्र अस्मात्तद्विशेषः नसांकरेदितितुनभोजननकुयादित्यर्थः १३ अश्रीयुरीत्यर्थमिति संबंधेऽपराह्णेषु द्रो
धात्सम्यगन्नमश्वत्थित्यर्थः केतित्ताः निमंत्रिताः १४।१५ हविरन्नं १६ दशरात्रे दशरात्रावधिमृतस्याश्वतः स्वमेव प्रायश्चित्तानीत्यर्थः सावित्रीजपनरैवतीमिति रैवतं साम । इष्टिपवित्रेष्टि ।

एवंप्रतिगृहीतेऽथ घनेव स्रेतथास्त्रियाम् ॥ एवमेव नरश्रेष्ठसुवर्णस्य प्रतिग्रहे ७ अन्नप्रतिग्रहे चैव पायसे क्षुरसे तथा ॥ इक्षुतैलपवित्राणां त्रिसंध्येऽप्सु निमज्जनम् ८
वीहोपुष्पेफलेचैव जलेपिष्टमये तथा ॥ यावकेदधिदुग्धे च सावित्रीशतशो न्विताम् ९ उपानहौ च च्छत्रं च प्रतिगृह्यौर्ध्वदेहिके ॥ जपेच्छतं समायुक्तस्तेन मुच्येत
पाप्मना १० क्षेत्रप्रतिग्रहे चैव ग्रहसूतकयोस्तथा ॥ त्रीणिरात्राण्युपोषित्वा तेन पापाद्विमुच्यते ११ कृष्णपक्षेतुयः श्राद्धं पितृणामश्रुते द्विजः ॥ अन्नमेतदहोरा
त्रात्पूतो भवति ब्राह्मणः १२ नचसंध्यामुपासीत नच जाप्यं प्रवर्तयेत् ॥ नसंकिरेत्तदन्नं च ततः पूयेत् ब्राह्मणः १३ इत्यर्थमपराह्णेषु पितृणां श्राद्धमुच्यते ॥ यथोक्तानां
यदश्रीयुर्ब्राह्मणाः पूर्वकेतिताः १४ मृतकस्य तृतीयाहं ब्राह्मणो योऽन्नमश्रुते ॥ स त्रिवेले समुन्मज्ज्यद्वादशाहेन शुध्यति १५ द्वादशाहे व्यतीते तु कृतशौचो विशेषतः ॥
ब्राह्मणेभ्यो हविर्दत्त्वा मुच्यते तेन पाप्मना १६ मृतस्य दशरात्रेण प्रायश्चित्तानि दापयेत् ॥ सावित्रीरैवतीमिष्टिकूश्मांडमघमर्षणम् १७ मृतकस्य त्रिरात्रेभ्यः समुद्दिष्टे
समश्रुते ॥ स तत्रिषवणं म्नात्वा पूतो भवति ब्राह्मणः १८ सिद्धिमाप्नोति विपुलामापदं चैव नामुखात् १९ यस्तु शूद्रैः समश्रीयाद्ब्राह्मणोप्येकभोजने ॥ अशौचं विधि
वत्तस्य शौचमत्र विधीयते २० यस्तु वैश्यैः सहाश्रीयाद्ब्राह्मणोप्येकभोजने ॥ सर्वैरत्रात्रं दीक्षित्वा मुच्यते तेन कर्मणा २१ क्षत्रियैः सह योऽश्रीयाद्ब्राह्मणोप्येकभोज
ने ॥ आहुतः सहवासो भिस्तेन मुच्येत पाप्मना २२ शूद्रस्य तु कुलं हंति वैश्यस्य पशुवाधवान् ॥ क्षत्रियस्य श्रियं हंति ब्राह्मणस्य सुवर्चसम् २३ प्रायश्चित्तं च शांतिं
च जुहुयात्तेन मुच्यते ॥ सावित्रीरैवतीमिष्टिकूश्मांडमघमर्षणम् २४ तथोच्छिष्टमथाऽन्योन्यं संप्राशेन्नात्र संशयः ॥ रोचना विरजारात्रिर्मंगलं भनानि च २५
॥ इति श्रीमहाभारते अनु० आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मे प्रायश्चित्तविधिर्नाम षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥ ॥ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥
दानेन वर्तते त्याह तपसा चैव भारत ॥ तदेतन्मे मनोदुःखं व्यपोह्यं पितामह ॥ किं स्मिन्पृथिव्यक्षितं न मे भवाच्छंसितुमर्हति १ ॥ भीष्म उवाच ॥ शृणु यैर्धर्मनिर
तैस्तपसा भावितात्मभिः ॥ लोकाह्यसंशयं प्राप्ता दानपुण्यरतैर्दृष्टैः २ सत्कृतश्च तथाऽऽत्रेयः शिष्येभ्यो ब्रह्मनिर्गुणम् ॥ उपदिश्यत दाराज न गतोलोकाननुत्तमान्
३ शिविरौशीनरः प्राणान् प्रियस्मृतनयस्य च ॥ ब्राह्मणार्थमुपाकृत्य नाकपृष्ठमिति गतः ४

कूश्मांडं देवादेव हेडनमित्यनुवाकपंचकं अघमर्षणं जले मज्जंश्च दशरात्रं प्रवर्तयत्युक्तमायऽध्याः कृतं चेति तृचस्य वा त्रिजंघः प्रायश्चित्तानीति बहुवचनात्सर्वेषां समुच्चयः १७ । १८ । १९ अशौचं प्राय
श्चित्तमावप्य २० । २१ । २२ । २३ । २४ विरजाम् दूर्वा रात्रिर्हरिद्वेति विश्वः २५ ॥ इति आनुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतभाष्ये षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥ ॥ ॥
दानतपसोर्मध्ये पृथिव्यां किं श्रेष्ठमिति पृच्छति दानेनेति सार्धेन वर्तते स्वर्गं हतिशेषः सांभिराष्टैः १ तयोर्दानमेव प्रशंसति शृण्वित्यादिना २ । ३ । ४

१।३।७।८ सावित्रः कर्णः ९।१० ॥ ११ मनसो मनः सकल्पादप्यधिकात् १२ देवराट् भूदेवराड् इतिष्ठः १३ । १४ न्यासं दानरूपेण स्थापनम् १५ । १६ अनुज्ञाप्य दत्त्वा

प्रतर्दनः काशिपतिः प्रदाय तनयं स्वकम् ॥ ब्राह्मणाया तु लांकीर्तिमिह चा मुत्र चाऽश्रुते ५ रंति देवश्च सांख्यो वसिष्ठाय महात्मने ॥ अर्घ्यं प्रदाय विधिवले मे लोकाननुत्त
मान् ६ दिव्यं शतशलाकं च यज्ञार्थं कांचनं शुभम् ॥ छत्रं देवावृषो दत्त्वा ब्राह्मणाया स्थितो दिवम् ७ भगवानं बरीषश्च ब्राह्मणाया मिताजसे ॥ प्रदाय सकलं राष्ट्रं सुरलोक
मवाप्तवान् ८ सावित्रः कुंडलं दिव्यं यानं च जनमेजयः ॥ ब्राह्मणाय च गदत्वा म तो लोकाननुत्तमान् ९ वृषादर्भश्च राजर्षिर्ब्रह्मनिर्विधानि च ॥ रम्यांश्चावसथा
न्दत्वा द्विजेभ्यो दिवमागतः १० निमीराष्ट्रं च वैदर्भिः कन्यां दत्त्वा महात्मने ॥ अगस्त्याय गतः स्वर्गं स पुत्रपशुवाधवः ११ जामदग्न्यश्च विप्राय भूमिदत्त्वा महायशाः ॥
रामोऽक्षयांस्तथालोकान् जगाम मनसोऽधिकान् १२ अर्षति च पर्जन्ये सर्वभूतानि देवराट् ॥ वसिष्ठो जीव्यामास येन यातोऽक्षयां गतिम् १३ रामो दाशरथिश्चैव
हुत्वा यज्ञेषु वैवसु ॥ स गतो ह्यक्षयात् लोकान्यस्य लोके महद्यशः १४ कक्षसेनश्च राजर्षिर्वसिष्ठाय महात्मने ॥ न्यासं यथावत्संन्यस्य जगाम सुमहायशाः १५ करं व
मस्य पौत्रस्तु मरुतोऽविक्षितः सुतः ॥ कन्यामां गिरसे दत्त्वा दिवमाशु जगाम सः १६ ब्रह्मदत्तस्य पांचाल्यो राजा धर्मभृतां वरः ॥ निर्विशंखमनुज्ञाप्य जगाम परमां
गतिम् १७ राजामित्रसहश्चैव वसिष्ठाय महात्मने ॥ मदयंतीं प्रियां भार्यां दत्त्वा च त्रिदिवंगतः १८ मनोः पुत्रश्च सुद्युम्नो लिखिताय महात्मने ॥ दंडमुद्धृत्य धर्मेण गतो
लोकाननुत्तमान् १९ सहस्राचित्यो राजर्षिः प्राणानिष्टान् महायशाः ॥ ब्राह्मणार्थं परित्यज्य गतोलोकाननुत्तमान् २० सर्वकामैश्च संपूर्णं दत्त्वा वैश्वमहिरण्मयम् ॥ मौ
द्गल्याय गतः स्वर्गं शतयुम्नो महीपतिः २१ भक्ष्यभोज्यस्य च लतान्तराशयः पर्वतोपमान् ॥ शांडिल्याय पुरा दत्त्वा सुमन्युर्दिवमास्थितः २२ नाम्ना च युतिमान्नाम
शाल्वराजो महायुतिः ॥ दत्त्वा राज्यमृचीकाय गतोलोकाननुत्तमान् २३ मदिराश्च श्वराजर्षिर्दत्त्वा कन्यां सुमध्यमाम् ॥ हिरण्यहस्ताय गतोलोकान् देवैरधिष्ठितान्
२४ लोमपादश्च राजर्षिः शांतां दत्त्वा सुतां प्रभुः ॥ ऋष्यशृंगाया विपुलैः सर्वैः कामैरयुज्यत २५ कौत्साय दत्त्वा कन्यां तु हंसीनामयशस्विनीम् ॥ गतोऽक्षयान तो लो
कान् राजर्षिश्च भगीरथः २६ दत्त्वा शतसहस्रं तु मवाराजा भगीरथः ॥ सवत्सानां कोहलाय गतोलोकाननुत्तमान् २७ एते चान्ये च बहवो दानेन तपसा च ह ॥ युधिष्ठि
रगताः स्वर्गं निवर्तते पुनः पुनः २८ तेषां प्रतिष्ठिता कीर्तिर्यावत्स्थास्यति मेदिनी ॥ गृहस्थैर्दानतपसा यैर्लोकवैविनिर्जिताः २९ शिष्टानां चारितं ह्येतत्कीर्तितं
मे युधिष्ठिर ॥ दानयज्ञप्रजासंगरेते हि दिवमास्थिताः ३० दत्त्वा तु सततं तेऽस्तु कौरवाणां धुरंधर ॥ दानयज्ञक्रियायुक्ता बुद्धिर्धर्मोपचायिनी ३१

३२ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥ ॥ श्रुतिमिति १ । २ । ३ । ४ । ५ धर्मादानं व्याचष्टे इति १ अर्थादित्यस्त्वलक्षण
माह वदातीति ७ । ८ । ९ । १० । ११ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥ ॥ पितामहेत्यध्यायत्रयं स्पष्टार्थं तस्य तात्पर्यं
यत्र तेनृपशार्दूलसंदेहो वैभविष्यति ॥ श्वः प्रभाते हि वक्ष्यामि संख्याहिसमुपस्थिता ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मे सप्त
त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ श्रुतं मे भवतस्तत्तत्सत्यव्रतपराक्रम ॥ दानधर्मेण महताये प्राप्तास्त्रिदिवं नृपाः १ इमांस्तु
श्रोतुमिच्छामि धर्मान् धर्ममृतावर ॥ दानं कतिविधं देयं किं तस्य च फलं लभेत २ कथं केभ्यश्च धर्म्यं च दानं दातव्यमिष्यते ॥ कैः कारणैः कतिविधं श्रोतुमिच्छामि त
त्त्वतः ३ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ शृणु तत्त्वेन कौन्तेय दानं प्रतिममानघ ॥ यथा दानं प्रदातव्यं सर्ववर्णेषु भारत ४ धर्मादर्थान्द्रयात्कामात्कारुण्यादिति भारत ॥
दानं पंचविधं ज्ञेयं कारणैर्नैवोद्यत ५ इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥ इति दानं प्रदातव्यं ब्राह्मणेभ्योऽनसूयता ६ ददाति वा दास्यति वा महांदत्तमने
नवा ॥ इत्यर्थेभ्यो नैव सर्वदा तव्यमर्थिने ७ नास्याहं न मदीयोऽयं पापं कुर्याद्विमानितः ॥ इति दद्याद्भयादेव ददं मूढाय पंडितः ८ प्रियो मेऽयं प्रियोऽस्याहमि
तिसंप्रेक्ष्य बुद्धिमान् ॥ वयस्यायैव मच्छिष्टं दानं दद्यादतंद्रितः ९ दीनश्च याचते चायमल्पेनाऽपि हितुष्यति ॥ इति दद्याद्दरिद्राय कारुण्यादिति सर्वथा १० इति पंच
विधं दानं पुण्यकीर्तिविवर्धनम् ॥ यथाशक्त्या प्रदातव्यमेव माह प्रजापतिः ११ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मे अष्टत्रिंशद
धिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ॥ आगमैर्बहुभिः स्फीतो भवान्नः प्रवरे कुले १ त्वत्तो धर्मार्थं
संयुक्तमायत्यांच सुखोदयम् ॥ आश्चर्यभूतं लोकस्य श्रोतुमिच्छाम्यर्थिदम् २ अयंच कालः संप्राप्तो दुर्लभो ज्ञातिवांधवैः ॥ शास्ता च न हिनः कश्चित्त्वा मृतो पुरुषर्षभ
३ यदि तेऽहमनुग्राह्यो भ्रातृभिः सहितोऽनघ ॥ वक्तुमर्हसि नः प्रश्रयं त्वां पृच्छामि पार्थिव ४ अयं नारायणः श्रीमान्सर्वपार्थिवसंमतः ॥ भवंतं बहुमानेन प्रश्र
येण च सेवते ५ अस्य चैव समक्षं त्वं पार्थिवानां च सर्वशः ॥ भ्रातृणां च प्रियार्थमेहेहा द्रापितुमर्हसि ६ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा
स्नेहादागतसंभ्रमः ॥ भीष्मो भागीरथी बुध्दं देवचनमब्रवीत् ७ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ अहं ते कथयिष्यामि कथामतिमनोहराम् ॥ अस्य विष्णोः
पुराराजन् प्रभावो यो मया श्रुतः ८ यश्च गोवृषभाकस्य प्रभावस्तंच मे शृणु ॥ रुद्राण्याः संशयो यश्च दंपत्योस्तंच मे शृणु ९ व्रतंच चारधर्मात्मा कृष्णो द्वादशवर्षि
कम् ॥ दीक्षितं चागतौ द्रुपुमुभौ नारदपर्वतौ १० कृष्णद्वैपायनश्चैव धौम्यश्च जपतांवरः ॥ देवलः काश्यपश्चैव हस्ति काश्यप एव च ११

मेक एव प्रभुः पर्वतस्य दाहक उल्लासकश्च स एव वैष्णवैर्विष्णुरित्यधिगतः पूर्वाध्याये माहेश्वरं महेश्वरं इत्युत्तराध्याये । अत्रैव 'नेत्रे मे संवृते देवित्वया बाल्यादनिर्दिते ॥ नष्टालोकस्तदालोकः क्षणेन स
पच्यते' इति महेश्वरवचनेन शिवमूर्तेर्ब्रह्मादस्वभावे दोषाक्षितः १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ दंपत्योः रुद्राणीरुद्रयोस्तं संवादम् ९ । १० । ११ ।

१२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१

अपरे चर्षयः संतो दीक्षादमसमन्विताः ॥ शिष्यैरनुगताः सिद्धैर्देवकल्पैस्तपोधनैः १२ तेषामतिथिसत्कारमर्चनीयं कुलोचितम् ॥ देवकीतनयः प्रीतो देवकल्प
मकल्पयत् १३ हरितेषु सुवर्णेषु बर्हिष्केषु नवेषु च ॥ उपोषविविशुः प्रीता विस्तरेषु महर्षयः १४ कथाश्च कुस्ततस्ते तु मधुराधर्मसंहिताः ॥ राजर्षीणां सुराणां
च येव संतितपोधनाः १५ ततो नारायणं तेजोव्रतचर्येधनोत्थितम् ॥ वक्राग्निः सृज्य कृष्णस्य वद्विरदुतकर्मणः १६ सोऽग्निर्देवाह तं शैलं सद्रुमं सलताक्षुपम् ॥ सप
क्षिप्तगुसंघातं सश्वापदसरीसृपम् १७ मृगैश्च विविधाकारैर्हाहाभूतमचेतनम् ॥ शिखरं तस्य शैलस्य मथितं दीनदर्शनम् १८ स तु बर्हिर्महाज्वालो दग्ध्वासर्वमशे
षतः ॥ विष्णोः समीप आगम्य पादौ शिष्यवदस्पृशत् १९ ततो विष्णुर्गिरिं दृष्ट्वा निर्दग्धमरिकर्शनः ॥ सौम्यैर्दृष्टिनिपातैस्तं पुनः प्रकृतिमानयत् २० तथैव
सगिरिर्भूयः प्रपुष्पितलतादुमः ॥ सपक्षिगणसंघुष्टः सश्वापदसरीसृपः २१ तमदुतमर्चित्यं च दृष्ट्वा मुनिगणस्तदा ॥ विस्मितो हृष्टरो माचवभूवास्त्राविलेक्षणः
२२ ततो नारायणो दृष्ट्वा तानृषीन्विस्मयान्वितान् ॥ प्रश्रितं मधुरं स्निग्धं पप्रच्छ वदतांवरः २३ किमर्थं मृषिपूगस्य त्यक्तसंगस्य नित्यशः ॥ निर्ममस्यागमव
तो विस्मयः समुपागतः २४ एतन्मे संशयं सर्वे याथातथ्यमनिदिताः ॥ ऋषयो वक्तुमर्हति निश्चितार्थतपोधनाः २५ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ भवान्विसृजते लोकान्
भवान्संहरते पुनः ॥ भवान्ज्ञातिं भवानुष्णं भवानेव च वर्षति २६ पृथिव्यां यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ तेषां पिता त्वं माता त्वं प्रभुः प्रभव एव च २७ एवं
नो विस्मयकरं संशयं मधुसूदन ॥ त्वमेवार्हसि कल्याणवक्तुं वद्वेर्विनिर्गमम् २८ ततो विगतसंत्रासा वयमप्यरिकर्शन ॥ यच्छ्रुतं यच्च दृष्टं नस्तत्प्रवक्ष्यामहेहरे २९
॥ वासुदेव उवाच ॥ ॥ एतद्वै वैष्णवं तेजो मम वक्राद्विनिःसृतम् ॥ कृष्णवर्त्मा युगांताभो येनाऽयं मथितो गिरिः ३० ऋषयश्चार्तिमापन्ना जितक्रोधा जिते
द्रियाः ॥ भवंतो व्यथिताश्चाऽऽसन्नदेवकल्पास्तपोधनाः ३१ व्रतचर्यापरीतस्य तपस्वि व्रतसेवया ॥ मम वद्विः समुद्रूतो न वै व्यथितुमर्हथ ३२ व्रतंचर्तुमि
हायातस्त्वहं गिरिमिमं शुभम् ॥ पुत्रं चात्मसमं वीर्यतपसालब्धुमागतः ३३ ततो ममात्मा यो देहोऽग्निर्भूत्वा विनिःसृतः ॥ गतश्च वरदं द्रुपुं सर्वलोकपितामहम् ॥
३४ तेन चात्मानुशिष्टो मे पुत्रत्वे मुनिसत्तमाः ॥ तेजसोऽर्थेन पुत्रस्ते भवितेति वृषध्वजः ३५ सोऽयं वह्निरुपागम्य पादमूले ममांतिकम् ॥ शिष्यवत्परिचर्यार्थं
शांतः प्रकृतिमागतः ३६ एतदेव रहस्यं वः पद्मनाभस्य धीमतः ॥ मया प्रोक्तं समासेन न भीः कार्या तपोधनाः ३७ सर्वत्र गतिरव्यग्रा भवतां दीर्घदर्शनात् ॥ तप
स्वि व्रतसंतीतान् ज्ञानविज्ञानशोभिताः ३८ यच्छ्रुतं यच्च दृष्टं दिवि वा यदिव श्रुवि ॥ आश्चर्यं परमं किंचित्तद्व्रवंतोऽबुवंतु मे ३९ तस्यामृतनिकाशस्य वाङ्महोरस्ति
मे स्पृहा ॥ भवद्विः कथितस्येह तपोवननिवासिभिः ४० यद्यप्यहमदृष्टं वो दिव्यमदुतदर्शनम् ॥ दिवि वा श्रुवि वा किंचित्पश्याम्यमरदर्शनाः ४१

४१ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे ऊनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥ ॥ ॥ ॥ तत इति १ । २ । ३
 प्रकृतिः साममपरा न कचित्प्रतिहन्यते ॥ नचात्मगतमैश्वर्यमाश्रयं प्रतिभाति मे ४२ श्रद्धेयः कथितो ह्यर्थः सज्जनश्रवणंगतः ॥ चिरंतिष्ठति मे दिन्यां शैले लेख्यमिवा
 पितम् ४३ तदहं सज्जनमुखाग्निः सृतं तत्समागमे ॥ कथयिष्याम्यहमहो बुद्धिदीपकरं नृणाम् ४४ ततो मुनिगणाः सर्वे विस्मिताः कृष्णसन्निधौ ॥ नेत्रैः पद्मदलप्रख्यै
 रपश्यंस्तं जनार्दनम् ४५ वर्धयंतस्तथैवाऽन्ये पूजयंतस्तथाऽपरे ॥ वाग्भिर्ऋग्वृषितामिः स्तुवंतो मधुसूदनम् ४६ ततो मुनिगणाः सर्वे नारदं देवदर्शनम् ॥
 तदानियोजयामासुर्वचने वाक्यकोविदम् ४७ ॥ मुनय ऊचुः ॥ यदाऽऽश्चर्यमर्चित्यं च गिरौ हिमवति प्रभो ॥ अनुभूतं मुनिगणैस्तीर्थयात्रापरं मुने ४८ तद्गवाक्षपिसं
 घस्य हितार्थं सर्वमादितः ॥ यथा दृष्टं हृषीकेशे सर्वमाख्यातुमर्हसि ४९ एवमुक्तः समुनिभिर्नारदो मगवान्मुनिः ॥ कथयामास देवार्थैः पूर्ववृत्तामिमां कथाम् ५०
 ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिके ० दानधर्मे ऊनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ततो नारायणसुहृ
 न्नारदो भगवानृषिः ॥ शंकरस्यो मया सार्धं संवादं प्रत्यभाषत १ ॥ नारद उवाच ॥ तपश्चचारधर्मात्मावृषभांकः सुरेश्वरः ॥ पुण्ये गिरौ हिमवतिसिद्धचारणसेविते २
 नानौषधियुते रम्ये नाना पुष्पसमाकुले ॥ अप्सरोगणसंकीर्णैश्च तसंघनिषेविते ३ तत्र देवो मुदा युक्तो मृतसंघशतैर्दृतः ॥ नाना रूपैर्विरूपैश्च दिव्यैरहुतदर्शनैः ४
 सिंहव्याघ्रगजप्रख्यैः सर्वजातिसमन्वितैः ॥ क्रोष्टु कक्षीपिवदनैर्ऋक्षैश्च मुखैस्तथा ५ उलूकवदनैर्भीमैर्वृक्षैश्च मुखैस्तथा ॥ नानावर्णैर्मृगमुखैः सर्वजातिसमन्वितैः ६
 किन्नरैर्यक्षगंधर्वक्षोभूतगणैस्तथा ॥ दिव्यपुष्पसमाकीर्णैर्दिव्यज्वालासमाकुलम् ७ दिव्यचंदनसंयुक्तं दिव्यधूपेन धूपितम् ॥ तत्सदो वृषभांकस्य दिव्यवादित्रना
 दितम् ८ मृदंगपणवो दुष्टं शंखभेरीनिनादितम् ॥ नृत्यद्भिर्भूतसंघैश्च बर्हिणैश्च समंततः ९ प्रवृत्ताप्सरसं दिव्यं देवार्थं गणसेवितम् ॥ दृष्ट्वा तं मनिर्देशं दिव्यमहुतद
 र्शनम् १० स गिरिस्तपसा तस्य गिरिशस्य व्यरोचत ॥ स्वाध्यायपरमैर्विभ्रैर्ब्रह्मघोषो निनादितः ११ षट्पदैरुपगीतैश्च माधवाप्रतिमोगिरिः ॥ तन्महोत्सवसंकाशं
 भीमरूपधरंततः १२ दृष्ट्वा मुनिगणस्यासीत्पराप्रीतिर्जनार्दन ॥ मुनयश्च महाभागाः सिद्धाश्चैवोर्ध्वरेतसः १३ मरुतो वसवः साध्या विश्वे देवाः सवासवाः ॥ यक्षाना
 गाः पिशाचाश्च लोकपाला हुताशनाः १४ वाताः सर्वे महाभूतास्तत्रैवासन्समागताः ॥ ऋतवः सर्वपुष्पैश्च व्यकिरंत महाहुतैः १५ ओषध्यो ज्वलमानाश्च द्योतयन्ति
 स्म तद्वनम् ॥ विहंगाश्च मुदा युक्ताः प्रावृत्य न्वनदंश्च १६ गिरिपृष्ठेषु रम्येषु व्याहरंतो जनाप्रियाः ॥ तत्र देवो गिरितटे दिव्यधातुविमूषिते १७ पर्यंक इवा विभ्राजन्नुप
 विष्टो महामनाः ॥ व्याघ्रचर्मो वरधरः सिंहचर्मोत्तरच्छदः १८ व्यालयज्ञोपवीती च लोहितांगदभूषणः ॥ हरिश्चमश्रुर्जटीभीमो भयकर्ता सुरद्विषाम् १९ अभयः सर्वभू
 तानां भक्तानां वृषभध्वजः ॥ दृष्ट्वा महर्षयः सर्वे शिरोभिरवर्णिगताः २० ॥ ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २०

२१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५०

विमुक्ताः सर्वपापेभ्यः शांता विगतकल्मषाः ॥ तस्य भूतपतेः स्थानं भीमरूपधरं वभौ २१ अप्रपृष्यत रंचैव महोरगसमाकुलम् ॥ क्षणेनैवाभवत्सर्वमहुतं मधुसूदन
 २२ तत्सदो वृषभांकस्य भीमरूपधरं वभौ ॥ तमभ्ययाच्छैलसुताभूतस्त्रीगणसंवृता २३ हरतुल्या वरधरासमानव्रतधारिणी ॥ विभ्रती कलशं रौक्मं सर्वतीर्थज
 लोद्भवम् २४ गिरिस्त्रिवाभिः सर्वाभिः पृष्ठतो नुगता शुभा ॥ पुष्पवृष्ट्या भिवर्षती गंधैर्वहुविधैस्तथा ॥ सेवंती हिमवत्पार्श्वहरपार्श्वमुपागमत् २५ ततः स्मयन्ती पा
 णिभ्यां नर्मार्थं चारुहासिनी ॥ हरनेत्रेशुभे देवी सहसा समावृणोत् २६ संवृताभ्यां तु नेत्राभ्यां तमोभूतमचेतनम् ॥ निहोमं निर्वपट्कारं जगद्वै सहसाऽभवत् २७
 जनश्च विमनाः सर्वोऽभवत्त्राससमन्वितः ॥ निमीलिते भूतपतौ नष्टमूर्य इवाभवत् २८ ततो वितिमिरो लोकः क्षणेन समपद्यत ॥ ज्वालाचमहती दीप्ता ललाटा तस्य
 निःसृता २९ तृतीयं चास्य संभूतं नेत्रमादित्यसन्निभम् ॥ युगांतसदृशं दीप्तं येनासौ मथितो गिरिः ३० ततो गिरिसुता दृष्ट्वा दीप्ताग्रिसदृशेक्षणम् ॥ हरं प्रणम्या शि
 रसाददर्शयत् लोचना ३१ दह्यमाने वने तस्मिन्सालसरलद्रुमे ॥ सचंदनवरे रम्ये दिव्यौषधिविदीपिते ३२ मृगयुधैर्दुतैर्भीमैर्हृषीकेशपार्श्वमुपागतैः ॥ शरणं चाप्य
 विदद्भिस्तत्सदः संकुलं वभौ ३३ ततो नभस्पृशज्वालो विद्युल्लोलाग्रिरुल्बणः ॥ द्वादशादित्यसदृशो युगांताग्रिरिवापरः ३४ क्षणेन तेन निर्दग्धो हिमवानभव
 न्नगः ॥ सधा तु शिखराभोगो दीप्तदग्धलतौषधिः ३५ तं दृष्ट्वा मथितं शैलं शैलराजसुता ततः ॥ भगवंतं प्रपन्नवैसां जलिप्रग्रहास्थिता ३६ उमां शर्वस्तदा दृष्ट्वा स्त्री
 भावगतमार्दवाम् ॥ पितुर्दैन्यमनिच्छन्ती प्रीत्या पश्यत्तदा गिरिम् ३७ क्षणेन हिमवान्सर्वः प्रकृतिस्थः सुदर्शनः ॥ प्रहृष्टविहगश्चैव सुपुष्पितवनद्रुमः ३८ प्रकृति
 स्थं गिरिं दृष्ट्वा प्रीता देवं महेश्वरम् ॥ उवाच सर्वलोकानां पतिं शिवमर्निदिता ३९ ॥ उमोवाच ॥ भगवन्सर्वभूतेशश्च लपाणे महाव्रत ॥ संशयो मे महान् जातस्त
 न्मे व्याख्यातुमर्हसि ४० किमर्थं तेललाटे वै तृतीयं नेत्रमुत्थितम् ॥ किमर्थं च गिरिर्दग्धः सपक्षिगणकाननः ४१ किमर्थं च पुनर्देवप्रकृतिस्थस्त्वया कृतः ॥ तथै
 व द्रुमसंछन्नः कृतोऽयं ते पितामह ४२ ॥ महेश्वर उवाच ॥ नेत्रे मे संवृते देवित्वया बाल्यादनिदिते ॥ नष्टा लोकस्तदालोकः क्षणेन समपद्यत ४३ नष्टादित्ये तथा
 लोके तमोभूतेन गात्रजे ॥ तृतीयं लोचनं दीप्तं सृष्टं मे रक्षता प्रजाः ४४ तस्य चाक्ष्णोमहते जो येनायं मथितो गिरिः ॥ त्वत्प्रियार्थं च मे देवि प्रकृतिस्थः पुनः कृतः
 ४५ ॥ उमोवाच ॥ भगवन्केन ते वक्रं चंद्रवत्प्रियदर्शनम् ॥ पूर्वतथैव श्रीकांतमुत्तरं पश्चिमं तथा ४६ दक्षिणं च मुखं रौद्रं केनोर्ध्वं कपिलाजटाः ॥ केन कंठश्च ते नी
 लोर्वाहं बर्हिनिभः कृतः ४७ हस्ते देवपिनाकं ते सततं केन तिष्ठति ॥ जटिलो ब्रह्मचारी च किमर्थमसि नित्यदा ४८ एतन्मे संशयं सर्वं वक्तुमर्हसि वै प्रभो ॥ सधर्मचा
 रिणी चाहं भक्ताचेति वृषध्वज ४९ ॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्तः स भगवान्शैलपुत्र्यापिनाकहृत् ॥ तस्याष्टत्याच बुद्ध्या च प्रीतिमानभवत्प्रभुः ५०

५१ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतभाष्यदीपे चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥ एवंशोभोः कृष्णादनन्यत्वं जगदात्मत्वं चोक्ता चतुर्मुखादनन्यत्वं चाह तिलो
त्तमेत्यादिना १ । २ । ३ । ४ पूर्वेणवदनेनेत्यादिना सकलदिक्पालात्माऽप्यहमेवैकः ५ । ६ एवंभूतोऽपि स्वात्मभूतलोकरक्षार्थतप आयुषं च धारयामीत्याह जटिल इति ७ इंद्रेणेति
एवमहंदासानामतिक्रमं सोऽहं तत्कीर्त्यर्थं नीलकंठमपि धारयामीति स्वस्य परमकारुणिकत्वं च दर्शितं ८ । ९ सुरभीमिति । वाचं धेनुपुपासीत तस्याश्चत्वारः स्तनाः स्वाहाकारः स्वधाका
रोऽहं तकारो वषट्कार इति वाग्धेनोऽथवाग्धेनैः पुष्टो धर्मो गोवृषस्तस्य फलभूतं परं वैराग्यविवेकादिकं फलस्थानीयं पदाप्रत्यक्तत्त्वोपगमवतितदावाग्धेनोः पारमार्थिकं प्रामाण्यं पण्डितव्यावहारिकमेव

ततस्तामब्रवीदेवः सुभगे श्रूयतामिति ॥ हेतुभिर्यैर्मैतानि रूपाणि रुचिरानने ५१ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिकेऽनान्वयमोऽमहेश्वर
संवादीनामचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ तिलोत्तमानामपुराब्रह्मणा योषिदुत्तमा ॥ तिलं तिलं समुद्भूतं
तानानिर्मिता शुभा १ साऽभ्यगच्छतमां देवि रूपेणाप्रतिमां भुवि ॥ प्रदाक्षिणं लोभयंती मां शुभेरुचिरानना २ यतो यतः सा सुदती मामुपाधावदंति के ॥ ततस्त
तो मुखं चारुममदेविविनिर्गतम् ३ तां दिदृक्षुरहं योगाच्चतुर्भूतित्वमागतः ॥ चतुर्मुखश्च संवृतो दर्शयन् योगमुत्तमम् ४ पूर्वेणवदनेनाहमिन्द्रत्वमनुशास्मिह ॥
उत्तरेण त्वया सार्धं रमाम्यहमनिन्दिते ५ पश्चिमं मे मुखं सौम्यं सर्वप्राणिसुखावहम् ॥ दक्षिणं भीमसंकाशं रौद्रं संहरति प्रजाः ६ जटिलो ब्रह्मचारी च लोकानां हि
तकाम्यया ॥ देवकार्यार्थं सिद्धयर्थं पिनाकं मे करे स्थितम् ७ इंद्रेण च पुरा वज्रं क्षिप्तं श्रीकाक्षिणामम ॥ दग्ध्वा कंठं तु तद्यातं तेन श्रोत्रं कंठतामम ८ ॥ उमोवाच ॥
वाहनेष्वत्र सर्वेषु श्रीमत्स्वयं पुंसतम ॥ कथंच वृषभो देववाहनत्वमुपागतः ९ ॥ महेश्वर उवाच ॥ ॥ सुरभीममृजद्ब्रह्मा देवधेनुं पयोमुचम् ॥ सामृष्टावदु
घाजाता क्षरमाणापयोऽमृतम् १० तस्यावत्समुखोत्सृष्टः फेनो मद्वात्रमामतः ॥ ततो दग्धमयामा गोना नानावर्णत्वमागताः ११ ततोऽहं लोकगुरुणा शमनी
वो र्थवेदिना ॥ वृषं चैनं ध्वजार्थमेददौ वाहनमेव च १२ ॥ उमोवाच ॥ निवासा बहुरूपास्ते दिविसर्वगुणान्विताः ॥ तांश्च संत्यज्य भगवन् इमं शानेरमसकथम् १३
केशास्थिकलिलेभिमिकपालघटसंकुले ॥ गृध्रगोमायुवहुले चिताग्रिशतसंकुले १४ अशुचौ मांसकलिलवसाशोणितकर्दमे ॥ विकीर्णां त्रास्थिनिचयेशिवानाद
विनादिते १५ ॥ महेश्वर उवाच ॥ मेघ्यान् वेधीमर्हीकृत्स्नां विचराम्यनिशंसदा ॥ न च मेध्यतरं किंचिच्छमशानादिह लक्ष्यते १६

तत्स्थाप्यते सोऽयं गवां विवर्णभावः । धर्मश्चैवं भूतस्य जीवन्मुक्तस्वरूपसूचको ध्वज इव तस्या विदित इत्यत इति प्रत्यहकार्यः १० । ११ । १२ निवासा इति पूर्वमेवैयमिज्ञायां वाराणस्यामज्ञातैर्भुमुत्तु
भिर्वस्तव्यामिति व्यासवाक्येन सूचितं । अग्रे च काश्यां शवदर्शनाच्छिवदर्शनं सर्वतवासेन सूच्यते । पूर्वत्राऽल्पया भिक्षया दत्तया मैत्रेयस्यानंतपुण्योत्पत्तिवचनेन वाराणस्याः पुण्यज्ञेयत्वमुक्तं ।
अग्रे च काश्यां शवदर्शनाच्छिवदर्शनस्यान्यथासिद्धिसूचनेनात्र मृतानां शरीरं शिवलिंगमयं भवतीति चोक्तं । संप्रति कृत्स्नामहाश्मशानत्वेनावगतमत्र पवित्रत्वेन तदेव प्रदृश्यते मेघ्यान् वेधीत्यादिना
मेघायां धीवृत्तौ विदितं मेघ्यब्रह्मतरमाप्तिकारि रिवंश्मशानमुपास्यत इति वचनाद्वान्यच्छमशानं कृत्वा वास इति ज्ञेयम् १३ । १४ । १५ । १६

१७ । १८ । १९ योगजवर्मवृषं वाराणसीं स्मशानं च ते विदुः शक्तानां तप आदिकं विधातुं भगवान्निष्प्रादिष्टः प्रवर्तते २० तपोवेषः तपःसूचको वेपो नखलो मज्जाधारित्वादिः २१ । २२ । २३ । २४ । २५

तेन मे सर्ववासानां श्मशानेरमते मनः ॥ न्यग्रोधशाखासंछन्ने निर्भुग्नास्त्विभूषिते १७ सत्रचैव रमंती मे भूतसंघाः शुचिस्मिते ॥ न च भूतगणैर्देवि विनाऽहं वस्तुमु
त्सहे १८ एषवासो हि मे मेध्यः स्वर्गीयश्च मतः शुभे ॥ पुण्यः परमकश्चैव मेध्यकामैरुपास्यते १९ ॥ उमोवाच ॥ भगवन् सर्वभूतेश सर्वधर्मविदां वर ॥ पिनाकपाणे
वरदं संशयो मे महानयम् २० अयं मुनिगणः सर्वस्तपस्ते पशति प्रभो ॥ तपोवेषकरो लोकेऽमले विविधा कृतिः २१ अस्य चैव पिंसंघस्य मम चाप्रिय काम्यया ॥ एवं
ममेह संदेहं वक्तुमर्हस्यारिदम् २२ धर्मः किलक्षणः प्रोक्तः कथं वा चरितुं नरैः ॥ शक्यो धर्ममविदं द्विधर्मज्ञवदमे प्रभो २३ ॥ नारद उवाच ॥ ततो मुनिगणः सर्वस्तां
देवीं प्रत्यपूजयत् ॥ वाग्भिर्ऋग्भूषितार्थाभिः स्तवैश्चार्थविशारदैः २४ ॥ महेश्वर उवाच ॥ अहिंसासत्यवचनं सर्वभूतानुकंपनम् ॥ शमोदानं यथा शक्तिगार्हस्थ्यो ध
र्मोत्तमः २५ परदारेष्वसंसर्गो न्यासस्त्रीपरिरक्षणम् ॥ अदत्तादानविरमो मधुमांसस्य वर्जनम् २६ एषपंचविधो धर्मो बहुशाखः सुखोदयः ॥ देहिभिर्धर्मपरमैश्च ब्रह्मव्यो धर्म
संभवः २७ ॥ उमोवाच ॥ भगवन् संशयः पृष्ठस्तन्मेशंसितुमर्हसि ॥ चातुर्वर्ण्यस्य यो धर्मः स्वेस्वेवर्णे गुणावहः २८ ब्राह्मणे कीदृशो धर्मः क्षत्रिये कीदृशोऽभवत् ॥ वैश्ये किल
क्षणो धर्मः शूद्रे किल क्षणो भवेत् २९ ॥ महेश्वर उवाच ॥ न्यायतस्ते महाभागे सर्वशः समुदीरितः ॥ भूमिदेवामहाभागाः स दालो के द्विजातयः ३० उपवासः सदा धर्मो ब्राह्म
णस्य न संशयः ॥ सहिधर्मार्थं संपन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ३१ तस्य धर्मक्रियादेवि ब्रह्मचर्या च न्यायतः ॥ ब्रतोपनयनं चैव द्विजो येनोपपद्यते ३२ गुरुदैवतपूजार्थं
स्वाध्यायाभ्यासनात्मकः ॥ देहिभिर्धर्मपरमैश्च तर्तव्यो धर्मसंभवः ३३ ॥ उमोवाच ॥ भगवन् संशयो मेऽस्ति तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ चातुर्वर्ण्यस्य धर्मवैने पुण्येन प्र
कीर्तय ३४ ॥ महेश्वर उवाच ॥ रहस्यश्रवणं धर्मो वेदव्रतनिषेवणम् ॥ अग्निकार्यं तथा धर्मो गुरुकार्यं प्रसाधनम् ३५ मैक्षचर्या परो धर्मो नित्ययज्ञोपवीतिता ॥
नित्यं स्वाध्यायिता धर्मो ब्रह्मचर्या श्रमस्तथा ३६ गुरुणा चाभ्यनुज्ञातः समावर्तत वै द्विजः ॥ विदेतानंतरं भार्यामनुरूपां यथाविधि ३७ शूद्रात्र वर्जनं धर्मस्तथा स
त्पथसेवनम् ॥ धर्मो नित्योपवासित्वं ब्रह्मचर्यं तथैव च ३८ आहिताग्निरधीयानो जुह्वानः संयतेंद्रियः ॥ विघसाशीयताहारो गृहस्थः सत्यवाक् शुचिः ३९ अति
थिव्रतता धर्मो धर्मस्त्रेताग्रिधारणम् ॥ इष्टीश्वपशुबंधांश्च विधिपूर्वमाचरेत् ४० यज्ञश्च परमो धर्मस्तथाऽहिंसा च देहिपु ॥ अपूर्वभोजनं धर्मो विघसाशित्वमेव च
४१ भुंक्ते परिजने पश्चाद्भोजनं धर्मोऽच्यते ॥ ब्राह्मणस्य गृहस्थस्य श्रोत्रियस्य विशेषतः ४२ दंपत्योः समशीलत्वं धर्मः स्याद्बृहमेधिनः ॥ गृह्याणां चैव देवानां नित्य
पुष्पबलिक्रिया ४३ नित्योपलेपनं धर्मस्तथानित्योपवासिता ॥ सुसंमृष्टोपलिप्ते च साज्यधूमो भवेद्बृह ४४

२६ पंचविधः अहिंसादिविशिष्टो गार्हस्थ्यधर्मादिः धर्मस्य

पुण्यस्य संभवो योनिः २० । २८ । ३९ । ३० उपवासः इन्द्रियजयः ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४

एषद्विजजनेधर्मोर्गार्हस्थोलोकधारणः ॥ द्विजानांचसतानित्यंसदैवैषप्रवर्तते ४५ यस्तुक्षत्रगतोदेविमयाधर्मउदीरितः ॥ तमहंतेप्रवक्ष्यामितन्मेशृणुसमा
हिता ४६ क्षत्रियस्यस्मृतोधर्मःप्रजापालनमादितः ॥ निर्दिष्टफलभोक्ताहिराजाधर्मेणयुज्यते ४७ प्रजाःपालयतेयोहिधर्मेणमनुजाधिपः ॥ तस्यधर्मार्जिता
लोकाःप्रजापालनसंचिताः ४८ तस्यराज्ञःपरोधर्मोदमःस्वाध्यायएवच ॥ अग्निहोत्रपरिस्पंदोदानाध्ययनमेवच ४९ यज्ञोपवीतधरणंयज्ञोधर्मक्रियास्तथा ॥
भृत्यानांभरणधर्मःकृतेकर्मण्यमोघता ५० सम्यग्दंडेस्थितिधर्मोधर्मोवेदकतुक्रियाः ॥ व्यवहारस्थितिधर्मःसत्यवाक्यरतिस्तथा ५१ आर्तहस्तप्रदोराजाप्रेत्य
चेहमहीयते ॥ गोब्राह्मणार्थविक्रांतःसंग्रामेनिधनंगतः ५२ अश्वमेधजिताल्लोकानांप्रोतित्रिदिवात्ये ५३ वैश्यस्यसततंधर्मःपाशुपाल्यंठविस्तथा ॥ अग्निहो
त्रपरिस्पंदोदानाध्ययनमेवच ५४ वाणिज्यं सत्पथस्थानमातिथ्यं प्रशमोदमः ॥ विप्राणांस्वागतं त्यागो वैश्यधर्मः सनातनः ५५ तिलान्गंधानरसांश्चैव विक्रीणी
यान्नचैवहि ॥ वणिकपथमुपासीनो वैश्यः सत्पथमाश्रितः ५६ सर्वातिथ्यं त्रिवर्गस्य यथाशक्तियथार्हतः ॥ शूद्रधर्मः परो नित्यं शुश्रूषाच द्विजातिषु ५७ सशूद्रः
संशिततपाः सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥ शुश्रूषुरतिथिप्राप्तं तपः संचिनुते महत् ५८ नित्यं स हि शुभाचारो देवता द्विजपूजकः ॥ शूद्रो धर्मफलैरिष्टैः संप्रयुज्येत बुद्धि
मान् ५९ एतत्ते सर्वमाख्यातं चातुर्वर्ण्यस्य शोभने ॥ एकैकस्येह सुभगे किमप्यच्छ्रोतुमिच्छसि ६० ॥ उमोवाच ॥ उक्तस्त्वया पृथग्धर्मश्चातुर्वर्ण्यहितः शुभः ॥
सर्वव्यापी तु यो धर्मो भगवंस्तद्ब्रवीहि मे ६१ ॥ महेश्वर उवाच ॥ ब्राह्मणालोकसारेण सृष्टा धात्रा गुणार्थिना ॥ लोकांस्तारयितुं कृत्वा न्मर्त्येषु क्षितिदेवताः ६२ ते
षामपि प्रवक्ष्यामि धर्मकर्मफलोदयम् ॥ ब्राह्मणेषु हि यो धर्मः स धर्मः परमो मतः ६३ इमे ते लोकधर्मार्थत्रयः सृष्टाः स्वयं भुवा ॥ पृथिव्यां सर्जने नित्यं सृष्टांस्तानपि मे
शृणु ६४ वेदोक्तः परमो धर्मः स्मृतिशास्त्रगतोऽपरः ॥ शिष्टाचीर्णोपरः प्रोक्तस्त्रयो धर्माः सनातनाः ६५ त्रैविद्यो ब्राह्मणो विद्वान्ना च ध्ययनजीवकः ॥ त्रिक
र्मात्रिपरिक्रांतो मैत्र एष स्मृतो द्विजः ६६ षडिमानितु कर्माणि प्रोवाच भुवनेश्वरः ॥ वृत्त्यर्थं ब्राह्मणानां वैशृणुधर्माः सनातनान् ६७ यजनं याजनं चैव तथा दा
नप्रतिग्रहौ ॥ अध्यापनं चाध्ययनं षट्कर्मा धर्मभागि द्वजः ६८ नित्यः स्वाध्यायिता धर्मो धर्मो यज्ञः सनातनः ॥ दानं प्रशस्यते चास्य यथाशक्तियथाविधि
६९ शमस्तूपरमो धर्मः प्रवृत्तः सत्सु नित्यशः ॥ गृहस्थानां विशुद्धानां धर्मस्य निचयो महान् ७० पंचयज्ञविशुद्धात्मा सत्यवागनसूयकः ॥ दाता ब्राह्मण
सत्कर्ता सुसंमृष्टनिवेशनः ७१ अमानी च सदाऽजिह्वः स्निग्धवाणीप्रदस्तथा ॥ आतिथ्यभ्यागतरतिः शेषान्नकृतभोजनः ७२

६२ । ६३ । ६४ त्रयो धर्माः सर्जने सर्जनकाले ६४ । ६५ त्रिकर्मा दानाध्ययनपजनकर्मा त्रीन् कामक्रोधलोभान् परिक्वातः परित्यज्य गतः ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ अजिह्व इतिच्छेदः ७२

७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ कूटीचकबहूदकौ त्रिदंदिनौ एको गृहे वसति अपरस्तीर्थान्पठति इतरौ एकदंदिनौ तयोराद्यः

पाद्यमर्घ्ययथान्यायमासनं शयनं तथा ॥ दीपं प्रतिश्रयं चैव यो ददाति स धार्मिकः ७३ प्रातरुत्थाय चाचम्य भोजनेनोपमं च ॥ सत्कृत्यानुव्रजेद्यस्तु तस्य धर्मः
सनातनः ७४ सर्वातिथ्यं त्रिवर्गस्य यथाशक्ति निशानि शम् ॥ शूद्रधर्मः समाख्यातस्त्रिवर्गपरिचारणम् ७५ प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो गृहस्थेषु विधीयते ॥ तमहं वर्त
यिष्यामि सर्वभूतहितं शुभम् ७६ दातव्यमसकृच्छ्रयाय पृथग्यमसकृत्तथा ॥ पुष्टिकर्मविधानं च कर्तव्यं भूतिमिच्छता ७७ धर्मेणार्थः समाहार्यो धर्मलब्धं त्रिधा
धनम् ॥ कर्तव्यं धर्मपरमं मानवेन प्रयत्नतः ७८ एकेनांशेन धर्मार्थं कर्तव्यं भूतिमिच्छता ॥ एकेनांशेन कामार्थं एकमंशं विवर्धयेत् ७९ निवृत्तिलक्षणस्त्व
न्यो धर्मो मोक्षाय तिष्ठति ॥ तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि शृणु मे देवितत्त्वतः ८० सर्वभूतदया धर्मो न चैकग्रामवासिता ॥ आशापाशविमोक्षश्च शस्यते मोक्षकाक्षिणाम्
८१ न कुप्यान् नोद्वेसंगो न वाससि न चासने ॥ न त्रिदंडेन शयनेनाग्नौ न शरणालये ८२ अध्यात्मगतिचित्तो यस्तन्मनास्तत्परायणः ॥ युक्तो योगं प्रति सदा प्र
तिसंख्यानमेवच ८३ वृक्षमूलपरो नित्यं शून्यागारनिवेशनः ॥ नदीपुलिनशायी च न दीतीररतिश्चयः ८४ विमुक्तः सर्वसंगेषु स्नेहबंधेषु च द्विजः ॥ आत्मन्ये
वात्मनो भावं समासज्जेत वै द्विजः ८५ स्थाणुभूतो निराहारो मोक्षदृष्टेन कर्मणा ॥ परिव्रजतियो युक्तस्तस्य धर्मः सनातनः ८६ न चैकत्र समासक्तो न चैकग्रामगो
चरः ॥ मुक्तो ह्यटति निर्मुक्तो न चैकपुलिने शयः ८७ एष मोक्षविदां धर्मो वेदोक्तः सत्पथः सताम् ॥ यो मार्गमनुयाती मंपदं तस्य च विद्यते ८८ चतुर्विधा भिक्ष
वस्ते कुटीचकबहूदकौ ॥ हंसः परमहंसश्च यो यः पश्चात्स उत्तमः ८९ अतश्चरतरं नास्ति नावरं न तिरोऽग्रतः ॥ अदुःखमसुखं सौम्यमजरामरमव्ययम् ९०
॥ उमोवाच ॥ ॥ गार्हस्थ्यो मोक्षधर्मश्च सज्जनाचरितस्त्वया ॥ भाषितो जीवलोकस्य मार्गः श्रेयस्करो महान् ९१ ऋषिधर्मतु धर्मज्ञश्चोतुमिच्छाम्यतः परम् ॥
सृष्टा भवति मे नित्यं तपोवननिवासिषु ९२ आज्यधूमोद्भवो गंधोरुणद्धीवतपोवनम् ॥ तं दृष्ट्वा मे मनः प्रीतं महेश्वरसदा भवेत् ९३ एतन्मे संशयं देव मुनिधर्मकृतं
विभो ॥ सर्वधर्मार्थतत्त्वज्ञदेवदेवदस्वमे ॥ निखिलेन मया पृष्टं महादेव यथा तथम् ९४ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ हंत ते जहं प्रवक्ष्यामि मुनिधर्ममनुत्त
मम् ॥ यं कृत्वा मुनयो यांति सिद्धिं स्वतः पसाशुभे ९५ फेनपाना मृषीणां यो धर्मो धर्मविदांसताम् ॥ तन्मेशृणु महाभागे धर्मज्ञे धर्ममादितः ९६ उच्छंति सततं ये ते ब्रा
ह्मण्यं फेनोत्करं शुभम् ॥ अमृतं ब्रह्मणा पीतमध्वरे प्रसृतं दिवि ९७ एष ते पां विशुद्धानां फेनपानां तपोधने ॥ धर्मचर्या कृतो मार्गो वालखिल्यगणैः शृणु ९८

आश्रमधर्मनियतः परो नित्यं गुण्य इति तेषां मेदः ८९ अतः पारमहंस्येनात्माधिगमात्परं श्रेष्ठं नास्ति नापि अवरादिसर्वस्यात्रैवांतर्भूतत्वात् ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ मुनयः संन्यासिनः ९५ । ९६ ब्राह्म्यं ब्रह्म
सत्वातीयसंबंधि फेनोत्करमग्रात्रसमूहं उच्छंत्यल्पश आददते तां दिदममृतं ब्रह्मणा साधकावस्थायां पीतमध्वरे वृष्टया दिद्वारायज्ञां गुरुपेन दिवि दिव्यभोगात्मना च प्रसृतम् ९७ मार्ग उक्त इति शेषः ९८

१९। १०० स्वेस्वेधर्मइतिशेषः १। २ चक्रचराःचक्रवर्त्तनित्वासरहिताइत्यर्थः ३ उच्छेत्तयथोत्सोमाकरणान् संप्रक्षालाःसम्यक्पात्रादिकंप्रक्षालयंतितुश्वोऽर्थकिंचिस्स्यापयति ४। ५। ६
 ७। ८ धर्मरात्रिधर्मसंप्रतेनसम्यगासनंसमासनं धर्मचक्रसनातनभित्तिगोदाः ९। ११०। ११। १२। १३। १४। १५॥ इतिअनुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे एकचत्वा
 वालखिल्यास्तपःसिद्धामुनयःसूर्यमंडले ॥ उच्छेतिष्ठंतिधर्मज्ञाःशाकुनीवृत्तिमास्थिताः १९ मृगनिर्मोकवसनाश्चौरवल्कलवाससः ॥ निर्द्वेष्टाःसत्पथंप्राप्तावा
 लखिल्यास्तपोधनाः १०० अंगुष्ठपर्वमात्रायेभूत्वास्वेस्वेव्यवस्थिताः ॥ तपश्चरणमीहंतेतेषांधर्मफलमहत् १ तेषुरैःसमतायांतिसुस्कार्यार्थसिद्धये ॥ द्योतयं
 तिदिशःसर्वास्तपसादग्धकिल्बिषाः २ यत्न्येशुद्धमनसोदयाधर्मपरायणाः ॥ संतश्चक्रचराःपुण्याःसोमलोकचराश्चये ३ पितृलोकसमीपस्थास्तउच्छंतिथया
 विधि ॥ संप्रक्षालाश्मकुट्टाश्चदंतोलूखलिकाश्चते ४ सोमपानांचदेवानामूष्मपाणांतथैवच ॥ उच्छंतिथेसमीपस्थाःसदारानियतेंद्रियाः ५ तेषामग्निपरिस्थंदः
 पितृणांचार्चनंतथा ॥ यज्ञानांचैवपंचानांयजनंधर्मउच्यते ६ एषचक्रचरैर्देवि देवलोकचरैर्द्विजैः ॥ ऋषिधर्मःसदाचीर्णोऽन्यस्तमपिमेशृणु ७ सर्वेष्वेवर्षिधर्म
 पुत्रेयोऽऽत्मासंयतेंद्रियैः ॥ कामक्रोधौततःपश्चाज्जेतव्यावितिमेमतिः ८ अग्निहोत्रपरिस्पंदोधर्मरात्रिसमासनम् ॥ सोमयज्ञाभ्यनुज्ञानंपंचमीयज्ञदक्षिणा ९
 नित्यंयज्ञक्रियाधर्मःपितृदेवार्चनेरतिः ॥ सर्वातिथ्यंचकर्तव्यमन्त्रेनोच्छार्जितेनैव ११० निवृत्तिरुपभोगेषुगोरसानांशमेरतिः ॥ स्थंडिलेशयनेयोगःशाकपर्णानि
 पेवणम् ११ फलमूलाशनंवायुरापःशैवलभक्षणम् ॥ ऋषीणानियमाह्येतेर्जयंत्यजितांगतिम् १२ विधूमेसन्नमुसलेव्यंगारेभुक्तवज्जने ॥ अतीतपात्रसंचारेका
 लेविगतभिक्षुके १३ अतिथिंकाक्षमाणेविशेषान्नकृतभोजनः ॥ सत्यधर्मरतःशांतोमुनिधर्मेणयुज्यते १४ नस्तंमीनचमार्नीस्यान्नाप्रसन्नोनविस्मितः ॥ मित्रा
 मित्रसमोमैत्रोयःसधर्मविदुत्तमः ॥ १५ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिकेपर्वणिदानधर्मेएकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१४१॥
 ॥ उमोवाच ॥ ॥ देशेपुरमणीयेषुनदीनानिर्झरेषुच ॥ स्रवंतीनानिकुंजेषुपर्वतेषुवनेषुच १ देशेषुचपवित्रेषुफलवत्सुसमाहिताः ॥ मूलवत्सुचमेधेषुवसंति
 नियतव्रताः २ तेषामपिविधिपुण्यंश्रोतुमिच्छामिशंकर ॥ वानप्रस्थेषुदेवेशस्वशरीरोपजीविषु ३ ॥ ॥ महेश्वरउवाच ॥ ॥ वानप्रस्थेषुयोधर्मस्तंमेशृणु
 समाहिता ॥ श्रुत्वाचैकमनादेविधर्मबुद्धिपराभव ४ संसिद्धैर्नियमैःसद्भिर्वनवासमुपागतैः ॥ वानप्रस्थैरिदंकर्मकर्तव्यंशृणुयादृशम् ५ त्रिकालमभिषेकंचापि
 तृदेवार्चनंतथा ॥ अग्निहोत्रपरिस्पंदइष्टिहोमविधिस्तथा ६ नीवारग्रहणंचैवफलमूलनिषेवणम् ॥ इंगुदैर्दंडतैलानांस्नेहार्थंचनिषेवणम् ७ योगचर्याकृतैःसिद्धैः
 कामक्रोधविवर्जितैः ॥ वीरशय्यामुपासद्भिर्वीरस्थानोपसेविभिः ८ युक्तैर्योगवहैःसद्भिर्गोष्मेपंचतपैस्त्वथा ॥ मंडूकयोगनियतैर्यथान्यायंनिषेविभिः ९
 रिशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ देशेष्विति १। १ स्वशरीरमेवोपजावंतितनुभृत्यादि स्वयंदासाइत्यर्थः ३। ४। ५। ६। ७
 वीरशय्यावीरासनं वीरस्थानमहारण्यमीरुभिरप्रवेश्यं ८ मंडूकयोगोहडशास्त्रमसिद्धः ९

वीरासनंसदोषवेशनं शीतवर्षास्वासारशायी तोयहेमंतेजलवासी अग्निर्गोष्मेपंचाग्निमध्यस्थः एवंशीततायाग्रियोगः १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २० सिद्धि

वीरासनरतैर्नित्यंस्थंडिलेशयनंतथा ॥ शीततोयाग्रियोगश्चर्तव्योधर्मबुद्धिभिः १० अब्भक्षैर्वायुमक्षैश्चशैवलोत्तरभोजनैः ॥ अश्मकुट्टैस्तथादांतैःसंप्रक्षालै
 स्तथापरैः ११ चौरवल्कलसंवीतैर्दृगचर्मनिवासिभिः ॥ कार्यायात्रायथाकालंयथाधर्मयथाविधि १२ वननित्यैर्वनचरैर्वनस्थैर्वनगोचरैः ॥ वनंगुरुमिवासाद्य
 वस्तव्यंवनजीविभिः १३ तेषांहोमक्रियाधर्मःपंचयज्ञनिषेवणम् ॥ भागंचपंचयज्ञस्यवेदोक्तस्यानुपालनम् १४ अष्टमीयज्ञपरताचातुर्मास्यनिषेवणम् ॥ पौ
 र्णमासादयोयज्ञानित्ययज्ञस्तथैवच १५ विमुक्तादारसंयोगैर्विमुक्ताःसर्वसंकरैः ॥ विमुक्ताःसर्वपापैश्चचरंतिमुनयोवने १६ सुग्मांडपरमानित्यंत्रेताग्रिशरणाःसदा॥
 संतःसत्पथनित्यायेतेयांतिपरमांगतिम् १७ ब्रह्मलोकंमहापुण्यंसोमलोकंचशाश्वतम् ॥ गच्छंतिमुनयःसिद्धाःसत्यधर्मव्यपाश्रयाः १८ एषधर्मोमयादेविवान
 प्रस्थाश्रितःशुभः ॥ विस्तरेणाथसंपन्नोयथास्थूलमुदाहृतः १९ ॥ उमोवाच ॥ भगवन्सर्वभूतेशसर्वभूतनमस्कृत ॥ योधर्मोमुनिसंगस्यसिद्धिवादेषुतंवद २०
 सिद्धिवादेषुसंसिद्धास्तथावननिवासिनः ॥ स्वैरिणोदारसंयुक्तास्तेषांधर्मःकथंस्मृतः २१ ॥ महेश्वरउवाच ॥ स्वैरिणस्तपसादेविसर्वदारविहारिणः ॥ तेषां
 मौल्यंकषायश्चवासेरात्रिश्चकारणम् २२ त्रिकालमभिषेकश्चहोत्रंलृपिष्ठतमहत् ॥ समाधिसत्पथस्थानंयथोद्दिष्टनिषेवणम् २३ येचतेपूर्वकथिताधर्मास्तेवनवा
 सिनाम् ॥ यदिसेवंतिधर्मास्तानामुवंतितपःफलम् २४ येचदंपतिधर्माणःस्वदारनियतेंद्रियाः ॥ चरंतिविधिदृष्टतदनुकालाभिगामिनः २५ तेषामृषिष्ठतो
 धर्मोधर्मिणामुपपद्यते ॥ नकामकारात्कामोन्यःसंसेव्योधर्मदर्शिभिः २६ सर्वभूतेषुयःसम्यग्ददात्यभयदक्षिणाम् ॥ हिंसादोषविमुक्ताऽऽत्मासवैधर्मेणयुज्यते
 २७ सर्वभूतानुकंपीयःसर्वभूतार्जवव्रतः ॥ सर्वभूतात्मभूतश्चसवैधर्मेणयुज्यते २८ सर्ववेदेषुवाग्मानंसर्वभूतेषुचार्जवम् ॥ उभेपुतेसमेस्यातामार्जवंवाविशिष्यते
 २९ आर्जवंधर्ममित्यादुरधर्मोऽजिह्वउच्यते ॥ आर्जवेनेहसंयुक्तोऽनरोधर्मेणयुज्यते ३० आर्जवेतुरतोऽनित्यंवसत्यमरसन्निधौ ॥ तस्मादार्जवयुक्तःस्याद्यइच्छेद्धर्म
 मात्मनः ३१ क्षांतोदांतोजितक्रोधोधर्मभूतोविहंसकः ॥ धर्मेरतमनानित्यंनरोधर्मेणयुज्यते ३२ व्यपेततंद्रिधर्मात्माशक्त्यासत्पथमाश्रितः ॥ चारित्रपरमो
 बुद्धोब्रह्मभूयायकल्पते ३३ ॥ उमोवाच ॥ आश्रमाभिरतादेवतापसायेतपोधनाः ॥ दीप्तिमंतःकयाचैवचर्ययाऽथभवंतिते ३४ राजानोराजपुत्राश्चनिर्धना
 येमहाधनाः ॥ कर्मणाकेनभगवन्प्राप्नुवंतिमहाफलम् ३५ नित्यंस्थानमुपागम्यदिव्यचंदनभूषिताः ॥ केनवाकर्मणादेवभवंतिवनगोचराः ३६

वादेषुज्ञानगोष्ठीषु । संसिद्धाःसंपन्नाः तेकदाचित्स्वैरिणः कदाचिद्वारसंयुक्ताः २१ तत्रस्वैरिणांमौल्यंकषायश्चकारणंज्ञापकं दारसंयुक्तानारात्रिर्वासेकारणं नस्वैरिणाभिवतेषांयथेष्टविहारोऽस्ती
 यर्थः २१ त्रिकालमभिषेकउभयेषां दारवताशृषिष्ठतंहोत्रंवन्यांशुफलादिनाहोमः एवंयथायोग्यधर्मसंबंधजः २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६

पुनन्मेसंशयं देवतपश्चर्याऽऽश्रितं शुभम् ॥ संसर्वमशेषेण यक्षत्रिपुरनाशन ३७ ॥ महेश्वर उवाच ॥ उपवासव्रतैर्दाता ह्यहिंसाः सत्यवादिनः ॥ संसेद्धाः प्रेत्य
गैर्वैः सह मोदं त्यनामयाः ३८ मंडूकयोगशयनो यथान्यायं यथाविधि ॥ दीक्षाचरति धर्मात्मा सनातनैः सह मोदते ३९ शष्पं मृगमुखोच्छिष्टं यो मृगैः सह भक्षति ॥
दीक्षितो वै मुदा युक्तः स गच्छत्यमरावतीम् ४० शैवालं शीर्णं पर्णवातद्रती यो निषेवते ॥ शीतयोगवहो नित्यं स गच्छेत्परमां गतिम् ४१ वायुभक्षोऽबुभक्षो वा फलम्
लाशनोऽपि वा ॥ यक्षेष्वाश्चर्यमाधाय मोदते पसरसांगणैः ४२ अग्नियोगवहो ग्रीष्मो विधेष्टेन कर्मणा ॥ चीर्त्वा द्वादशवर्षाणि राजा भवति पार्थिवः ४३ आहारानि
यमं कृत्वा मुनिर्द्वादशवार्षिकम् ॥ मरुसंसाध्य यत्नेन राजा भवति पार्थिवः ४४ स्थंडिले शुद्धमाकाशं परिगृह्य समंततः ॥ प्रविश्य च मुदा युक्तो दीक्षाद्वादशवार्षिकीम्
४५ देहं चानशनेत्यक्ता स स्वर्गं सुखमेवते ॥ स्थंडिलस्य फलान्याहुर्नानाशयनानि च ४६ गृहाणि च महार्हाणि चंद्रशुभ्राणि भामिनि ॥ आत्मानमुपजीवन् यो
नियतो नियताशनः ४७ देहं वाऽनशनेत्यक्ता स स्वर्गं समुपाश्रुते ॥ आत्मानमुपजीवन् यो दीक्षाद्वादशवार्षिकीम् ४८ त्यक्ता महार्णवे देहं वारुणं लोकमश्नुते ॥ आ
त्मानमुपजीवन् यो दीक्षाद्वादशवार्षिकीम् ४९ अश्मना चरणौ भित्त्वा गुह्यकेषु समोदते ॥ साधयित्वा त्मनाऽऽत्मानं निर्वृद्धो निष्परिग्रहः ५० चीर्त्वा द्वादशवर्षाणि दी
क्षामेतां मनोगताम् ॥ स्वर्गलोकमवाप्नोति देवैश्च सह मोदते ५१ आत्मानमुपजीवन् यो दीक्षाद्वादशवार्षिकीम् ॥ हुत्वाऽग्नौ देहमुत्सृज्य बहिलोके महीयते ५२ य
स्तु देवियथान्यायं दीक्षितो नियतो द्विजः ॥ आत्मन्यात्मानमाधाय निर्ममो धर्मलालसः ५३ चीर्त्वा द्वादशवर्षाणि दीक्षामेतां मनोगताम् ॥ अरणीसहितं स्कंधे व
द्धा गच्छत्यनावृतः ५४ वीराध्वानगतो नित्यं वीरासनरतस्तथा ॥ वीरस्थायी च स ततः स वीरगतिमाप्नुयात् ५५ स शक्रलोकगो नित्यं सर्वकामपुरस्कृतः ॥ दिव्य
पुष्पसमाकीर्णो दिव्यचंदनभूषितः ५६ सुखं वसति धर्मात्मा दिवि देवगणैः सह ॥ वीरलोकगतो नित्यं वीरयोगसहसदा ५७ स त्वस्थः सर्वमुत्सृज्य दीक्षितो
नियतः शुचिः ॥ वीराध्वानं प्रपद्येद्यस्तस्य लोकाः सनातनाः ५८ कामगेन विमानेन स वै चरति च्छंदतः ॥ शक्रलोकगतः श्रीमान् मोदते च निरामयः ५९
॥ इति ० अनु० आनु० दानधर्मे उमामहेश्वरसंवादे द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥ ॥ उमोवाच ॥ भगवन् भगनेत्रघ्नपूष्णोदंतनिपातन ॥
दक्षकृतहरत्र्यक्षसंशयो मे महानयम् १ चातुर्वर्ण्यं भगवता पूर्वं सृष्टं स्वयं भुवा ॥ केन कर्मविपाकेन वैश्ययोगच्छतिश्च द्रुताम् २ वैश्यो वा क्षत्रियः केना द्विजो वा क्षत्रियो
भवेत् ॥ प्रतिलोमः कथं देवशक्यो धर्मो निवर्तितुम् ३

४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ अरणीसहितं मृत्स्कंधे तस्मै कृत्वा विधाप्य तत्रावसिष्येत्यर्थः ५४

वीरो देहत्यागोत्सुकः ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकंठीये प्रारतमावकीये द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥ ॥ भगवन्निति १ । २ । ३

४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ कुंडेपाकपात्रे जन्मातीति कुंडाशी

केन वा कर्मणा विप्रः शूद्रयो नौ प्रजायते ॥ क्षत्रियः शूद्रतामेति केन वा कर्मणा विभो ४ एतन्मेसंशयं देवदभूतपते ज्ञघ ॥ त्रयोवर्णाः प्रकृत्येह कथं ब्राह्मण्यमाप्नुयुः ५
॥ महेश्वर उवाच ॥ ब्राह्मण्यं देवि दुष्प्रापं निसर्गाद्ब्राह्मणः शुभे ॥ क्षत्रियो वैश्यश्च द्रौवानिसर्गादिति मेमतिः ६ कर्मणा दुष्कृतेनेह स्थानाद्भ्रश्यति वै द्विजः ॥ ज्येष्ठवर्ण
मनुप्राप्य तस्माद्रक्षेत वै द्विजः ७ स्थितो ब्राह्मणधर्मेण ब्राह्मण्यमुपजीवति ॥ क्षत्रियो वाऽथ वैश्यो वा ब्रह्मभूयं स गच्छति ८ यस्तु विप्रत्वमुत्सृज्य क्षात्रधर्मं निषेवते ॥
ब्राह्मण्यात्सपरिभ्रष्टः क्षत्रयो नौ प्रजायते ९ वैश्यकर्म च यो विप्रो लोभमोहव्यपाश्रयः ॥ ब्राह्मण्यं दुर्लभं प्राप्य करोत्यल्पमतिः सदा १० स द्विजो वैश्यतामेति वैश्यो वा शू
द्रतामियात् ॥ स्वधर्मात्प्रच्युतो विप्रस्ततः शूद्रत्वमाप्नुते ११ तत्रासौ निरयं प्राप्नोति वर्णभ्रष्टो बहिष्कृतः ॥ ब्रह्मलोकात्परिभ्रष्टः शूद्रः समुपजायते १२ क्षत्रियो वा महा
भागैश्च वैश्यो वा धर्मचारिणि ॥ स्वानि कर्माण्यपाहाय शूद्रकर्म निषेवते १३ स्वस्थानात्सपरिभ्रष्टो वर्णसंकरतांगतः ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रत्वं याति तादृशः १४
यस्तु बुद्धः स्वधर्मेण ज्ञानविज्ञानवान् शुचिः ॥ धर्मज्ञो धर्मनिरतः स धर्मफलमश्नुते १५ इदं चैवापरं देवि ब्रह्मणा समुदाहृतम् ॥ अध्यात्मनैष्ठिकं सद्भिर्धर्मकामैर्निषे
व्यते १६ उग्रान्नं गार्हितं देवि गणान्नं श्राद्धसूतकम् ॥ दुष्टान्नं नैव भोक्तव्यं शूद्रान्नं नैव कर्हिचित् १७ शूद्रान्नं गार्हितं देवि सदा देवैर्महात्मभिः ॥ पितामहमुखोत्सृ
ष्टप्रमाणमिति मेमतिः १८ शूद्रान्नेनावशेषेण जठरे यो म्रिये द्विजः ॥ आहिताग्निस्तथा यज्वास शूद्रगतिर्भाग्भवेत् १९ तेन शूद्रान्नशेषेण ब्रह्मस्थानादपाकृतः ॥
ब्राह्मणः शूद्रतामेति नास्ति तत्र विचारणा २० यस्यान्नेनावशेषेण जठरे यो म्रिये द्विजः ॥ तांतां यो निर्व्रजे द्विप्रोयस्यान्नमुपजीवति २१ ब्राह्मणत्वं शुभं प्राप्य दुर्लभं
योऽप्यमन्यते ॥ अभोज्यान्नानि चाश्नाति स द्विजत्वात्पते तवै २२ सुरापो ब्रह्महा ह्युद्रश्चोरो भग्नव्रतोऽशुचिः ॥ स्वाध्यायवर्जितः पापो लुब्धो नैकतिकाः शठः २३
अव्रती वृषलीभर्ता कुंडाशी सोमविक्रयी ॥ निर्हानसेवी विप्रो हि पतति ब्रह्मयोनितः २४ गुरुतल्पी गुरुद्रोही गुरुकुत्सारतिश्च यः ॥ ब्रह्मविज्ञापिपतति ब्राह्मणो ब्रह्मयो
नितः २५ एभिस्तु कर्मभिर्देवि शुभैराचरितैस्तथा ॥ शूद्रो ब्राह्मणतां याति वैश्यः क्षत्रियतां व्रजेत् २६ शूद्रकर्माणि सर्वाण्यथान्यायं यथाविधि ॥ शुश्रूषां परिचर्यां च
ज्येष्ठवर्णे प्रयत्नतः २७ कुर्यादविमनाः शूद्रः स ततः सत्पथे स्थितः ॥ देवद्विजाति सत्कर्ता सर्वातिथ्यकृतव्रतः २८ ऋतुकालाभिगामी च नियतो नियताशनः ॥ चो
क्षश्चोक्षजनान्वेषी शेषान्नकृतभोजनः २९ वृथामांसं भुंजीत शूद्रो वैश्यत्वमृच्छति ॥ ऋतवागनहंवादी निर्द्वंद्वः शमकोविदः ३० यजते नित्यं यज्ञैश्च स्वाध्यायपरमः
शुचिः ॥ दांतो ब्राह्मणसत्कर्ता सर्ववर्णबुभूषकः ३१ गृहस्थव्रतमातिष्ठन्नद्विकालकृतभोजनः ॥ शेषाशी विजिताहारो निष्कामो निरहंवदः ३२

३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ पादवद्वतिमत् ५४ । ५५ । ५६ । ५७ ब्राह्मण्यमि
अग्निहोत्रमुपासंश्च जुह्वानश्च यथाविधि ॥ सर्वातिथ्यमुपातिष्ठन् शेषात्रकृतमोजनः ३३ त्रेताग्रिमंत्रविहितो वैश्यो भवति वैद्विजः ॥ स वैश्यः क्षत्रियकुलेशु चो
महति जायते ३४ स वैश्यः क्षत्रियोजातो जन्मप्रभृतिसंस्कृतः ॥ उपनीतो व्रतपरो द्विजो भवति संस्कृतः ३५ ददाति यजते यज्ञैः समृद्धैरातदक्षिणैः ॥ अधीत्य
स्वर्गमन्विच्छेत्ताग्रिशरणः सदा ३६ आर्तहस्तप्रदो नित्यं प्रजाधर्मेण पालयन् ॥ सत्यः सत्यानिकुरुते नित्यं यः सुखदर्शनः ३७ धर्मदंडो न निर्दंडो धर्मकार्या
नुशासकः ॥ यंत्रितः कार्यकरणैः षड्भागकृतलक्षणः ३८ ग्राम्यधर्मेन सेवेत स्वच्छेदनार्थकोविदः ॥ ऋतुकाले तु धर्मात्मा पत्नीमुपशयेत्सदा ३९ सदोपवासी निय
तः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ॥ बहिष्कांतरिते नित्यं शयानोऽग्निगृहे सदा ४० सर्वातिथ्यं त्रिवर्गस्य कुर्वाणः सुमना भूता ॥ शूद्राणां चान्नकामानां नित्यं सिद्धमिति
ब्रुवन् ४१ अर्थाद्व्यादिवाकामात्र किंचिदुपलक्षयेत् ॥ पिष्टदेवातिथि कृते साधनं कुरुते च यः ४२ स्ववेश्मनियथान्यायमुपास्ते भैक्ष्यमेव च ॥ त्रिकालमग्निहोत्रं
च जुह्वानो वै यथाविधि ४३ गोब्राह्मणहितार्थाय रणे चाभिमुखो हतः ॥ त्रेताग्रिमंत्रपूतात्मा समाविश्य द्विजो भवेत् ४४ ज्ञानविज्ञानसंपन्नः संस्कृतो वेदपारगः ॥
विप्रो भवति धर्मात्मा क्षत्रियः स्वेन कर्मणा ४५ एतैः कर्मफलैर्देवि न्यूनजाति कुलोद्भवः ॥ शूद्रोऽप्यागमसंपन्नो द्विजो भवति संस्कृतः ४६ ब्राह्मणो वाप्यसद्वृतः सर्वसं
करभोजनः ॥ ब्राह्मण्यं स समुत्सृज्य शूद्रो भवति तादृशः ४७ कर्मभिः शुचिभिर्देवि शुद्धात्मा विजितेन्द्रियः ॥ शूद्रोऽपि द्विजवत्सेव्य इति ब्रह्माऽब्रवीत्स्वयम् ४८
स्वभावः कर्मच शुभं यत्र शूद्रोऽपि तिष्ठति ॥ विशिष्टः स द्विजाते वै विज्ञेय इति मे मतिः ४९ न यो निर्नापि संस्कारो न श्रुतं न च संततिः ॥ कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव तु
कारणम् ५० सर्वोऽयं ब्राह्मणो लोके वृत्तेन तु विधीयते ॥ वृत्ते स्थितस्तु शूद्रोऽपि ब्राह्मणत्वं नियच्छति ५१ ब्राह्मः स्वभावः सुश्रोणि समः सर्वत्र मे मतिः ॥ निर्गुणानि
र्मलं ब्रह्म यत्र तिष्ठति स द्विजः ५२ एते यो निफला देवि स्थानभागनिदर्शकाः ॥ स्वयंच वरदेनोक्ता ब्रह्मणा सृजता प्रजाः ५३ ब्राह्मणोऽपि महत्क्षेत्रं लोके चरति पाद
वत् ॥ यत्तत्र बीजं वपति सा कृषिः प्रेत्य भाविनि ५४ विघसा शिना सदा भाव्यं सत्पथालं बिना तथा ॥ ब्राह्महिमार्गमाक्रम्य वर्तितव्यं भूषता ५५ संहिताध्यायिना
भाव्यं गृहे वै गृहमेधिना ॥ नित्यं स्वाध्यायिना भाव्यं न चाध्ययनजीविना ५६ एवं भूतो हियो विप्रः सत्पथं सत्पथे स्थितः ॥ आहिताग्नि रधीयानो ब्रह्मभूयाय कल्पते
५७ ब्राह्मण्यं देवि संप्राप्य रक्षितव्यं यत्तात्मना ॥ यो निप्रतिग्रहादानैः कर्मभिश्च शुचिस्मिन्ते ५८ एतत्ते गुह्यमाख्यातं यथा शूद्रो भवे द्विजः ॥ ब्राह्मणो वाच्युतो ध
र्माद्यथा शूद्रत्वमाप्नुते ५९ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वानुशासनिके पर्वणि दानधर्मे उमामहेश्वरसंवादे त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

ति कुयोनि संबंधात् कुप्रतिग्रहादादानाच्च ब्राह्मण्यं नश्यतीति भावः ५८ । ५९ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावदीये त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥ ॥ ॥

भगवन्निति १ । २ । ३ । ४ सर्वेषामाश्रमाणां लिङ्गैर्विवर्जिताः ५ । ६ । ७ न सज्जति सत्कानमवति प्राणातिपातादिद्विषाणां विषयाभिमुख्यात् ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ अक

॥ उमोवाच ॥ भगवन् सर्वभूतेश देवासुरनमस्कृत ॥ धर्माधमानृणां देवब्रह्मिणो संशयविभो १ कर्मणामनसा वाचा त्रिविधं हिनरः सदा ॥ बध्यते बन्धनैः पाशैर्मुच्यतेऽ
प्यथवा पुनः २ केन शीलेन वृत्तेन कर्मणा क्रीडशेन वा ॥ समाचारैर्गुणैः कैर्वा स्वर्गयांतीह मानवाः ३ ॥ महेश्वर उवाच ॥ देवि धर्मार्थं तत्त्वज्ञे धर्मो नित्येदमेरते ॥ सर्वप्रा
णिहितः प्रश्नः श्रूयतां बुद्धिबर्धनः ४ सत्यधर्मरताः संतः सर्वलिङ्गविवर्जिताः ॥ धर्मलब्धार्थभोक्तारस्तेनराः स्वर्गगामिनः ५ नाधर्मेण न धर्मेण बध्यन्ते छिन्नसंशयाः ॥
प्रलयोत्पत्तितत्त्वज्ञाः सर्वज्ञाः सर्वदर्शिनः ६ वीतरागा विमुच्यन्ते पुरुषाः कर्मबन्धनैः ॥ कर्मणामनसा वाचा येन हि संति किंचन ७ येन सज्जति कस्मिंश्चित्तेन बध्यन्ति क
र्मभिः ॥ प्राणातिपाताद्विरताः शीलवन्तो दयान्विताः ८ तुल्यद्रेष्यप्रियादाता मुच्यन्ते कर्मबन्धनैः ॥ सर्वभूतदयावंतो विश्वास्याः सर्वजंतुषु ९ त्यक्तहिंसा समाचारा
स्तेनराः स्वर्गगामिनः ॥ परस्वे निर्ममानित्यं परदारविवर्जकाः १० धर्मलब्धा भोक्तारस्तेनराः स्वर्गगामिनः ॥ मातृवत्स्वसृवच्चैव नित्यं दुहितृवच्च ये ११ परदारे
पुर्वर्तिते तेनराः स्वर्गगामिनः ॥ स्तैन्यान्निवृत्ताः सततं संतुष्टाः स्वधनेन च १२ स्वभाग्यान्पुज्यं पतिं तेनराः स्वर्गगामिनः ॥ स्वदारनिरता ये च ऋतुकालाभिगामिनः
१३ अग्राम्यसुखभोगाश्च तेनराः स्वर्गगामिनः ॥ परदारेषु ये नित्यं चरित्रावृतलोचनाः १४ यतेंद्रियाः शीलपरास्तेनराः स्वर्गगामिनः ॥ एष देवकृतो मार्गः सेवित
व्यः सदानरैः १५ अकषायकृतश्चैव मार्गः सेव्यः सदा बुधैः ॥ दानधर्मतपो युक्तः शीलशौचदयात्मकः १६ वृत्त्यर्थं धर्महेतोर्वा सेवितव्यः सदानरैः ॥ स्वर्गवासमभी
प्साद्धिर्न सेव्यस्त्वत्तत्तत्तत्तत् १७ ॥ उमोवाच ॥ वाचा तु बध्यते येन मुच्यतेऽप्यथवा पुनः ॥ तानि कर्माणि मे देव वद भूतपतेऽनघ १८ ॥ महेश्वर उवाच ॥ आत्महेतोः
परार्थेवानर्महास्याश्रयात् तथा ॥ येष्टु पानवदंतीह तेनराः स्वर्गगामिनः १९ वृत्त्यर्थं धर्महेतोर्वा कामकारात्तथैव च ॥ अमृतं येन भाषंते तेनराः स्वर्गगामिनः २० श्लक्ष्णा
वर्णी निरावाधा मधुरा पापवर्जिताम् ॥ स्वागतेनाभिभाषंते तेनराः स्वर्गगामिनः २१ परुषेण भाषंते कटुकं निष्ठुरं तथा ॥ अपैशुन्यरताः संतस्तेनराः स्वर्गगामिनः
२२ पिशुनानं प्रभाषंते मित्रभेदकर्ता गिरम् ॥ ऋतं मैत्रं तु भाषंते तेनराः स्वर्गगामिनः २३ ये वर्जयन्ति परुषं परद्रोहं च मानवाः ॥ सर्वभूतसमादांतास्तेनराः स्व
र्गगामिनः २४ शठप्रलापाद्विरता विरुद्धपरिवर्जकाः ॥ सौम्यप्रलापिनो नित्यं तेनराः स्वर्गगामिनः २५ न कोपाद्याहरंते ये वाचं हृदयदारणीम् ॥ सांत्वं
वदन्ति कुद्धाऽपि तेनराः स्वर्गगामिनः २६ एष वाणीकृतो देवि धर्मः सेव्यः सदानरैः ॥ शुभः सत्यगुणो नित्यं वर्जनीयो मृषाबुधैः २७ ॥ उमोवाच ॥ मनसा ब
ध्यते येन कर्मणा पुरुषः सदा ॥ तन्मे ब्रूहि महाभाग देवदेव पिनाकधृत् २८

पायकृतः रागद्वेषाद्यभावात् निर्मितः १६ । १७ । १८ नर्मकादित्यं विना स्रगादौ सर्पभोत्पादनं । हास्यं तादृशमेव मात्रादिषु दोषारोपपूर्वकं गालनं १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८

113248

1198411

३।१।७।८।९।१० अतिथीनृद्वयैर्याच्यमानाः संतो निवर्त्तते न प्रयच्छन्ति ११। १२। ४। १५। १६। ७। १८। १९। २०। २१। २२ गुह्यं द्वापचापिनः गुह्यं गात्रदानांचहीनत्वसंपादकाः २३। २४। २५

अपोहःपूर्वपक्षः ४९ । ३३ । ४९ । ४५ । २७ । ३८ । ४९ । १० । ५३ । ५३ । ५३ । १३

५२ । ५३ । ५४ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभास्वदीपे पंचच वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥ ॥ छ ॥ ॥

॥ महेश्वर उवाच ॥ श्रेयांसमार्गमन्विच्छन्सदायः पृच्छति द्विजान् ॥ धर्मान्वेषां गुणाकांक्षी स स्वर्गसमुपाश्रुते ५५ यदि मानुषतां देविकदाचित्सनिगच्छति ॥ मेधावीधारणायुक्तः प्रायस्तत्राभिजायते ५६ एष देविसतां धर्मो मन्तव्यो भूतिकारकः ॥ नृणां हितार्थाय मया तवैव समुदाहृतः ५७ ॥ उमोवाच ॥ अपरे स्वल्पविज्ञाना धर्मविद्वेषिणो नराः ॥ ब्राह्मणान्वेदविदुषो नेच्छन्ति परिसर्पितुम् ५८ व्रतवन्तो नराः केचिच्छ्रद्धाधर्मपरायणाः ॥ अव्रताभ्रष्टनियमास्तथाऽन्ये राक्षसोपमाः ५९ यज्वानश्च तथैवान्ये निर्होमाश्च तथाऽपरे ॥ केन कर्मविपाकेन भवन्तीह वदस्व मे ६० ॥ महेश्वर उवाच ॥ आगमालोकधर्माणां मर्यादाः सर्वनिर्मिताः ॥ प्रामाण्येनानुवर्तते दृश्यं ते च दृढव्रताः ६१ अधर्मधर्ममित्याहुर्ये च मोहवशंगताः ॥ अव्रतानष्टमर्यादास्ते प्रोक्ता ब्रह्मराक्षसाः ६२ ते चेत्कालकृतोद्योगात्संभवन्तीह मानुषाः ॥ निर्होमानिर्वषट्कारास्ते भवन्ति नराधमाः ६३ एष देवि मया सर्वः संशयच्छेदनायते ॥ कुशलाकुशलोनृणां व्याख्यातो धर्मसागरः ॥ ६४ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशास० दानधर्मे उमामहेश्वरसंवादे पंचचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥ नारद उवाच ॥ एवमुक्त्वा महादेवः श्रोतुकामः स्वयंप्रभुः ॥ अनुकूलं प्रियाभार्या पार्श्वस्थां समभाषत १ ॥ महेश्वर उवाच ॥ परावरज्ञे धर्मज्ञे तपोवननिवासिनि ॥ साध्विसुभुसुकेशांते हि मवत्पर्वतात्मजे २ दक्षे शमदमोपेते निर्ममेधर्मचारिणि ॥ पृच्छामित्वां वरारोहे पृष्ठावदममेप्सितम् ३ सावित्री ब्रह्मणः साध्वी कौशिकस्य शचीसती ॥ मार्कण्डेयस्य धूमोर्णाक्रद्विर्वैश्रवणस्य च ४ करुणस्य तथा गौरीसूर्यस्य च सुवर्चला ॥ रोहिणी शशिनः साध्वी स्वाहा चैव विभावसोः ५ अदितिः कश्यपस्याथ सर्वास्ताः पतिदेवताः ॥ पृष्ठाश्चोपासिताश्चैव तास्त्वया देवि नित्यशः ६ तेन त्वां परिपृच्छामि धर्मज्ञे धर्मवादिनि ॥ स्त्रीधर्मं श्रोतुमिच्छामि त्वयोदाहृतमादितः ७ सधर्मचारिणी मे त्वंसमशीला समव्रता ॥ समानसारवीर्या च तपस्तीव्रं कृतं च ते ८ त्वया हुक्तो विशेषेण गुणवान्समविष्यति ॥ लोके चैव त्वया देवि प्रमाणत्वमुपैष्यति ९ स्त्रियश्चैव विशेषेण स्त्रीजनस्य गतिः परा ॥ गौर्या गच्छति सुश्रोणिलोकेष्वेषा गतिः सदा १० मम चार्धशरीरस्य तव चार्धेन निर्मितम् ॥ सुरकार्यकरी च त्वं लोकसंतानकारिणी ११ तव सर्वः सुविदितः स्त्रीधर्मः शाश्वतः शुभे ॥ तस्मादशेषतो ब्रूहि स्वधर्मविस्तरेण मे १२ ॥ उमोवाच ॥ भगवन् सर्वभूतेश भूतभव्यभवोत्तम ॥ त्वत्प्रभावादियं देवाकैव प्रतिभाति मे १३ इमास्तु नद्यो देवेश सर्वतीर्थोदकैर्युताः ॥ उपस्पर्शनहेतोस्त्वामुपयांतिसमीपतः १४ एताभिः सह संमन्य प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ प्रभवन्त्योऽनहंवादी सवै पुरुष उच्यते १५ स्त्रीच भूतेश स तं स्त्रियमेवानुधावति ॥ मया संमानिताश्चैव भविष्यन्ति सरिद्धराः १६ एषा सरस्वती पुण्या नदी नामुत्तमानदी ॥ प्रथमा सर्वसरितां नदी सागरगामिनी १७

एवमिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ गुणवान्रसस्त्रीधर्मः ९ गौर्यामृमौगच्छत्यनादिपरंपरपाचलति १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७

म.भा.टी.

॥१४७॥

विपाशाचवितस्ताचचंद्रभागाइरावती ॥ शतद्वेदिकासिंधुःकौशिकीगौतमीतथा १८ तथादेवनदीचेयंसर्वतीर्थाभिसंभृता ॥ गगनाद्गंगतादेवीगंगासर्वसारि
द्रा १९ इत्युक्तादेवेदेवस्यपत्नीधर्मभृतांवरा ॥ स्मितपूर्वमथाभाष्यसर्वास्ताःसरितस्तथा २० अपृच्छदेवमहिषीस्त्रीधर्मधर्मवत्सला ॥ स्त्रीधर्मकुशलास्तावे
गंगाद्याःसरितांवराः २१ ॥ उमोवाच ॥ ॥ अयंभगवताप्रोक्तःप्रश्नःस्त्रीधर्मसंश्रितः ॥ तंतुसंमंययुष्माभिर्वक्तुमिच्छामिशंकरम् २२ नचैकसाध्यं पश्यामि
विज्ञानंभुविकस्यचित् ॥ दिविवासागरगमास्तेनवोमानयाम्यहम् २३ एवंसर्वाःसरिच्छ्रेष्ठाःपृष्ठाःपुण्यतमाःशिवाः ॥ ततोदेवनदीगंगानियुक्ताप्रतिपूज्यच २४
वहीभिर्बुद्धिभिःस्फीतास्त्रीधर्मज्ञाशुचिस्मिता ॥ शैलराजसुतां देवीपुण्यापापभयापहा २५ बुद्ध्याविनयसंपन्नासर्वधर्मविशारदा ॥ सस्मितं बहुबुद्ध्याद्यागंगाव
चनमब्रवीत् २६ ॥ ॥ गंगोवाच ॥ ॥ धन्याऽस्म्यनुगृहीताऽस्मिदेविधर्मपरायणे ॥ यात्वंसर्वजगन्मान्यानदीमानयसेज्जघे २७ प्रभवन्पृच्छतेयोहिंसमा
नयतिवापुनः ॥ नूनंजनमदुष्टात्मापंडिताख्यांसगच्छति २८ ज्ञानविज्ञानसंपन्नानूहापोहविशारदान् ॥ प्रवक्तुं पृच्छतेयोऽन्यान्सवैनापदमृच्छति २९ अन्य
थावहुबुद्ध्याद्योवाक्यं वदतिसंसदि ॥ अन्यथैवहृदंवादीदुर्बलं वदतेवचः ३० दिव्यज्ञानेदिविश्रेष्ठेदिव्यपुण्यैःसहोत्थिते ॥ त्वमेवार्हसिनोदेविस्त्रीधर्मो ननुभाषितुम्
३१ ततःसाराधितादेवीगंगयावहुभिर्गुणैः ॥ प्राहसर्वमशेषेणस्त्रीधर्मसुरसुंदरी ३२ ॥ उमोवाच ॥ स्त्रीधर्मोमांप्रतियथाप्रतिभातियथाविधि ॥ तमहंकीर्तयिष्यामि
तथैवप्रश्रिताभव ३३ स्त्रीधर्मःपूर्वपुत्रायंविवाहेवंधुभिःकृतः ॥ सहधर्मचरीभर्तुर्भवत्यग्निसमीपतः ३४ सुस्वभावासुवचनासुवृत्तासुखदर्शना ॥ अनन्यचितासु
मुखीभर्तुःसाधर्मचारिणी ३५ साभवेद्धर्मपरमासाभवेद्धर्मभागिनी ॥ देववत्सततंसाध्वीयाभर्तारंप्रपश्यति ३६ शुश्रूषांपरिचारंचदेववद्याकरोतिच ॥ नान्यभावाह्य
विमनाःसुवतासुखदर्शना ३७ पुत्रवक्त्रमिवाभीक्ष्णंभर्तुर्वदनभीक्षते ॥ यासाध्वीनियताहारासाभवेद्धर्मचारिणी ३८ श्रुत्वादंपतिधर्मं वैसहधर्मकृतंशुभम् ॥ याभवेद्धर्म
परमानारीभर्तुसमव्रता ३९ देववत्सततंसाध्वीभर्तारमनुपश्यति ॥ दंपत्योरेषवैधर्मःसहधर्मकृतःशुभः ४० शुश्रूषांपरिचारंचदेवतुल्यंप्रकुर्वती ॥ वश्याभावेनसुमनाः
सुवतासुखदर्शना ॥ अनन्यचितासुमुखीभर्तुःसाधर्मचारिणी ४१ परुषाण्यपिचोक्तायादृष्टादुष्टेनचक्षुषा ॥ सुप्रसन्नमुखीभर्तुर्यानारीसापतिव्रता ४२ नचंद्रसूचीनन
रुपुंनान्नायानिरीक्षते ॥ भर्तुर्वर्जवरारोहासाभवेद्धर्मचारिणी ४३ दरिद्रं व्याधितं दीनमध्वनापरिकीर्तितम् ॥ पतिपुत्रमिवोपास्तेसानारीधर्मभागिनी ४४ यानारीप्रय
तादक्षायानारीपुत्रिणीभवेत् ॥ पतिप्रियापतिप्राणासानारीधर्मभागिनी ४५ शुश्रूषांपरिचर्याचकरोत्यविमनाःसदा ॥ सुप्रतीताविनीताचसानारीधर्मभागिनी ४६

॥१४७॥

४० वश्याभावेनमंत्रादिनावशीकरणंविना ४१ । ४२ संवत्सूक्तंरुमपियापुरुषनामत्वात्त्रिभिःक्षतेकिमुनरं पश्येतिभावः ४३ । ४४ । ४५ । ४६

४७ सुमंमृष्टयशोधिहृहा ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ लघुसत्वयाशीघ्रभयादावबोधिन्वाबुद्ध्या ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० । इति अनु. १० भारताभा. १०० चत्वारिंशदधिकशततमो

नकामेजुनभोगेपुनैश्वर्येनसुखेतथा ॥ स्पृहायस्यायथापत्यौसानारीधर्मभागिनी ४७ कृत्योत्थानरतिर्नित्यं गृहशुश्रूषणे रता ॥ सुसंमृष्टक्षयाचैवगोशकृत्कृतले
पना ४८ आग्रिकार्यपरानित्यंसदापुष्पबलिप्रदा ॥ देवतातिथिभृत्यानांनिर्वाप्यपतिनासह ४९ शेषान्नमुपभुञ्जानायथान्यायंयथाविधि ॥ तुष्टपुष्टजनानित्यं
रीधर्मेणयुज्यते ५० श्वश्रूश्चशुरयोःपादौजोषयंतीगुणान्विता ॥ मातापितृप्रशानित्ययानारीसातपोधना ५१ ब्राह्मणान्दुर्बलानाथान्दीनांधकृपणांस्तथा ॥
विभर्त्यन्नेनयानारीसापतिव्रतभागिनी ५२ व्रतंचरतियानित्यंदुश्चरंलघुसत्वया ॥ पतिचित्तापतिहितासापतिव्रतभागिनी ५३ पुण्यमेतत्तपश्चैतत्स्वर्गश्चैषसना
तनः ॥ यानारीभर्तुपरमाभवेद्धर्मव्रतासती ५४ पतिर्हिदेवोनारीणांपतिर्वधुःपतिर्गतिः ॥ पत्यासमागतिर्नास्तिदेवतंवायथापतिः ५५ पतिप्रसादःस्वर्गोवा
तुल्योनार्यानवाभवेत् ॥ अहंस्वर्गंनहीच्छेयंत्वय्यप्रतिमहेश्वरे ५६ यद्यकार्यमधर्मंवायदिवाप्राणनाशकम् ॥ पतिर्नृयादरिद्रोवाव्याधितोवाकथंचन ५७ आप
न्नोरिपुसंस्थोवाब्रह्मशापादितोपिवा ॥ आपद्धर्माननुप्रेक्ष्यतत्कार्यमविशंकया ५८ एषदेवमयाप्रोक्तःस्त्रीधर्मोवचनात्तव ॥ यात्वेवंभाविनीनारीसापतिव्रतभा
गिनी ५९ ॥ ॥ भौष्मउवाच ॥ ॥ इत्युक्तःसतुदेवेशःप्रतिपूज्यगिरेःसुताम् ॥ लोकान्विसर्जयामाससर्वैरनुचरैर्वृत्तान् ६० ततोययुर्भूतगणाःसरितश्च
यथागतम् ॥ गंधर्वाप्सरसश्चैवप्रणम्यशिरसाभवम् ॥ ६१ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिकेपर्वणि दानधर्मेऽमामहेश्वरसंवादेस्त्रीधर्म
कथनेषट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ पिनाकिन्भगनेत्रघ्नसर्वलोकनमस्कृत ॥ माहात्म्यवासुदेवस्यश्रोतुमिच्छामि
शंकर १ ॥ ॥ ईश्वरउवाच ॥ ॥ पितामहादपिवरःशाश्वतःपुरुषोदरिः ॥ कृष्णोजांबूनदाभासोव्यभ्रेसूर्यइवोदितः २ दशबाहुर्महातेजादेवतारिनिषूदनः ॥
श्रीवत्सांकोटपीकेशःसर्वदेवतपूजितः ३ ब्रह्मातस्योदरभवस्तस्याहंचशिरोभवः ॥ शिरोरुहेभ्योज्योतींषिरोमभ्यश्चसुराऽसुराः ४ ऋषयोदेहसंभूतास्तस्यलो
काश्चशाश्वताः ॥ पितामहगृहंसाक्षात्सर्वदेवगृहंचसः ५ सोऽस्याःपृथिव्याःकृत्स्नायाःस्रष्टात्रिभुवनेश्वरः ॥ संहर्ताचैवभूतानांस्थावरस्यचरस्यच ६ सहिदेववरः
साक्षादेवनाथःपरंतपः ॥ सर्वज्ञःसर्वसंश्लिष्टःसर्वगःसर्वतोमुखः ७ परमात्माहृषीकेशःसर्वव्यापीमहेश्वरः ॥ नतस्मात्परमंभूतंत्रिषुलोकेषुकिंचन ८ सनातनोवैमधुहा
गोविंदइतिविश्रुतः ॥ ससर्वान्पार्थिवान्संख्येधातयिष्यतिमानदः ९ सुरकार्यार्थमुत्पन्नोमानुषंवपुरास्थितः ॥ नहिदेवगणाःशक्तास्त्रिविक्रमाविनाकृताः १० भुवनेदेव
कार्याणिकर्तुर्नायकवार्जिताः ॥ नायकःसर्वभूतानांसर्वदेवनमस्कृतः ११ एतस्यदेवनाथस्यदेवकार्यपरस्यच ॥ ब्रह्मभूतस्यसततंब्रह्मर्षिशरणस्यच १२

८७ व्यायः॥१४७॥पिनाकिन्निति अस्मिन्नध्यायेयोहिमाद्रुमिच्छेतेतिश्लोकद्वयेनब्रह्मविष्णुकृष्णानामेकारम्बुदंशितं यत्प्रागुपदिशितं तदेवात्रोपसंहृतमिति बोध्यं १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२

ब्रह्मावसतिगर्भस्थः शरीरे सुखसंस्थितः ॥ शर्वः सुखसंश्रितश्च शरीरे सुखसंस्थितः १३ सर्वाः सुखसंश्रिताश्च शरीरे तस्य देवताः ॥ सदेवः पुंडरीकाक्षः श्रीगर्भः श्री
सहोषितः १४ शार्ङ्गचक्रायुधः खड्गीसर्वनागरिपुध्वजः ॥ उत्तमेन सशीलेन दमेन च शमेन च १५ पराक्रमेण वीर्येण वपुषा दर्शनेन च ॥ आरोहेण प्रमाणेन धैर्येणार्ज
वसंपदा १६ आनृशंस्येन रूपेण बलेन च समन्वितः ॥ अस्त्रैः समुदितः सर्वैर्दिव्यैरुत दर्शनैः १७ योगमायः सहस्राक्षो निरपायो महामनाः ॥ वीरो मित्रजनश्ला
घी ज्ञातिबंधुजनप्रियः १८ क्षमावांश्चानहंवादी ब्रह्मण्यो ब्रह्मनायकः ॥ भयहर्ता भयार्तानां मित्राणां नंदिवर्धनः १९ शरण्यः सर्वभूतानां दीनानां पालने रतः ॥ श्रु
त्वानर्थसंपन्नः सर्वभूतनमस्कृतः २० समाश्रितानां वरदः शत्रूणां मपि धर्मवित् ॥ नीतिज्ञो नीतिसंपन्नो ब्रह्मवादी जितेंद्रियः २१ भवार्थमिह देवानां बुद्ध्या परमया यु
तः ॥ प्राजापत्ये शुभे मार्गे मानवे धर्मसंस्कृते २२ समुत्पत्स्यति गोविंदो मनोर्वेशे महात्मनः ॥ अंगो नाम मनोः पुत्रोऽंतर्धर्मा ततः परः २३ अंतर्धर्मा हो विधर्मा प्र
जापतिरनिंदितः ॥ प्राचीनबर्हिर्भविता हविर्धाम्नः सुतो महान् २४ तस्य प्रचेतः प्रमुखा भविष्यति दशात्मजाः ॥ प्राचेतसस्तथा दक्षो भविते ह प्रजापतिः २५ दा
क्षायण्यास्तथाऽऽदित्यो मनुरादित्यस्तथा ॥ मनोश्च वंशज इला सुयुम्नश्च भविष्यति २६ बुधात्पुरूरवाश्चापितस्मादायुर्भविष्यति ॥ नहुषो भविता तस्माद्यया
तिस्तस्य चात्मजः २७ यदुस्तस्मान्महासत्त्वः क्रोष्टा तस्माद्भविष्यति ॥ क्रोष्टृश्चैव महापुत्रो वृजिनीवान् भविष्यति २८ वृजिनीवतश्च भविता उषंगुरपराजितः ॥
उषंगोर्भविता पुत्रः शूराश्चैत्रयस्तथा २९ तस्य त्ववरजः पुत्रः शूरो नाम भविष्यति ॥ तेषां विख्यातवीर्याणां चरित्रगुणशालिनाम् ३० यज्वानां सुविशुद्धानां वंशे
ब्राह्मणसंमते ॥ सशूरः क्षत्रियश्रेष्ठो महावीर्यो महायशः ॥ स्ववंशविस्तरकरं जनयिष्यति मानदः ३१ वसुदेव इति ख्यातं पुत्रमानकदुंदुभिम् ॥ तस्य पुत्रश्चतुर्वा
हुर्वासुदेवो भविष्यति ३२ दाता ब्राह्मणसत्कर्ता ब्रह्मभूतो द्विजप्रियः ॥ राज्ञो मागधसंरुद्धान् मोक्षयिष्यति यादवः ३३ जरासंधं तुराजानं निर्जित्य गिरिगह्वरे ॥ सर्व
पार्थिवरत्नाढ्यो भविष्यति स वीर्यवान् ३४ पृथिव्यामप्रतिहतो वीर्येण च भविष्यति ॥ विक्रमेण च संपन्नः सर्वपार्थिवपार्थिवः ३५ शूरसेनेषु भूत्वा सद्धारकायां वसन् प्रभुः ॥
पालयिष्यति गदिर्वी विजित्य नय वित्सदा ३६ तं भवंतः समासाद्य बाह्याल्यैरहणैर्वैरैः ॥ अर्चयंतु यथान्यायं ब्रह्माणमिव शाश्वतम् ३७ यो हि मां द्रष्टुमिच्छेत् ब्रह्माणं च
पितामहम् ॥ द्रष्टव्यस्तेन भगवान्वासुदेवः प्रतापवान् ३८ दृष्टे तस्मिन्नहं दृष्टो न मे त्रास्ति विचारणा ॥ पितामहो वा देवेश इति वित्तपोधनाः ३९ स यस्य पुंडरीकाक्षः
प्रीतियुक्तो भविष्यति ॥ तस्य देवगणः प्रीतो ब्रह्मपूर्वो भविष्यति ४० यश्च तं मानवलोके स श्रयिष्यति केशवम् ॥ तस्य कीर्तिर्जयश्चैव स्वर्गश्चैव भविष्यति ४१ धर्माणां
देशिकः साक्षात्स भविष्यति धर्ममाक् ॥ धर्मवाद्भिः स देवेशो नमस्कार्यः सदोद्यतैः ४२ धर्म एव परो हि स्यात्तस्मिन् धर्माचिते विभौ ॥ सहिदेवो महातेजाः प्रजाहितचिकीर्षया ४३

४३ । ४५ अर्हितः पुष्पधूपादिनाः श्रितः पूजितः वाचा च महोक्तः ४६ अर्चितः मनसा ध्यातः ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ तृणैः तालद्रुमाः ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६०

धर्मार्थपुरुषव्याघ्रक्राविकोटीः ससर्जह ॥ ताः सृष्टास्तेन विभुना पर्वते गंधमादने ४४ सनत्कुमारप्रमुखास्तिष्ठंतितपसाऽन्विताः ॥ तस्मात्सवाग्मी धर्मज्ञो नम
स्यो द्विजपुंगवाः ४५ दिवि श्रेष्ठो हिमगवान्हरिर्नारायणः प्रभुः ॥ वंदितो हि स वंदेत मानितो मानयित च ॥ अर्हितश्चाहं येन्नित्यं पूजितः प्रतिपूजयेत् ४६ दृष्टः प
श्येदहरहः संश्रितः प्रतिसंश्रयेत् ॥ अर्चितश्चाहं येन्नित्यं स देवो द्विजसत्तमाः ४७ एतत्तस्यानवद्यस्य विष्णोर्वै परमं व्रतम् ॥ आदिदेवस्य महतः सज्जनाचरिसंसदा
४८ भुवनेभ्यर्चितो नित्यं देवैरपि सनातनः ॥ अभयेनानुरूपेण युज्यंते तमनुव्रताः ४९ कर्मणामनसा वाचा स नमस्यो द्विजैः सदा ॥ यत्नवद्विरुपस्थाय द्रष्टव्यो दे
वकी सुतः ५० एष वोऽभिहितो मार्गो मया वै मुनिसत्तमाः ॥ तं दृष्ट्वा सर्वशो देवं दृष्ट्वाऽभ्युःसुरसत्तमाः ५१ महावराहं तं देवं सर्वलोकपितामहम् ॥ अहं चैव नमस्या
मि नित्यमेव जगत्पतिम् ५२ तत्र च त्रितयं दृष्टं भविष्यति न संशयः ॥ समस्ता हि वयं देवास्तस्य देहे वसामहे ५३ तस्यैवाग्रजो भ्राता सितान्द्रिनिचयप्रभः ॥
हलीवल इति ख्यातो भविष्यति धराधरः ५४ त्रिशिरास्तस्य दिव्यश्च शातकुंभमयोऽधुमः ॥ ध्वजस्तृणैर्द्रो देवस्य भविष्यति रथाश्रितः ५५ शिरोनामैर्महाभोगैः
परिकीर्णमहात्मभिः ॥ भविष्यति महाबाहोः सर्वलोकेश्वरस्य च ५६ चिंतितानि समेप्यंति शस्त्राण्यस्त्राणि चैव ह ॥ अनंतश्च स एवोक्तो भगवान्हरिरव्ययः ५७
समादिष्टश्च विबुधैर्दर्शयत्वमिति प्रभो ॥ सुपर्णो यस्य वीर्येण कश्यपस्यात्मजो बली ॥ अंतर्नैवाशकद्वष्टु देवस्य परमात्मनः ५८ स च शेषो विचरते परया वै मुदा
युतः ॥ अंतर्वसतिभोगेन परिरम्य वसुंधराम् ५९ य एव विष्णुः सोऽनंतो भगवान् वसुधाधरः ॥ योरामः सहर्षी केशो योऽच्युतः स धराधरः ६० तावुभौ पुरुषव्या
घ्रौ दिव्यौ दिव्यपराक्रमौ ॥ द्रष्टव्यौ माननीयौ च चक्रलांगलधारिणौ ६१ एष वोऽनुग्रहः प्रोक्तो मया पुण्यस्तपोधनाः ॥ यद्भवंतो यदुश्रेष्ठं पूजयेयुः प्रयत्नतः ६२
॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिकेऽदानधर्मे पुरुषमाहात्म्ये सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥ ॥ नारद उवाच ॥
अथ व्योम्नि महाच्छब्दः स विद्युस्तनयितुमान् ॥ मेघैश्च गगनं नीलं सरुद्धमभवद्भनैः १ प्रावृषीव च पर्जन्यो ववृषे निर्मलं पयः ॥ तमश्चैवाभवद्भोरं दिशश्च न च का
शिरे २ ततो देवगिरौ तस्मिन् रम्ये पुण्ये सनातने ॥ न शर्वभूतसंघं वा ददृशुर्मुनयस्तदा ३ व्यंघ्रं च गगनं सद्यः क्षणेन समपद्यत ॥ तीर्थयात्रांततो विप्राजग्मुश्चान्ये
यथागतम् ४ तदहुतमर्चित्यं च दृष्ट्वा ते विस्मिताऽभवन् ॥ शंकरस्यो मया सार्धं संवादं त्वत्कथाश्रयम् ५ स भवान्पुरुषव्याघ्रब्रह्मभूतः सनातनः ॥ यदर्थमनुशिष्टाः
स्मोगिरिपृष्ठे महात्मना ६ द्वितीयं त्वहुतामिदं त्वत्तेजःकृतमद्य वै ॥ दृष्ट्वा चाविस्मिताः कृष्णसाचनः स्मृतिरागता ७ एतत्ते देवदेवस्य माहात्म्यं कथितं प्रभो ॥ कपर्दि
नोगिरिशस्य महाबाहो जनार्दन ८ ६१ । ६२ ॥ इति अनु० नी० भा० सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥ अथ व्योम्नि कथोपसंहारार्थः स्पष्टार्थोऽध्यायः ॥ १४१ । १४२ । १४३ । १४४

विश्वंविष्णुरित्यतः प्राक्तनोद्यः स्पष्टार्थः नामगदानामवयवार्थस्तु श्रीशंकराचार्यभगवत्पादीयमाध्यादेवावगंतव्यः । शूद्रः सुखमवाप्नुयादित्यनेन शूद्रस्याप्येतज्जपेऽधिकारोऽस्ति इति दर्शितं शेषं ॥ वैशंपायन उवाच ॥ श्रुत्वा धर्मानशेषेण पावनानि च सर्वशः ॥ युधिष्ठिरः शांतनवं पुनरेवाभ्यभाषत १ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किमेकं देवतं लोके किं वाप्येकं परायणम् ॥ स्तुवंतः कंकमर्चतः प्राप्नुयुर्मानवाः शुभम् ॥ को धर्मः सर्वधर्माणां भवतः परमो मतः ॥ किं जपन्मुच्यते जंतुर्जन्मसंसारबंधनात् ३ ॥ भीष्म उवाच ॥ जगत्प्रभुं देवदेवमनंतं पुरुषोत्तमम् ॥ स्तुवन्नामसहस्रेण पुरुषः सततोत्थितः ४ तमेव चार्चयन्नित्यं भक्त्या पुरुषमव्ययम् ॥ ध्यायंस्तु वन्नमस्यंश्च यजमानस्तमेव च ५ अनादिनिधनं विष्णुं सर्वलोकमहेश्वरम् ॥ लोकाध्यक्षं स्तुवन्नित्यं सर्वदुःखातिगो भवेत् ६ ब्रह्मण्यं सर्वधर्मज्ञं लोकानां कीर्तिवर्धनम् ॥ लोकनाथं महद्भूतं सर्वभूतभवोद्भवम् ७ एष मे सर्वधर्माणां धर्मो धिक्तरमो मतः ॥ यद्भक्त्या पुंडरीकाक्षं स्तुवैरेवैश्वर्यं सदा ८ परमं यो महत्तेजः परमं यो महत्तपः ॥ परमं यो महद्ब्रह्म परमं यः परायणम् ९ पवित्राणां पवित्रं यो मंगलानां च मंगलम् ॥ दैवतं देवतानां च भूतानां योऽव्ययः पिता १० यतः सर्वाणि भूतानि भवंत्यादियुगागमे ॥ यस्मिंश्च प्रलयं यांति पुनरेव युगक्षये ११ तस्य लोकप्रधानस्य जगन्नाथस्य भूपते ॥ विष्णोर्नामसहस्रं मे शृणु पापभयास्पदम् १२ यानि नामानि गौणानि विख्यातानि महात्मनः ॥ ऋषिभिः परिगीतानि तानि वक्ष्यामि भूतये १३ ओं विश्वं विष्णुं वषट्कारो भूतभव्यभवत्प्रभुः ॥ भूतकृद्भूतभृद्भावो भूतात्मा भूतभावनः १४ पूतात्मा परमात्मा च मुक्तानां परमागतिः ॥ अव्ययः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च १५ योगो योगविदिता प्रधानपुरुषेश्वरः ॥ नारसिंहवपुः श्रीमान् केशवः पुरुषोत्तमः १६ सर्वः शर्वः शिवः स्थाणुर्भूतादिर्निधिरव्ययः ॥ संभवो भावनो भर्ता प्रभवः प्रभुरीश्वरः १७ स्वयंभूः शंभुरादित्यः पुष्कराक्षो महास्वनः ॥ अनादिनिधनो धाता विधाता धातुरुत्तमः १८ अप्रमेयो ह्यपीकेशः पद्मनाभोऽमरप्रभुः ॥ विश्वकर्मा मनुस्त्वष्टा स्थविष्ठः स्थविरो ध्रुवः १९ अग्राह्यः शाश्वतः कृष्णो लोहिताक्षः प्रतर्दनः ॥ प्रभूतस्त्रिकुब्धामपवित्रं मंगलं परम् २० ईशानः प्राणदः प्राणोज्येष्ठः श्रेष्ठः प्रजापतिः ॥ हिरण्यगर्भो भूगर्भो माधवो मधुसूदनः २१ ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः ॥ अनुत्तमो दुराधर्षः कृतज्ञः कृतिरात्मवान् २२ सुरेशः शरणं शर्म विश्वरेताः प्रजाभयः ॥ अहः संवत्सरो व्यालः प्रत्ययः सर्वदर्शनः २३ अजः सर्वेश्वरः सिद्धः सिद्धिः सर्वादि रच्युतः (१००) ॥ वृषाकपिरमेयात्मा सर्वयोगविनिःसृतः २४ वसुर्वसुमनाः सत्यः समात्मा संमितः समः ॥ अमोघः पुंडरीकाक्षो वृषकर्मा वृषाकृतिः २५ रुद्रो बहुशिरा बहुर्विश्वयोनिः शुचिश्रवाः ॥ अमृतः शाश्वतः स्थाणुर्वरारोहो महातपाः २६ सर्वगः सर्वविद्वानुर्विष्वक्सेनो जनार्दनः ॥ वेदो वेदविद व्यंगो वेदांगो वेदवित्कविः २७ लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो धर्माध्यक्षः कृताकृतः ॥ चतुरात्मा चतुर्व्यूहश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः २८ आजिष्णुर्मोजनं भोक्ता सहिष्णुर्जगदादिजः ॥ अनघो विजयोजेता विश्वयोनिः पुनर्वसुः २९

सुगमम् १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९

३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९

उपेंद्रो वामनः प्रांशुरमोघः शुचिरूर्जितः ॥ अर्तीन्द्रः संग्रहः सर्गो घृतात्मानियमो यमः ३० वेद्यो वैद्यः सदा योगी विरहामाधवो मधुः ॥ अर्तीन्द्रियो महामायो महोत्साहो महाबलः ३१ महाबुद्धिर्महावीर्यो महाशक्तिर्महाद्युतिः ॥ अनिर्देश्यवपुः श्रीमान् मेयात्मा महाद्रिष्टः ३२ महेश्वरसोमही भर्ता श्रीनिवासः सतांगतिः ॥ अनिरुद्धः सुरानंदो गोविंदो गोविदांपतिः ३३ मरीचिर्दमनो हंसः सुपर्णो भुजगोत्तमः ॥ हिरण्यनाभः सुतपाः पद्मनाभः प्रजापतिः ३४ अमृत्युः सर्वदक्सिंहः (२००) संघातासंधिमानस्थिरः ॥ अजो दुर्मर्षणः शास्ता विश्रुतात्मा सुरारिहा ३५ गुरुर्गुरुतमो धामसत्यः सत्यपराक्रमः ॥ निमिषोऽनिमिषः स्रग्वी वाचस्पतिरुदारवीः ३६ अग्रणीर्ग्रामणीः श्रीमात्र्यायोनेता समीरणः ॥ सहस्रमूर्धा विश्वात्मा सहस्राक्षः सहस्रपात् ३७ आवर्तनो निवृत्तात्मा संवृतः संप्रमर्दनः ॥ अहः संवर्तको वह्निरनिलो धरणीधरः ३८ सुप्रसादः प्रसन्नात्मा विश्वघृग्विश्वभुग्विभुः ॥ सत्कर्ता सत्कृतः साधुर्जन्हुर्नारायणो नरः ३९ असंख्येयोऽप्रमेयात्मा विशिष्टः शिष्टश्च लुचिः ॥ सिद्धार्थः सिद्धसंकल्पः सिद्धिदः सिद्धिसाधनः ४० वृषाही वृषभो विष्णुर्दृष्टपर्वो वृषोदरः ॥ वर्धनो वर्धमानश्च विविक्तः श्रुतिसागरः ४१ सुभुजो दुर्धरो वाग्मी महेंद्रो वसुदो वसुः ॥ नैकरूपो बहुरूपः शिपिविष्टः प्रकाशनः ४२ ओजस्तेजोऽधुतिधरः प्रकाशात्मा प्रतापनः ॥ ऋद्धः स्पष्टाक्षरो मंत्रश्चंद्रांशुर्भास्वरद्युतिः ४३ अमृतांशुर्द्रवो भानुः शशविंदुः सुरेश्वरः ॥ औषधं जगतः सेतुः सत्यधर्मपराक्रमः ४४ भूतभव्यभवन्नाथः पवनः पावनोऽनलः ॥ कामहाकामकृत्कांतः कामः कामप्रदः प्रभुः ४५ युगादिह (३००) युगावर्तनैकमायो महाशनः ॥ अद्वयोऽव्यक्तरूपश्च सहस्रजिदं न तजित ४६ इष्टो विशिष्टः शिष्टेष्टः शिखंडी नहुषो वृषः ॥ क्रोधहाक्रोधकृत्कर्ता विश्वबाहुर्महीधरः ४७ अच्युतः प्रथितः प्राणः प्राणदो वासवानुजः ॥ अपां निधिरधिष्ठानमप्रमत्तः प्रतिष्ठितः ४८ स्कंदः स्कंदघरो धुर्यो वरदो वायुवाहनः ॥ वासुदेवो बहुद्रानुरादिदेवः पुरंदरः ४९ अशोकस्तारणस्तारः शूरः शौरिर्जनेश्वरः ॥ अनुकूलः शतावर्तः पद्मीपद्मानिभक्षणः ५० पद्मनाभोऽरविदाक्षः पद्मगर्भः शरीरभृत् ॥ महर्षिर्ऋद्धो वृद्धात्मा महाक्षो गुरुध्वजः ५१ अतुलः शरभो भीमः समयज्ञो हविर्हरिः ॥ सर्वलक्षणलक्षण्योलक्ष्मीवान्समितिजयः ५२ विक्षरो रोहितो मार्गो हेतुर्दामोदरः सहः ॥ महीधरो महाभागो वेगवानमिताशनः ५३ उद्धवः क्षोभणो देवः श्रीगर्भः परमेश्वरः ॥ करणं कारणं कर्ता विकर्ता गहनो गृहः ५४ व्यवसायो व्यवस्थानः संस्थानः स्थानदो ध्रुवः ॥ परिधिः परमस्पष्टस्तुष्टः पुष्टः शुभेक्षणः ५५ रामो विरामो विरजो मार्गे नियोनयोऽनयः (४००) ॥ वीरः शक्तिमतां श्रेष्ठो धर्मो धर्मविदुत्तमः ५६ वैकुण्ठः पुरुषः प्राणः प्राणदः प्रणवः पृथुः ॥ हिरण्यगर्भः शत्रुघ्नो व्याप्तो वायुरधोक्षजः ५७ ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः ॥ उग्रः संवत्सरो दक्षो विश्रामो विश्वदक्षिणः ५८ विस्तारः स्थावरः स्थाणुः प्रमाणं बीजमव्ययम् ॥ अर्थोऽनर्थो महाकोशो महाभोगो महाधनः ५९

अनिर्विण्णः स्थविष्ठो मूर्धर्मयूपो महामखः ॥ नक्षत्रनेमिर्नक्षत्रीक्षमः क्षामः समीहनः ६० यज्ञइज्योमहेज्यश्चक्रुः सत्रं सतांगतिः ॥ सर्वदशीं विमुक्तात्मा सर्वज्ञो ज्ञान
मुत्तमम् ६१ सुव्रतः सुमुखः सूक्ष्मः सुघोषः सुखदः सुहृत् ॥ मनोहरो जितकोधो वीरबाहुर्विदारणः ६२ स्वापन्नः स्ववशो व्यापी नैकात्मानैककर्मकृत् ॥ वत्सरो वत्स
लो वत्सीरत्नगर्भो धनेश्वरः ६३ धर्मगुणधर्मकृद् धर्मासदसत्क्षरमक्षरम् ॥ अविज्ञाता सहस्रांशुर्विधाता कृतलक्षणः ६४ गभस्तिनेमिः सत्वस्थः सिंहो भूतमहेश्वरः ॥
आदिदेवो महदेवो देवेशो देवभृद्गुरुः ६५ उत्तरो गोपतिर्गोसाज्ञानगम्यः पुरातनः ॥ शरीरभूतभृद्भोक्ता (६००) कर्पाद्रो मूरिदक्षिणः ६६ सोमपोऽष्ट
तपः सोमः पुरुजित्पुरुसत्तमः ॥ विनयोजयः सत्यसंबो दाशार्हः सात्वतापतिः ६७ जीवो विनयिता साक्षी मुकुंदोऽमितविक्रमः ॥ अंभो निधिरनंतात्मा महोदधिशयो
तकः ६८ अजो महार्हः स्वाभाव्यो जिता मित्रः प्रमोदनः ॥ आनंदो नंदनो नंदः सत्यधर्माभिर्विक्रमः ६९ महर्षिः कपिलाचार्यः कृतज्ञो मेदिनीपतिः ॥ त्रिपदस्त्रिद
शाध्यक्षो महारंगः कृतांतकृत् ७० महावराहो गोविंदः सुषेणः कनकांगदी ॥ गुह्योगभीरोगहनो गुप्तश्चक्रगदाधरः ७१ वेधाः स्वांगोजितः कृष्णो दृढः संकर्षणो
ऽच्युतः ॥ वरुणो वारुणो वृक्षः पुष्कराक्षो महामनाः ७२ भगवान् भगहनंदो विनमाली हलायुधः ॥ आदित्यो ज्योतिरादित्यः सहिष्णुर्गति सत्तमः ७३ सुधन्वा खं
डपरशुर्दारुणो द्रविणप्रदः ॥ दिवस्पृक् सर्वदृग् व्यासो वाचस्पतिरयोनिजः ७४ त्रिसामा सामगः सामनिर्वाणं भेषजं भिषक् ॥ संन्यासकृच्छ्रमः शांतो निष्ठाशांतिः
परायणम् ७५ शुभांगः शांतिदः स्रष्टा कुमुदः कुवलेशयः ॥ गोहितो गोपतिर्गोसावृषभाक्षो वृषप्रियः ७६ अनिवर्तनिवृत्तात्मा संक्षेप्ताक्षे मकृच्छिवः (६००)
॥ श्रीवत्सवक्षाः श्रीवासः श्रीपतिः श्रीमतावरः ७७ श्रीदः श्रीशः श्रीनिवासः श्रीनिधिः श्रीविभावनः ॥ श्रीधरः श्रीकरः श्रेयः श्रीमोल्लोकत्रयाश्रयः ७८ स्वक्षः स्वंगः शताचं
दोनं दिज्योतिर्गणेश्वरः ॥ विजितात्मा विधेयात्मा सत्कीर्तिश्छिन्नसंशयः ७९ उदीर्णः सर्वतश्चक्षुरनीशः शाश्वतः स्थिरः ॥ भूशयो भूषणो भूतिविशोकः शोकनाशनः
८० अर्चिष्मानर्चितः कुंभो विशुद्धात्मा विशोधनः ॥ अनिरुद्धोऽप्रतिरथः प्रद्युम्नोऽमितविक्रमः ८१ कालनेमिनिहावीरः शौरिः शूरजनेश्वरः ॥ त्रिलोकात्मा त्रिलो
केशः केशवः केशिहाहरिः ८२ कामदेवः कामपालः कामीकांतः कृतांगमः ॥ अनिर्देश्यवपुर्विष्णुर्वीरोऽनंतो धनंजयः ८३ ब्रह्मण्यो ब्रह्मकृद् ब्रह्मा ब्रह्मब्रह्मविधनः ॥ ब्रह्म
विद्राहणो ब्रह्मी ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रियः ८४ महाक्रमो महाकर्मा महातेजामहोरगः ॥ महाकृतुर्मायज्वा महायज्ञो महाहविः ८५ स्तव्यः स्तवप्रियः स्तोत्रं स्तुतिस्तो
तारणप्रियः ॥ पूर्णः पूरयिता पुण्यः पुण्यकीर्तिरनामयः ८६ मनोजवस्तीर्थकरो वसुरेतावसुप्रदः ॥ वसुप्रदो वासुदेवो वसुर्वसुमनाहविः ८७ सद्रतिः सत्कृतिः
(७००) सत्तासद्भूतिः सत्परायणः ॥ शूरसेनो यदश्रेष्ठः सन्निवासः सुयामुनः ८८

८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० । १०१ । १०२ । १०३ । १०४ । १०५ । १०६ । १०७ । १०८ । १०९ । ११० । १११ । ११२ । ११३ । ११४ । ११५ । ११६ । ११७ । ११८

भूतावासो वासुदेवः सर्वासु निलयोऽनलः ॥ दर्पहादर्पदो हतो दुर्धरो थापराजितः ८९ विश्वमूर्तिर्महामूर्तिर्दीप्तमूर्तिरमूर्तिमान् ॥ अनेकमूर्तिरव्यक्तः शतमूर्तिः श
ताननः ९० एकोनैकः सवः कः कियत्तत्पदमनुत्तमम् ॥ लोकवंधुर्लोकनाथो माधवो भक्तवत्सलः ९१ सुवर्णवर्णो हिमांगो वरांगश्चंदनांगदी ॥ वीरहाविषमः शून्यो वृ
ताशीरचलश्चलः ९२ अमानीमानो मान्यो लोकस्वामी त्रिलोकभृक् ॥ सुमेधामेधजोधन्यः सत्यमेधाधराधरः ९३ तेजोवृषो युतिधरः सर्वशस्त्रभृतावरः ॥ प्रग्र
हो निग्रहो व्यग्रो नैकशृंगो गदाग्रजः ९४ चतुर्भुक्तिश्चतुर्बाहुश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः ॥ चतुरात्मा चतुर्भावश्चतुर्वेदविदेकपात् ९५ समावर्तो निवृत्तात्मा दुर्जयो दुरति
क्रमः ॥ दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावासो दुरारिहा ९६ शुभांगो लोकसारंगः सुतंतुस्तंतुवर्धनः ॥ इंद्रकर्मा महाकर्मा कृतकर्मा कृतांगमः ९७ उद्भवः सुंदरः सुंदोरत्ननाभः
सुलोचनः ॥ अर्को वाजसनः शृंगी जयंतः सर्वविजयी ९८ सुवर्णविंदुर (८००) क्षोभ्यः सर्ववागीश्वरेश्वरः ॥ महाहदो महागर्तो महाभूतो महानिधिः ९९ कुमुदः कुं
दरः कुंदः पर्जन्यः पावनोऽनिलः ॥ अमृताशोऽमृतवपुः सर्वज्ञः सर्वतो मुखः १०० सुलभः सुव्रतः सिद्धः शत्रुजिच्छत्रुतापनः ॥ न्यग्रोधो दुंदुवरो श्वत्थश्चाणूराध्रानिषू
दनः १ सहस्रार्चिः सप्तजिह्वः सप्तैधाः सप्तवाहनः ॥ अमूर्तिरनघोऽर्चित्यो भयकृद्भयनाशनः २ अणुर्बृहत्कृशः स्थूलो गुणभृन्निर्गुणो महान् ॥ अष्टतः स्वष्टतः स्वा
स्यः प्राग्वंशो वंशवर्धनः ३ भारभृत्कथितो योगी योगीशः सर्वकामदः ॥ आश्रमः श्रमणः क्षामः सुपर्णो वायुवाहनः ४ धनुर्धरो धनुर्वेदो दंडो दमयिता दमः ॥ अपरा
जितः सर्वसहो नियंतानियमो यमः ५ सत्ववान् सात्विकः सत्यः सत्यधर्मपरायणः ॥ अभिप्रायः प्रियाहोर्हिः प्रियकृत्प्रीतिवर्धनः ६ विहाय सगतिज्योतिः सुरुचिर्दुत
शुग्निभुः ॥ रविर्विरोचनः सूर्यः सवितारविलोचनः ७ अनंतो हुतभुग्भोक्ता सुखदो नैकदोग्रजः ॥ अनिर्विण्णः स दामर्पी लोकाधिष्ठानमद्भुतः ८ सनात्सना
तनतमः कपिलः कपिरव्ययः (९००) ॥ स्वास्तिदः स्वस्ति कृत्स्वस्ति स्वस्ति भुक् स्वस्ति दक्षिणः ९ अरौद्रः कुंडलीचक्री विक्रम्यूर्जितशासनः ॥ शब्दातिगः
शब्दसहः शिशिरः शर्वरीकरः ११० अकूरः पेशलो दक्षो दक्षिणः क्षमिणां वरः ॥ विद्वत्तमो वीतभयः पुण्यश्रवणकीर्तनः ११ उत्तारणो दुष्कृतिहा पुण्यो दुःस्वप्न
नाशनः ॥ वीरहारक्षणः संतो जीवनः पर्यवस्थितः १२ अनंतरूपोऽनंत श्रीर्जितमन्युर्भयापहः ॥ चतुरस्रोगभीरात्मा विदिशो व्यादिशो दिशः १३ अ
नादिर्भूर्भुवोलक्ष्मीः सुवीरो रुचिरांगदः ॥ जननोजनजन्मादिर्भीमो भीमपराक्रमः १४ आधारनिलयो धाता पुष्पहासः प्रजागरः ॥ ऊर्ध्वगः सत्पथाचारः प्राणदः
प्रणवः पणः १५ प्रमाणं प्राणनिलयः प्राणभृत्प्राणजीवनः ॥ तत्त्वं तत्स्वविदेकात्मा जन्ममृत्युजरातिगः १६ भूर्भुवः स्वस्त रुस्तारः सपिता प्रपिता महः ॥
यज्ञो यज्ञपतिर्यज्ञाय ज्ञांगो यज्ञशहनः १७ यज्ञभृद्यज्ञकृद्यज्ञी यज्ञभुग् यज्ञसाधनः ॥ यज्ञांतकृद्यज्ञगुह्यमन्त्रमन्त्रादप्येव च ११८

आत्मयोनिःस्वयंजातोवैखानःसामगायनः ॥ देवकीनंदनःस्रष्टाक्षितीशःपापनाशनः ११९ शंखभृन्नंदकीचक्रोशाङ्गेधन्वागदाधरः ॥ रथांगपाणिरक्षोभ्यःसर्व
प्रहरणायुधः ॥ सर्वप्रहरणायुधोऽनमइति १२० ॥ १२० इतीदंकीर्तनीयस्यकेशवस्यमहात्मनः ॥ नाम्नांसहस्रदिव्यानामशेषेणप्रकीर्तितम् २१ यइदं
श्रुणुयान्नित्यंयथापिपारिर्कीर्तयेत् ॥ नाशुभंप्राप्तुयात्किंचित्सोमुत्रेहचमानवः २२ वेदांतगोब्राह्मणःस्यात्क्षत्रियोविजयीभवेत् ॥ वैश्याधनसमृद्धःस्याच्छूद्रःसु
खमवाप्नुयात् २३ धर्मार्थीप्राप्तुयाद्धर्ममर्थार्थीचार्थमाप्नुयात् ॥ कामानवाप्नुयात्कामीप्रजार्थीप्राप्तुयात्प्रजाम् २४ भक्तिमान्यःसदोत्थायशुचिस्तद्व्रतमानसः ॥
सहस्रंवासुदेवस्यनाम्नामेतत्प्रकीर्तयेत् २५ यशःप्राप्नोतिविपुलंज्ञातिप्राधान्यमेव ॥ अचलाश्रियमाप्नोतिश्रेयःप्राप्नोत्यनुत्तमम् २६ नभयंकाचिदाप्नोतिवीर्यं
तेजश्चविंदति ॥ भवत्यरोगोद्युतिमान्बलरूपगुणान्वितः २७ रोगांतोमुच्यतेरोगाद्बद्धोमुच्येतबंधनात् ॥ भयान्मुच्येतभीतस्तुमुच्येतापन्न आपदः २८ दुर्गा
प्यतितरत्याशुपुरुषःपुरुषोत्तमम् ॥ स्तुवन्नामसहस्रेणानित्यंभक्तिसमन्वितः २९ वासुदेवाश्रयोमर्त्योवासुदेवपरायणः ॥ सर्वपापविशुद्धात्मायातिब्रह्मपनात्
नम् १३० नवासुदेवभक्तानामशुभंविद्यतेकचित् ॥ जन्ममृत्युजराव्याधिभयंनैवोपजायते ३१ इमंस्तवमधीयानःश्रद्धाभक्तिसमन्वितः ॥ युज्येतात्मसुख
क्षांतिश्रीघातिसृष्टिकीर्तिभिः ३२ नक्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभामतिः ॥ भवंति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे ३३ द्यौःसचंद्रार्कनक्षत्राखंदिशोभूर्महो
दधिः ॥ वासुदेवस्यवीर्येणविष्टतानिमहात्मनः ३४ ससुरासुरगंधर्वसयक्षोरगराक्षसम् ॥ जगद्देशवर्ततेदंलक्षणस्यसचराचरम् ३५ इंद्रियाणिमनोबुद्धिःस
त्वंतेजोबलंघृतिः ॥ वासुदेवात्मकान्याहुःक्षेत्रक्षेत्रज्ञएवच ३६ सर्वांगमानामाचारःप्रथमंपरिकल्प्यते ॥ आचारःप्रथमोधर्मोधर्मस्यप्रभुरच्युतः ३७ ऋषयः
पितरोदेवामहाभूतानिधातवः ॥ जंगमाजंगमंचेदंजगन्नारायणोद्भवम् ३८ योगोज्ञानंतथासांख्यंविद्याःशिल्पादिकर्मच ॥ वेदाःशास्त्राणिविज्ञानमेतत्सर्वजना
र्दनात् ३९ एकोविष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकशः ॥ त्रीनलोकान्व्याप्यभूतात्माभुंक्तेविश्वभुगव्ययः १४० इमंस्तवंभगवतोविष्णोर्व्यासेनकीर्तितम् ॥ प
ठेद्यइच्छेत्पुरुषःश्रेयःप्राप्तुंमुखानिच १४१ विश्वेश्वरमजदेवंजगतःप्रभवाप्ययम् ॥ भर्जतिपुष्कराक्षंनतेयांतिपराभवम् १४२ ॥ इति श्रीम० शतसाहस्र्यां
संहितायां वैयासक्यां अनुशासनपर्वणि अनुशास० दानधर्मे विष्णुसहस्रनामकथने एकोनपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥
पितामहमहाप्राज्ञसर्वशास्त्रविशारद ॥ किंजप्यंजपतो नित्यं भवेद्धर्मफलं महत् १ प्रस्थाने वा प्रवेशे वा प्रवृत्ते वाऽपि कर्मणि ॥ दैवे वा श्राद्धकाले वा किंजप्यं कर्मसाध
नम् २ शांतिकं पौष्टिकं रक्षाशत्रुघ्नं भयनाशकम् ॥ जप्यं यद्ब्रह्म समितं तद्ब्रह्म वा नक्तुमर्हति ३

अध्यायः ॥ १४९ ॥ पितामहेति १ । २ । ३

विहितमिष्टसिद्धयर्थजपम् ४ । ५ । ६ । ७ । ८ आद्विक्रमहरहः कर्तव्यं ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ संज्ञायाः अश्वारूपापाः ना

॥ भीष्म उवाच ॥ व्यासप्रोक्तमिमं मंत्रं शृणुष्वैकमना नृप ॥ सावित्र्या विहितं दिव्यं सद्यः पापविमोचनम् ४ शृणु मंत्रविधिं कृत्स्नं प्रोच्यमानं मयाऽनघ ॥ यं श्रुत्वा पां
डवश्रेष्ठ सर्वपापैः प्रमुच्यते ५ रात्रावहनिधर्मज्ञ जपन् पापैर्न लिप्यते ॥ तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकमना नृप ६ आयुष्मान् भवते चैव यं श्रुत्वा पार्थिवात्मज ॥ पुरुष
स्तु सुसिद्धार्थः प्रेत्य चेह च मोदते ७ सेवितं सततं राजन् पुरारारजपि सत्तमैः ॥ क्षत्रधर्मपरैर्नित्यं सत्यव्रतपरायणैः ८ इदमाह्निकमव्यग्रं कुर्वद्भिर्नियतैः सदा ॥ नृपैर्भरत
शार्ङ्गलप्राप्यते श्रीरनुत्तमा ९ नमो वसिष्ठाय महाव्रताय पराशरं वेदनिधिं नमस्ये ॥ नमोस्त्वनंताय महोरगाय नमोऽस्तु सिद्धेभ्य इहाक्षयेभ्यः १० नमोऽस्तु विष्णवे परमं
परेषां देवेषु देवं रदं वराणाम् ॥ सहस्रशीर्षाय नमः शिवाय सहस्रनामाय जनार्दनाय ११ अजैकपादहिर्बुध्नयः पिनाकीचापराजितः ॥ ऋतश्च पितृरूपश्च त्र्यंबकश्च महेश्वरः १२ वृषाकपिश्च शंभुश्च हवनोऽथेश्वरस्तथा ॥ एकादशैते प्रथितारुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः १३ शतमेतत्समाप्नातं शतरुद्रे महात्मनाम् ॥ अंशो भगश्च मित्रश्च वरुणश्च जलेश्वरः १४ तथा धातार्यमाचैव जयंतो भास्करस्तथा ॥ त्वष्टा पूषा तथैव द्रोणादशो विष्णुरुच्यते १५ इत्येते द्वादशादित्याः काश्यपेया इति श्रुतिः ॥ धरो ध्रुवश्च सोमश्च सावित्रोऽथानिलोऽनलः १६ प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ नासत्यश्चापि दसश्च स्मृतौ द्वावश्विनावपि १७ मार्तंडस्यात्मजावेतौ संज्ञानासाविनिर्गतौ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि लोकानां कर्मसाक्षिणः १८ अपि यज्ञस्य वेतारो दत्तस्य सुकृतस्य च ॥ अदृश्याः सर्वभूतेषु पश्यंति त्रिदशेश्वराः १९ शुभाशुभानि कर्माणि मृत्युः कालश्च सर्वशः ॥ विश्वे देवाः पितृगणामूर्तिमंतस्तपोधनाः २० मुनयश्चैव सिद्धाश्च तपोमोक्षपरायणाः ॥ शुचिस्मिताः कीर्तयतां प्रयच्छंति शुभं नृणाम् २१ प्रजापतिरुताने तान् लोकान् दिव्येन तेजसा ॥ वसंतिसर्वलोकेषु प्रयताः सर्वकर्मसु २२ प्राणानामीश्वराने तान् कीर्तयन् प्रयतो नरः ॥ धर्मार्थकामैर्विपुलैर्युज्यते सहानित्यशः २३ लोकांश्चलभते पुण्यान् विश्वेश्वरकृताब्जुभान् ॥ एते देवास्त्रयस्त्रिंशत्सर्वभूतगणेश्वराः २४ नंदीश्वरो महाकायो ग्रामणी वृषभध्वजः ॥ ईश्वराः सर्वलोकानां गणेश्वरविनायकाः २५ सौम्यारौद्रागणाश्चैव योगभूतगणास्तथा ॥ ज्योतीषि सरितो व्योमसु पर्णः पतंगेश्वरः २६ पृथिव्यांतपसा सिद्धाः स्थावराश्च चराश्च ह ॥ हिमवान् गिरयः सर्वे च त्वारश्च महार्णवाः २७ भवस्यानुचराश्चैव हरतुल्यपराक्रमाः ॥ विष्णुर्देवोऽथ जिष्णुश्च स्कंदश्चां विक्रया सह २८ कीर्तयन् प्रयतः सर्वान्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मानवान् नृपि सत्तमान् २९ यवकीर्तश्चैवैभ्यश्च अर्वावसुपरावसू ॥ औशिजश्चैव कक्षीवान् बलश्चांगिरसः सुतः ३० ऋषिर्मेधातिथेः पुत्रः कण्वो बर्हिषदस्तथा ॥ ब्रह्मतेजोमयाः सर्वे कीर्तिता लोकभावनाः ३१ लभंते हि शुभं सर्वे रुद्रानलवसुप्रभाः ॥ शुषिकृत्वा शुभं कर्म मोदंते दिवि देवतैः ३२

सातः नासिकायाः सकाशाद्विनिर्गतौ १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२

३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२

महेन्द्रगुरुः सप्तप्राचीं वैदिशमाश्रिताः ॥ प्रयतः कीर्तयेदतान् शकल्लोके महीयते ३३ उन्मुचुः प्रमुचुश्चैव स्वस्त्यात्रेयश्च वीर्यवान् ॥ दृढव्यश्चोर्ध्वबाहुश्च तृणसोमां
गिरास्तथा ३४ मित्रावरुणयोः पुत्रस्तथाऽगस्त्यः प्रतापवान् ॥ धर्मराजत्विजः सप्तदक्षिणां दिशमाश्रिताः ३५ दृढेयुश्च ऋतेयुश्च परिव्याधश्च कीर्तिमान् ॥ एकं
तश्च द्वितश्च त्रितश्च आदित्यसन्निभाः ३६ अत्रेः पुत्रश्च धर्मात्मा ऋषिः सारस्वतस्तथा ॥ वरुणस्यात्विजः सप्तपश्चिमां दिशमाश्रिताः ३७ अत्रिर्वसिष्ठो भगवान्क
श्यपश्च महानृषिः ॥ गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ३८ ऋचीकतनयश्चो गोजमदाग्निः प्रतापवान् ॥ धनेश्वरस्य गुरुवः सप्तैते उत्तराश्रिताः ३९ अप
रे मुनयः सप्तदिक्षु सर्वास्वधिष्ठिताः ॥ कीर्तिस्वस्तिकरानृणां कीर्तिता लोकभावाः ४० धर्मः कामश्च कालश्च सुर्वसुकिरेव च ॥ अनंतः कपिलश्चैव सप्तैते धरणी
धराः ४१ रामो व्यासस्तथा द्रौणिरश्च तथा माचलो मशः ॥ इत्येते मुनयो दिव्या एकैकः सप्तमस्य ४२ शांतिस्वस्तिकरालोके दिशां पालाः प्रकीर्तिताः ॥ यस्यां य
स्यां दिशि ह्येते तन्मुखः शरणं व्रजेत् ४३ स्रष्टारः सर्वभूतानां कीर्तिता लोकपावनाः ॥ संवर्तो मेरुसावर्णो मार्कंडेयश्च धार्मिकः ४४ सांख्ययोगौ नारदश्च दुर्वासाश्च म
हानृषिः ॥ अत्यंततपसो दांतास्त्रिपुल्लोकेषु विश्रुताः ४५ अपरे रुद्रसंकाशाः कीर्तिता ब्रह्मलौकिकाः ॥ अपुत्रोलभते पुत्रं दारिद्र्योलभते धनम् ४६ तथा धर्मार्थकामे
षु सिद्धिचलमते नरः ॥ पृथुर्वै न्यं नृपवरं पृथ्वीयस्याभवत्सुता ४७ प्रजापतिं सार्वभौमं कीर्तयेद्दुःसुधाधिपम् ॥ आदित्यवंशप्रभवं महेन्द्रसमविक्रमम् ४८ पुरूर
वसमैलं च त्रिपुल्लोकेषु विश्रुतम् ॥ बुधस्य दयितं पुत्रं कीर्तयेद्दुःसुधाधिपम् ४९ त्रिलोकविश्रुतं वीरं भरतं च प्रकीर्तयेत् ॥ गवामयेन यज्ञेन येनेष्टवैरुते युगे ५० रंति
देवं महादेवं कीर्तयेत्परमद्युतिम् ॥ विश्वजित्तपसोपेतं लक्ष्म्यं लोकपूजितम् ५१ तथा श्वेतं च राजर्षिं कीर्तयेत्परमद्युतिम् ॥ सगरस्यात्मजा येन ग्लावितास्तारि
तास्तथा ५२ हुताशनसमाने तान् महाहृत्पातमहौजसः ॥ उग्रकायान् महासत्वान् कीर्तयेत्कीर्तिवर्धनान् ५३ देवानृषिगणांश्चैव नृपांश्च जगतीश्वरान् ॥ सांख्ययोगं
च परमं हव्यं कव्यं तथैव च ५४ कीर्तितं परमं ब्रह्म सर्वश्रुतिपरायणम् ॥ मंगल्यं सर्वभूतानां पवित्रं बहुकीर्तितम् ५५ व्याधिप्रशमनं श्रेष्ठं पौष्टिकं सर्वकर्मणाम् ॥ प्रय
तः कीर्तयेच्चैतान् कल्यंसायं च भारत ५६ एते वै यांति वर्षं तिमांति वांति सृजंति च ॥ एते विनायकाः श्रेष्ठा वक्षाः क्षांता जितेन्द्रियाः ५७ नराणामशुभं सर्वं व्यपोहंति प्रकी
र्तिताः ॥ साक्षिभूता महात्मानः पापस्य सुकृतस्य च ५८ एतान् चैकल्यमुत्थाय कीर्तयन् शुभमश्नुते ॥ नाग्निचौरभयं तस्य न मार्गं प्रतिरोधनम् ५९ एतान् की
र्तयतां नित्यं दुःस्वप्नो नश्यते नृणाम् ॥ मुच्यते सर्वपापेभ्यः स्वस्ति मांश्च गृहान्न व्रजेत् ६० दीक्षाकालेषु सर्वेषु यः पठेन्नियतो द्विजः ॥ न्यायवानात्मनि रतः क्षांतो
दांतोऽनसूयकः ६१ रोगातो व्याधियुक्तो वा प्रहृष्टपापात्प्रमुच्यते ॥ वास्तुमध्ये तु पठतः कुले स्वस्त्ययनं भवेत् ६२

६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२ ॥ इति अनुशासन० नी० भा० पंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

क्षेत्रमध्ये तु पठतः सर्वस्य प्ररोहति ॥ गच्छतः क्षेममध्वानं ग्रामांतरगतः पठन् ६३ आत्मनश्च सुतानां च दाराणां च धनस्य च ॥ बीजानामोषधीनां च रक्षामेतां
प्रयोजयेत् ६४ एतान् संग्रामकालेषु पठतः क्षत्रियस्य तु ॥ व्रजंति रिपवो नाशं क्षेमं च परिवर्तते ६५ एतान् देवे च पित्र्ये च पठतः पुरुषस्य हि ॥ भुंजते पितरः क
व्यं हव्यं च त्रिदिवौकसः ६६ नव्या विश्वापदभयं न द्विपात्रहितस्कारात् ॥ कश्मलं लुपुतां याति पाप्मना च प्रमुच्यते ६७ यानपात्रे च याने च प्रवासे राजवेदमनि ॥
परांसिद्धिमवाप्नोति सावित्री हुतमां पठन् ६८ न च राजभयं तेषां न पिशाचान्नराक्षसात् ॥ नाशं बुधवन्व्यालाद्भयं तस्योपजायते ६९ चतुर्णामपि वर्णानामाश्च
मस्य विशेषतः ॥ करोति स तं शांतिं सावित्री हुतमां पठन् ७० नाग्निर्दहति काष्ठानि सावित्री यत्र पठ्यते ॥ न तत्र बालो म्रियते न च तिष्ठति पन्नगाः ७१ न तेषां विद्य
ते दुःखं गच्छंति परमां गतिम् ॥ येशृण्वंति महद्ब्रह्म सावित्री गुणकीर्तनम् ७२ गर्वामध्ये तु पठतो गावोऽस्य बहू वत्सलाः ॥ प्रस्थाने वा प्रवासे वा सर्वावस्थां गतः प
ठेत् ७३ जपतां जुहतां चैव नित्यं च प्रयतात्मनाम् ॥ ऋषीणां परमं जप्यं गुह्यमेतन्नराधिप ७४ याथातथ्येन सिद्धस्य इति हासं पुरातनम् ॥ पराशरमतं दिव्यं शक्रा
यकथितं पुरा ७५ तदेतत्ते समाख्यातं तथ्यं ब्रह्मसनातनम् ॥ हृदयं सर्वभूतानां श्रुतिरेषा सनातनी ७६ सोमादित्यान्वयाः सर्वे राधवाः कुरवस्तथा ॥ पठंति शुच
योनित्यं सावित्री प्राणिनां गतिम् ७७ अभ्यासेनित्यं देवानां सप्तर्षीणां ध्रुवस्य च ॥ मोक्षं सर्वं कृच्छ्राणां मोचयत्यशुभात्सदा ७८ वृद्धैः काश्यपगौतमप्रभृतिभिर्भृ
ग्वंगिरोज्यादिभिः शुक्रागस्त्यबृहस्पतिप्रभृतिभिर्ब्रह्मर्षिभिः सेवितम् ॥ भारद्वाजमतं ऋचीकतनयैः प्राप्तं वसिष्ठात्पुनः सावित्रीमाधिगम्य शक्रवसुभिः कृत्स्नाजितादा
नवाः ७९ योगोऽतं कनकशृंगमयं ददाति विप्राय वेदाविदुषे च बहुश्रुताय ॥ दिव्यां च भारत कथां कथयेच्चानित्यं तुल्यं फलं भवति तस्य च तस्य चैव ८० धर्मो विवर्ध
ति भृगोः परिकीर्तनेन वीर्यं विवर्धति वासिष्ठनमो न तेन ॥ संग्रामजिद्रवति चैव रघुं न मस्य न स्यादश्विनौ च परिकीर्तयतो न रोगः ८१ एषा ते कथिताराजन्सावित्री ब्र
ह्मशाश्वती ॥ विवशुरसियच्चान्यत्तेव क्ष्यामि भारत ८२ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मे सावित्रीव्रतोपाख्याने पंचाशदधि
कशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ केपूज्याः केन मस्कार्याः कथं वर्तते तेषु च ॥ किमाचारः कीदृशेषु पितामह न रिष्यते १ ॥ भीष्म उवाच ॥
ब्राह्मणानां परिभवः सादयेदपि देवताः ॥ ब्राह्मणां स्तुनमस्कृत्य युधिष्ठिर न रिष्यते २ ते पूज्यास्तेन मस्कार्या वर्तन्ते तास्तेषु पुत्रवत् ॥ ते हिलोकानि मान्सर्वांश्चारयं
ति मनीषिणः ३ ब्राह्मणाः सर्वलोकानां महान्तो धर्मसेतवः ॥ धनत्यागाभिरामाश्च वाक्संयमरताश्च ये ४ रमणीयाश्च भूतानां निधानं च घृतव्रताः ॥ प्रणेतारश्च लो
कानां शास्त्राणां च यशस्विनः ५ तपोयेषां धनं नित्यं वाक्त्रैवाविपुलं बलम् ॥ प्रभवश्चैव धर्माणां धर्मज्ञाः सूक्ष्मदर्शिनः ६

७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३॥ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे एकपञ्चाशदधिकशत

धर्मकामाः स्थिता धर्मे सुकृतैर्वर्मसेतवः ॥ यान्समाश्रित्य जीवन्ति प्रजाः सर्वाश्चतुर्विधाः ७ पन्थानः सर्वनेतारो यज्ञवाहाः सनातनाः ॥ पितृपैतामही गुर्वीमुद्रहन्ति धुरं
सदा ८ धुरियेनावसीदन्ति विषये सद्रवा इव ॥ पितृदेवातिथिमुखा हव्यकव्याग्रभोजिनः ९ भोजनादेव लोकां स्त्रीस्त्रायन्ते महतोभयात् ॥ दीपः सर्वस्य लोकस्य चक्षुश्च
क्षुष्मतामपि १० सर्वशिक्षाः श्रुतिधनानि पुणामोक्षदर्शिनः ॥ गतिज्ञाः सर्वभूतानामध्यात्मगतिचिन्तकाः ११ आदिमध्यावसानानां ज्ञातारश्छिन्नसंशयाः ॥
परावरविशेषज्ञा गन्तारः परमगतिम् १२ विमुक्ता धूतपाप्मानो निर्द्वन्द्वानिष्परिग्रहाः ॥ मानार्हमानितानित्यं ज्ञानविद्धिर्महात्मभिः १३ चन्दने मलपङ्केचभोजनेऽभो
जने समाः ॥ समये पादुकूलचतथाक्षौमाजिनानि च १४ तिष्ठेयुः पृथुजाना बहूनि दिवसान्यपि ॥ शोषयेयुश्च गात्राणि स्वाध्यायैः संयतेन्द्रियाः १५ अदैवदेवतं
कुर्युर्देवतं चाप्यदैवतम् ॥ लोकानन्यान्सृजेयुस्ते लोकपालाश्च कोपिताः १६ अपेक्षः सागरो येषामपि शापान्महात्मनाम् ॥ येषां कोपाग्रिरद्यापि दंढकेनोपशाम्यति
१७ देवानामपि ये देवाः कारणं कारणस्य च ॥ प्रमाणस्य प्रमाणं च कस्तानभिभवेद्बुधः १८ येषां वृद्धश्च बालश्च सर्वः संमानमर्हति ॥ तपोविद्याविशेषा तु मानयन्ति
परस्परम् १९ अविद्वान्ब्राह्मणो देवपात्रं वै पावनं महत् ॥ विद्वान्भूयस्ते रोदेवः पूर्णसागरसन्निभः २० अविद्वान्श्चैव विद्वान्श्च ब्राह्मणो देवतं महत् ॥ प्रणीतश्चाप्रणी
तश्च यथाग्निर्देवतं महत् २१ इमं शाने ह्यपितेजस्वी पावको नैव दुष्यति ॥ हविर्यज्ञे च विधिवद्ब्रह्म एवातिशोभते २२ एवं यद्यप्यनिष्ठेऽप्युर्वर्तते सर्वकर्मसु ॥ सर्वथा ब्रा
ह्मणो मान्यो देवतं विद्धितत्परम् २३ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनोऽनुशासनिके पर्वणि दानधर्मब्राह्मणप्रशंसायां एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कां तु ब्राह्मणपूजायां व्युष्टिं दृष्ट्वा जनाधिप ॥ कं वा कर्मोदयं मत्वा तानर्चयिष्ये महामते १ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पु
रातनम् ॥ पवनस्य च संवादमर्जुनस्य च भारत २ सहस्रभुजश्च शूरीमान् कार्तवीर्योऽभवत्प्रभुः ॥ अस्य लोकस्य सर्वस्य माहिष्मत्या महाबलः ३ स तुरन्ताकरवतीं
सर्द्धीपां सागरां वराम् ॥ शशासपृथिवीं सर्वाहैहयः सत्यविक्रमः ४ स्ववित्तं तेन दत्तं तु दत्तात्रेयाय कारणे ॥ क्षत्रधर्मपुरस्कृत्य विनयं श्रुतमेव च ५ आराधयामास च
तं कृतवीर्यात्मजो मुनिम् ॥ न्यमंत्रयत् संतुष्टो द्विजश्चैनं वरैस्त्रिभिः ६ सर्वैश्छन्दितस्तेन नृपो वचनमब्रवीत् ॥ सहस्रबाहुर्मयैव च मूढमध्येऽहं ज्ञेयः ७ मम वा
हुसहस्रं तु पश्यन्तां सैनिकारणे ॥ विक्रमेण महीकृत्स्नां जयेयं संशितव्रत ८ तां च धर्मेण संप्राप्य पालयेयमर्तद्वितः ॥ चतुर्थं तु वरं याचेत् त्वामहं द्विजसत्तम ९ तं ममा
नुग्रहकृते दातुमर्हस्य निर्दिष्टम् ॥ अनुशासंतु मांसंतो मिथ्योदृत्तं त्वदाश्रयम् १०

तमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥ ॥ ॥ कांस्त्विति व्युष्टिं समृद्धिं कलंवा 'व्याष्टिः फले समृद्धौ च' इत्यमरः १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०

११।१२।१३।१४।१५ पूर्वोवाचो ब्रह्मोत्तरः ब्राह्मणाधिकपवचनपूर्वपक्षः क्षत्रियाधिकवसिद्धातिरूपार्थः । हेतुयुक्ती प्रजापालनेन हेतुना युक्तौ सहितौ तौ ब्राह्मणक्षत्रियौ १६ ब्रह्मवेदो यज्ञो वा
अध्यापनयजनाधेयवत्पथाच्छ्रद्धं लोके पातितया क्षत्रियान् स्वादन्ति उपजीवन्ति १७।१८।१९ वायस्यासरस्वत्याजसत्यं काथितं चर्मवाससः अजिनवस्त्रान् २०।२१ ब्रह्मोत्तरं संतं २२ निशा
इत्युक्तः स द्विजः प्राह तथा स्थितिं नराधिपम् ॥ एवं स भवंस्तस्य वरास्ते दीप्ततेजसः ११ ततः सरथमास्थाय ज्वलनाकिसमधुतिम् ॥ अब्रवीद्दीर्घसंमोहात्को वा
अस्ति सदृशो मम १२ धैर्यैर्वीर्यैश्शौर्यैर्विक्रमेणौजसाऽपि वा ॥ तद्वाक्यान्ते चांतरिक्षे वा गुवाचा शरीरिणी १३ न त्वं मूढविजानीषे ब्राह्मणक्षत्रियाद्वरम् ॥ साहे
तो ब्राह्मणेनेह क्षत्रियः शास्तिवै प्रजाः १४ ॥ अर्जुन उवाच ॥ कुर्यां भूतानि तुष्टो हं कुद्वो नाशं तथा नये ॥ कर्मणामनसा वाचानमतोऽस्ति वरो द्विजः १५ पूर्वो ब्र
ह्मोत्तरावाचो द्वितीयः क्षत्रियोत्तरः ॥ त्वयोक्तौ हेतुयुक्तौ तौ विशेषस्तद्वद्व्यते १६ ब्राह्मणाः संश्रिताः क्षत्रं क्षत्रं ब्राह्मणाश्रितम् ॥ श्रिता ब्रह्मोपधाविप्राः स्वादन्ति
क्षत्रियान्भुवि १७ क्षत्रियेष्वश्रितो धर्मः प्रजानां परिपालनम् ॥ क्षत्रादृतिर्ब्राह्मणानां तैः कथं ब्राह्मणो वरः १८ सर्वभूतप्रधानांस्तान्भैक्षवृत्तीनहंसदा ॥ आत्म
संभावितान् विप्रान्स्थापयाम्यात्मनो वशे १९ काथितं त्वनयाऽसत्यं गायत्र्या कन्यया दिवि ॥ विजेष्याम्यवशान्सर्वान्ब्राह्मणांश्चर्मवाससः २० न च मां व्यावयेद्वा
प्राप्तिपुलकेषु कश्चन ॥ देवो वा मानुषो वाऽपि तस्माज्ज्येष्ठो द्विजादहम् २१ अथ ब्रह्मोत्तरं लोके करिष्ये क्षत्रियोत्तरम् ॥ नहि मे संयुगे कश्चित्सोढुमुत्सहते बलम् २२
अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा वित्रस्ता भून्निशाचरी ॥ अथैनमंतरिक्षस्थस्ततो वायुरभाषत २३ त्यजैनं कलुषं मां ब्राह्मणेभ्यो नमस्कुरु ॥ एते पां कुर्वन्तः पापं प्राप्स्यन्ते भो
विष्यति २४ अथवा त्वां महीपालशमयिष्यन्ति वै द्विजाः ॥ निरसिष्यन्ति ते राष्ट्रा द्धतोत्साहामहाबलाः २५ तं राजा कस्त्वमित्याह ततस्तं प्राहमारुतः ॥ वायुर्दे
वदत्तोऽस्मि हितं त्वां प्रब्रवीम्यहम् २६ ॥ अर्जुन उवाच ॥ अहो त्वयाऽयं विप्रेषु भक्तिरागः प्रदर्शितः ॥ यादृशं पृथिवीभूतं तादृशं ब्रह्मिमे द्विजम् २७
वायोर्वासदृशं किंचिद्ब्रह्मत्वं ब्राह्मणोत्तमम् ॥ अपां वसदृशं ब्रह्मैः सूर्यस्य नभसोऽपि वा २८ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मपव
नार्जुनसंवादे ब्राह्मणमाहात्म्ये द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥ ॥ वायु उवाच ॥ शृणु मूढगुणान्कांश्चिद्ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ ये त्वया कीर्तिता
राजस्तेभ्योऽथ ब्राह्मणो वरः १ त्यक्त्वा महीत्वं भूमिस्तु स्पर्धयां गतुं पश्यह ॥ नाशं जगाम तां विप्रो व्यस्तं भयतकश्यपः २ अजेया ब्राह्मणाराजन्दि विचेह चानित्यदा ॥
अपि वत्तेजसा ह्यापः स्वयमेवांगिराः पुरा ३ सताः पिबन्क्षीरमिव नाट्यत महामनाः ॥ अपूरयन्महौघेन महीं सर्वां च पार्थिव ४ तस्मिन्नहं च कुद्वेवै जगत्स्यक्त्वा ततो
गतः ॥ व्यतिष्ठ मग्निहोत्रे च चिरमंगिरसोभयात् ५ अथ शतश्वभगवान्गौतमेन पुरंदरः ॥ अहल्यां कामयानो वैधर्मार्थं च न हिंसितः ६ तथा समुद्रो नृपते पूर्णो दृ
ष्टस्य वारिणः ॥ ब्राह्मणैरभिशतश्च बभूव लवणोदकः ७ चरीजंतर्हि तासरस्वती यद्वानिशाचरी राजस्यपि वित्रस्ता भूत्किमुतान्ये आस्तिका इति भावः २३।२४।२५।२६
पृथिवीभूतं पृथिव्यात्मकं मूतं १७।१८ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥ शृण्विति १।२।३।४ अहं वायुः १।२।३

कविराशिः ८ महतःसगरपुत्रान् आसंतउपासंत सुवर्णधारिणाशोभनोब्राह्मणवर्णस्तस्यधारिणाधर्वादिजातिनाकपिलेन ९ । १० । ११ । १२ अग्निब्राह्मणमित्यन्वयः ११ अनुभूतप्रतिभू
तं अनुपालकंपोषकं १४ । १५ ननुब्रह्मादेजातत्वात्कथमंडमजनयदित्यत्राह अंडेति केचिदितितत्वेत्यर्थः १६ द्रुपयतिद्रष्टव्यमिति अजत्वादेवब्रह्मानांअंडजातःअंडजत्ववचनंत्वस्यप्रकारांतरे
णेत्याह स्मृतमिति आकाशजःपितामहःकिमाश्रयेणतिष्ठेदितिचेत्कश्चिद्रूपात्प्रतिब्रूहि तदानांकेचिद्वेदिति । पितामहस्यनिरधिष्ठानत्वेतितज्जमिदंसर्वगुण्यमेवस्या
वकिंचिद्रूपादित्यर्थः । ननुकोयंप्रजापतिपदेनोच्यतेअतआह अहंकारइति प्रोक्तइतिप्रभुव्यापिकःयतःसर्वतेजोगतःजलचंद्रन्यायेनकृत्स्नंवेतन्यज्योतिःप्राप्तः द्वितीयाश्रितेतिस्मात् अयंभावः ।

सुवर्णवर्णोनिर्धूमःसंगतोर्ध्वशिखःकविः ॥ कुद्धेनागिरसाशतो गुणैरेतैर्विवर्जितः ८ महतश्चूर्णितान्पश्ययेहासंतमहोदाधिम् ॥ सुवर्णधारिणानित्यमवशताद्वि
जातिना ९ समोनत्वंद्विजातिभ्यःश्रेयोविद्विनराधिप ॥ गर्भस्थान्ब्राह्मणान्सम्यङ्नमस्यतिकलिप्रभुः १० दंडकानांमहद्राज्यं ब्राह्मणेनविनाशितम् ॥
तालजंघमहाक्षत्रमौर्वेणैकेननाशितम् ११ त्वयाचविपुलंराज्यंवलंघमंश्रुतंतथा ॥ दत्तात्रेयप्रसादेनप्राप्तंपरमदुर्लभम् १२ अग्निंत्वयजसेनित्यंकस्माद्ब्रा
ह्मणमर्जुन ॥ सहिसर्वस्यलोकस्यहव्यवाट्किंनवेत्सितम् १३ अथवाब्राह्मणश्रेष्ठमनुभूतानुपालकम् ॥ कर्तारंजीवलोकस्यकस्माज्जानन्विमुह्यसे १४ तथा
प्रजापतिर्ब्रह्माअव्यक्तःप्रभुरव्ययः ॥ येनेदंनिखिलंविश्वंजनितंस्थावरंचरम् १५ अंडजातंतुब्रह्माणंकेचिदिच्छंत्यपंडिताः ॥ अंडाद्ब्रह्माद्ब्रह्मःशैलादिशोभः
पृथिवीदिवम् १६ द्रष्टव्यंनैतदेवंहिकथंजायेदजोहिसः ॥ स्मृतमाकाशमंडंतुतस्माज्जातःपितामहः १७ तिष्ठेत्कथमितिब्रूहिनिर्दिष्टितदाभवेत् ॥ अहंकार
इतिप्रोक्तःसर्वतेजोगतःप्रभुः १८ नास्त्यंडमस्तितुब्रह्मासराजालोकभावनः ॥ इत्युक्तःसतदातूष्णीमभूद्वायुस्ततोऽब्रवीत् १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशा
सनपर्वणिआनुशासनिकेपर्वणिदानधर्मपवनार्जुनसंवादेत्रिपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥ ॥ वायुरुवाच ॥ इमांभूमिंद्विजातिभ्योदित्सुर्वेदाशिणां
पुरा ॥ अंगोनामनृपोराजस्तताश्चिंतामहीययौ १ धारिणींसर्वभूतानिमयंप्राप्यवरोचुः ॥ कथमिच्छतिमांदातुंद्विजेभ्योब्रह्मणःसुताम् २ साऽहंत्वत्कागमिष्या
मिभूमित्वंब्रह्मणःपदम् ॥ अयंसराष्ट्रेनृपतिर्माभूदितिततोऽजमत् ३ ततस्तांकश्यपोदृष्ट्वाव्रजंतींपृथिवींतदा ॥ प्रविवेशमहीसद्योमुक्त्वाऽऽत्मानंसमाहितः ४ ऋ
द्धासासर्वतो जज्ञेत्तृणौषधिसमन्विता ॥ धर्मोत्तरानष्टमयाभूमिरासीत्ततोऽनृप ५ एवंवर्षसहस्राणिदिव्यानिविपुलवतः ॥ त्रिंशतःकश्यपोराजनभूमिरासीदतंद्रितः ६

सुषुप्तिसदृशादव्याकृताकाशादुत्थितोऽहंकाररूपउपाधिस्तेषांसीसर्वात्मनाऽवच्छिन्नःसोऽयमहंकारविशिष्टोबाह्योमादिकंकल्पितवान् । एवंशास्त्रानुभवाभ्यांजानातिसब्राह्मणोजगत्कर्ता
तेनतवसाम्यसमुद्रेणतरंगस्थेवकदाचिदपिनसंभवतीति १८ अतएवअंडेनास्ति रज्जूरगवत्कल्पनामात्रत्वात् कल्पकस्तुतब्रह्माब्रह्मणोस्तित्युक्तं सराजाऽर्जुनइतिवायुनोक्तःसंस्तूष्णीमभूततोवा
युरब्रवीद्रक्ष्यमाणमर्थमितिशेषः १९ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनीलकंठीयेभारतभाष्येविप्रेत्रिपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥ ॥ इमामिति १ । २ भूमित्वंत्वत्कागमिष्या
मीतिसंबंधः ३ आत्मानंदेहंत्यक्तानिर्जयंमहीदेहंप्रविश्यसर्वाभ्यो गबलेनकृतवान् ४ भूमिस्तुधर्मोत्तरास्त्वधर्मबलेनब्रह्मलोकंगत्वानष्टमयासीदित्यर्थः ५ कश्यपोमृमिभूत्वाऽसीदित्यन्वयः ६

७ । ८ । ९ । १० । ११ सोऽत्रिः सोमपिताउतथ्यमाहूयतांस्मैददी सोतथ्यामितिर्साधिरावैः । १२ । १३ । १४ । १५ । देवोवरुणः तयामद्रया । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२

अथागम्यमहाराजनमस्तुत्यचकश्यपम् ॥ पृथिवीकश्यपीजज्ञेसुतातस्यमहात्मनः ७ एषराजत्रीदृशोवैब्राह्मणःकश्यपोऽभवत् ॥ अन्यंप्रब्रूहिवात्वंचकश्यपात्क्ष
त्रियंवरम् ८ तूष्णींवभूवन्पतिःपवनस्त्वब्रवीत्पुनः ॥ शृणुराजश्रुतथ्यस्यजातस्यांगिरसेकुले ९ भद्रासोमस्यदुहितारूपेणपरमामता ॥ तस्यास्तुल्यंपतिंसो
मउतथ्यंसमपश्यत् १० साचतीव्रंतपस्तेपेमहाभागायशस्विनी ॥ उतथ्यार्थेतुचावंगीपरंनियममास्थिता ११ ततआहूयसोतथ्यंददावत्रिर्यशस्विनीम् ॥ भा
र्यार्थेसचजग्राहविधिवहूरिदक्षिणः १२ तांत्वकामयतश्रीमान्वरुणःपूर्वमेवह ॥ सचागम्यवनप्रस्थंयमुनायांजहारताम् १३ जलेश्वरस्तुहत्वातामनयत्स्वंपुरंप्र
ति ॥ परमाहुतसंकाशंपद्मसहस्रशतहृदम् १४ नहिरम्यतरंकिंचित्तस्मादन्यत्पुरोत्तमम् ॥ प्रासादैरप्सरोभिश्चादिव्यैःकामैश्चशोभितम् १५ तत्रदेवस्तयासार्धं
रेमेराजनजलेश्वरः ॥ अथारुयातमुतथ्यायततःपत्न्यवमर्दनम् १६ तच्छ्रुत्वानारदात्सर्वमुतथ्योनारदंतदा ॥ प्रोवाचगच्छब्रूहिंवरुणंपरुषंवचः १७ मद्रा
क्यान्मुंचमेभार्याकस्मात्तांहतवानसि ॥ लोकपालोऽसिलोकानांलोकस्यविलोपकः १८ सोमेनदत्ताभार्यामेत्वयाचापहताऽद्यै ॥ इत्युक्तोवचनात्तस्यनारदेन
जलेश्वरः १९ मुंचभार्यामुतथ्यस्यकस्मात्त्वंहतवानसि ॥ इतिश्रुत्वावचस्तस्यसोऽथतंवरुणोऽब्रवीत् २० ममैषासुप्रियाभार्यानेनामुत्स्रष्टुमुत्सहे ॥ इत्युक्तोवरुणे
नाथनारदःप्राप्यतंमुनिम् ॥ उतथ्यमब्रवीद्वाक्यंनातिदृष्टमनाइव २१ गलेगृहीत्वाक्षितोऽस्मिंवरुणेममहासुने ॥ नप्रयच्छतितेभार्यायतेकार्यंकुरुष्वतत् २२
नारदस्यवचःश्रुत्वाकुद्धःप्राज्वलदंगिराः ॥ अपिबतेजसावारिविष्टभ्यसुमहातपाः २३ पीयमानेतुसर्वस्मिस्तोयेऽपिसलिलेश्वरः ॥ सुहृद्भिर्भिक्षमाणोऽपिनै
वामुंचततांतदा २४ ततःकुद्धोऽब्रवीद्भूमिमुतथ्योब्राह्मणोत्तमः ॥ दर्शयस्वस्थलंमद्रेषद्मसहस्रशतहृदम् २५ ततस्तदीरिणंजातंसमुद्रस्यावसर्पतः ॥ तस्मा
देशान्नदींचैवप्रोवाचासौद्विजोत्तमः २६ अदृश्यागच्छभीरुत्वंसरस्वातिमरून्प्रति ॥ अपुण्येषुभवतुदेशस्त्यक्तस्त्वयाशुभे २७ तस्मिन्संशोषितेदेशेमद्रामा
दायवारिपः ॥ अददाच्छरणंगत्वाभार्यामांगिरसायैव २८ प्रतिगृह्यतुतांभार्यामुतथ्यःसुमनाऽभवत् ॥ सुमोचचजगदुःखाद्वरुणंचैवहैहय २९ ततःसलब्ध्वा
तांभार्यावरुणंप्राहधर्मवित् ॥ उतथ्यःसुमहातेजायत्तच्छृणुनराधिप ३० मयैषातपसाप्राप्ताक्रोशतस्तेजलाधिप ॥ इत्युक्तातामुपादायस्वमेवभवनंययौ ३१
एषराजत्रीदृशोवैउतथ्योब्राह्मणर्षभः ॥ ब्रवीम्यहंब्रूहिवात्त्वमुतथ्यात्क्षत्रियंवरम् ३२ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दान
धर्म पवनार्जुनसंवादोनामचतुःपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

२३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । जगद्वरुणंचतुःखान्मुमोचमोचयामास २९ । ३० । ३१ । ३२ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनीलकंठीयेभारतभाष्येविप्रेत्रिपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

इत्युक्तवति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । इति अनुशासनपर्व

भीष्म उवाच ॥ इत्युक्तः स नृपस्तूष्णीमभूद्वायुस्ततोऽब्रवीत् ॥ शृणुराजन्नगस्त्यस्यमाहात्म्यं ब्राह्मणस्य ह १ असुरैर्निर्जिता देवानिरुत्साहाश्च ते कृताः ॥ यज्ञाश्चै
षां हताः सर्वे पितॄणां च स्वधास्तथा २ कर्म ज्यामानवानां च दानवैर्हयैर्बभूवुः ॥ भ्रष्टैश्चर्यास्ततो देवाश्चैरुः पृथ्वीमिति श्रुतिः ३ ततः कदाचित्ते राजन्दीप्तमादित्य
वर्चसम् ॥ ददृशुस्तेजसा युक्तमगस्त्यं विपुलव्रतम् ४ अभिवाद्य तु तं देवाः पृष्ठाकुशलमेव च ॥ इदं भूचूर्महात्मानं वाक्यं काले जनाधिप ५ दानवैर्युधिभग्नाः स्मृतथै
श्वर्याच्च भ्रंशिताः ॥ तदस्मान्नोभयातीव्रात्राहिवं मुनिपुंगव ६ इत्युक्तः स तदा देवैरगस्त्यः रुपितोऽभवत् ॥ प्रजज्वाल च तेजस्वी कालाग्निरिव संक्षये ७ तेन दी
प्तां शुजालेन निर्दग्धा दानवास्तदा ॥ अंतरिक्षान् महाराज निपेतु रते सहस्रशः ८ दह्यमानास्तु ते दैत्यास्तस्यागस्त्यस्य तेजसा ॥ उभौ लोकोपरित्यज्य गताः काष्ठां
तु दक्षिणाम् ९ बलिस्तु यजते यज्ञमश्वमेधं महीगतः ॥ येऽन्येऽथः स्थामहीस्थाश्च तेन दग्धामहासुराः १० ततो लोकाः पुनः प्राप्ताः सुरैः शांतभयैर्नृप ॥ अथैनमब्रु
वन्दे वाभूमिष्ठानसुरान्रजहि ११ इत्युक्तः प्राह देवान्सनशक्तोऽस्मि महीगतान् ॥ दग्धुं तपोहि क्षीयेन्मे न शक्यमीति पार्थिव १२ एवं दग्धा भगवता दानवाः स्वेन तेज
सा ॥ अगस्त्येन तदाराजंस्तपसा भावितात्मना १३ ईदृशश्चाप्यगस्त्यो हि कथितस्ते मयाऽनघ ॥ ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वमगस्त्याक्षत्रियं वरम् १४ ॥ भीष्म उवाच ॥
इत्युक्तः स तदा तूष्णीमभूद्वायुस्ततोऽब्रवीत् ॥ शृणुराजन्वसिष्ठस्य मुख्यं कर्म यशस्विनः १५ आदित्याः सत्रमासंत सरो वैमानसं प्रति ॥ वसिष्ठं मनसा गत्वा ज्ञात्वा
तत्तस्य गौरवम् १६ यजमानास्तु तान् दृष्ट्वा सर्वान् दीक्षानुकर्षिता च ॥ हंतुं मेच्छंत शैलाभाः खलिनो नाम दानवाः १७ अदूरा तु ततस्तेषां ब्रह्मदत्तवरं सरः ॥ हताहता वै
तत्रैते जीवंत्या बुध्य दानवाः १८ ते प्रगृह्य महाघोरा नृपर्वतान् परिघान् द्रुमान् ॥ विक्षोभयंतः सलिलमुत्थितं शतयोजनम् १९ अभ्यद्रवंत देवांस्ते सहस्राणि दशैव हि ॥
ततस्तैर्दिता देवाः शरणं वासवं ययुः २० स च तैर्व्यथितः शक्रो वसिष्ठं शरणं ययौ ॥ ततोऽभ्यंददौ तेभ्यो वसिष्ठो भगवानृषिः २१ तदा तान् दुःखितान् ज्ञात्वा आनृशं
स्य परो मुनिः ॥ अयत्नेनादहत्सर्वान् खलिनः स्वेन तेजसा २२ कैलासं प्रस्थितां चैव नदीं गंगामहातपाः ॥ आनयत्तत्सरो दिव्यं तयामिन्नं च तत्सरः २३ सरोभिन्नं तया
नद्या सरयूः सा ततोऽभवत् ॥ हताश्च खलिनो यत्र स देशः खलिनोऽभवत् २४ एवं सेंद्रा वसिष्ठेन रक्षितास्त्रिदिवौकसः ॥ ब्रह्मदत्तवराश्चैव हता दैत्या महात्मना २५ एत
त्कर्म वसिष्ठस्य कथितं हि मयाऽनघ ॥ ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वं वसिष्ठाक्षत्रियं वरम् २६ ॥ इति श्रीमहाभारतौ अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मे पवनार्जुनसं
वादे पंचपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ इत्युक्तस्त्वर्जुनस्तूष्णीमभूद्वायुस्ततोऽब्रवीत् ॥ शृणु मे ह्येह यश्रेष्ठ कर्मात्रिः सुमहात्मनः १

णिभीलकं ० धिभारतभावदीपे पंचपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥ ॥ ॥ इत्युक्तवति १

२ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३०

घोरे तमस्य युध्यंत स हिता देव दानवाः ॥ अविध्यत शरैस्तत्र स्वर्भातुः सोमभास्करो २ अथ ते तमसाग्रस्तानि हन्यंते स्म दानवैः ॥ देवानृपतिशार्दूलसहैव बलिभिस्त
दा ३ असुरैर्वध्यमानास्ते क्षीणप्राणा दिवौकसः ॥ अपश्यंत तपस्यंत मन्त्रिविप्रं तपोधनम् ४ अथैनमब्रुवन्दे वाः शांतक्रोधं जितेन्द्रियम् ॥ असुरैरिषुभिर्विद्वौ चंद्रादि
त्या विमातुभौ ५ वयं वध्यामहे चापिशतुभिस्तमसाऽऽवृते ॥ नाधिगच्छामशांतिं च भयात्रायस्वनः प्रभो ६ ॥ अत्रि उवाच ॥ कथं रक्षां मिभवतस्ते बुवंश्चंद्रमाभव ॥
तिमिरघ्नश्च सविता दस्युहंता च नो भव ७ एवमुक्तस्तदा त्रिवैतमो नुदभवच्छशी ॥ अपश्यत्सौम्यभावाच्च सोमवत्प्रियदर्शनः ८ दृष्ट्वा नातिप्रभं सोमं तथा सूर्यं च पा
र्थिव ॥ प्रकाशमकरोदत्रिस्तपसा स्वेन संयुगे ९ जगद्विति मिरंचापि प्रदीप्तमकरोत्तदा १० व्यजयच्छत्रुसंघांश्च देवानां स्वेन तेजसा ॥ अत्रिणा दह्यमानास्तान् द
ष्ट्वा देवामहासुरान् ११ पराक्रमैस्तेऽपि तदा व्यघ्नन्नत्रि सुरक्षिताः ॥ उद्भासितश्च सविता देवास्त्राताहतासुराः १२ अत्रिणा त्वथ सामर्थ्यकृतमुत्तमतेजसा ॥ द्विजेनाग्नि
द्वितीयेन जपता चर्मवाससा १३ फलभक्षेण राजर्षे पश्य कर्मात्रिणा कृतम् ॥ तस्यापि विस्तरेणोक्तं कर्मात्रिः सुमहात्मनः ॥ ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वमत्रितः क्षत्रियं वरम् १४
इत्युक्तस्त्वर्जुनस्तूष्णीमभूद्वायुस्ततोऽब्रवीत् ॥ शृणुराजन्महत्कर्म च्यवनस्य महात्मनः १५ अश्विनोः प्रतिसंश्रुत्य च्यवनः पाकशासनम् ॥ प्रोवाच स हि तो देवैः सो
मपावश्विनौ कुरु १६ ॥ इंद्र उवाच ॥ अस्माभिर्निदिता वेतौ भवेतां सोमपौकथम् ॥ देवैर्न संमिता वेतौ तस्मान्मे वंदस्वनः १७ अश्विन्यां सहनेच्छामः सोमं पातुं
महाव्रत ॥ यदन्यद्वक्ष्यसे विप्र तत्करिष्याम तेवचः १८ ॥ च्यवन उवाच ॥ पिबेतामश्विनौ सोमं भवद्भिः सहिता विमौ ॥ उभावेतावपि सुरौ सूर्यपुत्रौ सुरेश्वर १९
क्रियतां मद्ब्रूचो देवा यथा विसमुदाहृतम् ॥ एतद्ब्रूचुर्वतां श्रियो भवेन्नैतदकुर्वताम् २० ॥ इंद्र उवाच ॥ अश्विन्यां सहसोमं वै न पास्यामि द्विजोत्तम ॥ पिबं त्वन्ये यथा
कामं नाहं पातुमिहोत्सहे २१ ॥ च्यवन उवाच ॥ न चेत्करिष्यसि वचो मयोक्तं बलसूदन ॥ मया प्रमथितः सद्यः सोमं पास्यसि वैमखे २२ ॥ वायु उवाच ॥ ततः कर्म
समारब्धं हिताय सहसाऽश्विनोः ॥ च्यवनेन ततो मंत्रैरभिभूताः सुराऽभवन् २३ तनुकर्म समारब्धं दृष्ट्वेन्द्रः क्रोधमूर्च्छितः ॥ उद्यम्य विपुलं शैलं च्यवनं समुपाद्रवत् २४
तथा वज्रेण भगवानमर्षाकुललोचनः ॥ तमापतंतं दृष्ट्वैव च्यवनस्तपसान्वितः २५ अद्भिः सिक्काऽस्तं भयतंस वज्रं सहपर्वतम् ॥ अथेन्द्रस्य महाघोरं सोऽसृजच्छत्रुमेव
हि २६ मदं नामाहुतिमयं व्यादितास्यं महासुनिः ॥ तस्य दंतं सहस्रं तु वभूव शतयोजनम् २७ द्वियोजनशतास्तस्य दंष्ट्राः परमदारुणाः ॥ हनुस्तस्या भवद्भूमा
वास्यं चास्या स्पृशदिवम् २८ जिह्वा मूले स्थितास्तस्य सर्वदेवाः सवासवाः ॥ तिमेरास्यमनुप्राप्ता यथामत्स्यामहर्णवे २९ ते संमंथ्य ततो देवामदस्यास्य समी
पगा ॥ अब्रुवन्सहिताः शक्रं प्रणमास्मै द्विजातये ३०

अश्विन्यांसहसोमंचपिवामविगतज्वराः ॥ ततःसप्रणतःशक्रश्चकारच्यवनस्यतत् ३१ च्यवनःकृतवानेतावश्विनौसोमपायिनौ ॥ ततःप्रत्याहरत्कर्ममदंच
व्यमजन्मुनिः ३२ अक्षेपुमृगयायांचपानेस्त्रीपुचवीर्यवान् ॥ एतैर्देवैर्नराराजनक्षयंयांतिनसंशयः ३३ तस्मादेतान्नरोनित्यंदूरतःपरिवर्जयेत् ३४ एतते
च्यवनस्यापिकर्मराजन्प्रकीर्तितम् ॥ ब्रवीम्यहंब्रूहिवात्वंक्षत्रियंब्राह्मणाद्वरम् ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशास०दानधर्मे पवनार्जुनसंवा
देषट्पंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥ तूष्णीमासीदुर्जुनस्तुपवनस्त्वब्रवीत्पुनः ॥ शृणुमेब्राह्मणेष्वेवमुख्यंकर्मजनाधिप १ मदस्या
स्यमनुप्राप्तायदासैर्द्रादिवौकसः ॥ तदैवच्यवनेमेहहतातेषांविमुंघरा २ उभौलोकौहृतौमत्वातेदेवादुःखिताऽभवन् ॥ शोकार्ताश्चमहात्मानंब्रह्माणंशरणंययुः
३ ॥ देवाऊचुः ॥ मदास्यव्यतिषिक्तानामस्माकंलोकपूजित ॥ च्यवनेनहताभूमिःकपैश्चैवादिवंप्रभो ४ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ गच्छध्वंशरणंविप्रानाशुसैर्द्रादिवौ
कसः ॥ प्रसाद्यतानुभौलोकवावाप्स्यथयथापुरा ५ तेययुःशरणंविप्रानूचुस्तेकानजयामहे ॥ इत्युक्तास्तेद्विजान्प्राहुर्जयतेहकपानिति ६ भूगतामिहविजे
तारोवयमित्यब्रुवन्द्विजाः ॥ ततःकर्मसमारब्धंब्राह्मणैःकपनाशनम् ७ तच्छ्रुत्वाप्रेषितोदूतोब्राह्मणेभ्योधनीकपैः ॥ सचतान्ब्राह्मणानाहधनीकपवचोयथा ८
भवद्भिःसदृशाःसर्वेकपाःकिमिहवर्तते ॥ सर्वेदेविदःप्राज्ञाःसर्वेचक्रतुयाजिनः ९ सर्वेसत्यव्रताश्चैवसर्वेदुल्ल्यामहर्षिभिः ॥ श्रीश्चैवरमतेतेषुधारयंतिश्रियं
चते १० वृथादारान्नगच्छंतितृथामांसंनभुंजते ॥ दीप्तमग्निंजुहतेचगुरूणांवचनेस्थिताः ११ सर्वेचनियतात्मानोबालानांसंविभागिनः ॥ उपे
त्यशनैर्योतिनसेवतिरजस्वलाम् ॥ स्वर्गतिंचैवगच्छंतितथैवशुभकर्मिणः १२ अभुक्तवत्सुनाश्रंतिगर्भिणीवृद्धकादिषु ॥ पूर्वाक्षेपुनदीव्यंतिदिवाचैवन
शेरते १३ एतैश्चान्यैश्चबहुभिर्गुणैर्युक्तान्कथंकपान् ॥ विजेष्यथानिवर्तध्वानिदृत्तानांसुखंहिवः १४ ॥ ब्राह्मणाऊचुः ॥ कपान्वयंविजेष्यामोयेदेवास्ते
वयंस्मृताः ॥ तस्माद्व्याःकपाऽस्माकंधानिन्याहियथाऽऽगतम् १५ धनीगत्वाकपानाहनवोविप्राःप्रियंकराः ॥ गृहीत्वाऽस्त्राप्यतोविप्रान्कपाःसर्वे
समाद्रवन् १६ समुदग्रध्वजान्दृष्ट्वाकपान्सर्वेद्विजातयः ॥ व्यमृजन्ज्वलितानग्नीन्कपानांप्राणनाशनान् १७ ब्रह्ममृष्टाहव्यभुजःकपान्हत्वासनातनाः ॥
नमसीवयथाऽग्निव्यराजंतनराधिप १८ हत्वावैदानवान्देवाःसर्वेसंभूयसंयुगे ॥ तेनाभ्यजानन्हितदाब्राह्मणैर्निहतांकपान् १९ अथागम्यमहातेजा
नारदोऽकथयद्विभो ॥ यथाहतामहाभागैस्तेजसाब्राह्मणैःकपाः २०

३ कपैःअसुरविशेषैः दिवंद्यौः ४ । ५ । ६ । ७ धनीनामकोदूतः ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २०

३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीये षष्ठ्याशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥ ॥ ब्राह्मणानिति कर्मोदयं
फलोदयम् १ । २ । ३ नचेति दुःखितस्यादिनंमहद्भवतीत्यर्थः ४ । ५ । ६ । ७ अस्यचाधइत्याकाशादेरुपरिअयमेवास्तीत्युक्तम् ८ अर्णवतर्जयानमित्यगाधत्वमपारत्वंचोक्तम् ९ कृतव
नारदस्यवचःश्रुत्वाप्रीताःसर्वेदिवौकसः ॥ प्रशंसंमुद्विजांश्चापिब्राह्मणांश्चयशस्विनः २१ तेषांतेजस्तथावीर्यंदेवानांवृधेततः ॥ अवाप्नुवंश्चामरत्वंत्रिषुलोके
पुपूजितम् २२ इत्युक्तवचनंवायुमर्जुनःप्रत्युवाचह ॥ प्रतिपूज्यमहाबाहोयतच्छृणुयुधिष्ठिर २३ ॥ अर्जुनउवाच ॥ जीवाम्यहंब्राह्मणार्थंसर्वथासततंप्रभो ॥
ब्रह्मण्योब्राह्मणेभ्यश्चप्रणमामिचनित्यशः २४ दत्तात्रेयप्रसादाच्चमयाप्राप्तमिदंवलम् ॥ लोकेचपरमाकीर्तिधर्मश्चाचरितोमहान् २५ अहोब्राह्मणकर्माणिमयामा
रुततत्त्वतः ॥ त्वयाप्रोक्तानिकात्स्न्येनश्रुतानिप्रयतेनच २६ ॥ वायुरुवाच ॥ ब्राह्मणांक्षात्रधर्मेणपालयस्वेंद्रियाणिच ॥ भृगुभ्यस्तेमयंधोरंतत्तुकालाद्भवि
ष्यति २७ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिकेपर्वणिदानधर्मे पवनार्जुनसंवादेसप्तपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ ब्राह्मणानर्चसेराजन्सततंसंशितव्रतान् ॥ कंतुकर्मोदयंहृष्टातानर्चंसिजनाधिप १ कांब्राह्मणपूजायांव्युष्टिद्वहामहाव्रत ॥ तानर्चंसिमहा
बाहोसर्वमेतद्वदस्वमे २ ॥ भीष्मउवाच ॥ एषतेकेशवःसर्वमाख्यास्यतिमहामतिः ॥ व्युष्टिब्राह्मणपूजायांव्युष्टिर्महाव्रतः ३ बलंश्रोत्रेवाद्भनश्चक्षुषीचज्ञानं
तथासविशुद्धंममाद्य ॥ देहन्यासोनातिचिरात्मतोमेनचातितूर्णसंविताद्ययाति ४ उक्ताधर्मायेपुराणेमहातोरान्निविप्राणांक्षत्रियाणांविशांच ॥ तथाशूद्राणांधर्म
मुपासतेचशेषंकृष्णादुपशिक्षस्वपार्थ ५ अहंहोनेवेभितस्वेनकृष्णयोऽयंहियच्चास्यबलंपुराणम् ॥ अमेयात्माकेशवःकौरवेंद्रसोऽयंधर्मवक्ष्यतिसंशयेषु ६ क
ष्णःपृथ्वीमसृजत्स्वंदिवंचकृष्णस्यदेहान्मेदिनीसंबभूव ॥ वराहोऽयंभीमबलःपुराणःसपर्वतान्व्यमृजद्वैदिशश्च ७ अस्यचाधोऽथांतरिक्षंदिवंचदिशश्चतस्रोविदिश
श्चतस्रः ॥ सृष्टिस्तथैवेयमनुप्रसूतासानिर्ममेविश्वमिवंपुराणम् ८ अस्यनाभ्यांपुष्करंसंप्रसूतंयत्रोत्पन्नःस्वयमेवामितौजाः ॥ येनाच्छिन्नंततमःपार्थधोरंयत्
तिष्ठत्यर्णवतर्जयानम् ९ कृत्युगेधर्मआसीत्समप्रखेताकालेज्ञानमनुप्रपन्नः ॥ बलंत्वासीद्वापरेपार्थकृष्णःकलौत्वधर्मःक्षितिमेवाजगाम १० सएवपूर्वंनिजघान
दैत्यान्सपूर्वदेवश्चबभूवसम्प्राद् ॥ समूतानांभावनोभूतमव्यःसविश्वस्यास्यजगतश्चाभिगोप्ता ११ यदाधर्मोऽग्लतिवेंशेसुराणांतदाकृष्णोजायतेमानुषेषु ॥ ध
र्मोस्थित्वासतुवैभावितात्मापरांश्चलोकानपरांश्चपाति १२ त्याज्यंत्यक्त्वाचासुराणांविधायकार्याकार्येकारणंचैवपार्थ ॥ कृतंकरिष्यत्क्रियतेचदेवोराहुंसोमंविद्धि
चशक्रमेनम् १३ सविश्वकर्मासहिविश्वरूपःसविश्वभुग्विश्वसृग्विश्वजिह्व ॥ सशूलमृच्छोणितमृत्करालस्तंकर्मभिर्विदितंवेस्तुवति १४

ति ज्ञानंअकर्तव्यकोटिरपिउपस्थानात्रेतायादिवेकआसीत् । द्वापरेतुद्वितीयकोटिःसाम्याद्वलंप्रधानमासीन्नधर्मः । कलौत्वधर्मपवबलवानितिभावः १० सएवपूर्वदेवआदिदेवोदैत्याभिजघान
सएवसम्प्राद्वलिरूपीपूर्वदेवोदैत्योबभूव ११ ग्लतिग्लायति १२ एवमेनंराहुंसोमंशक्रंचविद्धि १३ शोणितमृच्छरीरी १४

रायः धनस्य पोषः पोषकः १९ । १९ महीसत्रं पृथिव्याश्छादमंजजनभित्तियावत् । 'सत्रं यज्ञे महादानाच्छादनारण्यकेतवे' इति मेदिनी १७ घोषार्थे गोवर्द्धनोद्धरणकाळे घोषो बुनादो वा वृष्ट्यर्थमि
त्यर्थः । पशूनां गवां जीवानां च वाहनं जयप्रापकम् १८ सुराणां मित्रावरुणयोरेतः कुंभे ससृजे १९ विक्रांतेः पादविक्षेपः श्रीणि मुवनानि २० देवानां मास्मेति शेषः २१ जुषंति संवते २२ विधत्ते

तंगंधर्वाणामप्सरसांचनित्यमुपतिष्ठंते विबुधानां शतानि ॥ तं राक्षसाश्च परिसंवदंति रायस्पोषः सविजिगीपुरेकः १५ तमध्वरे शंसितारः स्तुवंति रथं तरे सामगाश्च
स्तुवंति ॥ तं ब्राह्मणा ब्रह्ममंत्रैः स्तुवंति तस्मै ह विरध्वर्यवः कल्पयंति १६ सपौराणी ब्रह्मगुहां प्रविष्टो महीसत्रं भारताग्नेददर्श ॥ स चैव गामुहधाराय कर्माविशोभ्यदे
त्यानुरगान्दानवांश्च १७ तं घोषार्थे गीर्भिरिद्राः स्तुवंति सचापीशोभारतैकः पशूनाम् ॥ तस्य भक्षान्विविधान्वेदयंति तमेवाजौ वाहनं वेदयंति १८ तस्यांतरि
क्षं पृथिवी दिवं च सर्वं वशेति ठातिशाश्वतस्य ॥ सकुंभेरेतः ससृजे सुराणां यत्रोत्पन्नमृषिमाहुर्वसिष्ठम् १९ समासरिश्वाविभुरश्ववाजीसरश्मिवान्सविताचादिदेवः ॥
तेनासुराविजिताः सर्वे एव तद्विक्रांतैर्विजितानीह त्रीणि २० स देवानां मानुषाणां पितृणां तमेवाहुर्वज्रविदां वितानम् ॥ स एव कालं विभजन्नुदेति तस्योत्तरं दक्षिणं चा
यने द्वे २१ तस्यैवोर्ध्वं तिर्यग्धश्चरंति गभस्तयो मेदिनी भासयंतः ॥ तं ब्राह्मणा वेदविदो जुषंति तस्यादित्यो भासु पयुज्यभाति २२ समासिमास्यध्वरकृद्धिधते
तमध्वरे वेदविदः पठंति ॥ स एवोक्तश्चक्रमिदं त्रिनाभिसप्ताश्वयुक्तं वहते वै त्रिधाप २३ महातेजाः सर्वगः सर्वसिंहः कृष्णोलोकान्धारयते यथैकः ॥ हंसंतमो ग्रंचतमे
ववीरकृष्णं सदापार्थक्यं रमेहि २४ स एकदा कक्षगतो महात्मा तुष्टो विभुः स्वां डवेधूमकेतुः ॥ सराक्षसानुरगांश्चावजित्य सर्वत्रगः सर्वमग्रीजुहोति २५ स एव पार्थाय
श्वेतमश्वं प्रायच्छत् स एवाश्वानथ सर्वाश्चकार ॥ सर्वधुरस्तस्य रथस्त्रिचक्रस्त्रिचक्रश्चिच्छिराश्चतुरश्वस्त्रिनाभिः २६ सविहायो व्यदधात्पंचनाभिः स निर्ममेगां दिवमंतरि
क्षम् ॥ सोरण्यानि व्यसृजत्पर्वतांश्च हृषीकेशोऽमितदीप्ताग्रितेजाः २७ अलंघयद्दैसरितो जिघांसन् शक्रं वज्रं हरंतं निरास ॥ समर्हेद्रः स्तूयते वै महाध्वरे विप्रैरेको
ऋक्सहस्रैः पुराणैः २८ दुर्वासवितेन नान्येन शक्यो गृहे राजन्वासयितुं महीजाः ॥ तमेवाहुर्ऋषिमेकं पुराणं सविश्वकृद्धिदधात्यात्मभावान् २९ वेदांश्च यो वेदयतेऽपि
देवो विधींश्च यश्चाश्रयते पुराणान् ॥ कामे वेदे लौकिके यत्फलं च विष्वक्सेनः सर्वमेतत्प्रतीहि ३० ज्योतींषि शुक्लानि हि सर्वलोके त्रयो लोका लोकपालास्त्रयश्च ॥ त्रयो
ऽग्नयो व्याहृतयश्चातिस्तः सर्वदेवा देवकी पुत्र एव ३१ सवत्सरः स ऋतुः सार्धमासः सोऽहोरात्रः सकलवैसकाष्टाः ॥ मात्रा मुहूर्ताश्च लवाः क्षणाश्च विष्वक्सेनः सर्वमेत
त्प्रतीहि ३२ चंद्रादित्यौ ग्रहनक्षत्रताराः सर्वाणि दर्शान्यपथौर्णमासम् ॥ नक्षत्रयोगा ऋतवश्च पार्थ विष्वक्सेनात्सर्वमेतत्प्रसूतम् ३३

ध्वरमित्यर्थात् त्रिनाभिशीतोष्णवृष्टिकालगर्भं चक्रं संवत्सरं त्रिधा मेति र्वर्षवातोष्णप्रकारम् २३ हंसं सूर्यम् २४ । २५ बंधुरस्तस्य संसाररथस्य योक्ता त्रिचक्रः सत्वरजस्तमो मयः । त्रिचक्रश्चिराः
ऊर्ध्वमध्याधोगतिफलः चतुरश्वः कालादृष्टेश्वरेच्छास्वसंकल्पाश्चत्वारोऽश्वस्य त्रिनाभिः कृष्णकृष्णकृष्णं चेति त्रिविधकर्मगर्भः २६ पंचनाभिः पंचमूतानां नाभिराश्रय इत्यर्थः २७ निरास
पराभूतवान् २८ । २९ विधीनमिहोत्रादीन् ३० । ३१ । ३२ । ३३

३३ । ३५ वेद्यं वेदप्रतिपाद्यं वेद्यं ज्ञेयं १६ । ३७ । ३८ अनिरुद्धमहंकारं ३९ पंचधा पंचप्रकारं देवासुरमनुष्यश्चापदतिर्यग्भूषेण पंचजनाः पंचमूतानि तैरुपपन्नं विश्वं सिसृक्षुराज्ञापयतीति पूर्वोक्तान्वयः

रुद्रादित्यावसवोऽथाश्विनौ च साध्याश्च विश्वेमरुतां गणाश्च ॥ प्रजापतिर्देवमाता दितिश्च सर्वे कृष्णादृषयश्चैव सप्त ॥ ३४ वायुर्भूत्वा विक्षिपते च विश्वमग्निर्भूत्वा
दहते विश्वरूपः ॥ आपो भूत्वा मज्जयते च सर्वं ब्रह्मा भूत्वा सृजते विश्वसंधान् ३५ वेद्यं च यद्देदयते च वेद्यं विधिश्च यश्चाश्रयते विधेयम् ॥ धर्मे च वेदे च बले च सर्वचरा
चरं केशवं त्वं प्रतीहि ३६ ज्योतिर्भूतः परमोऽसौ पुरस्तात्प्रकाशते यत्प्रभया विश्वरूपः ॥ अपः सृष्ट्वा सर्वभूतात्मयोनिः पुराऽकरोत्सर्वमेवाथ विश्वम् ३७ ऋतूनु
त्पातान्विविधान्यहुतानि मेघान्विद्युत्सर्वमैरावतं च ॥ सर्वकृष्णात्स्थावरं जंगमं च विश्वात्मानं विष्णुमेनं प्रतीहि ३८ विश्वावा संनिगुणं वासुदेवं संकर्षणं जीवभूतं
वदंति ॥ ततः प्रद्युम्नमनिरुद्धं चतुर्थमाज्ञापयत्यात्मयोनिर्महात्मा ३९ स पंचधा पंचजनो पपन्नं संचोदयन् विश्वमिदं सिसृक्षुः ॥ ततश्चकारावनिमारुतौ च खं ज्यो
तिरंभश्च तथैव पार्थ ४० स स्थावरं जंगमं चैव मेतच्चतुर्विधं लोकमिमं च कृत्वा ॥ ततो भूमिं व्यदधात्पंचबीजां द्यौः पृथिव्यां धास्यति भूरिवारि ४१ तेन विश्वं कृतमे
तद्विराजन्सजीवयत्यात्मनैवात्मयोनिः ॥ ततो देवानसुरान्मानवांश्च लोकां चृषींश्चापि पितृन् प्रजाश्च ॥ समासेन विधिवत्प्राणि लोकान्सर्वान्सदाभूतपतिः सिसृ
क्षुः ४२ शुभाशुभं स्थावरं जंगमं च विष्वक्सेनात्सर्वमेतत्प्रतीहि ॥ यद्वर्तते यच्च भविष्यतीह सर्वं ह्येतत्केशवं त्वं प्रतीहि ४३ मृत्युश्चैव प्राणिनां मंतकाले साक्षात्कृष्णः
शाश्वतो धर्मवाहः ॥ भूतं च यच्चेह न विद्म किंचिद्विष्वक्सेनात्सर्वमेतत्प्रतीहि ४४ यत्प्रशस्तं च लोकेषु पुण्यं यच्च शुभाशुभम् ॥ तत्सर्वं केशवोऽर्चित्यो विपरीतमतः
परम् ४५ एतादृशः केशवोऽतश्च भूयो नारायणः परमश्चाव्ययश्च ॥ मध्याद्यंतस्य जगतस्तत्स्थुषश्च भूषतां प्रभवश्चाव्ययश्च ४६ ॥ इति श्रीमहाभारते अनु
शासनपर्वणि आनुशासनिकेऽदानधर्मे महापुरुषमाहात्म्ये अष्टपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ब्रूहि ब्राह्मणपूजायां व्युष्टिं त्वं मधुसू
दन ॥ वेतात्वमस्य चार्थस्य वेदत्वादिपितामहः १ ॥ वासुदेव उवाच ॥ शृणुष्वावहितो राजन् द्विजानां भरतर्षभ ॥ यथा तत्त्वेन वदतो गुणान्वैकुरु स तम २ द्वार
वत्यां समासीनं पुरा मां कुरु नंदन ॥ प्रद्युम्नः परिपप्रच्छ ब्राह्मणैः परिकीर्तितः ३ किं फलं ब्राह्मणेष्वास्ति पूजायां मधुसूदन ॥ ईश्वरत्वं कुत स्तेषामिहैव च परत्र च ४
सदा द्विजातीन्संपूज्य किं फलं तत्र मानद ॥ एतद्ब्रूहि स्फुटं सर्वं सुमहान्संशयोऽत्र मे ५ इत्युक्तेव च नेतस्मिन् प्रद्युम्नं न तथा त्वहम् ॥ प्रत्यब्रुवं महाराज यत्तच्छृणु स
माहितः ६ व्युष्टिं ब्राह्मणपूजायां रौक्मिणेय निबोध मे ॥ एते हि सोमराजान ईश्वराः सुखदुःखयोः ७ अस्मिन् लोके रौक्मिणेय तथाऽमुष्मिन् च पुत्रक ॥
ब्राह्मणप्रमुखं सौम्यं न मेऽत्रास्ति विचारणा ८

३० चतुर्विधं जरायुजादि पंचबीजां चतुर्विधं भूतग्रामः कर्मचतेषां बीजमूर्ता ३१ । ३२ । ३३ । ३४ अतः केशवाद्यत्परं कल्पते तद्वि
परीतं असन्मार्ग इत्यर्थः ४५ । ४६ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नी० भा० अष्टपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥ ॥ ब्रूहीति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ सौम्यं कल्याणम् ८

ब्राह्मणप्रतिपूजायामाहुः कीर्तिर्यशोवलम् ॥ लोकालोकेश्वराश्चैव सर्वे ब्राह्मणपूजकाः ९ त्रिवर्गेचापवर्गेचयशः श्रीरोगशांतिषु ॥ देवताऽपि तृपूजासु संतोष्याश्चैव नो
द्विजाः १० तत्कथं वैनाद्रियेयमीश्वरोऽस्मीति पुत्रक ॥ माते मन्युर्महाबाहो भवत्वत्र द्विजान् प्रति ११ ब्राह्मणाहिमहदूतमस्मिन्लोके परत्र च ॥ भस्मकुर्युर्जगदिदं
कृद्धाः प्रत्यक्षदर्शिनः १२ अन्यानपि सृजेयुश्च लोकान् लोकेश्वरांस्तथा ॥ कथं ते पुनर्वर्तेरन्त्यग्नानात्सु तेजसः १३ अवसन्महद्देवा ब्राह्मणो हरिर्पिंगलः ॥ चीर
वासाविल्वदंडी दीर्घश्मश्रुः कृशो महान् १४ दीर्घेभ्यश्च मनुषेभ्यः प्रमाणादधिको भुवि ॥ सस्वैरंचरते लोकान्ये दिव्या ये च मानुषाः १५ इमां गाथां गायमानश्च त्वरेण
भासुच ॥ दुर्वाससं वासयेत्को ब्राह्मणं सत्कृतं गृहे १६ रोषणः सर्वभूतानां सूक्ष्मेऽप्यपकृते कृते ॥ परिभाषां च मे श्रुत्वा कोऽनुदयात्प्रतिश्रयम् १७ यो मां कश्चिद्भासयी
तनसमां कोपयेदिति ॥ यस्मान्नाद्रियते कश्चित्ततोऽहं समवासयम् १८ स संभुंते सहस्राणां बहूनामब्रमेकदा ॥ एकदा सोऽल्पकं भुंक्ते न चैवैति पुनर्गृहान् १९ अक
स्माच्च प्रहसति तथाऽकस्मात्प्ररोदिति ॥ न चास्य वयसा तुल्यः पृथिव्या मभवत्तदा २० अथ स्वावसथंगत्वा स शय्यां स्तरणानि च ॥ कन्याश्चालंकृता दग्ध्वा ततो व्य
पगतः पुनः २१ अथ मामब्रवीद्भूयः समुनिः संशितव्रतः ॥ कृष्णपायसमिच्छामि भोक्तुमित्येव स त्वरः २२ तदैव तु मया तस्य चित्तज्ञेन गृहे जनः ॥ सर्वाण्यन्नानि पा
नानि भक्ष्याश्चोच्चावचास्तथा २३ भवंतु सत्कृतानीह पूर्वमेव प्रचोदितः ॥ ततोऽहं ज्वलमानं वैपायसं प्रत्यवेदयम् २४ तं भुक्त्वा स तु क्षिप्रं ततो वचनमब्रवीत् ॥ क्षिप्र
मंगानि लिपस्व पायसेनेति स स्मह २५ अविष्टयैव च ततः कृतवानस्मिततथा ॥ तेनोच्छिष्टेन गात्राणि शिरश्चैवाभ्यमृक्षयम् २६ सददर्शं तदाभ्याशे मातरं तेशु भा
ननाम् ॥ तामपि स्मयमानां स पायसेनाभ्यलेपयम् २७ मुनिः पायसदिग्धां गीरथे तूर्णमयोजयत् ॥ तमारुह्य रथं चैव निर्ययौ स गृहान्मम २८ अग्निवर्णो ज्वलन्धी
मान्सद्विजो रथधुर्यवत् ॥ प्रतो देना तु दद्वालां रुक्मिणीं मम पश्यतः २९ न च मे स्तोकमप्यासीदुःखमीर्ष्याकृतं तदा ॥ तथा सराजमार्गेण महतानिर्ययौ बहिः ३०
तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं दाशार्हा जातमन्यवः ॥ तत्राजल्पन्मिथः केचित्समाभाष्य परस्परम् ३१ ब्राह्मणा एव जायेरन्नान्यो वर्णः कथंचन ॥ को ह्येनं रथमास्थाय जीवेदन्यः
पुमानिह ३२ आशीविषविषं तीक्ष्णं ततस्तीक्ष्णतरो द्विजः ॥ ब्रह्माशीविषदग्धस्य नास्तिकश्चिच्चिकित्सकः ३३ तस्मिन् व्रजति दुर्धर्षे प्रास्वलद्विजमणीपथि ॥
तन्नामर्षयत श्रीमांस्ततस्त्वूर्णमचोदयत् ३४ ततः परमसंकुद्धो रथात्प्रस्कंद्य स द्विजः ॥ पदातिरुत्पथेनैव प्राद्रवद्दक्षिणा मुखः ३५ तमुत्पथेन धावंतमन्वधावं द्विजो
त्तमम् ॥ तथैव पायसादिग्धः प्रसीद भगवन्निति ३६ ततो विलोक्य तेजस्वी ब्राह्मणो मासुवाच ह ॥ जितः क्रोधस्त्वया कृष्ण प्रकृत्यैव महाभुज ३७ न तेऽपराधमिह वैदृष्ट
वानस्मि सुव्रत ॥ प्रीतोऽस्मि तव गोविंदं वृणु कामान्यथेप्सितान् ३८ प्रसन्नस्य च मे तात पश्य व्युष्टियथाविधि ॥ यावदेवमनुष्याणामप्रेभावो भविष्यति ३९

४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ ॥ इति अनु. १ नी० भा० एकोनषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥ दुर्वासस इति अत्र त्रिपुरदाहः

यथैवात्रे तथातेषां स्वयिभावो भविष्यति ॥ यावच्च पुण्यालोकेषु त्वयि कीर्तिर्भविष्यति ४० त्रिषु लोकेषु तावच्च वैशिष्ट्यं प्रतिपत्स्यसे ॥ सुप्रियः सर्वलोकस्य भविष्यसि ज
नार्दन ४१ यत्तेभिन्नं च दग्धं च यच्च किंचिद्विनाशितम् ॥ सर्वं तथैव द्रष्टाऽसि विशिष्टं वा जनार्दन ४२ यावदेतत्प्रलितं ते गात्रेषु मधुसूदन ॥ अतो मृत्युमयं नास्ति याव
दिच्छसि चाच्युत ४३ न तु पादतले लिप्ते कस्मात्ते पुत्रकाद्यवै ॥ नैतन्मे प्रियमित्येवं समां प्रीतोऽब्रवीत्तदा ४४ इत्युक्तोऽहं शरीरं स्वं ददर्श श्रीसमायुतम् ॥ रुक्मिणीं
चाब्रवीत्प्रीतः सर्वस्त्रीणां वरं यशः ४५ कीर्तिं चानुत्तमां लोके समवाप्स्यसि शोभने ॥ नत्वांजरावारोगो वा वैवर्ण्यं चापि भाविनि ४६ स्पृक्ष्यंति पुण्यगंधाच कृष्णमाराध
यिष्यसि ॥ षोडशानां सहस्राणां वधूनां केशवस्य ह ४७ वरिष्ठा च सलोक्या च केशवस्य भविष्यसि ॥ तव मातरमित्युक्त्वा ततो मां पुनरब्रवीत् ४८ प्रस्थितः सुमहात्मे
जादुर्वासाऽग्निरिव ज्वलन् ॥ एषैव ते बुद्धिरस्तु ब्राह्मणान्प्रतिकेशव ४९ इत्युक्त्वा स तदा पुत्रतत्रैवांतरधीयत ॥ तस्मिन् तर्हि ते चाह मुपांशुव्रतमाचरम् ५० यत्किंचि
द्ब्राह्मणो ब्रूयात्सर्वं कुर्यामिति प्रभो ॥ एतद्भूतमहंकृत्वामात्राते सह पुत्रक ५१ ततः परमहृष्टात्मा प्राविशं गृहमेव च ॥ प्रविष्टमात्रश्च गृहे सर्वं पश्यामितव्रवम् ५२ यद्दि
न्नं यच्चैव दग्धं तेन विप्रेण पुत्रक ॥ ततोऽहं विस्मयं प्राप्तः सर्वदृष्टान्वंद्य हम् ५३ अपूजयं च मनसारौ किमणेयसदा द्विजान् ॥ इत्यहं रौक्मिणेयस्य पृच्छतो भरतर्षभ ५४
माहात्म्यं द्विजमुख्यस्य सर्वमारख्यातवांस्तदा ॥ तथा त्वमपि कौंतेय ब्राह्मणान्सततं प्रभो ५५ पूजयस्व महाभागान्वाग्भिर्दानैश्चानित्यदा ॥ एवं व्युष्टिं महं प्राप्तो ब्राह्म
णस्य प्रसादजाम् ॥ यच्च मामाह भीष्मोऽयं तत्सत्यं भरतर्षभ ५६ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मे दुर्वासो भिक्षानाम् एको
नषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ दुर्वाससः प्रसादात्तेय तदा मधुसूदन ॥ अवाप्तमिह विज्ञानं तन्मे व्या
ख्यातुमर्हसि १ महाभाग्यं च यत्तस्य नामानि च महात्मनः ॥ तत्त्वतो ज्ञातुमिच्छामि सर्वमतिमतांवर २ ॥ ॥ वासुदेव उवाच ॥ ॥ हंत ते कीर्तयिष्यामि नमं
स्कृत्य कपर्दिने ॥ यदवाप्तं मयाराज ज्ञेयो यच्चार्जितं यशः ३ प्रयतः प्रातरुत्थाय यदधीये विशांपते ॥ प्रांजलिः शतरुद्रीयं तन्मे निगदतः शृणु ४ प्रजापतिस्तत्स
सृजेत पसोऽस्ते महातपाः ॥ शंकरस्त्वसृजता तप्रजाः स्थावरजंगमाः ५ नास्तिकिंचित्त्वरंभूतं महादेवादिशांपते ॥ इह त्रिष्वपि लोकेषु भूतानां प्रभवो हिसः ६ न चै
वोत्सहते स्थातुं कश्चिदग्रे महात्मनः ॥ न हि भूतं समं तेन त्रिषु लोकेषु विद्यते ७ गंधेनापि हि संग्रामे तस्य कुद्धस्य शत्रवः ॥ विसंज्ञा हतभूयिष्ठा वेपंते च पतंति च ८ घोरं
च निनदंतस्य पर्जन्यानि नदोपमम् ॥ श्रुत्वा विशीर्ये हृदयं देवानामपि संयुगे ९

अद्वारहितानां निर्दार्यः । उपासकानां स्थूलसूक्ष्मकारणदेहत्रयकृपाणां तिसृषां पुराणं ज्ञेयं संसारानर्घं मिष्टिर्भहादेवस्य त्रिपुरहंतुः प्रसादादेवमवतीति दर्शनाय १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९

१० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ तंचैवेति एवमध्यात्मत्रिपुरदाहेऽपिसंतारात्म
कःसूक्ष्मःप्रपंचोयावदेहपातं बाधितानुवृत्त्याऽनुवर्ततएव । तंवाकंहिरण्यगर्भाऽन्यसूक्ष्मसमष्टिरूपं पुरंदरं कर्तुं जीवन्मुक्तपतीति गोचरं जिज्ञासमाना उमा ब्रह्मविद्यामया कृत्स्नबाधेकृतेऽप्ययं कोऽव
यांश्चोरेणरूपेण पश्येत्कुद्धः पिनाकहृत् ॥ नसुरानासुरालोकेन गंधर्वानपन्नगाः १० कुपिते सुखमेधंते तस्मिन्नापि मुहागताः ॥ प्रजापतेऽश्वदक्षस्य यजतो वितते क्रतौ
११ विव्याध कुपितो यज्ञं निर्भयस्तु भवस्तदा ॥ धनुषावाणमुत्सृज्य स घोषं विना दध १२ तेन शर्मकुतः शान्तिं विषादं लेभिर सुराः ॥ विद्धे च सहसा यज्ञे कुपिते च महेश्वरे
१३ तेन ज्यातलोषेण सर्वलोकाः समाकुलाः ॥ बभूवुरवशाः पार्थिवे विषे दुश्चसुरासुराः १४ आपश्चुक्षुभिरैव च कपे च वसुंधरा ॥ व्यद्रवन् गिर्यश्चापि द्यौः
पफालच सर्वशः १५ अंधेन तमसालोकाः प्रावृत्तान च काशिरे ॥ प्रणष्टा ज्योतिषां भाश्च सहसूर्येण भारत १६ भृशं भीतास्ततः शान्तिं च कुः स्वस्त्ययनानि च ॥ ऋष
यः सर्वभूतानां मात्मनश्च हितैषिणः १७ ततः सोऽभ्यद्रव देवान् रुद्रो रौद्रपराक्रमः ॥ भगस्य नयने कुद्धः प्रहारेण व्यशातयत् १८ पूषणं चाभिदुद्रावपादेन चरुपान्वितः ॥
पुरोडाशं भक्षयतो दशनान् चैव व्यशातयत् १९ ततः प्रणेमुर्देवास्ते वेपमानाः स्मशंकरम् ॥ पुनश्च संदधेरुद्रो दीप्तं सुनिशितं शरम् २० रुद्रस्य विक्रमं दृष्ट्वा भीता देवाः स
हर्षिभिः ॥ ततः प्रसादयामासुः शर्वते विबुधोत्तमाः २१ जेषुश्च शतरुद्रीयं देवाः कृत्वाऽजलितदा ॥ संस्तूयमानं स्निदशैः प्रससाद महेश्वरः २२ रुद्रस्य भागं यज्ञे च विशि
ष्टं तेव कल्पयत् ॥ भयेन त्रिदशाराजश्चरणं च प्रपेदिरे २३ तेन चैव हितुष्टेन स यज्ञः संधितोऽभवत् ॥ यद्यच्चापहतं तत्र ततश्चैवान्वजीवयत् २४ असुराणां पुराण्या
संस्त्रीणि वीर्यवतां दिवि ॥ आयसं राजतं चैव सौवर्णं मपि चापरम् २५ नाशकतानि मधवाजेतुं सर्वायुधैरपि ॥ अथ सर्वेऽमरारुद्रं जग्मुः शरणमर्दिताः २६ तत ऊर्ध्वम्
हात्मानो देवाः सर्वे समागताः ॥ रुद्रो द्राव विष्यंति पशवः सर्वकर्मसु २७ जहि दैत्यान् सह पुरैर्लोकांश्चायस्व मानद ॥ सतथोक्तस्तथेत्युक्त्वा कृत्वा विष्णुं शरोत्तमम् २८
शल्यमग्निं तथा कृत्वा पुंस्त्वं वै स्वतं यमम् ॥ वेदान् कृत्वा धनुः सर्वान ज्यांच सा विप्रिमुत्तमाम् २९ ब्रह्माणं सारथिं कृत्वा विनियुज्य च सर्वशः ॥ त्रिपर्वणां त्रिशल्येन तेन
तानि विभेदसः ३० शरेणादित्यवर्णेन कालाग्रिसमतेजसा ॥ ते सुराः सपुरास्तत्र दग्धारुद्रेण भारत ३१ तंचैवाकं गतं दृष्ट्वा बालं पंचशिखं पुनः ॥ उमा जिज्ञासमा
नावैकोऽयमित्यब्रवीत्तदा ३२ असूयतश्च शक्रस्य वज्रेण प्रहरिष्यतः ॥ सवज्रं स्तंभयामास तं बाहुं परिचोपमम् ३३ न संबुधुधिरैव देवास्तं भुवनेश्वरम् ॥ सप्रजा
पतयः सर्वे तस्मिन् मुमुदुरीश्वरे ३४ ततो ध्यात्वा च भगवान् ब्रह्मा तममि तौजसम् ॥ अयं श्रेष्ठ इति ज्ञात्वा वंदेत मुमापतिम् ३५ ततः प्रसादयामासु रूर्मां रुद्रं च ते सुराः ॥
बभूव सतदा बाहुर्बलहंतुर्यथापुरा ३६ सचापि ब्राह्मणो भूत्वा दुर्वासानां वीर्यवान् ॥ द्वारवत्यां मम गृहे चिरं कालमुपावसत् ३७
शिष्ट इत्यब्रवीत्पृष्टवती । तत्र महादेवस्तस्य प्रत्यगनन्यत्वा दनुत्तरं भवोत्तरं ददौ । अतएव तं सूक्ष्मसमष्टिक इति वेदेवदंति । प्रजापतिर्वैकहति । तस्य नाभैव कइति प्रतिष्ठितं एवं सर्वत्रारूपान
तात्पर्यं ज्ञेयम् । तथा शंक्रबाहुस्तं भारुपायिकया त्रिपुरघ्नं बाहुकृतं कर्मन स्पृशतीति दर्शितम् ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३७

३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ एकधा ब्रह्मरूपेण । द्विधा ब्रह्मभेदेन । बहुवेत्यादिप्रपंचरूपेण ३१ ४२ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतभावादीपे षष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥
विप्रकारान्प्रयुंक्ते स्म सुबहून्मम वेदमनि ॥ तानुदारतया चारं च क्षमेचातिदुःसहान् ३८ सर्वरुद्रांसच शिवः सोऽग्निः सर्वः स सर्वजित् ॥ सचैवेंद्रश्च वायुश्च सोऽश्विनौ
सच विद्युतः ३९ सचंद्रमाः सचेशानः समूर्यो वरुणश्च सः ॥ सकाळः सौतको मृत्युः स यमो रात्र्यहानि च ४० मासार्धमासाः क्रतवः संध्ये सवत्सरश्च सः ॥ सधाता स
विधाता च विश्वकर्मा स सर्ववित् ४१ नक्षत्राणि ग्रहाश्चैव दिशोऽथ प्रदिशस्तथा ॥ विश्वमूर्तिरमेयात्मा भगवान्परमद्युतिः ४२ एकधा च द्विधा चैव बहुधा च स एव
हि ॥ शतधा सहस्रधा चैव तथा शतसहस्रधा ४३ ईदृशः समहा देवो भूयश्च भगवानतः ॥ न हि शक्या गुणा वक्तुमपि वर्षज्ञतैरपि ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते अनु
शासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मे ईश्वरप्रशंसानाम षष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥ ४५ ॥ वासुदेव उवाच ॥ युधिष्ठिर महाबाहो महाभाग्यं महा
त्मनः ॥ रुद्राय बहुरूपाय बहुनाम्ने निबोध मे १ वदंति ग्रिमहादेवं तथा स्थापुं महेश्वरम् ॥ एकाक्षं त्र्यंबकं चैव विश्वरूपं शिवं तथा २ द्वे तनूतस्य देवस्य वेदज्ञा ब्राह्मणा
विदुः ॥ घोरामन्यां शिवामन्याति तनूबहुना पुनः ३ उग्राघोरा तनुर्याऽस्य सोऽग्निर्विद्युत्सभास्करः ॥ शिवा सौम्या च या त्वस्य धर्मस्त्वापोऽथ चंद्रमाः ४ आत्म
नोर्धंतुस्तस्याग्निः सोमोऽर्धं पुनरुच्यते ॥ ब्रह्मचर्यं च रत्येका शिवाचास्य तनुस्तथा ५ याऽस्य घोरतमा मूर्तिर्जगत्संहरते तथा ॥ ईश्वरत्वान्महत्त्वाच्च महेश्वर इति
स्मृतः ६ यन्निर्दहतियतीक्ष्णो यदुग्रो यत्पतापवान् ॥ मांसशोणितमज्जादोयत तो रुद्र उच्यते ७ देवानां सुमहान्यत्र यच्चास्य विषयो महान् ॥ यच्च विश्वं महत्पाति म
हादेवस्ततः स्मृतः ८ धूम्ररूपं च यत्तस्य धूर्जटीत्यत उच्यते ॥ समेधयति यन्नित्यं सर्वान्वै सर्वकर्मभिः ९ मनुष्यानां शिवमन्विच्छंस्तस्मादेवा शिवः स्मृतः ॥ दह
त्यूर्ध्वं स्थितो यच्च प्राणाच्छृणां स्थिरश्च यत् १० स्थिरलिङ्गश्च यन्नित्यं तस्मात्स्थानुरिति स्मृतः ॥ यदस्य बहुधा रूपं भूतं भव्यं भवत्तथा ११ स्थावरं जंगमं चैव ब
हुरूपस्ततः स्मृतः ॥ विश्वे देवाश्च यत्तस्मिन् विश्वरूपस्ततः स्मृतः १२ सहस्राक्षोऽयुताक्षो वा सर्वतोक्षिमयोऽपि वा ॥ चक्षुषः प्रभवेते जो नास्त्यंतोऽयास्य च
क्षुषाम् १३ सर्वथा यत्पशुन्पाति तैश्च यद्रमते सह ॥ तेषामधिपतिर्यच्च तस्मात्पशुपतिः स्मृतः १४ नित्येन ब्रह्मचर्येण लिङ्गमस्य वदास्थितम् ॥ महयत्यस्य
लोकश्चाप्रियं ह्येतन्महात्मनः १५ विग्रहं पूजयेन्नो वै लिङ्गं वाऽपि महात्मनः ॥ लिङ्गं पूजयितानित्यं महर्वांश्चिदमश्नुते १६ ऋषयश्चापि देवाश्च गंधर्वाप्सरसस्तथा ॥
लिङ्गमेवाचर्यंति स्म यत्तदूर्ध्वं समास्थितम् १७ पूज्यमाने ततस्तस्मिन् मोदते समेश्वरः ॥ सुखं ददाति प्रीतात्मा भक्तानां भक्तवत्सलः १८ एष एव शमशानेषु
देवो वसति निर्दहन् ॥ यजंते ये जनास्तत्र वीरस्थाननिषेविणः १९ विषयस्थः शरीरेषु समृत्युः प्राणिनामिह ॥ सच वायुः शरीरेषु प्राणापानशरीरिणाम् २० तस्य
घोराणि रूपाणि दीप्तानि च बहूनि च ॥ लोकेऽन्यस्य पूज्यंते विप्रास्तानि विदुर्बुधाः २१

२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावदीपे एकषष्ठ्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥ ॥ ॥ इत्युक्तवतीति १ श्रुतिप्रत्यक्षयोगिकबलवदितिप्रश्नः २ । ३ दृष्टमिति अनन्तकश्चित्श्रुत्यपेक्षयाप्रत्यक्षप्रबलं कश्चित्प्रत्यक्षापेक्षयाश्रुतिरित्यर्थः ४ केचित्प्रत्यक्षप्रबलंमत्वाहैतुकास्तार्किकाःपरमाणादीन्प्रज्ञयानित्यत्वादिगुणयुक्तान्कल्पयन्तःसत्यमबाधितंवाङ्मनसातीतंवस्तुनास्तीत्येवनिश्चयंकुर्वन्ति । परैर्वैदिकैरुपालब्धाःसंतस्तत्रसंशयंकुर्वन्ति ५ अयेत्यादिसार्धः यदित्वमपि एकमसंहतं ब्रह्मकारणकं भवेदितिसंशयवानसितर्हिदीर्घकालसेवनादिनाऽयमयोक्तुनेनयोगेनवेदितुंशक्यः ६ । ७ एतस्यसत्यवस्तुनःहेतूनामन्तं सर्वसंशयोच्छेदेसतिकल्पनासंज्ञाहेतवोनिवर्तते ८ संशयच्छेद

नामधेयानिदेवेषुबहून्स्ययथार्थवत् ॥ निरुच्यन्तेमहत्त्वाच्चविशुत्वात्कर्मभिस्तथा २२ वेदेचास्यविवर्तिप्राःशतरुद्रायमुत्तमम् ॥ व्यासेनोक्तंचयच्चापिउपस्थानंमहात्मनः २३ प्रदातासर्वलोकानांविश्वंचाप्युच्यतेमहत् ॥ ज्येष्ठभूतंवदत्येनंब्राह्मणाऋषयोऽपरे २४ प्रथमोह्येपदेवानांमुखादग्निमजीजनत् ॥ ग्रहैर्बहुविधैःप्राणान्संरुद्धानुत्पृज्यपि २५ विमुचतिनपुण्यात्माशरण्यःशरणागतान् ॥ आयुरारोग्यमैश्वर्यवित्तकामांश्चपुष्कलान् २६ सददातिमनुष्येभ्यःसएवाक्षिपतेपुनः ॥ शकादिषुचदेवेषुतस्यैश्वर्यमिहोच्यते २७ सएवव्याप्तोऽनित्यत्रैलोक्यस्यशुभाशुभे ॥ ऐश्वर्याच्चैवकामानामीश्वरःपुनरुच्यते २८ महेश्वरश्चलोकानांमहतामीश्वरश्चसः ॥ बहुभिर्विविधैरूपैर्विश्वं व्याप्तमिदंजगत् ॥ तस्यदेवस्ययद्वक्त्रंमुद्रेवडवामुखम् २९ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशास० दानधर्मेमहेश्वरमाहात्म्यंनामएकषष्ठ्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ इत्युक्तवतिवाक्येतुलुण्णे देवकिनंदने ॥ भीष्मंशांतनवंभूयःपर्यपृच्छयुधिष्ठिरः १ निर्णयेवामहाबुद्धेसर्वधर्मविदांवर ॥ प्रत्यक्षमागमोवेतिकितयोःकरणंभवेत् २ ॥ भीष्मउवाच ॥ नास्त्यत्रसंशयःकश्चिदितिमेवर्ततेमतिः ॥ शृणुवक्ष्यामिप्रज्ञासम्यक्त्वंमेऽनुपृच्छसि ३ संशयःसुगमस्तत्रदुर्गमस्तस्यनिर्णयः ॥ दृष्टंश्रुतमनंतंहियत्रसंशयदर्शनम् ४ प्रत्यक्षंकारणंदृष्टाहैतुकाःप्राज्ञमानिनः ॥ नास्तीत्येवंव्यवस्यंतिसत्यंसंशयमेवच ५ तदयुक्तंव्यवस्यंतिबालाःपंडितमानिनः ॥ अथचेन्मन्यसेचैवंकारणंकिंभवेदिति ६ शक्यंदीर्घेणकालेनयुक्तेनातंद्रितेनच ॥ प्राणयात्रामनेकांचकल्पमानेनभारत ७ तत्परैर्नैनान्येनशक्यंहेतस्यदर्शनम् ॥ हेतूनामन्तमासाद्यविपुलंज्ञानमुत्तमम् ८ ज्योतिःसर्वस्यलोकस्यविपुलंप्रतिपद्यते ॥ नखेवगमनंराजहेतुतो गमनंतथा ॥ अग्राह्यमनिबद्धंचवाचासंपरिवर्जयेत् ९ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ प्रत्यक्षंलोकतःसिद्धिलोकश्चामपूर्वकः ॥ शिष्टाचारोबहुविधस्तन्मेब्रूहिपितामह १०

अथदाज्योतिःप्रत्यक्षंन्यविपुलमन्तंप्रतिपद्यतेतदैवभवतिहेतुतस्तर्कयद्वस्त्वधिगमनंतदधिगमनंनभवति । तर्केणापिहिज्ञानप्रधानपरमाणवःकारणत्वेनप्रतिपाद्यतेतच्चअग्राह्यम् । यतः यद्वाचावेदेनानिबद्धंअप्रतिपादितंतद्वर्जयेदितिन्यायईक्षतेनशब्दादितिप्रतिपादनात् । एतेनसर्वप्रमाणापेक्षयाश्रुतेर्बलीवस्त्वंसिद्धम् ९ प्रत्यक्षमिति लोकतःसिद्धिरनुमानं आगमपूर्वःशिष्टाचारश्चेतिप्रमाणानि एतेषामध्येकिंप्रबलमितिप्रश्नार्थः १०

शिष्टाचारस्यदुरात्मभिरुच्छेदितत्वाद्देवेषुमुख्यंप्रमाणं । प्रत्यक्षानुमानबोध्यैभिचारित्वेनाविश्वासनीयत्वादित्याह धर्मस्येत्यादिना ११ वृत्तंशिष्टाचारः १२ भिदंतिवृत्तं तेषुप्रत्यक्षानुमानाचारेषु १३ अतृप्यंतोऽनित्यंसोत्कंठाः आगमजन्याःबुद्धयोवेतिपुनरप्येवंप्रमाणमित्यन्वयः १४ । १५ नेति वृत्तंप्रत्यक्षदृष्टंशीलं । आचारः शांतादिः । कारणंवेदः । त्रयंभित्तिवाक्योऽधर्मः सधर्मःसाधनीयइत्यर्थः स्वाध्यायकर्मवेदरक्षार्थमाचारांतर्गतमेवज्ञेयम् १६ । १७ वेदइति प्रमाणभेदात्प्रमेयैर्धर्मैरपित्रिभिर्भविष्यत् १८ कथमेकोधर्मस्त्रितयप्रतिपाद्यइत्याशंक्याह धर्मस्येति

॥ भीष्मउवाच ॥ धर्मस्यहियमाणस्यबलवद्भिर्दुरात्मभिः ॥ संस्थायत्यैरपिहताकालेनप्रतिभिद्यते ११ अधर्मोऽधर्मरूपेणवृत्तैःकूपइवावृत्तः ॥ ततस्तैर्भिद्यते वृत्तंशृणुचैवयुधिष्ठिर १२ अवृत्तायेतुभिदंतिश्रुतित्यागपरायणाः ॥ धर्मविद्वेषिणोमंदाइत्युक्तस्तेषुसंशयः १३ अतृप्यंतस्तुसाधूनांयएवागमबुद्धयः ॥ परमित्येवसंतुष्टास्तानुपास्वचपृच्छच १४ कामार्थापृष्ठतःकृत्वालोभमोहानुसारिणौ ॥ धर्मइत्येवसंतुष्टस्तानुपास्वचपृच्छच १५ नतेषांभिद्यतेवृत्तंयज्ञाःस्वाध्यायकर्मच ॥ आचारःकारणंचैवधर्मश्चैकस्त्रयंपुनः १६ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ पुनरेवहिमेबुद्धिःसंशयेपरिमुह्यति ॥ अपरिमार्गमाणस्यपरंतीरमपश्यतः १७ वेदः प्रत्यक्षमाचारःप्रमाणंतत्रयंयदि ॥ पृथक्कलम्यतेचैषांधर्मश्चैकस्त्रयंकथम् १८ ॥ भीष्मउवाच ॥ धर्मस्यहियमाणस्यबलवद्भिर्दुरात्मभिः ॥ यद्येवंमन्यसेराजंस्त्रिधा धर्मविचारणा १९ एकएवेतिजानीहित्रिधाधर्मस्यदर्शनम् ॥ पृथक्केचनमेबुद्धिस्त्रयाणामपिवैतथा २० उक्तोमार्गस्त्रयाणांचतत्तथैवसमाचर ॥ जिज्ञासानुवर्तव्याधर्मस्यपरितर्कणात् २१ सदैवभरतश्रेष्ठमातेऽभूदत्रसंशयः ॥ अंधोजडइवाशंकीयद्रवीमितदाचर २२ अहिंसासत्यमक्रोधोदानमेतच्चतुष्टयम् ॥ अजातशत्रोसेवस्वधर्मेषुसनातनः २३ ब्राह्मणेषुचवृत्तिर्यापितृपैतामहोचिता ॥ तामन्वेहिमहाबाहोधर्मस्यैतेहिदोशिकाः २४ प्रमाणमप्रमाणंवेयःकुर्यादबुधोजनः ॥ नसप्रमाणतामर्होविवादजननोहिसः २५ ब्राह्मणानेवसेवस्वसत्कृत्यबहुमन्यच ॥ एतेष्वेवत्विलोकाःकृत्वाइतिनिबोधतान् २६ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ येचधर्ममसूयन्तेयेचैनंपर्युपासते ॥ ब्रवीतुमेभवानेतत्कृतेगच्छंतितादृशाः २७ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥ ॥ रजसातमसाचैवसमवस्तीर्णचेतसः ॥ नरकंप्रतिपद्यन्तेधर्मविद्वेषिणोजनाः २८ येतुधर्ममहाराजसततंपर्युपासते ॥ सत्यार्जवपराःसंतस्तेवैस्वर्गभुजोनराः २९ धर्मएवगतिस्तेषामाचार्योपासनाद्भवेत् ॥ देवलोकंप्रपद्यन्तेयेधर्मपर्युपासते ३० मनुष्यायादिवादेवाःशरीरमुपताप्यवै ॥ धार्मिणःसुखमेवंतेलोभद्वेषविवर्जिताः ३१ प्रथमंब्रह्मणःपुत्रंधर्ममाहुर्मनीषिणः ॥ धार्मिणःपर्युपासन्तेफलंपकमिवाशयः ३२

हेराजन्मद्येवंधर्मत्रयंमन्यसेतत्रेतिशेषः । किंतुहियमाणस्यैकस्यैवधर्मस्यत्रिधात्रिप्रकाराविचारणा एकएवप्रमाणत्रयसंवादेनपरीक्षणीयइत्यर्थः १९ त्रिधेत्यस्यव्याख्यानेंप्रकारेति त्रयाणांप्रमाणानांपृथक्केप्रत्येकंस्वातंत्र्येणधर्मप्रतिपादकत्वेममबुद्धिर्नच २० उक्तइति प्रत्यक्षस्यार्तद्विषयधर्मप्रमाणामावात् आचारस्यचप्रबलंसितत्वात् त्रयाणांप्रमाणानांमध्येपरिशेषाद्युक्तोवेदे संप्रवर्गः नतुपरितर्कणाद्धर्मस्यविचारःकृतव्यइत्यर्थः २१ अत्रवेदे अशंकीशंकाजन्यः २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ आशयोभोक्तुर्मनः ३२

॥१६२॥

प्रसवः प्रसवकारणं कथं दंशादीनां सुखाद्याप्तौ प्रमाणं नियामकं एवं स्वस्यापि ज्ञात्वा स्थिरोऽश्च लोभव १४ ॥ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ कार्यतद्वाति १ प्रवर्तते प्रवर्तयति २ धर्मार्थस्य धर्मफलस्य प्रदर्शनात् यदा धर्म एव श्रेयस्कर इति बुद्धिर्भवेत्तदा स्य धर्मात्मा धर्मवित्तः धर्मे आश्रयसीत विश्वासं कुर्वीत अदृढबुद्धिस्तु न विश्वसेद्धर्मफले ३ एतावद्धर्मो विश्वासवत्त्वं उभयवित्कर्तव्या कर्तव्यवित् ॥

राजसामक्षिनाः ५ धर्मः कदाऽप्यधर्मो न भवेदित्याह नहीति अधर्मतया दुःखहेतुतया ५ । १० तौ विशुद्धताऽधर्मास्पृशौ ८ नयेद्धर्ममिति शेषः धर्मेण धर्मानुष्ठानार्थमिहैकवचनः प्रेर्यमाणः
सम्बल्लोकमयच्छलेतेषां पतारणे प्रवर्तते । यद्वा स्वनिस्तारं स्वयमेवाचरेदित्याह नस्त्विति नयेत्तु उर्ध्वमिति शेषः किंतु धर्मभयलोकमयपोच्छलेच्छलेने निवृत्तिनिमित्तं धर्मेण हेतुना अर्थात्प्राप्तेन उच्य
मान एव नर उर्ध्वगच्छतीति शेषः । शूद्रोऽहमित्यादिव दान्तिशेषपूरणेन योज्यम् ९ अपरे साधवो नोपवृत्तिनच्छलं कुर्वन्ति यथाधिकारं धर्मं कुर्वन्ति नच्छलमित्यर्थः तस्मात्प्रवर्तना सर्वान्वयेति
भावः १० विशेषेणेति युग्मं सर्वेषां प्राणिनां पुरुषाणां वा पांचभौतिकत्वे प्रत्यक्षेऽपि विशेषकरणमिदं पवित्रमिदमपवित्रमिति व्यवस्थापनं लोकधर्मे शास्त्रीयधर्मे च निमित्ते सातकृतं । पशुपामरपंडि

यथा ह्युपस्थितैश्वर्याः प्रजायंते न राजसाः ॥ एवमेवात्मनात्मानं पूजयंती हि धार्मिकाः ५ न ह्यधर्मतया धर्मदद्यात्कालः कथंचन ॥ तस्माद्विशुद्धमात्मानं जानीयाद्
धर्मचारिणम् ६ स्पृष्टुमप्यसमर्थो हि ज्वलंतमिव पावकम् ॥ अधर्मः संततो धर्मकालेन परिरक्षितम् ७ कार्यावेतौ हि धर्मेण धर्मो हि विजयावहः ॥ त्रयाणामपि लोकानां
मालोकः कारणं भवेत् ८ न तु कश्चिन्नेत्प्राज्ञो गृहीत्वैव करेन रम् ॥ उच्यमानस्तु धर्मेण धर्मलोकमयच्छले ९ शूद्रोऽहं नाधिकारो मे चातुराश्रम्यसेवने ॥ इति विज्ञान
मपरेनात्मन्युपदधत्युत १० विशेषेण च वक्ष्यामि चातुर्वर्ण्यस्य लिङ्गतः ॥ पंचभूतशरीराणां सर्वेषां सदृशात्मनाम् ११ लोकधर्मे च धर्मे च विशेषकरणं कृतम् ॥ यथैक
त्वं पुनर्याति प्राणिनस्तत्र विस्तरः १२ अधुवो हि कथं लोकः स्मृतो धर्मः कथं ध्रुवः ॥ यत्र कालो ध्रुवस्तातत्र धर्मः सनातनः १३ सर्वेषां तुल्यदेहानां सर्वेषां सदृशात्मनाम् ॥
कालो धर्मेण संयुक्तः शेष एव स्वयंगुरुः १४ एवं सति न दोषोऽस्ति भूतानां धर्मसेवने ॥ तिर्यग्योनावपि सतां लोक एवमतो गुरुः १५ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशास० दान
धर्मे धर्मप्रशंसायां चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ शरतल्पगतं भीष्मं पांडवोऽथ कुरुद्रहः ॥ युधिष्ठिरो हि
तं प्रेप्सुरपृच्छत्कल्मषापहम् १ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ किं श्रेयः पुरुषस्येह किं कुर्वन्सुखमेधते ॥ विपाप्मासंभवेत्केन किं वा कल्मषनाशनम् २ ॥
॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ तस्मै शुश्रूषमाणाय भूयः शांतनवस्तदा ॥ दैवं वंशं यथान्यायमाचष्ट पुरुषर्षभ ३ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ अयं देवतवंशो
वैक्राडिवंशसमन्वितः ॥ त्रिसंध्यं पठितः पुत्रकल्मषापहरः परः ४ यदह्ना कुरुते पापमिंद्रियैः पुरुषश्चरन् ॥ बुद्धिपूर्वमबुद्धिर्वारात्रौ यच्चापि संध्ययोः ५

तानां यथा पुनर्विहिते नैते एकत्वं प्राकृतं गच्छेत्तुरिति साखेण धर्मनियमः कृत इत्यर्थः ११ । १२ अत्र शंकते अद्युव इति लोकस्य धर्मस्य च कार्यकारणभावात् कार्यस्याधुवत्वं कारणस्य ध्रुवत्वं च न युक्तं तं तु ना
शमंतरेण पटनाशायोगादित्यर्थः । उत्तरमाह कालः संकल्पः निष्कामधर्म एव ध्रुवस्तत्फलं न तु सकाम इत्यर्थः १३ सर्वेषां भिति धर्मसंयुक्तः संकल्प एव शेषः शिष्यतेनान्यः । स च कथमुदेप्यतीत्यत्राह
स्वयंगुर इति धर्मबलात् स्वयमेव च स उदेति न शिक्षयेदित्यर्थः १४ एवमिति यदा भूतानां प्राक् भवेत्तत्र तत्र सुखदुःखसाधने प्रवर्तकमतो धर्मसेवने कर्मफलभोगे असंभवेऽपि भूतानां दोषो नास्ति ।
यतः तिर्यग्योनावपि सतां विद्यमानानां भूतानां सदसत्प्रवृत्तौ पूर्वकर्मानुसारा लोक एव गुरुर्दृष्टः । विधिनिर्धिति लोकादृष्टाति नैव साधुन्यसाधुनिवाकर्मणि प्रवर्तते इत्यर्थः १५ ॥ इति अनुशासनप
र्वाणि नीलकंठीये भारवभावदीपे चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ शरतल्पगतमित्यध्यायद्वयं स्पष्टार्थम् १ । २ । ३ । ४ । ५

६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५

मुच्यते सर्वपापेभ्यः कीर्तयन्वैशुचिः सदा ॥ नाधोनवधिरः काले कुरुते स्वस्तिमां सदा ६ तिर्यग्योनिं न गच्छेच्च नरकं संकराणि च ॥ न च दुःखमयं तस्य मरणे
सनमुह्यति ७ देवासुरगुरुर्देवः सर्वभूतनमस्कृतः ॥ अर्चित्योऽथाप्यनिर्देश्यः सर्वप्राणो ह्ययोनिजः ८ पितामहो जगन्नाथः सावित्रा ब्रह्मणः सती ॥ वेदभूरथ
कर्ता च विष्णुर्नारायणः प्रभुः ९ उमापतिर्विरूपाक्षः स्कंदः सेनापतिस्तथा ॥ विशाखो दुतभुग्वायुश्चंद्रसूर्यौ प्रभाकरौ १० शक्रः शचीपतिर्देवो यमो धूमो
र्ण्यासह ॥ वरुणः सहगौर्या च सहक्रुद्धा धनेश्वरः ११ सौम्यागौः सुरभिर्देवी विश्रवाश्च महानृपिः ॥ संकल्पः सागरोगंगा स्रवंत्योऽथ मरुद्गणः १२ वाल
खिल्यास्तपःसिद्धाः कृष्णद्वैपायनस्तथा ॥ नारदः पर्वतश्चैव विश्वावसुर्हहाहुहः १३ तुंगुरुश्चित्रसेनश्च देवदूतश्च विश्रुतः ॥ देवकन्या महाभागा दिव्या
श्वाप्सरसांगणाः १४ उर्वशी मेनकारं भामिश्रकेशी ह्यलंबुषा ॥ विश्वाची च घृताची च पंचचूडा तिलोत्तमा १५ आदित्या वसवोरुद्राः साश्विनः पितरोऽपि च ॥
धर्मः श्रुतं तपो दीक्षा व्यवसायः पितामहः १६ शर्वर्यो दिवसाश्चैव मारीचः कश्यपस्तथा ॥ शुक्रो बृहस्पतिर्भौमो बुधो राहुः शनैश्चरः १७ नक्षत्राण्यृतवश्चैव मासाः
पक्षाः सवत्सराः ॥ वैनतेयाः समुद्राश्च कडुजाः पन्नगास्तथा १८ शतहृश्च विपाशाश्च चंद्रभागा सरस्वती ॥ सिंधुश्च देविकाश्चैव प्रभासं पुष्कराणि च १९ गंगामहा
नदी वेणाकावेरनिर्मदा तथा ॥ कुलं पुना विशल्या च करतो यांबुवाहिनी २० सरयू र्गंडकी चैव लोहितश्च महानदः ॥ ताम्रारुणा वेत्रवती पर्णा शागौतमी तथा २१
गोदावरी च वेण्या च कृष्णवेणा तथाऽद्रिजा ॥ दृषद्वती च कावेरी च क्षुर्मदा किनी तथा २२ प्रयागं च प्रभासं च पुण्यं नैमिषमेव च ॥ तच्च विश्वेश्वरस्थानं यत्र तद्विमलं
सरः २३ पुण्यतीर्थं सुसलिलं कुरुक्षेत्रं प्रकीर्तितम् ॥ सिंधूतमंतपोदानं जंबूमार्गमथापि च २४ हिरण्वती वितस्ता च तथा प्लक्षवती नदी ॥ वेदस्मृतिर्वेदवती मा
लवाथाश्च वत्यापि २५ भूमिभागास्तथा पुण्या गंगा द्वा रमथापि च ॥ ऋषिकुल्यास्तथा मेघ्यानद्यः सिंधुवहास्तथा २६ चर्मण्वती नदी पुण्या कौशिकी यमुना
तथा ॥ नदी भीमरथी चैव बाहुदा च महानदी २७ माहेंद्रवाणी त्रिदिवानी लिका च सरस्वती ॥ नंदाचापरनंदा च तथा तीर्थमहाहदः २८ गयाऽथ फल्गुतीर्थं
च धर्मारण्यं सुरैर्हृतम् ॥ तथा देवनदी पुण्या सरश्च नृहनिर्मितम् २९ पुण्या त्रिलोकविरुयातं सर्वपापहरं शिवम् ॥ हिमवान्पर्वतश्चैव दिव्यौषधिसमन्वितः
३० विंध्यो धातुविचित्रांगस्तीर्थवानौषधान्वितः ॥ मेरुर्महेंद्रो मलयः श्वेतश्च रजतावृतः ३१ शृंगवान्मंदरो नीलो निषधो ददुरस्तथा ॥ चित्रकूटोऽजना
भश्च पर्वतो गंधमादनः ३२ पुण्यः सोमगिरिश्चैव तथैवान्ये महीधराः ॥ दिशश्च विदिशश्चैव क्षितिः सर्वमहीरुहाः ३३ विश्वेदेवान भश्चैव नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ॥
पातुनः सततं देवाः कीर्तिताः कीर्तिता मया ३४ कीर्तयानो नरो ह्येतान्मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ स्तुवंश्च प्रतिनंदंश्च मुच्यते सर्वतोभयात् ३५

सर्वसंकरपापेभ्यो देवतास्तवनंदकः ॥ देवतानंतरं विप्रांस्तपःसिद्धांस्तपोधिकान् ३६ कीर्तितान्कीर्तयिष्यामि सर्वपापप्रमोचनान् ॥ यवकीतोऽथैर्म्यश्वकक्षीवानौ
शिजस्तथा ३७ भृग्वंगिरास्तथा कण्वो मेधातिथिरथ प्रभुः ॥ बर्हीचगुणसंपन्नः प्राचीं दिशमुपाश्रिताः ३८ भद्रां दिशं महाभागा उल्मुचुः प्रमुचुस्तथा ॥ मुमुचुश्चम
हाभागः स्वस्त्यात्रेयश्च वीर्यवान् ३९ मित्रावरुणयोः पुत्रस्तथा ऽगस्त्यः प्रतापवान् ॥ हृदायुश्चोर्ध्वबाहुश्च विश्रुता वृषिसत्तमौ ४० पश्चिमां दिशमाश्रित्य य एधं ते नि
बोधतान् ॥ उषंगुः सहसोदयः परिव्याधश्च वीर्यवान् ४१ ऋषिर्दीर्घतमाश्चैव गौतमः काश्यपस्तथा ॥ एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महाच्छपिः ४२ अत्रेः पुत्रश्च धर्मा
त्मा तथा सारस्वतः प्रभुः ॥ उत्तरां दिशमाश्रित्य य एधं ते निबोधतान् ४३ अत्रिर्वसिष्ठः शक्तिश्च पाराशर्यश्च वीर्यवान् ॥ विश्वामित्रो भरद्वाजो जमदग्निस्तथैव च ४४
ऋचीकपुत्रो रामश्च ऋषिरौद्दालकिस्तथा ॥ श्वेतकेतुः कोहलश्च विपुलो देवस्तथा ४५ देवशर्मा च धौम्यश्च हस्ति काश्यप एव च ॥ लोमशो नाचिके च श्वलो महर्षण एव
च ४६ ऋषिरुग्रश्च वाश्चैव भागवश्च यवनस्तथा ॥ एष वै समवायश्च ऋषिदेव समन्वितः ४७ आद्यः प्रकीर्तितो राजन् सर्वपापप्रमोचनः ॥ नृगो ययातिर्नहुषो यदुःपूरुश्च
वीर्यवान् ४८ धुंभुमारो दिलीपश्च सगरश्च प्रतापवान् ॥ कृशाश्वो यौवनाश्वश्च चित्राश्वः सत्यवांस्तथा ४९ दुष्यंतो भरतश्चैव चक्रवर्ती महायशाः ॥ पवनो जनकश्चैव त
था दृष्टरथो नृपः ५० रघुर्नरवरश्चैव तथा दशरथो नृपः ॥ रामो राक्षसहावीरः शशबिंदुर्भगीरथः ५१ हरिश्चंद्रो मरुतश्च तथा दृढरथो नृपः ॥ महोदयो ह्यलर्कश्च ऐल
श्चैव नराधिपः ५२ कं वमोनरश्च्रेष्ठः कध्मोरश्च नराधिपः ॥ दक्षो बरीषः कुरुरो रैवतश्च महायशाः ५३ कुरुः संवरणश्चैव मांघाता सत्यविक्रमः ॥ मुचुकुंदश्च राजर्षिर्ज
न्हूर्जान्निविसेवितः ५४ आदिराजः पृथुर्वै न्यो मित्रभानुः प्रियंकरः ॥ त्रसदस्युस्तथाराजाश्चेतोरारजर्षिसत्तमः ५५ महाभिषश्च विख्यातो निमीराजा तथा ऽष्टकः ॥
आयुः क्षुपश्च राजर्षिः कक्षेयुश्च नराधिपः ५६ प्रतर्दनो दिवोदासः सुदासः कोसलेश्वरः ॥ ऐलोनलश्च राजर्षिर्मनुश्चैव प्रजापतिः ५७ हविधश्च पृषधश्च प्रतीपः शांतनु
स्तथा ॥ अजः प्राचीनवर्हिश्च तथेक्ष्वाकुर्महायशाः ५८ अनरण्यो नरपतिर्जानुजंघस्तथैव च ॥ कक्षसेनश्च राजर्षिर्ये चान्ये चानुकीर्तिताः ५९ कल्यमुत्थाय योनित्यं
संध्ये द्वेऽस्तमयोदये ॥ पठेच्छुचिरना वृत्तः सधर्मफलभाग्भवेत् ६० देवादेवर्षयश्चैव स्तुताराजर्षयस्तथा ॥ पुष्टिमायुर्यशः स्वर्गविधास्यंति ममेश्वराः ६१ मावि
ग्रं माचमेपापं माचमेपरिपंथिनः ॥ ध्रुवो जयो मे नित्यः स्यात्परत्र च शुभागतिः ६२ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मवेंशानुकीर्तनं
नाम पंचषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ शरत्तल्पगते भीष्मे कौरवाणां धुरंधरे ॥ शयाने वीरशयने पांडवैः समुपस्थिते १

५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे पंचपट्टयधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥ शरत्कल्पगतइति १

२ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ ॥ ॥ इति अनुशासनपर्वणि नीलकंठीये

युधिष्ठिरोमहाप्राज्ञोममपूर्वपितामहः ॥ धर्माणामागमंश्रुत्वाविदित्वासर्वसंशयान् २ दानानांचविधिंश्रुत्वाच्छिन्नधर्मार्थसंशयः ॥ यदन्यदकरोद्विप्रतन्मेशं
सितुमर्हसि ३ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ अभून्सुहृर्तस्तिमितं सर्वतद्वाजमंडलम् ॥ तूर्णोभूतेततस्तस्मिन्पटेचित्रमिवापितम् ४ सुहृर्तमिवच
ध्यात्वाव्यासःसत्यवतीसुतः ॥ नृपंशयानंगंगेयमिदमाहवचस्तदा ५ राजन्प्रकृतिमापन्नःकुरुराजोयुधिष्ठिरः ॥ सहितोभ्रातृभिःसवःपार्थिवैश्चानुयायिभिः
६ उपास्तेत्वांनरव्याघ्रसहस्रहृण्णेनधीमता ॥ तमिमंपुरायणायसयनुज्ञातुमर्हसि ७ एवमुक्तोभगवताव्यासेनपृथिवीपतिः ॥ युधिष्ठिरंसहामात्यमनुजज्ञे
नदीसुतः ८ उवाचचैनेमधुरंनृपंशांतनवोद्वपः ॥ प्रविशस्वपुरींराजन्व्येतुतेमानसोज्वरः ९ यजस्वविविधैर्यज्ञैर्बह्वैःस्वाप्तदक्षिणैः ॥ ययातिरिवराजेंद्र
श्रद्धादमपुरःसरः १० क्षत्रधर्मरतःपार्थपितृन्देवांश्चतर्पय ॥ श्रेयसायोज्यसेचैवव्येतुतेमानसोज्वरः ११ रंजयस्वप्रजाःसर्वाःप्रकृतीःपरिसांत्वय ॥ सुहृ
दःफलसत्कारैरर्चयस्वयथाहृतः १२ अनुत्वांतातजीवंतुमित्राणिबुद्धस्तथा ॥ चैत्यस्थानेस्थितंवृक्षंफलवंतमिवद्विजाः १३ आगंतव्यंचभवतासमयेमम
पार्थिव ॥ विनिवृत्तेदिनकरेप्रवृत्तेचोत्तरायणे १४ तथेत्युक्त्वाचकौतेयःसोऽपिवाद्यपितामहम् ॥ प्रययौसपरीवारोनगरंनगसाह्वयम् १५ घृतराष्ट्रंपुरस्कृ
त्यगांधारींचपतिव्रताम् ॥ ततैर्ऋषिभिःसदैर्भ्रातृभिःकेशवेनच १६ पौरजानपदैश्चैवमंत्रिवृद्धैश्चपार्थिव ॥ प्रविवेशकुरुश्रेष्ठःपुरंवारणसाह्वयम् १७ इति
श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिकेपर्वणि दानधर्मे श्रीममनुज्ञायांपदपठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥ ॥ समाप्तमानुशासनिकंपर्व ॥ ॥
अथभीष्मस्वर्गासेहणपर्व ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःकुंतीसुतोराजापौरजानपदंजनम् ॥ पूजयित्वायथान्यायमनुजज्ञेगृहान्प्रति १ सांत्वयामासनारी
श्वहतवीराहतेश्वराः ॥ विपुलैरर्थदानैःसतदापांडुसुतोद्वपः २ सोऽनिषिक्तोमहाप्राज्ञःप्राप्यराज्यंयुधिष्ठिरः ॥ अवस्थाप्यनरश्रेष्ठःसर्वाःस्वप्रकृतीस्तथा ॥
३ द्विजेभ्योगुणमुख्येभ्योनैगमेभ्यश्चसर्वशः ॥ प्रतिगृह्याशिषोःपुरुष्यास्तथाधर्मभृतांवरः ४ ङक्षित्वाशर्वरीःश्रीमान्पंचाशन्नगरोत्तमे ॥ समयंकौरवाग्र्यस्य
सस्मारपुरुषर्षभः ५ सनिर्ययौगजपुराद्याजकैःपरिवारितः ॥ दृष्ट्वानिवृत्तमादित्यंप्रवृत्तंचोत्तरायणम् ६ घृतमाल्यंचगंधांश्चक्षौमाणिचयुधिष्ठिरः ॥ चंद
नागुरुमुख्यानितथाकालीयकान्यपि ७ प्रस्थाप्यपूर्वकौतेयोभीष्मसंस्करणायवै ॥ माल्यानिचवरार्हाणिरत्नानिविविधानिच ८ घृतराष्ट्रंपुरस्कृत्यगांधारींचयश
स्विनीम् ॥ मातरंचपृथांधीमान्भ्रातृंश्चपुरुषर्षमान् ९ जनार्दनेनानुगतोविदुरेणचधीमता ॥ युयुत्सुनाचकौरव्योयुधुधानेनवाविभो १०

भारतभाषादीपे षट्पष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ततइति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०

महताराजभोगेनपारिवर्हेणसंवृतः ॥ स्तूयमानोमहातेजाभीष्मस्याग्नीननुव्रजन् ११ निश्चक्रामपुरातस्माद्यथादेवपतिस्तथा ॥ आससादकुरुक्षेत्रेततः
शांतनवंचतुषः १२ उपास्यमानं व्यासेनपाराशर्येणधीमता ॥ नारदेनचराजर्षेदेवलेनासितेनच १३ हतशिष्टैर्नृपैश्चान्यैर्नानादेशसमागतैः ॥ रक्षिभिश्च
महात्मानंरक्ष्यमाणंसमंततः १४ शयानंवीरशयनेदर्शयन्पतिस्ततः ॥ ततोस्थादवातीर्यभ्रातृभिःसहधर्मराट् १५ अभिवाद्याथकातेयःपितामहमरिंदमम्
द्वैपायनादीन्विप्रांश्चतैश्चप्रत्यभिनांदितः १६ ऋत्विग्भिर्ब्रह्मकल्पैश्चभ्रातृभिःसहधर्मजः ॥ आसाद्यशरतरूपस्थमृषिभिःपरिवारितम् १७ अब्रवीद्भरतश्रेष्ठं
धर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ भ्रातृभिःसहकौरव्यःशयानंनिम्नगासुतम् १८ युधिष्ठिरोऽहंचपतेनमस्तेजान्हवीसुत ॥ शृणोषिचेन्महाबाहोब्रूहिक्किंकरवाणिते १९
प्राप्तोऽस्मिसमयेराजन्नग्नीनादायतेविभो ॥ आचार्यान्ब्राह्मणांश्चैवऋत्विजोभ्रातरश्चमे २० पुत्रश्चतेमहातेजाघृतराष्ट्रोजनेश्वरः ॥ उपस्थितःसहामात्योवा
सुदेवश्चवीर्यवान् २१ हतशिष्टाश्चराजानःसर्वेचकुरुजांगलाः ॥ तान्पश्यनरशार्दूलसमुन्मीलयलोचने २२ यच्चेहकिंचित्कर्तव्यंतत्सर्वंप्रापितंमया ॥ यथो
क्तंभवताकालेसर्वमेवचतल्लतम् २३ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ एवमुक्तस्तुगंगेयःकुंतीपुत्रेणधीमता ॥ ददर्शभारतान्सर्वान्स्थितान्संपरिवार्यह ॥
२४ ततश्चतंबलीभीष्मःप्रगृह्यविपुलंभुजम् ॥ उद्यन्मेघस्वरोवाग्मीकालेवचनमब्रवीत् २५ दिष्ट्याप्राप्तोऽसिकौतेयसहामात्योयुधिष्ठिर ॥ परिवृतोहि
भगवान्सहस्रांशुर्दिवाकरः २६ अष्टपंचाशतरात्र्यःशयानस्याद्यमेगताः ॥ शरेषुनिशिताग्नेषुयथावर्षशतंतथा २७ माघोऽयंसमनुप्राप्तोमासःसौम्योयुधि
ष्ठिर ॥ त्रिभागशेषःपक्षोऽयंशुक्लोभवितुमर्हति २८ एवमुक्त्वातुगंगेयोधर्मपुत्रंयुधिष्ठिरम् ॥ घृतराष्ट्रमथामंत्र्यकालेवचनमब्रवीत् २९ ॥ भीष्मउवाच ॥
राजन्विदितधर्मोऽसिसुनिर्णीतार्थसंशयः ॥ बहुश्रुताहितेविप्राबहवःपर्युपासिताः ३० वेदशास्त्राणिसर्वाणिधर्माश्चमनुजेश्वर ॥ वेदांश्चचतुरःसर्वान्निखिले
नानुब्रूह्यसे ३१ नशोचितव्यंकौरव्यभवितव्यंहिततथा ॥ श्रुतंदेवरहस्यंतेकृष्णद्वैपायनादपि ३२ यथापांडोःसुताराजंस्तथैवतवधर्मतः ॥ तान्पालय
स्थितोधर्मेगुरुशुश्रूषणेरतान् ३३ धर्मराजोहिशुद्धात्मानिदेशेस्थास्यतेतव ॥ आनृशंस्यपरं ह्येनंजानामिगुरुवत्सलम् ३४ तवपुत्रादुरात्मानःक्रोधलोभप
रायणाः ॥ ईर्ष्याभिभूतादुर्वृत्तास्तान्नशोचितुमर्हसि ३५ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ एतावदुक्त्वावचनंघृतराष्ट्रमनीषिणम् ॥ वासुदेवंमहाबाहुम
भ्यभाषतकौरवः ३६ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥ ॥ भगवन्देवदेवेशसुरासुरनमस्कृत ॥ त्रिविक्रमनमस्तुभ्यंशंखचक्रगदाधर ३७

मासस्य चतुर्भागकरणे सार्धसप्तभागत्वात् अष्टम्यर्धस्यानतीतत्वेन प्रथमभागस्य विद्यमानत्वात् त्रिभागशेषो भवितुमर्हतीत्यर्थः तेनाद्याष्टमीत्यर्थः १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७

३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ ॥ इति अनुशा० नी० मा० सप्तपट्टचधिकशततमोऽध्यायः ॥ २६० ॥ पत्रमुक्त्वेति १ धारणासु

वासुदेवो हिरण्यात्मा पुरुषः सविता विराट् ॥ जीवभूतोऽनुरूपस्त्वं परमात्मा सनातनः ३८ त्रायस्वपुंडरीकाक्षपुरुषोत्तमनिव्यशः ॥ अनुजानीहि मां कृष्णवैकुण्ठ
पुरुषोत्तम ३९ रक्षयाश्च ते पांडवेया भवान्येषां परायणम् ॥ उक्तवानस्मि दुर्बुद्धिं मंदं दुर्योधनं तदा ४० यतः कृष्णस्ततो धर्मो यतो धर्मस्ततो जयः ॥ वासुदेवेन
तीर्थेन पुत्रसंशाम्य पांडवैः ४१ संधानस्य परः कालस्तवेति च पुनः पुनः ॥ न च मे तद्वचो मूढः कृतवान्सुमंदधीः ॥ घातयित्वेह पृथिवीं ततः सनिधनं गतः ४२
त्वां तु जानाम्यहं देवं पुराणमृषिसत्तमम् ॥ नरेण सहितं देववदर्थी सुचिरोषितम् ४३ तथा मे नारदः प्राह व्यासश्च सुमहातपाः ॥ नरनारायणावेतौ संभूतौ मनुजे
ष्विति ४४ समां त्वमनुजानीहि कृष्णमोक्षये कलेवरम् ॥ त्वया हंसमनुज्ञातो गच्छेयं परमां गतिम् ४५ ॥ वासुदेव उवाच ॥ अनुजानामि भीष्मत्वां वमून् प्राप्नु
हि पार्थिव ॥ न तेऽस्ति वृजिनं किंचिदिह लोके महाद्युते ४६ पितृभक्तोऽसिराजपेमा कंडेय इवापरः ॥ तेन मृत्युस्तव वशे स्थितो मृत्यु इवानतः ४७
॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तुर्गांगेयः पांडवानिदमब्रवीत् ॥ घृतराष्ट्रमुखांश्चापि सर्वांश्च सुहृदस्तथा ४८ प्राणानुत्सृष्टुमिच्छामि तत्रानुज्ञातुमर्हथ ॥ सत्ये
षु याति तव्यं वः सत्यं हि परमं बलम् ४९ आनृशंस्य परैर्भीष्यं सदैव नियतात्मभिः ॥ ब्रह्मण्यैर्धर्मशीलैश्च तपोनित्यैश्च भारताः ५० इत्युक्त्वा सुहृदः सर्वान्संपरिष्वज्य
चैव ह ॥ पुनरेवाब्रवीद्भीमान्युधिष्ठिरमिदं वचः ५१ ब्राह्मणाश्चैव ते नित्यं प्राज्ञाश्चैव विशेषतः ॥ आचार्याः ऋत्विजश्चैव पूजनीया जनाधिप ५२ ॥ इति श्रीमहा
भारते अनुशासनपर्वणि भीष्मस्वर्गारोहणपर्वणि दानधर्मे सप्तषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा कुहून् सर्वान्
भीष्मः शांतनवस्तदा ॥ तूष्णीं बभूव कौरव्यः समुहूर्तमरिदम् १ धारयामास चात्मानं धारणा सुयथाक्रमम् ॥ तस्योर्ध्वमगमन् प्राणाः सन्निरुद्धा महात्मनः २ इदं
माश्चर्यमासीच्च मध्ये तेषां महात्मनाम् ॥ सहितैर्ऋषिभिः सर्वैस्तदा व्यासादिभिः प्रभो ३ यद्यन्मुंचति गात्रं हि स शांतनुसुतस्तदा ॥ ततश्चिद्विशल्यं भवति योगयुक्त
स्य तस्य वै ४ क्षणेन प्रेक्षतां तेषां विशल्यः सोऽभवत्तदा ॥ तद्दृष्ट्वा विस्मिताः सर्वे वासुदेवपुरोगमाः ५ सहितैर्मुनिभिः सर्वैस्तदा व्यासादिभिर्नृप ॥ सन्निरुद्धस्तुते
नात्मा सर्वेष्वायतनेषु च ६ जगाम भित्त्वा भूर्धानं दिवमभ्युत्पपात ह ॥ देवदुंदुभिनादश्च पुष्पवधैः सहा भवत् ७ सिद्धा ब्रह्मर्षयश्चैव साधुसाध्विति हर्षिताः ॥ महो
ल्लेखचभीष्मस्य मूर्धदेशाज्जनाधिप ८ निःसृत्याकाशमाविश्य क्षणेनांतरधीयत ॥ एवं सराजशार्दूलनृपः शांतनवस्तदा ९ समयुज्यत कालेन भरतानां कुलोद्बहः
ततस्त्वादाय दारूणि गंधांश्च विविधान्वहून् १०

ततस्त्वादायदारूणिगंधांश्चविविधान्वहून् १० आधारादिषुस्थानेषुयथाक्रमंमूलाधारातस्वाधिष्ठानंततोमणिपूरंततोऽनाहतंततोविशुद्धिततआज्ञामेवंक्रमेणमनःसहितंवायुंनिरुध्नुप
र्युपर्यानीतवानित्यर्थः २ । ३ यद्यदिति प्राणेनमुक्तंगात्रंप्राशितिलानयवसंयोगंनसन्मग्नमपिशरंधारायितुमक्षममभूदतस्तत्तदंगंविश्लेष्यमभूदित्यर्थः ३।५ आत्माप्राणसंयुक्तंमनः ४ । ७ । ८ । ९ । १०

११ । १२ । १३ उष्णीषकिरीटशिरोवेष्टे । 'उष्णीषं तु शिरोवेष्टे किरीटं लक्षणं तत्र' इति मेदिनी १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४

अनु. १३

अ०

॥१६८॥

चिताचकुर्महात्मानः पांडवाविदुरस्तथा ॥ युयुत्सुश्चापिकौरव्यं प्रेक्षकास्त्वितरेऽभवन् ११ युधिष्ठिरश्च गंगेयं विदुरश्च महामतिः ॥ छादयामास तुरुभौ शौमैर्मौ
ल्यैश्च कौरवम् १२ धारयामास तस्याथ युयुत्सुश्च त्रमुत्तमम् ॥ चामरव्यजने शुभ्रभीमसेनार्जुना बुभौ १३ उष्णीषे परिगृह्णीतां माद्रीपुत्रा बुभौ तथा ॥ स्त्रियः
कौरवनाथस्य भीष्मंकुरुकुलोद्दहम् १४ तालवृंतान्युपादाय पर्यवीजंत सर्वशः ॥ ततोऽस्य विधिवच्चक्रुः पितृमेधं महात्मनः १५ यजनं बहुशश्चाग्रौ जगुः सामानि
सामगाः ॥ ततश्चंदनकाष्ठैश्च तथा कालीयकैरपि १६ कालागुरुप्रभृतिभिर्गंधैश्चोच्चावचैस्तथा ॥ समवच्छाद्य गंगेयं संप्रज्वाल्य हुताशनम् १७ अपसव्यमकु
र्वत घृतराशुमुखाश्चिताम् ॥ संस्कृत्य च कुरुश्रेष्ठ गंगेयं कुरुसत्तमाः १८ जग्मुर्भागीरथीपुण्यामृषिजुष्टां कुरुद्वहाः ॥ अनुगम्यमाना व्यासेन नारदेनासितेन च
१९ कृष्णेन भरतस्त्रीभिर्ये च पौराः समागताः ॥ उदकं च क्रिरेचैव गंगेयस्य महात्मनः २० विधिवत्क्षत्रियश्रेष्ठाः सच सर्वे जनस्तदा ॥ ततो भागीरथीदेवी तनय
स्योदके कृते २१ उत्थाय सलिलात्तस्माद्भुदतीशो कविद्वला ॥ परिदेवयती तत्र कौरवान्भ्यभाषत २२ निबोधत यथा वृत्तमुच्यमानं मयाऽनघाः ॥ राजवृत्तेन सं
पन्नः प्रज्ञया भिजनेन च २३ सत्कर्ता कुरुद्वानां पितृभक्तो महाव्रतः ॥ जामदग्न्येन रामेण यः पुरानपराजितः २४ दिव्यैरस्त्रैर्महावर्यैः सह तोऽद्य शिखंडिना ॥
अश्मसारमयं नूनं हृदयं मम पार्थिवाः २५ अपश्यंत्याः प्रियं पुत्रं यन्नदीर्यति मेऽद्य वै ॥ समेतं पार्थिवं क्षत्रं काशिपुर्यां स्वयं वरे २६ विजित्वैकरथेनैव कन्याश्चायं जहा
रह ॥ यस्य नास्ति बलं तुल्यः पृथिव्यामपि कश्चन २७ हतं शिखंडिना श्रुत्वा न विदीर्येत यन्मनः ॥ जामदग्न्यः कुरुक्षेत्रे युधिषेन महात्मना २८ पीडितो नातिय
त्नेन सह तोऽद्य शिखंडिना ॥ एवं विधं बहुतदा विलपन्ती महानदीम् २९ आश्वासयामास तदा गंगां दामोदरो विभुः ॥ समाश्वसिहि मद्रैस्त्वमाशुचः शुभदर्शने ३०
गतः स परमं लोकं तव पुत्रेण संशयः ॥ वसुरेष महातेजाशापदोषेण शोभने ३१ मानुषत्वमनुप्राप्तो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ स एष क्षत्रवर्मेण अयुध्यतरणाजिरे ३२
धनं जयेन निहतो नैष देवि शिखंडिना ॥ भीष्मं हि कुरुशार्दूलमुद्यतेषु महारणे ३३ न शक्तः संयुगे हंतुं साक्षादपिशतक्रतुः ॥ स्वच्छंदतस्तव सुतो गतः स्वर्गं शुभा
नने ३४ न शक्ता विनिहंतुं हिरणेतं सर्वदेवताः ॥ तस्मान्मात्वं सरिच्छ्रेष्ठो च स्वकुरुनंदनम् ॥ वसूनेष गतो देवि पुत्रस्ते विज्वरामव ३५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥
इत्युक्ता सा तु कृष्णेन व्यासेन तु सरिद्वरा ॥ त्यक्त्वा शोकं महाराजस्वं वार्यवत्तारह ३६

२५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० मरणजं शोकमपश्यति वसुरेष इति देवस्य मानुषत्वं नरकतुल्यमतोऽयं हीनस्यानाहुतं मंलं लोकं गतो न शोच्य इत्यर्थः ११ नीचहस्ते मम मरणञ्चातं शो
कं दूरीकरोतिसमप्यति २१ अर्जुनमपिशस्यतीति शंकया तस्य मृत्युमयमेव नास्तीत्याह भीष्मं हीति ३३ । ३४ । ३५ । ३६

॥१६९॥

१७ गोपालं भूमिभेदे शिवमुपनिषदि ब्रह्मविष्णुमण्यंतर्कैर्वीरेशमिश्रान् फणिपतिमणितोपोलं गाधरायम् ॥ माहे नारायणो यो गुरुमकृतततं दक्षिणामूर्त्युपास्तौ श्रीवैशितामणिचव्यमजतसमहा

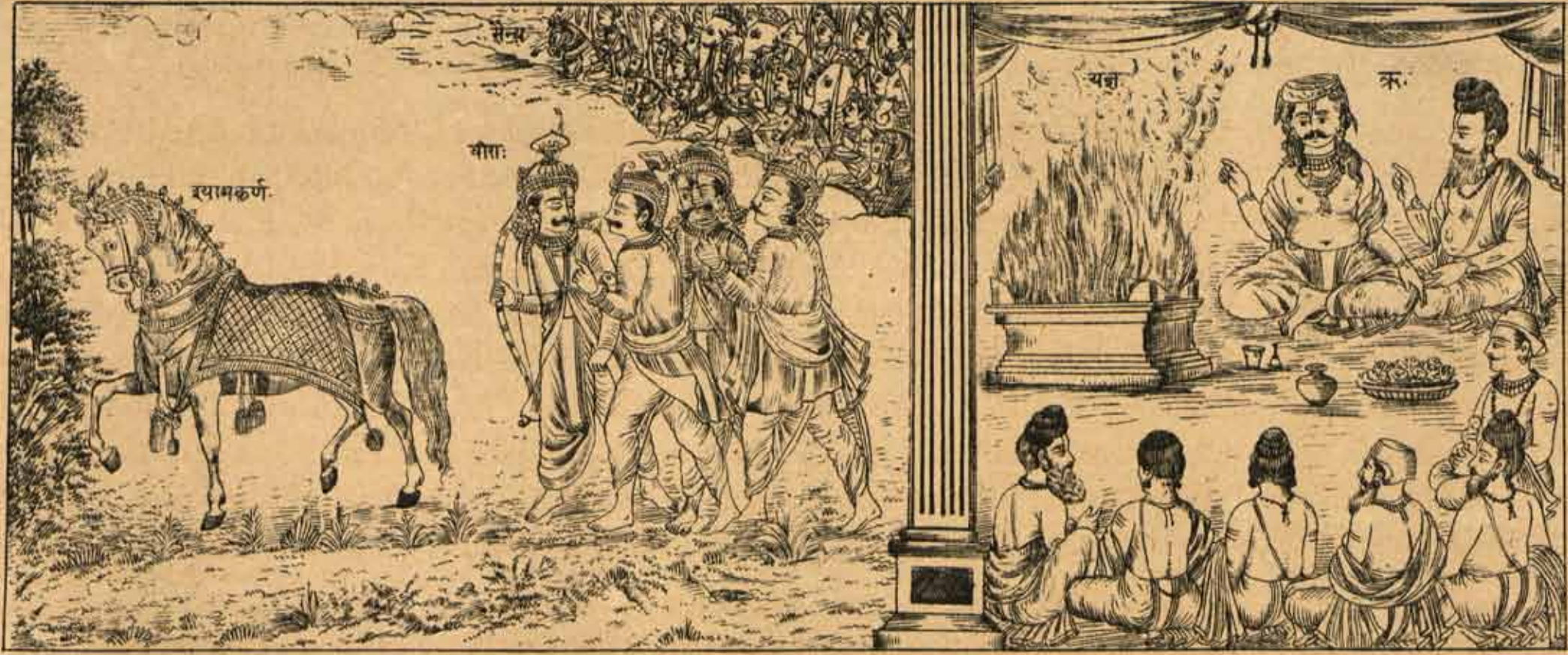
सत्कृत्यते तां सरितं ततः कृष्णमुखानृप ॥ अनुज्ञातास्तया सर्वे न्यवर्तंत जनाधिपाः ३७ ॥ इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्या अनुशास
नपर्वणि भीष्मस्वर्गारोहणपर्वणि दानधर्मे भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे भीष्ममुक्तिर्नाम अष्टषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ इति अनुशासनपर्व समाप्तम् ॥ अतः परमाश्वमेधिकं पर्वमविष्यति ॥ तस्यायमाद्यः श्लोकः ॥ वैशंपायन उवाच ॥ कृतोदकं तुराजानं घृतराशूं युधिष्ठिरः ॥
पुरस्कृत्य महाबाहु रतताराकुलं द्वियः ॥ १ ॥

भारते दानधर्मान् ॥१॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमयां दानधर्माध्यायः ॥ १ ॥ इति श्रीमहाभारते दानधर्माध्यायः ॥ १ ॥

॥ अस्मिन्पर्वण्यादिपर्वोक्ताध्यायः श्लोकपर्वसंख्याविषयं दृश्यते तत्पूर्ववदेवेति ज्ञेयम् ॥

॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्व समाप्तम् ॥

॥ अथ श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वप्रारंभः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीमद्रोपालमानस्यप्राचीनाचार्यवर्मणा ॥ आश्वमेधिकमाचार्यः श्रीकृष्णेन प्रकाशयते ॥ १ ॥ अश्विस्तुत्यूध्वयायाताष्टावक्रीवेषुव्रितम् ॥ सानत्मुजातेविवृतंगीतायावि
पुलीकृतम् ॥ २ ॥ मोक्षधर्मेषु पुनर्नानाख्यानां पबुहणेः ॥ अतीवव्याकृतं प्रत्यगात्मतत्त्वमनाकुलम् ॥ ३ ॥ यज्जिज्ञासोदयार्थवजपदानादयः स्मृताः ॥ आनुशासनिके सम्यक्क्रितदोषविनाश
काः ॥ ४ ॥ यत्र प्रावण्यलाभाय वैराग्योदयसिद्धये ॥ कुरुक्षयादिकोलोकवृत्तांत उपवर्णितः ॥ ५ ॥ तदेव स्पष्टमत्रोपसंहारव्यपदेशतः ॥ आत्मतत्त्वविबुधे मुनिराख्याने केचिभिः ॥ ६ ॥
आख्याने प्रयंच संवर्तमरुत्तीयं । कृष्णधर्मसंवादः । कृष्णाक्षुनसंवादश्च । तत्राद्येकाश्यामृतस्य मुक्तिर्लिङ्गेनैव सूचयित्वेश्वराराधनादिना धर्मेणैव धनं लब्ध्वाऽऽत्मशुद्धये यष्टव्यमित्युक्तं ।

श्रीवेदव्यासायनमः ॥ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ॥ देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ कृतोदकं तुराजानं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ॥
पुरस्कृत्य महाबाहु रत्तताराकुलेंद्रियः २ उत्तीर्य तु महाबाहुर्वाष्पव्याकुललोचनः ॥ पपात तीरे गंगाया व्याध विद्ध इव द्विपः ३ तंसीदमानं जग्राह भीमः कृष्णेन
चोदितः ॥ मैवमित्यब्रवीच्चैनं कृष्णः परबलार्दनः ४ तमार्त्तपतितं भूमौ श्वसंतं च पुनः पुनः ॥ ददृशुः पार्थिवाराजन्धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ५ तं दृष्ट्वा दीनमनसं गतसत्वं नरे
श्वरम् ॥ भूयः शोकसमाविष्टाः पांडवाः समुपाविशन् ६ राजा तु धृतराष्ट्रश्च पुत्रशोकाभिपीडितः ॥ वाक्यमाह महाशुद्धिः प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरम् ७ उत्तिष्ठ कुरुशार्दू
लकुरुकार्यमनंतरम् ॥ क्षत्रधर्मेण कौतेय जितेयमवनीलया ८ भुंक्ष्व भोगान् भ्रातृभिश्च सुहृद्भिश्च मनोनुगान् ॥ शोचितव्यं न पश्यामित्यधा धर्मभृतां वर ९ शो
चितव्यं मया चैव गंधार्या च महीपते ॥ ययोः पुत्रशतं नष्टं स्वप्नलब्धं यथा धनम् १० अश्रुत्वा हितकामस्य विदुरस्य महात्मनः ॥ वाक्यानि सुमहार्थानि परितप्या
मिदुर्मतिः ११ उक्तवान् विदुरो यन्माधर्मात्मादिव्यदर्शनः ॥ दुर्योधनापराधेन कुलं ते विनशिष्यति १२ स्वस्ति चेदिच्छसे राजन्कुलस्य कुरुमेव चः ॥ वध्य
तामेष दृष्ट्वा त्मामंदोराजा सुयोधनः १३ कर्णश्च शकुनिश्चैव नैनं पश्यतुर्काहं चित् ॥ दूतसंघातमप्येषामप्रमादेन वारय १४ अभिषेचय राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥
सपालयिष्यति वशीधर्मेण पृथिवीमिमाम् १५ अथ नेच्छसि राजानं कुंतीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ मेढीसूतः स्वयं राज्यं प्रतिगृहीष्व पार्थिव १६ समं सर्वेषु भूतेषु वर्तमानं नरा
धिप ॥ अनुजीवंतु सर्वे त्वां ज्ञातयो भ्रातृभिः सह १७ एवं ब्रुवति कौतेय त्रिरेदीर्घदर्शिनि ॥ दुर्योधनमहं पापमन्ववर्ततृथामतिः १८

द्वितीयेशास्त्रार्थसूत्रणं । तृतीयेतद्विवरणं चेति । तदूर्ध्वमुत्तं कौष्ठाप्याद्याख्यानां नोपयोगिगुरुश्रवणमाहात्म्यहिंसात्मकयज्ञनिंदादिचवथायधंतात्पर्याविषयतया ज्ञेयं तत्रायमाद्यः श्लोकः
नारायणमिति । 'आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनुवः ॥ अयं नंतस्य ताः प्रोक्तं तेन नारायणः स्मृतः' इति स्मृतः 'आपः पुरुषवचसः' इति श्रुतेः श्वाभः प्रधानं भूतपंचकं नरेणांतर्गताभिणा सृष्टं नारं । 'तत्सृष्ट्वा
तदेवानुप्राविशत्' इति श्रुतेः स्रष्टा प्रवेष्टा च नारायण ईश्वरः स एव प्रविश्योपाधिधर्मानमिमं मानो नरो जीवः । ताभ्यामुत्तमो नरोत्तमः कार्यकारणोपाधिद्वयनिर्मुक्तः परमात्मा । एतन्नयंतस्वरूपप्र
काशिकां सरस्वतीं देवीं च प्रणम्य जयं महाभारताख्यमितिहासं सर्वश्रुतिस्मृतिसारभूतमुदीरयेदिति तत्स्यार्थः । एतेन तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थो जीवब्रह्माभेदो ग्रंथप्रतिपाद्यो दर्शितः ॥ १ ॥ कृतोदकं
तुराजानमिति उत्तरगंगातटस्थेः १ । २ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८

अश्रुत्वातस्यधीरस्यवाक्यानिमधुराण्यहम् ॥ फलंप्राप्यमहदुःखंनिमग्नःशोकसागरे १९ वृद्धौहितेऽप्यपितरौपश्यनौदुःखितौनृप ॥ नशोचितव्यंभवताप
श्यामीहजनाधिप ॥ २० ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अश्वमेधिकेपर्वणिप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तस्तुराज्ञासष्टत
राष्ट्रेणधर्मिता ॥ तूष्णींभवमेधावीतमुवाचाथकेशवः १ अतीवमनसाशोकःक्रियमाणोजनाधिप ॥ संतापयतिचेतस्यपूर्वप्रेतान्पितामहान् २ यजस्व
विविधैर्यज्ञैर्वहुभिःस्वाप्तदक्षिणैः ॥ देवांस्तर्पयसोमेनस्वधयाचक्षुःनपि ३ अतिथीनन्नपानेनकामैरन्यैरकिंचनान् ॥ विदितंवेदितव्यंतेकर्तव्यमपितेकृतम् ४
श्रुताश्चराजधर्मास्तेभीष्माद्वागीर्यसुतात् ॥ कृष्णद्वैपायनाच्चैवनारदाद्विदुरात्तथा ५ नेमामर्हसिमूढानांघृत्तित्वमनुवर्तितुम् ॥ पितृपैतामहंवृत्तमास्थायधुरमु
द्रह ६ युक्तंहियशसाक्षात्रंस्वर्गंप्राप्तुमसंशयम् ॥ नहिकश्चिद्विश्वराणांनिहतोऽत्रपराङ्मुखः ७ त्यजशोकंमहाराजभवितव्यंहिततथा ॥ नशक्यास्तेपुनर्द्रष्टुंत्व
यायेऽस्मिन्नरणेहताः ८ एतावदुक्त्वागोविंदोधर्मराजंयुधिष्ठिरम् ॥ विरराममहातेजास्तमुवाचयुधिष्ठिरः ९ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ गोविंदमयियाप्रीतिस्तव
साविदितामम ॥ सौहृदेनतथाप्रेम्णासदामय्यनुकंपसे १० प्रियंतुमेस्यात्सुमहत्कृतंचक्रगदाधर ॥ श्रीमन्प्रीतेनमनसासर्वयादवनंदन ११ यदिमामनु
जानीयाद्भवान्गंतुंतपोवनम् ॥ नहिशांतिंप्रपश्यामिपातयित्वापितामहम् १२ कर्णचपुरुषव्याघ्रसंग्रामेष्वपलायिनम् ॥ कर्मणायेनमुच्येयमस्मात्कूरादारि
दम् १३ कर्मणातद्विधत्स्वेहयेनशुध्यतिमेमनः ॥ तमेवंवादिनंपार्थव्यासःप्रोवाचधर्मवित् १४ सांत्वयन्सुमहातेजाःशुभंवचनमर्थवत् ॥ अकृतातेमतिस्ता
तपुनर्बाल्येनमुह्यसे १५ किमाकारावयंतातप्रलपामोमुहुर्मुहुः ॥ विदिताश्चधर्मास्तेयेषांयुद्धेनजीविका १६ तथाप्रवृत्तोऽपतिर्नाधिबंधेनयुज्यसे ॥ मो
क्षधर्माश्चनिखिलायाथातथ्येनतेश्रुताः १७ असकृच्चापिसंदेहाश्छिन्नास्तेकामजामया ॥ अश्रद्धधानोदुर्मेधालुस्तस्मृतिरसिधुवम् १८ मैवंभवनतेयुक्तमिदमज्ञा
नमीदृशम् ॥ प्रायश्चित्तानिसर्वाणिविदितानिचतेऽनघ १९ राजधर्माश्चतेसर्वेदानधर्माश्चतेश्रुताः ॥ सकथंसर्वधर्मज्ञःसर्वांगमविशारदः ॥ परिमुह्यसिभूय
स्त्वमज्ञानादिवभारत ॥ २० ॥ इतिश्रीमहाभारते आश्वमेधिकेपर्वणि अश्वमेधिकेपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ व्यासउवाच ॥ युधिष्ठिरतवप्रज्ञान
सम्यगितिमेमतिः ॥ नहिकश्चित्स्वयंमर्त्यःस्ववशःकुरुतेक्रियाम् १ ईश्वरेणचयुक्तोऽयंसाध्वसाधुचमानवः ॥ करोतिपुरुषःकर्मतत्रकापरिदेवना २ आत्मा
नमन्यसेचाथपापकर्माणमंततः ॥ शृणुतत्रयथापापमपकृष्येतभास्त ३

२० ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावदीये द्वितीयोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ ७ ॥

५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९

४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ प्रतिनिधिमनुकल्पम् १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावदीये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तपोभिःकृतुभिश्चैवदानेनचयुधिष्ठिर ॥ तरंतिनित्यंपुरुषायेस्सपापानिकुर्वते ४ यज्ञेनतपसाचैवदानेनचनराधिप ॥ पूयंतेनरशार्दूलनरादुष्कृतकारिणः
५ असुराश्चसुराश्चैवपुण्यहेतोर्मखक्रियाम् ॥ प्रयतंतेमहात्मानस्तस्माद्यज्ञाःपरायणम् ६ यज्ञैरेवमहात्मानोबभूवुरधिकाःसुराः ॥ ततोदेवाःक्रियावंतोदान
वानभ्यघर्षयन् ७ राजसूयाश्वमेधौचसर्वमेधंचभारत ॥ नरमेधंचनृपतेत्वमाहरयुधिष्ठिर ८ यजस्ववाजिमेधेनविधिवदक्षिणावता ॥ बहुकामान्नवित्तेनरामोदाशर
थिर्यथा ९ यथाचभरताराजादौष्यंतिःपृथिवीपतिः ॥ श्राकुंतलोमहावीर्यस्तवपूर्वपितामहः १० ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ असंशयंवाजिमेधःपावयेत्पृथिवीमपि ॥
अभिप्रायस्तुमेकश्चित्तत्वंश्रोतुमिहार्हसि ११ इमंज्ञातिवधंकृत्वासुमहांतंदिजोत्तम ॥ दानमल्पंनशक्रोमिदातुंवित्तंचनास्तिमे १२ नतुबालानिमान्दीनानुत्स
हेवसुयाचितुम् ॥ तथैवार्द्रवणान्कच्छेवर्तमानानृपात्मजान् १३ स्वयंविनाश्यपृथिवींयज्ञार्थंदिजसत्तम ॥ करमाहारयिष्यामिकथंशोकपरायणः १४ दुर्यो
धनापराधेनवसुधावसुधाधिपाः ॥ प्रनष्टायोजयित्वाऽस्मानकीर्त्यामुनिसत्तम १५ दुर्योधनेनपृथिवीक्षयितावित्तकारणात् ॥ कोशश्चापिविशीर्णोऽसौधातंरा
ष्ट्रस्यदुर्मतेः १६ पृथिवीदक्षिणाचात्रविधिःप्रथमकल्पितः ॥ विद्वद्भिःपरिदृष्टोयंशिष्टोविधिविपर्ययः १७ नचप्रतिनिधिकर्तुंचिकीर्षामितपोधन ॥ अत्रमेभगवन्स
म्यक्साचिव्यंकर्तुमर्हसि १८ एवमुक्तस्तुपार्थेनकृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ मुहूर्तमनुसंचित्यधर्मराजानमब्रवीत् १९ कोशश्चापिविशीर्णोऽयंपरिपूर्णोभविष्यति ॥
विद्यतेद्रविणंपार्थगिरौहिमवतिस्थितम् २० उत्सृष्टब्राह्मणैर्यज्ञेमरुतस्यमहात्मनः ॥ तदानयस्वकैतेयपर्याप्तंतद्भविष्यति २१ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ कथंयज्ञे
मरुतस्यद्रविणंतत्समाचितम् ॥ कस्मिंश्चकालेसत्तपोबभूववदतांवर २२ ॥ व्यासउवाच ॥ यदिशुश्रूषसेपार्थशृणुकारंभमंनृपम् ॥ यस्मिन्कालेमहावीर्यःस
राजाऽऽसीन्महाधनः २३ ॥ इतिश्रीमहाभारते आश्वमेधिकेपर्वणि अश्वमेधिकेप० संवर्तमरुतीयेतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ शुश्रूषेतस्यधर्म
ज्ञराजर्षेःपरिकीर्तनम् ॥ द्वैपायनमरुतस्यकथांप्रब्रूहिमेऽनघ १ ॥ व्यासउवाच ॥ आसीत्कृतयुगेतातमनुर्देडधरःप्रभुः ॥ तस्यपुत्रोमहाबाहुःप्रसंधिरिति
विश्रुतः २ प्रसंधेरभवत्पुत्रःक्षुपइत्यभिविश्रुतः ॥ क्षुपस्यपुत्रइक्ष्वाकुर्महीपालोऽभवत्प्रभुः ३ तस्यपुत्रशतंराजन्नासीत्परमधार्मिकम् ॥ तांस्तुसर्वान्महीपा
लानिद्ववाकुरकरोत्प्रभुः ४ तेषांज्येष्ठस्तुविंशोऽभूत्प्रतिमानंधनुष्मताम् ॥ विंशस्यपुत्रःकल्याणोविंशोनामभारत ५ विंशस्यसुताराजन्बभूवुर्दशपंचच ॥
सर्वेधनुषिविक्रांताब्रह्मण्याःसत्यवादिनः ६ दानधर्मरताःशांताःसततंप्रियवादिनः ॥ तेषांज्येष्ठःखनीनेत्रःसतान्सर्वानपीडयत् ७

शुश्रूषेइति १ मरुचयज्ञप्रशंसाप्रसंगात्तद्व्याख्यान्तौति आसीत्कृतयुगइत्यादिनाअध्यायद्वयेन अत्यंतमहातोषिकैर्भवानुतिष्ठतीतिकर्ममाहात्म्यरूपापनार्थम् १ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७

खनीनेत्रस्तुविक्रांतोजित्वाराज्यमकंटकम् ॥ नाशकद्रक्षितुंराज्यंनान्वरज्यंततंप्रजाः ८ तमपास्यचतद्राज्येतस्यपुत्रंसुवर्चसम् ॥ अभ्यर्षिचंतराजेंद्रमुदि
ताह्यभवंस्तदा ९ सपितुर्विक्रियाद्वाराज्यान्निरसनंचतत् ॥ नियतोवर्तयामासप्रजाहितचिकीर्षया १० ब्रह्मण्यःसत्यवादीचशुचिःशमदमान्वितः ॥ प्रजा
स्तंचान्वरज्यंतधर्मनित्यमनस्विनम् ११ तस्यधर्मप्रवृत्तस्यव्यशीर्यत्कोशवाहनम् ॥ तंक्षीणकोशंसामंताःसमंतात्पर्यपीडयन् १२ सपीडयमानोबहुभिः
क्षीणकोशाश्ववाहनः ॥ आर्तिमाच्छत्परांराजासहभृत्यैःपुरेणच १३ नचैनमभिहंतुंतेशकुर्वन्तिबलक्षये ॥ सम्यग्वृत्तोहिराजासधर्मनित्योयुधिष्ठिर १४ यदा
तुपरमामार्तिगतोऽसौसपुरोत्पः ॥ ततःप्रदध्मौसकरंप्रादुरासीत्ततोबलम् १५ ततस्तानजयत्सर्वान्प्रातिसीमान्नराधिपान् ॥ एतस्मात्कारणाद्राजन्विश्रुतःस
करंधमः १६ तस्यकारंधमःपुत्रश्चेतायुगमुखेऽभवत् ॥ इंद्रादनवरःश्रीमान्देवैरपिसुदुर्जयः १७ तस्यसर्वेमहीपालावर्ततेस्मवशेतदा ॥ सहिसम्राडभूतेषां
तेनचबलेनच १८ अविक्षिन्नामधर्मात्माशौर्येणेंद्रसमोऽभवत् ॥ यज्ञशीलोधर्मरतिर्धृतिमान्संयतेंद्रियः १९ तेजसाऽऽदित्यसदृशःक्षमयापृथिवीसमः ॥ बृह
स्पतिसमोबुद्ध्याहिमवानिवसुस्थिरः २० कर्मणामनसावाचादमेनप्रशमेनच १ मनांस्याराधयामासप्रजानांसमहीपतिः २१ यईजेहयमेधानांशतेनविधि
वत्प्रभुः ॥ याजयामासयंविद्वान्स्वयमेवांगिराःप्रभुः २२ तस्यपुत्रोऽतिचक्रामपितरंगुणवत्तया ॥ मरुतोनामधर्मज्ञश्चक्रवर्तीमहायशः २३ नागायुतसम
प्राणःसाक्षाद्विष्णुरिवापरः ॥ सयक्ष्यमाणोधर्मात्माज्ञातकुंभमयान्युत २४ कारयामासशुभ्राणिभाजनानिसहस्रशः ॥ मेरुपर्वतमासाद्यहिमवत्पार्श्वउत्तरे २५
कांचनःसुमहान्पादस्तत्रकर्मचकारसः ॥ ततःकुंडानिपात्रीश्चपिठराण्यासनानिच २६ चक्रुःसुवर्णकर्तारोयेषांसंख्यानविद्यते ॥ तस्यैवचसमीपेतुयज्ञवाटो
बभूवह २७ ईजेतप्रसधर्मात्माविधिवत्पृथिवीपतिः ॥ मरुतःसहितैःसर्वैःप्रजापालैर्नराधिपः २८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअश्वमेधिकेपर्वणि
संवर्तमरुतीयेचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ कथंवीर्यःसमभवत्सराजावदतावर ॥ कथंचजातरूपेणसमयुज्यतसद्विज १
कचतत्सांप्रतंद्रव्यंभगवन्नवतिष्ठते ॥ कथंचशक्यमस्माभिस्तदवाप्तुंतपोधन २ ॥ व्यासउवाच ॥ असुराश्चैवदेवाश्चदक्षस्यासन्प्रजापतेः ॥ अपत्यं
बहुलंतातसंस्पर्धंतपरस्परम् ३ तथैवांगिरसःपुत्रौवततुल्यौबभूवतुः ॥ बृहस्पतिर्बृहतेजाःसंवर्तश्चतपोधनः ४ तावतिस्पर्धिनौराजन्पृथगास्तांपरस्परम् ॥
बृहस्पतिःसंवर्तवाधतेस्मपुनःपुनः ५ सबाध्यमानःसततंभ्रात्राज्येष्ठेनभारत ॥ अर्धावृत्सृज्यदिग्वासावनवासमरोचयत् ६ वासवोऽप्यसुरान्सर्वान्विजित्यच
निपात्यच ॥ इंद्रत्वंप्राप्त्वलोकेषुततोववेपुरोहितम् ७

५ अध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ कथमिति १।२।३।४।५।६।७

८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणि नीलकंठीये मारतमावदीपे पंचमो

पुत्रमंगिरसोज्येष्ठंविप्रज्येष्ठंबृहस्पतिम् ॥ याज्यस्त्वांगिरसःपूर्वमासीद्राजाकरंधमः ८ वीर्येणाप्रतिमोलोकेष्टतेनचबलेनच ॥ शतक्रतुरिवौजस्वीधर्मात्मासंशि
तव्रतः ९ वाहनंयस्ययोधाश्चमित्राणिविविधानिच ॥ शयनानिचमुख्यानिमहार्हाणिचसर्वशः १० ध्यानादेवाभवद्राजन्मुखवातेनसर्वशः ॥ सगुणैःपा
र्थिवान्सर्वान्वशेचक्रेनराधिपः ११ संजीव्यकालमिष्टंचसशरीरोदिवंगतः ॥ बभूवतस्यपुत्रस्तुययातिरिवधर्मवित् १२ अविक्षिन्नामशत्रुंजित्सवशैकृतवान्म
हीम् ॥ विक्रमेणगुणैश्चैवपितेवासीत्सपार्थिवः १३ तस्यवासवतुल्योऽभून्मरुतोनामवीर्यवान् ॥ पुत्रस्तमनुरक्ताऽभूत्पृथिवीसागरांबरा १४ स्पर्धतेसस्मस
ततंदेवराजेननित्यदा ॥ वासवोऽपिमरुत्तेनस्पर्धतेपांडुनंदन १५ शुचिःसगुणवानासीन्मरुतःपृथिवीपतिः ॥ यतमानोऽपियंशक्रोनविशेषयतिस्मह १६
सोऽशकुवन्विशेषायसमाहूयबृहस्पतिम् ॥ उवाचेदंवचोदेवैःसहितोहरिवाहनः १७ बृहस्पतेमरुतस्यमास्मकार्षीःकथंचन ॥ दैवकर्माथपित्र्यंवाकर्ताऽसिमम
चेत्प्रियम् १८ अहंहित्रिपुलोकेषुसुराणांचबृहस्पते ॥ इंद्रत्वंप्राप्तवानेकोमरुतस्तुमहीपतिः १९ कथंह्यमर्त्यंब्रह्मंस्त्वंयाजयित्वासुराधिपम् ॥ याजयेमृत्युसंशु
क्तंमरुतमविशंकया २० मांवावृणीष्वभद्रंतेमरुतंवामहीपतिम् ॥ परित्यज्यमरुतंवायथाजोपंभजस्वमाम् २१ एवमुक्तःसकौरव्यदेवराज्ञाबृहस्पतिः ॥ सुहृ
तंमिवसंचित्यदेवराजानमब्रवीत् २२ त्वंभूतानामधिपतिस्त्वयिलोकाःप्रतिष्ठिताः ॥ नमुचेर्विश्वरूपस्यनिहंतात्वंबलस्यच २३ त्वमाजहर्हदेवानामेकोवी
रश्रियंपराम् ॥ त्वंविभर्षिभुवंध्यांचसदैवबलसूदन २४ पौरोहित्यंकथं कृत्वातवदेवगणेश्वर ॥ याजयेयमहंमर्त्यंमरुतंपाकशासन २५ समाश्वसिहिदेवेन्द्रनाहंमर्त्यस्यक
र्हिचित् ॥ ग्रहीष्यामिभुवंध्यांचसदैवबलसूदन २६ हिरण्यरेतानोष्णःस्यात्पारिवर्ततेतमेदिनी ॥ भासंतुनरविःकुर्यान्नतुसत्यंचलेन्मयि २७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥
बृहस्पतिवचःश्रुत्वाशक्रोविगतमत्सरः ॥ प्रशस्यैनंविशेशाथस्वमेवभवनंतदा २८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअश्वमेधिकेपर्वणिअश्वमेधिकेपर्वणि
॥ व्यासउवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनम् ॥ बृहस्पतेश्चसंवादंमरुतस्यचधीमतः १ देवराजस्यसमयंकृतमांगिरसेनह ॥ श्रुत्वामरुतोत्पतिर्यज्ञमा
हारयत्परम् २ संकल्प्यमनसायज्ञंकरंधमसुतात्मजः ॥ बृहस्पतिमुपागम्यवाग्मीवचनमब्रवीत् ३ भगवन्मयापूर्वमभिगम्यतपोधन ॥ कृतोऽभिसंधिर्यज्ञस्यभव
तोवचनादुरो ४ तमहंयष्टमिच्छामिसंभाराःसंभृताश्चमे ॥ याज्योऽस्मिभवतःसाधोतत्प्राप्तुमिहिविधत्स्वच ५ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ नकामयेयाजयितुंत्वामहंपृथिवी
पते ॥ वृत्तोऽस्मिदेवराजेनप्रतिज्ञातंचतस्यमे ६ ॥ मरुतउवाच ॥ पित्र्यमस्मितवक्षेत्रंबुधमन्येचतेभृशम् ॥ तवास्मियाज्यतांप्राप्तोभजमानंभजस्वमाम् ७

५ अध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ संवर्तमरुतयोःसंयोगंकथयन्नारदमुखेनवाराणसीमाहात्म्यंलूचयति व्यासउवाचअत्राप्युदाहरंतीममित्यादिना १।२।३।४।५।६।७

॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ अमर्त्ययाजयित्वाऽहं याजयिष्ये कथं नरम् ॥ मरुतगच्छवामावानि वृत्तोऽस्म्यद्ययाजनात् ८ नत्वा याजयिताऽस्म्यद्ययृणुयं त्वमिहेच्छसि ॥
 उपाध्यायं महाबाहोयस्ते यज्ञं करिष्यति ९ ॥ व्यास उवाच ॥ एवमुक्तस्तु नृपतिर्मरुतो व्रीडितोऽभवत् ॥ प्रत्यागच्छन्सुसंविन्नो ददर्श पथिनारदम् १० देव
 पिंणसमागम्य नारदेन सपार्थिवः ॥ विधिवत्प्रांजलिस्तथावथैनं नारदोऽब्रवीत् ११ राजर्षेनातिहृष्टोऽसि कश्चित्क्षेमं तवानघ ॥ कगतोऽसि कुतश्चेदमप्रीति
 स्थानमागतम् १२ श्रोतव्यं चेन्मयाराजन्ब्रूहि मे पार्थिवर्षभ ॥ व्यपनेष्यामि ते मन्युं सर्वयज्ञैर्नराधिप १३ एवमुक्तो मरुतः स नारदेन महर्षिणा ॥ विप्रलंभ
 मुपाध्यायात्सर्वमेव न्यवेदयत् १४ ॥ मरुत उवाच ॥ गतोऽस्म्यंगिरसः पुत्रं देवाचार्यं बृहस्पतिम् ॥ यज्ञार्थं मृत्विजं द्रष्टुं सच मानाभ्यनन्दत १५ प्रत्याख्यातश्च
 ते माहं जीवितुं नाद्यकामये ॥ पारित्यक्तश्च गुरुणा दूषितश्चास्मि नारद १६ ॥ व्यास उवाच ॥ एवमुक्तस्तुराज्ञा स नारदः प्रत्युवाच ह ॥ आविक्षितं महाराज
 वाचा संजीवयन्निव १७ ॥ नारद उवाच ॥ राजन्नंगिरसः पुत्रः संवर्तो नाम धार्मिकः ॥ चंक्रमीति दिशः सर्वादिग्वा सामो हयन्प्रजाः १८ तंगच्छयदियाज्यं
 त्वानवां छति बृहस्पतिः ॥ प्रसन्नस्त्वां महातेजाः संवर्तो याजयिष्यति १९ ॥ मरुत उवाच ॥ संजीवितोऽहं भवता वाक्येनानेन नारद ॥ पश्येयं कनु संवर्तं
 शंसमेव दत्तांवर २० कथंचतस्मैवर्तं यं कथं मानं पारित्यजेत् ॥ प्रत्याख्यातश्च तेनापि माहं जीवितुमुत्सहे २१ ॥ नारद उवाच ॥ उन्मत्तवेपं विभ्रत्सचं क्रमीति
 यथा सुखम् ॥ वाराणस्यां महाराज दर्शनेऽसुर्महेश्वरम् २२ तस्याद्वारं समासाद्य न्यसेथाः कुणपं कंचित् ॥ तं दृष्ट्वा यो निवर्तते संवर्तः समहीपते २३ तं पृष्ठतोऽनु
 गच्छेथा यत्र गच्छेत्स वीर्यवान् ॥ तमेकांते समासाद्य प्रांजलिः शरणं व्रजे २४ पृच्छेत्त्वां यदिकेनाहं तवाख्यात इति स्मह ॥ ब्रूयात्स्वं नारदेनेति संवर्तं कथितोऽसि मे
 २५ सचेत्त्वामनुयुंजीत ममानुगमनेऽप्यया ॥ शंसेथा वह्निमा रूढं मामपित्वमशंकया २६ ॥ व्यास उवाच ॥ सतथेति प्रतिश्रुत्य पूजयित्वा च नारदम् ॥ अभ्यनुज्ञाय
 राजर्षिर्ययौ वाराणसीपुरीम् २७ तत्र गत्वा यथोक्तं स पुर्याद्वारे महायज्ञाः ॥ कुणपं स्थापयामास नारदस्य वचः स्मरन् २८ यौगपद्येन विप्रश्च पुरीद्वारमथाविशत् ॥
 ततः सकुपणं दृष्ट्वा सहसा संन्यवर्तत २९ सतं निवृत्तमालक्ष्य प्रांजलिः पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ आविक्षितो महीपालः संवर्तमुपशिक्षितुम् ३० सच तं विजने दृष्ट्वा पांसुभिः
 कर्दमेन च ॥ श्लुष्मणा चैव राजानं धीव नैश्च समाकिरत् ३१ स तथा बाध्यमानो वै संवर्तेन महीपतिः ॥ अन्वगादेव तमृषिप्रांजलिः संप्रसादयन् ३२

मुक्तं प्रकृत्य अत्र हि जंतोः प्राणेषूक्तममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृगीमृत्वा मोक्षी भवतीति सिद्धः कुणपाभिमानिनो जीवस्य ब्रह्मभावोऽपूर्वो ज्ञापितः एवं चोपरिधारणा विधिवद्विधिरे
 वायमित्युपपादितमुत्तरयासाते २२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२

३३ ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नीलकंठीये मारुतमावदीपे पष्ठोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ कथमस्मीति १।२।३ सत्रिणं कपट्ये पच्छत्रं ४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३

ततो निवर्त्य संवर्तः परिश्रान्त उपाविशत् ॥ शीतलच्छायमासाद्य न्यग्रोधं बहुशाखिनम् ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अश्वमेधिके पर्वणि संवर्तम
 रुतीयपष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ संवर्त उवाच ॥ कथमस्मि त्वया ज्ञातः केन वा कथितोऽस्मि ते ॥ एतदाचक्ष्व मे तत्त्वमिच्छसे चेन्मम प्रियम् १ सत्यं ते ब्रुवतः
 सर्वे संपत्स्यंते मनोरथाः ॥ मिथ्या च ब्रुवतो मूर्धा शतधा ते स्फुटिष्यति २ ॥ मरुत उवाच ॥ नारदेन भवान्मह्यमाख्यातो ह्यटतापथि ॥ गुरुपुत्रो ममोति त्वंततो
 मे प्रीतिरुत्तमा ३ ॥ संवर्त उवाच ॥ सत्यमेतद्भवानाह समाजानाति सत्रिणम् ॥ कथयस्व तदेतन्मे कनु संप्रति नारदः ४ ॥ मरुत उवाच ॥ भवंतं कथायित्वा तु न
 मदेवर्षि सत्तमः ॥ ततो मामभ्यनुज्ञाय प्रविष्टो हव्यशहनम् ५ ॥ व्यास उवाच ॥ श्रुत्वा तु पार्थिवस्यैतत्संवर्तः प्रमुदंगतः ॥ एतावदहमप्येवं शक्यमिति सोऽब्र
 वीत् ६ ततो मरुतमुन्मत्तो वाचानिर्भर्त्सयन्निव ॥ रूक्षया ब्राह्मणो राजन् पुनः पुनरथा ब्रवीत् ७ वातप्रधानेन मया स्वचित्तवशवर्तिना ॥ एवं विवृत रूपेण कथं याजि
 तुमिच्छसि ८ आतामसमर्थश्च वासवेन च संगतः ॥ वर्तते याजने चैव तेन कर्माणि कारय ९ गार्हस्थ्यं चैव याज्याश्च सर्वा गृह्याश्च देवताः ॥ पूर्वजेन ममाक्षितं शरी
 रं वर्जितं त्विदम् १० नाहं तेनाननुज्ञातस्त्वामाविक्षितं कर्हिचित् ॥ याजयेयं कथंचिद्वै स हि पूज्यतमो मम ११ सत्त्वं बृहस्पतिं गच्छतमनुज्ञाप्य चाव्रज ॥ ततो
 ऽहं याजयिष्ये त्वां यदियष्टुमिहेच्छसि १२ ॥ मरुत उवाच ॥ बृहस्पतिं गतः पूर्वमहं संवर्तं तच्छृणु ॥ न मां कामयते याज्यमसौ वासव काम्यया १३ अमरं याज्यमा
 साद्य याजयिष्ये न मानुषम् ॥ शक्रेण प्रतिषिद्धोऽहं मरुतं मास्मयाजये १४ स्पर्धते हि मया विप्रसदा हि स तु पार्थिवः ॥ एवमस्त्विति चाप्युक्तो भ्रात्रा ते बलसूदनः
 १५ समामधिगतं प्रेम्णा याज्यत्वेन बुभूषति ॥ देवराजं समाश्रित्य तद्विद्धि मुनिपुंगव १६ सोऽहमिच्छामि भवता सर्वस्वेनापियाजितुम् ॥ कामयेस मातिकां तु वास
 वं त्वत्कृतैर्गुणैः १७ न हि मे वर्तते बुद्धिर्गंतुं ब्रह्म बृहस्पतिम् ॥ प्रत्याख्यातो हितेनास्मि तथाऽनपकृते सति १८ ॥ संवर्त उवाच ॥ चिकीर्षसि यथा कामं सर्वमेतत्त्व
 यिधुवम् ॥ यदिसर्वानभिप्रायान्कर्ताऽसि मम पार्थिव १९ याज्यमानं मया हित्वा बृहस्पतिपुरंदरौ ॥ द्विषेतां समभिरुद्धावेतदेकं समर्थये २० स्थैर्यमत्र कथं मे
 स्यात्सत्त्वं निःसंशयं कुरु ॥ कुपितस्त्वां न हीदानीं भस्मकुर्यां सर्वां धवम् २१ ॥ मरुत उवाच ॥ यावत्तपेत्सहस्रांशुस्तिष्ठेरंश्चापि पर्वताः ॥ तावलोकात्रलभेयं त्व
 जेयं संगतं यदि २२ माचापि शुभबुद्धिं लभेयमिह कर्हिचित् ॥ विषयैः संगतं चास्तुत्यजेयं संगतं यदि २३ ॥ संवर्त उवाच ॥ आविक्षितशुभा बुद्धिर्वर्ततां तव क
 र्मसु ॥ याजनां हि माप्येव वर्तते हृदि पार्थिव २४ अभिधास्ये च ते राजन्नक्षयं द्रव्यमुत्तमम् ॥ येन देवान्संगंधर्वांश्च शक्रं चाभिभविष्यसि २५ न तु मे वर्तते बु
 द्धिर्धने याज्येषु वा पुनः ॥ विप्रियं तु कीरयामि भ्रातुश्चैद्रस्य चोभयोः २६

गमयिष्यामिशक्रेणसमतामपितेध्रुवम् ॥ प्रियंचतेकरिष्यामिसत्यमेतद्भवीमिते २७ ॥ इतिश्रीम० आश्वमेधि० प० अश्व० प० संवर्तमरुत्तीयसप्तमोऽध्यायः ॥ ७॥
संवर्तउवाच ॥ गिरेर्हिमवतःपृष्ठेमुंजवान्नामपर्वतः ॥ तप्यतेयत्रभगवांस्तपोनित्यमुमापतिः १ वनस्पतीनांमूलेषुशृंगेषुविषमेषुच ॥ गुहासुशैलराजस्ययथाकामं
यथासुखम् २ उमासहायोभगवान्यत्रनित्यंमहेश्वरः ॥ आस्तेशूलीमहातेजानानामूतगणावृतः ३ तत्ररुद्राश्चसाध्याश्चविश्वेश्वरवसवस्तथा ॥ यमश्चवरुणश्चैवकु
बेरश्चसहानुगः ४ भूतानिचपिशाचाश्चनासत्यावपिचाश्विनौ ॥ गंधर्वाप्सरसश्चैवयक्षादेवर्षयस्तथा ५ आदित्यामरुतश्चैवयातुधानाश्चसर्वशः ॥ उपासंतेमहात्मा
नंबहुरूपमुमापतिम् ६ रमतेभगवांस्तत्रकुबेरानुचरैःसह ॥ विकृतैर्विकृताकारैःक्रीडाद्भिःपृथिवीपते ७ श्रियाज्वलनदृश्यतेवैवालादित्यसमद्युतिः ॥ नरूपंशक्य
तेतस्यसंस्थानंवाकदाचन ८ निर्देष्टुंप्राणिभिःकैश्चित्प्राकृतैर्मांसलोचनैः ॥ नोष्णंनशिशिरंतत्रनवायुर्नचभास्करः ९ नजराक्षुत्पिपासेवानमृत्युर्नभयंनृप ॥ तस्य
शैलस्यपार्श्वेषुसर्वेषुजयतांवर १० धातवोजातरूपस्यरश्मयःसवितुर्यथा ॥ रक्ष्यंतेतेकुबेरस्यसहायैरुद्यतायुधैः ११ चिकीर्षद्भिःप्रियंराजन्कुबेरस्यमहात्मनः ॥
तस्मैभगवतेकृत्वानमःशर्वायवेधसे १२ रुद्रायशितिकंठायपुरुषायसुवर्चसे ॥ कपर्दिनेकरालायहर्यक्षणेवरदायच १३ त्र्यक्षणेपूष्णेदंतभिदेवामनायशिवायच ॥
याम्यायाव्यक्तरूपायसदृतेशंकरायच १४ क्षेम्यायहरिकेशायस्थाणवेषुरुषायच ॥ हरिनेत्रायमुंडायकुद्धायोत्तरणायच १५ भास्करायसुतीर्थायदेवदेवायरंहसे ॥
उष्णीषिणेषुवक्रायसहस्राक्षायभीदुषे १६ गिरिशायप्रशांताययतयेचीरवाससे ॥ विल्वदंडायसिद्धायसर्वदंडधरायच १७ मृगव्याधायमहतेधन्विनेऽथभवायच ॥
वरायसोमवक्रायसिद्धमंत्रायचक्षुषे १८ हिरण्यवाहवेराजनुग्रायपतयेदिशाम् ॥ लेलिहानायगोष्ठायसिद्धमंत्रायवृष्णये १९ पशूनांपतयेचैवभूतानांपतयेनमः ॥
वृषायमातृभक्तायसेनान्येमध्यमायच २० सुवहस्तायपतयेधन्विनेभार्गवायच ॥ अजायकृष्णनेत्रायविरूपाक्षायचैवह २१ तीक्ष्णदंष्ट्रायतीक्ष्णायवैश्वानरमुखा
यच ॥ महाद्युतयेऽनगायसर्वायपतयेविशाम् २२ विलोहितायदीप्तायदीप्ताक्षायमहौजसे ॥ वसुरेतःसुवपुषेपृथवेकृत्तिवाससे २३ कपालमालिनेचैवसुवर्णमुकुटायच ॥
महादेवायकृष्णायत्र्यंबकायानघायच २४ क्रोधनायानृशंसायमृदवेबाहुशालिने ॥ दंडिनेतप्ततपसेतथैवाकूरकर्मणे २५ सहस्रशिरसेचैवसहस्रचरणायच ॥ नमः
स्वधास्वरूपायबहुरूपायदंष्ट्रिणे २६ पिनाकिनंमहादेवंमहायोगिनमव्ययम् ॥ त्रिशूलहस्तंवरदंष्ट्र्यंबकंभुवनेश्वरम् २७ त्रिपुरघ्नंत्रिनयनंत्रिलोकेशंमहौजसम् ॥
प्रभवंसर्वभूतानांधारणंघरणीधरम् २८ ईशानंशंकरंसर्वेशिवंविश्वेश्वरंभवम् ॥ उमापतिंपशुपतिंविश्वरूपंमहेश्वरम् २९

कमोदेवता अनुष्टुप्छंदः अत्रशतं नामानि चतुर्थ्यतानि १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९

३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८ ॥ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ कञ्चिदिति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४

विरूपाक्षं दशभुजं दिव्यगोवृषभध्वजम् ॥ उग्रं स्थाणुं शिवं रौद्रं शर्वगौरीशमीश्वरम् ३० शितिकंठमजं शुक्रं पृथुं पृथुहरं वरम् ॥ विश्वरूपं विरूपाक्षं बहुरूपमुमाप
तिम् ३१ प्रणम्य शिरसा देवमनंगं गहरं हरम् ॥ शरण्यं शरणं याहि महादेवं चतुर्मुखम् ३२ एवं कृत्वानमस्तस्मै महादेवाय रंहसे ॥ महात्मने क्षितिपते तत्सुवर्णमवा
प्स्यसि ३३ सुवर्णमाहरिष्यंतस्तत्र गच्छंतु ते नराः ॥ इत्युक्तः सवचस्तेन च केकारं धमात्मजः ३४ ततोऽतिमानुषं सर्वचक्रे यज्ञस्य संविधिम् ॥ सौवर्णानि च मांडानि
संचक्रुस्तत्र शिल्पिनः ३५ बृहस्पतिस्तु तांश्चुत्वा मरुतस्य महीपतेः ॥ सष्टद्विमतं देवेभ्यः संतापमकरोद्दृशम् ३६ स तप्यमानो वैवर्ण्यं कृशत्वं चागमत्परम् ॥ भवि
ष्यति हि मे शत्रुः संवर्तो वि सुमानिति ३७ तंश्चुत्वा भृशं संतप्तं देवराजो बृहस्पतिम् ॥ अधिगम्यामरुतः प्रोवाचे दंवचस्तदा ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके प
र्वणि अश्वमेधिके पर्वणि संवर्तमरुतीये अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ इंद्र उवाच ॥ कच्चित्सुखं स्वपिषित्वं बृहस्पते कच्चिन्मनोज्ञाः परिचारकास्ते ॥ कच्चिदेवानां सुखका
मोऽसि विप्र कच्चिदेवास्त्वां परिपालयंति १ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ सुखं शयेशयने देवराज तथा मनोज्ञाः परिचारकामे ॥ तथा देवानां सुखकामोऽस्मि नित्यं देवाश्च मां
सुभृशं पालयंति २ ॥ इंद्र उवाच ॥ कुतो दुःखं मानसं देहजं वा पांडुर्विवर्णश्च कुतस्त्वमद्य ॥ आचक्ष्व मे ब्राह्मण यावदेतां निहन्मि सर्वास्तव दुःखकर्तृन् ३
॥ बृहस्पति उवाच ॥ मरुतमाहुर्मधव नयक्ष्यमाणं महायज्ञेनोत्तमदक्षिणेन ॥ संवर्तो याजयतीति मे श्रुतं तदिच्छामि न स तं याजयेत् ४ ॥ इंद्र उवाच ॥
सर्वान् कामाननुयातोऽसि विप्र यस्त्वं देवानां मंत्रवित्सु पुरोधाः ॥ उभौ च ते जरा मृत्यू व्यतीतौ किं संवर्तस्तव कर्ताऽद्य विप्र ५ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ देवैः सह त्वमसुरान् प्र
णुद्यजिषां ससेचाप्युतसानुबंधान् ॥ यं यं सष्टद्वं पश्यसि तत्र तत्र दुःखं सपत्नेषु सष्टद्विभावः ६ अतोऽस्मि देवैर्द्रविणं रूपः सपत्नो मे वर्धते तन्निशम्य ॥ सर्वोपायैर्मधव
न्संनियच्छ संवर्तं वा पार्थिवं वामरुतम् ७ ॥ इंद्र उवाच ॥ एहि गच्छ प्रहितो जातवेदो बृहस्पतिं परिदातुं मरुते ॥ अयं वै त्वां याजयिता बृहस्पतिस्तथा
ऽमरं चैव करिष्यतीति ८ ॥ अग्निरुवाच ॥ अहं गच्छामि मधव न दूतोऽद्य बृहस्पतिं परिदातुं मरुते ॥ वाचं सत्यां पुरुहूतस्य कर्तुं बृहस्पते श्वापचितिं चि
कीर्षुः ९ ॥ व्यास उवाच ॥ ततः प्रायादूमकेतुर्महात्मा बलानि सर्वाणि वीरुधश्चाप्यष्टद्वन् ॥ कामाद्विमांते परिवर्तमानः काष्ठातिगोमातरि श्वेन दर्शन १०
॥ मरुत उवाच ॥ आश्चर्यमद्य पश्यामि रूपिणं वाह्निमागतम् ॥ आसनं सलिलं पाद्यं गां चोपानय वै मुने ११ ॥ अग्निरुवाच ॥ आसनं सलिलं पाद्यं प्रतिनं दामितेऽनघ ॥
इंद्रेण तु समादिष्टं विद्विमां दूतमागतम् १२ ॥ मरुत उवाच ॥ कच्चिच्छ्रीमान् देवराजः सुखी च कच्चिच्चास्मान् प्रीयते धूमकेतो ॥ कच्चिदेवा अस्य वशे यथावत्प्रब्रूहि त्वं
मम कात्स्नर्ये न देव १३ ॥ अग्निरुवाच ॥ शक्रो भृशं सुसुखी पार्थिवेन्द्र प्रीतिं चेच्छत्यजरां वै त्वया सः ॥ देवाश्च सर्वे वशगास्तस्य राजन्संदेशं त्वं शृणु मे देवराजः १४

१५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८ महाविद्यामहासंयतद्वयप्रहेणदैवापिदासामवतीतिनवमदशमयोरुक्तं तत्रनवमेनाहंदाबिल्याद्वेण
जितवृत्तिवृत्तस्वसामर्थ्यमिन्द्रोवह्निप्रतिवदति नगंडिकाकारयोगंकरेणुं नगंपर्वतंदीयतेविहायसागच्छतीतिदीःपक्षी अल्पोडीर्दिकामक्षिकामशकादिस्तस्याआकारेणयोगोस्यास्तीत्येवंपम
पुंसुधर्मकरेकुर्वे कृजशब्दादसंभवादिक्त्वं करेणेतिपाठेकरोमीत्यध्याहारः पायोधिकरेकर्तुमगस्त्यहंवाहंपर्वतमपिमशकीकर्तुसमर्थोऽस्मीत्यर्थः कुतस्तर्हिदृष्टस्त्वानाराधितवानित्यतआह

यदर्थमांप्राहिणोत्त्वत्सकाशंवृहस्पतिपरिदातुंमरुते ॥ अयंगुर्याजयतानृपत्वांमर्यैसंतममरंत्वाकरोतु १५ ॥ मरुतउवाच ॥ संवर्तोऽयंयाजयिताद्विजोमां
वृहस्पतेरंजलिरेषतस्य ॥ नचैवासौयाजयित्वामहेन्द्रमर्यैसंतंयाजयन्नद्यशोभेत् १६ ॥ अग्निरुवाच ॥ येवैलोकाद्वलोकेमहांतःसंप्राप्स्यसेतान्देवराज
प्रसादात् ॥ त्वांचिदसौयाजयेद्वृहस्पतिर्नूनंस्वर्गंत्वजयेःकीर्तियुक्तः १७ ॥ तथालोकामानुषायेचदिव्याःप्रजापतेश्चापियेवैमहांतः ॥ तेतेजितादेवराज्यंचकृ
त्संवृहस्पतिर्याजयेच्चैत्रेन्द्र १८ ॥ संवर्तउवाच ॥ मास्मैवत्वंपुनरागाःकथंचिवृहस्पतिपरिदातुंमरुते ॥ मात्वांधक्ष्येचक्षुषादारुणेनसंकुद्धोऽहंपावकत्वंनि
बोध १९ ॥ व्यासउवाच ॥ ततोदेवानगमद्भूमकेतुर्दाह्राद्वीतोव्यथितोऽश्वत्थपर्णवत् ॥ तंवैदृष्ट्वाप्राहशक्रोमहात्मावृहस्पतेःसन्निधौहव्यवाहम् २० ॥ यस्त्वंगतः
प्रहीतोजातवेदोवृहस्पतिपरिदातुंमरुते ॥ तत्किंप्राहसन्पुण्यक्ष्यमाणःकाच्चिद्वचःप्रतिगृह्णातितच्च २१ ॥ अग्निरुवाच ॥ नतेवाचंरोचयतेमरुतोवृहस्पतेरंज
लिंप्राहिणोत्सः ॥ संवर्तोमांयाजयितेत्युवाचपुनःपुनःसमयायाच्यमानः २२ ॥ उवाचेदंमानुषायेचदिव्याःप्रजापतेर्येचलोकामहांतः ॥ तांश्चेच्छमेयंसंविदंतेनकृ
त्वात्तथापिनेच्छेयमितिप्रतीतः २३ ॥ इंद्रउवाच ॥ पुनर्गत्वापार्थिवंत्वंसमेत्यवाक्यंमदीयंप्रापयस्वार्थयुक्तम् ॥ पुनर्ययुक्तो न करीष्यतेवचस्वतोवज्रंसंप्रहर्ताप्रसि
तस्मै २४ ॥ अग्निरुवाच ॥ गंधर्वराज्यात्वयंतत्रदूतोविभेम्यहंवासवतत्रगंतुम् ॥ संरब्धोमामब्रवीतीक्ष्णरोषःसंवर्तोवाक्यंचरितब्रह्मचर्यः २५ ॥ यद्यागच्छेःपु
नरेवंकथंचिवृहस्पतिपरिदातुंमरुते ॥ दहेयंत्वांचक्षुषादारुणेनसंकुद्धइत्येतद्वेद्विशक्र २६ ॥ शक्रउवाच ॥ त्वमेवान्यान्दहसेजातवेदो न हित्वदन्योविद्यतेमस्म
कर्ता ॥ त्वत्संस्पर्शात्सर्वलोकोविभेतिअश्रद्धेयंवदसेहव्यवाह २७ ॥ अग्निरुवाच ॥ दिवंदेवेन्द्रपृथिवींचसर्वासंवेष्टयेस्त्वंस्वबलेनैवशक्र ॥ एवंविधस्येहसतस्तवा
सौकथं वृत्रस्त्रिदिवंप्रागजहार २८ ॥ इंद्रउवाच ॥ नगंडिकाकारयोगंकरेणुंनचारिसोमंप्रपिबामिवह्ने ॥ नक्षीणशक्तौप्रहरामिवज्रंकीमेसुखायप्रहरेतमर्यः २९

नचारिसोमंप्रपिबामिवह्ने अरिसोमंशत्रुदत्तंसोमं । स्वयैवसकुनो न निर्जित इत्यत आह नक्षीणशक्तौ प्रहरामिव ज्रमिस्पादिना । नगंडिकाजंगमोनोकरेणुरिति पाठे तु करेणुर्हस्तीममरेरावतः शंडि
कायुद्धं द्रविडभाषाप्रसिद्धेः तांप्रतिजंगमोगतिशीलोनमवतीतिनो अस्ति ऐरावतवाहनस्यमेशाजयईषत्करइत्यर्थः शंडिकाशब्दस्तालव्यादिरिहज्ञेयः इन्द्रोहंतिवृषभंशंडिकानामिति मं
त्रवर्णात् । दशमस्तुक्तत्वात्पर्यः शेषमतिरोहितार्थम् २९

३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणि नीलकंठीये मारुतमावधीये नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ एवमिति १।२।३।४।५।६।७।८

प्रवाजयेयंकालकेयान्पृथिव्यामपाकर्षन्दानवानंतरिक्षात् ॥ दिवंप्रह्लादमवसानमानयंकोमेसुखायप्रहरेतमानवः ३० ॥ अग्निरुवाच ॥ यत्रशर्यातिच्यवनो
याजयिष्यन्सहाश्विभ्यांसोममगृह्णदेकः ॥ तत्त्वंकुद्धःप्रत्यषेधीःपुरस्ताच्छर्यातियज्ञंस्मरतंमहेन्द्र ३१ ॥ वज्रं गृहीत्वाचपुरंदरत्वंसंप्रहर्षीश्र्यवनस्यातिघोरम् ॥
सतेविप्रःसहवज्रेणबाहुमपागृह्णातपसाजातमन्युः ३२ ॥ ततोरोषात्सर्वतोघोररूपंसपतंतंतेजनयामासभूयः ॥ मदंनामासुरंविश्वरूपंयत्वंदृष्ट्वाचक्षुषीसंन्यमीलः ३३
हनुरेकाजगतीस्थातथैकादिवंगतामहतोदानवस्य ॥ सहस्रंदंतानांशतयोजनानां सुतीक्ष्णानांघोररूपंवभूव ३४ ॥ वृताःस्थूलारजतस्तंभवर्णादंष्ट्राश्चतस्रो
द्वेशतेयोजनानाम् ॥ सत्वांदंतान्विदशत्रयधावाज्जिघांसयाशूलमुद्यम्यघोरम् ३५ ॥ अपश्यस्त्वंतंतदाघोररूपंसर्वेदेवांददृशुर्दर्शनीयम् ॥ यस्माद्वीतःप्रांज
लिस्त्वंमहर्षिमागच्छेथाःशरणंदानवघ्न ३६ ॥ क्षात्राद्वलाद्ब्रह्मबलंगरीयोनब्रह्मतःकिंचिदन्यद्वरीयः ॥ सोऽहंजानन्ब्रह्मतेजोयथावन्नसंवर्तंजेतुमिच्छामिशक्र ३७
॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिसंवर्तमरुतीयेनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ इंद्रउवाच ॥ एवमेतद्ब्रह्मबलंगरीयोनब्राह्मणात्किंचिदन्यद्वरीयः ॥ आविंक्षि
तस्यतुबलंनमृष्येवज्रमस्मैप्रहरिष्यामिघोरम् १ ॥ घृतराष्ट्रप्रहितोगच्छमरुतंसंवर्तेनसंगतंतंवदस्व ॥ वृहस्पतिर्वमुपशिक्षस्वराजन्वज्रंवातेप्रहरिष्यामिघोरम्
२ ॥ व्यासउवाच ॥ ततो गत्वा घृतराष्ट्रेनरेंद्रं प्रोवाचेदंवचनंवासवस्य ३ ॥ घृतराष्ट्रउवाच ॥ गंधर्वमांघृतराष्ट्रंनिबोधत्वामागतंवक्तुकामंनरेंद्र ॥ एंद्रंवाक्यं
शृणुमेराजसिंहयत्प्राहलोकाधिपतिर्महात्मा ४ ॥ वृहस्पतिर्याजकंत्वंवृष्णीष्ववज्रंवातेप्रहरिष्यामिघोरम् ॥ वचश्चेदेतन्नकरिष्यसेमेप्रहृतदेतावदचित्यकर्मा ५
॥ मरुतउवाच ॥ त्वंचैवैतद्वेत्थपुरंदरश्चविश्वेदेवावसवश्चाश्विनौच ॥ मित्रद्रोहेनिष्ठातिर्नास्तिलोकेमहत्पापंब्रह्महत्यासमंतत् ६ ॥ वृहस्पतिर्याजयतांमहेन्द्रदे
वश्रेष्ठंवज्रंभृतांवरिष्ठम् ॥ संवर्तोमांयाजयिताऽद्यराजन्नेवाक्यंतस्यवारोचयामि ७ ॥ गंधर्वउवाच ॥ घोरोनादःश्रूयतांवासवस्यनभस्तलेगर्जतोर्राजसिंह ॥
व्यक्तंवज्रंमोक्षयतेतेमहेन्द्रःक्षेमंराजंश्चित्यतामेषकालः ८ ॥ व्यासउवाच ॥ इत्येवमुक्तो घृतराष्ट्रेणराजन्श्रुत्वानादंनदतोवासवस्य ॥ तपोनित्यंधर्मविदांवरिष्ठं
वर्तंतंज्ञापयामासकार्यम् ९ ॥ मरुतउवाच ॥ इममात्मानंलवमानमारादध्वादूरंतेननदृश्यतेऽद्य ॥ प्रपद्येऽहंशर्मविप्रेन्द्रत्वतःप्रयच्छतस्मादभयंविप्रमुख्य १०
अयमायातिवैवज्रीदिशोविद्योतयन्दश ॥ अमानुषेणघोरेणसदस्यास्त्रासिताहिनः ११ ॥ संवर्तउवाच ॥ भयंशकाद्येतुतेराजसिंहप्रणोत्स्येऽहंभयमेतत्सुयो
रम् ॥ संस्तंभिन्याविद्ययाक्षिप्रमेवमभिस्त्वमस्याभिभवात्प्रतीतः १२ ॥ अहंसंस्तंभयिष्यामिमांस्त्वंशक्रतो नृप ॥ सर्वेषामेवदेवानांक्षयितान्यायुधानिमे १३
दिशोवज्रं वज्रतांवायुरेतुवर्षंभूत्वावर्षतांकाननेषु ॥ आपःप्लवंतंरिक्षेऽथाचम्रौदामनीदृश्यतेमाऽपिभैस्त्वम् १४

वह्निदेवस्त्रातुवासर्वतस्तेकामान्सर्वान्वर्षतुवासवोवा ॥ वज्रंतथास्थापयतां वधाय महाघोरं प्रवमानं जलौघैः १५ ॥ मरुत उवाच ॥ घोरः शब्दः श्रूयते वै महास्वनो
 वज्रस्यैष सहितो मारुतेन ॥ आत्मा हि मे प्रव्यथते मुहुर्मुहुर्न मे स्वास्थं जायते चाद्यविप्र १६ ॥ संवर्त उवाच ॥ वज्रातु ग्राह्ये तु भयं तवाद्यवातो भूत्वा हन्मिन रेंद्र
 वज्रम् ॥ भयं त्यक्त्वा वरमन्यं वृणीष्व कंते कामं मनसा साधयामि १७ ॥ मरुत उवाच ॥ इंद्रः साक्षात्सहसाऽभ्येतु विप्रहविर्यज्ञे प्रतिगृह्णातु चैव ॥ स्वं स्वं धिष्ण्य चैव
 जुषंतु देवाहुतं सोमं प्रतिगृह्णंतु चैव १८ ॥ संवर्त उवाच ॥ अयमिंद्रो हरिभिरायाति राजन्देवैः सर्वैस्त्वारितैः स्तूयमानः ॥ मंत्राहृतो यज्ञमिमं मयाऽद्य पश्य स्वैनं मंत्र
 विस्तस्तकायम् १९ ततो देवैः सहितो देवराजो रथे युक्त्वा तान् हरीन्वाजिमुख्यान् ॥ आयाच जमथराज्ञः पिपासुरा विक्षितस्या प्रमेयस्य सोमम् २० तमायांतं सहि
 तं देवसंघैः प्रत्युद्ययौ स पुरोधामरुतः ॥ चक्रे पूजां देवराजाय चाग्र्यायथाशास्त्रं विधिवत्प्रणिमाणः २१ ॥ संवर्त उवाच ॥ स्वागतं ते पुरुहूते हविद्वन्यज्ञोऽप्ययं सान्नि
 हिते त्वर्याद्र ॥ शोभ्यते बलवत्प्रभूयः पिवस्व सोमं सुतमुद्यतं मया २२ ॥ मरुत उवाच ॥ शिवेन मां पश्य नमश्च तेऽस्तु प्राप्तो यज्ञः सफलं जीवितं मे ॥ अयं यज्ञं
 कुरुते मे सुरेंद्र बृहस्पतेरवरजो विप्रमुख्यः २३ ॥ इंद्र उवाच ॥ जानामि ते गुरुमेनंतपो धनं बृहस्पतेरनुजंति गते जसम् ॥ यस्याह्ना नादागतोऽहं न रेंद्र प्रीति मे
 ऽद्य त्वयि मन्युः प्रणष्टः २४ ॥ संवर्त उवाच ॥ यदि प्रीतस्त्वमसि वै देवराज तस्मात्स्वयं शाधियज्ञे विधानम् ॥ स्वयं सर्वान् कुरु भागान् सुरेंद्र जाना त्वयं सर्वलोकश्च
 देव २५ ॥ व्यास उवाच ॥ एवमुक्तस्त्वागिरसेन शक्रः समादिदेश स्वयमेव देवान् ॥ सभाः क्रियंता मावसथाश्च मुख्याः सहस्रशश्चित्रभूताः समृद्धाः २६ कृताः स्थू
 णाः कुरुतारो ह्णानि गंधर्वाणामप्सरसांच शीघ्रम् ॥ यत्र नृत्येरन्नप्सरसः समस्ताः स्वर्गोपमाः क्रियतां यज्ञवाटः २७ इत्युक्तास्ते च कुराशु प्रतीता दिवौकसः शक्रवा
 क्यान्न रेंद्र ॥ ततो वाक्यं प्राहराजानमिंद्रः प्रीतो राजन् पूज्यमानो मरुतम् २८ एष त्वयाऽहमिहराजन् समेत्येवाप्यन्येतव पूर्वेन रेंद्र ॥ सर्वीश्वान्या देवताः
 प्रीयमाणा हविस्तुभ्यं प्रतिगृह्णंतु राजन् २९ आग्नेयं वैलोहितमालभंत विश्वदेवं बहु रूपं हरि राजन् ॥ नीलं चोक्षणं मेध्यमप्यालभं तांच लच्छि श्रंसं प्रादिष्टां दि
 जाग्र्याः ३० ततो यज्ञो ववृधे तस्य राजन् यत्र देवाः स्वयमन्नानि जन्दुः ॥ यस्मिन् शक्रो ब्राह्मणैः पूज्यमानः सदस्योऽभूद्भरिमान् देवराजः ३१ ततः संवर्तश्चैत्यगतो
 महात्मा यथा वह्निः प्रज्वालितो द्वितीयः ॥ हवींष्युच्चैराह्वयन्देवसंधानं जुहावाग्रौ भवत्सु प्रतीतः ३२ ततः पीत्वा बलमिह सोममग्र्येवाप्यन्येत सोमपा देवसंघाः ॥
 सर्वेऽनुज्ञाताः प्रययुः पार्थिवेन यथा जोषंतर्पिताः प्रीतिमंतः ३३ ततो राजा जात रूपस्य राशीन्पदे पदे कारयामास हृष्टः ॥ द्विजातिभ्यो विसृजन् भूरिवितं रराज
 वित्तेश इवारिहंता ३४ ततो वित्तं विविधं सन्निधाय यथोत्साहं कारयित्वा चक्रोपम् ॥ अनुज्ञातो गुरुणा सन्निवृत्त्य शशांगामखिलां सागरांताम् ३५

३६ । ३७ ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नीलकंठीये मारुतमावर्त्तये दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ इत्युक्तेनृपतीतास्मिन्नित्यन्यायप्रयंकुणमुधितिरसंवाचो ब्रह्मविद्यासूत्रं १ उपभुतं राहुप्रस्तम्
 २ । १ ब्रह्मज्ञानैकनाश्रयः शोको वृद्धोक्ति सहस्रेण वाक्यसहस्रेण वाचनशयतीत्यभिसेधधानो भगवान्वासुदेव उवाच सर्वजिह्वा मिति जिह्वं कामादि मृत्युपदं संसारमापकं आर्जवंशमादि ब्रह्मणः प
 दं मोक्षस्य प्रापकं ज्ञानविषये हेयोपादेयतया ज्ञातव्योऽर्थः ४ शत्रुनाशयितारमात्मज्ञानरूपं ५ तदेवाह अत्र ते इति इंद्रस्य चिदात्मनः वृत्रेण कामादिषु मिणाचिद्विद्वं धिरूपेणाहंकारेण ६
 पृथिवीरभूत् शरीरं । 'यच्छरीरं सा पृथिवी' इति श्रुतेः व्यासमात्मत्वेन गृहीत्वं गंधस्वविषये प्रदेशोर्पि हेतुसति ७ तेन दुर्गंधमनात्मभूतं विषयो ब्रह्माहं जातं एकदेशस्यात्मत्वेन परिग्रहात् । 'इदं सर्वं

सुवंगुणः संवमूवेहराजायस्य क्रतौ तत्सुवर्णं प्रभूतम् ॥ तत्त्वं समादाय न रेंद्र वित्तं यजस्व देवास्तपयानो निवापैः ३६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो राजा पांडवो हृष्टरूपः शु
 त्वा वाक्यं सत्यवत्याः सुतस्य ॥ मनश्चक्रे तेन वित्तेन यधुंततोऽमात्यैर्मंत्रयामास भूयः ३७ ॥ इति श्रीम० आश्वमेधिके पर्वणि अश्व० संवर्तमरुतीये दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥
 ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इत्युक्तेनृपतीतास्मिन्व्यासेनाहुतकर्मणा ॥ वासुदेवो महातेजास्ततो वचनमाददे १ तं नृपं दीनमनसं निहतज्ञातिबांधवम् ॥ उपभुतमि
 वादित्यं सधूममिव पावकम् २ ॥ निर्विण्णमनसं पार्थ ज्ञात्वा वृष्णि कुलोद्बहः ॥ आश्वासयन् धर्मसुतं प्रवक्तुमुपचक्रमे ३ ॥ वासुदेव उवाच ॥ सर्वजिह्वं मृत्युपदमार्जवं
 ब्रह्मणः पदम् ॥ एतावान् ज्ञानविषयः किंप्रलापः करिष्यति ४ नैव ते निष्ठितं कर्म नैव ते शत्रवोजिताः ॥ कथं शत्रुशरीरस्थमात्मनो नावबुध्यसे ५ अत्र ते वर्तयिष्यामि यथा
 धर्मयथाश्रुतम् ॥ इंद्रस्य सहवृत्रेण यथा युद्धमवर्तत ६ वृत्रेण पृथिवी व्याप्ता पुरा किल नराधिप ॥ दृष्ट्वा स पृथिवीं व्यसांगंधस्य विषये हते ७ घराहरणदुर्गंधो विषयः स
 मपद्यत ॥ शतक्रतुश्च कोपाथगंधस्य विषये हते ८ वृत्रस्य सततः रुद्धो घोरं वज्रमवासृजत् ॥ संवध्यमानो वज्रेण सुभृशं भूरितेजसा ९ विवेश सहसा तोयं जग्राह विषयं
 ततः ॥ अप्सु वृत्रगृहीता सुरसेच विषये हते १० शतक्रतुरतिकुद्धस्तत्र वज्रमवासृजत् ॥ संवध्यमानो वज्रेण तस्मिन्ममिततेजसा ११ विवेश सहसा ज्योतिर्जग्राह वि
 षयं ततः ॥ व्याप्ते ज्योतिषि वृत्रेण रूपेऽथ विषये हते १२ शतक्रतुरतिकुद्धस्तत्र वज्रमवासृजत् ॥ संवध्यमानो वज्रेण तस्मिन्ममिततेजसा १३ विवेश सहसा वायुं जग्रा
 ह विषयं ततः ॥ व्याप्ते वायौ तु वृत्रेण रूपेऽथ विषये हते १४ शतक्रतुरतिकुद्धस्तत्र वज्रमवासृजत् ॥ संवध्यमानो वज्रेण तस्मिन्ममिततेजसा १५ आकाशमभिदुद्राव
 जग्राह विषयं ततः ॥ आकाशे वृत्रभूतेऽथ शब्दे च विषये हते १६

यदयमात्मा इति श्रुतेः शिन्मात्रं सद्येतदेतस्य दृष्ट्याऽनित्यत्वाद्याघ्रातमभूदित्यर्थः ८ वज्रं विवेकं रूपमात्रं ९ तोयं कर्म समवेतैः सोमाज्यपयः प्रभृतिभिर्बहुलैर्द्रवैश्चंद्रलोके भोगायारब्धं शरीरं । 'आपः
 पुरुषवचसः' इति श्रुतेः मानुषादेहाद्बुद्ध्यापितो दिव्यदेहमात्मत्वेन गृहीतवानित्यर्थः १० । ११ एवं स्थूलदेहद्वयाद्बुद्ध्यापितो ज्योतिस्तेजसप्रपंचं विवेश ततस्तत्र
 किंचिद्रूपं दृश्यमात्मत्वेन जग्राह किंचिन्ममतयाऽऽहृतवान् १२ । १३ वायुं समष्टिलिङ्गं । 'वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिः' इति श्रुतेः ततस्तत्र प्रवेशरूपया तदुपास्स्या ब्रह्मलोकेऽपि संकल्पमात्रो स्थितेषु विषयेषु
 पूर्ववदात्मत्वेनात्मा यतत्त्वेन च जग्राहेत्यर्थः १४ । १५ द्विविधादपि सूक्ष्माद्बुद्ध्यापित आकाशमव्याकृतं सुषुप्त्याख्यं जातं तेन शब्दशब्दादौ विषये हते गलिते सति १६

१० ततोव्युत्थापितः शक्रं चिदात्मानमेव वृजो जग्राह चिदात्मैश्वर्यामिमानवानमूदित्वर्थः १८ रथो माया रूपो विग्रहस्तंतरस्य नेन तद्रथं तस्मिन् ब्रह्मास्मीति वाक्यं तेन वसिष्ठो गुरुस्तं प्रत्यबोधयत् द्वैतदर्शननिषेधेन द्वितीयाद्वैतमयं भवतीति श्रुतेः अतएवाद्दृश्येन दृश्यज्ञानेन एवं द्विविधादपिकारणोपाधेरव्युत्थापितः परानन्दे प्रतिष्ठापयित्वार्थः १९। १० ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे कादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ब्रह्मशब्देऽपि विवेकं दर्शयति रथूलसूक्ष्मदेहयोर्वैधर्म्यप्रदर्शनेन द्विविधो हीत्यादिना परस्परमिति सत्त्वादिगुणजं सूक्ष्मं लिङ्गं तद्रहितस्य न स्यूलं शरीरमस्ति न चैतद्विना तेषामुपलंभस्थानमस्तीत्यर्थः १२ शीतोष्णैककफिते वायुर्वातः तेषां साम्ये स्वास्थ्यं वैषम्ये व्याधिर्भवतीत्यर्थः ३ उष्णेनेति शीतोष्णयोरन्यतराधिक्यजं दोषमितरवर्धकेनोपधादिनाऽपनयेदित्यर्थः सत्वमिति आत्मगुणाः लिङ्गधर्माः ४ साम्यं सुप्तिप्रलययोः सत्वरजःकार्थयोः विधानमुपायः ५ हर्षशोकयोः परस्परबाधकत्वमुक्त्वा तमस्तयोर्बाधकताभ्यां बाध्यते चेत्या

शतक्रतुरभिरुद्धस्तत्र वज्रमवासृजत् ॥ सवध्यमानो वज्रेण तस्मिन् नम्रमिततेजसा १७ विवेश सहसा शक्रं जग्राह विषयंततः ॥ तस्य वृत्रगृहीतस्य मोहः समभवन्महान् १८ रथंतरेण तं तावसिष्ठः प्रत्यबोधयत् ॥ ततो वृत्रं शरीरस्थं जघान भरतर्षभ ॥ शतक्रतुर्दृश्येन वज्रेणैतीह नः श्रुतम् १९ इदं धर्म्यं रहस्यं वैशक्रेणोक्तं महर्षिषु ॥ ऋषिभिश्च मम प्रोक्तं तन्निबोध जनाधिप २० ॥ इति श्रीम० आश्व० प० अ० प० कृष्णधर्मसंवादे कादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ वासुदेव उवाच ॥ द्विविधो जायते व्याधिः शरीरो मानसस्तथा ॥ परस्परं तयोर्जन्मनिर्द्द्वन्द्वं नोपपद्यते १ शरीरे जायते व्याधिः शरीरः सनिगद्यते ॥ मानसे जायते व्याधिर्मानसस्तु निगद्यते २ शीतोष्णे चैव वायुश्च गुणाराजश्च शरीरजाः ॥ तेषां गुणानां साम्यं चेत्तदा दुःस्वस्थलक्षणम् ३ उष्णेन बाध्यते शीतं शीतेनोष्णं च बाध्यते ॥ सत्वरजस्तमश्चेति त्रय आत्मगुणाः स्मृताः ४ तेषां गुणानां साम्यं चेत्तदा दुःस्वस्थलक्षणम् ॥ तेषामन्यतमोत्सेके विधानमुपदिश्यते ५ हर्षेण बाध्यते शोको हर्षः शोकेन बाध्यते ॥ कश्चिदुःखे वर्तमानः सुखस्य स्मर्तुमिच्छति ॥ कश्चित्सुखे वर्तमानो दुःखस्य स्मर्तुमिच्छति ६ सत्त्वं ननुः खीदुःखस्य न सुखी सुसुखस्य च ॥ स्मर्तुमिच्छसि कौंतेय किमन्यदुःखविभ्रमात् ७ अथवा ते स्वभावोऽयं येन पार्था वक्रप्यसे ॥ दृष्ट्वा सभागतां कृष्णामेकवस्त्रारजस्वलाम् ॥ मिषतां पाण्डवैयानां न तस्य स्मर्तुमिच्छसि ८ प्रवाजनं च नगरादजिनैश्च विवासनम् ॥ महारण्यनिवासश्च न तस्य स्मर्तुमिच्छसि ९ जटासुरात्परिक्लेशश्चित्रसेनेन चाहवः ॥ सैधवाश्च परिक्लेशोन तस्य स्मर्तुमिच्छसि १० पुनरज्ञातचर्यायां कीचकेन पदावधः ॥ याज्ञसेन्यास्तथा पार्थ न तस्य स्मर्तुमिच्छसि ११ यच्च ते द्रोणभीष्माभ्यां युद्धमासीदरिदम् ॥ मनसैकेन योद्धव्यं तत्ते युद्धमुपस्थितम् १२ तस्मादभ्युपगं तव्यं युद्धाय भरतर्षभ ॥ परमव्यक्तरूपस्य पारंयुक्त्या स्वकर्मभिः १३ यत्र नैव शरैः कार्यं न भृत्यैर्न च बंधुभिः ॥ आत्मनैकेन योद्धव्यं तत्ते युद्धमुपस्थितम् १४

६ कश्चिदिति दुःखकालेऽप्यतीतं सुखं स्मृत्वाऽप्यतीतं व्यामुह्यति ननु तदेव विवेकेन तदिति ज्ञाते एवं सुखकालेऽप्यतीतं पुत्रमरणादिदुःखं स्मृत्वा सिद्धमपि सुखं नाशयतीति भावः ९ स इति त्वंतु उक्तं विविधव्याधिहीनः न सुखं दुःखं वा स्मर्तुमिच्छसि नेच्छेदित्यर्थः किंतु दुःखविभ्रमात् यदन्यदकाममशोकं ब्रह्मतदेव स्मर्तुमनुसंधातुमिच्छसि इच्छेदित्यर्थः ७ अथवेति अयं दुःखित्वादिः तत्स्वभावस्यापि तब शोको न युक्तोऽतीतत्वादुःखस्येति भावः ८। ९। १०। ११ मनसाऽहंकारेण १२ अभ्युपगंतव्यमिति सुखी भवितव्यं अव्यक्तरूपस्य मायायात्रस्य मनसः परंपारं ब्रह्म युक्त्या योगेन कर्मभिश्च शोधकैः प्राप्नुहीति शेषः मनोनाशेन निःशोको भविष्यतीत्यर्थः १३। १४

तस्मिन् मनसि कौतुः खबहुलामवस्थां एतन्मनसो मायायात्रत्वम् १५ आगतिमुत्पत्तिं गतिं प्रलयं मायायात्रत्वेन ज्ञात्वा सुखं तत्स्वेत्यर्थः १६ ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे कादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ मनुकाभत्यागेनैव मनोजेतव्यमतो यत्पूर्वमया यदेवामनुजानीयाद्ब्रह्मार्णवं तं तपोवनमिति राजयत्यागः प्रार्थितः स एव तर्हि युक्तस्तत्र कथं शाविराज्यं योचितमिति वदसीत्याशंक्या १ नवाह्वमिति नवाह्वस्य राज्यादेरर्थस्य त्यागात् प्राप्ता भवति किंतु शरीरं लिङ्गं शरीरोत्पत्तिकां मादिकं त्यक्त्वा सिद्धिर्मांसः न वेति शुष्कवैराग्यवतो विवेकशून्यस्य सिद्धयभावसूचयति १ वा ह्येति गृह्यतः सक्तस्य यो धर्मः सोऽधर्म एव यत्सुखं तदुःखमेव मोदयस्यानपावात् अतस्तद्विषयतामेवास्तु तुच्छमित्यर्थः २ द्वयक्षर इति ममत्वं संसारहेतुः तदभावो ब्रह्मप्राप्तिहेतुरित्यर्थः ३ ब्रह्ममृत्युनिःसंगत्वसंगत्वे आत्मनिचिते एकस्मिन् च तनुनि बहुनां ममत्वं चेत्ते युद्धयंत एव ४ एवं निर्ममोऽप्यसमाप्ताधिकाराश्चित्स्वाभाव्याः तस्मदादिवद्युद्धयन्नपि नैव बलिभ्यत इत्याह

तस्मिन्ननिर्जिते युद्धे कामवस्थां गमिष्यसि ॥ एतज्ज्ञात्वा तु कौंतेय कृतकृत्यो भविष्यसि १५ एतां बुद्धिं विनिश्चित्य भूतानामागतिं गतिम् ॥ पितृपैतामहे वृत्तेशाधि राज्यं यथोचितम् १६ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अश्वमेधिके पर्वणि कृष्णधर्मसंवादे कादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ वासुदेव उवाच ॥ नवाह्वं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति भारत ॥ शरीरं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति वानवा १ बाह्यद्रव्यविमुक्तस्य शरीरेषु च गृह्यतः ॥ यो धर्मो यत्सुखं चैव द्विषतामस्तु तत्तथा २ द्वयक्षरस्तु भवेन्मृत्युरुक्षरं ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ममति च भवेन्मृत्युर्न ममति च शाश्वतम् ३ ब्रह्ममृत्युततो राजन्नात्मन्येव व्यवस्थितौ ॥ अदृश्यमानौ भूतानि यो धयेतामसंशयम् ४ अविनाशोऽस्य सत्वस्य नियतोऽयं भारत ॥ भित्त्वा शरीरं भूतानामहिंसां प्रतिपद्यते ५ लब्ध्वा हि पृथिवीं कृत्स्नां सहस्थावरजंगमाम् ॥ ममत्वं त्यज्य नैव स्यात्किं तया सकरिष्यति ६ अथवा वसतः पार्थ वने वन्येन जीवतः ॥ ममतायस्य द्रव्येषु मृत्योरास्ये सवर्तते ७ बाह्यांतराणां शत्रूणां स्वभावपश्य भारत ॥ यन्न पश्यति तद्भूतं मुच्यते समहामयात् ८ कामात्मानं न प्रशंसति लोके नेहा कामाकाचिदस्ति प्रवृत्तिः ॥ सर्वकामा मनसो गप्रभूतायान्पंडितः संहरते विचिंत्य ९ भूयो भूयो जन्मनोऽभ्यासयोगाद्योगी योगं सारमार्गं विचिंत्य ॥ दानं च वेदाध्ययनं तपश्च काम्यानि कर्माणि च वैदिकानि १०

अविनाश इति अस्य जगतः सत्वस्य सत्तायाः अविनाशोऽधिष्ठानसत्तानतिरिक्तत्वात् प्राप्ताभावः नियतो विचिंत्योऽयं जगतो बाध्यत्वं जानन् स्वप्रकृतपापेनैव सर्वभूतशरीरोच्छेदं कुर्वन्नापि अहिंसा मर्हिसकत्वमेव प्रतिपद्यते हत्वाऽपि स इमान् लोकां ब्रह्मं तिन निबध्यत इत्यर्थः ९ लब्ध्वा हीति स्वप्नोपलब्धधनेष्विव द्रव्यममत्वाभावः स्वतः सिद्ध इत्यर्थः ९। ७ बाह्यांतराणां भित्तिस्वभावात्मा मायायात्रत्वलक्षणं तत्त्वं पश्यन्नेन साक्षात्कुलं तेऽप्यनयो गानुमता अपश्यन्नेवात्मशक्तिस्वगुणे निर्गुदाय इति श्रुतेः एवं दृष्ट्वा च यत्ततः तत्तमपि स्वभावं भूतमनादि न पश्यति मायामपि बाधित्वा चिन्मात्रेण रूपेण योऽवतिष्ठते समहामयात् संसारान्मुच्यत इत्यर्थः ८ नन्वैश्वर्यमेव वरं किंतु पुंसि मेन मोक्षेणेत्यत आह कामात्मानमिति अथ यत्रान्यत्पश्यति तदल्पमिति श्रुतेरैश्वर्यमपि तु च्छमेवातो न प्रशंसति संतः मनसः कामोदयस्ततः प्रवृत्तिस्ततो दुःखमतो मम एव निरोद्धव्यमित्यर्थः ९ एतज्ज्ञाने कजन्मसाध्यमित्याह भूयो भूय इति विचिंत्य विचिंत्योत्तरातरभूतिकाभिरुपजन्म यस्य सः भूयो भूयो जन्मा तस्मादेवाभ्यासयोगाच्चुद्धचित्तः स न सारमार्गं मोक्षमार्गं विचिंत्य कामान्संहरत इति पूर्वोक्तं नव्यः कासाविस्थाह दानं चेति १०

योदानादिध्यानयोगात्तान्कामेनकामपूर्वकनारभतेयच्चार्थकामयतेसधर्मोनेतिविदित्वेतिसेवधः फलितमाह योधर्मोनियमस्तस्यमूलमिति तस्यकामस्ययोगिन्यमोनिग्रहःसधर्मःसचमूलमोज्ञवी
जम् ११ कामस्यदुरुच्छेद्यत्वंकामोक्तिभिरेवाह अत्रगाथाइत्यादिना अनुपायेननिर्ममत्वंयोगाभ्यासश्चकामजयोपायश्चकस्तद्विरेकेनेत्यर्थः १२ योमामिति प्रहरणेवागादीन्त्रियसा
ध्येजपादिशास्त्रे प्रादुर्भवाम्यहमेवसर्वोत्कृष्टोजपादिकर्तव्यमिमानरूपेणाविर्भवामितेनजपादिकंविफलंकरीमीत्यर्थः द्वितीयेयोमामिति श्लोकेप्रहरणेननासि इमंज्ञानवैराग्यन्यायेनजितोमया
कामइतिनिश्चित्यप्रयततेसंन्यासादिकंकरोति तस्यमनस्येवपुनरहंप्रादुर्भवामि यदाहुरभिपुक्ताः 'प्रमादिनोबहिःस्थिताःपिण्डनाःकलहोत्सुकाः ॥ संन्यासिनोऽपिहृदयंतेदेवसंदूषिताशयाः'इति १३

व्रतंयज्ञान्नियमान्ध्यानयोगान्कामेनयोनारभतेविदित्वा ॥ यद्यच्चार्थकामयतेसधर्मोनियमस्तस्यमूलम् ११ अत्रगाथाःकामगीताःकीर्तयन्तिपुराविदः ॥
शृणुसंकीर्त्यमानास्ताअखिलेनयुधिष्ठिर ॥ नाहंशक्योऽनुपायेनहंतुंभूतेनकेनचित् १२ योमांप्रयततेहंतुंज्ञात्वाप्रहरणेबलम् ॥ तस्यतस्मिन्प्रहरणेपुनःप्रादुर्भ
वाम्यहम् १३ योमांप्रयततेहंतुंयज्ञैर्विविधदक्षिणैः ॥ जंगमेष्विवधर्मात्मापुनःप्रादुर्भवाम्यहम् १४ योमांप्रयततेनित्यंवेदैर्देवांसधनैः ॥ स्थावरेष्विवभूता
त्मातस्यप्रादुर्भवाम्यहम् १५ योमांप्रयततेहंतुंघृत्यासत्यपराक्रमः ॥ भावोभवामितस्याहंसचर्मानावबुध्यते १६ योमांप्रयततेहंतुंतपसासंशितव्रतः ॥ तत
स्तपसितस्याथपुनःप्रादुर्भवाम्यहम् १७ योमांप्रयततेहंतुंमोक्षमास्थायपांडितः ॥ तस्यमोक्षरतिस्थस्यघृत्यामिचहसामिच ॥ अवध्यःसर्वभूतानामहमेकःस
नातनः १८ तस्मात्त्वमपितंकामंयज्ञैर्विविधदक्षिणैः ॥ धर्मेकुरुमहाराजतत्रतेसभविष्यति १९ यजस्ववाजिमेधेनविधिवदक्षिणावता ॥ अन्यैश्चविविधैर्यज्ञैःस
मृद्धैरासदक्षिणैः २० मातेव्यथाऽस्तुनिहतान्वंधून्वीक्ष्यपुनःपुनः ॥ नशक्यास्तेपुनर्द्रष्टुंयेहताऽस्मिन्नरणाजिरे २१ सत्वमिद्वामहायज्ञैःसमृद्धैरासदक्षिणैः ॥
कीर्तिलोकेपरांप्राप्यगतिमग्न्यांगमिष्यसि २२ ॥ इति०आश्व०अश्व० कृष्णधर्मसंवादेत्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥ वैशंपायनउवाच ॥एवंबहुविधैर्वाक्यैर्मुनिभि
स्तैस्तपोधनैः ॥ समाश्वस्यतराजर्षिहंतवंधुर्युधिष्ठिरः १ सोऽनुनीतोभगवताविष्टरश्रवसास्वयम् ॥ द्वैपायनेनकृष्णेनदेवस्थानेनवाविभुः २ नारदेनाथभीमे
ननकुलेनचपार्थिव ॥ कृष्णयासहदेवेनविजयेनचधीमता ३ अन्यैश्चपुरुषव्याघ्रैर्ब्राह्मणैःशास्त्रदृष्टिभिः ॥ व्यजहाच्छोकजंदुःखंसतापंचैवमानसम् ४

योयज्ञैः कामंजिघांसति तस्यचेतसियथाधर्मात्माजंगमेभूतमयोनानुवाररूपेणाविर्भवति तद्वत्तस्यचेतसिअहंमादिकरूपेणाविर्भवामि १४ स्थावरेष्वनाभिव्यक्तरूपेणभूतात्माजीवः धर्मात्म्येस्वत्रा
पिपठंतिकेचित् पायजुकापेक्षयावेदैर्देवांसधनेष्वल्पाकामामिव्यक्तिरित्यर्थः १५ घृत्यासंग्रामे विपादिचधैर्यतः भावश्चित्तधैर्यबलेनैवलोकद्वयंजेष्यामीत्यभिमानवतंतंकरीमीत्यर्थःसचममेवामि
मानंकामत्वेनबंधकत्वेननावबुध्यते १६ तपसायोगबलेन तत्रापियोगोपसर्गरूपेणमधुमत्याद्यैश्चधर्ममिषुस्पृहाकरूपेणाविर्भवामि १७ मोक्षमास्थाय नित्यमुक्तमात्मानमज्ञात्वामोक्षाधीयस्तप
आदिकरोति तमज्ञं प्राप्यनृत्यामिचहसामिचेत्यर्थः १८ तस्मादिति यस्माद्विर्ममत्वंपूर्वकयोगाभ्यासमंतरेणाऽन्यःकामजयोपायोनास्ति निर्ममत्वंचयज्ञादिजन्याचित्तशुद्धिर्विनानसंभवति तस्माद्वि
ष्कामान्नयज्ञादीननुतिष्ठतस्तेतवश्रेयःसिद्धिरितिशेषः १९२०२१२२ ॥इत्या०नी०मा०त्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥ आख्यायिकामनुसरत्यध्यायद्वयेन एवंबहुविधैर्वाक्यैरित्यादिना १११३४

कृत्वाऽप्येति पुनरितिमासिकादीनिप्रेतकार्याणि पूर्वकृतानामेवानुशादोवा ९।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनीलकंठीये भारत
अर्चयामासदेवांश्चब्राह्मणांश्चयुधिष्ठिरः ॥ कृत्वाऽथप्रेतकार्याणिवंधूनांसपुनर्नृपः ॥ अन्वशासच्चधर्मात्मापृथिवीसागरांवराम् ५ प्रशांतचेताःकौरव्यःस्वराज्यं
प्राप्यकेवलम् ॥ व्यासंचनारदंचैवतांश्चान्यानब्रवीन्नृपः ६ आश्वासितोऽहंप्रागृद्धैर्भवद्भिर्मुनिपुंगवैः ॥ नसूक्ष्ममपिमेकिंचिद्व्यलीकमिहविद्यते ७ अर्थश्चसु
महान्प्राप्तोयेनयक्ष्यामिदेवताः ॥ पुरस्कृत्याद्यभवतःसमानेष्ट्यामहेमखम् ८ हिमवतंत्वयागुप्तागमिष्यामःपितामह ॥ बह्वाश्वर्योहिदेशःसश्रूयतेद्विजसत्तम
९ तथाभगवताचित्रंकल्याणंबहुभाषेतम् ॥ देवर्षिणानारदेनदेवस्थानेनचैवह १० नाभागधेयःपुरुषःकश्चिदेवंविधान्गुरुन् ॥ लभतेव्यसनंप्राप्यसुहृदःसाधुसं
मतान् ११ एवमुक्तास्तुतेराज्ञासर्वएवमहर्षयः ॥ अभ्यनुज्ञाप्यराजानंतथोभौकृष्णफाल्गुनौ १२ पश्यतामेवसर्वेषांतत्रैवादशनंययुः ॥ ततोधर्मसुतोराजा
तत्रैवोपाविशत्प्रभुः १३ एवंनातिमहान्कालःसतेषांसंन्यवर्तत ॥ कुर्वतांशौचकार्याणिभीष्मस्यनिधनेतदा १४ महादानानिविप्रेभ्योददतामौर्ध्वदेहिकम् ॥
भीष्मकर्णपुरोगाणांकुरुणांकुरुसत्तम् १५ सहितोघृतराष्ट्रेणसददावौर्ध्वदेहिकम् ॥ ततोदत्वाबहुधनंविप्रेभ्यःपांडवर्षमः १६ घृतराष्ट्रपुरस्कृत्याविवेशगजसा
ह्वयम् ॥ ससमाश्वस्यपितरंप्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ॥ अन्वशाद्वैसधर्मात्मापृथिवीव्राह्मिःसह १७ ॥ इतिश्री०आश्वमेधिकेप०अश्वमेधिकेपर्वणिचतुर्दशोऽध्यायः
॥ १४ ॥ ४ ॥ जनमेजयउवाच ॥ विजितेपांडवेयैस्तुप्रशातिचाद्विजोत्तम ॥ राष्ट्रेकिंचक्रतुर्वीरौवासुदेवधनंजयौ १ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ विजितेपांडवैराज
न्प्रशातिचविशांपते ॥ राष्ट्रेवभूवतुर्हृष्टौवासुदेवधनंजयौ २ विजहातेमुदायुक्तौदिविदेवेश्वराविव ॥ तौवनेषुविचित्रेषुपर्वतेषुससानुषु ३ तीर्थेषुचैवपुण्येषुपल्व
लेषुनदीषुच ॥ चक्रम्यमाणौसंहृष्टावश्विनाविवनंदने ४ इंद्रप्रस्थेमहात्मानैरेमतुःकृष्णपांडवौ ॥ प्रविश्यतांसभारम्यांविजहातेचभारत ५ तत्रयुद्धकथाश्चित्राः
परिकृशांश्चपार्थिव ॥ कथायोगेकथायोगेकथायामासतुःसदा ६ ऋषीणादेवतानांचवंशांस्तावाहतुःसदा ॥ प्रीयमाणौमहात्मानौपुराणाद्विपित्तमौ ७ मधुरा
स्तुकथाश्चित्राश्चित्रार्थपदनिश्चयाः ॥ निश्चयज्ञःसपार्थायकथयामासकेशवः ८ पुत्रशोकाभिसंतप्तंज्ञातीनांचसहस्रशः ॥ कथाभिःशमयामासपार्थशौरिर्जनार्द
नः ९ सतमाश्वस्यविधिवद्विज्ञानज्ञोमहातपाः ॥ अपहृत्यात्मनोभारंविशश्रामेवसात्वतः १० ततःकथांतेगोविंदोऽगुडाकेशमुवाचह ॥ सात्वयनश्चक्षुषयावा
चाहेतुयुक्तमिदंवचः ११ ॥ ॥ वासुदेवउवाच ॥ ॥ विजितेयंधराकृत्स्नासव्यसाचिन्परंतप ॥ त्वद्बाहुबलमाश्रित्यराज्ञाधर्मसुतेनह १२ असपत्नामहर्षिभुंक्ते
धर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ भीमसेनानुभावेनयमयोश्चनरोत्तम १३ धर्मेणराज्ञाधर्मज्ञप्रातराज्यमकंटकम् ॥ धर्मेणनिहतःसंख्येसचराजासुयोधनः १४

भावदीपेचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ विजितेइति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४

१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणि नीलवंठीये भारतभावेदीपेचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

॥ १ ॥

अधर्मरुचयोलुब्धाः सदाचाप्रियवादिनः ॥ धार्तराष्ट्रादुरात्मानः सानुबंधानिपातिताः १५ प्रशांतामखिलांपार्थपृथिवीपृथिवीपातिः ॥ भुंक्तेधर्मसुतोराजात्वया
गुप्तः कुरुद्रह १६ रमेचाहंत्वयासार्धमरण्येष्वपि पांडव ॥ किमुयत्रजनोऽयं वैपृथाचामित्रकर्मण १७ यत्रधर्मसुतोराजायत्रभीमोमहाबलः ॥ यत्रमाद्रवतीपुत्रैर
तिस्तत्रपरामम १८ तथैवस्वर्गकल्पेषुसमोद्देशेषुकौरव ॥ रमणीयेषुपुण्येषुसहितस्यत्वयाऽनघ १९ कालोमहांस्वतीतोमेश्वरसूनुमपश्यतः ॥ बलदेवंचकौरव्य
तथाऽन्यानृष्णिपुंगवान् २० सोऽहंगंतुमभीप्सामिपुरीद्वारावर्तीप्रति ॥ रोचतांगमनंमह्यंतवाऽपिपुरुषर्षभ २१ उक्तोबहुविधंराजातत्रतत्रयुधिष्ठिरः ॥ सहभी
ष्मेणयद्युक्तमस्माभिः शोककारिते २२ शिष्टोयुधिष्ठिरोऽस्माभिः शास्तासन्नपि पांडवः ॥ तेनतनुवचः सम्यग्गृहीतं सुमहात्मना २३ धर्मपुत्रेहिधर्मज्ञेऽतज्ञेसत्यवा
दिनि ॥ सत्यंधर्मोमतिश्चाग्रास्थितिश्चसततंस्थिरा २४ तत्रगत्वामहात्मानंयदितेरोचतेऽर्जुन ॥ अस्मद्गमनसंयुक्तं वचो ब्रूहिजनाधिपम् २५ नहितस्याप्रियंकु
र्योप्राणत्यागेऽप्युपस्थिते ॥ कुतो गंतुं महाबाहोपुरीद्वारावर्तीप्रति २६ सर्वं त्विदमहंपार्थत्वं प्रीतिहितकाम्यया ॥ ब्रवीमिसत्यंकौरव्यनमित्येतत्कथंचन २७ प्र
योजनंचनिर्वृतमिहवासेममार्जुन ॥ धार्तराष्ट्रोह तोराजासबलः सपदानुगः २८ पृथिवीचवशेतातधर्मपुत्रस्यधीमतः ॥ स्थितासमुद्रवल्यासशैलवनकानना २९
चितारत्नैर्बहुविधैः कुरुराजस्यपांडव ॥ धर्मेणराजाधर्मज्ञः पातुसर्वावसुंधराम् ३० उपास्यमानोबहुभिः सिद्धैश्चापिमहात्मभिः ॥ स्तूयमानश्चसततं वंदिभिर्भरत
र्षभ ३१ तंमयासहगत्वाद्यराजानंकुरुवर्धनम् ॥ आपृच्छकुरुशार्दूलगमनंद्वारकांप्रति ३२ इदंशरीरंवसुयज्ञमेगृहेनिवेदितंपार्थसदायुधिष्ठिरे ॥ प्रियश्चमान्यश्च
हिमेयुधिष्ठिरः सदाकुरुणामधिपोमहामतिः ३३ प्रयोजनंचापिनिवासकारणेनविद्यतेमेत्वद्वतेनृपात्मज ॥ स्थिताहिपृथ्वीतवपार्थशासनेगुरोः सुव्रतस्ययुधिष्ठिर
स्यच ३४ इनीदमुक्तः सतदामहात्मनाजनार्दनेनामितविक्रमोऽर्जुनः ॥ तथेतिदुःखादिववाक्यमैरयज्जनार्दनंसंप्रतिपूज्यपार्थिव ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्व
मेधिकेपर्वणि अश्वमेधिकेपर्वणि पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥ समाप्तंच अश्वमेधिकपर्व ॥ अथानुगीतापर्व ॥ जनमेजय उवाच ॥ सभायांवसतो
स्तत्रनिहत्यारिन्महात्मनोः ॥ केशवार्जुनयोः कानुकथासमभवद्विज १ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ कृष्णेनसहितः पार्थः स्वराज्यं प्राप्यकेवलम् ॥ तस्यांसभयां दिव्या
यां विजहारमुदायुतः २ तत्रकंचित्सभोद्देशंस्वर्गोद्देशसमंनृप ॥ यदृच्छयातौमुदितौजग्मतुः स्वजनावृतौ ३ ततः प्रतीतः कृष्णेनसहितः पांडवोऽर्जुनः ॥ निरीक्ष्य
तांसभारम्यामिदं वचनमब्रवीत् ४ विदितंमेमहाबाहोसंग्रामेसमुपस्थिते ॥ माहात्म्यं देवकीमातस्तच्चतेरूपमैश्वरम् ५ यत्तद्भगवताप्रोक्तं पुराकेशवसौहृदात् ॥
तत्सर्वपुरुषव्याघ्रनष्टं मे भ्रष्टचेतसः ६ ममकौतूहलं त्वस्तितेपुनः पुनः ॥ भवांस्तुद्वारकांगंतानचिरादिवमाधव ७

सभायामिति १।२।१।४।५।६।७

८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६ ॥ षोडशेसभायामित्यादिमाप्रस्तूयानुगीतामारभते मोक्षधर्ममित्यादिना मृतानामेवमस्वस्थ विमोपरमात्मन् १७।१८ आगता
गमंप्राप्तशास्त्ररहस्यं उहापोहकुशलमित्यर्थः १९ गतागतेमरणसंस्मरणेविषये ज्ञानंशास्त्रानुमानं विज्ञानंयोगजप्रत्यक्षं अस्वैवव्याख्यानंलोकतत्त्वैतिसाधेन २० जातीजन्म २१ मुक्तवानित्यमु

॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तुतं कृष्णः फाल्गुनं प्रत्यभाषत ॥ परिष्वज्यमहातेजावचनंवदतांवरः ८ ॥ वासुदेव उवाच ॥ श्रावितस्त्वं मया गुह्यं ज्ञापितश्चसना
तनम् ॥ धर्मस्वरूपिणं पार्थ सर्वलोकांश्चशाश्वतान् ९ अबुद्धयानाग्रहीर्यस्त्वं तन्मे सुमहदप्रियम् ॥ नचसाध्यपुनर्भूयः स्मृतिर्मे संभविष्यति १० नूनमश्रद्धधानो
ऽसिदुर्मधाह्यसि पांडव ॥ नचशक्यं पुनर्वक्तुमशेषेण धनं जय ११ सहिधर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने ॥ नशक्यं तन्मया भूयस्तथा वक्तुमशेषतः १२ परं हि ब्रह्म कथि
तं योगयुक्तेन तन्मया ॥ इतिहासंतु वक्ष्यामि तस्मिन्नेषु पुरातनम् १३ यथा तां बुद्धिमास्थाय गतिमग्रांगमिष्यसि ॥ शृणु धर्ममृतांश्चिष्टगदितं सर्वमेवमे १४ आग
च्छद्ब्राह्मणः कश्चित्स्वर्गलोकादरिंदम ॥ ब्रह्मलोकाच्च दुर्धर्षः सोऽस्माभिः पूजितोऽभवत् १५ अस्माभिः परिपृष्टश्च यदा ह भरतर्षभ ॥ दिव्येनाविधिना पार्थ तच्छृणुष्व
विचारयन् १६ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ मोक्षधर्मसमाश्रित्य कृष्णयन्मामपृच्छथाः ॥ भूतानामनुकंपार्थयन्मोहच्छेदनं विभो १७ तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यथा वन्मधुसू
दन ॥ शृणुष्व आवहितो भूत्वा गदतो मम माधव १८ कश्चिद्विप्रस्तपोयुक्तः काश्यपो धर्मवित्तमः ॥ आससाद्विजं कंचिद्धर्माणामागतागमम् १९ गतागते सुबहुशो
ज्ञानविज्ञानपारगम् ॥ लोकतत्त्वार्थकुशलं ज्ञातार्थं सुखदुःखयोः २० जातीमरणतत्त्वज्ञं कोविदं पापपुण्ययोः ॥ द्रष्टारमुच्चनीचानां कर्मभिर्देहिनां गतिम् २१
चरंतं मुक्तवत्सिद्धं प्रशांतं संयतं द्रियम् ॥ दीप्यमानं श्रिया ब्राह्मयाक्रममाणं च सर्वशः २२ अंतर्धान गतिज्ञं च श्रुत्वा तत्त्वेन काश्यपः ॥ तथैवांतर्हितैः सिद्धैर्यातं च क्रधैः
सह २३ संभाषमाणमेकांते समासीनं च तैः सह ॥ यदृच्छया च गच्छंतं मसक्तं पवनं यथा २४ तं समासाद्य मेधावी सतदा द्विजसत्तमः ॥ चरणौ धर्मकामोऽस्य तपस्वी
सुसमाहितः ॥ प्रतिपेदेयथान्यायं दृष्ट्वा तन्महदुतम् २५ विस्मितश्चाहुतं दृष्ट्वा काश्यपस्तं द्विजोत्तमम् ॥ परिचारेण महता गुरुतं पर्यतोषयत् २६ उपपन्नं च त
त्सर्वं श्रुत्वा रित्रसंयुतम् ॥ भावेनातोषयच्चैनं गुरुवृत्त्या परंतपः २७ तस्मै तुष्टः स शिष्याय प्रसन्नो वाक्यमब्रवीत् ॥ सिद्धिं परामभिप्रेक्ष्य शृणु मत्तोजनार्दन २८
॥ सिद्ध उवाच ॥ विविधैः कर्मभिस्तात पुण्ययोगैश्च केवलैः ॥ गच्छंतीह गतिं मर्त्या देवलोके च संस्थितिम् २९ न कचिः सुखमत्यंतं न कचिच्छाश्वती स्थितिः ॥ स्था
नाच्च महतो भ्रंशो दुःखलब्धात् पुनः पुनः ३० अशुभागतयः प्राप्ताः कष्टा मे पापसेवनात् ॥ काममन्युपरीतेन तृष्णया मोहितेन च ३१ पुनः पुनश्च मरणं जन्म चैव पुनः
पुनः ॥ आहाराविविधाभुक्ताः पीतानानाविधाः स्तनाः ३२ मातरो विविधा दृष्टाः पितरश्च पृथग्विधाः ॥ सुखानि च विचित्राणि दुःखानि च मयाऽनघ ३३

कस्यापि मृषाबंधाभिप्रायवत्करणं २२।२३।२४।२५।२६।२७।२८ अन्यत्र धर्मादन्त्यत्र धर्मादिस्थात्मनो धर्माद्यतीतत्वाद्धर्माधर्मावेषफलतो निर्दिष्टवैराग्याय विविधैरित्यादिना २९।३०।३१।३२।३३

३४ । ३५ । ३६ । ३७ ततः कदाचिदिति निर्वेदाख्यवैराग्यदौर्लभ्यमुक्तं निराकाराश्रितेनासंप्रज्ञातसमाधिं समधिगम्य ब्रह्मभावाश्रितेन लोकयत इति लोको द्वैतं तत्तत्र तज्जुः खं ३८ इमं भागं भूयः ज्ञात्वा अनुष्ठितः अनुष्ठाऽनुष्ठानमभ्यासः संजातोऽस्य सोऽनुष्ठितः ततोऽनुष्ठानात् इयं पूर्वोक्ता अंतर्धानादिशक्तिर्ज्ञानविज्ञानादिरूपा आत्मनः मनसः 'मनसो हि प्रसादेन हंतिकमं शुभा शुभं ॥ प्रसन्नात्मानि सस्थित्वा सुखमज्ञयन् मनुते' इति श्रुतेः ३९ विद्याफलमपुनरावृत्तिः सर्वज्ञत्वं चाह नाहमित्यादिना आसिद्धेः आमोक्षात् आप्रजासृष्टेः आत्मनः अपिशब्दा लोकाणां च गतीरा लोक्यामीत्यन्वयः ४० इतः परं सत्यलोकं परतरं कैवल्यं यदि प्रयास्य नृपपारमेष्ठ्यमिति योगिना मिच्छया सद्यो वा क्रमिकं वा कैवल्यमस्तीति स्मरणात् ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५

प्रियैर्विवासो बहुशः संवासश्चाप्रियैः सह ॥ धननाशश्च संप्राप्तो लब्ध्वा दुःखेन तद्धनम् ३४ अवमानाः सुकष्टाश्च राजतः स्वजनात् तथा ॥ शारीरामानसावापिवेदना भृशदारुणाः ३५ प्राप्ता विमाननाश्चोग्रावधबंधाश्च दारुणाः ॥ पतनं निरये चैव यातनाश्च यमक्षये ३६ जरारोगाश्च सततं व्यसनानि च भूरिशः ॥ लोकेऽस्मिन् नुभूतानि द्वंद्वजानि भृशं मया ३७ ततः कदाचिन्निर्वेदा निराकाराश्रितेन च ॥ लोकतंत्रं परित्यक्तं दुःखार्तेन भृशं मया ३८ लोकेऽस्मिन् नुभूयाहमिमं मार्गमनुष्ठितः ॥ ततः सिद्धिरियं प्राप्ता प्रसादादात्मनो मया ३९ नाहंपुनरिहा गंतालोकानां लोक्याम्यहम् ॥ आसिद्धेराप्रजासर्गादात्मनोऽपि गतीः शुभाः ४० उपलब्धा द्विजश्रेष्ठ तथेयं सिद्धिरुत्तमा ॥ इतः परं गमिष्यामि ततः परतरं पुनः ४१ ब्रह्मणः पदमव्यक्तं माते भूदत्र संशयः ॥ नाहंपुनरिहा गंतं मर्त्यलोकं परंतप ४२ प्रीतोऽस्मि ते महाप्राज्ञ ब्रह्म किं करवाणि ते ॥ यदीप्सुरुपपन्नस्त्वं तस्य कालोऽयमागतः ४३ अभिजाने च तदहं यदर्थमा मुपागतः ॥ अचिरात्तु गमिष्यामि ते नाहं वामचूचुदम् ४४ भृशं प्रीतोऽस्मि भवतश्चारित्र्येण विचक्षण ॥ परिपृच्छस्व कुशलं भाषेयं यत्तवोप्सितम् ४५ बहुमन्ये च ते बुद्धिभृशं संपूजयामि च ॥ येनाहं भवता बुद्धौ मिधावी ह्यसिकाश्रय ४६ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीता पर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वासुदेव उवाच ॥ ततस्तस्योपसं गृह्यपादौ प्रश्नान्सुदुर्वचान् ॥ पप्रच्छ तांश्च धर्मान्सप्राह धर्मभृतां वरः १ ॥ काश्यप उवाच ॥ कथं शरीरं च्यवते कथं चैवोपपद्यते ॥ कथं कष्टाच्च संसारात्संसारं परि मुच्यते २ आत्मा च प्रकृतिमुक्त्वा तच्छरीरं विमुच्यते ॥ शरीरं तश्च निमुक्तः कथमन्यत्प्रपद्यते ३ कथं शुभाशुभे चार्थं कर्मणी स्वकृतेनरः ॥ उपभुंक्ते क्वा कर्म वि देहस्यावतिष्ठते ४ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ एवं संचोदितः सिद्धः प्रश्नान्स्तान्प्रत्यभाषत ॥ आनुपूर्व्येण वा ण्यतन्मे निगदतः शृणु ५

बहुमन्ये भृशं पूजये अहमंतर्धानगतोऽपि यतस्त्वया ज्ञातः ४६ ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ तत इति १ एवं नित्या नित्यविवेकवैराग्यादयः शिष्यगुणा ज्ञानविज्ञानादयो गुरुगुणाश्चोक्ताः ततः पुनः पुनश्च मरणजन्मचैव पुनः पुनरित्युक्तं तयोः प्राप्तिप्रकारं पृच्छति कथमिति नाहंपुनरिहा गंतं तस्योपि प्रकारं पृच्छति कथं कष्टाचेति २ इतः परं गमिष्यामि ततः परतरं पुनरित्युक्तं तत्रापि पृच्छति आत्मा चेति आत्मा जीवः प्रकृतिमूला विद्यां तच्छरीरं तज्जुः खं लब्ध्वा कथं परंप्राप्नोतीत्यर्थः शरीरात् परस्मात् कथमन्यत्परतरं ब्रह्म प्रपद्यत इति पंचमः प्रश्नः ३ कथं शुभाशुभे इति एवं भूतस्य जीवतः कथं कर्मफलमोम इति पष्ठः । विदेहस्पृशं संसारबीजमूर्तं कर्म क्वा विदेहीति सप्तमः ४५

तत्र आद्यस्य प्रश्नस्याद्येनाध्यायेनोत्तरं ततो द्वितीयस्य द्वितीयेन शेषाणां तृतीयेन सिद्ध उवाच आयुः कीर्तिकराणीह त्पादिना ५ । ७ । ८ । ९ । १० वेगं मलमूत्रादीनां ११ रसामियुक्तं परिणामे बहु रसकरं रसबाहुल्यस्याजीर्णहेतुत्वात् १२ अपि वा अथवा परीतानि विपरीतानि व्यवस्यते करोति तेन नीरुजोऽपि श्रियत इत्यर्थः १३ । १४ । १५ । १६ क्षरात् जडाच्छरीरात् १७ जातीजन्म सिद्ध उवाच ॥ आयुः कीर्तिकराणीह यानि कृत्यानि सेवते ॥ शरीरग्रहणे यस्मिंस्ते पुर्क्षणे पुर्वशः ६ आयुः क्षयपरीतात्मा विपरीतानि सेवते ॥ बुद्धिर्व्यावर्तते चास्य विनाशे प्रत्युपास्थिते ७ सत्त्वं बलं च कालं च विदित्वा चात्मनस्तथा ॥ अतिवेलमुपाश्रातिस्वविरुद्धान्यनात्मवान् ८ यदायमतिकष्टानि सर्वाण्युपनिषेवते ॥ अत्यर्थमपि वा भुंक्ते न वा भुंक्ते कदाचन ९ दुष्टान्नामिषपानं च यदन्योन्यविरोधि च ॥ गुरुचाप्यमितं भुंक्ते नातिजीर्णे दिवा पुनः १० व्यायाममतिमात्रं च व्यवसायं चोप सेवते ॥ सततं कर्मलोभाद्वाप्राप्तं वेगं विधारयेत् ११ रसामियुक्तं मन्त्रादिवास्वप्नं च सेवते ॥ अपक्वानागते काले स्वयंदोषान्प्रकोपयेत् १२ स्वदोषकोपनाद्रोगं लभते मरणांतिकम् ॥ अपि वोद्वंधनादीनि परीतानि व्यवस्यति १३ तस्य तैः कारणैर्जतोः शरीरं च्यवते तदा ॥ जीवितं प्रोच्यमानं तद्यथावदुपधारय १४ ऊष्माप्रकु पितः कायेतीव वायुसमीरितः ॥ शरीरमनुपर्येत्य सर्वान् प्राणान् रूणद्विवै १५ अत्यर्थं बलवान् ऊष्माशरीरे परिकोपितः ॥ भिनत्ति जीवस्थानानि मर्माणि विद्धितत्त्वतः १६ ततः सवेदनः सद्योजीवः प्रच्यवते क्षरात् ॥ शरीरं त्यजते जंतुश्छिद्यमानेषु मर्मसु १७ वेदनाभिः परीतात्मा तद्विद्विद्विजसत्तम ॥ जातीमरणसंविद्याः सततं सर्वजं तवः १८ दृश्यं ते संत्यजंतं शरीराणि द्विजर्षभ ॥ गर्भसंक्रमणे चापि मर्मणामति सर्पणे १९ तादृशीमेव लभते वेदनां मानवः पुनः ॥ भिन्नसंधिरथ केदमद्भिः सलभते नरः २० यथा पंचसु भूतेषु संभूतत्वं नियच्छति ॥ शैत्यात्प्रकुपितः कायेतीव वायुसमीरितः २१ यः पंचसु भूतेषु प्राणापाने व्यवस्थितः ॥ स गच्छत्यूर्ध्वगो वायुः कच्छा न्मुक्त्वा शरीरिणः २२ शरीरं च जहात्येवं निरुच्छासश्च दृश्यते ॥ स निरूपमानिरुद्धा सो निःश्रीको हतचेतनः २३ ब्रह्मणा संपरित्यक्तो मृत इत्युच्यते नरः ॥ स्रोतोभि र्यैर्विजानाति इंद्रियार्थान् शरीरभृत् २४ तै रेव न विजानाति प्राणानाहारसंभवान् ॥ तत्रैव कुरुते कायेयः स जीवः सनातनः २५ तथा यद्यद्वेद्युक्तं सन्निपाते कचित्क चित् ॥ तत्तन्मर्मविजानी हि शास्त्रदृष्टं हिततथा २६ तेषु मर्मसु भिन्नेषु ततः स समुदीरयन् ॥ आविश्य हृदयं जंतोः सत्त्वं चाशुरुणद्विवै ॥ ततः सचेतनो जंतुर्नाभिजाना ति किंचन २७ तमसा संवृतज्ञानं संवृतेष्वेव मर्मसु ॥ स जीवो निरधिष्ठानश्चाल्यते मातरि श्वना २८ ततः सतं महोच्छासं भृशमुच्छस्य दारुणम् ॥ निष्क्रामन्कंपयत्या शुतच्छरीरमचेतनम् २९ स जीवः प्रच्युतः कायात्कर्मभिः स्वैः समावृतः ॥ अभितः स्वैः शुभैः पुण्यैः पापैर्वाऽप्युपपद्यते ३० ब्राह्मणा ज्ञानसंपन्ना यथावच्छ्रुतनिश्चयाः ॥ इतरं कृतपुण्यं वा तं विजानंति लक्षणैः ३१ यथाऽप्यकारे खद्योतं लीयमानं ततस्ततः ॥ चक्षुष्मंतः प्रपश्यंति तथा च ज्ञानचक्षुषः ३२

१८ गर्भसंक्रमणे पारलौकिकदेहत्यागेनैहिकगर्भस्य देहप्रवेशे १९ अद्भिः केदं जलेन वै क्वव्यम् २० संभूतत्वं संहतत्वं नियच्छति नाशयति यथा भूतानि पृथग्भवन्तीत्यर्थः तत्रैव वायुनाऽप्येन समीरितः प्राणापानस्यानेव व्यवस्थितो वा वायुरित्युत्तरं संबन्धः २१ । २२ । २३ स्रोतोभिरिन्द्रियैः २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२

11990

प्रतीपमानोऽपियोगिनं न बाधते योगी इतरेभ्यः श्रेष्ठ इत्यर्थः यतो योग्यतो नुक्तः च स्त्वयं परौ च शब्दौ हेत्ववधारणार्थौ यस्तु योगी स हि योगबलान्मुक्तप्रेतपर्यः २१ कर्मिणां विलंबेन मुक्तिरित्याह वर्तमानस्येति २२ एवमिति अयमात्मा ब्रह्मसन्विकृतः जीवत्वं प्राप्तः २३ । २४ ननु स्वतंत्रा एव बहवश्चेतनाः न ब्रह्मविकारा इत्याशंक्य शरीरमात्मन इत्यादिना पौर्विकी श्रुतिरित्यन्तेः श्लोकैः प्रत्याचष्टे सर्वलोकः कार्यसमष्टिस्तस्याः पितामाया शबलं ब्रह्म पितामहः शुद्धं तत आत्मनः शुद्धस्य शरीरमव्याकृताकाशं । आकाशशरीरं ब्रह्मेति श्रुतेः मायाकृत्वा उत्पाद्य । 'तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम' इति तदुत्पत्तिस्मृतेः नोव्योमापरो यदिति सृष्टेः प्राक्तदभावश्रुतेः अकृत्स्नं सत्त्वात्मकं त्रैलोक्यं २५ ततः प्रधानं सर्वेषु कार्येषु प्रधानं तेनैव ब्रह्मात्मकं जीवानां प्रकृतिमभिव्यक्तिस्थानं देहाद्याकारं यया प्रकृत्या २६ स्रजं हं अक्षरं तदवच्छिन्नं चैतन्यं जीवेश भावाकांक्षं त्रयाणां क्षराक्षरशुद्धानां मध्ये भिन्नं क्षराक्षरं सर्वप्रतिपूरुषं पृथक् पृथगस्ति तत्तन्मुक्तौ तत्तत्कल्पितं तद्ब्रजं सत्सर्ववद्भाष्यत इत्यर्थः २७

उक्तोर्थः श्रौतपत्रेत्याह असृजदिति पूर्वदृष्टः सृष्टेः प्राक् । 'सदेवसाम्येदमग्रमासीदेकमेवाद्वितीयं' इति श्रुतौ दृष्टः सर्वभूतानिविद्यदादीनि स्थावराणि वाष्पंगमानि ऐतदात्म्यमिति श्रुतेः प्रत्यगात्मवसर्वदृश्यरूपेण मासीत्यर्थः २८ एवं श्रुतिबलेन चेतनभेदं निरस्य ब्रह्मविकारस्य जीवस्य विकारत्वं निश्चिन्तेतु तं साधनैरित्याशङ्क्य तदनित्यत्वमाह तस्य कालेति तस्य शरीरग्रहणस्य कालेत्यनेनांतवत्त्वं परिवृत्तिसुरनरतिर्यगादिदेहेषु ध्वमणं २९ यथाऽत्रेति अत्र संसारस्यांतवत्त्वे विषये वदेत्तद्ब्रह्म जातिस्मरो यत्प्रवक्ष्यामीत्यध्याहृत्य योज्यम् ३० । ३१ । ३२ चेतनावत्सु देहेषु मम मेकं ३३ ऐकात्म्यदृष्ट्या निर्विद्यत इत्यर्थः स्पष्टार्थमभ्यस्त १४ । ३५ ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नीलकंठीये भारतभावादीपेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ शरीरस्य नाशोत्पत्ति

अमृजत्सर्वभूतानिपूर्वदृष्टःप्रजापतिः ॥ स्थावराणिचभूतानिइत्येषापौर्विकीश्रुतिः २८ तस्यकालपरीमाणमकरोत्सापितामहः ॥ भूतेषुपरिवृत्तिचपुनरावृत्ति
मेवच २९ यथाऽत्रकश्चिन्मेधावीदृष्टात्मापूर्वजन्मनि ॥ यत्प्रवक्ष्यामितत्सर्वंयथावदुपपद्यते ३० सुखदुःखेयथासम्यगनित्येयःप्रपश्यति ॥ कायंचामेभ्यसंवा
तंविनाशंकर्मसंहितम् ३१ यच्चकिंचित्सुखंतच्चदुःखंसर्वमितिस्मरन् ॥ संसारसागरंधोरंतरिष्यतिसुदुस्तरम् ३२ जातीमरणरोगैश्चसमाविष्टःप्रधानवित् ॥ चे
तनावत्सुचेतन्यंसंभूतेषुपश्यति ३३ निर्विद्यतेततःकृत्स्नमार्गमाणःपरंपदम् ॥ तस्योपदेशंवक्ष्यामिथातथ्येनसत्तम ३४ शाश्वतस्याव्ययस्याथयदस्य
ज्ञानमुत्तमम् ॥ प्रोच्यमानंमयाविप्रनिबोधेदमशेषतः ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकेपर्वणि अनुगीतापर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ध्य ॥
॥ ब्राह्मणउवाच ॥ यःस्यादेकायनेलनिस्तूष्णींकिंचिदचित्तयन् ॥ पूर्वपूर्वपरित्यज्यसतीर्णोबंधनाद्भवेत् १ सर्वमित्रःसर्वसहःशमेरक्तोजितेंद्रियः ॥ व्यपेतमयम
न्युश्चआत्मवान्मुच्यतेनरः २ आत्मवत्सर्वभूतेषुयश्चरेन्नियतःशुचिः ॥ अमानीनिरभीमानःसर्वतोमुक्तएवसः ३ जीवितमरणंचोभेसुखदुःखेतथैवच ॥ लाभाला
भेप्रियद्वेष्येयःसमःसचमुच्यते ४ नकस्याचित्स्पृहयतेनाऽवज्ञानातिर्किंचन ॥ निर्द्वंद्वोवीतरागात्मासर्वथामुक्तएवसः ५ अनमित्रश्चानिर्बन्धुरनपत्यश्चयःक
चित् ॥ त्यक्तधर्मार्थकामश्चनिराकांक्षीचमुच्यते ६ नैवधर्मीनचाधर्मीपूर्वोपचित्तहायकः ॥ धातुक्षयप्रशांतात्मानिर्द्वंद्वःसविमुच्यते ७ अकर्मवान्विकांक्षश्च
पश्येज्जगदशाश्वतम् ॥ अश्वत्थसदृशनित्यंजन्ममृत्युजरायुतम् ८ वैराग्यबुद्धिःसततमात्मदोषव्यपेक्षकः ॥ आत्मबंधविनिर्मोक्षंसकरोत्यचिरादिव ९

प्रकारावुक्तापूर्वोपक्रांतततोमुक्तिप्रकारंपंचयति यः स्यादिति तद्यथासर्वासामपांसमुद्रएकायनभित्वादिश्रुत्युक्तप्रकारेण सर्वलयाधिष्ठानब्रह्मएकायनंतस्मिन्लीनः स यथासंभवविलिन्य उदके प्रास्त उदकेवानुविलीययेदतिश्रुत्युक्तरीत्यापेक्षयाप्राप्तः तूष्णीमहमेवेदंसर्वोऽस्मीत्यभिमानप्रपञ्चं न किंचिदचित्तयन्त्रित्यनेनास्मीत्यपिवारयति पूर्वपूर्वस्थूलसूक्ष्मकारणेषु परित्यज्योत्तरास्मिन्नतरास्मिन्प्रविलाप्य १ सर्वमित्रः अद्रोही सर्वसहः क्षमी शनेचित्तनिग्रहे मयं यो मासिद्धौ कर्मसंन्यासिनः कर्मब्रह्मो मय ब्रह्मतामयुक्तं मन्युरीयताऽपिकालेन योगः सिद्ध इति वैम्यंतत्र द्वेषोवा आत्मवान्नाजित चित्तः २ । ३ । ४ । ५ अनमित्रः शत्रुहीनः ६ ज्ञानफलमाह नैवेति धर्माधर्मशून्यः पूर्वोपचित्तप्रारब्धकर्मेतस्य ह्यायकोयापकः धातुक्षयेण शरीरारंभकभूतविनाशेनैव प्रशांतः प्रत्यंतसमुच्छिन्न आत्मा चित्तं यस्य सः अतएव निर्वृद्धोऽद्वैतः । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इति श्रुतेः ७ अकर्मवान्न संन्यासी ८ । ९

अगंधगंधादिहीनचिन्मात्रं १० पंचभूतगुणैर्हीनमितिस्यूलनिरासः अमूर्तिमदिति सूक्ष्मस्य अहेतुकमितिकारणस्य अतएवाऽगुणं गुणभोक्तृपूर्वैस्त्रिभिरूपैः गुणाविषयादयः ११ । १२ एवं ध्यानजसंस्कारैर्बाह्यसंस्कारानशंति तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबंधीति योगसूत्रादित्याह सर्वसंस्कारेति ११ । १४ अतः परंप्रवक्ष्यामीतिसंक्षेपोक्त्यनंतरं विस्तरेण वक्ष्यामि युंजतो ध्यायतः सिद्धमाविच्य कर्मातिनिवृत्तौ स्वतः सिद्धं न तु क्रीटन्नमरन्यायेन ध्यानसाध्यं १५ यैर्द्वारैश्चित्तानि ग्रहोपायैः आत्मानं चित्मात्मनि देहे चारयन्नंतमुत्सृज्य नित्यमाद्यंतशून्यं वस्तु पश्यति तानि निबोधेति पूर्वेणान्वयः १५ संहृत्य स्वस्वविषयेभ्यः प्रत्यावर्त्य आत्मनि क्षेपज्ञे एतच्च तप आरुय स्ववर्मानुष्ठानेन शुद्धे चेतस्येषमवतीत्याह तीव्रमिति १० एतदेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां द्रव्यति तप

अगंधमरसरूपशब्दमपरिग्रहम् ॥ अरूपमनाभिज्ञे बद्धाऽऽत्मानं विमुच्यते १० पंचमूतगुणैर्हीनममूर्तिमदहेतुकम् ॥ अगुणं गुणभोक्तारं यः पश्यति स मुच्यते ११ विहाय सर्वसंकल्पान् बुद्ध्या शरीरमानसान् ॥ शनैर्निर्वाणमाप्नोति निर्धन इवाऽनलः १२ सर्वसंस्कारनिर्मुक्तो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः ॥ तपसा इंद्रियग्रामं यश्चरेन्मुक्त एव सः १३ विमुक्तः सर्वसंस्कारैस्ततो ब्रह्मसनातनम् ॥ परमाप्नोति संशांतमचलं नित्यमक्षरम् १४ अतः परं प्रवक्ष्यामि योगशास्त्रमनुत्तमम् ॥ युंजतः सिद्धमात्मानं यथा पश्यंति योगिनः १५ तस्योपदेशं वक्ष्यामि यथा वत्तन्निबोधमे ॥ यैर्द्वारैश्चरयन्नित्यं पश्यत्यात्मानमात्मनि १६ इंद्रियाणितुसंहृत्य मन आत्मनि धारयेत् ॥ तीव्रं तप्तं वा तपः पूर्वमोक्षयोगं समाचरेत् १७ तपस्वी स ततं युक्तो योगशास्त्रमथाचरेत् ॥ मनीषी मनसा विप्रः पश्यन्नात्मानमात्मनि १८ स चेच्छक्रोत्ययं साधुर्योक्तुमात्मानमात्मनि ॥ तत एकांतशीलः स पश्यत्यात्मानमात्मनि १९ संयतः स ततं युक्त आत्मवान्विजितेन्द्रियः ॥ तथा य आत्मनाऽऽत्मानं संप्रयुक्तः प्रपश्यति २० यथा हि पुरुषः स्वप्ने दृष्ट्वा पश्यत्यसाविती ॥ तथारूपमिवात्मानं साधु युक्तः प्रपश्यति २१ इषीकां च यथा मुंजात्काश्चिन्निष्कृष्य दर्शयेत् ॥ योगीनिष्कृष्य चात्मानं तथा पश्यति देहतः २२ मुंजं शरीरमित्यादुरिषीकामात्मनि श्रिताम् ॥ एतन्निर्दर्शनं प्रोक्तं योगविद्भिर्ननुत्तमम् २३ यदा हियुक्तमात्मानं सम्यक् पश्यति देहभृत् ॥ न तस्येहेश्वरः काश्चित्त्रैलोक्यस्यापि यः प्रभुः २४ अन्यान्याश्चैव तनवो यथेष्टं प्रतिपद्यते ॥ विनिवृत्य जरां मृत्युं न शोचति न हृष्यति २५ देवानामपि दैवत्वं युक्तः कारयते वशी ॥ ब्रह्मचाव्ययमाप्नोति हित्वा देहमशाश्वतम् २६

स्वीत्यादिना १८ । १९ । २० यथाहीति यथास्वप्नेस्थूलदेहासंगेनस्थितः सत्कांचिददृष्टचरंपुरुषंपश्यति उल्लेखाऽनिरुद्धं प्रबुद्धश्चपुनस्तददृष्टासोऽप्यभितिप्रत्यभिजानाति तथाऽऽत्मानं वि
श्वरूपं समाधौ दृष्ट्वा व्युत्थानेऽपि विश्वमात्मत्वेनैव पश्यतीत्यर्थः २१ तं स्वाच्छरीरात्प्रवृत्ते मुंजादित्रैयीकाधैर्येणेति देहासंगे श्रौतदृष्टांतमाह इपीकामिति २२ दृष्टांतं दार्ष्टांतिके योजयति मुंजामिति
आत्मनि श्रितामायां जगदाकारेण भासमानामिति शेषः २३ यतोऽयं स वा ह्याभ्यंतरं प्रत्यगनन्यत्वेन वीक्षतेऽतएव चानन्याधिपतिरयमित्याह यथाहीति २४ स एकधा भवति त्रिधा भवतीत्यादि
कायव्यूहकरणं । 'न तस्य रोगो न जरानमृत्युः सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः' इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धं योगफलमाह अन्याम्या इति अन्याम्या देवगंधर्वमनुव्याद्याः तनवस्तनूः कामरूपी भवतीत्यर्थः
२५ विदेहकैवल्यावधिकमेवैश्वर्यामित्याह ब्रह्मचेति २६

२७ विनश्यदिविदेहमुक्तस्य न क्लेशाः संतीत्युक्तं तस्मै मुक्ति कन्यायेन द्रव्यविभुसं देहमुक्तस्यापि तेन संतीत्याह दुःखतो केत्यादिना २८ । २९ । ३० अन्यान्याश्चेति पूर्वोक्तस्य विवरणं देहानिति मुञ्जानेन योगैश्वर्यमिति शेषः निवेदो योगाद्वैराग्यं न कर्तव्यमित्यर्थः ३१ वस्तुतस्तु योगजसंस्कारप्राबल्याद्योगिनो भोगेच्छैव न भवतीत्याह सम्प्राप्तेति असम्पद्योगिविवर्त्यैव भोगेच्छोक्तिरिति भावः ३२ एकांशशीलः एकं ब्रह्म अन्वते प्राप्यते ऽनेनेति रूपातो ध्यानंतच्छीलः । 'ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमान' इति श्रुतेः दृष्टपूर्वादिशं दृष्टं श्रुतिः प्रामाण्यं प्रत्यनपेक्षत्वात् तदेवांशवत्पश्यति तदा ऽस्य बाह्यतः प्रत्यग्रूपदेहां चित्त्युक्त्या ऽपि पर्यालोच्य । श्रोतव्यो मंतव्य इति श्रुतेः यस्मिन्पुरे देहे ३३ आवसथे मूलाधाराद्यन्यतमस्मिंश्चक्रे ३४ तदेव कृत्स्नं सर्वात्मकं यदा पश्यति तदा ऽस्य बाह्यतः प्रत्यग्रूपपादम्यन्न किंचिना ऽस्ति यत्रास्य मनः सज्जेत अतो निर्वासनत्वा न्मुच्यत इत्यर्थः ३५ उपसंहरति सन्नियम्येति कायमभिदेहस्याभितो बहिरंतरं मध्ये च कृत्स्नं परिपूर्णं ब्रह्मैवाचित्येदित्यर्थः ३६ अस्य

विनश्यत्सुचभूतेषु न भयं तस्य जायते ॥ क्लिश्यमानेषु भूतेषु न स क्लिश्यति केनचित् २७ दुःखशोकमयैर्घोरैः संगस्नेहसमुद्भवैः ॥ न विचाल्यति युक्तात्मानि स्पृहः
शांतमानसः २८ नैनं शस्त्राणि विध्यंते न मृत्युश्चास्य विद्यते ॥ नातः सुखतरां किंचिल्लोके कचन दृश्यते २९ सम्यग्युक्ता स आत्मानमात्मन्येव प्रतिष्ठते ॥ विने
ष्टतजरा दुःखः सुखं स्वापिति चापि सः ३० देहान्यथेष्टमभ्येति हिल्ले मां मानुषी तनुम् ॥ निर्वेदस्तु न कर्तव्यो भुंजानेन कथंचन ३१ सम्यग्युक्तो यदाऽऽत्मानमा
त्मन्येव प्रपश्यति ॥ तदैव न स्पृहयते साक्षादपिशतक्रतोः ३२ योगमेकांतशीलस्तु यथाविदति तच्छृणु ॥ दृष्टपूर्वादिशंचिंत्य यास्मिन् संनिवसेत्पुरे ३३ पुरस्या
भ्यंतरे तस्य मनः स्थाप्यं न बाह्यतः ॥ पुरस्याभ्यंतरे तिष्ठन् यास्मिन्नावसथे वसेत् ॥ तस्मिन्नावसथे धार्यं स बाह्याभ्यंतरं मनः ३४ प्रचित्यावसथे कृत्स्नं यास्मिन् काले
स पश्यति ॥ तस्मिन् काले मनश्चास्य न च किंचन बाह्यतः ३५ सन्नियम्येन्द्रियग्रामं निर्घोषं निर्जने वने ॥ कायमभ्यंतरं कृत्स्नमेकाग्रः परिचितयेत् ३६ दंतां
स्तालुच जिह्वां च गलं ग्रीवां तथैव च ॥ हृदयं चित्तयेच्चापि तथा हृदयबंधनम् ४७ इत्युक्तः समयाशिष्यो मेधावी मधुसूदन ॥ पप्रच्छ पुनरेवैमं मोक्षधर्मं सुदुर्वचम्
३८ भुक्तं भुक्ता मिदं कोष्ठे कथमन्नं विपच्यते ॥ कथं रसत्वं व्रजति शोणितत्वं कथं पुनः ३९ तथामांसं च मेदश्च स्नाय्वस्थीनि च योषिति ॥ कथमेतानि सर्वाणि शरी
राणि शरीरिणाम् ४० वर्धते वर्धमानस्य वर्धते च कथं बलम् ॥ निरोधानां निर्गमनं मलानां च पृथक् पृथक् ४१

योगस्यसाधनान्याह दंतानित्यादि दंतान्वेतैरवखंड्यावखंड्यगृह्यमाणानाहारांश्चितयेत् । आहारशुद्धौसत्वशुद्धिःसत्त्वशुद्धौभुवास्मृतिःस्मृतिलंभेसर्वध्रंवीनांविप्रमोक्षइत्याहारशुद्धेमोक्षहेतुत्व
श्रुतेः तथातालुआधारं जिह्वातत्राधेयां यथोक्तमीश्वरप्रोक्ते । 'लंबिकोर्ध्वस्थितेगर्तैरसनाविपरीतगाम् । संयोजयेत्प्रयत्नेनमुद्रासाखेचरीमता'इतिदत्तात्रेयः । 'अंतःकपालविवरेजिह्वाध्यावृत्त्य
चापयेत् । भूमध्यदृष्टिरप्येषामुद्राभवतिखेचरी'इतिभुवोर्मध्येप्राणमावेक्ष्यप्राणापानौसमौकृतवानासाभ्यंतरचारिणावितिचैतदेवोक्तंगंजिह्वामूलादधोभागःप्रीवातदधःकंठनालंताभ्यांकंठकूप
स्ततोऽप्यधःस्वितोलक्ष्यतेतत्रवारणासद्यःफलायजादभ्यसनीयायोगेविश्वासोत्पत्त्यर्थं तथाचसूत्रम् । कंठकूपेक्षुत्पिपासानिवृत्तिरिति । माध्यमपिआसामेकस्याःफंठयावन्नानुभवतिताव
द्योगधर्मेनश्रद्धतेइति हृदयंहृदयाद्यतनं ब्रह्महृदयबंधनंशतंचैकाचहृदयस्यनाड्यइतिभूषमाणंनाडीमार्गतत्तल्लोकगत्युपयोगि ३७ मेधावीदंतादिशब्देःपारोक्ष्येणोक्तमर्थंज्ञातवान् ३८
पंचस्वैर्येषाद्यंविहृत्यष्टच्छतित्रिभिः भुक्तंभुक्तमिति ३९ । ४० । ४१

द्वितीयमद्वेन कुतोवेति तृतीययोगानुपकारित्वादपृष्ठाचतुर्थमेवपृच्छति कंचेति ४२ पंचमपृच्छति जीवइति कथंजीवोनाडीमार्गैःसूक्ष्मकलेवरंवहतिकिंवर्णावातेनाडीमार्गास्तेश्चकीदृशंपुनर्वपुःप्राप्यमितिप्रश्नार्थः एतेषामध्येआद्ययोर्विवरणार्थाद्वाह्यगता इतरयोगुरुशिष्यसंवादःप्राधान्येन अन्यतुतत्रतत्रोपसर्जनत्वेनप्रतिपाद्यतइतिविभागः ४३ । ४४ कोष्ठेधान्यगृहेमांडगृहोपस्क रंनिक्षिप्तंयथागृहंप्रविष्टोविविच्यजानाति ४५ एवंस्वकायेदेहांतर्भनःप्रक्षिप्याजनिश्चलैरनिश्चरजिह्वारैरिन्द्रियैः । सर्वद्वाराणिसंयम्यमनोह्यादिनिरुध्यचेतिस्मृतस्त्वपायत्पृष्ठतद्रस्तुयोगबलेनज्ञेयमित्यर्थः ४६ एतदेवोपपादयति एवमिति प्रधानवित्प्रकृतिविस्सर्वाविकाराविद्रवतिविकाराणांप्रकृतेरन्यत्वादिति ४७ असुराद्यग्राह्यस्यामूर्तस्यरूपंसर्वतःपाणिपादांतइत्या

कुतोवाऽयंप्रश्वासितिउच्छ्वसित्यपिवापुनः ॥ कंचदेशमधिष्ठायतिष्ठत्यात्माऽयमात्मानि ४२ जीवःकथंवहतिचचेष्टमानःकलेवरम् ॥ किंवर्णकीदृशंचैवनिवेशयतिवै
पुनः ४३ याथातथ्येनभगवन्वक्तुमर्हसिमेऽनघ ॥ इतिसंपरिपृष्टोऽहंतेनविप्रेणमाधव ४४ प्रत्यब्रुवंमहाबाहोयथाश्रुतमरिंदम ॥ यथास्वकोष्ठेप्रक्षिप्यभांडंभांड
मनाभवेत् ४५ तथास्वकायेप्रक्षिप्यमनोद्वारैरनिश्चलैः ॥ आत्मानंतत्रमार्गेतप्रमादंपरिवर्जयेत् ४६ एवंसततमुद्युक्तःप्रीतात्मानचिरादिव ॥ आसादयतितद्ब्रह्म
यदृष्ट्वास्यात्प्रधानवित् ४७ नत्वसौचक्षुषाग्राह्योनचसर्वैरिषीन्द्रियैः ॥ मनसैवप्रदीपेनमहानात्माप्रदृश्यते ४८ सर्वतःपाणिपादांतःसर्वतोऽक्षिशिरोमुखः ॥
सर्वतःश्रुतिमौल्लोकेसर्वमावृत्यतिष्ठति ४९ जीवोनिष्क्रान्तमात्मानंशरीरात्संप्रपश्याति ॥ सतमुत्सृज्यदेहस्वंधारयन्ब्रह्मकेवलम् ५० आत्मानमालोकयतिमनसा
प्रहसन्निव ॥ तदेवमाश्रयंकृत्वामोक्षंयातिततोमयि ५१ इदंसर्वरहस्यंतेमयाप्रोक्तंद्विजोत्तम ॥ आपृच्छेसाधयिष्यामिगच्छविप्रयथासुखम् ५२ इत्युक्तःसत
दाकृष्णमयाशिष्योमहातपाः ॥ अगच्छतयथाकामंब्राह्मणःसंशितव्रतः ५३ ॥ वासुदेवउवाच ॥ इत्युक्त्वासतदावाक्यंमांपार्थद्विजसत्तमः ॥ मोक्षधर्माश्रितः
सम्यक्तत्रैवांतरधीयत ५४ कच्चिदेतत्त्वयापार्थश्रुतमेकाग्रचेतसा ॥ तदापिहिरथस्थस्त्वंश्रुतवानेतदेवाहि ५५ नैतत्पार्थसुविज्ञेयंव्यामिश्रेणेतिमेमतिः ॥ नरेणा
कृतसंज्ञेनविशुद्धेनांतरात्मना ५६ सुरहस्यमिदंप्रोक्तंदेवानांभरतर्षभ ॥ कच्चिन्नेदंश्रुतंपार्थमनुष्येणेहकर्हिचित् ५७ नह्येतच्छ्रोतुमर्होऽन्योमनुष्यस्त्वामृतेऽनघ ॥
नैतदद्यसुविज्ञेयंव्यामिश्रेणांतरात्मना ५८ क्रियाषद्विहिर्कौंतेयदेवलोकःसमावृतः ॥ नचैतदिष्टंदेवानांमर्त्यरूपानिवर्तनम् ५९ पराहिसागतिःपार्थयतद्ब्रह्मसना
तनम् ॥ यत्रामृतत्वंप्राप्नोतित्यक्त्वादेहंसदासुखी ६० इमंधर्मसमास्थाययेऽपिस्थुःपापयोनयः ॥ स्त्रियोवैश्यास्तथाशूद्रास्तेऽपियांतिपरांगतिम् ६१

दिलक्षणम् १९ तदेवजीवस्यस्वात्मभूतदेहात्निष्क्रांतं पृथग्भूतं गुंजेधीकावत्पश्यतिसंप्रज्ञाते । तत्सर्वतद्वत्युक्तलक्षणकारणं तत्सृज्यप्रविलाप्य देहेस्वंस्वरूपंधारयन्मनोनिगृह्यन्केवलं निगुणं ब्रह्म पश्यति । स एव विद्वानस्माच्छरीरभेदादूर्ध्वमुत्क्रम्यामुष्मिन्स्वर्गलोके सर्वान्कामानाप्त्वाऽमृतः समभवदिति देहाभिमानकृतं भेदं त्यक्त्वा ऊर्ध्वकारणब्रह्म भावं प्राप्तं तत्रैव सर्वकामभुग्भूत्वाऽमृताख्यं कैवल्यमश्नुत इति श्रवणात् २० प्रहसन्निव अहोवृथैव मरीचिको दृक् तुल्येन संसारेणाहं भ्रामित इति विस्मयेनेति भावः तदेवं तत्तद्ब्रह्म एवं उक्तीरित्या ११ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ व्यामिश्रेण व्यग्रेण अकृतसंज्ञेन अज्ञातविद्यासंप्रदायेन ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० इत्यंघ्रिं आत्मदर्शनाख्यम् ६१

६२ । ११ । ६४ लोकसारंघनादि असारवत्तृणादिवत् यः परित्यज्यते विवेकादिना परित्यागवान् क्रियते उपायैः शमादिभिः ६५ षण्मासानिति 'वह्निर्मासैस्तु युक्तस्य नित्यपुक्तस्वदेहिनः ॥ आनंदः परमो गुह्यः सम्यग्योगः प्रवर्तते' इति मेत्रायणी श्रुतेः । सुखसाध्यत्वादादरणीयो योग इत्यर्थः ६६ ॥ इत्याद्यमेधिके पर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावादीये ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ मुक्तं मुक्तिमिदं कोष्ठे इत्यादिना कृतस्य प्रशंस्य उत्तरं 'अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ॥ प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधं' इति गीतोक्तमेव विवृणोति अत्रापीत्यादिना अत्र प्रश्ने विषये इति हासमपीतिसंबंधः १ । १ कर्मभाग्नोद्वादि कंन्यस्तं येन तं कीनाशं कर्कशं मयि निरनुकोशं अविचक्षणं मम अनन्यगतिरुत्तमजानंतं १ । ४ । १ ग्राह्यं दीक्षाव्रतादिकं अतएव दृश्यं लोकेऽस्थूलत्वा

किंपुनर्ब्राह्मणाः पार्थक्षत्रियावा बहुश्रुताः ॥ स्वधर्मरतयो नित्यं ब्रह्मलोकपरायणाः ६२ हेतुमच्चैतदुद्दिष्टमुपायाश्चास्यसाधने ॥ सिद्धिफलं च मोक्षश्चतुर्मुखस्य च विनिर्णयः ६३ नातः परं सुखं त्वन्यत किंचित्स्याद्भरतर्षभ ॥ बुद्धिमान् श्रद्धधानश्च पराक्रांतश्च पांडव ६४ यः परित्यज्यते मर्त्यलोके सारमसारवत् ॥ एतैरुपायैः साक्षिप्रंपरां गतिमवाप्नुते ६५ एतावदेव वक्तव्यं नातो मूयोऽस्ति किंचन ॥ षण्मासान्नित्ययुक्तस्य योगः पार्थ प्रवर्तते ६६ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीता पर्वणि ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ६७ ॥ वासुदेव उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनम् ॥ दंपत्योः पार्थ संवादो योऽभवद्भरतर्षभ १ ब्राह्मणी ब्राह्मणं किंचिज्ज्ञानविज्ञानपारगम् ॥ दृष्ट्वा विविक्त आसीनं भार्या भर्तारमब्रवीत् २ केन लोके गमिष्यामि त्वामहं पतिमाश्रिता ॥ न्यस्तकर्मणि मासीनं कीनाशमविचक्षणम् ३ भार्याः पतिरुत्तोल्लोकानामुवंतीति नः श्रुतम् ॥ त्वामहं पतिमासाद्य कां गमिष्यामि वै गतिम् ४ एवमुक्तः स शांतात्मा तामुवाच ह सन्निव ॥ सुभगे नाभ्यसूयामि वाक्यस्यास्य तवाऽनघे ५ ग्राह्यं दृश्यं च सत्यं वायदिदं कर्म विद्यते ॥ एतदेव व्यवस्यति कर्म कर्मैतिकर्मिणः ६ मोहमेव नियच्छंति कर्मणां ज्ञानवर्जिताः ॥ नैष्कर्म्येन च लोकेऽस्मिन् मुहूर्तमापि लभ्यते ७ कर्मणामनसा वाचाशुभं वायदिवाऽशुभम् ॥ जन्मादिमूर्तिभेदांतं कर्म भूतेषु वर्तते ८ रक्षोभिर्वध्यमानेषु दृश्यद्रव्येषु वर्तते ॥ आत्मस्थमात्मना तेभ्यो दृष्टमायतनं मया ९ यत्र तद्ब्रह्म निर्द्वंद्वं यत्र सोमः सहाग्निना ॥ व्यवयंकुरुते नित्यं धीरो भूतानि धारयन् १० यत्र ब्रह्मादयो मुक्तास्तदक्षरमुपासते ॥ विद्वांसः सुव्रता यत्र शांतात्मानो जितेंद्रियाः ११ घ्राणेन न तदाघ्रेयं नास्वाद्यं चैव जिह्वया ॥ स्पर्शेन न तदस्पृश्यं मनसा त्वगगम्यते १२ चक्षुषामविषह्यं च यत्किंचिच्छ्रवणात्परम् ॥ अगंधमरसरूपं रसं रूपाशब्दलक्षणम् १३ यतः प्रवर्तते तत्र यत्र च प्रतिष्ठति ॥ प्राणोऽपानश्च व्यानश्चोदान एव च १४

द्वयुद्योगं ६ कर्मणा शरीरायासेन ७ जन्मादिजन्मस्थितिभंगं मूर्तिभेदो यो नित्यं त्वम् ८ दृश्यानि सोमाज्यादीनि द्रव्याण्येषु वर्तन्ते कर्ममार्गेषु रक्षोभिर्दुर्जनेर्वध्यमानेषु नादृश्यमानेषु सत्सु तेभ्यो विरक्तेन मयेति शेषः आयतनं घ्राणमध्यस्थमविमुक्तारुखं सोमः इडा अग्निः पिंगलावरणानासी संज्ञे । सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठितः सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति वरणायाचनास्थां मध्ये प्रतिष्ठित इत्यादि घ्राणस्य चयः संधिरिति जाबालश्रुतिप्रसिद्धेः ९ व्यवयंसंचारं धीरो बुद्धिमेरको भूतानि धारयन्वायुः १० । ११ न तदाघ्रेयं तदअक्षरम् १२ । १३ तत्र सुष्टुचादिव्यापारः एतदेवाह प्राणोऽपान इत्यादिना १४

प्राणापानयोः प्रवृत्तिरेव साष्टिः प्रवेश एव प्रलयश्चेति भावः समानेति नाभिर्मंडलस्य समानः कृत्स्नदेहव्यापी व्यानः १५ तस्मिन् अपानसहिते प्राणेलीने घ्राणमध्ये निरुद्धे सति 'उदानः सर्वसंधिस्थः' इति वचनात् शंकुमिश्रमेव उदानेन प्राणापानावायतौ यस्मात्कृती तस्मात् अनुक्राते उदाने शयानं पुरुषं प्राणापानौ न मुंचतः त्रिमुंचत इति पाठे शयानमित्यस्य मृतमित्यर्थः १६ प्राणानामित्यतः प्राणा नासाय तत्त्वमुदानाधीनमतस्तमुदानमुत्कर्षेण आनयति चेष्टयते प्राणानिति निर्वचनात् प्रचक्षते । यस्मात्प्राणानां जीवोपाधीनां एकस्मिन् उदानेऽतर्भावस्तस्मात् तपःप्राणजयाख्यं भूवोर्मध्ये प्राणमावेक्ष्येत्येवं रूपं । आलोचनं वा आत्मनस्तत्तदेहादिव्यतिरिक्तत्वस्य ब्रह्मवादिनामद्वयं मयि मनश्चालके गतं निष्ठां प्राप्तं परात्मप्रापकं व्यवस्यंति निश्चिन्वन्तीत्यर्थः १७ मद्रतमित्यत्र मच्छब्दार्थं वैश्वानरं दर्शयति तेषामिति तेषामध्ये समानस्थानेनाभिर्मंडले अंतरातस्यापि मध्ये १८ घ्राणघ्रेयघ्रात्रादयः सप्तसप्तकर्णविषयकर्तृरूपाः १९ । २० । २१ । २२ तेषां

ततएव प्रवर्तते तदेव प्रविशंति च ॥ समानव्यानयोर्मध्ये प्राणापानौ विचेरतुः १५ तस्मिन्लीने प्रलीयेत समानो व्यान एव च ॥ अपानप्राणयोर्मध्ये उदानो व्याप्यतिष्ठति ॥ तस्माच्छयानं पुरुषं प्राणापानौ न मुंचतः १६ प्राणानामायतत्वेन तमुदानं प्रचक्षते ॥ तस्मात्तपो व्यवस्यंति मद्रतं ब्रह्मवादिनः १७ तेषामन्योन्यभक्षाणां सर्वेषां देहचारिणाम् ॥ अग्निर्वैश्वानरो मध्ये सप्तधा दीव्यतेऽतरा १८ घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक्क्रश्रोत्रं च पंचमम् ॥ मनो बुद्धिश्च सप्तैता जिह्वा वैश्वानरार्चिषः १९ घ्रेयं दृश्यं च पेयं च स्पृश्यं च व्यंत्यैव च ॥ मंतव्यमथ बोद्धव्यं ताः सप्तसमिधो मम २० घ्राताभक्षयिता द्रष्टा स्पृष्टा श्रोता च पंचमः ॥ मंता बोद्धा च सप्तैते भवंति परमत्विजः २१ घ्रेये पेये च दृश्ये च स्पृश्ये च व्यंत्यैव च ॥ मंतव्येऽप्यथ बोद्धव्ये सुभगे पश्य सर्वदा २२ हवींष्यग्निपुहोतारः सप्तधा सप्तसप्तसु ॥ सम्यक्प्रक्षिप्य विद्वांसो जनयंति स्वयोनिषु २३ पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पंचमम् ॥ मनो बुद्धिश्च सप्तैता योनिरित्येव शब्दिताः २४ हविर्भूता गुणाः सर्वे प्रविशंत्यग्निजं गुणम् ॥ अंतर्वासमुपित्वा च जायंते स्वासु योनिषु २५ तत्रैव च निरुध्यंते प्रलये भूतभावे ॥ ततः संजायते गंधस्ततः संजायते रसः २६ ततः संजायते रूपं ततः स्पर्शाऽभिजायते ॥ ततः संजायते शब्दः संशयस्तत्र जायते ॥ ततः संजायते निष्ठा जन्मैतत्सप्तधा विदुः २७

मध्ये अग्निघ्राणाद्यभिमानि देवतासु हवींषिघ्रेयादीनि होतारो विषयाणामाह्वतारस्तत्कल्पका इत्यर्थः 'अमुमावहामुमावहेत्यावाहयति तदेव होतुहोतृत्वं' इति श्रौतानिर्वचनात् घ्राताऽहमित्यादयोऽभिमानाः तान्सर्वान्प्रक्षिप्य गुणागुणेषु वर्तते इति मत्वा येन सज्जते ते विद्वांसो ब्रह्मीभूताः जनयंति पृथिव्यादीन्वक्ष्यमाणान् स्वयोनिषु स्वं ब्रह्मतदेव योनिं यतिषु अग्निषु २९ पृथिव्यादयोऽपि संघातापन्नाः योनिश्चैतन्याभिधायिकस्थानम् २४ हविर्भूता गुणाः घ्रेयादयो विषयाः अग्निजं गुणं गंधादिज्ञानरूपां धीतिं प्रविशंति अंतर्वासमिति गुणमूलं सावृत्तिश्च संस्कारात्मना चेतसि उपित्वा स्वासु योनिषु घ्राणादिपुजायते दृष्टरूपादिकं सुपुण्यादौ वासनारूपेण चित्ते स्थितं पुनर्जागरेत्पुनरुत्पद्यत इत्यर्थः २५ एतदेवाह तत्रैव अंतरेव ततः अंतरएव २६ संशयः संशयात्मकं मनः निष्ठानिश्चयात्मिका बुद्धिः २७

अश्व. १४
अ०
॥ २१ ॥

म.भा.टी.
॥ १५ ॥

अनेनेति अनेनप्रकारेण रूपदिग्रहतत्संस्काररूपरयाग्रहीतं प्राणादीनां रूपं पुरातनैर्हविषैः वेदादिति शेषः त्रिभिर्मानमेयमातृभिः पूर्णब्रह्मतस्य आहुतिराह्वानम् । 'आहुतयोवैनामैतायदा हुनयन्तामिदं देवान्यजमानोऽह्यति' इति श्रुतेः तत्तयैस्तैः उपाधिमूर्तैर्दर्पणैरिव ब्रह्मप्रज्ञापकैरित्यर्थः आपूर्णाः सर्वलोकादिति शेषः तेचत्रयः तेजसास्वात्मजपोतिपापूर्यतितेनैव सत्तावतो भवन्तीत्यर्थः एवं दृष्टिमुष्टिरनेन श्लोकेन सूचिता २८ ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे विशोऽध्यायः ॥ २० ॥ पूर्वत्र प्राणाद्युपाधिभूतास्माग्राताः हवित्याद्यभिमानवान्प्रेयादीन्प्रकल्प्य प्राणादींस्तपयन्तीत्युक्तम् । इदानीं प्राणेश्वरो देवादेवभ्यो लोका इति श्रुत्यनुसारादिद्रियाण्येव स्वकल्पितेषु देवेषु देवद्वारा स्वकल्पितान् लोकांस्तपयन्तीत्युक्तम् यामूतात्मनिकल्पकत्वं नास्त्यपितुजडस्यैव तदिति विविनक्ति अत्रापीति अत्र दृष्टिमुष्टिप्रकारे विवेचनीये १ श्रोत्रमिति अथातो विभूतयोऽस्य पुरुषस्य तस्य वाचा सृष्टौ पृथिवी धामि श्वेत्याद्यैतरेयके श्रोत्रेण सृष्टादिश्वचं ब्रह्माश्वेति वचनात् श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येतीति कौपीताक्रिवचनाच्च दिगाद्यात्मके सूत्रात्मनिसविषयाणि श्रोत्रादीनि प्रविष्टापयेदित्यर्थः २ । ३ । ४ । ५ चित्तमिति एतत्प्रविष्टापनं सुवस्थानीयेन चित्तेन वक्तव्यं न वा युनिरोधादिना हठेन । मनसैवोद्भिद्यग्रामं विनियम्येति गीतापठोक्तेः वित्तं संस्काराः पुण्यपापे वा यथा पुणेणाज्यमग्नौ हुत्वा सुवमग्निदक्षिणार्थं वित्तं च तयजंति एवं मनसा सविषयाणां

अनेनैव प्रकारेण प्रगृहीतं पुरातनैः ॥ पूर्णाहुतिभिरापूर्णास्त्रिभिः पूर्यतितेजसा २८ ॥ इति श्रीम. आश्वमेधिके पर्वणि अनु. ० प. ब्रह्मगीतासु विशोऽध्यायः ॥ २० ॥
॥ ब्राह्मण उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममि ते हासं पुरातनम् ॥ निबोध दशहोतृणां विधानमथ यादृशम् १ श्रोत्रं त्वक्कक्षुषी जिह्वानासिका चरणौ करौ ॥ उपस्थं वायुरिति वाहोतृणि दशभामिनि २ शब्दस्पर्शरूपरसौ गंधो वाक्यं क्रिया गतिः ॥ रेतो मूत्रपुरीषाणां त्यागो दशहोतृषि च ३ दिशो वायूरविश्वं द्रुः पृथ्व्यग्नीविष्णुरेव च ॥ इंद्रः प्रजापतिर्मित्रमग्रयो दशभामिनि ४ दशो द्रियाणि होतृणि हवींषि दशभामिनि ॥ विषयानामसमिधो हूयन्ते तु दशाग्निषु ५ चित्तं सुवश्ववित्तं च पवित्रं ज्ञानमुत्तमम् ॥ सुविभक्तमिदं सर्वं जगदासीदिति श्रुतम् ६ सवेमवाथ विज्ञेयं चित्तं ज्ञानमवेक्षते ॥ रेतः शरीरभृत्काये विज्ञाता तु शरीरभृत् ७ शरीरभृद्गार्हपत्यस्तस्मादन्यः प्रणीयते ॥ मनश्चाहवनीयस्तु तस्मिन् प्रक्षिप्यते हविः ८ ततो वाचस्पतिर्जज्ञे तं मनः पर्यवेक्षते ॥ रूपं भवति वैवर्ण्यं समनुद्रवते मनः ९

द्रियाणिकारणे प्रविष्टाप्यमनः कारणं सुकृतदुष्कृतचैतन्यजोदितिरूपकद्वारा प्रपंचितं एवं कृत्येयदवशिष्यते तदाह पवित्रं ज्ञानमुत्तममिति पवित्रं असंगं उत्तमं चरमम् । नातः परतरं किंचिदस्ति 'पुरुषात्परं किंचित्' इति श्रुतेः सुविभक्तं ज्ञानात्पुण्यभूतं इदं चित्तादिशब्दाद्यंतं ६ सर्वमिति अथेति पक्षांतरे विज्ञेयं सर्वं चित्तमेवेति संबंधः ज्ञानं तु तत्प्रकाशकमवेक्षत एव केवलं न सज्जत इत्यर्थः नन्वेवं कथं सुविभक्तानामपि ज्ञानज्ञेयानामविभागप्रत्यय इत्याशंक्यत आशयः पिंडवत्सांनिध्यमात्रादित्याह रेत इत्यादिना रेतो जन्त्ये शरीरेऽभिमानवान् तस्य कायेषां हौशिके विज्ञाता जीवः सूक्ष्मशरीरभृत् लिङ्गाभिमानोऽस्ति ७ सोऽपि शरीरभृद्गार्हपत्यः हृदयं हृदयंगार्हपत्य इति गृहपतेः क्षेत्रज्ञस्यायं देश इति व्युत्पन्नगार्हपत्यशब्देन हृदयशब्दस्य सामानाधिकरण्यश्रुतेः । तस्मात् हृदयादन्यो मन आख्यः । 'हृदयं निरभिद्यत हृदयान्मनो मनसश्चंद्रमाः' इति श्रुतेः । आहवनीयो मन आयतनं तच्च मुखमेव । 'आस्यमाहवनीय' इति श्रुतेः हविः तेजो ब्रह्मात्मकमदनीयम् । 'अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजो मयी वाक्' इति श्रुतेर्हविषस्तेजोऽंशो जातं रेतजः प्राप्य सद्यो वाग्रूपेण परिणमते ८ ततो वाचस्पतिः वेदः प्रथमं जज्ञे मनः पार्थिवं तदनंतरं जज्ञे अतो मनोमयः सूत्रात्मा वाचमवेक्षते सि सृष्टुः सन् । 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वो वै वेदांश्च महिणो विसस्मै । तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुः शरणमहंप्रपद्ये मनसा वाचं भिद्युनंतमभवत्' इति श्रुतेः । तत इत्यनुषज्यते मनोऽनंतरं रूपं भवति-

॥ १५ ॥

रूप्यते स्पर्शेनैव प्रयते इति रूपं प्राणवायुद्रव्यमुत्पद्यते । अत्रापेक्षया अपां जाड्यप्राधान्येन चिरपाकित्वात् तच्च रूपं वैवर्ण्यं नीलपीतादिस्तद्रहितं स्वार्थतद्धितः तद्रूपं कर्तृमनः प्रतिसमनुद्रवति विपरीतं वा । 'रुद्धे चित्तेऽनिलो रुद्धो रुद्धं रुद्धेनिलं मनः' इत्युक्तेः ९ अन्नमन एव पूर्वरूपं वा गुत्तररूपं मनसा वा इषिता वा ग्वहाति' इति श्रुतिर्लौकिकमनुभवचानुरुध्यशंकते कस्मादिति १० विज्ञानयोगेन प्रमाणेन मतिः प्राणः समुन्नीता सुषुप्तौ उद्रिकासती विषयान्कुतो नाध्यगच्छत् को वै तां प्रतिवाधते सुषुप्तौ को वा प्रणस्य ज्ञानशक्तिमपहरतीत्यर्थः ११ स्वल्पत्वात्कनेत्यस्योत्तरमादावाह तामपान इति अपानवशगः प्राणो न सुषुप्तौ मनो लयाल्लीयते अपानं तु स्ववशे कृत्वा समाधौ मनो लये सति लीयत एवेत्यर्थः । तस्मात्पतिभावाद्धेतोः प्रेषति नयति तांगतिमिति तां प्राणाख्यां गतिं मनसो गतिं बहिर्गमनसाधनं प्राहुः नहि वायुबलेनानुन्मीलितेन यने मनो वृत्तिर्ध्वं मंडलपर्यंतं गंतुं समर्था तां गतिमित्यपपाठः १२ कस्मादित्यस्योत्तरमाख्यायिकामुखेनाह प्रश्रंस्वि त्यादिना समाह्वयं सम्पुक्कसुखं आह्वयं ते विजिगीषवोऽस्मिन्निति समाह्वयः संवादस्तस्य १३ भूतात्मानं जीवम् १४ तन्मते मनः श्रेष्ठमनुभवसिद्धं वाचोमते दृष्टादृष्टफलोपायो मयैव बोद्धुं

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ कस्माद्वागभवत्पूर्वकस्मात्पश्चान्मनोऽभवत् ॥ मनसा चित्तितं वाक्यं यदा समाभिपद्यते १० केन विज्ञानयोगेन मतिश्चित्तं समास्थिता ॥ समुन्नीतानाध्यगच्छत्को वै तां प्रतिवाधते ११ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ तामपानः पतिभूत्वा तस्मात्प्रेषत्यपानताम् ॥ तांगतिं मनसः प्राहुर्मनस्तस्मादपेक्षते १२ प्रश्रं तु वाङ्मनसो मयि स्मात्त्वमनुपृच्छसि ॥ तस्मात्ते वर्तयिष्यामि तयोरेव समाह्वयम् १३ उभे वाङ्मनसी गत्वा भूतात्मानमपृच्छताम् ॥ आवयोः श्रेष्ठमाचक्ष्वच्छिन्धिनौ संशयं विभो १४ मन इत्येव भगवांस्तदा प्राह सरस्वती ॥ अहं वै कामधुक् तुभ्यमिति तं प्राह वागथ १५ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ स्थावरं जंगमं चैव विद्वद्भुभे मनसी मम ॥ स्थावरं मत्सकाशे वै जंगमं विषयेतव १६ यस्तु तं विषयं गच्छेन्मंत्रो वर्णः स्वरोऽपि वा ॥ तन्मनोजंगमं नाम तस्मादसि गरीयसी १७ यस्मादपि समाधिस्ते स्वयमभ्येत्य शोभने ॥ तस्मादुच्छ्वासमासाद्य प्रवक्ष्यामि सरस्वति १८ प्राणापानांतरे देवी वाग्वै नित्यं स्मतिष्ठति ॥ प्रेर्यमाणामहाभागे विना प्राणमपानती ॥ प्रजापतिमुपाधावत्प्रसीद भगवन्निति १९ ततः प्राणः प्रादुरभूद्वाचमाप्याययन् पुनः ॥ यस्मादुच्छ्वासमासाद्य न वाग्वदति किर्हंचित् २० घोषिणी जातनिर्घोषा नित्यमेव प्रवर्तते ॥ तयो रपि च घोषिण्या निर्घोषैव गरीयसी २१

शक्य इति स्वस्यैव श्रेष्ठत्वम् १५ द्वयोर्विषयविभागेन साम्यमापदयन्मन आख्यो ब्राह्मण उवाच स्थावरं बाह्यं द्रियग्राह्यं जंगममतीन्द्रियं स्वर्मादि १६ यद्यपि स्वर्गादिकमपि मनसो विषयस्तथापि वाचमेव द्वारीकृत्य तस्य तथात्वमस्त्यतो वागेव गरीयसीत्याह यस्तिवति मंत्रादिप्रकाशितं विषयं गच्छन्मनोऽपि जंगमं भवतीत्यर्थः १७ समाधिः कामधुक् स्मृतिस्वपन्नपुष्टिः तेनाहं हृत्तेजसास्मिन्मात्तस्मादुच्छ्वासमासाद्येति योजना १८ तथापि मनो वृत्तिविशेषयोः प्राणापानयोरंतरेव वागस्ति 'स्वपिति वा प्राणे तदा वाक् भवति प्राणस्तदा वाचं रेलिह' इति श्रुते रित्याह प्राणापानेति रेलिहलेटि अपानती प्राणेन अनाप्यायिता सती तारमं द्रत्वादिमावं व्युत्सृज्यात्यंतं नीचैस्तरा भवतीत्यर्थः १९ व्यतिरेकमुक्त्वान्वयमाह तत इति 'तस्मादप्राण वनपागन्वाचमभिव्याहरति' इति श्रुतेर्यस्मादेवं तस्मादुच्छ्वासं प्राणव्यापारमासाद्य न वाग्वदति २० घोषिणी स्थूलघोषवती जातः निर्घोषो घोषाभावो यस्याः सा अवो वेति यावत् । तयोर्घोषिणी प्राणाप्यापनमपेक्षते तद्विना विच्छिद्यते निर्घोषा तु हंसमंत्ररूपा सर्वा स्वस्थवस्थानुपवर्तत इति गरीयसी २१

योषिण्यपिगुर्वोत्याहगौरिवेति । 'वाचं धेनुमुपासीत तस्याश्चत्वारःस्तनाः स्वाहाकारः स्वधाकारो हंतकारो वषट्कारः' इति श्रुतेः । स्तनैस्तत्तत्कर्मफलरूपं संभार्य नरसमितिसमानाधिकरणे द्वितीये प्रस्रवति ब्रह्मवादिनी उपनिषद्वाक्यं श्वतं मोक्षस्यंदते प्रस्रवति सततं नित्यसिद्धम् २२ दिव्यं देवताद्याकर्षणादि अदिव्यं व्यवहारादिसामर्थ्यं तदुभयं रूपोयः प्रभावस्तेन एतयोः बाह्यमनसयोः २३ व्याजहारस्वस्य वृत्तिलाभाः किं नुतत्वं विशेषेण आजहार आहृतवती २४ 'आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनोयुक्ते विवक्षया ॥ मनः कायाग्निमाहं तिस्रैरयति मारुतं' इति शिरोक्तेर्मनः प्रवर्तिताः प्राणाद्या एव वाचं निर्वर्तयंतीत्याह प्राणेनेति श्रान्तो हि विवक्षुर्वाह्यं वायुमाचामतिस पुनर्नामिस्थाने प्राणापानग्रंथयाधारे अपानेन सहैक्यं प्राप्य मनसामनोभिहतकायाग्निप्रेरित ऊर्ध्वमुत्प्लुत्य उरःकंठशिरःस्था नैष्वभिघातं प्राप्य मंद्रमध्यमतारमे देन ध्वनिमुत्पाद्या धस्तान्मुखविलभेत्यताल्वादस्थानानुरोधी मंद्रध्वनिधर्मवतो वर्णानि विवक्ष्य वेगवत्स्वभावाद्बहिः प्रस्थितः श्रोत्रस्थानानि संस्कृत्य वर्णानि नु माव्यवेगक्षये पुनः समानस्थानमेव पूर्ववत्प्रतिपद्यते सोऽयमर्थः श्रीभागवतेऽप्युक्तः । 'स एष जीवो विवरप्रसूतिः प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्टः ॥ मनोमयं सूक्ष्ममुपेत्य रूपं मात्रास्वरो वर्ण इति स्थविष्ठः' इति २५

गौरिव प्रस्रवत्यर्थान्नरसमुत्तमशालिनी ॥ सततं स्यंदते ह्येषा शाश्वतं ब्रह्मवादिनी २२ दिव्यादिव्यप्रभावेन भारती गौः शुचिस्मिते ॥ एतयो रंतरं पश्य सूक्ष्मयोः स्यं दमानयोः २३ ॥ ब्राह्मण्युवाच ॥ अनुत्पन्नेषु वाक्येषु चोद्यमाना विवक्षया ॥ किन्न पूर्वतदा देवी व्याजहार सरस्वती २४ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ ॥ प्राणेन यासंभ वतेशरीरे प्राणादपानं प्रतिपद्यते च ॥ उदानभूता च विसृज्य देहं व्यानेन सर्वं दिवमावृणोति २५ ततः समाने प्रतितिष्ठती हृदये व पूर्वप्रजजल्पवाणी ॥ तस्मान्मनः स्थावरत्वाद्विशिष्टं तथा देवि जंगमत्वाद्विशिष्टा २६ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीता पर्वणि ब्राह्मणगीतासु एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनम् ॥ सुभगे सप्तहोतृणां विधानमिह यादृशम् १ घ्राणश्चक्षुश्च जिह्वा च त्वक् श्रोत्रं चैव पंचमम् ॥ मनो बुद्धिश्च स तैते होतारः पृथगाश्रिताः २ सूक्ष्मेव काशेतिष्ठंतो न पश्यंतीतरेतरम् ॥ एतान्वै सप्तहोतृत्वं स्वभावाद्बिद्भिः शोभने ३ ॥ ब्राह्मण्युवाच ॥ सूक्ष्मेव काशे संतस्ते कथं नान्योन्यदर्शिनः ॥ कथं स्वभावाभगवन्नेतदा चक्ष्वमे प्रभो ४

इत्येवेत्यमेव पूर्ववाणी स्वोत्पत्तिप्रकारं प्रजजल्पवाचः प्राणाधीनत्वं मपि वाचः प्रभावादेव विदितमित्यर्थः । यत्र सोमः सहाग्निनेत्युक्तो सोमाग्नि इहापि गलाधिपती मनोवाक्शब्दाभ्यामुपसंहरति तस्मादिति किमर्थं वयमप्येवमहो किमर्थं वयं यक्ष्यामहे । 'वाचि हि प्राणे जुहुमः प्राणो वाऽव्यो ह्येव प्रमदः स एवाप्ययः' इति श्रुतेः । यथा स्थंडिलस्थो वद्विर्वायुना स्थालीस्थो वायुश्च ब्रह्मिना समिध्यते अन्य तरनाशे च द्वयोरपि नाशः । एवं स्वर्गाद्यर्थवादैर्मनःसंयुक्त्यते ततो वागादीन् व्यापारयति तत्र वाचः प्रवर्तकस्य वायो निर्दोषे मनोरोधे वा वाक्किरुध्यते तावत्तैव संसारादर्शनरूपेष्टार्थसिद्धौ किं यज्ञादिना भूतौ तु वाक्शब्देन तत्कारणं मनोज्ञं एवं च बाह्यमनसयोः प्रत्येकं पुरुषार्थहेतुत्वाद्विशिष्टत्वं मविशिष्टम् २६ ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ इदानीं पूर्वोक्तघ्राणादिसप्तकस्याऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामिह तरेतरकार्यकारित्वं नास्तीत्युक्त्वा बुद्धिमनस्यंतर्भावे तरेपापंचानां मनाधीनत्वं मनसोऽपि व्यावहारिकार्थप्रकाशकत्वमितराधीनमिति त्रियमनः संवा देन तेषामन्योन्याव्यतिरेकमुक्त्वा पूर्वोक्तमेवान्यतरजयेनोभयजयफलं सिध्यतीति प्रतिपादनायोंऽयं सप्तहोत्राध्याय आरभ्यते अत्रापीति अत्र बाह्यमनसयोः समप्राधान्ये विवेचनीये १ । २ । १ । ४

५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ दुर्बलीयसामस्माकं नियमावलंबतः श्रेष्ठाः अनियमा अपराधीनाः २३ । २४ २५ । २६ । २७ अगारं हार्दाकाशं सुप्तमोक्षे च प्रविश्य । 'मर्षो तद्धृदय आकाशस्तस्मिन् शोते त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति श्रुतिभ्यां अद्वारमिव बाह्ये त्रियवर्जितमिव स्वप्रसंज्ञातयोरिव व्युत्था

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ गुणाज्ञानमविज्ञानं गुणज्ञानमभिज्ञता ॥ परस्परं गुणानेतेनाभिज्ञानं तिकर्हिचित् ५ जिह्वा चक्षुस्तथा श्रोत्रं वाह्यमनो बुद्धिरेव च ॥ न गंधा न धिगच्छंति घ्राणस्तानधिगच्छति ६ घ्राणं चक्षुस्तथा श्रोत्रं वाह्यमनो बुद्धिरेव च ॥ न रसानधिगच्छंति जिह्वा तानधिगच्छति ७ घ्राणं जिह्वा तथा श्रोत्रं वाह्यमनो बुद्धिरेव च ॥ न रूपाप्यधिगच्छंति चक्षुस्तानधिगच्छति ८ घ्राणं जिह्वा तथा श्वक्षुः श्रोत्रं बुद्धिर्मनस्तथा ॥ न स्पर्शानधिगच्छंति त्वक् तानधिगच्छति ९ घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च वाह्यमनो बुद्धिरेव च ॥ न शब्दानधिगच्छंति श्रोत्रं तानधिगच्छति १० घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक् श्रोत्रं बुद्धिरेव च ॥ संशयं न अधिगच्छंति मनस्तमधिगच्छति ११ घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक् श्रोत्रं मन एव च ॥ न निष्ठामधिगच्छंति बुद्धिस्तामधिगच्छति १२ अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनम् ॥ इंद्रियाणां च संवादं म नसश्चैव भामिनि १३ ॥ मन उवाच ॥ नाघ्राति मामृते घ्राणं संजिह्वानवेति च ॥ रूपं चक्षुर्न गृह्णाति त्वक् स्पर्शं नावबुध्यते १४ न श्रोत्रं बुध्यते शब्दं मया हीनं कथंचन ॥ प्रवरं सर्वभूतानामहमस्मि सनातनम् १५ अगाराणीव शून्यानि शांता चिप इवाग्रयः ॥ इंद्रियाणि न भासंते मया हीनानि नित्यशः १६ काष्ठानीवार्द्रशुष्काण्यतमा नैरपीन्द्रियैः ॥ गुणार्थान्नाधिगच्छंति मामृते सर्वजंतवः १७ इंद्रियाण्युचुः ॥ ॥ एवमेतद्भवेत्सत्यं यथैतन्मन्यते भवान् ॥ ऋतेस्मान्मदर्थं स्वं भोगान्भुंक्ते भवान्यदि १८ यद्यस्मात्सुप्रलीनेषु तर्पणं प्राणधारणम् ॥ भोगान्भुंक्ते भवान् सत्यं यथैतन्मन्यते तथा १९ अथवाऽस्मात्सुलीनेषु तिष्ठत्सु विषयेषु च ॥ यदि संकल्पमात्रेण भुंक्ते भोगान् यथार्थवत् २० अथ चेन्मन्यसे सिद्धिं मस्मदर्थं पुनित्यदा ॥ घ्राणेन रूपमादत्स्वरसमादत्स्वचक्षुषा २१ श्रोत्रेण गंधानादत्स्वस्पर्शानादत्स्वजिह्वया ॥ त्वचा च शब्दमादत्स्वबुद्ध्या स्पर्शमथापि च २२ बलवं तो ह्यनियमानियमा दुर्बलीयसाम् ॥ भोगान्पूर्वानादत्स्वनोच्छिष्टं भोक्तुमर्हति २३ यथा हि शिष्यः शास्तरं श्रुत्यर्थमभिधावति ॥ ततः श्रुतमुपादाय श्रुत्यर्थमुपतिष्ठति २४ विषयानेव मस्माभिर्दर्शितानभि मन्यसे ॥ अनागतानतीतांश्च स्वप्ने जागरे तथा २५ वै मनस्यं गतानां च जंतूनामल्पचेतसाम् ॥ अस्मदर्थं कृते कार्ये दृश्यते प्राणधारणम् २६ बहूनापि हि संकल्पान्मत्वा स्वप्नानुपास्य च ॥ बुभुक्षया पीडयमानो विषयाने वधावति २७ अगारमद्वारमिव प्रविश्य संकल्पभोगान् विषये निबद्धान् ॥ प्राणक्षये शांतिमुपैति नित्यं दारुक्षयेऽग्निर्ज्वलितो यथैव २८

नेऽपीन्द्रियाणां वासना मात्र रूपत्वेऽपि भ्रांतिसिद्धं स्थौल्यमपेक्ष्य इव शब्दः संकल्पजान् भोगान् विषये निबद्धान् विषयवासनानुविद्धान्मुक्त्वा प्राणक्षये मनः प्रत्ययेषु पुनरावसं प्रज्ञाते वा शांतिमुपैति । एवं दंतानित्यादि श्लोके सूत्रितमाहारशुद्धेः सत्त्वशुद्धिहेतुत्वं तदादितः एवं स्वस्याकर्तृत्वभावनयान्नमश्नतः सिध्यति शुद्धचित्तस्य त्वयमेव बोधप्रकार इत्युक्तम् २८

२९ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॐ ॥ तालुजिह्वाधित्यत्र सूत्रितमर्थव्याकरणोत्पत्त्यायद्वयेन अत्रापिती अत्र प्राणक्षयेवक्तव्ये तत्र छादोग्ये प्राणाग्निहोत्रविद्यायां प्राणापानव्यानोदानसमानाः क्रमेणाधिलोकं भूमिदिगाकाशविद्युद्गूपाः समाग्राताः तेषां प्राणापानान्योन्याधीनौ परकरेचकैवाक्रियमाणे अपानक्रियानिरोधात् । अपानेच विरेच्यमाने प्राणगतिनिरोधात् । पार्ष्णिभागेन संपीड्योनिमाकुंचयेद्दृढमित्यादि प्रकारेण मूलबंधेन तयोरेकीकृतपोरुर्ध्वगतिर्भवति । तदेतत्प्राणापानयोरुदानाधीनत्वं प्रागेवोक्तं अपानप्राणयोर्मध्ये उदानो व्याप्यतिष्ठतीति । एवं ह्युभयोः पर्जन्यवृक्षद्वारा परस्पराश्रितयोरपि आकाशाश्रितत्वं । तथानामिदेशमात्रवर्तिसमानः सर्वांगव्यापिनो व्यानस्य वशोऽस्ति । व्यानोऽपि सर्वसंधिव्यापि

कामंतुनः स्वेपुगुणेषु संगः कामंचनान्योन्यगुणोपलब्धिः ॥ अस्मान्विनानास्ति तपोपलब्धिस्तावद्वेतत्त्वानभजेत्प्रहर्षः २९ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतासु द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममिति हासपुरातनम् ॥ सुभगे पंच होतृणां विधानमिह यादृशम् १ प्राणापानाबुदानश्च समानो व्यान एव च ॥ पंच होतृस्तथैतान्वै परं भावं विदुर्बुधाः २ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ स्वभावात्सप्तहंतार इति मे पूर्विकामतिः ॥ यथा वै पंच होतारः परोभावस्तदुच्यताम् ३ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ प्राणेन संभृतो वायुरपानो जायते ततः ॥ अपाने संभृतो वायुस्ततो व्यानः प्रवर्तते ४ व्यानेन संभृतो वायुस्ततो दानः प्रवर्तते ॥ उदाने संभृतो वायुः समानो नाम जायते ५ तेषु च तपुरासंतः पूर्वजातं पितामहम् ॥ योनः श्रेष्ठस्तमा चक्षुसः श्रेष्ठो भविष्यति ६ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ यस्मिन् प्रलीने प्रलयं व्रजं तिसर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ॥ यस्मिन् प्रचीर्णे च पुनश्चरंति स वै श्रेष्ठो गच्छत यत्र कामः ७ ॥ प्राण उवाच ॥ मयि प्रलीने प्रलयं व्रजं तिसर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ॥ मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरंति श्रेष्ठो ह्यहं पश्य तमां प्रलीनम् ८ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ प्राणः प्रालीयत ततः पुनश्च प्रचचार ह ॥ समानश्चाप्युदानश्च वचोऽब्रूतां पुनः शुभे ९ न त्वं सर्वमिदं व्याप्य तिष्ठसीह यथा वयम् ॥ न त्वं श्रेष्ठो हि नः प्राण अपानो हि वशेतव ॥ प्रचचार पुनः प्राणस्तमपानोऽभ्यभाषत १० ॥ अपान उवाच ॥ मयि प्रलीने प्रलयं व्रजं तिसर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ॥ मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरंति श्रेष्ठो ह्यहं पश्य तमां प्रलीनम् ११ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ व्यानश्च तमुदानश्च भाषमाणमथोचतुः ॥ अपान न त्वं श्रेष्ठोऽसि प्राणो हि वशस्तव १२

म्युदाने समुच्चत्वा दुच्चलितित व्याप्यत्वात् समानोऽप्युच्चलति । एवं विद्युदिगाश्रितादिक्च आकाशाश्रिता । इदमेव सर्वेषामुदानाधीनत्वं श्रुत्या तद्यथा सुहयपद्मीशं कुम्भीदेदिति दृष्टान्तेनोपपादितं । उदानोऽपि भूग्राणसंधीनि रुच्यते यदा तदा तत्स्थो ब्रह्मणि व्यभूष्यादिसहित आकाशो निरुच्यते । एवं च तस्यामवस्थायां सर्वप्रपंचविलयाद्योगीकृतकृत्यो भवतीति प्रचक्षतात्पर्यं । तत्रैवं सति त्रेधा भावना प्रवर्तते प्राणायस्वाहेत्यादिभिर्मन्त्रैः प्राणाग्निहोत्रं कुर्वन्ननावदानेन सर्वव्युत्पत्तिवृत्तीति भावनया शुद्धचित्तो भवत्यत्र दोषैश्च न लिप्यते इत्येकः प्रकारः । चपलमनः पूर्वोक्तत्वे चरीमुद्रया हठयोगेन निरोद्धव्यमिति द्वितीयः । अनुपदोक्तः कृत्स्नप्रपंचविलयस्तृतीयः एतेषामधिकारिभेदाद्व्यवस्था । एवं सर्वाऽपि विद्याधिदेवाधिभूताध्यात्मभेदेन त्रिविधाधिकारभेदाज्ज्ञेया १।२।३।४।५।६ ७ अक्षरार्थः स्पष्ट एव पंचानामप्येवाधेकस्यापि निरन्वयोच्छेदे सर्वेषामुच्छेदो भवतीति सर्वेषां प्रत्येकं मयि प्रलीने प्रलयं व्रजंतीत्युक्तिः संगच्छते ८।९।१०।११।१२

१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२० एवमेवांस्तत्त्वविप्रत्येकं श्रेष्ठत्वे स्वातंत्र्याभावा श्रेष्ठ्यमप्यस्तीत्याशयेनाह सर्वश्रेष्ठानवाश्रेष्ठा इति २१ । २२ वस्तुवृत्तं तु मनोमात्रमेव प्राणा नामित्याह एक एवमैवात्मेति २३ आख्यायिका तात्पर्यं तु यथा एक एव प्राणोऽव्यात्ममुपाधिभेदात्पंचधा भूतोऽन्योन्यस्माद्वावर्तते एवं परमात्माप्यौपाधिकमनेकधामावंप्राणमिथो हर्षविषादभौक्तृभोग्यमावमजत इति तस्मादैकात्म्यबुद्ध्या सर्वैः सर्वत्रानुत्पाकायैत्युपसंहरति धारयध्वं परस्परमिति २४ ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ उक्तमैकात्म्यमध्वारोपापवादाभ्यां प्रपंचयति अत्रेति १ जंतोः समष्टिव्यष्टिशरीरिणः २ येन निमित्तेन कारणेन ततो निमित्तादन्योऽपि तंतत्प्रति पूर्वप्राक् निमित्तत्वेन एति किंतु द्वयं प्राणद्वंद्वं

अपानः प्रचचाराथ व्यानस्तं पुनरब्रवीत् ॥ श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां श्रूयतां येन हेतुना १३ मयि प्रलीने प्रलयं व्रजं तिसर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ॥ मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरंति श्रेष्ठो ह्यहं पश्य तमां प्रलीनम् १४ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ प्रालीयत ततो व्यानः पुनश्च प्रचचार ह ॥ प्राणापानाबुदानश्च समानश्च तमब्रुवन् १५ न त्वं श्रेष्ठोऽसि नो व्यान समानस्तव शेतव ॥ प्रचचार पुनर्व्यानः समानः पुनरब्रवीत् ॥ श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां श्रूयतां येन हेतुना १६ मयि प्रलीने प्रलयं व्रजं तिसर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ॥ मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरंति श्रेष्ठो ह्यहं पश्य तमां प्रलीनम् १७ समानः प्रचचाराथ उदानस्तमुवाच ह ॥ श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां श्रूयतां येन हेतुना १८ मयि प्रलीने प्रलयं व्रजं तिसर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ॥ मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरंति श्रेष्ठो ह्यहं पश्य तमां प्रलीनम् १९ ततः प्रालीयतो दानः पुनश्च प्रचचार ह ॥ प्राणापानौ समानश्च व्यानश्चैव तमब्रुवन् ॥ उदान न त्वं श्रेष्ठोऽसि व्यान एव शेतव २० ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ ततस्तान ब्रवीद्ब्रह्मा समवेतान् प्रजापतिः ॥ सर्वश्रेष्ठानवाश्रेष्ठाः सर्वे चान्योन्यधर्मिणः ॥ २१ सर्वस्वविषये श्रेष्ठाः सर्वे चान्योन्यधर्मिणः ॥ इति तान ब्रवीत्सर्वान्समवेतान् प्रजापतिः २२ एकः स्थिरश्चास्थिरश्च विशेषात्पंचवायवः ॥ एक एवमैवात्मा बहुधाप्युपचीयते २३ परस्परस्य सुहृदो भावयंतः परस्परम् ॥ स्वास्ति व्रजत भद्रं वो धारयध्वं परस्परम् २४ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतासु त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममिति हासपुरातनम् ॥ नारदस्य च संवादं श्रुत्वा देवमतस्य च १ ॥ देवमत उवाच ॥ जंतोः संजायमानस्य किं नु पूर्वप्रवर्तते ॥ प्राणोऽपानः समानो वा व्यानो वा उदान एव च २ ॥ नारद उवाच ॥ येनायं सृज्यते जंतुस्ततोऽन्यः पूर्वमेतितम् ॥ प्राणद्वंद्वं हि विज्ञेयं तिर्यगूर्ध्वमधश्च यत् ३ ॥ देवमत उवाच ॥ केनायं सृज्यते जंतुः कश्चान्यः पूर्वमेतितम् ॥ प्राणद्वंद्वं च मे ह्यहिति र्यगूर्ध्वमधश्च यत् ४ ॥ नारद उवाच ॥ संकल्पाज्जायते हर्षः शब्दादपि च जायते ॥ रसात्संजायते चापिरूपादपि च जायते ५

चकिंति र्यग्मनुष्यादिकूर्ध्वदेवादि अधः पश्वादि एतेषां रूपं च यत्तद्विज्ञेयं । यद्वा तिर्यगित्यादिना विदुस्त्वमेवोच्यते १ । २ उत्तरं संकल्पाज्जायते हर्ष इति हर्षः आनंदः स एव संकल्पाज्जायते रित्यनुकुर्यते जंतुरूपेणा विभवतीत्यर्थः । 'आनंदाद्देवत्वमस्ति मानिभूतानि जायते । सोऽकामयत बहुत्यां प्रजायेयेति सच्चत्यच्चाभवत्' इत्यादि श्रुतिभ्यः आनंदमात्रं ब्रह्मैव मायया ईक्षणपूर्वकं ब्रह्मांडं पिडाकारत्वं प्राप्नोति । रत्निरिव सूर्यकांतद्वारा वद्विप्रदीपाकारत्वमिति भावः । शब्दादपि च जायते वैदिकशब्दपूर्विकाऽपि प्रलयादिद्वन्द्वभौतिकमृष्टिः प्रजापतिद्वारा जायते एतद्विषयं प्रजापतिर्देवानसृजतेत्यादि श्रुतेस्तत्तत्कदम्बोवद्विषयकाश्च पंचादित्यर्थः । रसादूपात्तत्तद्विषयवासनातः इदं च पर्जन्यवदीश्वरस्य साधारणेऽपि कारणत्वे जीवदसानारण्येयम् ५

सामान्यात्तद्वैतप्रकाशयदेवतातुल्यहोतृशब्देनोक्तं । सुखसाधनतयाद्युगबोक्तं गंधादिकं दृष्टार्थत्वसामान्यादध्ययकर्मनिर्वापावधातादितुल्यमध्ययशब्देनोक्तं । लब्धैरलब्धैश्चगंधादिभीरो
व्यमानोरोद्यमानोवारुद्रशब्दोक्तो घ्रात्रादिः कामार्थिकत्वसामान्यादभीरुशब्देनोक्तः । कारणब्रह्मणोऽप्यविष्टानत्वेनपालकत्वाद्गुरुत्वादिशब्दोक्तो निर्गुणः साक्षिमात्ररूपत्वात्पुनश्चानु
रूपोवक्ता । एतदुपपन्नत्वादेरप्युपलक्षणं तेनसर्गादौर्द्विषयस्याप्ययं कर्तानभवति । एवंचित्तिः शुभित्यादयोदशहोत्रादिमंत्राअपि व्याख्याः विस्तरमयातुनेहव्याख्यायंते चित्तिचित्तादिः सर्वोऽ
प्यात्मनएवव्युद्देशहोत्रादिशब्दानामात्ममात्रवाचकत्वस्य आत्मन्नात्मन्निस्त्रयामंत्रयत् । तस्मैदशमश्रुतः प्रत्यक्षगोत्र । सदशहोतोऽभवत् दशहोतृहवेनामेषः तंवापतंदशहोतंसंतं दशहोतेत्या
चक्षतेपरोक्षेण इतिश्रवणात् । आमंत्रणमनुसंधानं प्रतिश्रवणमुपपन्नः साक्षात्कारइतिदिक् । कथं तर्हि निर्गुणस्यानंतरूपप्रतिपात्तिरितितत्राह सत्तैमोक्षहेतवइति इन्द्रियाणां विषयाणां च ग्रहाति
ग्रहसंज्ञकबंधरूपत्वात्तेषां विद्योगेशब्दशकुल्यभावेनमसः स्वतन्मात्रत्ववदात्मनो निरुपाधेर्भेदकाभावाच्चिन्मात्ररूपेणावस्थिताएते अव्यवहितान्नात्रादयएवमोक्षहेतवः स्युः घ्रातृत्वाद्यभिमानस्या
गोमोक्षइत्यर्थः ७ तत्त्वविदां तु नमक्षणमस्तित्याह विदुषामिति । स्वस्वस्थानं घ्राणादीनामधिष्ठानमविद्यादि । 'गुणागुणेषु वर्तते इति मत्वा न सज्जो' इत्युक्तेः घ्राणादयएवघ्रेयादिपुनर्त्ततेनस्वात्म
तिजानतानं घ्रातृत्वाद्यभिमानकृतोबंधोऽस्तीत्यर्थः ८ अद्विती अविद्वानिति शब्दः अन्नानिधियादीनि अद्वन्मोक्तत्वाभिमानकुर्वन् मोक्षयेममत्वेनममतयोपपद्यतेयुज्येततत्तत्त्वइतीत्यर्थः ।

विदुषां बुध्यमानानां स्वस्वस्थानं यथाविधि ॥ गुणास्ते देवताभूताः सततं भुंजते हविः ८ अद्वन्नान्यथोऽविद्वान्ममत्वेनोपपद्यते ॥ आत्मार्ये पाचयन्नममत्वेनो
पहन्यते ९ अभक्ष्यभक्षणं चैव मद्यपानं च हंतितम् ॥ सचाग्रहंतितं चाग्रहंतितं सहाहन्यते पुनः १० हंताह्यन्नमिदं विद्वान्पुनर्जनयतीश्वरः ॥ नचात्राज्जायते तस्मिन्
सूक्ष्मो नाम व्यतिक्रमः ११ मनसागम्यते यच्च यच्च वाचानि गद्यते ॥ श्रोत्रेण श्रूयते यच्च चक्षुषा यच्च दृश्यते १२ स्पर्शेन स्पृश्यते यच्च घ्राणेन घ्रायते च यत् ॥ मनः
षष्ठानि संयम्य हवीं प्येतानि सर्वशः १३ गुणवत्पावको मह्यं दीव्यतेऽन्तःशरीरगः ॥ योगयज्ञः प्रवृत्तो मे ज्ञानवह्निप्रदोद्भवः ॥ प्राणस्तोत्रोऽपानशस्त्रः सर्वत्यागसुद
क्षिणः १४ कर्ताऽनुमंता ब्रह्मात्मा होताऽध्ययुः कृतस्तुतिः ॥ ऋतं प्रशास्ता तच्छस्त्रमपवर्गोऽस्य दक्षिणा १५ ऋचश्चाप्यत्र शंसंति नारायणविदो जनाः ॥

नारायणाय देवाय यदर्विदं पशून्पुरा १६

अत्र 'केवलानामवतिकेवलादी' इति श्रौतं दृष्टांतमाह आत्मार्ये इति ९

एकाकीमिष्टमुक्तेरुपापकूपएवभवतियस्मादतः सचाग्रहंतितनाशयति तंचाग्रहंतितमृत्युपरंपरया सहत्वाऽग्रहंतितमज्जेन १० यद्विद्वान् अग्रहंता अग्रभोक्ता अग्रोपलक्षितस्य कृतस्य च स्यात्स्य
निप्रविलापयितेत्यर्थः । सईश्वरएवसन्नपुनरन्नादेर्जनकोभवति । 'यस्यानुवितः प्रतिबुद्ध आत्मा यस्मिन् संदेहे गहने प्रविष्टः ॥ सविश्वकृतसहिविश्वस्य कर्ता तस्य लोकः सलोक एव' इति श्रुतेः ।
नचेति न कर्मणालिप्पते पापकेनेति श्रुतेः । सर्वभोगसुजोऽपि विदुषो न भोगकृतोलेपोऽस्तीत्यर्थः ११ अन्नशब्दार्थमाह मनसेत्यादिना १२ संतव्यादीनां होमो मन आदिनिग्रहेणेत्यर्थः १३
होमाधिष्ठानं गुणवत्पावकः कारणं ब्रह्म मह्यं मम योगयज्ञत्वेन स्वीति योगेति ज्ञानमेववह्निः सर्वकर्मदाहकत्वात्तत्प्रदउद्भवो यस्य योगयज्ञस्य सतया प्राणःस्तोत्रं अपानः शस्त्रं अपानसत्र
इत्युपपाठः । सर्वत्यागसुदक्षिणः सर्वत्यागेनैव सुतरां दक्षिणः फलजननसमर्थः १४ कर्ताऽहंकारः अनुमंता मनः आत्मा बुद्धिः एतच्च यच्च दैवसत्कर्मणोऽत्रध्ययुद्वातृरूपयोगिनइत्यर्थः ।
प्रशास्ता तच्छस्त्रं प्रशास्तुः शंसनं ऋतं सत्यवचनमेवेत्यर्थः । अपवर्गः कैवल्यं १५ ऋचः तप आसीद्वृद्धपतिरित्याद्याः चकारात्सर्वविदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः अद्वापत्नी शरीरमिधमसुखे विदि
त्यादिवाङ्मनच । शंसंति योगयज्ञे प्रमाणत्वेन कथयंतितैत्तिरीयादयः नारायणविदः वेदविद आत्मविदो वा । नारायणाय आत्मप्राप्त्यर्थं यत्पदापणूनिन्द्रियाणि अविदन् वश्यत्वेन प्राप्तवन्तः १६

तत्र तदा सामानि गायंति आरुद्रा मे न दृष्टाः संतः तत्र चाहुर्निदर्शनं तैत्तिरीयाः । एतत्सामगायन्नास्तेहाहेतुहाहेतुहाहेतु अहमन्नमहमन्नमहमन्न इत्यादि यज्ज्ञानायपशुजयोयस्मिन्नज्ञाते सामानि गायं
तितं नारायणं देवं निबोधजानीहि १७ ॥ इत्याश्वमेधिके नीलकंठीये मारतभावेदीपे पंचविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ नारायणस्वरूपमेव कथयति एकइत्यादिना प्राणादिवर्नीचादिव प्रणवादित्युपाठः
१ अंतर्गच्छिष्येण तस्य शास्त्रत्वमुक्त्वा गुणधुक्त्वापितदाह एको गुरुरिति द्वाभ्यां द्विष्टाः द्वेषवन्तः २ । २ स एव शास्योऽधीत्याह एकः श्रोतेति द्वाभ्यां अत्र एकस्मिन्नपि शास्त्रेति शास्यता बुद्धि
भेदेन ४ । ५ देवाश्च ऋषयश्चेति द्वन्द्वः ७ प्राद्वन्प्रतिपेदिरे दिशो बहून्मार्गान् ८ आत्मनः स्वस्य उपदेशो भित्त्येकाक्षरं ब्रह्मेति वाक्यं तस्य अर्थं प्रद्ववमाणानां तात्पर्येणानुसरतां तेषां मध्ये सर्पा

तत्र सामानि गायंति तत्र चाहुर्निदर्शनम् ॥ देवं नारायणं भीरुसर्वात्मानं निबोधतम् १७ ॥ इति श्रीमहामारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतासु पंच
विंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ एकः शास्तान द्वितीयोऽस्ति शास्ता यो हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि ॥ तेनैव युक्तः प्रवणादिवोदकं यथानियुक्तोऽस्मि तथा
ब्रह्मामि १ एको गुरुर्नास्ति ततो द्वितीयो यो हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि ॥ तेनानुशिष्टा गुरुणा सदैव लोके द्विष्टाः पन्नगाः सर्व एव २ एको बंधुर्नास्ति ततो द्वितीयो यो हृच्छ
यस्तमहमनुब्रवीमि ॥ तेनानुशिष्टा बांधवा बंधुमंतः सप्तर्षयः पार्थदिविप्रभांति ३ एकः श्रोतानास्ति ततो द्वितीयो यो हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि ॥ तस्मिन् गुरौ गुरुवा
संनिरुप्य शक्रो गतः सर्वलोकामरत्वम् ४ एको द्वेष्टानास्ति ततो द्वितीयो यो हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि ॥ तेनानुशिष्टा गुरुणा सदैव लोके द्विष्टाः पन्नगाः सर्व एव ५ अत्राप्युदाह
रंतीममिति हासं पुरातनम् ॥ प्रजापतौ पन्नगानां देवर्षीणां च संविदम् ६ देवर्षयश्चनागाश्चाप्यसुराश्च प्रजापतिम् ॥ पर्यष्टच्छुपासीनाः श्रेयो नः प्रोच्यतामिति ७ तेषां
प्रोवाच भगवान् श्रेयः समनुपृच्छताम् ॥ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेति श्रुत्वा प्राद्वन्दिशः ८ तेषां प्राद्ववमाणानां उपदेशार्थमात्मनः ॥ सर्पाणां दंशने भावः प्रवृत्तः पूर्वमेव ९
असुराणां प्रवृत्तस्तु दंभभावः स्वभावजः ॥ दानं देवाव्यवसिता दममेव महर्षयः १० एकं शास्तारमासाद्य शब्देनैकेन संस्कृताः ॥ नानाव्यवसिताः सर्वे सर्पदेवर्षिदानवाः
११ शृणोत्ययं प्रोच्यमानं गृह्णाति च यथा तथम् ॥ पृच्छतस्तदतो भूयो गुरुरन्योन विद्यते १२ तस्य चानुमते कर्म ततः पश्चात्प्रवर्तते ॥ गुरुर्वोद्वाच श्रोता च द्वेष्टा च ह
दिनिःसृतः १३ पापेन विचरन् लोके पापचारी भवत्ययम् ॥ शुभेन विचरन् लोकैः शुभचारी भवत्ययम् १४ कामचारी तु कामेन यद्विद्वि सुखे रतः ॥ ब्रह्मचारी सदैवैष यद्विद्वि जये
रतः १५ अपेतव्रतकर्मा तु केवलं ब्रह्मणि स्थितः ॥ ब्रह्मभूतश्चरैल्लोके ब्रह्मचारी भवत्ययम् १६ ब्रह्मैव समिधस्तस्य ब्रह्माग्निर्ब्रह्मसंभवः ॥ आपो ब्रह्म गुरुर्ब्रह्म स ब्रह्मणि समाहितः १७

पां प्रणवोच्चारणे मुखस्य उन्मीलनानि मीलनयोरेव दृष्टि कृत्वा स्वीयस्वभावानुक्रमं मुखोन्मीलनानि मीलनसाध्यं दंशनमेव श्रेय इति मन्वानानां ९ एवमसुराणामोष्ठचालनमात्रे ददृष्टीनां दंभे जपाद्यभि
यप्रदर्शनरूपेणावोनिश्चयः प्रवृत्तः । देवास्तु लोकप्रार्थितो भित्त्यनुजानंतीति बुद्ध्यादां श्रेय इति निश्चिताः । महर्षयस्तु भोमित्यस्योच्चारणे ओष्ठप्रवृत्त्युपसंहारं दृष्ट्वा सर्वप्रवृत्तुपसंहाररूपं दंभं श्रेयो
मेनिरे १० । ११ तस्मात्स्वयमेव त्वत्स्पर्शरित्याह । शृणोतीति पृच्छतः शिष्यान्प्रतिपृच्छतं गृहीतं च मूयः श्रावयति ग्राहयतीति च विपरिणामेनानुपज्ययोज्यं य एवं विधः अतोऽन्यो गुरुर्न विद्यते इ
तिसंबंधः १२ अयमेव स्वसंस्कारवशात्पापचर्यादिरूपो भवतीत्याह गुरुरित्यादिना १३ । १४ । १५ । १६ तत्र मुख्यब्रह्मचारिण आश्रमधर्मलोपेऽपि न दोष इत्याह ब्रह्मसमिध इति १७

क्षेत्रज्ञेन तत्त्वदर्शना अनुदर्शिताः अनुदर्शनकारिताः अनुशिष्टा इत्यर्थः १८ ॥ इत्याश्वमेधिके पूर्वोक्ते नीलकंठीये भारतमावदीये पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ननु पापचर्यादिस्वभावप्राप्तात् हि किं ब्रह्मचर्येण त्यागं कथात्मनोऽसंगत्वं प्रतिपादयितुं वनाध्यायमारभते संकरोति अध्वानमतीत्य तन्महादुर्गवनं प्रविष्टोऽस्मीत्यन्वयः १ विषयो विशेषेण बंधकः एकेनैवात्येतव्यो न पुत्रघना दिसहायवतेत्येवं रूपोऽध्वासंसारमार्गस्तद्विपर्ययाध्वानं वनं ब्रह्म किंस्विद्वनं कउसवृक्ष आसेति श्रुतौ वनवृक्षशब्दो ब्रह्मदेहादिवाचित्वदर्शनात् २ वनोक्त्यैवाग्नितावृक्षादयोऽपि पृच्छन्ते के इति ३ पट्टप्रश्नेषु आद्यस्पोत्तरनेतविति ततः पूयभूमावोऽस्तौ तियत्पुत्रं ततोऽन्यत्किंचित्सुखमस्तीति यत्पुत्रेति योजनासत्ता सुखं च सर्वव्याप्तामेव कायं पृच्छत्येतन्न तद्व्यपृथगस्तीत्यर्थः । ननु ब्रह्मकार्याकारमभूत्वेत्याह नैतादिति ततः अपृथक् अभेदेन भावः विषयादिषदायोऽस्तीति यत्पुत्रं । ब्रह्मजगतो नैव मूढत्वदेहेतुमद्भावोऽपि तु शुक्तिरजतवदित्यतस्तयोर्भेदपवनिधि ध्यते न त्वमेदो विधीयते । न हिरजं शुक्लं रतिरिक्तमस्ति । नापि तया समानसत्ता कंयेन तदभिन्नस्याविति भावः । तथा ततो वनादन्यत्स्वर्गादिदुःखतारकं कर्मास्तीति यत्पुत्रं । आत्यंतिक

एतदेवेदं शंसूक्ष्मं ब्रह्मचर्यं विदुर्बुधाः ॥ विदित्वा चान्वपद्यंत क्षेत्रज्ञेनानुदर्शिताः १८ ॥ इति श्रीम० आश्वमे० अनुगी० ब्राह्मणगीतासु पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ संकल्पदंशमशंकं शोकहर्षहिमात्पम् ॥ मोहांधकारतिमिरं लोभव्याधिसरीसृपम् १ विषयैकात्ययाध्वानं कामक्रोधविरोधकम् ॥ तदतीत्य महा दुर्गं प्रविष्टोऽस्मि महद्वनम् २ ॥ ब्राह्मण्युवाच ॥ कतद्वनं महाप्राज्ञके वृक्षाः सरितश्चकाः ॥ गिरयः पर्वताश्चैव कियत्यध्वनितद्वनम् ३ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ नैतदस्ति पृथक् भावः किंचिदन्यत्ततः सुखम् ॥ नैतदस्त्यपृथग्भावः किंचिदुःखतरंततः ४ तस्माद्भस्वतरं नास्ति न ततोऽस्ति महतरम् ॥ नास्ति तस्मात्सूक्ष्मतरं नास्त्यन्य तत्समं सुखम् ५ न तत्राविश्य शोचंति न प्रहृष्यंति च द्विजाः ॥ न च बिभ्यति केषांचित्तेभ्यो बिभ्यति केचन ६ तस्मिन्वने सप्तमहादुमाश्च फलानि सप्ताऽतिथयश्च सप्ताः सप्ताश्रमाः सप्तसमाधयश्च दीक्षाश्च सप्तैतदरण्यरूपम् ७ पंचवर्णानि दिव्यानि पुष्पाणि च फलानि च ॥ सृजंतः पादपास्तत्र व्याप्यतिष्ठंतितद्वनम् ८ सुवर्णानि द्विवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च ॥ सृजंतः पादपास्तत्र व्याप्यतिष्ठंतितद्वनम् ९ सुरभीणि द्विवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च ॥ सृजंतः पादपास्तत्र व्याप्यतिष्ठंतितद्वनम् १०

दुःखनिवृत्तीप्सुनाश्रमेणापि संसारमार्गमतीत्य तद्वनं प्रवेष्टव्यमिति भावः ४ । १ केषांचित्पंचम्यर्थे पृष्ठी ५ ब्रह्मवनं ब्रह्मसवृक्ष आसीदिति वनवृक्षयोर्गुण्यामुख्यब्रह्मभावदृष्टेस्तयोरधिष्ठानाध्यस्त भावं विवक्षन्नाह तस्मिन्वने इति पृथक्पुण्यरूपमिति च । अत्र महदहंकारपंचतन्मात्राणिसप्तद्रुमास्तैस्तत्संघातरूपो देहोलक्ष्यते । तस्य कारणं फलशब्दोदितं यागाद्यर्थः । तस्यापि कारणं देवता रूपातिथिप्रीतिसाधनत्वादतिथिशब्दोक्त्या गक्रिया । तस्याः कारणमाश्रमशब्दोदितः क्रियाश्रयः कर्ता । अस्यापि कारणं समाधयः सम्यगाधीयंते कर्मस्वभिनिवेश्येते जना ये स्ते तथा भूताः रागादयः । तेषां मूलं धर्मांतरपरिग्रहलक्षणादीक्षादेहादिधर्मस्वीकाररूपोऽध्यासः । एवं देहपूर्वकोऽध्यासस्तत्पूर्वकाश्च रागादिदेहांता एवमिदं चक्रमनिशमावर्तमानमात्मसतया स्फूर्जदपि नात्मा तद्वर्धनुरूप्यते इत्यर्थः ७ पंचवर्णानि शब्दादिभेदात्पंचरूपाणि । पुष्पाणि शब्दाद्यनुभवाः । फलानि तज्जाः प्रीत्यादयः । पादपासनांसि जीवमेवावृत्तिभेदाद्वा बहवचनं ८ सुवर्णानि च तपीतादिशोभनवर्णवन्ति । द्विवर्णानि सुखदुःखोभयहेतुत्वाद्विरूपाणि । पादपाश्चूंषि इन्द्रियांतरेष्वप्येतत्तुल्यं ९ सुरभीणि स्वर्गादीनि द्विवर्णत्वं तत्राप्यविरिष्टं पादपाश्चूंषादयः १०

सुरभीण्येकवर्णानि सुलैकरूपाणि पादपाः ध्यानादयः ११ बहुनिजतीतानागतवर्तमानानि अव्यक्तवर्णानि वर्णः स्वरूपं । मूढानां मनोरथमात्राणि । योगिनां तु संकल्पात्प्रागव्यक्तवर्णानि महा वृक्षौ बुद्धिमनसी १२ वह्निरात्मा सुमना इत्यत्र मनःशब्देन बुद्धिमनसी सुखसुस्थानीये इन्द्रियाणिसमिधश्च होम्यं । 'यदापंचावतिष्ठंते ज्ञानानि मनसा सह ॥ बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम्' इति श्रुतेः । सर्वेषां प्रविलापने होमः तेभ्यो मन आदिभ्यो हुतेभ्यः सप्तमोक्षाः मुक्तिः अपादानबहुवचस्य मोक्षेऽप्युपचारात् मोक्षा इति बहुत्वं ननु मुक्तस्य दीक्षाख्याऽध्यासोऽस्ति नवानांत्यः ज्ञानसम कालमेव देहपातापतेः । आद्ये अध्यासवत उक्तक्रमेण देहांतरोत्पत्तिरनिवार्येत्याशङ्क्याह फलंति दीक्षा इति मुक्तानां दीक्षाः फलंत्येव ननु देहांतरमारभते कुत एतत् यतो गुणाः फलानि विदुषः सत्यपि देहादिप्रतिभासे कर्तृत्वाभिनिवेशाभावाद्वा न दिनात्पन्नमप्यपूर्वदेहांतरारंभकं । अतएव गुणमूतान्येवापूर्वाणि । ह्यतर्हि तेषामुपयोगः अतिथयः फलाशाः अतिथयो देवता एव फलाशाः ईश्वरस्ये वतेषां परार्थैव क्रियानस्वार्थेत्यर्थः तथा च श्रुतिः । 'तस्य पुत्रादायमुपयंति सुदृढः साधु कुर्याद्विपंतः पापकृत्यामिति । तदा विद्वान्पुण्यपापे विषूय' इत्यादिः ११ महर्षय इन्द्रियाधिष्ठातारो देवाः अन्यत्ते

सुरभीण्येकवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च ॥ सृजंतः पादपास्तत्र व्याप्यतिष्ठंतितद्वनम् ११ बहून्यव्यक्तवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च ॥ विसृजंतौ महावृक्षौ तद्वनं व्याप्यतिष्ठतः १२ एको वह्निः सुमना ब्राह्मणोऽपंचेन्द्रियाणिसमिधश्चात्र संति ॥ तेभ्यो मोक्षाः सप्त फलंति दीक्षा गुणाः फलान्यतिथयः फलाशाः १३ आतिथ्यं प्र तिष्ठन्तितत्र तत्र महर्षयः ॥ अर्चिते पुप्रलीनेषु तेष्वन्यद्रोचते वनम् १४ प्रज्ञावृक्षं मोक्षफलं शंतिच्छाया समन्वितम् ॥ ज्ञानाश्रयं हृत्तितोयमंतः क्षेत्रज्ञभास्क रम् १५ येषां गच्छंतितं संतस्तेषां नास्ति भयं पुनः ॥ ऊर्ध्वं चाधश्च तिर्यक्तस्य नांतोऽधिगम्यते १६ सप्तस्त्रियस्तत्र वसंतिसद्यस्त्ववाङ्मुखा भानुमत्योजनि यः ॥ ऊर्ध्वरसानाददते प्रजाभ्यः सर्वान्यथा सत्यमनित्यता च १७ तत्रैव प्रतितिष्ठंति पुनस्तत्रोपयंति च ॥ सप्तसप्तर्षयः सद्भावसिष्ठप्रमुखैः सह १८ यशोवर्चो भगश्चैव विजयः सिद्धतेजसः ॥ एतमेवानुवर्तते सप्तज्योतीषिभास्करम् १९ गिरयः पर्वताश्चैव संतितत्र समासतः ॥ नद्यश्च सरितो वारिवह्न्यो ब्रह्मसंभवम् २० नदीनां संग मश्चैवैतानि समुपहरे ॥ स्वात्मवृत्ताय तोयांति साक्षादेव पितामहम् २१ कशाशाः सुव्रताशाश्च तपसा दग्धकिल्बिषाः ॥ आत्मन्यात्मानमाविश्य ब्रह्माणं समुपासते २२

भ्यो विलक्षणं द्वैतदर्शनाभावात् रोचते दीप्यते १४ प्रज्ञासाक्षात्कारः ज्ञानं आगमाचार्योपदेशजम् १५ मयाभावे हेतुमाह ऊर्ध्वमिति तस्य प्रज्ञावृक्षस्य सर्वस्य चिन्मात्रत्वं पश्यन्मेददर्शनाभावात् बिभेतीत्यर्थः । 'द्वितीयाह्निरयं भवति' इति श्रुतेः १६ जीवन्मुक्तस्यैश्वर्यमाह सप्तस्त्रिय इति तत्र वृक्षाधिगंतं रि त्रियोप्राणादिवृत्तयः सद्योजनि इत्यस्य संकल्पसिद्धा इत्यर्थः । 'संकल्पादेमास्वपितरः समुत्तिष्ठंति' इति श्रुतेः अवाङ्मुखाः पुरुषं वशीकर्तुं मशक्तत्वेन लज्जिताः भानुमत्यश्चिज्ज्योतिर्मयाः प्रजाभ्य ऊर्ध्व उत्कृष्टं यथा स्यात्तथा सर्वानुरसान् विषयजाह्लादान् आददते भुंजते ऊर्ध्वमेव वाह दृष्टातेन यथा सत्यमनित्यता चेति नित्यानित्ययोर्वाच्यं तदंतरं तावद्बुद्धमूढलुखयोरित्यर्थः १७ प्राणावाक्पय इति श्रुतेः सप्तर्षीणां भिन्द्रियाणालयोदयस्थानं विद्वानेवेत्याह तत्रैवेति तत्रोपयंति तत उ चंति यः कश्चिद्भूतो मावीवर्तमानो वावसिष्ठोतिशयेन वसुमान् १८ यशोवृक्षास्वी वचोदीप्तिस्तद्वा नित्यादि तेषां पतंभास्करं क्षेत्रज्ञं भास्करं अनुवर्तत इत्यर्थः १९ 'यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्ये वानुपश्यति' इत्यस्याः श्रुतेरर्थसंक्षिपंति गिरय इत्यादिना २० वितानो योगयज्ञविस्तारस्त्वयं दंस्थानं वैतानं हार्द्राकाशः समुपहरे अत्यंतगूढे २१ केषांतीत्यत आह कशाशा इति २२

अरण्यप्राप्यमभिप्रेत्यशमंशंसंतीति योजना शममपिशममेव विद्यारण्यविदः विद्यैकप्राप्यब्रह्मविदः यथाधीरंबुद्धिगतिमनतिक्रम्येत्यर्थः २३ विदित्वाशास्त्रतो ज्ञात्वा अनुतिष्ठंति शमादिप
राभवन्ति । तमेव धारो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वन्ति ब्राह्मणः । 'एवं विद्वांस्तोदांत उपरं भित्ति तनुः समाहितो भूत्वाऽत्मन्येवात्मानं पश्येत्' इत्यादि श्रुतिभ्यो न शुष्कज्ञानात्कृतकृत्यतेत्यर्थः २४ ॥ इत्या
श्वमेधिके पर्वणि नीलकण्ठीये भारतभाष्येऽपि समावेशितवमोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ॐ ॥ एको वद्विरिति श्लोके विदुषां कर्तृत्वाभिमानाभावात्कृतेनापि कर्मणा बंधो नास्तीत्युक्तं
द्विवृणोति गंधानित्यादिना निवृत्तक्षेत्रस्वाम्यस्य क्षेत्रिकस्य क्षेत्रवृद्धिहासाभ्यां दृश्यमानाभ्यामपि न हर्षविषादौ भवत एव विविक्तात्मदाशे नो गुणकृतैः कर्मभिर्न संगोऽस्तीत्यर्थः २ आर्यानि ति
स्वभावो बुद्ध्यादीनां तत्र दृष्टांतः कामेति यथा कामद्वेषयो रुद्रबाभावेऽपि जंतूनां देहान् प्राणापानौ प्रवेश्य प्रवेशयितुं ननु संदधानेऽपि पुष्ट्यादौ स्वभावादेव प्राणापानौ स्वकार्यं अन्नपाकादि

शममप्यत्रशंसंतिविद्यारण्यविदो जनाः ॥ तदारण्यमभिप्रेत्ययथाधीरमजायत २३ एतदेवेदंशंपुण्यमरण्यं ब्राह्मणाविदुः ॥ विदित्वाचानुतिष्ठंतिक्षेत्रज्ञेनानुदर्शि
ना २४ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकेपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतासुसप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ ॥ ॥ ब्राह्मणउवाच ॥
गंधान्नजिघ्राभिरसान्नवेद्भिर्रूपं न पश्यामि न च स्पृशामि ॥ न चापि शब्दान्विविधान् शृणोमि न चापि संकल्पमुपैमिकंचित् १ अर्थानि ध्यान्कामयते स्वभावः सर्वान् द्वे
ष्यान् प्रद्विषते स्वभावः ॥ कामद्वेषानुद्भवतः स्वभावात् प्राणापानौ जंतुदेहान्निवेश्य २ तेभ्यश्चान्यांस्तेषु नित्यांश्च भावान्भूतात्मानं लक्षयेर न शरीरे ॥ तस्मिन्स्ति
ष्ठन्नास्मि सक्तः कथंचित्कामक्रोधाभ्यां जरया मृत्युना च ३ अकामयानस्य च सर्वकामानविद्विषाणस्य च सर्वदोषान् ॥ न मे रूढभावेषु भवंतिलेपास्तो यस्य बिंदोरिव
पुष्करेषु ४ नित्यस्य चैतस्य भवंति नित्यानिरीक्ष्यमाणस्य बहुस्वभावः ॥ न स ज्ञाते कर्मसु भोगजालं दिवी वसूर्यस्य मयूखजालम् ५ अत्राप्युदाहरंती मामिति हासं
पुरातनम् ॥ अध्वर्युयतिसंवादं तं निबोधय शास्विनि ६ प्रोक्ष्यमाणं पशुं दृष्ट्वा यज्ञकर्मण्यथाऽब्रवीत् ॥ यतिरध्वर्युमासीनो हिंसेयमिति कुत्सयन् ७ तमध्वर्युः प्रत्यु
वाचनाय छागो विनश्यति ॥ श्रेयसायोक्ष्यते जंतुर्यदि श्रुतिरियं तथा ८ यो ह्यस्य पार्थिवो भागः पृथिवीं स गमिष्यति ॥ यदस्य वारिजं किं चिदपस्तत्संप्रवेक्ष्यति ९

कुरुतः एवं बुद्ध्यादिरपि जाग्रत्स्वप्नयोः स्वभावादेव अर्थेषु कामादिमानुषव्रतित्वहमित्यर्थः १ तेभ्यश्चेति बाह्यघ्राणघ्रेयादिभ्योऽभ्यान्स्वाप्नाभ्यासनामयान् घ्राणघ्रेयादीन् स्वरूपसाम्येऽप्येतपा
मन्यत्वमेकत्रानुभूतस्य सुखादेरन्यत्रापसंगाज्ज्ञेयं तेषु स्वाप्नेषु नित्यानुगतानधिष्ठानगतान्भावान् तद्विभेदसत्याः कामादित्यादिश्रुतिप्रसिद्धान् तेभ्योऽभ्यान् तेभ्योऽप्यभ्यासंभूतात्मानं शरीरेषां गिनो लक्ष
येरन् घ्राणादिदेवताभ्योऽभ्यान्तरमात्मानं जानंतः कथं बाह्यैर्घ्राणादिधर्मैर्लिप्येरन्नित्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति तस्मिन् भूतात्मानितिष्ठन्सक्तो नास्मि । 'असंगो ह्ययं पुरुषः' इति श्रुतेः १ । ४
एतस्य प्रतीचो जातस्य सत्याः कामादितिशेषः । 'सत्यकामः सत्यसंकल्पः' इति श्रुतेः निरीक्ष्यमाणस्य दृश्यरूपस्य भोगजालं बहूनां बाह्यादीनां स्वभावभूतं सद्भिदुषि न सज्जते सक्तं भवति कर्मसु क्रियमा
णेष्वपि सति स्वतितिशेषः १ अत्रात्मानोऽभ्यासं गत्वे १ । ७ श्रुतिः 'पशुर्वर्णीयमानः समृत्युं प्रापश्यत्स देवान् ब्रान्वा कामयतैतुंतं देवा अब्रुवन्नेहि स्वर्गं वै त्वा लोकं गमिष्याम इति स तथेत्यब्रवीत्' इत्यादिः ८
योहीति हि शब्देन धृत्येते चक्षुः वातं प्राणः व्यापृतं अंतरिक्षमात्मा अंगैर्वर्जं पृथिवीः शरीरैरिति श्रौतीं प्रसिद्धिं व्योतयति १

आगमेअग्नीषोमीयंपशुमालमेतेत्यादौविधिस्पष्टेनिषेधानवकाशान्नहिंस्यात्सर्वाभूतानीतिशास्त्रंकामकृतहिंसाविषयमित्यर्थः १० । ११ । १२ अन्वेनमाताऽमन्यतामनुपिताऽनुध्रातासग
भ्योऽनुसखासपूथयः'इतिमंत्रलिङ्गात्पशोर्मात्राद्यनुमतिरपेक्षितानचसासंभवतितदभावेचहिंसादोषःस्यादेवेत्यर्थः १३ स्वयोनिपुसूर्यचसुर्गमयताद्वातंप्राणमन्ववसृजतादितिर्लिङ्गात् १४ । १५
अहिंसाऽप्यशक्यप्रतिज्ञासूक्ष्महिंसायाअपरिहार्यत्वात्तथाऽपिदृष्टवीमत्तांहिंसांत्यजेदेवेत्याहद्वाभ्यां अहिंसेति १६ । १७ । १८ 'उपपातकमभ्यस्तंमहापातकतांज्रेज'इतिस्मृतोःसूक्ष्मा

सूर्यचक्षुर्दिशः श्रोत्रं प्राणोऽस्य दिवमेव च ॥ आगमेवर्तमानस्य न मे दोषोऽस्ति कश्चन १० ॥ यतिरुवाच ॥ प्राणैर्वियोगेच्छागस्य यदि श्रेयः प्रपश्यसि ॥ छागा
र्थे वर्तते यज्ञो भवतः किं प्रयोजनम् ११ अत्र त्वां मन्यतां भ्राता पिता माता सखेति च ॥ मंत्रयस्वैनमुन्नीय परवंतं विशेषतः १२ एवमेवानुमन्येरंस्तान् भवान्द्रष्टुम
र्हति ॥ तेषामनुमतं श्रुत्वा शक्या कर्तुं विचारणा १३ प्राणा अप्यस्य च्छागस्य प्रापितास्ते स्वयोनिषु ॥ शरीरं केवलं शिष्टं निश्चेष्टमिति मे मतिः १४ इंधनस्य
तु तुल्येन शरीरेण विचेतसा ॥ हिंसां निर्वेष्टकामानां मिधनं पशुसंज्ञितम् १५ अहिंसा सर्वधर्माणामिति वृद्धानुशासनम् ॥ यदहिंसां भवेत्कर्म तत्कार्यमिति विद्महे
१६ अहिंसेति प्रतिज्ञेयं यदि वक्ष्याम्यतः परम् ॥ शक्यं बहुविधं कर्तुं भवता कार्यदूषणम् १७ अहिंसा सर्वभूतानां नित्यमस्मासुरोचते ॥ प्रत्यक्षतः साधयामो न
परोक्षमुपास्महे १८ ॥ अध्वर्युरुवाच ॥ भूमेर्मिधगुणान् भुंक्षेऽपि वस्यापो मयान्न रसान् ॥ ज्योतिषां पश्यसे रूपं स्पृशस्य नि लजान् गुणान् १९ शृणोष्याका
शजान् शब्दान् मनसामन्यसे मतिम् ॥ सर्वाण्येतानि भूतानि प्राणा इति च मन्यसे २० प्राणादाने निवृत्तोऽसि हिंसायां वर्तते भवान् ॥ नास्ति चेष्टा विना हिंसां
किं वा त्वं मन्यसे द्विज २१ ॥ यतिरुवाच ॥ अक्षरं च क्षरं चैव द्वैधीभावोऽयमात्मनः ॥ अक्षरं तत्र सद्भावः स्वभावः क्षर उच्यते २२ प्राणो जिह्वामनः सत्त्वं सद्भावोरज
सासह ॥ भवैरेतैर्विमुक्तस्य निर्द्वन्द्वस्य निराशिषः २३ समस्य सर्वभूतेषु निर्ममस्य जितात्मनः ॥ समं तात्परिमुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् २४ ॥ अध्वर्युरुवाच ॥
सद्भिरेवेह संवासः कार्यो मतिमतां वर ॥ भवतो हि मतं श्रुत्वा प्रतिभाति मतिर्धम २५ भगवन् भगवद्बुद्ध्या प्रतिपन्नो ब्रवीम्यहम् ॥ व्रतं मंत्रकृतं कर्तुं नापराधोऽ
स्ति मे द्विज २६ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ उपपत्त्या यतिस्तूष्णीं वर्तमानस्ततः परम् ॥ अध्वर्युरपि निर्मोहः प्रचचार महामखे २७ एवमेतादृशं मोक्षं सुमूक्ष्मं ब्राह्मणा
विदुः ॥ विदित्वा चानुतिष्ठंति क्षेत्रज्ञेनार्थदर्शिना २८ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके प० अनुगीता प० ब्राह्मणगीतासु अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

विदुः ॥ विदित्वाचापुस्तकानि न शनैः पश्यन् ॥ १० ॥ इति भाष्यम् ॥
 पिहित्वाऽभ्यासाद्बहुलीभूयवाधेतैवेत्याशयेनाध्वर्युराह भूमेरिति नानुपहत्यभूतानिमोगः संभवतीति न्यायज्जीवतोऽपरिहार्यैव हि तेत्यर्थः १९ । २० किं कथं त्वं मन्यसेऽर्हिसामिति शेषः
 २१ यतिरहिंसाप्रकारमसंगितामाह सद्भावः सद्रूपस्वभावः सुतरामभावः कालत्रयेऽप्यसत्त्वं २२ प्राणादिव्यवहारस्तुरजसामापयासहस्थितः सद्भाव एव आतिविशिष्टसदेव व्यवहाररूपमि
 त्यर्थः एतैः प्राणादिभिर्मुक्तस्यातएव निर्द्वन्द्वस्य ज्ञानेन द्वैतकल्पकभातिबाधात् २३ मयंप्रेत्यस्वादंतिते च तानिति शास्त्रोक्तं २४ त्वदुपदेशादहमपि मंत्रकृतं कुर्वन्नदुष्ये इत्याह सद्भिरि
 त्यादिना २५ । २६ । २७ । २८ ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे अष्टाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥

॥ ब्राह्मणउवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासपुरातनम् ॥ कार्त्तवीर्यस्यसंवादंसमुद्रस्यचभाविनि १ कार्त्तवीर्यार्जुनोनामराजाबाहुसहस्रवान् ॥ येनसागरपर्यंता धनुषानिर्जितामही २ सकदाचित्समुद्रांतेविचरन्वलदपितः ॥ अवाकिरन्शरशतैःसमुद्रमितिःश्रुतम् ३ तंसमुद्रोन्मसृक्त्यकृतांजलिरुवाचह ॥ मामुंचवीरिनारा चान्द्रहिक्किंरवाणिते ४ मदाश्रयाणिभूतानित्वद्विसृष्टैर्महेषुभिः ॥ वध्यंतेराजशार्दूलतेभ्योदेह्यमयंविभो ५ ॥ अर्जुनउवाच ॥ मत्समोयदिसंग्रामेशरासनधरः कचित्र ॥ विद्यतेतंसमाचक्षयःसमासीतमांशुधे ६ ॥ समुद्रउवाच ॥ महर्षिर्जमदग्निस्तेयदिराजन्परिश्रुतः ॥ तस्यपुत्रस्तवातिथ्यंयथावत्कर्तुमर्हति ७ ततः सराजाप्रययौक्रोधेनमहतावृतः ॥ सतमाश्रमभागम्यराममेवान्वपद्यत ८ सरामप्रतिकूलानिचकारसहबन्धुभिः ॥ आयासंजनयामासरामस्यचमहात्मनः ९ ततस्ते जःप्रज्ज्वालामस्यामिततेजसः ॥ प्रदहनरिपुसैन्यानितादाकमललोचने १० ततःपरशुमादायसतंबाहुसहस्रिणम् ॥ चिच्छेदसहसाराभोवहुशाखमिवदुमम् ११ तंहंतपतितंद्वांसमेताःसर्वबांधवाः ॥ असीनादायशक्तीश्वभागवंपर्यधावयन् १२ रामोऽपिधनुरादायरथमारुह्यसत्वरः ॥ विसृजन्शरवर्षाणिव्यधमत्पार्थिवंबलम् १३ ततस्तुक्षत्रियाःकेचिज्जामदभ्यभयादिताः ॥ विविशुर्गिरिदुर्गाणिमृगाःसिंहादिताइव १४ तेषांस्वविहितंकर्मतद्व्याब्रानुतिष्ठताम् ॥ प्रजावृषलतांप्राप्ताब्राह्म णानामदर्शनात् १५ एवंपतेद्रविडाभीराःपुंश्चाश्वशवरैःसह ॥ वृषलत्वंपरिगताव्युत्थानातक्षत्रधर्मिणः १६ ततश्चहतवीरासुक्षत्रियासुपुनःपुनः ॥ द्विजैरुत्पादितं क्षत्रंजामदभ्योन्यकृतं १७ एकविंशतिमेधांतेरामंवागशरीरिणी ॥ दिव्याप्रोवाचमधुरासर्वलोकपरिश्रुता १८ रामरामनिवर्तस्वकंशुणंतातपश्यसि ॥ क्षत्रबंधू निमान्प्राणैर्विप्रयोज्यपुनःपुनः १९ तथैवतंमहात्मानमृचीकप्रमुखास्तदा ॥ पितामहामहाभागनिवर्तस्वेत्यथाब्रुवन् २० पितुर्वधममृष्यंस्तुरामःप्रोवाचता नृपीन् ॥ नार्हतीहभवंतोमांनिवारयितुमित्युत २१ ॥ पितरऊचुः ॥ नार्हसैक्षत्रबंधूस्त्वंनिहंतुंजयतांवर ॥ नेह्युक्तंत्वयाहंतुंब्राह्मणेनसतानृपान् २२ ॥ इतिश्री यहाभारते आश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतासुएकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ पितरऊचुः ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासपुरातनम् ॥ श्रुत्वा चतत्तथाकार्यंभवताद्विजसत्तम १ अलर्कोनामराजर्षिर्भवत्वुमहातपाः ॥ धर्मज्ञःसत्यवादीचमहात्मासुदृढव्रतः २ ससागरांतांधनुषाविनिर्जित्यमहीमिमाम् ॥ कृत्वासुदुष्करंकर्ममनःसूक्ष्मेसमदधे ३ स्थितस्यवृक्षमूलेषुतस्यर्चितावभूवह ॥ उत्सृज्यसुमहत्कर्मसूक्ष्मंप्रतिमहामते ४

यज्ञः । 'यज्ञोवेमेधः' इति श्रुतेः याम्येवसंग्रामनामानितानियज्ञमामानीतिनैरुक्तवचनाद्युदस्यैवनाममेवहति १८।१९।२०।२१।२२ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनीलकंठीये भारतमावकीये एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ अत्राहिसायाअकार्यत्वे १ । २ सूक्ष्मेविचारे ३ कर्मशत्रुजयादिउत्सृज्यसूक्ष्मंमहाप्रतिपत्तिंवितावभूवेतिसंबंधः ४

अन्यत्रबाह्यशत्रुभ्याःइतिशेषः शत्रुनिर्निर्द्धयवरिणिः ५ चिकीर्षतिविशेषमुमिच्छतीत्यर्थः मनःप्रतिहठयोगेनपायुनिरोधादिनाजेड्यामीत्यर्थः ६ नेमेडाति हठयोगेमृत्युरवश्यंसंभवतीतिभावः ॥ अलर्कउवाच ॥ मनसोमेवलंजातंमनोजित्वाधुवोजयः ॥ अन्यत्रबाणान्धास्यामिशत्रुभिःपरिवारितः ५ यदिदंचापलात्कर्मसर्वान्मर्त्याश्चिकीर्षति ॥ मनःप्रति सुतीक्ष्णाग्रानंहमोक्ष्यामिसायकान् ६ ॥ मनउवाच ॥ नेमेबाणास्तरिप्यंतिमामलर्ककथंचन ॥ तदैवमर्मभेत्स्यंतिभिन्नमर्मामरिप्यसि ७ अन्यान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वंमांसूदयिष्यसि ॥ तच्छ्रुत्वाऽप्यविचिंत्याथततोवचनमब्रवीत् ८ ॥ अलर्कउवाच ॥ आघ्रायसुबहूंगंधांस्तानेवप्रतिगृह्यति ॥ तस्मात्प्राणंप्रतिशरान् प्रतिमोक्ष्याम्यहंशितान् ९ ॥ घ्राणउवाच ॥ नेमेबाणास्तरिप्यंतिमामलर्ककथंचन ॥ तवैवमर्मभेत्स्यंतिभिन्नमर्मामरिप्यसि १० अन्यान्बाणान्समीक्षस्वयैस्त्वं मांसूदयिष्यसि ॥ तच्छ्रुत्वाऽप्यविचिंत्याथततोवचनमब्रवीत् ११ ॥ अलर्कउवाच ॥ इयंस्वादूनरसान्मुक्तातानेवप्रतिगृह्यति ॥ तस्माज्जिह्वांप्रतिशरान्प्रति मोक्ष्याम्यहंशितान् १२ ॥ जिह्वाउवाच ॥ नेमेबाणास्तरिप्यंतिमामलर्ककथंचन ॥ तवैवमर्मभेत्स्यंतिभिन्नमर्मामरिप्यसि १३ अन्यान्बाणान्समीक्षस्वयैस्त्वंमां सूदयिष्यसि ॥ तच्छ्रुत्वाऽप्यविचिंत्याथततोवचनमब्रवीत् १४ ॥ अलर्कउवाच ॥ स्पृष्ट्वात्वग्विविधान्स्पृशीस्तानेवप्रतिगृह्यति ॥ तस्मात्त्वचंपाटयिष्येविविधैःकंक पत्रिभिः १५ ॥ त्वगुवाच ॥ नेमेबाणास्तरिप्यंतिमामलर्ककथंचन ॥ तवैवमर्मभेत्स्यंतिभिन्नमर्मामरिप्यसि १६ अन्यान्बाणान्समीक्षस्वयैस्त्वंमांसूदयिष्य सि ॥ तच्छ्रुत्वाऽप्यविचिंत्याथततोवचनमब्रवीत् १७ ॥ अलर्कउवाच ॥ श्रुत्वातुविविधान्शब्दांस्तानेवप्रतिगृह्यति ॥ तस्माच्छ्रोत्रंप्रतिशरान्प्रतिमुंचाम्यहंशि तान् १८ ॥ श्रोत्रमुवाच ॥ नेमेबाणास्तरिप्यंतिमामलर्ककथंचन ॥ तवैवमर्मभेत्स्यंतिमोहास्यसिजीवितम् १९ अन्यान्बाणान्समीक्षस्वयैस्त्वंमांसूदयिष्य सि ॥ तच्छ्रुत्वाऽप्यविचिंत्याथततोवचनमब्रवीत् २० ॥ अलर्कउवाच ॥ दृष्ट्वारूपाणिबहुशस्तान्येवप्रतिगृह्यति ॥ तस्माच्चक्षुर्हनिष्यामिनिशितैःसायकैरहम् २१ ॥ चक्षुःउवाच ॥ नेमेबाणास्तरिप्यंतिमामलर्ककथंचन ॥ तवैवमर्मभेत्स्यंतिभिन्नमर्मामरिप्यसि २२ अन्यान्बाणान्समीक्षस्वयैस्त्वंमांसूदयिष्यसि ॥ तच्छ्रुत्वाऽप्य विचिंत्याथततोवचनमब्रवीत् २३ ॥ अलर्कउवाच ॥ इयंनिष्ठावहुविधाप्रज्ञयात्वध्यवस्यति ॥ तस्मादुद्धिंप्रतिशरान्प्रतिमोक्ष्याम्यहंशितान् २४ ॥ बुद्धिःउवाच ॥ नेमेबाणास्तरिप्यंतिमामलर्ककथंचन ॥ तवैवमर्मभेत्स्यंतिभिन्नमर्मामरिप्यसि ॥ अन्यान्बाणान्समीक्षस्वयैस्त्वंमांसूदयिष्यसि २५ ॥ ब्राह्मणउवाच ॥ ततोऽलर्कस्तपोऽप्येवंतत्रैवास्थायदुष्करम् ॥ नाध्यगच्छत्परंशक्त्याबाणमेतेषुसप्तसु २६ सुसमाहितचेतास्तुसततोऽचितयत्प्रभुः ॥ सविचिंत्यचिरंकालमलर्को द्विजसत्तम २७ नाध्यगच्छत्परंश्रयोयोगान्मतिमतांवरः ॥ सएकाग्रमनःकृत्वानिश्चलोयोगमास्थितः २८

७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४ एवंबाणादीनाहठेननिग्रहेतच्चदिद्वियविकलोऽवसीदत्येवगुह्यतकृत्योभवतीत्यर्थः २५ तपआलोचनं २६ योगात्सज्जयोगात् चित्तमात्रनिग्रहकृत्वाएकामग्रंद्गृह्यत्योपरक्तंचित्तंसर्वार्थं तदभावेस्वरूपमात्रनिर्हंत्वेकाग्रम् २८

मोक्षसंयुक्तं यस्मिन् भूतस्यो मुक्तिरेव लभ्यत इत्यर्थः २ । ३ ब्रूयात्पृच्छामि ४ । ५ । ६ अहंत्वमिति शास्यशासनकर्त्रोर्जीविश्वरयोः प्रश्नः । यच्च ताभ्यां परमन्यत्सत्यमबाधितं वस्तु तदपि
ब्रूहि । भूतानि विद्यदादीनि स्थावरादीनि भौतिकानि ७ भूतान्युपमाविधानि हि परमवसानं यस्य तत् किं तेषां लयस्थानमित्यर्थः । किं सत्यमबाधितफलं कर्म तपःक्रियारूपं कायिकादिभे
देन त्रिविधं गुणाः सत्त्वाद्यः किं स्वरूपा इत्यर्थः ८ सुखं मुख्यं प्रश्नान्वक्तुमर्हसीतिसंबधः ९ कश्चकोऽपि १० । ११ । १२ । १३ । १४ स्वभाव्ये श्रद्धोत्पादनार्थमाख्यायिकां मुखे
नोत्तरयति ब्रह्मणेति इदं त्वया पृष्ठं वेदविद्यां समाश्रित्याऽऽश्रित्य न तु स्वकल्पनां तत्त्वभूतस्याबाधितस्यार्थस्वभावानं विचारो यस्मिन् न तत् १५ ज्ञानं परब्रह्मविषयमुत्तमम् । तथा तपः सत्या

॥ वासुदेव उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममिति हासं पुरातनम् ॥ संवादं मोक्षसंयुक्तं शिष्यस्य गुरुणा सह २ कश्चिद्ब्राह्मणमासीनमाचार्यं संशितव्रतम् ॥ शिष्यः
पप्रच्छ मेधावी किं स्वच्छेयः परंतप ३ भगवंतं प्रपन्नोऽहं निःश्रेयसपरायणः ॥ याचेत्वां शिरसा विप्रयद्भूयां ब्रूहि तन्मम ४ तमेवादिनं पार्थ शिष्यं गुरुवाच ह ॥
सर्वतु ते प्रवक्ष्यामि यत्र वै संशयो द्विज ५ इत्युक्तः सकुरु श्रेष्ठ गुरुणा गुरुवत्सलः ॥ प्रांजलिः परिपप्रच्छ यतः शृणु महामते ६ ॥ शिष्य उवाच ॥ कुतश्चाहं कुतश्च
त्वं तत्सत्यं ब्रूहि यत्परम् ॥ कुतो जातानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ७ केन जीवन्ति भूतानि तेषामायुश्च किं परम् ॥ किं सत्यं किं तपो विप्र के गुणाः साद्विरीरिताः
८ के पंथानः शिवाश्च स्युः किं सुखं किंच दुष्कृतम् ॥ एतान् मे भगवन् प्रश्नान्याथातथ्येन सुव्रत ९ वक्तुमर्हसि विप्र येन थावदिह तत्त्वतः ॥ त्वदन्यः कश्चन प्रश्नान्
तान्वक्तुमिहार्हति १० ब्रूहि धर्मविदां श्रेष्ठ परं कौतूहलं मम ॥ मोक्षधर्मार्थं कुशलो भवान् लोके पुण्यिते ११ सर्वसंशयसंछेता त्वदन्यो न च विद्यते ॥ संसारभीरवश्चै
व मोक्षकामास्तथा वयम् १२ ॥ वासुदेव उवाच ॥ तस्मै संप्रति पन्नायथावत्परिपृच्छते ॥ शिष्याय गुणयुक्ताय शांताय प्रियवर्तिने १३ छायाभूताय दांता
ययत ते ब्रह्मचारिणे ॥ तान् प्रश्नान् ब्रवीत्पार्थ मेधावी सद्यतव्रतः ॥ गुरुः कुरुकुलश्रेष्ठ सम्यक् सर्वान् रिदम् १४ ॥ गुरुवाच ॥ ब्रह्मणोक्तमिदं सर्वमृषिप्रवरसेवि
तम् ॥ वेदविद्यां समाश्रित्य तत्त्वभूतार्थभावनम् १५ ज्ञानं त्वेव परं विद्वान् सत्यासंतप उत्तमम् ॥ यस्तु वेद निराबाधं ज्ञानं तत्त्वं विनिश्चयात् ॥ सर्वभूतस्थमात्मा
नं स सर्वगतिरिष्यते १६ यो विद्वान्सहसं वासं विवासं चैव पश्यति ॥ तथैवैकत्वनानात्वे सदुःखात्परिमुच्यते १७ यो न कामयते किंचिन्न किंचिदभिमन्यते ॥
इह लोकस्थ एवैष ब्रह्मभूयाय कल्पते १८ प्रधानगुणतत्त्वज्ञः सर्वभूतविधानवित् ॥ निर्ममो निरहंकारो मुच्यते नात्र संशयः १९

साख्यमुत्तमम् । ज्ञानतत्त्वज्ञानस्य तत्त्वं याथाार्थं । घटादितत्त्वज्ञानव्यावृत्तये निराबाधमिति निर्गतः आसमेताववाधो यस्मात् । तद्विब्रह्मज्ञानवाध्यं न तथैतदित्यर्थः । यश्चरतस्सर्वभूतस्य
च आत्मानं संप्रज्ञातावस्थायां वेदसर्वगतिः सर्वकामभागभवति । 'तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' इति श्रुतेः सार्धं श्लोको वाक्यम् १९ सहसं वासं चिच्छदयोरेकलोलीभावं संप्रज्ञाते । विवासंतयोः
पुण्यं च शुद्धत्वं पदार्थदर्शने । एकत्वं ईश्वरादभेदं तस्यैव । नानात्वं तयोर्भिन्नत्वं व्यवहारे १७ न कामयत इति मम काराभावः । नाभिमन्यत इत्यभिमानोऽहंकारस्तदभावः । तयोः सतोर्जीविभेदमु
च्यते इत्यर्थः १८ प्रधानं माया । गुणाः सत्त्वाद्यः । तेषां तत्त्वं कल्पितस्वरूपं याथाार्थम् । सर्वभूतानां विधानं विधीयते उत्पाद्यतेऽनेनेतिकारणं तदुभयज्ञो मुच्यते १९

अव्यक्तमज्ञानं तदेव बीजमत्रो मूळमकुराद्यस्य । बुद्धिर्मेहतत्त्वं तदेव स्कंधाद्यस्य । अहंकारो विटपाः पञ्चवायस्य । इन्द्रियाण्येव अंकुरा अनर्थवल्ली पूर्वकूपमूताः कोटरेषु चिद्वेद्यस्य २० महाभूतानि
वियदादीनि विशेषस्विलकः पुष्पकोरकस्थानीयो यस्य । विशेषाः स्थूलकायाणि तान्येव प्रतिशाखा उपशाखास्तद्वान् । पर्णमुत्पद्यत नशीलः संकल्पः । पुष्पं कर्म । फलं सुखादि २१ एतद्वीजमूतं
ह्यज्ञात्वा तत्त्वानि अव्यक्तादीनि ज्ञानेन चिच्छेत्वेति तेषामज्ञानकार्यत्वं रज्जुरगवदुक्तं जहाति त्यजति सार्धं श्लोकः । एतेन ऊर्ध्वमूलार्थः स्मारितः २२ भूतेति भूरादय आदिपदार्थास्तेषामर्थानां निश्च
यः स्वरूपावधारणं यस्मिन् तं पुराकल्पं बहुकृतं कर्मन्वाख्यानं २३ पदं पदनीयमधिगतं त्वं संसिद्धाः मुक्ताः २४ पुराकल्पमेवाह उपगम्येति २५ मार्गान् कर्मगतीः परिक्रम्य पुनः पुनर्गत्वा २६ २७ २८

अव्यक्तबीजप्रभवो बुद्धिस्कंधमयो महान् ॥ महाहंकारविटपइन्द्रियांकुरकोटरः २० महाभूतविशेषश्च विशेषप्रतिशाखवान् ॥ सदापर्णः सदापुष्पः सदाशुभफलो
दयः २१ आजीवः सर्वभूतानां ब्रह्मबीजः सनातनः ॥ एतज्ज्ञात्वा च तत्त्वानि ज्ञानेन परमासिना ॥ छित्वा चामरतां प्राप्य जहाति मृत्युजन्मनी २२ भूतमव्यम
विष्यादिधर्मकामार्थानि श्रयम् ॥ सिद्धसंघपरिज्ञातं पुराकल्पं सनातनम् २३ प्रवक्ष्ये हं महाप्राज्ञपदमुत्तममद्यते ॥ बुद्ध्यादिह संसिद्धा भवन्तीह मनीषिणः २४ उप
गम्यर्षयः पूर्वाजिज्ञासंतः परस्परम् ॥ प्रजापतिभरद्वाजौ गौतमो भार्गवस्तथा २५ वसिष्ठः कश्यपश्चैव विश्वामित्रोऽत्रिरेव च ॥ मार्गान्सर्वान् परिक्रम्य परिश्रान्ताः
स्वकर्मभिः २६ ऋषिर्मागिरिस्तद्वद्वं पुरस्कृत्य तु ते द्विजाः ॥ ददृशुर्ब्रह्मभवेन ब्रह्माणं वीतकल्मषम् २७ तं प्रणम्य महात्मानं सुखासीनं महर्षयः ॥ पप्रच्छुर्विनयोपेता
नैः श्रेयसमिदं परम् २८ कथं कर्म क्रियास्ताधु कथं मुच्येत किलिषात् ॥ केनो मार्गाः शिवाश्च स्युः किं सत्यं किंच दुष्कृतम् २९ कौचो भौकर्मणां मार्गौ प्राप्नुयुर्दक्षिणोत्तरौ ॥
प्रलयं चापवर्गं च भूतानां प्रभवाप्ययौ ३० इत्युक्तः समुनिश्रेष्ठैर्यदाह प्रपितामहः ॥ तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि शृणु शिष्य यथागमम् ३१ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ सत्याहूतानि जातानि स्थाव
राणि चराणि च ॥ तपसा तानि जीवन्ति इति तद्वित सुव्रताः ३२ स्वां यो निःसमतिक्रम्य वर्तते तस्वेन कर्मणा ॥ सत्यं हि गुणसंयुक्तं नियतं पंचलक्षणम् ३३ ब्रह्मसत्यं तपः सत्यं स
त्यं चैव प्रजापतिः ॥ सत्याहूतानि जातानि सत्यं भूतमयं जगत् ३४ तस्मात्सत्यमया विप्रानित्यं योगपरायणाः ॥ अतीतक्रोधसंतापानियता धर्मसेविनः ३५ अन्योन्यानि
यतान्वैद्यान् धर्मसेतुप्रवर्तकान् ॥ तानहं संप्रवक्ष्यामि शाश्वतान् लोकभावनान् ३६ चातुर्विद्यं तथा वर्णांश्चातुराश्रमिकान् पृथक् ॥ धर्ममेकं चतुष्पादं नित्यमाहुर्मनीषिणः ३७

क्रियात्कुर्वीत केनोऽस्माकं २९ प्रलयो दैनंदिनादिभूतलयः । अपवर्गः आत्यंतिको भूतोच्छेदो मोक्षालयः । प्रभवाप्ययौ जन्ममृत्यु ३० यथागमवेदानुसारि ३१ सत्यात्रैकालिकबाधरहिता ब्रह्मणः
भूतान्यव्यक्तादीनि स्थावराणि विद्यदादीनि चराणि जरायुजादीनि । एतेन कुतश्चाहमिति श्लोकोक्तप्रश्नानामुत्तरमुक्तं । तपसा कर्मणा जीवन्ति इति हेतोर्द्विजाः स्वां यो निःसमतिक्रम्य ध्यानच्युताः
विक्षेपावस्थां प्राप्य स्वकर्मणा वर्तते इति सार्धं श्लोकः ३२ किं सत्यमित्यस्योत्तरमाह सत्यमिति गुणसंयुक्तमित्यनेन निगुणं सत्यमेकमेव तत्र भेदहेतोर्गुणस्यैवाभावादिति दर्शितं ३३ ब्रह्म ईश्वरः तपो
धर्मः प्रजापतिर्जीवः भूतानि स्वादीनि जगज्जरायुजादि एतदव्यावहारिकं गुणमयं सत्यपंचकं ३४ यस्मात्समात्सत्यमयाः सत्यप्रधानाः धर्मसेविनो भवन्ति ३५ अन्योन्यानि यतान् परस्परमयेन
धर्मातिक्रमण्यन् वैद्यान् विद्यावतः तान्विप्रान् प्रतीतिशेषः ३६ चतस्रो धर्मार्थकाममोक्षप्रदाविद्याश्चतुर्विद्यास्ता एव चातुर्विद्यं । तच्च प्रतिवर्णप्रत्याक्षं च पूयक्यवक्ष्यामीत्यनुषज्यते ३७

३८ गदंतःप्रवक्तारः मयावक्ष्यमाणपंथाननिबोधत तेनचपथापरंपदेनिबोधत ३९ आत्मानमधिकृत्यप्रवृत्तमाश्रममध्यात्मसंन्यासपरंपदमाहुरितिपूर्वेषामुच्यते ४० ज्योतिरादिकंविश्वं तावत्पश्यति यावदध्यात्मसंन्यासपूर्वकमात्मदर्शनंनोपैतितलमते ४१ । ४२ । ४३ श्रद्धाआस्तिविशुद्धिःसैवधर्मस्यमुख्यलक्षणंज्ञापकं श्रद्धाहीनसर्वव्यर्थमित्यर्थः । देवयानाःदेवयानमा गेप्राप्त्युपायाः ४४ एतेषामन्यतमधर्मयःप्रयगभिन्नमेकमेवाध्यास्तेहृदमाश्रयतिसःकालाक्रमेणचित्तशुद्धिपरिपाकेसतिभूतानांप्रभवाप्ययौस्वनिष्ठावितिसदैवनिमेषोन्मेषमात्रेकालेऽनवरतंपश्यति एतेनदृष्टिरेवसृष्टिरित्युक्तंभवति ४५ हेतुनायुक्तया विषयस्थानिबुद्धिगोचराणिबुद्धिस्थानि ४६ । ४७ विशेषाःशब्दादयोविशेषगुणाः एकाचेतिपुरुषग्रहणम् ४८ । ४९ सर्वलो कान्समश्नुतेसार्वात्म्यंलभते । 'यएवेवेदाहंब्रह्मास्मीतिसहस्रंसर्वंभवति'इतिश्रुतेः ५० ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनीलकण्ठीये भारतमावर्षीये पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ उक्तान्येवतत्त्वा

पंथानंवःप्रवक्ष्यामिशिवंक्षेमकरंद्विजाः ॥ नियतंब्रह्मभावायगतंपूर्वमनीषिभिः३८ गदंतस्तंमयाऽद्येहपंथानंदुर्विंदपरम् ॥ निबोधतमहाभागानिखिलेनपरंपदम् ३९ ब्रह्मचारिकमेवाहुगश्रमंप्रथमंपदम् ॥ गार्हस्थ्यंतुद्वितीयस्याद्धानप्रस्थमतःपरम् ॥ ततःपरंतुविज्ञेयमध्यात्मंपरमंपदम् ४० ज्योतिराकाशमादित्योवायुरिंद्रःप्रजापतिः ॥ नोपैतियावदध्यात्मंतावदेतान्नपश्यति ४१ तस्योपायंप्रवक्ष्यामिपुरस्तात्तंनिबोधत ॥ फलमूलानिलभुजामुनीनावसताविने ४२ वानप्रस्थं द्विजातीनांत्रयाणामुपदिश्यते ॥ सर्वेषामेववर्णानांगार्हस्थ्यंतद्विधीयते ४३ श्रद्धालक्षणमित्येवंधर्मधीराःप्रचक्षते ॥ इत्येवंदेवयानावःपंथानःपरिकीर्तिताः ॥ सद्भिर्ध्यासिताधीरैःकर्मभिर्धर्मसेतवः ४४ एतेषापूथगध्यास्तेयोधर्मसंशितव्रतः ॥ कालात्पश्यतिभूतानसिदैवप्रभवाप्ययौ ४५ अतस्तत्त्वानिवक्ष्यामियाथातथ्येनहेतुना ॥ विषयस्थानिसर्वाणिवर्तमानानिभागशः ४६ महानात्मातथाऽव्यक्तमहंकारस्तथैवच ॥ इन्द्रियाणिदशैकंचमहाभूतानिपंचच ४७ विशेषाः पंचभूतानामितिसर्गःसनातनः ॥ चतुर्विंशतिरेकाचतत्त्वसंख्याप्रकीर्तिता ४८ तत्त्वानामथयोवेदसर्वेषांप्रभवाप्ययौ ॥ सधीरःसर्वभूतेषुनमोहमधिगच्छति ॥ ४९ तत्त्वानियोवेदयतेयथातथंगुणांश्चसर्वानखिलाश्चदेवताः ॥ विधूतपाप्माप्रविमुच्यबंधनंसर्वलोकानमलान्समश्नुते ५० ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिके पर्वणिअनुगीतापर्वणिगुरुशिष्यसंवादेपंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ध ॥ ब्रह्मोवाच ॥ तदव्यक्तमनुद्रिक्तंसर्वव्यापिध्रुवंस्थिरम् ॥ नवद्वारंपुरंविद्यात्रिगुणंपंचधातुकम् १ एकादशपरिक्षेपमनोव्याकरणात्मकम् ॥ बुद्धिस्वामिकमित्येतत्परमेकादशंभवेत् २

निविर्वीरिमुत्तरोग्रंयआरभ्यते तदिति तत्तत्र

तेषुतत्त्वेषुव्याख्यातेषुमध्येऽनुद्रिक्तंत्रिगुणमव्यक्तंविद्यात्साम्योपेतंगुणप्रयमव्यक्तपदार्थः तच्चसर्वकार्यव्यापि । प्रवमविनाशि । स्थिरमचंचलंनिरारंभमितियावत् । तदेवाव्यक्तमुद्रिक्तंसत्पंचधातुकंभूतपंचकंनवद्वारंपुरंविद्यात्तेषांतत्कार्यत्वात् । पंचस्वादीनिनवभूतभोक्तारंप्रतिविषयप्रवेशद्वाराणि । पंचश्रोत्रादीनिमनोबुद्धिप्राणोभिमानाख्योहंकारश्च पुरंशरीरं १ परितः क्षिप्यतेविषयभोगवासनयाजीवात्मायैस्तेपरिक्षेपाइन्द्रियाणि । मनसैवव्याकरणंव्यक्तीभावोयेषांतेसंकल्पयोनयोविषयास्तदात्मकंचपुरं बुद्धिस्वामिकंचपुरं एतदेवपुरंपंचद्वारं तत्राध्यस्तत्त्वात् एकादशं इन्द्रियंमनस्तन्मात्रंच नकेवलंभोग्यमेवमनःकल्पितमापिभुक्तामोग्यंभोगोपकरणंचसर्वमनोमात्रमित्यर्थः 'तद्वाहंमनस्येवपरमंप्रतिष्ठितंयदिदंकिंच'इतिश्रुतेः २

स्त्रोतांसिचित्तनद्याःप्रवाहाः त्रीणि शुक्लंहिंसाशून्यधर्मप्रावण्यं । कृष्णंहिंसाप्रावण्यं । शुक्लकृष्णोहिंसापुक्तप्रवृत्तिधर्मप्रावण्यंचेति । एतानियस्मिन्नचित्तेविद्यमानानितिसृभिःप्रनाडीभिःसंस्काररूपाभिस्त्रिगुणात्मिकाभिराप्यायंतेपूर्यतेताश्चतथैवपुनःपुनर्वर्धते १ तत्रत्रीनगुणानव्यक्ताव्यवभूतानव्याख्याति तमइत्यादि अन्योन्यमिथुनत्वंदंपतीवदेककार्योत्पादनं । अन्योन्योपजीवित्वं बीजांकुरवत् ४ अन्योन्याश्रयत्वंत्रिदंडविष्टंभवत् । अन्योन्यानुवर्तित्वंप्रधानगुणभावेनराज्यभृत्यवत् । अन्योन्यव्यतिषक्तत्वंतेजोब्रवत् । त्रिगुणागुणत्रयमयाःपंचधातवःपंचमहाभूतानि भौतिकानित्यर्थः ५ मिथुनंमथनातीतियोगादिभावाकंतमसउद्रेकेसत्त्वंनश्यतिसत्त्वस्योद्रेकेतमः । एवंपरजसउद्रेकेसत्त्वंनिवर्ततेसत्त्वस्योद्रेकेरजइतिज्ञेयं । रजस्तमसोरतुपरस्परोद्दीपकत्वान्ना

त्रीणिस्त्रोतांसियान्यस्मिन्नाप्याय्यंतेपुनःपुनः ॥ प्रनाड्यस्तिस्त्रएवैताःप्रवर्ततेगुणात्मिकाः ३ तमोरजस्तथासत्त्वंगुणानेतान्प्रचक्षते ॥ अन्योन्यमिथुनाःसर्वे तथाऽन्योन्यानुजीविनः ४ अन्योन्यापाश्रयाश्चापितथाऽन्योन्यानुवर्तिनः ॥ अन्योन्यव्यतिषक्ताश्चत्रिगुणाःपंचधातवः ५ तमसोमिथुनंसत्त्वंसत्त्वस्यमिथुनंरजः ॥ रजसश्चापिसत्त्वंस्यात्सत्त्वस्यमिथुनंतमः ६ नियम्यतेतमोयत्ररजस्तत्रप्रवर्तते ॥ नियम्यतेरजोयत्रसत्त्वंतत्रप्रवर्तते ७ नैशात्मकंतमोविद्यात्रिगुणंमोहसंज्ञितम् ॥ अधर्मलक्षणंचैवनियतंपापकर्मसु ॥ तामसंरूपमेतत्तुदृश्यतेचापिसंग्रहम् ८ प्रकृत्यात्मकमेवाहूरजःपर्यायकारकम् ॥ प्रवृत्तंसर्वभूतेषुदृश्यमुत्पत्तिलक्षणम् ९ प्रकाशंसर्वभूतेषुलाघवंश्रद्धानता ॥ सात्त्विकंरूपमेवंतुलाघवंसाधुसंमितम् १० एतेषांगुणतत्त्वानिवक्ष्यंतेतत्त्वहेतुभिः ॥ समासव्यासयुक्तानितत्त्वतस्तानिबोधत ११ संमोहोज्ञानमत्यागःकर्मणामविनिर्णयः ॥ स्वप्नःस्तंभोभयंलोभःस्वतःसुकृतदूषणम् १२ अस्मृतिश्चाविपाकश्चनास्तिक्यंभिन्नवृत्तिता ॥ निर्विशेषत्वमंधत्वंजघन्यगुणवृत्तिता १३ अकृतकृतमानित्वमज्ञानेज्ञानमानिता ॥ अमैत्रीविकृताभावोह्यश्रद्धामूढभावना १४ अनार्जवमसंज्ञत्वंकर्मपापमचेतना ॥ गुरुत्वंसन्नभावत्वमवशित्वमवागतिः १५ सर्वएतेगुणावृत्तास्तामसाःसंप्रकीर्तिताः ॥ येचान्येविहिताभावालोकेऽस्मिन्भावसंज्ञिताः १६ तत्रतत्रनियम्यंतेसर्वेतेतामसागुणाः ॥ परिवादकथानित्यंदेवब्राह्मणवैदिकी १७ अत्यागश्चाभिमानश्चमोहोमन्युस्तथाऽक्षमा ॥ मत्सरश्चैवभूतेषुतामसंवृत्तामिष्यते १८ वृथारंभाहियेकेचिद्वृथादानानि यानिच ॥ वृथाभक्षणमित्येतत्तामसंवृत्तामिष्यते १९ अतिवादोऽतितिक्षाचमात्सर्यमभिमानिता ॥ अश्रद्धानताचैवतामसंवृत्तामिष्यते २०

न्योन्यमभिभावकत्वंभवतीतितन्मिथुनद्वयंनोक्तम् ५ नियम्यतेकर्मकर्तारिप्रयोगः तिरोधीयतेइत्यर्थः । रजसस्तिरोधानेतुतमोनप्रवर्ततेऽपितुसत्त्वमेव । अप्रवृत्तिर्हितमसःकार्यनतुप्रवृत्तिनिरोध इत्यर्थः ७ नैशेति नैशात्मकमंधकाररूपं त्रिगुणमिति त्रयोपरि विशेषणत्रयाणामन्योन्यव्यतिषक्तत्वंस्योक्तत्वात् ८ पर्यायोवैपरित्यं ९ लाघवंधर्मज्ञानादिरूपंसौष्ठवं १० गुणतत्त्वानिकार्यस्वरूपाणि ११ स्वप्नेनिद्रा । स्तंभोर्ध्वः १२ भिन्नवृत्तिताशीलमंगः । निर्विशेषत्वंयुक्तयुक्तपरीक्षायाअभावः । अंधत्वंसर्वेषांकरणानामयथावत्प्रतिपत्तिः । जघन्यगुणश्चांडालादिधर्मोहिंस्रवाशुचित्वादिः । विकृतस्यविविधक्रियारूपस्याभावोऽप्रवृत्तिः १३ । १४ अचेतनाअज्ञोः । गुरुत्वमालस्यादिनागात्राणांजडत्वं । सन्नभावत्वंमष्टमक्तित्वंदेवादिषु । अवशित्वमजितेन्द्रियत्वं । अवागतिर्निचकमानुरागः । १५ । १६ । नियम्यंतेनियमेनोपतिष्ठते देवब्राह्मणवैदिकीदेवादिविषयिणी देवब्राह्मणनिंदकाइतिपाठेस्पष्टोऽर्थः १७ असभेतिच्छेदः १८ । १९ । २०

२१। २२। २३। २४ अवाकस्त्रोतमःअधोगमनार्हश्चित्तप्रवाहोयेपातेतथा २५ उत्कर्षमारोहकम् उद्रेकं पुण्याविर्भाव २६ अन्यथाप्रतिपन्नास्तिर्व्यवस्थावरादियोनिप्राप्ताः । ब्राह्मणानां ब्राह्मणः कर्मणः अभिद्रोत्राद्यर्थविवृद्धाः हिंसिताः संतो वैदिकेन संस्कारेणोर्ध्वमायाति । ततश्च्युताश्च ब्राह्मणादिजातिलब्ध्वायतमाना इत्यादिद्वयोः संबंधः २७ । २८ एतदेव स्पष्टयति अन्यथेति २९ चूचुकाः स्वलद्विरः ३० शूद्रेति वेद्यादियोनिप्राप्तौ क्रोधावयस्तामसगुणास्तमोगुणस्रोतस्यायाति तेभ्यजात्मानं रक्षेदित्यर्थः ३१ कामेपुरुषाद्यर्थेषु अभिष्वंग आसक्तिः ३२ अविद्यास्मि तारागद्वेषाभिनिवेशाः पंचकेशा अत्रतम आदिशब्दैरभिधीयंतेतेषुतामिस्रश्चतुर्थः क्रोधसंज्ञितो ननु द्वेष इत्यर्थः । एवमंधतामिस्रोऽपि नाभिनिवेशः किंतु मरणमेव । तामिस्रः क्रोध उच्यते इति पुनर्न

एवंविधाश्च ये केचि लोकेऽस्मिन्पापकर्मिणः ॥ मनुष्याभिन्नमर्यादास्ते सर्वेतामसाः स्मृताः २१ तेषां योनीः प्रवक्ष्यामि नियताः पापकर्मिणाम् ॥ अवाहनिरयभावायेतिर्यङ्गनिरयगामिनः २२ स्थावराणि च भूतानि पशवो वाहनानि च ॥ क्रव्यादादंशुकाश्च कृमिकीटविहंगमाः २३ अंडजा जंतवश्चैव सर्वे चापि चतुष्पदाः ॥ उन्मत्ता वधिरामूका ये चान्ये पापरोणिः २४ मग्रास्तमसि दुर्गताः स्वकर्मकृतलक्षणाः ॥ अवाकस्त्रोतस इत्येते मग्रास्तमसितामसाः २५ तेषामुत्कर्षमुद्रेकं वक्ष्याम्यहमतः परम् ॥ यथा ते सुकृता लोकोल्लभंते पुण्यकर्मिणः २६ अन्यथा प्रतिपन्नास्तु विवृद्धा ये च कर्मणः ॥ स्वकर्मनिरतानां च ब्राह्मणानां शुभैषिणाम् २७ संस्कारेणोर्ध्वमायाति यतमानाः सलोकताम् ॥ स्वर्गे गच्छंति देवानां भित्तेषां वैदिकी श्रुतिः २८ अन्यथा प्रतिपन्नास्तु विवृद्धाः स्वेषु कर्मसु ॥ पुनरावृत्तिधर्माणस्ते भवन्तीह मानुषाः २९ पापयोनिं समापन्नाश्चंडाला मूकचूचुकाः ॥ वर्णान्पर्यायशश्चापि प्राप्नुवंत्युत्तरोत्तरम् ३० शूद्रयोनिमतिक्रम्य ये चान्येतामसा गुणाः ॥ स्रोतो मध्ये समागम्य वर्तन्तेतामसे गुणे ३१ अभिष्वंगस्तु कामेषु महामोह इति स्मृतः ॥ ऋषयो मुनयो देवा मुह्यन्त्यत्र सुखेप्सवः ३२ तमो मोहो महामोहस्तामिस्रः क्रोधसंज्ञितः ॥ मरणं त्वंधतामिस्रस्तामिस्रः क्रोध उच्यते ३३ वर्णतो गुणतश्चैव यो नितश्चैव तत्त्वतः ॥ सर्वमेतत्तमो विप्राः कीर्तितं वो यथाविधि ३४ को न्वेतद्बुध्यते साधु को न्वेतत्साधु पश्यति ॥ अतत्पेतत्त्वदर्शयस्तमस्तत्त्वलक्षणम् ३५ तमोगुणा बहुविधाः प्रकीर्तिता यथावदुक्तं च तमः परावरम् ॥ नरो हि यो वेदगुणानिमान्सदा सतामसैः सर्वगुणैः प्रमुच्यते ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीता पर्वणि गुरुशिष्यसंवादे षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ रजोऽहं वः प्रवक्ष्यामि याथातथ्ये न सत्तमाः ॥ निबोध तमहाभाग गुणवृत्तं च राजसम् १ संतापो रूपमायासः सुखदुःखे हि मातपौ ॥ ऐश्वर्यं विग्रहः संधिर्हेतुवादोऽरतिः क्षमा २

चनपरपरिभाषितार्थनिराकरणार्थं । तामिस्रावतामिस्रपदभ्यां क्रोधमरणे एव ग्राह्ये ननु राजसंज्ञेयाभिनिवेशावित्यर्थः ३१ तदेवाह वर्णत इति एतत्तम आदिशब्दितमविद्यादिकं सर्वतम एव ज्ञेयं ननु तत्र रजोऽशोऽस्ति । तत्र यथा अविद्या अतस्मिन्स्तद्विद्विरूपविपर्ययालुप्यंतमः एवं तत्प्रमवा अस्मितादयोऽपि तम एव तत्राप्यनात्मनि महत्त्वेऽस्मीत्यात्मबुद्धेः सत्त्वात् । एवं रागोऽप्यप्रिये प्रियत्वाभ्यासः । क्रोधः शांते प्रतीचि अभिष्वंगनाभ्यासः । एवमनृतेनित्ये मरिष्यः भीतिबुद्धिरित्येते । वर्णतः स्वरूपतः पाकत इति पाठे फलतो गुणतो विपर्ययत्वतो यो नितस्तमस्तत्त्वतश्च तम एव ३४ एतद्बुद्धौ धर्मित्युक्तिपूर्वकं सामान्यतस्तमसोलक्षणमाह क इति ३५ तमो विकारा गुणास्तमोगुणाः ३६ ॥ इत्यादिभेदिके पर्वणि नीलकण्ठीये भारतभाष्ये षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ रजोऽहमिति १।२

३। ४ उग्रनिगुरे दारुणं हिंस्रत्वं ५ परिभाषणो धिक्कृत्यमापणम् ६ व्यवहो व्यवहार रचना कौशलम् ७ शरणे पुरस्तिष्ठ ८ अत्रत्ययोऽविश्वासः ९ । १० । ११ परितापः स्वजनवैकल्यनिमित्तो दाहः पाठांतरे परिवादः सर्वनिदा १२ । १३ । १४ । १५ अवाकस्त्रोतमः भूमेरुपरि स्रोतः प्रवाहो ये पातेतथा १६ प्रेत्यभाविकं जन्मांतरीं वं कुशलम् १७ । १८ ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नीलकण्ठी

बलं शौर्यं मदोरोपो व्यायामकलहावपि ॥ ईर्ष्येप्सापिशुनं युद्धं ममत्वं परिपालनम् ३ वधबंधपरिकेशाः क्रयो विक्रय एव च ॥ निहंतच्छिधिभिधीति परवर्मावकर्तनम् ४ उग्रदारुणमाक्रोशः परच्छिद्रानुशासनम् ॥ लोकचित्तानुचिंता च मत्सरः परिपालनम् ५ मृषावादो मृषादानं विकल्पः परिभाषणम् ॥ निंदास्तुतिः प्रशंसा च प्रतापः परिघर्षणम् ६ परिचर्याऽनुशुश्रूषा सेवा तृष्णा व्यपाश्रयः ॥ व्युहो नयः प्रमादश्च परिवादः परिग्रहः ७ संस्कारा ये च लोकेषु प्रवर्तन्ते पृथक् पृथक् ॥ नृपुनारीषु भूतेषु द्वयेषु शरणेषु च ८ संतापोऽप्रत्ययश्चैव व्रतानि नियमाश्च ये ॥ आशीर्षुक्तानि कर्माणि पौर्तानि विविधानि च ९ स्वाहाकारो नमस्कारः स्वधाकारो वषट्क्रिया ॥ याजनाध्यापने चोभेयजनाध्ययने अपि १० दानं प्रतिग्रहश्चैव प्रायश्चित्तानि मंगलम् ॥ इदं मे स्यादिदं मे स्यात्प्रेहो गुणसमुद्भवः ११ अभिद्रोहस्तथा मायानि कृतिर्मान एव च ॥ स्तैन्यं हिंसा जुगुप्सा च परितापः प्रजागरः १२ दंभो दोषोऽथ रागश्च भक्तिः प्रीतिः प्रमोदनम् ॥ दूतं च जनवादश्च संबंधाः स्त्रीकृताश्च ये १३ नृत्यवादित्रगीतानां प्रसंगा ये च केचन ॥ सर्वे एते गुणा विप्राराजसाः संप्रकीर्तिताः १४ भूतभव्यभविष्याणां भावानां भुवि भावनाः ॥ त्रिवर्गनिरतानि त्र्यंघर्मोऽर्थः काम इत्यपि १५ कामवृत्ताः प्रमोदंते सर्वकामसमृद्धिभिः ॥ अवाकस्त्रोतस इत्येते मनुष्यारजसा वृताः १६ अस्मिं लोके प्रमोदंते जायमानाः पुनः पुनः ॥ प्रेत्य भाविकं मीहंते ऐहलौकिकमेव च ॥ ददाति प्रतिगृह्णति तर्पयत्यथ जुहति १७ रजोगुणा बोधदुष्टाऽनुकीर्तिता यथावदुक्तं गुणवृत्तमेव च ॥ नरोऽपि यो वेदगुणानिमान्सदा स राजसैः सर्वगुणैर्विमुच्यते १८ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीता पर्वणि गुरुशिष्यसंवादे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि तृतीयं गुणमुत्तमम् ॥ सर्वभूतहितं लोके सतां धर्ममनिंदितम् १ आनंदः प्रीतिरुद्रेकः प्राकाश्यं सुखमेव च ॥ अकार्पण्यमसंरंभः संतोषः श्रद्धा नता २ क्षमा दृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवम् ॥ अक्रोधश्चानसूया च शौचं दाक्ष्यं पराक्रमः ३ मुधा ज्ञानं मुधा वृत्तं मुधा सेवा मुधा श्रमः ॥ एवं यो युक्तधर्मः स्यात्सोऽमुत्रात्यंतमभुते ४ निर्ममो निरहंकारो निराशीः सर्वतः समः ॥ अकामभूत इत्येव सतां धर्मः सनातनः ५ विश्रंभो हींस्ति तिक्षा च त्यागः शौचमर्तद्रिता ॥ आनृशंस्यमसंमोहो दया भूतेष्वपैशुनम् ६ हर्षस्तुष्टिर्विस्मयश्च विनयः साधुवृत्तिता ॥ शान्तिकर्मणि शुद्धिश्च शुभाशुद्धिर्विमोचनम् ७ उपेक्षा ब्रह्मचर्यं च परित्यागश्च सर्वशः ॥ निर्ममत्वमनाशी इमपरिक्षतधर्मता ८

ये भारतभाष्ये षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ अ ॥ ॥ अत इति १ उद्रेक उव्रातिः असंरंभो निभयत्वं १ । ३ मुचेति शास्त्रीयज्ञानादेवैयर्थ्यज्ञानावायुक्तधर्मो योगिधर्मा यो भवति सोऽमुत्रात्मनि अत्यंतं अविनाशिपदमश्नुते ४ । ५ । ६ हर्षः पुत्रजन्मादिजसुखं तुष्टिरलंबुद्धिः शान्तिकर्मणि मुत्तुपाये शुद्धिः आर्जवेन प्रवृत्तिः ७ उपेक्षा औदासीन्यम् ८

अथमेवदहराद्युपासकानामुपास्यइत्याह तत्रेत्यादिना तत्रमहत्यात्मनिलोकावतीताऽनागतवर्तमानाश्चसन्ति । ' यच्चास्तेहास्तियच्चनास्तिसर्वतदग्रगत्वाविंदते' इतिश्रुतेः । सद्भावानिरता
श्च्येतेमहत्त्वमुपयांतीतिपृथिवीनाम्बयः ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ॥ कार्यस्यकार
णादनन्यत्वंवदन्महांतमेवाहंकारतामापन्नंविद्वोति यइति १ भूतादिरितितस्यैवाहंकारस्यतामसस्यान्वर्थासंज्ञा वैकारिकइतिविकारान्महतोजातइतिव्युत्पत्तेस्तस्यैवनाम सचतेजसः
प्रवृत्त्यात्मकस्यरजसोविकारः । चेतनाधीयतेऽस्मिन्नितिचेतनाधातुश्चेतनःपुरुषइत्यर्थः । प्रजानांसर्गोयस्मादतःप्रजासर्गत्वात्प्रजापतिरप्ययमेव १ देवानाभिर्द्वियाणांश्चोत्रादीनामनसश्चप्रभवउ
तत्रबुद्धिविदोलोकाःसद्भावानिरताश्च्ये ॥ ध्यानिनोनित्ययोगाश्चसत्यसंधाजितेंद्रियाः ६ ज्ञानवंतश्च्येकेचिदलुब्धाजितमन्दवः ॥ प्रसन्नमनसोधीरानिर्भमा
निरहंकृताः ७ विमुक्ताःसर्वएवैतेमहत्त्वमुपयांत्युत ॥ आत्मनोमहतोवेदयःपुण्यांगतिमुत्तमाम् ८ अहंकारात्प्रसूतानिमहाभूतानिपंचवै ॥ पृथिवीवायुराकाश
मापोज्योतिश्चपंचमम् ९ तेषुभूतानियुज्यंतेमहाभूतेषुपंचसु ॥ तेशब्दस्पर्शरूपेणुरसगंधक्रियासुच १० महाभूतविनाशातेप्रलयेप्रत्युपास्थिते ॥
सर्वप्राणभृतांधीरामहदुत्पद्यतेभयम् ११ सधीरःसर्वलोकेषुनमोहमविगच्छति ॥ विष्णुरेवादिसर्गेषुस्वयंभूर्भवातिप्रभुः १२ एवंहियोवेदगुहाशयंप्रभुंपरंपुरा
णंपुरुषंविश्वरूपम् ॥ हिरण्यमंडुद्धिमतांपरांगतिंसबुद्धिमान्बुद्धिमतीत्यतिष्ठति १३ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्य
संवादेचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ यउत्पन्नोमहान्पूर्वमहंकारःसउच्यते ॥ अहमित्येवसंभूतोद्वितीयःसर्गउच्यते १ अहंकारश्चभूता
दिर्वैकारिकइतिस्मृतः ॥ तेजसश्चेतनाधातुःप्रजासर्गःप्रजापतिः २ देवानांप्रभवोदेवोमनसश्चत्रिलोककृत् ॥ अहमित्येवतत्सर्वमभिमंतासउच्यते ३ अध्या
त्मज्ञानतृप्तानांमुनीनांभावितात्मनाम् ॥ स्वाध्यायकृतसिद्धानामेषलोकःसनातनः ४ अहंकारेणाहरतोऽगुणानिमानभूतादिरेवंमृजतेसभूतकृत् ॥ वैकारिकः
सर्वमिदंविचेष्टतेस्वतेजसारंजयतेजगत्तथा ५ ॥ इतिश्रीमहाभारते आश्वमेधिकेपर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादेएकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥
॥ ब्रह्मोवाच ॥ अहंकारात्प्रसूतानिमहाभूतानिपंचवै ॥ पृथिवीवायुराकाशमापोज्योतिश्चपंचमम् १ तेषुभूतानिमुह्यंतिमहाभूतेषुपंचसु ॥ शब्दस्पर्श
नरूपेणुरसगंधक्रियासुच २ महाभूतविनाशातेप्रलयेप्रत्युपास्थिते ॥ सर्वप्राणभृतांधीरामहदुत्पद्यतेभयम् ३

तपस्विनः । स्वयमभिदेवोदीव्यनृकीडत्रिलोककृत् । अहमितियोऽभिमन्यतेसोऽहंकारः ३ एषःसमाष्टिरूपोऽनिरुद्धाख्यःसर्ववासिद्धानालोकःप्राप्यस्थानम् ४ अहंकारेणाग्निगुणमयेनगुणा
नृशब्दादीन्आहरतोभोक्तुमिच्छतःपुरुषस्यभूतादिस्तामसोऽहंकारःसृजतेभूतानिव्योमादीन्यतएवसमृतकृत् । वैकारिकःसर्वार्णाद्रियाणिसृष्टातैर्दर्शनस्पर्शनादिकाक्रियां करोति । तैजसः
कर्मेन्द्रियाणिपंचप्राणांश्चसृष्टातद्वारासर्वभोक्तृशर्मैरंजयतीति ५ ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नीलकंठ्ये भारतमावदपि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ ॥ अहंकारात्तामसात् पृथिव्या
दीनापाठक्रमोन्निवक्षितः १ एतेषुपेशब्दादयःसंतितेषुनिमित्तभूतेषुभूतानिमानुषादीनिमुह्यन्ति तेषांसिद्धाःयोगिनोऽपिमुह्यन्तीत्यध्याहृत्ययोग्यं २ महाभूतानां देहाकाराणां विनाशो मरणं
तद्वंतेभयंनारकम् । तथाप्रलयेचर्दैनंदिनादौप्रत्युपस्थितेदाहशेषादिजमहतप्राणभूतापाणिनामयम् ३

तत्र मरणस्य सर्वप्रत्यक्षत्वात्तु पेक्ष्यप्रलयमाह यदिति उत्तरोत्तरं अनुलोमं आकाशवाय्वग्निसलिलपृथिवीक्रमेण ४ तत इति द्विविधानिभूतानि स्थूलानि सूक्ष्माणि च तत्र येयां गवलेन सूक्ष्मे
पुस्थूलानां प्रविलापनं कृतं ते तन्मात्रशरीराः संतो न स्थूलेषु भूतेषु न इयं स्तु विनश्यंतीत्यर्थः ५ ननु कोशनाशो कोशकारइव स्थूलनाशो सूक्ष्माणिकथं न नश्यंतीत्याशंक्याह शब्दइति शब्दादयो
विषयाः क्रियाश्च तद्ग्रहणरूपाः करणनित्याः करणात्मना मनोमात्रेण रूपेण नित्याः अविनाशिन्यः । कारणनित्या इति पाठे विकारणं दहराकाशाख्यं सोपाधिब्रह्मतत्त्वेण नित्याः मोहसं
ज्ञिताः स्थूला अनित्या अनृतत्वात् । तदमे सत्याः कामा अनृतापिधाना इति भ्रुतिर्हि सूक्ष्माणां सत्यत्वं तत्पिधायकानां स्थूलानामनृतत्वं चाह । तस्माद्युक्तमुक्तं धीरानलीयं ते कदाचनोति ६ अनि
त्यानां लक्षणमाह साद्धं न लोभेति लोभो लब्धुमिच्छा तस्य प्रजनं प्रजाफललोभपूर्वकं कर्म इत्यर्थः । सस्मात्संभूताः । संपुक्ता इति पाठे कर्मबद्धाः निर्विशेषाः सर्वेषां पांचमौतिकत्वाविशेषात् ।

यद्यस्माज्जायतेभूतंतत्रतत्प्रविलीयते ॥ लीयंतेप्रतिलोमानिजायंतेचोत्तरोत्तरम् ४ ततःप्रलीनेसर्वस्मिन्भूतेस्थावरजंगमे ॥ स्मृतिमंतस्तदाधीरानलीयंतेक
दाचन ५ शब्दःस्पर्शस्तथारूपंरसोगंधश्चपंचमः ॥ क्रियाःकरणनित्याःस्युरनित्यामोहसंज्ञिताः ६ लोभप्रजनसंभूतानिर्विशेषाह्यकिंचनाः ॥ मांसशोणितसं
घाताअन्योन्यस्योपजीविनः ७ बहिरात्मानइत्येतेदीनाःरूपणजीविनः ॥ प्राणापानाबुदानश्चसमानोव्यानएवच ८ अंतरात्मनिचापेदेनियताःपंचवायवः ॥
वाङ्मनोबुद्धिभिःसार्द्धमिदमष्टात्मकंजगत् ९ त्वग्घ्राणश्रोत्रचक्षुषिरसनावाक्क्रसंयताः ॥ विशुद्धंचमनोयस्यबुद्धिश्चाव्यभिचारिणी १० अष्टौयस्याग्रयोह्येतेनद
हंतेमनःसदा ॥ सतद्ब्रह्मशुभंयातितस्माद्भूयो न विद्यते ११ एकादशचयान्यादुरिंद्रियाणिविशेषतः ॥ अहंकारात्प्रसूतानितानिवक्ष्याम्यहं द्विजाः १२ श्रोत्रंत्वक्
चक्षुषीजिह्वानासिकाचैवपंचमी ॥ पादौपायुरुपस्थश्चहस्तौवाग्दशमीभवेत् १३ इंद्रियग्रामइत्येषमनएकादशंभवेत् ॥ एतंग्रामजयेत्पूर्वततोब्रह्मप्रकाशते १४
बुद्धींद्रियाणिपंचाहुःपंचकर्मांद्रियाणिच ॥ श्रोत्रादीन्यपिपंचाहुर्बुद्धियुक्तानितत्त्वतः १५ अविशेषाणिचान्यानिकर्मयुक्तानियानिदु ॥ उभयत्रमनोज्ञेयंबुद्धिस्तु
द्वादशीभवेत् १६ इत्युक्तानींद्रियाण्येतान्येकादशयथाक्रमम् ॥ मन्यंतेकृतमित्येवंविदित्वातानिपंडिताः १७

अकिंचनाः नास्ति किंचन वस्तु सदा सुताः रज्जुरगवत्तुच्छा इत्यर्थः । अन्योन्येतु जीवो जीवस्य जीवनमित्यर्थात्तन्मन्त्राः ७ बहिरात्मानः स्थूलशरीराणि । दीनाः क्षुधाद्युपहृताः । कृपणजीविनः । बाह्यसाधनजीविनाः । नित्यानियामन्मोक्षस्थायीनि मूतान्याह साधेन प्राणेति ८ अंतरात्मा चित्तिच्छाया युक्तोऽहंकाराख्यो जीवः प्राणादिपञ्चकं वाह्मनो बुद्धिर्त्रयं चेत्यष्टावुपाधित्वेन नियतानियमेन संबद्धाः एतदष्टकात्मकं जगत् अयं भावः । 'मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति' इत्यादि श्रुतेः चक्षुःश्रोत्रात्मकं मन एव सर्वकरणरूपं । करणानां च प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोका इति चक्षुरादिभ्यः सूर्यादीनां तेभ्यो रूपादीनां चोत्पत्तिश्चरणेन सर्वहेतुतया सर्वात्मकत्वादेतावन्मात्रं जगदित्युक्तमेवोक्तमष्टात्मकं जगदिति ९ । १० त्वगादय एते यं न दहंति स विद्वान्ब्रह्मयातिरस्मादन्यत्तमूयोऽधिकतरं नास्ति ११ एतदेव विस्तरेण प्रपंचयति एकादशेत्यादिना १२ । १३ । १४ । १५ उभयत्र उभयेष्वपि हिंन्त्रियेषु मनोनुगतमिति शेषः १६ मन्यंते कृतकृत्या मवंतीत्यर्थः १७

सर्वसर्वाणीन्द्रियाणि प्रत्येकं विविधानि भूतमाकाशादि इन्द्रियमध्यात्मं भूतगुणः शब्दादिरविभूतं इन्द्रियानुग्राहिकादेवतादिगादिरधिदैवं सर्वत्र ज्ञेयं १८ । १९ । २० । २१ । २२ त्रिष्व
अतः परं प्रवक्ष्यामि सर्वा विविधमिन्द्रियम् ॥ आकाशं प्रथमं भूतं श्रोत्रमध्यात्ममुच्यते १८ अधिभूतं तथा शब्दो दिशस्तत्राधिदैवतम् ॥ द्वितीयं मारुतं भूतं त्वगध्या
त्मच विश्रुता १९ स्पष्टव्यमधिभूतं च विद्युत्तत्राधिदैवतम् ॥ तृतीयं ज्योतिरित्याहुश्चक्षुरध्यात्ममुच्यते २० अधिभूतं ततोरूपं सूर्यस्तत्राधिदैवतम् ॥ चतुर्थमापो
विज्ञेयं जिह्वाचाध्यात्ममुच्यते २१ अधिभूतं रसश्चात्रसोमेस्तत्राधिदैवतम् ॥ पृथिवीपंचमं भूतं घ्राणश्चाध्यात्ममुच्यते २२ अधिभूतं तथा गंधो वायुस्तत्राधिदैव
तम् ॥ एषु पंचभूतेषु त्रिपुण्यश्च विधिः स्मृतः २३ अतः परं प्रवक्ष्यामि सर्वा विविधमिन्द्रियम् ॥ पादावध्यात्ममित्याहुर्ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः २४ अधिभूतं तु गंतव्यं
विष्णुस्तत्राधिदैवतम् ॥ अवागतिरपानश्च पायुरध्यात्ममुच्यते २५ अधिभूतं विसर्गश्च मित्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ प्रजनः सर्वभूतानामुपस्थोऽध्यात्ममुच्यते २६
अधिभूतं तथा शुक्रं दैवतं च प्रजापतिः ॥ हस्तावध्यात्ममित्याहुर्ध्यात्मविदुषो जनाः २७ अधिभूतं च कर्माणि शक्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ वैश्वदेवी ततः पूर्वावागध्यात्म
मिहोच्यते २८ वक्तव्यमधिभूतं च वह्निस्तत्राधिदैवतम् ॥ अध्यात्मं मन इत्याहुः पंचभूतात्मचारकम् २९ अधिभूतं च संकल्पश्चंद्रमाश्चाधिदैवतम् ॥ अहंकारस्त
थाध्यात्मं सर्वसंसारकारकम् ३० अभिमानोधिभूतं च रुद्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ अध्यात्मं बुद्धिरित्याहुः षडिन्द्रियविचारिणी ३१ अधिभूतं तु मंतव्यं ब्रह्मा तत्राधिदैव
तम् ॥ त्रीणि स्थानानि भूतानां चतुर्थं नोपपद्यते ३२ स्थलमापस्तथाकाशं जन्मचापि चतुर्विधम् ॥ अंडजो द्विजसंस्वदजरायुजमथापि च ३३ चतुर्धा जन्म इ
त्येतद्भूतग्रामस्य लक्ष्यते ॥ अपराण्यथ भूतानि खेचराणि तथैव च ३४ अंडजानि विजानीयात्सर्वाश्चैव सरीसृपान् ॥ स्वेदजाः कृमयः प्रोक्ता जंतवश्च यथाक्रमम् ३५
जन्मद्वितीयमित्येतज्जघन्यतरमुच्यते ॥ भित्त्वा तु पृथिवीयानि जायंते कालपर्ययात् ३६ उद्भिजानि च तान्याहुर्भूतानि द्विजसत्तमाः ॥ द्विपाद बहुपादानिति
र्यगतिमतीनि च ३७ जरायुजानि भूतानि विरुतान्यपि सत्तमाः ॥ द्विविधा खलु विज्ञेया ब्रह्मयोनिः सनातनी ३८ तपः कर्म च यत्पुण्यमित्येषा विदुषां नयः ॥ विविधं
कर्म विज्ञेयमिज्यादानं च तन्मखे ३९ जातस्याध्ययनं पुण्यमिति वृद्धानुशासनम् ॥ एतद्यो वेति विधिव्युक्तः सस्याद्विजर्षमाः ४० विमुक्तः सर्वपापेभ्य इति चैव नि
बोधत ॥ आकाशं प्रथमं भूतं श्रोत्रमध्यात्ममुच्यते ४१ अधिभूतं तथा शब्दो दिशश्चात्राधिदैवतम् ॥ द्वितीयं मारुतं भूतं त्वगध्यात्मच विश्रुतम् ४२ स्प
ष्टव्यमधिभूतं तु विद्युत्तत्राधिदैवतम् ॥ तृतीयं ज्योतिरित्याहुश्चक्षुरध्यात्ममित्युच्यते ४३ अधिभूतं ततोरूपं सूर्यस्तत्राधिदैवतम् ॥ चतुर्थमापो विज्ञेयं जिह्वाचाध्यात्म
मित्युच्यते ४४ चंद्रोऽधिभूतं विज्ञेयमापस्तत्राधिदैवतम् ॥ यथावदध्यात्मविधिरेषवः कीर्तितो मया ४५

ध्यात्माधिभूताधिदैवेषु २३ सर्वकर्माद्रियं २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ अपराणि अनुत्कृष्टानि ३४ । ३५ । ३६ । ३७ ब्रह्मयोनिः ब्रह्मोपलब्धि
स्थानं ब्राह्मणजन्मेत्यर्थः ३८ तत्र कर्तव्यमाह तप इति ३९ वेति आपरोक्ष्येण ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५

इन्द्रियाणीति संधाय भूतादीनि इन्द्रियेभ्योऽतिरिक्तानि न संतीत्यनुसंधाय तानि सर्वाणि मनसा संप्रधारयेन्मनो मात्रेण भवतिष्ठेत् ४६ क्षीणे मनसि सर्वास्मिन्नजन्मसु
ज्ञातयोर्न प्रतीयेरन् अतः क्षीणं मनः कृतं चेन्निर्विकल्पे सुखमनुभवतः पुंसो जन्मसुखे संसारसुखे पुत्रकलत्रपरिवर्गजं न इष्टं भवति । ज्ञानेनात्मानुभवेन संपन्नं संयुक्तं सत्त्वं बुद्धिर्यथातिपाज्ञानसंपन्न
सत्त्वानाम् ४७ अत इति मनस इति शेषः सूक्ष्मभावकर्तृसूक्ष्मस्वकर्तृनिवृत्तिवक्ष्यामि मृदुना छंदतः दारुणेन दृढयोनेन सर्वभूतेषु ब्राह्मणादिषु कर्तव्ययोग्यामिति शेषः ४८ गुणाः शौर्यो दार्यविद्वत्त्व
तपस्वित्वादयो दर्पहेतुत्वादसु गाहव्यस्मिन् दृष्टे तद्गुणानुगं अत एव अनासंगमहं कर्ता मभेदमजितमित्यभिमानशून्यं एकचर्यैकातवासः । अनंतरं निरस्तसमस्तभेदमविच्छिन्नं ब्रह्ममयं ब्राह्मण
जातिप्रधानं । एकपदं सर्वसुखमर्थ ४९ । ५० । ५१ इन्द्रियानि रोधं कुर्वता कृत्स्नं ब्रह्मादंत्यक्तमित्यर्थः अध्यात्माभिर्विज्ञानं ५२ यथेति अग्निसादृश्याद्विज्ञानेऽप्यग्निपदप्रयोगः प्रकाशकत्वसा

ज्ञानमस्य हि धर्मज्ञाः प्राप्तं ज्ञानवतामिह ॥ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थमहाभूतानि पंच च ॥ सर्वाण्येतानि संधाय मनसा संप्रधारयेत् ४६ क्षीणे मनसि सर्वास्मिन्नजन्मसु
स्वमित्युच्यते ॥ ज्ञानसंपन्नसत्त्वानां तत्सुखं विदुषां मतम् ४७ अतः परं प्रवक्ष्यामि सूक्ष्मभावकर्तृशिवाम् ॥ निवृत्तिं सर्वभूतेषु मृदुना दारुणेन च ४८ गुणा गुण
मनासंगमेकचर्यमनंतरम् ॥ एतद्ब्रह्म मयं वृत्तमादुरेकपदं सुखम् ४९ विद्वान्कूर्म इवांगानिकामान्संहृत्य सर्वशः ॥ विरजाः सर्वतो मुक्तो यो नरः स सुखी सदा ५०
कामानात्मनिसंयम्य क्षीणदृष्टः समाहितः ॥ सर्वभूतसुहृन्मित्रो ब्रह्मभूयाय कल्पते ५१ इन्द्रियाणां निरोधेन सर्वेषां विषयैषिणाम् ॥ मुनेर्जनपदत्यागादध्या
त्माग्निः समिध्यते ५२ यथाग्निं रंधनैरिद्धो महाज्योतिः प्रकाशते ॥ तथेन्द्रियनिरोधेन महानात्मा प्रकाशते ५३ यदा पश्यति भूतानि प्रसन्नात्माऽऽत्मनो हृदि ॥
स्वयं ज्योतिस्तदा सूक्ष्मात्सूक्ष्मं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ५४ अग्निरूपं पयः स्रोतो वायुः स्पर्शनमेव च ॥ महीपंकधरं चोरमाकाशः श्रवणं तथा ५५ रोगशोकसमाविष्टं पंच
स्रोतः समावृतम् ॥ पंचभूतसमायुक्तं नवद्वारं दिदैवतम् ५६ रजस्वलमथादृश्यं त्रिगुणं च त्रिधातुकम् ॥ संसर्गाभिरतं मूढं शरीरमिति धारणा ५७

मान्यादिति भावः ५३ प्रसन्नात्मानिर्मलचित्तः आत्मनः स्वस्य हृदियदा भूतानि पश्यति संप्रज्ञातावस्थायाम् । नित्यं बहिर्मुखमनस इयमेवां तर्मुत्त्वावस्थेत्याह तदाति यदैवं भवति तदाऽयं स्वयं
ज्योतिर्भवति अतीतानागतव्यवहितादिदर्शनेष्वर्यादिज्योतिषामभावात् । तदा सूक्ष्मावहादा ब्रह्मणोऽपेक्षया सूक्ष्मं परं ज्योतिः प्राप्नोति ५४ याद्विग्रहानि ग्रहाभ्यामुक्तं संसारौ तन्नित्यं शरीरमुक्तं
अथ तस्यापि नियामकं नित्यं शरीरमाह अग्निरिति अत्र यद्रूपं दृष्टं गौरवात्तदग्निः । स्रोतः प्रवाहः । तेन प्रवृत्तो हितादिकं ग्राह्यं । तत्पयः जलं । स्पर्शनं वातः । यत्पंककाष्ठादिस्थानीयघनमांसा
स्थ्यादिवरमिदं तत्तमही । चोरं बीभत्सं । आकाश एव श्रवणरूपेण यत्र तत्तथा ५५ पंचस्रोताः सिद्धा इन्द्रियगोळकानि । नवद्वारं द्वे कर्णयोर्द्वे चक्षुषोर्द्वे नासिकयोरेकं मुखमधो द्वे वेति । द्वे जीव परमेश्वरौ
दैवते यत्र ५६ अदृश्यममंगलत्वात् । त्रिगुणं परेपादृष्टमात्रं तत्सुखदुःखमोहोत्पादकं । त्रिधातुं क्वातपित्तकफमयं । संसर्गाभिरतमन्नादिसंगेनैव अभिरमते नान्यथा । संशयाभिरुतमिति पाठे सं
शयोद्धापकं विनाशबीजमित्यर्थः । मूढं अचेतनं । एवं विधं शरीरमिति धारणानिश्चयः । अत्र शरीरशब्दादीनां दर्शनात्तदाश्रयाणामाकाशादीनां सत्त्वमनुभेयमित्यर्थः ५७

दुश्चरं दुःसमाधेयं व्याध्यायाक्रांतं चेत् सत्त्वं बुद्धिं एतदेव बाल्याद्यवस्थापन्नं कालः । मनुकालो नाम पञ्चः पदार्थः कश्चिदस्ति ५८ महार्णवं महार्णवसमं एतदेव निमित्तभूतं सत्त्वादि संहारबोधानां हेतुमवति ५९ इंद्रियाणां निरोधेन इदं शरीरं त्यजन् सतः नित्यं विद्यमानानपिकामादींस्त्यजति ६० एते स्फूर्तदेह रूपाः प्रकाशप्रवृत्तिमोहनिमित्तत्वेनाः निर्जिताः योगबलेनातिक्रामिताः परं ब्राह्मं ६१ । ६२ मनसि हृदये पुण्डरीके आत्मनि शरीरे ६३ एकधात्वं पदार्थसाक्षात्कारेण बहुधा वैश्वरूप्येण ६४ रूपाणि स्वशरीराणि शतशः पश्यन् पादौ पशतं यथा सद्यः प्रवर्तते एवं यो दुश्चरं सर्वलोकेऽस्मिन् सत्त्वं प्रतिसमाश्रितम् ॥ एतदेव हिलोकेऽस्मिन् कालचक्रं प्रवर्तते ५८ एतन्महार्णवं घोरमगाधं मोहसंज्ञितम् । विक्षिपेत्संक्षिपेच्चैव बोधयेत्सामं जगत् ५९ कामं क्रोधं भयं लोभमभिद्रोहमथानृतम् ॥ इंद्रियाणां निरोधेन सतस्त्यजति दुस्त्यजान् ६० यस्यैते निर्जिताः त्रेत्रिगुणाः पंचधा तवः ॥ व्योम्नितस्य परं स्थानमानं त्यमथ लभ्यते ६१ पंचेन्द्रियमहाकूलां मनोवेगमहोदकाम् ॥ नदीं मोहहृदांतीर्त्वा कामक्रोधावुभौ जयेत् ६२ स सर्वदोषनिर्मुक्तस्ततः पश्यति तत्परम् ॥ मनोमनसि संधाय पश्यन्नात्मानमात्मनि ६३ सर्ववित्सर्वभूते पुर्विदित्यात्मानमात्मनि ॥ एकधा बहुधा चैव विकुर्वाणस्ततस्ततः ६४ ध्रुवं पश्यति रूपाणि दीपादीपशतं यथा ॥ स वै विष्णुश्च मित्रश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः ६५ सहिधा ताविधा ताच सप्रभुः सर्वतो मुखः ॥ हृदयं र्भूतानां महानात्मा प्रकाशते ६६ तं विप्रसंघाश्च सुरासुराश्च यक्षाः पिशाचाः पितरो वयांसि ॥ रक्षोगणा भूतगणाश्च सर्वे महर्षयश्चैव सदास्तुवंति ६७ ॥ इति महाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीता पर्वणि गुरुशिष्यसंवादे द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ मनुष्याणां तुराजं न्यः श्रेयो मध्यमो गुणः ॥ कुंजरो वाहनानां च सिंहश्चारण्यवासिनाम् १ अविः पशूनां सर्वेषामहिस्तु बिलवासिनाम् ॥ गवां गोवृषभश्चैव ह्यस्त्रीणां पुरुष एव च २ न्यग्रोधं जंबूवृक्षश्च पिप्पलः शालमलिस्तथा ॥ शिंशपामेषजं गश्च तथा कीचक वेणवः ३ एते हुमाणां राजानो लोकेऽस्मिन् ब्राह्मसंशयः ॥ हिमवान् पारियात्रश्च स ह्योर्विध्यस्त्रिद्वान् ४ श्वेतो नीलश्च भासश्च कोष्ठवाश्चैव पर्वतः ॥ गुरुस्कंधो महेंद्रश्च माल्यवान् पर्वतस्तथा ५ एते पर्वतराजानो गणानां मरुतस्तथा ॥ सूर्यो ग्रहाणामधिपः क्षत्राणां च चंद्रमाः ६ यमः पितृणामधिपः सरितामथ सागरः ॥ अंभसां वरुणो राजा मरुतामिंद्रोऽप्युच्यते ७ अर्कोऽधिपतिरुष्णानां ज्योतिषां मिंदुरुच्यते ॥ अग्निर्भूतपतिर्नित्यं ब्राह्मणानां बृहस्पतिः ८ ओषधीनां पतिः सोमो विष्णुर्वलवतां वरः ॥ त्वष्टाऽधिराजो रूपाणां पशूनामीश्वरः शिवः ९ दीक्षितानां तथा यज्ञो देवनां पचवा तथा ॥ दिशामुदीची विप्राणां सोमो राजा प्रतापवान् १० कुबेरः सर्वरत्नानां देवतानां पुरंदरः ॥ एष भूताधिपः सर्गः प्रजानां च प्रजापतिः ११

मिसं कल्पमात्रादनेकानि शरीराणि प्रवर्तते । स एकधा भवति त्रिधा भवतीत्यादि श्रुतेः प्रदीपवदो बश इति न्यायाच्च ६५ कथमेवं योगिनः सामर्थ्यमुदेतीत्याशंक्यतस्यैव श्रुत्या ब्रह्ममित्याह सहीति अतएव चानन्याधिपतिरिति न्यायश्चात्रानुसंधेयः ६६ । ६७ ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नीलकण्ठीये भारतभाष्ये द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ अस्त्येवानन्याधिपतेर्योगिनः ईश्वरत्वसमर्थनार्थं विभूतीराह मनुष्याणामित्यादिना ब्राह्मणाधर्मसेतव इत्यंतेन । मध्यमो गुणः रजोगुणप्रधानः १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११

१२ ईश्वरत्वं ऐश्वर्यं नरादीनां हरिरेवेत्यर्थः १३ । १४ भगदेवाः कामुकास्तैरनुयातानामनुसृतानां स्त्रीणां सर्वासां मध्ये माहेश्वरी वामलोचने तिसंबंधः १५ रतीनां पीतिसुखानां वसुमत्यः धनवत्याः धनलाभमवित्तं यत्पीतिसुखं देवमहदित्यर्थः १६ । १७ । १८ । १९ । २० एवं विद्वान् विश्वेश्वरं प्राप्नोतीत्युक्तं । इदानीं विद्वत्स्वप्राप्तिसाधनान्याह अहिंसेति २१ शब्दलक्षणमित्यादयो दृष्टांताः २२ भारती परकीया विद्यास्वरूपं जनसंस्कारवती शब्देन बलक्षयते २३ विधेयमाह मनस इति । इदं कर्तव्यं न वेत्यादि विचारश्चित्तातयामनोनामकं तत्त्वं लक्षयते चित्ताऽपि बुद्ध्या परीक्षयते व्यवस्यति निश्चिनोति २४ एतदे सर्वेषामेव भूतानामहं ब्रह्म यो महान् ॥ भूतं परतरं मत्तो विष्णोर्वाऽपि न विद्यते १२ राजाधिराजः सर्वेषां विष्णुर्ब्रह्म यो महान् ॥ ईश्वरत्वं विजानीध्वं कर्तारमकृतं हरिम् १३ नराकिन्नरयक्षाणां गंधर्वारगरक्षसाम् ॥ देवदानवनागानां सर्वेषामीश्वरो हि सः १४ भगदेवानुयातानां सर्वासां वामलोचना ॥ माहेश्वरी महादेवी प्रोच्यते पार्वती हि सा १५ उमादेवी विजानीध्वं नारीणां सुतमां शुभाम् ॥ रतीनां वसुमत्यस्तु स्त्रीणामप्सरसस्तथा १६ धर्मकामाश्च राजानो ब्राह्मणाधर्मसेतवः ॥ तस्माद्राजा द्विजातीनां प्रयतेत स्मरक्षणे १७ राज्ञां हि विषये येषामवसीदंति साधवः ॥ हीनास्ते स्वगुणैः सर्वैः प्रेत्य चोन्मार्गं गामिनः १८ राज्ञां हि विषये येषां साधवः परिरक्षिताः ॥ तेऽस्मिन् लोके प्रमोदंते सुखं प्रेत्य च भुंजते १९ प्राप्नुवन्ति महात्मान इति वित्तद्विजर्षभाः ॥ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि नियतं धर्मलक्षणम् २० अहिंसा परमोधमो हिंसा चाधर्मलक्षणा ॥ प्रकाशलक्षणा देवामनुष्याः कर्मलक्षणाः २१ शब्दलक्षणमाकाशं वायुस्तु स्पर्शलक्षणः ॥ ज्योतिर्बालक्षणं रूपमापश्चरसलक्षणाः २२ धारिणी सर्वभूतानां पृथिवी गंधलक्षणा ॥ स्वरव्यंजनसंस्कारा भारती शब्दलक्षणा २३ मनसोलक्षणं चित्ताचितोक्ता बुद्धिलक्षणा ॥ मनसा चिंतिता नर्थान् बुद्ध्या चेह्न्यवस्यति २४ बुद्धिर्हि व्यवसायेन लक्षयते नात्र संशयः ॥ लक्षणं मनसो ध्यानमव्यक्तं साधुलक्षणम् २५ प्रवृत्तिलक्षणो योगो ज्ञानं संन्यासलक्षणम् ॥ तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य संन्यसेदिह बुद्धिमान् २६ संन्यासी ज्ञानसंयुक्तः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ अतीतो ब्रह्मभ्येतितमो मृत्युजरातिगः २७ धर्मलक्षणसंयुक्तमुक्तं बोधिविधेयम् ॥ गुणानां ग्रहणं सम्यग्बुद्ध्या मयिमतः परम् २८ पार्थिवो यत्सुगंधो वै घ्राणेन हि स गृह्यते ॥ घ्राणस्थश्च तथा वायुर्गंधज्ञाने विधीयते २९ अपां धातूरसो नित्यं जिह्वा स तु गृह्यते ॥ जिह्वास्थश्च तथा सोमो रसज्ञाने विधीयते ३० ज्योतिषश्च गुणो रूपं च क्षुपातश्च गृह्यते ॥ चक्षुःस्थश्च स दाऽऽदित्यो रूपज्ञाने विधीयते ३१ वायव्यस्तु स दास्पर्शलक्षणा प्रज्ञायते च सः ॥ त्वक्स्थश्चैव स दावायुः स्पर्शनेन विधीयते ३२

चाह बुद्धिर्हीति व्यवसायेन इदं नित्यमेवेति निश्चयेन मनसश्चित्तस्य ध्यानं लोकतः शास्त्रतो वाऽनुभूतस्य विषयस्य पुनः पुनरुद्बोधके सत्यसति वायस्त्पुनरुत्तचित्तस्य लक्षणं । पूर्वमनो बुद्धिचित्तानां च कानिलक्षणान्युक्तानि । साप्नोतीति साधुः पुरुषस्तस्य लक्षणमव्यक्तं न केन चिदसौ व्यज्यतेऽपि तु स्वयंप्रकाश इत्यर्थः २५ एवं मन आदिभ्यो विवेचितस्य पुरुषस्याधिगमोपायमाह कर्मनिर्वापुर्वकं प्रवृत्तीति योगः कर्माणि २६ ब्रह्मं मानापमानादि अतीतोऽतिकांतः २७ गुणानां पूर्वेन्द्रियादीनां धर्मस्वरूपलक्षणानि संयुक्तं संयोगाश्च ते पांसमाहारोऽधर्मलक्षणसंयुक्तं । धर्मः सुखिरत्वादिकं लक्षणं शब्दादिकं संयुक्तमन्योन्यव्यतिपत्तत्वं । इदानीं तेषां ग्रहणं कया देवतयाऽनुगृहीतेन केन करणेन को वा गुणो गृह्यते इति वक्ष्यते २८ पार्थिव इति विधीयते अनुग्रहं कायं २९ धातुः सारः रस रूपः ३० । ३१ । ३२

३३ मनसङ्गति यथातेजोगुणोत्पत्तिरस्वाश्रयसहितसूत्रानुगृहीतेनचक्षुषागृह्यतेपुनर्मनोगुणश्चित्तास्वाश्रयसहिताचेतनाधातुनाजीवेनानुगृहीतयाप्रज्ञयाप्रकृतज्ञस्याधीष्टितिविशेषेणगृह्यते । मनो ज्ञानेइतिगुणगुणिनोभिनश्चित्तयोरभेदाभिप्रायेणोक्तं ३४ एवंबुद्धिरध्यवसायेनस्वरूपेणगृह्यते । एवंमहान्ज्ञानेनगुह्यस्वरूपेणैवगृह्यतेननुकारणांतरेणइन्द्रियवत् । तत्रहेतुः निश्चि त्यग्रहणादिति यथारूपदर्शनेनकार्येणचक्षुरिन्द्रियमस्तीतिज्ञायतेननुगृह्यतेऽतीन्द्रियत्वात् । एवंबुद्धिमहातैर्दमित्यमेवेतिअस्मीतिचैवकृपेणनिश्चयेनलिङ्गेनैवतयोःस्वरूपव्यक्तवस्तुतस्व व्यक्तमेवइन्द्रियत्ववदतीन्द्रियत्वात् ३५ एवंबुद्धेश्चतुर्वदतीन्द्रियत्वंसर्ववत्स्वप्रकाशत्वंचोक्तंयस्तुतां गृह्णातितामाह अलिङ्गेति लिङ्गद्वाराग्रहणंबुद्ध्यादेरुक्तंक्षेत्रज्ञस्यगुणतयास्वरूपज्योतिष्वादि त्यर्थः । ज्ञानलक्षणउपलब्धिमात्रस्वरूपःनतूपलब्धिर्वालिङ्गःअलिङ्गत्वात् ३६ क्षेत्रज्ञपदमपि क्षेत्रोपलब्धिमात्रवाचिनतुतुपलब्ध्वाचीत्याह अव्यक्तमिति अव्यक्तमुद्दिष्टमुपक्रांतक्षेत्रं

आकाशस्यगुणोह्येपश्चोत्रेणचसगृह्यते ॥ श्रोत्रस्थाश्चदिशःसर्वाःशब्दज्ञानेप्रकीर्तिताः ३३ मनसश्चगुणश्चित्ताप्रज्ञयासतुगृह्यते ॥ हृदिस्थश्चेतनोधातुर्मनोज्ञाने विधीयते ३४ बुद्धिरध्यवसायेनज्ञानेनचमहांस्तथा ॥ निश्चित्यग्रहणाद्व्यक्तमव्यक्तंनान्नसंशयः ३५ अलिङ्गग्रहणोनित्यःक्षेत्रज्ञोनिर्गुणात्मकः ॥ तस्मादलिङ्गः क्षेत्रज्ञःकेवलज्ञानलक्षणः ३६ अव्यक्तंक्षेत्रमुद्दिष्टंगुणानांप्रभवाप्ययम् ॥ सदापश्याम्यहंलीनोविजानामिशृणोमिच ३७ पुरुषस्तद्विजानीतेतस्माक्षेत्रज्ञउ च्यते ॥ गुणवृत्तंतथावृत्तंक्षेत्रज्ञःपरिपश्यति ३८ आदिमध्यावसानांतंसृज्यमानमचेतनम् ॥ नगुणाविदुरात्मानंसृज्यमानाःपुनःपुनः ३९ नसत्यंविदतेक श्विक्क्षेत्रज्ञस्त्वेवविदति ॥ गुणानांगुणभूतानांयत्परंपरममहत् ४० तस्माद्गुणांश्चसत्त्वंचपरित्यज्येहधर्मवित् ॥ क्षीणदोषोगुणातीतिःक्षेत्रज्ञंप्रविशत्यथ ४१ नि र्द्वंद्वोनिर्ममस्कारोनिःस्वाहाकारएवच ॥ अचलश्चानिकेतश्चक्षेत्रज्ञःसपरोविभुः ४२ ॥ इतिश्री० आ०अनु०गुरुशिष्यसंवादेत्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ यदादिमध्यपर्यंतंग्रहणोपायमेवच ॥ नामलक्षणसंयुक्तंसर्ववक्ष्यामितत्त्वतः १ अहःपूर्वततोरात्रिर्मासाःशुक्लादयःस्मृताः ॥ श्रवणादीनिऋ क्षाणिऋतवःशिशिरादयः २ भूमिरादिस्तुगंधानांसानामापएवच ॥ रूपाणांज्योतिरादित्यःस्पर्शानांवायुरुच्यते ३ शब्दस्यादिस्तथाकाशमेषभूतकृतो गुणः ॥ अतःपरंप्रवक्ष्यामिभूतानामादिमुत्तमम् ४ आदित्योज्योतिषामादिरग्निर्भूतादिरुच्यते ॥ सावित्रीसर्वविद्यानांदेवतानांप्रजापतिः ५

तथागुणानांकार्पकृपाणामुत्पत्तिप्रलयंचप्रभवाप्ययमिति समाहारः । अहंसाक्षी लीनस्वाश्रयस्तेनकर्त्ताच्छादितत्वाद्ग्राह्यः । क्षेत्रलिङ्गस्थमितिपाठेक्षेत्रलिङ्गेत्यूलसूक्ष्मशरीरोस्थितंगुणानां सत्त्वादीनामुत्पत्त्यादिनाज्ञेयमव्यक्तंलीनमप्यहंपश्यामि ३७ गुणवृत्तंप्रकाशप्रकृतितमोहादि ३८ तदेवआदिमध्यावसानांतमुत्पत्त्यादिनावृत्तं । अंतःशब्दोब्रह्मत्ववाची अतिअविबंधने इत्यस्यरूपं । सृज्यमानंचगुणवृत्तमेव सृज्यमानाहतिपरिणामिनःकूटस्थेनपश्यंत्यपितकूटस्थएवतान्प्रकाशयतीत्यर्थः ३९ सत्यमात्मानं गुणभूतानांभोग्यानां पंचम्यधैषधी तेभ्योयत्परंसत्यमिति संबंधः ४० गुणांष्टइयान् सत्त्वंबुद्धिदर्शनेनकरणभूतानां परित्यज्य क्षेत्रज्ञंपरमात्मानांविशति ४१ । ४२ ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ क्षेत्रज्ञप्रवेशरूपस्यमोक्षस्यानित्यत्वंस्वरूपमात्रत्वंचवक्तुंयज्जन्मादिमतदनित्यं कर्मप्राप्यचेतितत्सर्वमनुक्रामति यदादीति आदिमध्यपर्वतंजन्मादिमतं ग्रहणेउपायो ऽस्त्यस्त्वतत्ग्रहणोपायंकर्मसाध्यं तत्सर्ववक्ष्यामि १ । २ । ३ । ४ आग्निजांतरूपीभूतानां जरायुजांडजानांऊष्मरूपी प्रस्वेददृष्टिहेतुतयास्वेदजोद्भिज्जानां ५

सिंहलोकमेवसावित्रीव्याचष्टेउपासनायै नियतजप्यंघ्राद्यणभ्रियादिभ्लेच्छांतानांतरसर्वसावित्रीपदवाच्यम् ६ सर्गःसुष्ठयादिकालः ७ तुतममौज्जाह्नवेवादेवतोद्देशेनवर्त्त सप्तोवापु किः ४ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ ससेवपानानांतरसप्तोवादीनांच संशिरावैः १४ ईश्वरःउद्रः १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ अध्यायद्वयेनज्ञानोपायान्वधर्मान्विवक्षुरज्ञानांकालच

ओंकारःसर्ववेदानांचसंप्राणएवच ॥ यदस्मिन्नियतंलोकेसर्वसावित्रीरुच्यते ६ गायत्रीच्छंदसामादिःप्रजानांसर्गउच्यते ॥ गावश्चतुष्पदामादिर्मनुष्याणां द्विजातयः ७ इयेनःपतत्रिणामादिर्यज्ञानांहुतमुत्तमम् ॥ सरीसृपाणांसर्वेषांज्येष्ठःसर्पोद्विजोत्तमाः ८ छतमादिर्युगानांचसर्वेषांनात्रसंशयः ॥ हिरण्यंसर्वरत्ना नामोषधीनांयवास्तथा ९ सर्वेषांभक्ष्यमोज्यानामन्नंपरममुच्यते ॥ द्रवाणांचैवसर्वेषांपेयानामापउत्तमाः १० स्थावराणांतुभूतानांसर्वेषामविशेषतः ॥ ब्रह्म क्षेत्रंसदापुण्यंलक्षःप्रथमतःस्मृतः ११ अहंप्रजापतीनांचसर्वेषांनात्रसंशयः ॥ ममविष्णुरचित्यात्मास्वयंभूरितिसंस्मृतः १२ पर्वतानांमहामेरुःसर्वेषामग्रजः स्मृतः ॥ दिशांचप्रदिशांचोर्ध्वदिकपूर्वाप्रथमातथा १३ तथात्रिपथगामंगानदीनामग्रजास्मृता ॥ तथासरोदपानानांसर्वेषांसागरोऽग्रजः १४ देवदानवभूता नांपिशाचोरगरक्षसाम् ॥ नरकिन्नरयक्षाणांसर्वेषामश्विरःप्रभुः १५ आदिर्विश्वस्यजगतोविष्णुर्ब्रह्ममयोमहान् ॥ भूतंपरतरंयस्मात्रैलोक्येनेहविद्यते १६ आश्रमाणांचसर्वेषांगार्हस्थ्यंनात्रसंशयः ॥ लोकानामादिरव्यक्तंसर्वस्यांतस्तदेवच १७ अहान्यस्तमयांतानिउदयांताचशर्वरी ॥ सुखस्यांतंसदापुःखंदुःखस्यां तंसदासुखम् १८ सर्वेक्षयांतानिचयाःपतनांताःसमुच्छ्रयाः ॥ संयोगाश्चावियोगांतामरणांतंचजीवितम् १९ सर्वकृतंविनाशांतंजातस्यमरणंध्रुवम् ॥ अशा श्वतंहिलोकेऽस्मिन्सदास्थावरजंगमम् २० इष्टंदतंतपोऽधीतंव्रतानिनियमाश्चये ॥ सर्वमेतद्विनाशांतंज्ञानस्यांतोनविद्यते २१ तस्माज्ज्ञानेनशुद्धेनप्रशांता त्माजितेन्द्रियः ॥ निर्ममोनिरहंकारोमुच्यतेसर्वपाप्मभिः २२ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकेपर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे चतुश्चत्वारिंशो ऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ बुद्धिसारंमनस्तंममिन्द्रियग्रामबंधनम् ॥ महाभूतपरिस्कंधंनिवेशपरिवेशनम् १ जराशोकसमावि ष्टव्याधिव्यसनसंभवम् ॥ देशकालविचारिदंश्रमव्यायामानिःस्वनम् २ अहोरात्रपरिक्षेपंशीतोष्णपरिमंडलम् ॥ सुखदुःखांतंसंश्लेषंक्षुत्पिपासावकीलकम् ३

क्राधीनत्वंदर्शयति बुद्धीत्यादिना अन्नभूतनत्वपुराणत्वादिवदतीतत्वानागतत्वादिरपिब्रह्मस्यैवधर्मइत्यतीतानागतादिव्यवहारहेतुर्ब्रह्ममेवभूतकाळोनामपठःपदार्थस्तदर्थमेष्टव्यइतिमन्वा नोदेहरूपद्रव्यमेवकालचक्रत्वेनवर्णयति बुद्धिसारमित्यादिविशेषणयुक्तंकालचक्रंप्रवर्ततइतिनवमेनान्वयः बुद्धिरेवसारउपादेयांशोवस्मिन् । मनस्तंभंमनसास्तंभेनैववृत्तं । महामू तपरिस्कंधंपंचभूतसमूहात्मकं । स्कंधाःस्यात्पतौवंशेषांपरायसमूहयोःइतिमेदिनी । निवेशपरिवेशनंलघेयत्रनोभिवदावरणभूता १ संभवउत्पत्तिस्थानं । देशकालाभ्यांविचरतितथा श्रमःस्वेदःउपायामस्तद्धेतुर्गमनादिः २ परिक्षेपश्चालकः । परिमंडलंपरिवेषः । अंतसंश्लेषःसंधिः । अवकीलकाःअंतःप्रविष्टाःशंकवः ३

छायातपविलेखं तापविलेखं तापविलेखं । निमेषमात्रेण उन्मेषमात्रेण च विह्वलं व्याकुलं चोरवीमत्संमोहजलं अश्रु शोकव्याप्तमित्यर्थः । वर्तमानसंज्ञागति । अचेतनजडम्
४ मासादिनाकालेन परिमितं । विषमं कदाचिन्मनुष्याकारं कदाचित्पशुकारं कदाचिदन्याकारमिति । लोकेषु ऊर्ध्वमध्याधोगतेषु संचरः संचरणस्य । तमोनियमपंकं तमोगुणेन योनियमः
कर्मज्ञानयोर्निरोधः संप्रपंकवन्मालिन्याख्यपापहेतुर्यस्मिन् । रजोवेगप्रवर्तकं तमः सत्त्वसंमिश्रस्वरजसोवेगः विहितनिषिद्धकर्मसुप्रवर्तको यत्र ९ अहंकारोद्वर्पः सत्त्वाहंकारोतिपाठे बुद्धयहंकारा
भ्याचितमित्यर्थः । गुणैः सत्त्वादिभिः संजातवर्तनमवस्थानस्य पाठांतरे मंडलसंघातः अरतयः इष्ट लाभजाः परितापाः भान्येव ग्रहणानीकानि बंधपाटिकासमूहो यत्र शोकः संहारो मृत्यु
छायातपविलेखंच निमेषोन्मेषविह्वलम् ॥ चोरमोहजलाकीर्णवर्तमानमचेतनम् ४ मासार्धमासगणितं विषमं लोकसंचरम् ॥ तमोनियमपंकंच रजोवेगप्रवर्त
कम् ५ महाहंकारदासंच गुणसंजातवर्तनम् ॥ अरतिग्रहणानीकं शोकसंहारवर्तनम् ६ क्रियाकारणसंयुक्तरागविस्तारमायतम् ॥ लोभेप्सापरिविक्षोभं विचित्रा
ज्ञानसंभवम् ७ भयमोहपरीवारं भूतसंमोहकारकम् ॥ आनंदप्रीतिचारंच कामक्रोधपरिग्रहम् ८ महदादिविशेषांतमसक्तं प्रभवाव्ययम् ॥ मनोजवमनःकांतं का
लचक्रं प्रवर्तते ९ एतद्ब्रह्मसमायुक्तं कालचक्रमचेतनम् ॥ विसृजेत्संक्षिपेच्चापि बोधयेत्सामरंजगत् १० कालचक्रप्रवृत्तिचिह्नं विवर्तयतः ॥ यस्तु वेदनरो
नित्यं न समुत्तेषु मुह्यति ११ विमुक्तः सर्वसंस्कारैः सर्वद्वंद्वविवर्जितः ॥ विमुक्तः सर्वपापेभ्यः प्राप्नोति परमां गतिम् १२ गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ॥
चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः सर्वे गार्हस्थ्यमूलकाः १३ यः कश्चिदिह लोकेऽस्मिन्नागमः परिकीर्तितः ॥ तस्यांतगमनं श्रेयः कीर्तिरेषा सनातनी १४ संस्कारैः संस्कृतः
पूर्वयथावच्चरितवतः ॥ जातौ गुणविशिष्टायां समावर्तत तत्त्ववित् १५ स्वदारनिरतो नित्यं शिष्टाचारो जितेन्द्रियः ॥ पंचभिश्च महायज्ञैः श्रद्धधानो यजेदिह १६
देवताऽतिथि शिष्टाशीनिरतो वेदकर्मसु ॥ इज्याप्रदानयुक्तश्च यथाशक्तियथासुखम् १७ न पाणिपादचपलोननेत्रचपलो मुनिः ॥ न च वामं च पलं हाति शिष्टस्य गो
चरः १८ नित्यं यज्ञोपवीतीत्याच्छुक्लवासाः शुचिव्रतः ॥ नियतो यमदानाभ्यां सदा शिष्टैश्च संविशेत् १९ जितशिश्रोदरो मैत्रः शिष्टाचारसमन्वितः ॥ वैष्णवीधारये
द्यष्टिसोदकं च कमंडलुम् २० अर्घ्याध्यापनं कुर्यात्तथा यजनयाजने ॥ दानं प्रतिग्रहं वापि षड्गुणां वृत्तिमाचरेत् २१ त्रीणि कर्माणि जानीत ब्राह्मणानां तु जीवि
का ॥ याजनाध्यापने चोभे शुद्धाच्चापि प्रतिग्रहः २२ अथ शेषाणि चान्यानि त्रीणि कर्माणि यानि तु ॥ दानमध्ययनं यज्ञो धर्मयुक्तानि तानि तु २३ तेष्वप्रमादं कु
र्वीत त्रिषु कर्मसु धर्मवित् ॥ दांतो मैत्रः क्षमायुक्तः सर्वभूतसमो मुनिः २४

एवपरिविक्षोभो निमोत्रतदेशस्थानीयश्चक्रस्यास्फालनहेतुर्यत्र । विचित्रं त्रिगुणात्मकत्वात्तद्वदज्ञानं मायाततः संभव उत्पत्तिर्यस्य ७ आनंदप्रीतिचारं वा ह्यसुखासक्त्या चरतीति तथा ८ वि
शेषाः स्थूलपिण्डादयः । असक्तं कचिदपि ज्ञानमनिरुद्धं । प्रवृत्तिसंसारत्यनेन तत्प्रमथं तद्वदव्ययं चेति अव्ययं संसारकारणमित्यर्थः ९ ब्रह्माणिमानापमानादीनि तन्मयं देहेन्द्रियादिसंवा
तचक्रं रजस्तमः सत्त्वप्रधानं सत्त्वृष्टिसंहारतत्त्वज्ञानानां हेतुर्भवति १० प्रवृत्तिप्रवृत्तिहेतुं निवृत्तिं निवृत्तिहेतुं वेद विदित्वा हामोपादानं तद्वद्विमुह्यति ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४

२५ ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि मीलकंठीषि भारतमविदीपे पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ ३ ॥ ॥ एवमेतेन मार्गेणेत्यादिरध्यायो निगदध्यायः ॥ १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० ॥

अध्वासूर्येणनिर्दिष्टःकोटवच्चरेन्महोम् ॥ दयार्थचैवभूतानांसमीक्ष्यप्रथिवीचरेत् २७ संचयाश्चनकुर्वीतस्नेहवासंचवर्जयेत् ॥ पूताभिरद्भिर्नित्यंवेकार्यैर्कुर्वी
तमोक्षवित् २८ उपस्पृशेदुद्धृताभिरद्भिश्चपुरुषःसदा ॥ अहिंसाब्रह्मचर्यचसत्यमार्जवमेवच २९ अक्रोधश्चानसूयाचदमोनित्यमपैशुनम् ॥ अष्टस्वेतेषुयु
क्तःस्याद्भूतेषुनित्यतैर्द्रियः ३० अपापमशठवृत्तमजिह्वानित्यमाचरेत् ॥ जोषयेत्सदाभोज्यंघ्रासमागतमस्पृहः ३१ यात्रामात्रंचभुंजीतकेवलंप्राणयात्रे
कम् ॥ धर्मलब्धमथाश्रीयात्त्रकाममनुवर्तयेत् ३२ ग्रासादाच्छादनादन्यन्नगृहीयात्कथंचन ॥ यावदाहारयेत्तावत्प्रतिगृहीतनाधिकम् ३३ परेभ्योनप्रातिग्राह्यं
नचदेयंकदाचन ॥ दैन्यभावाच्चभूतानांसंविमज्यसदाबुधः ३४ नाददीतपरस्वानिनगृहीयादयाचितः ॥ नर्किचिद्विषयंभुक्तास्पृहयेत्स्यवैपुनः ३५ मृदमा
पस्तथान्नानिपत्रपुष्पफलानिच ॥ असंवृतानिगृहीयात्प्रवृत्तानिचकार्यवान् ३६ नशिल्पजीविकाजीवेद्विरप्यनोत्कामयेत् ॥ नद्वेष्टानोपदेष्टाचभवेच्चनिरुप
रुक्तः ३७ श्रद्धापूतानिभुंजीतनिमित्तानिचवर्जयेत् ॥ सुधावृत्तिरसक्तश्चसर्वभूतैरसंविदम् ३८ आशीर्भुक्तानिसर्वाणिहिंसायुक्तानियानिच ॥ लोकसंग्रहधर्मच
नैवकुर्यान्नकारयेत् ३९ सर्वभावानतिक्रम्यलघुमात्रःपरिब्रजेत् ॥ समःसर्वेषुभूतेषुस्थावरेषुचरेषुच ४० परंनोद्वेजयेत्कंचिन्नचकस्यचिदुद्विजेत् ॥ विश्वास्यः
सर्वभूतानामश्रयोमोक्षविबुध्यते ४१ अनामतंचनध्यायेन्नातीतमनुचितयेत् ॥ वर्तमानमुपेक्षेतकालाकांक्षीसमाहितः ४२ नचक्षुषानमनसानवाचादूषयेत्क
चित् ॥ नप्रत्यक्षंपरोक्षंवाकिंचिदुष्टंसमाचरेत् ४३ इंद्रियाण्युपसंहृत्यकूर्मोर्गानीवसर्वशः ॥ क्षीणेन्द्रियमनोबुद्धिर्निरीहःसर्वतत्त्ववित् ४४ निर्द्वंद्वोनिर्नमस्कारो
निःस्वाहाकारएवच ॥ निर्ममोनिर्हंकारोनिर्योगक्षेमआत्मवान् ४५ निराशीर्निर्गुणःशान्तोनिरासक्तोनिराश्रयः ॥ आत्मसंगीचतत्त्वज्ञोमुच्यतेनात्रसंशयः ४६
अपादपाणिपृष्ठंतदशिरस्कमनूवरम् ॥ प्रहीणगुणकर्माणंकेवलंविमलंस्थिरम् ४७ अगंधमरसरूपरसमरूपाशब्दमेवच ॥ अनुगम्यमनासक्तममांसमपिचैवयत्
४८ निश्चितमव्ययंदिव्यंसहस्थमपिसर्वदा ॥ सर्वभूतस्थमात्मानंयेपश्यंतितनमृताः ४९ नतत्रक्रमतेबुद्धिर्नोन्द्रियाणिनदेवताः ॥ वेदायज्ञाश्चलोकाश्चनतपो
नव्रतानिच ५० यत्रज्ञानवतांप्राप्तिरलिंगग्रहणास्मृता ॥ तस्मादलिंगधर्मज्ञोधर्मतत्त्वमुपाचरेत् ५१ गृहधर्माश्रितोविद्वान्विज्ञानचरितंचरेत् ॥ अमूढोमूढरू
पेणचरेद्धर्ममदूषयन् ५२ यथैनमवमन्येरन्परेसततमेवहि ॥ तथावृत्तश्चरेच्छान्तःसतांघर्माचकुत्सयन् ५३ यएवंवृत्तसंपन्नःसमुनिश्चेष्टउच्यते ॥ इंद्रियार्णा
द्रियार्थाश्चमहाभूतानिपंचच ५४ मनोबुद्धिरहंकारमव्यक्तंपुरुषंतथा ॥ एतत्सर्वंप्रसंख्यायमथावत्तत्त्वनिश्चयात् ५५ ततःस्वर्गमवाप्नोतिविमुक्तःसर्वबंधनैः ॥
पूतावदंतवेलायांपरिसंख्यायतत्त्ववित् ५६ ध्यायेदेकांतमास्थायमुच्यतेऽथनिराश्रयः ॥ निर्मुक्तःसर्वसंभोगेभ्योवायुराकाशगोयथा ५७ ॥४६॥ ५५॥ ५६॥ ५७॥

५८ ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे यत्तत्त्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ संन्यासमित्यध्यायेऽपिमुच्यतेनात्रसंशयइत्येतोर्ग्रन्थःपूर्वमेवमार्गः १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ द्वाविमाविति पक्षिणोजीवेश्वरीसंक्षिप्येतेययोस्तौसंक्षेपौतयोरुपाधीबुद्धिमायेतोअचेतनौ । सत्त्वायावितिपाठेदुअचेतनौप्राति
विबत्वेनदृश्योयस्तुताभ्यांप्रातिविंबरूपाभ्यामन्यःविबस्थानीयःसचेतनामात्रशरीरोपिचेतनावानिरुच्यते साक्ष्यसंतर्गात्साक्षीतिरत् १६ अचेतनइति अचेतनइवाहंवीगम्योदृश्योजीव

क्षीणकोशोनिरातंकस्तथेदंप्राप्नुयात्परम् ५८ ॥ इतिश्रीमहामारते आश्वमेधिकेपर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादेष्टत्त्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥
॥ ब्रह्मोवाच ॥ संन्यासंतपइत्याहुर्वृद्धानिश्चितवादिनः ॥ ब्राह्मणाब्रह्मयोनिस्थाज्ञानंब्रह्मपरंविदुः १ अतिदूरात्मकंब्रह्मवेदविद्याव्यपाश्रयम् ॥ निर्द्वंद्वनि
र्गुणंनित्यमचिंत्यगुणमुत्तमम् २ ज्ञानेनतपसाचैवधीराःपश्यंतितत्परम् ॥ निर्णिक्तमनसःपूताव्युक्तांतरजसोऽमलाः ३ तपसाक्षेममध्वानंगच्छंतिपरमे
श्वरम् ॥ संन्यासनिरतानित्यंयेचब्रह्मविदोजनाः ४ तपःप्रदीपइत्याहुराचारोधर्मसाधकः ॥ ज्ञानंवैपरमविद्यात्संन्यासंतपउत्तमम् ४ यस्तुवेदनिराधारंज्ञा
नंतत्त्वविनिश्चयात् ॥ सर्वभूतस्थमात्मानंसर्वगतिरिष्यते ५ योविद्वान्सहवासंचविवासंचैवपश्यति ॥ तथैवैकत्वनानात्वेसदुःखात्प्रतिमुच्यते ७ योनिकामय
तेकिंचिन्नकिंचिदवमन्यते ॥ इहलोकस्थएवैषब्रह्मभूयायकल्पते ८ प्रधानगुणतत्त्वज्ञःसर्वभूतप्रधानवित् ॥ निर्ममोनिर्हंकारोमुच्यतेनात्रसंशयः ९ निर्द्वंद्वो
निर्नमस्कारोनिःस्वाहाकारएवच ॥ निर्गुणंनित्यमद्वंद्वंप्रशमेनैवगच्छति १० हित्वागुणमयंसर्वकर्मजंतुःशुभाशुभम् ॥ उमेसत्यानृतेहत्वामुच्यतेनात्रसंशयः
११ अव्यक्तयोनिप्रभवोबुद्धिस्कंधमयोमहान् ॥ महाहंकारविटपइंद्रियांकुरकोटरः १२ महाभूतविशालश्चविशेषयतिशास्त्रिनः ॥ सदापन्नःसदापुष्पःशुभा
शुभफलोदयः १३ आजीव्यःसर्वभूतानांब्रह्मवृक्षःसनातनः ॥ एनंछित्वाचमिच्छाचतत्त्वज्ञानासेनाबुधः १४ हित्वासंगमयान्पाशान्मृत्युजन्मजरोदयान् ॥
निर्ममोनिर्हंकारोमुच्यतेनात्रसंशयः १५ द्वाविमौपाक्षिणौनित्यौसंक्षेपौचाप्यचेतनौ ॥ एताभ्यामुपरोयोन्यश्चेतनावान्सउच्यते १६ अचेतनःसत्त्वसंख्या
विमुक्तःसत्त्वात्परंचेतयतैतरात्मा ॥ सक्षेत्रवित्सर्वसंख्यातबुद्धिर्गुणातिगोमुच्यतेसर्वपापैः १७ ॥ इतिश्री०आश्वमेधिके०अनुगीताप०गुरुशिष्यसंवादेसत्तच
त्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ केचिद्ब्रह्मयंरुक्षंकेचिद्ब्रह्मनमहत् ॥ केचित्तुब्रह्मचाव्यक्तंकेचित्परमनामयम् ॥ मन्यंतेसर्वमप्येतदव्यक्तप्रभवव्ययम् १

इतियावत् सत्त्वसंख्याविमुक्तःसत्त्वानिप्राणिनःसंख्यायंतैष्यक्त्वेनगण्यंतैस्तेदेहाद्युपाधयस्तैर्विमुक्तःसत्त्वत्वात्बुद्धेःपरंयद्वस्तुयच्चचेतयते बुद्ध्यादीन्अचेतनानपिचेतन्ययुक्तान्कुरुतेसपवसे
ब्रह्मसंज्ञांस्तरात्मा । कोऽसौसर्वसंख्यातबुद्धिःसर्वासंख्याताःबुद्धयोयेन सर्वासावुद्गीनांसाक्षित्वेनसंख्यातापरिच्छेदकइत्यर्थः । सपवगुणगुणितःसत्त्वैवैवैर्गुण्यते गुणातिगस्तुतैर्गु
च्यतइति १७ ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥ ॥ १०१ ॥ ॥ १०२ ॥ ॥ १०३ ॥ ॥ १०४ ॥ ॥ १०५ ॥ ॥ १०६ ॥ ॥ १०७ ॥ ॥ १०८ ॥ ॥ १०९ ॥ ॥ ११० ॥ ॥ १११ ॥ ॥ ११२ ॥ ॥ ११३ ॥ ॥ ११४ ॥ ॥ ११५ ॥ ॥ ११६ ॥ ॥ ११७ ॥ ॥ ११८ ॥ ॥ ११९ ॥ ॥ १२० ॥ ॥ १२१ ॥ ॥ १२२ ॥ ॥ १२३ ॥ ॥ १२४ ॥ ॥ १२५ ॥ ॥ १२६ ॥ ॥ १२७ ॥ ॥ १२८ ॥ ॥ १२९ ॥ ॥ १३० ॥ ॥ १३१ ॥ ॥ १३२ ॥ ॥ १३३ ॥ ॥ १३४ ॥ ॥ १३५ ॥ ॥ १३६ ॥ ॥ १३७ ॥ ॥ १३८ ॥ ॥ १३९ ॥ ॥ १४० ॥ ॥ १४१ ॥ ॥ १४२ ॥ ॥ १४३ ॥ ॥ १४४ ॥ ॥ १४५ ॥ ॥ १४६ ॥ ॥ १४७ ॥ ॥ १४८ ॥ ॥ १४९ ॥ ॥ १५० ॥ ॥ १५१ ॥ ॥ १५२ ॥ ॥ १५३ ॥ ॥ १५४ ॥ ॥ १५५ ॥ ॥ १५६ ॥ ॥ १५७ ॥ ॥ १५८ ॥ ॥ १५९ ॥ ॥ १६० ॥ ॥ १६१ ॥ ॥ १६२ ॥ ॥ १६३ ॥ ॥ १६४ ॥ ॥ १६५ ॥ ॥ १६६ ॥ ॥ १६७ ॥ ॥ १६८ ॥ ॥ १६९ ॥ ॥ १७० ॥ ॥ १७१ ॥ ॥ १७२ ॥ ॥ १७३ ॥ ॥ १७४ ॥ ॥ १७५ ॥ ॥ १७६ ॥ ॥ १७७ ॥ ॥ १७८ ॥ ॥ १७९ ॥ ॥ १८० ॥ ॥ १८१ ॥ ॥ १८२ ॥ ॥ १८३ ॥ ॥ १८४ ॥ ॥ १८५ ॥ ॥ १८६ ॥ ॥ १८७ ॥ ॥ १८८ ॥ ॥ १८९ ॥ ॥ १९० ॥ ॥ १९१ ॥ ॥ १९२ ॥ ॥ १९३ ॥ ॥ १९४ ॥ ॥ १९५ ॥ ॥ १९६ ॥ ॥ १९७ ॥ ॥ १९८ ॥ ॥ १९९ ॥ ॥ २०० ॥ ॥ २०१ ॥ ॥ २०२ ॥ ॥ २०३ ॥ ॥ २०४ ॥ ॥ २०५ ॥ ॥ २०६ ॥ ॥ २०७ ॥ ॥ २०८ ॥ ॥ २०९ ॥ ॥ २१० ॥ ॥ २११ ॥ ॥ २१२ ॥ ॥ २१३ ॥ ॥ २१४ ॥ ॥ २१५ ॥ ॥ २१६ ॥ ॥ २१७ ॥ ॥ २१८ ॥ ॥ २१९ ॥ ॥ २२० ॥ ॥ २२१ ॥ ॥ २२२ ॥ ॥ २२३ ॥ ॥ २२४ ॥ ॥ २२५ ॥ ॥ २२६ ॥ ॥ २२७ ॥ ॥ २२८ ॥ ॥ २२९ ॥ ॥ २३० ॥ ॥ २३१ ॥ ॥ २३२ ॥ ॥ २३३ ॥ ॥ २३४ ॥ ॥ २३५ ॥ ॥ २३६ ॥ ॥ २३७ ॥ ॥ २३८ ॥ ॥ २३९ ॥ ॥ २४० ॥ ॥ २४१ ॥ ॥ २४२ ॥ ॥ २४३ ॥ ॥ २४४ ॥ ॥ २४५ ॥ ॥ २४६ ॥ ॥ २४७ ॥ ॥ २४८ ॥ ॥ २४९ ॥ ॥ २५० ॥ ॥ २५१ ॥ ॥ २५२ ॥ ॥ २५३ ॥ ॥ २५४ ॥ ॥ २५५ ॥ ॥ २५६ ॥ ॥ २५७ ॥ ॥ २५८ ॥ ॥ २५९ ॥ ॥ २६० ॥ ॥ २६१ ॥ ॥ २६२ ॥ ॥ २६३ ॥ ॥ २६४ ॥ ॥ २६५ ॥ ॥ २६६ ॥ ॥ २६७ ॥ ॥ २६८ ॥ ॥ २६९ ॥ ॥ २७० ॥ ॥ २७१ ॥ ॥ २७२ ॥ ॥ २७३ ॥ ॥ २७४ ॥ ॥ २७५ ॥ ॥ २७६ ॥ ॥ २७७ ॥ ॥ २७८ ॥ ॥ २७९ ॥ ॥ २८० ॥ ॥ २८१ ॥ ॥ २८२ ॥ ॥ २८३ ॥ ॥ २८४ ॥ ॥ २८५ ॥ ॥ २८६ ॥ ॥ २८७ ॥ ॥ २८८ ॥ ॥ २८९ ॥ ॥ २९० ॥ ॥ २९१ ॥ ॥ २९२ ॥ ॥ २९३ ॥ ॥ २९४ ॥ ॥ २९५ ॥ ॥ २९६ ॥ ॥ २९७ ॥ ॥ २९८ ॥ ॥ २९९ ॥ ॥ ३०० ॥ ॥ ३०१ ॥ ॥ ३०२ ॥ ॥ ३०३ ॥ ॥ ३०४ ॥ ॥ ३०५ ॥ ॥ ३०६ ॥ ॥ ३०७ ॥ ॥ ३०८ ॥ ॥ ३०९ ॥ ॥ ३१० ॥ ॥ ३११ ॥ ॥ ३१२ ॥ ॥ ३१३ ॥ ॥ ३१४ ॥ ॥ ३१५ ॥ ॥ ३१६ ॥ ॥ ३१७ ॥ ॥ ३१८ ॥ ॥ ३१९ ॥ ॥ ३२० ॥ ॥ ३२१ ॥ ॥ ३२२ ॥ ॥ ३२३ ॥ ॥ ३२४ ॥ ॥ ३२५ ॥ ॥ ३२६ ॥ ॥ ३२७ ॥ ॥ ३२८ ॥ ॥ ३२९ ॥ ॥ ३३० ॥ ॥ ३३१ ॥ ॥ ३३२ ॥ ॥ ३३३ ॥ ॥ ३३४ ॥ ॥ ३३५ ॥ ॥ ३३६ ॥ ॥ ३३७ ॥ ॥ ३३८ ॥ ॥ ३३९ ॥ ॥ ३४० ॥ ॥ ३४१ ॥ ॥ ३४२ ॥ ॥ ३४३ ॥ ॥ ३४४ ॥ ॥ ३४५ ॥ ॥ ३४६ ॥ ॥ ३४७ ॥ ॥ ३४८ ॥ ॥ ३४९ ॥ ॥ ३५० ॥ ॥ ३५१ ॥ ॥ ३५२ ॥ ॥ ३५३ ॥ ॥ ३५४ ॥ ॥ ३५५ ॥ ॥ ३५६ ॥ ॥ ३५७ ॥ ॥ ३५८ ॥ ॥ ३५९ ॥ ॥ ३६० ॥ ॥ ३६१ ॥ ॥ ३६२ ॥ ॥ ३६३ ॥ ॥ ३६४ ॥ ॥ ३६५ ॥ ॥ ३६६ ॥ ॥ ३६७ ॥ ॥ ३६८ ॥ ॥ ३६९ ॥ ॥ ३७० ॥ ॥ ३७१ ॥ ॥ ३७२ ॥ ॥ ३७३ ॥ ॥ ३७४ ॥ ॥ ३७५ ॥ ॥ ३७६ ॥ ॥ ३७७ ॥ ॥ ३७८ ॥ ॥ ३७९ ॥ ॥ ३८० ॥ ॥ ३८१ ॥ ॥ ३८२ ॥ ॥ ३८३ ॥ ॥ ३८४ ॥ ॥ ३८५ ॥ ॥ ३८६ ॥ ॥ ३८७ ॥ ॥ ३८८ ॥ ॥ ३८९ ॥ ॥ ३९० ॥ ॥ ३९१ ॥ ॥ ३९२ ॥ ॥ ३९३ ॥ ॥ ३९४ ॥ ॥ ३९५ ॥ ॥ ३९६ ॥ ॥ ३९७ ॥ ॥ ३९८ ॥ ॥ ३९९ ॥ ॥ ४०० ॥ ॥ ४०१ ॥ ॥ ४०२ ॥ ॥ ४०३ ॥ ॥ ४०४ ॥ ॥ ४०५ ॥ ॥ ४०६ ॥ ॥ ४०७ ॥ ॥ ४०८ ॥ ॥ ४०९ ॥ ॥ ४१० ॥ ॥ ४११ ॥ ॥ ४१२ ॥ ॥ ४१३ ॥ ॥ ४१४ ॥ ॥ ४१५ ॥ ॥ ४१६ ॥ ॥ ४१७ ॥ ॥ ४१८ ॥ ॥ ४१९ ॥ ॥ ४२० ॥ ॥ ४२१ ॥ ॥ ४२२ ॥ ॥ ४२३ ॥ ॥ ४२४ ॥ ॥ ४२५ ॥ ॥ ४२६ ॥ ॥ ४२७ ॥ ॥ ४२८ ॥ ॥ ४२९ ॥ ॥ ४३० ॥ ॥ ४३१ ॥ ॥ ४३२ ॥ ॥ ४३३ ॥ ॥ ४३४ ॥ ॥ ४३५ ॥ ॥ ४३६ ॥ ॥ ४३७ ॥ ॥ ४३८ ॥ ॥ ४३९ ॥ ॥ ४४० ॥ ॥ ४४१ ॥ ॥ ४४२ ॥ ॥ ४४३ ॥ ॥ ४४४ ॥ ॥ ४४५ ॥ ॥ ४४६ ॥ ॥ ४४७ ॥ ॥ ४४८ ॥ ॥ ४४९ ॥ ॥ ४५० ॥ ॥ ४५१ ॥ ॥ ४५२ ॥ ॥ ४५३ ॥ ॥ ४५४ ॥ ॥ ४५५ ॥ ॥ ४५६ ॥ ॥ ४५७ ॥ ॥ ४५८ ॥ ॥ ४५९ ॥ ॥ ४६० ॥ ॥ ४६१ ॥ ॥ ४६२ ॥ ॥ ४६३ ॥ ॥ ४६४ ॥ ॥ ४६५ ॥ ॥ ४६६ ॥ ॥ ४६७ ॥ ॥ ४६८ ॥ ॥ ४६९ ॥ ॥ ४७० ॥ ॥ ४७१ ॥ ॥ ४७२ ॥ ॥ ४७३ ॥ ॥ ४७४ ॥ ॥ ४७५ ॥ ॥ ४७६ ॥ ॥ ४७७ ॥ ॥ ४७८ ॥ ॥ ४७९ ॥ ॥ ४८० ॥ ॥ ४८१ ॥ ॥ ४८२ ॥ ॥ ४८३ ॥ ॥ ४८४ ॥ ॥ ४८५ ॥ ॥ ४८६ ॥ ॥ ४८७ ॥ ॥ ४८८ ॥ ॥ ४८९ ॥ ॥ ४९० ॥ ॥ ४९१ ॥ ॥ ४९२ ॥ ॥ ४९३ ॥ ॥ ४९४ ॥ ॥ ४९५ ॥ ॥ ४९६ ॥ ॥ ४९७ ॥ ॥ ४९८ ॥ ॥ ४९९ ॥ ॥ ५०० ॥ ॥ ५०१ ॥ ॥ ५०२ ॥ ॥ ५०३ ॥ ॥ ५०४ ॥ ॥ ५०५ ॥ ॥ ५०६ ॥ ॥ ५०७ ॥ ॥ ५०८ ॥ ॥ ५०९ ॥ ॥ ५१० ॥ ॥ ५११ ॥ ॥ ५१२ ॥ ॥ ५१३ ॥ ॥ ५१४ ॥ ॥ ५१५ ॥ ॥ ५१६ ॥ ॥ ५१७ ॥ ॥ ५१८ ॥ ॥ ५१९ ॥ ॥ ५२० ॥ ॥ ५२१ ॥ ॥ ५२२ ॥ ॥ ५२३ ॥ ॥ ५२४ ॥ ॥ ५२५ ॥ ॥ ५२६ ॥ ॥ ५२७ ॥ ॥ ५२८ ॥ ॥ ५२९ ॥ ॥ ५३० ॥ ॥ ५३१ ॥ ॥ ५३२ ॥ ॥ ५३३ ॥ ॥ ५३४ ॥ ॥ ५३५ ॥ ॥ ५३६ ॥ ॥ ५३७ ॥ ॥ ५३८ ॥ ॥ ५३९ ॥ ॥ ५४० ॥ ॥ ५४१ ॥ ॥ ५४२ ॥ ॥ ५४३ ॥ ॥ ५४४ ॥ ॥ ५४५ ॥ ॥ ५४६ ॥ ॥ ५४७ ॥ ॥ ५४८ ॥ ॥ ५४९ ॥ ॥ ५५० ॥ ॥ ५५१ ॥ ॥ ५५२ ॥ ॥ ५५३ ॥ ॥ ५५४ ॥ ॥ ५५५ ॥ ॥ ५५६ ॥ ॥ ५५७ ॥ ॥ ५५८ ॥ ॥ ५५९ ॥ ॥ ५६० ॥ ॥ ५६१ ॥ ॥ ५६२ ॥ ॥ ५६३ ॥ ॥ ५६४ ॥ ॥ ५६५ ॥ ॥ ५६६ ॥ ॥ ५६७ ॥ ॥ ५६८ ॥ ॥ ५६९ ॥ ॥ ५७० ॥ ॥ ५७१ ॥ ॥ ५७२ ॥ ॥ ५७३ ॥ ॥ ५७४ ॥ ॥ ५७५ ॥ ॥ ५७६ ॥ ॥ ५७७ ॥ ॥ ५७८ ॥ ॥ ५७९ ॥ ॥ ५८० ॥ ॥ ५८१ ॥ ॥ ५८२ ॥ ॥ ५८३ ॥ ॥ ५८४ ॥ ॥ ५८५ ॥ ॥ ५८६ ॥ ॥ ५८७ ॥ ॥ ५८८ ॥ ॥ ५८९ ॥ ॥ ५९० ॥ ॥ ५९१ ॥ ॥ ५९२ ॥ ॥ ५९३ ॥ ॥ ५९४ ॥ ॥ ५९५ ॥ ॥ ५९६ ॥ ॥ ५९७ ॥ ॥ ५९८ ॥ ॥ ५९९ ॥ ॥ ६०० ॥ ॥ ६०१ ॥ ॥ ६०२ ॥ ॥ ६०३ ॥ ॥ ६०४ ॥ ॥ ६०५ ॥ ॥ ६०६ ॥ ॥ ६०७ ॥ ॥ ६०८ ॥ ॥ ६०९ ॥ ॥ ६१० ॥ ॥ ६११ ॥ ॥ ६१२ ॥ ॥ ६१३ ॥ ॥ ६१४ ॥ ॥ ६१५ ॥ ॥ ६१६ ॥ ॥ ६१७ ॥ ॥ ६१८ ॥ ॥ ६१९ ॥ ॥ ६२० ॥ ॥ ६२१ ॥ ॥ ६२२ ॥ ॥ ६२३ ॥ ॥ ६२४ ॥ ॥ ६२५ ॥ ॥ ६२६ ॥ ॥ ६२७ ॥ ॥ ६२८ ॥ ॥ ६२९ ॥ ॥ ६३० ॥ ॥ ६३१ ॥ ॥ ६३२ ॥ ॥ ६३३ ॥ ॥ ६३४ ॥ ॥ ६३५ ॥ ॥ ६३६ ॥ ॥ ६३७ ॥ ॥ ६३८ ॥ ॥ ६३९ ॥ ॥ ६४० ॥ ॥ ६४१ ॥ ॥ ६४२ ॥ ॥ ६४३ ॥ ॥ ६४४ ॥ ॥ ६४५ ॥ ॥ ६४६ ॥ ॥ ६४७ ॥ ॥ ६४८ ॥ ॥ ६४९ ॥ ॥ ६५० ॥ ॥ ६५१ ॥ ॥ ६५२ ॥ ॥ ६५३ ॥ ॥ ६५४ ॥ ॥ ६५५ ॥ ॥ ६५६ ॥ ॥ ६५७ ॥ ॥ ६५८ ॥ ॥ ६५९ ॥ ॥ ६६० ॥ ॥ ६६१ ॥ ॥ ६६२ ॥ ॥ ६६३ ॥ ॥ ६६४ ॥ ॥ ६६५ ॥ ॥ ६६६ ॥ ॥ ६६७ ॥ ॥ ६६८ ॥ ॥ ६६९ ॥ ॥ ६७० ॥ ॥ ६७१ ॥ ॥ ६७२ ॥ ॥ ६७३ ॥ ॥ ६७४ ॥ ॥ ६७५ ॥ ॥ ६७६ ॥ ॥ ६७७ ॥ ॥ ६७८ ॥ ॥ ६७९ ॥ ॥ ६८० ॥ ॥ ६८१ ॥ ॥ ६८२ ॥ ॥ ६८३ ॥ ॥ ६८४ ॥ ॥ ६८५ ॥ ॥ ६८६ ॥ ॥ ६८७ ॥ ॥ ६८८ ॥ ॥ ६८९ ॥ ॥ ६९० ॥ ॥ ६९१ ॥ ॥ ६९२ ॥ ॥ ६९३ ॥ ॥ ६९४ ॥ ॥ ६९५ ॥ ॥ ६९६ ॥ ॥ ६९७ ॥ ॥ ६९८ ॥ ॥ ६९९ ॥ ॥ ७०० ॥ ॥ ७०१ ॥ ॥ ७०२ ॥ ॥

आत्मकृतेः परिणामात् इत्यादिश्रुतयः स्मृतयश्च । केचित्परैवस्तु अनामयनिर्विकारं तत्र जगत्स्वप्नवत्कल्पिते । सयदास्वपितितवेनैवास्मैवैनामभिः सह प्येति चतुःसैवैरूपैः सह प्येति सयदाप्रति
बुध्येतायेतस्मादात्मनःसर्वप्राणाययतनं विप्रतिष्ठते प्राणेभ्यो देवादेवेभ्यो लोकाः । इति सुप्तिप्रबोधयोर्नामरूपात्मन्येव लयोदयो भूयते । मायामात्रं तु कास्म्येन आत्मनि चैवं विचित्राश्च हीति स्मर्य
ते च । एवं श्रीतं मतद्वयमुक्ता सांख्यमतमाह मन्यंत इति १ तत्र प्रथमपक्षे उपासकानां आप्रायणादिति न्यायेन अंत्यप्रत्ययस्यावश्यकत्वमाह उच्छ्वासमात्रं तावन्मात्रकालं समो निर्वि
शेषः सर्वो वा समशब्दस्य सर्वपर्यायत्वात् । स इदं सर्वमवति इति श्रुतेश्च आत्मानं हार्द्वद्वयसंगम्य उपास्य अमृतत्वाय कल्पते ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारेत्यर्थः २ द्वितीये पक्षे अंतकालादप्यत्रापि
णिकनिर्विकल्पसाक्षात्कारान्मुच्यत इत्याह निमेषेति विदुषां प्राप्तिप्राप्त्यैवैव लपम् ३ तृतीये पक्षेऽपि मनोनिरोधेन मुच्यत इत्याह प्राणायामैरिति द्वाभ्यां प्राणाः इंद्रियाणि बुद्धिमनः
सहितानि द्वादशते आयम्यंते निगृह्यंते ये सैः प्राणायामैः यमनियमादिभिः ते च यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाद्यानसमाधयस्तर्कविराग्याभ्यां सह वशवापैत्री करुणामुदितोपेक्षाभिः सह
द्वादशवा । यमाः पंचनियमाः पंचप्राणायामादयः षड्मेध्यादयश्चतस्रस्तर्कविराग्येवेति द्वाविंशतिर्वा संयम्य निरोध्य पुनः पुनरितियावज्जीवमेव कार्यं न तु सकृत्प्रयत्नेनात्र सिद्धिरस्तीति दर्शितम् ।

उच्छ्वासमात्रमपि चेद्योतकाले समो भवेत् ॥ आत्मानमुपसंगम्य सोऽमृतत्वाय कल्पते २ निमेषमात्रमपि चेत्संयम्यात्मानमात्मनि ॥ गच्छत्यात्मप्रसादेन विदुषां प्रा
प्तिमव्ययाम् ३ प्राणायामैरथ प्राणासंयम्य स पुनः पुनः ॥ दशद्वादशभिर्वापि चतुर्विंशत्परंततः ४ एवं पूर्वप्रसन्नात्मा लभते यद्यदिच्छति ॥ अव्यक्तास्त्वमुद्रे
क्तममृतत्वाय कल्पते ५ सत्वात्परतरं नान्यत्प्रशंसंतीह तद्विदः ॥ अनुमानाद्विजानीमः पुरुषं सत्त्वसंश्रयम् ६ न शक्यमन्यथा गंतुं पुरुषं द्विजसत्तमाः ॥ क्षमावृत्तिरहिं
सा च समता सत्यमार्जवम् ॥ ज्ञानं त्यागोऽथ संन्यासः सात्त्विकं वृत्तमिष्यते ७ एते नैवानुमानेन मन्यंते वैमनीषिणः ॥ सत्त्वं च पुरुषश्चैव तत्र नास्ति विचारणा ८ आहुरे
केच विद्वांसो ये ज्ञानपरिनिष्ठिताः ॥ क्षेत्रज्ञसत्त्वयोरेक्यमित्येतन्नोपपद्यते ९ पृथग्भूतं ततः सत्त्वमित्येतदविचारितम् ॥ पृथग्भावश्च विज्ञेयः सहजश्चापि तत्त्वतः १०

चतुर्विंशत् अव्यक्तात्परमम्यं पंचविंशत्पुरुषं लभते ४ यद्यदिच्छति तदपि लभते योगसामर्थ्यात् । प्रसन्नात्मा विदुस्तत्त्वः यदा तु अव्यक्तात् अव्यक्तं प्राप्य सत्त्वं सत्त्वगुणः उद्विक्तं
उत्कृष्टतरं भवति पुरुषमात्राकारं भवति तदाऽमृतत्वाय कल्पते । पूर्णशतसहस्रं च त्रिंशत्परं कचित्का इत्येव क्तमात्रनिष्ठानां स्वर्गकालावधि स्मरणात् । चतुर्विंशदव्यक्तात्परमिति वा
संबंधः १ धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यादीनां आत्मप्राप्तिसाधनानां सत्त्वोत्कर्षलभ्यत्वात् सत्त्वमेव स्वौतिसाधेन सत्त्वादिति सत्त्वसंश्रयं पुरुषं अन्यथा सत्त्वासंश्रय इति गंतुं शक्यमिति योजना ३
वृत्तं परिपाकः ५ पुरुषवत्सत्त्वच्छ्वात्पुरुषोपकारित्वाच्च सत्त्वं पुरुषादभिन्नमिति मन्यंते तार्किकाः अतएव ते आत्मनि सत्त्ववर्मान्कर्तृत्वादीन्वास्तवान्मन्यंते इत्याह एतेनेति द्वाभ्यां तत्रापि
मन्यंते प्रातीतिकं एकत्वं सांख्यादयः तार्किकास्तु देववास्तवमित्याहुरिति विवेकः ८ एतद्वृत्त्यति आहुरिति ९ सांख्यप्रत्याह पृथगिति यदिसत्त्वं ततः पुरुषात्पृथक् अन्यत्तत्तु नित्यानि
वृत्तं च स्यात्तर्हि मुक्तमप्यात्मानं न जह्यात् मृतत्वे तस्य निरन्वयनाशायोगात् । तस्मादनिर्भोक्षप्रसक्तेः इदं मतमविचारितं । एकत्वपक्षोऽपि प्रत्युक्त एव । कर्तृत्वादेवांस्तवत्वे धर्मिना शर्मतरेणानि
वृत्तेनैरात्म्यमनिर्भोक्षो वा प्रसज्येत इति भावः । सिद्धांतमाह पृथग्भावश्च विज्ञेयः सहजश्चापि तत्त्वतः । सत्त्वपुरुषयोः समुद्रतरंगयोरिव शब्दतः प्रतीतिश्च पृथग्भावोऽस्ति । सत्त्वं च समुद्रे त
रंग इव पुरुषे सहजम् । एवं च विलीनतरंगस्येव मुक्तसत्त्वस्य पुनरुत्पत्त्ययोगात् प्राणिर्भोक्ष इति कल्पितभेदेन संसारयात्रा निर्वहः अकल्पिता भेदे भोक्षोपपत्तिरित्यर्थः १०

एवमपि सत्त्वपुरुषयोरेकजात्यापत्तेर्जडाजहादिभागोनस्यादित्याशंक्याह तथैवेति नयः युक्तिः । तप इति पाठे आलोचनपूर्वको निश्चयः । यथा उदुंबरफलोदरे बाह्यस्यान्यस्य प्रवेशायोगात्तदवय
वमशकदेहस्ततो विजातीयः सन्नाविर्भवति । एवं चिद्विलास एव सत्त्वं ततः पृथग्भूय जडत्वेनाविर्भवतीत्यर्थः ११ सत्त्वपुरुषयोः संबंधे दृष्टांतः पर्णे इति असंगत्वात् पुरुषः सत्त्वधर्मेनैकलप्येतत्त्रलेपप्रती
तिस्त्वाध्यासिकीति भावः १२ उक्तं विद्यते ये षुते उक्तवतः उक्तमर्थसम्यगवद्वतवत इत्यर्थः । सहजस्यापि सत्त्वस्य पुरुषासंसर्गित्वं दुर्घटं द्रव्यणश्च वचनं न मिथ्येति तर्कद्वयाभ्यामुभयतो निरुद्धत्वात् संशय
मापन्नाः १३ ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नीलकंठीये मारुतभाषणीये अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ एवं संदिहानाः प्रथमं देवशास्त्रेषु मतभेदं दर्शयंति कोवेति निवृत्तिधर्मो वा प्रवृत्तिधर्मो वा श्रुतेयः
न कर्मणाति कुर्वन्नेवेह कर्माणीत्युभयविधश्रुतिदर्शनामुद्घातमहे इति भावः १ ऊर्ध्वदेहात् देहनाशादूर्ध्वमपि आत्माऽस्तीत्येके वदंतीति संबंधः नैतदितिलोकायताः सर्वसंशयितमिति स्याद्वादिनः

तथैवैकत्वानानात्वमिष्यते विदुषां नयः ॥ मशकोदुंबरे चैक्यं पृथक्त्वमपि दृश्यते ११ मत्स्यो यथाऽन्यः स्यादप्सु संप्रयोगस्तथा तयोः ॥ संबंधस्तोयविंदूनां पर्णेकोक
नदस्य च १२ ॥ गुरुवाच ॥ इत्युक्तवतस्ते विप्रास्तदालोक्य पितामहम् ॥ पुनः संशयमापन्नाः पप्रच्छुर्मुनिस्तमाः १३ ॥ इति श्रीम. आश्व. प. अनु. गुरुशिष्यसं
वादे अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ऋषय उचुः ॥ को वास्विदिह धर्माणामनुष्ठेयतमो मतः ॥ व्याहृतामिव पश्यामो धर्मस्य विविधां गतिम् १ ऊर्ध्वदेहाद्वदं त्येके नै
तदस्तीति चापरे ॥ केचित्संशयितं सर्वानिः संशयमथापरे २ अनित्यं नित्यमित्येके नास्त्यस्तीत्यापि चापरे ॥ एकरूपं द्विधेत्येके व्यामिश्रमिति चापरे ३ मन्यंते ब्राह्मणा
एव ब्रह्मज्ञास्तत्त्वदर्शिनः ॥ एकमेकं पृथक्क्रान्ये बहुत्वमिति चापरे ४ देशकालाद्युभौ केचिन्नैतदस्तीति चापरे ॥ जटाजिनधराश्चान्ये मुंडाः केचिदसंवृताः ५ अस्नानं
केचिदिच्छंति स्नानमप्यपरे जनाः ॥ मन्यंते ब्राह्मणा देवा ब्रह्मज्ञास्तत्त्वदर्शिनः ६ आहारं केचिदिच्छंति केचिन्नानशने रताः ॥ कर्म केचित्प्रशंसंति प्रशान्तिं चापरे जनाः
७ केचिन्मोक्षं प्रशंसंति केचिद्भोगान्पृथग्विधान् ॥ धनानि केचिदिच्छंति निर्धनत्वमथापरे ॥ उपास्य साधनं त्वेके नैतदस्तीति चापरे ८ अहिंसानिरताश्चान्ये के
चिद्विंसापरायणाः ॥ पुण्येन यशसा चान्ये नैतदस्तीति चापरे ९ सद्भावानिरताश्चान्ये केचित्संशयिते स्थिताः ॥ दुःखादन्ये सुखादन्ये ध्यानमित्यपरे जनाः १०

सप्तमं भीनयज्ञाः निःसंशयमिति प्रातिस्विकं सर्वतैर्यिकाः १ अनित्यं सर्वसृष्टिलयमुक्तमिति तार्किकादयः । नित्यं प्रवाहिनित्यमिति भीमांसकाः । नास्तीति शून्यवादिनः । अस्ति परैरुपाणिकमिति
सौगताः । एकरूपं विज्ञानमेव द्विधा इदमर्थाकारमहमर्थाकारमिति योगाचाराः । व्यामिश्रं मिश्रमभिन्नं चेत्पुद्गलोमाः १ एकैकज्ञाः शास्त्रज्ञाः तत्त्वदर्शिनोऽपरोक्षज्ञानवतः ब्राह्मणास्तु ब्रह्मैव
कमस्तीति मन्यंते सगुणोपासकाः । पृथक् असाधारणानि कर्माण्येव कारणानीत्यन्ये भीमांसकाः । बहुत्वमपि कारणानां प्राहुः परमाणुवादिनः ४ देशकालाविति ज्योतिर्विदः । एतद्वृत्त्यं सर्वकाल
त्रयेऽपि नास्ति स्वप्नराज्यवच्चिद्विलासमात्रमिति वृद्धाः ५ अस्नानेनैष्टिकब्रह्मचर्यं स्नानं गार्हस्थ्यं ६ । ७ साधनं ध्यानादिकमुपास्य कृत्वाऽपि नैतदस्तीति पश्चात्सर्वमपवदंति तथा च श्रुतिः
'न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ॥ न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता' इति ८ पुण्ये पुण्यार्थं भवत्येतेत्यन्ये । एतत्पुण्यं नास्त्येवेत्यन्ये लोकायताः ९ संशयिते कृतमास्ति नवोत्ति संदिग्धे पाथे
दुःखादुःखनिवृत्त्यर्थं सुखात्सुखप्राप्त्यर्थं ध्यानं कर्तव्यं निष्काममेवेत्यपरे १०

११ ज्ञानसंन्याससंन्यासैकप्रतिष्ठा भूतचित्तकाः वस्तुतत्त्वविचारकाः स्वभावंसाधनपौष्कल्यसाधनपौष्कल्यस्वाभाव्यादेवज्ञानमुत्पद्यते आश्रमांतरेऽपिन संन्यासमात्रेणेत्याहुः १२ । १३ । १४
अविहिता अशिक्षिता आख्यातस्त्वयेति शेषः १५ मुख्यप्रष्टव्यमाह अतः परमिति १६ । १७ ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि मीलकंठीये भारतमावदीपे एकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ पृष्ठे वेते
पुष्पक्षेपयद्देयमुपादेयं च तत्संक्षेपेणाह हंतव इति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ विषयविषयिभावोचः चक्षुषोरिव न केवलं प्रकाश्यप्रकाशकभावः अपितु मोक्षमोक्षमात्रोऽप्यस्तीत्याह व्याख्या
तमिति साधन उदुंबरवत्सत्त्वं स्वात्मानं भोकारं च न बोद्धिभोका तु मशकवदुभयं वेत्तीत्यर्थः यो विजानीते सक्षेत्रज्ञ इत्युत्तरेणान्वयः ९ सत्त्वपुरुषयोः संबंधस्याध्यासिकत्वमाह नित्यमिति नित्यं सर्वदा

यज्ञमित्यपरे विप्राः प्रदानमिति चापरे ॥ तपस्त्वन्ये प्रशंसन्ति स्वाध्यायमपरे जनाः ११ ज्ञानसंन्यासमित्येके स्वभावं भूतचित्तकाः ॥ सर्वमेकप्रशंसन्ति सर्वमिति चा
परे १२ एवं व्युत्थापिते धर्मबहुधा विप्रबोधिते ॥ निश्चयं नाधिगच्छामः समूढाः सुरसत्तम १३ इदं श्रेय इदं श्रेय इत्येवं व्युत्थितो जनः ॥ यो हियस्मिन्नरतो धर्मसतं
पूजयते सदा १४ तेन नोऽविहिता प्रज्ञामनश्च बहुलीकृतम् ॥ एतदाख्यातमिच्छामः श्रेयः किमिति सत्तम १५ अतः परं तु यद्ब्रह्म तद्ब्रह्म न्वक्तुमर्हति ॥ सत्त्वक्षेत्रज्ञयो
श्चापि संबंधः केन हेतुना १६ एवमुक्तः सतौ विप्रैर्भगवाँल्लोकभावनः ॥ तेभ्यः शशंस धर्मात्मा याथातथ्येन बुद्धिमान् १७ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अ
नुगीता पर्वणि गुरुशिष्यसंवादे एकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ हंतवः संप्रवक्ष्यामि यन्मां पृच्छथ सत्तमाः ॥ गुरुणा शिष्यमासाद्य यदुक्तं त
न्निबोधत १ समस्तमिदं तच्छ्रुत्वा सम्यगेवावधार्यताम् ॥ अहिंसा सर्वभूतानामेतत्कृत्य तमं मतम् २ एतत्पदमनुद्विग्नं वरिष्ठं धर्मलक्षणम् ॥ ज्ञानं निःश्रेय इत्याहुर्ब्रह्मा
निश्चितदर्शिनः ३ तस्माज्ज्ञानेन शुद्धेन मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ हिंसा पराश्रये केचिद्येचनास्ति कृत्यतः ॥ लोभमोहसमायुक्तास्ते वै निरयगामिनः ४ आशीर्षं
कानि कर्माणि कुर्वते ये त्वं तद्रिताः ॥ तेऽस्मिन्लोके प्रमोदं ते जायमानाः पुनः पुनः ५ कुर्वते ये तु कर्माणि श्रद्धाधाना विपश्चितः ॥ अनाशीर्योगसंयुक्तास्ते धीराः साधु
दर्शिनः ६ अतः परं प्रवक्ष्यामि सत्त्वक्षेत्रज्ञयो र्यथा ॥ संयोगो विप्रयोगश्च तन्निबोधत सत्तमाः ७ विषयो विषयित्वं च संबंधोऽप्यमिहोच्यते ॥ विषयी पुरुषो नित्यं सत्त्वं
चाविषयः स्मृतः ८ व्याख्यातं पूर्वकल्पेन मशकोदुंबरं यथा ॥ भुज्यमानं न जानीते नित्यं सत्त्वमचेतनम् ॥ यस्त्वेवं तं विजानीते यो भुंक्ते यश्च भुज्यते ९ नित्यं ब्रह्म समा
युक्तं सत्त्वमाहुर्मनीषिणः ॥ निर्द्वंद्वो निष्कलो नित्यः क्षेत्रज्ञो निर्गुणात्मकः १० समं संज्ञानुगच्छैव सर्वत्र व्यवस्थितः ॥ उपभुंक्ते सदा सत्त्वमपः पुष्करपर्णवत् ११

सत्त्वं द्वंद्वः सुखदुःखादि परिणामैर्युक्तं गुणात्मकत्वात् सुखदुःखमोहात्मकं संहतं च तद्विपरीतत्वात् निर्द्वंद्वः नित्यः निष्कलो निर्गुणश्च पुरुषः अतस्तपोर्विषयसत्त्वभावत्वात् जगत्काष्ठादिवत् संबंधो युज्यते ययो
क्तं १ 'निःसंगस्य संसंगेन कूटस्थस्य विकारिणा ॥ आत्मनोऽनात्मना योगो वास्तवो नोपपद्यते' इति १० कथं तर्हि तयोर्विषयविषयिभावसंबंधोक्त इत्याह सममिति यथा सर्वत्र सत्त्वमपि धर्मजालरज्जूर
गादावध्यस्तं अधिष्ठानेन संतुल्यं तदावरकमित्यर्थः अधिष्ठानं चाध्यस्व संज्ञानुगतं तत्र स्वकीयसत्तास्फूर्तिसमर्पकत्वात् दीयां संज्ञामनुसरत् दृश्यते तथा सत्त्वं पुरुषेण समं सत्त्वं संज्ञानुगतः पुरुषः उपभुंक्ते
तत्र दृष्टांतः अपहति यथा पुष्करपर्णमग्निं संसक्तमपि अपोभुंक्ते ताभिस्तस्याप्यायनात् एवं सत्त्वेनाहतः पुरुषः सत्त्वसमानत्वं गतः सत्त्ववर्मान् आत्मन्यभिमन्वानः सत्त्वं भुंक्ते । तथा चैव कूटस्थविका
रिणोरपि पुष्करपर्णो राध्यासिक्तः संबंधोऽपपादितो भवति ११

प्रकारांतरेण दृष्टांतं विवृणोति सर्वैरिति १२ समत्त्वमुपपादयति एवमिति सर्वेण रज्जुरिव सत्त्वेन असंयुक्तोऽपि पुरुषः स इति निश्चितमैव । तथापि सत्त्वं पुरुषश्च त्वमयं मिलित्वा द्रव्यमात्रं सत्त्वमात्रम
भूत् । यथा रज्जुमुज्जंगौ मिलित्वा भुज्जंगमात्रं भवति तद्वत् इति निश्चयः इदमेव सत्त्वं कल्पनांतरं तु प्रादिमात्रमिति भावः १३ इदमेव द्रव्योः सत्त्वमात्रत्वमनुसृत्य सत्त्वमेवास्मिन्मन्यमाना बौद्धाः पुरुष
मपलपन्ति तत्राह यथेति सत्त्वं पुरुषश्चेत्युभयं यथा द्रव्यमात्रमभूत्तथा द्रव्यं इदमर्थः कर्ता इमर्थः तयोः संयोगो दर्शनं चेति कुर्यात्त्रिपुट्यपि द्रव्यमभूदित्यर्थः । कुतस्तर्हि द्रव्यात्पुरुषस्य पृथक्त्वम
आह प्रदीपेति यथा दीपेनैव दीपमन्यं च जानीते एवं सत्त्वस्य परिणामविशेषेण विद्याख्येन सत्त्वं पुरुषं च पृथक् जानीयादित्यर्थः १४ ब्रह्मेतलं गुणोवर्तिः १५ बाह्यैकमाह व्यक्त इति यथा तेलवर्ति
भ्यामवष्टब्धो दीप आत्मानं भवनाकाशं च व्याप्नोति तदभावे तु स्वयमेवातर्धीयते न तु भवनाकाशः । एवं कर्मावष्टब्धः सत्त्वगुणश्चरमष्टादिकोऽप्यव्यक्तः सत्त्वं च पुरुषं च पृथग्व्यगमयति । कर्मोपरमेपु

सर्वैरपि गुणैर्विद्वानव्यतिषक्तो न लिप्यते ॥ जलविह्वल्यथालोलः पद्मिनीपत्रसंस्थितः १२ एवमेवाप्यसंयुक्तः पुरुषः स्यान्न संशयः ॥ द्रव्यमात्रमभूत्सत्त्वं पुरुष
स्येति निश्चयः १३ यथा द्रव्यं च कर्ता च संयोगोऽप्यनयोस्तथा ॥ यथा प्रदीपमादाय कश्चित्तमसि गच्छति ॥ तथा सत्त्वप्रदीपेन गच्छंति परमैषिणः १४ याव
द्रव्यं गुणस्तावत् प्रदीपः संप्रकाशते ॥ क्षीणे द्रव्ये गुणे ज्योतिरंतर्धानाय गच्छति १५ व्यक्तः सत्त्वगुणस्त्वेवं पुरुषोऽप्युक्त इत्युच्यते ॥ एतद्विप्रा विजानीत हंतव्यो
ब्रवीमिवः १६ सहस्रेणापि दुर्मेधान बुद्धिमधिगच्छति ॥ चतुर्थेनाप्यथांशेन बुद्धिमान् सुखमेधते १७ एवं धर्मस्य विज्ञेयं संसाधनमुपायतः ॥ उपायज्ञो हि
मेधावी सुखमत्यंतं लभते १८ यथाऽध्वानमपाधेयः प्रपन्नो मनुजः कश्चित् ॥ क्लेशेन याति महता विनश्येदंतराऽपि च १९ तथा कर्मसु विज्ञेयं फलं भवति वानवा ॥
पुरुषस्यात्मनिः श्रेयः शुभाशुभनिर्दर्शनम् २० यथा च दीर्घमध्वानं पद्मामेव प्रपद्यते ॥ अदृष्टपूर्वं सहसा तत्त्वदर्शनवर्जितः २१ तमेव च यथाऽध्वानं रथेनेहाशु
गामिना ॥ गच्छत्यश्वप्रयुक्तेन तथा बुद्धिमतां गतिः २२ ऊर्ध्वं पर्वतमारुह्य नान्वेक्षेत भूतलम् ॥ रथेन रथिनं पश्य क्लिश्यमानमचेतनम् २३ यावद्रथप
थस्तावद्रथेन स तु गच्छति ॥ क्षीणरथपदे विद्वानरथमुत्सृज्य गच्छति २४ एवं गच्छति मेधावी तत्त्वयोगविधानवित् ॥ परिज्ञाय गुणज्ञश्च उत्तरानुत्तरोत्तरम् ॥
२५ यथार्णवं महाघोरमप्लवः संप्रगाहते ॥ बाहुभ्यामेव संमोहाद्वधं वांछत्यसंशयम् २६ नावाचापियथा प्राज्ञो विभागज्ञः स्वरित्रया ॥ अश्रांतः सलिले गच्छे
च्छीघ्रं संतरते हृदम् २७ तीर्णो गच्छेत्परंपारं नावमुत्सृज्य निर्ममः ॥ व्याख्यातं पूर्वकल्पेन यथार्थपदातिनोः २८

स्वयमेवांतर्धीयते पुरुषसत्त्वव्यक्तः समाविष्टः पुष्पिलसालीके वल्लभ्यते १६ । १७ । १८ । १९ कर्मसु ज्ञानसाधनेषु आत्मनि चित्ते श्रेयोविषये शुभाशुभदृष्टांतः पूर्णपुण्यपापेयः पूर्णयोगमाप्नो
ति अल्पपुण्यस्त्वं तं रात्रिं यते इति भावः २० यथा चेति शास्त्ररथेनैव संसाराध्वाऽतिलंघनीय इति भावः २१ । २२ ऊर्ध्वमिति परंपदमारुह्य शास्त्रमपित्याज्यमिति भावः २३ यावदिति
चित्तशुद्धिपर्यंतं विधिशास्त्रकैर्कथितं तत्तु योगतत्त्वज्ञानवृत्तरोत्तरं हंसं परमहंसं वाऽऽश्रमं सम्यगवबुध्य गच्छेदित्यर्थः २४ । २५ आचार्यरूपां नावं श्रेयैर्दिश्यादिति भावः यथेति २६ स्वरित्रयाशोभ
नान्यरित्राणिके निपातनानियस्यांतया २७ तीर्ण इति समावृत्तवत् निदिध्यासनाधीशुरुमपित्यजेदिति भावः । तावद्दुर्लभं वेत्तया तद्योगात्कठो न भवति रथमिव पर्वतात्कठ इति पूर्वदृष्टांतं स्मारयति
व्याख्यातमिति पदातिदृष्टांतोऽपि शुभभावेमात्राग्निरेव भवतीत्यत्र बोध्यः १६

स्नेहादिति नात्यंतगुरावेवस्थेयसतिभ्यानयोऽयत्वेइतिभावः १९ नावमिति कर्माधिकारिणायोगोयोगाधिकारिणाचक्रमनानुष्ठानंयुक्तमितिभावः ३० कर्मकृतं कर्मफलं चित्रं नानाविधं विषयस्थं
पृथक्पृथक् । एकमेव कर्म गृहस्थस्य श्राद्धं परिव्राजकस्य पातित्यहेतुः । एवं व्यतिरेकोऽपि ज्ञेयः विषय आश्रमस्तत्स्थं एतान्कर्तुम् ३१ एवं ज्ञानसाधनान्युक्त्वाज्ञेयमाह पदिति गंधिगंधवत्
रस्यंरसवत् ३२ गुणः कार्यं महद्रूपं यत्प्रधानभूतं प्रधानकार्यं तस्यापि गुणोऽहंकारः ३३ महामृतकृतो विद्यदादिरूपत्वेन कल्पितः तेषां गुणास्तु विषयाः शब्दादय एव ३४ बीजधर्मस्वकार
णत्वं प्रसवात्मकत्वं कार्यरूपत्वं । जीवेति पाठेऽपि जीवतोऽन्यादेरेव धर्मो बीजत्वं न तु भजितघान्यादेरिति स एवार्थः । यद्यपि तेषां मते अव्यक्तस्य बीजत्वमेवास्ति न तु कार्यत्वं तथाऽप्यद्वैतश्रुतिविरो

स्नेहात्संमोहमापन्नो नाविदाशो यथा तथा ॥ ममत्वेनाभिभूतः संस्तत्रैव परिवर्तते २९ नावंन शक्यमारुह्य स्थले विपरिवर्तितुम् ॥ तथैव रथमारुह्य नाप्सु चर्या वि
धीयते ३० एवं कर्मकृतं चित्रं विषयस्थं पृथक्पृथक् ॥ यथा कर्मकृतं लोके तथैतानुपपद्यते ३१ यन्नैव गंधिनोरस्यं न रूपस्पर्शशब्दवत् ॥ मन्यंते मुनयो बुद्ध्या त
त्प्रधानं प्रचक्षते ३२ तत्र प्रधानमव्यक्तमव्यक्तस्य गुणो महान् ॥ महत्प्रधानभूतस्य गुणोऽहंकार एव च ३३ अहंकारात्संभूतो महामृतकृतो गुणः ॥ पृथक्तेन
हि भूतानां विषया वै गुणाः स्मृताः ३४ बीजधर्मस्तथाऽव्यक्तं प्रसवात्मकमेव च ॥ बीजधर्ममहानात्मा प्रसवश्चेति नः श्रुतम् ३५ बीजधर्मस्वहंकारः प्रसवश्च पुनः
पुनः ॥ बीजप्रसवधर्माणामहामृतानि पंच वै ३६ बीजधर्मिण इत्याहुः प्रसवं च प्रकुर्वते ॥ विशेषाः पंच भूतानां तिषांचितं विशेषणम् ३७ तत्रैकगुणमाकाशं द्विगु
णो वायुरुच्यते ॥ त्रिगुणं ज्योतिरित्याहुरापश्चापि चतुर्गुणाः ३८ पृथ्वी पंचगुणा ज्ञेया च रस्थावरसंकुला ॥ सर्वभूतकरी देवी शुभाशुमानि दार्शनी ३९ शब्दः
स्पर्शस्तथा रूपं रसो गंधश्च पंचमः ॥ एते पंचगुणा भूमेर्विज्ञेया द्विजसत्तमाः ४० पार्थिवश्च सदा गंधो गंधश्च बहुधा स्मृतः ॥ तस्य गंधस्य वक्ष्यामि विस्तरेण बहुगु
णान् ४१ इष्टश्चानिष्टगंधश्च मधुरो म्लः कटुस्तथा ॥ निर्हारी संहतः स्निग्धो रूक्षो विशद एव च ४२ एवं दशविधो ज्ञेयः पार्थिवो गंध इत्युत ॥ शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं
पंद्रवश्चापि गुणाः स्मृताः ४३ रसज्ञानं तु वक्ष्यामि रसस्तु बहुधा स्मृतः ॥ मधुरोऽम्लः कटुस्तित्तः कषायो लवणस्तथा ४४ एवं षड्विधविस्तारो रसो वारिमयः
स्मृतः ॥ शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं त्रिगुणं ज्योतिरुच्यते ४५ ज्योतिषश्च गुणो रूपं पंच बहुधा स्मृतम् ॥ शुक्लं कृष्णं तथारक्तं नीलं पीता रूणं तथा ४६ ह्रस्वं दीर्घं
कशं स्थूलं चतुरस्रं तु तृतवत् ॥ एवं द्वादशविस्तारं तेजसो रूपमुच्यते ४७ विज्ञेयं ब्राह्मणैर्द्वैधर्मज्ञैस्तत्त्ववादिभिः ॥ शब्दस्पर्शौ च विज्ञेयौ द्विगुणो वायुरुच्यते ४८

धातुपेक्ष्यामिति भावः १५ पुनः पुनरिति दृष्टिस्तृष्टिरुक्ता ३९ बीजधर्मिण इति तामेवोपपादयति विशेषाः शब्दादयः प्रसवं प्रकुर्वते भोमकाले कार्यरूपेणोपस्थिता अपि संस्काररूपेण कालांतरे भो
मंदाहंकारणात्मनाऽवतिष्ठते । अत एते कारणरूपाश्च कार्यं सर्वदा कुर्वति । एवं भूतं नृप्यायेन कार्यं कारणभावः विशेषाणां तु बीजां कुर्यायेनेति भेदः । तेषां विशेषाणामपि विशेषणं व्यावर्तकं चित्त
मेव चित्त एव विशेषाः सर्वे सति न बाहिरित्यर्थः ३० तत्रैकगुणमित्यादि पंचगुणाख्यातो मोक्षधर्मेषु स्पष्टार्थश्च ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८

४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ ॥ ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नीलकंडीये भारतभावदीपे पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥
विशेषाः पंच भूतानां मित्यत्र त्रितिसकलशास्त्ररहस्यभूतां दृष्टिस्तृष्टिप्रपंचयति भूतानां मित्यादिना नियमे संहारे विसर्गे उत्पत्तौ च भूतानां मन एव श्वरं समर्थं यथा तथा वक्ष्यते इति शेषः । भूतात्मा
स्थितिकालेऽपि मन एव भूतानां मात्मा स्व रूपं कनकमिव कुंडलादेः १ अधिष्ठातानिमित्तकारणमपि कुलालादि स्थानीयं मन एव । क्षेत्रज्ञो जीवोऽपि मन एव एवं मनस एव श्वर्यं बुद्धिर्विवेकजापन्न
वाचष्टे स्वप्तीति ग्राह्यं मनस एव श्वर्यमित्यर्थः २ मनस एव श्वर्ययोगे कर्मण्यमितितदधिगमार्थयोगमाह इन्द्रियाणीति मनः कर्तृयुक्ते प्रयुक्ते । आत्मैन्द्रियमचोयुक्तं भोक्तेति श्रुतिव्याचष्टे इन्द्रि

वायोश्चापि गुणः स्पर्शः स्पर्शश्च बहुधा स्मृतः ॥ रूक्षः शीतस्तथैवोष्णः स्निग्धो विशद एव च ४९ कठिणाश्च कणः श्लक्ष्णः पिच्छिलो दारुणो मृदुः ॥ एवं द्वादशवि
स्तारो वायव्यो गुण उच्यते ५० विधिवद्ब्राह्मणैः सिद्धैर्धर्मज्ञैस्तत्त्वदर्शिभिः ५१ तत्रैकगुणमाकाशं शब्द इत्येव च स्मृतः ॥ तस्य शब्दस्य वक्ष्यामि विस्तरेण बहुगु
णान् ५२ षड्जर्षभः सर्गाधारो मध्यमः पंचमस्तथा ॥ अतः परं तु विज्ञेयो निषादो धैवतस्तथा ॥ इष्टश्चानिष्टशब्दश्च संहतः प्रविभागवान् ५३ एवं दशविधो ज्ञेयः
शब्द आकाशसंभवः ॥ आकाशमुत्तमं भूतमहंकारस्ततः परः ५४ अहंकारात्परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा ततः परः ॥ तस्मात्पुनरव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ५५ पराप
रज्ञो भूतानां विधिज्ञः सर्वकर्मणाम् ॥ सर्वभूतात्मभूतात्मा गच्छत्यात्मानमव्ययम् ५६ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवा
दे पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ भूतानामथ पंचानां यथैषामीश्वरं मनः ॥ नियमे च विसर्गे च भूतात्मान एव च १ अधिष्ठाता म
नो नित्यं भूतानां महतां तथा ॥ बुद्धिरैश्वर्यमाचष्टे क्षेत्रज्ञश्च स उच्यते २ इन्द्रियाणि मनोयुक्ते सदश्चानिवसारथिः ॥ इन्द्रियाणि मनोबुद्धिः क्षेत्रज्ञेयुज्यते सदा ३ म
हदश्वसमायुक्तं बुद्धिसंयमनं रथम् ॥ समारुह्य स भूतात्मा समंतात्परिधावति ४ इन्द्रियग्रामसंयुक्तो मनःसारथिरेव च ॥ बुद्धिसंयमनो नित्यं महान् ब्रह्मयोरथः ५ ए
वं यो वेति विद्वान्वै सदा ब्रह्मयं रथम् ॥ स धीरः सर्वभूतेषु न मोहमधिगच्छति ६ अव्यक्तादि विशेषांतं सहस्थावरजंगमम् ॥ सूर्यचंद्रप्रभालोकं ग्रहनक्षत्रमंडितम् ७ नदी
पर्वतजालैश्च सर्वतः परिभूषितम् ॥ विविधाभिस्तथा चाद्भिः सततं समलंकृतम् ८ आजीवं सर्वभूतानां सर्वप्राणभृतां गतिः ॥ एतद्ब्रह्म न नित्यं तस्मिंश्चरति क्षेत्रवित् ९

याणीति आत्मपदस्य प्रतिपदं बुद्धिपदं भोक्तेत्यस्य प्रतिपदं क्षेत्रज्ञ इति ३ महात इन्द्रियाश्चास्तः समायुक्तं । बुद्ध्या सारथिभूतया संयमनं निग्रहो यस्य सते । रथं ब्रह्म यं कारणविकारभूतं
शरीरं रथं । भूतात्मा देहाभिमानि सर्वतः सुखलिप्सुर्वावति ४ अपमेवरथ इन्द्रियग्राहणवरीकृतेन संयुक्तः सम्यक्त्वमाहितः । मनसा सारथिना संयुक्तः बुद्धिसंयमनः बु
द्धिप्रतोदश्चेन्महान् भवति । बहिर्मुखोऽत्रिभुवि मनांसि आत्मनो जीवस्वमापादयति अंतर्मुखोऽनित्यं ब्रह्म मयत्वं आविष्कुर्वतीत्यर्थः ५ एवं निग्राह्यत्वेन यो वेति वेदुः धीरोऽन्यान् शील
६ अव्यक्ताद्यात्मके ब्रह्मत्वेन च स्मिन्नेतनः संचरतीत्याह अव्यक्तेति त्रिभिः ७ । ८ । ९

अस्मिंल्लोके आत्मलोके अग्नेनि मेयमात्रेण स्वावरादिकं बाह्यं सर्वं लीयते । नेत्रनिमीलनमात्रेण भूतानि प्रलीयन्ते दृष्टिपृथ्याधिकारादित्यर्थः । तदन्तरं भूतकृता गुणाः शब्दादयो लीयन्ते । नेत्रवत् श्रोत्रादीनामपि गुरुक्तयुक्तयानि नीलनेत्रेण लीयन्ते । गुणेश्चालीनेभ्यो नंतरं पंचभूतानि सूक्ष्मदेहान्मकाणि प्रलीयन्ते । स्थूलाकां प्रत्याहारेणैव संहरतत्वात् । एष देहद्वयमभूतसमुच्चय इति पंचभूतानीत्यस्य व्याख्या भूतानां लयेन निर्विशेषचिन्मात्रेणैव रूपेणावतिष्ठत इत्यर्थः । सार्द्धं श्लोकः १० देवावयः स्वाप्रदेवादिवत्स्वभावत एव उत्पन्नाः न यज्ञादिना नापि मद्यादिनेत्याह देवा इति ११ विश्वसृजो मरीच्यादयोऽपि भौतिकत्वाद्भूतलये लीयन्ते इत्याह एतद्वैतसार्द्धेन १२ विश्वसृग्भ्यः स्थूलभूतेभ्यः परमहाभूताः सूक्ष्मभूतानि तेभ्योऽपि परागतिमुक्तो गच्छेत् पाठांतरे भूतानां यो विश्वसृक् विराट्सर्वोपादानभूतानि महाभूतानि प्रतिगच्छतीति स एवार्थः १३ मनसश्चेत्त्रियाणां च परेकां परमं तप इत्युक्तलक्षणतपो बलेन सर्वं मनसैव मृज्यत इत्याह प्रजापति

लोकेऽस्मिन्यानि सत्त्वानि त्रसानि स्थावराणि च ॥ तान्येवाग्ने प्रलीयन्ते पश्चाद्भूतकृता गुणाः ॥ गुणेश्चालीनेभ्यो नंतरं पंचभूतानि एषभूतसमुच्चयः १० देवामनुष्यागंधर्वाः पिशाचा सुरराक्षसाः ॥ सर्वस्वभावतः सृष्टानक्रियाभ्यो नकारणात् ११ एते विश्वसृजो विप्राजायंती ह पुनः पुनः ॥ तेभ्यः प्रसूतास्तेष्वेव महाभूतेषु पंचसु ॥ प्रलीयन्ते यथा कालमूर्मयः सागरे यथा १२ विश्वसृग्भ्यस्तु भूतेभ्यो महाभूतास्तु सर्वशः ॥ भूतेभ्यश्चापि पंचभ्यो मुक्तो गच्छेत्परां गतिम् १३ प्रजापतिरिदं सर्वं मनसैवामृज्यते प्रभुः ॥ तथैव देवानृषयस्तपसा प्रतिपेदिरे १४ तपसश्चानुपूर्व्येण फलमूलाशिनस्तथा ॥ त्रैलोक्यं तपसा सिद्धाः पश्यंतीह समाहिताः १५ औषधान्यगदादीनि नानाविद्याश्च सर्वशः ॥ तपसैव प्रसिद्धं तपो मूलं हि साधनम् १६ यदुरापं दुराग्रायं दुराधर्षं दुरन्वयम् ॥ तत्सर्वं तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् १७ सुरापो ब्रह्महास्ते यो भूणहा गुरुतल्पगः ॥ तपसैव सुतप्तेन मुच्यते किल्बिषा ततः १८ मनुष्याः पितरो देवाः पशवो मृगपक्षिणः ॥ यानि चान्यानि भूतानि त्रसानि स्थावराणि च १९ तपः परायणानित्यं सिद्धं च सेतपसा सदा ॥ तथैव तपसा देवामहामायादिवंगताः २० आशीर्युक्तानि कर्माणि कुर्वन्ते ये त्वतं द्रिताः ॥ अहंकारसमायुक्तास्ते सकाशे प्रजापतेः २१ ध्यानयोगेन शुद्धेन निर्ममानिरहं कृताः ॥ आमुवंति महात्मानो महांतं लोकमुत्तमम् २२ ध्यानयोगमुपागम्य प्रसन्नमतयः सदा ॥ सुखो पचयमव्यक्तं प्रविशंत्यात्मवित्तमाः २३ ध्यानयोगादुपागम्य निर्ममानिरहं कृताः ॥ अव्यक्तं प्रविशंतीह महतां लोकमुत्तमम् २४ अव्यक्ता देवसंभूतः समसंज्ञागतः पुनः ॥ तमोरजोभ्यानिर्मुक्तः सत्त्वमास्थाय केवलम् २५ निर्मुक्तः सर्वपापेभ्यः सर्वमृजति निष्कलम् ॥ क्षेत्रज्ञ इति तं विद्याद्यस्तं वेदसवेदवित् २६ चित्तं चित्तादुपागम्य मुनिरासीत् संयतः ॥ याचितं तन्मयो वश्यं गुह्यमेतत्सनातनम् २७

रित्यादिना १४ तपसः संकल्पस्य आनुपूर्व्येण क्रमेण समाहिताः

समाधियुक्ताः १५ । १६ दुराप इति प्रपदादि दुराग्रायं वेदादि दुराधर्षं ब्रह्मणादि दुरन्वयं अस्माभ्यं प्रलयादि १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ सुखोपचयं लौकिकानां सुखानामुपचयो वृद्धिर्यस्मात् सुखोपचयं अखंडमानंदं 'एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रा मुपजीवन्ति' इति श्रुतिप्रसिद्धम् २३ उपागम्य परावृत्य पूर्णध्यानयोगमप्राप्य ये प्रियं ते ते प्रकृतिलीना भवन्तीति २४ समसंज्ञागतः स्वयमव्यक्तत्वं प्राप्य इत्यर्थः २५ यः कारणत्वं प्राप्तः सर्वसृजतितमेव निष्कलं क्षेत्रज्ञं ईश्वरमिति विद्यात् २६ चित्तं सम्यग्ज्ञानं चित्तिसंज्ञान इत्यस्माद्भावे निष्ठा चित्तान्मनसा ह तुना उपागम्य प्राप्य संयतः सततं आसीत् ततश्च यच्चित्तं स्तम्भमयमवति । कीटकमुंगम्यायेन यद्वृत्तं भावयति तदेवायं भवतीत्यर्थः मन इति पाठे यच्चित्तं देव ईश्वरस्तद्भावं दातुं समर्थ इत्यर्थः २७

तत्र हानार्थमाहाव्यक्तादीति यत्किंचिन्मदीयत्वेन कल्पितं तत्सर्वं मविद्या अतो निष्कलमात्मानमेव ध्यायेदित्यर्थः २८ । २९ । ३० षोडशात्मकः पंचमहाभूतानि एकादशविकाराश्च तदात्मकः तमेव षोडशात्मकं पुरुषं विद्या प्रसते तदेव च प्राज्ञोपादेयं अमृतं देवतादिवेशं अश्रितितेऽमृताशिनस्तेषां । आशिताशितमिति पाठे नृपानामपि वृत्तिकरं ३१ । ३२ शश्वदक्षरं सर्वदा अपचयहीनं वश्यात्मा जितचित्तः असंश्लिष्टं असंगम ३३ अपूर्वमानांतरानवगतं अकृतं अकृत्रिमं अविचारणकूटस्थं । अपराजितमिति पाठांतरे स्पष्टोऽर्थः अमृताशने ईश्वरप्रासस्तुरीय इति श्रुतेः

अव्यक्तादिविशेषांतमविद्यालक्षणं स्मृतम् ॥ निबोधत तथा हीदं गुणैर्लक्षणमित्युत २८ द्यक्षरस्तु भवेन्मृत्युर्दृश्यक्षरं ब्रह्मशाश्वतम् ॥ ममेति च भवेन्मृत्युर्न ममेति च शाश्वतम् २९ कर्मकेचित्प्रशंसंति मंदशुद्धिरतानराः ॥ ये तु वृद्धा महात्मानो न प्रशंसंति कर्मते ३० कर्मणा जायते जंतुर्भूतिमान् षोडशात्मकः ॥ पुरुषं ग्रसते विद्या तद्ब्राह्मममृताशिनाम् ३१ तस्मात्कर्मसु निःश्लेहा ये केचित्पारदर्शिनः ॥ विद्यामयोऽयं पुरुषो न तु कर्ममयः स्मृतः ३२ य एवममृतं नित्यमग्राह्यं शश्वदक्षरम् ॥ वश्यात्मानमसंश्लिष्टं यो वेदनमृतो भवेत् ३३ अपूर्वमकृतं नित्यं पुनमविचारिणम् ॥ य एवं विदेदात्मानमग्राह्यममृताशिनम् ॥ अग्राह्योऽमृतो भवति स एभिः कारणैर्ध्रुवः ॥ ३४ आयोज्य सर्वसंस्कारान्संयम्यात्मानमात्मनि ॥ सतद्ब्रह्म शुभं वेत्ति यस्माद्भूयो न विद्यते ३५ प्रसादे चैव सत्त्वस्य प्रसादं समवाप्नुयात् ॥ लक्षणं हि प्रसादस्य यथा स्यात्स्वप्रदर्शनम् ३६ गतिरेषा तु मुक्तानां ये ज्ञानपरिनिष्ठिताः ॥ प्रवृत्तयश्च याः सर्वाः पश्यन्ति परिणामजाः ३७ एषा गतिर्विरक्तानामेष धर्मः सनातनः ॥ एषा ज्ञानवतां प्राप्तिरेतद्दृष्टमनिर्दिष्टम् ३८ समेन सर्वभूतेषु निस्पृहेण निराशिषा ॥ शक्या गतिरियं गंतुं सर्वत्र समदर्शिना ३९ एतद्ब्रह्म सर्वमाख्यातं मया विप्रैः सत्तमाः ॥ एवमाचरत क्षिप्रं ततः सिद्धिमवाप्स्यथ ४० ॥ गुरु उवाच ॥ इत्युक्तास्ते तु मुनयो गुरुणा ब्रह्मणा तथा ॥ कृतवन्तो महात्मानस्ततो लोकमवाप्नुवन् ४१ त्वमप्येतन्महाभागमयोक्तं ब्रह्मणो वचः ॥ सम्यगाचर शुद्धात्मस्ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ४२ वासुदेव उवाच ॥ इत्युक्तः सतदाशिष्यो गुरुणा धर्ममुत्तमम् ॥ चकार सर्वकौंतेय ततो मोक्षमवाप्तवान् ४३ कृतकृत्यश्च सतदाशिष्यः कुरुकुलोद्भवः ॥ तत्पदं समनुप्राप्तो यत्र गत्वानशोचति ४४ ॥ अर्जुन उवाच ॥ को न्वसौ ब्राह्मणः कृष्णकश्चाशिष्यो जनादर्न ॥ श्रोतव्यं चेन्मयैतद्वै तत्त्वमाचक्ष्व मे विभो ४५ ॥ वासुदेव उवाच ॥ अहं गुरुर्महाबाहो मनः शिष्यं च विद्धि मे ॥ त्वत्प्रीत्या गुह्यमेतच्च कथितं ते धनं जय ४६ मयि चेदस्ति ते प्रीतिर्नित्यं कुरुकुलोद्भव ॥ अध्यात्ममेतच्छ्रुत्वा त्वं सम्यगाचर सुव्रत ४७ ततस्त्वं सम्यगाचीर्णे धर्मेऽस्मिन्नरिकर्षण ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो मोक्षं प्राप्स्यसि केवलम् ४८

ईश्वरस्यापि संहतारं पृथिव्यमाणैः सार्द्धः ३४ चेतसः संस्काराभेदादयस्तान् आयोज्य दृष्टान् कृत्वा आत्मानं चित्तमात्मानि हृदयपुंडरीके संयम्यानिष्ठम् ३५ प्रसादेन मत्प्रेमप्रसादं शान्तिं चित्तप्रसादस्य लक्षणं तु यथा स्वप्रेमहासंगेनावस्थानमस्ति तथा यदा योगयुक्त्या चित्तं बहिः संज्ञाभ्युपगम्य प्रचारिभवति तदेव प्रसादचिह्नं ३६ एषा प्रसादरूपा गतिर्मागः प्रवर्तते ताः प्रवृत्तयः त्रैकालिकाः पदार्थास्तान् परिणामजान् अतीताननागतान्श्चात्र पश्यन्ति योगिनः ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ अहमिति अहं क्षेत्रज्ञो गुरुः मनोमदीयं मया बोधनीयं एतेन आत्मनो गुरुरात्मैवेत्युक्तं भवति ४६ सम्यगाचरयमनियमादिनिष्ठो भव ४७ केवलमिति क्रममुक्तिव्यावृत्तिः ४८

प्रागुक्तस्मारयति अस्वचतस्यचपकवाक्यताकारयितुं पूर्वमिति ४९ कथामनुसंधते मयात्वित्यादिना ५० । ५१ । ५२ ॥ इत्याश्वमे० नीलकंठीवेमारसभावदीपेकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

॥५१॥

पूर्वमप्येतदेवोक्तं युद्धकालउपस्थिते ॥ मयातवमहाबाहोतस्मादत्रमनःकुरुः ४९ मयातुमरतश्रेष्ठचिरदृष्टःपिताप्रभुः ॥ तमहंद्रष्टुमिच्छामिसंमतेतवफाल्गुन
५० ॥ वैशंपायनउवाच ॥ इत्युक्तवचनं कृष्णं प्रत्युवाच धनंजयः ॥ गच्छावोनगरं कृष्णगजसाह्वयमद्यै ५१ समेत्यतत्रराजानंधर्मात्मानंयुधिष्ठिरम् ॥ समनु
ज्ञाप्यराजानंस्वांपुरीयातुमर्हसि ५२ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकेपर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे एकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ ॥
गुरुशिष्यसंवादः समाप्तः ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततोऽभ्यनोदयत्कृष्णोयुज्यतामितिदारुकम् ॥ मुहूर्त्तादिवचाचष्टयुक्तमित्येवदारुकः १ तथैवचानुयात्रा
दिचोदयामासपांडवः ॥ सज्जयध्वं प्रयास्यामोनगरं गजसाह्वयम् २ इत्युक्ताः सैनिकास्तेतुसज्जिभूताविशंपते ॥ आचख्युः सज्जमित्येवंपार्थायामिततेजसे ३
ततस्तौरथमास्थायप्रयातौकृष्णपांडवौ ॥ विकुर्वाणौकथाश्चित्राः प्रीयमाणौविशंपते ४ रथस्थंतुमहातेजावासुदेवं धनंजयः ॥ पुनरेवाब्रवीद्वाक्यमिदं भरतसत्तम
५ त्वत्प्रसादाज्जयः प्राप्तो राज्ञा वृष्णि कुलोद्भव ॥ निहताः शत्रवश्चापि प्राप्तं राज्यमकंठकम् ६ नाथवंतश्चमवतापांडवामधुसूदन ॥ भवंतं प्लवमासाद्यतीर्णाः स्मकुरु
सागरम् ७ विश्वकर्मत्रमस्तेऽस्तु विश्वात्मन्विश्वसत्तम ॥ तथात्वामभिजानामियथाचाहं भवान्मतः ८ त्वत्तेजःसंभवो नित्यं भूतात्मा मधुसूदन ॥ रतिः क्रीडामयी
तुभ्यं मायातेरोदसीविभो ९ त्वयि सर्वमिदं विश्वं यदिदं स्थाणुजंगमम् ॥ त्वंहि सर्वविकुरुषेभूतग्रामंचतुर्विधम् १० पृथिवीं चांतरिक्षं च द्यांचैव मधुसूदन ॥ हसितं तेऽ
मलाज्योत्स्नाक्रतवश्चंद्रियाणिते ११ प्राणोवायुः सततगः क्रोधोमृत्युः सनातनः ॥ प्रसादेचापिपद्माश्रीर्नित्यं त्वयि महामते १२ रतिस्तुष्टिर्दृष्टिः क्षांतिर्मतिः कांति
श्चराचरम् ॥ त्वमेवेह युगातिषु निधनं प्रोच्यसेऽनघ १३ सुदीर्घेणापिकालेन तेशक्या गुणामया ॥ आत्माचपरमात्माचनमस्तेन लिनेक्षण १४ विदितो मे सुदुर्धर्ष
नारदादेवलात्तथा ॥ कृष्णं द्वैपायनाच्चैव तथा कुरुपितामहात् १५ त्वयि सर्वसमासक्तं त्वमेवैको जनेश्वरः ॥ यच्चानुग्रहसंयुक्तमेतदुक्तं त्वयानघ १६ एतत्सर्वमहंसम्य
गाचरिष्ये जनार्दन ॥ इदंचाहुतमत्यंतं कृतमस्मत्प्रियेऽस्य १७ यत्पापोनिहतः संख्येकौ रव्यो घृतराष्ट्रजः ॥ त्वया दग्धं हितसैन्यं मया विजितमाहवे १८ भवतात
त्कृतं कर्म येनावाप्तो जयो मया ॥ दुर्योधनस्य संभ्रामेतव बुद्धिपराक्रमैः १९ कर्णस्य च वधोपायो यथावत्संप्रदर्शितः ॥ सैव स्य च पापस्य भूरिश्रवस एव च २० अहंच
प्रीयमाणेन त्वया देव किनंदन ॥ यदुक्तस्तत्करिष्यामि न हि मेऽत्र विचारणा २१ राजानंच समासाद्य धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥ चोदयिष्यामि धर्मज्ञगमनार्थं तवाऽनघ २२

तत इति रथ इति रथमिति चार्धद्वयेऽपि शेषः १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ विश्वकर्मत्रित्यादिना स्वबोधमाविष्करोति ८ रतिः रमणं क्रीडामयी सर्मस्वित्यंतलीला रूपा तुभ्यं तव रोदसीया
वापृथिवी तैव माया ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ अनुग्रहः एतत्सम्यगाचरेत्याह्वारूपः १६ दृष्टोपकारमप्यभिवंदति इदंचेति १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२

२३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५०

रुचितं हि मे तत्ते द्वारकागमनं प्रभो ॥ अचिरादेव द्रष्टुं त्वं मातुलं मे जनार्दन २३ बलदेवं च दुर्धर्षं तथाऽन्यान् वृष्णिपुंगवान् ॥ एवं संभाषमाणौ तौ प्राप्तावारणसाह्वयम्
२४ तथा विविशतुश्चोभौ संप्रहृष्टनराकुलम् ॥ तौ गत्वा घृतराष्ट्रस्य गृहं शक्रगृहोपमम् २५ ददृशाते महाराजघृतराष्ट्रजनेश्वरम् ॥ विदुरं च महाबुद्धिराजानंच युधि
ष्ठिरम् २६ भीमसेनंचतुर्धर्षमाद्रीपुत्रौ च पांडवौ ॥ घृतराष्ट्रमुपासीनं युयुत्सुंचापराजितम् २७ गांधारींच महामहामुखां कृष्णांच भामिनीम् ॥ सुभद्राद्याश्च ताः
सर्वाभरतानां स्त्रियस्तथा २८ ददृशाते स्त्रियः सर्वा गांधारीपरिचारिकाः ॥ ततः समेत्य राजानं घृतराष्ट्रमरिदमौ २९ निवेद्य नाम वेयेस्वेतस्य पादावगृह्णताम् ॥ गां
धार्याश्च पृथायाश्च धर्मराजस्य चैव हि ३० भीमस्य च महात्मानौ तथा पादावगृह्णताम् ॥ क्षतारं चापि संहृष्टपृष्ठाकुशलमव्ययम् ३१ तैः सार्धं नृपतिवृद्धं ततस्तौ पर्युपा
सताम् ॥ ततो निशि महाराजघृतराष्ट्रः कुरुद्वहान् ३२ जनार्दनंच मेधावी व्यसर्जयत वै गृहान् ॥ तेऽनुज्ञातानृपतिनाययुः स्वस्वं निवेशनम् ३३ धनंजयगृहानेव ययौ
कृष्णस्तु धीर्भवान् ॥ तत्रार्चितो यथाभ्यासं सर्वकामैरुपस्थितः ३४ कृष्णः सुष्वापमेधावी धनंजयसहायवान् ॥ प्रभातायां तु शर्व्या कृत्वा पौर्वाहिकीं क्रियाम् ३५
धर्मराजस्य भवनं जग्मतुः परमार्चितौ ॥ यत्रास्ते ससहामात्यो धर्मराजो महाबलः ३६ तौ प्रविश्य महात्मानौ तद्गृहं परमार्चितम् ॥ धर्मराजं ददृशतुर्देवराजमिवा
श्विनौ ३७ समासाद्य तुराजानं वार्ष्णेयकुरुपुंगवौ ॥ निषीदतु रनुज्ञातौ प्रीयमाणेन तेन तौ ३८ ततः सराजामेधावी विवक्षुः प्रेक्ष्यतावुभौ ॥ प्रोवाच वदतां श्रेष्ठो वचनं
राजसत्तमः ३९ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ ॥ विवक्षुहियुवां मन्ये वीरौ यदु कुरुद्वहौ ॥ द्रुतकर्त्ताऽस्मि सर्वानंचिरान्माविचार्यताम् ४० इत्युक्तः फाल्गुनस्तत्र धर्मरा
जानमब्रवीत् ॥ विनीतवदुपागम्य वाक्यं वाक्यविशारदः ४१ अयंचिरोपितो राजन वासुदेवः प्रतापवान् ॥ भवंतं समनुज्ञाप्य पितरं द्रष्टुमिच्छति ४२ सगच्छेदभ्य
नुज्ञातो भवतायदि मन्यसे ॥ आनर्त्तनगरीं वीरस्तदनुज्ञातुमर्हसि ४३ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ पुंडरीकाक्षमद्रं ते गच्छ त्वं मधुसूदन ॥ पुरींद्वारवतीमद्यद्रुं श्वरसुतं
प्रभो ४४ रोचते मे महाबाहो गमनं तव केशव ॥ मातुलश्चिरदृष्टो मे त्वया देवी च देवी ४५ समेत्य मातुलं गत्वा बलदेवं च मानद ॥ पूजयेथामहाप्राज्ञमद्राक्येन यथा
हृतः ४६ स्मरेथाश्चापि मानित्यं भीमंच बालिनां वरम् ॥ फाल्गुनं सह देवं च न कुलं चैव मानद ४७ आनर्त्तानवलोक्य त्वं पितरंच महाभुज ॥ वृष्णींश्च पुनरागच्छेह्य
मेधेममानघ ४८ सगच्छ रत्नान्यादाय विविधानि वसूनि च ॥ यच्चाप्यन्यन्मनोज्ञं ते तदप्यादत्स्व सात्वत ४९ इयंच वसुधा कृत्वा प्रसादात्तव केशव ॥ अस्मानुपगता
वीरनिहताश्चापि शत्रवः ५० एवं ब्रुवति कौरव्ये धर्मराजे युधिष्ठिरे ॥ वासुदेवो वरः पुंसामिदं वचनमब्रवीत् ५१ तवैव रत्नानि धनं च वेवलं धरातु कृत्वा तु महाभुजाद्यै ॥
यदस्ति चान्यद्भविष्यद्गृहे मम त्वमेव तस्येश्वर नित्यमीश्वरः ५२

५३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे द्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ तथा प्रयातंवाष्णेयमित्यादिग्रंथः पूर्वोक्तासुपनिषत्सुविद्याफलं विश्व
तथेत्यथोक्तः प्रतिपूजितस्तदागदाग्रजोधर्मसुतेनवीर्यवान् ॥ पितृष्वसारंत्ववदद्यथाविधिसंपूजितश्चाप्यगमत्प्रदक्षिणम् ५३ तयाससम्यक्प्रतिनंदितस्तत
स्तथैवसर्वैर्विदुरादिभिस्तथा ॥ विनिर्ययौनागपुराद्गदाग्रजोरथेनदिव्येनचतुर्भुजःस्वयम् ५४ रथेसुभद्रामधिरोप्यभाविनींस्थुषिष्ठिरस्यानुमतेजनार्दनः ॥
पितृष्वसुश्चापितथामहाभुजोविनिर्ययौपौरजनाभिसंवृतः ५५ तमन्वयाद्धानरवर्यकेतनःससात्यकिर्माद्रवतीसुतावपि ॥ अगाधबुद्धिर्विदुरश्चमाधवंस्वयंचभी
मोगजराजविक्रमः ५६ निवर्तयित्वाकुरुप्रावर्धनांस्ततःससर्वांन्विदुरंचवीर्यवान् ॥ जनार्दनोदारुकमाहसत्वरःप्रचोदयाश्चानितिःसात्यकिस्तथा ५७ ततोययौ
शत्रुगणप्रमर्दनःशिनिप्रवीरानुगतोजनार्दनः ॥ यथानिहत्यारिगणंशतक्रतुर्दिवंतथाऽऽनर्तपुरींप्रतापवान् ५८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिके पर्वणिअनुगी
तापर्वणि कृष्णप्रयाणेद्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तथाप्रयातंवाष्णेयंद्वारकांभरतर्षभाः ॥ परिष्वज्यन्यवर्तंतसानुयात्राःपरंतपाः १
पुनःपुनश्चवाष्णेयंपर्यष्वजतफाल्गुनः ॥ आचर्युर्विषयाच्चैनंसददर्शपुनःपुनः २ कच्छेणैवतुतांपाथोगोविंदोविनिवेशिताम् ॥ संजहारततोदृष्टिकृष्णश्चाप्यपरा
जितः ३ तस्यप्रयाणेतान्यासात्रिमित्तानिमहात्मनः ॥ बहून्यहुतरूपाणितानिमेगदतःशृणु ४ वायुर्वेगेनमहतारथस्यपुरतोववौ ॥ कुर्वन्निःशर्करंमार्गंविजस्क
मकंठकम् ५ ववर्षवासवश्चैवतोयंशुचिसुगंधिव ॥ दिव्यानिचैवपुष्पाणिपुरतःशार्ङ्गधन्वनः ६ सप्रयातोमहाबाहुःसमेधुमरुधन्वसु ॥ ददर्शाथमुनिश्रेष्ठमुत्तंकमपि
तौजसम् ७ सतंसंपूज्यतेजस्वीमुनिपृथुलोचनः ॥ पूजितस्तेनचतदापर्यपूच्छदनामयम् ८ सप्रष्टःकुशलंतेनसंपूज्यमधुसूदनम् ॥ उत्तंकोब्राह्मणश्रेष्ठस्त
तःपप्रच्छमाधवम् ९ कच्चिच्छौरेत्वयागत्वाकुरुपांडवसद्व्रतत् ॥ कृतंसौभ्रात्रमचलंतन्मेव्याख्यातुमर्हसि १० अपिसंधायताम्वीरानुपाहृतोऽसिकेशव ॥
संबंधिनःस्वदयितान्सततंष्टृष्णिपुंगव ११ कच्चित्पांडुसुताःपंचघृतराष्ट्रस्यचात्मजाः ॥ लोकेषुविहरिष्यंतित्वयासहपरंतप १२ स्वराष्ट्रेतेचराजानःकच्चिप्रा
प्स्यंतिवैसुखम् ॥ कौरवेषुप्रशतिषुत्वयानाथेनकेशव १३ यामेसंभावनातातत्त्वयिनित्यमवर्तत ॥ अपिसासफलातातकृतातेभरतान्प्रति १४ ॥ श्रीभगवानु
वाच ॥ कृतोयत्नोमयापूर्वसौशाम्येकौरवान्प्राति ॥ नाशक्यंतयदासाम्येतेस्थापयितुमंजसा १५ ततस्तेनिधनंप्राप्ताःसर्वेससुतर्षाधवाः ॥ नदिष्टमप्यतिक्रांतुं
शक्यंबुद्ध्याबलेनवा १६ महर्षेविदितंभूयःसर्वमेवब्रह्मवचनम् ॥ तेऽत्यक्रामन्मतिमहंभीष्मस्यविदुरस्यच १७ ततोयमक्षयंजग्मुःसमासाद्येतरैतरम् ॥
पंचैवपांडवाःशिष्टाहतामित्राहतात्मजाः १८

रूपदर्शनंविद्यासाधनंशुराराराधनंवेतिद्वयमिहोक्तंविदुरीतुंउत्तंकोपाख्यानव्याजेनप्रवर्तते तत्तत्परिष्ठादश्वमेधव्याजेन
कर्मणामप्याराधुपकारकत्वंविद्यायामुच्यतइतिशंखः १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८

१९ । २० । २१ मिथ्याचारेणकपटपूर्वकमविरोधच्छलेनविरोधंद्रव्यता परीताःपरितःप्राप्ताः २२ अनुनयंशिखां २३ मेमत्तः २४ । २५ । २६ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनीलकंठीये
धार्तराष्ट्राश्चनिहताःसर्वेससुतर्षाधवाः ॥ इत्युक्तवचनेकृष्णभृशंक्रोधसमान्वितः ॥ उत्तंकइत्युवाचैनंरोषादुत्फुल्ललोचनः १९ ॥ उत्तंकउवाच ॥ यस्माच्छक्तेन
तेकृष्णनत्राताःकुरुपुंगवाः ॥ संबन्धिनःप्रियास्तस्माच्छप्स्येहंत्वामसंशयम् २० नचतेप्रसभंयस्मात्तेनिगृह्यानिवारिताः ॥ तस्मान्मन्युपरतिस्त्वांशप्स्यामि
मधुसूदन २१ त्वयाशक्तेनहिसतामैथ्याचारेणमाधव ॥ तेपरीताःकुरुश्रेष्ठानश्यंतःस्मह्युपेक्षिताः २२ ॥ वासुदेवउवाच ॥ शृणुमेविस्तरणेदंयद्वक्ष्येभृगुनं
दन ॥ गृहाणानुनयंचापितपस्वीह्यासिभार्गव २३ श्रुत्वाचमेतदध्यात्ममुंचेथाःशापमद्यै ॥ नचमांतपसाल्पेनशक्तोऽभिभवितुंपुमान् २४ नचतेतपसोनाश
मिच्छामितपतांवर ॥ तपस्तेसुमहद्दोस्तंगुरवश्चापितोषिताः २५ कौमारंब्रह्मचर्यंतेजानामिद्विजसत्तम ॥ दुःस्वार्जितस्यतपसस्तस्मान्नेच्छामितेव्ययम् २६
॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणि उत्तंकोपाख्यानेकृष्णोत्तंकसमागमेत्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ उत्तंकउवाच ॥ ब्रह्मिकेशवतत्त्वे
नत्वमध्यात्ममनिर्दिष्टम् ॥ श्रुत्वाश्रेयोऽभिधास्यामिशापंवातेजनार्दन १ ॥ वासुदेवउवाच ॥ तमोरजश्चसत्त्वंचविद्धिभावान्मदाश्रयान् ॥ तथारुद्रान्वसून्वा
पिविद्धिमत्प्रभवान्द्विज २ मायिसर्वाणिभूतानिसर्वभूतेषुचाप्यहम् ॥ स्थितइत्यभिजानीहिमातेऽभूदत्रसंशयः ३ तथादैत्यगणान्सर्वान्यक्षगंधर्वराक्षसान् ॥
नागानप्सरसश्चैवविद्धिमत्प्रभवान्द्विज ४ सदसच्चैवयत्प्राहुरव्यक्तंव्यक्तमेवच ॥ अक्षरंचक्षरंचैवसर्वमेतन्मदात्मकम् ५ येचाश्रमेषुवैधर्माश्चतुर्धाविदितामुने ॥
वैदिकानिचसर्वाणिविद्धिसर्वमदात्मकम् ६ असच्चसदसच्चैवयद्विश्वंसदसत्परम् ॥ मतःपरतरंनास्तिदेवदेवात्सनातनात् ७ ओंकारप्रमुखान्वेदान्विद्विर्मात्वं
भृगूद्वह ॥ सूपंसोमंचरुहोमंत्रिदशाप्यायनंमखे ८ होतारमपिहव्यंचविद्धिर्माभृगुनंदन ॥ अध्वर्युःकल्पकश्चापिहविःपरमसंस्कृतम् ९ उद्गाताचापिमास्तौ
तिगीतवोषैर्महाध्वरे ॥ प्रायश्चित्तेषुमांस्त्रयशांतिमंगलवाचकाः १० स्तुवंतिविश्वकर्माणंसततंद्विजसत्तम ॥ ममविद्धिसुतंधर्ममग्रजंद्विजसत्तम ११ मानसंद
यितंविप्रसर्वभूतदयात्मकम् ॥ तत्राहंवर्तमानैश्चनिवृत्तैश्चैवमानवैः १२ ब्रह्मीःसंसरमाणोवैयोनीर्वर्तामिसत्तम ॥ धर्मसंरक्षणार्थोयधर्मसंस्थापनायच १३
तैस्तैर्वैश्वरूपैश्चत्रिषुलोकेषुभार्गव ॥ अहंविष्णुरहंब्रह्माशक्रोऽथप्रभवाप्ययः १४ भूतग्रामस्यसर्वस्यस्रष्टासंहारएवच ॥ अधर्मेवर्तमानानांसर्वेषामहमच्युतः
१५ धर्मस्यसेतुंवध्नामिचालितेचलितेयुगे ॥ तास्तायोनीःप्रविश्याहंप्रजानांहितकाम्यया १६ यदात्वहंदेवयोनीवर्तामिभृगुनंदन ॥ तदाऽहंदेवत्वसर्वमाचरा
मिनसंशयः १७ यदागंधर्वयोनीवावर्तामिभृगुनंदन ॥ तदागंधर्वत्वसर्वमाचरामिनसंशयः १८

भारतमावदीपे त्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

ब्रह्मिती १ । २ । ३ । ४ । ५ असच्छशर्गनादि सदसत्तत्तदादि सदसत्परमव्यक्तं एतन्नयमपितत्त्वतःमतःपरंनास्तीत्यर्थः ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८

नागयोनीयदाचैवतदावर्तामिनागवत् ॥ यक्षराक्षसयोन्योस्तुयथावद्विचराम्यहम् १९ मानुष्येवर्तमानेतुल्यपण्याचितामया ॥ नचतेजातसंमोहावचोऽप्युल्लंठ
मोहिताः २० मयंचमहदुद्दिश्यत्रासिताः कुरवोमया ॥ कुद्वेनभूत्वातुपुनर्यथावदनुदर्शिताः २१ तेष्वर्मेणहसंयुक्ताः परीताः कालधर्मणा ॥ धर्मेणनिहतायुद्धेग
ताः स्वर्गेनसंशयः २२ लोकेषुपांडवाश्चैवगताः ख्यातिर्द्विजोत्तम ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंयन्मांत्वंपरिपृच्छसि २३ ॥ इतिश्रीम० आश्व० अनु० उत्तंकोपाख्याने
कृष्णवाक्येचतुष्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ उत्तंकउवाच ॥ अभिजानामिजगतःवर्तारंत्वाजिनार्दन ॥ नूनंभवत्प्रसादोऽयमितिमेनास्ति संशयः १ चित्तंच
सुप्रसन्नमेत्वद्वावगतमच्युत ॥ विनिवृत्तंचमेशापादितिविद्विपरंतप २ यदित्वनुग्रहं कंचित्त्वतोऽहामिजनार्दन ॥ द्रष्टुमिच्छामितेरूपमैश्वरं तन्निदर्शय ३ ॥ वैशं
पायनउवाच ॥ ततःसतस्मैप्रीतात्मादर्शयामासतद्वपुः ॥ शाश्वतं वैष्णवं धीमान्ददृशेयद्वनंजयः ४ सददर्शमहात्मानं विश्वरूपं महाभुजम् ॥ सहस्रसूर्यप्रक्षिप्तं
दीप्तिमत्पावकोपमम् ५ सर्वमाकाशमावृत्यातिष्ठतंसर्वतोमुखम् ॥ तद्वद्वापरमं रूपं विष्णोर्वैष्णवमद्भुतम् ॥ विस्मयंचययौविप्रस्तद्वद्वापरमेश्वरम् ६ ॥ उत्तंक
उवाच ॥ विश्वकर्मघ्नमस्तेस्तुविश्वात्मन्विश्वसंभव ॥ पञ्चातिष्ठथिविव्याताशिरसाचावृतंनभः ७ द्यावापृथिव्योर्यन्मध्यंजठरेणतवावृतम् ॥ भुजाभ्यामावृ
ताश्वाशास्त्वमिदंसर्वमच्युत ८ संहरस्वपुनर्देवरूपमक्षय्यमुत्तमम् ॥ पुनस्त्वांस्वेनरूपेणद्रष्टुमिच्छामिशाश्वतम् ९ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तमुवाचप्रसन्ना
त्मागोविंदोजनमेजय ॥ वरं वृणीष्वेतितदातमुत्तंकोऽब्रवीदिदम् १० पर्याप्तपुष्पवाद्यवरस्त्वतोमहाद्युते ॥ यत्तेरूपमिदंकृष्णपश्यामिपुरुषोत्तम ११ तमब्रवी
त्पुनःकृष्णोमात्ममत्रविचारय ॥ अवश्यमेतत्कर्तव्यममोघं दर्शनंमम १२ ॥ उत्तंकउवाच ॥ अवश्यं करणीयंचयद्येतन्मन्यसेविभो ॥ तोयमिच्छामियत्रेष्टंमरुष्वे
ताद्विदुर्लभम् १३ ततःसंहृत्यतत्तेजःप्रोवाचोत्तंकमीश्वरः ॥ एष्टव्येसत्तिचित्त्योऽहमित्युक्त्वाद्धारकाययौ १४ ततःकदाचिद्भगवानुत्तंकस्तोयकाक्षया ॥ दृषितः
परिचक्राममरौसस्मारचाच्युतम् १५ ततोदिग्व्याससंधीमान्मातंगंमलपंकिनम् ॥ अपश्यतमरौतस्मिन्श्वयूथपरिवारितम् १६ भीषणं बद्धनिस्त्रिशंवाणका
मुक्धारिणम् ॥ तस्याऽधःस्रोतसोऽपश्यद्धारिभूरिद्विजोत्तमः १७ स्मरन्नेवचतंप्राहमातंगः प्रहसन्निव ॥ एष्टुत्तंकप्रतीच्छस्वमतोवारिभृगूद्वह १८ कृपाहिमे
सुमहतीत्वाद्दृष्ट्वात्समाश्रितम् ॥ इत्युक्तस्तेनसमुनिस्ततोयंनान्मनंदत १९ चिक्षेपचसतंधीमान्वाग्भिरुग्राभिरच्युतम् ॥ पुनःपुनश्चमातंगःपिबस्वेतितम
ब्रवीत् २० नचापिबत्ससक्रोधःक्षुभितेनांतरात्मना ॥ सतथानिश्चयातेनप्रत्याख्यातोमहात्मना २१

१४ । १५ मातंगं चांडालविशेषः १६ अश्वः पातदेशोऽस्रोतसोऽहोवर्तीति संबंधः तस्यसमीपेअश्वःस्रोतसोभोगवत्यादातिवा १७ । १८ । १९ चिक्षेपनिर्दिष्टवान् अच्युतंवरप्रदंकृष्णं २० । २१

२२ ॥ प्रलब्धं वचिं ॥ २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणि नीलकंठीये भारतभावादीये
श्वमिःसहमहाराजतत्रैवांतरधीयत ॥ उत्तंकस्तंतथादृष्ट्वाततोव्रीडितमानसः २२ मेनेप्रलब्धमात्मानंकृष्णेनाभिप्रधातिना ॥ अथतेनैवमार्गेणशंखचक्रगदा
धरः २३ आजगाममहाबुद्धिरुत्तंकश्चैनमब्रवीत् ॥ नयुक्तंतादृशंदातुंत्वयापुरुषसत्तम २४ सलिलंविप्रमुख्येभ्योमातंगस्रोतसाविभो ॥ इत्युक्तवचनंतंतुम
हाबुद्धिर्जनार्दनः २५ उत्तंकंशृणुयावाचासांत्वयन्निदमब्रवीत् ॥ यादृशेनेहरूपेणयोग्यंदातुंतेनैव २६ तादृशंखलुतेदतंयच्चत्वंनावबुध्यथाः ॥ मयात्व
दर्थमुक्तोवैवज्रपाणिःपुरंदरः २७ उत्तंकायामृतं देहितोयूरूपमितिप्रभुः ॥ समासुवाचदेवेंद्रो नमस्त्योऽमर्त्यतां व्रजेत् २८ अन्यमस्मैवरं देहीत्यसकृद्गुनंदन ॥
अमृतं देयमित्येवमयोक्तःसशचीपतिः २९ समांप्रसाद्यदेवेंद्रःपुनरेवेदमब्रवीत् ॥ यदिदेयमवश्यं वैमातंगोऽहंमहामते ३० भूत्वाऽमृतंप्रदास्यामिभार्गवायम
हात्मने ॥ यद्येवंप्रतिगृह्णातिभार्गवोऽमृतमद्यै ३१ प्रदातुमेषगच्छामिभार्गवस्यामृतंविभो ॥ प्रत्याख्यातस्त्वहंतेनदास्यामिनकथंचन ३२ सतथासम
यंकृत्वातेनरूपेणवासवः ॥ उपस्थितस्त्वयाचापिप्रत्याख्यातोऽमृतंददत् ३३ चांडालरूपीभगवान्सुमहांस्तेव्यतिक्रमः ॥ यतुशक्यंमयाकर्तुंभूयएवतवे
प्सितम् ३४ तोयेप्सांतवदुर्धर्षाकरिष्येसफलमहम् ॥ येष्वहःसुचतेब्रह्मन्सलिलेप्साभविष्यति ३५ तदामरौभविष्यंतिजलपूर्णाःपयोधराः ॥ रसवच्चप्रदास्यंति
तोयंतेभृगुनंदन ३६ उत्तंकमेवाइत्युक्ताःख्यातियास्यंतिचापिते ॥ इत्युक्तःप्रीतिमान्विप्रःकृष्णेनसबभूवह ॥ अद्याप्युत्तंकमेवाश्वमरौवर्षतिभारत ३७ ॥ इतिश्री
महाभारते आश्वमेधिकेपर्वणि अनुगीतापर्वणि उत्तंकोपाख्याने पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ जनमेजयउवाच ॥ उत्तंकःकेनतपसासंयुक्तोवैमहामनाः ॥
यःशापंदातुकामोऽमृद्विष्णवेप्रभविष्णवे १ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ उत्तंकोमहतायुक्तस्तपसाजनमेजय ॥ गुरुभक्तःसतेजस्वीनान्यत्किंचिदपूजयत् २ सर्वे
षामृषिपुत्राणामेषआसीन्मनोरथः ॥ औत्तंकीगुरुवृत्तिवैप्राप्तयामेतिभारत ॥ गौतमस्यतुशिष्याणांवहूनांजनमेजय ३ उत्तंकंभ्यधिकाप्रीतिःस्नेहश्चैवाभवत्तदा ॥
सतस्यदमशौचाभ्यांक्रान्तिनचकर्मणा ४ सम्यक्त्रैवोपचारेणगौतमःप्रीतिमानभूत् ॥ अथशिष्यसहस्राणिसमनुज्ञातवानृषिः ५ उत्तंकंपरयाप्रीत्यानाभ्यनुज्ञातुमै
च्छत् ॥ तंक्रमेणजरातातप्रतिपेदेमहामुनिम् ६ नचान्वबुद्धयततदासमुनिर्गुर्वत्सलः ॥ ततःकदाचिद्राजेंद्रकाष्ठान्यानयितुंययौ ७ उत्तंकःकाष्ठभारंचमहांतंस
मुपानयत् ॥ सतद्भाराभिभूतात्माकाष्ठभारमरिंदम ८ निचिक्षेपक्षितौराजन्परिश्रान्तोबुभुक्षितः ॥ तस्यकाष्ठेविलग्नमृज्जटारूप्यसमप्रभा ९ ततःकाष्ठैःसहतदा
पपातधरणीतले ॥ ततःसभारनिष्पिष्टःक्षुधाविष्टश्चभारत १० दृष्ट्वातां वयसोऽवस्थारुरोदार्तस्वरस्तदा ॥ ततोऽगुरुमुतातस्यपद्मपत्रनिभानना ११

पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ ॥ उत्तंकहति ॥ १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ निचिक्षेपेत्यत्र निष्पिष्टेतिपाठेऽपि सप्तवार्थः ९ निष्पिष्टः पूर्णोभूत इव १० । ११

१२। १३। १४। १५ अभ्यनुजानिथाः अभ्यनुजानीयाः अभ्यनुज्ञातवानसि अडभावोहस्वत्वंचापम् १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८

जग्राहाश्रुणिसुश्रोणकिरेणपृथुलोचना ॥ पितुर्नियोगाद्धर्मज्ञाशिरसाऽवनतातदा १२ तस्यानिपेततुर्दग्धौकरौतैरश्रुविंदुभिः ॥ नहितानश्रुपातास्तुशक्ताधार
यितुंमही १३ गौतमस्त्वब्रवीद्विप्रमुत्तंकंप्रीतमानसः ॥ कस्मात्ताततवाद्येहशोकोत्तरमिदंमनः १४ सस्वैरंबूहिविप्रपश्रोतुमिच्छामितत्त्वतः ॥ उत्तंकउवाच ॥
भवद्गतेनमनसाभवत्प्रियचिकीर्षया ॥ भवद्वाक्तिमतेनेहभवद्वावानुगेनच १५ जेरयंनावबुद्धामेनाभिज्ञातंसुखंचमे ॥ शतवर्षोषितंमांहीनत्वमभ्यनुजानिथाः १६
भवतात्वमभ्यनुज्ञाताःशिष्याःप्रत्यवरामम ॥ उपपन्नाद्विजश्रेष्ठशतशोऽथसहस्रशः १७ ॥ गौतमउवाच ॥ त्वत्प्रीतियुक्तेनमयागुरुशुश्रूषयातव ॥ व्यतिक्रामन्महा
कालोनावबुद्धोद्विजर्षभ १८ किंत्वद्यदिदेश्रद्धागमनंप्रतिभार्गव ॥ अनुज्ञांप्रतिगृह्यत्वंस्वगृहान्गच्छमाचिरम् १९ ॥ उत्तंकउवाच ॥ गुर्वर्थकंप्रयच्छामिब्रूहिद्वि
जसत्तम ॥ तमुपाहृत्यगच्छेयमनुज्ञातस्त्वयाविभो २० ॥ गौतमउवाच ॥ दक्षिणापरितोषेवैगुरूणांसद्विरुच्यते ॥ तवह्याचरतोब्रह्मस्तुष्टोऽहंवैनसंशयः २१
इत्थंचपरितुष्टंमांविजानीहिभृगूद्वह ॥ युवाषोडशवर्षोहियद्यद्यभविताभवान् २२ ददानिपत्नीकन्यांचस्वातिदुहितरंद्विज ॥ एतामृतेऽग्नानान्यात्वत्तेजोऽर्हति
सेवितुम् २३ ततस्तांप्रतिजग्राहयुवाभूत्वायशस्विनीम् ॥ गुरुणाचमभ्यनुज्ञातोऽगुरुपत्नीमथाऽब्रवीत् २४ कंभवत्येप्रयच्छामिगुर्वर्थविनिमुंक्ष्वमाम् ॥ प्रियंहितंच
कांक्षामिप्राणैरपिधनैरपि २५ यदुर्लभंहिलोकेऽस्मिन्नरत्नमत्यदुत्तमहत् ॥ तदानयेयंतपसानहिमेऽस्त्रास्ति संशयः २६ ॥ अहल्योवाच ॥ परितुष्टाऽस्मितेविप्र
नित्यंभक्त्यातवानघ ॥ पर्याप्तमेतद्भूतेगच्छतातयथेप्सितम् २७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ उत्तंकस्तुमहाराजपुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ आज्ञापयस्वमांमातःकर्तव्यं
चतवप्रियम् २८ ॥ अहल्योवाच ॥ सौदासपत्न्याविद्वृतेदिव्येयेमणिकुंडले ॥ तेसमानयभद्रंतेगुर्वर्थःसुकृतोभवेत् २९ सतथेतिप्रतिश्रुत्यजगामजनमेजय ॥
गुरुपत्नीप्रियार्थेवैतेसमानयितुंतदा ३० सजगामततःशीघ्रमुत्तंकोब्राह्मणर्षभः ॥ सौदासंपुरुषादंवेभिक्षितुंमणिकुंडले ३१ गौतमस्त्वब्रवीत्पत्नीमुत्तंकोनाद्यदृश्यते ॥
इतिपृष्टातमाचष्टकुंडलार्थेगंतंचसा ३२ ततःप्रोवाचपत्नीसनतेसम्यागिदंरुतम् ॥ शप्तःसपार्थिवोन्ननंब्राह्मणंतंवाधिष्यति ३३ ॥ अहल्योवाच ॥ अजानंत्या
नियुक्तःसभगवन्ब्राह्मणोमया ॥ भवत्प्रसादान्नभयंकिंचित्तस्यभविष्यति ३४ इत्युक्तःप्राहतांपत्नीमेवमस्त्वितिगौतमः ॥ उत्तंकोऽपिवनेऽन्येराजानंतंददर्शह ३५
॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणि अनुगीतापर्वणि उत्तंकोपाख्याने कुंडलाहरणे षट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ सतद्वद्वात
थाभूतराजानंघोरदर्शनम् ॥ दीर्घश्मश्रुधरंनृणांशोणितेनसमुक्षितम् १ चकारनव्यथाविप्रोराजात्वेनमथाब्रवीत् ॥ प्रत्युत्थायमहातेजाभयकर्तायमोपमः २

२९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ ॥ सतमिति १। २

३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३ छिद्रेष्वेतेष्विमेद्विपूर्वोन्वयि नागानांनैःहियेतद्वितिसंबंधः २४। २५। २६। २७। २८

दिष्ट्यात्वमसिकल्याणषष्ठेकालेममांतिकम् ॥ भक्ष्यंमृगयमाणस्यसंप्राप्तोद्विजसत्तम ३ ॥ उत्तंकउवाच ॥ राजन्गुर्वर्थिनंविद्विचरंतंमामिहागतम् ॥ नचगु
र्वर्थमुद्युक्तं हिंस्यमाहुर्मनीषिणः ४ ॥ राजोवाच ॥ षष्ठेकालेममाहारोविहितोद्विजसत्तम ॥ नशक्यस्त्वंसमुत्सृष्टुधितेनमयाऽद्यैव ५ ॥ उत्तंकउवाच ॥
एवमस्तुमहाराजसमयःक्रियतांतुमे ॥ गुर्वर्थमभिनिर्वर्त्यपुनरेष्यामितेवशम् ६ संश्रुतश्चमयायोऽर्थोगुरवेराजसत्तम ॥ त्वदधीनःसराजेंद्रतंत्वांभिक्षेनरेश्वर ७
ददासि विप्रमुख्येभ्यस्त्वंहिरत्नानिनित्यदा ॥ दाताचत्वनरव्याघ्रपात्रभूतःक्षिताविह ॥ पात्रंप्रतिग्रहेचापिविद्विमांनृपसत्तम ८ उपाहृत्यगुरोरर्थस्त्वदायत्त
मर्दिदम् ॥ समयेनेहराजेंद्रपुनरेष्यामितेवशम् ९ सत्यंतेप्रतिजानामिनात्रमिथ्याकथंचन ॥ अनृतेनोक्तपूर्वमेस्वैरेष्वपिकुतोऽन्यथा १० ॥ सौदासउवाच ॥
यदिमत्तस्त्ववायतोऽगुर्वर्थःकृतएवसः ॥ यदिचास्मिप्रतिग्राह्याःसांप्रतंतद्वदस्वमे ११ ॥ उत्तंकउवाच ॥ प्रतिग्राह्योमतोमेत्वंसदैवपुरुषर्षभ ॥ सोऽहंत्वामनुसं
प्राप्तोभिक्षितुंमणिकुंडले १२ ॥ सौदासउवाच ॥ पत्न्यास्तेममविप्रर्षेऽचितेमणिकुंडले ॥ वरयार्थत्वमन्यंवेतंतदास्यामिसुव्रत १३ ॥ उत्तंकउवाच ॥
अलंतेव्यपदेशेनप्रमाणायदितेवयम् ॥ प्रयच्छकुंडलेमह्यंसत्यवाग्भवपार्थिव १४ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ इत्युक्तस्त्वब्रवीद्राजातमुत्तंकंपुनर्वचः ॥
गच्छमद्वचनादेवीब्रूहिदेहीतिसत्तम १५ सैवमुक्तात्वयानूनंमद्वाक्येनशुचिव्रता ॥ प्रदास्यतिद्विजश्रेष्ठकुंडलेतेनसंशयः १६ ॥ उत्तंकउवाच ॥ कपत्नीम
वतःशक्यासयाद्रष्टुनरेश्वर ॥ स्वयंवापिभवान्पत्नीकिमर्थनोपसर्पति १७ ॥ सौदासउवाच ॥ ताद्रक्ष्यतिभवानद्यकस्मिंश्चिद्वननिर्झरे ॥ षष्ठेकालेनहिम
यासाशक्याद्रष्टुमद्यैव १८ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ उत्तंकस्तुतथोक्तःसजगामभरतर्षभ ॥ मदयंतींचद्विज्ञापयस्त्वप्रयोजनम् १९ सौदासवचनंश्रुत्वाततः
सापृथुलोचना ॥ प्रत्युवाचमहाबुद्धिमुत्तंकंजनमेजय २० एवमेतद्ददब्रह्मन्नानृतंवदसेऽनघ ॥ अभिज्ञानंतुकिंचित्त्वंसमानयितुमर्हसि २१ इमेहिदिव्ये
मणिकुंडलेमेदेवाश्चयक्षाश्चमहर्षयश्च ॥ तैस्तैरुपायैरपहंतुकामाश्छिद्रेषुनित्यंपरितर्कयंति २२ निक्षिप्तमेतद्विपन्नगास्तुरत्नंममासाद्यपराभृशेयुः ॥ यक्षा
स्तथोच्छिष्टपृष्टतंसुराश्चनिद्रावशाद्रपरिधर्षयेयुः २३ छिद्रेष्वेतेष्विमेनित्यंहियेतद्विजसत्तम ॥ देवराक्षसनागानामप्रमतेनधार्यते २४ स्यंदेतेहिदिवारुकनं
रात्रौचद्विजसत्तम ॥ नक्तनक्षत्रताराणांप्रभामाक्षिप्यवर्ततः २५ एतेह्यामुच्यभगवन्सुत्पिपासाभयंकुतः ॥ विषाग्निश्चापदेभ्यश्चमयंजातुनविद्यते २६
हस्वेनचैतेआमुकेभवतोहस्वकेतदा ॥ अनुरूपेणचामुकेजायेतेतत्प्रमाणके २७ एवंविधेममैतेवकुंडलेपरमार्चिते ॥ त्रिपुलोकेषुविज्ञातेतदभिज्ञानमानय
२८ ॥ इति श्रीम० आश्वमे० अनुगीतापर्वणि उत्तंकोपाख्याने षट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ ॥ इत्याश्व० पर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७

समिन्नेति मित्रसहस्रीदासः अभिज्ञानं श्लोककृपापकम् १ तदेवाह नचेति एषारक्षोयोनिकृपा अन्त्याह तोमुक्तिकृपा अतोममह तोगतेर्मुक्तयर्थे प्रयच्छदेहि मणिमयेकुण्डले १ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ ।
 वैशंपायन उवाच ॥ समिन्नेतस्मादाय अभिज्ञानमयाचत ॥ तस्मै ददावभिज्ञानं सचेक्ष्वाकुवरस्तदा १ ॥ सौदास उवाच ॥ नचैवैषागतिः क्षेम्यानचान्याविद्यते ग
 तिः ॥ एतन्मे मतमाज्ञाय प्रयच्छ मणि कुण्डले २ इत्युक्तस्तस्मात्तु कस्तुभर्तुर्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ श्रुत्वा च सातदा प्रादात्तस्ते मणि कुण्डले ३ अवाप्य कुण्डले ते तुराजानं
 पुनरब्रवीत् ॥ किमेतद्ब्रुवचनं श्रोतुमिच्छामि पार्थिव ४ ॥ सौदास उवाच ॥ प्रजानि सर्गादि प्राप्ते क्षत्रिया पूजयंति ह ॥ विप्रैश्च श्रुत्वा पिबहवो दोषाः प्रादुर्भवन्ति वै ५
 सोऽहं हि जेभ्यः प्रणतो विप्रादोषमवाप्तवान् ॥ गतिमन्यां न पश्यामि मयं तीसहायवान् ६ न चान्यामपि पश्यामि गतिं गतिमतां वर ॥ स्वर्गद्वारस्य गमने स्थाने चेह
 द्विजोत्तम ७ नाहिराज्ञा विशेषेण विरुद्धेन द्विजातिभिः ॥ शक्यं हि लोके स्थातुं वै प्रेत्य वा सुखमेधितुम् ८ तदिष्टे ते मया दत्ते एते स्वे मणि कुण्डले ॥ यः कृतस्तेऽद्य सम
 यः सफलं तं कुरुष्व मे ९ ॥ उत्तंक उवाच ॥ राजंस्तथेह कर्ताऽस्मि पुनरेष्यामि ते वशम् ॥ प्रश्रं च कंचित्प्रभुं त्वानि वृत्तोऽस्मि परंतप १० ४ सौदास उवाच ॥ ब्रूहि वि
 प्रयथा कामं प्रतिवक्ताऽस्मि ते वचः ॥ छेत्ताऽस्मि संशयं तेऽद्य न मेऽत्रास्ति विचारणा ११ ॥ उत्तंक उवाच ॥ प्रादुर्वाक्संयतं विप्रं धर्मनैपुणदर्शिनः ॥ मित्रेषु यश्च
 विषमः स्तेन इत्येव तं विदुः १२ स भवान्मित्रतामद्य संप्राप्तो मम पार्थिव ॥ समे बुद्धिप्रयच्छ स्वसंमतां पुरुषं १३ अवाप्तार्थोऽहमद्येह भवांश्च पुरुषादकः ॥ भवत्स
 काशमागंतुं क्षमं मम तवेति वै १४ ॥ सौदास उवाच ॥ क्षमं चेदिह वक्तव्यं तव द्विजवरोत्तम ॥ मत्समीपं द्विजश्रेष्ठ नागंतव्यं कथंचन १५ एवं तव प्रपश्यामि श्रेयोभृगु
 कुलोद्भव ॥ आगच्छ तोहिते विप्रभवे नृपत्युर्न संशयः १६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इत्युक्तः सतदाराज्ञा क्षमं बुद्धिमताहितम् ॥ अनुज्ञाप्य स राजानमहल्यां प्रतिज
 ग्मिवान् १७ गृहीत्वा कुण्डले दिव्ये गुरुपत्न्याः प्रियंकरः ॥ जवेन महता प्रायाद्वै तमस्याश्रमं प्रति १८ तथा तयो रक्षणं च मयं त्याऽभिभाषितम् ॥ तथा ते कुण्डले बद्धा
 तदा कृष्णाजिनेऽनयत् १९ सकस्मिंश्चित्पुधा विष्टः फलभारसमन्वितम् ॥ बिल्वं ददर्श विप्रं रारुरोह च तंततः २० शाखामास जयतस्यैव कृष्णाजिनमरिंदम ॥
 पातयामास बिल्वानितदा स द्विजपुंगवः २१ अथ पातयमानस्य बिल्वपहतचक्षुषः ॥ न्यपतंस्तानि बिल्वानितस्मिन्नेवाजिने विभो २२ यस्मिंस्ते कुण्डले बद्धे त
 दा द्विजवरेण वै ॥ बिल्वप्रहारैस्तस्याथ व्यशीर्य द्वंधनं ततः २३ सकुण्डलं तदजिनं पपात सहसा तरोः ॥ विशीर्णं बंधने तस्मिन् गते कृष्णाजिने महीम् २४ अपश्यद्भुजगः क
 श्वितेतत्र मणि कुण्डले ॥ ऐरावतकुलोद्भूतः शीघ्रो भूत्वा तदा हिसः २५ विदश्यास्येन वल्मीकिं विवेशाथ सकुण्डले ॥ हियमाणे तु दृष्ट्वा सकुण्डले भुजगेन ह २६ पपात वृक्षा
 त्सोद्वेगो दुःखात्परमकोपनः ॥ सदंडकाष्टमादाय वल्मीकमखनतदा २७ अहानि त्रिंशदव्यग्रः पंचचान्यानि भारत ॥ क्रोधामर्षाभिसंतप्तस्तदा ब्राह्मणसत्तमः २८
 ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० शाखां शाखायां २१ । २२ । २३ । २४ । २५ आस्येन कुण्डले विदश्यापृत्वा वल्मीकिं विवेशोतिसंबंधः २६ । २७ । २८

२९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ घन्यतो घन्यमानस्य ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८

तस्य वेगमसह्यंतमसहंतं विमुंधरा ॥ दंडकाष्टाभिनुव्रां गीच चालभृशमाकुला २९ ततः खनत एवाथ विप्रं धर्मरणीतलम् ॥ नागलोकस्य पंथानं कर्तुं कामस्य निश्चयात्
 ३० रथेन हारयुक्तेन तं देशमुपजग्मिवान् ॥ वज्रपाणिर्महातेजास्तं ददर्श द्विजोत्तमम् ३१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ सतु तं ब्राह्मणो भूत्वा तस्य दुःखेन दुःखितः ॥ उत्तं
 कमब्रवीद्वाक्यं नैतच्छक्यं त्वयेति वै ३२ इतो हि नागलोको वै योजनानि सहस्रशः ॥ न दंडकाष्टसाध्यं च मन्ये कार्यमिदं तव ३३ ॥ उत्तंक उवाच ॥ नागलोके यदि ब्र
 ह्मन्नशक्ये कुण्डले मया ॥ प्राहुं प्राणान्विमोक्ष्यामि पश्य तस्ते द्विजोत्तम ३४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ यदा सनाशकस्तस्य निश्चयं कर्तुमन्यथा ॥ वज्रपाणिस्तदा
 दंडवज्रास्त्रेण युयोजह ३५ ततो वज्रप्रहारैस्तैर्दार्यमाणा वसुंधरा ॥ नागलोकस्य पंथानमकरो ज्जनमेजय ३६ स तेन मार्गेण तदानागलोकं विवेश ह ॥
 ददर्श नागलोकं च योजनानि सहस्रशः ३७ प्राकारानि च यैर्दिव्यैर्मणिमुक्तास्वलंकृतैः ॥ उपपन्नं महाभाग शातकुंभमयैस्तथा ३८ वापीः स्फटिकसोपाना
 नदीश्च विमलोदकाः ॥ ददर्श वृक्षांश्च बहुन्नाना द्विजगणाद्युतान् ३९ तस्य लोकस्य च द्वारं सददर्श भृगूद्भवः ॥ पंचयोजनविस्तारमायतं शतयोजनम् ४० नागलोक
 मुत्तंकस्तु प्रेक्ष्य दीनोऽभवत्तदा ॥ निराशश्चाभवत्तत्र कुण्डलाहरणे पुनः ४१ तत्र प्रोवाच तुरगस्तं कृष्णश्वेतवालधिः ॥ ताम्रास्यनेत्रः कौरव्यप्रज्वलन्निव तेजसा ४२
 धमस्वापानमेतन्मे ततस्त्वं विप्रलप्स्यसे ॥ ऐरावतसुतेनेहतवानीते हि कुण्डले ४३ माजुगुप्सा कृथाः पुत्रत्वमत्रार्थं कथंचन ॥ त्वयैतद्विस्मार्चीर्णगौतमस्याश्रमे तदा
 ४४ ॥ उत्तंक उवाच ॥ कथं भवंतं जानीयामुपाध्यायाश्रमं प्रति ॥ यन्मया चीर्णं पूर्वं हि श्रोतुमिच्छामि तद्वचनम् ४५ ॥ अश्व उवाच ॥ गुरोर्गुरुमांजानी हि ज्वलनं
 जातवेदसम् ॥ त्वया ह्यहं सदा विप्रगुरोरर्थेऽभिपूजितः ४६ विधिवत्सततं विप्रशुचिनाभृमुनंदन ॥ तस्माच्छ्रेयोविधास्यामितवैवं कुरुमाचिरम् ४७ इत्युक्तस्तु तथाऽ
 कार्ष्णीदुत्तंकश्चित्रभानुना ॥ घृताचिः प्रीतिमांश्चापि प्रज्वालदिधक्षया ४८ ततोऽस्य रोमकूपेभ्यो धम्यतस्तत्र भारत ॥ घनः प्रादुरभूद्भूमो नागलोकभयावहः ४९
 तेन धूमेन महता वर्षमानेन भारत ॥ नागलोके महाराजन प्राज्ञाय तर्किंचन ५० हाहा कृतमभूत्सर्वमैरावतनिवेशनम् ॥ वासुकिप्रमुखानां च नागानां जनमेजय ५१
 न प्राकाशं तवेष्टमानि धूमरुद्धानि भारत ॥ नीहार संवृतानीव वनानि गिरयस्तथा ५२ ते धूमरक्तनयनावहिते जोभितापिताः ॥ आजग्मुर्निश्चयं ज्ञातुं भार्गवस्य महा
 त्मनः ५३ श्रुत्वा च निश्चयं तस्य महर्षेरति तेजसः ॥ संभ्रांत नयनाः सर्वे पूजां च कुर्याथाविधि ५४ सर्वे प्रांजलयो नागा वृद्धबालपुरोगमाः ॥ शिरोभिः प्रणिपत्योचुः
 प्रसीद भगवन्निति ५५ प्रसाद्य ब्राह्मणं ते तु पाद्यमर्घ्यं निवेद्य च ॥ प्रायच्छन् कुण्डले दिव्ये पन्नगाः परमार्चिते ५६ ततः स पूजितो नागैस्तदोत्तंकः प्रतापवान् ॥ अग्निं प्र
 दक्षिणं कृत्वा जगाम गुरुसन्नतत् ५७ स गत्वा त्वरितो राजगौतमस्य निवेशनम् ॥ प्रायच्छत् कुण्डले दिव्ये गुरुपत्न्यास्तदाऽनघ ५८

118811

1

हत्तपुत्राहतबलाहतमित्रामयासह ॥ युयुधानसहायेनपंचशिष्टास्तुपांडवाः ३२ सहैकपभोजाभ्याद्रौणिर्गुह्यदमुच्यत ॥ युयुत्सुश्चापिकौरव्योमुक्तःपांडवसं
श्रयात् ३३ निहतेकौरवेद्रेतुसानुबंधेसुयोधने ॥ विदुरःसंजयश्चैवधर्मराजमुपस्थितौ ३४ एवंतदभवद्युद्धमहान्यष्टादशप्रभो ॥ यत्रतेष्टृथिवीपालानिहताःस्व
र्गमावसन् ३५ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ शृण्वतांमुमहाराजकथांतांलोमहर्षणाम् ॥ दुःखशोकपरिक्लेशावृष्णीनामभवस्तदा ३६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधि
केपर्वणिअनुगीतापर्वणि वासुदेववाक्येपठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ कथयन्नेवतुतदावासुदेवःप्रतापवान् ॥ महाभारतयुद्धंतत्कथांते
पितुरग्रतः १ अभिमन्योर्वधवीरःसोत्यक्रामन्महामतिः ॥ अप्रियंवसुदेवस्यमाभूदितिमहामतिः २ मादौहित्रवधंश्रुत्वासुदेवोमहात्ययम् ३ दुःखशोकाभिसं
तप्तोभवेदितिमहामतिः ॥ सुभद्रातुतमुत्क्रांतमात्मजस्यवधंरणे ४ आचक्ष्वकृष्णसौभद्रवधमित्यपतदुवि ॥ तामपश्यन्निपातितावसुदेवःक्षितौतदा ५ दृष्ट्वैव
चपपातोव्यासोऽपिदुःखेनमूर्छितः ॥ ततःसदौहित्रवधदुःखशोकसमाहतः ६ वसुदेवोमहाराजकृष्णंवाक्यमथाब्रवीत् ॥ ननुत्वंपुंडरीकाक्षसत्यवाग्भुविविश्रुतः
७ यदौहित्रवधमेऽद्यनख्यापयतिशत्रुहन् ॥ तद्भागिनेयनिधनंतस्वेनाचक्ष्वमेप्रभो ८ सहशाक्षस्तवकथंशत्रुभिर्निहतोरणे ॥ दुर्मरिबतवाष्णेयकालेऽप्राप्तेनृभिः
सह ९ यत्रमेहदयंदुःखाच्छतधानविदीर्यते ॥ किमब्रवीत्त्वासंग्रामेसुभद्रांमातरंप्रति १० मांचापिपुंडरीकाक्षचपलाक्षःप्रियोमम ॥ आहवंपृष्ठतःकृत्वाकाञ्चि
न्ननिहतःपरैः ११ कञ्चिन्मुखंनगोविंदतेनाजौविकृतंकृतम् ॥ सहिकृष्णमहातेजाःश्लाघन्निवममाग्रतः १२ बालभावेनविनयमात्मनोऽकथयत्प्रभुः ॥ कञ्चिन्नानि
कृतोबालोद्रोणकर्णकृपादिभिः १३ धरण्यानिहतःशेतेतन्ममाचक्ष्वकेशव ॥ सहिद्रोणंचभीष्मंचकर्णंचबालिनावरम् १४ स्पर्धतेस्मरणेनित्यंदुहितुःपुत्रकोमम ॥
एवंविधंबहुतदाविलपंतंसुदुःखितम् १५ पितरंदुःखिततरोगोविंदोवाक्यमब्रवीत् ॥ नतेनविकृतंवक्रंकृतंसंग्राममूर्धनि १६ नपृष्ठतःकृतश्चापिसंग्रामस्तेनदु
स्तरः ॥ निहत्यपृथिवीपालान्सहस्रशतसंघशः १७ खेदितोद्रोणकर्णाभ्यांदौःशासनिवशंगतः ॥ एकोह्येकेनसततंयुध्यमानोयदिप्रभो १८ नसशक्येतसंग्रा
मेनिहतुमपिवाज्रिणा ॥ समाहृतेचसंग्रामात्पार्थेसंशक्तैस्तदा १९ पर्यवार्यतसंकुद्धैःसद्रोणादिभिराहवे ॥ ततःशत्रुवधंकृत्वासुमहांतरणेपितः २० दौहित्रस्त
ववाष्णेयदौःशासनिवशंगतः ॥ नूनंचसगतःस्वर्गंजहिशोकंमहामते २१ नहिव्यसनमासाद्यसीदंतिकृतबुद्धयः ॥ द्रोणकर्णप्रभृतयोयेनप्रतिसमासिताः २२ रणे
महेन्द्रप्रतिमाःसकथंनानृयादिवम् ॥ सशोकंजहिदुर्धर्षमाचमन्युर्वैशंगमः २३ शस्त्रपूतांहिसगतिंगतःपरपुरंजयः ॥ तस्मिंस्तुनिहतेवीरेसुभद्रेयंस्वसामम २४

१ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४

२५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीये

दुःखार्ताथोसुतंप्राप्यदुरीचिननादह ॥ द्रौपदीचसमासाद्यपर्यपृच्छतदुःखिता २५ आर्येकदारकाःसर्वेद्रुमिच्छामितानहम् ॥ अस्यास्तुवचनंश्रुत्वासर्वास्ताः
कुरुयोपितः २६ भुजाभ्यांपरिगृह्णीनांचुकुशुःपरमार्त्तवत् २७ उत्तरांचाब्रवीद्भद्रेभर्तासकनुतेगतः ॥ क्षिप्रमागमनंमहंतस्यत्वंवेदयस्वह २८ ननुनामाद्यवैराटि
श्रुत्वाममगिरंसदा ॥ भवनात्रिप्पतत्याशुकस्मान्नाम्येतितेपतिः २९ अभिमन्योकुशलिनोमातुलास्तेमहारथाः ॥ कुशलंचाब्रुवन्सर्वेत्वायुयुत्सुमिहागतम् ३०
आचक्ष्वमेऽद्यसंग्रामंयथापूर्वमरिंदम् ॥ कस्मादेवंविलपतीनाद्येहप्रतिभाषसे ३१ एवमादितुवाष्णेय्यास्तस्यास्तत्परिदेवितम् ॥ श्रुत्वापृथासुदुःखार्ताशनैर्वाक्यम
थाब्रवीत् ३२ सुभद्रेवासुदेवेनतथासात्यकिनारणे ॥ पित्राचलालितोबालःसहतःकालधर्मणा ३३ ईदृशोमर्त्यधर्मोऽयंमाशुचोयदुनंदिनि ॥ पुत्रोहितवदुर्धर्षःसंप्राप्तः
परमांगतिं ३४ कुलेमहतिजाताऽसिक्षत्रियाणांमहात्मनाम् ॥ माशुचःचपलाक्षंत्वंपद्मपत्रनिभेक्षणे ३५ उत्तरांत्वमवेक्षस्वगुर्विर्णोमाशुचःशुभे ॥ पुत्रमेषाहितस्याशु
जनयिष्यतिभाविनी ३६ एवमाश्वासयित्वेनाकुंतीयदुकुलोद्बह ॥ विहायशोकंदुर्धर्षश्राद्धमस्यह्यकल्पयत् ३७ समनुज्ञाप्यधर्मज्ञंराजानंभीममेवच ॥ यमौयमो
पमौचैवददौदानान्यनेकशः ३८ ततःप्रदायबह्वीर्गाब्राह्मणाययदूद्बह ॥ समाहृष्यतुवाष्णेयीवैराटीमब्रवीदिदम् ३९ वैराटिनेहसंतापस्त्वयाकार्योह्यनिर्दिते ॥ भर्ता
रंप्रतिसुश्रोणिर्गर्भस्थंरक्षवैशिंशुं ४० एवमुक्त्वाततःकुंतीविरराममहाद्युते ॥ तामनुज्ञाप्यचैवेमांसुभद्रांसमुपानयम् ४१ एवंसनिधनंप्राप्तोदौहित्रस्तवमानद ॥ संता
पंत्यजदुर्धर्षमाचशोकेमनःकृथाः ४२ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिवसुदेवसांत्वनेएकपठितमोऽध्यायः ६१ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एत
च्छ्रुत्वातुपुत्रस्यवचःशूरात्मजस्तदा ॥ विहायशोकंधर्मात्माददौश्राद्धमनुत्तमम् १ तथैववासुदेवश्चस्वस्त्रीयस्यमहात्मनः ॥ दयितस्यपितुर्नित्यमकरोदौर्ध्वदोहि
कम् २ पष्टिशतसहस्राणिब्राह्मणानांमहौजसाम् ॥ विधिवद्भोजयामासभोज्यंसर्वगुणान्वितम् ३ आच्छाद्यचमहाबाहुर्धनदृष्णामपानुदत् ॥ ब्राह्मणानांतदाकृ
ष्णस्तदभूल्लोमहर्षणम् ४ सुवर्णचैवगाश्चैवशयनाच्छादनानिच ॥ दीयमानंतदाविप्रावर्धतामितिचाब्रुवन् ५ वासुदेवोऽथदाशाहोवलदेवःससात्यकिः ॥ अभि
मन्योस्तदाश्राद्धमकुर्वन्सत्यकस्तदा ६ अतीवदुःखसंतप्तानशमंचोपलेभिरे ॥ तथैवपांडवावीरानगरेनागसाह्वये ७ नोपागच्छंतवैशांतिमभिमन्युविनाकृताः ॥
सुबहूनिचराजेंद्रदिवसानिविराटजा ८ नाभुंक्तपतिदुःखार्तातदभूत्करुणमहत ॥ कुक्षिस्थएवतस्याऽथगर्भोवैसंप्रलीयत ९ आजग्रामततोव्यासोज्ञात्वादिव्येन
चक्षुषा ॥ समामन्याव्रवीद्धीमानपृथापृथुललोचनाम् १० उत्तरांचमहातेजाःशोकःसंत्यज्यतामयम् ॥ भविष्यतिमहातेजाःपुत्रस्तवयशस्विनि ११

एकपठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ ७ ॥ एतच्छ्रुत्वेति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११

॥४६॥

प्रभावाद्वासुदेवस्यममव्याहरणादपि ॥ पांडवानामयंचातिपालयिष्यतिमेदिनीम् १२ धनंजयंचसंप्रेक्ष्यधर्मराजस्यशृण्वतः ॥ व्यासोवाक्यमुवाचेदं हर्षयन्निव
भारत १३ पौत्रस्तवमहाभागोजनिष्यतिमहामनाः ॥ पृथ्वीसागरपर्यन्तांपालयिष्यतिधर्मतः १४ तस्माच्छोकंकुरुश्रेष्ठजहिस्वमरिक्वर्शन ॥ विचार्यमत्रनहिते
सत्यमेतद्विष्यति १५ यच्चापिपृष्णिषीरेणकृष्णेनकुरुनंदन ॥ पुरोक्तंतथाभाविमातेऽत्रास्तुविचारणा १६ विबुधानांगतोलोकानक्षयानात्मनिर्जितान् ॥ नस
शोच्यस्त्वयावीरोमचान्यैःकुरुभिस्तथा १७ एवंपितामहेनोक्तो धर्मात्मासधनंजयः ॥ त्यक्त्वाशोकंमहाराजहृष्टरूपोऽभवत्तदा १८ पितापितवधर्मज्ञगर्भतरिम
न्महामते ॥ अवर्धतयथाकामंशुक्रपक्षेयथाशशी १९ ततःसंचोदयामासव्यासोधर्मात्मजंनृपम् ॥ अश्वमेधंप्रतितदाततःसोतर्हितोभवत् २० धर्मराजोऽपिमे
धावीश्रुत्वाव्यासस्यतद्वचः ॥ वित्तस्यानयनेतातचकारगमनेमतिम् २१ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणि अनुगीतापर्वणिवसुदेवसांत्वने द्विषष्टितमोऽध्यायः
॥ ६२ ॥ जनमेजयउवाच ॥ श्रुत्वैतद्वचनं ब्रह्मन्व्यासेनोक्तंमहात्मना ॥ अश्वमेधंप्रतितदाकिंभूयःप्रचकारह १ रत्नंचयन्मरुत्तेननिहितंवसुधातले ॥ तदवापक
थंचेतितन्मेब्रूहिद्विजोत्तम २ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ श्रुत्वाद्वैपायनवचोधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ भ्रातृन्सर्वान्समानाव्यकालेवचनमब्रवीत् ३ अर्जुनंभीमसेनंचमाद्री
पुत्रौयमावपि ॥ श्रुतंवोवचनंवीराःसौहृदाद्यन्महात्मना ४ कुरूणांहितकामेनप्रोक्तंकृष्णेनधीमता ॥ तपोवृद्धेनमहतासुहृदांभूतिमिच्छता ५ गुरुणाधर्मशीलेन
व्यासेनाहुतकर्मणा ॥ भीष्मेणचमहाप्राज्ञगोविंदेनचधीमता ६ संस्पृश्यतदहंसम्यक्कर्तुमिच्छामिपांडवाः ॥ आयत्यांचतदात्वेचसर्वेषांतद्विनोहितम् ७ अनु
बंधेचकल्याणंयद्वचोब्रूवादिनः ॥ इयंहिवसुधासर्वाक्षीणरत्नाकुरुद्रहाः ८ तच्चाचष्टतदाव्यासोमरुत्तस्यधनंनृपाः ॥ यद्येतद्वोवहुमतंमन्यध्वंवाक्षमंयदि ९ तथा
यथाहधर्मेणकथंवाभीममन्यसे ॥ इत्युक्तवाक्येनृपतौतदाकुरुकुलोद्ब्रह्म १० भीमसेनोन्तपश्रेष्ठप्राजलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ रोचतेमेमहाबाहोयदिदंभाषितंत्वया ११
व्यासारव्यातस्यवित्तस्यसमुपानयनंप्रति ॥ यदितप्राप्तयामेहधनमाविक्षितंप्रभो १२ कृतमेवमहाराजभवेदितिमतिर्मम ॥ तेवयंप्रणिपातेनगिरिशस्यमहा
त्मनः १३ तदानयार्थमद्रंतेसमम्यर्च्यकपर्दिनम् ॥ तद्विसंवेदकेवेशंतस्थैवानुचरांश्चतान् १४ प्रसाद्यार्थमवाप्स्यामीन्नृनंवाग्बुद्धिकर्मभिः ॥ रक्षंतेयेचतद्रव्यंकिं
न्नरारौद्रदर्शनाः १५ तेचवश्याभविष्यंतिप्रसन्नेवृषभध्वजे ॥ श्रुत्वैवंवदतस्तस्यवाक्स्वभीमस्यभारत १६ प्रीतोधर्मात्मजोराजाब्रूवार्ताविभारत ॥ अर्जुनप्रमुखा
श्चापितथेत्येवाब्रुवन्वचः १७ कृत्वातुपांडवाःसर्वेरेत्नाहरणनिश्चयम् ॥ सेनामाज्ञापयामासुर्नक्षत्रेऽहनिचभुवे १८

६१।१०।११ आविष्टितमविक्षितःपुत्रआविष्टितोमरुत्तस्तस्येदमाविक्षितं १२।१।११।१४।१५।१६।१७ वृत्तेनक्षत्रेरोहिण्यामुत्तराश्रयेषअहनिचारेध्रुवेराविवारउत्तरार्केऽमृतसिद्धियोगेइत्यर्थः १८

१९।२०।२१।२२।२३ मूलेवंशस्याद्ये कुंतीपुत्रराष्ट्रसमीपेइत्यर्थः २४ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणि नीलकंठीये मारुतभावदीपे त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ततस्तेइति १।२।३।४

ततोययुःपांडुसुताब्राह्मणान्स्वस्तिवाच्यच ॥ अर्चयित्वासुरश्रेष्ठपूर्वमेवमहेश्वरम् १९ मोदकैःपायसेनाथमांसापूपैस्तथैवच ॥ आशास्यचमहात्मानंप्रययु
र्मुदिताभृशम् २० तेषांप्रयास्यतांतत्रमंगलानिशुभान्यथ ॥ प्राहुःप्रहृष्टमनसोद्विजाग्र्यानागराश्चते २१ ततःप्रदक्षिणीकृत्यशिरोभिःप्रणिपत्यच ॥ ब्राह्मणान
ग्निसहितान्प्रययुःपांडुनंदनाः २२ समनुज्ञाप्यराजानंपुत्रशोकसमाहतम् ॥ घृतराष्ट्रंसभार्यवैष्टथांचपृथुलोचनाम् २३ मूलेनिक्षिप्यकौरव्ययुयुत्सुंघृतराष्ट्रजम् ॥
संपूज्यमानाःपैरैश्वब्राह्मणैश्चमनीषिभिः २४ ॥ इतिश्रीमहाभारते आश्वमेधिकेपर्वणि अनुगीतापर्वणि द्रव्यानयनोपक्रमे त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ध ॥
वैशंपायनउवाच ॥ ततस्तेप्रययुर्हृष्टाःप्रहृष्टनरवाहनाः ॥ रथघोषेणमहतापूरयंतोवसुंधराम् १ संस्तूयमानाःस्तुतिभिःसूतमागधवंदिभिः ॥ स्वेनसैन्येनसं
वीतायथाऽऽदित्याःस्वरदिमभिः २ पांडुरेणातपत्रेणप्रियमाणेनमूर्धनि ॥ बभौयुधिष्ठिरस्तत्रपौर्णमास्यामिवोदुराट् ३ जयाशिषःप्रहृष्टानांनराणांपथिपांडवः ॥
प्रत्यगृह्णाद्यथान्यायंयथावत्पुरुषर्षभः ४ तथैवसैनिकाराजनराजानमनुयांतिये ॥ तेषांहलहलाशब्दोदिवंस्तब्ध्वाव्यतिष्ठत ५ सरांसिसरितश्चैववनान्युपवना
निच ॥ अत्यक्रामन्महाराजोगिरिंचाप्यन्वपद्यत ६ तस्मिन्देशेचराजेंद्रयत्रतद्रव्यमुत्तमम् ॥ चक्रेनिवेशनंराजापांडवःसहसैनिकैः ॥ शिवेदेशेसमेचैवतदाभर
तसत्तम ७ अग्रतोब्राह्मणान्कृत्वातपोविद्यादमान्वितान् ॥ पुरोहितंचकौरव्यवेदवेदांगपारगम् ॥ आग्निवेशंचराजानोब्राह्मणाःसपुरोधसः ८ कृत्वाशांतियथा
न्यायंसर्वशःपर्यवारयन् ॥ कृत्वातुमध्वेराजानमभ्यास्यांश्चयथाविधि ९ षट्पदंनवसंख्यानंनिवेशंचक्रिरेद्विजाः ॥ मत्तानांवारणेंद्राणांनिवेशंचयथाविधि १० कार
यित्वासराजेंद्रोब्राह्मणानिदमब्रवीत् ॥ अस्मिन्कार्येद्विजश्रेष्ठानक्षत्रेदिवसेशुमे ११ यथाभवंतोमन्यंतेकर्तुमर्हंतिततथा ॥ ननःकालात्ययोवैस्यादिहैवपरिलंबताम् १२
इतिनिश्चित्यविप्रेन्द्राःक्रियतांयदनंतरम् ॥ श्रुत्वैतद्वचनंराज्ञोब्राह्मणाःसपुरोधसः ॥ इदमूचुर्वचोहृष्टाधर्मराजप्रियेध्रुवः १३ अद्यैवक्षत्रमहश्चपुण्यंयतामहेश्रेष्ठत
मक्रियासु ॥ अंभोभिरद्येहवसामराजशुपोप्यतांचापिभवाद्भिरद्य १४ श्रुत्वातुतेषांद्विजसत्तमानांकृतोपवासारजनींनरेन्द्राः ॥ ऊधुःप्रतीताःकुशसंस्तरेषुयथाध्वरेप्र
ज्वलिताहुताशाः १५ ततोनिशासाव्यगमन्महात्मनांसंशृण्वतांविप्रसमीरितागिरः ॥ ततःप्रभातेविमलेद्विजर्षभावचोऽब्रुवन्धर्मसुतंनराधिपम् १६ ॥ इतिश्री
महाभारते आश्वमेधिकेपर्वणि अनुगीतापर्वणि द्रव्यानयनोपक्रमे चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ॥ ध ॥

५।६।७ आग्निवेशंयथैव ८।९ षट्पदंषट्पदानिषदमीयानिराजमार्गाःयत्र । एकोदक्षिणोत्तरस्तस्योमयतोद्वातादृशावेव । एवंपूर्वपश्चिमेषकःतस्योमयतोऽपिद्वावेवेतिषट्पराजमार्गाः ।
संख्यानानिसंस्थानानिनिवसंभारानीतिमावत् । षट्पदंनवसंस्थानमितिप्राचीनपाठःस्पष्टार्थः १०।११।१२।१३।१४।१५ ॥इत्याश्वमेधपञ्चमीभा०चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

क्रियतामिति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३ पात्रीःमहातिओदनोद्धरणपात्राणि करकाअल्पवटाः १४ भृंगाराणिगडकाः वर्धमानकान्शरावाणि १५ कर
पुटःकरसंपुटाकाराद्विदलभाजनंष्ट्रादिवाहं'संदूख'इतिप्रसिद्धं १६ नदंउद्गादीनामुपरिवद्धं गुलाद्धिप्रपुरुषस्यार्धमातिउभयतोभित्तिवागुलामात्रंमारः वाहनंमारस्वेतिशेषः १७।१८।१९

॥ ब्राह्मणाउचुः ॥ क्रियतामुपहारोद्यन्वयंकस्यमहात्मनः ॥ दत्त्वोपहारंनृपतेततःस्वार्थयतामहे १ श्रुत्वातुवचनंतेषांब्राह्मणानांयुधिष्ठिरः ॥ गिरीशस्ययथान्या
यमुपहारमुपाहरत् २ आज्येनतर्पयित्वाऽग्निविधिवत्संस्कृतेनच ॥ मंत्रसिद्धंचरुत्वापुरोधाःसययौतदा ३ सयहीत्वासुमनसोमंत्रपूताजनाधिप ॥ मोदकैःपाय
सेनाथमासैश्चोपाहरद्वलिम् ४ सुमनोभिश्चचित्राभिराजैरुच्चावचैरपि ॥ सर्वस्विष्टन्नमंरुत्वाविधिवद्देवपारगः ॥ विंकराणांततःपश्चाच्चकारचलिमुत्तमम् ॥ यक्षेद्राय
कुबेरायमणिभद्रायचैवह ५ तथाऽन्येषांचयक्षाणांभूतानांपतयश्चये ॥ कृसरेणचमांसेननिवापैस्तिलसंयुतैः ७ ओदनंकंभशःकृत्वापुरोधाःसमुपाहरत् ॥ ब्राह्म
णेभ्यःसहस्राणिगवांदत्वातुभूमिपः ८ नक्तंचराणांभूतानांव्यादिदेशवर्लितदा ॥ धूपगंधनिरुद्धंतत्सुमनोभिश्चसंवृतम् ९ शुशुभेस्थानमत्यर्थदेवदेवस्यपार्थिव ॥
कृत्वापूजांतुरुद्रस्यगणानांचैवसर्वशः १० ययौव्यासंपुरस्कृत्यचपोरत्ननिधिंप्रति ॥ पूजयित्वाधनाध्यक्षंप्रणिपत्याभिवाद्यच ११ सुमनोभिर्विचित्राभिरपूपैःकृस
रेणच ॥ शंखादींश्चनिधींस्सर्वाभिधिपालांश्चसर्वशः १२ अर्चयित्वाद्विजाग्र्यान्सस्वस्तिवाच्यचवीर्यवान् ॥ तेषांपुण्याहघोषेणतेजसासमवस्थितः १३ प्रीति
मान्सकुरुश्रेष्ठःखानयामासतद्धनम् ॥ ततःपात्रीःसकरकाबहुरूपासनोरमाः १४ भृंगाराणिकटाहानिकलशान्वर्धमानकान् ॥ बहूनिचविचित्राणिभाजनानिस
हस्रशः १५ उद्धारयामासतदाधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ तेषारक्षणमप्यासीन्महान्करपुटस्तथा १६ नदंचभाजनंराजंस्तुलार्धमभवत्तृप ॥ वाहनंपांडुपुत्रस्यतत्रा
सीतुविशांपते १७ षष्टिरुष्ट्रसहस्राणिशतानिद्विगुणाहयाः ॥ वारणाश्चमहाराजसहस्रशतसंमिताः १८ शकटानिरथाश्चैवतावदेवकरेणवः ॥ खराणांपुरुषाणांचप
रिसंख्यानविद्यते १९ एतद्वितंतदभवद्यदुद्वेयुधिष्ठिरः ॥ षोडशाष्टौचतुर्विंशत्सहस्रंभारलक्षणम् २० एतेष्वादायतद्व्यं पुनरभ्यर्च्यपांडवः ॥ महादेवंप्रतिययौ
पुरंनगाह्वयंप्रति २१ द्वैपायनाभ्यनुज्ञातःपुरस्कृत्यपुरोहितम् ॥ गोयुतेगोयुतेचैवन्यवसत्पुरुषर्षभः २२ सापुराभिमुखाराजतुवाहमहतीचमूः ॥ कृच्छ्राद्विण
भारताहर्षयंतीकुरुद्वहान् २३ ॥ इतिश्रीमहाभारते आश्वमेधिकेपर्वणि अनुगीतापर्वणिद्रव्यानयने पंचषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एत
स्मिन्नेवकालेतुवासुदेवोऽपिवीर्यवान् ॥ उपायादृष्णिभिःसार्धंपुरंवारणसाह्वयम् १ समयंवाजिमेधस्यविदित्वापुरुषर्षभः ॥ यथोक्तोधर्मपुत्रेणप्रव्रजन्स्वपुरींप्रति २

षोडशाष्टावितियथायोग्यं । उग्रस्यमारोऽष्टौसहस्रंसुवर्णाः । शकटस्यषोडश । गजस्यचतुर्विंशतिरित्येवंभारलक्षणं । एवंहयखरमनुष्याणांयथासंभवंयोज्यं २० । २१ गोयुतेगोयुते भाराकृत
वाहनत्वात्गव्युतीगव्युतौ । प्रत्यहंकोरुद्वयप्रमाणमित्यर्थः २२ । २३ इत्याश्वमेधिकेपर्वणि भीष्मकंटीये भारतभाषदीपे पंचषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ एतस्मिन्निति १ । २

३ । ४ सत्रियाःस्त्रियः ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ मातुलस्यअभिमन्युमातुलस्यकृष्णस्यतप

रौकिमणेयेनसहितोयुयुधानेनचैवह ॥ चारुदेष्णेनसांभेनगदेनकृतवर्मणा ३ सारणेनचवीरेणनिशठेनोल्मुकेनच ॥ बलदेवंपुरस्कृत्यसुमद्रासाहितस्तदा ४
द्रौपदीमुत्तरांचैवपृथांचाप्यवलोककः ॥ समाश्वासयितुं चापिक्षात्रियाविहत्तेश्वराः ५ तानागतान्समीक्ष्यैवधृतराष्ट्रोमहीपतिः ॥ प्रत्यष्टक्कायथान्यायविदुरश्च
महामनाः ६ तत्रैवन्यवसत्कृष्णःस्वर्चितःपुरुषोत्तमः ॥ विदुरेणमहातेजास्तथैवचमुयुत्सुना ७ वसवसुवृष्णिवीरेषुतत्राथजनमेजय ॥ जज्ञेत्तवापिताराजन्प
रिक्षिप्तरवीरहा ८ सतुराजमहाराजब्रह्मास्त्रेणावपीडितः ॥ शबोवभूतानिश्चेष्टोद्वर्षशोकविवर्धनः ९ हृष्टानांसिंहनादेनजनानांतत्रानिःस्वनः ॥ प्रविश्यप्रदिशः
सर्वाःपुनरेवव्युपारमत् १० ततःसोऽतिखरःकृष्णोविवेशांतःपुरंतदा ॥ युयुधानद्वितीयोवैव्यथितेन्द्रियमानसः ११ ततस्त्वरितमायांतीददर्शस्वांपितृष्वसां॥
क्रोशंतीमभिधावेतिवासुदेवंपुनःपुनः १२ पृष्ठतोद्रौपदींचैवसुभद्रांचयशस्विनीम् ॥ सविक्रोशंसकरुणंवांधवानांस्त्रियोत्तप १३ ततःकृष्णंसमासाद्यकुंतीभोजसु
तातदा ॥ प्रोवाचराजशार्ङ्गलबाष्पगद्गदयामिरा १४ वासुदेवमहाबाहोसुप्रजादेवकीत्वया ॥ त्वंनोगतिःप्रतिष्ठाचत्वदायतमिदंकुलम् १५ यदुप्रवीरयोऽयंतेस्वस्त्री
यस्यात्मजःप्रभो ॥ अश्वत्थाम्नाहतोजातस्तमुज्जीविष्यकेशव १६ त्वयाहोतत्प्रातिज्ञातमैषीकेयदुनंदन ॥ अहंसंजीविष्यामिमृतंजातमितिप्रभो १७ सोऽयं
जातोमृतस्तातपश्येनंपुरुषर्षभ ॥ उत्तरांचसुभद्रांचद्रौपदीमांचमाधव १८ धर्मपुत्रंचभीमंचफाल्गुनंचकुलंतथा ॥ सहदेवंचदुर्धर्षसर्वांश्चत्तुमर्हसि १९ अ
स्मिन्प्राणाभ्रमायताःपांडवानांममैवच ॥ पांडोश्चपिंडोदाशार्हतथैवदशुरस्यमे २० अमिमन्योश्चमद्रंतेप्रियस्यसहस्यच ॥ प्रियमुत्पादयाद्यत्वंप्रेतस्था
पिजनार्दन २१ उत्तराहिपुरोक्तंवेकथयत्यरिसूदन ॥ अमिमन्योर्वचःकृष्णप्रियत्वात्तन्नसंशयः २२ अब्रवीत्किलदाशार्हवैराटीमार्जुनिस्तदा ॥ मातुलस्यकुलं
भद्रेतवपुत्रोगमिष्यति २३ गत्वावृष्ण्यंधककुलंधनुर्वेदंग्रहीष्यति ॥ अस्त्राणिचविचित्राणिनीतिशास्त्रंचकेवलम् २४ इत्येतत्प्रणयातातसौभद्रःपरवीरहा ॥
कथयामासदुर्धर्षस्तथाचैतन्नसंशयः २५ तास्त्वांश्चंप्रणम्येहयाचामोमधुसूदन ॥ कुलस्यास्यहितार्थंतंकुरुकल्याणमुत्तमम् २६ एवमुक्त्वातुवाष्णंयंपृथा
पृथुललोचना ॥ उच्छित्त्यबाहूदुःखार्तांताश्चान्याःप्रापतन्भुवि २७ अमुवंशमहाराजसर्वाःसास्त्राविलेक्षणाः ॥ स्वस्त्रीयोवासुदेवस्यमृतोजातइतिप्रभो २८ एव
मुक्तेततःकुंतीपर्यगृह्णाज्जनार्दनः ॥ भूमौनिपतितांचैनांसांत्वयामासभारत २९ ॥ इतिश्रीमहा०आश्व०पर्वणि अनु०परिक्षिज्जन्मकथने षट्षष्टितमोऽध्यायः
॥ ६६ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ उत्थितायांपृथायांतुसुभद्राभातस्तदा ॥ दृष्ट्वाचक्रोशदुःखार्तावचनंचेदमब्रवीत् १

त्यपराक्रमस्तदधीनश्चेत्यर्थः २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिभीष्मकंटीयेभारतभाषदीपेषट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ ॥ ७७ ॥ उत्थितामिति १

२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीये सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥ एवमुक्त इति
 पुंडरीकाक्षपश्यत्वंपौत्रपार्थस्यधीमतः ॥ परिक्षीणेपुकुरुपुपरिक्षीणंगतायुषम् २ इषाकाद्रोणपुत्रेणभीमसेनार्थमुद्यता ॥ सोत्तरायानिपतिताविजयेमयिचै
 वह ३ सेयंविदीणेहृदयेमयितिष्ठतिकेशव ॥ यत्रपश्यामिदुर्धर्षसहपुत्रंतुतंप्रभो ४ किंनुवक्ष्यतिधर्मात्माधर्मेराजोयुधिष्ठिरः ॥ भीमसेनार्जुनौचापिमाद्रवत्याः
 सुतौचतौ ५ श्रुत्वाऽभिमन्योस्तनयंजातंचमृतमेवच ॥ मुषिताइववाष्णेयद्रोणपुत्रेणपांडवाः ६ अभिमन्युःप्रियःकृष्णभ्रातृणानात्रसंशयः ॥ तंश्रुत्वाकिं
 नुवक्ष्यतिद्रोणपुत्रास्त्रनिर्जिताः ७ भविताऽतःपरंदुःखंकितदन्यज्जनार्दन ॥ अभिमन्योःसुताकृष्णमृताज्जातादरिंदम ८ साहंप्रसादयेकृष्णत्वामद्याशिरसान
 ता ॥ पृथेयंद्रौपदीचैवताःपश्यपुरुषोत्तम ९ यदाद्रोणसुतोगर्भान्पांडूनांहंतिमाधव ॥ तदाकिलत्वयाद्रोणिःकुद्वेनोक्तोऽरिमर्दन १० अकामंत्वांकरिष्यामि
 ब्रह्मबंधोनराधम ॥ अहंसंजीवयिष्यामिकिरीटितनयात्मजम् ११ इत्येतद्वचनंश्रुत्वाजानानाऽहंबलंतव ॥ प्रसादयेत्वांदुर्धर्षजवितामभिमन्युजः १२ यद्येत
 त्वंप्रतिश्रुत्यनकरोषिवचःशुभम् ॥ सकलंष्टृष्णिशादूलमृतांमामवधारय १३ अभिमन्योःसुतोवीरनसंजीवतियद्ययम् ॥ जीवतित्वयिदुर्धर्षकिंकरिष्याम्यहंत्व
 या १४ संजीवयेनंदुर्धर्षमृतंत्वमभिमन्युजम् ॥ सदृशाक्षसुतंवीरसस्यवर्षत्रिवांबुदः १५ त्वंहिकेशवधर्मात्मासत्यवान्सत्यविक्रमः ॥ सतांवाचमृतांकर्तुमर्हसि
 त्वमरिंदम १६ इच्छन्नपिहिलोकांक्षीनजीवयेथासृतानिमान् ॥ किंपुनर्दीयितंजातंस्वस्त्रीयस्यात्मजंमृतम् १७ प्रभावज्ञाऽस्मितेकृष्णतस्मात्स्वायाचयाम्यहम् ॥
 कुरुष्वपांडुपुत्राणामिमंपरमनुग्रहम् १८ स्वसेतिवामहाबाहोहतपुत्रेतिवापुनः ॥ प्रपन्नमामियंचेतिदयांकर्तुमिहार्हसि १९ ॥ इतिश्रीमहाभारते आश्वमेधिके
 पर्वणि अनुगीतापर्वणि सुभद्रावाक्ये सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तस्तुराजेंद्रकेशिहादुःखमूर्च्छितः ॥ तथेतिव्याजहारो
 द्दैर्ह्यादयन्निवतंजनम् १ वाक्येनैतेनहितदातंजनंपुरुषर्षभ ॥ ह्लादयामाससविभुर्धर्मांतंलिलैरिव २ ततःसप्राविशतूर्णजन्मवेश्मपितुस्तव ॥ आर्चितंपुरुष
 व्याघ्रासितैर्माल्यैर्यथाविधि ३ अपांकुंभैःसुपूणैश्चविन्यस्तैःसर्वतोदिशम् ॥ घृतेनतिंदुकालातैःसर्षपैश्चमहाभुज ४ अस्त्रैश्चविमलैर्न्यस्तैःपावकैश्चसमंततः ॥
 वृद्धामिश्वापिरामामिःपरिचारार्थमावृतम् ५ दक्षैश्चपरितोर्धारभिषग्भिःकुशलैस्तथा ॥ ददर्शचसतेजस्वीरक्षोग्रान्यपिसर्वशः ६ द्रव्याणिस्थापितानिस्म
 विधिवत्कुशलैर्जनैः ॥ तथायुक्तंचतदृष्टाजन्मवेश्मपितुस्तव ७ हृष्टोऽभवद्धृषीकेशःसाधुसाध्वितिचाब्रवीत् ॥ तथासुवतिवाष्णेयेप्रहृष्टवदनेतदा ८ द्रौपदी
 त्वरितागत्वावैराटीवाक्यमब्रवीत् ॥ अयमायातितेभद्रेश्वशुरोमधुसूदनः ९ पुराणर्विरचित्यात्मासमीपमपराजितः ॥ साऽपिवाष्पकलांवाचंनिगृह्याश्रूणिचै
 वह १० सुसंवाताऽभवद्देवीदेववत्कृष्णमीयुषी ॥ सातथाहूयमानेनहृदयेनतपस्विनी ११ १।१।२ पुतेनतिकैरितिशेषः ॥ ५।६।७।८।९।१०।११।

१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४ ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीये अष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥

हृष्टागोर्विदमार्यांतंकृपणंपर्यदेवयत् ॥ पुंडरीकाक्षपश्यावावालेनहिविनाकृतौ ॥ अभिमन्युंचमचिवहतौतुल्यंजनार्दन १२ वाष्णेयमघुहन्वीरशिरसात्वांप्रसाद
 ये ॥ द्रोणपुत्रास्त्रनिर्दग्धंजीवयेनंममात्मजम् १३ यदिस्सधर्मराज्ञावाभीमसेनेनवापुनः ॥ त्वयावापुंडरीकाक्षवाक्यमुक्तमिदंभवेत् १४ अजानर्तामिषीकेयंजानि
 त्रीहंतित्तिप्रभो ॥ अहमेवविनष्टास्यानैतदेवंगतेभवेत् १५ गर्भस्थस्यास्यबालस्यब्रह्मास्त्रेणनिपातनम् ॥ कृत्वानृशंस्यंदुर्बुद्धिद्रौणिःकिंफलमश्नुते १६ सात्वा
 प्रसाद्याशिरसायाचेशत्रुनिबर्हणम् ॥ प्राणास्त्यक्ष्यामिमोर्विदनाऽयंसंजीवतेयदि १७ अस्मिन्हवहवःसाधोयेममासम्मनोरथाः ॥ तेद्रोणपुत्रेणहताःकिंनुजीवा
 मिकेशव १८ आसीन्मममतिःकृष्णपुत्रोत्संगाजनार्दन ॥ अभिवादयिष्येहृष्टेतिददितधीकृतम् १९ चपलाक्षस्यदायादेमृतेऽस्मिन्पुरुषर्षभ ॥ विफला
 मेकृताःकृष्णहृदिसर्वेमनोरथाः २० चपलाक्षःकिलातीवप्रियस्तेमधुसूदन ॥ सुतंपश्यत्वमस्येनंब्रह्मास्त्रेणनिपातितम् २१ कृतघ्नोऽयंनृशंसोऽयंयथाऽस्यज
 नकस्तथा ॥ यःपांडवीश्रियंत्यक्तागतोऽयमसादनम् २२ मयाचैतत्प्रातिज्ञातंरणमूर्धनिकेशव ॥ अभिमन्योहतेवीरत्वामेष्याम्यचिरादिति २३ तच्चनाक
 रवंकृष्णनृशंसाजीवितप्रिया ॥ इदानींमांमतांतत्रकिंनुवक्ष्यतिफाल्गुनिः २४ ॥ इतिश्रीमहाभारते आश्वमेधिकेपर्वणि अनुगीतापर्वणि उत्तरावाक्येअष्टषष्टि
 तमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ सैवंविलप्यकरुणं सोन्मादेवतपस्विनी ॥ उत्तरान्यपतद्रूमौकृपणापुत्रयुद्धिनी १ तांतुदृष्ट्वानिपतितांहतपुत्र
 परिच्छदाम् ॥ चुक्रोशकुंतीदुःखार्तासर्वाश्चभरतस्त्रियः २ मुहूर्तमिवराजेंद्रपांडवानानिवेशनम् ॥ अप्रेक्षणीयमभवदार्तस्वनविनादितम् ३ सामुहूर्तंचराजेंद्रपु
 त्रशोकाऽभिपीडिता ॥ कश्मलाभिहतावीरवैराटीत्वभवत्तदा ४ प्रतिलभ्यतुसासंज्ञासुतराभरतर्षभ ॥ अंकमारोप्यतंपुत्रमिदंवचनमब्रवीत् ५ धर्मज्ञस्यसुतःसत्त्व
 रूधर्मनावबुध्यसे ॥ यस्त्वंष्टृष्णिप्रवीरस्यकुरुषेनाभिवादनम् ६ पुत्रगत्वाममवचोब्रूयास्त्वंपितरंत्विदम् ॥ दुर्मरंप्राणिनांवीरकालेप्राप्तकथंचन ७ याऽहंत्वयाविनाऽ
 द्येहपत्यापुत्रेणचैवह ॥ मर्तव्येसतिजीवामिहतस्वास्तिरकिंचना ८ अथवाधर्मराज्ञाऽहमनुज्ञातामहाभुज ॥ भक्षयिष्येविषंधोरंप्रवेक्ष्येवाहुताशनं ९ अथवादुर्मरंतात
 यदिदंमेसहस्रधा ॥ पतिपुत्रविहीनायाहृदयंनविदीर्यते १० उतिष्ठपुत्रपश्येमांदुःखितांप्रपितामही ॥ आर्तामुपश्रुतांदीनानिमग्रांशोकसागरे ११ आर्यांचपश्यपांचा
 लींसात्वर्तांचतपस्विनी ॥ मांचपश्यसुदुःखार्तांव्याधविद्धांमृगीमिव १२ उतिष्ठपश्यवदनंलोकनाथस्यधीमतः ॥ पुंडरीकपलाशाक्षंपुरेवचपलेशणं १३ एवंविप्रल
 पंतींतुदृष्ट्वानिपतितांपुनः ॥ उत्तरांतांस्त्रियःसर्वाःपुनरुत्थापयंस्ततः १४ उत्थायचपुनर्धैर्यात्तदामत्स्यपतेःसुता ॥ प्रांजलिःपुंडरीकाक्षंभूमावेवाभ्यवादयत् १५

सैवमिति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२ पुरायथाचपलेशणमभिमन्युमहंपश्यामितथापुंडरीकपलाशाक्षंकृष्णपश्यतिसंबंधः १९।२०।२१

॥ ४९ ॥

श्रुत्वा सतस्याविपुलं विलापं पुरुषर्षभः ॥ उपस्पृश्य ततः कृष्णो ब्रह्मास्त्रं प्रत्यसंहरत् १६ प्रतिजज्ञे च दाशार्हस्तस्य जीवितमच्युतः ॥ अब्रवीच्च विशुद्धात्मा सर्वं वि
श्रावयन् जगत् १७ न ब्रवीम्युत्तरे मिथ्या सत्यमेतद्भाविष्यति ॥ एष संजीवयाम्येनं पश्यतां सर्वदेहिनाम् १८ नोक्तपूर्वमयामिथ्या स्वैरेषापिकदाचन ॥ न च यु
द्धात्परावृत्तस्तथा संजीवतामयम् १९ यथामेदयितो धर्मो ब्राह्मणश्च विशेषतः ॥ अभिमन्योः सुतो जातो मृतो जीवत्वयं तथा २० यथाऽहं नाभिजानामि विजयेतु
कदाचन ॥ विरोधं तेन सत्येन मृतो जीवत्वयं शिशुः २१ यथा सत्यं च धर्मश्च मयि नित्यं प्रतिष्ठितौ ॥ तथा मृतः शिशुरयं जीवतादभिमन्युजः २२ यथा कंसश्च केशी
च धर्मेण निहतौ मया ॥ तेन सत्येन बालो यं पुनः संजीवतामयम् २३ इत्युक्तो वासुदेवेन स बालो भरतर्षभ ॥ जनैः जनैर्महाराज प्रास्पंदत सचेतनः २४ ॥ इति श्री
म० आश्व० पर्वणि अनुगीता पर्वणि परीक्षितसंजीवने कृतसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ब्रह्मास्त्रं तु यदाराज कृष्णेन प्रतिसंहृतम् ॥ तदा त
द्देशमत्वत्पित्रा तेजसाऽभिविदीपितम् १ ततो रक्षांसि सर्वाणि नैशु स्युः काष्ठं तु तत्र ॥ अंतरिक्षे च वामासीत् साधुः केशवसाध्विति २ तदस्त्रं ज्वलितं चापि पितामह
मगात्तदा ॥ ततः प्राणान् पुनर्लभे पिता तवनरेश्वर ३ व्यचेष्टत बालोऽसौ यथोत्साहं यथा बलम् ॥ बभूवुर्मुदिताराजस्ततस्तत्ताभरतस्त्रियः ४ ब्राह्मणावाच यामा
सुर्गो विंदस्यैव शासनात् ॥ ततस्तामुदिताः सर्वाः प्रशंसं सुर्जनार्दनम् ५ स्त्रियो भरतसिंहानां नावलब्धेव पारगाः ॥ कुंती हृदपुत्री च सुभद्रा चोत्तरा तथा ६ स्त्रि
यश्चान्यान् सिंहानां बभूवुर्हृष्टमानसाः ॥ तत्र मल्लानटाश्चैव ग्रंथिकाः सौरुमल्लायिकाः ७ सूतमागधसंघाश्चाप्यस्तुवंस्तं जनार्दनम् ॥ कुरुवंशस्तवाख्याभिराशी
भिर्भरतर्षभ ८ उत्थाय तु यथा कालमुत्तराय दुर्नंदनम् ॥ अभ्यवा दयतु प्रीता सह पुत्रेण भारत ९ तस्य कृष्णो ददौ हृष्टो बहुरत्नं विशेषतः ॥ तथाऽन्ये वृष्णिशार्दूला
नाम चास्याकरोत्प्रभुः १० पितुस्तव महाराज सत्वसंधोजनार्दनः ॥ परिक्षिणे कुले यस्माज्जातो यमभिमन्युजः ११ परिक्षिप्तिनामास्य भवत्वित्यब्रवीत्तदा ॥
सोऽर्धतयथा कालं पिता तव जनाधिप १२ मनः प्रह्लादनश्चासीत् सर्वलोकस्य भारत ॥ मास जातस्तु ते वीरपिता भवति भारत १३ अथाजग्मुः सुबहुलं रत्नमादाय
पांडवाः ॥ तान्समीपगतान् श्रुत्वा निर्ययुर्गृष्णिपुंगवाः १४ अलंच कुशमाख्यौ वैः पुरुषानागसाह्वयम् ॥ पताकाभिर्विचित्राभिर्ध्वजैश्च विविधैरपि १५ वेदमाने
समलंच कुः पौराश्चापि जनेश्वर ॥ देवतायतनानां च पूजाः सुविधिवत्स्तथा १६ संदिदेशाथ विदुरः पांडुपुत्रमियेप्सया ॥ राजमार्गाश्च तत्रासन्सुमनोभिरलंकृताः १७

मिति १ । २ । ३ । ४ वाचयामासुः स्वस्तीति शेषः ५ । ६ ग्रंथिकाः वैकुण्ठाः 'ग्रंथिकस्तु कुरीरे स्वाहो उजे गुग्गुलुमे' इति विश्वलोचनः सुखावहं सौ कथं शयनमिति पृच्छति ते सौरुमल्लायनिकाः ।
पृच्छतौ घृष्टाताविष्मदिति कृष्णशतिकादिः ७ कुरुवंशस्य स्तवमावस्यते ताभिः कुरुवंशस्तवाख्याभिः ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७

१८ । १९ । २० । २१ ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीये सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तान्समीपगतानिति १ । २ । ३ यावापृथिव्योः सर्वं
शुशुमे तत्पुरं चापि समुद्रौघनिभस्वनम् ॥ नर्तकैश्चापि नृत्यद्भिर्गायकानां च निःस्वनैः १८ आसीद्वैश्रवणस्येव निवासस्तत्पुरं तदा ॥ बंदिभिश्च नरैराजन्मही सहा
यैश्च सर्वशः १९ तत्र तत्र विविक्तेषु समंतादुपशोभितम् ॥ पताकाधूयमानाश्च समंतात्मातरिश्चना २० अदर्शयन्निवतदा कुरुन्वैदक्षिणोत्तरात् ॥ अघोषयंस्त
दाचापि पुरुषाराजधूर्गताः ॥ सर्वराष्ट्रविहारोऽद्य रत्नाभरणलक्षणः २१ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीता पर्वणि पांडवागमने सप्ततितमोऽ
ध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तान्समीपगतान् श्रुत्वा पांडवान् शशुर्कशनः ॥ वासुदेवः सहामात्यः प्रययौ स सुहृद्गणः १ ते समेत्य यथा
न्यायं प्रत्युद्यातादिदक्षया ॥ ते समेत्य यथा धर्मं पांडवा वृष्णिभिः सह २ विविधैः सहिताराजन्पुरं वारणसाह्वयम् ॥ महतस्तस्य सैन्यस्य खुरनेमिस्वनेन ह ३ यावा
पृथिव्योः खंचैव सर्वमासीत् समावृतम् ॥ ते कोशान् यतः कृत्वा विविधैः स्वरपुरं तदा ४ पांडवाः प्रीतमनसः सामात्याः स सुहृद्गणाः ॥ ते समेत्य यथान्यायं घृतराष्ट्रं जना
धिपम् ५ कीर्तयंतः स्वनामानि तस्य पादौ वंदिरे ॥ घृतराष्ट्रादनुचतेर्गांधारी सुबलात्मजाम् ६ कुंती च राजशार्दूलतदा भरतसत्तम ॥ विदुर्संपूजयित्वा च वैश्या
पुत्रं समेत्य च ७ पूज्यमानाः स्मते वीराव्यरोचंतं विशापते ॥ ततस्तत्परमाश्वधैर्विचित्रं महदहृतम् ८ शुश्रुवुस्ततः दावीराः पितुस्तेजःमभारत ॥ तदुपश्रुत्य
तत्कर्म वासुदेवस्य धीमतः ९ पूजार्हं पूजयामासुः कृष्णं देवकिनंदनम् ॥ ततः कतिपया हस्य व्यासः सत्यवतीसुतः १० आजगाम महातेजान् गरं नागसाह्वयम् ॥
तस्य सर्वे यथान्यायं पूजां च कुरुः कुरुद्वहाः ११ सह वृष्ण्यंधकव्याघ्रैरुपासां च किरेतदा ॥ तत्र नानाविधाकाराः कथाः समभिकीर्त्य वै १२ युधिष्ठिरो धर्मसुतो व्यासं
वचनमब्रवीत् ॥ भवत्प्रसादाद्भगवन् यदिदं रत्नमाहृतम् १३ उपयोक्तुं तदिच्छामि वाजिमेधे महाकृतौ ॥ तमनुज्ञातुमिच्छामि भवता मुनिसत्तम ॥ त्वदधीना वयंस
वैकुण्ठस्य च महात्मनः १४ ॥ व्यास उवाच ॥ अनुजानामिराजस्त्वां कियतां यदुनंतरम् ॥ यजस्व वाजिमेधेन विधे वृद्धक्षिणावता १५ अश्वमेधो हिराजेंद्रपावनः
सर्वपाप्मनाम् ॥ तेनेष्ट्वा त्वं विपाप्मां भवितानां त्रसंशयः १६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इत्युक्तः स तु धर्मात्मा कुरु राजो युधिष्ठिरः ॥ अश्वमेधस्य कौरव्यचकाराह
रणे मतिम् १७ समनुज्ञाप्य तत्सर्वं कृष्णं द्वैपायनं नृपः ॥ वासुदेवमथाभ्येत्य वाग्मीवचनमब्रवीत् १८ देवकीसुप्रजादेवी त्वया पुरुषसत्तम ॥ यद्व्यात्वं महाबाहो त
त्कथास्त्वमिहाच्युत १९ त्वत्प्रभावाज्जितान् भोगान् श्रीमय दुर्नंदन ॥ पराक्रमेण बुद्ध्या च त्वयेयं निर्जिता मही २० दीक्षयस्व त्वमात्मानं त्वं हि नः परमो गुरुः ॥
त्वयीष्टवति दाशार्हं विपाप्मां भवितानां हृदम् २१ त्वं हि यज्ञोऽक्षरः सर्वस्त्वंधर्मस्त्वं प्रजापतिः ॥ त्वंगतिः सर्वभूतानामिति मे निश्चिता मतिः २२

विष्णुमाकाशमवकाशमिति पाठः ४ । ५ । ६ वैश्यापुत्रं युधिष्ठिरम् ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ प्रावनाताशकः १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२

॥ वासुदेवउवाच ॥ त्वमेवैतन्महाबाहोवक्तुमर्हस्यरिदम् ॥ त्वंगतिःसर्वभूतानामितिमेनिश्चितामतिः २३ त्वंचाद्यकुरुवीराणांघमेंणाहिविराजसे ॥ गुणीभूताः
स्मतेराजंस्त्वनोराजागुरुमतः २४ यजस्वमदनुज्ञातःप्राप्यएषकतुस्त्वया ॥ युनक्तुनोभवाङ्कार्येयत्रवाञ्छसिभारत २५ सत्यंतेप्रतिजानामिसर्वकर्तास्मितेऽ
नघ ॥ भीमसेनाञ्जनौचैवतथामाद्रवतीसुतौ ॥ इष्टवंतोभविष्यंतित्वयीष्टवतिपार्थिव २६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिकृष्णव्यासा
नुज्ञायांप्रकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तस्तु कृष्णेनधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ व्यासमामंत्र्यमेधावीततोवचनमब्रवीत् १ यदाकालं
भवान्वेतिहयमेधस्यतत्त्वतः ॥ दीक्षयस्वतदामांस्त्वय्यायतोहिमेक्रतुः २ ॥ व्यासउवाच ॥ अहंपैलोऽथकौतिययाज्ञवल्क्यस्तथैवच ॥ विधानंयद्यथाकालं
तत्कर्तारोनसंशयः ३ चैत्र्यांहिपौर्णमास्यातुतवदीक्षामविष्यति ॥ संमाराःसंश्रियंतांचयज्ञार्थेपुरुषर्षभ ४ अश्वविद्याविदश्वैवसूताविप्राश्वतद्विदः ॥ मेध्यम
श्वंपरीक्षंतांतवयज्ञार्थसिद्धये ५ तमुत्सृजयथाशास्त्रं पृथिवीसागरांबराम् ॥ सपर्येतुयशोदीप्तं तवपार्थिवदर्शयन् ६ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ इत्युक्तःसतथेत्युक्त्वा
पांडवःपृथिवीपतिः ॥ चकारसर्वराजेंद्रयथोक्तं ब्रह्मणादिना ७ संमाराश्चैवराजेंद्रसर्वसंकल्पिताऽभवन् ॥ संमारांसमाहृत्यनृपोधर्मसुतस्तदा ८ न्यवेदयदमे
यात्माकृष्णद्वैपायनायैव ॥ ततोऽब्रवीन्महातेजाव्यासोधर्मात्मजंनृपम् ९ यथाकालंयथायोगंसज्जाःस्मतवदीक्षणे ॥ स्फ्यश्वकूर्चश्चसौवर्णोयच्चान्यदापिकौरव
१० तत्रयोग्यंभवेत्किंचिद्रौक्मंततक्रियतामिति ॥ अश्वश्चोत्सृज्यतामद्यपूष्यमथयथाक्रमम् ॥ सुगुप्तं चरतांचापियथाशास्त्रंयथाविधि ११ ॥ युधिष्ठिरउ
वाच ॥ अयमश्वोयथाब्रह्मसृष्टःपृथिवीमिमाम् ॥ चरिष्यतियथाकामंतत्रवैसंविधीयताम् १२ पृथिवीपर्यटंतंहित्तरंगकामचारिणम् ॥ कपालयेदितिमुनेत
द्भवान्वक्तुमर्हति १३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ इत्युक्तःसतुराजेंद्रकृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ भीमसेनादवरजःश्रेष्ठःसर्वधनुष्मताम् १४ जिष्णुःसहिष्णुर्दृष्टुश्च
सएनंपालयिष्यति ॥ शक्तःसहिमहीजितुंनिवातकवचांतकः १५ तस्मिन्ब्रह्मणादिदिव्यानिदिव्यंसंहनंतथा ॥ दिव्यंघनुश्चपुष्पीचसएनमनुयास्यति १६
सहिधर्मार्थकुशलःसर्वविद्याविशारदः ॥ यथाशास्त्रंनृपेष्ठचारयिष्यतितेहयम् १७ राजपुत्रोमहाबाहुःश्यामोराजीवलोचनः ॥ अभिमन्योःपितावीरःसएनं
पालयिष्यति १८ भीमसेनोऽपितेजस्वीकौतयोऽमितविक्रमः ॥ समर्थोरक्षितुराष्ट्रंनकुलश्चविशांपते १९ सहदेवस्तुमौरव्यसमाधास्यतिबुद्धिमान् ॥ कुटुंबतं
त्रैविधिवत्सर्वमेवमहायशः २० तत्तुसर्वयथान्यायमुक्तःकुरुकुलोद्बहः ॥ चकारफाल्गुनंचापिसंदिदेशहयंप्रति २१

स्फ्यः काष्ठरुद्धः सचात्रसौवर्णः कूर्चआसनार्थकुशमुष्टिः सोऽप्यप्रसौवर्णः १० सुगुप्तं सुराज्ञितं यथास्यात्तथा ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१

२२ । २३ । २४ । २५ । २६ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीये द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ दीक्षेति १ पशुबंधानश्वमेधस्यांरंमणीयरूपान् १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६

॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ एह्यर्जुनत्वयावीरहयोऽयंपरिपाल्यताम् ॥ त्वमहोरक्षितुं ह्येनंनान्यःकश्चनमानवः २२ येचापित्वांमहाबाहोप्रत्युद्यातिनराधिपाः ॥
तैर्विग्रहोयथानस्यात्तथाकार्यत्वयाऽनघ २३ आख्यातव्यश्चभवतायज्ञोऽयंममसर्वशः ॥ पार्थिवेभ्योमहाबाहोसमयेगम्यतामिति २४ ॥ वैशंपायनउवाच ॥
एवमुक्त्वासधर्मात्माघातरंसव्यसाचिनम् ॥ भीमं चनकुलंचैवपुरगुप्तौसमादधत् २५ कुटुंबतंत्रेचतदासहदेवयुधांपतिम् ॥ अनुमान्यमहीपालंघृतराष्ट्रंयुधि
ष्ठिरः २६ ॥ इतिश्रीम० आ०प०अनु० यज्ञसामग्रीसंपादने द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ दीक्षाकालेतुसंप्राप्तेततस्तेसुमहर्षिजः ॥
विधिवदीक्षयामासुरश्वमेधायपार्थिवम् १ कृत्वासपशुर्धर्माश्चदीक्षितःपांडुनंदनः ॥ धर्मराजोमहातेजाःसहर्षिग्भिर्व्यरोचत २ हयश्चहयमेधार्थस्वयंसब्रह्मवा
दिना ॥ उत्सृष्टःशास्त्रविधिनाव्यासेनामिततेजसा ३ सराजाधर्मराज्जन्दीक्षितोविषभौतदा ॥ हेममालीरुक्मकंठःप्रदीप्तहवपावकः ४ कृष्णाजिनीदंडपा
णिःक्षौमवासाःसधर्मजः ॥ विषभौयुतिमान्भूयःप्रजापतिरिवाध्वरं ५ तथैवास्यार्त्विजःसर्वेतुल्यवेपाविशांपते ॥ बभूवुरर्जुनश्चापिप्रदीप्तहवपावकः ६ श्वेता
श्वःकृष्णसारंतंससाराश्वंधनंजयः ॥ विधिवत्पृथिवीपालधर्मराजस्यशासनात् ७ विक्षिपन्गंडिवंराजन्बद्धगोधांगुलित्रवान् ॥ तमश्वंपृथिवीपालमुदायुक्तः
ससारच ८ आकुमारंतदाराजघ्नागमत्तपुरांवेभो ॥ द्रष्टुकामंकुरुश्रेष्ठंप्रयास्यंतंघनंजयम् ९ तेषामन्योन्यसंमर्दाद्वृष्मेवसमजायत ॥ दिदृक्षुर्गाहयंतंचतंचैव
हयसारिणम् १० ततःशब्दोमहाराजदिशःखंप्रतिपूरयन् ॥ बभूवप्रेक्षतानिणांकुंतीपुत्रंधनंजयम् ११ एषगच्छतिकौतियतुरगश्चैवदीप्तिमान् ॥ यमन्वेतिम
हाबाहुःसंसृष्टश्वधनुरुत्तमम् १२ एवंशुश्राववदतागिरोजिष्णुरुदारधीः ॥ स्वस्तितेऽस्तुवजारिष्टं पुनश्चैहीतिभारत १३ अथापरमनुष्येद्रपुरुषावाक्यमब्रुव
न् ॥ नैनंपश्यामसंमर्दधनुरेतत्प्रदृश्यते १४ एतद्विभीमनिर्हादंविश्रुतं गंडिवंधनुः ॥ स्वस्तितगच्छत्वारिष्टोवैपंधानमकुतोभयम् १५ निवृत्तमेनंद्रक्ष्यामःपु
नरेष्यतिचघुवम् ॥ एवमाद्यामनुष्याणांस्त्रीणांचभरतर्षभ १६ शुश्रावमधुरावाचःपुनःपुनरुदारधीः ॥ याज्ञवल्क्यस्यशिष्यश्चकुशलोयज्ञकर्मणि १७ प्राया
त्पार्थेनसहितःशांत्यर्थवेदपारगः ॥ ब्राह्मणाश्वमहीपालबहवोवेदपारगाः १८ अनुजग्मुर्महात्मानंक्षत्रियाश्चविशांपते ॥ विधिवत्पृथिवीपालधर्मराजस्यशास
नात् १९ पांडवैःपृथिवीमश्वोनिर्जितामस्त्रतेजसा ॥ चचारसमहाराजयथादेशंचसत्तम २० तत्रयुद्धानिवृत्तानियान्यासन्पांडवस्यह ॥ तानिवक्ष्यामितेवीर
विचित्राणिमहांतिच २१ सहयःपृथिवीराजन्प्रदक्षिणमवर्तत ॥ ससारोत्तरतःपूर्वतन्निबोधमहीपते २२ अवष्टुद्रन्सराष्ट्राणिपार्थिवानांहयोतमः ॥ शनै
स्तदापरिययौश्वेताश्वश्चमहारथः २३

७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ शिष्यःसोमश्रवाः १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३

तत्रसंगणनानास्तिराज्ञामयुतशस्तदा ॥ येऽयुद्धयंतमहाराजक्षत्रियाहतबांधवाः २४ किरातायवनाराजन्वहवोऽसिधनुर्धराः ॥ म्लेच्छाश्चान्येबहुविधाः
पूर्वेयेनिकृतारणे २५ आर्याश्चपृथिवीपालाःप्रहृष्टनरवाहनाः ॥ समीयुःपांडुपुत्रेणबहोयुद्धदुर्मदाः २६ एवंवृत्तानियुद्धानेतत्रतत्रमहीपते ॥ अर्जुनस्यमही
पालैर्नानादेशसमागतैः २७ यानिभूयतोरराजप्रतप्तानिमहांतिच ॥ तानियुद्धानिवक्ष्यामिकौंतेयस्यतवाऽनघ २८ ॥ इतिश्रीमहाभारते आश्वमेधिकेपर्व
णि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसरणे त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ त्रिगर्तैरभवयुद्धंरुतवैरैःकिरीटिनः ॥ महारथसमाज्ञातैर्हता
नांपुत्रनमृभिः १ तेसमाज्ञायसंप्राप्तंयज्ञियंतुरगोत्तमम् ॥ विषयांतंततोवीरादंशिताःपर्यवारयन् २ रथिनोबद्धतूणीराःसदश्वैःसमलंकृतैः ॥ परिवार्यहयंरा
जनग्रहीतुंसंप्रचक्रमुः ३ ततःकिरीटीसंचित्यत्तेषांतत्राचिकीर्षितम् ॥ वारयामासतान्वीरान्सात्वपूर्वमरिदमः ४ तदनादृत्यतेसर्वेशरैरभ्यहनंस्तदा ॥ तमो
रजोभ्यांसंलब्ध्वास्तान्किरीटीन्यवारयत् ५ तानब्रवीत्तोजिष्णुःप्रहसन्निवभारत ॥ निवर्तध्वमधर्मज्ञाःश्रेयोजीवितमेवच ६ सहिवीरःप्रयास्यन्वैधर्मराजेन
वारितः ॥ हतबांधवानतेपार्थहंतव्याःपार्थिवाइति ७ सतदातद्वचःश्रुत्वाधर्मराजस्यधीमतः ॥ तान्निवर्तध्वमित्याहनन्यवर्ततचापिते ८ ततस्त्रिगर्तराजानं
सूर्यवर्माणमाहवे ॥ विचित्यशरजालेनप्रजहासधनंजयः ९ ततस्तेरथघोषेणरथनेमिस्वनेनच ॥ पूरयंतोदिशःसर्वाधनंजयमुपाद्रवन् १० सूर्यवर्माततःपार्थे
शराणांनतपर्वणाम् ॥ शतान्यमुंचद्राजेंद्रलघ्वस्त्रमभिदर्शयन् ११ तथैवान्येमहेष्वासायेचतस्याऽनुयायिनः ॥ मुमुचुःशरवर्षाणिधनंजयवधैषिणः १२ सतान्
ज्यामुखविमुक्तैर्वहुभिःसुबहून्शरान् ॥ चिच्छेदपांडवोराजंस्तेभूमौन्यपतंस्तदा १३ केतुवर्मातुतेजस्वीतस्यैवावरजोयुवा ॥ युयुधेभ्रातुरथार्थपांडवेनयश
स्विना १४ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यकेतुवर्माणमाहवे ॥ अभ्यग्नत्रिशितैर्वाणैर्वीभुःसुःपरवीरहा १५ केतुवर्मण्यभिहतेघृतवर्मांमहारथः ॥ रथेनाशुसमुत्पत्यशरैर्जि
ष्णुमवाकिरत् १६ तस्यतांशीघ्रतामीक्ष्यतुतोषातिववीर्यवान् ॥ गुडाकेशोमहातेजाबालस्यघृतवर्मणः १७ नसंदधानंददृशेनाददानंचतंतदा ॥ किरंतमे
वसशरान्ददृशेपाकशासनिः १८ सतुतंपूजयामासघृतवर्मणमाहवे ॥ मनसातुमुहूर्तवैरणेसमभिद्वर्षयन् १९ तंपन्नगमिवकुट्टंकुरुवीरःस्मयन्निव ॥ प्रीतिपूर्वं
महाबाहुःप्राणैर्नव्यपरोपयत् २० सतथारक्ष्यमाणोवैपार्थेनमिततेजसा ॥ घृतवर्मांशरं दीप्तमुमोचाविजयेतदा २१ सतेनविजयस्तूर्णमासीद्विद्वःकरे
मृशम् ॥ मुमोचगांडिवंमोहात्तत्पपाताथमृतले २२

त्रिगर्तैरिति महारथस्तेनसम्यगाज्ञातैःपांडवीवैर्हतानां

पुत्रनमृभिश्चिगर्तैः १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२

२३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनी०मा०षुतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥ प्राज्ञज्योतिषेतिस्पष्टार्थोऽध्यायः १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२

धनुषःपततस्तस्यसव्यसाचिकराद्विमो ॥ बभूवसदृशंरूपशक्रचापस्यभारत २३ तस्मिन्निपतितेदिव्येमहाधनुषिपार्थिवः ॥ जहाससस्वनंहासंघृतवर्मा
महाहवे २४ ततोरोषादितोजिष्णुःप्रमृज्यरुधिरंकरात् ॥ धनुगदस्ततद्विव्यंशरवैषवैषच २५ ततोहलहलाशब्दादिवस्पृगभवत्तदा ॥ नानाविधानांभूता
नांतत्कर्माणिप्रशंसताम् २६ ततःसंप्रेक्ष्यसंकुद्धं कलांतकयमोपमम् ॥ जिष्णुत्रैगर्तकायोधाःपरितापयवारयन् २७ अभिमृत्यपरोपसार्थततस्तेघृतवर्मणः ॥
परिवर्तुगुडाकेशेत्त्राकुद्धचदनंजयः २८ ततोयोधान्जघानाशुतेषांसदशचाष्टच ॥ महेंद्रवज्रप्रतिमरायसैबहुभिःशरैः २९ तान्संप्रभग्नान्संप्रेक्ष्यत्वरमाणो
धनंजयः ॥ शरैर्गशांविषाकारैर्जघानस्वनवदसन् ३० तंभग्नमनसःसर्वेप्रेगर्तकमहारथाः ॥ दिशोऽभिदुहुवूराजन्धनंजयशरादिताः ३१ तमूचुःपुरुषव्याघ्रं
संशप्तकानिषूदनम् ॥ तवाऽस्मकिकराःसर्वेसर्वेवैवशगास्तव ३२ आज्ञापयस्वनःपार्थप्रह्लांनप्रेष्यानवस्थितान् ॥ करिष्यामःप्रियंसर्वतवकौरवनंदन ३३
एतदाज्ञायवचनंसर्वीस्तानब्रवीत्तदा ॥ जीवितंरक्षतनृपाःशासनंप्रतिगृह्यताम् ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकेपर्वणि अनुगीतापर्वणित्रिगर्तपरा
भवेचतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ प्राज्ञज्योतिषमथाम्येत्यव्यचरत्सहयोत्तमः ॥ भगदत्तात्मजस्तत्रनिर्धयैरणकर्कशः १
सहयंपांडुपुत्रस्यविषयांतमुपागतम् ॥ युयुधेभरतश्रेष्ठवज्रदत्तोमहीपतिः २ सोऽभिनिर्धयनगराद्भगदत्तमुतोत्तपः ॥ अश्वमायांतमुन्मथ्यनगराभिमुखो
ययौ ३ तमालक्ष्यमहाबाहुःकुरूणामृषभस्तदा ॥ गांडीवंविक्षिपेत्सूत्रैःसहसासमुपाद्रव ४ ततोगांडीवनिर्मुक्तैरिषुभिर्मोहितोत्तपः ॥ हयमुन्मथ्यतंतवीरस्त
तःपार्थमुपाद्रवत् ५ पुनःप्रविश्यनगरंदंशितःसन्तपोत्तमः ॥ आरुह्यनगमप्रवरंनिर्धयैरणकर्कशः ६ पांडुरेणात्पत्रेणाध्रियमाणेनमूर्धनि ॥ दोधूयताचामरे
णश्वेतेनचमहारथः ७ ततःपार्थसमासाद्यपांडवानांमहारथम् ॥ आह्वयामासवीभत्सुंचालयान्मोहाच्चसंयुगे ८ सवारणंनगप्रख्यंप्रभिन्नकरटामुखम् ॥ प्रेषया
माससंकुद्धःश्वेताश्वंप्रतिपार्थिवः ९ विक्षरंतंमहमेघंपरवारणवारणम् ॥ शास्त्रवत्कल्पितंसंख्येविवशंयुद्धदुर्मदम् १० प्रचोद्यमानःसगजस्तेनराज्ञामहा
बलः ॥ तदाकुशेनविबभावुत्पतिष्यन्निवांवरम् ११ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यकुट्टोराजन्धनंजयः ॥ भूमिष्ठेवारणगतंयोषयामासभारत १२ वज्रदत्तस्ततःकुट्टो
मुमोचाशुधनंजये ॥ तोमरान्निगंसंकाशान्शलभानिववेगितान् १३ अर्जुनस्तानसंप्राप्तान्गांडीवप्रभैःशरैः ॥ द्विधात्रिधाचचिच्छेदखण्डखण्डैस्तदा १४
सतान्दृष्ट्वातथाछिन्नास्तोमरान्भगदत्तजः ॥ इषूनसक्तांस्वरितःप्राहिणोत्पांडवंप्राति १५ ततोऽर्जुनस्तूर्णतरंरुक्मपुंखानजिह्वगान् ॥ प्रेषयामाससंकुट्टो
भगदत्तात्मजंप्राति १६ सतैर्विद्धोमहातेजावज्रदत्तोमहापृथे ॥ भृशाहतःपपातोव्यानत्वेनमजहात्स्मृतिः १७ ८९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७

ततः सपुनरुत्सृज्यवारणप्रवरं रणे ॥ अव्यग्रः प्रेषयामास जयार्थं विजयं प्रति १८ तस्मै बाणांस्ततो जिष्णुर्निर्मुक्ताशीविषोपमान् ॥ प्रेषयामास संकुद्धो ज्वलितज्व
लनोपमान् १९ सतैर्विद्धो महानागो विस्त्रवन् रुधिरं च भौ ॥ गौरिका क्तमिवाभो द्विर्बहुप्रस्रवणं तदा २० ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकेपर्वणि अनुगीताप
र्वणि वज्रदत्तयुद्धे पंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवं त्रिरात्रमभवत्तु द्वं भरतर्षभ ॥ अर्जुनस्य नरैरेण वृत्रेण वशतः क्रतोः १
ततश्चतुर्थे दिवसे वज्रदत्तो महाबलः ॥ जहास सस्वनं हासं वाक्यं चेदमथाब्रवीत् २ अर्जुनार्जुनतिष्ठस्वनमेजीवन्विमोक्षयसे ॥ त्वां निहत्य करिष्यामि पितुस्तोयं यथा
विधि ३ त्वया वृद्धो मम पिता भगदत्तः पितुः सखा ॥ हतो वृद्धो मम पिता शिशुं मामद्ययोधय ४ इत्येवमुक्त्वा संकुद्धो वज्रदत्तो नराधिपः ॥ प्रेषयामास कौरव्यवारणं
पांडवं प्रति ५ संप्रेष्यमाणो नागैर्द्रोवज्रदत्तेन धीमता ॥ उत्पतिष्यन्निवाकाशमभिदुद्राव पांडवम् ६ अग्रहस्तमुमुक्तेन सीकरेण सनागराट् ॥ समौक्षत गुडाकेशं
शैलं नीलमिवांबुदः ७ सतेन प्रेषितो राज्ञामेव द्वादिन दन्मुहुः ॥ मुखाडंबरसंहादैरभ्यद्रवत् फाल्गुनम् ८ स नृत्यन्निव नागैर्द्रोवज्रदत्तप्रचोदितः ॥ आससाद द्रुतं
राजन्कौरवाणां महारथम् ९ तमायां तमथालक्ष्य वज्रदत्तस्य वारणम् ॥ गांडीवमाश्रित्य बलीनव्यकंपतशत्रुहा १० चुक्रोध बलवच्चापि पांडवस्तस्य भूपतेः ॥
कार्यविघ्नमनुस्मृत्य पूर्ववैरं च भारत ११ ततस्तं वारणं कुद्धः शरजालेन पांडवः ॥ निवारयामास तदा वेल्ले वमकरालयम् १२ सनागप्रवरः श्रीमानर्जुनेन निवारितः ॥
तस्थौ शैरैर्विनुन्नांगः श्वाविच्छललितो यथा १३ निवारितं गजं दृष्ट्वा भगदत्तसुतो नृपः ॥ उत्सर्जं शिताम्बाणानर्जुनं क्रोधमूर्छितः १४ अर्जुनस्तु महाबाहुः शरैररि
निघातिभिः ॥ वारयामास तान् बाणांस्तदद्रुतमिवाभवत् १५ ततः पुनरभिकुद्धो राजा प्रागज्योतिषाधिपः ॥ प्रेषयामास नागैर्द्रोव बलवत्पर्वतोपमम् १६ तमापतंतं
संप्रेक्ष्य बलवत्पाकशासनिः ॥ नाराचमग्निसंकाशं प्राहिणोद्धारणं प्रति १७ सतेन वारणो राजन्मर्मस्वभिहतो भृशम् ॥ पपात सहस्राभूमौ वज्ररुग्ण इवाचलः १८
सपतनश्शुभेनागो घनं जयशराहतः ॥ विशन्निव महाशैलो महीवज्रप्रपीडितः १९ तस्मिन्निपतितेनागे वज्रदत्तस्य पांडवः ॥ तं न भेतव्यमित्याहततो भूमिगतं
नृपम् २० अब्रवीद्धिमहातेजाः प्रस्थितं मां युधिष्ठिरः ॥ राजानस्तेन हंतव्या धनं जयकथंचन २१ सर्वमेतन्नरव्याघ्रमवत्येतावता कृतम् ॥ योधाश्चापिन हंतव्या
घनं जयरणे त्वया २२ वक्तव्याश्चापिराजानः सर्वे सहसुहृज्जनैः ॥ युधिष्ठिरस्याश्वमेधो भवद्विरनुभूयताम् २३ इति ब्राह्मवचः श्रुत्वा न हन्मि त्वानराधिप ॥ उत्तिष्ठ न
भयं तेऽस्ति स्वस्ति मान्गच्छ पार्थिव २४ आगच्छेथामहाराज पराचैत्रीमुपस्थिताम् ॥ यदाऽश्वमेधो भविता धर्मराजस्य धीमतः २५

परमिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ शल्लितशालाकाप्रोतः १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५

२६ ॥ इत्याश्वमे० नीलकंठीये भारतभावादीपे षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥ ॥ सैधवैरिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ विकीर्यत्यउल्काः सूर्य

एवमुक्तः सराजा तु भगदत्तात्मजस्तदा ॥ तथेत्येवाब्रवीद्वाक्यं पांडवेनाभिनिर्जितः २६ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकेपर्वणि अनुगीतापर्वणि वज्रदत्त
पराजये षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ सैधवैरभवत्तु द्वं ततस्तस्य विरीटिनः ॥ हतशेषैर्महाराजहतानां च सुतैरपि १ तेष्व
र्तुर्णिमुपश्रुत्य विषयं श्वेतवाहनम् ॥ प्रत्युद्ययुरमृष्यंतो राजानः पांडवर्षभम् २ अश्वं च तं परासृज्य विषयातिविषोपमाः ॥ नभयंचक्रिरे पार्थाद्रीमसेनादनंतरात् ३
तेऽविदूराद्धनुष्पाणि यज्ञियस्य हयस्य च ॥ बीभत्सुं प्रत्यपद्यंत पदातिनमवस्थितम् ४ ततस्ते तं महावीर्यं राजानः पर्यवारयन् ॥ जिगीषंतो नरव्याघ्रं पूर्वावेनेकृता
युधि ५ तेनामान्यपि गोत्राणिकर्माणि विविधानि च ॥ कीर्तयंतस्तदा पार्थ शरवर्षैरवाकिरन् ६ तेकिरंतः शरवातान् वारणप्रतिवारणान् ॥ रणे जयमभीप्संत कौते
यं पर्यवारयन् ७ ते समीक्ष्य च तं कृष्णमुग्रकर्माणमाहवे ॥ सर्वयुयुधिरेवीरारथस्थास्तं पदातिनम् ८ ते तमाजगिरे वीरं निवातकवचांतकम् ॥ संशप्तकनिहंतारं हंतारं
सैव वस्य च ९ ततो रथसहस्रेण हयानामयुतेन च ॥ कोष्ठकीकृत्य बीभत्सुं ग्रह्णमनसोऽभवन् १० तं स्मरंतो वधं वीराः सिंधुराजस्य चाहवे ॥ जयद्रथस्य कौरव्यसमरे
सव्यसाचिना ११ ततः पर्जन्यवत्सर्वेशरवृष्टीरवासृजन् ॥ तैः कीर्णः शुशुभे पार्थो रविर्मैघांतरे यथा १२ सशरैः समवच्छन्नश्चाशो पांडवर्षभः ॥ पंजरांतरसंचारी शकुं
त इव भारत १३ ततो हाहाकृतं सर्वकौतेयेशरपीडिते ॥ त्रैलोक्यमभवद्राजन् रविरासीच्च निष्प्रभः १४ ततो वधौ महाराजमारुतो लोमहर्षणः ॥ राहुरग्रसदादित्यं यु
गपत्सोममेव च १५ उल्काश्च जगिरे सूर्यविकीर्यत्यः समंततः ॥ वेपथुश्चाभवद्राजन् कैलासस्य महामिरेः १६ मुमुचुः श्वासमत्युष्णं दुःखशोकसमन्विताः ॥ सप्तर्ष
यो जातभयास्तथा देवर्षयोऽपि च १७ शशंचाशुविनिर्भिद्यमंडलं शशिनोऽपतत् ॥ विपरीतादिशश्चापि सर्वाधूमाकुलास्तथा १८ रासभारुणसंकाशाधनुष्मंतः
सविद्युतः ॥ आवृत्य गगनं मेघामुमुचुर्मासशोणितम् १९ एवमासीत्तदविरे शरवर्षेण संवृते ॥ फाल्गुने भरतश्रेष्ठतदद्रुतमिवाभवत् २० तस्य तेनावकीर्णस्य शर
जालेन सर्वतः ॥ मोहात्पपात गांडीवमावापश्चकरादपि २१ तस्मिन्मोहमनुप्राप्तेशरजालं महत्तदा ॥ सैवामुमुचुस्तूर्णगतसत्वे महारथे २२ ततो मोहसमापन्नं
ज्ञात्वा पार्थ दिवौकसः ॥ सर्ववित्रस्तमनस्तस्य शांतिकृतोऽभवत् २३ ततो देवर्षयः सर्वे तथा सप्तर्षयोऽपि च ॥ ब्रह्मर्षयश्च विजयं जेपुः पार्थस्य धीमतः २४ ततः
प्रदीपिते देवैः पार्थ ते जसि पार्थिव ॥ तस्यावचलवद्धीमान्सं ग्रामे परमास्त्रवित् २५

जगिरेतामिश्च विकीर्यमाणामिः कैलासादीनि विषयुः सप्तर्ष्यादीनां श्वाश्चामवत् । ता एव शशंचंद्रस्थविनिर्भिद्यशशिनोमंडलं प्रतिपरितः अपतन्नित्रियाणां संवत्सः १५ । १७ ततः स्नातु इति पाठे
चंद्रमंडलादूर्ध्वदेशात्पतिता उल्का तदा भित्वाऽधोऽपतादित्यर्थः १६ रासभर्गश्चाकृणश्चतयोर्मि श्रीमावोरासमारुणो वर्णविशेषः १९ । २० आवापो हस्तावापः २१ । २२ । २३ । २४ । २५

विचकर्षधनुर्दिव्यततः कौरवनंदनः ॥ यंत्रस्येव हेशब्दोऽभून्महांस्तस्य पुनः पुनः २६ ततः सशरवर्षाणि प्रत्याभिव्रान्प्रतिप्रभुः ॥ वर्षधनुषापार्थो वर्षाणीवपुर्देरः
२७ ततस्ते सैधवा योधाः सर्व एव सराजकाः ॥ नादश्यंत शरैः कीर्णाः शलभैरिव पादपाः २८ तस्य शब्देन वित्रे सुर्मयाती श्वविदुद्रुः ॥ मुमुचुश्चाशुशोकार्ताः शुशुचु
श्चापि सैधवाः २९ तांस्तु सर्वांश्चरव्याघ्रः सैधवान् व्यचरद्वली ॥ अलातचक्रवद्राजचरजालैः समार्षयत् ३० तदिंद्रजालप्रतिमं वाणजालमभिब्रूहा ॥ विसृज्य
दिक्षु सर्वासु महेंद्र इव वज्रभृत् ३१ मेघजालनिभं सैन्यं विदार्य शरवृष्टिभिः ॥ विवभौ कौरवश्रेष्ठः शरदीवदिवाकरः ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अ
नुगीतापर्वणि सैधवयुद्धे सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ ४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो गांडीवमुच्छूरो युद्धाय समुपस्थितः ॥ विवभौ युधि दुर्धर्षो हिमवानचलो
यथा १ ततस्ते सैधवा योधाः पुनरेव व्यवस्थिताः ॥ व्यमुंचंत सुसंख्याः शरवर्षाणि भारत २ तान् ग्रहस्य महाबाहुः पुनरेव व्यवस्थितान् ॥ ततः प्रोवाच कौतेयो मुमु
र्षून् शृङ्गयागिरा ॥ युध्यध्वं परयाशक्त्या यतध्वं विजयेमम ३ कुरुध्वं सर्वकार्याणि महद्भो भयमागतम् ॥ एष योऽस्यामि सर्वास्तु निवार्य शरवागुराम् ४ तिष्ठध्वं यु
द्धमनसो दर्पशमयितास्मिवः ॥ एतावदुक्त्वा कौरव्यो रोषाद्गांडीवमुत्तदा ५ ततोऽथ वचनं स्मृत्वा भ्रातृज्येष्ठस्य भारत ॥ न हंतव्यारणे तात क्षत्रिया विजिगीषवः ६
जेतव्याश्चेति यत्प्रोक्तं धर्मराज्ञा महात्मना ॥ चिंतयामास तदा फाल्गुनः पुरुषर्षभ ७ इत्युक्तोऽहं नरेन्द्रेण न हंतव्या नृपा इति ॥ कथं तन्नमृपेदं स्याद्धर्मराजवचः शुभं
८ न हन्येरंश्च राजानो राज्ञश्चाज्ञा कृता भवेत् ॥ इति संचिंत्य सतदा फाल्गुनः पुरुषर्षभः ९ प्रोवाच वाक्यं धर्मज्ञः सैधवान् युद्धदुर्मदान् ॥ श्रेयो वदामि युष्माकं न हिंसेयम
वस्थितान् १० यश्च वक्ष्यति संग्रामे तवास्मीति पराजितः ॥ एतच्छ्रुत्वा वचो मह्यं कुरुध्वं हितमात्मनः ११ ततोऽन्यथा कृच्छ्रगता भविष्यथ मया र्जिताः ॥ एवमु
क्त्वा तु तान् वीरान् युयुधे कुरुपुंगवः १२ अर्जुनोऽस्तु विसंकुद्धः संकुद्धैर्विजिगीषुभिः ॥ शतं शतसहस्राणि शराणां न तपर्वणाम् १३ मुमुचुः सैधवाराजंस्तदा गांडीवधन्व
नि ॥ शरानापततः कूरानाशी विषविषोपमान् १४ चिच्छेद निशितैर्बाणैरंतरा सधनं जयः ॥ छित्वा तु तानाशु चैवं कपत्रान् शिलाशितान् १५ एकैकमेवां समरे विभे
द निशितैः शरैः ॥ ततः प्रासांश्च शक्तीश्च पुनरेव धनं जयम् १६ जयद्रथं हतं स्मृत्वा चिक्षुः सैधवानृपाः ॥ तेषां किरीटी संकल्पं मोघं चक्रमहाबलः १७ सर्वास्तानं तरा छित्वा
तदा चुक्रोश पांडवः ॥ तथैवापतत तिपां योधानां जयद्विनाम् १८ शिरांसि पातयामास भलैः सन्नतपर्वभिः ॥ तेषां प्रद्रवतां चापि पुनरेवाभिधावताम् १९ निवर्त
तां च शब्दो भूत्पूर्णस्येव महोदधेः ॥ तेव ध्यमानास्तु तदा पार्थेनामिततेजसा २० यथा प्राणं यथोत्साहं योधयामासु रर्जुनम् ॥ ततस्ते फाल्गुनेनाजौ शरैः सन्नतपर्वभिः
२१ कृता विसंज्ञा भूयिष्ठाः कृता वाहनसैनिकाः ॥ तांस्तु सर्वांस्परिगलानान् विदित्वा हृतराष्ट्रजा २२ ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२

२३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९

दुःशलावालमादाय न सारं प्रययौ तदा ॥ सुरथस्य सुतं वीरं रथेनाथा गमतदा २३ शान्त्यर्थं सर्वयोधानामभ्यगच्छत पांडवम् ॥ साधनं जयमासाद्य कुरोदार्तस्वरं
तदा २४ धनं जयोऽपि तां दृष्ट्वा धनुर्विसृजे प्रभुः ॥ समुत्सृज्य धनुः पार्थो विधिवद्भगिर्नोतदा २५ प्राह किं करवाणीति साचतं प्रत्युवाच ह ॥ एष ते भरत श्रेष्ठस्व
स्त्रीयस्यात्मजः शिशुः २६ अभिवादय तपार्थं तं पश्य पुरुषर्षभ ॥ इत्युक्तस्तस्य पितरं संप्रच्छार्जुनस्तथा २७ कासाविति ततो राजन्दुःशलावाक्यमब्रवीत् ॥
पितृशोकाभिसंतप्तो विषादातोऽस्यैव पिता २८ पंचत्वमगमद्दीरो यथा तन्मे निशामय ॥ सपूर्वपितरं श्रुत्वा हतं युद्धे त्वयाऽनघ २९ त्वामागतं च संश्रुत्य युद्धाय
हयसारिणम् ॥ पितुश्च मृत्युदुःखार्तो जहात्प्राणान् धनं जय ३० प्राप्ता वीभत्सुरित्येव नाम श्रुत्वेव तेऽनघ ॥ विषादार्तः पपातो व्यौममारचममात्मजः ३१ तं दृष्ट्वा
पतितं तत्र ततस्तस्यात्मजं प्रभो ॥ गृहीत्वा समनुप्राप्ता त्वामद्य शरणे पिणी ३२ इत्युक्त्वाऽऽर्तस्वरं सातु मुमोच हृतराष्ट्रजा ॥ दीनादीनं स्थितं पार्थमब्रवीत्वाप्य
धोमुखम् ३३ स्वसारं समवेक्षस्व स्वस्त्रीयात्मजमेव च ॥ कर्तुं महसि धर्मज्ञदयां कुरुकुलोद्धह ३४ विस्मृत्य कुराजानं तं च मंदं जयद्रथम् ॥ अभिमन्योर्यथा जा
तः परिक्षिप्तरवीरहा ३५ तथाऽयं सुरथाज्जातो मम पौत्रो महाभुजः ॥ तमादाय न रव्याग्रसंप्राप्तास्मितवातिकम् ३६ शमार्थं सर्वयोधानां शृणु चेदं वचो मम ॥
आगतोऽयं महाबाहो तस्य मंदस्य पुत्रकः ३७ प्रसादमस्य बालस्य तस्मात्त्वं कर्तुं महसि ॥ एष प्रसाद्य शिरसा प्रशमार्थमर्दिम ३८ याचते त्वामहाबाहो शमं गच्छ
धनं जय ॥ बालस्य हतबंधोऽपार्थं किंचिदजानतः ३९ प्रसादं कुरु धर्मज्ञ मामन्युवशमन्वगाः ॥ तमनार्थं नृशंसं च विस्मृत्यास्य पितामहम् ४० आगस्कारिणम
त्यर्थं प्रसादं कर्तुं महसि ॥ एवं ब्रुवत्यां कुरुणुःशलायां धनं जयः ४१ संस्मृत्य देवीं गांधारीं हृतराष्ट्रं च पार्थिवम् ॥ उवाच दुःखशोकार्ताः क्षत्रधर्मव्यगर्हयत् ४२ यत्क
ते बांधवाः सर्वे मयानां तायमक्षयम् ॥ इत्युक्त्वा बहुसांत्वादिप्रसादमकरोज्जयः ४३ परिष्वज्य च तां प्रातो विससर्ज गृहान् प्रति ४४ दुःशलाचापितान् योधांश्चानि
वार्यमहतोरणात् ॥ संपूज्य पार्थं प्रययौ गृहानेव शुभानना ४५ एवं निर्जित्य तान् वीरान् सैधवान्सधनं जयः ॥ अन्वधावतधावंतं हयं कामविचारिणम् ४६ ततो मृग
मिवाकोशे यथा देवः पिनाकधृक् ॥ ससारंतं तथा वीरो विधिवद्यज्ञियहयम् ४७ सचवाजीयथेष्टेन तांस्तान् देशान् यथाक्रमम् ॥ विचचारयथा कामं कर्म पार्थस्य
वर्धयन् ४८ क्रमेण सहयस्त्वेव विचरन् पुरुषर्षभ ॥ मणिपूरपतेर्देशमुपायात्सह पांडवः ४९ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि सैधव
पराजये अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ श्रुत्वा तु नृपतिः प्राप्तं पितरं बभ्रुवाहनः ॥ निर्ययौ विनयेनाथ ब्राह्मणार्थपुरःसरः १ मणिपूरेश्व
रं स्वेवमुपयातं धनं जयः ॥ नाभ्यनंदत्समेधावी क्षत्रधर्ममनुस्मरन् २ ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ ॥ श्रुत्वेति १ । २

उवाच च सधर्मात्मा समन्युः फाल्गुनस्तदा ॥ प्रक्रियेयं न ते युक्ता बहिस्त्वं क्षत्रधर्मतः ३ संरक्ष्यमाणं तुरंगं यौधिष्ठिरमुपागतम् ॥ यज्ञियं विषयांते माना योऽसीः किं
 नु पुत्रक ४ धिक्त्वा मस्तु सुदुर्द्धि क्षत्रधर्म बहिष्कृतम् ॥ यो मां युद्धाय संप्राप्तं सा मे व प्रथमं गृह्णथाः ५ न त्वया पुरुषार्थो हि कश्चिदस्तीह जीवता ॥ यस्त्वं स्त्रीवद्य
 था प्राप्तां मां सा प्राप्य गृह्णथाः ६ यद्यहं न्यस्तं शस्त्रं स्वामागच्छेयं सुदुर्मते ॥ प्रक्रियेयं भवेद्युक्ता ब्रह्मवत वनराधम ७ तमेव मुक्तं भर्त्रा तु विदित्वा पन्नगात्मजा ॥
 अमृष्यमाणा भित्तोर्वीमुलूपीसमुपागतम् ८ साददर्शिततः पुत्रं विमृशंतमधोमुखम् ॥ संतर्ज्यमानमसकृत् पित्रायुद्धांतिना प्रभो ९ ततः सा चारुसर्वांगी समुपेत्यो
 रगात्मजा ॥ उलूपी प्राह वचनं धर्म्यं धर्मविशारदम् १० उलूपी मां निबोध त्वं मातरं पन्नगात्मजाम् ॥ कुरुष्व वचनं पुत्रधर्मस्ते भविता परः ११ युध्यस्वैनं कुरु
 श्रेष्ठं पितरं युद्धदुर्मदम् ॥ एवमेष हिते प्रीतो भविष्यति न संशयः १२ एवं दुर्मर्षितो राजा समात्रा बभ्रुवाहनः ॥ मनश्चक्रे महातेजा युद्धाय भरतर्षभ १३ सन्नह्य कां
 चनं वर्मशिरस्त्राणं च भानुमत् ॥ तूष्णीं रशतसं बाधमारुरो हरथोत्तमम् १४ सर्वोपकरणोपेतं युक्तमश्वमनोजवैः ॥ सचक्रोपस्करं श्रीमान् हेमभांडपरिष्कृतम् १५
 परमार्चितं मुच्छित्य ध्वजं सिंहं हरण्मयम् ॥ प्रययौ पार्थमुद्दिश्य स राजा बभ्रुवाहनः १६ ततोऽभ्येत्य हयं वीरो यज्ञियं पार्थ रक्षितम् ॥ ग्राहयामास पुरुषैर्यशिक्षा
 विशारदैः १७ गृहीतं वाजिनं दृष्ट्वा प्रीतात्मा स धनं जयः ॥ पुत्रं रथस्थं भूमिष्ठः संन्यवारयदा हवे १८ स तत्र राजा संवीरं शरसंघैरनेकशः ॥ अर्दयामास निशितैराशी
 विषविषोपमैः १९ तयोः समभवद्युद्धं पितुः पुत्रस्य चातुलम् ॥ देवासुररणप्रख्यमुभयोः प्रीयमाणयोः २० किरीटिनं प्रविष्याधशरेणानतपर्वणा ॥ जनुदेशेन र
 व्याघ्रं प्रहसन् बभ्रुवाहनः २१ सोऽभ्यगात्सहपुंस्तेन बल्मीकमिव पन्नगः ॥ विनिर्मिय च कौतेयं प्रविवेश महीतलम् २२ स गाढवेदनो धीमानालंब्य धनुस्तमम् ॥
 दिव्यं तेजः समाविश्य प्रमीत इव सोऽभवत् २३ स संज्ञामुपलभ्याथ प्रशस्य पुरुषर्षभः ॥ पुत्रं शकात्मजो वाक्यमिदमाह महायुतिः २४ साधुसाधु महाबाहो वत्सचि
 त्रांगदात्मज ॥ सदृशं कर्मेते दृष्ट्वा प्रीतिमानस्मि पुत्रक २५ विमुंचाम्येष ते बाणान् पुत्रयुद्धे स्थिरो भव ॥ इत्येव मुक्त्वा नाराचैरभ्यवर्षदमित्रहा २६ तान्संगां डीव
 निर्मुक्तान् वज्राशनि समप्रभान् ॥ नाराचान्च्छिनद्राजा भलैः सर्वास्त्रिधा द्विधा २७ तस्य पार्थः शरैर्दिव्यैर्ध्वजं हेमपरिष्कृतम् ॥ सुवर्णतालप्रतिमं क्षुरेणापाहर
 द्रथात् २८ हयांश्चास्य महाकायान् महावेगान् रिदम ॥ चकार राजत्रिजो वान् प्रहसन्निव पांडवः २९ सरथादवतीर्याथ राजा परमकोपनः ॥ पदातिः पितरं कुद्धो
 योधयामास पांडवम् ३० संप्रीयमाणः पार्थानामृषभः पुत्रविक्रमात् ॥ नात्यर्थं पीडयामास पुत्रं वज्रधरात्मजः ३१ समन्यमानो विमुखं पितरं बभ्रुवाहनः ॥ शरैरा
 शीविषाकारैः पुनरेवार्दयद्वली ३२

३३ पुत्रं प्रशस्येति संबन्धः १४ चित्रांगदा चित्रवाहनदुहिताऽर्जुनस्य द्वितीयास्त्री १५ १ २६ १ २७ १ २८ १ २९ १ ३० १ ३१ १ ३२

३३ १ ३४ १ ३५ १ ३६ १ ३७ १ ३८ पतिमर्जुनं ३९ ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि मीलकंठीये भारतमावदीये कनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ तत इति १ १ २ १ ३ १ ४ १ ५ १ ६ १ ७ १ ८ १ ९

ततः सवाल्यात्पितरं विव्याध हृदि पात्रिणा ॥ निशितेन सुपुंस्तेन बलवद्बभ्रुवाहनः ३३ विवेश पांडवं राजन्मर्मभित्वा तिहुः खकृत ॥ स तेनातिभृशं विद्धः पुत्रेण कुरुनंद
 नः ३४ महीजगाम मोहार्तस्ततो राजन्धनं जयः ॥ तस्मिन्निपतिते वीरे कौरवाणां धुरंधरे ३५ सोऽपि मोहं जगामाथ ततश्चित्रांगदा सुतः ॥ व्यायम्य संयुगे राजा
 दृष्ट्वा च पितरं हतम् ३६ पूर्वमेव स बाणौघैर्मादविद्धोर्जुनेन ह ॥ पपात सोऽपि धरणीमालिङ्ग्य रणमूर्धनि ३७ भर्तारं निहतं दृष्ट्वा पुत्रं च पतितं भुवि ॥ चित्रांगदा परित्रस्ता
 प्रविवेश रणाजिरे ३८ शोकसंतप्त हृदयारुदतीवेषतीभृशम् ॥ मणिपूरपत्तेर्माता ददर्श निहतं पतिम् ३९ ॥ इति श्री० आश्व० अनुगता पर्वणि अर्जुन बभ्रुवाहन
 युद्धे कनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो बभ्रुवतः भीरुर्विलप्य कमलेक्षणा ॥ सुमोहदुःखसंतप्ता पपात च महीतले १ प्रतिलभ्य च सा
 संज्ञां देवी दिव्यवपुर्वरा ॥ उलूपी पन्नगसुतां दृष्ट्वा दवाक्यमब्रवीत् २ उलूपि पश्य भर्तारं शयानं निहतं रणे ॥ त्वत्कृते मम पुत्रेण बाणेन समितिजयम् ३ ननु त्वमार्यधर्म
 ज्ञाननुचासि पतिवता ॥ यत्त्वत्कृतेऽयं पतितः पतिस्ते निहतो रणे ४ किंतु सर्वापराधोऽयं यदि तेऽद्य धनं जयः ॥ क्षमस्व याच्यमाना वै जीवयस्व धनं जयम् ५ ननु त्व
 मार्यधर्मज्ञा त्रैलोक्यविदिता शुभे ॥ यद्वा तयित्वा पुत्रेण भर्तारं नानुशोचसि ६ नाहं शोचामि तनयं हतं पन्नगं नदिनि ॥ पतिमेव तु शोचामि यस्यातिथ्यमिदं कृतम्
 ७ इत्युक्त्वा सा तदा देवी मुलूपी पन्नगात्मजाम् ॥ भर्तारमभिगम्येदमित्युवाच यशस्विनी ८ उत्तिष्ठ कुरुमुख्यस्य प्रियसुख्यममप्रिय ॥ अयमश्वो महाबाहो मया ते
 परिमोक्षितः ९ ननु त्वयानामविभोधर्मराजस्य यज्ञियः ॥ अयमश्वो नुसर्तव्यः स शेषे किं महीतले १० त्वयि प्राणामयायताः कुरूणां कुरुनंदन ॥ सकस्मात्प्राण
 दोऽन्येषां प्राणान्सं त्यक्तवानसि ११ उलूपि साधु पश्ये मपतिं निपतितं भुवि ॥ पुत्रं चे मं समुत्साद्य घातयित्वा न शोचसि १२ कामं स्वपितुर्बालोऽयं ममौ मृत्युवशगतः ॥
 लोहिताक्षो गुडाकेशो विजयः साधु जीवतु १३ नापराधोऽस्ति सुभगे नराणां बहुभार्यता ॥ प्रमदानां भवत्येष मातेऽभूद्विद्विरीदशी १४ सख्यं चैतत्कृतं धात्रा शश्वदव्य
 यमेव तु ॥ सख्यं समभिजानीह सत्यं संगतमस्तु ते १५ पुत्रेण घातयित्वैनं पतियदि न मेऽद्य वै ॥ जीवंतं दर्शयस्व यपरित्यक्ष्यामि जीवितम् १६ साऽहं दुःखान्वि
 ता देवि पतिपुत्रविना कृता ॥ इहैव प्रायमासिष्ये प्रेक्षंत्यास्तेन संशयः १७ इत्युक्त्वा पन्नगसुतां सपत्नीं चैत्रवाहनी ॥ ततः प्रायमुपासीना तूष्णीमासीज्जनाधिप १८
 ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो विलप्य विरता भर्तुः पादौ प्रगृह्य सा ॥ उपविष्टा भवद्दीना सोच्छ्वासं पुत्रमीक्षती १९ ततः संज्ञां पुनर्लब्ध्वा स राजा बभ्रुवाहनः ॥ मातरं
 तामथालोक्य रणभूमावथा ब्रवीत् २० इतो दुःखतरं किं नुयन्मे माता सुखे धिता ॥ भूमौ निपतितं वीरमनुशेते मृतं पतिम् २१ निहतारं रणेऽरीणां सर्वशस्त्रभृतां वरम्
 ॥ मया विनिहतं संख्ये प्रेक्षते दुर्मरं वत २२

अहोऽस्याहृदयंदेव्याहृदयंविदीर्यते ॥ व्यूढोरस्कंमहाबाहुंप्रेक्षत्यानिहतंपतिम् २३ दुर्मरंपुरुषेणेहमन्येहान्यनागते ॥ यत्रनाहंनमेमाताविप्रयुज्येतजी
वितात् २४ हाहाधिकुरुवीरस्यसन्नाहंकांचनंभुवि ॥ अपविद्धंहतस्येहमयापुत्रेणपश्यत २५ भोभोपश्यतमेवीरंपितरंब्राह्मणाभुवि ॥ शयानंवीरशयनेमयापु
त्रेणपातितम् २६ ब्राह्मणाःकुरुमुख्यस्ययेमुक्ताहयसारिणः ॥ कुर्वतिशांतिकामस्यरणेयोऽयंमयाहतः २७ व्यादिशंतुचकिंविप्राःप्रायश्चित्तमिहाद्यमे ॥ आनृ
शंसस्यपापस्यपितृहंतृणाजिरे २८ दुश्चराद्वादशसमाहत्वापितरमद्यै ॥ ममेहसुनुशंसस्यसंवीतस्यास्यचर्मणा २९ शिरःकपालेचास्यैवयुंजतःपितुरद्यमे ॥
प्रायश्चित्तंहिनास्त्यन्यद्वत्वाऽद्यपितरंमम ३० पश्यनागोत्तमसुतेभर्तारंनिहतंमया ॥ कृतंप्रियंमयातेऽद्यनिहत्यसमरेऽर्जुनम् ३१ सोऽहमद्यगमिष्यामिगतिंपि
तृनिषेविताम् ॥ नशक्रोम्यात्मनाऽऽत्मानमहंधारयितुंशुभे ३२ सात्वमयिमुतेमातस्तथागांडीबधन्वनि ॥ भवप्रीतिमतीदेविसत्येनात्मानमालमे ३३ इत्युक्त्वा
सततोराजादुःखशोकसमाहतः ॥ उपस्पृश्यमहाराजदुःखाद्वचनमब्रवीत् ३४ शृण्वंतुसर्वभूतानिस्थावराणिचराणिच ॥ त्वंचमातर्यथासत्यंब्रवीमिभुजगोत्तमे
३५ यदनोत्तिष्ठतिजयःपितामेनरसत्तमः ॥ अस्मिन्नेवरणोद्देशेशोषयिष्येकलेवरम् ३६ नहिमेपितरंहत्वानिष्कृतिर्विद्यतेकचित् ॥ नरकंप्रतिपत्स्यामिभुवंगुरु
वधार्दितः ३७ वीरंहिक्षत्रियंहत्वागोशतेनप्रमुच्यते ॥ पितरंतुनिहत्यैवंदुर्लभानिष्कृतिर्मम ३८ एषएकोमहातेजाःपांडुपुत्रोघनंजयः ॥ पिताचममधर्मात्मा
तस्यमेनिष्कृतिःकुतः ३९ इत्येवमुक्त्वानृपतेधनंजयसुतोत्तपः ॥ उपस्पृश्याभवतूष्णींप्रायोपेतोमहामतिः ४० ॥ वैशंपायनउवाच ॥ प्रायोपविष्टेनृपतौमणि
प्रूरेश्वरेतदा ॥ पितृशोकसमाविष्टेसहमात्रापरंतप ४१ उलूपींचितयामासतदासंजीवनंमणिम् ॥ सचोपातिष्ठततदापन्नगानांपरायणम् ४२ तंमृहीत्वातुकौरव्य
नागराजपतेःसुता ॥ मनःप्रह्लादनीवाचंसैनिकानामथाब्रवीत् ४३ उत्तिष्ठमाशुचःपुत्रनैवजिष्णुस्त्वयाजितः ॥ अजेयःपुरुषैरेतथादेवैःसवासवैः ४४ मयातुमो
हनीनाममायेषासंप्रदर्शिता ॥ प्रियार्थपुरुषेद्रस्यपितरुस्तेऽद्ययशस्विनः ४५ जिज्ञासुर्ह्येषपुत्रस्यवलस्यतवकौरव ॥ संग्रामेयुद्धयतोर्राजन्नागतःपरवीरहा ४६
तस्मादसिमयापुत्रयुद्धायपरिचोदितः ॥ मापापमात्मनःपुत्रशंकेथाह्यपिप्रभो ४७ ऋषिरेषमहानात्मापुराणःशाश्वतोऽक्षरः ॥ नैनंशक्तोहिंसंग्रामेजेतुंशक्रो
पिपुत्रक ४८ अयंतुमेमणिर्दिव्यःसमानीतोविशांपते ॥ मृतान्मृतान्पन्नगेद्रान्नयोजीवयतिनित्यदा ४९ पुनमस्योरसित्वंचस्थापयस्वपितुःप्रभो ॥ संजीवितं
तदापार्थसत्वंद्रष्टासिपांडवम् ५० इत्युक्तःस्थापयामासतस्योरसिमणितदा ॥ पार्थस्यामिततेजाःसपितुःस्नेहादपापकृत् ५१ तस्मिन्मन्यस्तेमणौवीरोजिष्णुरु
ज्जीवितःप्रभुः ॥ चिरसुप्तइवोत्तस्थौमृष्टलोहितलोचनः ५२ तमुत्थितंमहात्मानंलब्धसंज्ञंमनस्विनम् ॥ समीक्ष्यपितरंस्वस्थंवंदेवधुवाहनः ५३ उत्थिते
पुरुषव्याघ्रेपुनलक्ष्मीवतिप्रभो ॥ दिव्याःसुमनसःपुण्याववृषेपाकशासनः ५४

५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणि नीलकंठीये भारतभाषदीपे अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ ॥ अ ॥ ॥ अ ॥ ॥ किमागमनेतिस्पष्टार्थः

अनाहतादुंदुभयोवेनेदुर्मनःस्वनाः ॥ साधुसाध्वितिचाकाशेवभूवसुमहान्स्वनः ५५ उत्थायचमहाबाहुःपर्याश्वस्तोधनंजयः ॥ वधुवाहनमालिङ्ग्यसमा
जिघ्रतमूर्धनि ५६ ददर्शचापिदूरेऽस्यमातरंशोककंशिताम् ॥ उलूप्यासहतिष्ठतीततोऽपृच्छद्वनंजयः ५७ किमिदंलक्ष्यतेसर्वशोकविस्मयहर्षवत् ॥ रणाजि
रममित्रघ्नयदिजानामिशंसमे ५८ जननीचकिमर्थतेरणभूमिसुपागता ॥ नागेंद्रदुहिताचेयमुलूपीकिमिहागता ५९ जानाम्यहमिदंयुद्धंत्वयामद्वचनात्कृतम् ॥
स्त्रीणामागमनेहेतुमहामेच्छामिवेदितुम् ६० तमुवाचतथापृष्टोमपिपूरपतिस्तदा ॥ प्रसाद्यशिरसाविद्वानुलूपीपृच्छयतामियम् ६१ ॥ इतिश्रीमहाभारते आ
श्वमेधिकेपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसरणेअर्जुनप्रत्युज्जीवने अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ किमागमनकृत्यंतेकौरव्यकुलनंदिनि ॥
मणिपूरपतेर्मातुस्तथैवचरणाजिरे १ कञ्चित्कुशलकामासिराज्ञोस्यभुजगात्मजे ॥ ममवाचपलापांगिकञ्चित्वंशुभमिच्छसि २ कञ्चितेष्टथुलश्रोणिनाप्रियंप्रियद
र्शने ॥ अकार्षमहमज्ञानादयंवावधुवाहनः ३ कञ्चित्पुराजपुत्रीतेसपत्नीचैत्रवाहनी ॥ चित्रांगदावरारोहानापराध्यतिकिंचन ४ तमुवाचोरगपतेर्दुहिताप्रहसन्नि
व ॥ नमेत्वमपराद्धोसिनहिमेवधुवाहनः ५ नजनित्रीतथाऽस्येयंममयाप्रेष्यवत्स्थिता ॥ श्रूयतांयद्यथाचेदंमयापर्विवेचेष्टितम् ६ नमेकोपस्त्वयाकार्यःशिरसात्वां
प्रसादये ॥ त्वत्प्रियार्थीहिकौरव्यकृतमेतन्मयाविभो ७ यत्तच्छृणुमहाबाहोनिखिलेनधनंजय ॥ महाभारतयुद्धेयत्त्वयाशांतनवोत्तपः ८ अधर्मेणहतःपार्थतस्यैषा
निष्कृतिःकृता ॥ नहिभीष्मस्त्वयावीरयुध्यमानोहिपातितः ९ शिखंडिनातुसंयुक्तस्तमाश्रित्यहतस्त्वया ॥ तस्यशांतिमकृत्वात्वंत्यजेथायदिजीवितम् १०
कर्मणातेनपापेनपतेथानिरयेधुवम् ॥ एषातुविहिताशांतिःपुत्राद्यांप्राप्तवानसि ॥ वसुभिर्वसुधापालगंगयाचमहामते ११ पुराहिश्रुतमेतत्तेवसुभिःकथितंमया ॥
गंगयास्तीरमाश्रित्यहतेशांतनवेनृप १२ आलुत्यदेवावसवःसमेत्यचमहानदीम् ॥ इदमुर्ध्वचोघोरंभागीरथ्यामतेतदा १३ एषशांतनवोभीष्मोनिहतःसव्यसा
चिना ॥ अयुद्धयमानःसंग्रामेसंसक्तोऽन्येनभाविनि ॥ तदनेनानुषंगेणवयमद्यधनंजयम् १४ शापेनयोजयामेतितथास्त्वितिचसाज्ब्रवीत् ॥ तदहंपितुरावेद्यप्र
विश्यव्यथितेन्द्रिया १५ अभवंसचतच्छ्रुत्वाविषादमगमत्परम् ॥ पितातुमेवसूनुगत्वात्वदर्थेसमयाचत १६ पुनःपुनःप्रसाद्येतांस्तएनमिदमब्रुवन् ॥ पुत्रस्त
स्यमहाभागमणिपूरेश्वरोयुवा १७ सएनंरणमध्यस्थःशैरेपातयिताभुवि ॥ एवंकृतेसनागेंद्रमुक्तशापोभविष्यति १८ गच्छेतिवसुभिश्चोक्तोममचेदंशंससः ॥
तच्छ्रुत्वात्वंमयातस्माच्छापादसिविमोक्षितः १९ नहिवां देवराजोऽपिसमरेपुपराजयेत् ॥ आत्मापुत्रःस्मृतस्तस्मात्तेनेहासिपराजितः २०

नहिदोषोमममतः कथं वामन्यसेविभो ॥ इत्येवमुक्तो विजयः प्रसन्नात्माऽब्रवीदिदम् २१ सर्वमेसुप्रियं देवि यदेतत्कृतवत्यसि ॥ इत्युक्त्वा सोऽब्रवीत्पुत्रं मणिपूरपतिं जयः २२ चित्रांगदायाः शृण्वत्याः कौरव्यदुहितुस्तदा ॥ युधिष्ठिरस्याश्वमेधः परिचैत्रां भविष्यति २३ तत्रागच्छेः सहामात्यो मातृभ्यां सहितो नृप २४ इत्येवमुक्तः पार्थ न सराजा बहुवाहनः ॥ उवाच पितरंधीमानिदमस्त्राविलेक्षणः २५ उपयास्यामि धर्मज्ञ भवतः शासनादहम् ॥ अश्वमेधे महायज्ञे द्विजातिपरिवेषकः २६ मम त्वनुग्रहार्थाय प्रविशस्व पुरं स्वकम् ॥ भार्याभ्यां सह धर्मज्ञमाभूत्तेत्रविचारणा २७ उपित्वेह निशामेकां सुखं स्वभयने प्रभो ॥ पुनरश्वानुगमनं कर्त्तां सजयतां वर २८ इत्युक्तः सतु पुत्रेण तदा वानरकेतनः ॥ स्मयन् प्रोवाच कौंतेयस्तदा चित्रांगदा सुतम् २९ विदितं ते महाबाहो यथा दीक्षां च राम्यहम् ॥ न सतावत्प्रवेक्ष्यामि पुरं ते पृथुलोचन ३० यथा कामं व्रजत्येष यज्ञियाश्चो न र्वभ ॥ स्वस्तितेऽस्तु गमिष्यामि न स्थानं विद्यते मम ३१ सतत्र विधिवत्तेन पूजितः पाकशासनिः ॥ भार्याभ्यामभ्यनुज्ञातः प्रायाद्रत्नसत्तमः ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसरणे एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ सतु वार्जसमुद्रांतां पर्येत्यवसुधाभिमां ॥ निवृत्तोऽभिमुखो राजन्येन वारणसाह्वयम् १ अनुगच्छंश्चतुरगं निवृत्तोऽथ किरीटभृत् ॥ यदृच्छया समापेदे पुरं राजगृहं तदा २ तमभ्याशङ्गं तद्वद्वा सह देवात्मजः प्रभो ॥ क्षत्रधर्मस्थितो वीरः समराया जुहावह ३ ततः पुरात्सनिष्क्रम्य रथी धन्वी शरीतली ॥ मेघसंधिः पदातिस्तं धनं जयमुपाद्रवत् ४ आसाद्य च महातेजो मेघसंधिर्धनं जयम् ॥ बालभावान्महाराज प्रोवाचे दनं कौशलात् ५ किमयं चार्यते वाजीस्त्रीमध्य इव भारत ॥ हयमेनं हरिष्यामि प्रयतस्वा विमोक्षणे ६ अदत्ताऽनुनयो युद्धे यदित्वां पितृभिर्मम ॥ करिष्यामि तवातिथ्यं प्रहरप्रहरामि च ७ इत्युक्तः प्रत्युवाचैनं प्रहसन्निवपांडवः ॥ विघ्नकर्त्ता मया वार्य इति मेव तमाहितम् ८ भ्रात्रा ज्येष्ठेन नृपते तवाऽपि विदितं ध्रुवम् ॥ प्रहरस्व यथा शक्तिं न मन्युर्विद्यते मम ९ इत्युक्तः प्राहरत्पूर्वपांडवं मगधेश्वरः ॥ किरन् शरसहस्राणि वर्षाणि विसहस्रहृक् १० ततो गांडीवधृच्छूरो गांडीवप्रहितैः शरैः ॥ चकार मोघांस्तान्वाणान्सयत्नान् भरतर्षभ ११ समो घंतस्य बाणौघं कृत्वा वानरकेतनः ॥ शरान्मुमोच ज्वलितान् दीप्ता स्यानि वपन्नगान् १२ ध्वजे पताकादंडे पुरथेयं त्रेहयेषु च ॥ अन्येषु च रथांगेषु न शरीरेन सारथौ १३ संरक्ष्यमाणः पार्थेन शरीरे सव्यसाचिना ॥ मन्यमानः स्ववीर्यतन्मागधः प्राहिणोच्छरान् १४ ततो गांडीवधन्वा तु मागधेन भृशहतः ॥ बभौव संत समये पलाशः पुष्पितो यथा १५ अवध्यमानः सोऽभ्यघ्नन् मागधः पांडवर्षभम् ॥ तेन तस्थौ सकौरव्यलोकवीरस्य दर्शने १६ सव्यसाची तु संकुद्धो विकृप्य बलवद्धनुः ॥ हयांश्चकार निर्जीवान् सारथेश्च शिरोऽहरत् १७ धनुश्चास्य महच्चित्रं क्षुरेण प्रचकर्त्त ह ॥ हस्तावापं पताकां च ध्वजं चास्य न्यपातयत् १८

अदत्तानुनयः अशिक्षितः ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८

१९ गृध्रवाजिह्वः शृग्वपक्षयुतैः २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नीलकंठीये भारतभावादीये द्यशी

सराजा व्यथितो व्यश्वो विधनुर्हतसारथिः ॥ गदामादाय कौंतेयमभिदुद्राव वेगवान् १९ तस्यापतत एवाशु गदां हेमपरिष्कृताम् ॥ शरैश्च कर्त्तव्यं बहुधा बहुभिर्गृध्रवाजितैः २० सागदाशकलीभूता विशीर्णमणिबंधना ॥ व्यालीविमुच्यमाने वपपातधरणीतले २१ विरथं विधनुष्कंच गदया परिवर्जितम् ॥ सांत्वपूर्वमिदं वाक्यमब्रवीत्किपिकेतनः २२ पर्याप्तः क्षत्रधर्मोऽयं दर्शितः पुत्रगम्यताम् ॥ बह्वेत्समरे कर्मतवा लस्य पार्थिव २३ युधिष्ठिरस्य संदेशो न हंतव्या नृपा इति ॥ तेन जीवसि राजंस्त्वमपराद्धोऽपि मेरणे २४ इति मत्वा तदात्मानं प्रत्यादिष्टं स्म मागधः ॥ तथ्यमित्यभिगम्यैनं प्रांजलिः प्रत्यपूजयत् २५ पराजितोऽस्मि भद्रं ते नाहं यो दुमिहो त्सहे ॥ यद्यत्कृत्यं मया तेऽद्य तद्विहृतमेव तु २६ तमर्जुनः समाश्वस्य पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ आगंतव्यं परांचैत्रां मश्वमेधे नृपस्य नः २७ इत्युक्तः सतथेत्युक्त्वा पूजयामास तं हयम् ॥ फाल्गुनं च युधिष्ठेष्ठं विधिवत्सह देवजः २८ ततो यथेष्टमगमत्पुनरेव सकेसरी ॥ ततः समुद्रतीरेण वंगान् पुंड्रान्सकोसलान् २९ तत्र तत्र च भूरीणि म्लेच्छसैन्यान् न्यनेकशः ॥ विजिग्येव नुषाराज नगांडीवेन धनं जयः ३० ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसरणे मागधपराजये द्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ मागधेनार्चितो राजन्पांडवः श्वेतवाहनः ॥ दक्षिणां दिशमास्थाय चारयामास तं हयम् १ ततः स पुनरावर्त्य हयः कामचरो बली ॥ आससाद पुरीं रम्यां चेदीनां शुक्तिसाह्वयाम् २ शरभेणार्चितस्तत्र शिशुपाल सुतेन सः ॥ युद्धपूर्वं तदा तेन पूजया च महाबलः ३ ततोऽर्चितो ययौराजस्तदा सतुरगोत्तमः ॥ काशीनंगान्कोसलांश्च किरातान् थतंगान् ४ पूजां तत्र यथान्यायं प्रतिगृह्य धनं जयः ॥ पुनरावृत्त्य कौंतेयो दशार्णान् गमत्तदा ५ तत्र चित्रांगदो नाम बलवानरिर्मर्दनः ॥ तेन युद्धमभूत्तस्य विजयस्यातिभैरवम् ६ तंचापि वशमानीय किरीटी पुरुषर्षभः ॥ निषादराज्ञो विषयमेकलव्यस्य जग्मिवान् ७ एकलव्यसुतश्चैनं युद्धेन जगृहे तदा ॥ तत्र चक्रे निषादैः ससंग्रामं लोमहर्षणम् ८ ततस्तमपि कौंतेयः समरेष्वपराजितः ॥ जिगाय युधिदुर्धर्षो यज्ञविघ्नार्थमागतम् ९ सतंजित्वा महाराज नैषादिं पाकशासनिः ॥ अर्चितः प्रययौ भूयो दक्षिणं सलिलार्णवम् १० तत्रापि द्रविडैरांघ्रैर्द्रौर्माहिषकैरपि ॥ तथा कोल्लगिरेयैश्च युद्धमासीत्किरीटिनः ११ तांश्चापि विजयोजित्वानातितीव्रेण कर्मणा ॥ तुरंगमवशेनाथ सुराष्ट्रानभितो ययौ १२ गोकर्णमथ चासाद्य प्रभासमपि जग्मिवान् ॥ ततो द्वाारवर्ती रम्यां वृष्णिवीराभिपालिताम् १३ आससाद हयः श्रीमान् कुरु राजस्य यज्ञियः ॥ तमुन्मथ्य हयश्रेष्ठं यादवानां कुमारकाः १४ प्रययुस्तांस्तदाराजनुग्रसेनोन्मथयत् ॥ ततः पुराद्विनिष्क्रम्य वृष्ण्यंधकपतिस्तदा १५ सहितो वासुदेवेन मातुलेन किरीटिनः ॥ तौ समेत्य कुरुश्रेष्ठं विधिवत्प्रीतिपूर्वकम् १६

तितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥ ॥ अ ॥ ॥ अ ॥ ॥ मागधेनेति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६

१७। १८। १९। २० ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीये इयशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥ शकुनेस्तनयइतिस्पष्टार्थः १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०
 परयाभारतश्रेष्ठं पूजया समवस्थितौ ॥ ततस्ताभ्यामनुज्ञातोययौ येन हयोगतः १७ ततः सपश्चिमं देशं समुद्रस्य तदाहयः ॥ क्रमेण व्यचरत्स्फीतं ततः पंचनदं
 ययौ १८ तस्मादपि सकौरव्यगंधारविषयं हयः ॥ विचचारयथाकामं कौंतेयानुगतस्तदा १९ ततो गंधारराजेन युद्धमासीत्किरीटिनः ॥ घोरं शकुनिपुत्रेण पूर्ववै
 रानुसारिणा २० ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसरणे त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ शकुनेस्त
 नयो वीरोगांधाराणां महारथः ॥ प्रयुद्ययौ गुडाकेशं सैन्येन महता वृतः १ हस्त्यश्वरथयुक्तेन पताकाध्वजमालिना ॥ अमृष्यमाणास्ते यो धानुपस्य शकुनेर्वधम् २
 अभ्ययुः सहिताः पार्थप्रहृष्टशरासनाः ॥ सतानुवाच धर्मात्मा विभत्सुरपराजितः ३ युधिष्ठिरस्य वचनं न च ते जगद्गर्हितम् ॥ वार्यमाणाऽपि पार्थेन सांत्वपूर्वमपि
 ताः ४ परिवार्य हयं जग्मुस्ततश्चक्रो धपांडवः ॥ ततः शिरांसि दीप्ताग्रैस्तेषां चिच्छेद पांडवः ५ शुरैर्गौडीवनिर्मुक्तैर्नातियत्नादिवार्जुनः ॥ ते वध्यमानाः पार्थेन हयमुत्सृ
 ज्य संभ्रमात् ६ न्यवर्तत महाराज शरवर्षादिताम्रशम् ॥ निरुध्यमानस्तैश्चापि गंधारैः पांडुनंदनः ७ आदिश्यादिश्यते जस्वी शिरांस्येषां न्यपातयत् ॥ वध्यमानेषु
 तेष्वजौ गंधारेषु संततः ८ सराजा शकुनेः पुत्रः पांडवं प्रत्यवारयत् ॥ तं युध्यमानं राजानं क्षत्रधर्मे व्यवस्थितम् ९ पार्थोऽब्रवीन्नमेव ध्याराजानो राजशासनात् ॥
 अलं युद्धेन ते वीरन ते स्त्वद्यपराजयः १० इत्युक्तस्तदनादृत्य वाक्यमज्ञानमोहितः ॥ सशक्रसमकर्माणं समवाकिरदाशुगैः ११ तस्य पार्थः शिरस्त्राणमर्धचंद्रेण पत्रिणा
 अपाहरदमेयात्मा जयद्रथशिरो यथा १२ तं दृष्ट्वा विस्मयं जग्मुर्गंधाराः सर्व एव ते ॥ इच्छता तेन नहतो राजेत्यसि च तं विदुः १३ गंधारराजपुत्रस्तु पलायनकृतक्षणः
 ॥ ययौ तैरेव सहितस्त्वैः क्षुद्रमृगैरिव १४ तेषां तु तस्मापार्थस्तत्रैव परिधावताम् ॥ प्रजहारोत्तमां गानिभलैः सन्नतपर्वभिः १५ उच्छ्रितांस्तु भुजान्वेचिन्नाभुध्वांतशरै
 र्हतान् ॥ शरैर्गौडीवनिर्मुक्तैः पृथुभिः पार्थचोदितैः १६ संभ्रांतं नरनागाश्वमपतद्बिद्रुतं बलम् ॥ हतविध्वस्तभूयिष्ठमावर्तत मुहुर्मुहुः १७ नाभ्यदृश्यंत वीरस्य के
 चिदग्रेऽप्यकर्मणः ॥ रिपवः पात्यमानवैर्ये सहैर्युधेनं जयम् १८ ततो गंधारराजस्य मंत्रिवृद्धपुरःसरा ॥ जननीनिर्ययौ भीतापुरस्कृत्यार्धमुत्तमम् १९ सान्यवा
 रयदव्यग्रंतं पुत्रं युद्धदुर्मदम् ॥ प्रसादयामास च तं जिष्णुमहिष्ठकारिणम् २० तां पूजयित्वा वीभत्सुः प्रसादमकरोत्प्रभुः ॥ शकुनेश्चापितनयं सांत्वयन्निदमब्रवीत्
 २१ न मे प्रियं महाबाहो यत्ते बुद्धिरियं कृता ॥ प्रतियोदुममित्रघ्न भ्रातैर्वत्सलमानघ २२ गंधारीमातरं स्मृत्वा हृतराष्ट्रकृतेन च ॥ तेन जीविसिराजं स्त्वं निहतास्त्वनुगा
 स्तव २३ मैवं भूः शाम्यतां वैरमातेऽभूद्बुद्धिरीदृशी ॥ गच्छेथास्त्वं परांचैत्रीमश्वमेधेनृपस्य नः २४ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि
 अश्वानुसरणे शकुनिपुत्रपराजये चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ ॥ ध ॥ ॥ ध ॥

११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४ ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीये चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

इत्युक्त्वेति १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०

॥ वैशंपायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा नुययौ पार्थो हयं कामविहारिणम् ॥ न्यवर्तत ततो वाजीयेन नागाह्वयं पुरम् १ तं निवृत्तं तु शुश्रावचोरेणैव युधिष्ठिरः ॥ श्रुत्वा र्जु
 नं कुशलिनं सच हृष्टमनाऽभवत् २ विजयस्य च तत्कर्म गंधारविषये तदा ॥ श्रुत्वा चान्येषु देशेषु स सुप्रीतोऽभवत् तदा ३ एतस्मिन्नेव काले तु द्वादशीमाघमासि
 कीम् ॥ इष्टं गृहीत्वानक्षत्रधर्मराजो युधिष्ठिरः ४ समानीय महातेजाः सर्वान् भ्रातृन्महीपतिः ॥ भीमं च नकुलं चैव सह देवचक्रौ रव ५ प्रोवाचे दं वचः काले तदा
 धर्मभृतां वरः ॥ आमं न्यवदत्तं शिष्टो भीमं प्रहरतां वरम् ६ आयाति भीमसेना सौ सहाश्वेन तवानुजः ॥ यथामे पुरुषाः प्रादुर्ये धनं जयसारिणः ७ उपस्थितश्च
 कालोऽयमभिस्तोवर्तते हयः ॥ माघीच पौर्णमासीयमासः शेषो ह्येकोदश ८ तत्प्रस्थाप्य तु विद्वांसो ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ वाजिमेधार्थं सिद्धयर्थं देशं पश्यंतु याज्ञियम्
 ९ इत्युक्तः स तु तच्चक्रे भीमो नृपतिशासनम् ॥ हृष्टः श्रुत्वा गुडाकेशमायां तं पुरुषं धर्मम् १० ततो ययौ भीमसेनः प्राज्ञैः स्थपतिभिः सह ॥ ब्राह्मणानग्रतः कृत्वा कुश
 लान्यज्ञकर्मणि ११ तं सशालचयं श्रीमत्सप्रतोली सुवाङ्मतम् ॥ मापयामास कौरव्यो यज्ञवाटं यथाविधि १२ प्रासादशतसंवाधं मणिप्रवरकुट्टिमम् ॥ कारया
 मास विधिवद्देमरत्नविभूषितम् १३ स्तंभान्कनकचित्रांश्च तोरणानि बृहन्ति च ॥ यज्ञाय तनदेशेषु दत्त्वा शुद्धं च कांचनम् १४ अंतःपुराणां राज्ञां च नानादेशस
 मीयुषाम् ॥ कारयामास धर्मात्मा तत्र तत्र यथाविधि १५ ब्राह्मणानां च वेदमानि नानादेशसमीयुषाम् ॥ कारयामास कौंतेयो विधिवत्तान्यनेकशः १६ तथा संप्रे
 षयामास दूतान् नृपतिशासनात् ॥ भीमसेनो महाबाहो राज्ञा प्रकृष्टकर्मणाम् १७ ते प्रियार्थं कुरुपतेराय युर्नृपसत्तम ॥ रत्नान्यनेकान्यादाय स्त्रियोश्चानायुधानि च
 १८ तेषां निर्विशतां तेषु शिविरेषु महात्मनाम् ॥ नर्दतः सागरस्येव दिवस्पृग्भवत्स्वनः १९ तेषामभ्यागतानां च सराजा कुरुवर्धनः ॥ व्यादिदेशान्नपानानि श
 य्याश्चाप्यतिमानुषाः २० वाहनानां च विविधा शालाः शालीक्षुगोरसैः ॥ उपेता भरतश्रेष्ठो व्यादिदेश सधर्मराट् २१ तथा तस्मिन् महायज्ञधर्मराजस्य धीमतः ॥
 समाजग्मुर्मुनिगणा बहवो ब्रह्मवादिनः २२ ये च द्विजातिप्रवरास्तत्रासन्पृथिवीपते ॥ समाजग्मुः सशिष्यास्तान् प्रतिजग्राह कौरवः २३ सर्वांश्च ताननुययौ याव
 दावस्थान् प्रति ॥ स्वयमेव महातेजा दंभं त्यक्त्वा युधिष्ठिरः २४ ततः कृत्वा स्थपतयः शिल्पिनोऽप्येव ये तदा ॥ कृत्स्नं यज्ञविधिं राज्ञो धर्मज्ञाय न्यवेदयन् २५ तच्छ्रु
 त्वा धर्मराजस्तु कृतं सर्वमंतर्हितः ॥ हृष्टरूपोऽभवद्वाजासहभ्रातृभिरादृतः २६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तस्मिन् यज्ञे प्रवृत्ते तु वाग्मिनो हेतुवादिनः ॥ हेतुवादा
 न्वहूनाहुः परस्परजिगीषवः २७ ददृशुस्तं नृपतयो यज्ञस्य विधिमुत्तमम् ॥ देवैर्द्रस्येव विहितं भीमसेनेन भारत २८ ददृशुस्तोरणान्यत्र शातकुंभमयानिते ॥
 शय्यासनविहारान् सुबह्वरत्नसंचयान् २९ घटान्पात्रीः कटाहानि कलशान्वर्धमानकान् ॥ नहि किंचिदसौ वर्णमपश्यन्वसुधाधिपाः ३०

यूपांश्चशास्त्रपठितान्दारवान्हेमभूषितान् ॥ उपहृतान्यथाकालंविधिवद्भूरिवर्चसः ३१ स्थलजाजलजायेचपशवःकेचनप्रभो ॥ सर्वानेवसमानीतानपश्यं
स्तत्रतेनृपाः ३२ गाश्चैवमहिषीश्चैवतथावृद्धस्त्रियोऽपिच ॥ औदकानिचसत्वानिश्वापदानिवयांसिच ३३ जरायुजांडजातानिस्वेदजान्युद्धिदानिच ॥ पर्व
तानूपजातानिभूतानिददृशुश्चते ३४ एवंप्रमुदितं सर्वपशुगोधनधान्यतः ॥ यज्ञवाटंनृपादृष्ट्वापरंविस्मयमागताः ३५ ब्राह्मणानांविशांचैवबहुमृष्टात्रमृष्टि
मत ॥ पूर्णेशतसहस्रेतुविप्राणांतत्रभुंजताम् ३६ हुंभिमंघनिघोषोमुहुर्मुहुरताडयत ॥ विननादासकृत्वापिदिवसेदिवसेगते ३७ एवंसंवृतयेज्योधर्मराजस्य
धीमतः ॥ अन्नस्यसुबहुराजन्नुसर्गान्पर्वतोपमान् ३८ दधिकुल्याश्चददृशुःसर्पिषश्चहृदानजनाः ॥ जंबुद्वीपोहिसकलोनानाजनपदायुतः ३९ राजन्नदृश्य
तैकस्थोराज्ञस्तस्यमहामखे ॥ तत्रजातिसहस्राणिपुरुषाणांततस्ततः ४० गृहीत्वाभाजनान्जग्मुर्बहूनिभरतर्षभ ॥ स्रग्विणश्चापितेसर्वेसुमृष्टमणिकुंडलाः
४१ पर्यवेषनद्विजार्तीस्तान्शतशोऽथसहस्रशः ॥ विविधान्यन्नपानानिपुरुषायेऽनुयायिनः ॥ तेवैचपोपभोज्यानिब्राह्मणानांददुश्चह ४२ ॥ इति श्रीमहा
भारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वमेधारंभेपंचाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ समागतान्वेदविदोराज्ञश्चपृथिवीश्वरान् ॥
दृष्ट्वायुधिष्ठिरोराजाभीमसेनमभाषत १ उपयातानरव्याघ्रायएतेपृथिवीश्वराः ॥ एतेषांक्रियतांपूजापूजार्हाहिनराधिपाः २ इत्युक्तःसतथाचक्रेनरेंद्रेणयज्ञ
स्विना ॥ भीमसेनोमहातेजायमाभ्यांसहपांडवः ३ अथाम्यमच्छद्भोर्विदोवृष्णिभिःसहधर्मजम् ॥ बलदेवंपुरस्कृत्यसर्वप्राणभृतांवरः ४ युयुधानेनसहितःप्रयुमे
नगदेनच ॥ निशठेनाथसांवेनतथैवकृतवर्मणा ५ तेषामपिपरांपूजांचकेभीमोमहारथः ॥ विविशुस्तेचवेदमानिरत्नवंतिचसर्वशः ६ युधिष्ठिरसमीपेतुकथांतेम
धुसूदनः ॥ अर्जुनंकथयामासबहुसंग्रामकर्षितम् ७ सतंपप्रच्छकौतेयःपुनःपुनररिंदमम् ॥ धर्मजःशक्रजंजिष्णुंसमाचष्टजगत्पतिः ८ आगमद्वारकावासीममा
सःपुरुषोत्तम ॥ योऽद्राक्षीत्पांडवश्चेष्टंबहुसंग्रामकर्षितम् ९ समीपेचमहाबाहुमाचष्टचममप्रभो ॥ कुरुकार्याणि कौंतेयहयमेधार्थसिद्धये १० इत्युक्तःप्रत्युवाचै
नंधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ दिष्ट्यासकुशलीजिष्णुरुपायातिचमाधव ११ यदिदंसांदिदेशास्मिन्पांडवानांबलाग्रणीः ॥ तदाज्ञातुमिहेच्छामिभवतायदुनंदन १२
इत्युक्तोधर्मराजेनवृष्णंधकपतिस्तदा ॥ प्रोवाचेदंवचोवाग्भीधर्मात्मानंयुधिष्ठिरम् १३ इदमाहमहाराजपार्थवाक्यंस्मरन्नरः ॥ वाच्योयुधिष्ठिरःकृष्णकाले
वाक्यमिदंमम १४ आगमिष्यंतिराजानःसर्वेवैकौरवर्षभ ॥ प्राप्तानांमहतांपूजाकार्याह्येतत्क्षमंहिनः १५ इत्येतद्वचनाद्राजाविज्ञाप्योमममानद ॥ यथाचा
त्ययिकंनस्याद्यदर्पाहरणेभवत् १६

समागतानिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६

१७ । १८ । १९ । २० । २१ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणि मीलकंठीये भारतमावदीवे पंचाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ ॥ श्रुतमिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ मोक्षराजन्यानांवर्धनः ७
कर्तुमर्हतिद्राजाभवांश्चाप्यनुमन्यताम् ॥ राजद्वेषान्ननश्येयुरिमाराजन्पुनःप्रजाः १७ इदमन्यच्चकौतेयवचःसपुरुषोऽब्रवीत् ॥ धनंजयस्यनृपतेतन्मेनिगदतः
शृणु १८ उपयास्यतियज्ञंनोमणिपूरपतिर्नृपः ॥ पुत्रोमममहातेजादयितोबभूवाहनः १९ तंभवान्मदपेक्षार्थंविधिवत्प्रतिपूजयेत् ॥ सतुभक्तोऽनुरक्तश्चममनि
त्यमितिप्रभो २० इत्येतद्वचनंश्रुत्वाधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ अभिनंद्यास्यतद्राक्यमिदंवचनमब्रवीत् २१ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकेपर्वणि अनुगीताप
र्वणि अश्वमेधारंभे पंचाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ श्रुतंप्रियमिदंकृष्णयत्त्वमर्हसिभाषितम् ॥ तन्मेऽमृतरसंपुण्यमनोह्लादयतिप्रभो
१ बहूनिकिरुयुद्धानिविजयस्यनराधिपैः ॥ पुनरासन्नहृषीकेशतत्रतत्रचमेश्रुतम् २ किंनिमित्तंसानित्यंहिपार्थःसुखविवर्जितः ॥ अतीवविजयोधीमन्नितिमेदूय
तेमनः ३ संचितयामिकौंतेयंरहोजिष्णुंजनार्दन ॥ अतीवबु खभागीससततंपांडुनंदनः ४ किंनुतस्यशरीरेऽस्ति सर्वलक्षणपूजिते ॥ अनिष्टलक्षणंकृष्णयेनदुःखा
न्युपाश्रुते ५ अतीवासुखभोगीससततंकुंतिनंदनः ॥ नहिपश्यामिबीभत्सोर्निदंयगात्रेषुकिंचन ॥ श्रोतव्यंचेन्मयैतद्वैतन्मेव्याख्यातुमर्हसि ६ इत्युक्तःसहृषीके
शोष्यात्वासुमहदुत्तरम् ॥ राजानंभोजराजन्यवर्धनोविष्णुरब्रवीत् ७ नह्यस्यनृपतेकिंचित्संश्लिष्टमुपलक्षये ॥ ऋतेपुरुषसिंहस्यपिंडिकेस्याधिकेयतः ८ सताभ्यां
पुरुषव्याघ्रो नित्यमध्वसुवर्तते ॥ नचान्यदनुपश्यामियेनासौदुःखभाजनम् ९ इत्युक्तःपुरुषश्चेष्टस्तदाकृष्णेनधीमता ॥ प्रोवाचवृष्णिशार्दूलमेवमेतदितिप्रभो १०
कृष्णातुद्रौपदीकृष्णतिर्यक्सासूयमैक्षत ॥ प्रतिजग्राहतस्यास्तंप्रणयंचापिकेशिहा ११ सख्युःसखाहृषीकेशःसाक्षादिवधनंजयः ॥ तत्रभीमादयस्तेतुक्कुरवोयाज
काश्वये १२ रेमुःश्रुत्वाविचित्रांतांधनंजयकथांशुभाम् ॥ तेषांकथयतामेवपुरुषोर्जुनसंकथाः १३ उपायाद्वचनाहूतोविजयस्यमहात्मनः ॥ सोऽभिगम्यकुरुश्रेष्ठ
नमस्कृत्यचबुद्धिमान् १४ उपायातंनरव्याघ्रंफाल्गुनंप्रत्यवेदयत् ॥ तलुत्वानृपतिस्तस्यहर्षवाष्पाकुलेक्षणः १५ प्रियारख्याननिमित्तंवैददौबहुधनंतदा ॥ ततो
द्वितीयेदिवसेमहान्शब्दोव्यवर्धत १६ आगच्छतिनरव्याघ्रैकौरवाणांशुरंधरे ॥ ततोरेणुःसमुद्भूतोविवभौतस्यवाजिनः १७ अभितोवर्तमानस्ययथोच्चैःश्रवस
स्तथा ॥ तत्रहर्षकरीर्वाचोनराणांशुभवेऽर्जुनः १८ दिष्ट्याऽसिपार्थकुशलीधन्योराजायुधिष्ठिरः ॥ कोऽन्योहिपृथिवीकृत्स्नाजित्वाहियुधिपार्थिवान् १९ चार
यित्वाहयश्रेष्ठमुपागच्छेदतेर्जुनात् ॥ येव्यतीतामहात्मानोराजानःसगरादयः २० तेषामपीदृशंकर्मनकदाचनशुभम् ॥ नैतदन्येकरिष्यंतिभविष्यावसुधाधिपाः
२१ यत्त्वंकुरुकुलश्रेष्ठदुष्करंरुतवानसि ॥ इत्येवंवदतांतिषांपुंसांकर्णसुखागिरः २२

संश्लिष्टमविविक्तं संहृष्टमिति पाठेऽपि अतिपुष्टत्वादितरलोपादविविक्तत्वं भवति तद्विहितं पिंडिके जानुनोरधस्थः पश्चाद्वागीयोर्मांसलः प्रदेशः पिंडिका तेजमेभस्याधिकेस्वदेसादधोभागपर्यंतं बहुल
मालंबमाने पाठादरेकायतः शरीरावति अतिप्रमाणे ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२

शृण्वन्विवेशधर्मात्माफाल्गुनोयज्ञसंस्तरम् ॥ ततोराजासहामात्यः कृष्णश्चयदुनंदनः २३ घृतराष्ट्रपुरस्कृत्यतंप्रत्युद्ययतुस्तदा ॥ सोऽभिवाद्यपितुः पादौ धर्म
राजस्यधीमतः २४ भीमार्दींश्चापिसंपूज्यपर्यष्वजतकेशवम् ॥ तैः समेत्याचितस्तांश्चप्रत्यर्च्यथयथाविधि २५ विशश्राममहाबाहुस्तीरलब्ध्वेवपारगः ॥ एत
स्मिन्नेवकाले तु सराजावधुवाहनः २६ मातृभ्यांसहितो धीमान् कुरुनेवजगामह ॥ तत्रवृद्धान्यथावत्सकुरुनन्यांश्चपार्थिवान् २७ अभिवाद्यमहाबाहुस्तैश्चापि
प्रतिनंदितः ॥ प्रविवेशपितामह्याः कुंत्याभवनमुत्तमम् २८ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकेपर्वणि अनुगीतापर्वणि अर्जुनप्रत्यागमने सप्ताशीतितमोऽध्यायः
॥ ८७ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ सप्रविश्यमहाबाहुः पांडवानां निवेशनम् ॥ पितामहीमभ्यवदत्साम्रापरमवल्लुना १ ततश्चित्रांगदादेवीकौरव्यस्यात्मजाऽपि
च ॥ पृथांकृष्णांचसहिते विनयेनोपजग्मतुः ॥ २ सुभद्रांचयथान्यायंयाश्चान्याः कुरुयोषितः ॥ ददौकुंतीततस्ताभ्यांरत्नानिविविधानिच ३ द्रौपदीचसुभद्रा
चयाश्चाप्यन्याऽऽदुःस्त्रियः ॥ ऊषतुस्तत्रतेदेव्यौमहाहर्षयनासने ४ सुपूजितेस्वयंकुंत्यापार्थस्यहितकाम्यया ॥ सचराजामहातेजाः पूजितोवधुवाहनः ५
घृतराष्ट्रमहीमालमुपतस्थेयथाविधि ॥ युधिष्ठिरं चराजानंभीमार्दींश्चापि पांडवान् ६ उपागम्यमहातेजाविनयेनाभ्यवादयत् ॥ सतैः प्रेम्णापरिष्वक्तः पूजितश्चय
थाविधि ७ धनं चास्मैददुर्भूरिप्रीयमाणामहारथाः ॥ तथैवचमहीपालः कृष्णंचक्रगदाधरम् ८ प्रद्युम्नइवगोविंदंविनयेनोपतस्थिवान् ॥ तस्मैकृष्णोददौराज्ञेमहा
हमतिपूजितम् ९ रथंहेमपरिष्कारंदिव्याश्वयुजमुत्तमम् ॥ धर्मराजश्चभीमश्चफाल्गुनश्चयमौतथा १० पृथक्पृथक्चतेचैनंमानार्थाभ्यामयोजयन् ॥ ततस्तृ
तीयेदिवसेसत्यवत्यात्मजोमुनिः ११ युधिष्ठिरंसमभ्येत्यवाग्मीवचनमब्रवीत् ॥ अद्यप्रभृतिर्कौंतेययजस्वसमयोहिते ॥ मृहूर्त्तोयज्ञियः प्राप्तश्चोदयंतीहयाजकाः १२
अहीनोनामराजेंद्रकृतस्तेयंचकल्पताम् ॥ बहुत्वात्कांचनारव्यस्यख्यातोबहुसुवर्णकः १३ एवमत्रमहाराजदक्षिणां त्रिगुणांकुरु ॥ त्रित्वं व्रजतु तेराजन्ब्राह्मणाह्यत्र
कारणम् १४ त्रीनश्वमेधानत्रत्वंसंप्राप्यबहुदक्षिणान् ॥ ज्ञातिवध्याकृतं पापं प्रहास्यसिनराधिप १५ पवित्रं परमंचैतत्पावनंचैतदुत्तमम् ॥ यदश्वमेधावभृथं
प्राप्स्यसे कुरुनंदन १६ इत्युक्तः सतु तेजस्वीव्यासेनामितशुद्धिना ॥ दीक्षां विवेशधर्मात्मावाजिमेधास्येततः १७ ततोयज्ञमहाबाहुर्वाजिमेधंमहाकृतम् ॥ बह
न्नदक्षिणं राजा सर्वकामगुणान्वितम् १८ तत्रवेदविदोराजंश्चकुः कर्माणि याजकाः ॥ परिक्रमंतः सर्वज्ञाविधिवत्साधुशिक्षितम् १९ नतेषांस्खलितं किंचिदासी
च्चाप्यकृतंतथा ॥ क्रममुक्तंचयुक्तंचचकुरुस्तत्रादिजर्षभाः २०

१ । २० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २०

अभिषेवंसोमवल्गुः कंदनं ११ सोमंसोमवल्लीरसं सवनानि प्रातः सवनादीनि १२ । १३ । १४ संस्तरेदृष्टकानांचयनाख्येस्थं हिलरचने १५ । १६ वर्णिनः पलाशकाष्ठमयाः १७ । १८ । १९

कृत्वाप्रवर्ग्यधर्माख्यंयथावाह्विजसत्तमाः ॥ चकुस्तेविधिवद्वाजंस्तथैवाभिषवंद्विजाः २१ अभिषूयत तोराजन्सोमंसोमपसत्तमाः ॥ सवनान्यानुपूर्व्येणचकुः
शास्त्रानुसारिणः २२ नतत्रकृपणः कश्चिन्नदरिद्रोवभूवह ॥ क्षुधितोदुःखितोवाऽपिप्राकृतोवाऽपिमानवः २३ भोजनंभोजनार्थिभ्योदापयामासशत्रुहा ॥ भीमसे
नोमहातेजाः सततंराजशासनात् २४ संस्तरेकुशलाश्चापिसर्वकार्याणियाजकाः ॥ दिवसेदिवसेचकुर्यथाशास्त्रानुदर्शनात् २५ नाषडंगविदत्रासीत्सदस्यस्तस्य
धीमतः ॥ नाव्रतोनानुपाध्यायोनचवादाविचक्षणः २६ ततोयूपोच्छ्रयेप्राप्तेषड्वैल्वान्भरतर्षभ ॥ खादिरान्बिल्वसमितांस्तावतः सर्ववर्णिनः २७ देवदा
रुमयौद्रौतुयूपौकुरुपतेर्मखे ॥ श्लेष्मातकमयंचैकंयाजकाः समकल्पयन् २८ शोभार्थंचापरांयूपान्कांचनान्भरतर्षभ ॥ समीमः कारयामासधर्मराजस्यशास
नात् २९ तेव्यराजंतराजर्षेर्वासोभिरुपशोभिताः ॥ महेंद्रानुगतादेवायथासप्तर्षिभिर्दिवि ३० इष्टकाः कांचनीश्चात्रचयनार्थंकृताऽभवन् ॥ शुशुभेचयनंतच्चद
क्षस्येवप्रजापतेः ३१ चतुश्चित्यश्चतस्यासीदष्टादशकरात्मकः ॥ सरुक्मपक्षोनिचितस्त्रिकोणो गरुडाकृतिः ३२ ततोनि युक्ताः पशवोयथाशास्त्रंमनीषिभिः ॥
तंतं देवंसमुद्दिश्यपक्षिणः पशवश्चये ३३ ऋषभाः शास्त्रपठितास्तथाजलचराश्चये ॥ सर्वास्तानभ्ययुजंस्तेतत्राग्निचयकर्मणि ३४ यूपेपुनियताचासीत्पशूनां त्रि
शतीतथा ॥ अश्वरत्नोत्तरायज्ञेकौंतेयस्यमहात्मनः ३५ सयज्ञः शुशुभेतस्यसाक्षाद्देवर्षिसंकुलः ॥ गंधर्वगणसंगीतः प्रनृतोप्सरसांगणैः ३६ सर्किंपुरुषसंकीर्णः किन्न
रैश्चोपशोभितः ॥ सिद्धविप्रनिवासैश्चसमंतादभिसंतृतः ॥ तस्मिन्सदसिनित्यास्तुव्यासशिष्याद्विजर्षभाः ॥ सर्वशास्त्रप्रणेतारः कुशलायज्ञसंस्तरे ३८ नारदश्च
बभूवात्रतुंबुरुश्चमहाद्युतिः ॥ विश्वावसुश्चित्रसेनस्तथाऽन्येगीतकोविदाः ३९ गंधर्वांगितकुशलानृत्येषुचविशारदाः ॥ रमयंतिस्मतान्विप्रान्यज्ञकर्मांतरेषुवै
४० ॥ इति श्रीम० आश्व० अनुगी० अश्वमेधारंभे अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ श्रपयित्वापशून् न्यान्विधिवद्विजसत्तमाः ॥ तंतुरं
गंयथाशास्त्रमालभंतद्विजातयः १ ततःसंश्रप्यतुरंगंविधिवद्याजकास्तदा ॥ उपसंवेशयन्तराजंस्ततस्तांशुपदात्मजाम् २ कलाभिस्तिस्मृमीराजयथाविधिभन
स्विनीम् ॥ उद्धृत्यतुवपांतस्ययथाशास्त्रंद्विजातयः ३ श्रपयामासुरव्यग्राविधिवद्भरतर्षभ ॥ तंवपाधूमगंधंतुधर्मराजः सहानुजैः ४ उपाजिघ्रयथाशास्त्रं सर्वपापा
पहंतदा ॥ शिष्टान्यंगानियान्यासंस्तस्याश्वस्यनराधिप ५ तान्यग्नौ जुहुवुर्ध्वीराः समस्ताः षोडशर्त्विजः ॥ संस्थाप्यैवंतस्यराज्ञस्तंयज्ञंशक्रतेजसः ६

१० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ श्रपयित्वेति १ संज्ञप्येति पाठे हिंति
स्वातुरंगं तस्यसमीपेति सुमिः कलाभिः कलनाभिः भद्रद्रव्यश्रद्धाख्याभिरुपेतां द्रौपदीं उपसंवेशयन् सार्धः श्लोकः १ । ३ । ४ अंगानि हृदयजिह्वावज्जआदीनि ५ संस्थाप्य समाप्य ६

तुल्यवद्व्यासोऽपि तस्मिन्नुच्यते तेन सर्वेभ्योऽपि वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ ७८॥ ७९॥ ८०॥ ८१॥ ८२॥ ८३॥ ८४॥ ८५॥ ८६॥ ८७॥ ८८॥ ८९॥ ९०॥ ९१॥ ९२॥ ९३॥ ९४॥ ९५॥ ९६॥ ९७॥ ९८॥ ९९॥ १००॥

व्यासः सशिष्यो भगवान्वर्धयामास तं नृपम् ॥ ततो युधिष्ठिरः प्रादाद्ब्राह्मणेभ्यो यथाविवि ७ कोटीः सहस्रानिष्काणां व्यासाय तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ प्रतिगृह्यधरा राजन्
व्यासः सत्यवतीसुतः ८ अत्रवीद्धरतश्चेष्टधर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ वसुधाभवतस्त्वेषां सर्वस्ताराजसत्तम ९ निष्कयोदीयतां मह्यं ब्राह्मणादिधनार्थिनः ॥ युधिष्ठि
रस्तु तान्विप्रान् प्रत्युवाच महामनाः १० आत्तभिः सहितो धीमान् मध्येराज्ञां महात्मनाम् ॥ अश्वमेधे महायज्ञं पृथिवीदक्षिणां स्मृता ११ अर्जुनेन जिता चेयम्
त्विरभ्यः प्रापिता मया ॥ वनं प्रवेक्ष्ये विप्राग्र्या विभजं धर्ममीमाम् १२ चतुर्धा पृथिवीं कृत्वा चातुर्होत्रप्रमाणतः ॥ नाहमादातुमिच्छामि ब्रह्मस्वं द्विजसत्तमाः
१३ इदं नित्यं मनो विप्राभ्रातृणां चैव मे सदा ॥ इत्युक्तवतितस्मिन्स्तु आतरोद्गोपदीचसा १४ एवमेतदिति प्राहुस्तदभूच्छोमहर्षणम् ॥ ततोऽन्तरिक्षे वागासीत्सा
धुसा ध्वतिभारत १५ तथैव द्विजसंघानां शंसतां विवभौस्वनः ॥ द्वैपायनस्तथा कृष्णः पुनरेव युधिष्ठिरम् १६ प्रोवाच मध्ये विप्राणामिदं संपूजयन् मुनिः ॥
दत्तैषा भवतामहं तं प्रतिददाम्यहम् १७ हिरण्यं दीयतामभ्यो ब्राह्मणेभ्यो धरास्तुते ॥ ततोऽब्रवीद्वासुदेवो धर्मराजं युधिष्ठिरम् १८ यथाह भगवान्व्यास
स्तथा त्वं कर्तुमर्हसि ॥ इत्युक्तः सकुरु श्रेष्ठः प्रीतात्मा भ्रातृभिः सह १९ कोटिकोटिकृतां प्रादादक्षिणां त्रिगुणांकतोः ॥ न करिष्यति तल्लोके कश्चिदन्योनरा
धिपः २० यत्कृतं कुरु राजेन मरुतस्यानुकुर्वता ॥ प्रतिगृह्यतु तद्रत्नं कृष्णद्वैपायनो मुनिः २१ ऋत्विजस्तमपर्यंतं सुवर्णं निचयंतथा २२ व्यभजंत द्विजातिभ्यो यथोत्साहं
यथा सुखम् ॥ यज्ञवाटे च यत्किंचिद्विरण्यं स विभूषणम् २३ तोरणानि च यूपान् श्वघटान् पात्रीस्तथेष्टकाः ॥ युधिष्ठिराभ्यनुज्ञाताः सर्वे तद्व्यभजन्त द्विजाः २४
अनंतरं द्विजातिभ्यः क्षत्रियाजहिरेवसु ॥ तथा विद्वद्भूतसंघाश्च तथाऽन्येऽप्येष्टजतयः २५ ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे सुदिता जगमुरालयान् ॥ तर्पिता वसुना तेन ध
र्मराजेन धीमता २६ स्वमंशं भगवान्व्यासः कुंत्यैसाक्षाद्विमानतः ॥ प्रददौ तस्य महतो हिरण्यस्य महापुतिः २७ श्वशुरात्प्रीतिदायं तं प्राप्य साप्रीतमानसा ॥
चकार पुण्यकंतेन सुमहत्संघशः पृथा २८ गत्वा त्ववभृथं राजा विपाप्मा भ्रातृभिः सह ॥ सभाज्यमानः शुश्रूमे महेंद्रास्त्रिदशैरिव ३० पांडवाश्च महीपालैः समेतैराभि
संवृताः ॥ अशोभंत महाराजग्रहास्तारागणैरिव ३१ राजभ्योऽपिततः प्रादाद्भूतानि विविधानि च ॥ गजानश्चानलंकारान् स्त्रियोवासांसिकांचनम् ३२ तद्धनौघ
मपर्यंतं पार्थः पार्थिवमंडले ॥ विसृजन् शुश्रूमे राजन् यथा वैश्रवणस्तथा ३३ आनीय च तथा भीरं राजानं वभूववाहनम् ॥ प्रदाय विपुलं वित्तं गृहान् प्रास्थापयतदा ३४

२५ अनंतरं द्विजातिभ्यः विभेष्टु गृहीत्वा निवृत्ते पुंरिष्टिर्षि क्षत्रियादयो गृहीतवंत इत्यर्थः २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४

३५ ३६ ३७ ३८ मेरेयं वृक्षजं मयं ३९ ४० सांडवरागः पिप्पली शृंटी युक्तो मुद्गयूपः सांडवः सप्तवर्कः कुरागः सांडवः ४१ ४२ ४३ ४४ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नीलकंठीये

दुःशलायाश्च तं पौत्रं बालकं भरतर्षभ ॥ स्वराज्येऽथ पितुर्धीमान् स्वसुः प्रीत्या न्यवेशयत् ३५ नृपतींश्चैव तान्सर्वान्सुविभक्तान्सूपूजितान् ॥ प्रस्थापयामास वशी
कुराजो युधिष्ठिरः ३६ गोविंदं च महात्मानं बलदेवं महाबलम् ॥ तथाऽन्यान् वृष्णिर्वीरान्श्च प्रमुखाद्यान् सहस्रशः ३७ पूजयित्वा महाराजयथाविधि महापुतिः ॥
भ्रातृभिः सहितो राजा प्रास्थापयदरिंदमः ३८ एवं बभूव यज्ञः स धर्मराजस्य धीमतः ॥ बह्वन्नधनस्तनौघः सुरामैरेयसागरः ३९ सर्पिः पंकाहदायत्र बभूवुश्चात्र पर्वताः ॥
रसालाकर्दमानद्यो बभूवुर्भरतर्षभ ४० भक्ष्यं सांडवरागाणां क्रियतां भुज्यतां तथा ॥ पशूनां च पृथक् चैव नातंददृशिरजनाः ४१ मत्तप्रमत्तमुदितं सुप्रीतयुवतीजनम् ॥
मृदंगशंखनादैश्च मनोरमममूतदा ४२ वीयतां भुज्यतां चिष्टं दिवारात्रमवारितम् ॥ तं महोत्सवं संकाशं हृष्टपुष्टजनाकुलम् ४३ कथयंति स्म पुरुषानामादेशनिवा
सिनः ॥ वार्षित्वाधनधाराभिः कामैरत्नैरसैस्तथा ॥ विपाप्मा भरतश्चेष्टः कृतार्थः प्राविशत्पुरम् ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीता पर्वणि अश्व
मेधसमाप्तौ उन्नतवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ पितामहस्य मेयज्ञे धर्मराजस्य धीमतः ॥ यदाश्चर्यमभूत्किंचितद्रवान्वक्तुमर्हति १
॥ वैशंपायन उवाच ॥ श्रूयतां राजशार्दूलमहदाश्चर्यमुत्तमम् ॥ अश्वमेधे महायज्ञे निवृत्ते यदभूत्प्रभो २ तर्पिते पुद्गिजाय्ये पुज्ञातिसंबंधिबंधुषु ॥ दीनां धृष्टपणे वाऽ
पितदा भरतसत्तम ३ घुष्यमाणे महादाने दिक्षु सर्वासु भारत ॥ पतत्सु पुष्पवर्षेषु धर्मराजस्य मूर्धनि ४ नीलाक्षस्तत्र नकुलोरुक्मपार्श्वस्तदानघ ॥ वज्राशनिसमं
नादममुंचद्वसुधाधिप ५ सकृदुत्सृज्य तन्नादं त्रासयानो मृगद्विजान् ॥ मानुषं वचनं प्राहृष्टो बिलशयो महान् ६ सकृत्प्रस्थेन वोनायं यज्ञस्तुल्यो नराधिपाः ॥ उच्छृ
तेर्वदान्यस्य कुरुक्षेत्रनिवासिनः ७ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नकुलस्य विशांपते ॥ विस्मयं परमेजयः सर्वे ते ब्राह्मणर्षभाः ८ ततः समेत्य नकुलं पर्यपृच्छंत ते द्विजाः ॥
कुतस्त्वं समनुप्राप्तो यज्ञं साधु समागमम् ९ किं बलं परमं तुभ्यं किं श्रुतं किं परायणम् ॥ कथं भवंतं विद्यामयो नो यज्ञं विगर्हसे १० अविलुप्यागमं कृत्स्नं विविधैर्यज्ञियैः कृ
तम् ॥ यथागमं यथान्यायं कर्तव्यं च तथा कृतम् ११ पूजार्हाः पूजिताश्चात्र विधिवच्छास्त्रदर्शनात् ॥ मंत्राहुतिहुतश्चाग्निर्दत्तं देयममत्सरम् १२ तुष्टा द्विजातय
श्चात्र दानैर्बहुविधैरपि ॥ क्षत्रियाश्च सुयुद्धेन श्राद्धैश्चापि पितामहाः १३ पालनेन विशस्तुष्टाः कामैस्तुष्टाः वरस्त्रियः ॥ अनुक्रोशैस्तथा शूद्रादानशेषैः पृथक् जनाः
१४ ज्ञातिसंबंधिनस्तुष्टाः शौचेन च नृपस्य नः ॥ देवाहविर्भिः पुण्यैश्च रक्षणैः शरणागताः १५

भारतमावर्तये एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ॥ ॥ पितामहस्येत्यादिग्रंथतात्पर्यं कुरुक्षेत्रं न्यायतः श्रद्धया सत्पात्रेऽर्पितं अश्वमेधादप्यधिकमिति क्रोधजयश्च सर्व
थाकर्षण्यहति १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५

119 = 11

॥ ६३ ॥

त्वगस्थिभूतविपंतीततोभार्यामुवाच ॥ अपिकीदृपतंगानामृगाणांचैवशोभने ४२ स्त्रियोरक्ष्याश्चपोष्याश्चनखेवंवकुमर्हसि ॥ अनुकंप्योनरःपत्न्यापुष्टो
रक्षितएवच ४३ प्रपतेद्यशसोदीप्तात्सचलोकात्रचामृयात् ॥ धर्मकामार्थकार्याणिशुश्रूषाकुलसंततिः ४७ दारेष्वधीनोधर्मश्चपितृणामात्मनस्तथा ॥ नवेति
कर्मतोभार्यारक्षणेयोक्षमःपुमान् ४८ अयशोमहदामोतिनरकाश्चैवगच्छति ॥ इत्युक्तासाततःप्राहधर्मार्थौनौसमौद्विज ४९ सक्तुप्रस्थचतुर्भागं गृहाणेमंप्रसी
दमे ॥ सत्यंरतिश्चधर्मश्चस्वर्गश्चगुणनिर्जितः ५० स्त्रीणांपतिसमाधीनंकांक्षितं चाद्विजर्षभ ॥ ऋतुर्मातुःपितुर्बीजं देवतंपरमंपतिः ५१ भर्तुःप्रसादान्नारीणां
रतिपुत्रफलंतथा ॥ पालनाद्विपतिस्त्वंमेभर्ताऽसिभरणाञ्चमे ५२ पुत्रप्रदानाद्वरदस्तस्मात्सक्तुं प्रयच्छमे ॥ जरापरिगतोवृद्धःक्षुवातोर्दुर्बलोभृशं ५३ उप
वासपरिश्रान्तोयदात्वमपिकर्षितः ॥ इत्युक्तभसतयासक्तुं प्रगृह्येदं वचोऽब्रवीत् ५४ द्विजसक्तुनिमान्भूयःप्रतिगृह्णीष्वसत्तम ॥ सतान्प्रगृह्यभुक्वाचनतुष्टिमग
मद्विजः ॥ तमुच्छृत्तिरालक्ष्यततश्चितापरोऽभवत् ५५ ॥ पुत्रउवाच ॥ सक्तुनिमान्प्रगृह्यत्वंदेहिविप्रायसत्तम ॥ इत्येवसुकृतंमन्येतस्मादेतत्करोम्यहम्
५६ भवान्हिपरिपालयोमेसर्वदैवप्रयत्नतः ॥ साधूनांकांक्षितंयस्मात्पितुर्वृद्धस्यपालनम् ५७ पुत्रार्थेविहितोह्येषवार्धकेपरिपालनम् ॥ श्रुतिरेषाहिविप्रर्वे
त्रिषुलोकेषुशाश्वती ५८ प्राणधारणमात्रेणशक्यंकर्तुंतपस्त्वया ॥ प्राणोहिपरमोधर्मःस्थितोदेहेषुदेहिनाम् ५९ ॥ पितोवाच ॥ अपिवर्षसहस्रीत्वंबालएव
मतोमम ॥ उत्पाद्यपुत्रं हि पिता कृतकृत्यो भवेत्सुतात् ६० बालानांक्षुद्रलघतीजानाम्येतदहंप्रभो ॥ वृद्धोऽहंधारयिष्यामि त्वंबलीभवपुत्रक ६१ जर्णिनवयसा
पुत्रनमांक्षुदाधतेऽपिच ॥ दीर्घकालंतपस्तप्तनमेमरणतोभयम् ६२ ॥ पुत्रउवाच ॥ अपत्यमस्मितेपुंसस्त्राणात्पुत्रइतिस्मृतः ॥ आत्मापुत्रःस्मृतस्तस्मा
द्वाह्यात्मानमिहात्मना ६३ ॥ पितोवाच ॥ रूपेणसदृशस्त्वंमेशीलेनचदमेनच ॥ परीक्षितश्चबहुधासक्तुनादभितेसुत ६४ इत्युक्त्वाऽऽदायतान्सक्तुं प्री
तात्माद्विजसत्तमः ॥ प्रहसन्निवविप्रायसत्तस्मैप्रददौतदा ६५ भुक्त्वातानपिसक्तुंसनैवतुष्टोबभूवह ॥ उच्छृत्तिस्तुधर्मात्माव्रीडामनुजगामह ६६ तंवैवधूः
स्थितासाध्वीब्राह्मणप्रियकाम्यया ॥ सक्तुनादायसंहृष्टाश्चशुरंवाक्यमब्रवीत् ६७ संतानात्तवसंतानंममविप्रमविष्यति ॥ सक्तुनिमानतिथयेगृहीत्वासंप्रयच्छ
मे ६८ तवप्रसादान्निर्वृत्ताममलोकाःकिलाक्षयाः ॥ पुत्रेणतानवाप्रोतियत्रगत्वानशोचति ६९ धर्माद्याहियथात्रेतावह्निस्त्रेतातथैवच ॥ तथैवपुत्रपौत्राणांस्व
र्गस्त्रेताकिलाक्षयः ७० पितृन्ऋणात्तारयतिपुत्रइत्यनुशुश्रुम ॥ पुत्रपौत्रैश्चनियतंसाधुलोकानुपाश्रुते ७१ ॥ श्वशुरउवाच ॥ वातातपविशीर्णांर्गीत्वाविव
र्णानिरीक्ष्यैव ॥ कर्षितांसुवताचारेक्षुधाविह्वलचेतसम् ७२ कथंसक्तुग्रहीष्यामिभूत्वाधर्मोपघातकः ॥ कल्याणवृत्तेकल्याणिनैवंत्वंवक्तुमर्हसि ७३

॥ ६२ ॥

षष्ठे काले वतवर्ती शौचशीलतपोन्विताम् ॥ कृच्छ्रवृत्तिनिराहारां द्रक्ष्यामि त्वां कथं शुभे ७४ बालास्तु धार्ता नारी च रक्ष्यात्वं सततं मया ॥ उपवासपरिश्रान्तात्वं
हिवां धवनं दिनी ७५ ॥ स्तुषो वाच ॥ गुरोर्मम गुरुस्त्वैवैतौ देवतदेवतम् ॥ देवातिदेवस्तस्मात्त्वं सत्तुनादस्वमे प्रभो ७६ देहः प्राणश्च धर्मश्च शुश्रूषार्थमिदं
गुरोः ॥ तव विप्रप्रसादेन लोकान् प्राप्स्यामहे शुभान् ७७ अवेक्ष्या इति कृत्वाऽहं दृढभक्तेति वा द्विज ॥ चित्याममेयमिति वा सत्तुनादा तुमर्हसि ७८ ॥ श्वशुर उवाच ॥
अनेन नित्यं साध्वीत्वं शीलवृत्तेन शोभसे ॥ यात्वं धर्मवतोपेता गुरुवृत्तिमवेक्षसे ७९ तस्मात्सत्तु न ग्रीष्वाभीत्यन्वयः ८० गणयित्वा महामागे त्वां हि धर्म
भूतां वरे ८० इत्युक्त्वा तानुपादाय सत्तु न प्रादाद्विजायते ॥ ततस्तुष्टोऽभवद्विप्रस्तस्य साधोर्महात्मनः ८१ प्रीतात्मा सत्तु तं वाक्यमिदमाह द्विजर्षभम् ॥ वाग्मी
तदा द्विजश्रेष्ठो धर्मः पुरुषविग्रहः ८२ शुद्धेन तव दानेन न्यायोपात्तेन धर्मतः ॥ यथाशक्ति विमृष्टेन प्रीतोऽस्मि द्विजसत्तम ॥ अहो दानं घुष्यते ते स्वर्गे स्वर्गनिवा
सिभिः ८३ गगनात्पुष्पवर्षं च पश्येदं पतितं भुवि ॥ सुरार्षिदेवगंधर्वा ये च देवपुरःसराः ८४ स्तुवंतो देवदूताश्च स्थिता दानेन विस्मिताः ॥ ब्रह्मर्षयो विमानस्था
ब्रह्मलोकचराश्च ये ८५ कांक्षन्ते दर्शनं तुभ्यं दिवं व्रजद्विजर्षभ ॥ पितृलोकगताः सर्वे तारिताः पितरस्त्वया ८६ अनागताश्च बहवः सुबहूनि युगान्युत ॥ ब्रह्मचर्ये
ण दानेन यज्ञेन तपसा तथा ८७ असंकरेण धर्मेण तस्माद्गच्छादिवं द्विज ॥ श्रद्धया परयायस्त्वं तपश्चरसि सुव्रत ८८ तस्माद्देवाश्च दानेन प्रीता ब्राह्मणसत्तम ॥ स
र्वमेतद्विद्यस्मात्ते दत्तं शुद्धेन चेतसा ८९ कृच्छ्रकाले ततः स्वर्गो विजितः कर्मणा त्वया ॥ क्षुधानिर्णुदतिप्रज्ञां धर्मं बुद्धिं व्यपोहति ९० क्षुधापरिगतज्ञानो घृतिं त्यज
ति चैव ह ॥ बुभुक्षां जयते यस्तु स स्वर्गं जयते ध्रुवम् ९१ यदा दानरुचिः स्याद्वै तदा धर्मो न सीदति ॥ अनवेक्ष्य सुतस्नेहं कलत्रस्नेहमेव च ९२ धर्ममेव गुरुं ज्ञात्वा तृष्णान
गणिता त्वया ॥ द्रव्यागमो नृणां सूक्ष्मः पात्रे दानं ततः परम् ९३ कालः परतरो दानाच्छ्रद्धा चैव ततः परा ॥ स्वर्गद्वारं सुसूक्ष्मं हि न रेमोहाद्ब्रह्म इत्यते ९४ स्वर्गं गलं
लोभवीजरागुसंदुरासदम् ॥ तंतुपश्यति पुरुषाजितकोधाजितेन्द्रियाः ९५ ब्राह्मणास्तपसा युक्ता यथाशक्ति प्रदायिनः ॥ सहस्रशक्तिश्च शतशक्तिर्देवा
पि च ९६ तद्यादपश्चयः शक्त्या सर्वे तुल्यफलाः स्मृताः ॥ रंति देवो हि नृपतिरपः प्रादादकिंचनः ९७ शुद्धेन मनसा विप्रनाकपृष्ठं ततो गतः ॥ न धर्मः प्रीयते ता
तदानैर्दत्तैर्महाफलैः ९८ न्यायलब्धैर्यथासूक्ष्मैः श्रद्धापूर्तैः स तुष्यति ॥ गोप्रदानसहस्राणि द्विजेभ्योऽदातुं गोतृपः ९९ एकां दत्त्वा स पारक्यां नरकं समपद्यत ॥
आत्ममांसप्रदानेन शिविरौशीनरो नृपः १००

८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १००

॥ ६२ ॥

१ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० ॥ इत्याश्वमे० नीलकंठीये भारतमावदीपे नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

प्राप्य पुण्यकृतां लोकान् मोदते दिवि सुव्रतः ॥ विभो नृणां पुण्यं स्वशक्त्या स्वर्जितं सताम् १०१ नयज्ञैर्विविधैर्विप्रयथान्यायेन संचितैः ॥ क्रोधादानफलं हंतिलो
भात्स्वर्गं न गच्छति २ न्यायवृत्तिर्हिततपसा दानवित्स्वर्गमश्नुते ॥ नराजसूयैर्बहुभिरिष्टाविपुलदक्षिणैः ३ नचाश्वमेवैर्बहुभिः फलं समभिदंतव ॥ सक्तुप्रस्थेन वि
जितो ब्रह्मलोकस्त्वयाऽक्षयः ४ विरजो ब्रह्मसदंगच्छ विप्रयथासुखम् ॥ सर्वपापो द्विजश्रेष्ठ दिव्यं ध्यानमुपस्थितम् ५ आरोहत यथाकामं धर्मोऽस्मि द्विज पश्य माम् ॥
तारितो हित्व यादेह लोके कीर्तिः स्थिराचते ६ सभार्यः सहपुत्रश्च सत्तु पश्चादिवं व्रज ॥ इत्युक्तवाक्ये धर्मे तु यानमारुह्य स द्विजः ७ सदारः ससुतश्चैव सत्तु पश्चादिवं गतः ॥
तस्मिन् विप्रे गते स्वर्गं ससुते सत्तु पेतदा ८ भार्या चतुर्थे धर्मे जेततोऽहं निःसृतो विलास ॥ ततस्तु सक्तुगंधेन केदेन सलिलस्य च ९ दिव्यपुष्पविमर्दाच्च साधोर्दानलवै
श्वतैः ॥ विप्रस्य तपसा तस्य शिरो मेकां च नीकृतम् १० तस्य सत्याभिसंधस्य सक्तु दानेन चैव ह ॥ शरीरार्थं च मे विप्राः शातकुंभमयंकृतम् ११ पश्यते मंसु विपुलं
तपसा तस्य धीमतः ॥ कथमेवं विधं स्याद्वै पार्श्वमन्यदिति द्विजाः १२ तपोवनानियज्ञांश्च हृष्टोऽभ्येमे पुनः पुनः ॥ यज्ञं त्वहमिमं श्रुत्वा कुरुराजस्य धीमतः १३ आश
यापरया प्राप्नो न चाहं कां च नीकृतः ॥ ततो मयोक्तं तद्वाक्यं प्रहस्य ब्राह्मणर्षभाः १४ सक्तुप्रस्थेन यज्ञोऽयं संमितो नेतिसर्वथा ॥ सक्तुप्रस्थलवैस्तैर्हितदाऽहं वां च
नीकृतः १५ न हि यज्ञो महानेष सदृशस्तैर्मतो मम ॥ इत्युक्त्वा नकुलः सर्वान्यज्ञे द्विजवरांस्तदा १६ जगामादर्शनं तेषां विप्रास्ते च ययुर्गृहान् १७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥
एतत्ते सर्वमाख्यातं मया परपुरंजय ॥ यदाश्वर्षमभूत्तत्र वाजिमेधे महाक्रतौ १८ न विस्मयस्ते नृपते यज्ञकार्यः कथंचन ॥ ऋषिकोटिसहस्राणितपोभिर्ये दिवं गताः १९
अद्रोहः सर्वभूतेषु संतोषः शीलमार्जवम् ॥ तपो दमश्च सत्यं च प्रदानं चेति संमितम् १२० ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि नकुलारव्याने
नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥ जनमेजय उवाच ॥ यज्ञे सक्तानृपतयस्तपः सक्तमहर्षयः ॥ शांतिव्यवस्थिता विप्राः शमे दम इति प्रभो १ तस्माद्यज्ञफलैस्तुल्यं न किं
चिदिह दृश्यते ॥ इति मेव तत्ते बुद्धिस्तथा चैतदसंशयम् २ यज्ञैरिष्टा तु बहवो राजानो द्विजसत्तमाः ॥ इह कीर्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमवाप्नुयुः ३ देवराजः सहस्राक्षः कतु
भिर्भूरिदक्षिणैः ॥ देवराज्यं महातेजाः प्राप्तवान्खिलं विभुः ४ यदा युधिष्ठिरो राजा भीमार्जुनपुरःसरः ॥ सदृशो देवराजेन सप्रदद्यात्तत्र विक्रमेण च ५ अथ कस्मात्स नकुलो
गर्हयामास तं क्रतुम् ॥ अश्वमेधं महायज्ञं राज्ञस्तस्य महात्मनः ६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ यज्ञस्य विधिं मय्येव फलं चापिनयाधिप ॥ गदतः शृणु मे राजन्यथा बहिर्भारत
७ पुराशक्त्स्य यजतः सर्वं उभुर्महर्षयः ॥ ऋत्विक्कुर्मव्यग्रेषु वितते यज्ञकर्मणि ८ हवमाने तथा ब्रह्मो ह्येते गुणसमन्विते ॥ देवेभ्यो हवमानेभ्योऽपि स्थिते पुंरमर्षिषु ९

यज्ञे सक्तानृपतय इत्यध्यायोर्हि सामिश्रस्वधर्मस्य निदार्थं १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९

सुप्रतीतेस्तथाविप्रैः स्वागमैः सुस्वरैर्नृप ॥ अश्रातैश्चापिलघुभिरध्वर्युषभैस्तथा १० आलंभसमयेतस्मिन्गृहीतेपुपशुष्वथ ॥ महर्षयोमहाराजबभूवुः कृपया
न्विताः ११ ततोदीनान्पशून्दृष्ट्वाऋषयस्तैतपोधनाः ॥ ऊचुः शक्रं समागम्य नायं यज्ञविधिः शुभः १२ अपरिज्ञानमेतत्तेमहांतं धर्ममिच्छतः ॥ न हियज्ञेषु गणा
विधिदृष्टाः पुरंदर १३ धर्मोपघातकस्त्वेष समांभस्तव प्रभो ॥ नायं धर्मकृतो यज्ञो न हिंसा धर्म उच्यते १४ आगमेनैव ते यज्ञं कुर्वंतु यदि चेच्छसि १५ विधिदृष्टेन
यज्ञेन धर्मस्ते सुमहान् भवेत् ॥ यजवीजैः सह स्राक्षत्रिर्वर्षपरमोषितैः १६ एष धर्मो महान् शक्र महागुणफलोदयः ॥ शतक्रतुस्तु तद्वाक्यमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः १७
उक्तं न प्रतिजग्राहमानान् मोहवशंगतः ॥ तेषां विवादः सुमहान् शक्र यज्ञे तपस्विनाम् १८ जंगमैः स्थावरैर्वाऽपि यष्टव्यमिति भारत ॥ ते तु खिन्ना विवादेन ऋषयस्त
त्त्वदर्शिनः १९ तदा संधाय शक्रेण प्रचलुर्नृपतिवसुम् ॥ धर्मसंशयमापन्नान्सत्यं ब्रूहि महामते २० महाभाग कथं यज्ञेष्वागमो नृपसत्तम ॥ यष्टव्यं पशुभिर्मुख्यैरथो
बीजैरसैरिति २१ तच्छ्रुत्वा तु वसुस्तेषामविचार्य बलाबलम् ॥ यथोपनीतैर्यष्टव्यमिति प्रोवाच पार्थिवः २२ एवमुक्त्वा स नृपतिः प्रविवेश रसातलम् ॥ उक्त्वा धवि
तथं प्रश्नं चेदीनामीश्वरः प्रभुः २३ तस्मान्न वाच्यं ह्येकेन बहुज्ञेनापि संशये ॥ प्रजापतिमपाहाय स्वयं भुवमृते प्रभुम् २४ तेन दत्तानि दानानि पापेनाशुद्धबुद्धिना ॥
तानि सर्वाण्यनादृत्य नश्यंति विपुलान्यपि २५ तस्या धर्मप्रवृत्तस्य हिंसकस्य दुरात्मनः ॥ दानेन कीर्तिर्भवति न प्रेत्येह च दुर्मतेः २६ अन्यायोपगतं द्रव्यमभीक्ष्णं
यो ह्यपंडितः ॥ धर्माभिर्शंकीय जतेन स धर्मफलं लभेत् २७ धर्मवैतंसि को यस्तु पापात्ना पुरुषा धमः ॥ ददाति दानं विप्रेभ्यो लोकविश्वासकारणम् २८ पापेन कर्मणा वि
प्रोधनं प्राप्य निरंशुः ॥ रागमोहान्वितः सौंस्ते कलुषांगतिमश्नुते २९ अपि संचय बुद्धिर्हि लोभमोहवशंगतः ॥ उद्वेजयति भूतानि पापेनाशुद्धबुद्धिना ३० एवं ल
ब्ध्वा धनं मोहाद्यो हि दद्याद्यजेत वा ॥ न तस्य सफलं प्रेत्य भुंक्ते पापधनागमात् ३१ उच्छंभूलं फलं शाकमुदपात्रं तपोधनाः ॥ दानं विभवतो दत्त्वा नराः स्वर्गाति धार्मिकाः
३२ एष धर्मो महायोगो दानं भूतदया तथा ॥ ब्रह्मचर्यं तथा सत्यमनुक्रोशो दृष्टिः क्षमा ३३ सनातनस्य धर्मस्य मूलमेतत्सनातनम् ॥ श्रूयंते हि पुरा वृत्ता विश्वामित्रा
दयो नृपाः ३४ विश्वामित्रोऽसितश्चैव जनकश्च महिषतिः ॥ कक्षसेनाष्टिषेणौ च सिंधुद्वीपश्च पार्थिवः ३५ एते चान्ये च ब्रह्मवर्षाः सिद्धिपरमिकांगताः ॥ नृपाः सत्यैश्च
दानैश्च न्यायलब्धैस्तपोधनाः ३६ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा ये चाश्रितास्तपः ॥ दानधर्माग्निना शुद्धास्ते स्वर्गयांति भारत ३७ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्व
मेधिके पर्वणि अनुगीता पर्वणि हिंसामिश्रधर्मनिंदायामेकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥ ॥

२७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणिनीलकण्ठीये भरतभास्वदीपे एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥ ॥ छ ॥ । छ ।

|| ५ ||

धर्मागतनेत्यध्यायः सर्वसाधनहीना अपि महातोषज्ञनिर्वर्त्यस्थेवेति क्लृप्तमारभ्यते १ । १ । १ । २ । ३ । ४ । ५ मरीचिपाञ्चमरीचिपानमात्रतृप्ताः ६ परिपृष्टचेदेव गृह्णति नाग्ययाते परि
पृष्टिकाः । पाठांतरे परिपृष्टिका अपितप्व । प्रसरुषामास्तस्का लवा प्रसंग्रहाः । अग्रसाला इति पाठेशवहीनाः ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५

॥ जनमेजयउवाच ॥ धर्मागतेनत्यागेनभगवन्स्वर्गमास्तिचेत् ॥ एतन्मेसर्वमाचक्ष्वकुशलोह्यसिमापितुम् १ तस्योच्छृतेर्यद्वृत्तंसक्तुदानेफलमहत् ॥ कथितंतु
ममब्रह्मस्तथ्यमेतदसंशयम् २ कथं हि सर्वयज्ञेषु निश्चयः परमोऽभवत् ॥ एतदर्हसिमेवकुंनिखिलेनद्विजर्षम् ३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतमिमिति
हासंपुरातनम् ॥ अगस्त्यस्यमहायज्ञेपुरावृत्तमरिंदम् ४ पुराऽगस्त्योमहातेजादीक्षांद्वादशवार्षिकीम् ॥ प्रविवेशमहाराजसर्वभूतहितेरतः ५ तत्राग्निक्ल्पाद्यो
तारआसन्सत्रेमहात्मनः ॥ मूलाहाराः फलाहाराः साश्मकुट्टामरीचिपाः ६ पारिष्टाष्टिकावैधसिकाः प्रसंख्यानास्तथैवच ॥ यतयोभिक्षवश्चात्रबभूवुः पर्यवस्थिताः ७
सर्वेप्रत्यक्षधर्माणोजितक्रोधाजितेंद्रियाः ॥ दमेस्थिताश्चसर्वेतेर्हि सादंभविर्वर्जिताः ८ वृत्तेशुद्धेस्थितानित्यमिन्द्रियैश्चाप्यबाधिताः ॥ उपातिष्ठंततंयज्ञंयजंतस्ते
महर्षयः ९ यथाशक्त्याभगवतातदन्नंसमुपार्जितम् ॥ तस्मिन्सत्रेतुयद्वृत्तंयद्योग्यंचतदाऽभवत् १० तथाह्यनेकैर्मुनिभिर्महांतः क्रतवः कृताः ॥ एवंविधेत्वगस्त्य
स्यवर्तमानेतथाऽध्वरे ॥ नववर्षसहस्राक्षस्तदाभरतसत्तम ११ ततः कर्मांतरेराजन्नगस्त्यस्यमहात्मनः ॥ कथेयमभिनिर्वृत्तामुनीनांभावितात्मनाम् १२ अगस्त्यो
यजमानोऽसौददात्यन्नंविमत्सरः ॥ नचवर्षतिपर्जन्यः कथमन्नंभविष्यति १३ सत्रंचेदंमहद्विप्रा मुनेर्द्वादशवार्षिकम् ॥ नवर्षिष्यतिदेवश्चवर्षाण्येतानिद्वादश १४
एतद्भवंतःसंचिंत्यमहर्षेरस्यधीमतः ॥ अगस्त्यस्यापितपसः कर्तुमर्हत्यनुग्रहम् १५ इत्येवमुक्तेवचनेततोऽगस्त्यः प्रतापवान् १६ प्रोवाचवाक्यंसतदाप्रसाद्यशिर
सामुनीन् ॥ यदिद्वादशवर्षाणिनवर्षिष्यतिवासवः १७ चिंतायज्ञंकरिष्यामिविधिरेषसनातनः ॥ यदिद्वादशवर्षाणिनवर्षिष्यतिवासवः १८ स्पर्शयज्ञंकरिष्या
मिविधिरेषसनातनः ॥ यदिद्वादशवर्षाणिनवर्षिष्यतिवासवः १९ ध्येयात्मनाहरिष्यामियज्ञानेतान्यतव्रतः ॥ बीजयज्ञोमयाऽयं वै बहुवर्षसमाचितः २० बीजै
र्हितंकरिष्यामिनात्रविघ्नोभविष्यति ॥ नेदंशक्यंवृथाकर्तुममसन्नंकथंचन २१ वर्षिष्यतीहवादेवोनवावर्षंभविष्यति ॥ अथवाभ्यर्थनामिंद्रो नकरिष्यतिकामतः २२
स्वयमिंद्रोभविष्यामिजीवायिष्यामिचप्रजाः ॥ योयदाहारजातश्चसतथैवभविष्यति २३ विशेषंचैवकर्ताऽस्मिपुनः पुनरतीविहि ॥ अद्येहस्वर्गमभ्येतुयच्चान्यद्वसु
किंचन २४ त्रिषुलोकेषुयच्चास्ति तदिहागम्यतांस्वयम् ॥ दिव्याश्चाप्सरसांगंधागंधर्वाश्चसकिन्नराः २५

१६ । १७ चिंतायज्ञमानसंयज्ञसंकल्पमात्रेणैव देवानृषींश्च तर्पयिष्यामीत्यर्थः १८ स्पर्शयज्ञउपाहृतद्रव्यस्य व्ययमकृत्वा तत्स्पर्शनेव तांस्तर्पयिष्यामि एवं हृष्टियज्ञोऽपि ज्ञेयः १९ सिद्धद्रव्यामविध्यमानमात्रेण द्रव्याणां हरिष्यामीत्याह ध्येयेति पाठांतरे व्यापामेन शरीरकृतेन २० । २१ ध्येयात्मनेत्यस्य प्रपञ्चोऽयवेत्यादिः २२ । २३ । २४ । २५

विश्वावसुश्चयेचान्येतेऽप्युपासंतुमेमखम् ॥ उत्तरेभ्यःकुरुभ्यश्चयकिंचिद्वसुविद्यते २६ सर्वतदिहयज्ञेषुस्वयमेवोपतिष्ठतु ॥ स्वर्गःस्वर्गसदश्चैवधर्मश्चस्वयमेवतु २७ इत्युक्तेसर्वमेवैतदभवत्तपसासुनेः ॥ तस्यदीप्ताग्निमहसस्त्वगस्त्यस्यातितेजसः २८ ततस्तेमुनयोहृष्टादृष्टशुस्तपसोबलम् ॥ विस्मितावचनंप्रादुरिदंसर्वम हार्थवत् २९ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ प्रीताःस्मृतववाक्येननत्विच्छामस्तपोव्ययम् ॥ तैरेवयज्ञैस्तुष्टाःस्मन्यायेनेच्छामहेवयम् ३० यज्ञंदीक्षांतथाहोमान्यच्चान्य न्मृगयामहे ॥ न्यायेनोपार्जिताहाराःस्वकर्माभिरतावयम् ३१ वेदाश्चब्रह्मचर्येणन्यायतःप्रार्थयामहे ॥ न्यायेनोत्तरकालंचगृहेभ्योनिःसतावयम् ३२ धर्मदृष्टैर्वि धिद्वारैस्तपस्तप्स्यामहेवयम् ॥ भवतःसम्यगिष्टातुबुद्धिर्हिंसाविवर्जिता ३३ एतामहिंसायज्ञेषुब्रूयास्त्वंसततंप्रभो ॥ प्रीतास्ततोभविष्यामोवयंतुद्विजसत्तम ३४ विसर्जिताःसमाप्तौचसत्रादस्माद्भ्रजामहे ॥ तथाकथयतांतेषादिवराजःपुरंदरः ३५ वर्षसुमहातेजादृष्टातस्यतपोबलम् ॥ आसमाप्तेश्चयज्ञस्यतस्यामितपराक्र मः ३६ निकामवर्षीपर्जन्योवभूवजनमेजय ॥ प्रसादयामासचतमगस्त्यंत्रिदशेश्वरः ॥ स्वयमभ्येत्यराजर्षेपुरस्कृत्यबृहस्पतिम् ३७ ततोयज्ञसमाप्तौतान्विस सर्जमहामुनीन् ॥ अगस्त्यःपरमप्रीतःपूजयित्वायथाविधि ३८ ॥ जनमेजय उवाच ॥ कोऽसौनकुलरूपेणशिरसाकांचनेनैव ॥ प्राहमानुषवद्वाचमेतत्पृष्टोवद स्वमे ३९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एतत्पूर्वंनष्टृष्टोऽहंनचास्माभिःप्रभाषितम् ॥ श्रूयतांनकुलोयोऽसौयथावाक्तस्यमानुषी ४० श्राद्धंसंकल्पयामासजमदग्निःपु राकिल ॥ होमधेनुस्तमागाच्चस्वयमेवदुदोहताम् ४१ तत्पयःस्थापयामासनवेभडिदृष्टेऽर्चुः ॥ तच्चक्रोधस्वरूपेणपिठरंधर्मआविशत् ४२ जिज्ञासुस्तमृषिश्रेष्ठं किंकुर्याद्विप्रियेकृते ॥ इतिसंचित्यधर्मःसधर्षयामासतत्पयः ४३ तमाज्ञायमुभिःक्रोधंनैवास्यसचुकोपह ॥ सतुक्रोधस्ततोराजनब्राह्मणीमूर्तिमास्थितः ॥ जिते तास्मिन्मृगुश्रेष्ठमभ्यभाषदमर्षणः ४४ जितोऽस्मीतिभृगुश्रेष्ठमृगवोह्यतिरोषणाः ॥ लोकेमिध्याप्रवादोऽयंयत्त्वयाऽस्मिन्निर्जितः ४५ वंशोस्थितोऽहंत्वय्यद्य क्षमावतिमहात्मानि ॥ विभेभितपसःसाधोप्रसादंकुरुमेप्रभो ४६ ॥ जमदग्निरुवाच ॥ साक्षादृष्टोऽसिमेक्रोधगच्छत्वंविगतज्वरः ॥ नत्वयाऽपकृतंमेऽद्यनचमेम न्युरस्तिवै ४७ यान्समुद्दिश्यसंकल्पःपयसोऽस्यकृतोमया ॥ पितरस्तेमहाभागास्तेभ्योबुद्धयस्त्वगम्यताम् ४८ इत्युक्तोजातसंत्रासस्तत्रैवांतरधीयत ॥ पितृ णामभिषंगाच्चनकुलत्वमुपागतः ४९ सताऽन्प्रसादयामासशापस्यांतोभवेदिति ॥ तैश्चाप्युक्तःक्षिपन्धर्मंशापस्यांतमवाप्स्यसि ५० तैश्चोक्तोयज्ञियान्देशान्ध मारण्यंतथैवच ॥ जुगुप्समानोधावन्सतंयज्ञंसमुपासदत् ५१ धर्मपुत्रमथाक्षिप्यसक्तुप्रस्थेनतेनसः ॥ मुक्तःशापात्ततःक्रोधोधर्मोह्यासीदुधिष्ठिरः ५२

पिठरंधर्मआविशत्तत्पयःपीतव नित्यर्थः ४२ । ४३ । ४४ रोषणत्वमेवमिध्यारोषस्माजितत्वात्पया ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२

५३ ॥ ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीये द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥

एवमेतत्तदावृत्तेयज्ञस्यमहात्मनः ॥ पश्यतांचापिनस्तत्रनकुलोऽतर्हितस्तदा ५३ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां आश्व मेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि नकुलोपाख्याने द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ समाप्तमनुगीतापर्वणाश्वमेधिकं च ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ अतः परमाश्रमवासिकंपर्वमविष्यति तस्यायमाद्यःश्लोकः ॥ प्राप्यराज्यंनरव्याघ्राःपांडवामेपितामहाः ॥ कथमासन्महाभागाघृतराष्ट्रेमहात्मानि ॥ १ ॥ अस्मिन्पर्व ण्यमवृत्तांताः ॥ व्यासवाक्यं । संवर्तमरुतीयं । अनुगीता । वासुदेवागमनं । ब्राह्मणगीता । गुरुशिष्यसंवादः । उत्तंकोपाख्यानं । द्वारकाप्रवेशः । पांडव प्रयाणं । निधिलाभः । परिक्षिज्जन्म । स्त्रीविलापः । बालसंजीवनं । सुवर्णानयनं । अश्वपरीक्षा । हयरक्षणं । बभ्रुवाहनविजयः । अश्वमेधयज्ञः । नकुलोपाख्यानं ॥

॥ अस्मिन्पर्वणि व्यासोकाध्यायश्लोकसंख्यायूनाधिक्यंवेद्विपिकरप्रमादादेवज्ञेयम् ॥

॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकं पर्व समाप्तम् ॥

॥ अथ श्रीमहाभारते आश्रमवासिकपर्वप्रारंभः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीनारायणलक्ष्मणौततपदंभीरिशर्वाचार्यगोपालचनिषायचेतसिशिवंचितामणिचादवद ॥ पूर्वस्वाश्रमवासिकादिषुषुष्वारभ्यतेभारतेपूर्वाचार्यमतानुमेनविदुषामावमशी
पोदतः ॥ १ ॥ पूर्वत्रअंगोपांगसहितामहाविद्यासमापिता तत्रसर्वभोगत्यागपूर्वकंशमाप्युपसंपत्तिर्वनवासिनामेवभवतीतिष्ठतराष्ट्राद्याचारमदर्शनेनपूज्यंस्ततोऽधिगंतव्यंजगज्जीवेश्वरतत्त्वं
श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीवेदव्यासायनमः ॥ नारायणंनमस्कृत्यनरंचैवनरोत्तमम् ॥ देवीसरस्वतींचैवततो जयमुदीरयेत् ॥ जनमेजयउवाच ॥ प्राप्यराज्यंम
हात्मानःपांडवामेपितामहाः ॥ कथमासन्महाराज्ञिष्ठतराष्ट्रेमहात्मानि १ सतुराजाहतामात्योहतपुत्रोनिराश्रयः ॥ कथमासीद्धतैश्वर्योगांधारीचयशस्विनी २
कियंतंचैवकालंतेममपूर्वपितामहाः ॥ स्थिताराज्येमहात्मानस्तन्मेव्याख्यातुमर्हसि ३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ प्राप्यराज्यंमहात्मानःपांडवाहतशत्रवः ॥ धृ
तराष्ट्रपुरस्कृत्यपृथिवीपर्यपालयन् ३ धृतराष्ट्रमुपातिष्ठद्विदुरःसंजयस्तथा ॥ वैश्यापुत्रश्चमेधावीयुयुत्सुःकुरुसत्तम ५ पांडवाःसर्वकार्याणिसंपृच्छंतिस्मृतं
नृपम् ॥ चकुस्तेनाभ्यनुज्ञातावर्षाणिदशपंचच ६ सदाहिगत्वातेवीराःपर्युपासंततंचपम् ॥ पादाभिवादनंलब्ध्वाधर्मराजमतस्थिताः ७ तेमूर्धिसमुपाघ्राताःस
र्वकार्याणिचक्रिरे ॥ कुंतिभोजसुतांचैवगांधारीमन्ववर्तत ८ द्रौपदीचसुभद्राचयाश्चान्याःपांडवास्त्रियः ॥ समावृत्तिमवर्तततयोःश्वश्र्वोर्यथाविधि ९ शयना
निमहार्हाणिवासांस्याभरणानिच ॥ राजार्हाणिचसर्वाणिभक्ष्यभोज्यान्यनेकशः १० युधिष्ठिरोमहाराजधृतराष्ट्रेऽभ्युपाहरत् ॥ तथैवकुंतीगांधार्यागुरुवृत्ति
मवर्तत ११ विदुरःसंजयश्चैवयुयुत्सुश्चैवकौरव ॥ उपासतेस्मृतंवृद्धंहतपुत्रंजनाधिपम् १२ स्यालोद्ग्रेणस्ययश्चासीदयितोब्राह्मणोमहान् ॥ सचतस्मिन्महे
ष्वासःकृपःसमभवत्तदा १३ व्यासश्चभगवान्नित्यमासांचक्रेनृपेणह ॥ कथाःकुर्वन्पुराणर्षिर्देवर्षिपितृरक्षसाश्च १४ धर्मयुक्तानिकार्याणिव्यवहारान्वितानिच ॥
धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातोविदुरस्तान्यकारयत् १५ सामंतेभ्यःप्रियाण्यस्यकार्याणिसुबहून्यपि ॥ प्राप्यतेऽर्थैःसुलघुभिःसुनयाद्विदुरस्यैव १६ अकरोद्वंधमोक्षंचव
ध्यानांमोक्षणंतथा ॥ नचधर्मसुतोराजाकदाचिक्किंचिदब्रवीत् १७ विहारयात्रासुपुनःकुराजोयुधिष्ठिरः ॥ सर्वान्कामान्महातेजाःप्रददावांबिकासुते १८ आरा
लिकाःसूपकारारागखांडविकास्तथा ॥ उपातिष्ठंतराजानंधृतराष्ट्रंयथापुरा १९ वासांसिचमहार्हाणिमाल्यानिविविधानिच ॥ उपाजहुर्यथान्यायंधृतराष्ट्रस्य
पांडवाः २० भैरेयमत्स्यमांसानिपानकानिमधूनिच ॥ चित्रान्भक्ष्यविकारांश्चचक्रुस्तस्ययथापुरा २१ येचापिपृथिवीपालाःसमाजग्मुस्ततस्ततः ॥ उपा
तिष्ठंततेसर्वेकौरवेद्रंयथापुरा २२ कुंतीचद्रौपदीचैवसात्वतीचयशस्विनी ॥ उलूपीनागकन्याचदेवीचित्रांगदातथा २३ धृष्टकेतोश्चमगिनीजरासंधसुता
तथा ॥ एताश्चान्याश्चबह्व्योवैयोषितःपुरुषर्षभ २४

चाश्वर्यमदर्शनव्याजेनप्रतिपादयिष्यन्नुचरग्रंथमारभते प्राप्यराज्यंमहा

त्मानइति १।२।३।४ उपातिष्ठदाराधितवान् ५।६।७।८।९।१०।११।१२ तस्मिन्धृतराष्ट्रेसमभवत्तत्रिकटेअभवत् १५।१६।१७।१८ आरालिकाःअरया
शस्त्रविशेषेणलूनंछिन्नंशाकादिआराहुतत्संस्तुर्विवेआरालिकाःशाकविशेषकर्तारः। रागखांडवंपिप्पलीशुंठीशर्करोपेतोमुद्गयूपस्तरुर्कारोरारगखांडविकाः १९।२०।२१।२२।२३।२४

२५ अन्वशादनुज्ञितवान् २६ । २७ ॥ इति आश्रमवासिकेपर्वणि नीलकण्ठीयेभारतभावदीपे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ एवमिति १ । २ । ३ । ४ पितृवृत्तेषुपितावृत्तः प्रभीतोयेषुतेषुक्षयाहेषु ५

किंकराः पर्युपातिष्ठन्सर्वाः सुबलजांतथा ॥ यथापुत्रवियुक्तोऽयं किंचिदुःखमाप्नुयात् २५ इति तानन्वशाद्वातृन्नित्यमेव युधिष्ठिरः ॥ एवंते धर्मराजस्य श्रुत्वावचनं
मर्थवत् २६ सविशेषमवर्तत भीममेकं तदा विना ॥ न हिततस्य वीरस्य हृदयादपसर्पति ॥ घृतराष्ट्रस्य दुर्द्वयद्वयं दूतकारितम् २७ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिकेपर्वणि
आश्रमवासपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवं संपूजितो राजा पाण्डवैरविकासुतः ॥ विजहार यथा पूर्वमपिभिः पर्युपासितः
१ ब्रह्मदेयाग्रहारांश्च प्रददौ सकुरुद्वहः ॥ तच्च कुंती सुतो राजा सर्वमेवान्वपद्यत २ आनृशंस्यपरो राजा प्रीयमाणो युधिष्ठिरः ॥ उवाच स तदा भ्रातृनमात्यांश्च मही
पतिः ३ मया चैव भवद्भिश्च मान्येषु नराधिपः ॥ निदेशे घृतराष्ट्रस्य यस्तिष्ठति समे सुहृत् ४ विपरीतश्च मेशुर्नियम्यश्च भवेन्नरः ॥ पितृवृत्तेषु चाहः सुपुत्राणां श्राद्धक
र्मणि ५ सुहृदां चैव सर्वेषां यावदस्य चिकीर्षितम् ॥ ततः सराजा कौरव्यो घृतराष्ट्रो महामनाः ६ ब्राह्मणेभ्यो यथार्हेभ्यो ददौ वित्तान्यनेकशः ॥ धर्मराजश्च भीमश्च सव्य
साचीयमावपि ७ तत्सर्वमन्ववर्ततस्य प्रियचिकीर्षया ॥ कथं नुराजा वृद्धः स पुत्रपौत्रवधादितः ८ शोकमस्मत्कृतं प्राप्य न भ्रियेतेति चिंत्यते ॥ यावद्विकुरु वीरस्य
जीवत् पुत्रस्यैव सुखं ९ बभूव तदवाप्नोति भोगांश्चेति व्यवस्थिताः ॥ ततस्ते सहिताः पंच भ्रातरः पांडुनंदनाः १० यथाशीलाः समातस्थुर्घृतराष्ट्रस्य शासने ॥ घृत
राष्ट्रश्च तान्सर्वान्विनीतान्नियमे स्थितान् ११ शिष्यवृत्तिसमापन्नान् गुरुवत्प्रत्यपद्यत ॥ गांधारी चैव पुत्राणां विविधैः श्राद्धकर्मभिः १२ आनृण्यमगमत्कामान्विप्रे
भ्यः प्रतिपाद्यसा ॥ एवं धर्मभृतां श्रेष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिरः १३ भ्रातृभिः सहितो धीमान् पूजयामास तं नृपम् ॥ वैशंपायन उवाच ॥ सराजा सुमहातेजा वृद्धः कुरुकुलो
द्वहः १४ न ददर्श तदा किंचिदप्रियं पांडुनंदने ॥ वर्तमानेषु स दृष्टिं पांडवेषु महात्मसु १५ प्रीतिमान् भवद्राजा घृतराष्ट्रोऽविकासुतः ॥ सौवलेयी च गांधारी पुत्रशोकम
पास्यतम् १६ सदैव प्रीतिमत्यासीत् नयेषु निजेष्विव ॥ प्रियाण्येव तु कौरव्यो नाप्रियाणि कुरुद्वहः १७ वैचित्रवीर्ये नृपतौ समाचरत वीर्यवान् ॥ यद्यद्वृत्ते किंचि
त्स घृतराष्ट्रो जनाधिपः १८ गुरुवाल्लुवाकार्यं गांधारी च तपस्विनी ॥ तं सराजामहाराज पांडवानां धुरंधरः १९ पूजयित्वा वचस्तत्तदकार्षीत् परवीरहा ॥ तेन तस्या
भवत्प्रीतो वृत्तेन स नराधिपः २० अन्वतप्यत संस्मृत्य पुत्रं तं मंदचेतसम् ॥ सदा च प्रातरुत्थाय कृतजप्यः शुचिर्नृपः २१ आशास्ते पांडुपुत्राणां समरेष्वपराजयम् ॥
ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्याथ दुत्वा चैव दुताशनम् २२ आयूंषि पांडुपुत्राणामाशंसत नराधिपः ॥ न तां प्रीतिं परामाप पुत्रेभ्यः सकुरुद्वहः २३ यां प्रीतिं पांडुपुत्रेभ्यः सदा
वाप नराधिपः ॥ ब्राह्मणानां यथावृत्तः क्षत्रियाणां यथाविधः २४ तथा विद्वद्भ्यः संधानां भवत्सप्रियस्तदा ॥ यच्च किंचित्तदा पापं घृतराष्ट्रसुतैः कृतम् २५ अकृत्वा ह
दितत्पापं तं नृपसोऽन्ववर्तत ॥ यश्च कश्चिन्नरः किंचिदप्रियं वाऽविकासुते २६ ६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५

२७ । २८ । २९ । ३० ॥ इति आश्रमपर्वणि नीलकण्ठीयेभारतभावदीपे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥ युधिष्ठिरस्येति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११

कुरुते द्वेप्यतामेति सकौंतेयस्य धीमतः ॥ न राज्ञो घृतराष्ट्रस्य न च दुर्योधनस्य वै २७ उवाच दुष्कृतं कश्चिद्युधिष्ठिरमया न्नरः ॥ घृत्यातुष्टेनैरंद्रः स गांधारी विदुरस्तथा
२८ शौचेन चाजातशत्रोर्न तु भीमस्य शत्रुहन् ॥ अन्ववर्तत भीमोऽपि निश्चितो धर्मजं नृपम् २९ घृतराष्ट्रं च संप्रेक्ष्य सदा भवति दुर्मनाः ॥ राजानमनुवर्तत धर्मपुत्रमामि
त्रहा ॥ अन्ववर्तत कौरव्यो हृदयेन पराङ्मुखः ३० इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिकेपर्वणि आश्रमवासपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥
युधिष्ठिरस्य नृपते दुर्योधनपितुस्तदा ॥ नांतरंददृशुराज्ये पुरुषाः प्रणयं प्रति १ यदा तु कौरवो राजा पुत्रं संस्मारदुर्मतिम् ॥ तदा भीमं हृदाराजं पथ्याति स पार्थिवः २
तथैव भीमसेनोऽपि घृतराष्ट्रं जनाधिपम् ॥ नामर्षयतराजं सदैव दुष्टवद्वदा ३ अप्रकाशान्यप्रियाणि च करास्य वृकोदरः ॥ आज्ञां प्रत्याहरन्नापि कृतवैः पुरुषैः सदा ४
स्मरन्दुर्मन्त्रितं तस्य वृत्तान्यप्यस्य कानिचित् ॥ अथ भीमः सुहृन्मध्ये बाहुशब्दं तथा शकरोत् ५ संश्रवे घृतराष्ट्रस्य गांधार्याश्चाप्यमर्षणः ॥ स्मृत्वा दुर्योधनं शत्रुं कर्ण
दुःशासनावपि ६ प्रोवाचेदं सुसंरब्धो भीमः स परुषं वचः ॥ अंधस्य नृपतेः पुत्रमया परिघबाहुना ७ नीता लोकमभुं सर्वे नानाशस्त्रास्त्रयोधिनः ॥ इमौ तौ परिघप्र
ख्यौ भुजौ मम दुरासदौ ८ ययो रंतरमासाद्य धार्तराष्ट्राः क्षयंगताः ॥ ताविमौ चंदनेनाक्तौ चंदनाहौ च मे भुजौ ९ याम्यां दुर्योधनो नीतः क्षयं सुतवां धवः ॥ एताश्चा
न्याश्च विविधाः शल्यभूतानराधिपः १० वृकोदरस्य तावाचः श्रुत्वा निर्वेदमागमत् ॥ साचञ्छद्विमती देवी कालपर्यायवेदिनी ११ गांधारी सर्वधर्मज्ञा तान्यलीकानि शु
श्रुवे ॥ ततः पंचदशैव वर्षे समतीतेनराधिपः १२ राजानिर्वेदमापेदे भीमवाग्बाणपीडितः ॥ नान्वबुध्यत तद्राजा कुंती पुत्रो युधिष्ठिरः १३ श्वेताश्वो वास्य कुंतीवा द्रौ
पदीवा यशस्विनी ॥ माद्री पुत्रौ च धर्मज्ञौ चित्तं तस्यान्ववर्तताम् १४ राज्ञस्तु चित्तं रक्षंतो नोचतुः किंचिदप्रियम् ॥ ततः समानयामास घृतराष्ट्रः सुहृज्जनम् १५
वाष्पसंदिग्धमत्यर्थमिदमाह चतान्भृशम् ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ विदितं भवतामेतद्यथावृत्तः कुरुक्षयः १६ ममापराधात्तत्सर्वमनुज्ञातं च कौरवैः ॥ योऽहं दुष्टमर्तिमं
दो ज्ञातीनां भयवर्धनम् १७ दुर्योधनं कौरवाणामाधिपत्येऽभ्यषेचयम् ॥ यच्चाहं वासुदेवस्य नाश्रौषं वाक्यमर्थवत् १८ वध्यतां साध्वयं पापः सामात्य इति दुर्मतिः ॥
पुत्रस्नेहाभिभूतस्तु हितमुक्तो मनीषिभिः १९ विदुरेणाथ मीमेण द्रोणेन च कृपेण च ॥ पदेपदे भगवता व्यासेन च महात्मना २० संजयेनाथ गांधार्या तदिदं तप्यते च
माम् ॥ यच्चाहं पांडुपुत्रे पुणवत्सु महात्मसु २१ न दत्तवाच श्रियं दीप्तां पितृपैतामहीमिमाम् ॥ विनाशं पश्यमानो हि सर्वराज्ञां गदाग्रजः २२ एतच्छ्रेयस्तु परमममन्य
तजनार्दनः ॥ सोऽहमेतान्यलीकानि निवृत्तान्यात्मनस्तदा २३ हृदये शल्यभूतानि धारयामि सहस्रशः ॥ विशेषतस्तु पश्यामि वर्षे पंचदशेऽद्य वै २४ अस्य पापस्य
शुद्धयर्थं नियतोऽस्मि दुर्मतिः ॥ चतुर्योन्यते काले कदाचिदपि चाष्टमे २५ ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५

तृष्णाविनयनं नृपासाम्रापहंमंडादि ननु लुब्धाधिहरम् २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१
 तृष्णाविनयनं भुंजे गांधारीवेदतन्मम ॥ करोत्याहारमिति मांसर्वः परिजनः सदा २६ युधिष्ठिरभयादेति भृशं तप्याति पांडवः ॥ भूमौ शये जप्यपरोदभेषजिनसं
 तः २७ नियमव्यपदेशेन गांधारीचयशस्विनी ॥ हतं शतं तु पुत्राणां ययोर्युद्धेऽपलायिनाम् २८ नानुतप्यामितच्चाहं क्षत्रधर्महिते विदुः ॥ इत्युक्त्वा धर्मराजानम्
 भ्यभाषत कौरवः २९ भद्रं ते यादवीमातर्वचश्चेदं निबोध मे ॥ सुखमस्म्युषितः पुत्रत्वया सुपरिपालितः ३० महादानानि दत्तानि श्राद्धानि च पुनः पुनः ॥ प्रकृष्टं
 चमया पुत्रपुण्यं चीर्णं यथा बलम् ३१ गांधारी हतपुत्रेयं धैर्येणोदीक्षते च माम् ॥ द्रौपद्याह्वयपकर्तारस्तव चैश्वर्यहारिणः ३२ समतीतान् शंसास्ते स्वधर्मेण हता युधि ॥
 न तेषु प्रतिकर्तव्यं पश्यामि कुरुनंदन ३३ सर्वे शस्त्रभृतां लोकान् गतास्तेऽभिमुखं हताः ॥ आत्मनस्तु हितं पुण्यं प्रतिकर्तव्यमद्यै ३४ गांधार्याश्चैव राजेन्द्र तदनुज्ञा
 तुमर्हसि ॥ त्वं तु शस्त्रभृतां श्रेष्ठः स ततं धर्मवत्सलः ३५ राजा गुरुः प्राणभृतां तस्मादेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ अनुज्ञातस्त्वया वीरसंश्रयेयं वनान्यहम् ३६ चीरवल्कलभृ
 द्राजन् गांधार्या सहितोऽनया ॥ तवाशिषः प्रयुजानो भविष्यामिव नेचरः ३७ उचितं नः कुले तात सर्वेषां भरतर्षभ ॥ पुत्रेष्वैश्वर्यमाधाय वयसो ते वनं नृप ३८ त
 आहं वायुभक्षो वानिराहारोऽपि वा वसन् ॥ पत्न्या सहानया वीरचरिष्यामि तपः परम् ३९ त्वंचापि फलभाक्ता तपसः पार्थिवो ह्यसि ॥ फलभाजो हिराजानः कल्या
 णस्येतरस्य वा ४० ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ न मां प्रीणयते राज्यं त्वय्येवं दुःखिते नृप ॥ धिक् मामस्तु सुदुर्द्धि राज्यसक्तं प्रमादिनम् ४१ योऽहं भवंतं दुःखार्तमुपवा
 सकृशं भृशम् ॥ जिताहारं क्षितिशयं न विदेन्नाहमिह सह ४२ अहोऽस्मि वंचितो मूढो भवता गूढबुद्धिना ॥ विश्वासयित्वा पूर्वमायं दिदं दुःखमनुयाः ४३ किमेरा
 ज्येन भोगैर्वा किं यज्ञैः किं सुखेन वा ॥ यस्य मे त्वं महीपाल दुःखान्येतान्यवाप्तवान् ४४ पीडितं चापि जानामिराज्यमात्मानमेव च ॥ अनेन वचसा तुभ्यं दुःखितस्य ज
 नेश्वर ४५ भवान्पिता भवान्माता भवान्नः परमो गुरुः ॥ भवता विप्रहीणा वैकुण्ठेतिष्ठामहे वयम् ४६ औरसो भवतः पुत्रो युयुत्सुर्नृपसत्तम ॥ अस्तुराजामहाराज्य
 मन्यं मन्यसे भवान् ४७ अहं वनं गमिष्यामि भवान् राज्यां प्रशासतु ॥ न मामयशसा दग्धं भूयस्त्वं दग्धुमर्हसि ४८ नाहं राजा भवान् राजा भवतः परवानहम् ॥ कथं गुरुं
 त्वां धर्मज्ञमनुज्ञातुमिहोत्सहे ४९ नमस्तु हं दिनः कश्चित्सुयोधनकृतेऽनघ ॥ भवितव्यं तथा तद्विवयं चान्ये च मोहिताः ५० वयं पुत्रा हि भवतो यथादुर्योधनादयः ॥
 गांधारी चैव कुंती च निर्विशेषे मते मम ५१ समा त्वं यदि राजेन्द्र परित्यज्य गमिष्यसि ॥ पृष्ठतस्त्वनुयास्यामि सत्यमात्मानमालभे ५२ इयं हि वसुसंपूर्णामहीसागरमे
 खला ॥ भवता विप्रहीणस्य न मे प्रीतिकरी भवेत् ५३ भवदीयमिदं सर्वं शिरसा त्वां प्रसादये ॥ त्वदधीनाः स्मराजैर्द्रव्ये तु ते मानसो ज्वरः ५४ भवितव्यमनुप्राप्तो
 मन्ये त्वं वसुधाधिप ॥ दिष्ट्या शुश्रूषमाणस्त्वां मोक्षिष्ये मनसो ज्वरम् ५५ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ तापस्ये मे मनस्तात वर्तते कुरुनंदन ॥ उचितं च कु
 लेऽस्माकमरण्यगमनं प्रभो ५६

४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६

५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५
 चिरमस्म्युषितः पुत्रचिरं शुश्रूषितस्त्वया ॥ वृद्धं मामप्यनुज्ञातुमर्हसि त्वं नराधिप ५७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा धर्मराजानं वेपमानं कृतांजलिम् ॥ उवा
 च वचनं राजा घृतराष्ट्रोऽविकासुतः ५८ संजयं च महात्मानं कृपं चापि महारथम् ॥ अनुनेतुमिहेच्छामि भवद्विषुधाधिपम् ५९ म्लायते मे मनो हीदं मुखं च परिशु
 ष्यति ॥ वयसा च प्रकृष्टेन वाग्व्यायामेन चैव ह ६० इत्युक्त्वा स तु धर्मात्मा वृद्धो राजा कुरुद्वहः ॥ गांधारी शिश्रिये धीमान् सहसैव गता सुवत् ६१ तंतुद्वया समासीनं
 विसंज्ञमिव कौरवम् ॥ आर्तिराजाऽगमती वां कौंतेयः परवीरहा ६२ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यस्य नागसहस्रेण शतसंख्येन वै बलम् ॥ सोऽयं नारीव्यपाश्रित्य शेते
 राजा गता सुवत् ६३ आयसी प्रतिमायेन भीमसेनस्य सापुरा ॥ चूर्णीकृता बलवता सोऽबलमाश्रितः स्त्रियम् ६४ धिगस्तु मामधर्मज्ञं धिग्बुद्धिं धिक्च मे भुतम् ॥ य
 त्कृते पृथिवीपालः शेतेऽयमथोचितः ६५ अहमप्युपवत्स्यामि यथैवायं गुरुर्मम ॥ यदिराजानं भुंक्तेऽयं गांधारीचयशस्विनी ६६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो
 स्थपाणिनाराजन् जलशीतेन पांडवः ॥ उरोमुखं च जनकैः पर्यमार्जत धर्मवित् ६७ तेन रत्नौषधिमतः पुण्येन च सुगंधिना ॥ पाणिस्पर्शेन राज्ञः सराजा संज्ञामवाप ह
 ६८ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ स्पृशमां पाणिना भूयः परिष्वज च पांडव ॥ जीवामीवातिसंस्पर्शात्तव राजा विलोचन ६९ मूर्धानं च तवाघ्रातुमिच्छामि मनुजाधिप ॥
 पाणिभ्यां हि परिस्पृष्टं प्रीणनं हि महन्मम ७० अष्टमो ह्यद्य कालोऽयमाहारस्य कृतस्य मे ॥ येनाहं कुरुशार्दूलशक्रो मिनविचेष्टितुम् ७१ व्यायामश्चायमत्यर्थं कृत
 स्त्वामभियाचता ॥ ततो ग्लानमना स्तातनष्टसंज्ञ इवाभवम् ७२ तवाघ्रातः प्रख्यं हस्तस्पर्शमिमं प्रभो ॥ लब्ध्वा संजीवितोऽस्मीति मन्ये कुरुकुलोद्वह ८३
 ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु कौंतेयः पित्रा ज्येष्ठेन भारत ॥ पस्पर्श सर्वगात्रेषु सौहार्दात्तं शनैस्तदा ७४ उपलभ्यत तः प्राणान् घृतराष्ट्रो महीपतिः ॥ बाहुभ्यां
 संपरिष्वज्य मूर्ध्यां जिघ्रत पांडवम् ७५ विदुरादयश्च ते सर्वे कुरुदुर्द्धः खिता भृशम् ॥ अतिदुःखात्तुराजानं नोचुः किंच न पांडवम् ७६ गांधारी त्वेव धर्मज्ञामनसोद्वह
 ती भृशम् ॥ दुःखान्यधारयद्वाजन्मैवमित्येव चान्वीत् ७७ इतरास्तु स्त्रियः सर्वाः कुंत्या सह सुदुःखिताः ॥ नेत्रैरागत विह्वलैः परिवार्य स्थिताऽभवन् ७८ अथाब्रवी
 त्पुनर्विक्रियं घृतराष्ट्रो युधिष्ठिरम् ॥ अनुजानीहि मां राजंस्तापस्ये भरतर्षभ ७९ ग्लायते मे मनस्तात भूयो भूयः प्रजल्पतः ॥ न मामतः परं पुत्रपरिक्लेशुमिहार्हसि ८०
 तस्मिंस्तु कौरवैरेतं तथा ब्रुवति पांडवम् ॥ सर्वेषामेव यो धानामातनादो महानभूत् ८१ दृष्ट्वा कृशं विवर्णं च राजानमथोचितम् ॥ उपवासपरिश्रांतं त्वगस्थिपरिवा
 रणम् ८२ धर्मपुत्रः स्वपितरं परिष्वज्य महाप्रभुम् ॥ शोकजं बाष्पमुत्सृज्य पुनर्वचनमब्रवीत् ८३ न कामयेन श्रेष्ठ जीवितं पृथिवीतथा ॥ यथा तव प्रियं राजंश्चि
 कीर्षामि परंतप ८४ यदि चाहमनुग्राह्यो भवतो दयितोऽपि वा ॥ क्रियतां तावदाहारस्ततो वेत्स्याम्यहं परम् ८५

८६।८७।इतिआश्रमनी०भा०तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ युधिष्ठिरेति १।२।३।४।५।६।७।अहमिति पात्रोऽपिआत्मावैपुत्रनामासीतिपुत्राभिन्नत्वात्पुत्रप्राप्तयेतव । राजातुमेममपितागुरुश्च
ततोऽब्रवीन्महातेजाधृतराष्ट्रयुधिष्ठिरम् ॥ अनुज्ञातस्त्वयापुत्रभुंजीयामितिकामये ८६ इतिबुवतिराजेंद्रेधृतराष्ट्रयुधिष्ठिरम् ॥ ऋषिःसत्यवतीपुत्रोव्यासो
ऽभ्येत्यवचोऽब्रवीत् ॥ ८७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्रमवासिकेपर्वणिआश्रमवासप०धृतराष्ट्रनिर्वेदेतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ व्यासउवाच ॥ ॥
युधिष्ठिरमहाबाहोयथाऽऽहकुरुनंदनः ॥ धृतराष्ट्रोमहातेजास्तत्कुरुष्वविचारयन् १ अयं हि वृद्धो नृपतिर्हतपुत्रोविशेषतः ॥ नेदं कच्छं चिरतरं सहेदिति मतिर्मम ॥
२ गांधारीचमहाभागाप्राज्ञाकरुणवेदिनी ॥ पुत्रशोकं महाराजधैर्येणोद्वहतेभृशम् ३ अहमप्येतदेवत्वां ब्रवीमि कुरुमेवचः ॥ अनुज्ञां लभतां राजामावृथेहमरि
प्यति ४ राजर्षीणां पुराणानामनुयातुर्गतिं नृपः ॥ राजर्षीणां हि सर्वेषां मतेन मुपाश्रयः ॥ ५ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ इत्युक्तः स तदाराजाव्यासेनाहुत
कर्मणा ॥ प्रत्युवाच महातेजाधर्मराजो महासुनिम् ६ भगवानेवनोमान्यो भगवानेवनो गुरुः ॥ भगवानस्य राज्यस्य कुलस्य च परायणम् ७ अहंते पुत्रो भगवन्पिता
राजागुरुश्च मे ॥ निदेशवर्ती च पितुः पुत्रो भवति धर्मतः ॥ ८ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ इत्युक्तः स तु तं प्राह व्यासो वेदविदां वरः ॥ युधिष्ठिरं महातेजाः पुनरेव महा
कविः ९ एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ॥ राजाऽयं वृद्धतां प्राप्तः प्रमाणे परमे स्थितः १० सोऽयं मया भ्यनुज्ञातस्त्वया च पृथिवीपतिः ॥ करोतु स्वमभिप्रायं
माऽस्य विप्रकरो भव ११ एष एव परो धर्मो राजर्षीणां युधिष्ठिर ॥ समरे वा भवेन्मृत्युर्वने वा विधिपूर्वकम् १२ पित्रा तु तव राजेंद्र पांडुना पृथिवीक्षिता ॥ शिष्यवृत्तेन
राजाऽयं गुरुवत्पर्युपासितः १३ क्रतुभिर्दक्षिणावद्वीर्यपर्वतशोभितैः ॥ महद्भिरिष्टं गौर्भुक्ता प्रजाश्च परिपालिताः १४ पुत्रसंस्थं च विपुलं राज्यं विप्रोपिते त्वयि ॥
त्रयोदशसमाभुक्तं दत्तं च विविधं वसु १५ त्वया चायं नरव्याघ्रगुरुशुश्रूषयाऽनघ ॥ आराधितः स भृत्येन गांधारीचयशस्विनी १६ अनुजानीहि पितरं समयोऽस्य त
पोविधौ ॥ नमन्युर्विद्यते चास्य सुसूक्ष्मोऽपि युधिष्ठिर १७ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एतावदुक्त्वा च न मनुमान्य च पार्थिवम् ॥ तथाऽस्त्विति च तेनोक्तः कैतेयेन य
यौवनम् १८ गते भगवति व्यासे राजा पांडु सुतस्तदा ॥ प्रोवाच पितरं वृद्धं मंदं मंदमिवानतः १९ यदा ह भगवान्व्यासो यच्चापि भवतो मतम् ॥ यथाऽऽह च महेश्वरः कपो
विदुर एव च २० युयुत्सुः संजयश्चैव तत्कर्ताऽस्म्यहमंजसा ॥ सर्व एव हि मान्या मे कुलस्य हि हि तैषिणः २१ इदं तु याचे नृपते त्वामहं शिरसानतः ॥ क्रियतां तावदाहार
स्ततो गच्छाश्रमं प्रति २२ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके प० आश्रमवासपर्वणि व्यासानुज्ञायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो राजाऽभ्य
नुज्ञातो धृतराष्ट्रः प्रतापवान् ॥ ययौ स्वभवनं राजा गांधार्याऽनुगतस्तदा १ मंदं प्राणगतिर्धोमान् कच्छादिव समुद्रहन् ॥ पदातिः समहीपालो जीर्णो गजपतिर्यथा २

८।९ परमेप्रमाणे उपनिषन्मते १०।११।१२।१३।१४।१५।१६ तपोविधौ तपःकरणे १७।१८।१९।२०।२१।२२ ॥ इति आ०नी०भा०भा०चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ तत इति १।२

३।४ अभुक्तभुक्तवती ५।६।७ अष्टांगिस्वाम्यमात्यादिभ्युते ८।९।१०।११।१२।१३ कर्मसु पुण्यान् जन्मना च पुण्यान् अमात्यांश्च आर्येषां हन्यत्तरेणान्वयः १४।१५ अष्टादशोपरिभागे संचारस्या
तमन्वगच्छद्विदुरो विद्वान्सूतश्च संजयः ॥ सचापि परमेष्वासः कृपः शारद्वतस्तथा ३ सप्रविश्य गृहं राजन्कृतपूर्वाह्निकक्रियः ॥ तर्पयित्वा द्विजश्रेष्ठानाहारमकरो
तदा ४ गांधारीचैव धर्मज्ञा कुंत्या सह मनस्विनी ॥ वधूभिरुपचारेण पूजिताऽभुक्तभारत ५ कृताहारं कृताहाराः सर्वे ते विदुरादयः ॥ पांडवाश्च कुरुश्रेष्ठमुपातिष्ठंतं
नृपम् ६ ततोऽब्रवीन्महाराजकुंतीपुत्रमुपहरे ॥ निषण्णं पाणिना पृष्ठे संपृशन्नं विकसुतः ७ अप्रमादस्त्वया कार्यः सर्वथा कुरुनंदन ॥ अष्टांगे राजशार्दूलराज्यधर्म
पुरस्कृते ८ तनुशक्यं महाराज रक्षितुं पांडुनंदन ॥ राज्यधर्मेण कैतेय विद्वानसिनिबोधत ९ विद्यावृद्धान्सदैवत्वमुपासीथा युधिष्ठिर ॥ शृणुयास्ते च यद्ब्रूयुः कुर्या
श्चैवाविचारयन् १० प्रातरुत्थाय तान् राजन् पूजयित्वा यथाविधि ॥ कृत्यकाले समुत्पन्ने पृच्छेथाः कार्यमात्मनः ११ ते तु संमानिताराजंस्त्वया कार्यहितार्थिना ॥
प्रवक्ष्यंति हितं तात सर्वथा तव भारत १२ इंद्रियाणि च सर्वाणि वाजित्परिपालय ॥ हितयैव भाविष्यंति रक्षितं द्रविणं यथा १३ अमात्यानुपधातीतान् पितृपैतामहा
नशुचीन् ॥ दांतान् कर्मसु पुण्यांश्च पुण्यान् सर्वेषु योजयेः १४ चारयेथाश्च सततं चारैरविदितः परैः ॥ परीक्षितैर्बहुविधैः स्वराष्ट्रप्रतिवासिभिः १५ पुरंचते सुगुप्तं
स्याद्दृढप्राकारतोरणम् ॥ अष्टाह्वालकसंवाधं पदं सर्वतो दिशम् १६ तस्य द्वाराणि सर्वाणि पर्याप्तानि बृंहंति च ॥ सर्वतः सुविभक्तानि यंत्रैरारक्षितानि च १७
पुरुषैरलमर्थस्ते विदितैः कुलशीलतः ॥ आत्मा च रक्ष्यः सततं भोजनादिषु भारत १८ विहाराहारकालेषु माल्यशय्यासनेषु च ॥ स्त्रियश्च ते सुगुप्ताः स्युर्वृद्धैराप्तेरधि
ष्ठिताः १९ शीलवद्भिः कुलीनैश्च विद्वद्भिश्च युधिष्ठिर ॥ मंत्रिणश्चैव कुर्विथा द्विजान् विद्याविशारदान् २० विनीतांश्च कुलीनांश्च धर्मार्थकुशलान् नृजान् ॥ तैः सार्धं मंत्रये
थास्त्वं नात्यर्थं बहुभिः सह २१ समस्तैरपि च व्यस्तैर्व्यपदेशेन केनचित् ॥ सुसंवृतं मंत्रगृहं स्थलं चारुह्यमंत्रयेः २२ अरण्ये निःशलाके वानचरात्रौ कथंचन ॥ वानराः
पक्षिणश्चैव ये मनुष्यानुसारिणः २३ सर्वे मंत्रगृहे वज्र्याये चापि जडपंगवः ॥ मंत्रभेदे हि ये दोषा भवन्ति पृथिवीक्षिताम् २४ न ते शक्याः समाधातुं कथंचिदिति मे मतिः ॥
दोषांश्च मंत्रभेदस्य ब्रूयास्त्वं मंत्रिमंडले २५ अभेदे च गुणाराजन् पुनः पुनरारिदम् ॥ पौरजानपदानां च शौचाशौचे युधिष्ठिर २६ यथास्याद्विदितं राजंस्तथा कार्यं
कुरुद्बह ॥ व्यवहारश्च ते राजन्नित्यमाप्तेरधिष्ठितः २७ योज्यस्तुष्टैर्हितैराजन्नित्यं चारैरनुष्ठितः ॥ परिमाणं विदित्वा च दंडं दंडेषु भारत २८ प्रणयेयुर्यथान्यायं
पुरुषास्ते युधिष्ठिर ॥ आदानरुचयश्चैव परदाराभिर्मांशिनः २९ उग्रदंडप्रधानाश्च मिथ्याव्याहारिणस्तथा ॥ आक्रोष्टारश्च लुब्धाश्च हर्तारः साहसप्रियाः ३०
समाविहारभेत्तारो वर्णानां च प्रदूषकाः ॥ हिरण्यदंडावध्याश्च कर्तव्यादेशकालतः ३१

नानि पदपदं षडभिः पदैः पदनीयैः स्थानैर्भुक्तं तेन सप्तप्राका

रमिति गम्यते तत्र सप्तमस्यांतःपुरत्वात् षड्वान्येषां पदनीयानि स्थानानि १९।२०।२१।२२ निःशलाके अतृणे सतृणे ह्यासन्नः परचारो ज्ञातुमशक्य इति २३।२४।२५
२६।२७ परिमाणं दंडं धनस्यापराधस्य च २८ आदानरुचयः उत्क्रोचोऽपजीविनश्चौरावा २९।३० हिरण्यदंडावध्याः पूजोक्ताः सर्वे देशकालानुरोधेन दंडावध्यावेति ज्ञेयं ३१

१२ प्रदोषोरजनीमुखं दूतादीनां दर्शनकालः ३२ तैश्च श्रुतानामर्थानां निर्णये अररात्रः ३३ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० गवादिबदाहारमात्रवेतनाः विष्टिगृहीतानामप्याहारमात्रं
 देयमित्यर्थः । व्यवहारिणः कारुशिल्पिप्रभृतयः ४१ । ४२ । ४३ ॥ इति आश्रमवासिके नीलकंठीये भारतभाष्ये पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥ मंडलानि अरिर्भवेत्प्रमित्यादीनि उदा
 सीनादन्यो मध्यमो द्वयोरपि षष्ठाकांक्षी १ चतुर्णां शत्रुपक्षे जातानां शत्रुः शत्रुमित्रं उभयोर्यथापराजयार्थो चेति २ यद्येच्छकं परैर्मैयत्वं ममेयत्वं च भवति तस्मादवहितस्तिष्ठेद्यथाभेदो न भवेदिति
 प्रातरेव हि पश्येथायेक्युर्व्ययकर्मते ॥ अलंकारमथोभोज्यमत ऊर्ध्वसमाचरेः ३२ पश्येथाश्च ततो यो धानसदात्वं प्रतिहर्षयन् ॥ दूतानां च चराणां च प्रदोषस्ते
 सदा भवेत् ३३ सदा चापररात्रां ते भवेत्कार्यार्थनिर्णयः ॥ मध्यरात्रे विहारस्ते मध्याह्ने च सदा भवेत् ३४ सर्वे त्वोपयिकाः कालाः कार्याणां भरतर्षभ ॥ तथैवालं कृतः
 कालेतिष्ठेथाभूरिदक्षिण ३५ चक्रवर्तात कार्याणां पर्यायो दृश्यते सदा ॥ कोशस्य निचये पन्नं कुर्वीथान्यायतः सदा ३६ विविधस्य महाराजविपरीतं विवर्जये ॥
 चारैर्विदित्वा शत्रूंश्च ये राज्ञां मंतरैरपि ३७ तानासैः पुरुषैर्दूराद्वा तयेथानराधिप ॥ कर्मदृष्ट्वाऽथ भृत्यांस्त्वं वरयेथाः कुरुद्वह ३८ कारयेथाश्च कर्माणि युक्तायुक्तै
 रधिष्ठितैः ॥ सेनाप्रणेता च भवेत्तव तात दृढवतः ३९ शूरः क्लेशसह श्वेदहितो भक्तश्च पुरुषः ॥ सर्वे जनपदाश्चैव तव कर्माणि पांडव ४० गोवद्रास भवच्चैव कुरुर्व्यवहा
 रिणः ॥ स्वरं ध्रुपरं ध्रुवस्वेषु चैव परेषु च ४१ उपलक्षयितव्यं ते नित्यमेव युधिष्ठिर ॥ देशजाश्चैव पुरुषा विक्तांताः स्वेष्टकर्मसु ४२ यात्राभिरनुरूपाभिरनुग्राह्या
 हितास्त्वया ॥ गुणार्थिनां गुणः कार्यो विदुषा वैजनाधिप ॥ अविचार्याश्च ते ते स्युरचला इव नित्यशः ४३ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवास
 घृतराष्ट्रोपदेशो पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ मंडलानि च बुध्येथाः परेषामात्मनस्तथा ॥ उदासीनगणानां च मध्यस्थानां च भारत
 १ चतुर्णां शत्रुजातानां सर्वेषामाततायिनाम् ॥ मित्रं चा मित्रमित्रं च बोद्धव्यं तेऽरिर्कशन २ तथाऽऽमात्या जनपदादुर्गाणि विविधानि च ॥ बलानि च कुरुश्रेष्ठ भव
 त्येषां यथेच्छकम् ३ ते च द्वादशकौंतेय राज्ञां वै विषयात्मकाः ॥ मंत्रिप्रधानाश्च गुणाः षष्टिर्द्वादशच प्रभो ४ एतन्मंडलमित्यादुराचार्यानीतिकोविदाः ॥ अत्र
 षाड्गुण्यमायत्तं युधिष्ठिरनिबोधत ५ वृद्धिक्षयौ च विज्ञेयौ स्थानं च कुरुसत्तम ॥ द्विसप्तत्यां महाबाहो ततः षाड्गुण्यजा गुणाः ६ यदा स्वपक्षो बलवाच परपक्षस्त
 थाऽबलः ॥ विष्टह्य शत्रून्कौंतेय जेयः क्षितिपतिस्तदा ७ यदा परे च बलिनः स्वपक्षश्चैव दुर्बलः ॥ सार्धं विद्वांस्तदा क्षीणः परैः संधिं समाश्रयेत् ८ द्रव्याणां संचयश्चैव
 कर्तव्यः सुमहांस्तथा ॥ यदा समर्थो यानायनचिरेण भारत ९ तदा सर्वविधेयं स्यात्स्थानेन सविचारयेत् ॥ भूमिरल्पफला देया विपरीतस्य भारत १० हिरण्यं कुप्य
 भूयिष्ठं मित्रं क्षीणमथो बलम् ॥ विपरीतानि शृङ्खलितानि स्वयं संधिं विशारदः ११ संध्यर्थं राजपुत्रं बालिं सेथा भरतर्षभ ॥ विपरीतं न तच्छ्रेयः पुत्रकस्यां चिदापदि १२
 १ द्वादशचत्वारः शत्रुजाताः पट्माततायिनः । मित्रममित्रमित्रं चेति षष्टिर्गुणाः । कृष्यादीन्यष्टौ संधानकर्माणि बालादयो विंशतिरसंधेयाः । नास्तिक्यादयश्चतुर्दशदोषाः । मंत्रादीन्यष्टादश
 तीर्थानीति । एतेषु केचिद्धानार्थं ज्ञातव्याः केचिदुपादानार्थं २ षाड्गुण्यदयः प्रागेव व्याख्याताः ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ संध्यर्थं भित्तिसार्धः यः संधिकरोति तस्य पुत्रं स्वनि कटे स्थापये
 दित्यर्थः । तदकर्तव्यमहत्यापदायाति कदाचित्स्थानमप्यागतायामभोजे तत्परिहारे यत्नोऽपि कर्तव्यः १२

दीनानं धवधिरादीनां विभावयेत्पूजयेत् १३ युगपद्वेति कुर्यादिति च शेषः १४ । १५ तेन हि सेतसजिगीषुर्दिति शेषः १६ नान्वेष्टव्या नोच्छेदनीयाः १७ वैतर्सीवृत्तिप्रबलेऽपि शिरोः एतत्त्वा १८
 १९ असंभवेऽप्यांतरस्य मुख्येन शरीरेणैव युद्धाय निष्पतेत् एवं शरीरमोक्षणे मुक्तिः शूरस्य स्यादित्यर्थः २० ॥ इति आश्रमोनीं भारतभाष्योऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ संधीति प्रबलप्र
 तस्याः प्रमोक्षेयत्वं च कुर्यात्सोपायमंत्रवित् ॥ प्रकृतीनां च राजेन्द्रराजादीनान्विभावयेत् १३ क्रमेण युगपत्सर्वव्यवसायं महाबलः ॥ पीडनं स्तंभनं चैव कोशभंगस्त
 थैव च १४ कार्ययत्नेन शत्रूणां स्वराज्यं रक्षता स्वयम् ॥ न च हिंस्योऽभ्युपगतः सामंतो वृद्धिं मिच्छता १५ कौंतेय तं न हि सेतस्यो महीं विजिगीषते ॥ गणानां भेदने
 योगमीप्सेथाः सह मंत्रिभिः १६ साधुसंग्रहणाच्चैव पापनिग्रहणात्तथा ॥ दुर्बलाश्चैव सततं नान्वेष्टव्या बलीयसा १७ तिष्ठेथा राजशार्दूलवैतर्सीवृत्तिमास्थितः ॥ य
 द्येनमभियायाच्च बलवान् दुर्बलं नृपः १८ सामादिभिरुपायैस्तं क्रमेण विनिवर्तये ॥ अशकुंश्च युद्धाय निष्पतेत्सह मंत्रिभिः १९ कोशेन परैर्दंडेन ये चास्य प्रियका
 रिणः ॥ असंभवे तु सर्वस्य यथामुख्येन निष्पतेत् ॥ क्रमेणानेन मुक्तिः स्याच्छरीरमिति केवलम् २० ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवा
 घृतराष्ट्रोपदेशो षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ संधिविग्रहमप्यत्र पश्येथा राजसत्तम ॥ द्वियोनिं विविधोपायं बहुकल्पं युधिष्ठिर १ कौ
 रव्यपर्युपासीथाः स्थित्वा द्वैविध्यमात्मनः ॥ तुष्टपुष्टबलः शत्रुरात्मवानिति च स्मरेत् २ पर्युपासनकाले तु विपरीतं विधीयते ॥ आमर्दकाले राजेन्द्रव्यपसर्पेततः
 परम् ३ व्यसनं भेदनं चैव शत्रूणां कारयेत्ततः ॥ कर्षणं भीषणं चैव युद्धे चैव बलक्षयम् ४ प्रयास्यमानो नृपतिस्त्रिविधां परिचिंतयेत् ॥ आत्मनश्चैव शत्रोश्च शक्तिं
 शास्त्रविशारदः ५ उत्साहप्रभुशक्तिभ्यां मंत्रशक्त्या च भारत ॥ उपपन्नो नृपो यायाद्विपरीतं च वर्जयेत् ६ आददीत बलं राजामौलं मित्रबलं तथा ॥ अटवी बलं भृतं
 चैव तथा श्रेणीबलं प्रभो ७ तत्र मित्रबलं राजन्मौलं चैव विशिष्यते ॥ श्रेणीबलं भृतं चैव तुल्ये एवेति मेमतिः ८ तथाचारबलं चैव परस्परसमं नृप ॥ विज्ञेयं बहुकाले पुरा
 ज्ञाकाल उपस्थिते ९ आपदश्चापि बोद्धव्या बहुरूपानराधिप ॥ भवति राजा कौरव्ययास्ताः पृथगतः शृणु १० विकल्पा बहुधारा जन्नापदां पांडुनंदन ॥ सामा
 दिभिरुपन्यस्य गणयेत्तान् नृपः सदा ११ यात्रां गच्छेद्बलैर्युक्तो राजा सद्भिः परंतप ॥ युक्तश्च देशकालाभ्यां बलैरात्मगुणैस्तथा १२ हृष्टपुष्टबलोगच्छेद्राजा वृद्धयुद
 येरतः ॥ अकृशश्चाप्यथोयायाद नृतावपि पांडव १३ तूणाश्मानं वाजिस्थप्रवाहां ध्वजद्वयैः संवृतकूलरोधसम् ॥ पदातिना गैर्बहुकर्मदानीं सपत्ननाशे नृपतिः प्र
 योजयेत् १४ अथोपपत्त्या शकटं पद्मवज्रं च भारत ॥ उशनावेदयच्छास्त्रं तत्रैतद्विहितं विभो १५ चारयित्वा परबलं लब्ध्वा स्वबलदर्शनम् ॥ स्वभूमौ योजयेद्युद्धं
 परभूमौ तथैव च १६ बलं प्रसादयेद्राजानि क्षिपेद्बलिनो नरा ॥ ज्ञात्वा स्वविषयं तत्र सामादिभिरुपक्रमेत् १७ सर्वथैव महाराज शरीरं धारयेदिह ॥ प्रेत्य चेह चक
 र्तव्यमात्मनिः श्रेयसं परम् १८

तियोगिकौ दुर्बलप्रतियोगिकौ चेति द्वयोर्भी संधिविग्रहौ १ स्थित्वा स्थिरो भूत्वा द्वैविध्यं बलाबलं ज्ञात्वा शत्रुपर्युपास्येति
 भावः । स्मरेज्जयोपायं विचारयेत्तत्त्वकस्मात्प्रयायात् २ विपरीतं तुष्टपुष्टबलं प्रयायादित्यर्थः ३ स्मरेदित्युक्तं विस्पष्टयति व्यसनमिति ४ त्रिविधां शक्तिं ५ तामेवाह उत्साहेति ६ मौलं धनबलं
 ७ । ८ । ९ । १० विकल्पा इति प्रभृतयः तानुपन्यस्य गणयेत्तु गोपयित्वाऽवहेत्येव ११ । १२ अकृशताकालेऽपि शिशिरावौ १३ । १४ शकटादयो व्यूहविशेषाः १५ । १६ । १७ । १८

एवमेतन्महाराजराजासम्यक्समाचरन् ॥ प्रेत्यस्वर्गमवाप्नोतिप्रजाधर्मेणपालयन् १९ एवंत्वयाकुरुश्रेष्ठवर्तितव्यंप्रजाहितम् ॥ उभयोर्लोकयोस्तातप्राप्तयेनि
त्यमेवहि २० भीष्मेणसर्वमुक्तोऽसि कृष्णेनविदुरेणच ॥ मयाऽप्यवश्यं वक्तव्यं प्रीत्यातेनृपसत्तम २१ एतत्सर्वं यथान्यायं कुर्वीथाभूरिदक्षिण ॥ प्रियस्तथाप्रजानां
त्वंस्वर्गसुखमवाप्स्यसि २२ अश्वमेधसहस्रेणयोयजेत्पृथिवीपतिः ॥ पालयेद्वापिधर्मेणप्रजास्तुल्यंफलंलभेत् २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्रमवासि०आश्रम०
धृतराष्ट्रोपसंवादेसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ एवमेतत्करिष्यामियथाऽऽत्थपृथिवीपते ॥ भूयश्चैवानुशास्योऽहंभवतापार्थ
वर्षभ १ भीष्मेस्वर्गमनुप्राप्तेगतेचमधुसूदने ॥ विदुरेसंजयेचैवकोऽन्योमां वकुमर्हति २ यतुमामनुशास्तीहभवानद्यहितेस्थितः ॥ कर्ताऽस्मितन्महीपालनि
र्हताभिवपार्थिव ३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तःसराजर्षिर्धर्मराजेनधीमता ॥ कौतेयंसमनुज्ञातुमियेषभरतर्षभ ४ पुत्रसंशाम्यतांतावन्ममापिबलवानश्रमः ॥
इत्युक्त्वाप्राविशद्राजागांधार्याभवनंतदा ५ तमासनगतंदेवीगांधारीधर्मचारिणी ॥ उवाचकालेकालज्ञाप्रजापतिसंपतिम् ६ आनुज्ञातःस्वयंतेनव्यासेनत्वं
महिर्षिणा ॥ युधिष्ठिरस्यानुमतेकदाऽरण्यंगमिष्यसि ७ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ गांधार्यहमनुज्ञातःस्वयंपित्रामहात्मना ॥ युधिष्ठिरस्यानुमतेगताऽस्मिनचिरा
द्धनम् ८ अहंहितावत्सर्वेषांतेषांदुःखतदेविनाम् ॥ पुत्राणांदातुमिच्छामिप्रेतभावानुगंवसु ९ सर्वप्रकृतिसान्निध्यंकारयित्वास्ववेश्मनि ॥ वैशंपायनउवाच ॥
इत्युक्त्वाधर्मराजायप्रेषयामासवैतदा १० सचतद्वचनात्सर्वसमानिन्येमहीपतिः ॥ ततःप्रतीतमनसोब्राह्मणाःकुरुजांगलाः ११ क्षत्रियाश्चैववैश्याश्चशूद्राश्चै
वसमाययुः ॥ ततोनिष्क्रम्यनृपतिस्तस्मादंतःपुरात्तदा १२ ददृशेतंजनंसर्वसर्वाश्चप्रकृतीस्तथा ॥ समवेतांश्चतान्सर्वान्पौरान्रजानपदांस्तथा १३
तानागतानभिप्रेक्ष्यसमस्तंचसुहृज्जनम् ॥ ब्राह्मणांश्चमहीपालनानादेशसमागतान् १४ उवाचमतिमान्रराजाधृतराष्ट्रोऽविकासुतः ॥ भवंतः
कुरुवश्चैवचिरकालंसहोषिताः १५ परस्परस्यसुहृदःपरस्परहितेरताः ॥ यदिदानीमहंब्रूयामस्मिन्कालउपस्थिते १६ तथाभवद्भिःकर्तव्यमविचार्य
वचोमम ॥ अरण्यगमनेबुद्धिर्गांधारीसहितस्यमे १७ व्यासस्यानुमतेराज्ञस्तथाकुंतीसुतस्यमे ॥ भवंतोऽप्यनुजानंतुमाचवोऽभूद्विचारणा १८ अस्मा
कंभवतांचैवयेयंप्रीतिर्हिशाश्वती ॥ नचसाऽन्येषुदेशेषुराज्ञामितिमतिर्मम १९ शांतोऽस्मिवयसाज्जेनतथापुत्राविनाकृतः ॥ उपवासकशश्चास्मिगांधारीस
हितोऽनघाः २० युधिष्ठिरगतेराज्येप्राप्तश्चास्मिसुखंमहत् ॥ मन्येदुर्योधनैश्चर्याद्विशिष्टमिति सत्तमाः २१ ममचांधस्यवृद्धस्यहतपुत्रस्यकागतिः ॥
ऋतेवनंमहाभागास्तन्मानुज्ञातुमर्हथ २२ तस्यतद्वचनंश्रुत्वासर्वेतेकुरुजांगलाः ॥ बाष्पसंदिग्धयावाचारुरुर्ध्वंभरतर्षभ २३

२४ ॥ इतिआश्रमवासिकेनीलकंठीयेभारतमावदीपेअष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ शांतनुरिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२
तानविब्रुवतःकिंचित्सर्वान्शोकपरायणान् ॥ पुनरैवमहातेजाधृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् २४ इतिश्रीमहाभारतेआश्रमवासिकेपर्वणिआश्रमवासपर्वणिधृतराष्ट्रकृतवनग
मनप्रार्थनेअष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ शांतनुःपालयामासयथावद्वसुधामिमाम् ॥ तथाविचित्रवीर्यश्चभीष्मेणपरिपालितः १ पालया
मासनस्तातोविदितार्थो न संशयः ॥ यथाचपांडुर्भ्रातामेदयितोभवतामभूत् २ सचापिपालयामासयथावत्तच्चवेत्थह ॥ मयाचभवतांसम्यक्शुश्रूषायाकृताऽनघाः
३ असम्यग्वामहाभागास्तत्क्षंतव्यमतंद्रितैः ॥ यदादुर्योधनेनेदंभुक्तंराज्यमकंठकम् ४ अपितत्रनवोमंदोदुर्बुद्धिरपराद्धवान् ॥ तस्यापराधादुर्बुद्धेरभिमानान्म
हीक्षिताम् ५ विमर्दःसुमहानासीदनयात्स्वकृतादथ ॥ तन्मयासाधुवाष्पीदंयदिवाऽसाधुवैकृतम् ६ तद्वोहृदिनकर्तव्यंमयाबद्धोऽयमंजलिः ॥ वृद्धोऽयंहतपु
त्रोऽयंदुःखितोऽयंनराधिपः ७ पूर्वराज्ञांचपुत्रोऽयमिति कृत्वाऽनुजानथ ॥ इयंचकृपणावृद्धाहतपुत्रातपस्विनी ८ गांधारीपुत्रशोकार्तायुष्मान्याचतित्वैमया ॥
हतपुत्राविमौवृद्धौविदित्वादुःखितौतथा ९ अनुजानीतभद्रंवोव्रजावशरणंचवः ॥ अयंचकौरवोराजाकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः १० सर्वैर्भवद्भिर्द्रष्टव्यःसमेपुविषमेषुच ॥
नजातुविषमंचैवगमिष्यतिकदाचन ११ चत्वारःसचिवायस्यभ्रातरोविपुलौजसः ॥ लोकपालसमाह्वेतेसर्वधर्मार्थदर्शिनः १२ ब्रह्मेवभगवानेषसर्वभूतजगत्पतिः ॥
युधिष्ठिरोमहातेजाभवतःपालयिष्यति १३ अवश्यमेववक्तव्यमिति कृत्वाब्रवीमिवः ॥ एषन्यासोमयादत्तःसर्वेषांवोयुधिष्ठिरः १४ भवंतोऽस्यचवीरस्यन्यासभूताः
कृतामया ॥ यदेवतैःकृतंकिंचिद्वलीकंवःसुतैर्मम १५ यदन्येनमदीयेनतदनुज्ञातुमर्हथ ॥ भवद्भिर्नहिमेमन्युःकृतपूर्वःकथंचन १६ अत्यंतगुरुभक्तानामेषोऽंजलि
रिदंनमः ॥ तेषामस्थिरबुद्धीनांलुब्धानांकामचारिणाम् १७ कृतेयाचेऽद्यवःसर्वान्गांधारीसहितोऽनघाः ॥ इत्युक्तास्तेनतेसर्वेपौरजानपदाजनाः ॥ नोचुर्बाष्प
कलाःकिंचिद्वीक्षांचकुःपरस्परम् १८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्रमवासिकेआश्रमवासपर्वणिधृतराष्ट्रप्रार्थनेनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥
एवमुक्तास्तुतेतेनपौरजानपदाजनाः ॥ वृद्धेनराज्ञाकौरव्यनष्टसंज्ञाइवाभवन् १ तूष्णींभूतांस्ततस्तांस्तुवाप्पकंठान्महीपतिः ॥ धृतराष्ट्रोमहीपालःपुनरेवाभ्य
भाषत २ वृद्धंचहतपुत्रंचधर्मपत्न्यासहानया ॥ विलपंतंबहुविधंकृपणंचैवसत्तमाः ३ पित्रास्वयमनुज्ञातंकृष्णद्वैपायनेनैव ॥ वनवासायधर्मज्ञाधर्मज्ञेननृपे
णह ४ सोहंपुनःपुनश्चैवशिरसाज्जनतोऽनघाः ॥ गांधार्यासहितंतन्मांसमनुज्ञातुमर्हथ ५ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तच्छ्रुत्वाकुरुराजस्यवाक्यानि करुणानिते ॥
रुरुदुःसर्वशोराजन्समेताःकुरुजांगलः ६ उत्तरीयैःकरैश्चापिसंछाद्यवदनानिते ॥ रुरुदुःशोकसंतप्तामुहूर्तपितृमातृवत् ७ हृदयैःशून्यभूतैस्तेधृतराष्ट्रप्रवासजम् ॥
दुःखंसंधारयंतोहिनष्टसंज्ञाइवाभवन् ८

तेविनीयतमायासंघृतराष्ट्रवियोगजम् ॥ शनैःशनैस्तदाऽन्योन्यमब्रुवन्संमतान्युत ९ ततःसंघायतेसर्वेवाक्यान्यथसमासतः ॥ एकस्मिन्ब्राह्मणेराजनिवेश्योचुर्न
 राधिपम् १० ततःस्वाचरणोविप्रःसंमतोऽर्थविशारदः ॥ सांवाख्योब्रह्मचोराजन्वक्तुंसमुपचक्रमे ११ अनुमान्यमहाराजंतत्सदःसंप्रसाद्यच ॥ विप्रःप्रगल्भोमेधा
 वीसराजनमुवाचह १२ राजन्वाक्यंजनस्यास्यमयिसर्वसमर्पितम् ॥ वक्ष्यामितवहंवीरस्तज्जुषस्वनराधिप १३ यथावदसिराजेंद्रसर्वमेतत्तथाविभो ॥ नात्रमिथ्या
 वचःकिंचित्सुहृत्त्वंनःपरस्परम् १४ नजात्वस्यचवंशस्यराज्ञांकश्चित्कदाचन ॥ राजाऽऽसीद्यःप्रजापालःप्रजानामप्रियोऽभवत् १५ पितृवद्भ्रातृवच्चैवभवंतःपालयंति
 नः ॥ नचदुर्योधनःकिंचिदयुक्तंकृतवानृपः १६ यथाब्रवीतिधर्मात्मासुनिःसत्यवतीसुतः ॥ तथाकुरुमहाराजसहिनःपरमोगुरुः १७ त्यक्तावयंतुभवतादुःख
 शोकपरायणाः ॥ भविष्यामश्चिरंराजनभवदुणशतैर्युताः १८ यथाशांतनुनागुत्ताराज्ञाचित्रांगदेनच ॥ भीष्मवीर्योपगूढेनपित्रातवचपार्थिव १९ भवदुद्गीक्ष
 णाच्चैवपांडुनापृथिवीक्षिता ॥ तथादुर्योधनेनापिराज्ञासुपरिपालिताः २० नस्वलपमपिपुत्रस्तेव्यलिकंकृतवानृप ॥ पितरीवसुविश्वस्तास्तस्मिन्नपिनराधिपे २१
 वयसास्मयथासम्यक्भवतोविदितंतथा ॥ तथावर्षसहस्राणिकुंतीपुत्रेणधीमता २२ पाल्यमानाष्टतिमतासुखंविदामहेनृप ॥ राजर्षीणांपुराणानांभवतांपुण्य
 कर्मणाम् २३ कुरुसंवरणादिनांभरतस्यचधीमतः ॥ वृत्तंसमनुयात्येषधर्मात्माभूरिदक्षिणः २४ नात्रवाच्यंमहाराजसुसूक्ष्ममपिविद्यते ॥ उषिताःस्मसुखंनि
 त्यंभवतापरिपालिताः २५ सुसूक्ष्मंचव्यलीकंतेसपुत्रस्यनविद्यते ॥ यजुज्ञातिविमर्देऽस्मिन्नात्यदुर्योधनंप्रति २६ भवंतमनुनेप्यामितत्रापिकुरुनंदन ॥
 ॥ ब्राह्मणउवाच ॥ नतदुर्योधनकृतंनचतद्वतकृतम् २७ नकर्णसौबलाभ्यांचकुरवोयत्क्षयंगताः ॥ दैवंतनुविजानीमोयन्नशक्यंप्रवाधितुम् २८ दैवंपुरु
 पकारेणनशक्यमपिवाधितुम् ॥ अक्षौहिण्योमहाराजदशाष्टौचसमागताः २९ अष्टादशाहेनहताःकुरुभिर्योधपुंगवैः ॥ भीष्मद्रोणकृपाद्यैश्चकर्णेनचमहात्मना
 ३० युयुधानेनवीरेणष्टष्टयुग्मेनचैवह ॥ चतुर्भिःपांडुपुत्रैश्चभीमार्जुनयमैस्तथा ३१ नचक्षयोऽयंनृपतेऽस्तेदेवबलादभूत् ॥ अवश्यमेवसंग्रामेक्षत्रियेणविशेषतः
 ३२ कर्तव्यंनिधनंकालेमर्तव्यंक्षत्रबंधुना ॥ तैरियंपुरुषव्याघ्रैर्विद्याबाहुबलान्वितैः ३३ पृथिवीनिहतासर्वासहयासरथद्विपा ॥ नसराज्ञांवधेसूनुःकारणंतेमहा
 त्मनाम् ३४ नभवान्नचतेभृत्यामकर्णोचसौबलः ॥ यद्विशस्ताःकुरुश्रेष्ठराजानश्चसहस्रशः ३५ सर्वदेवकृतंविद्विकोऽत्रकिंवक्तुमर्हति ॥ गुरुर्मतोभवान
 स्यकृत्स्नस्यजगतःप्रभुः ३६ धर्मात्मानमतस्तुभ्यमनुजानीमहेसुतम् ॥ लभतांवीरलोकंसससहायोनराधिपः ३७ द्विजाग्र्यैःसमनुज्ञातस्त्रिदिवेमोदेतांसुखम् ॥
 प्राप्स्यतेचभवान्पुण्यधर्मेचपरमांस्थितिम् ३८

दृष्टिप्रदानमप्यस्मदवेक्षार्यपांडवेष्वास्माकंसमर्पणं १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८ ॥ इतिआश्रमवासिकेप० नीलकंठीयेभारत
 वेदधर्मचक्रत्वेनसम्यक्त्वंभवसुव्रतः ॥ दृष्टिप्रदानमपितेपांडवान्प्रतिनोवृथा ३९ समर्थास्त्रिदिवस्यापिपालनेकिंपुनःक्षितेः ॥ अनुवत्स्यंतिवाधीमन्समेषुविष
 मेषुच ४० प्रजाःकुरुकुलश्रेष्ठपांडवान्शालभूषणान् ॥ ब्रह्मदेयाग्रहारांश्चपारिवर्हींश्चपार्थिवः ४१ पूर्वराजाभिपत्रांश्चपालयत्येवपांडवः ॥ दीर्घदर्शीमृदुर्दातः
 सदावैश्रवणोयथा ४२ अक्षुद्रसचिवश्चायंकुंतीपुत्रोमहामनाः ॥ अथमित्रेदयावांश्चशुचिश्चभरतर्षभः ४३ ऋजुपश्यतिमेधावीपुत्रवत्पालितःसदा ॥ विप्रियं
 चजनस्यास्यसंसर्गाद्धर्मजस्यवै ४४ नकरिष्यंतिराजर्षेतथाभीमार्जुनादयः ॥ मंदाष्टदुषुकौरव्यतीक्ष्णेष्वशीविषोपमाः ४५ वीर्यवंतोमहात्मानःपौराणांचहि
 तेरताः ॥ नकुंतीनचपांचालीनचोलूपीनसात्वती ४६ आस्मिन्नजनेकरिष्यंतिप्रतिकूलानिर्हिचित् ॥ भवत्कृतमिमंस्नेहंयुधिष्ठिरविवर्धितम् ४७ नपृष्ठतःक
 रिष्यंतिपौराजानपदाजनाः ॥ अधर्मिष्ठानपिसतःकुंतीपुत्रामहारथाः ४८ मानवान्पालयिष्यंतिभूत्वाधर्मपरायणाः ॥ सराजन्मानसंदुःखमपनीययुधिष्ठिरात्
 ४९ कुरुकार्याणिधर्म्याणिनमस्तेपुरुषर्षभ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तस्यतद्वचनंधर्म्यमनुमान्यगुणोत्तरम् ५० साधुसाध्वितिसर्वःसजनःप्रतिगृहीतवान् ॥ घृ
 तराष्ट्रश्चतद्वाक्यमभिपूज्यपुनःपुनः ५१ विसर्जयामासतदाप्रकृतीस्तुशनैःशनैः ॥ सतैःसंपूजितोराजाशिवेनावेक्षितस्तथा ५२ प्रांजलिःपूजयामासतंतजनंभ
 रतर्षभ ॥ ततोविवेशभवनंगांधार्यासहितोनिजम् ॥ व्युष्टायांचैवशर्वयार्थञ्चकारानिबोधतत् ५३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्र० आश्रमवासप० प्रकृतिसात्वने
 दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततोऽरजन्वाव्युष्टायांघृतराष्ट्रोऽविकासुतः ॥ विदुरंप्रेषयामासयुधिष्ठिरनिवेशनम् १ सगत्वाराजवचनादुवाचा
 च्युतमीश्वरम् ॥ युधिष्ठिरंमहातेजाःसर्वबुद्धिमतांवरः २ घृतराष्ट्रोमहाराजोवनवासायदीक्षितः ॥ गमिष्यातिवनंराजन्नागतांकार्तिकीमिमाम् ३ सत्वांकुरुकुल
 श्रेष्ठकिंचिदर्थमभीप्सति ॥ श्राद्धमिच्छतिदातुंसंगांगेयस्यमहात्मनः ४ द्रोणस्यसोमदत्तस्यबाह्लीकस्यचधीमतः ॥ पुत्राणांचैवसर्वेषांयेचान्येसुहृदोहताः ५
 यदिचाप्यनुजानीषेसैधवापसदस्यच ॥ एतच्छ्रुत्वातुवचनंविदुरस्ययुधिष्ठिरः ६ हृष्टःसंपूजयामासगुडाकेशश्चपांडवः ॥ नचभूमिदृढक्रोधस्तद्वचोऽन्यद्वेत
 दा ७ विदुरस्यमहातेजादुर्योधनकृतंस्मरन् ॥ अभिप्रायंविदित्वातुभीमसेनस्यफाल्गुनः ८ किरीटी किंचिदानम्यतमुवाचनरर्षभम् ॥ भीमराजापितावृद्धोव
 नवासायदीक्षितः ९ दातुमिच्छतिसर्वेषांसुहृदामौर्ध्वदेहिकम् ॥ भवतानिर्जितंवित्तंदातुमिच्छतिकौरवः १० भीष्मादीनामहाबाहोतदनुज्ञातुमर्हसि ॥ दिष्ट्या
 त्वद्यमहाबाहोघृतराष्ट्रप्रयाचते ११ याचितोयःपुराऽस्माभिःपश्यकालस्यपर्ययम् ॥ योऽसौपृथिव्याःकृत्स्नायाभर्ताभूत्वानराधिपः १२ परैर्विनिहतामात्यो
 वनंगतुमभीप्सति ॥ मातेऽन्यत्पुरुषव्याघ्रदानाद्भवतुदर्शनम् १३

भावदीपेदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ततहति १। २। ३ किंचिदर्थ किंचित्कार्यकर्तुत्वामभीप्सतिद्रुमितिशेषः तदेवाह श्राद्धमिति ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३

अयशस्यमतोऽन्यत्स्यादधर्मश्चमहाभुज ॥ राजानमुपशिक्षस्वज्येष्ठभ्रातरमीश्वरम् १४ अहंस्त्वमपिदातुंवेनादातुंभरतर्षभ ॥ एवंब्रुवाणंवीभत्सुधर्मराजोऽप्य
पूजयत् १५ भीमसेनस्तुसक्रोधःप्रोवाचेदंवचस्तदा ॥ वयंभीष्मस्यदास्यामःप्रेतकार्यंतुफाल्गुन १६ सोमदत्तस्यनृपतेर्भूरिश्रवसएवच ॥ बाह्लीकस्यचराजर्षे
द्रोणस्यचमहात्मनः १७ अन्येषांचैवसर्वेषांकुंतीकर्णायदास्यति ॥ श्राद्धानिपुरुषव्याघ्रमाप्रादात्कौरवोत्तपः १८ इतिमेवर्ततेबुद्धिर्मानोनिंदंतुशत्रवः ॥ कष्टा
त्कष्टतरंयांतुसर्वेदुर्योधनादयः १९ यैरियंपृथिवीकृत्स्नाघातिताकुलपांसनैः ॥ कुतस्त्वमसिविस्मृत्यवैरंद्वादशवार्षिकम् २० अज्ञातवासंगहनंद्रौपदीशोकवर्ध
नम् ॥ कृतदाघृतराष्ट्रस्यस्नेहोऽस्मद्गोचरोगतः २१ कृष्णाजिनोपसंवीतोहृताभरणभूषणः ॥ सार्द्धपांचालपुत्र्यात्वंराजानमुपजग्मिवान् २२ कृतदाद्रोणभी
ष्मौतौसोमदत्तोऽपिवाऽभवत् ॥ यत्रत्रयोदशसमावनेवन्येनजीवथ २३ नतदात्वांपिताज्येष्ठःपितृत्वेनाभिवाक्षते ॥ किंतेतद्विस्मृतंपार्थयदेपकुलपांसनः २४
दुर्बुद्धिर्विदुरंप्राहयूतेकिंजितमित्युत ॥ तमेवंवादिनंराजाकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ उवाचवचनंधीमान्जोषमास्वेतिभर्त्सयन् २५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्रमवा
सिकेआश्रमवासपर्वणिएकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ भीमज्येष्ठोगुरुमेवंनातोऽन्यद्रक्तुमुत्सहे ॥ घृतराष्ट्रस्तुराजर्षिःसर्वथामानम
हति १ नस्मरंत्यपराद्धानिस्मरंतिसुकृतान्यपि ॥ असंभिन्नार्यमर्यादाःसाधवःपुरुषोत्तमाः २ इतितस्यवचःश्रुत्वाफाल्गुनस्यमहात्मनः ॥ विदुरंप्राहधर्मा
त्माकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ३ इदंमद्वचनात्क्षतःकौरवंब्रूहिपार्थिवम् ॥ यावदिच्छतिपुत्राणांश्राद्धंतावद्ददाम्यहम् ४ भीष्मादीनांचसर्वेषांसुहृदासुपकारिणाम् ॥
ममकोशादिति विभोमाभूद्भीमःसुदुर्मनाः ५ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ इत्युक्त्वाधर्मराजस्तमर्जुनंप्रत्यपूजयत् ॥ भीमसेनःकटाक्षेणवीक्षांचक्रेधनंजयम् ६ ततः
सविदुरंधीमान्वाक्यमाहयुधिष्ठिरः ॥ भीमसेनेनकोपंसनृपतिःकर्तुमर्हति ७ परिक्रिष्टोहिभीमोऽपिहिमवृष्ट्यातपादिभिः ॥ दुःस्वैर्बहुविधैर्धीमानरण्येविदितं
तव ८ किंतुमद्वचनाद्दिराजानंभरतर्षभ ॥ यद्यदिच्छसियावच्चगृह्यतामद्दहादिति ९ यन्मात्सर्यमयंभीमःकरोतिभृशदुःखितः ॥ नतन्मनसिकर्तव्यमिति
वाच्यःसपार्थिवः १० यन्ममास्तिधनंकिंचिदर्जुनस्यचवेश्मनि ॥ तस्यस्वामीमहाराजइतिवाच्यःसपार्थिवः ११ ददातुराजाविप्रेभ्योयथेष्टंक्रियतांव्ययः ॥
पुत्राणांसुहृदांचैवगच्छत्वानृण्यमद्यसः १२ इदंचापिशरीरंमेतवायतंतजनाधिप ॥ धनानिचेतिविद्विधंनमेतत्रास्तिशंशयः १३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्रम
वासिकेपर्वणिआश्रमवासपर्वणि युधिष्ठिरानुमोदने द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ७ ॥

भीमेति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ ॥ ॥ इतिआश्रमवासिकेपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ७ ॥

एवमिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ ॥ इतिआश्रमवा०नी०भारतभावदीपेत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ विदुरेणेति १ । २

॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तस्तुराज्ञासविदुरोबुद्धिसत्तमः ॥ घृतराष्ट्रमुपेत्यैवंवाक्यमाहमहार्थवत् १ उक्तोयुधिष्ठिरोराजाभवद्वचनमादितः ॥ सचसंश्रुत्यवाक्यंते
प्रशंसंसमहाबुतिः २ वीभत्सुश्चमहातेजानिवेदयतितेगृहान् ॥ वसुतस्यगृहेयच्चप्राणानपिचकेवलान् ३ धर्मराजश्चपुत्रस्तेराज्यंप्राणानथनानिच ॥ अनुजानाति
राजर्षेयञ्चान्यदपि किंचन ४ भीमश्चसर्वदुःखानिसंस्मृत्यबहुलान्युत ॥ कृच्छ्रादिवमहाबाहुरनुजज्ञेविनिःश्वसन् ५ सराजनधर्मशीलेनराज्ञावीभत्सुनातथा ॥
अनुनीतोमहाबाहुःसौहृदेस्थापितोऽपिच ६ नचमन्युस्त्वयाकार्यइतित्वांप्राहधर्मराट् ॥ संस्मृत्यभीमस्तद्वैरंयदम्यायवदाचरत् ७ एवंप्रायोहिधर्मोऽयंक्षत्रिया
णानराधिप ॥ युद्धेक्षत्रियधर्मेचनिरतोऽयंवृकोदरः ८ वृकोदरकृतेचाहमर्जुनश्चपुनःपुनः ॥ प्रसीदयाचेनृपतेभवान्प्रभुरिहास्ति यत् ९ तददातुभवान्वित्तंयाव
दिच्छसिपार्थिव ॥ त्वमीश्वरोऽस्यराज्यस्यप्राणानामपिभारत १० ब्रह्मदेयाग्रहारांश्चपुत्राणामौर्ध्वदेहिकम् ॥ इतोरत्नानिगांश्चैवदासीदासमजाविकम् ११ आन
यित्वाकुरुश्रेष्ठोब्राह्मणेभ्यःप्रयच्छतु ॥ दीनांधकृपणेभ्यश्चतत्रतत्रनृपाज्ञया १२ बह्वन्नरसपानाढ्याःसभाविदुरकारय ॥ गवांनिपानान्यन्यच्चविविधंपुण्यकंकुरु
१३ इतिमामब्रवीद्राजापार्थश्चैवधनंजयः ॥ यदत्रानंतरंकार्यतद्ववान्वक्तुमर्हति १४ इत्युक्तेविदुरेणाथघृतराष्ट्रोऽभिनंदयतान् ॥ मनश्चक्रेमहादानेकार्तिकयांजनमे
जय १५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्रमवासिकेपर्वणिआश्रमवासपर्वणिविदुरवाक्येत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ विदुरेणैवमुक्तस्तु
घृतराष्ट्रेजनाधिपः ॥ प्रीतिमानभवद्राजनराज्ञोजिष्णोश्चकर्मणि १ ततोऽभिरूपान्भीष्मायब्राह्मणानृपिसत्तमान् ॥ पुत्रार्थेसुहृदश्चैवससमीक्ष्यसहस्रशः २ कारयि
त्वाऽन्नपानानियानान्याच्छादनानिच ॥ सुवर्णमणिरत्नानिदासीदासमजाविकम् ३ कंबलानिचरत्नानिग्रामानक्षेत्रं तथाधनम् ॥ सालंकारान्गजानश्चान्कन्या
श्चैववरस्त्रियः ४ उद्दिश्योद्दिश्यसर्वेभ्योददौसनृपसत्तमः ॥ द्रोणंसंकीर्त्यभीष्मंचसोमदत्तंचवाह्लिकम् ५ दुर्योधनंचराजानंपुत्रांश्चैवपृथक्पृथक् ॥ जयद्रथपुरो
गांश्चसुहृदश्चापिसर्वशः ६ सश्राद्धयज्ञोववृतेबहुशोधनदक्षिणः ॥ अनेकधनरत्नौघोयुधिष्ठिरमतेतदा ७ अनिशंयत्रपुरुषागणकालेखकास्तदा ॥ युधिष्ठि
रस्यवचनादपृच्छंतस्मत्तनृपम् ८ आज्ञापयकिमेतेभ्यःप्रदायंदीयतामिति ॥ तदुपस्थितमेवात्रवचनांतेददुस्तदा ९ शतदेयदशशतंसहस्रेचायुतंतथा ॥
दीयतेवचनाद्राज्ञःकुंतीपुत्रस्यधीमतः १० एवंसवसुधाराभिर्वर्षमाणोत्तपांबुदः ॥ तर्पयामासविप्रांस्तान्वर्षन्नस्यमिवांबुदः ११ ततोऽनंतरमेवात्रसर्ववर्णान्म
हामते ॥ अन्नपानरसौघेणप्लावयामासपार्थिवः १२ सवस्त्रधनरत्नौघोमृदंगनिनदोमहान् ॥ गवाश्चमकरावर्तानानारत्नमहाकरः १३ ग्रामाग्रहारद्वीपाढ्यो
मणिहेमजलार्णवः ॥ जगत्संप्लावयामासघृतराष्ट्रोऽबुद्धतः १४

8

१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८॥ इति आश्रमवासिकेनीलकंठीयेभारतमावदीपेकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ततश्चाति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२
 सदीक्षांतत्रसंप्राप्यराजाकौरवनंदनः ॥ शतयूपश्रमेतस्मिन्निवासमकरोत्तदा १२ तस्मैसर्वविधिराज्ञेराजाऽऽचरन्महामतिः ॥ आरण्यकंमहाराजव्यासस्या
 नुमतेतदा १३ एवंसतपसाराजनृपतराष्ट्रमहामनाः ॥ योजयामासचात्मानंतांश्चाप्यनुचरांस्तदा १४ तथैवदेवीगांधारीवल्ललाजिनधारिणी ॥ कुंत्यासहम
 हाराजसमानव्रतचारिणी १५ कर्मणामनसावाचाचक्षुषाचैवतेनृप ॥ सन्नियम्यैन्द्रियग्राममास्थितेपरमंतपः १६ त्वगस्थिभूतःपरिशुष्कमांसोजटाजिनोवल्ल
 लसंवृतांगः ॥ सपार्थिवस्तत्रतपश्चचारमहर्षिवत्तीव्रमपेतमोहः १७ क्षताचधर्मार्थविदग्ध्युद्धिःसंजयस्तंतृपतिसदारम् ॥ उपाचरद्भोरतपोजितात्मातदा
 शोवल्लकीरवासाः १८ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिकेपर्वणि आश्रमशतयूपश्रमनिवासेकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततस्तत्र
 मुनिश्रेष्ठाराजानंद्रष्टुमभ्ययुः ॥ नारदःपर्वतश्चैवदेवलश्चमहातपाः १ द्वैपायनःसशिष्यश्चसिद्धाश्चान्येमनीषिणः ॥ शतयूपश्चराजर्षिर्द्वैपःपरमधार्मिकः २ ते
 पाकुंतीमहाराजपूजाचक्रेयथाविधि ॥ तेचापितुपुस्तस्यास्तापसाःपरिचर्यया ३ तत्रधर्म्याःकथास्तातचक्रुस्तेपरमर्षयः ॥ रमयंतोमहात्मानंद्रष्टराष्ट्रं
 नाधिपम् ४ कथांतरेतुर्कस्मिंश्चिदेवर्षिर्नारदस्ततः ॥ कथामिमामकथयत्सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ५ ॥ नारद उवाच ॥ केकयाधिपतिःश्रीमानराजाऽऽसीदकुतो
 भयः ॥ सहस्रचित्यइत्युक्तःशतयूपपितामहः ६ सपुत्रेराज्यमासज्यज्येष्ठेपरमधार्मिके ॥ सहस्रचित्योधर्मात्माप्रविवेशवनंनृपः ७ सगत्वातपसःपारंदीप्तस्यव
 सुधाधिपः ॥ पुरंदरस्यसंस्थानंप्रतिपेदेमहाद्युतिः ८ दृष्टपूर्वःसबहुशोराजन्संपततामया ॥ महेंद्रसदनेराजातपसादग्धकिल्बिषः ९ तथाशैलालयोरामगद
 तपितामहः ॥ तपोवलेनैव नृपोमहेंद्रसदनंगतः १० तथापृषधोराजाऽऽसीद्राजन्वज्रधरोपमः ॥ सचापितपसालेभेनाकपृष्ठमितोगतः ११ आस्मिन्नरण्येनृप
 तेमांधातुरापिचात्मजः ॥ पुरुकुत्सो नृपःसिद्धिमहर्षीसमवाप्तवान् १२ भार्यासमभवद्यस्यनर्मदासारितांवरा ॥ सोऽस्मिन्नरण्येनृपतिस्तपस्तप्त्वादिवंगतः १३
 शशलोमाचराजासीद्राजन्परमधार्मिकः ॥ सम्यगस्मिन्वनेतस्मात्तोदिवमवाप्तवान् १४ द्वैपायनप्रसादाच्चत्वमपीदंतपोवनम् ॥ राजन्नवाप्यदुःप्रापंगति
 मश्र्यांगमिष्यसि १५ त्वंचापिराजशार्दूलतपसोऽतोश्रियावृतः ॥ गांधारीसहितोगंतगतिंतेषांमहात्मनाम् १६ पांडुःस्मरतितेनित्यंबलहंतुःसमीपगः ॥ त्वां
 सदैवमहाराजश्रेयसासचयोक्ष्यति १७ तवशुश्रूषयाचैवगांधार्याश्चयशस्विनी ॥ भर्तुःसलोकतामेषागमिष्यतिवधूस्तव १८ युधिष्ठिरस्यजननीसहिधर्मःसनात
 नः ॥ वयमेतत्प्रपश्यामोनृपतेदिव्यचक्षुषा १९ प्रवेक्ष्यतिमहात्मानंविदुरश्चयुधिष्ठिरम् ॥ संजयस्तदनुध्यानादितःस्वर्गमवाप्स्यति २० ॥ वैशंपायन
 उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वाकौरवेंद्रोमहात्मासार्धपत्न्याप्रीतिमान्बभूव ॥ विद्वान्वाक्यंनारदस्यप्रशस्यचक्रेपूजांचातुलानारदाय २१ ॥ १२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१

२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३ ऋषिपुत्रोव्यासपुत्रः ३४।३५।३६।३७।३८ ॥ इति आश्रमवासिकेपर्वणि नीलकंठीयेभारतमावदीपेविंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

ततःसर्वेनारदंविप्रसंघाःसंपूजयामासुरतीवराजन् ॥ राज्ञःप्रीत्याघृतराष्ट्रस्यतेवैपुनःपुनःसंप्रहृष्टास्तदानाम् २२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ नारदस्यतुतद्वाक्यं
 शशंसुर्द्विजसत्तमाः ॥ शतयूपस्तुराजर्षिर्नारदंवाक्यमब्रवीत् २३ अहोमगवताश्रद्धाकुराजस्यवर्धिता ॥ सर्वस्यचजनस्यास्यममचैवमहाद्युते २४ अस्ति
 काचिद्विवक्षातुतामिनिगदतःशृणु ॥ घृतराष्ट्रप्रतिनृपदेवर्षेलोकपूजित २५ सर्ववृतांततत्त्वज्ञोभवान्दिव्येनचक्षुषा ॥ युक्तःपश्यसिविप्रर्षेगतिर्याविविधानृ
 णाम् २६ उक्तवाचपतीनांत्वमहेंद्रस्यसलोकतां ॥ नत्वस्यनृपतेल्लोकाःकथितास्तेमहामुने २७ स्थानमप्यस्यनृपतेःश्रोतुमिच्छाम्यहंविभो ॥ त्वतःकटिक्
 दाचेतितन्ममारुह्याहितस्वतः २८ इत्युक्तोनारदस्तेनवाक्यंसर्वमनोनुगम् ॥ व्याजहारसभामध्येदिव्यदर्शीमहातपाः २९ ॥ नारद उवाच ॥ यदृच्छयाश
 क्रसदोगत्वाशक्रंशचीपतिम् ॥ दृष्टवानस्मिराजर्षेतत्रपांडुनराधिपम् ३० तत्रेयंघृतराष्ट्रस्यकथासमभवदृप ॥ तपसोदुष्करस्यास्ययदयंतपतेनृपः ३१ त
 त्राहमिदमश्रौषंशक्रस्यवदतःस्वयम् ॥ वर्षाणित्रीणिशिष्टानिराज्ञोस्यपरमायुषः ३२ ततःकुबेरभवनंगांधारीसहितोनृपः ॥ प्रयाताघृतराष्ट्रोऽयंराजराजामिस
 त्ततः ३३ कामगेनविमानेनदिव्याभरणभूषितः ॥ ऋषिपुत्रोमहाभागस्तपसादग्धकिल्बिषः ३४ संचरिष्यतिलोकांश्चदेवगंधर्वरक्षसाम् ॥ स्वच्छंदेनेतिध
 र्मात्मायन्मांत्वमनुपृच्छसि ३५ देवगुह्यामिदंप्रीत्यामयावःकथितंमहत् ॥ भवंतोहिश्रुतधनास्तपसादग्धकिल्बिषाः ३६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इतितेतस्य
 तच्छ्रुत्वादेवर्षेर्भधुरंवचः ॥ सर्वेसुमनसःप्रीताबभूवुःसचपार्थिवः ३७ एवंकथाभिरन्वाख्यधृतराष्ट्रमनीषिणः ॥ विप्रजग्मुर्यथाकामंतेसिद्धगतिमास्थिताः ३८
 ॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिकेपर्वणि आश्रमवासपर्वणि नारदवाक्येविंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ वनंगतेकौरवेंद्रेदुःखशोकसमन्विताः ॥
 बभूवुःपांडवाराजन्मातृशोकेनचान्विताः १ तथापौरजनःसर्वःशोचन्नास्तेजनाधिपम् ॥ कुर्वाणाश्चकथास्तत्रब्राह्मणानृपतिंप्रति २ कथंनुराजावृद्धःसर्वनेव
 सतिनिर्जने ॥ गांधारीचमहाभागासाचकुंतीपृथाकथम् ३ सुखार्हःसहिराजर्षिरसुखीतद्वनंमहत् ॥ किमवस्थःसमासाद्यप्रज्ञाचक्षुर्हतात्मजः ४ सुदुष्करं
 तवतीकुंतीपुत्रानपश्यती ॥ राज्यश्रियंपरित्यज्यवनंसासमरोचयत् ५ विदुरःकिमवस्थश्चातुःशुश्रूषुरात्मवान् ॥ सचगावल्गणिर्धीमान्भर्तृपिंडानुपालकः
 ६ आकुमारंचपौरास्तेचित्ताशोकसमाहताः ॥ तत्रतत्रकथाश्चकुःसमासाद्यपरस्परम् ७ पांडवाश्चैवतेसर्वेष्टशोकपरायणाः ॥ शोचंतोमातरंवृद्धामृषुर्नाति
 चिरंपुरे ८ तथैववृद्धं पितरंहतपुत्रंजनेश्वरम् ॥ गांधारीचमहाभागाविदुरंचमहामतिम् ९ नैषांबभूवसंप्रीतिस्तांविचितयतांतदा ॥ नराज्येनचनारीपुनवे
 दाध्ययनेषुच १० परंनिर्वेदमगमंश्चितयंतोनराधिपम् ॥ तंचज्ञातिवधंधोरंसंस्मरंतःपुनःपुनः ११ वनमिति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११

१२ । १३ । १४ । १५ ॥ इति आश्रमवासपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ ७ ॥ एवमिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९

अभिमन्योश्चवालस्यविनाशंरणमूर्धनि ॥ कर्णस्यचमहाबाहोसंग्रामेष्वपलायिनः १२ तथैवद्रौपदेयानामन्येषांसुहृदामपि ॥ वधंसंस्मृत्यतेवीरानातिप्रमन
सोऽभवत् १३ हतप्रवीरांपृथिवीहृतरत्नांचभारत ॥ सदैवचितयंतस्तेनशमंचोपलेभिरे १४ द्रौपदीहतपुत्राचसुभद्राचैवभाविनी ॥ नातिप्रीतियुतेदेव्यौत
दास्तामप्रहृष्टवत् १५ वैराट्यास्तनयं दृष्ट्वापितरंतेपरिक्षितम् ॥ धारयंतिस्मतेप्राणांस्तवपूर्वपितामहाः १६ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवासि० आश्रमवा०
एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवंतेपुरुषव्याघ्राः पांडवामातृनंदनाः ॥ स्मरंतोमातरंवीराबभूवुर्भृशदुःखिताः १ येराजकार्येषु
पुराव्यासक्तानित्यशोऽभवन् ॥ तेराजकार्याणितदानाकार्षुः सर्वतःपुरे २ प्रविष्टा इवशोकेननाभ्यनंदंतर्किंचन ॥ संभाष्यमाणा अपितेन किंचित्प्रत्यपूजयन् ३
तेस्मवीरादुराधर्षांगीभीर्येसागरोपमाः ॥ शोकोपहतविज्ञानानष्टसंज्ञा इवाभवन् ४ अचितयंश्चजननीततस्तेपांडुनंदनाः ॥ कथंनुवृद्धमिथुनंवहत्यतिकृशा
पृथा ५ कथंचसमहीपालोहतपुत्रोनिराश्रयः ॥ पत्न्यासहवसत्येकोवनेश्वापदसेविते ६ साचदेवीमहाभागार्गाधारीहतबांधवा ॥ पतिमंधंकथं वृद्धमन्वेतिविज
नेवने ७ एवंतेषांकथयतामौत्सुक्यमभवत्तदा ॥ गमनेचामवदुद्धिधृतराष्ट्रदिदृक्षया ८ सहदेवस्तुराजानंप्रणिपत्येदमब्रवीत् ॥ अहोमेभवतोदृष्टं हृदयंगमनं
प्रति ९ नहित्वांगौरवेणाहमशकं वक्तुमंजसा ॥ गमनंप्रतिराजेंद्रतदिदंसमुपस्थितम् १० दिष्ट्याद्रक्ष्यामितांकुंतीवर्तयंतोतपस्विनीम् ॥ जाटिलांतापसीवृद्धां
कुशकाशपरिक्षिताम् ११ प्रासादहर्म्यसंवृद्धामत्यंतसुखभागिनीम् ॥ कदातुजननींश्रांतांद्रक्ष्यामिभृशदुःखिताम् १२ अनित्याः खलुमर्त्यानांगतयोभरतर्षभ ॥
कुंतीराजसुतायत्रवसत्यसुखितावने १३ सहदेववचःश्रुत्वाद्रौपदीयोषितांवरा ॥ उवाचदेवीराजानमभिपूज्याभिनंदय १४ कदाद्रक्ष्यामितां देवीयदिजीवति
सापृथा ॥ जीवत्याह्यद्यमेप्रीतिर्भाविष्यातिजनाधिप १५ एषातेऽस्तुमतिर्नित्यं धर्मेतेरमतामनः ॥ योऽद्यत्वमस्मान्तराजेंद्रश्रेयसायोजयिष्यसि १६ अग्रपाद
स्थितंचेमंविद्विराजन्वधूजनम् ॥ काक्षंतं दर्शनंकुंत्यागांधार्याः श्वशुरस्यच १७ इत्युक्तः स नृपो देव्याद्रौपद्याभरतर्षभ ॥ सेनाध्यक्षान्समानाद्यसर्वानिदमुवा
चह १८ निर्यातयतमेसेनांप्रभूतरथकुंजरां ॥ द्रक्ष्यामिवनसंस्थंचधृतराष्ट्रमहीपतिम् १९ रुयध्यक्षांश्चाब्रवीद्राजायानानिविविधानिमे ॥ सज्जीक्रियंतांस
र्वाणिशिबिकाश्चसहस्रशः २० शकटापणवेशाश्चकोशः शिल्पिनष्वच ॥ निर्यातुकोषपालाश्चकुरुक्षेत्राश्रमंप्रति २१ यश्चपौरजनः काश्चिद्रुमिच्छतिपार्थिवम् ॥
अनावृतः सुविहितः सचयातुसुरक्षितः २२ सूदाः पौरोगवाश्चैवसर्वंचैवमहानसम् ॥ विविधंभक्षभोज्यंचशकटैरुह्यतामम २३

१० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । अग्रपादस्थितं प्रयाणार्थं पुरस्कृतेनैवपादेनस्थितं अरयंतस्तु कमित्यर्थः १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३

२४ । २५ । २६ ॥ इति आश्रमवासिकेपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ आज्ञापयामासेति १ । २ यानैर्मनुष्यवाह्यैः ३ नखरप्रासो व्याघ्रनखरपराचीनफलककुक्षिर्यः

प्रयाणंघुष्यतांचैवंश्वोभूतइतिमाचिरम् ॥ क्रियतांपथिचाप्यद्यवेशमानिविविधानिच २४ एवमाज्ञाप्यराजासभ्राट्भिः सहपांडवः ॥ श्वोभूतेनिर्ययौराजनस
स्त्रीवृद्धपुरःसरः २५ सवहिर्दिवसानेवजनौघंपरिपालयन् ॥ न्यवसन्नृपतिः पंचततोऽगच्छद्वनंप्रति २६ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके आश्रमवासपर्वणि
युधिष्ठिरयात्रायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ आज्ञापयामासततः सेनांभरतसतमः ॥ अर्जुनप्रमुखैर्गुप्तांलोकपालोपमैर्न
रैः १ योगोयोगइतिप्रीत्याततः शब्दोमहानभूत् ॥ क्रोशतांसादिनांतत्रयुज्यतांयुज्यतामिति २ केचिद्यानैर्नराजग्मुः केचिदश्वैर्महाजवैः ॥ कांचनैश्चरथैः के
चिज्ज्वलितज्वलनोपमैः ३ गजैर्द्रैश्चतथैवान्येकेचिदुष्टैर्नराधिप ॥ पदातिनस्तथैवान्येनखरप्रासयोधिनः ४ पौरजानपदाश्चैवयानैर्बहुविधैस्तथा ॥ अन्वयुः
कुरुराजानंघृतराष्ट्रंदिदृक्षवः ५ सचापिराजवचनादाचार्यो गौतमः रूपः ॥ सेनामादायसेनानीः प्रययावाश्रमंप्रति ६ ततोद्विजैः परिवृतः कुरुराजोयुधिष्ठिरः ॥
संस्तूयमानोबहुभिः सूतमागधवंदिभिः ७ पांडुरेणातपत्रेणध्रियमाणेनमूर्धनि ॥ रथानीकेनमहतानिर्जगामकुरुद्वहः ८ गजैश्चाचलसंकाशैर्भीमकर्मावृकोदरः ॥
सज्जयंत्रायुधोपेतैः प्रययौपवनात्मजः ९ माद्रीपुत्रावपितथाहयारोहौसुसंवृतौ ॥ जग्मतुःशीघ्रगमनौसन्नद्धकवचध्वजौ १० अर्जुनश्चमहातेजारथेनादित्यव
र्चसा ॥ वशीश्वेतैर्हयैर्युक्तैर्दिव्येनान्वगमन्नृपम् ११ द्रौपदीप्रमुखाश्वापिस्त्रीसंघाः शिबिकायुताः ॥ रुयध्यक्षगुप्ताः प्रययुर्विसृजंतोऽमितंवसु १२ समृद्धरथह
स्त्यश्वेणुवीणानुनादितम् ॥ शुशुभेपांडवंसैन्यंततदाभरतर्षभ १३ नदीतीरेषुरम्येषुसरः सुचविशांपते ॥ वासान्कृत्वाक्रमेणाथजग्मुस्तेकुरुपुंगवाः १४ यु
युत्सुश्चमहातेजाधौम्यश्चैवपुरोहितः ॥ युधिष्ठिरस्यवचनात्पुरगुप्तिप्रचक्रतुः १५ ततोयुधिष्ठिररोजाकुरुक्षेत्रमवातरत् ॥ क्रमेणोत्तीर्ययमुनानदीपरमपावनीम्
१६ सददर्शाश्रमंदूराद्राजर्षेस्तस्यधीमतः ॥ शतयूपस्यकौरव्यघृतराष्ट्रस्यचैवह १७ ततः प्रमुदितः सर्वोजनस्तद्वनमंजसा ॥ विवेशसुमहानादिराप्र्यभरतर्षभ
१८ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिकेपर्वणि आश्रमवासपर्वणि घृतराष्ट्राश्रमगमनेत्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततस्तेपांडवाद्रादवती
र्यपदातयः ॥ अभिजग्मुर्नरपतेराश्रमंविनयानताः १ सचयोधजनः सर्वोचिराश्रनिवासिनः ॥ स्त्रियश्चकुरुमुख्यानांपद्मिरेवान्वयुस्तदा २ आश्रमंतेततो जग्मु
र्घृतराष्ट्रस्यपांडवाः ॥ शून्यंमृगगणाकीर्णंकदलिवनशोभितम् ३ ततस्तत्रसमाजग्मुस्तापसानियतवताः ॥ पांडवानागतान्द्रष्टुंकौतूहलसमन्विताः ४ तानपृच्छ
ततोराजाक्कासौकौरववंशभृत् ॥ पिताज्येष्ठोगतोऽस्माकमितिबाष्पपरिभुतः ५ तेतमूचुस्ततोवाक्यंयमुनामवगाहितम् ॥ पुष्पाणामुदकुंभस्यचार्थमतइतिप्रभो ६

४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ ॥ इति आश्रमवासपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ततइति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९

७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०॥ इति आश्रमवा० नीलकंठीये भारतभावदीपे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ ॥ सतैरिति १।२
 तैराख्यातेन मार्गेण ततस्तेजमुरंजसा ॥ ददृशुश्चाविदूरेतान्सर्वानथपदातयः ७ ततस्ते सत्वरजमुःपितुर्दर्शनकाक्षिणः ॥ सहदेवस्तु वेगेन प्राधावद्यत्रसा
 पृथा ८ सुस्वरंरुदेधीमान्मातुःपादावुपस्पृशन् ॥ साचबाष्पाकुलमुखोददर्शदयितं सुतम् ९ बाहुभ्यां संपरिष्वज्य समुन्नाम्य च पुत्रकम् ॥ गांधार्याः कथया
 मास सहदेवमुपस्थितम् १० अनंतरं च राजानं भीमसेनमथार्जुनम् ॥ नकुलं च पृथादृष्ट्वा त्वरमाणो पचक्रमे ११ साह्याग्रे गच्छति तयोर्दपत्योर्हतपुत्रयोः ॥ कर्ष
 तीतौ ततस्ते तां दृष्ट्वा सन्यपतन्भुवि १२ राजा तान्स्वरयोगेन स्पर्शेन च महामनाः ॥ प्रत्यभिज्ञाय मेधावीसमाश्वासयत प्रभुः १३ ततस्ते बाष्पमुत्सृज्य गांधा
 रीसहितं नृपम् ॥ उपतस्थुर्महात्मानो मातरं च याविधि १४ सर्वेषां तोयकलशान् जगृहस्ते स्वयंतदा ॥ पांडवालब्धसंज्ञास्ते मात्राचाश्वासिताः पुनः १५
 तथानार्यो नृसिंहानां सोऽवरोधजनस्तदा ॥ पौरजानपदाश्चैव ददृशुस्तं जनाधिपम् १६ निवेदयामास तदा जनं तन्नाम गोत्रतः ॥ युधिष्ठिरो नरपतिः सचैनं प्र
 त्यपूजयत् १७ सतैः परिहृतो मेने हर्षबाष्पाविलेक्षणः ॥ राजाऽऽत्मानं गृहगतं पुरे वगजसाह्वये १८ अभिवादितो वधूभिश्च कृष्णाद्याभिः सपार्थिवः ॥ गांधार्या
 सहितो धीमान्कुंत्या च प्रत्यनंदत १९ ततश्चाश्रममागच्छत्सिद्धचाणसेवितम् ॥ दिदृशुभिः समाकीर्णं नमस्तारागणैरिव २० ॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवा
 सि० आश्रमवा० युधिष्ठिरादिधृतराष्ट्रसमागमे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ सतैः सह नरव्याघ्रैर्ब्रह्माभिर्भरतर्षभ ॥ राजारुचिरप
 आक्षैरासां च केतदाऽऽश्रमे १ तापसैश्च महाभागैर्नानादेशसमागतैः ॥ द्रष्टुं कुरुपतेः पुत्रान् पांडवान् पृथुवक्षसः २ तेऽब्रुवन् ज्ञातुमिच्छामः कतमोऽत्र युधिष्ठिरः ॥
 भीमार्जुनौ यमौ चैव द्रौपदी च यशस्विनी ३ तानाचख्यौ तदा सूतः सर्वास्तान् भिनामतः ॥ संजयो द्रौपदी चैव सर्वाश्चान्याः कुरुस्त्रियः ४ ॥ संजय उवाच ॥ यए
 ष जांबूनदशुद्धगौरस्तनुर्महासिंह इव प्रवृद्धः ॥ प्रचंडघोणः पृथुदीर्घनेत्रस्तस्मात्प्रायताक्षः कुरुराज एषः ५ अयं पुनर्मतंगजेन्द्रगामी प्रतप्तचामीकरशुद्धगौरः ॥
 पृथ्वायतांसः पृथुदीर्घबाहुर्दृकोदरः पश्यतपश्यते मम ६ यस्त्वेव पार्श्वेऽस्थमहाधनुः प्रमानश्यामो युवा वारणयूथपाभः ॥ सिंहोन्नतांसो गजखेलगामी पद्मायताक्षो
 ऽर्जुन एष वीरः ७ कुंतीसमीपे पुरुषोत्तमौ तु यमाविमौ विष्णुमहेंद्रकल्पौ ॥ मनुष्यलोके सकले समोऽस्ति ययोर्न रूपेण बलेन शीले ८ इयं पुनः पद्मदलायताक्षी म
 ध्यं वयः किंचिदिव स्पृशंती ॥ नीलोत्पलाभासुरदेवते व कृष्णास्थिता मूर्तिमती विलक्ष्मीः ९ अस्यास्तु पार्श्वे कनकोत्तमा भायैषा प्रभामूर्तिमती वसौमी ॥ मध्ये
 स्थिता सा भगिनी द्विजाश्रयाश्चक्रायुधस्याप्रतिमस्य तस्य १० इयं च जांबूनदशुद्धगौरी पार्थस्य भार्या भुजगेंद्रकन्या ॥ चित्रांगदा चैव नरेंद्रकन्या यैषा सवर्णाऽऽ
 द्रैर्मधूकपुष्पैः ११ इयं स्वसाराजचमूपतेश्च प्रवृद्धनीलोत्पलदामवर्णा ॥ पस्पधं कृष्णेन सदानृपो यो वृकोदरस्यैष परिग्रहोऽयः १२
 ३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९।६०।६१।६२।६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४।७५।७६।७७।७८।७९।८०।८१।८२।८३।८४।८५।८६।८७।८८।८९।९०।९१।९२।९३।९४।९५।९६।९७।९८।९९।१००॥ सवर्णासमानजातीयापांडवकन्याभार्द्रमधूकपुष्पैरुपलक्षिता ११ यः कृष्णेन पस्पधं तस्य शल्यस्य परिग्रहो भार्या १२

१३ आसन्नमहीतले समीपभूयो १४ । १५ सीमंतमात्रेण उपलक्षितान् त्वलं वाराविनातादृशाः शिरोरुहाः केशावासांताः सीमंतशिरोरुहाः असीमंतेति पाठो युक्तः १६ ब्राह्मण्यस्यादिपादः
 इयं च राज्ञो मगधाधिपस्य सुता जरासंध इति श्रुतस्य ॥ यवीयसो माद्रवती सुतस्य भार्या मता चंपकदामगौरी १३ इंदीवरश्यामतनुः स्थिता तु यैषाऽपराऽऽसन्नमही
 तले च ॥ भार्या मता माद्रवती सुतस्य ज्येष्ठस्य सेयंकमलायताक्षी १४ इयं तु निष्ठतसुवर्णगौरी राज्ञो विराटस्य सुता सपुत्रा ॥ भार्या भिमन्योर्निहतोरणे योद्रोणा
 दिभिस्तैर्विरथोरथस्थैः १५ एतास्तु सीमंतशिरोरुहायाः शुक्लोत्तरीयान् रराजपल्लवः ॥ राज्ञोऽस्य वृद्धस्य परंशताख्याः स्नुषानृवीराहतपुत्रनाथाः १६ एताय
 थामुख्यमुदाहृता बो ब्राह्मण्यभावाद्भुजद्विसत्त्वाः ॥ सर्वा भवद्भिः परिपृच्छ्यमानानं रेंद्रपल्लवः सुविशुद्धसत्त्वाः १७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवं सराजा कुरुवृद्धवर्षः
 समागतस्ते नरदेवपुत्रैः ॥ प्रपृच्छ सर्वकुशलं तदानीं गतेषु सर्वेष्वथ तापसेषु १८ यो धेनुवाऽप्याश्रममंडलं तं मुक्कानि विष्टेषु विमुच्य पत्रम् ॥ स्त्रीवृद्धबाले च सुसंनि
 विष्टे यथा र्हतस्तान् कुशलान्यपृच्छत् १९ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि ऋषीनप्रतियुधिष्ठिरादिकथने पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ युधिष्ठिर महाबाहो कश्चित्त्वं कुशलीह्यसि ॥ सहितो ब्राह्मभिः सवः पौरजानपदैस्तथा १ ये च त्वामनुजीवंतिकश्चित्तेऽपि निरामयाः ॥ सचिवाष्ट
 त्यवर्गाश्च गुरवश्चैव ते नृप २ कश्चित्तेऽपि निरातं कावसंति विषये तव ॥ कश्चिद्वर्तसि पौराणां वृत्तिराजर्षिसेविताम् ३ कश्चिन्ध्यायाननुच्छिद्यकोशस्तेऽभिप्रपूर्यते ॥
 अरिमध्यस्थमित्रेषु वर्तसे चानुरूपतः ४ ब्राह्मणानग्रहैर्वायथा वदनु पश्यसि ॥ कश्चित्तेऽपरितुष्यंति शीलेन भरतर्षभ ५ शत्रवोऽपि कुतः पौराभृत्यावास्वजनोऽ
 पिवा ॥ कश्चिद्यजसिराजेंद्रश्रद्धावान्पितृदेवताः ६ अतिथीनन्नपानेन कश्चिदर्थसि भारत ॥ कश्चिन्नयपथे विप्राः स्वकर्मनिरतास्तव ७ क्षत्रिया वैश्यवर्गा वा
 शूद्रावाऽपि कुटुंबिनः ८ कश्चित्स्त्रीबालवृद्धं तेन शोचति न याचते ९ जामयः पूजिताः कश्चित्तव गेहे न रर्षभ ॥ कश्चिद्राजर्षिवंशोऽयं त्वामासाद्य महीपतिम् ९ यथो
 चितं महाराज यशसानावसीदति ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इत्येवंवादिनं तं सन्ध्याय वित्प्रत्यभाषत १० कुशलप्रश्नसंयुक्तं कुशलो वाक्यकर्मणि ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥
 कश्चित्तेवर्धते राजंस्तपो दमश्च मश्चते ११ अपि मे जननीचेयं शुश्रूषुर्विगतकृमा ॥ आथास्याः सफलो राजन्वनवासो भविष्यति १२ इयं च माता ज्येष्ठामेशीतवाताय
 कर्षिता ॥ घोरेण तपसा युक्ता देवी कश्चिन्न शोचति १३ हतान् पुत्रान् महावीर्यान् क्षत्रधर्मपरायणान् ॥ नापध्यायति वा कश्चिदस्मान्पापकृतः सदा १४ कचासौ विदु
 रोरजन्नेमं पश्यामहे वयम् ॥ संजयः कुशलीचार्यं कश्चित्तु तपसि स्थिरः १५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इत्युक्तः प्रत्युवाचे दं धृतराष्ट्रोजनाधिपम् ॥ कुशलीविदुरः पुत्र
 तपोघोरं समाश्रितः १६ वायुभक्षो निराहारः कशोधमनिसंततः ॥ कदाचिद्दृश्यते विप्रैः शून्येऽस्मिन्कानने कचित् १७

संबोधनं परिपृच्छ्यमानाः कथयतो मत्तो वेदितव्या इति शेषः १७ । १८ पञ्चवाहनम् १९ ॥ इति आश्रमवा० नी० भारतभाव० पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ ॥ युधिष्ठिर इति १
 २।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९।६०।६१।६२।६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४।७५।७६।७७।७८।७९।८०।८१।८२।८३।८४।८५।८६।८७।८८।८९।९०।९१।९२।९३।९४।९५।९६।९७।९८।९९।१००॥

वीटापापाणकवलः १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ विदुरस्यश्रवेविदुरेभूषति सति राजाष्टराष्ट्रस्तंयुधिष्ठिरं प्रत्यभ्यपूजयत्स्तुतवान् (राजायुधिष्ठिरं तं विदुरमिति वा) २४
ततः सदाति दृष्टिदृष्ट्यापवनं पवनेन च संयोज्य तत्रैव संयमं कृत्वा स्वशरीरात् प्राणिनि त्रियाणि निष्कास्य तदीयप्राणैरिन्द्रियैश्च सह एकत्वं प्राप्य स्वशरीरं त्यक्तवान् । यथा वदन्तरस्त्वं जलं घटांतरो सिच्यते तद्व
इत्येवं ब्रुवतस्तस्य जटीवीटामुखः कृशः ॥ दिग्वासामलदिग्धांगो वनरेणुसमुक्षितः १८ दूरादालक्षितः क्षतातत्राख्यातो महीपतेः ॥ निवर्तमानः सहसाराजन्टद्वा
श्रमं प्रति १९ तमन्वधाववृषति रेक एव युधिष्ठिरः ॥ प्रविशन्तं वनं घोरं लक्ष्यालक्ष्यं कचित्कचित् २० भो भो विदुरराजाऽहं दयितस्ते युधिष्ठिरः ॥ इति ब्रुवन्नरपतिस्तं
यत्नादभ्यधावत् २१ ततो विविक्तपुर्वाति तस्थौ बुद्धिमतां वरः ॥ विदुरो वृक्षमाश्रित्य कंचित्त्रवनांतरे २२ तं राजाक्षीणभूयिष्ठमाकृतीमात्रसूचितम् ॥ अभिजज्ञे
महाबुद्धिं महाबुद्धिर्युधिष्ठिरः २३ युधिष्ठिरोऽहमस्मीति वाक्यमुक्त्वा श्रुतः स्थितः ॥ विदुरस्य श्रवे राजा तं च प्रत्यभ्यपूजयत् २४ ततः सोऽनिमिषो भूत्वा राजानं तमु
दैक्षत् ॥ संयोज्य विदुरस्तस्मिन् दृष्टिदृष्ट्या समाहितः २५ विवेश विदुरो धीमान् गत्रैर्गात्राणि चैव ॥ प्राणान् प्राणेषु च दधद्दिन्द्रियाणीन्द्रियेषु च २६ स योगबलमा
स्थायि विवेश नृपतेस्तनुम् ॥ विदुरो धर्मराजस्य तेजसा प्रज्वलन्निव २७ विदुरस्य शरीरं तु तथैव स्तब्धलोचनम् ॥ वृक्षाश्रितं तदाराजाददर्शगतचेतनम् २८ बल
वंतं तथाऽऽत्मानं मेने बहु गुणं तदा ॥ धर्मराजो महातेजास्तच्च सस्मार पांडवः २९ पौराणमात्मनः सर्वविद्यावान्सविशांपते ॥ योगधर्ममहातेजा व्यासेन कथितं यथा ३०
धर्मराजश्च तत्रैव संस्कारयिषुस्तदा ॥ दग्धुकामोऽभवद्दिद्वानथ वागभ्यभाषत् ३१ भो भो राजन्न दग्धव्यमेतद्दिदुरसंज्ञकम् ॥ कलेवरमिहैव ते धर्मपुषसनातनः ३२
लोकाः सांतानि कनामभविष्यंत्यस्य भारत ॥ यतिधर्ममवाप्तोऽसौ नैष शोच्यः परंतप ३३ इत्युक्तो धर्मराजः सविनिवृत्य ततः पुनः ॥ राज्ञो वैचित्रवीर्यस्य तत्सर्वप्रत्य
वेदयत् ३४ ततः सराजादुतिमान् सच सर्वो जनस्तदा ॥ भीमसेनादयश्चैव परं विस्मयमागताः ३५ तच्छ्रुत्वा प्रीतिमान् राजा भूत्वा धर्मजमब्रवीत् ॥ आपो मूलं फलं चैव
ममेदं प्रतिगृह्यताम् ३६ यदर्थो हिनरो राजंस्तदर्थोऽस्यातिथिः स्मृतः ॥ इत्युक्तः स तथेत्येवं प्राह धर्मात्मजो नृपम् ३७ फलं मूलं च बुभुजे राजा दत्तं सहानुजः ॥ ततस्ते
वृक्षमूलेषु कृतवासपरिग्रहाः ॥ तारात्रिमवसन् सर्वे फलमूलजलाशनाः ३८ ॥ इति श्रीम० आश्र० आश्र० प० विदुरनिर्याणेषु विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥
ततस्तुराजन्नेतेषामाश्रमे पुण्यकर्मणाम् ॥ शिवानक्षत्रसंपन्ना साव्यतीयाय शर्वरी १ ततस्तत्र कथाश्चासंस्तेषां धर्मार्थलक्षणाः ॥ विचित्रपदसंचारानानाश्रुतिभिर
न्विताः २ पांडवास्त्वभितो मातुर्धरण्यां सुपुस्तदा ॥ उत्सृज्य तु महाहर्षाणि शयनानि नराधिप ३ यदाहारो भवद्वाजाष्टराष्ट्रो महामनाः ॥ तदा हारान् वीरास्ते न्यवसं
स्तां निशांतदा ४ व्यतीतायां तु शर्वर्या कृतपौर्वाहिकक्रियः ॥ भ्रातृभिः सहितो राजा ददर्श श्रममंडलम् ५ दिवं ब्रूवन् । प्राणसंधानेनैवेन्द्रियाणां गात्राणां च संधानं भवति न तदर्थं
पृथग्यत्नोऽपेक्षितः २५ । २६ । २७ । २८ तच्च त्वस्य विदुरस्य एकस्यैव धर्मस्यांशाज्जातत्वं सस्मार २९ योगधर्मे सस्मारेत्यनुपपद्यते ३० संस्कारयिषुः संस्कारं लभयितुमिच्छः ३१ । ३२ लोका इति
यतिधर्मो वाहाद्ययोग्यत्वं पृतेन गच्छेत्तौ जातावा मापयति धर्मोऽस्तीति दर्शितं ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ ॥ इति आश्र० बी० पण्डितोऽध्यायः ॥ २६ ॥ तत इति १ । २ । ३ । ४ । ५

६ । १ मुनिगणस्य मुनिगणेन तावौ दिक्चोर्लौकिकश्च ८ मृगययादिभिरलंकृतमाश्रमम् ९ । १० । ११ औदुंबरसकलज्ञान १२ प्रवेणीः कुथाः 'प्रवेणीः स्त्री कुथावेण्योः' इति मेदिनी १३ । १४ । १५

सांतःपुरपरिवारः सभृत्यः सपुरोहितः ॥ यथा सुखं यथोद्देशं घृतराष्ट्रम्यनुज्ञया ६ ददर्श तत्र वेदीश्च संप्रज्वलितपावकाः ॥ कृताभिपेक्षैर्मुनिभिर्हुताग्निभिरुपस्थिताः ७
वानेयपुष्पनिकरैराज्यधूमोद्गमैरपि ॥ ब्राह्मेण वपुषा युक्ता युक्ता मुनिगणस्यताः ८ मृगयूथैस्तु द्विग्रेस्तत्र तत्र समाश्रितैः ॥ अशंकितैः पक्षिगणैः प्रगीतैरिव च प्रभो ९
केकाभिर्नीलकंठानां दातृहानां च कूजितैः ॥ कोकिलानां कुदुरैः सुखैः श्रुतिमनोहरैः १० प्राचीतद्विजघोषैश्च कचित्कचिदलंकृतम् ॥ फलमूलसमाहारैर्महद्भिश्चोप
शोभितम् ११ ततः सराजा प्रददौ तापसार्थमुपाहृतान् ॥ कलशान्कांचनाचराजंस्तथैवौदुंबरानपि १२ अजिनानि प्रवेणीश्च सुक्लृवं च महीपतिः ॥ कमंडलूंश्च स्था
लीश्च पिठराणि च भारत १३ आजनानि च लौहानि पात्रीश्च विविधानृप ॥ यद्यदिच्छति यावच्च यच्चान्यदपि भाजनम् १४ एवं सराजा धर्मात्मा परित्याश्रममंडलम् ॥
वसुविश्राण्य तत्सर्वं पुनरायान्महीपतिः १५ कृताद्विकंचराजानं घृतराष्ट्रं महीपतिम् ॥ ददर्शासीनमव्यग्रं गांधारी सहितं तदा १६ मातरं चाविदूरस्थां शिष्यवत्प्रण
तां स्थिताम् ॥ कुंतीं ददर्श धर्मात्मा शिष्टाचारसमन्विताम् १७ स तमभ्यर्च्य राजानं मामसंश्राव्य चात्मनः ॥ निर्पीदेत्यभ्यनुज्ञातो ब्रूयात्सुपविवेश १८ भीमसेनाद
यश्चैव पांडवा भरतर्षभ ॥ अभिवाद्योपसंगृह्य निषेदुः पार्थिवान्नया १९ स तैः परिवृतो राजा शुभेऽस्तीवकौरवः ॥ विभ्रद्वाह्मीं श्रियं दीप्तां देवैरिव ब्रूहस्पतिः २० तथा ते
पूवपिष्टेषु समाजग्मुर्महर्षयः ॥ शतयूपप्रभृतयः कुरुक्षेत्रनिवासिनः २१ व्यासश्च भगवान् विप्रो देवार्पणसेवितः ॥ वृतः शिष्यैर्महातेजा दर्शयामास पार्थिवम् २२
ततः सराजा कौरव्यः कुंतीपुत्रश्च वीर्यवान् ॥ भीमसेनादयश्चैव प्रत्युत्थायाभ्यवादयन् २३ समागतस्ततो व्यासः शतयूपादिभिर्हृतः ॥ घृतराष्ट्रं महीपालमास्यतामित्य
भाषत २४ वरंतु विष्टरं कौरव्यं कृष्णाजिनकुशोत्तरम् ॥ प्रतिपेदेतदा व्यासस्तदर्थमुपकल्पितम् २५ ते च सर्वे द्विजश्रेष्ठा विष्टरेषु समंततः ॥ द्वैपायनाभ्यनुज्ञातानि षेदु
विपुलौजसः २६ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके० आश्रमवास० व्यासागमने सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः समुपविष्टेषु पांडवेषु महा
त्मसु ॥ व्यासः सत्यवतीपुत्र इदं वचनमब्रवीत् १ घृतराष्ट्रं महाबाहो कश्चित्तेवर्तते तपः ॥ कश्चिन्मनस्ते प्रीणाति वनवासेन राधिप २ कश्चिद्दृदिनतेशोको राजन् पुत्रविनाश
जः ॥ कश्चिज्ज्ञानानि सर्वाणि सुप्रसन्नानि तेऽनघ ३ कश्चिद्बुद्धिदृढां कृत्वा चरस्यारण्यकं विधिम् ॥ कश्चिद्ब्रूधूश्च गांधारीनशोकेनाभिभूयते ४ महाप्रज्ञा बुद्धिमती देवी ध
र्मार्थदर्शिनी ॥ आगमापायतत्त्वज्ञा कश्चिदेषानशोचति ५ कश्चित्कुंतीचराजं स्त्वांशुश्रूषत्यनहंकृता ॥ यापरित्यज्य स्वं पुत्रं मुरुशुश्रूषणे रता ६ कश्चिद्धर्मसुतो राजा त्व
याप्रत्यभिर्नंदितः ॥ भीमार्जुनयमाश्चैव कश्चिदेतेऽपि सांत्विताः ७ कश्चिन्नंदसिद्धे तान् कश्चित्ते निर्मलं मनः ॥ कश्चिच्च शुद्धभावोऽसि जातज्ञानो नराधिप ८

१६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ ॥ इति आश्रमवासिके पर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ततः समुपविष्टे भवति ॥ १ । २ । ३ । ४ । ५

एतद्विप्रितयंश्रेष्ठं सर्वभूतेषु भारत ॥ निर्वैरतामहाराजसत्यमक्रोधपुत्र ९ कञ्चितेनचमोहोऽस्तिवनवासेनभारत ॥ स्वशेवन्यमंत्रवाउपवासोऽपिवाभवेत् १०
 विदितं चापिराजेंद्रविदुरस्यमहात्मनः ॥ गमनं विधिनाऽनेन धर्मस्य सुमहात्मनः ११ मांडव्यशापाद्विषैवधर्मो विदुरतांगतः ॥ महाबुद्धिर्महायोगी महात्मा सुम
 हामनाः १२ बृहस्पतिर्वादेवेषुशुक्रोवाऽप्यसुरेषु च ॥ न तथा बुद्धिसंपन्नो यथा स पुरुषर्षभः १३ तपो बलव्ययं कृत्वा सुचिरात्संभृतं तदा ॥ मांडव्येन पिणाघमां ह्य
 भिभूतः सनातनः १४ नियोगाद्ब्रह्मणः पूर्वमयास्वेन बलेन च ॥ वैचित्रवीर्यं केक्षेत्रे जातः सुमहामतिः १५ भ्राता तव महाराज देवदेवः सनातनः ॥ धारणां मन
 साध्यानां च धर्मकवयो विदुः १६ सत्येन संवर्धयति यो दमेन शमेन च ॥ अहिंसाया च दानेन तप्यमानः सनातनः १७ येन योगबलाज्जातः कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ धर्म
 इत्येष नृपते प्राज्ञेनामित बुद्धिना १८ यथा वा द्विर्था वायुर्यथा पः पृथिवी यथा ॥ यथाऽऽकाशं तथा धर्म इह चासुत्रचस्थितः १९ सर्वगश्चैव राजेंद्र सर्वव्याप्य चराच
 रम् ॥ दृश्यते देवदेवैः स सिद्धैर्निर्गुणकल्मषैः २० यो हि धर्मः स विदुरो विदुरो यः स पांडवः ॥ स पुषराज न दृश्यस्ते पांडवः प्रेष्यवत्स्थितः २१ प्रविष्टः समहात्मानं
 भ्राता ते बुद्धिस्तमः ॥ दृष्ट्वा महात्मा कौंतेयं महायोगबलान्वितः २२ त्वां चापि श्रेयसायोक्ष्येन चिराद्भरतर्षभ ॥ संशयच्छेदनार्थाय प्राप्तं मां विद्धि पुत्रक ३३ न क
 तं येऽपुनरकैश्चित्कर्मलोके महर्षिभिः ॥ आश्चर्यं भूतं तपसः फलं तद्दर्शयामिवः २४ किमिच्छसि महीपालमतः प्राप्तुमभीप्सितम् ॥ द्रष्टुं प्रष्टुं यथोक्तं तत्कर्ताऽस्मि
 तवानघ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि व्यासवाक्ये अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ समाप्तं चाश्रमवासपर्व ॥ ॥ अथ पुत्रद
 र्शनपर्व ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ वनवासं गते विप्रदृतराष्ट्रे महीपतौ ॥ सभायै नृपशार्दूलवध्वाकुंत्या समन्विते १ विदुरे चापि संसिद्धे धर्मराजे व्यापाश्रिते ॥
 वसः सुपांडुपुत्रेषु सर्वेष्वश्रममंडले २ यतदाश्चर्यमिति वै करिष्यामीत्युवाच ह ॥ व्यासः परमतेजस्वी महर्षिस्तद्वदस्व मे ३ वनवासे च कौरव्यः कियंतं कालमच्युतः ॥
 युधिष्ठिरो नरपतिर्न्यवसत्सजनस्तदा ४ किमाहाराश्चेत तत्र सैन्यान्ववसन्प्रभो ॥ सातः पुरा महात्मान इति तद्वाहिमेऽनघ ५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तेऽनुज्ञाता
 स्तदाराजंकुरुराजेन पांडवाः ॥ विविधान्यन्नपानानि विश्राम्यानुभवन्ति ते ६ मासमेकं विजुह्वस्ते सैन्यातः पुरावने ॥ अथ तत्रागमद्व्यासो यथोक्तं ते मयाऽनघ
 ७ तथा च ते पांसर्वेषां कथाभिर्नृपसन्निधौ ॥ व्यासमन्वा स्य ताराजन्नाजमुर्मुनयोऽपरे ८ नारदः पर्वतश्चैव देवलश्च महातपाः ॥ विश्वावसुस्तु बुरुश्च चित्रसेनश्च
 भारत ९ तेषामपि यथान्यायं पूजां चक्रे महातपाः ॥ घृतराष्ट्रान्यनुज्ञातः कुरुराजो युधिष्ठिरः १०

भावदीपे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ वनवासविति १ । २ । ३ । ४ । ५ विश्राम्य विश्रांतिं प्राप्य ६ । ७ । ८ । ९ । १०

वर्हिणेपुपक्षिबर्हजतूलिकामयेषु १११२१३१४१५१६१७१८१९ संज्ञयाभूतानां सत्त्वमस्ति नवा सत्त्वमपि पिंडादेर्वर्दीभूतस्येव पूर्वपुपमृद्यानुपमृद्यवा उपमर्दे सोऽयं दशरथः स्वर्गस्थो
 निषेदुस्तेततः सर्वे पूजां प्राप्य युधिष्ठिरात् ॥ आसनेषु च पुष्येषु वर्हिणेषु वरेषु च ११ तेषु तत्रोपविष्टेषु स तुराजामहामतिः ॥ पांडुपुत्रैः परिवृतो निषसाद कुरुद्रह १२
 गांधारी चैव कुंती च द्रौपदी सा त्वती तथा ॥ स्त्रियश्चान्यास्तथान्याभिः सहोपविशुस्ततः १३ तेषां तत्र कथादिव्या धर्मिष्ठाश्चाभवन्पुत्र ॥ ऋषीणां च पुराणानां दि
 वासुरविमिश्रिताः १४ ततः कथां ते व्यासस्तं प्रज्ञाचक्षुषमश्वरम् ॥ प्रोवाच वदतां श्रेष्ठः पुनरेव स तद्वचः १५ प्रीयमाणो महातेजाः सर्ववेदविदां वरः ॥ विदितं मम
 राजेंद्रयत्तेह दिविवक्षितम् १६ दह्यमानस्य शोकेन तव पुत्रकृतेन वै ॥ गांधार्याश्चैव यदुःखं हृदि तिष्ठति नित्यदा १७ कुंत्याश्च यन्महाराज द्रौपद्याश्च हृदि स्थितम् ॥
 यच्च धारयते तीव्रदुःखं पुत्रविनाशजम् १८ सुभद्रा कृष्णभगिनी तच्चापि विदितं मम ॥ श्रुत्वा समागममिमं सर्वेषां वस्तुतो नृप १९ संशयच्छेदनार्थाय प्राप्तः
 कौरवनंदन ॥ इमे च देवगंधर्वाः सर्वे चेमे महर्षयः २० पश्यंतु तपसोर्वीर्यमद्य मे चिरसंभृतम् ॥ तदुच्यतां महाप्राज्ञं कामं प्रददामि ते २१ प्रवणोऽस्मि
 वरं दातुं पश्य मे तपसःफलम् ॥ एवमुक्तः सराजेंद्रो व्यासेनामित बुद्धिना २२ मुहूर्तमिव संचिंत्य वचनायोपचक्रमे ॥ धन्योऽस्म्यनुगृहीतश्च सफलं जीवि
 तंच मे २३ यन्मे समागमोऽद्येह भवद्भिः सह साधुभिः ॥ अद्य चाप्यवगच्छामि गतिमिष्टामिहात्मनः २४ ब्रह्मकल्पैर्भवद्भिर्यत्समेतोऽहं तपोधनाः ॥ दर्शनादेव भव
 तां पूतोऽहं नात्र संशयः २५ विद्यते न भयं चापि परलोकान्ममानवाः ॥ किंतु तस्य सुदुर्बुद्धेर्मदस्यापनयेर्षशम् २६ दूयते मे मनो नित्यं स्मरतः पुत्रगृद्धिनः ॥
 अपापाः पांडवा येन निकृताः पापबुद्धिना २७ धातिता पृथिवी येन सहयासनरद्विपा ॥ राजानश्च महात्मानो नानाजनपदेश्वराः २८ आगम्य मम पुत्रार्थे सर्वे मृत्यु
 वशंगताः ॥ येते पितृंश्च दारांश्च प्राणांश्च मनसः प्रियान् २९ परित्यज्य गताः शूराः प्रेतस्य जनिवेशनम् ॥ कानुतेषां गतिर्ब्रह्मन् मित्रार्थे ये हतामृधे ३० तथैव पुत्रपौ
 त्राणां मम ये निहता युधि ॥ दूयते मे मनोऽभीक्ष्णं घातयित्वा महाबलम् ३१ भीष्मं शांतनवं वृद्धं द्रोणं च द्विजसत्तमम् ॥ मम पुत्रेण मूढेन पापेनाकृत बुद्धिना ३२
 क्षयं नीतं कुलं दांतं पृथिवीराज्यामिच्छता ॥ एतत्सर्वमनुस्मृत्यदह्यमानो दिवानिशम् ३३ न शांतिमधिगच्छामि दुःखशोकसमाहतः ॥ इति मे चिंतयानस्य पितः
 शांतिर्न विद्यते ३४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा विविधं तस्य राजर्षेः परिदेवितम् ॥ पुनर्न वीकृतः शोको गांधार्याजनमेजय ३५ कुंत्यादुपदपुत्र्याश्च सुभद्राया
 स्तथैव च ॥ तासां च वरनारीणां वधूनां कौरवस्य ह ३६ पुत्रशोकसमाविष्टा गांधारी त्विदमब्रवीत् ॥ श्वशुरं बद्धनयना देवी प्रांजलिरुत्थिता ३७ षोडशेमानिवर्षाणि
 गतानि मुनिपुंगव ॥ अस्य राज्ञो हतान् पुत्रान् शोचतोन शमो विभो ३८ पुत्रशोकसमाविष्टो निःश्वसन् ह्येष भूमिपः ॥ न शेते वसतीः सर्वा घृतराष्ट्रे महासुने ३९

ममपितेतिप्रत्यभिज्ञानुपपातिः । अनुपमर्दे मस्मीभावस्य प्रत्यक्षदर्शनं नोपपद्यत इत्यादयस्तेषां छेदनायेत्यर्थः २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९

लोकानन्यान्समर्थोऽसिस्त्रुंस्वास्तपोबलात् ॥ किमुलोकांतरगतानराज्ञोदर्शयितुं सुतान् ४० इयंचद्रौपदीकृष्णाहतज्ञातिसुताभृतम् ॥ शोचत्यतीवसर्वासांस्तु
षाणादयितास्तुषा ४१ तथाकृष्णस्यभगिनीमुमद्राभद्रभाषिणी ॥ सौमद्रवधसंतप्ताभृशंशोचतिभाविनी ४२ इयंचभूरिश्रवसाभार्यापरमसंमता ॥ भर्तृव्यस
नशोकार्तीभृशंशोचतिभाविनी ४३ यस्यास्तुश्वशुरोधीमान्बाह्विकःसकुरुद्वहः ॥ निहतःसौमदत्तश्चापित्रासहमहारणे ४४ श्रीमतोऽस्यमहाबुद्धेःसंग्रामेष्वपला
यिनः ॥ पुत्रस्यतेपुत्रशतंनिहतंयद्राणाजिरे ४५ तस्यभार्याशतमिदंदुःखशोकसमाहतम् ॥ पुनःपुनर्वर्धयानंशोकंराज्ञोममैवच ४६ तेनारंभेणमहतामापुपास्ते
महामुने ॥ येचशूरामहात्मानःश्वशुरामेमहारथाः ४७ सौमदत्तप्रभृतयःकानुतेषांगतिःप्रमो ॥ तवप्रसादाद्भगवन्विशोकोऽयंमहीपतिः ४८ यथास्याद्भविता
चाहंकुंतीचेयंवधूस्तव ॥ इत्युक्तवत्यांगांधार्याकुंतीवितकृशानना ४९ प्रच्छन्नजातंपुत्रंतंस्मारादित्यसन्निभम् ॥ तामृषिर्वरदोव्यासोदूरश्रवणदर्शनः ५०
अपश्यदुःखितांदेवीमातरंसव्यसाचिनः ॥ तामुवाचततोव्यासोयत्तेकार्यविवक्षितम् ५१ तद्ब्रुहि त्वंमहाभोगयतेमनसिवर्तते ॥ श्वशुरायततःकुंतीप्रणम्यशिर
सातदा ॥ उवाचवाक्यंसवीडाविवृण्वानापुरातनम् ५२ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि पुत्रदर्शनपर्वणि धृतराष्ट्रादिकृतप्रार्थने एकोनत्रिं
शोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ कुंत्युवाच ॥ भगवन्श्वशुरोमेऽसिदैवतस्यापिदैवतम् ॥ समेदेवातिदेवस्त्वंशृणुसत्यांगिरंमम १ तपस्वीकोपनोविप्रोदुर्वासाना
ममेपितुः ॥ भिक्षामुपागतोभोक्तुंमहंपर्यतोषयम् २ शौचेनत्वागसस्त्यागैःशुद्धेनमनसातथा ॥ कोपस्थानेष्वपिमहत्स्वकुप्यन्नकदाचन ३ संप्रीतोवरदोमेऽभू
त्कृतकृत्योमहामुनिः ॥ अवश्यंतेगृहीतव्यमितिमांसोब्रवीद्वचः ४ ततःशापमयाद्विप्रमवोचंपुनरेवतम् ॥ एवमस्त्वितिचप्राहपुनरेवसमोद्विजः ५ धर्मस्यज
ननीभद्रेभवित्रीत्वंशुभानने ॥ वशेस्थास्यंतितेदेवायास्त्वमावाहयिष्यसि ६ इत्युक्त्वाऽतर्हितोविप्रस्ततोऽहंविस्मिताऽभवम् ॥ नचसर्वास्ववस्थासुस्मृति
र्मेविप्रणयति ७ अथहर्म्यतलस्थाऽहंरविमुद्यंतमीक्षती ॥ संस्मृत्यतद्वेषांकयंस्पृहयंतीदिवानिशम् ८ स्थिताऽहंबालभावेनतत्रदोषमबुध्यती ॥ अथदेवःसह
स्रांशुर्मत्समीपगतोऽभवत् ९ द्विधाकृत्वाऽऽत्मनोदेहंभूमौचगमनेऽपिच ॥ ततापलोकानेकेनद्वितीयेनागमत्समाम् १० समामुवाचवेपंतीवरंमतोवृणीष्वह ॥ गम्य
तामितिचंचाहंप्रणम्यशिरसाऽवदम् ११ समामुवाचतिग्मांशुर्वृथाऽऽह्वानंनमेक्षयम् ॥ धक्ष्यामि त्वांचविप्रंचयेनदतोवरस्तव १२ तमहंरक्षतीविप्रंशापादनप
कारिणम् ॥ पुत्रोमेत्वत्समोदेवभवेदितिततोऽब्रुवम् १३ ततोमातेजसाऽविश्यमोहयित्वाचभानुमान् ॥ उवाचभवितापुत्रस्तवेत्यभ्यगमदिवम् १४

५०।५१।५२ इतिआश्रमवा० नी० मारतभावदिपेकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ भगवन्निति १।२ आगसस्त्यागैरपराधत्यागैः ३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४

१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१ संवर्षेणरत्या २२।२३।२४ ॥ इतिआश्र०नी०मा०त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥ भद्रेद्रक्ष्यसीति १।२।३।४

ततोऽहमंतर्भवनेपितुर्दृष्टांतरक्षिणी ॥ गूढोत्पन्नं सुतं बालं जले कर्णमवासृजम् १५ नूनंतस्यैवदेवस्यप्रसादात्पुनरेवतु ॥ कन्याऽहमभवंविप्रयथाप्राहसमामृषिः
१६ समयामूढयापुत्रोज्ञायमानोऽप्युपेक्षितः ॥ तन्मांदहातिविप्रर्षेयथासुविदितंतव १७ यदिपापमपापंवायदेतद्विवृतंमया ॥ तंद्रष्टुमिच्छामिभगवन्व्यपने
तुंत्वमर्हसि १८ यच्चास्यराज्ञोविदितंहादिस्थंभवतोऽनघ ॥ तंचायंलभतांकाममद्यैवमुनिसत्तम १९ इत्युक्तःप्रत्युवाचेदंव्यासोवेदविदांवरः ॥ साधुसर्वमिदं
भाव्यमेवमेतद्यथाऽऽस्थमां २० अपराधश्चतेनास्ति कन्याभावंगताह्यसि ॥ देवाश्चैश्वर्यवंतोवैशरीराण्याविशंतिवै २१ संतिदेवनिकायाश्चसंकल्पाज्जनयंतिये ॥
वाचादृष्ट्यातथास्पर्शासंवर्षेणेतिपंचधा २२ मनुष्यधर्मोदेवेनधर्मेणहिनदुष्यति ॥ इतिकुंतिविजानीहिव्येतुतेमानसोज्वरः २३ सर्वबलवतांपथ्यंसर्वबलव
तांशुचि ॥ सर्वबलवतांधर्मःसर्वबलवतांस्वकम् २४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्रमवासिकेपर्वणिपुत्रदर्शनपर्वणिव्यासकुंतीसंवादेत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥
॥ व्यासउवाच ॥ भद्रेद्रक्ष्यसिगांधारिपुत्रान्भ्रातृन्सखींस्तथा ॥ वधूश्चपतिभिःसार्धंनिशिसुतोत्थिताइव १ कर्णद्रक्ष्यतिकुंतीचसौमद्रंचापियादवी ॥ द्रौ
पदीपंचपुत्रांश्चापितृन्भ्रातृंस्तथैवच २ पूर्वमेवैषहृदयेव्यवसायोऽभवन्मम ॥ यदाऽस्मिचोदितोराज्ञाभवत्यापृथयैवच ३ नतेशोच्यामहात्मानःसर्वएवनरर्षभाः ॥
क्षत्रधर्मपराःसंतस्तथाहिनिधनंगताः ४ भवितव्यमवश्यंतत्सुरकार्यमनिदिते ॥ अवतेरुस्ततःसर्वदेवभागामहीतलम् ५ गंधर्वाप्सरसश्चैवपिशाचागुहारा
क्षसाः ॥ तथापुण्यजनाश्चैवसिद्धादेवर्षयोऽपिच ६ देवाश्चदानवाश्चैवतथादेवर्षयोऽमलाः ॥ तष्टुतेनिधनंप्राप्ताःकुरुक्षेत्रेणजिरे ७ गंधर्वराजोयोधीमान्धृत
राष्ट्रइतिश्रुतः ॥ सएवमानुषेलोकेधृतराष्ट्रःपतिस्तव ८ पांडुमरुद्गणाद्विद्विविशिष्टतममच्युतम् ॥ धर्मस्यांशोऽभवत्क्षत्ताराजाचैवयुधिष्ठिरः ९ कर्लिदुर्याध
नंविद्विशकुर्निद्रापरंतथा ॥ दुःशासनादीन्विद्वित्वंराक्षसान्शुभदर्शने १० मरुद्गणाद्रीमसेनंबलवंतमरिंदमम् ॥ विद्वित्वंतुनरमृषिमिमं पार्थधनंजयम् ११ ना
रायणंहृषीकेशमश्विनौयमजौतथा ॥ यःसर्वेपार्थादुद्धूतःसंहर्षजननस्तथा १२ यश्चपांडवदायादोहतःपद्भिर्महारथैः ॥ ससोमहसौभद्रोयोगादेवाभवद्विधा
१३ द्विधाकृत्वाऽऽत्मनोदेहमादित्यंतपतांवरम् ॥ लोकांश्चतापयानंवैविद्विकर्णचशोभने १४ द्रौपद्यासहसंभूतंघृष्टघुमंचपावकात् ॥ अग्नेर्भागंशुभंविद्विरा
क्षसंतुशिखंडिनम् १५ द्रोणंवृहस्पतेर्भागंविद्विद्रौणिचरुद्रजम् ॥ भीष्मंचविद्विगांयेवंसुमानुषतांगतम् १६ एवमेतेमहाप्रज्ञेदेवामानुष्यमेत्यहि ॥ ततः
पुनर्गताःस्वर्गैकतेकर्मणिशोभने १७ यच्चवैहृदिसर्वेषांदुःखमेतच्चिरंस्थितम् ॥ तदद्यव्यपनेष्यामिपरलोककृताद्वयात् १८

१९। २०। २१। २२। २३। २४। २५ ॥ इति आश्रमवा० नी० भारतभा० एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ ततो निशायां मिथ्यास्मिन्मध्ययाद्वये मृतानां पुनर्दर्शनमुक्तं तेन तेषां सख्यं
मस्तीति स्पष्टमुक्तं । अतो मृतानां सत्वमस्ति न वेति संशयः परास्तः । अयमस्मीभूतानां कथं प्रत्यक्षेण दर्शनं । स्वप्रवृत्तिं चेद्यासस्यैव जालिकृत्वा पत्यांशयोच्छेदकत्वात् पुनरपि । अथ देव
ताभावं गतानां तेषां पुनर्भीष्मादिभावेन योगबलादभिव्यक्तिर्भवति । तर्हि मस्मीभूतस्य देहस्य पुनरुदयायोगात् तत्सदृशैर्देहांतरे रूपाणां भवेत्तेषां दर्शनमिति वाच्यं । तथापि देहांतरे ममायं भवेति
बुद्धिमतीनां स्त्रीणां प्रातिरेव । पूर्वदेहेनाशस्य दृढतरस्मरणात् । अस्मरणे पुनः स्वप्नतुल्यतेति तुल्यं । अत्र ब्रूमः हार्दवित्यां प्रकृत्यश्रूयते तद्वैमल्यः कामा अनृतापिधाना इति । तस्माद्देह
राकाशं प्रकृत्य एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन् सर्वे कामाः समाहिता इति । तथा यो यो ह्यस्येत्येति न तमिह दर्शनायोपलभते इत्युपक्रम्य ये चास्येह जीवा ये च प्रेता यच्चान्यदिच्छन्नुलभते सर्वतद्वन्नगत्वा विदुत

सर्वे भवन्तो गच्छन्तु नर्दीभागीरथीं प्रति ॥ तत्र द्रक्ष्यथ तान्सर्वानयेह ताऽस्मिन् रणाजिरे १९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इति व्यासस्य वचनं श्रुत्वा सर्वो जनस्तदा ॥
महता सिंहादेन गंगामभिमुखो ययौ २० धृतराष्ट्रश्च सामात्यः प्रययौ सह पांडवैः ॥ सहितो मुनिशार्दूलैर्गंधर्वैश्च समागतैः २१ ततो गंगां समासाद्य क्रमेण सज्जना
णवः ॥ निवासमकरोत्सर्वो यथा प्रीतियथा सुखम् २२ राजा च पांडवैः सार्धमिष्टदेशे सहानुगः ॥ निवासमकरोद्दीमान् सखीवृद्धपुरःसरः २३ जगाम तदहश्चापि
तेषां वर्षशतं यथा ॥ निशां प्रतीक्षमाणानां दिदृक्षुर्गामृताचूपात् २४ अथ पुण्यगिरिं वरमस्तमभ्यगमद्रविः ॥ ततः कृताभिषेकास्तेनैशं कर्म समाचरन् २५
॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवासि० पुत्रदर्शनप० गंगातीरगमने एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो निशायां प्राप्तायां कृतसायाद्विक
क्रियाः ॥ व्यासमभ्यगमन् सर्वे ये तत्रासन् समागताः १ ॥ धृतराष्ट्रस्तु धर्मात्मा पांडवैः सहितस्तदा ॥ शुचिरेकमना सार्धं मृषिभिस्तैरुपाविशत् २ गांधार्या सह ना
र्यस्तु सहिताः समुपाविशन् ॥ पौरजानपदश्चापि जनः सर्वो यथावयः ३ ततो व्यासो महातेजाः पुण्यं भागीरथीजलम् ॥ अवगाह्य जुहावाथ सर्वान् लोकान् महा मुनिः
४ पांडवानां च ये योधाः कौरवाणां च सर्वशः ॥ राजानश्च महाभागानां नानादेशनिवासिनः ५ ततः सुतुमुलः शब्दोज्ज्वलं ते जनमेजय ॥ प्रादुरासीद्यथा पूर्वं कुरुपांडव
सेनयोः ६ ततस्ते पार्थिवाः सर्वे भीष्मद्रोणपुरोगमाः ॥ ससैन्याः सलिलात्तस्मात्समुत्स्थुः सहस्रशः ७ विराट्द्रुपदौ चैव सह पुत्रौ ससैनिकौ ॥ द्रौपदेयाश्च सौभद्रो रा
क्षसश्च घटोत्कचः ८ कर्णदुर्योधनौ चैव शकुनिश्च महारथः ॥ दुःशासनादयश्चैव धार्तराष्ट्रमहाबलाः ९ जारासं धिर्भगदत्तो जलसंधश्च वीर्यवान् ॥ भूरिश्रवाः शलः
शल्यो वृषसेनश्च सानुजः १० लक्ष्मणो राजपुत्रश्च दृष्टद्युम्नश्च आत्मजाः ॥ शिखंडिपुत्राः सर्वे च दृष्टकेतुश्च सानुजः ११ अचलवृषकश्चैव राक्षसश्चाप्यलायुधः ॥
बाह्लिकः सोमदत्तश्च चेकितानश्च पार्थिवः १२ इत्यादि । सत्यं ब्रह्मपुरं हवैरभित्यर्थः समस्तः सदा सत्त्वे वास्त्यत एव तत्र मुनयः पश्यन्त्यसीतादिकं । मिथ्या ब्रह्मपुरं शरीरमनुनास
त्यपुरं छादितं संपेण स्रगिवेत्यमुष्य विलये सत्यं पुरं प्रकाशते । तस्माद्विद्याप्रत्युपस्थापितमपारमार्थिकं जैवं कर्तुं मे कुरागद्वेपायनेकानर्थकलुपितं तद्विपरीतमपहतपाप्मत्वादि विशिष्टं पारमेश्वरं रूपं
विद्यया प्रतिपद्यते संपादिविलयने रज्ज्वादिवदिति भाष्याच्च । बाह्यलोकिका एव सत्याभीष्मादयोऽनृतेर्जन्मादिभिर्भावविकारेण विभूयति रोभूताः संतो महर्षिर्विद्यया विभूयन्त्यादिभिश्च याथात्म्ये
न गृहीताः संतस्ताभिः सहरेभिरेह युक्तमुत्पद्यमानः । विशेषस्त्वस्मत्कृते वेदांतकृते दुर्हाराधिकुरपेद्रष्टव्यः । अक्षरार्थस्तु स्पष्ट एव १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२।

१३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१ ॥ इति आश्रवा० नीलकण्ठीदेवतस्तमावर्षीपेक्षात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ तत इति १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११

एते चान्ये च बहवो बहुत्वाद्येन कीर्तिताः ॥ सर्वे मासुरदेहास्ते समुत्स्थुः जलात्ततः १३ यस्य वीरस्य यो वेषो यो ध्वजो यच्च वाहनम् ॥ तेन तेन व्यदृश्यं तसमुपेतान
राधिपाः १४ दिव्यां वरधराः सर्वे सर्वे भ्राजिष्णुकुंडलाः ॥ निर्वैरानिरहंकारा विगतक्रोधमत्सराः १५ गंधर्वैरुपगीयंतः स्तूयमानाश्च वंदिभिः ॥ दिव्यमाल्यां वर
धरावृताश्चाप्सरसांगणैः १६ धृतराष्ट्रस्य च तदा दिव्यं च क्षुर्नराधिप ॥ मुनिः सत्यवतीपुत्रः प्रीतः प्रादात्तपोबलात् १७ दिव्यज्ञानबलोपेता गांधारी च यशस्विनी ॥
ददर्श पुत्रांस्तान्सर्वानये चान्येऽपि मृधेहताः १८ तदहुतमर्चित्यं च सुमहद्विह्वलमहर्षणम् ॥ विस्मितः स जनः सर्वो ददर्शानिमिषेक्षणः १९ तदुत्सवमहोदयं हृष्टनारी
नराकुलम् ॥ आश्चर्यभूतं ददृशे चित्रं पटगतं यथा २० धृतराष्ट्रस्तु तान्सर्वानपश्यन् दिव्येन चक्षुषा ॥ मुमुदे भरतश्चेष्टप्रसादात्तस्य वै मुनेः २१ ॥ इति श्रीमहा
भारते आश्रमावासि० पुत्रदर्शनप० भीष्मादिदर्शने द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततस्ते पुरुषश्रेष्ठाः समाजग्मुः परस्परम् ॥ विगत
क्रोधमात्सर्याः सर्वे विगतकल्मषाः १ विधिं परममास्थाय ब्रह्मर्षिविहितं शुभम् ॥ संहृष्टमनसः सर्वे देवलोकद्वामराः २ पुत्रः पित्रा च मात्रा च भार्याश्च पातिभिः सह ॥
भ्रात्रा भ्राता सखा चैव सख्या राजन्समागताः ३ पांडवास्तु महेश्वासं कर्णसौभद्रमेव च ॥ संप्रहर्षा समाजग्मुर्द्रौपदेयाश्च सर्वशः ४ ततस्ते प्रीयमाणान् वै कर्णेन सह पां
डवाः ॥ समेत्य पृथिवीपालसौहृद्ये च स्थिताऽभवन् ५ परस्परं समागम्य योधास्ते भरतर्षभ ॥ मुनेः प्रसादात्ते होवंक्षत्रियानष्टमन्यवः ६ असौ हृदं परित्यज्य सौहृ
दे पर्यवस्थिताः ॥ एवं समागताः सर्वे गुरुभिर्वाधवैः सह ७ पुत्रैश्च पुरुषव्याघ्राः कुरवोऽन्ये च पार्थिवाः ॥ तारात्रिमाखिलामेवं विहृत्य प्रीतमानसाः ८ मे निरेपरितो
षेण नृपाः स्वर्गसदो यथा ॥ नात्र शोको भयं त्रासो नारतिर्नायशोऽभवत् ९ परस्परं समागम्य योधानां भरतर्षभ ॥ समागतास्ताः पितृभिर्भ्रातृभिः पतिभिः सुतैः १०
मुदं परमिकां प्राप्य नार्यो दुःखमथा त्यजन् ॥ एकारात्रिं विहृत्यैव ते वीरास्ताश्च योषितः ११ आमं व्यान्योन्यमाश्रिष्य ततो जग्मुर्गन्धर्गा गतम् ॥ ततो विसर्जयामास लो
कांस्तान्मुनिपुंगवः १२ क्षणेनांतर्हि ताश्चैव प्रेक्षतामेव तेऽभवन् ॥ अवगाह्य महात्मानः पुण्यां भागीरथीं नदीम् १३ सस्थाः सध्वजाश्चैव स्वानिवेशमानि मेजिरे ॥
देवलोकं ययुः केचित् केचिद्ब्रह्मसदस्तथा १४ केचिच्च वारुणलोकं केचित् कौबेरमाश्रुवन् ॥ ततो वैवस्वतलोकं केचित् चैवाश्रुवन् नृपाः १५ राक्षसानां पिशाचानां केचिच्चा
प्युत्तरान्कुरुन् ॥ विचित्रगतयः सर्वे यानवाप्यामरैः सह १६ आजग्मुस्ते महात्मानः सवाहाः सपदानुगाः ॥ गतेषु तेषु सर्वेषु सलिलस्थो महामुनिः १७ धर्मशीलो
महातेजाः कुरूणां हितकृतथा ॥ ततः प्रोवाच ताः सर्वाः क्षत्रियानिहते श्वराः १८ यायाः पतिरुतान् लोकानिच्छंति परमस्त्रियः ॥ ता जाह्नवीजलं क्षिप्रमवगाहन्त्वतं
द्रिताः १९ ततस्तस्य वचः श्रुत्वा श्रद्धावानावरागनाः ॥ श्वशुरं समनुज्ञाप्य विविशुर्जाह्नवीजलम् २० १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०

२१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१॥ इति आश्रमवाचनीलकंठीयेभारतभाष्ये त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ पूर्वाध्यायद्वयाक्तमेवार्थप्रशोत्तराभ्यामनिरूपयति
पुनश्चैतद्व्यादिनां १ कथंनुत्यक्तामस्मीभूतायेदेहास्तेषां तद्रूपेणैवपूर्वरूपेणैवदर्शनं कथमित्यर्थः २। १ अवीतियुगं सर्वेषां देवासुरमनुष्याणां कर्माणि कुर्वतां कर्मणां भोगमंतरेण कदाचिदपि वि
प्रणाशो नास्ति । यथा स्वप्ने शुभाशुभैः कर्मभिः शुभमशुभं वा स्वाप्ने देहं प्राप्य तद्वारा कर्मफलं सुखदुःखादिकं मुक्ता कर्मोपरतां सत्यांतं देहं संहरति । जाग्रदेहस्तु तदानीमविकृतं एव तिष्ठति । एवं कर्मजेषु भा
नुपादि देहेषु नश्यत्स्वपि हादाकाशस्थाः पित्रादि देहा अविनष्टा एव सन्ति । 'अतएवायं देहात्मानमनुविद्यन्नजन्ते यताः' अस्त्यन्तकामाः स्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति स यदि पितृलोककामो भव
तिसं कल्पा देवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति तेन पितृलोकेन संपन्नो महीयते' इति श्रुतिः सत्यानां पित्रादीनामुत्थानं दर्शयति ४ तदेतदाह महाभूतानीति भूतानां प्राणिनामधिपतेरीश्वरस्य संश्रयान् महाभूतान्य

विमुक्तमानुषैर्देहेस्ततस्तामर्तुभिः सह ॥ समाजमुस्तदा साध्व्यः सर्वा एव विशांपते २१ एवंक्रमेण सर्वास्ताः शीलवत्यः पतिव्रताः ॥ प्रविश्य क्षत्रियामुक्ताजग्मु
र्भर्तृलोकताम् २२ दिव्यरूपसमायुक्ता दिव्याभरणभूषिताः ॥ दिव्यमाल्यांबरधरा यथाऽऽसांपतयस्तथा २३ ताः शीलगुणसंपन्ना विमानस्था गतकृमाः ॥ स
र्वाः सर्वगुणोपेताः स्वस्थानं प्रतिपेदिरे २४ यस्य यस्य तु यः कामस्तस्मिन्काले बभूवह ॥ तंतं विसृष्टवान्व्यासो वरदोधर्मवत्सलः २५ तच्छ्रुत्वा नरदेवानां पुनरागमनं
नराः ॥ जहृषुर्मुदिताश्चासन्नानादेशगता अपि २६ प्रियैः समागमन्तेषां यः सम्यक्शृणुयान्नरः ॥ प्रियाणि लभते नित्यमिह च प्रेत्य चैव सः २७ इष्टवां धवसंयोगम
नाया समनामयम् ॥ यश्चैतच्छ्रावयेद्विद्वान्विदुषो धर्मवित्तमः २८ स यशः प्राप्नुयाल्लोके परत्र च शुभांगतिम् ॥ स्वाध्याययुक्तामनुजास्तपोयुक्ताश्च भारत २९
साध्वाचारादमोपेतादाननिर्धूतकल्मषाः ॥ ऋजवः शुचयः शांता हिंसाऽनृतविजिताः ३० आस्तिकाः श्रद्धधानाश्च धृतिमंतश्च मानवाः ॥ श्रुत्वाऽऽश्चर्यमिदं प
र्वह्यवाप्स्यन्ति परांगतिम् ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि पुनर्दर्शनपर्वणि स्त्रीणां स्वस्वपतिलोकगमने त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ सौति
रुवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा नृपो विद्वान्हृष्टोऽभूज्जनमेजयः ॥ पितामहानां सर्वेषां गमनागमनं तदा १ अब्रवीच्च मुदा युक्तः पुनरागमनं प्रति ॥ कथंनुत्यक्तदेहानां पुनस्त
द्रूपदर्शनम् २ इत्युक्तः स द्विजश्रेष्ठो व्यासशिष्यः प्रतापवान् ॥ प्रोवाच वदतां श्रेष्ठस्तं नृपं जनमेजयम् ३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अविप्रणाशः सर्वेषां कर्मणामिति
निश्चयः ॥ कर्मजानि शरीराणि तथैवाकृतयो नृप ४ महाभूतानि नित्यानि भूताधिपति संश्रयात् ॥ तेषां च नित्यसंवासेन विनाशो विद्युज्यताम् ५ अनायासक
तं कर्मसत्यः श्रेष्ठः फलागमः ॥ आत्मा चैभिः समायुक्तः सुखदुःखमुषाश्रुते ६

स्मदादिशरीरापेक्षया विनाशित्वादियोगान् महाभूतानि हादाकाशस्थाः पित्रादयस्तस्यैव संबन्धान्नित्यानि । कर्मजानि तु भूतानि कर्मक्षये विलीयन्ते इति भावः । तेषां च महाभूतानां नित्यानां शरी
राणामनित्यैः शरीरैः सह संवासस्तादात्म्येनावस्थानं संसारदशायामस्ति । विद्युज्यतामनित्यानां नाशे तैः सह विद्युज्यमानानां तेषां नित्यानां विनाशो न । 'नास्य जरयेत जीर्यति न वधेनास्य हन्यते' ए
तत्सत्यं ब्रह्मपुरं' इति श्रुतेः तस्मात्कर्मजानां नाशेऽप्यकर्मजानां हादाकाशस्थानां पित्रादि देहानामविनाशात् पुनस्तद्रूपेण तेषां दर्शनं युक्तमेव ९ कथमेतदवाप्यते इत्यत आह अनायासेति प्रवृत्तिरूपं
कर्म आयासकतं तद्विपरीतं नृपतिरूपं कर्मनायासकतम् । तस्मादयं सत्यः श्रेष्ठश्चोक्तविधः फलागमो भवति एभिरायासयुक्तैः कर्मभिः ६

तर्हि कर्मसंबन्धादात्मानं शयति नेत्याह अविनाश्य इति यद्यपि दुःखयोगात्मानोऽस्ति तथापि क्षेत्रज्ञात्मा तैर्दुःखैरविनाश्य एवाऽविकार्य एवाऽसंगत्वाद्ब्रह्मस्य चाध्यासिकत्वात् । अत्र दृष्टांतमाह
भूतानामिति यथाऽसौ भूतानामस्मदादिशरीराणां आत्मक आत्मनः प्रतिकृतिर्दर्पणादौ प्रतिबिंबो दर्पणधर्मान्मलिनत्वादीननुकुर्वाणोऽपि तन्नाशान्नश्यति न विद्युज्यत इत्यस्य न नश्यतीत्यर्थः एवं
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगेऽपि द्रष्टव्यं ७ यावत्कर्मदेहारंभकमस्ति तावत्तस्य देहस्य स्वरूपतातत्रात्मत्वाध्यास इत्यर्थः । कर्मक्षये तु देहांतरे आत्मत्वाध्यासो भवतीत्याह क्षीणेति ८ येनानाभावाभूतं द्विधा दयो
भिन्नाः पदार्थाः शरीरं प्राप्यैकत्वं देवदत्तोऽहं मनुष्यपुत्र इति देहादितादात्म्यं संहताः संप्राप्तास्ते एव भावा देहादीनामात्मनः पृथक्त्वं विजानतां योगिनानित्यामवन्ति । अज्ञानिनां ये अनित्याभावास्त एव
ज्ञानिनां नित्यात्मरूपा भवन्तीत्यर्थः ९ संज्ञपनं मारणं तदा हि सूर्यतेजः क्षुः वातं प्राण इत्यादयो मंत्राः पश्यन्ते ततो लिगाद्ब्रह्म ते यच्छरीरिणां प्राणा इन्द्रियाणि नित्यं निश्चितं नित्यं सर्वदा लोकांतरे गता इति ।
तेन सर्वः शरीरी विभूरे वा स्ति न तूपाधिपरिच्छिन्नः परिच्छिन्नत्वाभिमानस्त्वस्याविद्यक इति भावः १० तत्र तु ज्ञानेऽधिकाराभावात् सोपासनकर्म प्राप्य देवयानमार्गमेवाश्रयस्वेत्याह अहमिति तेतव
योग्या इति शेषः ११ यत्र काले ते त्वया यज्ञ आहूतः कृतस्तत्र तदेव देवास्तव हिताः सखा योजाताः । यदैवं तदेव देवाः पशूनाजीवानां गमने तत्तल्लोकप्राप्ताधीश्वरानि ग्रहानुग्रहकराः १२ यस्मादेवं तस्माद्भि

अविनाश्यस्तथा युक्तः क्षेत्रज्ञ इति निश्चयः ॥ भूतानामात्मकोभावो यथाऽसौ निविद्युज्यते ७ यावन्नक्षीयते कर्मतावत्तस्य स्वरूपता ॥ क्षीणकर्मानरो लोके रूपान्यत्वं
नियच्छति ८ नानाभावस्तथैकत्वं शरीरं प्राप्य संहताः ॥ भवन्ति ते तथा नित्याः पृथग्भावं विजानताम् ९ अश्वमेधश्रुतिश्चैव मश्वसंज्ञपनं प्रति ॥ लोकांतरगतानि
त्यं प्राणानित्यं शरीरिणाम् १० अहं हितं वदाम्येतत्प्रियं चेत्तव पार्थिव ॥ देवयानाहि पंथानः श्रुतास्ते यज्ञसंस्तरे ११ आहूतो यत्र यज्ञस्ते तत्र देवा हितास्तव ॥ यदा
समन्विता देवाः पशूनां गमनेश्वराः १२ गतिमंतश्च तेनेहानान्ये नित्यामवन्त्युत ॥ नित्येऽस्मिन्पंचके वर्गे नित्ये चात्मनि पूरुषः १३ अस्य नानासमायोगं यः पश्यति
तृथामतिः ॥ वियोगे शोचतेऽत्यर्थं स बाल इति मेमतिः १४ वियोगे दोषदर्शी यः संयोगं स विसर्जयेत् ॥ असंगे संगमो नास्ति दुःखं भुवि वियोगजम् १५ परापरज्ञस्त्वप
रो नाभिमानादुदीरितः ॥ अपरज्ञः परां बुद्धिं ज्ञात्वा मोहाद्विमुच्यते १६ अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं गतः ॥ नाहंतं वेद्मि नासौ मानं च मेऽस्ति विरागता १७

त्याजीवा देवानिष्ठा गतिमंतो भवन्ति नान्ये अयजमानाः । एवं सार्धेन कर्मनिष्ठा मुक्त्वा ज्ञाननिष्ठा माह सार्धेन नित्ये इति पांचमौतिको देववर्गः सर्वोऽपि नित्यः पुरुषश्च तद्ब्रह्म नित्यः १३ उभयोरपि नित्य
योः सतोर्योऽस्य नानायोगमनेकदेहसंबन्धं पश्यति स तृथामतिर्वियोगे पितृपुत्रादिनां शोचति मौढ्यात् । उक्तरीत्या न देहो नश्यति नाप्यात्मेति निर्निमित्तस्तेषां शोक इति भावः १४ यदि ह्ययादिना
शाः संपश्यति तर्हि ह्ययादीनां परिग्रह एव न कर्तव्यः न हि वंध्यायाः पुत्रशोकार्तिरस्ति वस्तुतस्तस्य संगे आत्मनि वियोगजं दुःखं बाल्यादिसंगमो वा नास्तीत्याह असंग इति १५ परेति अपरस्तुक्तवि
धा ज्ञाननिष्ठामप्राप्तस्तु परापरज्ञो नित्यविभागमात्रज्ञः अभिमानादेहादितादात्म्यादुपासनाबलेनोदीरित उत्तिष्ठः । अपरज्ञः स गुणब्रह्म विद्वत्त्वापश्चात्परां बुद्धिं निर्विशेषवस्तुज्ञानं प्राप्य मोहान्मू
ला ज्ञानाद्विमुच्यते १६ मुक्तस्य लक्षणमाह अदर्शनादिति कर्मकर्तृभावाददर्शनं प्रत्यक् चैतन्यं तस्मादापतितस्तत्रैव चलीनोऽस्तस्मिन्मुक्तमहं न वेद्मि अगोचरत्वात् । असौ च मानं वेत्ति करणाभा
वात् । तर्हि त्वमपि तादृक्कुजेन मवसीत्याह न च मेऽस्ति विरागतेति परं वैराग्यमेव मुख्यं मोक्षसाधनमित्यर्थः १७

येनेति मनसाकृतं पापं मानसतापेनैवानुसूयते एवंशरीरेणकृतं शरीरेणोपतापेनेति कायवाहनसांन्यापलं स्यात्कावायुनिरोधं कुर्यादिति सार्धं श्लोकार्थः १८ ॥ इति आश्रमवासिके पर्वणि नीलकंठीये
मारतमावदीपे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ अद्वैते ॥ १ सद्यतराष्ट्रा राजा विदुरश्च सिद्धिं ययाविति द्वयोः संबंधः तत्रापि विदुरस्तपोबलात् सद्यतराष्ट्रे व्याससमासाद्येति संबंधः १।३।४।५

येन येन शरीरेण करोत्ययमनीश्वरः ॥ तेन तेन शरीरेण तदवश्यमुपाश्रुते ॥ मानसं मनसाऽप्रोतिशरीरं च शरीरवान् १८ ॥ इति श्रीम० आश्रमवा० पुत्रदर्शनप
र्वणि जनमेजयं प्रति वैशंपायनवाक्ये चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अद्वैतानुत्पः पुत्रान् दर्शनं प्रति लब्धवान् ॥ ऋषेः प्रसादात् पुत्राणां स्वरूपाणां
कुरुद्रह १ सराजाराजधर्माश्च ब्रह्मोपनिषदंतथा ॥ अवाप्तवान्नरश्रेष्ठो बुद्धिनिश्चयमेव च २ विदुरश्च महाप्राज्ञो ययौ सिद्धितपोबलात् ॥ घृतराष्ट्रः समासाद्य व्यासं चैव
तपस्विनम् ३ ॥ जनमेजय उवाच ॥ ममापि वरदो व्यासो दर्शयेत्पितरं यदि ॥ तद्रूपेष्वेव यसंश्रद्धया सर्वमेव ते ४ प्रियं मे स्यात्कृतार्थं च स्यामहंकृतनिश्चयः ॥ प्रसा
दादपि मुख्यस्य मम कामः समृद्धताम् ५ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ इत्युक्तवचनेन तस्मिन् ऋषेः व्यासः प्रतापवान् ॥ प्रसादमकरोद्धीमानानयच्च परिक्षितम् ६ ततस्तद्रूपव
यसमागतं नृपतिं दिवः ॥ श्रीमंतं पितरं राजा दर्शनमेजयः ७ शमीकं च महात्मानं पुत्रं तं चास्य शृंगिणम् ॥ अमात्यायेव भूषुश्च राज्ञस्तं च ददर्श ह ८ ततः सोऽप्यभू
थे राजा मुदितो जनमेजयः ॥ पितरं ज्ञापयामास स्वयं सस्त्रौ च पार्थिवः ९ स्नात्वा स नृपतिं विप्रमास्तीकमिदमब्रवीत् ॥ यायावरकुलोत्पन्नं जरात्कारु सुतं तदा १० आस्ती
कविविधाश्चर्यो यज्ञोऽयमिति मे मतिः ॥ यदद्यायं पिता प्राप्तो मम शोकप्रणाशनः ११ ॥ ॥ आस्तीक उवाच ॥ ॥ ऋषिर्द्वैपायनो यत्र पुराणस्तपसो निधिः ॥ यज्ञे
कुरुकुलश्रेष्ठ तस्य लोका बुभौजितौ १२ श्रुतं विचित्रमारव्यानं त्वया पांडवनंदन ॥ सर्पाश्च भस्मसां नीता गतश्च पदवीं पितुः १३ कश्चित्तक्षको मुक्तः सत्यत्वात्तव पार्थिव ॥
ऋषयः पूजिताः सर्वे गतिर्दृष्टामहात्मनः १४ प्राप्तः सुविपुलो धर्मः श्रुत्वा पापविनाशनम् ॥ विमुक्तो हृदयग्रंथिरुदारजनदर्शनात् १५ ये च पक्षधरा धर्मसद्वृत्तरुचयश्च ये ॥
यान् दृष्ट्वा हीयते पापं तेभ्यः कार्या नमस्क्रिया १६ ॥ ॥ सौतिरुवाच ॥ ॥ एतच्छ्रुत्वा द्विजश्रेष्ठात् सराजा जनमेजयः ॥ पूजयामास तमृषिं मनुमान्यपुनः पुनः १७
पप्रच्छ तमृषिं चापि वैशंपायनमच्युतम् ॥ कथावशेषं धर्मज्ञो विनवासस्य सत्तम १८ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवा० पुत्रदर्शनप० जनमेजयस्य स्वपितृदर्शने
पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ ॥ दृष्ट्वा पुत्रांस्तथा पौत्रान् सानुबन्धान् जनाधिपः ॥ घृतराष्ट्रः किमकरोद्वाजा चैव युधिष्ठिरः १ ॥ वैशंपायन उवाच ॥
तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं पुत्राणां दर्शनं नृप ॥ वीतशोकः सराजर्षिः पुनराश्रममागमत् २ इतरस्तु जनः सर्वस्ते चैव परमर्षयः ॥ प्रतिजग्मु र्यथा कामं घृतराष्ट्राभ्यनुज्ञया ३ पांड
वास्तु महात्मानो लघुभूयिष्ठसैनिकाः ॥ पुनर्जग्मु र्महात्मानं सदारस्तं महीपतिं ४ तमाश्रमपदं धीमान् ब्रह्मर्षिर्लोकपूजितः ॥ मुनिः सत्यवतीपुत्रो घृतराष्ट्रमभाषत ५

६।७।८ ज्ञापयामास आलोचितवान् स्नापयामासेति पाठः स्पष्टः ९।१०।११।१२।१३।१४ पापविनाशनं इति हासमिति शेषः १५ पक्षधराः पक्षस्थापकाः १६।१७।१८ इति
आ० नी० भा० पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥ दृष्ट्वा १।२।३।४ आश्रमपदमाश्रमं प्राप्तं ५

१।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११ बहवः प्रत्यर्थिनः प्रार्थयानाः शत्रवो यत्र तत् १३।१४।१५ नाथेन त्वया १६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३

घृतराष्ट्रमहाबाहो शृणु कौरवनंदन ॥ श्रुतं ते ज्ञानवृद्धानां मृषीणां पुण्यकर्मणाम् ६ अद्वाऽभिजनवृद्धानां विदेवेदांगवेदिनाम् ॥ धर्मज्ञानां पुराणानां वदतां विविधाः
कथाः ७ मास्मशोके मनःकर्षादिष्टेन व्यथते बुधः ॥ श्रुतं देवरहस्यं ते नारदादेव दर्शनात् ८ गतास्ते क्षत्रधर्मेण शस्त्रपूता गतिशुभाम् ॥ यथा दृष्ट्वा स्त्वया पुत्रास्तथा
कामविहारिणः ९ युधिष्ठिरः स्वयं धीमान् भवंतमनुरुध्यते ॥ सहितो भ्रातृभिः सर्वैः सदारः ससुहृज्जनः १० विसर्जयेनं यात्वे पस्वराज्यमनुशासताम् ॥ मासः समधि
कस्तेषामतीतो वसतां वने ११ एतद्विनित्यं यत्नेन पदं रक्ष्यं नराधिप ॥ बहुप्रत्यर्थिं कंक्षेत द्राज्यं नाम कुरुद्रह १२ इत्युक्तः कौरवो राजा व्यासेना तुलते जसा ॥ युधि
ष्ठिरमथाहूय वाग्मीवचनमब्रवीत् १३ अजातशत्रो भद्रं ते शृणु मे भ्रातृभिः सह ॥ त्वत्प्रसादान् महीपालशोको नास्मान् प्रबाधते १४ रमेचाहं त्वया पुत्रपुरे वगजसा ह्वये ॥
नाथेनानुगतो विद्वन्प्रियेषु परिवर्तिना १५ प्राप्तं पुत्रफलं त्वत्तः प्रीतिर्मे परमात्मायि ॥ न मे मन्युर्महाबाहो गम्यतां पुत्रमाचिरम् १६ भवंतं चेहं संप्रेक्ष्य तपो मे परिहीयते ॥
तपोयुक्तं शरीरं च त्वां दृष्ट्वा धावितं पुनः १७ मातरैते तथैव मे शीर्णपर्णकृतशने ॥ ममतुल्यव्रते पुत्रनचिरं वर्तयिष्यतः १८ दुर्योधनप्रभृतयो दृष्ट्वा लोकांतरंगताः ॥
व्यासस्य तपसो वीर्याद्व्रतश्च समागमात् १९ प्रयोजनं च निर्वृत्तं जीवितस्य ममानघ ॥ उग्रतपः समास्थाय स्ये त्वमनुज्ञातुमर्हसि २० त्वय्यद्यपि ङः कीर्तिश्च कुलं चेदं प्र
तिष्ठितम् ॥ श्वोवाऽद्य वामहाबाहो गम्यतां पुत्रमाचिरम् २१ राजनीतिः सुबहुशः श्रुतातिभरतर्षभ ॥ संदेष्टव्यं न पश्यामि कृतं मे भवता विभो २२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥
इत्युक्तवचनं तं तु नृपो राजानमब्रवीत् ॥ न मामर्हसि धर्मज्ञपरित्युक्तमनागसम् २३ कामं गच्छंतु मे सर्वे भ्रातरोऽनुचरास्तथा ॥ भवंतमहमन्विष्ये मातरौ च यतव्रतः
२४ तमुवाचाथ गांधारी मैवं पुत्रशृणुष्व च ॥ त्वय्यधीनं कुरुकुलं पिंडश्च श्वशुरस्य मे २५ गम्यतां पुत्रपर्याप्तमेतावत्पूजिता वयम् ॥ राजायदाह तत्कार्यं त्वया पुत्रपि
तुर्वचः २६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इत्युक्तः स तु गांधार्याकुंतीमिदमभाषत ॥ स्नेहवाष्पाकुलेनेत्रे प्रमृज्य रुदती वचः २७ विसर्जयति मां राजा गांधारी च यश
स्विनी ॥ भवत्यां वद्धचित्तस्तु कथं यास्यामि दुःखितः २८ न चोत्सहेतपो विप्रं कर्तुं ते धर्मचारिणि ॥ तपसो हि परं नास्ति तपसा विंदते महत् २९ ममापिन तथा
राज्ञिराज्ये बुद्धिर्यथापुरा ॥ तपस्येवानुरक्तं मे मनः सर्वात्मना तथा ३० शून्येयं च महीकुलज्ञानमे प्रीतिकरी शुभे ॥ बांधवानः परिक्षिणा बलं नोनयथापुरा ३१ पं
चालाः सुभृशं क्षीणाः कथामात्रावशेषिताः ॥ न तेषां कुलकर्तारं कंचित्पश्याम्यहं शुभे ३२ सर्वे हि भस्मासां नीतास्ते द्रोणेन रणाजिरे ॥ अवशिष्टाश्च निहता
द्रोणपुत्रेण वै निशि ३३ चेदयश्चैव मत्स्याश्च दृष्ट्वा पूर्वास्तथैव नः ॥ केवलं दृष्ट्वा च कंच वा सुदेव परिग्रहात् ३४ यद्दृष्ट्वा स्थातुमिच्छामि धर्मार्थं नार्थहेतुतः ॥ शि
वेन पश्यनः सर्वान् दुर्लभं तव दर्शनम् ३५

३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । शिष्टमायुरितिशेषः ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ नृपप्रदक्षिणचक्रः निवारणेस्तनवानादितिशेषः ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ ॥ इति
 अविषह्यं च राजाहितीं चारप्स्यते तपः ॥ एतच्छ्रुत्वा महाबाहुः सहदेवो युधां पतिः ३६ युधिष्ठिरमुवाचे देवाण्यव्याकुललोचनः ॥ नोत्सहेऽहं परित्यक्तुं मातरं भरत
 पृथ ३७ प्रतियातु भवानक्षिप्रं तपस्तपस्याम्यहं विभो ॥ इहैव शोषयिष्यामि तपसे दं कलेवरम् ३८ पादशुश्रूषणे रक्तो राज्ञो मात्रोस्तथाऽनयोः ॥ तमुवाच ततः कुंती
 परिष्वज्य महाभुजम् ३९ गम्यतां पुत्रमैवं त्वं वोचः कुरुवचो मम ॥ आगमावः शिवाः संतु स्वस्था भवतः पुत्रकाः ४० उपरोधो भवेदेव मस्माकं तपसः कृते ॥ त्व
 त्नेह पाशवद्वाचहीयेयं तपसः परात् ४१ तस्मात्पुत्रकगच्छत्वं शिष्टमल्पं च नः प्रभो ॥ एवं संस्तंभितं वाक्यैः कुंत्या बहुविधैर्मनः ४२ सहदेवस्य राजेंद्राज्ञश्चैव विशेष
 पतः ॥ ते मात्रा समनुज्ञा ताराज्ञा च कुरुपुंगवाः ४३ अभिवाद्य कुरुश्रेष्ठ मामंत्रयितुमारभन् ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ राज्यं प्रति गमिष्यामः शिवेन प्रतिनंदिताः ४४
 अनुज्ञातास्त्वयाराज न गमिष्यामो विकल्मषाः ॥ एवमुक्तः सराजर्षिर्धर्मराज्ञा महात्मना ४५ अनुजज्ञे सकौरव्यमभिनंदय युधिष्ठिरम् ॥ भीमं च बलिनां श्रेष्ठं सांत्व
 यामास पार्थिवः ४६ सचास्य सम्यग्मेधावी प्रत्यपद्यत वीर्यवान् ॥ अर्जुनं च समाश्लिष्य यमौ च पुरुषर्षभौ ४७ अनुजज्ञे सकौरव्यः परिष्वज्याभिनंदय च ॥ गांधा
 र्यांचाम्यनुज्ञाताः कृतपादाभिवादनाः ४८ जनन्यासमुपाग्राताः परिष्वक्ताश्च ते नृपम् ॥ चक्रुः प्रदक्षिणं सर्वे वत्सा इव निवारणे ४९ पुनः पुनर्निरीक्षंतः प्रचक्रुस्ते प्र
 दक्षिणम् ॥ द्रौपदी प्रमुखाश्चैव सर्वाः कौरव्योपितः ५० न्यायतः श्वशुरे वृत्तिं प्रयुज्य प्रययुस्ततः ॥ श्वश्रूभ्यां समनुज्ञाताः परिष्वज्याभिनंदिताः ५१ संदिष्टाश्च
 तिकर्तव्यं प्रययुर्भर्तृभिः सह ॥ ततः प्रजज्ञे निनदः सूतानां युज्यतामिति ५२ उष्ट्राणां क्रोशतां चापि हयानां हेषतामपि ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा सदारः सहसैनिकः ॥
 नगरं हास्तिनपुरं पुनरायात्सवां धवः ५३ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि पुत्रदर्शनपर्वण्युधिष्ठिरप्रत्यागमेषट्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥
 ॥ समाप्तं चेदं पुत्रदर्शनपर्व ॥ अथ नारदागमनपर्व ॥ वैशंपायन उवाच ॥ द्विवर्षोपनिवृत्तेषु पांडवेषु यदृच्छया ॥ देवर्षिर्नारदो राजन्नाजगाम युधिष्ठिरम् १
 तमभ्यर्च्य महाबाहुः कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ आसीनं परिविश्वस्तं प्रोवाच वदतां वरः २ चिरानुनानुपश्यामि भगवंतमुपस्थितम् ॥ कञ्चित्तेकुशलं विप्रशुभं वा प्रत्युप
 स्थितम् ३ केदेशाः परिदृष्ट्वा स्ते किंच कार्यं करोमि ते ॥ तद्ब्रूहि द्विजमुख्यस्त्वं त्वं ह्यस्माकं परागतिः ४ ॥ नारद उवाच ॥ चिरदृष्टोऽसि मेत्येवमागतोऽहं तपो वनात् ॥
 परिदृष्ट्वा नितीर्था निगंगां चैव भयानृप ५ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ वदंति पुरुषामेज्यगंगातीरनिवासिनः ॥ घृतराश्रमं हात्मानमास्थितं परमंतपः ६ अपि दृष्ट्वा त्वया त
 त्रकुशलीसकुरुद्वहः ॥ गांधारी च पृथा चैव सूतपुत्रश्च संजयः ७ कथंचन वर्तते चाद्यपि ताममस पार्थिवः ॥ श्रोतुमिच्छामि भगवन् यदि दृष्ट्वा त्वयानृपः ८
 आश्रमवासिके पर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥ ॥ द्विवर्षोपेति १ । २ । ३ । ४ मेमया विऽचिरं दृष्टोऽसीत्यर्थः ५ । ६ । ७ । ८

९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ दृश्यतो दृश्यत इति पश्यंतं चानादृत्येत्यर्थः नियमेन सा त्रिध्याभावात् १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१

॥ नारद उवाच ॥ स्थिरीभूय महाराज गृणु वृत्तं यथा तथम् ॥ यथा श्रुतं च दृष्टं च मया तस्मिंस्तपो वने ९ वनवासनिवृत्तेषु भवत्सुकुरुनंदन ॥ कुरुक्षेत्रात्पितातुभ्यंगं
 गाद्वारं ययौ नृप १० गांधार्या सहितो धीमान् च कुंत्या समन्वितः ॥ संजयेन च सूतेन साग्रिहोत्रः सयाजकः ११ आतस्थे स तपस्तीव्रं पिता तव तपोधनः ॥ वीटां
 मुखे समाधाय वायुभक्षोऽभवन्मुनिः १२ वने समुनिभिः सर्वैः पूज्यमानो महातपाः ॥ त्वगस्थिमात्रशेषः सषण्मासान् भवन्नृपः १३ गांधारी तु जलाहारी कुंती मासो
 पवासिनी ॥ संजयः षष्ठभुक्तेन वर्तयामास भारत १४ अग्नीस्तु याजकास्तत्र जुहुवुर्विधिवत्प्रभो ॥ दृश्यतो दृश्यतश्चैव वने तस्मिन् नृपस्य वै १५ अनिकेतोऽथ राजा सबभू
 व वनगोचरः ॥ ते चापि सहिते देव्यौ संजयश्च तमन्वयुः १६ संजयो नृपतेर्नेता समेषु विषमेषु च ॥ गांधार्याश्च पृथा चैव चक्षुरासीदनिदिता १७ ततः कदाचिद्गंगा
 याः कच्छे स नृपसत्तमः ॥ गंगायामाहुतो धीमानाश्रमाभिमुखोऽभवत् १८ अथ वायुः समुद्रतो दावाग्रिर्भवन्महान् ॥ ददाह तद्वनं सर्वं परिगृह्य समंततः १९
 दह्यत्सुभृगूथेषु द्विजिह्वेषु समंततः ॥ वराहाणां च यूथेषु संश्रयत्सु जलाशयान् २० समाविद्धे वने तस्मिन् प्राप्ते व्यसन उत्तमे ॥ निराहारतया राजन्मंदप्राणविचे
 ष्टितः २१ असमर्थोऽपसरणे सुकृशे मातरौ च ते ॥ ततः स नृपतिर्दृष्ट्वा बह्निमायां तमंतिकात् २२ इदमाह ततः सूतं संजयं जयतां वरः ॥ गच्छ संजय यत्राग्निर्न
 त्वां दहतिकर्हि चित् २३ वयमत्राग्निना युक्ता गमिष्यामः परांगतिं ॥ तमुवाच किलोद्विग्नः संजयो वदतां वरः २४ राजन्मृत्युरनिष्टोऽयं भविता ते वृथाग्निना ॥ न
 चोपायं प्रपश्यामि मोक्षणे जातवेदसः २५ यदत्रानंतरं कार्यं तद्ब्रूवांश्च नुमर्हति ॥ इत्युक्तः संजयेनेदं पुनराह स पार्थिवः २६ नैष मृत्युरनिष्टो नोनिः सूतानां गृहा
 त्स्वयम् ॥ जलमग्निस्तथा वायुरथ वाऽपि विकर्षणम् २७ तापसानां प्रशस्यंते गच्छ संजय माचिरम् ॥ इत्युक्त्वा संजयं राजा समाधाय मनस्तथा २८ प्राङ्
 मुखः सह गांधार्या कुंत्या चोपाविश तदा ॥ संजयस्तं तथा दृष्ट्वा प्रदक्षिणमथाकरोत् २९ उवाच चैनं मेधावी युंश्च वात्मानमिति प्रभो ॥ ऋषिपुत्रो मनीषी सराजा
 चक्रेऽस्य तद्वचः ३० सन्निरुध्यैदं यथा ममासीत्काष्ठोपमस्तदा ॥ गांधारी च महाभागा जननी च पृथा तव ३१ दावाग्निना समायुक्ते स च राजापिता तव ॥ सं
 जयस्तु महामात्रस्तस्माद्वावादमुच्यत ३२ गंगाकूले मया दृष्ट्वा तपसैः परिवारितः ॥ स तानामन्यते जस्वी निवेद्यैतच्च सर्वशः ३३ प्रययौ संजयो धीमान् नहि म
 वंतं महीधरम् ॥ एवं स निधनं प्राप्तः कुरुराजो महामनाः ३४ गांधारी च पृथा चैव जनन्यौ ते विशांपते ॥ यदृच्छयाऽनुव्रजतामयाराज्ञः कलेवरम् ३५

२२ । २३ । २४ । २५ । २६ विकर्षणमनशनं २७ । २८ । २९ ऋषिपुत्रो व्यासपुत्र इति योगसामर्थ्यसूचितं ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५

१६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ ॥ इति आश्रमवासिके पर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

तयोश्च देव्योरुभयोर्मया दृष्टानि भारत ॥ ततस्तपोवने तस्मिन् समाजमुस्तपोधनाः ३६ श्रुत्वा राजस्तदानिष्ठान् त्वशोचन् गतीं श्रुते ॥ तत्राश्रौषमहंसर्वमेतत्पुरुषसत्तम ३७ यथाच नृपतिर्दग्धो देव्यौ ते चेति पांडव ॥ न शोचितव्यं राजेन्द्र स्वतः सपृथिवीपतिः ३८ प्राप्तवानग्निसंयोगं गांधारीजननीचते ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा च सर्वेषां पांडवानां महात्मनाम् ३९ निर्याणं घृतराष्ट्रस्य शोकः समभवन् महान् ॥ अंतःपुराणां च तदामहानां तस्वरोऽभवत् ४० पौराणां च महाराज श्रुत्वा राजस्तदा गतिम् ॥ अहो धिगिति राजा तु विकुश्लभश्च दुःखितः ४१ ऊर्ध्वबाहुः स्मरन्मातुः प्ररुदयुधिष्ठिरः ॥ भीमसेनपुरोगाश्च भ्रातरः सर्व एव ते ४२ अंतःपुरेषु च तदा सुमहान् रुदितस्वनः ॥ प्रादुरासीन् महाराज पृथांशुत्वा तथा गताम् ४३ तंच वृद्धं तथा दग्धं हतपुत्रं नराधिपम् ॥ अन्वशोचंत ते सर्वे गांधारी च तपस्विनीम् ४४ तस्मिन्नुपरतेश्च मुहूर्तादिव भारत ॥ निरुह्य बाष्पं धैर्येण धर्मराजोऽब्रवीदिदम् ४५ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके प० नारदागमप० दावाग्निना घृतराष्ट्रादि दाहे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ तथामहात्मनस्तस्य तपस्युग्रे च वर्ततः ॥ अनाथस्येव च वनेतिष्ठत्स्वस्मा सुबंधुषु १ दुर्विज्ञेया गतिर्ब्रह्मणुषाणां मतिर्मम ॥ यत्र वैचित्रवीर्योऽसौ दग्ध एव नाग्निना २ यस्य पुत्रशतं श्रीमदभवद्बाहुशालिनः ॥ नागायुतबलो राजा स दग्धो हि दवाग्निना ३ यं पुरा पर्यवीजंत तालवृंतैर्वरस्त्रियः ॥ तं गृध्राः पर्यवीजंत दवाग्निपरिकालितम् ४ सूतमागधसंघैश्च शयानो यः प्रबोध्यते ॥ घण्ट्यां स नृपः शैते पापस्य मम कर्मभिः ५ न च शोचाभिर्गांधारी हतपुत्रां यशस्विनीम् ॥ पतिलोकमनुप्राप्तां तथा भर्तृव्रते स्थिताम् ६ पृथामेव च शोचाभिया पुत्रैश्चर्यमृद्धिमत् ॥ उत्सृज्य सुमहदीप्तं नवासमरोचयत् ७ धियाज्यमिदमस्माकं धिग्वलं धिक्पराक्रमम् ॥ क्षत्रधर्मं च धिग्यस्मान्मृता जीवामहेव यम् ८ सुसूक्ष्मा किल कालस्य गतिर्द्विजवरोत्तम ॥ यत्समुत्सृज्य राज्यं सावनवासमरोचयत् ९ युधिष्ठिरस्य जननी भीमस्य विजयस्य च ॥ अनाथवत्कथं दग्धा इति मुह्यामि चिंतयन् १० वृथा संतर्पितो वद्विः खांडवे सव्यसाचिना ॥ उपकारमजानन् सकृत् प्रइति मे मतिः ११ यत्रादहत्स भगवान्मातरं सव्यसाचिनः ॥ कृत्वा यो ब्राह्मणच्छद्ममिक्षार्थी स मुपागतः १२ धिगग्निं धिक्क्रपार्थस्य विश्रुतां सत्यसंधताम् ॥ इदं कष्टतरं चान्यद्भगवन्प्रतिभाति मे १३ वृथाग्निना समायो गेय दभूत्पृथिवीपते ॥ तथा तपस्विनस्तस्य राजर्षेः कौरवस्य ह १४ कथमेवं विधो मृत्युः प्रशास्य पृथिवीमिमाम् ॥ तिष्ठत्सु मंत्रपूतेषु तस्याग्निपुमहावने १५ वृथाग्निना समायुक्तो निष्ठां प्राप्तः पितामम ॥ मन्ये पृथावेपमाना कृशाधमनिसंतता १६

तथेति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६

१७ । १८ । १९ । २० । २१ ॥ इति आश्रमवासिके पर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ नासाविति १ । २ । ३ । ४ । ५

हातातधर्मराजेतिसमाक्रंदन्महाभये ॥ भीमपर्याप्तहिभयादिति चैवाभिवाशाति १७ समंततः परिक्षिप्ता माता भून्मे दवाग्निना ॥ सहदेवः प्रियस्तस्याः पुत्रेभ्योऽधि क एव तु १८ न चैनां मोक्षयामास वीरो माद्रवतीसुतः ॥ तच्छ्रुत्वा रुरुदुःसर्वे समालिङ्ग्य परस्परम् १९ पांडवाः पंचदुःखार्ता भूतानीव युगक्षये ॥ तेषां तु पुरुषेन्द्राणां रुदतां रुदितस्वनः २० प्रासादाभोगसंरुद्धे अन्वरौत्सीत्सरोदसी २१ ॥ इति श्रीम० आश्रमवा० नारदागम० युधिष्ठिरविलापे अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ नासौ वृथाग्निना दग्धो यथा तत्र श्रुतं मया ॥ वैचित्रवीर्यो नृपतिस्तत्तेव क्षयामि सुव्रत १ वनं प्रविशतां जनेन वायुभक्षेण धीमता ॥ अग्रयः कारयित्वेष्टिमुत्सृष्टा इति नः श्रुतम् २ याजकास्तु ततस्तस्य तान् ग्रीन्निर्जने वने ॥ समुत्सृज्य यथाकामं जग्मुर्भरतसत्तम ३ स विवृद्धस्तदा वह्निर्वने तस्मिन् भूत्किल ॥ ते न तद्वनमादीप्तमिति ते तापसाऽब्रुवन् ४ सराजा जाह्नवीतीरे यथा ते कथितं मया ॥ तेनाग्निना समायुक्तः स्वेनैव भरतर्षभ ५ एवमावेदयामासुर्मुनयस्ते ममानघ ॥ ये ते भागीरथीतीरे मया दृष्टा युधिष्ठिर ६ एवं स्वेनाग्निनाराजा समायुक्तो महीपते ॥ माशोचिथास्त्वं नृपतिं गतः स परमां गतिम् ७ गुरुशुश्रूषया चैव जननी तेजनाधिप ॥ प्राप्ता सुमहतीं सिद्धिमिति मे नात्र संशयः ८ कर्तुमर्हसि राजेन्द्र तेषां त्वमुदकक्रियाम् ॥ ब्राह्मिः सहितः सर्वैरेतद्विधीयताम् ९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः सपृथिवीपालः पांडवानां धुरंधरः ॥ निर्ययौ सहसोदर्यः सदारश्च नरर्षभः १० पौरजानपदाश्चैव राजभक्तिपुरस्कृताः ॥ गंगां प्रजग्मुर्भितो वाससै केन संवृताः ११ ततोऽवगाह्य सलिले सर्वे ते नरपुंगवाः ॥ युयुत्सुमग्रतः कृत्वा दहस्तोयं महात्मने १२ गांधार्याश्च पृथायाश्च विधिवन्नाम गोव्रतः ॥ शौचं निवर्तयंतस्ते तत्रोपुर्नगराद्वहिः १३ प्रेषयामास स नरा विधिज्ञानात्कारिणः ॥ गंगाद्वारं नरश्रेष्ठो यत्र दग्धोऽभवत्पुः १४ तत्रैव तेषां कृत्यानि गंगाद्वारेऽन्वशात्तदा ॥ कर्तव्यानीति पुरुषान् दत्तदेयान् महीपतिः १५ द्वादशेऽहनि तेभ्यः सकृत् शौचो नराधिपः ॥ ददौ श्राद्धानि विधिवद्दक्षिणां वंति पांडवः १६ घृतराष्ट्रं समुद्दिश्य ददौ सपृथिवीपतिः ॥ सुवर्णं रजतं गाश्च शय्याश्च सुमहाधनाः १७ गांधार्याश्चैव तेजस्वी पृथायाश्च पृथक्पृथक् ॥ संकीर्त्य नामनी राजा ददौ दानमनुत्तमम् १८ योयदिच्छति यावच्च तावत्स लभते नरः ॥ शयनं भोजनं यानं मणिरत्नमथोधनम् १९ यानमाच्छादनं भोगान् दासीश्च समलंकृताः ॥ ददौ राजा समुद्दिश्य तयोर्मात्रोर्महीपतिः २० ततः सपृथिवीपालो दत्त्वा श्राद्धान्यनेकशः ॥ प्रविवेश पुरं राजानगरं वारणाह्वयम् २१ ते चापिराजवचनात्पुरुषा ये गताऽभवन् ॥ संकल्प्य तेषां कुल्यानि पुनः प्रत्यागमंस्ततः २२

६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११

१२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ संकल्प्य पृथक् कृत्य कुल्यानि अस्थीनि । 'कुल्यं स्यात्कीकसेऽपि च' इति मेदिनी । प्रत्यागमनं गंगामितिशेषः २२

संयोज्यगंगयेतिशेषः २३ । २४ । २५ । २६ । २७ ॥ इति श्रीमत्पद्मवाक्यप्रमाणमर्यादापुराणचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविंदसूरिसूनोर्नीलकण्ठस्यकृतौ भारतभावदीपे
आश्रमवासिकार्यप्रकाशेऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

॥२१॥

माल्यैर्गंधैश्चविविधैरर्चयित्वायथाविधि ॥ कुल्यानितेषांसंयोज्यतदाचख्युर्महीपतेः २३ समाश्वास्यतुराजानंधर्मात्मानंयुधिष्ठिरम् ॥ नारदोऽप्यगमद्रा
जन्परमर्षिर्यथेप्सितम् २४ एवंवर्षाण्यतीतानिघृतराष्ट्रस्यधीमतः ॥ वनवासेतथात्रीणिनगरदेशपंचच २५ हतपुत्रस्यसंग्रामेदानानिददतःसदा ॥ ज्ञातिसं
बंधिमित्राणांभ्रातृणांस्वजनस्यच २६ युधिष्ठिरस्तुनृपतिर्नातिप्रीतमनास्तदा ॥ धारयामासतद्राज्यंनिहतज्ञातिबाधवः २७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्रमवा
सिकेपर्वणिनारदागमनपर्वणिश्राद्धदानेऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ समाप्तंनारदागमनपर्व आश्रमवासिकंचपर्वसमाप्तम् ॥
अस्यानंतरंरमोसलपर्व तस्यायमाद्यःश्लोकः ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ षट्त्रिंशेत्वथसंप्राप्तेवर्षेकौरवनंदनः ॥ ददर्शविपरीतानिनिमित्तानियुधिष्ठिरः १ ॥७॥

॥ अस्मिन्पर्वणिवासीकाध्यायश्लोकसंख्यामूनाधिक्यंचपूर्ववद्वोद्वयम् ॥

॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिकपर्व समाप्तम् ॥

॥ अथ श्रीमहाभारते मोसलपर्वप्रारंभः ॥

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

श्रीगणेशायनमः ॥ एवमाविपर्वणिसूत्रितानां धर्मार्थकाममोक्षाणां भवेत्समाप्तनयोर्ब्रह्मसत्त्वप्रतिपुष्टसतीर्षसेवनादिना धर्मः प्रतिपादितः । विराट्पद्यष्टकेसेवानीति हिंसानृतकुलक्षयादिनाथः
शोकमदो निरूपितः । द्वादशेश्वरफलभूतः कामः सोपसर्गो निरूपयन् च मोक्षपदं निरूपितं । त्रयोदशादित्रये मोक्षहेतून् दानविद्यावनवासांश्च निरूप्य षोडशेष्टतरापूर्वद्वनमनाश्रित्य केवलमर्थ
कामसक्तास्ते मदिरादिकलहेन व्यसनेन विनश्यन्तीति प्रतिपाद्यते । सप्तदशे निष्कामधर्मस्य फलं गृहादेस्त्यागोऽष्टादशे तत्पूर्विकास्वर्गप्राप्तिश्च निरूपयिष्यते तत्र राज्ञ्यप्राप्त्यनंतरं पद्मत्रिशतमेवर्षे
श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीवेदव्यासायनमः ॥ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ॥ देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ षट्त्रिं
शेत्वं प्रसप्तैवर्षे कौरव नंदनः ॥ ददर्श विपरीतानि निमित्तानि युधिष्ठिरः १ ववुर्वाताश्च निर्धाता रूक्षाः शर्करवर्षिणः ॥ अपसव्यानि शकुनां डलानि प्रचक्रिरे २
प्रत्यगूढमहानद्यो दिशो नीहारसंवृताः ॥ उल्काश्चांगारवर्षिण्यः प्रापतन्मगनाद्भुवि ३ आदित्योरजसाराजसमवच्छन्नमंडलः ॥ विरश्मिरुदये नित्यं कबंधैः स
मदृश्यत ४ परिवेषाश्च दृश्यंते दारुणाश्चंद्रसूर्ययोः ॥ त्रिवर्णाः श्यामरूक्षास्तास्तथा भस्मारुणप्रभाः ५ एते चान्ये च बहव उत्पाता भयशंसिनः ॥ दृश्यंते बहवो
राजन हृदयोद्देगकारकाः ६ कस्यचित्त्वथ कालस्य कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ शुश्राव वृष्णिचक्रस्य मौसले कदं कृतम् ७ विमुक्तं वासुदेवं च शुत्वारामं च पांडवः ॥ स
मानीया ब्रवीद्भ्रातृन्किं करिष्याम इत्युत ८ परस्परं समासाद्य ब्रह्मदंडबलात्कृतान् ॥ वृष्णीन्विनष्टास्ते शुखाव्यथिताः पांडवा भवन् ९ निधनं वासुदेवस्य समुद्रस्ये
व शोषणम् ॥ वीरानश्रद्धयुस्तस्य विनाशं शार्ङ्गधन्वनः १० मौसलं ते समाश्रित्य दुःखशोकसमन्विताः ॥ विषण्णा हतसंकल्पाः पांडवाः समुपाविशन् ११
॥ जनमेजय उवाच ॥ कथं विनष्टा भगवन्नं वका वृष्णिभिः सह ॥ पश्यतो वासुदेवस्य भोजाश्चैव महारथाः १२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ षट्त्रिंशेऽथ ततो वर्षे वृष्णी
नाम नयो महान् ॥ अन्योन्यं मुसलैस्ते तु निजघ्नः कालचोदिताः १३ ॥ जनमेजय उवाच ॥ केनानुशतास्ते वीराः क्षयं वृष्ण्यंधका गताः ॥ भोजाश्च द्विजवर्यत्वं वि
स्तरेण वदस्व मे १४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ विश्वामित्रं च कण्वं च नारदं च तपोधनम् ॥ सारणप्रमुखविराददृष्टुर्द्वारकां गतान् १५ ते तान्सां वपुरस्कृत्य भूषायि
त्वास्त्रियं यथा ॥ अब्रुवन्नुपसंगम्य दैवदंडनिपीडिताः १६ इयं स्त्री पुत्रकामस्य बभ्रोरमित तेजसः ॥ ऋषयः साधुजानीत किमियं जनयिष्यति १७ इत्युक्तास्ते तदा
राजन्विप्रलंभप्रधर्षिताः ॥ प्रत्युबुवंस्तान्मुनयो यत्तच्छृणु नराधिप १८ वृष्ण्यंधकविनाशाय मुसलं चोरमायसम् ॥ वासुदेवस्य दायादः सां वोऽयं जनयिष्यति १९
येन यूयं सुदुर्वृत्तानृशंसा जातमन्यवः ॥ उच्छेत्तारः कुलं कृत्स्नमृते रामजनार्दनौ २० समुद्रं यास्यति श्रीमांस्त्यक्त्वा देहं हलायुधः ॥ जराकृष्णं महात्मानं शयानं
भुवि भेत्स्यति २१ इत्युबुवंत ते राजन्प्रलब्धास्तैर्दुरात्माभिः ॥ मुनयः क्रोधरक्ताक्षाः समीक्ष्याथ परस्परम् २२

सर्वनाशसूचकानुत्पातानां हवैशंपायनः षट्त्रिंशदिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ भवन् अभवन् ९ । १० मौसलं मुसलं कदं कदं समाश्रित्य मनसि दृष्ट्वा ११ । १२
मुसलैरेकालं प्रमुसलकणैः १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० जरानामाकश्चित्कैवर्तः २१ । २२

अभ्युपनिषद्भाष्यमभिर्दत्तः शापस्त्वया संतव्य इति २३ । २४ । २५ किं करोयमदूतस्तत्तु २६ । २७ । २८ । २९ । ३० स्वयंकृत्वा स्वयंकर्ता ३१ ॥ इति भारते मौसलपर्वणि नीलकंठीये भारत
भावदीपे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ एवमिति कालः कपोतोलूकादिरूपेण १ स एव कचित्करालादिरूपोऽदृश्यत कचिन्न आवेक्ष्यपरिकाममिति शेषः २ सर्वभूतानामत्ययो नाशो यस्मात् ३ । ४

तथोक्तामुनयस्तेतुतः केशवमभ्ययुः ॥ अथाब्रवीत्तदा वृष्णीन् श्रुत्वैवमधुसूदनः २३ अंतज्ञो मतिमांस्तस्य भावेतव्यं तथेति तान् ॥ एवमुक्त्वा हृषीकेशः प्रवि
वेश पुरंतदा २४ कृतांतमन्यथानैच्छत्कर्तुं स जगतः प्रभुः ॥ श्वभूतेऽथ ततः सांबो मुसलंतदसूतवै २५ येन वृष्ण्यंधककुले पुरुषाभस्मसात्कृताः ॥ वृष्ण्यंधक
विनाशाय किं करप्रतिमं महत् २६ असूतशापजं घोरं तच्च राज्ञेन्यवेदयन् ॥ विषण्णरूपस्तद्राजासूक्ष्मं चूर्णमकारयत् २७ तच्चूर्णं सागरे चापि प्राक्षिपन् पुरुषानृप ॥
अघोषयंश्च नगरेव चनादाहुकस्यते २८ जनार्दनस्य रामस्य बभ्रौ श्वैव महात्मनः ॥ अद्य प्रभृति सर्वेषु वृष्ण्यंधककुलेष्विह २९ सुरासवोनकर्तव्यः सर्वैर्नगरवा
सिभिः ॥ यश्च नो विदितं कुर्यात्पेयं कश्चिन्नरः कचित् ३० जीवन्संश्रुलमारोहेत्स्वयंकृत्वा स बाधवः ॥ ततो राजभयात्सर्वे नियमं चक्रिरेतदा ॥ नराः शासनमाज्ञाय
रामस्याक्लिष्टकर्मणः ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि मुसलोत्पत्तौ प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवं प्रयतमानानां वृष्णी
नामंधकैः सह ॥ कालो गृहाण सर्वेषां परिचक्राम नित्यशः १ करालो विकटो मुंडः पुरुषः कृष्णपिंगलः ॥ गृहाण्यावेक्ष्य वृष्णीनां नादृश्यत कचित् कचित् २ तमग्रं
तमहेष्वासाः शरैः शतसहस्रशः ॥ न चाशक्यत वेदुंस सर्वभूतात्ययस्तदा ३ उत्पेदिरे महावातादारुणाश्च दिने दिने ॥ वृष्ण्यंधकविनाशाय बहवो लोमहर्षणाः ४
विवृद्धमूषिकारथ्या विभिन्नमणिकास्तथा ॥ केशानखाश्च सुप्तानामद्यंते मूषिकैर्निशि ५ चीचीकूचीति वाशं तिसारिका वृष्णिर्वेश्मसु ॥ नोपशाम्यति शब्दश्च
सदिवारात्रमेव हि ६ अन्वकुर्वन् लूकानां सारसाविरुतं तथा ॥ अजाः शिवानां विरुतमन्वकुर्वन् भारत ७ पांडुरारक्तपादाश्च विहगाः कालचोदिताः ॥ वृष्ण्यंधका
नां गेहेषु कपोता व्यचरन्स्तदा ८ व्यजायंत खरागोषु करभाऽश्वतरीषु च ॥ शुनीष्वपि बिडालाश्च मूषिकानकुलीषु च ९ नापत्रपंतपापानि कुर्वन्तो वृष्णयस्तदा ॥
प्राक्षिपन् ब्राह्मणांश्चापि पितृन् देवांस्तथैव च १० गुरुंश्चाप्यवमन्यंते न तुराम जनार्दनौ ॥ पत्न्यः पतीनुच्चरन्त पत्नीश्च पतयस्तथा ११ विभावसुः प्रज्वलितो वामं
विपरिवर्तते ॥ नीललोहितमंजिष्ठा विमृजन्नर्चिषः पृथक् १२ उदयास्तमने नित्यं पुर्यां तस्यां दिवाकरः ॥ व्यदृश्यतां स कृत्पुंभिः कबंधैः परिवारितः १३ महान
सेषु सिद्धेषु संस्कृतेऽतीव भारत ॥ आहार्यमाणे लुमयो व्यदृश्यंत सहस्रशः १४ पुण्याहेवाच्यमाने तु जपत्सु च महात्मसु ॥ अभिधावंत श्रूयंते न चादृश्यत कश्चन १५
परस्परं च न क्षत्रं हन्यमानं पुनः पुनः ॥ ग्रैहरपश्यन् सर्वे तेनात्मनस्तु कथंचन १६ न दंतं पांचजन्यं च वृष्ण्यंधकनिवेशने ॥ समं तात्पर्यं वा शं तरासभादारुणस्वराः १७

मणिकामृत्पात्राणि ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० उच्चरन्तं वंचितवत्यः ११ । १२ । १३ आहार्यमाणे अत्रे १४ । १५ परेति स्वनक्षत्रादर्शनमपि स्वमृत्युसूचकमित्यर्थः १६ । १७

एवमिति त्रयोदशदिवसः कृष्णपक्षो भूदित्यर्थः १८ एवं सत्यग्रिमपक्षे वृद्धाभा व्यंतत्र जज्ञे प्रत्युतैकातिथः क्षीणातत्र ग्रहणं च जातमित्याह चतुर्दशीति २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४

एवं पश्यन् हृषीकेशः संप्राप्तं कालपर्ययम् ॥ त्रयोदश्याममावास्यां तान् दृष्ट्वा प्राब्रवीदिदम् १८ चतुर्दशीपंचदशीकृते यं राहुणा पुनः ॥ प्राप्ते वै भारते युद्धे प्राप्ता चाद्य
क्षयायनः १९ विमृशन्नेव कालं तं परिचित्य जनार्दनः ॥ मेने प्राप्तिं सप्तदशिवर्षैकेशिसूदनः २० पुत्रशोकाभिसंतप्ता गांधारी हतबांधवा ॥ यदनुव्याजहारार्ता
तदिदं समुपागमत् २१ इदंच तदनुप्राप्तमब्रवीद्युधिष्ठिरः ॥ पुराव्यूढेष्वनीकेषु दृष्ट्वा त्पाता न सुदारुणान् २२ इत्युक्त्वा वासुदेवस्तु चिकीर्षुः सत्यमेव तत् ॥ आज्ञा
पयामास तदा तीर्थयात्रामरिदमः २३ अघोषयंत पुरषास्तत्र केशवशासनात् ॥ तीर्थयात्रासमुद्रेवः कार्येति पुरुषर्षभाः २४ ॥ इति श्रीमहाभारते मौ० उत्पातदर्श
ने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ कालीस्त्री पांडुरैर्दत्तैः प्रविश्य हसती निशि ॥ स्त्रियः स्वप्नेषु मुष्णंती द्वारकां परिधावति १ आग्निहोत्रानिकेतेषु वास्तु
मध्येषु वैश्वसु ॥ वृष्ण्यंधकानखादंतस्वप्ने गृध्राभयानकाः २ अलंकाराश्च च्छत्रं च ध्वजाश्च कवचानि च ॥ हियमाणान्यदृश्यंत रक्षोभिः सुभयानकैः ३ तच्चाग्नि
दत्तं कृष्णस्य वज्रनाभमयोमयम् ॥ दिवमाचक्रमेच क्रेवृष्णीनां पश्यतां तदा ४ युक्तं रथं दिव्यमादित्यवर्णं हयाहरन् पश्यतो दारुकस्य ॥ ते सागरस्योपरिष्ठादवर्त
न्मनोजवाश्चतुरो वाजिमुख्याः ५ तालः सुपर्णश्च महाध्वजौ तौ सुपूजितौ राम जनार्दनाभ्याम् ॥ उच्चैर्जन्दुरप्सरसो दिवानिशं वाचश्चोच्चुर्गम्यतां तीर्थयात्रा ६ ततो
जिगमिषंतस्ते वृष्ण्यंधकमहारथाः ॥ सांतः पुरास्तदा तीर्थयात्रामैच्छन् रर्षभाः ७ ततो भोज्यं च भक्ष्यं च पेयं चाधकवृष्णयः ॥ बहुनानाविधं च कुर्मद्यं मांसमनेकशः
८ ततः सैनिकवर्गाश्च निर्ययुर्नगराद्वहिः ॥ यानैरश्वैर्गजैश्चैव श्रीमंतस्तिग्मतेजसः ९ ततः प्रभासेन्यवसन्त्यथोद्दिष्टं यथा गृहम् ॥ प्रभूतभक्ष्यपेयास्ते स दाराया दवा
स्तदा १० निविष्टास्तान्निशम्याथ समुद्रांते स योगवित् ॥ जगामामंथ्य तान् वीरानुद्धवो र्थविशारदः ११ तं प्रस्थितं महात्मानमभिवाद्य कृतांजलिम् ॥ जानन्वि
नाशं वृष्णीनां नैच्छद्द्वारयितुं हरिः १२ ततः कालपरीतास्ते वृष्ण्यंधकमहारथाः ॥ अपश्यन्नुद्धवं यांतं ते जसाऽऽवृत्त्य रोदसी १३ ब्राह्मणार्थेषु यासिद्धमन्त्रं तेषां महा
त्मनाम् ॥ तद्धानरेभ्यः प्रददुः सुरागंधसमन्वितम् १४ ततस्तूर्यशताकीर्णं नटनर्तकसंकुलम् ॥ अवर्तत महापानं प्रभासेतिग्मतेजसाम् १५ कृष्णस्य सन्निधौ रामः सहितः
कृतवर्मणा ॥ अपिबद्युधानश्च गदो बभ्रुस्तथैव च १६ ततः परिषदो मध्ये युयुधानो मदोत्कटः ॥ अब्रवीत्कृतवर्माणमवहास्यावमन्य च १७ कः क्षत्रियो हन्यमानः
सुप्तान् हन्यान्मृतानिव ॥ तन्नमृष्यंति हार्दिक्यया दवाय त्वया कृतम् १८ इत्युक्ते युयुधानेन पूजयमास तद्वचः ॥ प्रद्युम्नोरथिनां श्रेष्ठो हार्दिक्यमवमन्य च १९

॥ इति मौसलपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कालीति मुष्णंती स्त्रीणां मंगलसूत्रादिकंचोरयंती १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १०
निशम्य दृष्ट्वा अर्थविशारदो मोक्षपंडितः ११ । १२ । १३ ब्राह्मणार्थेष्विति ब्राह्मणार्थद्रव्यस्यान्यत्र विनियोजनमायुः क्षयकरमित्यर्थः १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९

ततः परमसंक्रुद्धः कृतवर्मा तमब्रवीत् ॥ निर्दिशन्निवसावज्ञं तदा सव्येन पाणिना २० भूरिश्रवाश्छिन्नबाहुयुद्धे प्रायगतस्त्वमा ॥ वधेन सुचशंसेन कथं वीरेण पातितः २१ इति तस्य वचः श्रुत्वा केशवः परवीरहा ॥ तिर्यक् सरोषया दृष्ट्या वीक्षां चक्रे समन्युमान् २२ मणिः स्य मे तं कश्चैव यः स सत्राजितोऽभवत् ॥ तां कथां श्रावयामास सा व्यकिर्मधुसूदनम् २३ तच्छ्रुत्वा केशवस्यां क मगमद्ब्रुवती तदा ॥ सत्यमा मा प्रकुपिता कोपयंती जनार्दनम् २४ तत उत्थाय सक्रोधः सात्यकिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ पंचानां द्रौपदेयानां धृष्टद्युम्नशिखंडिनोः २५ एष गच्छामि पदवीं सत्येन च तथा शपे ॥ सौप्तिके ये च निहताः सुप्तयिन दुरात्मना २६ द्रोणपुत्रसहायेन पापेन कृतवर्मणा ॥ समाप्तमायुरस्याद्ययशश्चैव सुमध्यमे २७ इत्येवमुक्त्वा खड्गेन केशवस्य समीपतः ॥ अभिदुत्या शिरः कुद्धश्चिच्छेदकृतवर्मणः २८ तथाऽन्यानपि निघ्नंतं युयुधानं समंततः ॥ अभ्यधावद्धृषीकेशो विनिवारयितुं तदा २९ एकीभूतास्ततः सर्वे कालपर्यायचोदिताः ॥ भोजांधकामहाराजशैनेयपंथवारयन् ३० तान् दृष्ट्वा पततस्तूर्णमभिकुद्धान् जनार्दनः ॥ ननु क्रोधमहातेजा जानन्कालस्य पर्ययम् ३१ ते तु पानमदाविष्टाश्चोदिताः कालधर्मणा ॥ युयुधानमथाभ्यघ्नन्नुच्छिष्टैर्भोजनैस्तदा ३२ हन्यमाने तु शैनेये कुद्धोरुक्मिणिनंदनः ॥ तदनंतरमागच्छन्मोक्षयिष्यन् शिनेः सुतम् ३३ सभोजैः सह संयुक्तः सात्यकिश्चांधकैः सह ॥ व्यायच्छमानौ तौ वीरौ बाहुद्रविणशालिनौ ३४ बहुत्वान्निहतौ तत्र उभौ कृष्णस्य पश्यतः ॥ हतं दृष्ट्वा च शैनेयं पुत्रं च यदुनंदनः ३५ एरकानां ततो मुष्टिकोपाज्जग्राहकेशवः ॥ तदभून्मुसलं धोरं वज्रकल्पमयो मयम् ३६ जघान कृष्णस्तांस्तेन ये ये प्रमुखतोऽभवन् ॥ ततोऽधकाश्च भोजाश्च शैनेया वृष्णयस्तथा ३७ जघुरन्योन्यमाक्रंदे मुसलैः कालचोदिताः ॥ यस्तेषामेरकां कश्चिज्जग्राहकुपितो नृप ३८ वज्रभूतेव साराज ब्रह्म इत्यतदा विभो ॥ तृणं च मुसलीभूतमपि तत्र व्यदृश्यत ३९ ब्रह्मदंडकृतं सर्वमिति तद्विद्विपार्थिव ॥ अविध्यान्विध्यते राजन् प्रक्षिपंति स्म यत्तृणम् ४० तद्वज्रभूतं मुसलं व्यदृश्यत तदा दृढम् ॥ अवधीप्ति तं पुत्रः पिता पुत्रं च भारत ४१ मताः परिपतंति स्म योधयंतः परस्परम् ॥ पतंगा इव चाग्रीते निपेतुः कुरांधकाः ४२ नासीत्पलायने बुद्धिर्वध्यमानस्य कस्यचित् ॥ तत्रापश्यन्महाबाहुर्जानन्कालस्य पर्ययम् ४३ मुसलं समवष्टभ्य तस्थौ समधुसूदनः ॥ सां वच निहतं दृष्ट्वा चारुदेष्णं च माधवः ४४ प्रयुष्मं चानिरुद्धं च ततश्चक्रोधभारत ॥ गदं वीक्ष्य शयानं च भृशं कोपसमान्वितः ४५ स निःशेषं तदा चक्रेशाङ्गं चक्रगदाधरः ॥ तं निघ्नंतं महातेजा बभूव परपुरंजयः ४६ दारुकश्चैव दाशार्हमुचतुर्यं निबोधत ॥ भगवन्निहताः सर्वे त्वया भूयिष्ठशो नराः ॥ रामस्य पदमन्विच्छतत्र गच्छामयत्रसः ४७ ॥ इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि कृतवर्मादीनां परस्परहनने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

तौर्हयैव विध्याविष्टा ४० । ४१ । ४२ तत्रयन्मुसलमपश्यत देवावष्टभ्यतस्यावित्यन्वयः ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ ॥ इति मौसलपर्वणि नी० भा० तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥

तत इति पतंतः शीघ्रं गच्छंतः १ । २ । ३ । ४ । ५ कूटलोहमुद्रेयुर्कवद्धं मुसलं ब्राह्मणशस्त्रं वधमेव निपत्यावधीत् स इत्यादिसार्धः श्लोकः ६ । ७ । ८ । ९ । १० ११

॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो ययुर्दारुकः केशवश्च बभूवुरामस्य पदं पतंतः ॥ अथापश्यन् राममनंतवीर्यवृक्षे स्थितं चिंतयानं विविक्ते १ ततः समासाद्य महानुभावं कृष्णस्तदा दारुकमन्वशासत् ॥ गत्वा कुरून्सर्वमिमं महातं पार्थाय शंसस्व वधं यदूनाम् २ ततोऽर्जुनः क्षिप्रमिहोपयातु श्रुत्वा मृतान्यादवान् ब्रह्मशापात् ॥ इत्येवमुक्तः समयौरथेन कुरूस्तदा दारुको नष्टचेताः ३ ततो गते दारुके केशवोऽथ दृष्ट्वा तिकेव भुमुवाच वाक्यम् ॥ स्त्रियो भवानरक्षितुं यातु शीघ्रं नैता हिं स्युर्दस्यवो वित्तलोभात् ४ सप्रस्थितः केशवेनानुशिष्टो मदातुरो ज्ञातिवधादितश्च ॥ तं विश्रांतं सन्निधौ केशवस्य दुरंतमेकं सहसैव बभूव ५ ब्रह्मानुशतमवधीन्महद्वैकुण्ठं युक्तं मुसलं लुब्धकस्य ॥ ततो दृष्ट्वा भिहतं बभूव माह कृष्णोऽग्रजं भ्रातरमुग्रतेजाः ६ इहैव त्वं मां प्रतीक्षस्व रामयावत् स्त्रियो ज्ञातिवशाः करोमि ॥ ततः पुरीद्वारवतीं प्रविश्य जनार्दनः पितरं प्राह वाक्यम् ७ स्त्रियो भवानरक्षतुनः समग्राधनं जयस्यागमनं प्रतीक्षन् ॥ रामो वनातिप्रतिपालयन्मामास्तेऽद्याहं तेन समागमिष्ये ८ दृष्टं मये दं निधनं यदूनां राज्ञां च पूर्वकुरुपुंगवानाम् ॥ नाहं विनायदुभिर्यादवानां पुरीमिमामशकं द्रुमद्य ९ तपश्चरिष्यामि निबोध तन्मे रामेण सार्धं वनमभ्युपेत्य ॥ इतीदमुक्त्वा शिरसा च पादौ संस्पृश्य कृष्णस्त्वरितो जगाम १० ततो महाघ्निनः प्रादुरासीत् सखी कुमारस्य पुरस्य तस्य ॥ अथाब्रवीत् केशवः सन्निवर्त्य शब्दं श्रुत्वा योषितां क्रोशतीनाम् ११ पुरीमिमामेप्यतिसव्यसाचीसवोदुःखान्मोचयितानराग्र्यः ॥ ततो गत्वा केशवस्तं ददर्श रामं वने स्थितमेकं विविक्ते १२ अथापश्यद्योगयुक्तस्य तस्य नागं मुखाग्निश्चरंतं महातम् ॥ श्वेतं ययौ स ततः प्रेक्ष्यमाणो महार्णवो येन महानुभावः १३ सहस्रशीर्षः पर्वताभोगवर्मा रक्ताननः स्वांतनुं तां विमुच्य ॥ सम्यक्कृतं सागरः प्रत्यष्ट कान्नागादिव्याः सरितश्चैव पुण्याः १४ कर्कोटको वासुकिस्तक्षकश्च पृथुश्च वा अरुणः कुंजरश्च ॥ मिश्रीशंखः कुमुदः पुंडरीकस्तथानागो घृतराश्रो महात्मा १५ हादः काथः शितिकंठो गतेजास्तथानागौ चक्रमंदातिपंडौ ॥ नागश्रेष्ठो दुर्मुखश्चां वरीषः स्वयं राजा वरुणश्चापिराजन् १६ प्रत्युद्गम्य स्वागतेनाभ्यनंदंस्ते पूजयंश्चार्घ्यपाद्यक्रियाभिः ॥ ततो गते भ्रातरि वासुदेवो जानन्सर्वागतयो दिव्यदृष्टिः १७ वनेऽन्ये विचरंश्चितयानो भूमौ चाथ संविवेशाग्र्यतेजाः ॥ सर्वे तेन प्राक्तदावित्तमासीद्वांधार्याय द्वाक्यमुक्तः स पूर्वं १८ दुर्वाससापायसोच्छिष्टलितेयञ्चाप्युक्तं तच्च सस्मार वाक्यम् ॥ संचिंतयन् वंधकटृष्णिना शंकुरुक्षयं चैव महानुभावः १९ मे नेततः संक्रमणस्य कालं ततश्चकारेंद्रियसन्निरोधम् ॥ तथा च लोकत्रयपालनार्थमात्रेयवाक्यं प्रतिपालनाय २० देवोऽपि सन्देहविमोक्षहेतोर्निर्णीतमैच्छत्सकलार्थतत्त्ववित् ॥ स सन्निरुद्धेन्द्रियवाङ्मनास्तु शिष्ये महायोगमुपेत्य कृष्णः २१ जरास्थ तं देशमुपाजगाम लुब्धस्तदानीं मृगलिप्सुरग्रः ॥ स केशवं योगयुक्तं शयानं मृगासक्तो लुब्धकः सायकेन २२

जराऽविध्यत्पादतलेत्तरा वारतंचाभितस्तज्जिघृक्षुर्जगाम ॥ अथापश्यत्पुरुषंयोगयुक्तं पीतांबरंलुण्ठकोऽनेष्वबाहुम् २३ मत्वाऽऽत्मानंत्वपराद्वंसतस्यपादौ
जराजगृहेशंकितात्मा ॥ आश्वासयंस्तंमहात्मातदानींगच्छन्धूर्वरोदसीव्याप्यलक्ष्म्या २४ दिवंप्राप्तंवासवोऽथाश्विनौचरुद्रादित्यावसवश्चाथविश्वे ॥ प्रत्यु
द्युर्मुनयश्चापिसिद्धागंधर्वमुख्याश्चसहाप्सरोभिः २५ ततोराजन्भगवानुग्रतेजानारायणःप्रभवश्चाव्ययश्च ॥ योगाचार्योरोदसीव्याप्यलक्ष्म्यास्थानंप्रापस्वं
महात्माऽप्रमेयम् २६ ततोदैवेर्ऋषिभिश्चापिकृष्णःसमागतश्चारणैश्चैवराजन् ॥ गंधर्वाग्रैरप्सरोभिर्वराभिःसिद्धैःसाध्यैश्चानतैःपूज्यमानः २७ तंवैदेवाः
प्रत्यनंदंतराजन्मुनिश्रेष्ठाऋग्भिरानर्चुरीशम् ॥ तंगंधर्वाश्चापितस्थुःस्तुवंतःप्रीत्याचैनंपुरुहूतोऽभ्यनंदत् २८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेमौसलपर्वणिश्री
कृष्णस्यस्वलोकगमनेचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ दारुकोऽपिकुरुङ्गत्वाद्द्विपार्थान्महारथान् ॥
आचष्टमौसलेवृष्णीनन्योन्येनोपसंहृतान् १ श्रुत्वाविनष्टान्वाष्णीयान्सभोजांधककौरान् ॥ पांडवाःशोकसंतप्तावित्रस्तमनसोऽभवन् २ ततोऽर्जुनस्तानामं
व्यकेशवस्यप्रियःसखा ॥ प्रययौमातुलंद्रष्टुंनेदमस्तीतिचाब्रवीत् ३ सवृष्णिनिलयंगत्वादारुकेणसहप्रभो ॥ ददर्शद्वारकावीरोभृतनाथामिवस्त्रियम् ४ याः
स्मतालोकनाथेननाथवंत्यःपुराऽभवन् ॥ तास्त्वनाथास्तदानाथंपार्थदृष्ट्वाविचुकुशुः ५ षोडशस्त्रीसहस्राणिवासुदेवपरिग्रहः ॥ तासामासीन्महान्नादोद्वेष्टैर्वाजुन
मागतम् ६ तास्तुदृष्ट्वैवकौरव्योवाष्पेणापिहितेक्षणः ॥ हीनाःकृष्णेनपुत्रैश्चनाशकत्सोऽभिवीक्षितुम् ७ सतावृष्ण्यंधकजलाहयमीनारथोद्धुपाम् ॥ वादित्ररथ
घोषौघांविश्वतीर्थमहाहृदाम् ८ रत्नशैवलसंघातविज्रप्राकारमालिनीम् ॥ रथ्यास्रोतोजलावर्तांचित्तरस्तिमितहृदाम् ९ रामकृष्णमहाग्राहद्वारकांसरितंत
दा ॥ कालपाशग्रहाभीमानदीवैतरणीमिव १० ददर्शवासविधौमान्विहीनांवृष्णिपुंगवैः ॥ गतश्रियंनिरानंदंपाद्विनीशिशिरेयथा ११ तांद्वाद्द्वारकांपार्थस्ता
श्चकृष्णस्ययोषितः ॥ सस्वनंवाष्पमुत्सृज्यनिपपातमहीतले १२ सात्राजितीततःसत्यारुक्मिणीचविशंपते ॥ अभिपत्यप्ररुरुदुःपरिवार्यधनंजयम् १३ तत
स्तंकांचनेपीठेसमुत्थाप्योपवेश्यच ॥ अब्रुवंत्योमहात्मानंपरिवार्योपतस्थिरे १४ ततःसंस्तूयगोविंदंकथयित्वाचपांडवः ॥ आश्वासयताःस्त्रियश्चापिमातु
लंद्रष्टुमभ्यगात् १५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेमौसलपर्वणिअर्जुनागमपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तंशयानंमहात्मानंवीरमानकदुंदुभिम् ॥
पुत्रशोकेनसंतप्तंददर्शकुरुपुंगवः १ तस्याश्रुपरिपूर्णाक्षोव्यूढोरस्क्रेमहाभुजः ॥ आर्तस्यार्ततरःपार्थपादौजग्राहभारत २ तस्यमूर्धानमाग्रातुमियेषानकदुंदु
भिः ॥ स्वस्त्रीयस्यमहाबाहुर्नशशाकचशत्रुहन् ३ ॥ १३ । १४ । १५ ॥ इतिमौसलपर्वणिनीलकण्ठीये भारतमावदीपे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ तंशयानमिति १ । २ । ३

४१९ शिष्योप्रहृष्टप्रसात्यकी ६।७।८।९।१० ११ काशिराजं पौंड्रकं १२ एतवंशक्षयं अनया बालानामपराधात् सत्यपिसामर्थ्ये उपेक्षाकरणमनयस्तस्माद्वा सामर्थ्यमेवाहत्वमिति १३।१४।१५।१६
१७।१८।१९।२० योऽहमिति नरनारायणयोर्जीवपरमात्मनोर्व्यतिहारेण भगवताऽमेव कस्तंज्ञात्वाऽनुवदन्नपि वसुदेवो न शोकं मुंचतीत्याश्चर्यमगवन्मायाबलमिति भावः २१ । २२ । २३ । २४

समालिङ्ग्यार्जुनं वृद्धः सभुजाभ्यां महाभुजः ॥ रुदन्पुत्रान्स्मरन्सर्वान्पिललापसुविह्वलः ४ भ्रातृपुत्रांश्चपौत्रांश्चदौहित्रान्सखीनपि ॥ वसुदेवउवाच ॥ यैर्जि
ताभूमिपालाश्चदैत्याश्चशतशोऽर्जुन ५ तान्दृष्ट्वा नेहपश्यामिजीवाम्यर्जुनदुर्मरः ॥ यौतावर्जुनशिष्यौतेप्रियोवहुमतौसदा ६ तयोरपनयात्पार्थवृष्णयोनिधनं
गताः ॥ यौतौवृष्णिप्रवीराणांद्वावेवातिरथौमतौ ७ प्रद्युम्नोयुयुधानश्चकथयन्कथसेचयौ ॥ तौसदाकुरुशार्दूलकृष्णस्यप्रियभाजनौ ८ तावुभौवृष्णिनाशस्यमु
खमास्तांधनंजय ॥ नतुगर्हाभिःशैनेयंहादिक्यंचाहमर्जुन ९ अक्रूरैरौक्मिणेयंचशापोह्येवात्रकारणम् ॥ केशिनंयस्तुक्संचविक्रम्यजगतःप्रभुः १० विदेहावकरो
त्पार्थचैद्यंचवलगर्वितम् ॥ नैषादिमेकलव्यंचचक्रेकालिङ्गमागधान् ११ मांधारान्काशिराजंचमरुभूमौचपार्थिवान् ॥ प्राच्यांश्चदाक्षिणात्यांश्चपार्वतीयांस्तथानृ
पान् १२ सोऽभ्युपेक्षितवानेतमनयान्मधुसूदनः ॥ त्वंहितंनारदश्चैवमुनयश्चसनातनम् १३ गोविंदमनर्घदेवमभिजानीध्वमच्युतम् ॥ प्रत्यपश्यच्चसविभुर्ज्ञातिक्ष
यमघोक्षजः १४ समुपेक्षितवान्नित्यंस्वयंसममपुत्रकः ॥ मांधार्यावचनंयत्तद्वृषीणांचपरंतप १५ तन्नूनमन्यथाकर्तुंनेच्छत्सजगतःप्रभुः ॥ प्रत्यक्षंभवत्श्चापितवपौ
त्रःपरंतप १६ अश्वत्थाम्राहतश्चापिजीवितस्तस्यतेजसा ॥ इमांस्तुनेच्छत्स्वान्ज्ञातीनरक्षितुंचसखातव १७ ततःपुत्रांश्चपौत्रांश्चभ्रातृनथसखींस्तथा ॥
शयानान्निहतान्दृष्ट्वाततोमामब्रवीदिदम् १८ संप्राप्तोऽध्यायमस्मांतःकुलस्यभरतर्षभ ॥ आगमिष्यतिवीभत्सुरिमांद्वारवर्तीपुरीम् १९ आख्येयंतस्ययदृत्तंवृष्णी
नांवैशंसमहत् ॥ सतुश्रुत्वामहातेजायदूनांनिधनंप्रभो २० आगताक्षिप्रमेवेहनमेऽत्रास्तिविचारणा ॥ योऽहंतमर्जुनंविद्वियोऽर्जुनःसोहस्मेवतु २१ यद्व्याततथा
कार्यमितिबुद्ध्यस्वभारत ॥ सस्त्रीपुप्राप्तकालासुपांडवोबालकेषुच २२ प्रतिपत्स्यतिवीभत्सुर्भवत्श्चैर्ध्वदेहिकम् ॥ इमांचनगरींसद्यःप्रतियातेधनंजये २३
प्राकाराद्वालकोपेतांसमुद्रःप्लावयिष्यति ॥ अहंदेशेतुर्कस्मिंश्चित्पुण्येनियममास्थितः २४ कालंकर्तासत्यएवराभेणसहधीमता ॥ एवमुक्त्वाहृषीकेशोमामर्चित्य
पराक्रमः २५ हित्वामांवालकैःसार्धंदिशंकामप्यगात्प्रभुः ॥ सोहंतौचमहात्मानौचितयनभ्रातरौतव २६ घोरंज्ञातिवधंचैवनभुंजेशोककर्षितः ॥ नमोक्षेनचजिवि
ष्येदिष्ट्याप्राप्तोऽसिपांडव २७ यदुक्तंपार्थकृष्णेनतत्सर्वमखिलंकुरु ॥ एतत्तेपार्थराज्यंचस्त्रियोरत्नानिचैवहि ॥ इष्टान्प्राणानहंहीमांस्त्यक्ष्यामिरिपुसूदन २८
इतिश्रीमहाभारतेमौसलपर्वणिअर्जुनवसुदेवसंवादेष्टोऽध्यायः ॥ ६ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तःसखीभत्सुर्मातुलेनपरंतप ॥ दुर्मनादीनवदनोवसुदेवमुवाचह १

२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।
 नाहं वृष्णिप्रवीरेण बंधुभिश्चैवमातुल ॥ विहीनां प्रथिवीं द्रुशक्यामीह कथंचन २ राजाचभीमसेनश्च सहदेवश्च पांडवः ॥ नरुलोयाज्ञसेनीचपडेकमनसो वयम् ३
 राज्ञः संक्रमणे चापिकालोऽयं वर्तते धुदम् ॥ तमिमं विद्विंसं प्राप्तं कालं कालविदां वर ४ सर्वथा वृष्णिदारास्तु बालं वृद्धं तथैव च ॥ नयिष्ये परिगृह्याहमिंद्रप्रस्थमरिंदम ५
 इत्युक्त्वा दारुकमिदं वाक्यमाह धनंजयः ॥ अमात्यान् वृष्णिवीराणां द्रुमुमिच्छामि माचिरम् ६ इत्येवमुक्त्वा वचनं सुधर्मायादर्वीसभाम् ॥ प्रविवेशार्जुनः शूरः शोच
 मानो महारथान् ७ तमासनगतं तत्र सर्वाः प्रकृतयस्तथा ॥ ब्राह्मणानैगमास्तत्र परिवार्योपतस्थिरे ८ तान् दीनमनसः सर्वान्विमूढान्गतचेतसः ॥ उवाचे दं वचः
 काले पार्थो दीनतरस्तथा ९ शक्रप्रस्थमहं नेष्ये वृष्ण्यंधकजनं स्वयम् ॥ इदं तु नगरं सर्वसमुद्रः प्लावयिष्यति १० सज्जीकुरु तयानानिरत्नानि विविधानि च ॥ वज्रोऽयं
 भवतां राजा शक्रप्रस्थे भविष्यति ११ सप्तमे दिवसे चैव रवौ विमल उद्गते ॥ बहिर्वत्स्यामहे सर्वे सज्जीभवत माचिरम् १२ इत्युक्त्वा स्तेनते सर्वे पार्थेनास्तिष्ठा कर्मणा ॥ सज्ज
 माशु ततश्च कुः स्वसिद्धयर्थं समुत्सुकाः १३ तारात्रिमवसत्पार्थः केशवस्य निवेशन ॥ महता शोकमोहेन सह साऽभिपरिभुतः १४ श्वोभूतेऽथ ततः शौरिर्वसुदेवः प्रता
 पवान् ॥ युक्त्वाऽऽत्मानं महातेजा जगाम गतिमुत्तमाम् १५ ततः शब्दो महानासीद्वसुदेव निवेशने ॥ दारुणः क्रोशतीनां च रुदतीनां च योषिताम् १६ प्रकीर्णमूर्ध
 जाः सर्वा विमुक्ता भरणस्रजः ॥ उरांसि पाणिभिर्घ्न्यो व्यलपनं करुणं स्त्रियः १७ तं देवकीचमद्राचरोहिणीमदिरा तथा ॥ अन्वारो हंत च तदा भर्तारं योषितां वराः १८
 ततः शौरिर्वयुक्तेन बहुमूलेन भारत ॥ यानेन महता पार्थो बहिर्निष्कामयत्तदा १९ तमन्वयुस्तत्र तत्र दुःखशोकसमन्विताः ॥ द्वारकावासिनः सर्वे पौरजानपदा
 हिताः २० तस्याश्वमेधिकं छत्रं दीप्यमानाश्च पावकाः ॥ पुरस्तात्तस्य यानस्य याजकाश्च ततो ययुः २१ अनुजग्मुश्च तं वीरं देव्यस्तावैस्वलंकृताः ॥ स्त्रीसहस्रैः
 परिघृता वधूभिश्च सहस्रशः २२ यस्तु देशः प्रियस्तस्य जीवतोऽभून्महात्मनः ॥ तत्रैनमुपसंकल्प्य पितृमेधं प्रचक्रिरे २३ तंचिताग्रिगतं वीरं शूरपुत्रं वरांगनाः ॥
 ततोऽन्वारुरुहुः पत्न्यश्च तस्रः पतिलोकगाः २४ तं वै च तसृभिः स्त्रीभिरन्वितं पांडुनंदनः ॥ अदाहय चंदनैश्च गंधैरुच्चावचैरपि २५ ततः प्रादुरभूच्छब्दः समिद्धस्य
 विभावसोः ॥ सामगानां च निर्घोषेन राणां रुदतामपि २६ ततो वज्रप्रधानास्ते वृष्ण्यंधककुमारकाः ॥ सर्वे चैवोदकं च कुः स्त्रियश्चैव महात्मनः २७ अलुप्तधर्मस्तं
 धर्मकारयित्वा सफाल्गुनः ॥ जगाम वृष्णयो यत्र विनष्टा भरतर्षभ २८ सतान् दृष्ट्वा निपतितान् कदनेभ्यः शङ्खितः ॥ बभूवा तीव्रकौरव्यः प्राप्तकालं चकार ह २९
 यथा प्रधानतश्चैव चक्रे सर्वास्तथा क्रियाः ॥ ये हता ब्रह्मशापेन मुसलैरेरकोद्भवैः ३० ततः शरीरे रामस्य वासुदेवस्य चोभयोः ॥ अन्विष्य दाहयामास पुरुषैराप्तका
 रिभिः ३१ सते पां विधिवत् कृत्वा प्रेतकार्याणि पांडवः ॥ सप्तमे दिवसे प्रायाद्रथमारुह्य सत्वरः ३२

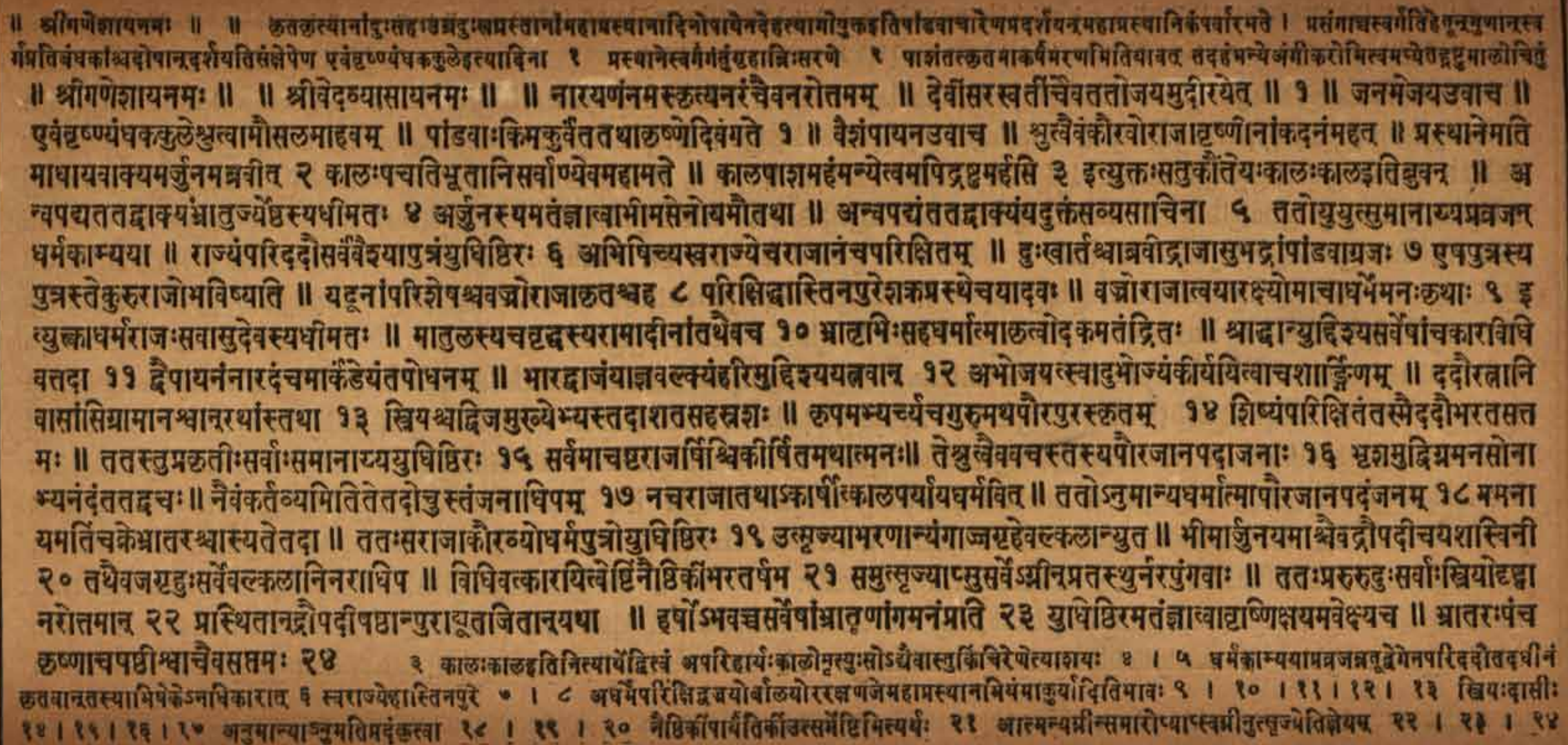
३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९।६०।६१।६२।६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४।७५।७६।७७।७८।७९।८०।८१।८२।८३।८४।८५।८६।८७।८८।८९।९०।९१।९२।९३।९४।९५।९६।९७।९८।९९।१००।
 अश्वयुक्तैरथैश्चापि गोखरोऽयुतैरपि ॥ स्त्रियस्ता वृष्णिवीराणां रुदत्यः शोककंशिताः ३३ अनुजग्मुर्महात्मानं पांडुपुत्रं धनंजयम् ॥ भृत्याश्चांधकवृष्णीनां सादिनो
 रथिनश्च ये ३४ वीरहीनं वृद्धबालं पौरजानपदास्तथा ॥ ययुस्ते परिवार्यथ कलत्रं पार्थशासनात् ३५ कुंजरैश्च गजारोहाय युः शैलनिभैस्तथा ॥ सपादरक्षैः संयुक्ताः
 सांतरायुधिकाययुः ३६ पुत्राश्चांधकवृष्णीनां सर्वे पार्थमनुव्रताः ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव महाधनाः ३७ दशषट्सहस्राणि वासुदेवावरोधनम् ॥
 पुरस्कृत्य ययुर्वज्रपौत्रं कृष्णस्य धीमतः ३८ बहूनि च सहस्राणि प्रयुतान्यर्धदानि च ॥ भोजवृष्ण्यंधकवृष्णीनां हतनाथानि निर्ययुः ३९ तत्सागरसमप्रख्यं वृष्णि
 चक्रं महर्धिमत् ॥ उवाहरथिनां श्रेष्ठः पार्थः परपुरंजयः ४० निर्याते तु जने तस्मिन् सागरो मकरालयः ॥ द्वारकां रत्नसंपूर्णां जलेनाप्लावयत्तदा ४१ यद्यद्विपुरुष
 व्याघ्रोभूमेस्तस्याव्यमुंचत ॥ तत्तत्संप्लावयामास सलिलेन सागरः ४२ तदहुतमभिप्रेक्ष्य द्वारकावासिनो जनाः ॥ तूर्णानूर्णतरं जग्मुर्होदैवमिति बुवन् ४३
 काननेषु चरम्येषु पर्वतेषु नदीषु च ॥ निवसन्नानयामास वृष्णिदारा न धनंजयः ४४ संपंचनदमासाद्य धीमानतिसमृद्धिमत् ॥ देशे गोपशुधान्याढ्ये निवासमक
 रोत्तुभुः ४५ ततो लोभः समभवद्दस्यूनां निहते श्वराः ॥ दृष्ट्वा स्त्रियो नीयमानाः पार्थेनैव भारत ४६ ततस्ते पापकर्माणो लोभोपहतचेतसः ॥ आभीरामंत्र
 यामासुः सामात्याः शुभदशनाः ४७ अयमेकोऽर्जुनो धन्वी वृद्धबालं हतेश्वरम् ॥ नयत्यस्मानति क्रम्य योधांश्चेमेहतौ जसः ४८ ततो यष्टिप्रहरणादस्य वस्ते सह
 स्रशः ॥ अम्यधावंत वृष्णीनां तं जनलोप्त्रहारिणः ४९ महता सिंहनादेन त्रासयंतः पृथग्जनम् ॥ अभिपेतुर्वधार्थं ते कालपर्यायचोदिताः ५० ततो निवृत्तः कौतेयः स
 हसा सपदानुगः ॥ उवाच तान् महाबाहुरर्जुनः प्रहसन्निव ५१ निवर्तय मधर्मज्ञाय दिजीवितुमिच्छथ ॥ इदानीं शरनिर्भिन्नाः शोचध्वं निहता मया ५२ तथोक्त्वा स्तेन
 वीरेण कदर्थं कृत्य तद्वचः ॥ अभिपेतुर्जनं मूढा वार्यमाणाः पुनः पुनः ५३ ततोऽर्जुनो धनुर्दिव्यं गांडीवमजरं महत् ॥ आरोपयितुं मारेभ्य त्नादिव कथंचन ५४ चकार
 सज्जं कच्छ्रेण संप्रमेतुमुत्सति ॥ चिंतयामास शस्त्राणि च सस्मारतान्यपि ५५ वैकृत्य तन्महद्दृष्ट्वा भुजवीर्यतथायुधि ॥ दिव्यानां च महास्त्राणां विनाशाद्भीडितोऽभ
 वत् ५६ वृष्णियोधाश्च ते सर्वे गजाश्च रथयोधिनः ॥ नशे कुरावर्तयितुं हियमाणं च तं जनम् ५७ कलत्रस्य बहुत्वाद्धि संपतः सुतस्ततः ॥ प्रयत्नमकरोत्पार्थो जनस्य
 परिरक्षणे ५८ मिषतां सर्वयोधानां ततस्ताः प्रमदोत्तमाः ॥ समंततोऽवकृष्यंत कामाच्चान्याः प्रवव्रजुः ५९ ततो गांडीविनिर्मुक्तैः शरैः पार्थो धनंजयः ॥ जघान दस्यू
 नसो द्वे गोवृष्णिभृत्यैः सहस्रशः ६० क्षणेन तस्य ते राजन्क्षयं जग्मुर्जिह्वागाः ॥ अक्षया हि पुराभूत्वाक्षीणाः क्षतजभोजनाः ६१ सशरक्षयमासाद्य दुःखशोकसमा
 हतः ॥ धनुष्कोट्या तदा दस्यू न वध्वात्पाकशासनिः ६२ प्रेक्षतस्त्वेव पार्थस्य वृष्ण्यंधकवरस्त्रियः ॥ जग्मुरादाय ते म्लेच्छाः समं ताज्जनमेजय ६३ धनंजयस्तु देवं
 तन्मनसाऽर्चितयत्प्रभुः ॥ दुःखशोकसमाविष्टो निःश्वासपरमोऽभवत् ६४ अस्त्राणां च प्रणाशेन बाहुवीर्यस्य संशयात् ॥ धनुषश्चाविधेयत्वाच्छराणां संक्षयेण च ६५

६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४।७५।७६ ॥ इतिमौ० नी०मा०सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ प्रविशन्ति ॥ १।२।३।४ नखोदकंकेशोदकंवस्त्रांतोदशातदुदकंकुम्भमुखोदकं च आवीरजानारीरजस्व
लातस्यारजःप्रस्रवकालेदिनत्रयादवर्गानुगमनंतस्यामैथुनं ब्राह्मणस्यवधोयुद्धेपराजयश्चेतिसप्तभिर्निमित्तैःपुरुषोभ्रष्टश्रीर्भवति ५ प्रभिन्नंपराजितंत्वांकदाचिदपिनजानामि ६।७।८।९ हतंमृतंमारि
बभूवविमनाःपार्थोदैवमित्यनुचितयन् ॥ न्यवर्ततत तोराजनेदमस्तीतिचाब्रवीत् ६६ ततःशेषंसमादायकलत्रस्यमहामतिः ॥ हतभूयिष्ठरत्नस्यकुरुक्षेत्रम्
वातरत् ६७ एवंकलत्रमानीयवृष्णीनांहृतशेषितम् ॥ न्यवेशयतकौरव्यस्तत्रतत्रधनंजयः ६८ हार्दिकयतनयंपार्थोन्नगरंमार्तिकावतम् ॥ भोजराजकलत्रं च
हतशेषंनरोत्तमः ६९ ततोवृद्धांश्चबालांश्चस्त्रियश्चादायपांडवः ॥ वीरेर्विहीनान्सर्वास्तान्शक्रप्रस्थेन्यवेशयत् ७० यौयुधानिसरस्वत्यांपुत्रंसात्यकिनःप्रियम् ॥
न्यवेशयतधर्मात्मावृद्धबालपुरस्कृतम् ७१ इंद्रप्रस्थेददौराज्यं वज्रायपरवीरहा ॥ वज्रेणाकूरदारास्तुवार्यमाणाःप्रवव्रजुः ७२ रुक्मिणीत्वथगांधारीशैव्याहैम
वतीत्यपि ॥ देवजांबवतीचैवविविशुर्जातवेदसम् ७३ सत्यभामातथैवान्यादेव्यःकृष्णस्यसंमताः ॥ वनंप्रविशिशूराजंस्तापस्येकतनिश्चयाः ७४ द्वारकावा
सिनोयेतुपुरुषाःपार्थमभ्ययुः ॥ यथार्हंसंविभज्यैनान्वज्रेपर्यददजयः ७५ सतत्कृत्वाप्राप्तकालंवाष्पेणापिहितोऽर्जुनः ॥ कृष्णद्वैपायनं व्यासं ददर्शासीनमाश्रमे
७६ ॥ इतिश्रीमहाभारते मौसलपर्वणिष्टाणिकलत्राद्यानयने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ प्रविशन्नर्जुनोराजन्नाश्रमंसत्यवादिनः ॥ दद
र्शासीनमेकांतेमुनिसत्यवतीसुतम् १ सतमासाद्यधर्मज्ञमुपतस्थेमहाव्रतम् ॥ अर्जुनोऽस्मीतिनामास्मैनिवेद्याभ्यवदत्ततः २ स्वागतंतेऽस्त्वितिप्राहमुनिःसत्य
वतीसुतः ॥ आस्यतामितिहोवाचप्रसन्नात्मासहामुनिः ३ तमप्रतितिमनसंनिःश्वसंतंपुनःपुनः ॥ निर्विण्णमनसं दृष्ट्वापार्थव्यासोऽब्रवीदिदम् ४ नखकेशदशा
कुम्भवारिणाकिंसमुक्षितः ॥ आवीरजानुगमनंब्राह्मणोवाहतस्त्वया ५ युद्धेपराजितोवाऽसिगतश्रीरिवलक्ष्यसे ॥ नत्वांप्रभिन्नंजानामिकिमिदंभरतर्षभ ६ श्रोत
व्यंचेन्मयापार्थक्षिप्रमाख्यातुमर्हसि ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ यःसमेधवपुःश्रीमानब्रह्मपंकजलोचनः ७ सकृष्णःसहरामेणत्यक्त्वादेहं दिवंगतः ॥ मौसलेष्टाणि
वीराणांविनाशोब्रह्मशापजः ८ बभूववीरांतकरःप्रभासेलोमहर्षणः ॥ एतेश्वरामहात्मानःसिंहदर्पांमहाबलाः ९ भोजवृष्ण्यंधकाब्रह्मन्नन्योन्यंतैर्हतंयुधि ॥ गदा
परिघशक्तीनांसहाःपरिघबाहवः १० तएरकाभिर्निहिताःपश्य कालस्यपर्ययम् ॥ हतंपंचशतंतेषांसहस्रंबाहुशालिनाम् ११ निधनंसमनुप्राप्तंसमासाद्येतरं
तरम् ॥ पुनःपुनर्नष्टम्यामिविनाशमभितौजसाम् १२ चिंतयानोयदूनांचकृष्णस्यचयशास्विनः ॥ शोषणंसागरस्येवपर्वतस्येवचालनम् १३ नभसःपतनं
चैवशैत्यमग्रेस्तथैवच ॥ अश्रद्धेयमहंमन्येविनाशंशार्द्धधन्वनः १४ नचेहस्थातुमिच्छामिलोकेकृष्णविनाकृतः ॥ इतःकष्टतरंचान्यच्छृणुतद्वैतपोधन १५
मनोमेदीर्यतेयेनचिंतयानस्यैवमुहुः ॥ पश्यतोष्टाणिदाराश्चममब्रह्मन्सहस्रशः १६
तवतइत्यर्थः १० पंचशतंसहस्रंसहस्रगुणितंपंचलक्षणीत्यर्थः ११ नकेवलंहतंताडितमपितुनिधनंप्राप्तमित्यर्थः १२ । १३ । १४ । १५ पश्यतःअनादरेपक्षी मांपश्यंतमनाहृत्येत्यर्थः १६

१७ । १८ पुरुषश्चेति इदमेवरूपंचतुर्भुजमित्यमर्जुनहृत्पुच्छोचरमास्ति अतएवविश्वरूपदर्शमानंतरमुक्तं । 'तैर्नैवरूपेणचतुर्भुजेनसहस्रबाहोमवविश्वमूर्ते'इति । अन्यथाद्विभुजेनेत्यवश्यंचतुर्भुजेनेति
नावश्यच्च १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ बुद्धिरूपस्थितकार्याविधारणं तेजःप्रागल्भ्यं प्रतिपत्तिरनागतावेक्षणं २२ भवन्ति उत्पद्यन्ते भवकालेषु
ऐश्वर्यावाप्तिसमयेषु विपर्ययेविनाशकालेषुविपर्ययेविनश्यन्ति कालःईश्वरः जगद्बीजंविद्यदादिपंचकं २२ समादत्तेसंहरति यदाभूतानामपिसंहारोभवतिक्रियास्तत्रमौक्तिकानानाशइतितदर्थं
आभीरैरनुसृत्याजौहताःपंचनदालयैः ॥ धनुरादायतत्राहंनशकंतस्यपूरणे १७ यथापुराचमेवीर्यभुजयोर्नतथाऽभवत् ॥ अस्त्राणिमेप्रनष्टानिविविधानिमहामुने
१८ शराश्चक्षयमापन्नाःक्षणेनैवसंमंततः ॥ पुरुषश्चाप्रमेयात्माशंखचक्रगदाधरः १९ चतुर्भुजःपीतवासाःश्यामःपद्मदलेक्षणः ॥ यश्चयातिपुरस्तान्मेरुथस्यसुम
हायुतिः २० प्रदहन्नरिपुसैन्यानिनपश्याम्यहमच्युतम् ॥ येनपूर्वंप्रदग्धानिशुसैन्यानितेजसा २१ शरैर्गांडीवनिर्मुक्तैरहंपश्चाच्चनाशयम् ॥ तमपश्यन्विपीदामि
धूर्णामीवचसत्तम २२ परिनिर्विण्णचेताश्चशार्तिनोपलभेऽपिच ॥ विनाजनार्दनंवीरंनहंजीवितुमुत्सहे २३ श्रुत्वैवहिगतंविष्णुंममापिसुमुहुर्दिशः ॥ प्रनष्टज्ञाति
वीर्यस्यशून्यस्यपरिधावतः २४ उपदेष्टुममश्रेयोभवानर्हसित्तम ॥ व्यासउवाच ॥ ब्रह्मशापविनिर्दग्धावृष्ण्यंधकमहारथाः २५ विनष्टाःकुरुशार्दूलनतान्शोचि
तुमर्हसि ॥ भवितव्यंतथातच्चदिष्टमेतन्महात्मनाम् २६ उपेक्षितंचकृष्णेनशक्तेनापिव्यपोहितम् ॥ त्रैलोक्यमपिगोविंदःकृत्स्नंस्थावरजंगमम् २७ प्रसहेदन्यथाक
र्तुकुतःशापंमहात्मनाम् ॥ रथस्यपुरतोयातियःसचक्रगदाधरः २८ तवस्नेहात्पुराणर्विर्वासुदेवश्चतुर्भुजः ॥ कृत्वाभारावतरणंपृथिव्याःपृथुलोचनः २९ मोक्षयि
त्वातनुंप्राप्तःकृष्णःस्वस्थानमुत्तमम् ॥ त्वयाऽपीहमहत्कर्मदेवानांपुरुषर्षभ ३० कृतंभीमसहायेनयमाभ्यांचमहाभुज ॥ कृतकृत्यांश्चवोमन्येसंसिद्धान्कुरुपुंगव ३१
गमनंप्राप्तकालंवहदंश्रेयस्करंविभो ॥ एवंबुद्धिश्चतेजश्चप्रतिपत्तिश्चभारत ३२ भवन्तिभवकालेषुविपर्ययेविपर्यये ॥ कालमूलमिदंसर्वजगद्बीजंधनंजय ३३ कालएव
प्यंतितेहस्तेयदाकालोभविष्यति ॥ कालोमंतुंगतिंमुख्यांभवतामपिभारत ३४ एतच्छ्रेयोहिवोमन्येपरमंभरतर्षभ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एतद्वचनमाज्ञायव्या
सस्यामिततेजसः ३७ अनुज्ञातोययौपार्थोन्नगरंनगसाह्वयम् ॥ प्रविश्यचपुरीवीरःसमासाद्ययुधिष्ठिरम् ॥ आचष्टतद्यथावृत्तंवृष्ण्यंधककुलंप्राति ३८ इतिश्री
महाभारतेशतसाहस्र्यांसंहितायांवैयासक्यामौसलपर्वणि व्यासार्जुनसंवादेअष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ मौसलपर्वसमाप्तम् ॥ अस्यानंतरंमहाप्रस्थानिकंपर्वभविष्यति
तस्यायमाद्यःश्लोकः ॥ जनमेजयउवाच ॥ एवंवृष्ण्यंधककुलेश्रुत्वामौसलमाहवम् ॥ पांडवाःकिमकुर्वंततथाकृष्णेदिवंगते ॥ १ ॥
श्लोकोऽमुचितइतिभावः यएवबलवान्सएवदुर्बलोभवत्येवंविपर्ययोऽपिकालमूलोक्तैः ३४ कृतेति भवतोऽपि अस्त्रवत्कृतकृत्याइतिभावः ३५ पुनर्युगांतरे मुख्यांगतिस्वर्गांतं ३६ एतत्प्रस्थानंश्रेयः
३७ । ३८ ॥ इतिश्रीभत्पदवाक्यप्रमाणमर्षादापुरंधरचतुर्धरवंशावतंसगोविंदशूरिनोर्नीलकण्ठस्यकृताभारतमावदीये मौसलपर्वणिअष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ इति श्रीमहाभारते मौसलपर्व समाप्तम् ॥

अथ श्रीमहाभारते महाप्रस्थानिकपर्वप्रारंभः

आत्मनासप्तमोराजानिर्ययौ गजसाहयात् ॥ पौरैरनुगतोदूरं सर्वैरंतःपुरैस्तथा २५ नचैनमशक्त्वाश्चिन्निवर्तस्वेतिभाषितम् ॥ न्यवर्ततततःसर्वेनरानगर
वासिनः २६ कृपप्रभृतयश्चैवयुयुत्सुपर्यवारयन् ॥ विवेशगंगां कौरव्यउलूपीभुजगात्मजा २७ चित्रांगदाययौचापिमणिपूरपुरंप्रति ॥ शिष्टाःपरिक्षितंत्वन्या
मातरःपर्यवारयन् २८ पांडवाश्चमहात्मानोद्रौपदीचयशास्विनी ॥ कृतोपवासाःकौरव्यप्रययुःप्राङ्मुखास्ततः २९ योगयुक्तामहात्मानस्त्यागधर्ममुपेयुषः ॥
अभिजग्मुर्बहून्देशान्सरितःसागरांस्तथा ३० युधिष्ठिरोययावग्रेभीमस्तुतदनंतरम् ॥ अर्जुनस्तस्यचान्वेवययौचापियथाक्रमम् ३१ पृष्ठतस्तुवरारोहा
श्यामापद्मदलेक्षणा ॥ द्रौपदीयोषितांश्रेष्ठाययाम्भरतसत्तम ३२ श्वाचैवानुययावेकःप्रस्थितान्पांडवान्वनम् ॥ क्रमेणतेययुर्वीरालौहित्यंसलिलार्णवम् ३३
गांडीवंतुधनुर्दिव्यंनमुमोचधनंजयः ॥ रत्नलोभान्महाराजतेचाक्षय्येमहेषुधी ३४ अग्निंतेददृशुस्तत्रस्थितंशैलमिवाग्रतः ॥ मार्गमावृत्यतिष्ठंतंसाक्षात्पुरुष
विग्रहम् ३५ ततोदेवःसप्तार्चिःपांडवानिदमब्रवीत् ॥ भोभोपांडुसुतावीराःपावकंमानिवोधत ३६ युधिष्ठिरमहाबाहोभीमसेनपरंतप ॥ अर्जुनाश्विसुतौ
वीरौनिबोधतवचोमम ३७ अहमग्निःकुरुश्रेष्ठामयादग्धंचखांडवम् ॥ अर्जुनस्यप्रभावेणतथानारायणस्यच ३८ अयंवाःफाल्गुनोभ्रातागांडीवंपरमायुधम् ॥
परित्यज्यवनेयातुनानेनार्थोऽस्तिकश्चन ३९ चक्ररत्नंयत्कृष्णेस्थितमासीन्महात्मानि ॥ गतंतच्चपुनर्हस्तेकालेनैष्यतितस्यह ४० वरुणादाहृतंपूर्वमयैतत्पा
र्थकारणात् ॥ गांडीवंधनुषांश्रेष्ठंवरुणायैवदीयताम् ४१ ततस्तेभ्रातरःसर्वेधनंजयमचोदयन् ॥ सजलेप्राक्षिपच्चैतत्तथाक्षय्येमहेषुधी ४२ ततोऽग्निर्भतरश्रे
ष्ठतत्रैवांतरधीयत ॥ ययुश्चपांडवावीरास्ततस्तेदाक्षिणामुखाः ४३ ततस्तेतूतरेणैवतीरेणलवणांभसः ॥ जग्मुर्भरतशार्दूलदिशंदक्षिणपश्चिमाम् ४४ ततः
पुनःसमावृत्ताःपश्चिमांदिशमेवते ॥ ददृशुर्द्वारकांचापिसागरेणपरिभुताम् ४५ उदीर्चापुनरावृत्यययुर्भरतसत्तमाः ॥ प्रादक्षिण्यंचिकीर्षतःपृथिव्यायोगध
र्मिणः ४६ इतिश्रीमहाभारतेमहाप्रस्थानिकेपर्वणिप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततस्तेनियतात्मानउदीर्चांदिशमास्थिताः ॥ ददृशुर्गो
गयुक्ताश्चाहिमवतंतंमहागिरिम् १ तंचाप्यतिक्रमंतस्तेददृशुर्वालुकार्णवम् ॥ अवैक्षंतमहाशैलंमेरुंशिखारिणांवरम् २ तेषांतुगच्छतांशीघ्रंसर्वेषांयोगधर्मिणाम् ॥
याज्ञसेनीभ्रष्टयोगानिपपातमहीतले ३ तांतुप्रपतितान्दृष्ट्वाभीमसेनोमहाबलः ॥ उवाचधर्मराजानंयाज्ञसेनीमवेक्ष्यह ४ नाधर्मश्चरितःकाश्चिद्राजपुत्र्यापरंतप ॥
कारणंकिंतुतद्ब्रूहिद्यत्कृष्णापतिताभुवि ५

प्रयोजनं ३९ कालेनावतारांतरे ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ ॥ इतिमहाप्रस्थानिकेपर्वणिनीलकं
ठीयेभारतभावदीपेप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ ततइति ततोदिविग्रहमदक्षिणीकरणानंतरं योगयुक्ताःसमाहितमनसः १ । २ प्रष्टुयोगाध्यानात्स्वलितमानसा ३ । ४ । ५

पक्षेति तुल्येषुवैषम्येणपूजानकार्येतिभावः ६ अनवेक्ष्यस्वर्गांतरायरूपःस्नेहोमाऽभूदितिभावः ७ । ८ । ९ आत्मनइति प्राज्ञत्वाभिमानोऽपिपतनहेतुरितिभावः १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५
रूपेणेति रूपगर्वान्नकुलःपपातेत्यर्थः १६ । १७ । १८ । १९ । २० एकाह्नेति शौर्यगर्वादहृन्नोऽपिमिथ्याप्रतिज्ञत्वाच्चपपातेत्यर्थः २१ । २२ । २३ । २४ अत्यशनाद्वलगर्वाच्चभीमसेनःपपातेत्याहा

॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ पक्षपातोमहानस्याविशेषेणधनंजये ॥ तस्यैतत्कलमद्यैषांभुंक्तेपुरुषसत्तम ६ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्त्वाऽनवेक्ष्यैनांययौभरतस
त्तमः ॥ समाधायमनोधीमान्धर्मात्मापुरुषर्षभः ७ सहदेवस्ततोविद्वान्निपपातमहीतले ॥ तंचापिपतितंदृष्ट्वाभीमोराजानमब्रवीत् ८ योऽयमस्मासुसर्वेषुशुश्रू
षुरनहंकृतः ॥ सोऽयंमाद्रवतीपुत्रःकस्मान्निपतितोभुवि ९ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ आत्मनःसदृशंप्राज्ञनैषोऽमन्यतकंचन ॥ तेनदोषेणपतितस्तस्मादेपनृपा
त्मजः १० ॥ वैशंपायनउवाच ॥ इत्युक्त्वातंसमुत्सृज्यसहदेवंययौतदा ॥ भ्रातृभिःसहकौंतेयःशुनाचैवयुधिष्ठिरः ११ कृष्णांनिपतितान्दृष्ट्वासहदेवंचपांडवम् ॥
आतोर्वंधुप्रियःशूरेनकुलोनिपपातह १२ तस्मिन्निपतितेवीरेनकुलेचारुदर्शने ॥ पुनरेवतदाभीमोराजानमिदमब्रवीत् १३ योऽयमक्षतधर्मात्माभ्रातावचन
कारकः ॥ रूपेणाप्रतिमोलोकेनकुलःपतितोभुवि १४ इत्युक्तोभीमसेनेनप्रत्युवाचयुधिष्ठिरः ॥ नकुलंप्रतिधर्मात्मासर्वदुद्धिमतांवरः १५ रूपेणमत्समोनास्तिक
श्चिदित्यस्यदर्शनम् ॥ अधिकश्चाहमेवैकइत्यस्यमनसिस्थितम् १६ नकुलःपतितस्तस्मादागच्छत्वंवृकोदर ॥ यस्ययद्विहितंवीरसोऽवश्यंतदुपाश्रुते १७
तांस्तुप्रपतितान्दृष्ट्वापांडवःश्वेतवाहनः ॥ पपातशोकसंतप्तस्ततोऽनुपरवीरहा १८ तस्मिंस्तुपुरुषव्याघ्रेपतितेशकतेजसि ॥ प्रियमाणेदुराधर्षेभीमोराजा
नमब्रवीत् १९ अमृतंनस्मराम्यस्यस्वैरेष्वपिमहात्मनः ॥ अथकस्यविकारोऽयंयेनायंपतितोभुवि २० ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ एकाह्मनिर्देहयंवैशन्नूनि
त्यर्जुनोऽब्रवीत् ॥ नचतत्कृतवानेषशूरमानीततोऽपतत् २१ अवमेनेधनुर्ग्राहानेषसर्वाश्चफाल्गुनः ॥ तथाचैतन्नतुतथाकर्तव्यंभूतिमिच्छता २२
॥ वैशंपायनउवाच ॥ इत्युक्त्वाप्रस्थितोराजाभीमोऽथनिपपातह ॥ पतितश्चाब्रवीद्भीमोधर्मराजंयुधिष्ठिरम् २३ भोभोराजन्नवेक्षस्वपतितोऽहंप्रियस्तव ॥
किंनिमित्तंचपतनंब्रूहिमेयदिवेत्थह २४ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ अतिभुक्तंचभवताप्राणेनचविकथ्यसे ॥ अनवेक्ष्यपरंपार्थतेनासिपतितःक्षितौ २५ इत्युक्त्वातं
महाबाहुर्जगामानवलोकयन् ॥ श्वाऽप्येकोऽनुययौयस्तेबहुशःकीर्तितोमया २६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेमहाप्रस्थानिकेपर्वणिद्रौपद्यादिपतनेद्वितीयो
ऽध्यायः ॥ २ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःसन्नादयन्शक्रोदिवंभूमिचसर्वशः ॥ रथेनोपययौपार्थमारोहेत्यब्रवीच्चतम् १ स्वभ्रातृनपतितान्दृष्ट्वाधर्मराजोयुधि
ष्ठिरः ॥ अब्रवीच्छोकसंतप्तःसहस्राक्षमिदंवच २ भ्रातरःपतितामेऽगच्छेयुस्तेमयासह ॥ नविनाभ्रातृभिःस्वर्गमिच्छेगंतुंसुरेश्वर ३

तिभुक्तमिति २५ । २६ ॥ इतिमहाप्रस्थानिकेपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपेद्वितीयोऽध्यायः ॥ १ ॥ ततःसन्नादयन्नित्यस्यबांधवमोज्यैवलक्ष्मीःश्रेयसीनस्वमात्रमोज्येतितात्पर्यम् १ । २ । ३

॥ २ ॥

सुकुमारीसुखार्हाचराजपुत्रीपुरंदर ॥ साऽस्माभिः सहगच्छेततद्रवाननुमन्यताम् ४ ॥ शक्रउवाच ॥ भ्रातृन्द्रक्ष्यसिस्वर्गेत्वमग्रतस्त्रिदिवंगतान् ॥ कृष्णया
सहितान्सर्वान्माशुचोभरतर्षभ ५ निक्षिप्यमानुषं देहं तास्ते भरतर्षभ ॥ अनेन त्वं शरीरेण स्वर्गं गतान संशयः ६ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ अयं श्वाभूतमव्येशभ
कोमां नित्यमेवह ॥ सगच्छेतमया सार्धमानुशं स्याहिमेमतिः ७ ॥ शक्रउवाच ॥ अमर्त्यत्वं मत्समत्वं च राजन् श्रियं कृत्स्नां महतीं चैव सिद्धिम् ॥ संप्राप्तोऽद्य स्वर्गं
सुखानि च त्वं जज्ज्वाननात्र नृशंसमस्ति ८ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ अनार्यमार्येण सहस्रनेत्रशक्यं कर्तुं दुष्करमेतदार्य ॥ मामेश्रियासंगमनंतयाऽस्तु यस्याः कृतेभ
क्तजनंत्यजेयम् ९ ॥ इंद्रउवाच ॥ स्वर्गलोके श्वतानां स्तिषिष्यामिष्ठापूर्तं क्रोधवशाहरंति ॥ ततो विचार्य क्रियतां धर्मराज त्यज श्वानं नात्र नृशंसमस्ति १०
॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ भक्त्यागं प्रादुरत्यंतपापं तुल्यं लोके ब्रह्मवध्याकृतेन ॥ तस्मान्नाहं जातुकथंच नाद्यत्यक्ष्याम्येनं स्वसुखार्थमिहेंद्र ११ भीतं मत्तं नान्यद
स्तीति चार्तं प्रासं क्षीणं रक्षणे प्राणलिप्सुम् ॥ प्राणत्यागादप्यहं नैव मोक्तुं यतेयं वै नित्यमेतद्रतं मे १२ ॥ इंद्रउवाच ॥ शुनादृष्टं क्रोधवशाहरंति यदतमिष्टं विवृतम
थोदुतं च ॥ तस्माच्छुनस्त्यागमिमं कुरुष्व शुनस्त्यागात्प्राप्स्यसे देवलोकम् १३ त्यक्त्वा भ्रातृन् दयितां चापि कृष्णां प्राप्स्यसि लोकः कर्मणास्वेन वीर ॥ श्वानं चैनं न
त्यजसे कथं नुत्यागं कृत्स्नं चास्थितो मुह्यसेऽद्य १४ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ न विद्यते संघिरथापि विग्रहो मृतैर्मर्त्यैरिति लोकेषु निष्ठा ॥ न ते मया जीवयितुं हि शक्यास्त
तस्त्यागस्तेषु कृतो न जीवताम् १५ भीतिप्रदानं शरणागतस्य स्त्रियावधो ब्राह्मणस्वापहारः ॥ मित्रद्रोहस्तानि च त्वारिशक्रमक्त्यागश्चैव समोमतो मे १६
॥ वैशंपायनउवाच ॥ तद्धर्मराजस्य वचो निशम्य धर्मस्वरूपी भगवानुवाच ॥ युधिष्ठिरं प्रीतियुक्तो नरेन्द्रं श्लक्ष्णैर्वाक्यैः संस्तवसंप्रयुक्तैः १७ ॥ धर्मराजउवाच ॥
अभिजातोऽसिराजेंद्रपितुर्वृत्तेन मेधया ॥ अनुक्रोशेन चानेन सर्वभूतेषु भारत १८ पुरादैतवने चासिमया पुत्रपरीक्षितः ॥ पानीयार्थं पराक्रांता यत्र ते भ्रातरो हताः
१९ भीमार्जुनौ परित्यज्य यत्र त्वं भ्रातराबुभौ ॥ मात्रोऽसाम्यमभीप्सन्वैनकुलं जीवमिच्छसि २० अयं श्वाभक्त इत्येवं त्यक्तो देवरथस्त्वया ॥ तस्मात्स्वर्गे न ते तु
ल्यः कश्चिदस्ति नराधिपः २१ अतस्तवाक्षया लोकाः स्वशरीरेण भारत ॥ प्राप्तोऽसि भरतश्चेष्टादिव्यांगतिमनुत्तमाम् २२ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततो धर्मश्च
शक्रश्च मरुतश्चाश्विनावपि ॥ देवादेवर्षयश्चैव रथमारोप्य पांडवम् २३ प्रययुः स्वैर्विमानैस्ते सिद्धाः कामविहारिणः ॥ सर्वैरिजसः पुण्याः पुण्यवाग्बुद्धिकर्मिणः २४

सामशुचित्वादिष्ण्यं स्थानं स्वर्गे नास्ति क्रोधवशानाम देवमणा अशुचेरिष्ठापूर्तं फलं व्रंति १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ अभिजातोऽसि कुलीनोऽसि पितुः
पांडवः १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४

१५ निकायस्थो निवासस्थः २६ वाक्यमेवाहयेऽपीति समुपस्थिताः स्मृतिविषयाः संति १७ । १८ । १९ अदेवभ्रातृणां स्थानं तदेव प्राप्नुमिच्छामि ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६
३७ । १८ ॥ ॥ इति महाप्रस्थानिके पर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावर्दीये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥

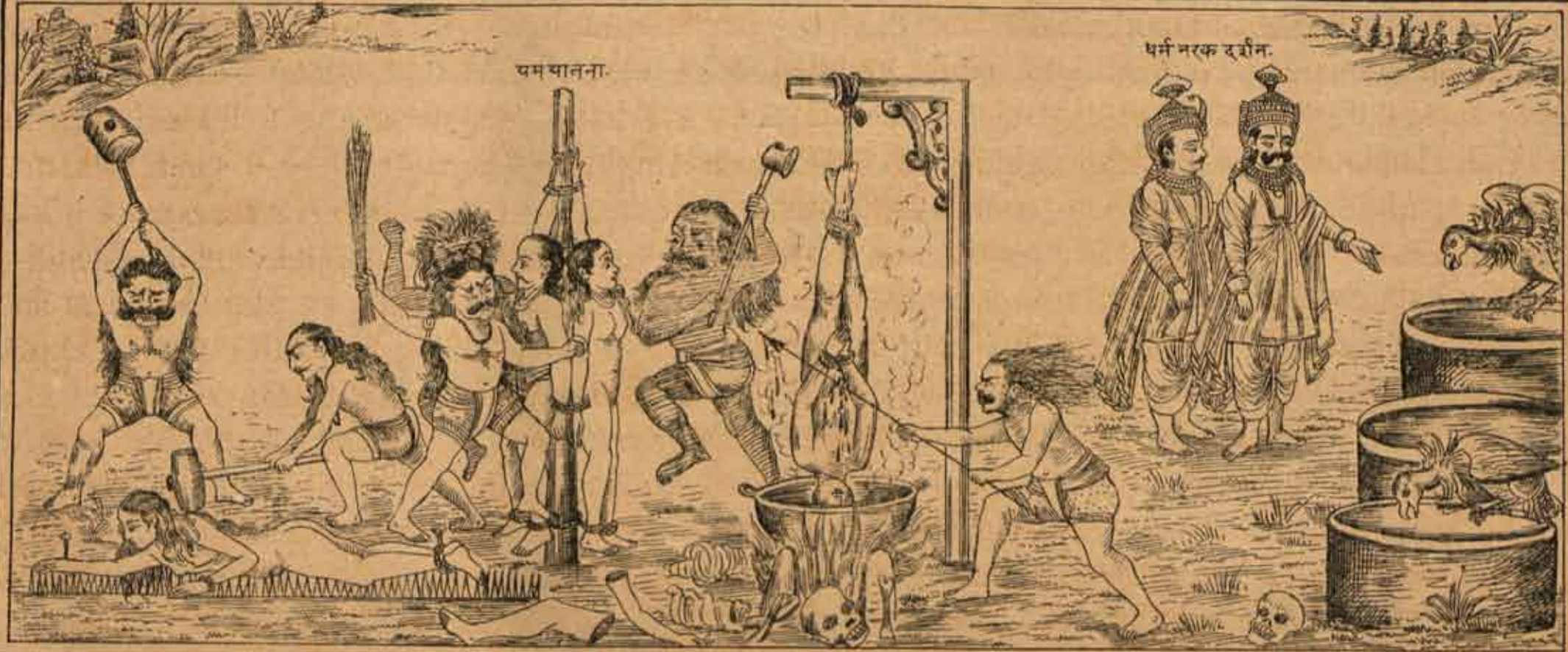
सतं रथं समास्थाय राजा कुरुकुलोद्बहः ॥ ऊर्ध्वमाचक्रमेशीघ्रं तेजसाऽऽवृत्त्य रोदसी २५ ततो देव निकायस्थो नारदः सर्वलोकवित् ॥ उवाचोच्चैस्तदा वाक्यं बृह
द्वादी बृहत्तपाः २६ येऽपि राजर्षयः सर्वे ते चापि समुपस्थिताः ॥ कीर्तिं प्रच्छाद्य तेषां वै कुरुराजोऽवितिष्ठति २७ लोकानां वृत्त्ययशसा ते जसा वृत्तसंपदा ॥
स्वशरीरेण संप्राप्तं नान्यं शुश्रुम पांडवात् २८ ते जांसिया निदृष्टानि भूमिष्ठेन त्वया विभो ॥ वेदमानि भुवि देवानां पश्यामूनि सहस्रशः २९ नारदस्य वचः श्रुत्वा राजा व
चनमब्रवीत् ॥ देवानां मंत्र्यधर्मात्मास्वपक्षांश्चैव पार्थिवान् ३० शुभं वायदिवापापं भ्रातृणां स्थानमद्य मे ॥ तदेव प्राप्नुमिच्छामि लोकान न्यान्न कामये ३१ राज्ञ
स्तुवचनं श्रुत्वा देवराजः पुरंदरः ॥ आनृशंस्य समायुक्तं प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ३२ स्थानेऽस्मिन्वसराजेंद्रकर्मभिर्निर्जितेशुभैः ॥ किं त्वं मानुष्यं कंस्त्रेहमद्यापि प
रिक्षसि ३३ सिद्धिं प्राप्तोऽसि परमां यथानान्यः पुमान् क्वचित् ॥ नैव ते भ्रातरः स्थानं संप्राप्ताः कुरुनंदन ३४ अद्यापि मानुषो भावः स्पृशते त्वानराधिप ॥
स्वर्गोऽयं पश्य देवर्षीन् सिद्धांश्च त्रिदिवालयान् ३५ युधिष्ठिरस्तु देवं द्रमेवं वादिनमीश्वरम् ॥ पुनरेवाब्रवीद्धीमानिदं वचनमर्थवत् ३६ तैर्विनानोत्सहेवस्तु
मिह दैत्यनिबर्हण ॥ गंतुमिच्छामि तत्राहं यत्र ते भ्रातरोगताः ३७ यत्र सा बृहती इयामा बुद्धिसत्त्वगुणान्विता ॥ द्रौपदी योषितां श्रेष्ठाय त्रैव गतामम ३८
॥ इति श्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यां संहितायां वैधासक्यां महाप्रस्थानिके पर्वणि युधिष्ठिरस्वर्गारोहे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ महाप्रस्थानिकं पर्वसमाप्तम् ॥
अतः परं स्वर्गारोहणपर्व ॥ तस्यायमाद्यः श्लोकः ॥ जनमेजयउवाच ॥ स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य मम पूर्वपितामहाः ॥ पांडवा धार्तराष्ट्राश्च कानि स्थानानि भेजिरे १

॥ अत्र व्यासोक्त्या श्लोकसंख्या न्यूनाधिक्यं लिपिकरमादादिना तद्बोध्यम् ॥

॥ इति श्रीमहाभारते प्रस्तानिकपर्व समाप्तम् ॥

॥ अथ श्रीमहाभारते स्वर्गरोहणपर्वप्रारंभः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ पूर्वस्मिन्पूर्वाणिधर्मस्यफलभूतास्त्यागाभूतास्त्यागद्वयोयुधिष्ठिरदृष्टातेनवर्जिताः इदानींतस्म्यमुख्यफलं दर्शयितुं स्वर्गारोहणपर्वारभते स्वर्गत्रिविष्टपमिति ययामुपस्थांसं
ख्यायामल्पसंख्यांस्तर्भवतिपूर्वत्रिविष्टपानिमुवनानिफलोत्कर्षवशाद्यत्रातर्भवतितादृशमपिस्वर्गप्राप्य 'विष्टपंभुवनंजगत्'इत्यमरः १। २। ३। ४। ५ ततइति स्वर्गोऽप्यमर्षादुस्त्यजइति

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ नारायणंनमस्कृत्यनरंचैवरोत्तमम् ॥ देवींसरस्वतींचैवततो जयमुदीरयेत् १ ॥ जनमेजयउवाच ॥ ॥ स्वर्गत्रिविष्टपंप्राप्यममपूर्वापि
तामहाः ॥ पांडवाधार्तराष्ट्राश्चकानिस्थानानिभोजिरे १ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुं सर्वविज्ञासिमेमतः ॥ महर्षिणाऽभ्यनुज्ञातोव्यासेनाहुतकर्मणा २ ॥ वैशंपायनउवाच ॥
स्वर्गत्रिविष्टपंप्राप्यतवपूर्वपितामहाः ॥ युधिष्ठिरप्रभृतयोयदकुर्वततच्छृणु ३ स्वर्गत्रिविष्टपंप्राप्यधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ दुर्योधनंश्रियाजुष्टंददर्शासीनमासने ४
भ्राजमानमिवादित्यंवीरलक्ष्म्याऽभिसंवृतम् ॥ देवैर्भ्राजिष्णुभिःसाध्वैःसहितंपुण्यकर्मभिः ५ ततोयुधिष्ठिरोदृष्ट्वादुर्योधनममर्षितः ॥ सहसासन्नित्तोऽभूच्छ्रियं
दृष्ट्वासुयोधने ६ ब्रुवन्नुच्चैर्वचस्तान्वेनाहंदुर्योधनेनवै ॥ सहितःकामयेलोकौल्लब्धेनादीर्घदर्शिना ७ यत्कृतेपृथिवीसर्वासुहृदोवांधवास्तथा ॥ हताऽस्माभिःप्रस
ह्याजौछिष्टैःपूर्वमहावने ८ द्रौपदीचसभामध्येपांचालीधर्मचारिणी ॥ पर्याकृष्टाऽनवद्यांगीपत्नीनोगुरुसन्निधौ ९ अस्तिदेवानमेकामःसुयोधनमुदीक्षितुम् ॥
तत्राहंगंतुमिच्छामियत्रतेभ्रातरोमम १० नैवमित्यब्रवीत्तंतुनारदःप्रहसन्निव ॥ स्वर्गेनिवासेराजेंद्रविरुद्धंचापिनश्यति ११ युधिष्ठिरमहाबाहोमैवंवोचःकथंचन ॥
दुर्योधनंप्रतिनृपंशृणुचेदंवचोमम १२ एषदुर्योधनोराजापूज्यतेत्रिदशैःसह ॥ सन्निश्चराजप्रवरैर्यदमेस्वर्गवासिनः १३ वीरलोकगतिंप्राप्तायुद्धेदुहृत्वाऽऽत्मनस्त
नुम् ॥ यूयंसर्वेसुरसमायेनयुद्धेसमासिताः १४ सएषक्षत्रधर्मेणस्थानमेतदवाप्तवान् ॥ भयेमहतियोऽभीतोबभूवपृथिवीपतिः १५ नतन्मनसिकर्तव्यंपुत्रयदृष्ट
तकारितम् ॥ द्रौपद्याश्चपरिक्लेशंनचितयितुमर्हसि १६ येचान्येऽपिपरिक्लेशायुष्माकंज्ञातिकारिताः ॥ संग्रामेष्वथवाऽन्यत्रनतान्संस्मर्तुमर्हसि १७ समागच्छ
यथान्यायंराज्ञादुर्योधनेनवै ॥ स्वर्गोऽयंनेहवैराणिभवंतिमनुजाधिप १८ नारदेनैवमुक्तस्तु कुरु राजोयुधिष्ठिरः ॥ भ्रातृन्पप्रच्छमेधावीवाक्यमेतदुवाचह १९ यदिदुर्यो
धनस्यैतेवीरलोकाःसनातनाः ॥ अधर्मज्ञस्यपापस्यपृथिवीसुहृददुहः २० यत्कृतेपृथिवीनष्टासहयासनराद्विपा ॥ वयंचमन्युनादग्धावैरंप्रतिचिकीर्षवः २१ येतेवीराम
हात्मानोभ्रातरोमेमहाव्रताः ॥ सत्यप्रतिज्ञालोकस्यशूरावैसत्यवादिनः २२ तेषामिदानींकेलोकाद्रुमुच्छामितानहम् ॥ कर्णंचैवमहात्मानंकौतेयसत्यसंगरम् २३
दृष्टुमुंसात्यकिंचदृष्टुमस्यचात्मजान् ॥ येचशस्त्रैर्वंधंप्राप्ताःक्षत्रधर्मेणपार्थिवाः २४ कुतेपार्थिवाब्रह्मैतान्पश्यामिनारद ॥ विराट्दुपदौचैवदृष्ट्वेतुमुखांश्चतान् २५

संस्काराणांभाव्यमुक्तं १। ७ हताःअस्माभिः संधिरार्यः ८। ९। १० विरुद्धवैरादिकंनश्यतिअंतर्धीयते । ११। १२। १३। १४ अभीतइतिच्छेदः । १५। १६। १७
१८। १९ सुहृदइत्यवन्तःशब्दः २०। २१। २२। २३। २४। २५

१६. इतिस्वर्गारोहणपर्वणे नीलकण्ठीये भारतमावदीपेप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ नेहेति ॥ १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४

शिखंडिनंचपांचाल्यंद्रौपदेयांश्चसर्वशः॥अभिमन्युंचदुर्धर्षंद्रुष्टुमिच्छामिनारद२६इतिश्रीमहाभारतेस्वर्गारोहणपर्वणिस्वर्गेनारदयुधिष्ठिरसंवादेप्रथमोऽध्यायः॥१॥
॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ नेहपश्यामिविधुवाराधेयमभितौजसम् ॥ भ्रातरौचमहात्मानौयुधामन्युत्तमौजसौ १ जुहुवुर्येशरीराणिरणवह्नौमहारथाः ॥ राजानोराज
पुत्राश्चयेमदर्थेहतारणे २ कतेमहारथाःसर्वेशादूलसमविक्रमाः ॥ तैरप्ययंजितोलोकःकच्चिपुरुषसत्तमैः ३ यदिलोकानिमान्प्राप्तास्तेचसर्वेमहारथाः ॥ स्थितं
वित्तहिमां देवाःसहितंतेर्महात्माभिः ४ कच्चिन्नतैरवासोऽयंनृपैर्लोकोऽक्षयःशुभः ॥ नतैरहंविनारंस्येभ्रातृभिर्ज्ञातिभिस्तथा ५ मातुर्हिवचनंश्रुत्वातदासलिलकर्मणि॥
कर्णस्यक्रियतांतोयमितितप्यामितेनैव ६ इदंचपरितप्यामिपुनःपुनरहंसुराः ॥ यन्मातुःसदृशोपादौतस्याहममितात्मनः ७ दृष्ट्वैवतौनानुगतःकर्णपरबला
र्दनम् ॥ नह्यस्मान्कर्णसहितान्जयेच्छक्रोऽपिसंयुगे ८ तमहंयत्रतत्रस्थंद्रुष्टुमिच्छामिसूर्यजम् ॥ अविज्ञातोमयायोऽसौघातितःसव्यसाचिना ९ भीमंचभीम
विक्रांतं प्राणेश्चोऽपिप्रियंनम ॥ अर्जुनंचंद्रसंकाशंयमौचैवयमोपमौ १० द्रुष्टुमिच्छामितांचाहंपांचालीधर्मचारिणीं ॥ नचेहस्थातुमिच्छामिसत्यमेवंब्रवीमिवः
११ किमेभ्रातृविहीनस्यस्वर्गेणसुरसत्तमाः ॥ यत्रतेममस्वर्गेनायंस्वर्गोमतोमम १२ ॥ ॥ देवाऊचुः ॥ ॥ यदिवैतत्रतेश्रद्धागम्यतांपुत्रमाचिरम् ॥
प्रियेहितववर्तामोदेवराजस्यशासनात् १३ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वातंततोदेवादेवदूतमुपादिशन् ॥ युधिष्ठिरस्यसुहृदोदर्शयेतिपरंतप १४
ततःकुंतीसुतोराजादेवदूतश्चजग्मतुः ॥ सहितौराजशार्दूलयत्रतेपुरुषर्षभाः १५ अग्रतोदेवदूतश्चययौराजाचपृष्ठतः ॥ पंथानमशुभंदुर्गंसेवितंपापकर्मभिः १६
तमसासंवृतंघोरंरेशशैवलशाद्वलम् ॥ युक्तंपापकृतांगंधैर्मांसशोणितवर्दमम् १७ दंशोत्पातकमल्लूकमक्षिकामशकावृतम् ॥ इतश्चेतश्चकुणपैःसमंतात्परिवा
रितम् १८ अस्थिकेशसमाकीर्णकृमिकीटसमाकुलम् ॥ ज्वलनेनप्रदीप्तेनसमंतात्परिवेष्टितम् १९ अयोमुखैश्चकाकाद्यैर्घृष्टैश्चसमभिद्रुतम् ॥ सूचीमुखैस्तथा
प्रेतैर्विध्यैश्चैलोपमैर्घृतम् २० मेदोरुधिर्युक्तैश्चच्छिन्नबाहुरूपाणिभिः ॥ निरुतोदरपादैश्चतत्रतत्रप्रवेरितैः २१ सतःकुणपदुर्गंधमशिवंलोमहर्षणम् ॥ जगाम
राजाधर्मात्माभ्येवदुर्विचिंतयन् २२ ददर्शोष्णोदकैःपूर्णानिर्दिचापिसुदुर्गमाम् ॥ आसिपत्रवनंचैवनिशितंक्षुरसंवृतम् २३ करंभवालुकास्तप्ताआयसीश्चशिलाः
पृथक् ॥ लोहकुंभीश्चतैलस्यकाव्यमानाःसमंततः २४ कूटशाल्मलिकंचापिदुःस्पर्शतीक्ष्णकंटकम् ॥ ददर्शचापिकौंतेयोयातनाःपापकर्मिणाम् २५ सतंदुर्गं
धमालक्ष्यदेवदूतमुवाचह ॥ कियदध्वानमस्माभिर्गतव्यमिममीदृशम् २६

१९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ प्रवेरितैरितस्ततःपातितैः २१ । २२ । २३ करंभवालुकाःश्वेतसूक्ष्मवालुकाःप्राश्नालुकाइत्यर्थः २४ । २५ । २६

२७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ विममर्शविचारंकृतवान् ४९ । ५० । ५१

कचतेभ्रातरौमहंतन्ममारुधातुमर्हसि ॥ देशोऽयंकश्चदेवानामेतदिच्छामिवेदितुम् २७ ससंनिवृत्तेश्रुत्वाधर्मराजस्यभाषितम् ॥ देवदूतोऽब्रवीच्चैनमेतावद्गमनं
तव २८ निर्वर्तितव्योहिमयातथाऽस्म्युक्तोदिवौकसैः ॥ यदिभ्रातोऽसिराजेंद्रत्वमथागंतुमर्हसि २९ युधिष्ठिरस्तुनिर्विण्णस्तेनगंधेनमूर्छितः ॥ निवर्तनेष्टतम
नाःपर्यावर्ततभारत ३० ससंनिवृत्तोधर्मात्मादुःखशोकसमाहतः ॥ शुश्रावतत्रवदतांदिनावाचःसमंततः ३१ मोभोधर्मजराजर्षेपुण्याभिजनपांडव ॥ अनुग्रहार्थं
मस्माकंतिष्ठतावन्मुहूर्तकम् ३२ आयातित्वयिदुर्धर्षेवातिपुण्यःसमीरणः ॥ त्वगंधानुगस्तातयेनास्मान्सुखमागमत ३३ तेवयंपार्थदीर्घस्यकालस्यपुरुष
र्षभ ॥ सुखमासादयिष्यामस्त्वांद्वाराजसत्तम ३४ संतिष्ठस्वमहाबाहोमुहूर्तमपिभारत ॥ त्वयितिष्ठतिकौरव्ययातनास्मान्नवाधते ३५ एवंबहुविधावाचःकृप
णावेदनावताम् ॥ तस्मिन्देशेसशुश्रावसमंताद्ददतांनृप ३६ तेषांतुवचनंश्रुत्वादयावान्दीनभाषिणाम् ॥ अहोऽहोमितिप्राहतस्थौसचयुधिष्ठिरः ३७ सता
गिरःपुरस्ताद्वैश्रुतपूर्वाःपुनःपुनः ॥ ग्लानानांदुःखितानांचनाम्यजानतपांडवः ३८ अबुध्यमानस्तावाचोधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ उवाचकेभवंतोवैकिमर्थमिह
तिष्ठथ ३९ इत्युक्तास्तेततःसर्वसमंतादवभाषिरे ॥ कर्णोऽहंभीमसेनोहमर्जुनोहमितिप्रभो ४० नकुलःसहदेवोऽहंद्रुष्टुमोहमित्युत ॥ द्रौपदीद्रौपदेयाश्चइत्येवंते
विष्टुकुशुः ४१ तावाचःसतदाश्रुत्वातद्देशसदृशीर्नृप ॥ ततोविमृशोराजाकिंत्विदंदैवकारितम् ४२ किंतुतत्कलुषंकर्मकृतमेभिर्महात्माभिः ॥ कर्णेनद्रौपदेयैर्वापां
चाल्यावासुमध्यया ४३ यद्मेपापगंधेऽस्मिन्देशेसंतिसुदारुणे ॥ नाहंजानामिसर्वेषांदुष्कृतंपुण्यकर्मणाम् ४४ किंत्वाघृतराष्ट्रस्यपुत्रोराजासुयोधनः ॥ तथा
श्रियायुतःपापैःसहसर्वैःपदानुगैः ४५ महेंद्रइवलक्ष्मीवानास्तेपरमपूजितः ॥ कस्येदानींविकारोऽयंयइमेनरकंगताः ४६ सर्वधर्मविदःशूराःसत्यागमपरायणाः ॥
क्षत्रधर्मरताःसंतोयज्वानोभूरिदक्षिणाः ४७ किंतुसुप्तोऽस्मिजगमिंचेतयामिनचेतये ॥ अहोचित्तविकारोऽयंस्याद्वामेचित्तविभ्रमः ४८ एवंबहुविधंराजाविम
मर्शयुधिष्ठिरः ॥ दुःखशोकसमाविष्टश्चित्ताव्याकुलितेन्द्रियः ४९ क्रोधमाहारयच्चैवतविंधर्मसुतोत्तपः ॥ देवांश्चगर्हयामासधर्मंचैवयुधिष्ठिरः ५० सतीव्रगंधसंत
प्तोदेवदूतमुवाचह ॥ गम्यतांतत्रयेषांवंदूतस्तेषामुपांतिकम् ५१ नह्यहंतत्रयास्वामिस्थितोऽस्मीतिनिवेद्यताम् ॥ मत्संश्रयादिमेदूनाःसुखिनोभ्रातरोहिमे
५२ इत्युक्तःसतदादूतःपांडुपुत्रेणधीमता ॥ जगामतत्रयत्रास्तेदेवराजःशतक्रतुः ५३ निवेदयामासचतुर्धर्मराजचिकीर्षितम् ॥ यथोक्तंधर्मपुत्रेणसर्वमेवजना
धिप ५४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेस्वर्गारोहणपर्वणियुधिष्ठिरनरकदर्शनेद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥

दूनाःखिन्नाः ५२ । ५३ । ५४ ॥ इतिस्वर्गारोहणपर्वणिनीलकण्ठीयेभारतमावदीपेद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥

॥ ७ ॥

॥ ७ ॥

॥ ७ ॥

॥ ७ ॥

स्थितइति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९।६०।६१।६२।६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४।७५।७६।७७।७८।७९।८०।८१।८२।८३।८४।८५।८६।८७।८८।८९।९०।९१।९२।९३।९४।९५।९६।९७।९८।९९।१००।

वैशंपायन उवाच ॥ स्थिते मुहूर्तपाथे तु धर्मराजे युधिष्ठिरे ॥ आजग्मुस्तत्र कौरव्यदेवाः शक्रपुरोगमाः १ सच विग्रहवान् धर्मो राजानं प्रसमीक्षितुम् ॥ तत्राजगाम यत्रासौ कुरुराजो युधिष्ठिरः २ तेषु मासुरदेहेषु पुण्याभिजनकर्मसु ॥ समागतेषु देवेषु व्यगमत्ततमो नृप ३ नाहश्यंत च तस्तत्र यातनाः पापकर्मिणाम् ॥ नदीवै तरणी चैव कूटशालमालिना सह ४ लोहकुम्भ्यः शिलाश्चैव नादश्यंत भयानकाः ॥ विकृतानि शरीराणि यानि तत्र समंततः ५ ददर्श राजा कौरव्यस्तान्यदृश्यानि च भवन् ॥ ततो वायुः सुखस्पर्शः पुण्यगंधवहः शुचिः ६ ववौ देवसमीपस्थः शीतलो तीव्रभारत ॥ मरुतः सह शक्रेण वसवश्चाश्विनौ सह ७ साध्या रुद्रास्तथाऽऽदित्या ये चान्येऽपि दिवौकसः ॥ सर्वे तत्र समाजग्मुः सिद्धाश्च परमर्षयः ८ यत्र राजा महातेजा धर्मपुत्रः स्थितोऽभवत् ॥ ततः शक्रः सुरपतिः श्रिया परमया युतः ९ युधिष्ठिरमुवाचे दंसां त्वपूर्वमिदं वचः ॥ युधिष्ठिर महाबाहो लोकाश्चाप्यक्षयास्तव १० एहो हि पुरुष व्याघ्रकृतमेतावता विभो ॥ सिद्धिः प्राप्ता महाबाहो लोकाश्चाप्यक्षयास्तव ११ न च मन्युस्त्वया कार्यः शृणु चेदं वचो मम ॥ अवश्यं नरकस्तात द्रष्टव्यः सर्वराजभिः १२ शुमानामशुमानां च द्वौ राशी पुरुषर्षभ ॥ यः पूर्वसुकृतं भुंक्ते पश्चात्त्रिरयमेव सः १३ पूर्व नरकभाग्यस्तु पश्चात्स्वर्गमुपैति सः ॥ भूयिष्ठं पापकर्मायः स पूर्वस्वर्गमश्नुते १४ तेन त्वमेवंगमितो मया श्रेयोर्थिना नृप ॥ व्याजेन हिव याद्रोण उपचीर्णः सुतं प्रति १५ व्याजेनैव ततो राज न दर्शितो नरकस्तव ॥ यथैवं तं तथा भीमस्तथा पार्थो यमौ तथा १६ द्रौपदी च तथा कृष्णा व्याजेन नरकंगताः ॥ आगच्छ नरशार्दूल मुक्तास्ते चैव कल्मषात् १७ स्वपक्ष्याश्चैव ये तु म्यं पार्थिवानि हतारणे ॥ सर्वे स्वर्गमनुप्राप्तास्तान् पश्य भरतर्षभ १८ कर्णश्चैव महेष्वासः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ सगतः परमांसिद्धिदर्थं परितप्यसे १९ तं पश्य पुरुष व्याघ्रमादित्यतनयं विभो ॥ स्वस्थानस्थं महाबाहो जहि शोकं नरर्षभ २० भ्रातृश्वान्यास्तथापश्य स्वपक्ष्याश्चैव पार्थिवान् ॥ स्वस्वस्थानमनुप्राप्तान् व्येतु ते मानसोज्वरः २१ कृच्छ्रं पूर्वं चानुभूय हतः प्रभृति कौरव ॥ विहर स्वमया सार्धं गतः शोको निरामयः २२ कर्मणां तात पुण्यानां जितानां तपसा स्वयम् ॥ दानानां च महाबाहो फलं प्राप्नुहि पार्थिव २३ अद्य त्वां देवगंधर्वा दिव्याश्चाप्सरसो दिवि ॥ उपसेवंतु कल्याणं विरजो विरभूषणाः २४ राजसूयजितौ लोकान् स्वयमेवासि कृद्धितान् ॥ प्राप्नुहि त्वं महाबाहो तपसश्च महाफलम् २५ उपर्युपरि राजा हितवलोका युधिष्ठिर ॥ हरिश्चंद्रसमापार्थयेषु त्वं विहरिष्यसि २६ मां धातायत्र राजर्षिर्यत्र राजा भगीरथः ॥ दौष्यतिर्यत्र भरतस्तत्र त्वं विहरिष्यसि २७ एषा देव नदी पुण्या पार्थिवे लोक्य पावनी ॥ आकाशगंगाराजेंद्र तत्राष्टत्यगमिष्यसि २८

वंचितः गजवाची शब्दो मनुष्यपरत्वेन ज्ञापित इत्युपचारच्छलेनेत्यर्थः १५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९।६०।६१।६२।६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४।७५।७६।७७।७८।७९।८०।८१।८२।८३।८४।८५।८६।८७।८८।८९।९०।९१।९२।९३।९४।९५।९६।९७।९८।९९।१००।

२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९।६०।६१।६२।६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४।७५।७६।७७।७८।७९।८०।८१।८२।८३।८४।८५।८६।८७।८८।८९।९०।९१।९२।९३।९४।९५।९६।९७।९८।९९।१००।

अत्र स्नातस्य भावस्ते मानुषो विगमिष्यति ॥ गतशोको निरायासो मुक्तैव रोभा विष्यसि २९ एवं ब्रुवति देवेन्द्रे कौरवेन्द्रं युधिष्ठिरम् ॥ धर्मो विग्रहवान् साक्षादुवाच सुत मात्मनः ३० भो भो राजन् महाप्राज्ञ प्रीतोऽस्मितवपुत्रक ॥ मद्भक्त्या सत्यवाक्यैश्च क्षमया च दमेन च ३१ एषा तृतीया जिज्ञासा तव राजन कृता मया ॥ न शक्यसे चालयितुं स्वभावात् पार्थ हेतुतः ३२ पूर्वपरीक्षितो हित्वं प्रश्नाद्धेतवने मया ॥ अरणी सहितस्यार्थे तच्च निस्तीर्णवानसि ३३ सोदयेषु विनष्टेषु द्रौपद्या तत्र भारत ॥ श्वरूपधारिणा तत्र पुनस्त्वं मे परीक्षितः ३४ इदं तृतीयं भ्रातृणामर्थे यत्स्थातुमिच्छसि ॥ विशुद्धोऽसि महाभाग सुखी विगतकल्मषः ३५ न च ते भ्रातरः पार्थ नरकाहं विशांपते ॥ मायैषा देवराजेन महेंद्रेण प्रयोजिता ३६ अवश्यं नरकास्तात द्रष्टव्याः सर्वराजभिः ॥ ततस्त्वया प्राप्तमिदं मुहूर्तं दुःखमुत्तमम् ३७ न स व्यसाची भीमो वायमौ वा पुरुषर्षभौ ॥ कर्णो वा सत्यवाक् शूरो नरकाहं विश्वरूप ३८ न कृष्णाराजपुत्री च नरकाहं कथंचन ॥ एहो हि भरत श्रेष्ठ पश्य गंगां त्रिलोकगाम् ३९ एवमुक्तः सराजर्षिस्तव पूर्वपितामहः ॥ जगाम सह धर्मेण सर्वैश्च त्रिदिवालयैः ४० गंगां देव नदी पुण्या पावनीं मृषिसंस्तुताम् ॥ अवगाह्य ततो राजा तनुं तस्याजमानुषीम् ४१ ततो दिव्यवपुर्भूत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ निर्वैरोगतस्तं पो जले तस्मिन् समाप्नुतः ४२ ततो ययौ ततो देवैः कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ धर्मेण सहितो धीमांस्तूयमानो महर्षिभिः ४३ यत्र ते पुरुषघ्ना घ्रांश्चूरा विगतमन्यवः ॥ पांडवा धार्तराष्ट्राश्च स्वानि स्थानानि भेजिरे ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते स्वर्गारोहणपर्वणि युधिष्ठिरतनुत्यागे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा देवैः सर्षिमरुद्गणैः ॥ स्तूयमानो ययौ तत्र यत्र ते कुरुपुंगवाः १ ददर्श तत्र गोविंदं ब्राह्मेण वपुषा न्वितम् ॥ तेनैव दृष्टपूर्वेण सादृश्येनैव सूचितम् २ दीप्यमानं स्ववपुषा दिव्यैरस्त्रैरुपस्थितम् ॥ चक्रप्रभृतिभिर्वैरैर्दिव्यैः पुरुषविग्रहैः ३ उपास्यमानं वीरेण फाल्गुनेन सुवर्चसा ॥ तथा स्वरूपं कौंतेयो ददर्श मधुसूदनम् ४ तावुमौ पुरुषव्याघ्रौ समुद्दीक्ष्य युधिष्ठिरम् ॥ यथावत्प्रतिपेदात्ते पूजया देवपूजितौ ५ अपरस्मिन्नथोद्देशे कर्णशस्त्रभृतां वरम् ॥ द्वादशादित्यसहितं ददर्श कुरुनंदनः ६ अथापरस्मिन्नुद्देशे मरुद्गणवृत्तं विभुम् ॥ भीमसेनमथापश्यते नैव वपुषाऽन्वितम् ७ वायोर्मूर्तिमतः पार्श्वे दिव्यमूर्तिसमन्वितम् ॥ श्रिया परमया युक्तं सिद्धिपरमिकांगतम् ८ आश्विनोस्तु तथा स्थाने दीप्यमानोऽस्वतेजसा ॥ नकुलं सह देवं च ददर्श कुरुनंदनः ९ तथा ददर्श पांचालीकमलोत्पलमालिनीम् ॥ वपुषा स्वर्गमाक्रम्य तिष्ठंतीं मर्कवर्चसम् १० अखिलं सहसाराजाम् प्रभुमैच्छ युधिष्ठिरः ॥ ततोऽस्य भगवानिन्द्रः कथयामास देवराट् ११

१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९।६०।६१।६२।६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४।७५।७६।७७।७८।७९।८०।८१।८२।८३।८४।८५।८६।८७।८८।८९।९०।९१।९२।९३।९४।९५।९६।९७।९८।९९।१००।

नीलकंठी ये भारतभावदीपे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ ततइति १ ब्राह्मेण ब्रह्मणा आराध्येन २ उपस्थितं सेवितमस्त्रैः १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९।६०।६१।६२।६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४।७५।७६।७७।७८।७९।८०।८१।८२।८३।८४।८५।८६।८७।८८।८९।९०।९१।९२।९३।९४।९५।९६।९७।९८।९९।१००।

मानुषमानुषभावश्च १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ ॥ इति स्वर्गारोहणपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावंदीये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ पूर्वस्मिन्नध्याये यो यो यो धोयस्य यस्य देवस्यांशः स स्वर्गं गत्वा स्वस्य स्वस्यां शिन्मसान्निध्यं प्रापेत् युक्तं प्रसंशयः किमेतेशाः कांठरुहाणां वृक्षाणामंशा इव पृथक् संसारित्वं प्राप्ता उत तेष्वेवांशि पुलीयन्ते । आद्ये कर्मजदेहपरंपरायास्तत्त्वज्ञानमंतरेणोच्छेदायोगात्तेषां नित्यसंसारित्वमस्मदादिवत् स्यात् । द्वितीये मानुष्यमावेतैः कृतानां कर्मणानां शापतिरिति संदिहानो जन्ममेषां पुनरुत्पत्तिर्भीष्मद्रोणादिति

स्व.१८

950

श्रीरेषाद्रौपदीरूपात्वदर्थेमानुषंगता ॥ अयोनिजालोककांतापुण्यगंधायुधिष्ठिर १२ रत्यर्थंभवतांह्येषानिर्मिताशूलपाणिना ॥ द्रुपदस्यकुलेजाताभवद्विश्वोपजी
विता १३ एतेपंचमहाभागगंधर्वाःपावकप्रभाः ॥ द्रौपद्यास्तनयाराजनयुष्माकममितौजसः १४ पश्यगंधर्वराजानंदृतराष्ट्रमनीषिणम् ॥ एनंचत्वंविजानीहिभ्रा
तरंपूर्वजंपितुः १५ अयंतेपूर्वजोभ्राताकौंतेयःपावकद्युतिः ॥ सूतपुत्राग्रजःश्रेष्ठोराधेयइतिविश्रुतः १६ आदित्यसहितोयातिपश्यैनंपुरुषर्षभम् ॥ साध्यानामथ
देवानांविश्वेषामरुतामपि १७ गणेषुपश्यराजेंद्रवृष्ण्यंधकमहारथान् ॥ सात्यकिप्रमुखान्वीरानभोजांश्चैवमहाबलान् १८ सोमेनसहितंपश्यसौभद्रमपराजितम् ॥
अभिमन्युमहेष्वासंनिशाकरसमद्युतिम् १९ एषपांडुर्महेष्वासःकुंत्यामाद्याचसंगतः ॥ विमानेनसदाऽभ्येतिपितातवममांतिकम् २० वसुभिःसहितंपश्यभीष्मंशां
तनवंनृपम् ॥ द्रोणंबृहस्पतेःपार्श्वेगुरुमेनंनिशामय २१ एतेचान्येमहीपालायाधस्तावचपांडव ॥ गंधर्वसहितायांतियक्षपुण्यजनैस्तथा २२ गुह्यकानांगतिंचा
पिकेचित्प्राप्तानराधिपाः ॥ त्यक्त्वादेहंजितःस्वर्गःपुण्यवाग्बुद्धिकर्मभिः २३ ॥ इतिश्रीम० स्वर्गारोहणपर्वणिद्रौपद्यादिस्वस्वस्थानगमनेचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
॥ जनमेजयउवाच ॥ भीष्मद्रोणौमहात्मानौघृतराष्ट्रश्चपार्थिवः ॥ विराटद्रुपदौचोभौशंखश्चैवोत्तरस्तथा १ घृष्टकेतुर्जयत्सेनोराजाचैवससत्यजित् ॥ दुर्योधनसु
ताश्चैवशकुनिश्चैवसौबलः २ कर्णपुत्राश्चविक्रान्तराजाचैवजयद्रथः ॥ घटोत्कचादयश्चैवयेचान्येनानुकीर्तिताः ३ येचान्येकीर्तितावीराराजानोदीप्तिमूर्तयः ॥ स्व
र्गेकालंकिंयंतंतेतस्थुस्तदपिशंसमे ४ अहोस्विच्छाश्वतंस्थानंतेषांतत्रद्विजोत्तम ॥ अंतेवाकर्मणांकांतिगतिंप्राप्तानरर्षभाः ५ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंप्रोच्यमानं
द्विजोत्तम ॥ तपसाहिप्रदीप्तेनसर्वत्वमनुपश्यसि ६ ॥ सौतिरुवाच ॥ इत्युक्तःसतुविप्रर्षिरनुज्ञातोमहात्मना ॥ व्यासेनतस्यनृपतेराख्यातुमुपचक्रमे ७
॥ वैशंपायनउवाच ॥ नवयंकर्मणामंतेसर्वेणमनुजाधिप ॥ प्रकृतिंकिनुसम्यक्तेपृच्छेपासंप्रयोजिता ८

१।२।३।४ ते अंते कां गतिं पुण्यभोगां ते अंशिना सह पेक्ष्यं वा सा लोक्यं वा शाश्वतं प्राप्नुवंति उत भूमाववतरंतीति प्रश्न ५।६।७ अत्रोत्तरमाह न शक्यमिति कर्मणा भंते सर्वेण प्रकृतिं प्रतिगंतुं न शक्यमित्यध्याहृत्य योज्यं यदिसर्वोऽपि जंतुः प्रारब्धकर्म ते स्वाप्रकृतिं गच्छेत्तर्हि सर्वेऽपि मुक्ताः स्युः संसारश्चादिमान् भवेत्ततश्च कृतहाना कृताभ्यागमप्रसंगो विधिप्रतिषेधशास्त्रानर्थक्यं च । तस्मात्केचिदेव कर्मणा भंते स्वाप्रकृतिं भजंते न सर्वे इति किंतु हि ये प्रकृतिं प्राप्तास्तानुद्दिश्य ते त्वयैषा पृच्छा सम्यक्प्रयोजिता ८

1134

तत्र काश्चित् स्वर्गप्रापककर्मणामन्ते स्वीः स्वीरांश्चिभिस्तादात्म्यं प्राप्नुयामाप्नुयाम् योगजदृष्ट्यापश्यन्परिगणयति शृण्वित्यादिना अर्थादितरेस्वर्गगता अपि पुनश्च्यवन्ते एते तु उत्तरामुत्तरामूर्ध्वोर्ध्वक्रमेण गतं प्राप्य अन्ते ब्रह्मणा सह मुच्यन्ते तेन देवत्वप्राप्तये कर्माणि यज्ञदानतपआदीनि कर्तव्यान्भवेन चोक्तदोष इति सर्वमनवय्यं ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७

शृणुगृह्यमिदं राजन् देवानां भरतर्षभ ॥ यदुवाच महातेजा दिव्यचक्षुः प्रतापवान् १ सुनिःपुराणः कौरव्यपाराशर्यो महाव्रतः ॥ अगाधबुद्धिः सर्वज्ञो गतिज्ञः सर्वकर्म
णाम् १० तेनोक्तं कर्मणामंते प्रविशंति स्विकांतनुम् ॥ वसूनेव महातेजा भीष्मः प्राप महाद्युतिः ११ अष्टावेव हि दृश्यंते वसवो भरतर्षभ ॥ बृहस्पतिर्विवेशाथ द्रो
णो ह्यंगिरसांवरम् १२ कृतवर्मा तु हार्दिक्यः प्रविवेश मरुद्गणान् ॥ सनत्कुमारं प्रद्युम्नः प्रविवेश यथागतम् १३ घृतराष्ट्रो धनेशस्य लोकान् प्राप दुरासदान् ॥ घृतराष्ट्रेण
सहिता गांधारी च यशस्विनी १४ पत्नीभ्यां सहितः पांडुर्महेंद्रसदनं ययौ ॥ विराट् द्रुपदौ चोभौ घृष्टकेतुश्च पार्थिवः १५ निशठाकूरसांवाश्च भानुः कंपो विदूरथः ॥
भूरिश्रवाःशलश्चैव भूरिश्च पृथिवीपतिः १६ कंसश्चैवोग्रसेनश्च वसुदेवस्तथैव च ॥ उत्तरश्च सहस्रान्नाशं खेन नरपुंगवः १७ विश्वेषां देवतानां तिविविशुर्नरसत्तमाः ॥
वर्चानाममहातेजाः सोमपुत्रः प्रतापवान् १८ सोऽभिमन्युर्नृसिंहस्य फाल्गुनस्य सुतोऽभवत् ॥ स युद्धाक्षत्रधर्मेण यथानान्यः पुमान् क्वचित् १९ विवेश सोमं ध
र्मात्मा कर्मणोऽन्ते महारथः ॥ आविवेश रविकर्णो निहतः पुरुषर्षभ २० द्वापरं शकुनिः प्राप्य घृष्टद्युम्नस्तु पावकम् ॥ घृतराष्ट्रात्मजाः सर्वे यातुधाना बलोत्कटाः २१
ऋद्धिमंतो महात्मानः शस्त्रपुता दिवंगताः ॥ धर्ममेवाविशत्क्षत्ताराजश्चैव युधिष्ठिरः २२ अनंतो भगवान् देवः प्रविवेश रसातलम् ॥ पितामह न योगाद्वियोगाद्वा
मधारयत् २३ यः स नारायणो नाम देवदेवः सनातनः ॥ तस्यांशो वासुदेवस्तु कर्मणोऽन्ते विवेश ह २४ षोडशस्त्रीसहस्राणि वासुदेव परिग्रहः ॥ अमज्जंस्ताभिरस्व
त्यां कालेन जनमेजय २५ तत्र त्यक्त्वा शरीराणि दिवमारुरुहुः पुनः ॥ ताश्चैवाप्सरसो भूत्वा वासुदेवमुपाविशन् २६ हतास्तस्मिन् महायुद्धे ये वीरास्तु महारथाः ॥
घटोत्कचादयश्चैव देवान्यक्षांश्च भेजिरे २७ दुर्योधनसहायाश्च राक्षसाः परिकीर्तिताः ॥ प्राप्तास्ते क्रमशो राजन् सर्वे लोकाननुत्तमान् २८ भवनं च महेंद्रस्य कुबेरस्य
च धीमतः ॥ वरुणस्य तथा लोकान्विविशुः पुरुषर्षभाः २९ एतत्ते सर्वमारुयातं विस्तरेण महाद्युते ॥ कुरूणां चरितं कृत्स्नं पांडवानां च भारत ३० ॥ सौतिरुवाच ॥
एतच्छ्रुत्वा द्विजश्रेष्ठाः सराजा जनमेजयः ॥ विस्मितोऽभवदत्यर्थं यज्ञकर्मांतरेष्वथ ३१ ततः समापयामासुः कर्म तत्तस्य याजकाः ॥ आस्तीकश्चाभवत्प्रीतः पारि
मोक्ष्य भुजंगमान् ३२ ततो द्विजातीन् सर्वांस्तान् दक्षिणाभिरतोषयत् ॥ पूजिताश्चापि ते राजा ततो जग्मुर्यथागतम् ३३ विसर्जयित्वा विप्रांस्तान् राजाऽपि जन
मेजयः ॥ ततस्तक्षशिलायाः स पुनरायाद्राजाह्वयम् ३४ एतत्ते सर्वमारुयातं वैशंपायन कीर्तितम् ॥ व्यासाज्ञया समाज्ञातं सर्पसत्रं नृपस्य हि ३५

१८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० एवं पाठवानां कथां समाप्य जनमेजयस्य यज्ञे वैशंपायन एता कथामुक्तवानिति प्रकृतमनुसं
वधानः सौविस्त्वा च एतच्छ्रुत्वेत्यादि ३१ । ३२ । ३३ । ३४ समाज्ञातं मया सूतेन व्यासाज्ञाय वैशंपायनेन कीर्तितं च ३५

३६ विधिज्ञेनदैवज्ञेन अतीन्द्रियेणेंद्रियाण्यतिक्रान्तिन योगबलादेवसर्वदर्शनसिद्धेरित्याह तपसेति मावितात्मनाशोषितचित्तेन ३७ सर्वेषांवृतीयांतानानिर्मितमित्यनेनान्वयः अन्येषामपि कीर्तिप्रथयतेतिसंबंधः १८ । ३९ ब्रह्मभूयायमोक्षायकल्पतेतत्रोक्तसाधनानुष्ठानक्रमेण ४० । ४१ अंततो निकटे ४२ अह्नेति महाभारतस्याऽल्पमपि पाश्चिमायांसंध्यायापठ्यतेचेद्दिनकृतं पापं नश्यतिप्रातःसंध्यायां रात्रिकृतमित्यर्थः ४३ । ४४ निरुक्तं नाम निर्वचनं ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ धर्मेणेति चकारचतुष्टयावधर्मादिचतुष्टयमप्यत्रोक्तं हानार्थमिति बोध्यं

पुण्योयमितिहासाख्यःपवित्रंचेदमुत्तमम् ॥ कृष्णेनमुनिनाविप्रनिर्मितंसत्यवादिना ३६ सर्वज्ञेनविधिज्ञेनधर्मज्ञानवतासता ॥ अतीन्द्रियेणशुचिनातपसामा
वितात्मना ३७ ऐश्वर्येवर्तताचैवसांख्ययोगवतातथा ॥ नैकतंत्रविबुद्धेनदृष्टादिव्येनचक्षुषा ३८ कीर्तिप्रथयतालोकेपांडवानामहात्मनाम् ॥ अन्येषांक्षत्रि
याणांचभूरिद्रविणतेजसाम् ३९ यश्चेदंश्रावयेद्विद्वान्सदापर्वणिपर्वणि ॥ धूतपाप्माजितस्वर्गोब्रह्मभूयायकल्पते ४० कार्णवेदमिमंसर्वश्रुणुयाद्यःसमाहितः ॥
ब्रह्महत्यादिपापानांकोटिस्तस्यविनश्याति ४१ यश्चेदंश्रावयेच्छ्राद्धेब्राह्मणान्पादमंततः ॥ अक्षय्यमन्नपानंवैपितुंस्तस्योपतिष्ठते ४२ अह्नायदेनःकुरुतेइं
द्रियैर्मनसाऽपिवा ॥ महाभारतमाख्यायपश्चात्संध्याप्रमुच्यते ४३ यद्वात्रौकुरुतेपापंब्राह्मणःस्त्रीगणैर्दृतः ॥ महाभारतमाख्यायपूर्वासंध्याप्रमुच्यते ४४ म
हत्त्वाद्भारवत्त्वाच्चमहाभारतमुच्यते ॥ निरुक्तमस्ययोवेदसर्वपापैःप्रमुच्यते ४५ अष्टादशपुराणानिधर्मशास्त्राणिसर्वशः ॥ वेदाःसांगास्तथैकत्रभारतंचैकतः
स्थितम् ४६ श्रूयतांसिंहनादोऽयमृषेस्तस्यमहात्मनः ॥ अष्टादशपुराणानांकर्तुर्वेदमहोदधेः ४७ त्रिभिर्वर्षैरिदंपूर्णकृष्णद्वैपायनःप्रभुः ॥ अखिलंभारतंच
दंचकारभगवान्मुनिः ४८ आकर्ण्यभक्त्यासततंजयाख्यंभारतंमहत् ॥ श्रीश्वकीर्तिस्तथाविद्यामवांतिसहिताःसदा ४९ धर्मचार्येचकामेचमोक्षेचभरतर्षभ ॥ य
दिहास्तितदन्यत्रयन्नेहास्तिनकुत्रचित् ५० जयोनमेतिहासोऽयंश्रोतव्योमोक्षमिच्छता ॥ ब्राह्मणेनचराज्ञाचगर्भिण्याचैवयोषिता ५१ स्वर्गकामोलभेत्स्वर्गज
यकामोलभेज्जयम् ॥ गर्भिणीलभतेपुत्रंकन्यावाबहुभागिनीम् ५२ अनागतश्चमोक्षश्चकृष्णद्वैपायनःप्रभुः ॥ संदर्भंभारतस्यास्यकृतवान्धर्मकाम्यया ५३ ष
ष्टिशतसहस्राणिचकारान्यांसंहिताम् ॥ त्रिंशच्छतसहस्राणिदेवलोकेप्रतिष्ठितम् ५४ पित्र्येपंचदशज्ञेयंयक्षलोकेचतुर्दश ॥ एकंशतसहस्रंतुमानुषेषुप्रभाषि
तम् ५५ नारदोश्रावयद्देवानांसितोदेवलःपितृन् ॥ रक्षोयक्षान्शुकोमर्त्यान्वैशंपायनएवतु ५६ इतिहासमिमंपुण्यंमहार्थंवेदसंमितम् ॥ व्यासोक्तंश्रूयतेयेन
कृत्वाब्राह्मणमग्रतः ५७ सनरःसर्वकामांश्चकीर्तिप्राप्येहशौनक ॥ गच्छेत्परमिकांसिद्धिमत्रमेनास्ति संशयः ५८

५० । ५१ । ५२ अनागतोऽनागतकोनित्यसिद्धइति यावत् । एवंविधो यो मोक्षः कैवल्यतदेव स्वस्वरूपं यस्य स मोक्षः । यद्वामोक्तुमिच्छन् मुचोर्कर्मकस्य गुणो वेतिसनिगुणोऽभ्यासलोपश्च मुमुक्षुस्त्वर्थः । लोकाहितइति भावः ५३ अन्यावेदचतुष्टयसंहिताभ्यः पृथग्भूता तु दृश्यवर्ता ५४ । ५५ । ५६ श्रूयते येन यः शृणोतीत्यर्थः उभयत्र विभक्तिव्यत्ययार्थः ५७ । ५८

भारताध्ययनादितिसार्धश्लोकः यो व्यासहमांसंहितांशुकंपुत्रप्रध्यापयत्तस्य भधीयतो भारताख्यमितिहासंस्मरतः स्मृतवाच्यंयत्प्रणयतः भक्त्यापरया श्रद्धया च व्यासपूज्यैस्तस्य वाक्यं प्रमाणमेवेत्यास्ति क्यवुध्यायेन पुंसा इदं श्राव्यते स पुण्यात् पुण्यकरादिपादं श्लोकपादं यत्पादं वा भारतस्याध्ययनात्परमिकांसिद्धिगच्छेदिति पूर्वैणान्वयः व्यासे श्रद्धां ब्रूत्वा भारतमध्येत्यमित्यर्थः

भारताध्ययनात्पुण्यादपिपादमधीयतः ॥ श्रद्धयापरयाभक्त्याश्राव्यतेचापियेनतु ॥ यद्दमांसंहितापुण्यापुत्रमध्यापयच्छुकम् ५९ मातापितृसहस्राणिपुत्रदारश
तानिच ॥ संसारेष्वनुभूतानियांतियास्यंतिचापरे ६० हर्षस्थानसहस्राणिभयस्थानशतानिच ॥ दिवसेदिवसेमूढमाविशंतिनपंडितम् ६१ ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्ये
पनचकश्चिच्छृणोतिमे ॥ धर्मादर्थश्चकामश्चसकिमर्थनसेव्यते ६२ नजातुकामान्नभयान्नलोभाद्धर्मैत्यजेजीवितस्यापिहेतोः ॥ नित्योधर्मःसुखदुःखेत्वनित्ये
जीवोनित्योहेतुरस्यत्वनित्यः ६३ इमांभारतसावित्रींप्रातरुत्थाययःपठेत् ॥ सभारतफलंप्राप्यपरंब्रह्माधिगच्छति ६४ यथासमुद्रोभगवान्यथाहिहिमवानागिरिः ॥
ख्याताबुभौरल्लनिवीतथाभारतमुच्यते ६५ कार्णवेदमिमंविद्वान्श्रावयित्वाथर्ममश्रुते ॥ इदंभारतमाख्यानंयःपठेत्सुसमाहितः ॥ सगच्छेत्परमांसिद्धिमि
तिमेनास्तिसंशयः ६६ द्वैपायनोष्ठपुटनिःसृतमप्रमेयंपुण्यंपवित्रमथपापहरंशिवंच ॥ योभारतंसमधिगच्छतिवाच्यमानंकिंतस्यपुष्करजलैरभिषेचनेन ६७
योगोशतंकनकशृंगमयंददातिविप्रायवेदविदुषेसुबहुश्रुताय ॥ पुण्यांचभारतकथांसततंशृणोतितुल्यंफलंभवतितस्यचतस्यचैव ६८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशतसा
हस्यांसंहितायांवैयासक्यास्वर्गारोहणपर्वणि पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ समाप्तस्वर्गारोहणपर्व ॥ ॥ इतिमहाभारतंसमाप्तम् ॥ ॥ जनमेजयउवाच ॥
भगवन्केनविधिनाश्रोतव्यंभारतंबुधैः ॥ फलंकिंकेचदेवाश्चपूज्यावैपारणोष्विह १ देयंसमाप्तेभगवन्किंचपर्वणिपर्वणि ॥ वाचकःकीदृशश्चात्रएप्रव्यस्तद्ब्रवीहिमे २
॥ वैशंपायनउवाच ॥ शृणुराजन्विधिमिमंफलंयच्चापिभारतात् ॥ श्रुताद्भवतिराजेंद्रयत्त्वंमामनुपृच्छसि ३ दिविदेवामहीपालक्रीडार्थमवनिंगताः ॥
कृत्वाकार्यमिदंचैवततश्चदिवमागताः ४ हंतयत्तेप्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्वसमाहितः ॥ ऋषीणांदेवतानांचसंभवंवसुधातले ५ अत्ररुद्रास्तथासाध्याविश्वेदेवाश्चशा
श्वताः ॥ आदित्याश्चाश्विनौदेवौलोकपालामहर्षयः ६ गुह्यकाश्चसमंघर्वांनामाविद्याधरास्तथा ॥ सिद्धाधर्मःस्वयंभूश्चमुनिःकात्यायनोवरः ७ गिरयःसागरा
नद्यस्तथैवाप्सरसांगणाः ॥ ग्रहाःसंत्सवराश्चैवअयनान्यृतवस्तथा ८ स्थावरंजंगमंचैवजगत्सर्वसुरासुरम् ॥ भारतेभरतश्रेष्ठएकस्थमिहदृश्यते ९

५२ संध्यायांभारतंपठनीयमित्युक्तं तत्रपठनशोग्यंभारतसारसंग्रहं चतुःश्लोकीरूपमाहमातेति ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ ॥ इति श्रीमत्पद्मा
क्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसगोविंदसूरिसूनोः नीलकण्ठस्य कृतौ भारतभाष्यदीपे स्वर्गारोहणपर्वणि पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ भगवन्नित्यादिः
फलाध्यायो व्यासेन हरिवंशतिष्ठः अत्र श्रोतृप्ररोचनार्थमुक्त इति ज्ञेयं १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९

तेषांश्रुत्वाप्रतिष्ठानं नाम कर्मानुकीर्तनात् ॥ कृत्वापि पातकं घोरं सद्यो मुच्येत मानवः १० इति हासमिमं श्रुत्वा यथावदनुपूर्वशः ॥ संयत्तात्मा शुचिर्भूत्वा पारंगत्वा च भारते
११ तेषां श्राद्धानि देयानि श्रुत्वा भारतभारतम् ॥ ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्त्या भक्त्या च भरतर्षभ १२ महादानानि देयानि रत्नानि विविधानि च ॥ गावः कांस्योपदोहाश्च क
न्याश्चैव स्वलंकृताः १३ सर्वकामगुणोपेता यानानि विविधानि च ॥ भवनानि विचित्राणि भूमिर्वासांसि कांचनम् १४ वाहनानि च देयानि हयामत्ताश्च वरणाः ॥ शयनं
शिविकाश्चैव स्यंदनाश्च स्वलंकृताः १५ यद्यद्देवैरं किंचिद्यद्यदस्ति महद्भु ॥ तत्तदेयं द्विजातिभ्य आत्मादाराश्च सूनुवः १६ श्रद्धया परया युक्तं क्रमशस्तस्य पारंगः ॥
शक्तितः सुमना हृष्टः शुश्रूषुरविकल्पकः १७ सत्याजं वरतो दातुः शुचिः शौचसमन्वितः ॥ श्रद्धधानो जितक्रोधो यथासिध्यति तच्छृणु १८ शुचिः शीलान्विताचारः
शुक्लवासाजितेन्द्रियः ॥ संस्कृतः सर्वशास्त्रज्ञः श्रद्धधानोऽनसूयकः १९ रूपवानसुभगो दातुः सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥ दानमानगृहीतश्च कार्यो भवति वाचकः २० अ
विलंबमनायस्तमद्भुतं धीरमूर्जितम् ॥ असंसक्ताक्षरपदं स्वरभावसमन्वितम् २१ त्रिषष्टिर्वर्णसंयुक्तमष्टस्थानसमीरितम् ॥ वाचयेद्वाचकः स्वस्थः स्वासीनः सुस
माहितः २२ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ॥ देवीं सरस्वतीं चैव वतोजयमुदीरयेत् २३ ईदृशाद्वाचकाद्राजं श्रुत्वा भारतभारतम् ॥ नियमस्थः शुचिः
श्रोताशृण्वन्सफलमश्रुते २४ पारंगं प्रथमं प्राप्य द्विजान्कामैश्च तर्पयन् ॥ आग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं वै लभते नरः २५ अप्सरोगणसंकीर्णं विमानं लभते महत् ॥
प्रहृष्टः स तु देवैश्च दिवं यातिसमाहितः २६ द्वितीयं पारंगं प्राप्य सोऽतिरात्रफलं लभेत् ॥ सर्वरत्नमयं दिव्यं विमानमधिरोहति २७ दिव्यमाल्यांबरधरो दिव्यगंधावि
भूषितः ॥ दिव्यांगदधरो नित्यं देवलोकं महीयते २८ तृतीयं पारंगं प्राप्य द्वादशाहफलं लभेत् ॥ वसत्यमरसंकाशो वर्षाण्ययुतशो दिवि २९ चतुर्थे वाजपे
यस्य पंचमे द्विगुणं फलम् ॥ उदितादित्यसंकाशं ज्वलंतमनलोपमम् ३० विमानं विबुधैः सार्धमारुह्य दिवि गच्छति ॥ वर्षायुतानि भवने शक्रस्य दिवि मोदते ३१
पष्ठे द्विगुणमस्तीति सप्तमे त्रिगुणं फलम् ॥ कैलासशिखराकारं वैदूर्यमणिबोदिकम् ३२ परिक्षिप्तं च बहुधामणिबिभृमभूषितम् ॥ विमानं समधिष्ठाय कामगंसा
प्सरोगणम् ३३ सर्वां लोकां विचरते द्वितीय इव भास्करः ॥ अष्टमे राजसूयस्य पारंगे लभते फलम् ३४ चंद्रोदयनिभं रम्यं विमानमधिरोहति ॥ चंद्ररश्मि
प्रतीकाशैर्हयैर्युक्तं मनोजवैः ३५ सेव्यमानो वरस्त्रीणां चंद्रात्कांततैरैर्मुखैः ॥ मेखलानां निनादेन नृपुराणां च निःस्वनैः ३६ अंके परमनारीणां सुखसुप्तो विबुध्यते ॥
नवमे क्रतुराजस्य वाजिमेधस्य भारत ३७ कांचनस्तंभनिर्गुह्यैर्दूर्युतबोदिकम् ॥ जांबूनदमयैर्दिव्यैर्गवाक्षैः सर्वतो वृतम् ३८ सेवितं चाप्सरःसंघैर्गंधवादि
विचारिभिः ॥ विमानं समधिष्ठाय श्रिया परमया ज्वलत् ३९

दिव्यमाल्यांबरधरो दिव्यचंदनरूपितः ॥ मोदते देवतैः सार्धं दिवि देवइवापरः ४० दशमं पारंगं प्राप्य द्विजाती न भिवंद्य च ॥ किंकिणीजालनिर्घोषं पताकाध्वजशो
भितम् ४१ रत्नबोदिकसंवाधं वैदूर्यमणितोरणम् ॥ हेमजालपरिक्षिप्तं प्रवालवलभीमुखम् ४२ गंधर्वगीतकुशलैरप्सरोगणैश्च शोभितम् ॥ विमानं सुकृतावासं
सुखेनैवोपपद्यते ४३ मुकुटेनाग्निवर्णेन जांबूनदविभूषिणा ॥ दिव्यचंदनदिग्धांगो दिव्यमाल्यविभूषितः ४४ दिव्यालोकान् विचरति दिव्यभोगैः सम
न्वितः ॥ विबुधानां प्रसादेन श्रिया परमया युतः ४५ अथ वर्षगणानेवं स्वर्गलोके महीयते ॥ ततो गंधर्वसहितः सहस्राण्येकविंशतिम् ४६ पुरंदरपुरे रम्येश
क्रेण सह मोदते ॥ दिव्ययानविमानेषु लोकेषु विविधेषु च ४७ दिव्यनारीगणा कीर्णो निवसत्यमरो यथा ॥ ततः सूर्यस्य भवने चंद्रस्य भवने तथा ४८ शिवस्य
भवने राजनविष्णोर्यातिसलोकताम् ॥ एवमेतन्महाराजनात्र कार्या विचारणा ४९ श्रद्धधानेनैव भाव्यमेव माह गुरुर्मम ॥ वाचकस्य तु दातव्यं मनसा यद्यदि
च्छति ५० हस्त्यश्वरथयानानि वाहनानि विशेषतः ॥ कटकेकुंडले चैव ब्रह्मभूतं तथा परम् ५१ वस्त्रं चैव विचित्रं च गंधं चैव विशेषतः ॥ देववत्पूजयेत्तु
विष्णुलोकमवाप्नुयात् ५२ अतः परं प्रवक्ष्यामि यानि देयानि भारते ॥ वाच्यमाने तु विप्रेभ्यो राजन पर्वणि पर्वणि ५३ जार्तिदेशं च सत्यं च माहात्म्यं भरतर्षभ ॥
धर्मवृत्तिं च विज्ञाय क्षत्रियाणां नराधिप ५४ स्वस्ति वाच्यं द्विजानां दौततः कार्यं प्रवर्तिते ॥ समाप्ते पर्वणि ततः स्वशक्त्या पूजयेद्द्विजान् ५५ आदौ तु वाचकं चैव
वस्त्रगंधसमन्वितम् ॥ विधिवद्भोजयेद्वाजं नमधुपायसमुत्तमम् ५६ ततो मूलफलप्रायं पायसं मधुसर्पिणा ॥ आर्स्तीके भोजयेद्वाजं नमदद्याच्चैव गुडौदनम् ५७
अपूपैश्चैव पूषैश्च मोदकैश्च समन्वितम् ॥ सभापर्वणिराजेंद्रहविष्यं भोजयेद्द्विजान् ५८ आरण्यके मूलफलैस्तर्पयेत्तु द्विजोत्तमान् ॥ अरणीपर्वचासाद्यजलकुंभान् प्र
दापयेत् ५९ तर्पणानि च मुख्यानि वन्यमूलफलानि च ॥ सर्वकामगुणोपेतं विप्रेभ्यो न्नं प्रदापयेत् ६० विराटपर्वणि तथा वासांसि विविधानि च ॥ उद्योगे भरत
श्रेष्ठ सर्वकामगुणान्वितम् ६१ भोजनं भोजयेद्दिप्रान् गंधमाल्यैरलंकृतान् ॥ भीष्मपर्वणिराजेंद्रदत्त्वा यानमनुत्तमम् ६२ ततः सर्वगुणोपेतमन्नं दद्यात्सुसं
स्कृतम् ॥ द्रोणपर्वणि विप्रेभ्यो भोजनं परमार्चितम् ६३ शराश्च देयाराजेंद्रचापान्यसि वरास्तथा ॥ कर्णपर्वण्यपि तथा भोजनं सर्वकामिकम् ६४
विप्रेभ्यः संस्कृतं सम्यग्दद्यात्संयतमानसः ॥ शल्यपर्वणिराजेंद्रमोदकैः सगुडौदनैः ६५

अपूपैस्तर्पणैश्चैव सर्वमन्नं प्रदापयेत् ॥ गदापर्वण्यपितथा मुद्रमिश्रं प्रदापयेत् ६६ स्त्रीपर्वणितथारत्नैस्तर्पयेत्तु द्विजोत्तमान् ॥ घृतौदनं पुरस्ताच्च ऐषीकैः प्रदापयेत् ६७ ततः सर्वगुणोपेतमन्नं दद्यात्सुसंस्कृतम् ॥ शांतिपर्वण्यपितथा हविष्यं भोजयेद्द्विजान् ६८ आश्वमेधिकमासाद्य भोजनं सार्वकामिकम् ॥ तथाश्रमनिवासे तु हविष्यं भोजयेद्द्विजान् ६९ मौसले सार्वगुणिकं गंधमाल्यानुलेपनम् ॥ महाप्रस्थानिकेतद्वत्सर्वकामगुणान्वितम् ७० स्वर्गपर्वण्यपितथा हविष्यं भोजयेद्द्विजान् ॥ हरिवंशसमाप्तौ तु सहस्रं भोजयेद्द्विजान् ७१ गामेकां निष्कसंयुक्तां ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥ तदर्धेनापि दातव्या दग्निरेणापि पार्थिव ७२ प्रतिपर्वसमाप्तौ तु पुस्तकं वै विचक्षणः ॥ सुवर्णेन च संयुक्तं वाचकाय निवेदयेत् ७३ हरिवंशे पर्वणि च पायसं तत्र भोजयेत् ॥ पारणे पारणे राजन्यथा वद्वरतर्पणम् ७४ समाप्य सर्वाः प्रयतः संहिताः शास्त्रकोविदः ॥ शुभे देशे निवेश्याथ क्षौमवस्त्राभिसंवृताः ७५ शुक्लां वरधरः स्रग्वीशुचिर्भूत्वा स्वलंकृतः ॥ अर्चयेत्तथान्यायं गंधमाल्यैः पृथक् पृथक् ७६ संहितापुस्तकान् राजन् प्रयतः सुसमाहितः ॥ भक्ष्यैर्माल्यैश्च पेयैश्च कामैश्च विविधैः शुभैः ७७ हिरण्यं च सुवर्णं च दक्षिणामथ दापयेत् ॥ सर्वत्र त्रिपलं स्वर्णं दातव्यं प्रयतात्मना ७८ तदर्धपादशेषं वा वित्तं शाठ्यं विवर्जितम् ॥ यद्यदेवात्मनो भीष्टं तत्तदेयं द्विजातये ७९ सर्वथा तोषयेद्भक्त्या वाचकं गुरुमात्मनः ॥ देवताः कीर्तयेत्सर्वान् नरान् नारायणौ तथा ८० ततो गंधैश्च माल्यैश्च स्वलंकृत्य द्विजोत्तमान् ॥ तर्पयेद्द्विविधैः कामैर्दानैश्चोच्चावचैस्तथा ८१ अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ प्राप्नुयाच्च क्रतुफलं तथा पर्वणि पर्वणि ८२ वाचको भरतश्रेष्ठ व्यक्ताक्षरपदस्वरः ॥ भविष्यं श्रावयेद्द्विजान् भारतं भरतर्पणम् ८३ भुक्तवत्सु द्विजैर्द्रेषु यथावत्सं प्रदापयेत् ॥ वाचकं भरतश्रेष्ठ भोजयित्वा स्वलंकृतम् ८४ वाचके परितुष्टे तु शुभाप्रीतिरनुत्तमा ॥ ब्राह्मणे पुतुष्टे तु प्रसन्नाः सर्वदेवताः ८५ ततो हि वरणं कार्यं द्विजानां भरतर्पणम् ॥ सर्वकामैर्यथान्यायं साधुभिश्च पृथग्विधैः ८६ इत्येष विधिरुद्विष्टो मया ते द्विपदां वर ॥ श्रद्धधानेनैव भाव्यं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ८७ भारतश्रवणे राजन् पारणे च नृपोत्तम ॥ सदा यत्नवता भाव्यं श्रेयस्तु परमिच्छता ८८ भारतं शृणुयान्नित्यं भारतं परिकीर्तयेत् ॥ भारतं भवने यस्य तस्य हस्तगतो जयः ८९ भारतं परमं पुण्यं भारते विविधाः कथाः ॥ भारतं सेव्यं ते देवैर्भारतं परमं पदम् ९० भारतं सर्वशास्त्राणामुत्तमं भरतर्पणम् ॥ भारतात्प्राप्य ते मोक्षस्तत्त्वमेतद्ब्रवीमि तव ९१ महाभारतमाख्यानं क्षितिर्गां च सरस्वती ॥ ब्राह्मणान् केशवं चैव कीर्तयन्नावसीदति ९२ वेदे रामायणे पुण्ये भारते भरतर्पणम् ॥ आदौ चाते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते ९३ यत्र विष्णुः कथादिव्याः श्रुतयश्च सनातनाः ॥ तच्छ्रोतव्यं मनुष्येण परंपदमिहेच्छता ९४

९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० । १ । २ । ३ । ४ । ५ ॥ ॥ इति स्वर्गारोहणपर्वणि फलविध्यध्यायः समाप्तः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एतत्पवित्रं परममेतद्धर्मनिर्देशनम् ॥ एतत्सर्वगुणोपेतं श्रोतव्यं भूतिमिच्छता ९५ कायिकं वाचिकं चैव मनसा समुपार्जितम् ॥ तत्सर्वं नाशमायातितमः सूर्यो दयेयथा ९६ अष्टादशपुराणानां श्रवणाद्यत्फलं भवेत् ॥ तत्फलं समवाप्नोति वैष्णवो नात्र संशयः ९७ स्त्रियश्च पुरुषाश्चैव वैष्णवं पदमाप्नुयुः ॥ स्त्रीभिश्च पुत्रकामाभिः श्रोतव्यं वैष्णवं यशः ९८ दक्षिणाचार्यदेवो निष्कपंचसुवर्णकम् ॥ वाचकाय यथा शक्त्या यथोक्तं फलमिच्छता ९९ स्वर्णशृंगी च कपिलां सवत्सां वस्त्रसंवृताम् ॥ वाचकाय च दद्याद्दिआत्मनः श्रेय इच्छता ॥ १०० ॥ अलंकारं प्रदद्याच्च पाण्ड्यो व भरतर्पणम् ॥ कर्णस्याभरणं दद्याद्भनं चैव विशेषतः १ भूमिदानं समादद्याद्वाचकाय नराधिप ॥ भूमिदानं समं दानं न भूतं न भविष्यति २ शृणोति श्रावयेद्वापि सततं चैव यो नरः ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो वैष्णवं पदमाप्नुयात् ३ पितृनुद्धरते सर्वानेका दशसमुद्भवान् ॥ आत्मानं समुत्तं चैव स्त्रियं च भरतर्पणम् ४ दशांशं चैव होमोऽपि कर्तव्योऽन्ननराधिप ॥ इदं मया तवाग्रे च प्रोक्तं सर्वनरर्पणम् ॥ १०५ ॥ ॥ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्या हरिवंशोक्तं भारतश्रवणविधावध्यायः ॥ ॥ इति स्वर्गारोहणपर्वसमाप्तम् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ अस्मिन्पर्वणि व्यासोक्ताध्यायश्चोक्तं संख्यानं नूनाधिक्यं चेत्तेष्वकप्रमादादिना तद्बोधयम् ॥

॥ इदं श्रीमहाभारतं श्रीनीलकण्ठतया भारतभावदीपाख्यटीकया समेतं
ऐनापुरे इत्युपनामकवाळाचार्यात्मजवासुदेवाचार्यः संशोध्य मुम्बय्यां
गोपाळनागयणकंपनी इत्याख्यजनताया यन्त्रालये मूळगांवकरो
पाद विनायकरायाभिरुच्यय यन्त्राधिपतये पिङ्गे उपाख्यग्रामचंद्रेणा
ऽङ्कित्वा प्रकाशितम् । १८२३ तमे शकाब्दे प्लवनाममंवत्सरे ॥
१९०१ तमे ख्रिस्ताब्दे आगष्टमासि प्रथमदिने मुद्रणं समाप्तिमगमत ॥

एतत्पुस्तकं १८६७ तमख्रिस्ताब्दे निर्दिष्ट २५ तमराजनियमसंपाद
नादनुसाराभ्य न पुनरुद्नायधिकार इति समाज्ञापयामः ॥

Published by GOPAL NARAYEN & Co, Booksellers and Publishers,
Kalbudevee Road, BOMBAY.

॥ इति श्रीमहाभारतं सटीकं समाप्तम् ॥

See pt. I

~~CONFIDENTIAL~~ 31/3/76

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

9000
Call No. Sa 8 Km / G. N. B.

Author—

Title— *Mahabharata*
Parts 13-18

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.